

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
«UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

ISSN 2523-4498 (Print)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**
Серія: ІСТОРІЯ

**SCIENTIFIC HERALD
OF UZHGOROD UNIVERSITY**
Series: HISTORY

Засновник і видавець ДВНЗ
«Ужгородський національний університет».
Виходить з 1995 року

Founder and publisher – State higher educational establishment
«Uzhhorod National University».
Published since 1995

ВИПУСК 1 (42)
ISSUE 1 (42)

Ужгород 2020
Uzhhorod 2020

УДК 001:94 (100) + 94 (477)

У 33

DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» 3 березня 2020 р., протокол № 2.

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б»
Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття
наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»
(Наказ МОН України № 1301 від 15.10.2019 р., додаток 8).

Науковий вісник проіндексовано в науково-репозитарних базах, наукометричних базах даних та наукових пошукових
системах: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open
Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч.
заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор)
та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. Вип. 1 (42). 441 с.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій,
достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Головний редактор:

Данилець Юрій – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри археології, етнології та
культурології Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі –
ДВНЗ «УжНУ»), Україна.

Заступник головного редактора:

Прохненко Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент; доцент кафедри
археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ»), Україна.

Редакційна колегія:

Бабіч Марек – магістр, PhD, доцент, декан Філософського факультету Католицького університету в
Ружомберку, Словаччина.

Галемба Агнешка – доктор габілітований, професор Інституту археології та етнології Польської
Академії Наук, Польща.

Гутька Мирослав – магістр, PhD, доцент, завідувач кафедри історії Філософського факультету
Католицького університету в Ружомберку, Словаччина.

Калішевська Івона – доктор, доцент, заступник директора Інституту етнології та культурної
антропології Варшавського університету, Польща.

Кічера Віктор – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри модерної історії України та
зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ»), Україна.

Марек Павел – PhD, PaedDr., Ph.D., професор, почесний професор кафедри історії університету
Палацького в Оломоуці, Чехія.

Немеш Ярослав – магістр, PhD, доцент; доцент кафедри медіа та культурної спадщини Жилінського
університету в Жіліні, Словаччина.

Нікшеїтайтіс Альвідас – доктор габілітований, професор Литовського інституту історії, Литва.

Цоранич Ярослав – доцент PhD, PhD., завідувач кафедри історичних наук, заступник декана з освіти та
акредитації Греко-католицького богословського факультету Пряшівського університету, Словаччина.

Шмігель Міхал – дос. PhD, PhD., доцент кафедри історії Філософського факультету Університету
Матея Бела в Банській Бистриці, Словаччина.

Шмід Марек – доцент PhD, Ph.D., доцент кафедри історії церкви та історії літератури Католицького
теологічного факультету Карлового університету, доцент інституту історії Філософського факультету
Південночеського університету в м. Чеське Будейовіце, Чехія.

Шульце Вессель Мартін – доктор, професор; професор історичного семінару Історія Східної та
Південно-Східної Європи, університету Людвіга-Максиміліана в Мюнхені, Німеччина.

Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія KB № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Адреса редакції:

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Факультет історії та міжнародних відносин, пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000.
тел.: +380506928781, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

© Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія, 2020

© Видавництво УжНУ «Говерла», 2020

© Автори статей, 2020

Recommended to publication by the Scientific Council of Uzhhorod National University, record № 2 from March 3, 2020.

Under the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the collection is included in CATEGORY «B» of the List of electronic professional publications of Ukraine authorized to publish theses of applicants for the degree of doctor and candidate of sciences in the field «HISTORICAL SCIENCES» (Order of the MES of Ukraine № 1301 on 15.10.2019, Appendix 8).

Scientific Herald is indexed in: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History / Ministry of Education and Science of Ukraine; State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations; [Editorial board: J. Danylets (editor-in-chief) and other]; Responsible for the issue Uzhhorod: Publisher of Uzhhorod National University «Hoverla», 2020. Issue 1 (42). 441 p.

The editorial board publishes materials without sharing author's views in some cases. The author is responsible for the content of publication, credibility of the facts, quotations, dates etc. The Peer-reviewed Journal.

Editor-in-chief:

doc. **Jurii Danylets**, Candidate of History, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU»), Ukraine.

Deputy Editor:

doc. **Igor Prokhnenko**, Candidate of History, Senior Research Fellow, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

Editorial board:

doc. Mgr. **Marek Babic**, PhD., Dean of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia.

dr hab. **Agnieszka Halemba**, Profesor of the Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Poland.

Mgr. **Miroslav Hutka**, PhD., Head of Department of History of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia.

dr **Iwona Kaliszewska**, Assistant Professor, Deputy Director (International Collaboration) of the Institute of Ethnology and Cultural Anthropology University of Warsaw, Poland.

doc. **Viktor Kichera**, Candidate of History, Docent of the Department of Modern Ukrainian history and foreign countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

prof. PhDr. PaedDr. **Pavel Marek**, Ph.D., Professor; Emeritus Professor of the Department of History of the Faculty of Arts, Palacký University Olomouc, Czech Republic.

doc. Mgr. **Jaroslav Nemeš**, PhD., Docent of the Department of Mediamatics and Cultural Heritage of the Faculty of Humanities at the University of Žilina, Slovakia.

prof. habil. dr. **Alvydas Nikžentaitis**, Professor of the Lithuanian Institute of History, Lithuania.

doc. PhDr. **Jaroslav Coranič**, PhD., Head of Department of historical sciences, Vice-dean for education and accreditation of the Greek-Catholic Theological Faculty, University of Prešov, Slovakia.

doc. PhDr. **Michal Šmigel**, PhD., Docent of the Department of History of Faculty of Arts, Matej Bel University, Slovakia.

doc. PhDr. et PaedDr. **Marek Šmíd**, Ph.D., Docent of the Department of Ecclesiastical History and Literary History of the Catholic Theological Faculty, Charles University, Docent of the Institute of History of the Faculty of Arts, University of South Bohemia České Budějovice, Czech Republic.

prof. Dr. **Martin Schulze Wessel**, Professor of Eastern European History at the Ludwig-Maximilian University, Germany.

Certificate of state registration of the printed mass media: series KB № 7972 from October 9, 2003.

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Editorial Board Address:

SHEE «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations, 3 Narodna-sq., Uzhhorod, 88000
tel.: +380506928781, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Довбищенко М. В.

Забутий нащадок козацького гетьмана: Луцько-Острозький єпископ
Йосиф Виговський (1660 – 1730) (спроба біографічної реконструкції) 10

Мороз В. Р.

Історія чернецтва у спадщині о. Анатолія Кралицького, ЧСВВ..... 20

Лавер О. Г., Фатула Ю. М., Лавер В. О.

Військові та цивільні втрати населення Закарпаття у роки Першої світової війни
(історико-статистичне дослідження) 30

Данилець Ю. В.

Заснування та діяльність пастирських курсів в с. Буштино на Підкарпатській Русі
в 1923 –1924 рр. 39

Сергієнко С. Ю.

Впровадження форми звернення «товариш» в українському суспільстві
у 20–30-і рр. ХХ ст. та його наслідки (англійською) 53

Пагіря О. М.

Місія генерала Лева Прхали у Карпатській Україні (1938 – 1939 рр.)..... 60

Славік Ю. В.

Структура та діяльність «Русской Национальной Гвардии Чернорубашечников»
під проводом Степана Фенцика (1938 – 1939 рр.)..... 73

Федчук О., прот.

Церковна діяльність митрополита Феофіла (Булдовського) (на матеріалах Галузевого
державного архіву СБУ) 80

Худіш П. М.

Геттоїзація та Голокост на Закарпатті у свідченнях жертв і очевидців (за матеріалами
обласної Надзвичайної комісії). 90

Босак Е. І.

Наукове vs популярне: боротьба двох історій як фактор творення образу українців
у Польщі. 102

Іванчик М. М.

Вплив еміграційних процесів на сучасне економічне становище України
(1991 – 2019 рр.)..... 109

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Кушнарєва М. Б.

«Досі не було так, що на збори прийшли всі...»: майстер і ремісничий цех
за доби раннього ренесансу (на матеріалі статуту цеху малярів С'єни 1356 р.)..... 118

Ферков О. В., Мойжес В. В.

Історія середньовічного монастиря ордену св. Домініка в Берегові: сучасні проблеми
та перспективи дослідження..... 127

Шумило С. В.

Малоизвестные свидетельства о начальном периоде пребывания прп.
Паисия Величковского при каливах Пантократорского монастыря на Афоне 137

Бевзюк Є. В., Дорошко М. С. Імперія Габсбургів: притулок, або «тюрма народів».....	146
Жигал І. В. Создание и функционирование Коложварского/Клужского университета (1840 – 1940-е гг.) сквозь призму национального вопроса в Трансильвании.....	161
Крютченко М. Л. Драган Цанков: первый опыт государственного управления (март-декабрь 1880 г.).....	169
Зелінський М. В. Українсько-польські взаємини 1919 – 1920 рр. в оцінці польської національної демократії.....	174
Марек П. Православні про Карела Фарського. Щодо боротьби за теологічну орієнтацію Чехословацької гуситської церкви у 20-х роках ХХ ст. (англійською).....	186
Казак О. Г. Функционирование Минского Польского педагогического техникума (1922 – 1937 гг.) в контексте национально-культурного строительства в Советской Беларуси.....	194
Кічера В. В. Греко-католицьке шкільництво та виховання молоді в Мукачівській єпархії в 1918 – 1939 рр.	203
Ігнатоля М. М. Словацько-угорські дипломатичні відносини в переддень «Малої війни».....	211
Сурнін В. Б. Чи був правий Гудеріан? До питання про причини поразки німецьких військ під Москвою.	218
Шніцер І. О. Кампанія проти словацьких «буржуазних націоналістів» в Чехословаччині (1948 – 1951 рр.)	224
Скиба І. І. Державно-церковні відносини в Угорщині в 1956 – 1989 рр.	232
Куриляк В. В. Історіософія реалізації церквою Адвентистів сьомого дня ідеї здорового способу життя в Україні та Індії.....	239
Орлова Т. В. Менталітет і економіка: естонський варіант з погляду історика.....	248
Лавер О. Г., Лавер В. О. Втрати населення країн пострадянського простору від воєн, етнічних конфліктів та терористичних атак упродовж 2001 – 2019 рр.....	258

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Міськов І. О. Сфрагістика і геральдика у науковій спадщині професора Якова Ісаковича Штернберга.....	270
Войцеховська Т. В. Козацьке літописання в українській діаспорній історіографії та в працях закордонних дослідників.....	292

Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел	300
Кравченко Є. О. Числовий вимір «правди»: демографічні втрати у політиці та голодоморних студіях.....	323
Мішанин В. В. Сприйняття радянського суспільного ладу українською еміграцією (за матеріалами електронної бібліотеки «DIASPORIANA»)	331
Павлишин Л. В. Документи про становлення та розвиток дипломатичних відносин між Україною та Чеською Республікою у фондах Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України (1991 – 2005 рр.).....	339

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

Коцан В. В. Традиційний народний одяг ужанських долинь Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст.....	349
Король В. В. Демони хвороб у традиційному світогляді гуцулів етноісторичного Закарпаття (за польовими матеріалами)	368
Долженко Ю. В., Кізлова А. А., Білокінь С. М. Воїни австро-угорської армії з позиції на горі Кукул (історичний та краніологічний підхід)	376
Леньо П. Ю. «Ленініана» на Закарпатті: дослідження радянської монументальної пропаганди (1944 – 1991 рр.).....	397

АРХЕОЛОГІЯ

Мордовін М. В., Прохненко І. А., Сухар А. І. Рідкісна англійська текстильна пломба ХVІ ст. з Невицького	413
---	-----

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

Тодоров І. Я. До прірви «руському миру» в Україні ще не близько. На жаль!	422
Тодоров І. Я. Гібридні війни Росії проти України: міфи та реальність.....	425
Козакевич О. Р. Науковий щорічник «Етніка Карпат».....	427

НЕКРОЛОГ

Олашин М. В. Пам'яті професора С. І. Устича	431
Олашин М. В. Пам'яті професора Д.Д. Данилюка.....	433

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ.....	436
--	------------

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

M. Dovbyshchenko. Forgotten offspring of the Cossack hetman: Bishop of Lutsk and Ostrih Jozeh Vyhowski (1660 – 1730) (attempt of biographical reconstruction)	10
V. Moroz. Monastic history in works of Fr. Anatolij Kralycjkyj OSBM.....	20
O. Laver, Y. Fatula, V. Laver. Transcarpathian military and civilian losses during the First World War (historical and statistical research)	30
J. Danylets. The establishment and activities of the pastors' school in the village of Bushtyno in Subcarpathian Rus in 1923 – 1924.....	39
S. Serhiienko. Introducing the form of address «comrade» in Ukrainian society in the 20-30's of the 20 th century, and its consequences (in English).....	53
O. Pahiria. General Lev Prchala's mission in Carpatho-Ukraine (1938 – 1939).....	60
Y. Slavik. Structure and activity of the «Russian National Guard of the blackshirts» leading by Stepan Fentsik (1938 – 1939).....	73
A. Fedchuk, Archpriest. The Metropolitan Theophilus (Buldovsky) Church Activity (on the materials of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine).....	80
P. Khudish. Ghettoization and the Holocaust in Transcarpathia in testimonies of victims and witnesses (on the material of the regional Extraordinary Commission).	90
E. Bosak. Scientific vs popular: the struggle of two histories as a factor in the image of Ukrainians in Poland.....	102
M. Ivantsyk. The impact of emigration processes on the modern economic situation of Ukraine (1991 – 2019)	109

WORLD HISTORY

M. Kushnarova. Artisan and Guild in Early Italian Renaissance (case of Breve of Siena artists guild, 1356)	118
O. Ferkov, V. Moizhes. The history of the medieval St. Dominic's order monastery in the Berehovo: Current Issues and Prospects for Research.	127
S. Shumylo Little-known evidence of the initial period of stay of st. Paisius of Velichkovsky at the kaliva Pantokrator monastery on Athos	137
Y. Bevzyk, M. Doroshko. Habsburg Empires: a haven, or «Prison of Peoples».	146

I. Zhyhal.	
Creation and functioning of the University of Kolozsvár/University of Cluj (1840 – 1940s) through the prism of the national question in Transylvania	161
M. Kriutchenko.	
Dragan Tsankov: the first experience of state governance (March-December 1880).....	169
M. Zelinskyi.	
Ukrainian-Polish relations 1919 – 1920 in the assessment of Polish national democracy.....	176
P. Marek.	
Orthodox Church on Karel Farský. On the battle of theological orientation of the Czechoslovak Church (Hussite) in the 1920s.....	186
O. Kazak.	
The functioning of the Minsk Polish Pedagogical College (1922 – 1937) in the context of national-cultural building in the Soviet Belarus.	194
V. Kichera.	
Greek Catholic schooling and education of youth in the diocese of Mukachevo in 1918 – 1939. .	203
M. Ihnatolja.	
Slovak-Hungarian diplomatic relations in the eve of «Small war».....	211
V. Surnin.	
Was Guderian right? To the question of the causes of the defense of the German army under Moscow.	218
I. Shnitser.	
Campaign against of the Slovak «bourgeois nationalists» in Czechoslovakia (1948 – 1951)	224
I. Skyba.	
Government-Church Relations in Hungary in 1956 – 1989.....	232
V. Kuryliak.	
The Historiosophy of the healthy Adventist principles of the Seventh-day Adventists realized in India and Ukraine.....	239
T. Orlova.	
Mentality and economi: Estonia’s variant from the historian's viewpoint	248
O. Laver, V. Laver.	
Losses of population of post-USSR countries caused by wars, ethnic conflicts and terrorist attacks during 2001 – 2019	258

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

I. Myskov.	
Sphragistics and heraldry in the scientific heritage of Professor Yakov Isakovich Sternberg.....	270
T. Voitsekhovska.	
Cossack chronicles within the Ukrainian diasporic historiography and works of foreign researchers.....	292
A. Boiko-Haharin.	
The falsification of coins and bankotetles in the Austro-Hungarian Empire according to the Ukrainian sources	300
Y. Kravchenko.	
Numeric dimension «truth»: population losses in politics and holodomor studies.	323

V. Mischanyn.

Acceptance of the Soviet social system by Ukrainian emigration (based on the materials of electronic library «DIASPORIANA»)331

L. Pavlyshyn.

Documents on the establishment and development of diplomatic relations between Ukraine and the Czech Republic in the funds of the Municipal State Archives of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine (1991 – 2005)339

ANTROPOLOGY, ETHNOLOGY, ORAL HISTORY

V. Kotsan.

Traditional people clothing of the Uzhanskys dolynians of the Transcarpathian region of the 19th – first half of the 20th century349

V. Korol.

Disease demons in the traditional Hutsuls outlook of ethno-historical Transcarpathia (by the field materials)368

Y. Dolzhenko, A. Kizlova, S. Bilokin.

Warriors of Austro-Hungarian army from the defensive post on Mount Kukul (historical and craniological approach)376

P. Leno.

«Leniniana» in Transcarpathia: the study of Soviet monumental propaganda (1944 – 1991)397

ARCHEOLOGY

M. Mordovin, I. Prokhnenko, A. Suhar.

A rare 16^{th-c} English cloth seal from Nevicke413

REVIEWS

I. Todorov.

«Russian world» in Ukraine is not yet close to the abyss. Alas!422

I. Todorov.

Russia's hybrid wars against Ukraine: myths and reality425

E. Kozakevich.

Scientific yearbook «Ethnics of the Carpathians»427

OBITUARY

M. Olashyn.

In memory of professor Sergii Ustych431

M. Olashyn.

In memory of professor Dmytro Danyliuk433

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE436

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.82):271.4«16-17»

DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202104

ЗАБУТИЙ НАЩАДОК КОЗАЦЬКОГО ГЕТЬМАНА: ЛУЦЬКО-ОСТРОЗЬКИЙ ЄПИСКОП ЙОСИФ ВИГОВСЬКИЙ (1660 – 1730) (СПРОБА БІОГРАФІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ)

Довбищенко Михайло Володимирович

доктор історичних наук, доцент,
учений секретар Музею книги і друкарства України
E-mail: dowbysz@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0001-9426-0652>

Статтю присвячено діяльності Луцького єпископа Йосифа Виговського – одного з владик Уніатської Церкви в епоху великих релігійних і культурних перетворень в Україні першої третини XVIII ст. Попри активну участь у ключових історичних подіях цієї доби як регіонального, так і загальноукраїнського значення (серед них – остаточний перехід Луцько-Острозької єпархії в унію, діяльна участь у Замойському синоді, відбудова Луцької єпископської кафедри, тощо) його особа досі лишається практично невідомою навіть у колах профільних спеціалістів. Причиною цього стала недооцінка культурних процесів на Волині в «уніатський період» її історії у загальному українському національному протязі XVIII ст. Автор статті на основі опублікованих і нововиявлених матеріалів висвітлює участь єпископа Йосифа Виговського в остаточному введенні унії в межах Луцько-Острозької єпархії та в роботі Замойського синоду. При цьому як додаткове історичне джерело було використано панегірик на честь Луцького владика, котрий склали львівські студенти 1726 р., інформацію якого досі не було введено в науковий обіг. У статті йдеться про заходи єпископа Виговського, спрямовані зі зміцнення дисципліни парафіяльного духовенства, а також його намагання стимулювати духовний розвиток священиків. Дослідження було проведено на основі аналізу презентаційних грамот єпископа та листів волинських магнатів. Окремо було звернено увагу на виховання вірних у дусі християнської моралі з використанням матеріалів духовного суду Луцько-Острозької єпархії. Було також порушено проблеми, пов'язані з діяльністю Йосифа Виговського як фундатора та мецената. На основі викладеного матеріалу автор запропонував загальну схему біографії Луцького єпископа та зробив висновок, що владика Виговський був видатною особою свого часу та відіграв помітну роль у ключових подіях релігійного життя Правобережної України першої третини XVIII ст.

Ключові слова: Волинь, Уніатська Церква, Замойський синод, Луцьке братство, Почаївський монастир, парафіяльне духовенство, церковний суд.

Постановка проблеми. Соціально-політичну, релігійну та церковну історію Волині XVIII ст. вітчизняні дослідники поки що висвітлили недостатньо. Можливо, тому, що стандартна схема української історії литовсько-польської доби досі обертається навколо боротьби Православної Церкви з унією і католицизмом та Визвольною боротьбою українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. В такому разі історія Волині справді «непрезентабельна» – на початку XVIII ст. Луцько-Острозька єпархія прийняла унію, знамените Луцьке братство непомітно зійшло зі сцени українського політичного та духовного життя, а історія козацької державності після 1709 р. пов'язується передусім з Лівобережною Україною. Водночас протягом останніх двох десятиліть з'явилися наукові розвідки, які засвідчують розвиток важливих процесів українського громадського та духовного життя у Волинському воеводстві. Фундаторська та добродійна діяльність волинської шляхти [Довбищенко, 2017, с. 219–231], освітні реформи Едукаційної комісії [Баковецька, 2013, с. 58–62], нові тенденції в розвитку сакральної архітектури [Чень,

2007, с. 1–20] та іконопису [Зелінська, 2012, с. 357–360], участь ченців-василіан у національному відродженні [Ісиченко, 2011, с. 3–21] – ці та інші тенденції засвідчують, що у XVIII ст. Волинь жила насиченим культурним життям, яке, на жаль, поки що не вписане в загальний контекст розвитку духовності та культури українського народу. Тим не менше, пошук інтересу до згаданих наукових проблем дає надію, що з часом внесок Волині в українське націєтворення згаданої доби буде належно оцінено. Запропонована стаття є спробою висвітлити один з епізодів церковного й релігійного життя Луцько-Острозької єпархії, пов'язаного з діяльністю видатної, але незаслужено забутої особистості – єпископа Йосифа Виговського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність єпископа Йосифа Виговського досі не була предметом спеціальних досліджень. Єдина розвідка, присвячена життю і діяльності цієї особи – газетна стаття о. Теофіла Коструби у львівській газеті «Нова Зоря» що побачила світ 1935 р. [[Коструба], 1935, с. 6]. Автор стисло оглянув найважливіші напрямки діяльності єпископа на основі згадок про

нього в літературі та окремих документів. Серед них особливе значення має пастирське послання єпископа Йосифа Виговського, місцезнаходження якого наразі лишається невідомим. Проте о. Коструба не виявив ширшого масиву документів, який би дав можливість ґрунтовніше дослідити роль цього владика в культурному та релігійному житті Волині й Правобережної України загалом. Окремі згадки про Йосифа Виговського є в дослідженнях істориків Церкви. Найважливіша з них – короткі власноручні нотатки Виговського, які опублікував о. Антоній Петрушевич: вони проливають світло на початок його служіння Церкві [Петрушевич, 1887, с. 68]. Інші згадки є малоінформативними або відверто сумнівними. Так, архимандрит Амвросій (Лотоцький) належав до істориків Церкви православної традиції й сприймав антиунійну боротьбу 250-річної давнини як щось глибоко особисте. Звідси – надмірна емоційність в оцінках подій, а характеристику Йосифа Виговського як «вовка в овечій шкурі» навряд чи можна сприймати як наукову [Лотоцький, 1886, с. 47–48]. Ім'я Луцького владика періодично згадується в наукових та науково-популярних статтях сучасних авторів. Так у розвідці Володимира Мороза можна знайти цікаву версію про походження Йосифа Виговського, яка, на жаль, не спирається на авторитетні генеалогічні дослідження [Мороз, 2018]. Доводиться констатувати, що на сьогодні біографія єпископа Виговського – майже суцільна біла пляма. Але, зважаючи на те, що він діяв у часи масштабних культурно-релігійних перетворень, вважаємо: життєвий шлях Йосифа Виговського вартий ґрунтовного і всебічного дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – реконструювати біографію Луцького єпископа Йосифа Виговського на основі опублікованих та нововиявлених архівних документів. Основну увагу приділено головним напрямкам діяльності єпископа в умовах переходу Луцько-Острозької єпархії до Унії та інституціональних реформ Уніатської Церкви проголошених на Замойському синоді.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Походження Йосифа Виговського. Факти та припущення.

Як уже зазначалося, маємо лише коротку статтю о. Теофіла Коструби, яка побачила світ у львівській газеті «Нова зоря» 1935 р. [[Коструба], 1935, с. 6]. В ній викладено окремі факти про життя та діяльність цієї непересічної особи, проте їх замало, щоб скласти загальне уявлення про роль Луцького єпископа в духовному житті Волині та інституціональних реформах Уніатської Церкви першої третини XVIII ст.

Передусім слід зазначити, що, за даними Теофіла Коструби, Йосиф з Вигова Виговський народився в Замості 1660 р. в родині Костянтина Виговського та Раїни Мещерської. Батьком його був рідний брат гетьмана Івана Виговського, котрий деякий час займав у козацькому війську посади полковника турово-пінського та генерального обозного. Родина сповідувала православ'я і, на думку автора, в православ'ї виховували також майбутнього луцького владика [[Коструба], 1935, с. 6]. Іншу версію

запропонував дослідник Володимир Мороз. На його думку, Йосиф Виговський був прямим нащадком – онуком (а не племінником, як вважав Теофіл Коструба) гетьмана Виговського і мав світське ім'я Іван [Мороз, 2010]. Однак ні Теофіл Коструба, ані Володимир Мороз не посилалися на джерела, на основі яких зробили висновки. Тому наразі можемо лише констатувати існування двох різних поглядів. Підказкою для подальших досліджень у цьому напрямку може бути складений на честь єпископа Йосифа Виговського 1726 р. панегірик (який став важливим джерелом для нашої статті), де йдеться також про його сучасника. А саме – Луцького римо-католицького єпископа Олександра Виговського¹ (†1714 р.). При цьому вони згадується як рідні брати (germanos fratres) [Conclusiones ex..., р. 2–3]. Проте наразі відома нам генеалогія Виговських не дає змоги зробити обґрунтовані висновки про їхнє родинне походження.

На жаль, життєвий шлях майбутнього єпископа від 1660 до 1713 р. простежити поки не вдалося. Неясно також, за яких обставин і з яких мотивів син козацького полковника з православного став уніатом. Щоправда, Теофіл Коструба, пояснюючи цей перехід, досить плутано писав про оо. василіан, під впливом яких Виговський начебто прийняв чернечий постриг у Супрасльському монастирі. Тут же, на думку дослідника, студіював риторику і філософію до 1690 р. Проте ми сумніваємося в достовірності цих даних. По-перше, автор не дав ніяких посилань на джерела цієї інформації. По-друге, цей погляд суперечить даним, які навів Антоній Петрушевич. Останній опублікував власноручні нотатки Йосифа Виговського, з яких стає зрозумілим, що той справді прийняв чернецтво у Супрасльському монастирі, але сталося це значно пізніше – влітку 1713 р., перед самим його висвяченням на єпископа. Якщо йдеться про біографію Йосифа Виговського як світської особи, то вона поки що не з'ясована. Можемо лише припускати, що до 1713 р. він міг жити на Волині і, як інші представники його фамілії, належати до луцьких братчиків. Адже відомо, що ім'я Йосифа Виговського, як і його брата Олександра, пізніше вписали в пом'яник Луцького братства [Бірюліна, Бондарчук, Хілько, ред., 2000, с. 14].

Боротьба уніатів і православних Волині кінця XVII–XVIII ст.: останній акт історичної драми.

Отже, перші достовірні відомості про Йосифа Виговського датуються 1713 роком, коли Волинь стояла на порозі великих змін. Слід пам'ятати, що кінець XVII – початок XVIII ст. був часом останнього гострого протистояння між прихильниками і противниками церковної унії на Правобережній Україні. З кінця XVII ст. вплив уніатів на Волині поступово посилювався, тоді як ослаблена православна шляхта неухильно втрачала

¹ Біографію єпископа Олександра Виговського – суперечливої та непересічної людини – польські науковці дослідили тільки фрагментарно, причому його родинні зв'язки та українське походження лишаються поза їхньою увагою. Натомість у панегірику, складеному на його честь 1690 р., згадано знаменитий рід єпископа й минулі мандрівки по Європі, зокрема по Італії, Франції та Іспанії [Kwiatkiewicz, 1690, s. 10–12].

матеріальний, кадровий та політичний ресурс. Разом із цим ставали примарними перспективи захисту інтересів православ'я на державному рівні. 1699 р. відбулася офіційна маніфестація шляхти Правобережжя, внесена до актових книг повітового містечка Овруча, загубленого серед глухих лісів і боліт Полісся. Група шляхтичів з Київського та Волинського воєводств протестувала проти порушень прав православних у Речі Посполитій. Проте підписи під «овруцькою протестацією», як і місце подання петиції, засвідчують, що ці активісти переважно належали до дрібного нобілітету, який уже не мав реальних важелів на прийняття державних рішень [Архів Юго-Западної Росії, 1867, с. 346–348]. 1702 р. православні Волині втратили одного з найактивніших своїх діячів – члена Луцького братства, венденського підчашого Данила Братковського. І хоча офіційно його стратили за підтримку козацьких повстанців Палія та Самуся, він у тестаменті наголошував, що приймає смерть саме за православну віру [Бірюліна, 2013, с. 95]. За таких обставин того ж таки 1702 р. колишній луцький братчик, а на той час єпископ Луцький Діонісій Жабокрицький дав згоду на єдність з Римом, що започаткувало перехід в унію Луцько-Острозької єпархії.

Втім, події Північної війни ускладнили й затягнули цей процес. Введення російських військ до Польщі на деякий час оживило майже згаслу православну опозицію, яка звернулася по допомогу до нових союзників. У результаті єпископ Діонісій змушений був тікати з Волині, але 1709 р. його все-таки заарештували й вивезли на заслання до Росії, де він і помер. Спроба призначити на Луцьку кафедру нового єпископа – Кирила Шумлянського, якого рекомендував уніатський митрополит Юрій Вінницький, провалилася. Хоча волинські шляхта й духовенство спеціальною заявою від 1710 р. підтримали його кандидатуру [Архів Юго-Западної Росії, 1867, с. 358–362], новий владика несподівано для уніатів прийняв православ'я і отримав політичну підтримку царя Петра I. Слід зазначити, що після Полтавської битви російський монарх почувався настільки впевнено, що вважав за можливе безпосередньо втручатись у церковні справи Волині. Так, 1711 р., під час підготовки Прутського походу, він з військами прибув до Почаївського монастиря. Саме тоді, вірогідно, і сталося короткотермінове підпорядкування цієї обителі Московському патріаршому престолу, про яке почаївські монахи згадували в листі до Св. Конгрегації Пропаганди Віри від 23 липня 1712 р. [Monumenta Ucrainae historica, 1968, р. 218]. Проте невдача прутської кампанії поставила перед Росією нові проблеми та завдання, і Петро I втратив можливість прямого впливу на церковні процеси в єпархіях Правобережної України. Як наслідок, владика Кирило Шумлянський змушений був емігрувати до Росії, де став Переяславським єпископом і отримав титул вікарія Київської православної митрополії. Таким чином, близько 10 років Луцько-Острозька кафедра була об'єктом політичної боротьби й фактично не мала ефективного єпископського

управління. Це розхитало канонічний порядок і дисципліну єпархії, тому призначення авторитетного та енергійного владика, здатного навести церковний лад на Волині, було надзвичайно актуальним.

Посвята Йосифа Виговського на єпископа. Його заходи зі зміцнення унії в Луцько-Острозькій єпархії. Почаївський монастир та Луцьке братство.

За таких обставин як претендент на єпископа Луцького постав Йосиф Виговський. На думку польського вченого Йосифа Геровського, його протектором був майбутній волинський воєвода (на 1713 р. – кременецький підкоморій) Станіслав Ледоховський, який і надав відповідні рекомендації [Gierowski, 1972, s. 629–632]. На жаль, ширших відомостей про їхні контакти ми не маємо. Натомість припускаємо, що аргументом на користь нового кандидата міг бути й важливий статус родини Виговських, який закріпився на Волині завдяки діяльності знаменитого гетьмана Івана Виговського. Не слід забувати, що в середині XVII – на початку XVIII ст. представники цієї фамілії відігравали помітну роль у діяльності Луцького православного братства, а також були представлені серед українського чернецтва волинських монастирів. Нарешті, в 1703 – 1714 рр. Луцьку римо-католицьку кафедру очолював згаданий Олександр Виговський, який цілком міг належати до протекторів свого брата.

Перші кроки Йосифа Виговського як духовної особи він занотував сам на рукописному літургіконі, що належав його попереднику на Луцькій кафедрі – єпископу Діонісію. Їх опублікував А. Петрушевич, тож завдяки цьому відомо, що Виговський у червні 1713 р. перебував у Супраслі, де готувався до єпископських висвячень. Зокрема, 8 червня прийняв чернечий габіт, 4 липня склав вічні чернечі обітниця, 14 липня відслужив першу літургію і, нарешті, 17 серпня був висвячений на єпископа. У церемонії брали участь Володимирський владика Лев Кішка та єпископ Холмський Йосиф Левицький. На цій події також були присутні настоятелі волинських монастирів, що перебували на той час в унії, зокрема Дерманського, Дубенського і Мелецького¹. Як випливає з листа якогось Олексія Дашкова до князя Карла Радзивілла від 23 листопада 1713 р., Йосифа Виговського від початку готували на Луцько-Острозьку єпископію [Археографический сборник..., 1870, с. 171]. Проте після свячень він на деякий час став титулярним єпископом Мстиславським, але з правами адміністратора Луцької кафедри. Припускаємо, що це було тимчасове рішення з огляду на складність церковно-правової ситуації на Волині. На той час ще не було певних відомостей про долю законного владика Діонісія Жабокрицького

¹ «Die 8 Junii A. D. 1713 w Supraślu habit brałem według kalend. Rzymskiego. Die 4 Juli professiā wziętem z woli boskiey. Die 14 Julii primicie moie odprawilem. Die 17 augusti consecratia moia była przy błogosławienstwie boskim bez ręce JW Jego Mość Xiędza Jerzego Winnickiego Metropolite Całey Rusi y archiepiskopa J. Ich X. Episkopa Leona Kiszki Włodzimirskiego Brzeskiego archymandyty Supraskiego, tudzież JW. X. Episkopa Chełmskiego, archymandyty Zydzyczynskiego, J. Ich M. X. archimandytow Dermańskiego, Dubieńskiego, Mileckiego Piechowicza, Drohińskiego Tyrawskiego» [Петрушевич, 1887, с. 68].

і лише після отримання 1715 р. повідомлення з Москви про його смерть Йосифа Виговського відразу іменували на єпископа Луцько-Острозького.

Пастирську працю на Волині новий владика розпочав практично зразу після висвячення. Найпершим завданням він вважав завершення справи попередника, який почав запроваджувати унію в Луцько-Острозькій єпархії. Слід зазначити, що уніати мали тут значний вплив іще з першої половини XVII ст., коли до церковної єдності приступили відомі монастирі в Дубні, Дермані й Жидичині; тоді ж в унію перейшли церкви міста Острога з єпископською кафедрою та численні парафії в приватних володіннях волинської шляхти. Проте переважний вплив у регіоні аж до кінця XVII ст. належав православним. Ситуація почала змінюватися на межі XVII – XVIII ст. коли вплив уніатів почав виразно проникати до ключових осередків духовного та громадського життя – Почаївського монастиря і Луцького братства. Так, неприхильний до унії архіандрит Амвросій у книзі «Сказание о Почаевской лавре» змушений був визнати, що з кінця XVII ст. серед почаївського чернецтва вже почали з'являтися симпатии уніатів. У результаті братія розділилася на монахів, які «держались православия» і тих, котрі «прельщались униєю» [Лотоцкий, 1886, с. 46]. А отже, єпископ Йосиф Виговський мав передусім подбати про те, щоб остаточно повернути їх в унію, а також навести канонічний порядок у єпархії, який помітно занепав в умовах Північної війни.

Незабаром після висвячення єпископ Йосиф Виговський прибув на Волинь, де негайно долучився до справ Почаївського монастиря. Слід зазначити, що поїздки владика до цієї обителі 1714 р. іноді пов'язують безпосередньо з її переходом до унії. Причому інтерпретацію та оцінку дій Луцького єпископа можна знайти прямо протилежну. Так, український історик Церкви уніатської традиції Теофіл Коструба подавав цю подію в дещо романтичному стилі: «...звернув він увагу на Почаїв, відвідав Лавру в 1714 р., особисто зладив і власноручно підписав точний список монастирського маєтку. Поводився так лагідно й так умів собі з'єднати монахів, що вони, хоч іще не були уніатами, прийняли його як свого доброго пастиря» [[Коструба], 1935, с. 6].

Цікаво, що таку іділію Теофіл Коструба зобразив на основі фактів, викладених у дослідженні архіандрита Амросія – історика Церкви православної традиції, який дав прямо протилежну інтерпретацію «почаївської місії» Йосифа Виговського. Як і більшість його колег, він зображав унію та уніатів виключно темними барвами в карикатурному стилі й відповідно оцінював їхню діяльність. Про єпископа Виговського зазначав, що той «...позволив себе распорядиться Почаевскою обителию, как будто ему подвластною. В 1714 году посетив ее, по видимому из одного благоговения к святому месту, он обозревал монастырь во всех частях его и даже составил и собственноручно подписал подробную опись монастырскому имуществу. Бедные, запуганные иноки приняли сего

пастыря, хотя не были от двора его. Волк вошел в стадо овец в овечьей коже» [Лотоцкий, 1886, с. 47–48]. Те, що почаївські ченці прийняли уніатського єпископа, як і потім унію, дуже непокоїв архіандрита Амвросія. Він не хотів вірити в те, що відбулося, і з притаманною йому емоційністю ставив собі щодо цього запитання за запитанням: «Но почему объ этомъ несчастномъ переходѣ (в унію – прим. авт.) нѣтъ офіціального в архивѣ слѣда? Отчего нигдѣ не говорится, что, по распорядженію такого-то начальства, в Почаевскомъ монастырѣ православие прекратилось, а съ такого-то времени на мѣсто его введена унія? Почему, по крайней мѣрѣ, не донесено объ этой перемѣнѣ королю или папѣ?» [Лотоцкий, 1886, с. 48].

Відповідь на цей набір запитань може видатися простою й несподіваною водночас. Річ у тім, що проблему переходу в унію Почаївського монастиря було принципово вирішено незадовго після відходу з Волині російських військ та невдалої військової кампанії Петра I в Молдавію 1711 р. В архіві Св. Конгрегації Пропаганди Віри відклялися документи червня – липня 1712 р., в яких віддзеркалено дискусію про юрисдикцію Почаївського монастиря саме в межах Уніатської Церкви [Monumenta Ucrainae historica, 1968, р. 217–220]. Серед них – лист ченців почаївської обителі від 23 липня 1712 р., де вони визнають себе уніатами й висловлюють бажання надалі перебувати в юрисдикції Львівського єпископа [Monumenta Ucrainae historica, 1968, р. 217–219]. Під цим кутом зору яснішою стає суть місії владика Йосифа Виговського. Фактично згадана обитель вирішила перейти в Унію ще до посвяти його в єпископи, тому він узав участь лише в завершальному акті цього процесу. Владика відзначився не стільки в наверненні монастиря до єдності з Римом (питання це було принципово вирішено за два роки перед тим), скільки в закріпленні його у юрисдикції Луцького, а не Львівського єпископа. Місія єпископа Виговського була важливою передусім з погляду остаточного відновлення канонічної єдності Луцько-Острозької єпархії та закріплення статусу Почаївського монастиря, якому за останніх п'ять років пощастило по черзі побувати під юрисдикцією трьох патріарших престолів – Константинопольського, Московського і Римського.

Якщо обставини переходу до унії Почаївського монастиря видаються нам у головних рисах зрозумілими, то аналогічні процеси, пов'язані з Луцьким братством, лишаються з'ясованими не до кінця. Немає сумнівів, що серед братчиків на межі XVII–XVIII ст. уже були прихильники унії. Наприклад, відомий нам єпископ Діонісій Жабокрицький до посвячення на єпископа не лише був луцьким братчиком, але й 18 років (1677 – 1695 рр.) входив до братських старост [Архів Української Церкви, 2014, с. 28]. Виразні ознаки унійних симпатій серед членів братського чернецтва виявилися також 1710 р. Саме тоді відбулася елекція нового Луцько-Острозького владика о. Кирила Шумлянського, якого запропонував до затвердження Київський уніатський митрополит. Серед шляхти й

духовенства, представники яких письмово підтвердили цей вибір, був також ігумен Луцького братського монастиря і видатний іконописець о. Іов Кондзелевич [Архів Української Церкви, 2014, с. 434]. Нам невідомо, чим керувався при цьому братський ігумен, адже він не міг не розуміти, що, взявши участь в елекції єпископа, котрого подав уніатський митрополит, він фактично визнає над собою і своїм монастирем юрисдикцію Уніатської Церкви. Щоправда, офіційних представників світського братства на цьому з'їзді не було. І вже 1713 р., під час переобрання провізорів, братчики визнавали, що діють згідно з наданими давніми правами та конституціями, що свідчило про їхнє подальше перебування в межах правового поля Православної Церкви [Архів Української Церкви, 2014, с. 438].

Отже, якщо на 1713 р. проблему переходу Почаївського монастиря було фактично вирішено, а єпископ Й. Виговський підключився лише на завершальній стадії, то Луцьке братство і далі лишалося православним. Тому навернення братчиків до унії було справою саме цього владики. Які ж аргументи він задіяв для досягнення мети? На жаль, від архіву братства умовного «уніатського періоду» (1714 – 1730 рр.) лишилося кілька документів, які ситуацію не прояснюють. Єдине джерело, яке дає чітку відповідь про перехід братства в унію й відзначає особливу роль у цьому Луцького єпископа – це візитація братського монастиря 1763/64 рр. Там, зокрема, зазначено: «Це братство з ченцями від свого початку належало до ясновельможних митрополитів і єпископів дизунітів, лише першому ясновельможному Йосифові Виговському, Луцькому уніатському єпископові піддалося» (Виділення наше. – Автор) [Архів Української Церкви, 2014, с. 37]. На жаль, ні дати, ані обставин події візитатори не зафіксували. За цією фразою схована остання, невідома поки що, сторінка історії українського православ'я на Волині литовсько-польської доби, яка потребує окремого дослідження.

Замойський синод 1720 р. та участь у ньому єпископа Йосифа Виговського.

Єпископ Йосиф Виговський відомий не лише зусиллями, спрямованими на остаточний перехід в Унію Луцько-Острозької єпархії. Цей владики брав також чільну участь у Замойському синоді 1720 р., який відкрив нову епоху в історії Уніатської Церкви. На початку XVIII ст., коли більша частина єпархій Правобережної України та Білорусі об'єдналися у складі Київської уніатської митрополії, гострим стало питання про проведення синоду, покликаного вирішити нагальні проблеми Церкви. Уніфікація обряду, узгодження догматичних питань, високоякісна освіта духовенства, посилення церковної дисципліни, катехизація вірних – ось далеко не повний перелік, який стояв тоді на порядку денному. Консолідації українства навколо уніатської митрополії сприяла також деспотична політика російського царя Петра I, який під час Північної війни, порушуючи міжнародне право, активно втручався в релігійне життя України та Білорусі.

Полоцька трагедія 1705 р., арешт і заслання Луцького єпископа Діонісія Жабокрицького 1709 р., спроба перевести Почаївський монастир у підпорядкування Московському патріаршому престолу (1711 р.) – ці та інші події відіграли свою роль у бажанні уніатів дистанціюватися від духовних впливів Росії й тісніше згуртуватися навколо «ватиканських пагорбів». Ця обставина стала однією з причин поступової латинізації Уніатської Церкви, яку зазвичай пов'язують із рішеннями Замойського синоду.

На сьогодні участь владики Виговського в роботі Замойського синоду безпосередньо засвідчують лише його підписи на офіційних постановах. Питання про практичний внесок конкретних ієрархів у розробку документів цього зібрання потребує окремого дослідження. Втім, далеким відгомоном подій у Замості є вже згаданий у роботі панегірик львівських студентів на честь Луцького владики. Оспівуючи чесноти останнього, вони зазначали: «Свідком цього є ціла Русь, яка, зібравшись на Замойському соборі для укріплення міцці Роксоланської церкви, скрізь сповіщає про розкидані Тобою духмяні квіти розуму. І вона [Русь] ніколи не змогла би змовчати про [Твою] блискучу освіченість і свободу Твого духу, яку поспіль пізнали зібрані на Твоїй кафедрі для виголошення [рішень] цього Синоду всієї Русі Первосвященники»¹. Ми пропонуємо таке тлумачення цього фрагменту. Розкидані «духмяні квіти розуму» – це невідомі поки промови владики на Замойському синоді, які справили велике враження на присутніх. Друге речення слід, очевидно, віднести до пізніших подій, які могли статися після офіційного затвердження в Римі постанов собору й публікації їх латиною. Саме тоді, в 1725/26 рр., і могли урочисто проголосити положення Замойського синоду в луцькому соборі св. Івана Богослова, коли єпископ Йосиф Виговський продемонстрував присутнім «блискучу освіченість» і «силу духу».

Проблема виховання парафіяльного духовенства і мирян.

Маємо інформацію про діяльність єпископа Виговського, спрямовану на виховання світських священників Луцько-Острозької єпархії. Зокрема, збереглися його грамоти на затвердження парохів, текст яких дає можливість уявити вимоги єпископа до білого духовенства. В них наголошувалося, що зразковий священник має «...пребывати в трезвенію, чтенію, ученію, млтвѣ, и прочаа сщенству прислушающаа добродѣтели аки пред всевидящими очима Бжіюми ходат исполнати с вниманіем» [ЦДІАК України (а), с. 26]. У зв'язку з цим слід зазначити, що на той час шляхта Волинського воєводства надала багато фундацій на парафіяльні церкви у своїх володіннях. Вони отримували цілком достатнє матеріальне забезпечення але й надавали священникам широке поле для зловживань спиртними напоями. Так, ловчий волинський Йосиф Чацький у

¹ *Universa testis est Russia, quae in Zamosciana Synodo collecta svaves Tui Iudicii effuses flores, suppeditata ad Ecclesiae Roxolanae firmitatem fundamenta, ubique depraedicat. Nec reticere unquam poterit insigne Tui animi humanitatem liberalitatemque, quam deinceps in Tua Cathedra collocati pro ejusdem Synodi Promulgatione experti sunt totius Russiae Antistites [Conclusiones ex...., p. 2].*

листі до владики Йосифа Виговського від 1 жовтня 1727 р. повідомляв про надання фундації на церкву св. Михайла в маєтку Лешня Луцького повіту Волинського воєводства. З нього довідуємося, що крім земельних угідь (город, три волоки поля, нива та сіножать на 10 косарів) священник отримав право на Різдво та Великдень варити спуст горілки [Державний архів Волинської області, арк. 499–500]. Якщо взяти до уваги, що спуст приблизно дорівнював трьом бочкам рідини [Кравченко, Яковенко, упор., 1990, с. 369], то стає зрозуміло, що перша вимога до священників, яку висунув єпископ Виговський, – перебувати «в трезвенію» – не видається декларативною й випадковою.

Відомо, що за три роки до смерті владики наважився провести радикальну реформу парафіяльного життя своєї єпархії, запровадивши celibat для священників. Теофіл Коструба навіть цитує з пастирського послання владики від 1727 р., де застерігається, «...щоб ніхто не був присланий до Нас, промований, ані поручений до рукоположення й посвячення на священника, хто не був би безженним, бо інакше буде кожний жонатий віддалений від свого наміру й бажання, і з нічим буде відправлений без висвячення й без надії на пізніше досягнення священничої гідності. *Се постановляємо, маючи перед очима й у пам'яті вічну завдану нашої релігії зневагу* (виділення наше. – Автор)» [[Коструба], 1935, с. 6]. Остання фраза є «таємничою»; в ній міститься лише натяк на мотивацію рішення владики, що явно суперечило положенням Замоїського синоду 1720 р., котрий не зобов'язував біле духовенство до celibatu. На жаль, нам поки не вдалося віднайти повний текст пастирського послання Йосифа Виговського, який міг би дати докладнішу відповідь на це питання. Можливо, має рацію Теофіл Коструба, на чю думку, цей крок пояснювався рішеннями Гродненського сейму 1726 р., які містили положення про повернення в підданство поповичів – синів священників [[Коструба], 1935, с. 6]. Утім, фактично пастирський лист владики Виговського так і лишився декларацією – за три роки він пішов з життя, а його наступники на Луцькій кафедрі більше не порушували питання про celibat.

Окрім наведення церковної дисципліни і добрих звичаїв у середовищі духовенства, перед єпископом стояло також завдання виховувати паству в душі християнських цінностей. За тодішніх комунікативних зв'язків справа ця була надскладною. Абсолютна більшість вірян, особливо по селах, була позбавлена системної катехизації, тож мала дуже приблизні уявлення про правові та моральні обов'язки християнина. Однією з проблем, актуальних для єпископів Київської митрополії, було питання законності шлюбних відносин серед вірних. Акт духовного суду Луцько-Острозької уніатської єпархії, що проходив у Загаєцькому монастирі 14 вересня 1726 р., розкриває всю складність таких справ, які, між іншим, доводилося вирішувати єпископові Йосифу Виговському.

Суть справи полягала в тому, що селянин Стефан, одружений із селянкою Анною, з часом вирішив урізноманітнити сімейне життя. Мабуть, він був

чоловіком, популярним серед жіноцтва, тому міг собі дозволити одружитися по черзі ще з двома жінками – Євкою і Хвеською. Причому з усіма трьома дружинами (включаючи першу й законну – Анну) він брав шлюб у різних парафіях, очевидно, щоб не наражатися на неприємні запитання священників. У статусі троєженця Стефан примудрився прожити кілька років, але скандалу не уникнув, тим паче що Євка і Хвеська мешкали в одному селі. При цьому остання встигла народити Стефанові двох дітей.

Духовний суд Луцько-Острозької єпархії під керівництвом єпископа Йосифа Виговського, розглянувши справу, прийшов до висновку, що вчинки селянина підпадають під дію не стільки духовного, скільки світського суду. Тому його відмовилися виховувати (мабуть, вирішили, що це безнадійно) і постановили відправити надмірного любителя жінок до найближчого світського суду. Натомість за християнське виховання двох його незаконних подруг узялися з усією серйозністю. Селянка Євка начебто не знала про шлюб Стефана з Анною. Можливо, отці з духовного суду їй не дуже вірили, тому Євку покарали лежанням «хрестом» біля дверей парафіяльної церкви по неділях протягом п'яти літургій з подальшою сповіддю у священника. Суворіші кари були присуджені Хвесьці, яка, може, й не мала уявлення про шлюб Стефана з Анною, зате точно знала про його шлюб з Євкою. Тож її діти визнавалися незаконними. Самій же Хвесьці заборонили входити до церкви протягом року – аж до Великого Четверга 1727 р. Лежати ж «хрестом» біля церковних дверей по неділях вона мала довшо, ніж Євка, – протягом десяти літургій. Окрім того Хвеська не мала права думати про законний шлюб, аж поки не отримає диспензу й благословення від єпископа [ЦДІАК України (а), арк. 24–26].

Наведені документи свідчать лише про окремі факти діяльності владики Йосифа Виговського, спрямованої на дисциплінування духовенства та виховання вірних. Натомість те, що вони реально віддзеркалювали напрямки його роботи, свідчить панегірик львівських студентів. Згадуючи самовідданість та побожність єпископа, вони зазначали: «Свідками того є Луцький владичий престол і вітварі, відновлені або споруджені завдяки твоїй величній побожності; також уся твоя єпархія невтомно сповіщає, яким полум'яним є твоє завзяття у зміцненні церковної дисципліни й у поширенні божого віросповідання»¹.

Єпископ Йосиф Виговський – фундатор і меценат.

Практично невідомою сторінкою історії України лишається діяльна участь єпископа Йосифа Виговського в духовному житті Волині й Галичини. На жаль, про це лишилися тільки скупи згадки, але навіть вони свідчать, що Луцький владики був помітною постаттю культурного життя Правобережної України першої третини XVIII ст.

¹ Testes sunt Luceoriensis Saedes et altaria a Tua magnaniba pietate, aut restaurata, aut erecta totaque tua Dioecesis promulgare non desinit quanto in reformanda Ecclesiasticorum morum disciplina, in Divino promovendo cultu exardeas desiderio [Conclusiones ex..., p. 2].

Відомо, що незабаром після його смерті в Польщі вийшла книга Каспера Несецького «Kogona polska...», в якій Йосифу Виговському було приділено кілька рядків. З них дізнаємося, що одною з найважливіших справ його життя була відбудова історичної святині українського народу – кафедральної церкви св. Івана Богослова в Луцьку. З приводу цього зазначалося, що він став другим фундатором своєї кафедри, яка внаслідок різних війн була дощенту спустошена¹. Очевидно, сучасники високо оцінили фундаторську працю єпископа, якщо ставили його ім'я поруч з іменем першого фундатора луцької соборної церкви – князя Любарта. Про фундаторство Йосифа Виговського побіжно згадано також у наведеній цитаті з панегірика львівських студентів. Останні коротко писали про вівтарі, які відновив або спорудив єпископ. Однак не уточнювали, чи йдеться лише про Луцьку кафедру, чи й про інші храми та монастирі.

На жаль, сучасні науковці небагато можуть додати нової інформації з цього приводу. Петро Троневиц у дослідженні, присвяченому Луцькому замку, коротко пише про ремонти, які єпископ Йосиф Виговський провів у соборній церкві, що перебувала тоді в аварійному стані. Цією інформацією, а також згадкою про зведення поруч нової мурованої дзвіниці замість дерев'яної, обмежується поки інформація про фундаторську працю владики [Троневиц, 2013, с. 132]. Проте навіть на основі цих скупих даних можна зробити висновок, що саме Виговський провів останній капітальний ремонт луцької соборної церкви, який дав їй можливість простояти до кінця XVIII ст.

Окремо варто згадати Йосифа Виговського як мецената. Варто пам'ятати, що перша половина XVIII ст. була епохою мистецького піднесення на Волині. Саме цей час був пов'язаний з активною діяльністю майстрів Острозької іконописної школи, на яку впливала європейська художня ренесансна традиція. Одночасно на Волині й Галичині працював о. Йов Кондзелевич – унікальний майстер-іконописець, якого мистецтвознавці іноді іменують «українським Рафаелем». Саме в часи єпископа Виговського художник створював знаменитий іконостас для Загорівського монастиря, відомий серед науковців також під назвою Воцятинського іконостасу. Можна припускати, що «другий фундатор Луцької кафедри», який піднімав з руїни соборну церкву Св. Івана Богослова, не міг не підтримувати (в той чи інший спосіб) волинських іконописців. Адже без їх праці неможливо було повністю відновити кафедральний собор у Луцьку. Але це суто логічне припущення. На його користь є лише одне пряме свідчення, пов'язане з «галицьким епізодом» історії родини Виговських.

За версією Володимира Мороза (який вважав єпископа Йосифа Виговського прямим нащадком відомого гетьмана), майбутній Луцький владика провів дитячі роки в маєтку Руда на Галичині. Саме він пізніше подарував церкві св. Козьми і Дем'яна в

с. Махнівці (неподалік) маленьку двосторонню іконку (6,2×5,4×0,7) яка, за переказами, належала гетьману Івану Виговському [Мороз, 2010]. На думку деяких дослідників, саме для цієї іконки звели спеціальний вівтар. На ньому лишився напис: «Цей вівтар прикрасив коштом своїм його милість Йосиф Виговський, єпископ Луцький і Острозький, за відпущення гріхів своїх прабатьків і батьків, написався рукою недостойного Йова Кондзелевича, монаха монастиря Білостоцького» [Поліщук, 2018]. Отже, факт творчої та духовної співпраці Луцького владики і знаменитого іконописця можна вважати доведеним на прикладі махновецької церкви в Галичині. Проте поки невідомо, чи мали місце подібні епізоди на території Волинського воєводства.

Смерть єпископа Йосифа Виговського.

В 11 (березневому) номері газети «Польський кур'єр» від 1730 р. було поміщено коротке повідомлення про те, що Холмський єпископ та архімандрит канівський Рудницький за участі численного уніатського духовенства поставив труну Луцького владики Йосифа Виговського в братській церкві, в очікуванні офіційного похорону, на який мав прибути митрополит. Зазначалося також, що в жалобних заходах узяв участь Луцький католицький єпископ з прелатами латинського обряду [Kuryer Polski, 1730, с. 39]. Через 13 років після згаданих подій Каспер Несецький писав, що Йосиф Виговський помер 7 січня 1730 р. в єпископському маєтку Рожищі. За його словами, ця подія викликала жаль і смуток не лише його духовенства та вірних, але й цілого Волинського воєводства [Niesiecki, 1743, s. 614]. Так закінчив земний шлях нащадок гетьмана Івана Виговського. Привертає увагу, що в очікуванні похорону труну з тілом владики встановили не в кафедральному соборі, який він відновив і де, за статусом, мав знайти вічний спочинок єпископ, а в луцькій братській церкві. На нашу думку, це переконливо свідчить про особливі стосунки Йосифа Виговського з Луцьким братством, які ще чекають свого дослідження.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, біографія Йосифа Виговського, яку ми реконструювали, має такий вигляд. Події дитячих, юнацьких і молодих років майбутнього владики лишаються для нас поки нез'ясованими. Встановлено натомість, що чернечий постриг та єпископські свячення єпископ отримав у Супрасльському монастирі на Підляшші влітку 1713 р. Відтоді й аж до своєї смерті він проводив пастирську діяльність у межах Луцько-Острозької єпархії, зміцнюючи канонічний порядок та церковну дисципліну, а також виховуючи духовенство та вірних у дусі християнських цінностей. Йосиф Виговський відзначився як владика, зусиллями котрого було капітально відреставровано кафедральний собор св. Івана Богослова, завдяки чому храм зміг простояти до кінця XVIII ст. Владика підтримував також контакти з іконописцем Івом Кондзелевичем, що дає підстави зарахувати його (гіпотетично) до числа покровителів мистецтва. Зосередивши свої сили для роботи в Луцько-Острозькій єпархії,

¹ «...spustoszały prawie do szczytu przez różne wojny Katedry swoiey prawie drugi fundator...» [Niesiecki, 1743, s. 614].

єпископ Виговський також відзначився в діяльності на загальноцерковному рівні, про що свідчить його активна участь у роботі Замойського синоду.

На нашу думку, Луцький єпископ Йосиф Виговський є незаслужено забутою постаттю української історії. Народившись у драматичні часи Руїни, він увібрив риси своєї епохи, пов'язаної зі складними релігійними та політичними трансформаціями в українському суспільстві. Нащадок козацького гетьмана, який боровся за права Православної Церкви, він став уніатом, але не зрікся православних предків і далі служив своєму народу в нових реаліях і в новому статусі. Й хоча наразі його життєпис вдалося накреслити лише пунктирно, але навіть відомі на сьогодні факти не лишають сумнівів, що Йосиф Виговський був видатною особою в історії України першої третини XVIII ст.

Запропонована стаття охоплює далеко не всі аспекти діяльності Луцького владыки. Потребують дослідження його стосунки з Луцьким братством, навколо якого гуртувалися останні свідомі захисники православ'я на Волині; потребує уточнення роль Йосифа Виговського у роботі Замойського синоду та вироблення його програмних рішень; необхідно детальніше розглянути фундаторську діяльність Луцького владыки та його заходи з підтримки української культури.

Подяки: автор висловлює щирі подяки своїм колегам – Бірюліній Олені (м. Луцьк), Довбищенку Федору (м. Київ) та Захарченку Роману (м. Київ) за надання технічної та консультативної допомоги при написанні статті.

Список використаних джерел

- Conclusiones ex universa theologia selecte quas sub auspiciis illustrissimi ac reverendissimi domini D. Iosephi de Wyhow Wyhowski exarche totius Russiae, episcopi Luceoriensis, et Ostrogiensis, nec non comitiis Sacri Romani imperii publice defendendas exponunt alumni collegii Pontifici Leopoliensis, sub directione clericorum regularium S. Sedis Apostolicae missionarium in Regno Poloniae.* Anno Domini 1726 Mensr junij die 6, 26 p.
- Gierowski, J., 1972. Ledóchowski Stanisław h. Szaława (ok. 1666–1725), *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, t. XVI/4, zeszyt 71, s. 629–632.
- Kuryer Polski*, 1730, № 11, s. 39–42.
- Kwiatkiewicz, M., 1690. *Krzyż Święty na swietney gorze Swietokrzyskiej*, Kraków: w Drukarni Mikołaja Alexandra Schedla, 124 s.
- Monumenta Ucrainae historica*, 1968, vol. V., Romae: Universita Cattolica Ucraina. 434 p.
- Niesiecki, K., 1743. *Korona polska przy złotej wolności starożytnemi rycerstwa polskiego i Wielkiego księstwa Litewskiego...*, t. 4, [Lwów]: w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 820 s.
- Археологический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси*, 1870, т. 7. Вильна: в печатне А. Г. Сыркина, 376 с.
- Архів Української Церкви*, 2014, серія 2, вип. 1, Луцьк: Терези, 688 с.
- Архив Юго-Западной России*, 1867. ч. 4, т. I., Киев: В типографии Е. Федорова.
- Баковецька, О., 2013. Католицька освіта в Україні в кінці XVII – перша чверть XIX ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія історичні науки, вип. 3, с. 58–62.
- Бірюліна, О., Бондарчук, А., Хілько, М., ред., 2000. *Пом'яник. Волинське крайове Братство святого Апостола Андрія Первозванного (Луцьке Хрестовоздвиженське)*. Від року Божого 1618-го і далі, Луцьк, 72 с.
- Бірюліна, О., 2013. Український шляхтич і український поет Данило Братковський, *Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Історія та дослідження*, Луцьк: Терен, с. 93–102.
- Державний архів Волинської області, ф. 382, оп. 3, спр. 1, арк. 499–500.
- Довбищенко, М., 2015. Забутий досвід співробітництва: католицька шляхта Волині та її вплив на парафіяльне життя Луцько-Острозької уніатської єпархії у 30–40-х рр. XVIII ст., *Super omnia veritas*, Lwów-Kraków: wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię archidiecezji Lwowskiej ob. łac, s. 219–231.
- Зелінська, О., 2012. Візуалізація предметів побуту та етнографії в Острозькому іконописі XVIII ст., *Острозький краєзнавчий збірник*, вип. 5, с. 357–360.
- Ісиченко, І., 2011. Василіанське бароко, *Слово і час*, № 1, с. 3–21.
- [Коструба, Т.]. 1935. Йосиф Виговський єпископ Луцький 1713–1730. *Нова Зоря*, 3 листопада, ч. 84, с. 6.
- Кравченко, В. М., Яковенко, Н. М., упор., 1990. *Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина*, Київ: Наукова думка, 408 с.
- Лотоцький, А., 1886. *Сказание историческое о Почаевской успенской лавре*, Почаев: в типографии Почаево-Успенской лавры, 314, VI с.
- Мороз, В., 2010. *Церковний слід родини Виговських*. [Online]. Доступно: <https://tinyurl.com/ybnt5f82> (дата звернення: 18.04.2020).
- Петрушевич, А., 1887. *Сводная галичско-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года*, ч. I., Львов: Из типографии Ставропигийского Института. XV, 330 с.
- Поліщук, Н., 2018. *Йов Кондзелевич – український Рафаель у рясі єромонаха*. [Online]. Доступно: <https://tinyurl.com/ydh6ouu5> (дата звернення: 18.04.2020).
- Троневиц, П., 2003. *Луцький замок*, Луцьк: ДІКСОН, 198 с.
- Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України) (а), ф. 127, оп. 1020, спр. 1482, арк. 26.
- ЦДІАК України, ф. 2073, оп. 1, спр. 2, арк. 24–26.
- Чень, Л. Я., 2007. *Архітектура монастирів чину Святого Василя Великого в Україні та її місце в розвитку української архітектури XVII–XX ст.*: Автореф. дис. ... канд. архітектури, Львів, 20 с.

References

Conclusiones ex universa theologia selecte quas sub auspiciis illustrissimi ac reverendissimi domini D. Iosephi de Wyhow Wyhowski exarche totius Russiae, episcopi Luceoriensis, et Ostrogiensis, nec non comitiis Sacri Romani imperii publice defendendas

exponunt alumni collegii Pontifici Leopoliensis, sub directione clericorum regularium S. Sedis Apostolicae missionarium in Regno Poloniae. Anno Domini 1726 Mensr junij die 6, 26 p. (in Latin).

Gierowski, J., 1972. Ledóchowski Stanisław h. Szaława (ok. 1666–1725) [Ledóchowski Stanisław h. Szaława (ok. 1666–1725)], *Polski Słownik Biograficzny* [Polish Biographical Dictionary], Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, t. XVI/4, zeszyt 71, s. 629–632. (in Polish).

Kuryer Polski [Polish courier], 1730, № 11, s. 39–42. (in Polish).

Kwiatkiewicz, M., 1690. *Krzyż Święty na świetnej gorze Swietokrzyskiej* [Holy Cross on the Prominent Swietokrzyska Mount], Kraków: w Drukarni Mikołaja Alexandra Schedla, 124 s. (in Polish).

Monumenta Ucrainae historica [Monuments of Ukrainian History], 1968, vol. V, Romae: Universita Cattolica Ucraina, 434 p. (in Latin).

Niesiecki, K., 1743. *Korona polska przy złotey wolności starożytnemi rycerstwa polskiego i Wielkiego księstwa Litewskiego...* [Polish Crown Near the Golden Ancient Liberty of Polish Knights...], t. 4, [Lwów]: w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 820 s. (in Polish).

Arheograficheskij sbornik dokumentov, odnosjashhhsja k istorii Severozapadnoj Rusi [Archaeographic Collection of Document Related to History of Northwestern Rus], 1870, t. 7, Vil'na: v pechatne A. G. Syrkina, 376 s. (in Russian).

Arkhiv Ukraïnskoï Tserkvy [Archive of Ukrainian Church], 2014, seria 2, vyp. 1, Lutsk: Terezy, 688 s. (in Ukrainian).

Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii [Archive of Southwestern Russia], 1867, ch. 4, t. I, Kiev: V tipografii E. Fedorova. (in Russian).

Bakovetska, O., 2013. Katolytska osvita v Ukraini v kintsi XVII – persha chvert XIX st. [Catholic Education in Late 17th – 1st Quarter of 19th Cent.], *Naukovy visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho* [Scientific Gernald of Mykolaiv National V. O. Sukhomlynsky University], seria istorychni nauky, vyp. 3, s. 58–62. (in Ukrainian).

Biriulina, O., Bondarchuk, A., Khilko, M., red., 2000. *Pom'ianyuk. Volynske kraïove Bratstvo sviatoho Apostola Andriia Pervozvannoho (Lutske Khrestovozdvyzhenske). Vid roku Bozhoho 1618-ho i dali* [Remembrance Book. Volyn Regional «Bratstvo» of St. Apostle Andrew the First-Called], Lutsk, 72 s. (in Ukrainian).

Biriulina, O., 2013. Ukraïnskyi shliakhtych i Ukraïnskyi poet Danylo Bratkovskyyi [Ukrainian Noble and Ukrainian Poet Danylo Bratkovskyyi]. *Lutske Khrestovozdvyzhenske bratstvo. Istoriia ta doslidzhennia* [Lutsk «Bratstvo» of Feast of the Cross. History and Studies], Lutsk: Teren, s. 93–102. (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archive of Volyn Region], f. 382, op. 3, spr. 1, ark. 499–500. (in Ukrainian).

Dovbyshchenko, M., 2015. Zabutiy dosvid spivrobotnytstva: katolytska shliakhta Volyni ta yïi vplyv na parafialne zhyttia Lutsko-Ostrozkoï uniatskoï yeparkhii u 30–40-kh rr. XVIII st. [Forgotten Experience of Collaboration: Catholic Nobles of Volyn and Their Impact on Parochial Life in Lutsk-Ostroh United Diocese in 1730–1740's], *Super omnia veritas*. Lwów-Kraków: wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię archidiecezji Lwowskiej ob. łac, s. 219–231. (in Ukrainian).

Zelinska, O., 2012. Vizualizatsiia predmetiv pobutu ta etnohrafii v Ostrozkomu ikonopysi XVIII st. [Visualization of Everyday and Ethnographic Things in Ostrih Icon Painting], *Ostrozkyi kraïeznavchyyi zbirnyk* [Ostrog Issue of Local History], vyp. 5, s. 357–360. (in Ukrainian).

Isichenko, I., 2011. Vasylianske baroko [Vasyl'ian Baroque], *Slovo i chas* [Word and Time], № 1, s. 3–21. (in Ukrainian).

[Kostruba, T.], 1935. Yosyf Vyhovskyyi yepyskop Lutskyyi 1713–1730 [Yosyf Vyhovskyyi Bishop of Lutsk 1713–1730], *Nova Zoria* [New Star], 3 lystopada, ch. 84, s. 6. (in Ukrainian).

Kravchenko, V. M., Yakovenko, N. M., upor., 1990. Torhivlia na Ukraini XIV – seredyna XVII st. [Trading in Ukraine in 14th – Middle 17th Cent.], *Volyn i Naddnyprianshchyna* [Volyn and Dnipro Region], Kyiv: Naukova dumka, 408 s. (in Ukrainian).

Lotockij, A., 1886. *Skazanie istoricheskoe o Pochaevskoj uspenskoj lavry* [Historical Tale About Pochaiv Dormition Lavra], Pochaev: v tipografii Pochaevo-Uspenskoj lavry, 314, VI s. (in Russian).

Moroz, V., 2010. *Tserkovnyi slid rodyny Vyhovskyykh* [Church Trace of the Vyhovsky Family]. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/ybnt5f82> (date of access: 18.04.2020) (in Ukrainian).

Petrushevich, A., 1887. *Svodnaja galichsko-russkaja letopis' s 1700 do konca avgusta 1772 goda* [Collected Galician-Russian Chronicle from 1700 till Fall of August of 1772], ch. I, L'vov: Iz tipografii Stavropigij'skogo Instituta, XV, 330 s. (in Russian).

Polishchuk, N., 2018. *Yov Kondzelevych – Ukraïnskyi Rafael u riasi yeromonakha* [Yov Kondzelevych – Ukrainian Raphael in Hieromonk's Vows]. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/ydh6ouu5> (date of access: 18.04.2020) (in Ukrainian).

Tronevych, P., 2003. *Lutskyyi zamok* [Castle of Lutsk], Lutsk: DIKSON, 198 s. (in Ukrainian).

Tsentrálny derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (TsDIAK Ukrainy [CSHAK of Ukraine] (a)), f. 127, op. 1020, spr. 1482, ark. 26. (in Ukrainian).

TsDIAK Ukrainy [CSHAK of Ukraine], f. 2073, op. 1, spr. 2, ark. 24–26. (in Ukrainian).

Chen, L. Ya., 2007. *Arkhitektura monastyriv chynu Sviatoho Vasyliia Velykoho v Ukraini ta yïi mistse v rozvytku Ukraïnskoï arkhitektury XVII–XX st.* [Architecture of the Monasteries of Order of Saint Basil the Great and Its Place in Development of Ukrainian Architecture of 17th – 20th Cent.]: Avtoref. dys. ... kand. Arkhitektury, Lviv, 20 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

**FORGOTTEN OFFSPRING OF THE COSSACK HETMAN:
BISHOP OF LUTSK AND OSTRIH JOZEF WYHOWSKI (1660 – 1730)
(ATTEMPT OF BIOGRAPHICAL RECONSTRUCTION)**

Mykhailo Dovbyshchenko

doctor of historical sciences, docent,

Scientific Secretary of the Museum of books and printing of Ukraine

The article deals with the activity of Lutsk bishop Jozef Wyhowski, one of the hierarchs of Ruthenian Uniate Church in the period of great religious and cultural transformations in Ukraine of the 1st third of the 18th cent. In spite of his active participation in the key historic events of this epoch both of with regional and all-Ukrainian impact (for example, final conversion of Lutsk-Ostrih diocese into Union, active participation in Synodus Zamoscensis, renovation of Lutsk Episcopal cathedra etc.) his person is still almost unknown even for the experts. It is caused by underestimation of the cultural processes in Volyn during the «Uniate period» of its history in general Ukrainian nation building in the 18th cent. The author of this article on the base of published and new founded materials highlighted the participation of the bishop Jozef Wyhowski in final implementation of Union on the territory of Lutsk-Ostrih diocese and in the work of Synodus Zamoscensis. Still unintroduced for scientific research panegyric in honour of the Lutsk hierarch by students from Lviv, written in 1726, is our additional historical source. The article contains an information about the measures taken by bishop Wyhowski to improve the discipline of parochial clergy and his attempts to motivate the spiritual developments of the priests. The study is based on the analysis of the presentation charters of the bishop and letters of the Volynian magnates. The author pays special attention to the upbringing of believers in the spirit of Christian morality and uses the materials of the spiritual court of Lutsk-Ostrih diocese. The author also faces the issues related to the Jozef Wyhowski's activity as a founder and donator. It is possible to present a general scheme of the biography of Lutsk bishop and to argue that the hierarch Wyhowski was a prominent person of his time and his role in the key religious events of the Right-Bank Ukraine in the 1st third of the 18th cent. was significant.

Keywords: *Volyn, Uniate Church, Synodus Zamoscensis, Lutsk «bratstvo», Pochaiv monastery, parochial clergy, church court.*

ІСТОРІЯ ЧЕРНЕЦТВА У СПАДЩИНІ О. АНАТОЛІЯ КРАЛИЦЬКОГО, ЧСВВ¹

Мороз Володимир Романович

кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії Церкви УКУ, Львів

E-mail: moroz.volodymyr@ucu.edu.ua

<http://orcid.org/0000-0002-0852-4285>

Стаття присвячена вивченню спадщини ігумена Мукачівського василіянського монастиря св. Миколая на Чернечій Горі о. Анатолія Кралицького, ЧСВВ (1835 – 1894) як історика чернецтва загалом та Василіянського Чину св. Йосафата зокрема. Автор подає характеристику діяльності о. Кралицького на полі пошуку, дослідження і видання низки архівних джерел XVIII – XIX століть з метою висвітлення історії монашества, написання численних розвідок про василіянські монастирі й чернечі біографії. Володимир Мороз обґрунтовує думку про те, що до видання джерел мукачівський ігумен прагнув підходити системно, публікуючи якомога точніші тексти давніх актів і взаємно верифікуючи повідомлення одних документів іншими. Особливу увагу присвячено програмному характеру досліджень о. Кралицьким історії монастирів Закарпаття. Автор опрацьовує його тексти про монастирі в селах і містах Біксад, Боронява, Букова Гірка, Грушево, Імстичево, Красний Брід, Малий Березний, Марія-Повч, Мукачево, а також ліквідовані монастирі Марамороша. У статті простежено те, як чернець поступово перейшов від видання джерел до їх аналізу в авторських розвідках про чернечі обителі. Численні статті мукачівського ігумена про василіянських протоігуменів, а також укладений ним список протоігуменів, розглянуті як вияв прагнення о. Кралицького дослідити і написати життєписи відомих йому керівників Василіянського Чину на Закарпатті. При цьому показано, що чернець-дослідник не обмежувався вивченням біографій виключно протоігуменів, адже написав тексти і про деяких василіян, які були відомими богословами і наставниками молодих ченців. Окремо автор статті наголошує, що о. Кралицький у своїх біографічних студіях не обмежувався виключно Закарпаттям, адже видав також тексти про життя св. Кирила і Методія, св. Антонія Печерського, Нестора Літописця, Феофана Прокоповича. У цих та інших випадках мукачівський ігумен виступив як яскравий представник української релігійної та інтелектуальної історії другої половини XIX ст., свідомий власної ідентичності.

Ключові слова: Василіянський Чин св. Йосафата, Мукачівський василіянський монастир, історія монашества в Україні, інтелектуальна історія, Анатолій Кралицький

Постановка проблеми. Ігумен Мукачівського василіянського монастиря св. Миколая на Чернечій Горі упродовж 1869 – 1894 рр. о. Анатолій Кралицький, ЧСВВ (1835 – 1894) – автор сотень текстів на теми історії, етнографії, а також різних питань суспільного життя. Він же – активний літератор. Низка дослідників вже вказала, що цей ієромонах був одним з найосвіченіших мужів Закарпаття [Hnat'uk, 1899, с. 420], найвидатнішим прозаїком краю з часів перед 1938 р. [Tichý, 1938, s. 102–103; Тихий, 1996, с. 119], найбільшим істориком Василіянського Чину, а заодно Мукачівської єпархії в другій половині XIX ст. [Ваврик, 1958, 220].

Літературною, публіцистичною і науковою працею чернець займався щонайменше 44 з 59-ти років свого життя. Його перший ідентифікований твір з'явився друком, коли йому було 15 років. Частина праць василіянина опублікована під щонайменше 25 псевдонімами і криптонімами або анонімно, бо він боявся переслідувань угорської адміністрації та прибічників її асиміляційної політики. Ще одна група творів монаха була видана вже по його смерті, інша лишається в рукописах, а якась – досі неідентифікована. Закономірно, що дослідження дозволяють виявити все нові публікації Кралицького і доповнити результати пошуків

попередніх авторів. Актуальність вивчення спадщини ігумена-історика посилюється ще й тим, що його праці розсіяні по численних періодичних виданнях, які вже давно стали бібліографічною рідкістю, а тому інформація в них і погляди самого автора лишаються маловідомими навіть у фахових колах істориків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Абсолютна більшість дослідників творчості Кралицького, концентрувалася на його літературній і фольклористичній діяльності. В комплексі цих праць слід виділити останні, але вже не нові розвідки Франтішека Тішого [Tichý, 1936], Оксани Рудловчак [Рудловчак, 1983], Йолани Голенди [Голенда, 1980; Голенда, 1984], Юрія Панька [Панько, 1991], Любиці Баботи [Бабота, 1994, с. 102–146], Ольги Гузьової [Guzová, 1995]. Ці публікації є цінними вже тому, що в них увагу приділено тяжінню василіянина до висвітлення історичних тем в романтичному дусі: зображенню народу як колективного героя і творця своєї долі, пошуків у минулому прикладів героїзму та опрацювання їх з метою творення підґрунтя для відродження. Пізніші праці про літературну спадщину ієромонаха практично не внесли чогось суттєво нового для дослідження її ідейного спрямування і змісту сюжетів. Навпаки, в них можна спостерігати спроби маніпуляції творчістю Кралицького з метою витворення з його особи якогось роду попередника сучасного «неорусинства» шляхом замовчування його інтелектуальних взаємин з українськими діячами, впливів цих діячів на нього і

¹ Це дослідження проведено як частина проекту, підтриманого БФ «Повір у себе».

шляхом вибіркового цитування одних місць його праць та замовчування інших [Падяк, 2004; Сочка-Боржавин, 1995, с. 43–47].

Спеціалізовані наукові публікації про історичні розвідки мукачівського ігумена є нечисленними. Першою спробою детального наукового аналізу спадщини Кралицького-історика була стаття о. Атанасія Пекаря, ЧСВВ 1974 р., що досі не втратила актуальності [Пекар, 1974]. Проте її автор не мав доступу до всіх робіт Кралицького з огляду на замкнутість країн комуністичного табору для дослідників із країн Заходу. Як він писав, *«Я вповні свідомий того, що велика частина писань Кралицького ще неусталена і тому годі було мені подати повну синтезу його літературної спадщини. А анонімні його твори так і остануться анонімними, хіба о якимсь чудом віднайдуться його рукописи чи супровідні листи»* [Пекар, 1974, с. 290]. Підсумком пошуків Пекаря в цьому напрямку став огляд спадщини Кралицького в третьому томі його книги «Нариси історії Церкви Закарпаття» [Пекар, 2014, с. 148–152].

З дослідників періоду незалежної України, коли архіви і колекції старих видань поступово стали доступними для вивчення, спадщині Кралицького, як історика, присвятили увагу Валерій Падяк і Лариса Ільченко – автори бібліографічного покажчика [Падяк, Ільченко, 1994]. Та це загалом корисне видання є неточним і навіть тенденційним у плані нав'язування ігуменові «русинськості»; частина праць ченця в покажчику не вказана, тоді як його авторство щодо інших вміщених публікацій викликає значні застереження.

Загальний огляд доробку ігумена-історика в форматі окремого розділу вміщений у монографії Дмитра Данилюка «Історична наука на Закарпатті» [Данилюк, 1999, с. 174–181]. Цей вчений навів ряд важливих спостережень, але згадав тільки 23 праці ченця, частина з яких – етнографічні, художні і публіцистичні, а не науково-історичні. Статтю про Кралицького-історика видав дослідник Віктор Кічера, проте в ній згадано всього п'ять робіт ігумена, а дві з чотирьох сторінок розвідки (ще одну займає бібліографія) присвячені розгляду виключно однієї публікації не на історичну тему [Кічера, 2011]. Зрозуміло, що при таких підходах постать Кралицького-історика залишається недослідженою належно. Заявляючи наміри загального огляду його спадщини, слід аналізувати всі відомі праці. Зрештою, в умовах доступності джерел та за наявності оглядових робіт Пекаря доцільніше і можна глибше вивчати окремі тематичні блоки праць Кралицького. Це дозволило б досягнути певний поступ в пізнанні його доробку. Відповідні мотиви слугували для мене поштовхом видати у 2018 р. розвідку про маркери національної й релігійної ідентичності в текстах мукачівського ігумена [Мороз, 2018a]. Представлене тут дослідження слід розглядати як продовження справи аналізу спадщини ченця. При цьому зазначу, що воно не претендує на повноту, адже з часом можуть виявлятися все нові публікації, а можливо й рукописи цього автора.

Мета. Метою цієї статті є аналіз праць Кралицького, присвячених історії чернецтва, Василянського Чину, за винятком його життєписів мукачівських єпископів-василян – останні можуть стати предметом іншого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Загалом серед ідентифікованих історичних розвідок Кралицького можна виділити кілька тематичних груп, присвячених: 1) аналізу і публікації джерел; 2) історико-етнографічному опису різних місцевостей Закарпаття або різних верств суспільства (селян, козаків); 3) загальній історії Церкви; 4) історії монастирів і монашого життя загалом та на Закарпатті; 5) біографістиці. В першій, четвертій і п'ятій групах праць ігумен безпосередньо досліджує минуле чернецтва, а в другій і третій згадує про нього принагідно. Інтерес до висвітлення історії монашества, як і увага до культури простого народу, є одним з домінантних в науковій спадщині Кралицького. Зрештою, о. Пекар раціонально зазначив, що *«найбільша заслуга Кралицького, як історика, полягає в тім, що він старався навітлити історію і життя василян на Закарпатті»* [Пекар, 1974, с. 288].

Анатолій Кралицький як видавець джерел.

Отець Кралицький почав займатися пошуком, аналізом і виданням документів з історії чернецтва ще до того, як 13 (25) червня 1869 р. на провінційному соборі в Краснобрідському монастирі його обрали мукачівським ігуменом. Значному пошвавленню джерелознавчої роботи ієромонаха сприяло його переведення з Марія-Повчанського монастиря до Мукачівського наприкінці 1863 р. В обителі св. Миколая на Чернечій Горі були розміщені провінційний архів і бібліотека, які він почав опрацьовувати.

Вже у 1863 р. в львівській газеті «Слово» чернець зробив публікацію «Про другу чудотворну ікону Пресвятої Борогодиці Марія-Повчанської», в якій у супроводі власних коментарів видав документ зі свідченнями про плач другої чудотворної ікони Матері Божої в Марія-Повччі 21, 22 і 25 липня 1715 р. [Слово, 1863, 7 грудня, 1863, с. 381–382].

Принаймні з 1865 р. Кралицький знав рукописне «Списаніє обителей мараморьскихъ древлебышыхъ и нынѣ зостающихъ, начавше отъ Боронявы» 1749 р., що в наші дні перебуває у фондах Державного архіву Закарпатської області (далі ДАЗО) [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 66]. В першому випуску наукового збірника «Галицько-Руської Матиці» за 1865 він видав статтю «Список монастирів Чину св. Василя В., існуючих колись в Мараморші (в Угорщині) і стертих Йосифом II» [Кралицький, 1865b]. Ця публікація є рефератом згаданого джерела. В якості примітки до неї василянин додав передрук повідомлення о. Антонія Петрушевича в «Церковній газеті» про акт з фондів Румянцевського музею в Петербурзі, де згадується старовинний Заневський монастир на Мараморші [Кралицький, 1865b, с. 53]. В другому випуску збірника Матиці за той же рік вміщено подані Кралицьким публікації двох джерел: переклад з латині записки під заголовком «Сліди книгодрукарні монастиря Грушівського» і

детальніший витяг з тексту «Списаніє обителей марамороськихх...» про Угольський монастир: фрагмент, де йдеться, що інша його назва – Заневський [Кралицькій, А., 1865с]. Таким чином бачимо, що монах-дослідник не зупинявся на разових публікаціях цікавих для нього джерел, а намагався доповнити і пояснити їх інформації іншими актами.

У 1867 р. ієромонах опублікував в ужгородській газеті «Свѣтъ»¹ документ 1686 р. з архіву Імстичівського монастиря про смерть і похорони єпископа Йоанникія Зейкана та участь в них чернецтва [Свѣтъ, 1867, 23 септєбря, с. 4]. На початку 1868 р. в тій же газеті він видав чотири архівні документи з Імстичівського монастиря, а також три дарчі грамоти Зарічанського монастиря [Рудловчак, 1985, с. 117]. У 1869–1870 рр. «Свѣтъ» за поданням василянина видав чотири документи XVIII ст., що стосуються історії марамороських монастирів. Це були звіт про візитацію Боронявського і Кричівського монастирів протоігуменом Йоанникієм Скрипкою 7 і 9 червня 1756 р. [Свѣтъ, 2 февраля 1869, с. 1–2; ДАЗО, ф. 64, оп. 5, спр. 121], лист протоігумена Макарія Шугайди від 12 липня 1763 р. до селян Углі з приводу їх зазіхань на монастирські угіддя [Свѣтъ, 1870, 23 апрѣля, с. 124; ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 636], звернення селян з Драгова 1755 р. до монашого собору з проханням призначити настоятелем місцевого монастиря о. Манасію [Свѣтъ, 1870, 30 апрѣля, с. 132], акт обстеження земель Углянського монастиря від 15 вересня 1705 р. [Свѣтъ, 1870, 30 апрѣля, с. 132–133; ДАЗО, ф. 64, оп. 5, спр. 60, 2 арк.]. Також у 1870 р. мукачівський ігумен видав акт від 1 червня 1855 р., яким о. Олександр Духнович дарував свою бібліотеку Краснобрідському монастиреві [Свѣтъ, 1870, 13 августа, с. 252].

Однією з важливих знахідок ігумена, повідомлення про яку він видавав двічі: у Львові та Ужгороді, став архівний документ – фрагмент монастирського історіописання про прихід на Закарпаття подільського князя Федора Коріятовича і його фундацію для Мукачівського монастиря [Карпач, 1874, 27 юнѣя, с. 4; Слово, 1874, 22 юнѣя, с. 4]. Детальному аналізу цього джерела і контексту його постановня присвячено мою іншу статтю [Мороз, 2018b].

Примітним є те, що мукачівський настоятель цікавився джерелами монастирського походження не тільки із Закарпаття. У 1888 р. він передрукував вступ до «Повісті минулих літ» під заголовком «Із літопису Нестора» – від початку цього твору до легенди про місію св. Андрія Первозваного на Русі [А. К., 1888]. Тут варто згадати також, що ієромонах віднайшов і 1864 р. ввів до наукового обігу «Мукачівський псалтир» XIV – XV ст., а в 1865 р. присвятив окрему статтю аналізу давніх Євангелій з монастирського книгозбирання. Та хоч ці пам'ятки виявлені в Мукачівському монастирі, аналіз статей василянина про них не входить до завдань поточного

дослідження, бо вони не присвячені історії монашества.

До публікації джерел о. Кралицький підходив відповідально і прагнув передати тексти автентично, що не завжди вдавалося з технічних причин. Про вимушені зміни дослідник вважав за потрібне повідомляти своїх читачів. До прикладу, під виданням згаданих актів візитації Боронявського і Кричівського монастирів за 1756 р. він зазначив:

«Оригінал писаний давнім, до 1850 року загальнооживаним у нас, шрифтом з численними надрядковими титлами; та оскільки в друкарні ужгородській немає церковнослов'янських літер, котрими би зручніше можна надрукувати цю пам'ятку, то ми скорочені слова переписуємо додатково» [Свѣтъ, 1869, 2 февраля, с. 1].

Ці застереження актуальні і для інших публікацій джерел, які здійснив Кралицький. Більше того, понад 30 років працюючи в монастирському архіві, він не вдовольнявся знахідками до історії Василянського Чину, а тому в одній з останніх своїх розвідок, статті про Грушівський монастир, написав:

«Ми й тепер звертаємо дуже мало уваги на свої справи, віддаємося зазвичай безтурботному лінивству; так було й тими днями.² Століття збігало за століттям, предки наші були в завидному спокої; про те, щоби залишити потомству якийсь знак свого життя, не турбувався ніхто. Подекуди в тих чи інших церковних книгах знаходимо якісь замітки, але й вони стосуються більше буденного життя, ніж подій суспільного характеру» [Ізъ истории нашихъ угро-русскихъ монастырей, 1895, с. 135].

Цей текст був виданий вже після смерті автора і свідчить, що наприкінці життя ігумен мав певні рефлексії як підсумок пошукової роботи. З іншого боку, наведена цитата засвідчує, що архів Мукачівського монастиря за цього настоятеля був ще значною мірою не впорядкований.

Розвідки про василянське чернецтво і монастирі.

Головним результатом праці о. Анатолія Кралицького з джерелами стали його авторські тексти, присвячені висвітленню духовної та інституційної історії Василянського Чину, а також історії окремих монастирів. Коли приглянутися до структури і хронології появи текстів цієї групи, то зрозумілим стає, що Кралицький, як історик Чину, поступово переходив від історичних тем загального характеру до все конкретніших.

Дійсно, в місяцеслові на 1865 р. чернець видав статтю «Про Чин св. Василя загалом» [О Чинѣ св. Василя вообще, 1864], у 1866 р. – «Пустельницькі колонії в Єгипті» [А. К., 1866], у 1867 р. – «Пустельники в часи св. Василя В[еликого]» [Кралицькій, А., 1866с]. У 1871 р. він підходить

¹ Мукачівський ігумен писав, що літера «ятъ» (ѣ) – це «і» [Кралицькій, 1865а, с. 110–111], як в українців, а не «є», як у росіян. Тобто, він читав «Світ», а не «Свет».

² Анатолій Кралицький регулярно вживав біблійні вислови або перегуки з ними. В цьому випадку порівн. «За тих днів» (Мр. 8, 1), «Тими днями» (Мр. 1, 9; Лк. 2, 1), «Того (ж) часу» (Мт. 3, 1; 12, 1; 14, 1; 18, 1; Лк. 13, 1) та ін. У публікації цієї статті маємо вираз «въ время оно», що пов'язане з церковнослов'янською мовою. Подібне використання фрази знаходимо, до речі, і в Тараса Шевченка: «Во Іудеї во дни они» [Шевченко, 2003, с. 309, 506].

ближче до рідного краю і реферує статтю зі словацького часопису «Slovesnost'» про Воходську архимандрію в комітаті Феєр, на північ від озера Балатон, у теперішньому с. Бокод медьє Комаром-Естергом Угорщини [Кралицькій, 1871]. Інтерес о. Кралицького до цієї історичної обителі був пов'язаний з аргументами, що вона колись належала василіянам – східному чернецтву, а не бенедиктинцям.

Синхронно з написанням загальних статей про історію Чину і працею в архівах, василіянин почав творити розвідки про минуле монастирів Закарпаття. Насиченою історичними відомостями є вже його стаття 1863 р. «Короткий опис монастиря Марія-Повчанського Чину святого Василя Великого (в Угорщині)». В якій йдеться не тільки про поточний стан обителі і монастирської церкви, а й про чудесні плачі двох ікон Богородиці, про закладення і будівництво храму зусиллями василіян-єпископів Георгія Бізанція, Симеона Ольшавського Гавриїла Блажовського та Мануїла Ольшавського, про фундацію шляхтича Дмитра Раца, а також про перших ченців монастиря на чолі з ігуменом Йоаннікієм Скрипкою [Кралицькій, 1863]. При написанні цієї розвідки ієромонах використав джерело, публікації якого присвятив згадану вище статтю «Про другу чудотворну ікону Пресвятої Борогодиці Марія-Повчанської». Цю ж історію на основі того ж документа він переповів у статті «Пам'ять з празника. Опис чудотворної ікони Пресвятої Діви Марії Марія-Повчанської» [Кралицькій, 1866b].

Наступний приклад поєднання о. Кралицьким оповіді про історію та сучасність знаходимо в його короткій замітці «Монастир Марія-Повчанський», виданій 1866 р. у віденському часописі «Отечественный Сборник» як передова стаття під псевдо Лаборчань. Особливістю цієї публікації є те, що її ілюструє зображення названої обителі, зроблене на основі фотографії [Лаборчань, 1866]. Загалом на прикладі описаних статей бачимо, як василіянин-дослідник поступово за посередництвом журналістики переходить до авторського історіописання. Основним його напрацюванням в цій сфері став цикл нарисів про всі діючі обителі краю, який о. Кралицький кілька разів публікував під дещо зміненими назвами, частково доповнюючи і виправляючи тексти.

Так, у місяцесловах на 1865 і 1866 рр. ієромонах вмістив розвідки про історію Марія-Повчанського, Краснорідського та Мукачівського монастирів під спільним заголовком «Історичний опис монастирів Чину св. Василя В[еликого] в Угорщині» [А. К., 1864; А. К., 1865]. Як свідчить примітка наприкінці другої з цих статей, автор планував продовжити цикл у місяцеслові на 1867 р., але ні там, ні в наступних виданнях збірника цього не зроблено. Але тексти ченця на цю ж тематику почали з'являтися в інших виданнях. Як подав о. Пекар, розділ «Монастирі єпархій Пряшівської і Мукачівської в Угорщині» в шематизмі Василянського Чину 1867 р., укладеному Михайлом Коссаком і виданому у Львові, – це також «історичні нариси Кралицького» [Коссаць, 1867,

195–203; Пекар, 1974, с. 288]. Насправді ж ця публікація є переробкою статті василіянина «Список монастирів Чину св. Василя В., існуючих колись в Марамороші...», доповненою даними з праці о. Йоаннікія Базилевича, ЧСВВ «Коротка відомість про фундацію князя Федора Коріятовича...».

У василіянському шематизмі на 1870 р., виданому в Ужгороді наприкінці 1869 р., з'явилися друком нариси про монастирі єпархії Мукачівської (св. Миколая в Мукачеві, св. Михаїла в Імстичеві, св. Миколая в Малому Березному, Благовіщення в Бороняві), Пряшівської (Зішестя Св. Духа в Красному Броді, Воздвиження Чесного Хреста на Буковій Гірці) та Самош-Уйварської (Петра і Павла в Біксаді) [Шематизмъ иноковъ, 1869]. Ці тексти видані без підпису, але порівняння їх з іншими працями о. Кралицького дозволяє впевнено ствердити авторство Кралицького. До того ж, у «Временику Ставропігійського Інституту» у Львові на 1872 р. мукачівський ігумен під підписом «Із Угорської Русі» опублікував нарис «Руськії монастирі на Угорській Русі» – той же текст, що в шематизмі [Русскіи монастыри на Угорской Руси, 1871]. Після цього нариси о. Кралицького про чернечі обителі з'являлися вже як незалежні статті поза циклами.

Починаючи з 1889 р., мукачівський ігумен друкував свої історичні розвідки про монастирі в ужгородському часописі «Листокъ». Першим тут у № 19 за 1889 р. видали нарис про Мукачівський монастир із його зображенням на титульному аркуші [А. К., 1889]. Наступного року цей твір перевидали у Львові: у «Временнику» Ставропігійного інституту на 1891 р. [Кралицькій, А., 1890]. Скорочений варіант цього ж тексту видали в 1891 р., знову у Львові [А. К., 1891].

В № 3 «Листка» за 1890 р. з'явився нарис о. Кралицького про Марія-Повчанський монастир з його зображенням, щоправда розміщеним чомусь в іншій статті [А. К., 1890с]. Цей нарис у 1891 р. передрукував «Вісник “Народного Дому”» у Львові [Кралицькій, 1891]. В № 8 «Листка» за 1890 р. була видана стаття о. Кралицького про Мало-березнянський монастир, а на титульній сторінці – зображення цієї обителі [А. К., 1890b]. У 1891 р. часопис в якості передової статті з ілюстрацією на титульній сторінці вмістив нарис о. Кралицького про Краснорідський монастир [А. Кр., 1891]. Зрештою, без підпису і вже по смерті о. Кралицького, у № 12 «Листка» за 1895 р. була видана розвідка про Грушівський монастир на Марамороші [Ізъ истории нашихъ угро-русскихъ монастырей, 1895].

Дуже інформативною є коротка стаття о. Кралицького під нейтральною назвою «Лист в редакцію», вміщена в № 15 «Листка» за 1892 р. Її ігумен написав у зв'язку зі смертю самош-уйварського єпископа Йоана Ванчі. У публікації подані спогади Кралицького про те, як у 1873 р. цей румунський ієрарх в обхід Василянського Чину звертався до віденської влади, щоби ліквідувати монастир у Біксаді а його майно передати єпархії [Кралицькій, А., 1892].

Слід окремо відзначити, що подеколи до історичних праць о. Кралицького помилково відносять публікації, присвячені не минулому, а сучасному для нього становищу Василянського Чину, як наприклад «Чин соборування наших монахів» [К., 1885]. Втім, у цій і подібних публікаціях чернець не ставив собі завдання подати історію органів управління провінції, а тільки опис і пояснення поточних реалій. Іноді такі тексти є виключно журналістськими повідомленнями про новини з життя василіян. Так, тему виборів урядів провінції ігумен зачепив у статті про монаший собор в Марія-Повчі 27–29 червня 1888 р. [К., 1888]. Аналогічно історичний інтерес вже тепер, але не в часи створення, становлять журналістські публікації василіянина про монастирські відпусти. Чернець описав такі урочистості в Марія-Повчі у празники св. Пророка Іллі, Успіння й Різдва Пресвятої Богородиці 1862 р. [Слово, 1862, 22 септемврія, с. 293], а також в Імстичеві у празник Різдва Пресвятої Богородиці 1867 р. [Свѣтъ, 1867, 16 септября, с. 3–4]. Окрім того, Кралицький, швидше всього, є автором анонімної замітки про відпуст на празник Успіння Пресвятої Богородиці в Мукачеві 1870 р., який відвідав відомий громадський діяч і меценат з Галичини Михайло Качковський [Отъ Мукачева, 1870].

Дослідження чернечих біографій.

Окрема група текстів Анатолія Кралицького на історичну тематику – це біографії чернецтва. Їх василіянин писав, використовуючи різні публікації (передусім книгу о. Базилевича «Коротка відомість про фундацію князя Федора Коріятовича...»), а також архівні документи, тому в них можна знайти дані, яких часом немає і в пізнішій історичній літературі. Прикладом цього є вже перший біографічний текст, автором якого вважають о. Кралицького: «Григорій Булко – ієромонах Чину св. Василя В.» [Григорій Булько, 1866]. В цій статті подано життєпис першого протоігумена об'єднаних василіян Закарпаття у 1733 – 1742 рр., який водночас був вікарієм мукачівського єпископа на Мараморощі. Автор розвідки вказує, що о. Булко був рідним дядьком майбутнього греко-католицького єпископа-василіянина, крижівського апостольського вікарія Гавриїла Палковича, якому архиєрейське свячення у 1752 р. вділив мукачівський єпископ Мануїл Ольшавський у церкві в Великому Каролі (тепер Карей в Румунії) [Григорій Булько, 1866]. Ця інформація уточнює дані книги єпископа Юрія Джуджара, що владика Палкович – близький свояк о. Булка і був свячений у Відні [Джуджар, 1986, с. 47–48].

Наступний життєпис віденського циклу біографічних публікацій авторства Кралицького – біографія другого протоігумена василіян Закарпаття у 1744 – 1754 рр. о. Гедеона Пазина, ЧСВВ, який відзначався аскетизмом і в 1742 р. почав будувати Малоберезнянський монастир [Гедеонъ Пазинъ. Ієромонахъ угорскій, 1866]. Також як великого аскета описано в біографії протоігумена 1755–1756 рр. о. Йоанникія Скрипку, причому автор життєпису для створення повноти образу цього ієромонаха

використав усну історію василіян (перекази): «*Був зросту високого, але ще вищої моралі*», навіть лежачи при смерті, коли йому дали бульйон з м'яса і він з'їв його, то *«розплакався над тим, що його обдурили і таким чином він порушив чернечі правила»* [Йоанникій Скрипка. Ієромонахъ, 1866]. Протоігумен, о. Гавриїл Дешко, який урядував на посаді у 1756 – 1758 рр., в біографії авторства о. Кралицького постає спершу як вчений муж, активний співробітник і вікарій мукачівського єпископа Мануїла Ольшавського, а відтак – василіянин [Георгій Дешковъ, 1866]. Також у віденському «Сборнику» і також у 1866 р. вийшла стаття о. Кралицького про протоігумена 1769 – 1778 і 1784 – 1789 рр. Сильвестра Ковейчака, ЧСВВ, який *«був стовпом Чину, у справах повільний, але невтомний і ревний»* [Силвестеръ Ковейчакъ. Ієромонахъ, 1866]. Щоправда, в цьому життєписі неправильно вказано рамки другого періоду врядування о. Ковейчака як 1779–1789 рр. Насправді у 1778 – 1781 рр. протоігуменом був о. Мартирій Кашпер, ЧСВВ, а в 1781 – 1784 рр. – о. Антоній Коцак, ЧСВВ [Пекар, 2014, с. 174]. Біографії василіянських протоігуменів о. Макарія Шугайди (1758–1766), о. Мартирія Кашпера та Антонія Коцака авторства о. Кралицького поки невідомі. Загалом у 1866 р. у Відні о. Кралицький видав життєписи п'яти із дев'яти осіб протоігуменів XVIII ст.

Але віденському циклі публікацій 1866 р. о. Кралицький подав біографії не лише протоігуменів. Тут є також невеликий текст про Ісаакія Чирського – ігумена монастиря в Бедевлі, намісника і сповідника у Марія-Повчі та магістра новиків у Красному Броді, який помер 1775 р. [Исаакій Чирскій. Ієромонахъ, 1866]. Більше того, в «Сборнику» о. Кралицький не обмежився дослідженням і написанням біографій чернецтва виключно Закарпаття. Там же під підписом «Л.», що є скороченням від псевдо «Лаборчанъ», він видав життєпис Феофана Прокоповича, який був василіянином, але вийшов з Чину [Л., 1866].

У тому ж 1866 р., але вже у Львові, о. Кралицький видав детальну біографію о. Арсенія Коцака, ЧСВВ – брата протоігумена Антонія Коцака, відомого у свій час богослова, магістра новиків у монастирі в Красному Броді, духівника в Малоберезнянському монастирі, ігумена обителів в Марія-Повчі і Буковій Гірці, який помер у Мукачівському монастирі 1798 р. [Кралицькій, А., 1866а]. Про те, що о. Кралицький знав твори о. Коцака, свідчить завершення його статті:

«Був чоловік вельми працелюбний, глибокої побожності і смирення. Після нього залишилися у монастирських бібліотеках великого об'єму рукописи руською і латинською мовами» [Кралицькій, А., 1866а, с. 67].

Про те, що інтерес о. Кралицького до вивчення чернечих біографій, зокрема життя протоігуменів, був сталим і він прагнув підходити до справи системно, свідчить не тільки кількість написаних текстів. Важливим з цього огляду є стаття ієромонаха про протоігумена 1869 – 1885 рр. о. Матея Микиту,

ЧСВВ. В цій розвідці про свого сучасника і наставника мукачівський ігумен подав, крім життєпису о. Микити, ще й власноруч укладений перелік протоігуменів василіян Закарпаття за період 1733–1885 рр. Звісно, в ньому є ряд помилок, починаючи з того, що не вказаний о. Булко як перший протоігумен, а також упушено о. Скрипку, на протоігуменський уряд якого вказано у життєписі 1866 р. Та вже неспівпадіння списку протоігуменів о. Кралицького з аналогічним списком авторства о. Івана Мондока 1876 р. показує, що мукачівський ігумен працював самостійно, йшов за джерелами, до яких мав доступ. Зрештою, різні варіанти списків протоігуменів порівняв і зробив належні висновки о. Пекар [Пекар, 2014, с. 164–174]. Загалом життєпис о. Микити авторства о. Кралицького був виданий двічі: у львівському «Слові» та ужгородському «Листку» (з портретом) [Матфей Микита, протоігумен. 1802–1885, 1885; Слово, 1885, 25 октября, с. 2].

У № 9 за 1890 р. «Листка» вийшла друком біографія протоігумена 1789–1821 рр. о. Йоанникія Базилевича, ЧСВВ, написана о. Кралицьким. Вона невелика розмірами, але опублікована з портретом о. Базилевича як передова стаття. Її зміст додатково засвідчує, що автор знав працю протоігумена «Коротка відомість про фундацію князя Федора Коріятовича...», а також «Глумачення Літургії», яку вказав під назвою «Глумачення церковних обрядів» і до якої не мав доступу [А. К., 1890а].

Насамкінець варто зазначити, що помітне місце серед статей о. Кралицького про чернецтво займають життєписи подвижників давнини. Вже в місяцеслові на 1866 р., який василіянин редагував спільно з Віктором Кимаком по смерті о. Духновича, вийшов його перший текст про св. Кирила і Методія [Кралицькій, А., 1865d]. У 1888 р. мукачівський ігумен повернувся до постатей солунських братів-ченців і місіонерів у статті «З приводу 900-літнього ювілею хрещення руського народу». В ній автор відстоює позицію, що жителі Закарпаття – спадкоємці Володимирового Хрещення, а ні Кирило і Методій, ні їхні учні у краї не бували та не проповідували [По поводу 900-летнего юбилея крещения русского народа, 1888, с. 178].

Привертали увагу василіянина-дослідника і особи святих княжої Русі-України. У місяцеслов на 1865 р. він вмістив житіє св. Антонія Печерського, реферат чийогось більшого тексту [Житіє святого

Антонія Печерського, 1865]. У 1886 р. в «Листку» чернець видав короткий життєпис преподобного Нестора Літописця [Преподобный Нестор (Первый русский летописец), 1886]. Інформацію для написання цих публікацій Кралицький брав, звісно, з праць інших авторів, а також «Повісті минулих літ», а не документів архіву Мукачівського монастиря. Але тим ясніше тут виступає широта поглядів мукачівського ігумена. Якщо врахувати, що у згаданому місяцеслові для Закарпаття він вмістив також життєписи св. Андрія Первозванного та св. Володимира Великого, то вектор інтелектуального тяжіння ченця стане ще яснішим – він усвідомлював Мукачівську єпархію як частину київської церковної традиції і відстоював цю позицію. Втім, дослідження відповідних моментів може стати предметом наступних публікацій.

Висновки. Як можна переконатися на основі викладеного матеріалу, мукачівський ігумен 1869–1894 рр. о. Анатолій Кралицький – один з піонерів дослідження документальних джерел історії василіянського чернецтва на Закарпатті. У цій сфері його ім'я можна поставити поряд з іменем іншого василіянина-історика, о. Йоанникія Базилевича. Упродовж багатьох десятиліть Кралицький опрацьовував архів Мукачівського, а також, можливо, Імстичівського, монастирів і видав у супроводі власних коментарів окремі важливі документи. Окрім того, ієромонах створив численні авторські тексти на різні теми історії Василіянського Чину. Зосередившись спершу на описах початків чернецтва і його давніх осередків на Близькому Сході, монах поступово, в міру набуття інформації в архівах і літературі, перейшов до написання нарисів з історії монастирів Закарпаття й життєписів визначних василіян. Він створив розвідки про минуле всіх основних монашеских обителів краю, а також про багатьох протоігуменів місцевої чернечої провінції і окремих ченців. Ці тексти містять інформацію, актуальну для використання і в сучасній історичній науці. З іншого боку, мукачівський ігумен ніколи не звужував свої інтереси до меж Закарпаття, а навпаки, писав тексти про життя св. Кирила і Методія, св. Антонія Печерського, Нестора Літописця. Загалом тексти о. Кралицького на теми історії монашества – яскравий приклад інтелектуальної історії України і василіянського історіописання другої половини XIX ст.

Список використаних джерел

- Guzuyová, O., 1995, *Recepce slavinofilstva v dielach Anatolija Kralyckého a Ivana Syl'vaja s historickou tematikou* (роговна́васія štúdia), *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, вип. 20, Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братіславі, Відділ української літератури в Пряшеві, с. 654–662.
- Hnačuk, V., 1899, *Rusíni v Uhrách, Slovanský přehled*, ročník 1, Praha: Knihtiskárna F. Šimáček, s. 216–222, 418–427.
- Tichý, Fr., 1936, *Anatolij Kralickij (Přispěvky k studio jeho života i díla)*, *Carpatica*, № 1, Praha: Orbis, с. 3–21.
- А. К., 1864, *Историческое описание монастырей св. Василия В. в Угорщинѣ, Мѣсяцословъ на годъ 1865 для русскихъ угорскія страны*. Ужгородь: Типографія Карла Іегера, с. 49–54.
- А. К., 1865, *Историческое описание монастырей св. Василия В. в Угорщинѣ, Мѣсяцословъ на годъ 1866 для русскихъ угорскія страны*. Ужгородь: Типографія Карла Іегера, с. 33–35.
- А. К., 1866, *Пустыническіи колоніи въ Египтѣ, Отечественный сборникъ: Додатокъ до... «Вѣстника»... для русиновъ Австрийскои державы*, № 12, с. 47–48.
- А. К., 1888, *Изъ лѣтописи Нестора (Вступленіе)*, *Листокъ*, № 17, с. 257–259.
- А. К., 1889, *Монастырь святого отца нашего Николая на Горѣ Чернецкой возлѣ Мукачева*, *Листокъ*, № 19, с. 220–222.

- А. К., 1890а, Иоанникий Базилович, протоигумен, *Листокъ*, № 9 с. 97–98.
- А. К., 1890б, Монастырь Березницкий, *Листокъ*, № 8, с. 92.
- А. К., 1890с, Монастырь Мария-Повчанский, *Листокъ*, № 3, с. 32–33.
- А. К., 1891, Мукачевский монастырь, *Новый Галичанинъ*, № 4, с. 50.
- А. Кр., 1891, Монастырь Краснобродский, *Листокъ*, № 9, с. 97–98.
- Бабота, Л., 1994, *Закарпатоукраїнська проза другої половини ХІХ століття*, Пряшів: Словацьке педагогічне товариство в Братіславі, Відділ української літератури в Пряшеві, 255 с.
- Ваврик, М., 1958, *По василіанських монастирях*, Торонто: Видавництво Отців Василіян, 286 с.
- Гедеонъ Пазинъ. Іеромонахъ угорскій, 1866, *Отечественный сборникъ: Додатокъ до... «Вѣстника»... для русиновъ Австрийскои державы*, № 7, с. 28.
- Георгій Дешковъ, 1866, *Отечественный сборникъ: Додатокъ до... «Вѣстника»... для русиновъ Австрийскои державы*, № 14 с. 56.
- Голенда, Й., 1984, *Анатолій Кралицький. Життя і творчість*, Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братіславі, Відділ української літератури в Пряшеві, 250 с.
- Голенда, Й., 1980, *Анатолій Кралицький у закарпатоукраїнському культурному житті минулого сторіччя*, *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, вип. 9, Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братіславі, Відділ української літератури в Пряшеві, с. 135–206.
- Григорій Булько. Іеромонахъ Чина св. Василя В., 1866, *Отечественный сборникъ: Додатокъ до... «Вѣстника»... для русиновъ Австрийскои державы*, № 6, с. 24.
- Данилюк, Д., 1999, *Історична наука на Закарпатті*, Ужгород: Патент, 352 с.
- Державний архів Закарпатської області, ф. 64, оп. 1, спр. 66, 8 арк.
- Державний архів Закарпатської області, ф. 64, оп. 1, спр. 636, 1 арк.
- Державний архів Закарпатської області, ф. 64, оп. 5, спр. 60, 2 арк.
- Державний архів Закарпатської області, ф. 64, оп. 5, спр. 121, 12 арк.
- Джуджар, Ю., 1986, *Католицька Церква візантійсько-слов'янського обряду в Югославії*, Рим: Отці–василіяни, 200 с.
- Житіє святого Антонія Печерського, 1865, *Мѣсяцословъ на годъ 1866 для русскихъ угорскія краины*, Ужгородъ: Типографія Карла Іегера, с. 17–19.
- Изъ истории нашихъ угро-русскихъ монастырей. Монастырь Грушевский, 1895, *Листокъ*, № 12, с. 135–136.
- Исаакій Чирскій. Іеромонахъ, 1866, *Отечественный сборникъ: Додатокъ до... «Вѣстника»... для русиновъ Австрийскои державы*, № 16, с. 64.
- Іоанникій Скрипка. Іеромонахъ, 1866, *Отечественный сборникъ: Додатокъ до... «Вѣстника»... для русиновъ Австрийскои державы*, № 8, с. 32.
- К., 1885, Чинъ соборованія у нашихъ монаховъ, *Листокъ*, № 4, с. 53–55.
- К., 1888, Письмо въ редакцію. Марія-Повчъ, 30.VI, *Листокъ*, № 13, с. 197–198.
- Карпатъ*, 1874, 27 юнѣя, с. 4.
- Кічера, В., 2011, *Мукачівський ігумен Анатолій Кралицький (1834 – 1894) як історик ЧСВВ, Історія релігій в Україні*, кн. 1, Львів: Логос, с. 181–186.
- Коссаць, М., 1867, *Шематизмъ Провинціи Св. Спасителя Чина св. Василя Великого въ Галиціи, уложенъ по капитульъ отбувшиой въ монастырьъ св. Онуфрейскѣмъ во Львовѣ дня 24 и 25 липця 1867 и короткий поглядъ на монастыри и на монашество руске отъ заведена на Руси втры Христовои ажъ по нынѣшное время*, Львовъ: Типографія Інститута Ставропігійского, 354 с.
- Кралицькій, А., 1863, *Короткій описъ монастыря Марія-Повчанского Чина СС. Василя В. (в Угріи), Галичанинъ: литературный сборникъ*, кн. 1, вып. 2, Львовъ: Типографія Інститута Ставропігійского, с. 150–153.
- Кралицькій, А., 1865а, *Русины Лаборские в Угорщине*, *Науковий сборникъ, издаваемый литературнымъ Обществомъ Галицко-русской Матицы*, вып. 1, Львовъ: Книгопечатня Ставропігійского Інститута, с. 103–111.
- Кралицькій, А., 1865б, *Списокъ монастырей Чина святого Василя Великого, существовавшихъ иногда въ Марамороши (въ Угорщинѣ) и истергъхъ императоромъ Іосифомъ II 1788 г.*, 1865, *Науковий сборникъ, издаваемый литературнымъ обществомъ Галицко-русской Матицы*, вып. 1–4, Львовъ: Книгопечатня Ставропігійского Інститута, с. 50–53.
- Кралицькій, А., 1865с, *Къ примечаниямъ на статью «Списокъ монастырей, существовавшихъ иногда в Марамороше»*, *Науковий сборникъ, издаваемый литератур. Обществомъ Галицко-русской Матицы*, вып. 2, Львовъ: Книгопечатня Ставропігійского Інститута, с. 111–114.
- Кралицькій, А., 1865d, *Св. Кирилль и Мефодій, славянскіи апостоли*, *Мѣсяцословъ на годъ 1866 для русскихъ угорскія краины*, Ужгородъ: Типографія Карла Іегера, с. 20–26.
- Кралицькій, А., 1866а, *Арсений Коцак, доктор святого богословия*, *Науковий сборникъ, издаваемый литературнымъ обществомъ Галицко-русской Матицы*, вып. 1–4, Львовъ: Книгопечатня Ставропігійского Інститута, с. 66–67.
- Кралицькій А., 1866а, *Память изъ праздника. Описаніе чудотворной иконы Пресвятой Дѣвы Маріи Марія-Повчанской*, *Отечественный сборникъ: Додатокъ до... «Вѣстника»... для русиновъ Австрийскои державы*, № 24, с. 93–95.
- Кралицькій, А., 1866б, *Пустынники во времена св. Василя В.*, *Мѣсяцословъ на 1867 годъ*, Ужгородъ: Типографія Карла Іегера, с. 39–45.
- Кралицькій, А., 1871, *Нѣчто о старинной архимандрии Воходской Чина св. Василя Великого. По «Slovesnost'и»*, *Литературный сборникъ, издаваемый Галицко-русскою Матицею*, Львовъ: Типографія Ставропігійского Інститута, с. 29–30.
- Кралицькій, А., 1890, *Монастырь св. О. Николая на Горѣ Чернецкой, возлѣ Мукачева (Угорской Руси)*, *Временникъ Інститута Ставропігійского съ мѣсяцесловомъ на годъ обыкновенный 1891*, Львов: Типографія Інститута Ставропігійского, с. 156–158.
- Кралицькій, А., 1891, *Угро–русскій монастырь въ Марія-Повчи*, *Вѣстникъ «Народнаго Дома»*, № 98, с. 810–811.
- Кралицькій, А., 1892, *Письмо в редакцію*, *Листокъ*, № 15, с. 176–177.
- Л., 1866, *Еофанъ Прокопович. Еромонахъ*, *Отечественный сборникъ: Додатокъ до... «Вѣстника»... для русиновъ Австрийскои державы*, № 31, с. 124.

- Лаборчань, 1866, Монастырь Марія-Повчанській, *Отечественный сборник: Дополнокъ до... «Вѣстника»... для русиновъ Австрийской державы*, № 9, с. 33.
- Матфей Микита, протоигумен. 1802 – 1885, 1885, *Листокъ*, № 2, с. 22–23.
- Мороз В., 2018а, «Літопис» і «Краткое лѣтословіе» Мукачівського монастиря: проблеми інтерпретації, змісту і доли рукописних джерел, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, № 2, с. 34–39.
- Мороз, В., 2018b, Чернець та його доба: національна та релігійна ідентичність у спадщині о. Анатолія Кралицького, ЧСВВ (1835 – 1894), *Етнічна історія народів Європи*, № 56, с. 37–53.
- О Чинѣ св. Василя вообщѣ, 1864, *Месяцословъ на 1865 годъ*, Ужгород: Типографія Карла Іегера, с. 47–49.
- Отъ Мукачева, 1870, *Свѣтъ*, 20 августа, с. 260.
- Падяк, В., 2004. Анатолій Федорович Кралицький: 110-річчя від дня смерті прозаїка, етнографа, фольклориста, журналіста (1834 (1835?) – 1894), *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2004 рік*, Ужгород: Видавництво В. Падяка, с. 60–64.
- Падяк, В., Ільченко, Л., *О. Анатолій Кралицький. Бібліографічний покажчик*, Ужгород: Патент, 112 с.
- Панько, Ю., 1991. Історія одної легенди, *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, вип. 17, Пряшів: Словацке педагогічне видавництво в Братиславі, Відділ української літератури в Пряшеві, с. 275–301.
- Пекар, А., 1974. Анатолій Кралицький, ЧСВВ – як історик (1835 – 1894), *Записки ЧСВВ*, Серія 2, Секція 2, т. 9 (15), вип. 1–4, Рим: Отці василіяни, с. 276–292.
- Пекар, А., 2014, *Нариси історії Церкви Закарпаття*, т. 3: *Монаше життя*, Ужгород: Ужгородська міська друкарня, 224 с.
- По поводу 900-летнего юбилея крещения русского народа, 1888, *Листокъ*, № 12, с. 177–182.
- Преподобный Нестор (Первый русский летописец), 1886, *Листокъ*, № 10, с. 245–246.
- Рудловчак О., 1983, Газета «Свет» і її попередники. Бібліографія матеріалів «Света», *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, № 12, Пряшів: Братиславське педагогічне видавництво, відділ української літератури в Пряшеві, с. 83–146.
- Русскій монастири на Угорской Руси, 1871, *Временникъ Института Ставропигійского с Месяцесловомъ на год 1872*, Львов: Типографія Ставропигійского Института, с. 114–120.
- Свѣтъ*, 1867, 23 сентября, с. 4.
- Свѣтъ*, 1867, 16 сентября, с. 3–4.
- Свѣтъ*, 1869, 2 февраля, с. 1–2.
- Свѣтъ*, 1870, 23 апрѣля, с. 124.
- Свѣтъ*, 1870, 30 апрѣля, с. 132–133.
- Свѣтъ*, 1870, 13 августа, с. 252.
- Силвестеръ Ковейчакъ. Іеромонахъ, 1866, *Отечественный сборник: Дополнокъ до... «Вѣстника»... для русиновъ Австрийской державы*, № 45 с. 180.
- Слово*, 1862, 22 септемврія, с. 293.
- Слово*, 1863, 7 декемврія, 1863, с. 381–382.
- Слово*, 1874, 22 юнія, с. 4.
- Слово*, 1885, 25 октября, с. 2.
- Сочка-Боржавин, В., 1995, *Будителі подкарпатських русинов*, Ужгород: Патент, 120 с.
- Тіхий, Ф., 1996, *Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі*, Ужгород: Патент, 227 с.
- Шевченко, Т., 2003, *Зібрання творів: у 6 т., т. 2: Поезія 1847–1861*, Київ: Наукова думка, 784 с.
- Шематизмъ иноковъ Чина св. Василя Великаго, угорскія области на годъ 1870*, 1869, Унгварь: Типографія вдови Карла Іегера, с. 4–15.

References

- Guzyová, O., 1995, Recepčia slavofilstva v dielach Anatolija Kralyckého a Ivana Syl'vaja s historickou tematikou (porovnávacia štúdia), *Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrajinskoj kultury u Svydnyku*, vyp. 20, Prjashiv: Slovacke pedagoghichne vydavnyctvo v Bratislavi, Viddil ukrajinskoj literatury v Prjashivi, s. 654–662. (in Slovakian and Ukrainian).
- A. K., 1864, Istoricheskoe opisanie monastyrej sv. Vasilija V. v Ugorshhinie, *Mesjacoslov" na god" 1865 dlja russkih" ugorskija krajny, Uzhgorod"*: Tipografija Karla Iegera, s. 49–54. (in Russian).
- A. K., 1865, Istoricheskoe opisanie monastyrej sv. Vasilija V. v Ugorshhinie, *Mesjacoslov" na god" 1866 dlja russkih" ugorskija krajny, Uzhgorod"*: Tipografija Karla Iegera, s. 33–35. (in Russian).
- A. K., 1866, Pustynnycheskiy koloniy v Eghypti, *Otechestvennyj sbornyk: Dodatok do... «Vistnyka»... dlja rusynov Avstryjskoj derzhavy*, № 12, s. 47–48. (in Ukrainian).
- A. K., 1888, Iz" lietopisi Nestora (Vstuplenie), *Listok"*, № 17, s. 257–259. (in Russian).
- A. K., 1889, Monastyr' svjatago otca nashego Nikolaja na Gore Cherneckoj vozlie Mukacheva, *Listok"* № 19, s. 220–222. (in Russian).
- A. K., 1889, Monastyr' svjatago otca nashego Nikolaja na Gore Cherneckoj vozlie Mukacheva, *Listok"*, № 19, s. 220–222. (in Russian).
- A. K., 1890a, Ioannikij Bazilovich, protoigumen, *Listok"*, № 9 s. 97–98. (in Russian).
- A. K., 1890b, Monastyr' Bereznickij, *Listok"*, № 8, s. 92. (in Russian).
- A. K., 1890c, Monastyr' Marija-Povchanskij, *Listok"*, № 3, s. 32–33. (in Russian).
- A. K., 1891, Mukachevskij monastyr', *Novyj Galichanin"*, № 4, s. 50. (in Russian).
- A. Kr., 1891, Monastyr' Krasnobrodskij, *Listok"*, № 9, s. 97–98. (in Russian).
- Babota, L., 1994, *Zakarpatokrajinsjka proza drughoj polovyny XIX stolittja*, Prjashiv: Slovacke pedagoghichne tovarystvo v Bratislavi, Viddil ukrajinskoj literatury v Prjashivi, 255 s. (in Ukrainian).
- Vavryk, M., 1958, *Po vasylijanskykh manastyryjakh*, Toronto: Vydavnyctvo Otciv Vasylijan, 286 s. (in Ukrainian).
- Ghedeon Pazyn. Іеромонах угорський, 1866, *Otechestvennyj sbornyk: Dodatok do... «Vistnyka»... dlja rusynov Avstryjskoj derzhavy*, № 7, s. 28. (in Ukrainian).

- Gheorghij Deshkov, 1866, *Otechestvennyj sbornyk: Dodatok do... «Vistnyka»... dlja rusynov Avstryjskoji derzhavy*, № 14 s. 56. (in Ukrainian).
- Gholenda, J., 1984, *Anatolij Kralycykjy. Zhyttja i tvorchistjy*, Prjashiv: Slovacjke pedagoghichne vydavnyctvo v Bratislavi, Vidil ukrajinskoji literatury v Prjashjevi, 250 s. (in Ukrainian).
- Gholenda, J., 1980, *Anatolij Kralycykjy u zakarpatoukrajinskomu kuljturnomu zhytti mynulogho storichchja*, *Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrajinskoji kuljтуры u Svydnyku*, vyp. 9, Prjashiv: Slovacjke pedagoghichne vydavnyctvo v Bratislavi, Vidil ukrajinskoji literatury v Prjashjevi, s. 135–206. (in Ukrainian).
- Ghryghorij Buljko. Ijeromonakh Chyna sv. Vasylija V., 1866, *Otechestvennyj sbornyk: Dodatok do... «Vistnyka»... dlja rusynov Avstryjskoji derzhavy*, № 6, s. 24. (in Ukrainian).
- Danyljuk, D., 1999, *Istorychna nauka na Zakarpatti*, Uzhgorod: Patent, 352 s. (in Ukrainian).
- Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskoji oblasti, f. 64, op. 1, spr. 66, 8 ark. (in Church Slavonic).
- Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskoji oblasti, f. 64, op. 1, spr. 636, 1 ark.
- Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskoji oblasti, f. 64, op. 5, spr. 60, 2 ark.
- Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskoji oblasti, f. 64, op. 5, spr. 121, 12 ark.
- Dzhudzar, Ju., 1986, *Katolyckja Cerkva vizantijsko-slovjansjkogho obrjadu v Jugoslaviji*, Rym: Otci–Vasylijany, 200 s. (in Ukrainian).
- Zhitie svjatogo Antonija Pecherskago, 1865, *Mesjacoslov" na god" 1866 dlja rusckih" ugarskija krainy*, Uzhgorod": Tipografija Karla Iegera, s. 17–19. (in Russian).
- Isaakij Chyrskij. Ijeromonakh, 1866, *Otechestvennyj sbornyk: Dodatok do... «Vistnyka»... dlja rusynov Avstryjskoji derzhavy*, № 16, s. 64. (in Ukrainian).
- Ioannykij Skrypka. Ijeromonakh, 1866, *Otechestvennyj sbornyk: Dodatok do... «Vistnyka»... dlja rusynov Avstryjskoji derzhavy*, № 8, s. 32. (in Ukrainian).
- Iz" istorii nashih" ugro-rusckih" monastyrej. Monastyr' Grushevskij, *Listok"*, 1895, №12, s. 135–136. (in Russian).
- K., 1885, *Chin" soborovanija u nashih" monahov"*, *Listok"*, № 4, s. 53–55.
- K., 1888, *Pis'mo v" redakciju. Marija-Povch"*, 30.VI, *Listok"*, № 13, s. 197–198.
- Karpat", 1874, 27 jun'ja, s. 4. (in Russian).
- Kichera, V., 2011, *Mukachivskij ighumen Anatolij Kralycykjy (1834 – 1894) jak istoryk ChSVV, Istorija religij v Ukrajinu*, kn. 1, Ljviv: Loghos, s. 181–186. (in Ukrainian).
- Kossak, M., 1867, *Shematyzm Provyncij Sv. Spasytelja Chyna sv. Vasylija Velykogho v Halycii, ulozhenyj po kapyttuli vidtubvshijsja v monastyri sv. Onufrejskim vo Ljvovi dnja 24 y 25 lypcja 1867 i korotkij poghljad na monastyri i na monashestvo ruske vid zavedenja na Rusi viry Khrystovoji azh po nynishnoe vremja*, Ljviv: Typohrafija Instytutu Stavropyghijskoho, 354 s. (in Ukrainian).
- Kralycykjy, A., 1863, *Korotkij opys monastyrja Marija-Povchanskogho Chyna SS. Vasylija V. (v Ughrii), Halychany: literaturnyj sbornyk*, kn. 1, vyp. 2, Ljviv: Typohrafija Instytutu Stavropyghijskoho, s. 150–153. (in Ukrainian).
- Kralickij, A., 1865a, *Rusiny Laborskie v Ugorshhine, Naukovyj sbornik", izdavaemyj literaturnym" Obshhestvom" Galicko-russkoj Maticy*, vyp. 1, L'vov": Knigopechatnja Stavropigijjskogo Institutu, s. 103–111. (in Russian).
- Kralickij, A., 1865b, *Spisok" monastyrej China svjatogo Vasilija Velikogo, sushhestvovavshih" inogda v" Maramoroshi (v" Ugorshhinie) i istertyh" imperatorom" Iosifom" II 1788 g., 1865, Naukovyj sbornik", izdavaemyj literaturnym" obshhestvom" Galicko-russkoj Maticy*, vyp. 1–4, L'vov": Knigopechatnja Stavropigijjskogo Institutu, s. 50–53. (in Russian).
- Kralickij, A., 1865c, *K" primechanijam na stat'ju «Spisok" monastyrej, sushhestvovavshih inogda v Maramoroshe», Naukovyj sbornik", izdavaemyj literatur. Obshhestvom Galicko-russkoj Maticy*, vyp. 2, L'vov": Knigopechatnja Stavropigijjskogo Institutu, s. 111–114. (in Russian).
- Kralickij, A., 1865d, *Sv. Kirill" i Mefodij, slavjanskii apostoly, Miesjacoslov" na god" 1866 dlja rusckih" ugarskija krainy*, Uzhgorod": Tipografija Karla Iegera, s. 20–26. (in Russian).
- Kralickij, A., 1866a, *Arsenij Kocak, doktor svjatogo bogoslovija, Naukovyj sbornik", izdavaemyj literaturnym" obshhestvom Galicko-russkoj Maticy*, vyp. 1–4, L'vov": Knigopechatnja Stavropigijjskogo Institutu, s. 66–67. (in Russian).
- Kralycykjy A., 1866a, *Pamjatj iz prazdnika. Opysanije chudotvornoji ikony Presvjatoji Divy Mariji Marija-Povchanskoy, Otechestvennyj sbornyk: Dodatok do... «Vistnyka»... dlja rusynov Avstryjskoji derzhavy*, № 24, s. 93–95. (in Ukrainian).
- Kralickij, A., 1866b, *Pustynniki vo vremena sv. Vasilija V., Mesjacoslov" na 1867 god"*, Uzhgorod": Tipografija Karla Iegera, s. 39–45. (in Russian).
- Kralickij, A., 1871, *Niechto o starinnoj arhimandrii Vohodskoj China sv. Vasilija Velikogo. Po «Slovesnost' i», Literaturnyj sbornik", izdavaemyj Galicko-russkoju Maticju*, L'vov": Tipografija Stavropigijjskogo Institutu, s. 29–30. (in Russian).
- Kralickij, A., 1890, *Monastyr' sv. O. Nikolaja na Gorie Cherneckoj, vozlie Mukacheva (Ugorskoj Rusi), Vremennik" Institutu Stavropigijjskogo s" miesjaceslovom" na god" obyknovennyj 1891*, L'vov: Tipografija Institutu Stavropigijjskogo, s. 156–158. (in Russian).
- Kralickij, A., 1891, *Ugro-rusckij monastyr' v" Marija-Povchi, Viestnik" «Narodnago Doma», № 98, s. 810–811. (in Russian).*
- Kralickij, A., 1892, *Pis'mo v redakciju, Listok"*, № 15, s. 176–177. (in Russian).
- L., 1866, *Feofan Prokopovych. Jeromonakh, Otechestvennyj sbornyk: Dodatok do... «Vistnyka»... dlja rusynov Avstryjskoji derzhavy*, № 31, s. 124. (in Ukrainian).
- Laborchan, 1866, *Monastyrj Marija-Povchanskij, Otechestvennyj sbornyk: Dodatok do... «Vistnyka»... dlja rusynov Avstryjskoji derzhavy*, № 9, s. 33. (in Ukrainian).
- Matfej Mikita, protoigumen. 1802 – 1885, 1885, *Listok"*, № 2, s. 22–23. (in Russian).
- Moroz V., 2018a, *«Litopys» i «Kratkoe litoslovie» Mukachivskogho monastyrja: problemy interpretacii, zmistu i doli rukopysnykh dzherel, Naukovyj visnyk Uzhgorodskogho universytetu. Serija: Istorija*, № 2, s. 34–39. (in Ukrainian).
- Moroz, V., 2018b, *Cherneck ta jogho doba: nacionaljna ta religijna identychnistj u spadshhyni o. Anatolija Kralycykogho, ChSVV (1835 – 1894), Etichna istorija narodiv Jevropy*, № 56, s. 37–53. (in Ukrainian).
- O Chinie sv. Vasilija voobshhe, *Mesjacoslov" na 1865 god"*, 1864, Uzhgorod": Tipografija Karla Iegera, s. 47–49. (in Russian).
- Ot" Mukacheva, 1870, *Sviet"*, 20 avgusta, s. 260. (in Russian).

- Padjak, V., 2004. Anatolij Fedorovych Kralycykj: 110-richchja vid dnja smerti prozajika, etnografa, foljklorysta, zhurnalista (1834 (1835?) – 1894), *Kalendar krajeznavchyykh pam'jatnykh dat na 2004 rik*, Uzhghorod: Vydavnyctvo V. Padjaka, s. 60–64. (in Ukrainian).
- Padjak, V., Pljchenko, L., *O. Anatolij Kralycykj. Bibliohrafichnyj pokazchyyk*, Uzhghorod: Patent, 112 s. (in Ukrainian).
- Panjko, Ju., 1991. Istorija jednoji leghendy, *Naukovyy zbirnyk Muzeju ukrajinskoji kultury u Svydnyku*, vyp. 17, Prjashiv: Slovackje pedagoghichne vydavnyctvo v Bratislavi, Viddil ukrajinskoji literatury v Prjashevi, s. 275–301. (in Ukrainian).
- Pekar, A., 1974. Anatolij Kralycykj, ChSVV – jak istoryk (1835 – 1894), *Zapysky ChSVV*, Serija 2, Sekcija 2, t. 9 (15), vyp. 1–4, Rym: Otcy vasylijany, s. 276–292. (in Ukrainian).
- Pekar, A., 2014, *Narysy istoriji Cerkvy Zakarpattja*, t. 3: *Monashe zhyttja*, Uzhghorod: Uzhghorodska misjka drukarnja, 224 s. (in Ukrainian).
- Po povodu 900-letnego juvileja kreshhenija russkogo naroda, 1888, *Listok*", № 12, s. 177–182. (in Russian).
- Prepodobnyj Nestor (Pervyj russkij letopisec), 1886, *Listok*", № 10, s. 245–246. (in Russian).
- Rudlovchak O., 1983, Ghazeta «Svet» i jiji poperednyky. Bibliohrafija materialiv «Sveta», *Naukovyy zbirnyk Muzeju ukrajinskoji kulturyu Svydnyku*, № 12, Prjashiv: Bratislavskje pedagoghichne vydavnyctvo, viddil ukrajinskoji literatury v Prjashevi, s. 83–146. (in Ukrainian).
- Russkii monastyri na Ugorskoj Rusi, 1871, *Vremennik" Instituta Stavropigijskogo s Mesjaceslovom" na god 1872*, L'vov": Tipografija Stavropigijskogo Instituta, s. 114–120. (in Russian).
- Svet*", 1867, 23 sentjabrja, s. 4. (in Russian).
- Svet*", 1867, 16 sentjabrja, s. 3–4. (in Russian).
- Svet*", 1869, 2 fevralja, s. 1–2. (in Russian).
- Svet*", 1870, 23 aprelja, s. 124. (in Russian).
- Svet*", 1870, 30 aprelja, s. 132–133. (in Russian).
- Svet*", 1870, 13 avgusta, s. 252. (in Russian).
- Sylvester Kovejchak. Ijeromonakh, 1866, *Otechestvennyj sbornyk: Dodatok do... «Vistnyka»... dlja rusynov Avstrijskoji derzhavy*, № 45 s. 180. (in Ukrainian).
- Slovo*, 1862, 22 septemvrija, s. 293. (in Ukrainian).
- Slovo*, 1863, 7 dekemvrija, 1863, s. 381–382. (in Ukrainian).
- Slovo*, 1874, 22 junija, s. 4. (in Russian).
- Slovo*, 1885, 25 oktjabrja, s. 2. (in Russian).
- Sochka-Borzhavyn, V., 1995, *Budyteli podkarpatskykh rusynov*, Uzhghorod: Patent, 120 s. (in Ukrainian).
- Tikhyj, F., 1996, *Rozvytok suchasnoji literaturnoji movy na Pidkarpatskij Rusi*, Uzhghorod: Patent, 227 s. (in Ukrainian).
- Shevchenko, T., 2003, *Zibrannja tvoriv: u 6 t., t. 2: Poezija 1847–1861*, Kyjiv: Naukova dumka, 784 s. (in Ukrainian).
- Shematizm" inokov" China sv. Vasilija Velikago, ugarskija oblasti na god" 1870, 1869, Ungvar"*: Tipografija vdovy Karla Iegera, s. 4–15. (in Russian).

SUMMARY

MONASTIC HISTORY IN WORKS OF FR. ANATOLIJ KRALYCJKYJ OSBM

Volodymyr Moroz

Candidate of History, Research fellow at the Institute of Church History,
Ukrainian Catholic University, Lviv

The article represents an investigation of Fr. Anatolij Kralycykj OSBM (1835 – 1894) heritage as a historian of the monkhood and the Basilian Order of Saint Josaphat. Volodymyr Moroz analyses attempts of this abbot at the Mukachevo Basilian monastery for detecting, exploration, and publishing documents of the XVIII – XIX centuries. The author argues, Fr. Kralycykj tended to publish old documental sources with significant consideration to preserving authenticity, while verifying information from different texts. Still, the abbot not merely was the publisher, because he developed and had been realizing for 1860 – 1890th his unique program of studying Basilian monastic history in Zakarpattia. Volodymyr Moroz deals with Fr. Kralycykj's papers on the history of monasteries in Bixad, Boroniava, Bukova Hirka, Hrushevo, Imstychevo, Krasnyi Brid, Malji Bereznyi, Maria-Povch, Mukachevo, and a set of abolished monasteries in the Maramorosh country. He marks that the monk gradually moved in the mid 1860th from publication old documents about monastic history with commentaries to writing such auctorial essays, which finally constituted the kernel of his intellectual heritage. The article poses a set of Fr. Kralycykj biographical essays about outstanding Basilian monks in Zakarpattia form the next significant group in his legacy. The researcher clarifies the Basilian abbot planned to describe first and foremost biographies of Basilian "protohegumens", who ruled local monastic Province during XVIII – XIX centuries, but also of some Basilian ascetics and theologians. Moreover, Fr. Kralycykj, through his texts, showed his great interest in the spiritual experiences of ancient monks and published papers not only about Near East monastic Fathers but also about st. Cyril and Methodius, st. Anthony of Kyiv, st Nestor the Chronicler. In his intellectual inheritance, the Mukachevo abbot grew and consciously acted as a representative of Ukrainian religious and intellectual history in the second part of the XIX century.

Keywords: Basilian Order of Saint Josaphat, Mukachevo Basilian monastery, Monastic history in Ukraine, Intellectual history, Anatolij Kralycykj.

ВІЙСЬКОВІ ТА ЦИВІЛЬНІ ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)

Лавер Олександр Георгійович

кандидат фізико-математичних наук, доцент, завідувач кафедри інформатики та фізико-математичних дисциплін,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: oleksandr.laver@uzhnu.edu.ua
Scopus Author ID: 57205291987
Researcher ID: G-1589-2019
<http://orcid.org/0000-0001-9493-4119>

Фатула Юрій Михайлович

кандидат медичних наук, доцент; доцент кафедри хірургічних дисциплін,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: y.fatula@gmail.com

Лавер Василь Олександрович

кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри інформаційних управляючих систем та технологій,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: vasy.laver@uzhnu.edu.ua
Researcher ID: G-5824-2019
<http://orcid.org/0000-0001-6627-2445>

Пропонована публікація присвячена маловивченій, але актуальній темі – встановленню втрат закарпатців у роки Першої світової війни. Актуальність теми дослідження полягає у тому, що на тлі достатньої вивченості цього питання по всіх воюючих державах, на рівні окремих регіонів залишилося ще багато невияснених моментів. Ця обставина повною мірою стосується нашого рідного краю – Закарпаття, адже закарпатці брали активну участь у Першій світовій війні у складі армії Австро-Угорщини. Отже, актуальним є питання встановлення військових втрат закарпатців у лавах австро-угорської армії. Під час Першої світової війни Закарпаття, у період 1914 – 1915 років, це й було регіоном, де проходили активні бойові дії між військами Російської імперії та Австро – Угорщини. Беручи до уваги вказані обставини, важливим є також питання визначення втрат цивільного населення, яке ми розділяємо на: втрати закарпатців, які загинули в роки Першої світової війни від бойових або насильницьких дій з боку армій та держав, які воювали; втрати закарпатців, які загинули внаслідок погіршення умов життя через обставини, пов'язані з Першою світовою війною. Основним результатом пропонованої публікації є встановлення широких та звужених інтервалів втрат закарпатців у роки Першої світової війни. Широкий інтервал втрат загинувших військових та цивільних закарпатців визначається у межах 40 702 – 64 679 чоловік. Звужений інтервал – у межах 44 643 – 55 564 загинувших. Середня цифра втрат становить 48 930 чоловік, з них 17 594 (35,96%) – це військові втрати, решта, 31 336 (64,04%), – втрати цивільного населення Закарпаття. Результати, одержані у даній публікації, можуть бути уточнені шляхом подальших досліджень.

Ключові слова: Перша світова війна, австро-угорська армія, військові втрати закарпатців, втрати цивільного населення Закарпаття.

Постановка проблеми. Перша світова війна завершилася понад 102 роки тому, але в її історії все одно залишається ще багато «білих плям». Якщо вести мову про історію рідного краю, то чи не найбільшою недослідженою проблемою є питання визначення військових втрат жителів сучасного Закарпаття в лавах австро-угорської армії у роки Першої світової війни. Не менш важливим є питання визначення втрат мирного населення краю, яке потерпало як від перебування в зоні військових дій, так і від різкого погіршення соціально – економічної ситуації, пов'язаної з війною.

З огляду на сказане вище, тема дослідження є новою й актуальною, і, без сумніву, має не тільки

великий науковий, але й суспільний інтерес. Результати, одержані у пропонованій публікації, можуть бути уточнені шляхом подальших досліджень.

Мета дослідження: на підставі відомих історіографічних матеріалів, використовуючи науково обґрунтовані математичні розрахунки, встановити найбільш ймовірні можливі військові та цивільні втрати населення Закарпаття у роки Першої світової війни.

Завдання публікації:

1) Перевірити достовірність військових втрат закарпатців, одержаних у попередніх дослідженнях.

2) Визначити цивільні втрати населення Закарпаття у результаті бойових або насильницьких дій з боку воюючих армій та держав.

3) Визначити втрати закарпатців, які загинули внаслідок погіршення умов життя через обставини, пов'язані з Першою світовою війною.

Особиста мотивація авторів. Дід Олександра Лавера та прадід Василя Лавера – Михайло Лавер, – уродженець с. Зняцьово Мукачівського району, служив угорським гонведом. Наприкінці листопада 1914 р. під час боїв за словацьке місто Гуменне потрапив до російського полону, який відбував у містах Новосибірськ і Ярославль. Повернувся з полону додому наприкінці 1917 р.

Прадід Юрія Фатули – Антал (Томаш) Фатула, уродженець с. Вовкове Ужгородського району, був мобілізований на початку війни і воював у 66-му Унгарському піхотному полку австро-угорської армії. З 1914 р. офіційно вважався зниклим безвісти. Судовим рішенням від 31 грудня 1918 р. був визнаний померлим, на підставі чого його вдова (мати трьох дітей) отримувала пенсію від Чехословацької держави [ДАЗО, ф. 37, оп. 2, спр. 459, арк. 67]. Точні обставини загибелі досі не відомі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тематика людських втрат у роки Першої світової війни завжди була у полі зору дослідників. Насамперед, з цього приводу відмітимо фундаментальну монографію Б. Ц. Урланіса [Урланіс, 1999], у якій були детально проаналізовані військові втрати ворогуючих сторін під час цієї війни. Згадувана монографія послужила своєрідним фундаментом для монографій [Эрлихман, 2004] і [Лавер, 2002], які побачили світ на початку третього тисячоліття, і у яких були проаналізовані не тільки військові, але й цивільні втрати населення ворогуючих сторін. У монографії [Лавер, 2018] нами були введені поняття нижньої, середньої та верхньої оцінки втрат, тобто розмаху втрат, з метою виведення найбільш достовірних оцінок людських втрат у роки Першої світової війни. Причому цей аналіз робився як для військових, так і для цивільних втрат держав – учасниць цієї війни.

В угорській науковій статті [Suslik, 2013, о. 56] наведена кількість загиблих у Першій світовій війні закарпатських українців (10 390 чол.) з чотирьох угорських комітатів (Берег, Мараморощ, Угоча, Унг), більша частина території яких після завершення війни ввійшла до складу Підкарпатської Русі (тодішнього Закарпаття).

Першим українським науковим дослідженням, в якому наводяться достовірні цифри військових втрат закарпатців, стала книга одного із співавторів даної статті – Юрія Фатули «Неси мамці жалість мою...». Закарпатці у Першій світовій війні [Фатула, 2018]. На підставі опрацювання 180 тисяч карточок полеглих вояків австро-угорської армії (1914 – 1918 рр.) з чеського військового державного архіву (м. Прага) [Vojenský ústřední archiv] автором було встановлено близько 4 тисяч полеглих воїнів, мобілізованих з території нинішнього Закарпаття (повні дані про 1516

з них наведені у мартиролозі книги) [Фатула, 2018, с. 173–335]. У 2019 р. побачило світ науково-довідкове видання [Загиблі та поранені герої, 2019], за редактуванням Юрія Чотарі (угорською мовою), де містяться персоналії багатьох закарпатців – учасників Першої світової війни, включаючи Антала Фатулу.

У 2019 р. на базі опублікованих вище джерел вийшла публікація [Лавер О., Фатула Ю., Лавер К., 2019], у якій уперше була зроблена спроба оцінити загальні військові втрати закарпатців у лавах австро-угорської армії в роки Першої світової війни. На підставі введеного поняття розмаху військових втрат широкий інтервал коливається в межах 9 775 – 33 204 загиблих австро-угорських вояків, мобілізованих з території нинішнього Закарпаття. Звужений інтервал дає оцінку 13 596 – 17 594 – 23 889 чоловік [Лавер О., Фатула Ю., Лавер К., 2019, с. 77], хоча, на думку авторів, реальні втрати, вірогідніше, коливаються у вимірі 17 500 – 18 000 загиблих вояків-закарпатців.

Виклад основного матеріалу. Достовірність проведених нами підрахунків військових втрат закарпатців можемо перевірити за наведеною вище роботою [Suslik, 2013, о. 56]. **По – перше**, зауважимо, що цифра 10 390 загиблих військових українців Закарпаття потрапляє у виведений нами широкий інтервал втрат 9775 – 33 204 чоловік. **По – друге**, ми обчислювали втрати військовослужбовців – уродженців Закарпаття незалежно від їх національності або віросповідання. У зв'язку з цим нагадаємо, що згідно з публікацією [Копчак, 1977, с. 68], відсоток українців серед населення Закарпаття у 1910 році становив 56,2%, і 62% – у 1921 р. Наведена відмінність у відсотках пояснюється тим, що після укладення Тріанонського мирного договору почалася масова еміграція угорців з відторгнутих територій до Угорщини. Згідно з останніми підрахунками за перші два роки після Тріанону до Угорщини виїхало 400 000 угорців, у тому числі більше третини, а це понад 133 000 чоловік, – з Чехословаччини [Зейдлер, 2019]. **По – третє**, якщо скласти співвідношення пропорції, вважаючи, що 10 390 чоловік – це 56,2%, то тоді число загиблих військових – уродженців Закарпаття можемо оцінити цифрою 18 488 чоловік. Аналогічним чином, відштовхуючись від цифри 62%, число загиблих уродженців Закарпаття можемо оцінити у 16 758 чоловік. Тобто, можливий інтервал військових втрат закарпатців, згідно з роботою [Suslik, 2013, о. 56] коливається у межах 16 758 – 18 488 загиблих. **По – четверте**, порівнюючи звужений інтервал 13 596 – 17 594 – 23 889 загиблих, з інтервалом 16 758 – 18 488 загиблих, приходимо до висновку, що наша оцінка найбільш ймовірних військових втрат закарпатців у 17 500 – 18 000 чоловік має під собою серйозні підстави. Тепер перейдемо до визначення цивільних втрат закарпатського населення.

Військові та цивільні втрати Австро-Угорщини на підставі загальноновизнаних наукових джерел представлені у таблиці 1. [Лавер, 2018, с. 642]:

Таблиця 1.
Людські втрати Австро – Угорщини у Першій світовій війні.

Види втрат	Нижня оцінка	Середня оцінка	Верхня оцінка
Військові втрати	850 000	1 100 000	1 494 200
Цивільні втрати	347 000	587 000	587 000
Усього загинуло	1 197 000	1 687 000	2 081 200

Виникає питання, якою могла бути кількість загиблих мирних жителів – закарпатців серед цих цифр? Оразу зауважимо, що втрати мирних жителів під час війни можна умовно розділити на дві групи:

1) Мирні жителі, які загинули внаслідок бойових чи насильницьких дій з боку армій та держав, що воювали.

Уже наприкінці вересня 1914 р. російським військам удалося захопити всі перевали Головного Карпатського хребта та вступити на територію Угорського королівства, до якого в той час входило Закарпаття. З боку Яблунецького перевалу були захоплені: Ясіня, Рахів, Великий Бичків та Мараморш – Сігет (нині м. Сігету-Мармаціей; рум. Sighetu Marmației в Румунії). Через Ужоцький перевал російська армія дійшла до с. Ставне Великоберезнянського району, через Верецький – до залізничної станції Занька за Волівцем, через Торунський – до околиць Волового (нині – Міжгір'я). Але вже на початку жовтня 1914 р. австро-угорські війська почали загальний контрнаступ, відвоювавши поступово всі перевали: спочатку Ужоцький (5 жовтня) і останнім – Яблунецький (21 жовтня). Таким чином, протягом цього нетривалого періоду третина території нинішнього Закарпаття (весь Рахівський, частини Тячівського, Міжгірського, Воловецького, Великоберезнянського районів) були окуповані російськими військами.

21 жовтня російська армія знову переходить у наступ і в середині листопада вдруге оволодіває всіма перевалами, просуваючись через Ужоцький, Верецький і Торунський вглиб території Закарпаття. У грудні на південних схилах Карпатського хребта утворюється суцільна лінія фронту по лінії Кострино – Підполоззя – Волівець – Лази. Бої набувають позиційного характеру. Внаслідок другого російського наступу захоплено виявилася уже менша територія, але на більш тривалий період. Лише в травні 1915 р. після прориву російського фронту в районі Горлице (Польща) німецькими та австро-угорськими військами російська армія відступила у Галичину, залишивши територію Закарпаття.

Вдруге фронт наблизився до нашого краю у серпні 1916 р. під час Брусиловського наступу. Але на цей раз бойові дії відбувалися лише у гірських масивах навколо Яблунецького і перевалу Пантир. Просунутися вглиб Закарпаття росіянам вже не вдалося [Honl, 1935, s. 4–6], [Dostál, 1936, s. 84, 168].

Характеризуючи бойові події Першої світової війни на теренах сучасного Закарпаття, слід зазначити, що вони, як правило, велися за межами

населених пунктів і тому більшість захоплених сіл не зазнали великих руйнувань і, відповідно, загибелі великої кількості цивільних мешканців. Разом з тим, у деяких селах (Ужок, Ясіня, Торунь та інших) мали місце значні руйнування внаслідок артобстрілів та перебування російських військ. Слід також констатувати, що факти мародерства російської армії, особливо при відступі, носили розповсюджений характер, водночас фактів свідомого масового фізичного насильства над цивільним населенням не спостерігалося. Достеменно встановити кількість загиблих внаслідок бойових дій цивільних мешканців Закарпаття дуже складно (майже неможливо). Але, враховуючи викладене вище, їх можна наближено оцінити у межах декількох десятків загиблих (до 100 чоловік).

Не можна обійти увагою і такий драматичний факт нашої регіональної історії як переслідування австро-угорською владою місцевих мешканців, яких, у більшості випадків, безпідставно підозрювали у симпатіях до російської армії і вважали внутрішньою «п'ятою колоною». Наш край оминула трагедія Талергофу – концентраційного табору, в який з вересня 1914 ро. і по травень 1917 р. було ув'язнено 14 000 селян, священиків та освітян з Галичини й Буковини (2000 з них померли) [Страница пам'яті]. Але на початку війни і на території Закарпаття діяли військово-польові суди, які засуджували цивільних осіб до страти та різних термінів ув'язнення за мінімальною підозрою у зраді. Об'єктивних наукових досліджень цієї сумної проблеми, в яких були б наведені конкретні цифри, втрат немає. Оцінити приблизні масштаби цих цивільних втрат можливо хіба що за одиничними літературними джерелами (спогадами, мемуарами). Так, Степан Ключурак (сподигент Гуцульської республіки, військово-політичний діяч Карпатської України) у своїй книзі спогадів «До волі», описує як очевидець найбільш трагічний в історії тодішнього Закарпаття факт військово-адміністративного свавілля в Ясінях 26–27 жовтня 1914 р. Тоді було прилюдно страчено 5 цивільних осіб, а декілька десятків засуджено до ув'язнення. 18 жовтня подібна трагедія мала місце у Великому Бичкові (3 страчених) [Ключурак, 2009, с. 67–70].

Таким чином є підстави вважати, що втрати цивільного населення внаслідок описаних вище дій не були дуже значними і їх можна приблизно оцінити в межах 150–300 загиблих.

2) Мирні жителі, які померли внаслідок різкого погіршення умов життя як наслідок стану війни, у якому перебувала їхня держава.

До основних причин зростання смертності серед закарпатців слід віднести збільшення кількості так званих «соціальних» хвороб, у першу чергу інфекційних, а також хронічне недоїдання з елементами голоду, відсутність медико-соціальної допомоги. Епідеміологічна ситуація у нашому краї і у довоєнний період була напруженою, особливо у гірських районах. Війна різко загострила це положення, погіршуючи його з кожним воєнним роком. Туберкульоз, тиф, скарлатина, дифтерія, кір, дизентерія, холера, забрали тисячі людських життів.

У 1918 р. не оминула наш край і епідемія “іспанського грипу” (іспанки), смертність від якої перевищила цей показник від усіх інших хвороб разом взятих [Турак, 2016, с. 259–268].

Додамо, що війна ворогуючими державами велася з повним напруженням усіх сил, причому у країнах Німецького блоку це напруження було навіть більшим, ніж у держав Антанти, про що свідчить таблиця 2, складена на основі джерела [Урланис, 1999, с. 391–392].

Таблиця 2.

Кількість населення, мобілізованих чоловіків та їх частка серед чоловіків 15 – 49 років серед країн – учасниць Першої світової війни.

Країна	Населення (млн. чол.)	Кількість мобілізованих чоловіків у віці 15-49 років	Відсоток від загальної кількості чоловіків у державі віком 15-49 років (у %)
Сербія і Чорногорія	4,9	750 000	61,22
Франція	39,6	7 891 000	79,06
Велика Британія	46,1	5 704 000	49,43
Румунія	7,6	1 000 000	52,63
Італія	35,9	5 615 000	72,29
Росія	167,0	15 798 000	39,42
Греція	4,9	353 000	28,59
Німеччина	67,8	13 200 000	80,9
Австро-Угорщина	58,6	9 000 000	73,92
Болгарія	4,7	400 000	36,36
Туреччина	21,7	2 998 000	55,26

Таблиця 2 наочно показує, що за рівнем напруженості сил Австро-Угорщина посідала третє місце (73,92% мобілізованих чоловіків віком 15–49 років), поступаючись за цим показником тільки Німеччині та Франції. До цього слід додати, що для військових потреб реєструвалися також худоба,

гузовий транспорт, автомобілі, тощо, що ще більше погіршувало рівень життя людей воюючих держав.

Стосовно Закарпаття відомими є наступні коефіцієнти народжуваності та смертності на 1000 чоловік по окремих роках [Копчак, 1977, с. 96, 119]

Таблиця 3.

Коефіцієнти народжуваності та смертності на Закарпатті на 1 000 чоловік.

Рік	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Коефіцієнт народжуваності	39,5	37,8	28,0	22,9	19,8	18,7
Коефіцієнт смертності	23,7	24,8	29,9	21,4	20,4	28,8
Різниця	15,8	13,0	-1,5	1,5	-0,6	-10,1
Кількість смертей на 100 народжених	60	66	107	94	103	154

Математичні розрахунки коефіцієнтів народжуваності та смертності дозволяють достовірно встановити співвідношення цих показників у абсолютних цифрах. Згідно з проведеними підрахунками, у передвоєнний 1913 р. на Закарпатті на 100 народжень припадало 60 смертей. Іншими словами, навіть у мирні часи, тодішнє життя закарпатців було досить напруженим. Після початку війни, коли було мобілізовано близько 74% працездатних чоловіків (див. вище) та значну частину худоби і гужового транспорту, життя мирних жителів стало ще важчим. Тим хто залишився вдома було дуже важко проводити сільськогосподарські роботи, забезпечувати господарства на зиму дровами та проводити інші види необхідних для життя й побуту робіт. Як наслідок (див. Таблицю 3),

населення почало вимирати: протягом 1915, 1917 та 1918 рр. смертність на Закарпатті перевищувала народжуваність, досягнувши у 1918 р. критичної позначки -10,1 (або 154 смерті на 100 народжених).

У попередній роботі [Лавер О., Фатула Ю., Лавер К., 2019, с. 75] нами було зроблено перерахунок кількості населення 4-х комітатів – Берг, Угоча, Унг та Мараморш, з більшої частини територій яких у 1919 р. була утворена Підкарпатська Русь. Виявилось, що у 1913 р. майбутніх закарпатців, серед населення згадуваних комітатів могло бути або 602 785, або 612 099 чоловік. Підставивши у Таблицю 3 першу з наведених вище цифр і провівши необхідні обчислення, приходимо до Таблиці 4.

Таблиця 4.

Динаміка чисельності населення Закарпаття в роки Першої світової війни.

Рік	1913	1914	1915	1916	1917	1918	Загалом
Кількість населення	602 785	612 309	620 269	619 338	620 266	619 894	1324
Народилося	23 810	23 145	17 367	14 182	12 281	11 592	78 567
Померло	14 286	15 185	18 298	13 254	12 653	17 853	77 243
Загалом	9 524	7 960	-931	928	-372	-6 261	1324

Приріст населення Закарпаття за роки війни, як випливає з наведеної вище таблиці, склав 1.324 чоловік. У цьому легко переконатися, віднявши від числа закарпатців, які народилися за згаданий період, Указану величину можна одержати іншим чином, а саме – віднявши цифру 613 333 закарпатців на початок 1919 року від кількості закарпатців, які проживали у краї на початок 1914 р.

Згідно з даними таблиці число померлих цивільних закарпатців у роки Першої світової війни становило 77 243 чол. І тут потрібно згадати, що у передвоєнному 1913 р. на 100 народжень на теренах нашого краю припадало 60 смертей, що у підсумку дає нам цифру 46 346 закарпатців, які б могли померти, якщо б у нашому краї не було війни. Але насправді місцевих мешканців померло 77 243 чол.! Тому, якщо порівняти наведені дані, то випливає, що число закарпатців, які померли внаслідок різкого погіршення умов життя у роки Першої світової війни, становить 30 897 чол.

У 1918 р., переважно від епідемії «іспанки», на Закарпатті, як це випливає з наведеної вище таблиці, померло 17 853 чол. Причому у нас немає можливості відокремити кількість загиблих конкретно від даної хвороби та тих, хто помер за інших обставин. За останніми даними [Даулінг, 2020], від епідемії «іспанки» усього загинуло 50 млн. – 100 млн. чоловік, що склало 2,7% – 5,3% тодішнього населення Земної кулі. Перенос наведених відсотків на цифру 619 894 жителів Закарпаття у 1918 р., дає нам розмах втрат 16 737 – 32 854 чол., які могли загинути від епідемії «іспанки» у нашому краї. Цифра 17 853 закарпатців, які померли у 1918 р., потрапляє у наведений вище інтервал втрат, що, у свою чергу, підтверджує коректність проведених нами обчислень.

Якщо відштовхуватись від цифри 612 099 закарпатців у 1913 р., то за допомогою таблиці 3 приходимо до наступних результатів.

Таблиця 5.

Динаміка населення Закарпаття в роки Першої світової війни.

Види втрат	Нижня оцінка втрат	Середня оцінка втрат	Верхня оцінка втрат
Військові втрати	13 596	17 594	23 889
Втрати мирного населення від бойових і насильницьких дій	150	200	300
Втрати мирного населення від погіршення умов життя	30 897	31 136	31 375
Загалом	44 643	48 930	55 564

Таблиця 6.

Розмах військових та цивільних втрат закарпатців у роки Першої світової війни.

Рік	1913	1914	1915	1916	1917	1918	Загалом
Кількість населення	612 099	621 770	629 853	628 908	629 851	629 473	1 345
Народилося	24 178	23 503	17 636	14 402	12 471	11 771	79 783
Померло	14 507	15 420	18 581	13 459	12 849	18 129	78 438
Загалом	9671	8083	-945	943	-378	-6358	1345

Користуючись, як і в попередньому випадку, аналогічними міркуваннями, одержуємо, що приріст населення Закарпаття за роки війни склав 1345 чол. Причому, з 78 438 померлих закарпатців – 47 063 могли померти, якби на території краю не було військових дій. У той же час, 31 375 наших земляків померло внаслідок погіршення умов життя за роки війни.

Підводячи підсумок, бачимо, що втрати цивільного закарпатського населення у роки Першої

світової війни внаслідок погіршення умов життя, коливаються у межах 30 897 – 31 375 померлих. У якості середньої цифри втрат можна взяти цифру 31 136 чол., яка є середнім арифметичним значенням наведених вище двох цифр.

Таким чином, втрати мирного населення Закарпаття у результаті бойових та насильницьких дій становили 150–200–300 загиблих, а внаслідок погіршення умов життя померло, відповідно, 30 897–31 136–31 375 наших краян.

Порівняння інтервалів цивільних і військових втрат жителів теперішнього Закарпаття приводить до наступних висновків. Широкий інтервал військових втрат за нашими обчисленнями становив 9 775–33 204 загиблих. З урахуванням втрат мирного населення широкий інтервал збільшується до 40 702–64 679 загиблих. Звужений інтервал військових втрат дає оцінку 13 596–17 594–23 889 загиблих. Виведені такими розрахунками дані військових та цивільних

втрат закарпатців на звуженому інтервалі подаємо підсумковою таблицею.

Таким чином, звужений інтервал можливих втрат закарпатців становить 44 643 – 55 564 чоловік, з середньою цифрою 48 930 загиблих, з яких 17 594 загиблих (35,96%), становлять військові втрати, а 31 336 (64,04%) – втрати мирного населення. Графічно це можна зобразити так.

Рис. 1. Розмах можливих втрат закарпатців у Першій світовій війні.

Висновки.

1. На підставі статистичних даних та науково обгрунтованих математичних розрахунків нами встановлено широкий та звужений інтервали можливих військових та цивільних втрат закарпатців у роки Першої світової війни. Середня цифра втрат становить 48 930 загиблих, з них 17 594 (35,96%) – військові втрати, решта 31 336 (64,04%) – втрати мирного населення.

2. Уточнити результати нашої роботи може дослідження метричних книг усіх населених пунктів сучасного Закарпаття або військових архівів Австро-

Угорщини, які знаходяться зараз на територіях держав, що виникли внаслідок розпаду «клаптикової» імперії. Проте ця робота дуже трудомістка і, за нашими прогнозами, інтервал можливих втрат у разі її проведення значно не зміниться.

3. Перша світова війна стала драматичною сторінкою в історії Закарпаття. За масштабами людських і матеріальних втрат, нарівні з Другою світовою війною, її можна обгрунтовано вважати однією з головних трагедій ХХ сторіччя в нашій регіональній історії.

Список використаної літератури

- Dostál, Jaroslav, 1936. *Podkarpatská Rus*. Knižnice Klubu československých turistů, Praha, 280 s.
- Honl, Ivan, 1935. *Užocký prusmyk (Památky na boje 1914–1915). Průvodce po bojištech a vojenských památkostech československé Republiky, Praha*, 14 s.
- Suslik, Adam, 2013. *Az Osztrak-Magyar Monarchia ruten katonasaga az elso vilaghaboru idoszakaban (statisztikai elemzes), Valtozo vilag – valtozo kozossegek a Karpat-medenceben*. Szerk. Fedinecz Csilla es Szotak Szilvia, Budapest, old. 40–60.
- Vojenský ústřední archiv (Praha). Kartotéka padlých v 1. světové válce. [Online]. Доступно: <http://www.vuapraha.cz/node/69> (дата звернення: 29.03.2020).
- Даулінг, Стивен, 2020. Коронавірус: уроки «іспанки» для тех, хто сьогодні бореться з розпространенням Covid –19, *ББС*, 7.03. [Online]. Доступно: <https://www.bbc.com/russian/vert-fut-51723306> (дата звернення: 14.04.2020).
- Державний архів Закарпатської області, ф. 37, оп. 2, спр. 459, арк. 67.
- Загиблі та поранені герої Великої війни*, 2019. Науково-довідкове видання Науково-дослідного центру ім. Тіводора Легоцьки при Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці ІІ. Публікація, редагування та переклад архівних матеріалів з російської та української мов на угорську: Юрій Чотарі, Ужгород: «РІК–У», 632 с. (угорською мовою).
- Зейдлер, М., 2019. Трианонський мирний договір 1920 г. Взгляд современной венгерской историографии, *Историческая экспертиза*, № 2, с. 133–157. [Online]. Доступно: <https://istorex.ru/page/zeydler> (дата звернення: 29.03.2020).
- Клочурак, С., 2009. *До волі: Спомини*, передмова М. Мушинки, Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 184 с.
- Копчак, В. П., Копчак, С. И., 1977. *Население Закарпатья за 100 лет. Статистико-демографическое исследование*, Львов: Изд-во «Вища школа», 198 с.
- Лавер О. Г., 2002. *Війни та народонаселення країн світу в ХХ столітті. Статистичне дослідження*. Наукова монографія, Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 304 с.
- Лавер О. Г., 2018. *Війни та народонаселення країн світу у ХХ – ХХІ століттях (1900 – 2016 рр.): монографія / вид. 2-ге, допов.*, Ужгород: «РІК–У», 760 с. [Online]. Доступно: <https://dspace.uznu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/23862/1/> (дата звернення: 29.03.2020).
- Лавер О. Г., Фатула Ю. М., Лавер К. О., 2019. Про можливі військові втрати Закарпаття у Першій світовій війні, *Науковий вісник Ужгородського університету*, серія: Медицина, Ужгород: Вид-во Ужну «Говерла», випуск 2(60), с. 72–77.
- Страница памяти жертв Талергофа и военного террора во время Первой мировой войны в Галичине, [Online]. Доступно: <http://www.talergof.org.ua> (дата звернення: 29.03.2020).
- Турак, Й. А., 2016. *Документальна історія лікарні імені Андрія Новака в Ужгороді (з найдавніших часів до наших днів): у 3 т., т. 1 / Розвиток та діяльність лікарні під керівництвом Андрія Новака (1874 – 1928) / Турак Й. А., Яцина Ю. Ю.*, Ужгород: ТДВ «Патент», 624 с.
- Урланис, Б. Ц., 1998. *История военных потерь*, Москва-Санкт-Петербург: ПОЛИГОН АСТ, 558 с.
- Фатула, Ю. М., 2018. *«Неси мамці жалість мою...». Закарпатці у Першій світовій війні*, Ужгород: ТДВ «Патент», 352 с.

Эрлихман В. В., 2004. *Потери народонаселения в XX веке*. Справочник, Москва: Русская панорама, 175 с.

References

- Dostál, Jaroslav, 1936. *Podkarpatská Rus*. Knižnice Klubu československých turistů. Praha, 280 s. (in Czech).
- Honl, Ivan, 1935. *Užocký prusmyk (Památky na boje 1914 – 1915). Průvodce po bojištích a vojenských památkostech československé Republiky*. Praha, 14 s. (in Czech).
- Suslik, Adam, 2013. Az Osztrák-Magyar Monarchia ruten katonasága az első világháború időszakában (statistikai elemzés), *Valtozo vilag - változó közösségek a Karpat-medenceben. Szerk. Fedinecz Csilla és Szotak Szilvia*, Budapest, old. 40– 60. (in Hungarian).
- Vojenský ústřední archiv (Praha). Kartotéka padlých v 1. světové válce. [Online]. Dostupno: <http://www.vuapraha.cz/node/69> (data zvernenyia: 29.03.2020). (in Czech).
- Dauling, Stiven, 2020. Koronavirus: уроки «іспанки» дліа тєх, ктє сегоднја борєтсја с распространєнієм Covid – 19. [Coronavirus: lessons of the «Spanish flu» for those, who fight Covid – 19 today.], *BBC*, 7.03. <https://www.bbc.com/russian/vert-fut-51723306> (data zvernenyia: 29.03.2020). (in Russian).
- Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskoi oblasti [State archives of Transcarpathia region], f. 37, op. 2, spr. 459, ark. 67. (in Ukrainian).
- Zagibli ta poraneni heroj Velikoi vijni*, 2019 Naukovo-dovidkove vidannja Naukovo-doslidnogo centru im. Tivodora Legoc'ki pri Zakarpats'komu uhors'komu instituti im. Ferenc Rakoci II [The deceased and wounded heroes of the Great War. Scientific-reference edition of the Scientific Research Center. Tivodor Legotsky at the Transcarpathian Hungarian Institute. Ferenc Rakotsi II], /Publikacija, redaguvannja ta pereklad arhivnih materialiv z rosij's'koi ta ukrains'koi mov na uhors'ku: Jurij Chotari, Uzhgorod: TOV «RIK – U», 632 s. (in Hungarian).
- Zeidler, M., 2019. Trianonskij mirnij dogovor 1920 g. Vzglyad sovremennoj vengerskoj istoriografii [Zaidler M. Trianon Peace Treaty 1920. View of modern Hungarian historiography], *Istoricheskaya ekspertiza*, № 2, s. 133–157. [Online]. Dostupno: <https://istorex.ru/page/zeidler> (data zvernenyia: 29.03.2020). (in Russian).
- Klochurak, S., 2009. *Do voli: Spomini* [Towards freedom. Memories.], peredmovia M. Mushinki, Uzhgorod: Poligrafcentr «Lira», 184 s. (in Ukrainian).
- Kopchak, V. P., Kopchak, S. I., 1977. *Naselenie Zakarpat'ja za 100 let. Statistiko – demograficheskoe issledovanie* [Transcarpathian population in 100 years. Statistical demographic study.], L'vov: Izd-vo «Vishcha shkola», 198 s. (in Russian).
- Laver, O. G., 2002. *Vijni ta narodonaselennja krajin svitu v XX stolitti. Statistichne doslidzhennja. Naukova monografija* [Wars and Populations of the World in the Twentieth Century. Statistical study. Scientific monograph], Uzhgorod: Gosprozrahunkovij redakcijno-vidavnicij viddil upravlinnja u spravah presi ta informacii, 304 s. (in Ukrainian).
- Laver, O. G., 2018. *Vijni ta narodonaselennja krajin svitu u XX – XXI stolittjah (1900 – 2016 rr.): monografija / vid. 2–ge, dopov.* [Wars and population of the Countries of the World in the XX – XXI Centuries (1900 – 2016): monograph / 2nd edition], Uzhgorod: «RIK – U», 760 s. [Online]. Dostupno: <https://dspace.uznu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/23862/1/>. (in Ukrainian).
- Laver, O. G., Fatula, Ju. M., Laver, K. O., 2019. Pro mozhlivi vijs'kovi vtrati Zakarpattja u Pershij svitovij vijni. [On the possible military loss of Transcarpathia during the World War I], *Naukovij visnik Uzhgorod's'kogo universitetu, serija: Medicina*, Uzhgorod: Vid-vo «Goverla», vipusk 2(60), s. 72–77 (in Ukrainian).
- Stranica pamjati zhertv Talergofa i voennogo terrora vo vremja Pervoj mirovoj vojny v Galichine [A page on the memory of the victims of Tellerhof and the military terror during World War I in Galicia], [Online]. Dostupno: <http://www.talergof.org.ua> (data zvernenyia: 29.03.2020). (in Russian).
- Turak, J.A., 2016. *Dokumental'na istorija likarni imeni Andrija Novaka v Uzhgorodi (z najdavnishih chasiv do nashih dniv): u 3 t., t. 1 / Rozvitok ta dijat'nist' likarni pid kerivnictvom Andrija Novaka (1874 – 1928)* [Documentary history of the Andriy Novak hospital in Uzhgorod (from ancient times to the present): in 3 vol., t. 1 / Development and operation of the hospital under the leadership of Andriy Novak (1874 – 1928)], / Turak J. A., Jacina Ju. Ju., Uzhgorod: TDV «Patent», 624 s. (in Ukrainian).
- Urlanis, B. C., 1998. *Istorija voennyh poter'* [The history of war casualties], Moskva – Sankt-Peterburg: POLIGON AST, 558 c. (in Russian).
- Fatula, Ju. M., 2018. «Nesi mamci zhalist' moju...». *Zakarpatci u Pershij svitovij vijni* [«Bring my sorrow to my mother...». Transcarpathians in the World War I], Uzhgorod: TDV «Patent», 352 s. (in Ukrainian).
- Erlhman, V. V., 2004. *Poteri narodonaselenija v XX veke. Spravochnik* [Population losses in the twentieth century. Reference book.], Moskva: Russkaja panorama, 175 c. (in Russian).

SUMMARY

TRANSCARPATHIAN MILITARY AND CIVILIAN LOSSES DURING THE FIRST WORLD WAR (HISTORICAL AND STATISTICAL RESEARCH)

Oleksandr Laver

Candidat of Physical and Mathematical Sciences, Docent; Professor, Head of the Department of Computer Science, Physical and Mathematical Sciences, SHEE «Uzhhorod National University»

Yurij Fatula

Candidat of Medical Sciences, Docent; Department of Surgical disciplines, SHEE «Uzhhorod National University»

Vasyl Laver

Candidat of Physical and Mathematical Sciences, Docent of the Department of Informative and Operating Systems and Technologies, SHEE «Uzhhorod National University»

The proposed publication is devoted to the poorly researched but relevant topic – the establishment of losses of the Carpathian region during the First World War. The relevance of the topic of the proposed study is that despite the fact that the issue of human losses during the First World War at the level of belligerent states, as of today, has been studied more or less fully, there is still much unclear at the level of individual regions of belligerent states, moments. This fact fully concerns our native land – Transcarpathia, as Transcarpathians took an active part in the First World War within the Austro-Hungarian army. In view of this fact, the question of establishing losses of the Transcarpathians in the part of the Austro-Hungarian army is topical. Equally relevant is the question of the reliability the resulting loss estimates, what we deduced in the proposed publication, estimates of losses of the Carpathians compared with results of other researchers. During the First World War, Transcarpathia, from 1914 to 1915, was also a region where active fighting took place between the Russian Empire and Austria-Hungary. Due to these circumstances, it is also important to determine the losses of civilian population of Transcarpathia. The losses of the civilian population of Transcarpathia in the proposed publication are divided into two parts: 1) the loss of the Transcarpathians, who died in the First World War as a result of hostilities or the terror of power regimes or occupation forces; 2) the loss of the Transcarpathians, who died as a result of the deterioration of living conditions due to circumstances related to the First World War. The main result of the proposed publication is the establishment of wide and narrow intervals of losses of the Transcarpathian region during the First World War. A wide range of casualties and civilians is estimated at 40 702–64 679 people. Narrowed interval – within 44 643–55 564 casualties. The average number of casualties is 48 930 people, of which 17 594 (35.96%) are military casualties of the Transcarpathian region, the remaining 31 336 (64.04%) are civilian casualties of Transcarpathia. The results obtained in the proposed publication can be refined by further research.

Keywords: First World War, Austro-Hungarian army, Transcarpathian military casualties, Transcarpathian civilian casualties.

ІЛЮСТРАЦІЇ

2

3

Рис. 2. Дід Михайло Лавер. Село Зняцьово, 30 – ті роки ХХ ст.

Рис. 3. Дід Михайло Лавер справа у чорній шапці у російському полоні. Місто Ярославль, орієнтовно 1916 – 1917 рр.

4

Рис. 4. Дзвін у діючій греко-католицькій церкві Різдва Пресвятої Богородиці (1847 р.) у с. Вовкове Ужгородського району Закарпатської області, відлитий 1924 р. за кошти сільської громади у пам'ять односельців, полеглих у Першій світовій війні.

ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАСТИРСЬКИХ КУРСІВ В С. БУШТИНО НА ПІДКАРПАТСЬКІЙ РУСІ В 1923 – 1924 рр.¹

Данилець Юрій Васильович

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56032318300

Researcher ID: P-6617-2017

<http://orcid.org/0000-0003-0592-3907>

У даній статті розглядається проблема заснування та діяльності пастирських курсів у с. Буштино Тячівського округу. Особливу увагу приділено політиці місцевої та центральної влади щодо функціонування духовної школи. Обґрунтовується думка про те, що для урядовців була необхідна діяльність курсів для формування підтримки архієпископу Савватію (Врабецу), який мав намір створити окрему церковну організацію в Чехословацькій Республіці. На основі різноманітних джерел показано кількісні показники фінансової підтримки з боку влади, з'ясовано розміри оплати навчального персоналу. Автор дає узагальнену характеристику навчального наповнення курсів, наголошує на недостатньому рівні окремих предметів. У статті прослідковано основні етапи навчання курсантів, з'ясовано тривалість першого та другого набору, розроблено періодизацію діяльності школи. Значна увага приділяється вивченню повсякденного життя курсантів. Досліджено біографічний шлях завідувача курсів протоієрея Івана Чернавїна. Прослідковано його діяльність до приїзду на Підкарпатську Русь та після еміграції до Франції і США. Автор наголошує на значному організаційному досвіді священника. Спираючись на архівні документи доведено фінансові зловживання керівництва духовної школи, які полягали у сприянні слухачам щодо найшвидшого висвячення у сан ієрея. Початок розслідування поліції та висунуті звинувачення призвели до оперативної еміграції прот. І. Чернавїна. У статті висунуто тезу, що значна частина курсистів була висвячена без належної підготовки ще на початку чи в середині навчального семестру. Автор приходить до висновку, що збільшення кількості священників низького освітнього рівня призвело до погіршення становища православної церкви. Їхня діяльність призвела до загострення протистояння між двома діючими юрисдикціями: сербською та константинопольською, спровокувала новий виток конфліктів з греко-католицьким духовенством та вірниками. Автор наголошує на недостатній джерельній базі, що викликана втратою внутрішньої документації пастирських курсів.

Ключові слова: Буштино, пастирські курси, священник, православна церква.

Постановка проблеми. На початку ХХ ст. на Закарпатті, яке перебувало під владою Австро-Угорщини, розпочався процес відродження православної церкви. Угорський уряд застосував проти православних репресії, звинувачуючи останніх у політичній діяльності на користь царської Росії. Після розпаду «клаптикової» імперії дана територія під назвою Підкарпатська Русь опинилася на правах автономії у складі Чехословаччини. Празький уряд стояв на демократичних позиціях, що сприяло розширенню православного руху. Більшість приходів і монастирів у 1920 – 1930-х рр. юрисдикційно підпадали під владу Сербської православної церкви (далі – СПЦ), яка до 1931 р. керувала громадами через єпископів-делегатів, а після створила Мукачівсько-Пряшівську православну єпархію. Незначна кількість приходів визнавали владу Празького архієпископа Савватія (Врабец), який отримав висвячення від Вселенського патріархату.

Однією з найбільших проблем у розвитку православної церкви на Підкарпатській Русі в 1920-ті рр. і в пізніші часи була катастрофічна нестача кваліфікованого духовенства. Перші священники були переважно ієромонахами та отримали висвячення після короткотермінових курсів в

Яблочинському монастирі на Холмщині [Дубец, 1999, с. 90–94; Данилець, 2016, с. 147–149]. Пізніше кандидати на священство вчилися в чернечій школі при Свято-Миколаївському монастирі в с. Іза на Хустщині та на пастирсько-богословських курсах, які організували православні архієреї. Значна частина священників здобували освіту в сербських богословських та духовних закладах [Данилець, 2018, с. 291–309]. Прихильники архієпископа Савватія такої можливості не мали, тому було вирішено створити пастирські курси для підготовки майбутніх пастирів в с. Буштино Тячівського округу².

Автор ставить перед собою мету дослідити основні етапи діяльності пастирських курсів у названому населеному пункті. У рамках окресленої мети у статті розв'язується ряд завдань: з'ясувати роль чехословацького уряду у відкритті курсів; прослідкувати економічну складову державної підтримки; охарактеризувати зміст навчальних програм та богословсько-освітній рівень випускників; вивчити діяльність керівника курсів

¹ This article was prepared with the support of the Visegrad Fund scholarship.

² Нині Тячівський район Закарпатської області України.

прот. Івана Чернавїна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність пастирських курсів у с. Буштино не достатньо досліджена в українській і зарубіжній історіографії. Церковний історик ієромонах Сергій (Цюка) зазначав, що початок діяльності курсів слід пов'язувати з прот. І. Чернавїним, який прибув на Підкарпатську Русь «в день Преображення Господня 1922 г.» і був призначений на приход в с. Нижній Бистрий Хустського округу [Сергій (Цюка), ієромонах, 2013, с. 205]. Названий автор переконував, що справжня ціль приїзду Чернавїна – «підготувати почву для Савватія». З метою реалізації даного плану «он задумал открыть в с. Изе пастырские курсы для подготовки будущих пастырей». За словами о. Сергія, ідея відкриття курсів у названому селі не отримала підтримки. «Чернавин... начал собирать желающих поступить в его богословскую школу, на открытие которой получил государственное разрешение от Школьного Референта Цивильной управы Подкарпатской Руси «за «1360/23 от 23.1.1923» [Сергій (Цюка), ієромонах, 2013, с. 206]. Підсумовуючи виклад матеріалу про діяльність пастирських курсів у с. Буштині Цюка зазначав: «из этой школы вышли и хорошие священники, но таких было немного, остальные же были на очень низком уровне нравственного состояния» [Сергій (Цюка), ієромонах, 2013, с. 206]. Ігумен Гавриїл (Кризина) коротко характеризує діяльність курсів у с. Буштино. Зокрема він пише: «С благословения Савватия и разрешения властей в Буштинe функционировала православная богословская школа под руководством русского эмигрантского священника И. Чернавина. Она имела трехгодичный курс обучения и принимала лиц мужского пола не моложе 17 лет. В ней преподавались предметы специально-богословские и общеобразовательные в объеме четырех классов государственных гимназий, кроме иностранных языков. Эта школа просуществовала до начала 40-х гг., когда прот. И. Чернавин уехал из Подкарпатской Руси» [Гавриил (Кризина), игумен, 1999, с. 60–61]. Припускаємо, що автор користувався початковими документами щодо курсів, котрі дійсно планувалося зробити 3-річними та прирівняти до гімназійної освіти. Однак, цей задум не вдалося реалізувати. Біографічні відомості про діяльність прот. І. Чернавїна містяться також у збірнику «Русские писатели эмиграции...» [Русские писатели эмиграции, 1973], в працях Антуана Нів'єра [Нив'єр, 2007], О. Козлова [Козлов, 2018], третьому томі «Биографического словаря...» Ф. Тітова [Чернавин И. Н., 2019, с. 453–454]. Отже, узагальнюючої праці про діяльність пастирських курсів у с. Буштино наразі не опубліковано.

Недостатня вивченість функціонування пастирських курсів в с. Буштино викликана, в першу чергу, слабкою **джерельною базою** та розпорошеністю документів по архівам різних країн. У даній публікації було залучено до аналізу фонди цілого ряду архівних установ. Серед них: Архів канцелярії єпархіального уряду Оломоуцько-Брненської єпархії православної церкви на чеських

землях та Словаччині в Оломоуці (AUEROBE Olomouc), Архів Канцелярії Президента Республіки в Празі (Archiv KPR), Архів Міністерства закордонних справ в Празі (Archiv MZV), Національний архів в Празі (NA), Державний архів Закарпатської області (ДАЗО) та інші. Наприклад, в ДАЗО (м. Берегово) було опрацьовано п'ять архівних фондів, в NA – два фонди. Унікальне листування зберігається у фонді єпископа Горазда (Павліка) в Оломоуці. Весь комплекс джерел дає можливість по новому оцінити значення пастирських курсів, вивчити їх освітню та економічну діяльність.

Виклад основного матеріалу. Не викликає заперечень, що головним ініціатором відкриття курсів був прот. І. Чернавін (Рис. 1). Аналіз історіографії свідчить про цілий ряд неточностей у біографії священника. У виданні «Русские писатели эмиграции...», що вийшло в 1973 р. в Бостоні, згадано тільки про діяльність священника у Франції та в США і наведено назви кількох його книг [Русские писатели эмиграции, 1973, с. 144]. Французький історик А. Нів'єр повідомляє, що І. Чернавін народився 4 квітня 1879 р. на території «Вольнської губернії» [Нив'єр, 2007, с. 537]. Наведена інформація про місце народження не відповідає дійсності. Точні відомості про народження та діяльність майбутнього священника можна відтворити на основі третього тому видання «Биографический словарь...», яке вийшло у 2019 р.

Рис. 1. Протоієрей Іван Чернавін, [Козлов, 2018, с. 185.]

Підготовкою біографічного словника займався професор, настоятель київського Андріївського храму, прот. Федір Тітов. Його планували приурочити до 300-ї річниці Київської духовної академії (КДА) і надрукувати в 1915 р. Однак, в силу різних причин, унікальні матеріали були оприлюднені тільки через 100 років. Оригінали документів зібраних Ф. Тітовим, нині зберігаються у

фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Київ.

Згідно із метричними відомостями, І. Чернавін народився в с. Кубенське Вологодської губернії та повіту¹. Батько – Микола Іванович та мати – Ганна Іванівна, були середнього достатку та володіли земельним наділом. Першим закладом духовного напрямку в біографії юнака стало Києво-Подільського училища. В 1895 – 1901 рр. продовжив здобувати освіту в Київській духовній семінарії, яку закінчив по другому розряду [Чернавин І. Н., 2019, с. 454]. У цьому контексті варто згадати звіт віцегубернатора Антонія Розсписала від 4 листопада 1924 р. до Президії Міністерства внутрішніх справ у Празі. У документі подано відомості про православних священників, які працювали на той час на Підкарпатській Русі. У графі про І. Чернавіна зазначається, що він закінчив «4 семестри історико-філологічного факультету в Києві» [НА, ф. МŠ, сіг. 47 III, карт. 3884, є. 39161]. Наведені відомості конкретизує головний службний Тячівського округу, окреслюючи період навчання в університеті 1906 – 1907 роками [ДАЗО, ф. 15, оп. 3, спр. 1619, арк. 21].

У червні 1901 р. І. Чернавін одружився з мешканкою Києва Марією Мефодіївною Кочубинською, 1881 р. н. [Козлов, 2018, с. 184]. У сім'ї народилося троє дітей (Олександра (1903 р. н.), Борис (1905 р. н.) та Микола (1914 р. н.))². 6 серпня 1901 р. київським митрополитом Флавіаном (Городецьким) рукопокладений у сан диякона та священника [Киевские епархиальные ведомости, 1901, 1 сентября, с. 399]. Працював законовчителем при школах Преображенського Ржищівського жіночого монастиря в Київській губернії. 14 березня 1904 р. згідно з проханням, переміщений на сектантський приход с. Оситна Уманського повіту Київської губернії і призначений завідувачем і законовчителем двох церковнопарафіяльних шкіл. В 1906 – 1907 рр. працював протисектантським місіонером 2 округу Уманського повіту, 5 округу Канівського повіту, законовчителем церковно-парафіяльної школи в с. Пішки³. За заслуги на церковній та освітній ниві нагороджений набедренником (1905 р.), митрополитим благословінням (1906 р.), грошовою премією (1907 р.) [Чернавин І. Н., 2019, с. 454]. У травні 1908 р. прибув до США, де був призначений настоятелем Свято-Андріївського приходу та законовчителем церковноприходської школи в Філадельфії. На новому місці також проявив себе здібним організатором, отримав подяку митрополита Платона за побудову нового храму (1911 р.). Нагороджений скуфією (1908 р.) та камилавкою (1911 р.) [Козлов, 2018, с. 184] та іншими нагородами [РГИА, ф. 796, оп. 439, д. 24, л. 28–49].

В 1912 р. повертається із США, призначений священником та законовчителем однокласної школи

в с. Янків Подільської губернії⁴. 15 грудня 1913 р. – старший священник Віровського жіночого монастиря Холмської єпархії⁵. 1 грудня 1914 р. – законовчитель однокласного початкового училища в с. Чеканів Соколовського повіту⁶. 6 березня 1916 р. – настоятель в м. Янова Холмської єпархії⁷. Брав участь у Першій світовій війні. Служив полковим священником та благочинним дивізії 9-го Заамурського прикордонного піхотного полку (28 березня 1916 р.), священником 620 піхотного полку та благочинним 155 піхотної дивізії (30 січня 1917 р.). Обирався членом та головою полкового комітету та членом дивізійного комітету, перебував на службі в 43 піхотному запасному полку (7 травня 1917 р.) [Чернавин І. Н., 2019, с. 454]. У матеріалах Ф. Тітова перелічено місця боїв, у яких брав участь о. Чернавін. За військову службу отримав нагороди: 1916 р. – орден св. Анни 3 ступеня з мечами «за особые отличия и исполнение духовных треб под огнем неприятеля», 1917 р. – золотий наперсний хрест на Георгіївській стрічці «за особые отличия» [Чернавин І. Н., 2019, с. 454].

До кінця не з'ясовано діяльність І. Чернавіна в перші післявоєнні роки. В «Биографическом словаре...» наводиться цікавий документ від 28 серпня 1918 р., згідно із яким о. І. Чернавін подавав прохання на ім'я ректора КДА єпископа Василя (Богдашевського) про зарахування його в студенти [Чернавин І. Н., 2019, с. 454]. Очевидно, у зв'язку із політичними обставинами, продовжувати навчатися в Києві священник не міг. У передмові до однієї із статей о. Іван наступним чином характеризував свою професійну діяльність після війни: «...учитель и законоучитель двухъ гимназій: правительственной на Кубани (станция Славянская) и В. В. Нератовой⁸ (жены посла) въ Константинополѣ ...» [Козлов, 2018, с. 185]. Стосовно останнього навчального закладу, то мова йде про Хрестровоздвиженську гімназію, яка діяла з кінця червня 1920 р. по лютий 1922 р. в Стамбулі, а потім була переведена до Болгарії [Седова, 2013, с. 117–118; Олджай, 2017, с. 45].

Приїзд прот. І. Чернавіна на Підкарпатську Русь ієромонах Сергій (Цьока), як зазначалося раніше, датує 19 серпня 1922 р. Із архівних документів довідуємося, що він приїхав із Королівства сербів, хорватів і словенців (далі – КСХС), отримавши транзитну візу [Архів МС 1]. Єпископом Досифеєм (Васичем) священника було направлено на православну парафію в с. Нижній Бистрий Хустського округу. Станом на початок листопада 1922 р. Чернавін не мав дозволу на постійне місце проживання в ЧСР, однак, міг його отримати після відповідного схвалення Цивільного управління

⁴ Нині село Іванівка у Вінницькому районі Вінницької області України.

⁵ Нині село Вірув, гміна Яблонна-Ляцька Соколовського повіту Мазовецького воєводства Польщі.

⁶ Нині с. Чеканув, гміна Яблонна-Ляцька Соколовського повіту Мазовецького воєводства Польщі.

⁷ Нині м. Янів-Любельський, адміністративний центр Янівського повіту Люблінського воєводства Польщі.

⁸ Варвара Нератова, дружина російського посла в Стамбулі Анатолія Нератова. Призначений на посаду генералом Антоном Денікіним у квітні 1920 р.

¹ Нині село в Вологодському районі Вологодської області Російської Федерації.

² У праці О. Козлова вказано три сини: Олександр, Борис і Микола.

³ Нині село в Кореунь-Шевченківському районі Черкаської області України.

Підкарпатської Русі. 2 листопада 1922 р. до МЗС у Празі звернувся настоятель православного приходу в с. Бедевля ієромонах Боголіп (Церковник), який просив дати дозвіл на приїзд до республіки для родини протоієрея, у складі дружини і трьох дітей. Міністерство у свою чергу писало до Ужгороду, намагаючись дізнатися думку місцевої влади щодо клопотання. Очевидно в Шкільному рефераті та інших відділах Цивільного управління велася дискусія на рахунок надання дозволів. На підтвердження нашої думки можна навести листа шкільного референта до Політичного реферату названого управління, в якому йшлося про телеграму Чеської релігійної громади в Празі. Остання також піднімала питання про надання права постійного проживання прот. І. Чернавину, як передумову до отримання дозволу на поїзду до Югославії. «Просимо, – писав референт, – щоб вказане підтвердження було видано, адже є в місцевих інтересах, щоб Чернавін поїхав до Югославії до патрарха сербського» [Архів МС 1]. Нам не відромо, яку місію повинен був виконати священник і як швидко відповідді папери йому були надані. Однак, вже у грудні 1922 р. Чернавін перейшов на пастирське служіння до с. Буштино Тячівського округу [ДАЗО, ф. 16, оп. 1, спр. 240, арк. 3].

А. Нивьер вважає, що за весь час свого перебування на «Закарпатской Руси (1922 – 1926)», Чернавін «состоял в юрисдикции Сербской Православной Церкви». Це твердження також не відповідає дійсності. Адже, зразу після хіротонії архієпископа Савватія (Вребеца) в березні 1923 р., прот. І. Чернавін перейшов під його юрисдикцію. 12 грудня 1924 р. він був обраний головою Єпископської ради Празької архієпископії.

Як вже вказувалося на початку статті, первісно курси планувалося відкрити в с. Іза Хустського округу. Серед листування Шкільного Реферату Цивільного управління Підкарпатської Русі, що зберігається у фондах ДАЗО, виявлено «Прошення», надіслане від імені «Церковно-Школьного Комітета села Изы, Марм. жупы, совместно со своимъ духовенствомъ» на початку жовтня 1922 р. [ДАЗО, ф. 63, оп. 2, спр. 504, арк. 4–5]. У документі задекларовано бажання створити «Богословскую Православную школу» та зареєструвати її з назвою «Частная Богословская школа для взрослых». Головною метою даного закладу мало стати вивчення протягом трьох років «вѣроученія и правоученія Православной Восточной Церкви и пополненія образования вообще» [ДАЗО, ф. 63, оп. 2, спр. 504, арк. 4]. У проханні перелічено богословські та загальноосвітні предмети, які планувалося викладати слухачам. Зокрема, серед богословських предметів вказано «догматическое, нравственное, обличительное, пастырское» богослов'я, «уставъ и богослуженіе православной церкви, священное писаніе и церковная история». Зауважимо, що до програми майбутніх курсів планувалося включити досить широкий спектр загальноосвітні предметів. Це вивчення різних мов (церковнослов'янської, російської та чеської), математика, суспільствознавство, історія та географія «вообще,

Чехослов. Республики и Карпатской Руси», церковний спів, початки медицини, сільське господарство, кооперація, музика, іконопис. Крім того, учні повинні були вивчати й окремі прикладні спеціальності: «столярное, токарное и проч. ремесла» [ДАЗО, ф. 63, оп. 2, спр. 504, арк. 5].

Найбільший інтерес викликає та частина документу, де перелічено керівний склад навчальних курсів й інших відповідальних осіб. Ректором школи вказано архімандрита Савватія (Вребеца), «настоятеля православной церкви города Праги», випускника КДА. Його помічником – прот. І. Чернавіна, а інспектором – ігумена Олексія (Кабалюка). Серед вчителів, які повинні були викладати вищеназвані дисципліни знаходимо ієромонаха Іова (Войтишина), Володимира Потапова (вчитель співів, навчався в Московській консерваторії) та державного вчителя Кирика. У пізніших документах І. Чернавін згадується як інспектор, ігумен Олексій – як духівник, ієромонах Іов – як помічник інспектора [Архів МС 2].

Школу планували утримувати за рахунок державної стипендії та «плати за правоученіе». У документі окреслені й умови до майбутніх абітурієнтів. Зокрема, до школи приймали осіб, які опанували грамоту та відповідали відповідному віковому цензу. Дозволялося вступати на навчання й одруженим чоловікам. В іншому джерелі знаходимо уточнюючі відомості, які регулювали набір слухачів. «Въ школу принимаются лица мужеского пола, православнаго вѣроисповѣданія, грамотные, не моложе 17 лѣтъ, без различія національности, по вступительному экзамену въ объеме курса церковной или державной начальной школы. Плата за правоученія 1200 чешскихъ коронъ ежегодно. Содержатся слушатели на своемъ иждивеніи. При школѣ предполагается интернатъ». Для того щоб стати слухачем курсів кандидат повинен був подати клопотання, рекомендацію від свого православного священника «о поведеніи и благонадежности» та метричну виписку про народження» [Архів МС 2].

Ініціатори створення курсів навіть підшукали для навчання відповідне приміщення в с. Іза, яке передавалося для школи безкоштовно. Незважаючи на те, що в документі зазначено дату початку начального року (1 листопада), підписанти листа не володіли належними коштами для укомплектування класів. «Церковно-Школьный Комитетъ» клопотав про заснування 20 стипендій по 5000 чехословацьких крон (Кѣ) на рік кожному студенту, виділення 25 000 Кѣ на закупівлю шкільного обладнання та 25 000 Кѣ на облаштування інтернату. Крім того, на плечі Міністерства шкіл і народної освіти планувалося покласти оплату гонорарів педагогічному персоналу в обсязі 36 годин на тиждень по існуючим нормам. Для переговорів з владою комітет уповноважував прот. І. Чернавіна та жителя с. Іза Степана Кеміня. Документ було підписано старостою села та ще 8 особами, в тому числі І. Чернавіним і о. Олексієм (Кабалюком) [ДАЗО, ф. 63, оп. 2, спр. 504, арк. 5 зв.].

Дослідникам не вдалося до кінця з'ясувати причину, чому курси в с. Іза так і не розпочали роботу. Ієромонах Сергій (Цьока) стверджує, що

створення курсів слід розглядати як підготовку майбутніх прихильників Савватія. «Но в с. Изе он не имел возможности устроиться, т. к. его планы были скоро разоблачены, поэтому он поселился в с. Буштино, где и задумал начать свое дело» [Сергий (Цюка), иеромонах, 2013, с. 205]. Цюка також наголошує, що І. Чернавін намагався провести в с. Іза 13 лютого 1923 р. збори духовенства на затвердження курсів, котрі вже планувалося відкрити в с. Буштино. За словами автора, на зібранні було підняте питання «о другой «юрисдикции», не Сербской», яке відкинули священники та ченці чоловічого монастиря [Сергий (Цюка), иеромонах, 2013, с. 206]. В Національному архіві у Празі нами виявлено документи про хід зборів 13 лютого 1923 р. Із жупанатських звітів довідуємося, що у роботі собору взяло участь 20 священників та делегати 64 православних громад [NA, f. PMR, sig. 263, kart. 142, sv. 3, č. 2244]. Загалом було обговорено три блоки питання: 1) призначення єпископа для православної церкви на Підкарпатській Русі із сербських чи місцевих кандидатів; 2) питання судових спорів із греко-католиками за храми та церковне майно; 3) мовне питання в школах на Підкарпатській Русі [Archiv MZV, sekce II, kart. 60, č. 047389]. У нашому випадку, важливе саме перше питання, під час розгляду якого була висловлена повна лояльність СПЦ. Відкинувши пропозицію І. Чернавїна щодо підтримки архимандрита Савватія на посаду підкарпатського архієрея, делегати фактично зводили нанівець ідею заснування пастирських курсів. А. Розсипал досить критично оцінював підсумки зборів, наголосивши, що «це є акція проти чеського втручання» [Archiv MZV, sekce II, kart. 60, č. 047389].

Безперечно, головним завданням зборів в с. Іза було схилити делегатів до підтримки урядової політики, яка полягала у створенні автономної (автокефальної) православної церкви в ЧСР за посередництва Константинопольського патріарха. Щодо схвалення відкриття курсів у с. Буштино, то на нашу думку, це питання було суто формальним. Адже процес переговорів з місцевими чиновниками підходив до завершення. Про це свідчить листування шкільного референта з Ужгороду О. Бескида з керівниками Православної Чеської релігійної громади в Празі. 23 січня 1923 р. він повідомляв, що Шкільний Реферат Цивільного управління Підкарпатської Русі отримав звернення жителів с. Буштино Тячівського округу. Останні просили заснувати в населеному пункті богословську школу. Чиновник зазначав, «что подготовительный комитет поставил въ главѣ институціи архимандрита о. Савватія», у зв'язку з чим вимагалася його термінова реакція щодо висловленої ініціативи. О. Бескид наголошував на принциповій згоді установи, котру він представляв, підтримати матеріально та морально відкриття школи, якщо цей крок буде сприяти поширенню культури та просвіти в краї [AUEROBE Oloмоис 3]. Припускаємо, що архимандрит Савватій досить оперативно надіслав свою згоду на діяльність курсів. 16 лютого 1923 р. для вивчення ситуації до

с. Буштино був делегований представник Шкільного Реферату Кочаний. За словами віцегубернатора А. Розсипала, чиновник мав повноваження дозволити заснування загальноосвітніх курсів на тих самих умовах, за якими відкривалися курси для неграмотних починаючи з 1920 р. Для зустрічі з представником шкільного відділу було скликано збори духовенства, які, згідно із архівними документами, вимагали створення саме богословської школи. Ніби передбачаючи хід подій, Кочаний заперечував проти відкриття семінарії, вважаючи дане питання не своєчасним та таким, що не принесе значного полегшення населенню, «котре потребує початкових знань». Крім того, референт наголошував, що «створивши семінарію, багато хто може подумати, що незабаром вони всі стануть священниками» [Archiv KPR, f. KPR – protokol PR, inv. č. 571, sig. PR 1559, 18.06.1924]. Досягнувши порозуміння з учасниками зборів, Кочаний дозволив відкриття школи і пообіцяв виділення книг та канцелярських товарів [Archiv KPR, f. KPR – protokol PR, inv. č. 571, sig. PR 1559, 18.06.1924].

Таким чином, документ про початок роботи курсів було видано Шкільним Рефератом 18 лютого 1923 р., а не 21 січня 1923 р., як зазначав іеромонах Сергій (Цюка) [ДАЗО, ф. 63, оп. 2, спр. 603, арк. 22]. Про це рішення було повідомлено Міністерство шкіл і народної освіти, Православна Чеська релігійна громада в Празі, шкільний інспекторат в Тячеві та безпосередньо ініціатори відкриття в с. Буштино. Певну неточність у праці о. Сергія можемо пояснити плутаницею у листуванні І. Чернавїна та біографічних відомостях окремих випускників. Наприклад, в оголошенні, що було надруковано в типографії «Школьной Помощи» в Ужгороді, взагалі вказано 28 січня 1923 р. як дату відкриття «богословской православной школы для взрослых» (Рис. 2). Згідно із розпорядженням згаданого відділу, на навчання виділялося 36 годин на тиждень, з яких 22 години мали бути присвячені загальним та 14 годин – богословським предметам. Вчителі отримували по 7 Кч за кожен навчальну годину. Грошову винагороду сплачував Шкільний Реферат на видану платіжну відомість державного шкільного інспекторату в Тячеві, підтверджену церковним комітетом в с. Буштино [ДАЗО, ф. 63, оп. 2, спр. 603, арк. 22]. Однак, аналіз документів свідчить, що перевага у викладанні надавалася богословським предметам.

Згідно із звітом голови Тячівського окружного уряду, викладання проводилося за навчальним планом названого Реферату, який, у значній мірі, відрізнявся від запропонованого на початку жовтня 1922 р. Зокрема, студентам читали наступні предмети: Закон Божий, російську та церковнослов'янську мову, історію, географію, математику, малювання та каліграфію. Чиновники Реферату (Млада і Кочаний) та їхні колеги із Тячівського округу наглядали за роботою курсів, беручи участь в тому числі у прийнятті іспитів.

Щодо періоду роботи пастирських курсів, то нами виявлено суперечливу інформацію. Дата початку роботи школи не викликає дискусії – це 18 лютого 1923 р. Відомо також, що всього було здійснено два набори слухачів. Навчання перших студентів завершилося іспитом 10 вересня (за іншими даними

Русі¹. З іншого джерела довідуємося дещо відмінні кількісні дані щодо учнів. Зокрема, у звіті невідомої особи на ім'я греко-католицького єпископа Антонія (Паппа) від 22 листопада 1923 р. зазначалося, що на курси було зараховано 37 вихованців віком від 13 до 60 років, але лише 24 склали іспит [ДАЗО, ф. 151, оп.

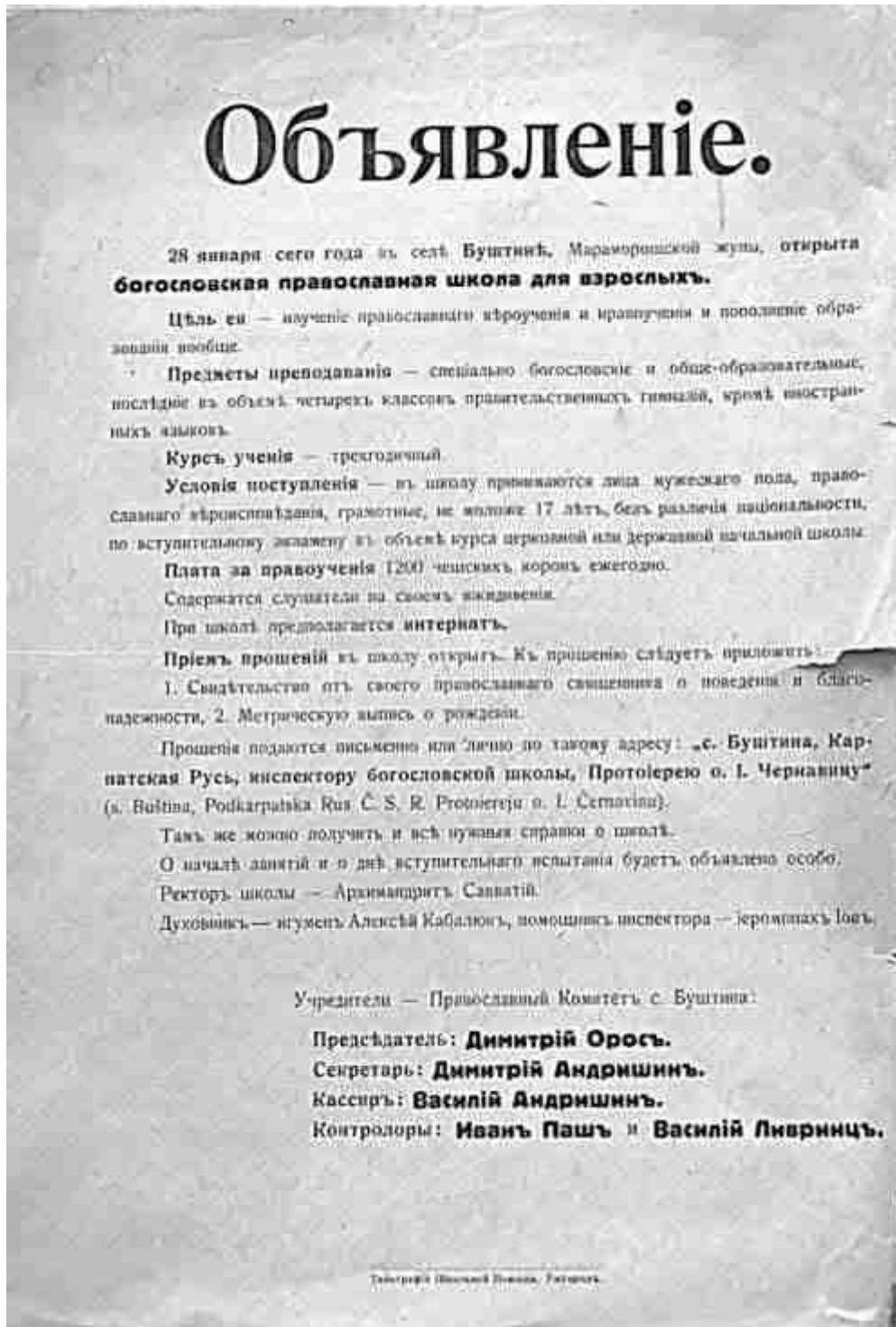

Рис. 2. Оголошення про початок роботи пастирських курсів, Архів МЄ.

20 вересня) 1923 р. [ДАЗО, ф. 63, оп. 2, спр. 603, арк. 22; Archiv KPR, f. KPR – protokol PR, inv. č. 571, sig. PR 1559, 18.06.1924]. За інформацією А. Розсипала у перший набір було прийнято 61 особу, віком від 16 до 52 років із 26 населених пунктів Підкарпатської

¹ Чумальво, Калини, Кричово, Хуст, Луково, Монастирець, Ужгород, Салдобош (нині – Стеблівка), Копашново, Онок, Вонігово, Тячів, Теремля, Уйбарово (Новобарово), Урмесіво (Руське Поле), Волоське, Шандрово (Олександрівка), Буштніно, Угля, Дубове, Задне (Приборжавське), Руська Мокра, Вільхівці, Ільниця, Криве, Ганичі.

7, спр. 1041, арк. 5–6]. Другий набір було здійснено 1 жовтня 1923 р., у результаті чого на курси зарахували 20–25 осіб. Із документів також виходить, що одночасно влада пролонгувала роботу пастирських курсів ще на один рік. Черговий іспит випускники склали відповідно 28 червня 1924 р. [ДАЗО, ф. 63, оп. 2, спр. 603, арк. 22].

Щодо педагогічного складу курсів, то нами встановлено наступних осіб, які в різні часи викладали в с. Буштино. Постійно у штаті перебував прот. І. Чернавін. Крім нього слухачів навчали Леонід Ланін, Феодосій Дементьев та церковний учитель Іван Мрочковський [ДАЗО, ф. 63, оп. 2, спр. 603, арк. 22; Archiv KPR, f. KPR – protokol PR, inv. č. 571, sig. PR 1559, 18.06.1924]. У звіті від 22 листопада 1923 р. вказано, що крім прот. І. Чернавіна з самого початку діяльності школи у ній працювало двоє вчителів. «Першого швидко звільнили, тепер у Севлюші чиновник. Теперішній учитель адвокатом був у Росії, звідки емігрував» [ДАЗО, ф. 151, оп. 7, спр. 1041, арк. 5]. Очевидно, мова йде про Л. Ланіна та Ф. Дементьева.

А. Розсипал, інформуючи Міністерство внутрішніх справ про діяльність курсів зазначав, що представники Шкільного Реферату спостерігали «самовідданість і завзяття курсантів», які самі готували їжу із привезених з дому припасів та спали на примітивних ліжках. Із його слів, результат першого набору «був дуже хорошим», адже «двоє учнів було прийнято до другого класу руської гімназії у Празі» [Archiv KPR, f. KPR – protokol PR, inv. č. 571, sig. PR 1559, 18.06.1924]. За підтримки влади для курсів було викуплено стару сільську школу за 23 000 Kč, де розмістилися навчальні класи та інтернат [ДАЗО, ф. 151, оп. 7, спр. 1041, арк. 5]. Збереглася інформація про побут учнів та вчителів. Деякі із слухачів добиралися на навчання із сусідніх сіл. Прот. І. Чернавін проживав разом з родиною на фарі, цивільний вчитель мав квартиру в студентському гуртожитку [ДАЗО, ф. 151, оп. 7, спр. 1041, арк. 5].

Початок роботи пастирських курсів у с. Буштино хронологічно майже співпав з хіротонією архімандрита Савватія (Вребеца). Вже 26 лютого 1923 р. делегація із Праги відбула до Стамбулу, а 4 березня Савватій був зведений на архієпископа Празького і всієї Чехословаччини. Зважаючи на те, що на Підкарпатській Русі новостворена архієпископія мала всього декілька священників, архієрей приступив до нових рукоположень. У сан висвячували кандидатів, що були недостатньо підготовлені для священницького служіння. Аналогічна ситуація спостерігалася на поч. 1920-х рр. і в сербській юрисдикції, якою керував делегат єпископ Досифей (Васич). Якщо останній почав відправляти претендентів на свячення до духовних та богословських закладів КСХС, то владика Савватій звернув увагу на емігрантів та учнів і випускників буштинських курсів. У вересні 1923 р. на Підкарпатську Русь празький архієрей призначив вікарія – єпископа Веніаміна (Федченкова). Після цієї події кількість свячень «буштинських богословів» почала стрімко зростати.

У звіті голови Тячівського окружного уряду до Цивільного управління Підкарпатської Русі від 28 січня 1925 р., кількість рукопокладених священників, які були випускниками пастирських курсів в с. Буштино, окреслювалася 22 особами. Головно-службний зазначав, що вони отримали сан після 3 місячного навчання та «розширили православну пропаганду по цілій Мараморошській жупі» [ДАЗО, ф. 63, оп. 2, спр. 603, арк. 22]. Такий розвиток ситуації аж ніяк не влаштовував Цивільне управління, представник якого під час складання іспитів першими випускниками висловив рішучий протест прот. І. Чернавіну. Священник заявив про свою непричетність, переказавши всю відповідальність на «єпископа або архієпископа», які здійснювали рукоположення. У тому ж році шкільний референт Кочаний провів ще одну розмову з даного питання з єпископом Веніаміном та прот. І. Чернавіним. Згідно з архівним документом, «два одночасні сказали, що якщо немає інших священників, вони повинні допомогти посвяченням навіть свинопасів, щоб уникнути анархії». «Веніамін потім заявив, що йому миліша душа простої людини, ніж душа якогось зіпсованого інтелігента, який би міг справі віри нашкодити» [Archiv KPR, f. KPR – protokol PR, inv. č. 571, sig. PR 1559, 18.06.1924].

Аналіз документів дає підстави стверджувати, що рукоположення учнів пастирських курсів у с. Буштино почалися задовго до складання іспитів. 10 червня 1923 р. на ім'я архієпископа Савватія, іменованого в документі «Празьким і Карпаторусским», було відіслано листа за підписом 9 священників та 4 осіб, котрі зазначені як засновники школи та члени комітету. Автори звернення просили рукоположити у священницький сан кількох найбільш підготовлених учнів «Буштинской богословской школы». Своє прохання духовенство мотивувало прибуттям на Підкарпатську Русь єпископа Досифея, який нібито вніс смуту і анархію в життя єпархії, рукопоклавши «нѣсколькихъ лицъ безъ всякой подготовки в высокой санъ священника» [AUEROBE Olomouc 2]. Наприкінці листа кількість кандидатів конкретизовано до 4 чоловік та вказано, що вони вже відправлені до Праги.

Архівний документ наступним чином характеризує відбір кандидатів на висвячення. «Одні вибували, інші залишали курси, деяких висвячували. Було й таке, що приймали під час курсів. Час навчання залежав від здібностей. Були такі, яких через 3 днів навчання висвятили, а були й такі, яких висвячували лише в кінці навчання. Теперішнього священника с. Надькірва¹ Веніамін висвятив після 2-го дня навчання... Лише з околиць с. Чумальово було висвячено 11 селян... таке навчання не давало потрібного ефекту, вихованці були далекі від інтелігентності» [ДАЗО, ф. 151, оп. 7, спр. 1041, арк. 7].

Рівень випускників пастирських курсів у с. Буштино очевидно не влаштовував навіть

¹ Нині село Криве Тячівського району Закарпатської області України.

керівництво константинопольської юрисдикції. В № 3-4 газети «Православний вѣстникъ», що вийшов 24 грудня 1923 р. в Празі, єпископ Веніамін виступав за створення нового пастирського училища. Обґрунтовуючи свою думку різким збільшенням числа парафій і катастрофічною нестачею кадрів, єпископ закликав до виховання священників із місцевого населення: «они и духъ народа знаютъ лучше; они и языкомъ говорятъ мѣстнымъ, понятнымъ». Владика Веніамін у статті згадував зібрання духовенства в Ужгороді 1 листопада 1923 р., на якому було підтримано пропозицію щодо заснування богословської школи. Він також повідомляв, що зробив певні кроки у даному напрямку, зокрема було розпочато розробку статуту школи, проводився пошук викладачів і місця під навчальний заклад, досягнуто домовленості з владою про виділення частини коштів [Е. Веніаминъ, 1923, с. 25]. Однак, богословська семінарія так і не була відкрита, а в квітні 1924 р. єпископ Веніамін був висланий за межі Підкарпатської Русі та взагалі покинув Чехословаччину.

Не тільки представники Шкільного Реферату критикували висвячення учнів та випускників пастирських курсів у с. Буштино. Чимало негативних оцінок знаходимо у листуванні греко-католицького архієрея в Ужгороді, наближеній до єпархії періодиці та інших документах. Відкидаючи можливий суб'єктивний фактор, який безперечно мав місце, зупинимося тільки на окремих фактах. У згаданому вище звіті від 22 листопада 1923 р. автор зазначав, що заклад виник за підтримки влади у формі курсів, але поступово перетворився на «Богословську теологічну школу» [ДАЗО, ф. 151, оп. 7, спр. 1041, арк. 5]. Недостатнє викладання цивільних предметів приводило до негативних результатів. «Матеріалом для навчання є духовний ґрунт. Вчать письмо, арифметику, але найбільше звертають увагу на Святе Письмо. Наскільки утискаються цивільні предмети, найбільше засвідчує те, що ректору заплатили 3200 Кґ, а учитель цивільних дисциплін отримав 1800 Кґ із 5000 Кґ. За такого навчання не дивно, що вихованці, які стали священниками, лише старослов'янське письмо розуміли... Проте, коли ця школа організувалася, сподівались, що вихованці здаватимуть іспити до гімназії. Цей задум був нездійсненим» [ДАЗО, ф. 151, оп. 7, спр. 1041, арк. 6].

В одному із номерів журналу «Благовѣстникъ» за 1924 р. йшлося про висвячення для с. Бабиці Покуття православного священника після двох тижнів навчання в «православной теології» в Буштині [ДАЗО, ф. 151, оп. 7, спр. 1528, арк. 65]. В «Хроніці с. Новоселиця Тячівського округу», яку вів греко-католицький священник Стефан Бендас (1903 – 1991 рр.), знаходимо також невеликий уривок про діяльність курсів. «...Въ Буштинѣ удопреса, такъ званное «духовное училище». Въ сіе училище изберуть изъ сель простыхъ селяновъ, не имѣющихъ еще и народныхъ школь, гдѣ подержуть ихъ за 2-4 мѣсяцы и выпускають ихъ jako готовыхъ батюшковъ на села. А чешска власть, не то, что допустила такій

поп sens, но и подперала сіе училище матеріально» [Бендас, 2009, с. 72].

Незважаючи на наведену критику з боку греко-католиків у бік чехословацької влади, яка на початку активно підтримувала діяльність духовної школи, зазначимо, що вже 12 травня 1924 р. жупанатський уряд у Великому Севлюші у звіті до Цивільного управління Підкарпатської Русі рішуче виступав проти того, щоб з курсів виходили священники без належної підготовки. У зв'язку з цим, Шкільний Реферат прийняв рішення про закриття навчального закладу в Буштині починаючи з 15 червня 1924 р. У розпорядженні вказувалося, що після визначеної дати робота не може бути продовжена без дозволу шкільного управління [Archiv KPR, f. KPR – protokol PR, inv. č. 571, sig. PR 1559, 18.06.1924]. Наприкінці звіту віцегубернатора А. Розсипала до Міністерства внутрішніх справ від 18 червня 1924 р. міститься настійне прохання звернутися до Міністерства шкіл і народної освіти з вимогою не допустити затвердження курсу на наступний рік, «оскільки православні священники є напівграмотними» [Archiv KPR, f. KPR – protokol PR, inv. č. 571, sig. PR 1559, 18.06.1924]. У результаті реакції влади діяльність пастирських курсів у с. Буштино було припинено. Однак, на самій ліквідації духовної школи проблема не була вирішена. Виявилось, під час роботи курсів з боку І. Чернавіна допускалося цілий ряд зловживань.

30 березня 1925 р. віцегубернатор повідомляв жупанський уряд в Мукачеві про необхідність допитати православного священника Лева Тиблевича по звинуваченню у хабарництві прот. І. Чернавіна. У документі зазначалося, що останній збирав від вихованців духовної школи по 10 000 – 13 000 Кґ. «Хто йому додатково сплачував 5000 Кґ, той був рукопокладений на священника перед проходженням курсу» [ДАЗО, ф. 13, оп. 1, спр. 1704, арк. 7]. На жаль, протокол допиту о. Л. Тиблевича нами не виявлений.

21 квітня 1925 р. головний службний із Тячева писав жупану у Великому Севлюші про розслідування з приводу діяльності протоієрея. У листі повідомлялося, що священник отримав на потреби пастирських курсів у 1923 р. – 1600 Кґ, а в 1924 р. – 9000 Кґ. З останньої суми він нібито приховав 7150 Кґ. Не було з'ясовано, що сталося з шкільним інвентарем (карти, книги, письмові приладдя і т.д.), які були закуплені на кошти субвенції. Незважаючи на те, що всі гроші надходили на ім'я церковного комітету в с. Буштино, після обрання його нового складу усі папери перейшли до прот. І. Чернавіна [ДАЗО, ф. 15, оп. 3, спр. 1117, арк. 15]. Шкільний Реферат через Тячівський шкільний уряд запросив від священника детальні звіти про використання коштів. Коли той відмовив, справу було передано на розгляд місцевому нотаріату. Згідно із документами, нотар письмово запросив протоієрея до себе для складання звіту, однак останній заявив: «Що собі думає нотар, що я є якимось хлопчиком, щоб мене викликав до себе. Скажіть, що прийду, коли буду мати час». Після цього випадку сільський чиновник кілька разів намагався зустрітися із І. Чернавіним на

фарі, але той постійно зачиняв перед ним двері [ДАЗО, ф. 15, оп. 3, спр. 1117, арк. 15].

Очевидно після описаних подій священник виїхав до Праги, однак шкільний референт у листі до В. Севлюшського жупанату від 3 серпня 1925 р. повідомляв, що в столиці ЧСР поліційне управління не змогло встановити місцезнаходження о. І. Чернавїна. У зв'язку з даними подіями сільського нотаря зобов'язували вступити в контакт із колишнім церковним комітетом, вилучити шкільне приладдя та передати його у розпорядження Тячівського відділу освіти [ДАЗО, ф. 15, оп. 3, спр. 1117, арк. 19].

Отже, прот. І. Чернавїну висувалися досить серйозні звинувачення, які могли призвести до його арешту. Крім проблем з пастирськими курсами, протоієрей вступив у конфлікт з центральним управлінням у Празі. 24 лютого 1925 р. він подав рапорт на ім'я архієпископа Савватія, в якому повідомив про складання з себе повноважень голови Єпископської ради та про вихід із названого церковного органу управління [ДАЗО, ф. 151, оп. 7, спр. 1849, арк. 2]. В «Православномъ Русскомъ Календаре на 1925 г.», що видавався з благословіння архієпископа Савватія у Вишньому Свиднику, І. Чернавїн віднесений вже до сербської юрисдикції [Православный Русский Календарь на 1926 г., с. 64]. 2 березня 1925 р. не будучи головою Єпископської ради протоієрей скликав збори савватіївського духовенства [ДАЗО, ф. 151, оп. 7, спр. 1849, арк. 3], результати яких не були визнані архієпископом у Празі. На посаду голови ради було призначено спочатку о. Дмитра Владикова, а згодом архімандрита Боголіпа (Церковника). Припускаємо, що така зміна поведінки священника щодо юрисдикції була пов'язана з фінансовим питанням. Він прагнув, як і більшість колишніх прихильників празької архієпископії, отримати державну субвенцію. Чехословацький уряд обіцяв грошову допомогу тільки священникам, які визнавали СПЦ та мали громадянство республіки. Останнє протоієрей міг отримати, після конфлікту з архієпископом Савватієм, тільки за сприяння сербського делегата.

Незважаючи на те, що поліції було не відоме місце проживання І. Чернавїна в Празі, він все ж таки перебував у столиці у першій половині серпня 1925 р. У фондах Слов'янської бібліотеки в Празі зберігається лист протоієрея від 12 серпня до Російського закордонного історичного архіву. У документі священник повідомляв про підготовку поїздки до США та пропонував свої послуги для збору джерел по історії православної церкви в «новому світі» [Národní knihovna]. Ім'я о. Івана згадується також у листі ієромонаха Бориса (Мидляка) до єпископа Горазда (Павліка) від 22 жовтня 1925 р. Чернець повідомляв, що за окремими відомостями Чернавїн «долженъ былъ поступить в римско-католическую семинарию или къ Вамъ на службу в Оломоуце». У разі підтвердження чуток о. Борис просив негайно повідомити про це на Підкарпатську Русь. У документі знаходимо і негативні характеристики протоієрея – «типъ онъ подозрителень и обманщикъ, на что есть данные»

[AUEROBE Olomouc 1]. Отець Борис був призначений на вакантне місце в с. Буштино і очевидно знав про зловживання свого попередника.

Певні підсумки щодо розслідування фінансових махінацій з боку прот. І. Чернавїна викладені у звіті віцегубернатора Підкарпатської Русі від 21 листопада 1925 р. Документ було вислано до Міністерства шкіл і народної освіти, копія до – Президії Міністерської Ради, Президії Міністерства внутрішніх справ та Канцелярії Президента Республіки. А. Розсипал включив до свого звіту матеріали допиту двох свідків: православного священника Михайла Стойки з с. Шандрово¹ та колишнього викладача пастирських курсів, священника з с. Верхній Бистрий Івана Мрочковського. Перший повідомив, що відвідував навчання в с. Буштино в 1923 р. протягом 8 місяців. Щомісячно він сплачував І. Чернавїну суму в розмірі 100 Кš. Крім того, протоієрей запропонував курсисту додаткові заняття, вартість яких оцінив в 1000 Кš. Позаяк М. Стойка не мав у наявності такої суми, він мусив підписати розписку. Додаткових годин курсант так і не отримав, однак це не заважало вчителю вимагати виплати боргу через суд. За рукопокладення у сан священника Стойка не сплачував ніяких коштів, але повідомив важливі факти про інших випускників курсів. За його словами, четверо із слухачів: Михайло Паканич, Іван Бабич та Михайло Розман з Чумальова та Михайло Пацкан із Буштино, були рекомендовані для подальшої освіти у Празі. Вони сплатили І. Чернавїну після цього по 2000 Кš, Розман у підсумку 6000 Кš. Далі Стойка повідомив, що плата за богословський курс була не однаковою для всіх, адже Чернавїн визначав її відповідно до майнового стану окремого учня. Наприклад, від Петра Шимона з Данилова взяв 2000 Кš і пообіцяв прилаштувати його на курси в Празі. Протоієрей відвіз кандидата до столиці, але коли останнього не прийняли, відмовився повертати всю суму селянину, залишивши собі за дорожні витрати 800 Кš. Стойці також було відомо про передачу коштів у розмірі 5000 Кš за рукопокладення Івана Бабича. «Чернавїн брав кошти від усіх учасників курсу таємно, щоб вони не знали один про одного і вони також приховували одне від іншого, що Чернавїну платили». На думку Стойки, Чернавїн таким чином виманив протягом курсу 60 000 Кš [NA, f. PMR, sig. 263, kart. 142, sv. 2, č. 7611, арк. 2].

І. Мрочковський повідомив не менш важливі факти. З його слів, І. Чернавїн вимагав від своїх учнів невинувато великі суми в розмірі 3000 – 5000 Кš за рекомендацію для висвяти священника. Більшість курсантів змушені були сплачували необхідні збори. Бідняки, які не могли заплатити Чернавїну, були швидко відраховані та не висвячені. Між іншим, Мрочковський згадав про випадок, коли Чернавїн попросив у трьох випускників курсу за рекомендацію на висвячення та для оплати дорожніх витрат до Праги по 3000 Кš. Подорож таки відбулася, але на станції протоієрей придбав квиток тільки для себе. Один із трьох випускників, не маючи при собі більше коштів,

¹ Нині село Олександрівка Хустського району Закарпатської області України.

був змушений в останній момент і з великими труднощами позичити гроші у своїх друзів. Згідно із матеріалами допиту, І. Чернавін вимагав також від Мрочковського суму в розмірі 5000 Kč, як плату за рекомендацію для посвячення. Коли учитель відмовив протоіерею у наданні коштів, він «впав у немилість» до останнього. Незважаючи на цей конфлікт, Мрочковський був рукопокладений у сан священника безкоштовно у тому ж 1923 р., під час візиту архієпископа Савватія до с. Верхній Бистрий [NA, f. PMR, sig. 263, kart. 142, sv. 2, č. 7611, арк. 2–3].

Таким чином, звіт віцегубернатора містив серйозні факти проти І. Чернавїна. Попри розшук поліції протоіерею вдалося на початку 1926 р. виїхати до Франції. За свідченням А. Нівьєра, священника було прийнято до кліру митрополита Євлогія (Георгієвського) [Нивьер, 2007, с. 537]. Він служив спочатку в православному приході в м. Коломбель (департамент Кальвадос, Нормандія) [Чернавин Иоанн, 2007, с. 194], а згодом був духівником жіночої чернечої обителі «Нечаянна Радість» (в Гарган-Ліврі під Парижем). У тому ж році Чернавін отримав відпускну грамоту та виїхав до США, де ввійшов під юрисдикцією Північно-американської митрополії. Обирався членом епархіальної ради при митрополитові Платону (Рождственському), працював викладачем православних курсів в Нью-Йорку та настоятелем парафії в м. Філадельфія (1930-ті рр.). Був засновником товариства «Голодна П'ятниця». За словами О. Козлова, протоіерей виїхав закордон один, залишивши родину в Чехословаччині. Нам не відомо, чи сім'я змогла пізніше переїхати за океан. 31 березня 1937 р. отримав громадянство США, а з 1942 р. був настоятелем приходу в м. Нью-Брансвік¹ [Козлов, 2018, с. 184]. Помер 30 серпня 1950 р. та похований на старому кладовищі Свято-Троїцького монастиря в Джорданвіллі (США) [Синодик Синодальный]. Будучи в еміграції прот. І. Чернавін займався науковою діяльністю, видав ряд праць на богословську, історичну та літературознавчу тематику (див. Додаток 1). Активно публікувався на сторінках періодичних видань різних країн. Публіцистична та наукова творчість І. Чернавїна наразі не оцінена.

Висновки. Дослідження джерельної бази та історіографії питання дає підстави стверджувати, що на початку 1920-х рр. православна церква на Підкарпатській Русі переживала складні процеси. У силу політичних та економічних причин серед населення вирувало протистояння на релігійному ґрунті, яке виражалося в боротьбі за церковне майно, храми, земельні наділи. Однією із головних проблем православного руху була недостатня кількість священників, які б могли на місцях нормалізувати церковне життя, надати йому впорядкований характер. Чехословацький уряд намагався підняти освітній рівень населення, створюючи цілу мережу курсів для неграмотних, відкриваючи народні школи, гімназії тощо. З іншого боку, влада намагалася в 1923 – 1924 рр. реалізувати проект створення окремої

чехословацької православної церкви. Підкарпатська Русь займала в цих планах неабияку роль, адже на її території діяло найбільша кількість православних парафій. Листування засновників пастирських курсів із місцевими чиновниками Шкільного Реферату свідчить, що урядовці активно підтримали заснування школи, виділивши необхідні кошти та обладнання. Маючи у своєму розпорядженні інформацію, що створений навчальний заклад використовуються для підготовки кандидатів на свячення, Реферат тільки обережно критикував прот. І. Чернавїна та єпископа Веніаміна. Навіть після домовленості з урядом КСХС, внаслідок чого Прага вислала у квітні 1924 р. єпископа Веніаміна, курси не були згорнуті. І лише у травні 1924 р. було розпочато процес щодо ліквідації школи. Зважаючи на млявість Цивільного управління І. Чернавїну вдалося здійснити другий випуск курсів наприкінці червня 1924 р., після чого влада поширила заборону на продовження їх діяльності. Отже, з одного боку чиновники Шкільного Реферату та відповідальних міністерств у Празі самі створили проблему, підтримавши політично та фінансово створення духовної школи. З другого боку, усвідомивши неможливість повного визнання влади архієпископа Савватія, уряд відмовився від попередніх задумів. Таким чином, опосередковано влада спричинилася до висвячення більше двох десятків недостатньо освічених селян, котрі ще більше поглибили релігійне напруження у краї. Аналіз навчальних програм пастирських курсів свідчить про їх недостатнє наповнення та поверховість. Досліджені матеріали щодо зловживань керівника курсів прот. І. Чернавїна дають підстави говорити, що часто кандидати отримували свячення не через певний богословський чи освітній рівень, а через матеріальні стимули. Дослідження біографічного шляху прот. І. Чернавїна свідчить про його високий організаторський рівень. Йому вдалося в надзвичайно складних умовах створити пастирські курси, скориставшись політичною доцільністю та допомогою влади. Разом з тим, намагаючись збільшити кількість своїх прихильників серед священників, ця ініціатива отримала всіляку підтримку з боку архімандрита, а згодом архієпископа Савватія та його вікарія – єпископа Веніаміна. Підсумовуючи сказане наголосимо, що ситуація щодо освітнього рівня православного духовенства буде певним чином виправлена тільки наприкінці 1920-х на початку 1930-х рр. У той час на протиположному «буштинським богословам» та випускникам чернечих шкіл прийдуть освічені випускники богословських та духовних закладів із Сербії. Принагідно зазначимо, що більшість випускників пастирських курсів в с. Буштино за кілька років після висвячення перейшли до складу сербської юрисдикції. Вони отримали додаткову освіту на базі діючих гімназій, здобули право викладати Закон Божий у народних школах та діставали на рівні з іншим духовенством державну субвенцію. Досліджуючи діяльність пастирських курсів ми відчували певний брак документів. Зокрема не було виявлено внутрішньої документації

¹ Нині місто в окрузі Міддлсекс штату Нью-Джерсі США.

навчального закладу, відсутні точні списки курсистів, пропоновану статтю можна вважати лише не доступні журнали успішності тощо. Таким чином, початковим етапом вивчення даної проблеми.

Додаток № 1

Бібліографічний покажчик виявлених окремих праць прот. І. Чернавина

1926

Чернавин, І., прот., 1926. *Благодатный уголок обители «Нечаянная радость»*, Париж, ?? с.

1932

Чернавин, І., прот., 1932. *На подступах к живой Руси*, Прага, ?? с.

1933

Чернавин, І., прот., 1933. *Возможна ли ликвидация епископского раскола каноническим путём?* Нью-Йорк, ?? с.

1937

Чернавин, І., прот., 1937. *А. С. Пушкин как православный христианин*, Владимирова: Возстановленная ист. Почаевская тип. преп. Иова Почаевского, 23 с.

1941

Чернавин, І., прот., 1941. *П. А. Столыпин как примерный сын церкви и доблестный слуга Царя и Отечества*, [Б.м.], San Francisco, Calif.: Balakshin Printing Co, 8 с.

Чернавин, І., прот., 1941. *Фашизм перед судом христианства: (Доклад, читанный 29 января 1939 г. в зале Петро-Павловской церкви в Нью-Йорке)*, [Б.м.], San Francisco, Calif.: Balakshin Printing Co, 16 с.

Чернавин, І., прот., 1941. *Могут ли члены клира быть лишены своего сана?: (Съ ответомъ о. И. Чепелеву)*, Нью-Йорк, 9 с.

Чернавин, І., прот., 1941. *Тарас Шевченко и его религиозно-политические идеалы*, Нью-Йорк, 24 с.

1942

Чернавин, І., прот., 1942. *Князь Владимир – создатель Святой Руси: (Доклад, читанный 8 августа 1937 г. в зале при Крестовоздвиженском кафедральном соборе г. Нью-Йорка)*, [Б.м.], San Francisco, Calif. Balakshin Printing Co, 22 с.

Чернавин, І., прот., 1942. *Антисемитизм в свете русско-православной мысли: доклад прочитанный 6 октября 1939 года в собрании Нью-Йоркского фонда помощи русским питателям и учёным*, Нью-Йорк, 78 с.: фотогр.

Чернавин, І., прот., 1942. *Почему следует праздновать не Субботу, как сказано в 4-ой заповеди, а в Воскресенье?* Нью-Йорк, ?? с.

1943

Чернавин, І., прот., 1943. *Прошлое и будущее славянства*, Сан-Франциско, 30 с.: ил.

Чернавин, І., прот., 1943. *Русский флаг; Правда о религии в России: Ответ заочным студентам Библейских курсов при Св. Ольгинском Храме*, Нью-Йорк, 20 с.

1944

Чернавин, І., прот., 1944. *Св. княгиня Ольга и ее заветы Русской земле*, [США], 15 с.: ил.

Чернавин, І., прот., 1944. *Ответы на вопросы: Доклад, читанный 18 ноября 1943 г. в Нью-Йоркском кружке ревнителей чистоты православия*, Нью-Йорк, 43 с.

Чернавин, І., прот., 1944. *Войдёт ли теперь наша зарубежная церковь в состав Московской патриархии?* Нью-Йорк, ?? с.

Чернавин, І., прот., 1944. *Война по взгляду Библии, церкви и выдающихся мыслителей*, Нью Йорк: [б. и.], 32 с.

1945

Чернавин, І., прот., 1945. *Русская зарубежная церковь и Московская патриархия*, Нью-Йорк: Изд. о-ва «Зарубеж. Русь, не приемлющая большевиц. патриархов», 57 с.

Чернавин, І., прот., 1945. *Христианство динамично или статично?* Мюнхен, ?? с.

Чернавин, І., прот., 1945. *Трагедия России: Ответы на вопросы заочных студентов Библейских курсов при Свято-Ольгинском храме*, Нью-Йорк, 40 с.: ил.

1947

Чернавин, І., прот., 1947. *VII Всеамериканский церковный собор, 26-9, 11, 1946 год*, Нью-Йорк. ?? с.

1948

Чернавин, І., прот., 1948. *Христианство динамично или статично?* Мюнхен: Изд. Миссионерского ком. Германской Епархии, 24 с.

1949

Чернавин, І., прот., 1949. *Нужны ли христианину иконы: диспут автора с проповедником евангельских христиан И. И. Джонсоном в городе Нью-Йорке 17 марта 1940 г.*, Мюнхен: Миссионерский ком. Германской епархии, 71 с.

- Чернавин, И., прот., 1949. *О кресте и Крестном знамени*, Мюнхен: Епархиальный Миссионерский ком. Германской епархии, 14 с.
- Чернавин, И., прот., 1949. *Следует ли крестить младенцев?: диспут автора с баптистским проповедником Борисом Политикой*, Мюнхен: Миссионерский ком. Германской Епархии, 1949, 63 с.
- Чернавин, И., прот., 1949. *Теософия и Христианство. По благославлению Высокопреосвященного Серафима, Митрополита Берлинского и Германского*, Мюнхен, ?? с.

2002

- Чернавин, И., прот., 2002. *Тарас Шевченко и его религиозно-политические идеалы*, Москва: Изд-во Крутиц. подворья: О-во любителей церкв. истории, 24 с. (перевидання 1941 р.).

Список використаних джерел

- AUEROBE Olomouc 1 – Archiv úřadu eparchiální rady olomoucko-brněnské eparchie Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku, Olomouc (AUEROBE Olomouc), f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondence Podkarpatská Rus, лист ієромонаха Бориса (Мидляка) до єпископа Горазда (Павліка), 22.10.1925.
- AUEROBE Olomouc 2 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondencia Srbská církev, лист групи священників та мирян на ім'я архієпископа Савватія (Врабец), 10.06.1923.
- AUEROBE Olomouc 3 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondencia Srbská církev, лист референта шкільного відділу О. Бескида до представництва Православної Чеської релігійної громади в Празі, 23.01.1923.
- Archiv Kanceláře prezidenta republiky (Archiv KPR), f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), inv. č. 571, sig. PR 1559, Prezidium ministerstva vnitra – Kancelář viceguvernera Podkarpatske Rusi – vzdělávací kursy v Buštině – pravoslavní duchovní (1924), віцегубернатор А. Розсипал до Міністерства внутрішніх справ, 18.06.1924.
- Archiv Ministerstva zahraničních věcí (Archiv MZV), sekce II, kart. 60, č. 047389. Звіт віцегубернатора А. Розсипала до Міністерства закордонних справ, 14.03.1923.
- Národní archiv (NA), f. Prezidium ministerské rady (PMR), sig. 263, kart. 142, sv. 3, č. 2244. Фонограма жупанатського уряду в В. Севлюші, 22.02.1923.
- NA, f. PMR, sig. 263, kart. 142, sv. 2, č. 7611. Звіт віцегубернатора А. Розсипала в Міністерство шкіл і народної освіти, 21.11.1925.
- NA, f. Ministerstvo školství (MŠ), sig. 47 III, kart. 3884, č. 39161.
- Národní knihovna – Národní knihovna České republiky, Slovanská knihovna, Praha, f. Ruský zahraniční historický archiv v Praze (T-RZIA), část 6, korespondence osobní (odesílatelé), е.х. і.ж. 1822, Чернавин, Иоанн, 12.08.1925.
- Архів МС 1 – Архів Мукачівської православної єпархії (Архів МС). Лист з МЗС до Цивільного управління Підкарпатської русі від 13.11.1922.
- Архів МС 2 – Архів МС. «Объявление» про початок роботи пастирських курсів у с. Буштино, 28.01.1923.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 13, оп. 1, спр. 1704, на 14 арк.
- ДАЗО, ф. 15, оп. 3, спр. 1117, на 27 арк.
- ДАЗО, ф. 15, оп. 3, спр. 1619, на 101 арк.
- ДАЗО, ф. 16, оп. 1, спр. 240, на 74 арк.
- ДАЗО, ф. 63, оп. 2, спр. 504, на 143 арк.
- ДАЗО, ф. 63, оп. 2, спр. 603, на 151 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 7, спр. 1041, на 29 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 7, спр. 1528, на 224 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 7, спр. 1849, на 8 арк.
- Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 796, оп. 439, д. 24, л. 28–49, [Online]. Доступно: https://rgia.ru/old/showObject.do?object=699367410&viewMode=B_10791 (дата звернення: 04.04.2020).
- Бендас, С., 2009. Хроника села Новоселиць..., *Офіцинський Р. Новоселиця у минулому і сьогодні (1371-2009 роки): Історико-краєзнавча монографія*, Ужгород: Гражда, с. 1–302.
- Гавриил (Кризина), игумен, 1999. *Православная Церковь на Закарпатье (век XX)*, Киев, 200 с., 4 с. ил.
- Данилець, Ю., 2016. Богословська освіта православного духовенства на Закарпатті (1910 – 1938 рр.), *Русин*, № 1, с. 145–158.
- Данилець, Ю., 2018. Навчання вихідців із Підкарпатської Русі в духовних семінаріях та монастирських школах Сербської Православної Церкви (1920 – 1930 рр.), *Труди Київської Духовної Академії*, № 29, 2018, с. 291–309.
- Дубец, Р., 1999. Вплив Яблочинського монастиря на відродження святого православ'я в Закарпатті, *Pravoslavny Kalendar*, Presov, с. 90–94.
- Е. Веніаминь, 1923. Необходимо пастырское училище, *Православный вѣстникъ*, № 3-4, с. 25.
- Киевские епархиальные ведомости*, 1901, 1 сентября, с. 399.
- Козлов, А., 2018. *История Свято-Андреевского Русского Православного Собора*, часть 2, с. 145–264. [Online]. Доступно: http://www.saintandrewscathedral.org/history_sobor.html (дата звернення: 04.04.2020).
- Нивьер, А., 2007. *Православные священнослужители, богословы и церковные деятели русской эмиграции в Западной и Центральной Европе. 1920 – 1995: биографический справочник*; Библиотека-фонд «Русское Зарубежье», Москва: Русский путь; Париж: YMCA-PRESS, 576 с.: ил.
- Олджай, Т., 2017. Образовательные учреждения для детей-белоэмигрантов в Стамбуле, *Международный журнал экспериментального образования*, № 7, с. 44–47.
- Православный Русский Календарь на 1926 г., Вышний Свидник, 1925, с. 80–83.
- Русские писатели эмиграции*, 1973. *Биографические сведения и библиография их книг по богословию, религиозной философии, церковной истории и православной культуре: 1921 – 1972*, составитель Н. М. Зернов. Boston: G. K. Hall & Co, 182 с.
- Седова, Е., 2013. Русская школа в Болгарии как фактор национального самосохранения детей эмиграции, *Известия Воронежского гос. пед. ун-та*, № 1 (260), с. 116–122.

- Сергий (Цюка), иеромонах, 2013. *Православие и иноческая жизнь в Закарпатье в первой половине XX столетия*, Липча, 492 с.
- Синодик Синодальный. [Online]. Доступно: <https://sinod.ruschurchabroad.org/bib-sinodik.html> (дата звернення: 04.04.2020).
- Чернавин Иоанн, 2007. *Незабытые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917-1997*, том 6, книга 3, X-Я, с. 194.
- Чернавин И. Н., 2019. *Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии: 1819 – 1920-е гг.*: Материалы из собрания проф. протоиерея Ф. И. Титова и архива КДА, в 4 т. [сост. В. И. Ульяновский], Киев: Издательский отдел Украинской Православной Церкви, т. 3: P–Я, с. 453–454.

References

- Archiv Kanceláře prezidenta republiky (Archiv KPR), f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), inv. č. 571, sig. PR 1559, Prezidium ministerstva vnitra – Kancelář viceguvernera Podkarpatske Rusi – vzdělávací kursy v Buštině – pravoslavní duchovní (1924), vice-gubernator A. Rozsypal do Ministerstva vnutrishnikh sprav [vice Governor A. Rasypal to the Ministry of Internal Affairs], 18.06.1924. (in Czech).
- Archiv Ministerstva zahraničních věcí (Archiv MZV), sekce II, kart. 60, č. 047389, zvit vice-gubernatora A. Rozsypala do Ministerstva zakordonnykh sprav [report of Vice Governor A. Rasypal to the Ministry of Foreign Affairs], 14.03.1923. (in Czech).
- Arxiv ME 1 – Arkhiv Mukachivskoi pravoslavnoi yeparkhii (Arkhiv ME). Lyst z MZS do Tsyvilnoho upravlinnia Pidkarpatskoi rusi vid 13.11.1922 [Letter from the Ministry of Foreign Affairs to the Civilian Directorate of Subcarpathian Rus, 13.11.1922.] (in Czech).
- Arxiv ME 2 – Arxiv ME. «Objavlenie» pro pochatok roboty` pasty`rs`ky`x kursiv u s. Bushty`no, 28.01.1923 [«Announcement» about the cob of the pastoral courses at the village Bustino, 01.28.1923] (in Russian).
- AUEROBE Olomouc 1 – Archiv úřadu eparchiální rady olomoucko-brněnské eparchie Pravoslavné církve v českých zemích a na Slovensku, Olomouc (AUEROBE Olomouc), f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondence Podkarpatská Rus, lyst ijeromonakha Borysa (Mydljaka) do jepyskopa Ghorazda (Pavlika) [letter from Bishop Boris (Midlyak) to Bishop Gorazd (Pavlik)], 22.10.1925. (in Russian).
- AUEROBE Olomouc 2 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondencia Srbská církev, lyst ghrupy svjashhenykyv ta myrjan na im'ja arkhijepyskopa Savvatija (Vrabec) [a letter from a group of priests and laymen in the name of Archbishop Savvati (Vrabec)], 10.06.1923. (in Russian).
- AUEROBE Olomouc 3 – AUEROBE Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, složka Korespondencia Srbská církev, lyst referenta shkyljynogho viddilu O. Beskyda do predstavnyctva Pravoslavnoji Chesjkoi religijnoji ghromady v Prazi [letter from the school department head O. Beskid to the representative office of the Orthodox Czech Religious Community in Prague], 23.01.1923. (in Russian).
- Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskoi oblasti [State Archives of Transcarpathian Region] (DAZO), f. 13, op. 1, spr. 1704, na 14 ark. (in Czech).
- DAZO [SATR], f. 15, op. 3, spr. 1117, na 27 ark. (in Czech).
- DAZO [SATR], f. 15, op. 3, spr. 1619, na 101 ark. (in Czech).
- DAZO [SATR], f. 16, op. 1, spr. 240, na 74 ark. (in Czech).
- DAZO [SATR], f. 63, op. 2, spr. 504, na 143 ark. (in Russian).
- DAZO [SATR], f. 63, op. 2, spr. 603, na 151 ark. (in Czech).
- DAZO [SATR], f. 151, op. 7, spr. 1041, na 29 ark. (in Hungarian).
- DAZO [SATR], f. 151, op. 7, spr. 1528, na 224 ark. (in Russian).
- DAZO [SATR], f. 151, op. 7, spr. 1849, na 8 ark. (in Russian).
- Národní archiv (NA), f. Prezídium ministerské rady (PMR), sig. 263, kart. 142, sv. 3, č. 2244, fonogramu zhupanatsjkogho urjadu v V. Sevljushi [the phonogram of the County Government in V. Sevljush], 22.02.1923. (in Czech).
- NA, f. PMR, sig. 263, kart. 142, sv. 2, č. 7611, zvit vice-gubernatora A. Rozsypala v Ministerstvo shkil i narodnoji osvity [deputy Governor A. Raspila's report to the Ministry of Schools and Public Education], 21.11.1925. (in Czech).
- NA, f. MŠ, sig. 47 III, kart. 3884, č. 39161. (in Czech).
- Národní knihovna České republiky, Slovanská knihovna, Praha. F. Ruský zahraniční historický archiv v Praze (T-RZIA), část 6, korespondence osobní (odesílatel), e.x. i.j. 1822, Chernavin, Ioann [Cernavin, John], 12.08.1925. (in Russian).
- Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv (RGIA) [Russian State Historical Archive], f. 796, op. 439, d. 24, l. 28–49, [Online]. Dostupno: https://rgia.ru/old/showObject.do?object=699367410&viewMode=B_10791 (data zvernennja: 25.04. 2020). (in Russian).
- Bendas, S., 2009. *Hronika sela Novoselicy* [Chronicle of the village Novoselitsy], Oficins'kij, R. Novoselicia u minulomu i s'ogodni (1371 – 2009 roki): Istoriko-kraeznavcha monografija, Uzhgorod: Grazhda, s. 1–302. (in Ukrainian).
- Gavriil (Krizina), igumen, 1999. *Pravoslavnaja Cerkov' na Zakarpate (vek XX)* [The Orthodox Church in Transcarpathia (XX century)], Kiev, 200 s., 4 s. il. (in Russian).
- Danylets, I., 2016. Boghoslovsjka osvita pravoslavnoho dukhovenstva na Zakarpatti (1910 – 1938 rr.) [Theological Education of the Orthodox Clergy in Transcarpathia (1910 – 1938)], *Rusyn*, № 1, s. 145–158. (in Ukrainian).
- Danylets, I., 2018. Navchannja vykhidciv iz Pidkarpatskoi Rusi v dukhovnykh seminarijakh ta monastyrskijkh shkolakh Serbskoi Pravoslavnoi Cerkvy (1920 – 1930 rr.) [Teaching of Natives of Subcarpathian Rus in Theological Seminary and Monastery Schools of the Serbian Orthodox Church (1920 – 1930)], *Trudy Kyjivskoi Dukhovnoi Akademiji*, № 29, 2018, s. 291–309. (in Ukrainian).
- Dubec, R., 1999. Vplyv Jablochynskogho monastyra na vidrozhennja svjatogho pravoslav'ja v Zakarpatti [The Impact of the Yablochin Monastery on the Revival of Holy Orthodoxy in Transcarpathia], *Pravoslavnyj Kalendar*, Presov, s. 90–94. (in Ukrainian).
- E. Veniamin", 1923. Neobhodimo pastyrskoe uchilishhe [A pastoral school is required], *Pravoslavnyj vrstnik*", № 3-4, s. 25. (in Russian).
- Kievskie eparhial'nye vedomosti* [Kiev diocesan sheets], 1901, 1 sentjabrja, s. 399. (in Russian).
- Kozlov, A., 2018. *Istorija Svjato-Andrejskogo Russkogo Pravoslavnogo Sobora* [History of the St. Andrew's Russian Orthodox Cathedral], chast' 2, s. 145–264. [Online]. Dostupno: http://www.saintandrewscathedral.org/history_sobor.html (data zvernennja: 25.04.2020). (in Russian).

Niv'er A. *Pravoslavnye svjashhenoslužhiteli, bogoslovy i cerkovnye dejateli russkoj jemigracii v Zapadnoj i Central'noj Evrope. 1920 – 1995: biograficheskiy spravochnik* [Orthodox clergy, theologians and church leaders of the Russian emigration in Western and Central Europe. 1920-1995: biographical guide]; Biblioteka-fond «Russkoe Zarubezh'e», Moskva: Russkij put'; Parizh: YMCA-PRESS, 2007, 576 s.: il. (in Russian).

Oldzhaj, T., 2017. *Obrazovatel'nye uchrezhdenija dlja detej-belojemigrantov v Stambule* [Educational Institutions for White Emigrant Children in Istanbul], *Mezhdunarodnyj zhurnal jeksperimental'nogo obrazovanija*, № 7, s. 44–47. (in Russian).

Pravoslavnyj Russkij Kalendar' na 1926 g. [Orthodox Russian Calendar for 1926], Vyshnij Svidnik, 1925, s. 80–83. (in Russian).

Russkie pisateli jemigracii [Russian writers of emigration], 1973. Biograficheskie svedenija i bibliografija ih knig po bogosloviju, religioznoj filosofii, cerkovnoj istorii i pravoslavnoj kul'ture: 1921 – 1972, sostavitel' N. M. Zernov. Boston: G. K. Hall & Co, 182 s. (in Russian).

Sedova, E., 2013. *Russkaja shkola v Bolgarii kak faktor nacional'nogo samosohranenija detej jemigracii* [Russian school in Bulgaria as a factor in the national self-preservation of children of emigration], *Izvestija Voronezhskogo gos. ped. un-ta*, № 1 (260), s. 116–122. (in Russian).

Sergij (C'oka), ieromonah, 2013. *Pravoslavie i inocheskaja zhizn' v Zakarpat'e v pervoj polovine XX stoletija* [Orthodoxy and monastic life in Transcarpathia in the first half of the twentieth century], Lipcha, 492 s. (in Russian).

Sinodik Sinodal'nyj [Synodic Synodal]/ [Online]. Dostupno: <https://sinod.ruschurchabroad.org/bib-sinodik.html> (data zvernennja: 25.04. 2020). (in Russian).

Chernavin Ioann [Chernavin John], 2007. *Nezabytye mogily. Rossijskoe zarubezh'e: nekrologi 1917 – 1997*, tom 6, kniga 3, H-Ja, s. 194. (in Russian).

Chernavin Ioann Nikolaevich [Chernavin Ivan Nikolaevich], 2019. *Biograficheskiy slovar' vypusnikov Kievskoj duhovnoj akademii: 1819 – 1920-e gg.*: Materialy iz sobranija prof. protoiereja F. I. Titova i arhiva KDA, v 4 t. [sost. V. I. Ul'janovskij], Kiev: Izdatel'skij otdel Ukrainskoj Pravoslavnoj Cerkvi, t. 3: R–Ja, s. 453–454. (in Russian).

SUMMARY

THE ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF THE PASTORS' SCHOOL IN THE VILLAGE OF BUSHTYNO IN SUBCARPATHIAN RUS IN 1923 – 1924

Jurii Danylets

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University»

This article deals with the issue of establishing the school of pastors and its activities in the village of Bushtyno of Tiachiv district. Particular attention has been paid to the local and central authorities' policies regarding the functioning of the school. It is argued that the officials needed school's activities to support Archbishop Savvaty (Vrabets), who intended to found a separate church organization in the Czechoslovak Republic. Different sources have shown quantitative indicators of financial support from the authorities; it has also been clarified what amount of money the teaching staff received. The author characterizes the content of the educational disciplines in general, paying attention to the fact that certain courses feature an insufficient level of detail. The article reveals the main stages of the students' educating process and how long the first enrollment and the second enrollment periods lasted, and delineates the periodization of the school's activities. Considerable attention is paid to the students' daily life. The biography of Archpriest Ivan Chernavin, the school's head, has been investigated. There have been described his activities before arriving in Subcarpathian Rus and after emigrating to France and the USA. The author puts stress on the priest's significant organizational experience. Based on the archival documents it has been proved that the school administration resorted to the financial malpractice, which consisted in assisting the students with an early initiation into priesthood. The police's investigations and allegations led to the rapid emigration of Archpriest I. Chernavin. The article puts forth the thesis that a significant part of the students was ordained without being properly trained at the beginning or in the middle of the academic semester. The author concludes that an increase in the number of priests, whose educational level is low, has led to the deteriorating situation of the Orthodox Church. Their activities led to an escalation of the confrontation between the two existing jurisdictions of Serbia and Constantinople, provoking a new round of conflicts with the Greek Catholic clergy and the believers. The author emphasizes that the source base is insufficient which was caused by the loss of the pastors' school's internal documentation.

Keywords: Bushtyno, pastors' school, priest, Orthodox Church.

INTRODUCING THE FORM OF ADDRESS «COMRADE» IN UKRAINIAN SOCIETY IN THE 20-30'S OF THE 20TH CENTURY, AND ITS CONSEQUENCES

Serhiy Serhiienko

PhD in History, Associate Professor
of the Department of History and Archeology,
Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Severodonetsk
E-mail: sergsergienko@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-9761-0897>

Based on the literature, periodicals, and archival documents, the process of introducing a new form of address of «Comrade» («Tovarysh») has been considered and the main reason for the ruling party to conduct this process has been indicated. It is emphasized that the new form of address had a significant impact on young people who lacked life experience. The consequences of introducing the form of address of «Comrade» in Ukrainian society are determined. By introducing the form of address of «Comrade» into usage, the Bolsheviks aimed to unite society under their banner. However, the very essence of such a form of address did not tolerate falsehood, and when it was used to address all people, they distorted the meaning of the word of «comrade», which could not but affect its role in the society. Once upon a time in the communication of the young revolutionaries, it was in its place, but in everyday life of the 1920s and 1930s, the form of address of «Comrade» was artificial, contrived and unnatural. Only people united by common interests, ideas, goals could be comrades. The Ukrainian society in the 20-30's did not generally meet those criteria. Therefore, that form of address did not become traditional in communication, although it was widely used under pressure from the authorities. However, the form of address of «Comrade» helped the Bolsheviks to unite a significant part of the youth, who, under certain circumstances, believed in the possibility of creating a just society without grievances and faults. In its turn, it contributed to strengthening the power structures and, in particular, the army. It must be said that the intellectual upper crust of the society understood that the form of address of «Comrade» appropriate in the circle of like-minded people was not suitable for interpersonal communication in everyday life.

Keywords: comrade, relationship, the Bolsheviks, authorities, youth.

Formulation of the research problem. The basis of life of any human community is formed by relations between its members, which are rooted in certain traditions at different levels: parents-children, men-women, teachers-students, directors-subordinates, buyer-salesman, colleagues, friends, etc. Changes in historical context make significant adjustments to these traditions. Changes in conditions of social life were particularly noticeable as a result of upheavals of World War I, the revolution and the Bolsheviks' rise to power in Ukraine. Against the background of those changes, people's relations also changed. Along with the objective factors, there were also the subjective ones: the new government started decisive transformations not only in the political and social life, economy, but also in the spiritual life, which it sought to control totally. It is common knowledge that spiritual life determines the quality of relations between people in many aspects. If the church had been the spiritual authority before the turning point of the revolutionary events in Ukraine, then the ruling party began to push the church brutally aside persistently imposing their ideas as for spirituality.

Relations between people in Ukraine were greatly influenced by Russia, as it had been a part of the Russian Empire for centuries. However, they still differed from the Russian ones, which was due to a unique historical past, peculiarities of the national character and culture.

Analysis of recent research and publications. Nowadays, many research studies cover various issues of the 20-30's of the 20th century. Among the works touching upon the issue of relations in the Ukrainian

society, the two-volume collective monograph «Relationship of the State, Society and Person during the Constructor of the Soviet System in Ukraine, 1917 – 1938» is noteworthy [Відносини].

Researchers still do not stop studying the little-known pages of the history of the 1920's – 1930's [Ryabchenko, 2019; Свистович, 2018], however the specified topic has not been covered in research literature yet.

The purpose of research. In this article, the author will attempt to show the process of introducing the form of address of «Comrade» in the interpersonal relations, and the results of this process within the Ukrainian statehood during the specified period.

Presentation of the research basic material. When the Bolsheviks came to power, they had no clear idea of how interpersonal relations would develop in the new society. The classics of Marxism thoroughly considered relations between classes, the economic foundations, the political system of the new state, but relations between individuals were at the periphery of their analysis. Obviously, it happened because it was thought that as soon as the collective ownership of the production means were introduced, antagonistic classes would disappear, and human relations would enter the perfect channel. The atmosphere of personal contacts is determined by the level of development of the society, but at the same time, it influences this development to some extent. Any communication begins with an address in a variety of forms. One form is used for business communication, the other one – for intimate, another – for family. However, in today's society, there is a universal form of address

that is dominant and most commonly used. It is «Frau», «Herr» in Germany; «Missis», «Mister», «Sir» in the USA; «Madam», «Monsieur» in France, etc.

As it is known, before the Bolsheviks' rise to power, such an address as «Pan», «Pani» were used in interpersonal relations in Ukraine. There were also other forms such as «Dear Sir», «My friend», etc., but they were used less frequently. Address in interpersonal communication does not only influence this communication, but it is a manifestation of the state of the society, its values, stratification. It is the democratic relations in the society that give rise to the generally accepted dominant form of address in interpersonal relations. There may be other forms, but they are usually not widely used. Compared to the medieval forms of address that had to correspond to the social situation of the person being addressed, introduction of modern forms of address (Pan, Pani, Missis, Mister, Sir, Madam, Monsieur, Frau, Herr, etc.) made relations between people more direct, simple, and at the same time protected from brutality or unnecessary familiarity. Such a form of address as «Pan» («Pani») means showing respect for a partner in communication even in modern society, generally eliminating any humiliation on the part of the addresser. However, in the Russian Empire, such an address as «Pan» («Gospodin») had mostly had signs of inequality in interpersonal communication for a long time. Besides, in the Empire, there was a clear gradation in address depending on the social situation. People generally adhered to that gradation, so the inequality of citizens in the society was constantly emphasized in such a way. There were many examples. But it was highlighted clearly by A. P. Chekhov in his short story «Fat and Thin», which convincingly shown how a change in social situation instantly changed the form of address. In this case, it is necessary to remind the plot. After many years of separation, two schoolmates met by chance. Both were glad to tears. They addressed each other on first-name terms. They recalled school years. However, it suddenly turned out that one of them had already reached the rank of General, and the other had a much lower rank. Equality in communication disappeared immediately. The inferior switched to «Your Excellency» at once. Such a plot reflected the realities of life, i.e., flagrant social inequality in people's communication.

Young revolutionaries were against such inequality. In contrast to the inequality of personal relations in society, they introduced a new form of address of «Comrade» and set the goal to achieve complete social equality in society. First of all, such equality was manifested in interpersonal relations.

During the revolutionary events of 1917 – 1921, the form of address of «Comrade» began to be introduced in Ukraine, which was interpreted as a person ideologically connected with other people taking part in a common cause, struggle together, who saw eye to eye with them, was an associate. It was used in intra-party communication by the Bolsheviks and other left-wing parties. For example, the same address had been used in the ranks of the Communist Party of Ukraine (CPU) since its foundation (1920) until its termination in 1925 [Центральний державний архів громадських

об'єднань України, ф. 8, оп. 1, спр. 119, арк. 254]. Supporters of anarchism – Makhnovtsi – used the same address in their ranks. It was evidenced by the memories of N. I. Makhno himself, as well as of other well-known anarchists acting in Ukraine.

It could be considered that the first step to changing the interpersonal relations in the society was introducing the form of address of «Comrade». The young left-wing revolutionaries believed that they could build a society where all people would be socially equal. The new address was to become one of the foundations on which equality and ideological unity of the society would be built. The idea of the «Kingdom of God», which the church preached, was replaced by the idea of earthly communism by the Bolsheviks with their inherent determination. They deliberately tried to take on the authority that Christianity had in uniting people. A significant step in that direction was the Bolsheviks ignoring the address of «Brothers and sisters» applied to people of the same faith. Obviously, «Brothers and sisters» applied to all members of the society – Christians, regardless of their social status. «Comrade» had to be applied not to all, but only to people belonging to the class of workers or to those who served the class faithfully. Non-working classes were not considered as comrades. The new form of address was set higher than the form of «Brothers and sisters» accepted in Christianity. Both «brothers» and «sisters» could have different political preferences. «Comrades» did not have such a problem. They could have only one common political ideal.

Only once in the long history of the Soviet period did the supreme leader of the state addressed all the citizens of the country as «Brothers and sisters!» It happened on July 3, 1941, when the Red Army suffered terrible defeats from the Hitler coalition. Thus, it was recognized that the church address was more effective in case of an emergency. However, it happened in the 1940s and was only an episode. In general, the Bolsheviks consistently used the form of address of «Comrades».

In 1920, in Ukraine, a poster was issued depicting a worker holding a hammer in his left hand and shaking his right hand with a woman holding a sickle. Both the man and the woman were depicted in Ukrainian national clothes. The text of the poster was in Russian, «Comrades workwomen. Join the Communist Party. Build your life with comrades workmen» [Енциклопедія історії України, 2007, т. 4, с. 511]. Given that a hammer was considered as a symbol of industrial work, and a sickle was a symbol of rural labour, both industrial and rural workers were meant. Thus, the new government emphasized that the form of address of «Comrade» had to be customary in the working environment of Ukraine, both among men and women, both in the city and in the countryside. That also emphasized the idea of gender equality in the new society.

It has long been known that any interpersonal relations are based on some kind of model. In that case, the new leaders of society were such a model of communication. All the subordinates throughout the power structure tried to copy it. The habits and manners of leaders were adopted by the general public, surely, in their own understanding. Although, formally, Ukraine

had its own statehood under the authority of the Bolsheviks, and even with the creation of the USSR, the country could leave it according to the Constitution. Nevertheless, its leadership was concentrated in Moscow. A thoughtful Lenin's plan worked: Ukraine had its statehood and the right to leave the USSR, but its ruling power – the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine (CP(b)U) – was a part of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) (AUCP(b)) and had no right to actually leave the Russian AUCP(b). It was only a part of AUCP(b) fully controlled by Moscow. Thus, the actions of the state authority were determined not in Ukraine but in Moscow. There the high-ranking Ukrainian officials were appointed starting with the main person in power – the head of the CP(b)U. They were flesh and blood of the Moscow authorities and had little connection with Ukraine including ethnic origin. Those people were the model of interpersonal communication, but they copied the Moscow bosses. According to V. M. Molotov, who, incidentally, headed the Bolsheviks' organization of Ukraine for a short period in the early 1920s, in the communication of top party leaders of the USSR the norm of address was «Comrade». Comrade Lenin, Comrade Stalin. Volodymyr Illich, Yosyp Visarionovych «did not comply with the rules at that time» [Чуєв].

At the beginning of Stalin's career as a Secretary-General of the AUCP(b), only three people addressed him on first-name terms: K. Voroshylov, S. Ordzhonikidze, and A. Nazaretian, his personal assistant. The other source proved that M. Kalinin, S. Kirov, M. Bukharin, L. Kamieniev had got such a right (apparently, later). Some of those people addressed Stalin as «Koba». It was his party nickname. Occasionally S. Ordzhonikidze called him «Soso» – the shortened form of «Yosyp» [Микоян]. At the same time, the tradition prevailing in Tsarist Russia seemed to start reviving: people addressed those who had a higher position in the society on formal terms, and those who were lower – on first-name terms. In 1930, as Y. I. Chyrkov testified, «Addressing a subordinate person on first-name terms accompanied by a brutal swearing was a well-known leadership style of those years» [Чирков]. In 1930 two highest leaders of the USSR addressed each other as follows: Molotov addressed Stalin as Stalin or Koba, Stalin addressed Molotov as Molotov or Viacheslav, often just Molotoshvili [Чуєв]. Thus, familiarity was also allowed. Nevertheless, the official address was «Comrade». And it was dominant in the interpersonal relations of the Bolsheviks in Ukraine. Gradually, since the first months of the revolutionary events, the form of address of «Comrade» was gradually being introduced in everyday life, firstly in Russia.

G. Solomon recalled that in July 1918, he, a high-ranking official, the First Secretary of the Embassy, arrived in Berlin to represent Soviet Russia. There he was officially introduced to a young girl – the Ambassador's maid, «This is the maid of Comrade Ambassador, comrade Tania. We exchanged handshakes with comrade Tania» [Соломон, 1995, с. 31]. Surely, before 1917, the maid, even the Ambassador's, had not been considered a comrade of a high official. In 1919, on a voluntary basis, the same G. Solomon was a Chairman of the comrades' court of the so-called Second House of the Soviets

(formerly chic Moscow Metropol Hotel), where «masses of common party people» stayed. He recalled that most of the comrades' courts concerned interpersonal relations in the shared kitchen. «The exchange (deliberate or by mistake) of pots, pans, spoons, knives, stealing pots with ready-to-eat food, eggs, and other food from neighbours were the objects of those tedious, dull, and filthy «lawsuits» in most cases. The complainants were crying, shouting at each other, at the judges...». The complainants were not only wives of the Soviet middle-ranking officials, but also women of high-ranking officials. So one day, a complaint was received from V. Antonov-Ovsiienko's wife that «in the kitchen, comrade H. stole a whole pan of milk from her that she had prepared for her children, and just imagine it was in the presence of witnesses» [Соломон, 1995, с. 138]. The address of «Comrade» sounded sarcastic in that case, but at that time, it did not contain sarcasm. Considering that Antonov-Ovsiienko's wife was a part of the Bolsheviks' elite of Ukraine at that time, it could be said that the form of address of «Comrade» was used in everyday life. And that was the dialogue of the Soviet patrol in 1920 in Odesa, with the detained citizens who were the enemies of the Bolshevik authorities but concealed it. (Patrol) – «Where are you from at such a late hour, comrades? (Detained) – Is it late?... Oh, no, what a pity, we don't have a watch!... So, will you take us to the centre, comrades?... (Patrol) – But, comrades, if your documents are OK, you have nothing to be afraid of...» [Шульгин, 1990, с. 395–396]. The dialogue was recorded by one of the detained, with or without intent, but he emphasized the use of a new form of address, which was not usually used by police patrols to the suspected in the 1930s in similar cases. Although in 1929, the prison wardens in Kharkiv prison addressed the prisoners as «Comrades» [Копелев]. But the situation changed soon enough. One of the peasants exiled to the North in the early 1930s stated, «By some unwritten law, we were deprived of the right to use the word «Comrade» when addressing our authorities...» [Твардовский, 1989, с. 17]. Since that time, «Comrade» could only be used addressing loyal citizens. Even L. Trotsky, an associate of the Bolsheviks' leader Lenin, after his expulsion from the USSR, was emphatically addressed «Mr. Trotsky» by one of the leaders of the Communist Party (b) of Ukraine in 1931 [Комуніст, 1931, № 9].

The form of address of «Comrade» in the 1920s penetrated even into such an intimate sphere as relations of lovers and couples. When I. Ilf and E. Petrov humorously presented a scene of a meeting between the married couple O. Bender and Madame Grytsatsuiieva, they did not fantasize at all writing that along with the familiarly gentle «my little gopher», the wife addressed her husband as «Comrade Bender». Recalling those times, poet V. Sosiura wrote that his mistress expressed her desire to create a family with him in the following way, «Comrade Sosiura, let us live together». When in 1920, the same V. Sosiura told his army friends about his love for the charming woman named Olha, then friends began to jokingly address him, «Comrade Olha» – «Comrade Olha, let's go on reconnaissance» [Сосюра, 2010, с. 193; 201]. Thus, a new form of address was being introduced, especially among young people. It

seemed to generate a sense of social equality. It was an indicator of a new society different from the old one – bourgeois. It was the case when at the reception at the Turkish Consulate in Odesa in the early 1930's, the drunk consul addressed the invited representatives of the local authorities as «Comrades» [Майстренко, 1985, с. 230]. Obviously, he wanted to emphasize his closeness to the guests.

However, a sharp increase in the centralization of the political system could not help reviving respect for rank, which was the backbone of all empires for centuries. Although in Soviet times, there was a significant difference. The rank in the Russian Empire meant a lot, but the official's personal fortune also meant a lot. At Soviet time, the personal fortune of the official was rather a negative factor. The rank was the main and the most decisive. As a result, relations between people acquired the character of relations in serfdom, but the level of respect for a man depended not on the number of serfs, but on his/her place in the state structure. Peter's «Table of Ranks» was not formally restored, but was actually revived. The form of address of «Comrade» acquired a different meaning. As a classic of literature noted, if we had not yet caught up with foreigners in some things, we had left them far behind in their ability to address, «it is impossible to list all the nuances and intricacies of our forms of address. The Frenchman and the German will never get and understand all its features and shades; he will speak with a millionaire and a fine tobacco salesman in almost the same voice and in the same language, though, of course, he will humble himself in the soul in front of the first one. We do not have this: we have such wise men who will speak with a landlord who has two hundred souls quite differently than with the one who has three hundred; but with the one who has three hundred, they will speak not like with those who have five hundred, and with those who have five hundred – not like with the one who has eight hundred – in short, even if you count up to a million, you will find many shades» [Гоголь, 1975, с. 349]. When the shades of «Comrade» were not enough, it was enhanced by the words «Dear», «Honoured», «Well-regarded». Ultimately, it led to the fact that, when using the name of the highest person in the state, it was not accompanied by the word «Comrade». That was how the participants of the 1939 Extended Plenum of the Union of Soviet Writers of Ukraine finished their greetings to Stalin, «Long live the father of our joy, the banner of our communist future, our dear Stalin!» [Комуніст, 1939, № 101]. Later, similar things happened as well.

It cannot be said that the form of address of «Comrade» always sounded hypocritical. But it gradually lost its original meaning, and those who opposed depreciation of the traditional revolutionary address were brought to senses, re-educated, or pushed out of their circle by various means. For example, if an ordinary communist in his party committee behaved really as an equal, as a real comrade, then the party functionaries often deprecatingly perceived such behaviour. It was especially true of the highest party committees. The party fellows could prove by their actions that «oil and water don't mix». They usually did not dare to say it.

Obviously, at first, that address created an illusion of equality in communication, but over time its meaning disappeared, and «Comrade» in address of the subordinate to the chief sounded in a completely different tone than in the address of the chief to the subordinate. The word lost its original meaning, as it often happened in human history, and became purely ritualistic. It could have sounded both «Sir», «Dear» and «Scum». S. Golitsyn, a descendant of an ancient princely family, a witness of those events, recalled, «Unfortunately, the word «Comrade» lost its original noble meaning after the revolution. On the contrary, clearly aggressive verbs like «comrades robbed», «comrades evicted», «comrades arrested», etc. were added to it. In the press, in speeches, in reports, all the leaders were necessarily called this fouled, faded word. But among our acquaintances, other words were constantly used, like «Pan», «Pani», «Панове» [Голицын]. As Yu. Marholin noted in the 1940s, «The word «Comrade» has lost any meaning» [Марголин, 1952, с. 107].

Devaluation of the form of address was not a new phenomenon in the territory of the Empire. As early as in the seventeenth century, when the Tsardom of Russia joined new lands, the title of «Prince» sharply leveled off. It was due to the fact that the territories were joined in which each leader received a title of prince, having become an Orthodox. Although most of those princes lived as ordinary peasants. There were so many princes that the address of «Prince» to a stranger acquired a humiliating meaning. The royal decree of 1675 emphasized that calling a person a prince without a name was dishonour and forbade to do it [Карнович, 1991, с. 177]. In 1917, the respectful word «bourgeois» (a resident of the city) also got a humiliating meaning. According to historian G. Kuromii, «In the political discourse of 1917, the word «bourgeois» began to mean a greedy, selfish person, despite its social origin. The term became such an all-encompassing swear word that it was used by both right-wingers and left-wingers» [Куромія, 2002, с. 130]. Then the address of «Bourgeois» remained humiliating, and was used to people who were considered «not one of us». During the NEP, the negative attitude to the «not finished off bourgeois» was noticeable in the society. V. Berezkhov testified that during those years, NEPmen «went to Khreshchatyk to show off in front of the public in the evenings. NEPmen slouching on the seat in a picturesque way, and smoking a fragrant cigar caused passers-by's mixed feelings. Some looked at him with admiration and envy, others cast malicious glances as if threatening to deal with such «not finished off bourgeois» [Бережков, 1993, с. 75]. «Bourgeois» in the eyes of some part of the society was associated with «Pan». It should be said that in the 1920s and early 1930s Ukraine still used the address of «Pan», «Pani», but as an exception. Thus, in the Ukrainian artistic environment, Les Kurbas' mother was addressed as «Pani Wanda», and usually as «Pani Kurbasova» behind her back [Смолич, 1971, с. 374].

It was known that sometimes the address of «Pan», «Pani» could cause such a response as «Pans are in Paris!». There could be no «Pans» in the new proletarian state, where all the people were comrades. Thus, a certain part of the society believed in the sincerity of the form of

address of «Comrade» that it reflected the equality of people, and people who used the address of «Pan» were supporters of those whom the revolution had justly driven out of the country.

The authorities strongly supported the spread of a new form of address in society. For example, everything was done to make the form of address of «Comrade» sound in movies, performances, periodicals, literary works, and songs. Among other things, the so-called «mass» song «Wide is My Motherland» was greatly promoted. It contained such words, «Our proud word «Comrade» is dearer to us than all beautiful words. With this word we are everywhere at home, there is no black or coloured for us, this word is familiar to everyone, with it we can find dear people everywhere». Thus, it was emphasized that the word «Comrade» was a kind of password that defined «us» and «them».

Prominent Ukrainian artists were involved in the promotion of a new form of address. For example, in the second half of the 1920s, a play by Y. Smolych and V. Chistiakova, «Comrade Woman», was staged at the famous Berezhil Theater. The production was performed under the direction of the prominent director Les Kurbas. It was an «agitation» dedicated to March 8. But talented artists were staging it [Смолич, 1971, с. 365].

One of the results of introducing «Comrade» into life was the formation of a younger generation, who, under the absence of sufficient life experience, believed in the sincerity of the new address and became reliable support of the Bolsheviks' system. They believed in good slogans and in the possibility of their implementation. Ultimately, as the poet N. Korzhavin testified, such a type of young people was formed, with whom one could do anything using good slogans. And he explained, «In human terms, they were very nice and reliable people. The fact that they were Soviet was their tragedy. They were adamantly convinced that all the Soviet was generally correct, despite the unfortunate cases, and tried to behave properly to resist those «cases» though they succeeded rarely... there was one gap in their «concrete character»: they did not ostracize their comrades, children of «enemies of the people». Now, these people, if alive, (written in the 1980s) are no longer Soviet in their views and beliefs... Many of them are my friends. According to N. Korzhavin, such «faith and trust» in the new government were inherent to the younger generation as a whole in one way or another [Коржавин]. It was confirmed by other witnesses. For example, H. Andreev, being a teenager in the 1920s, became fascinated with the belief in the communist future, which the authorities persistently promoted, but faced the realities of life soon enough, «My head was spinning, I needed to change everything, to rethink the whole absurd, but unshakable belief of a teenager in a new future». Even when he was arrested by the GPU, he could still return to the position of the most loyal supporter of the authorities because, by his own admission, he was «wax» from which «everything could be molded» [Андреев]. Thousands and thousands of young people were such «wax», and the authorities molded what they wanted using their belief in a bright future.

Belief in a bright future had captured young people before the revolutionary events of 1917. It should be

noted that the belief was created by not only the left-wing radicals of the late 19th – early 20th centuries, but also by venerable writers, «soul owners» of young people. In their popular works, they spoke about the inevitability of a happy future for humanity. They believed them. And the Bolsheviks used that belief. Those who were able to grasp the true contours of the Bolsheviks' future in the 1920s were a small minority among the youth.

With the help of propaganda, the authorities were able to pull the younger generation to their side. Not the last role was played by the new form of address of «Comrade». It created the illusion of social equality, endless possibilities when relying on a team of comrades. The youth was attracted to the Bolsheviks. Surely, first of all, the urban youth, but also the rural one, largely turned to the dominant power. People, especially young people, respected power. And the state was such a power. Without the support of the younger generation of the 1920s and 1930s, the Bolsheviks would not have been able to form a solid vertical of power, a capable army, win the war with Germany, and remain in charge of the state for several decades. It is possible to agree with N. Korzhavin that, after all, that young generation, having acquired life experience, understood its naivety and ceased to believe in the sincerity of the authority at a mature age. But in the 20's and 30's, they believed in the ideals that prevailed at that time, and even when they turned out to be «enemies of the people» and got to the Gulag camps, they used the form of address of «Comrade» to those prisoners who considered themselves committed to the ideas of communism. The well-known writer E. Ginsburg imprisoned in the Gulag told about the following case. In the transit camp, she needed to solve a small household issue. She found out that Tamara, a Komsomol activist from Odessa, was the chief, and «easily» (members of the same party!) approached her with her question in the most polite form turning to Tamara as «Comrade». «Tamara's good, straight face... turned red with anger, «Your suitcases have not arrived yet, madam tourist, – she proudly spoke... And don't call me your comrade! I didn't hog down with you...» She cried it in falsetto banging her fist on the table... I worsened the situation by saying, «Sorry, you're not really a comrade – I was wrong». The «party fellow» did not forget those words, having become a camp chief. Two days later, she sent E. Ginsburg, who was barely standing on her feet from exhaustion, scurvy and dystrophic diarrhoea, to load stones in the quarry. People who knew Tamara in Odessa said that she was a very nice active Komsomol girl, friendly to people. Ginsburg noted that she then repeatedly met examples of such a complete change of personality in the context of the camp struggle for survival. «The past has been pushed out irrevocably in some cases. There was another person, and that person was scary. They were like wooden puppet dolls, without attachments, without spiritual life and, most importantly, without memory. Such people acutely hated those who understood the mechanism of their rebirth» [Гинзбург, 1990, с. 220–222].

Conclusions. Thus, by introducing the form of address of «Comrade» into usage, the Bolsheviks aimed to unite society under their banner. However, the very

essence of such a form of address did not tolerate falsehood, and when it was used to address all people, they distorted the meaning of the word of “comrade”, which could not but affect its role in the society. Once upon a time in the communication of the young revolutionaries, it was in its place, but in everyday life of the 1920s and 1930s, the form of address of “Comrade” was artificial, contrived and unnatural. Only people united by common interests, ideas, goals could be comrades. The Ukrainian society in the 20-30’s did not generally meet those criteria. Therefore, that form of address did not become traditional in communication, although it was widely used under pressure from the authorities. However, the form of address of «Comrade» helped the Bolsheviks to unite a significant part of the youth, who, under certain circumstances, believed in the possibility of creating a just society without grievances

and faults. In its turn, it contributed to strengthening the power structures and, in particular, the army. It must be said that the intellectual upper crust of the society understood that the form of address of «Comrade» appropriate in the circle of like-minded people was not suitable for interpersonal communication in everyday life. In the so-called «countries of people’s democracy» the traditional form of address of «Pan» did not provoke a negative reaction of the authorities, for example, in Poland it remained the main form of address in interpersonal relations. The form of address of «Comrade» was obligatory, as a rule, only in the ruling Marxist party. In the 1970s and 1980s, there was a debate in the USSR on what form of address instead of «Comrade» should be used in communication with strangers. There were some suggestions. But this is already the topic of the other study.

Список використаних джерел

- Ryabchenko, O., 2019. Young People Mobilizing for Participation in Communistic Transformations in Rural Areas During the Years of the Collectivization and Holodomor, *Український історичний журнал*, № 3. [Online]. Доступно: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 15.01.2020).
- Андреев, Г. *Трудные дороги*. [Online]. Доступно: https://royallib.com/book/andreev_g/trudnie_dorogi.html (дата звернення: 12.12.2019).
- Бережков, В. М., 1993. *Как я стал переводчиком Сталина*, Москва, 400 с.
- Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917 – 1938)*, 2013 / С. В. Кульчицький, В. Ю. Васильєв, Г. Г. Єфіменко та ін. (Відп. ред. В. А. Смолій), Київ: Інститут історії України. [Online]. Доступно: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 11.10.2019).
- Гинзбург, Е., 1990. *Крутой маршрут*, Москва, 608 с.
- Гоголь, Н. В., 1975. *Повести. Пьесы. Мертвые души*, Москва, 656 с.
- Голицын, С. *Записки уцелевшего*. [Online]. Доступно: <https://www.e-reading.club/book.php?book=101547> (дата звернення: 02.12.2019).
- Енциклопедія історії України*, 2007, т. 4, Київ, 528 с.
- Карнович, Е. П., 1991. *Родовые прозвания и титулы в России*, Москва, 254 с.
- Комуніст*, 1931, 9 січня, № 9.
- Комуніст*, 1939, 5 травня, № 101.
- Копелев, Л. *Хранить вечно*. [Online]. Доступно: https://royallib.com/book/kopelev_lev/hranit_vechno.html (дата звернення: 08.12.2019).
- Коржавин, Н. *В соблазнах кровавой эпохи*. [Online]. Доступно: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=190> (дата звернення: 10.11.2019).
- Куромія, Гіроакі, 2002. *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки*, Київ, 510 с.
- Майстренко, І., 1985. *Історія мого покоління*, Едмонтон, 416 с.
- Марголин, Ю., 1952. *Путешествие в страну Зэ-Ка*, Нью-Йорк, 414 с.
- Микоян, А. *Так было*. [Online]. Доступно: https://royallib.com/book/mikoyan_anastas/tak_bilo.html (дата звернення: 19.10.2019).
- Свистович, С. М., 2018. Політико-правове регулювання життя радянської громадськості Української СРР в 1920-ті рр., *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*, т. 29(68), № 2. [Online]. Доступно: http://www.hist.vernadskeyournals.in.ua/journals/2018/2_2018/6.pdf (дата звернення: 11.02.2020).
- Смолич, Ю., 1971. *Рассказ о непокое*, Москва, 560 с.
- Соломон, Г., 1995. *Среди красных вождей*, Москва, 507 с.
- Сосюра, В., 2010. *Третья рота*, Київ, 352 с.
- Твардовский, И., 1989. Страницы пережитого, *Юность*, № 11.
- Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 8, оп.1, спр. 119, арк. 254.
- Чирков, Ю. *А было все так...* [Online]. Доступно: https://royallib.com/book/chirkov_yuriy/a_bilo_vse_tak.html (дата звернення: 10.11.2019).
- Чуев, Ф. *Сорок бесед с Молотовым*. [Online]. Доступно: https://royallib.com/book/chuev_feliks/sto_sorok_besed_s_molotovim.html (дата звернення: 19.10.2019).
- Шульгин, В., 1990. *Годы. Дни. 1920: Мемуары*, Москва, 822 с.

References

- Andreev, G. *Trudnye dorogi* [Difficult Roads]. [Online]. Available at: https://royallib.com/book/andreev_g/trudnie_dorogi.html (accessed: 12.12.2019). (in Russian).
- Berezhkov, V. M., 1993. *Kak ja stal perevodchikom Stalina* [How I became Stalin’s Translator], Moskva, 400 s. (in Russian).
- Central’nyj derzhavnyj arxiv gromads’kyx ob’yednan` Ukrayiny` [Central State Archive of Public Associations of Ukraine], f. 8. op. 1, spr. 119, ark. 254.
- Chirkov Ju. *A bylo vse tak...* [And it was like this...]. [Online]. Available at: https://royallib.com/book/chirkov_yuriy/a_bilo_vse_tak.html (accessed: 10.11.2019). (in Russian).

- Chuev F. *Sorok besed s Molotovym* [One hundred and forty interview swith Molotov]. [Online]. Available at: https://royallib.com/book/chuev_feliks/sto_sorok_besed_s_molotovim.html (accessed: 19.10.2019). (in Russian).
- Ency`klopediya istoriyi Ukrainy` [Encyclopaedia of History of Ukraine], 2007. t. 4, Ky`yiv, 528 s. (in Ukrainian).
- Ginzburg, E., 1990. *Krutoj marshrut* [The Steep Route], Moskva, 608 s. (in Russian).
- Gogol', N. V., 1975. *Povesti. P'esy. Mertvyje dushi* [Tales. Plays. Dead Souls], Moskva, 656 s. (in Russian).
- Golicin, S. *Zapiski ucelevshego* [Notes of a Survivor]. [Online]. Available at: <https://www.e-reading.club/book.php?book=101547> (accessed: 02.12.2019). (in Russian).
- Karnovich, E. P., 1991. *Rodovye prozvanija i tituly v Rossii* [Family Names and Titles in Russia], Moskva, 254 s. (in Russian).
- Komunist*, 1931, 9 January, № 9. (in Ukrainian).
- Komunist*, 1939, 5 May, № 101. (in Ukrainian).
- Kopelev, L. *Hranit' vechno* [To Be Preserved Forever]. [Online]. Available at: https://royallib.com/book/kopelev_lev/hranit_vechno.html (accessed: 08.12.2019). (in Russian).
- KorzHAVIN, N. *V soblznah krovavoj jepohi* [The Bloody Temptations of an Era]. [Online] Available at: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=190> (accessed: 10.11.2019). (in Russian).
- Kuromiya, Giroaki, 2002. *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrayins`ko-rosijs`ke pry`kordonnya, 1870 – 1990-i roky`* [Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870 –1990], Ky`yiv, 510 s. (in Ukrainian).
- Majstrenko, I., 1985. *Istoriya mogo pokolinnya* [History of my Generation], Edmonton, 416 s. (in Ukrainian).
- Margolin, Ju., 1952. *Puteshestvie v stranu Zje-Ka* [Journey to the Country Ze-Ka], N'ju-Jork, 414 s. (in Russian).
- Mikojan, A. *Tak bylo* [So it was]. [Online]. Available at: https://royallib.com/book/mikoyan_anastas/tak_bilo.html (accessed: 19.10.2019). (in Russian).
- Ryabchenko, O., 2019. Young People Mobilizing for Participation in Communistic Transformations in Rural Areas During the Years of the Collectivization and Holodomor, *Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal* [Ukrainian historical journal], № 3. [Online]. Available at: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (accessed: 15.10.2019). (in English).
- Shul'gin, V., 1990. *Gody. Dni. 1920: Memuary* [Years. Days. 1920: Memoirs], Moskva, 822 s. (in Russian).
- Smolich, Ju., 1971. *Rasskaz o nepokoe* [Tale of Unrest], Moskva, 560 s. (in Russian).
- Solomon, G., 1995. *Sredi krasnyh vozhdzej* [Among the Red Leaders], Moskva, 507 s. (in Russian).
- Sosyura, V., 2010. *Tretya rota* [The Third Company], Ky`yiv, 352 s. (in Ukrainian).
- Svy`stovy`ch, S. M., 2018. Polity`ko-pravove reguluvannya zhy`ttya radjans`koyi gromads`kosti Ukrayins`koyi SRR v 1920-ti rr [Political and Legal Regulation of Life of the Soviet Public of the Ukrainian SSR in the 1920s] *Vcheni zapys`ky` Tavrijs`kogo nacional`nogo univ`ersy`tetu imeni V. I. Vernads`kogo*. 2018, t29(68) №2. [Online]. Available at: http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/2_2018/6.pdf (accessed: 11.02.2020). (in Ukrainian).
- Tvardovskij, I., 1989. *Stranicy perezhitogo* [Pages of the Experienced]. *Junost'*, № 11. (in Russian).
- Vidnosy`ny` derzhavy`, suspil`stva i osoby` pid chas stvorennya radjans`kogo ladu v Ukrayini (1917-1938), 2013 / S.V. Kul`chy`cz`ky`j, V.Yu. Vasy`l`yev, G.G. Yefimenko ta in. (Vidp. red. V.A. Smolij) [Relationship of the State, Society and Person during the Constructor of the Soviet System in Ukraine (1917-1938)], Ky`yiv: Insty`tut istoriyi Ukrainy`. [Online]. Available at: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (accessed: 11.10.2019). (in Ukrainian).

РЕЗЮМЕ

ВПРОВАДЖЕННЯ ФОРМИ ЗВЕРТАННЯ «ТОВАРИШ» В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ У 20–30-І РР. ХХ СТ. ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Сергієнко Сергій Юрійович

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології,
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля,
м. Сєверодонецьк

На основі літератури, періодичних видань та архівних документів розглянуто процес впровадження в життя нової форми звертання «товариш» та вказано основну причину запуску правлячою партією цього процесу. Підкреслено, що нова форма звертання мала значний вплив на молодь, якій не вистачало життєвого досвіду. Визначені наслідки впровадження форми звертання «товариш» в українському суспільстві. Впроваджуючи в обіг звертання «товариш», більшовики мали на меті згуртувати суспільство під своїм прапором. Але сама суть такої форми звертання не терпіла фальші і коли таким чином зверталися до всіх людей, то відбувалося перекручування змісту слова «товариш», що не могло не вплинути на його значення у суспільстві. Колись у спілкуванні молодих революціонерів воно було доречним, але в повсякденному житті 1920 – 1930-х років звертання «товариш» було штучним, надуманим та неприродним. Товаришами могли бути лише люди, які пов'язані спільними інтересами, ідеями, метою. Українське суспільство 20-30-х рр. ХХ ст. у цілому таким критерієм не відповідало. Тому дана форма звертання не стала традиційною у спілкуванні, хоча під тиском влади застосовувалася досить широко. Однак, звертання «товариш» допомогло більшовикам згуртувати значну частину молоді, яка в силу певних обставин повірила у можливість створення цілком справедливого суспільства без кривд і недоліків. Це, в свою чергу, посприяло зміцненню владних структур і, зокрема, армії. Інтелектуальна верхівка суспільства розуміла, що звертання «товариш», котре було цілком відповідним у колі однодумців, не підходило для міжособового спілкування у повсякденному житті.

Ключові слова: товариш, взаємовідносини, більшовики, влада, молодь.

МІСІЯ ГЕНЕРАЛА ЛЕВА ПРХАЛИ У КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ (1938 – 1939 рр.)

Пагіря Олександр Михайлович

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору», м. Львів

E-mail: bandusak@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0003-2481-9769>

У статті аналізується діяльність чеського генерала Лева Прхали на посаді третього міністра в автономному уряді Карпатської України та командувача чехословацьких військ на сході Другої Чехо-Словацької республіки у 1938 – 1939 рр. Методологічною основою дослідження є комплексний підхід до аналізу діяльності генерала Прхали із включенням широкого загальночехословацького та міжнародного контексту. На основі невідомих документів із чеських архівів та сучасних досліджень простежено роль чеського генерала Лева Прхали у посиленні обороноздатності автономного краю в умовах підривної дії Угорщини та Польщі, проаналізовано обставини та наслідки його призначення на урядову посаду в Хусті, висвітлено його конфлікт з карпатоукраїнською елітою та причетність до розробки та реалізації планів придушення українського руху в Карпатській Україні. Окремо розглянуто участь генерала в організації оборони краю від угорської збройної агресії у середині березня 1939 р. Замість очікуваної стабілізації ситуації у Карпатській Україні призначення Прхали на посаду третього міністра в автономному уряді 16 січня 1939 р. зіграло деструктивну роль, спровокувавши кризу у відносинах між Прагою та Хустом та загостривши українсько-чеські відносини. Окрім внутрішньополітичних причин це рішення було продиктоване прагненням уряду ЧСР нормалізувати свої відносини із Польщею. У подіях у Карпатській Україні Прхала виявив себе як чеський централіст і противник автономізації республіки, рішуче протидіючи спробам українців утвердити власну державність в рамках Чехо-Словацької федерації.

Ключові слова: Лев Прхала, Карпатська Україна, Друга Чехо-Словацька республіка, Карпатська Січ.

Постановка проблеми. Постать чеського генерала Лева Прхали залишається контраверсійною в історичній пам'яті та науковій історіографії в Україні та Чехії. У період 1938 – 1939 рр. цей військовий став фактично другою людиною в автономній Підкарпатській Русі / Карпатській Україні як складової Другої Чехо-Словацької республіки, обіймаючи посади командувача чехословацьких військ на території краю і третього міністра у двох кабінетах Августина Волошина (січень-березень 1939 р.). В українській мемуарній літературі Прхала став уособленням чеського централізму та шовінізму, підступних спроб Праги підпорядкувати автономію своїм інтересам (з руки письменника і мемуариста Василя Гренджі-Донського навіть постав термін «прхалівщина») [Гренджа-Донський, 1987, с. 196]. Його вважали відповідальним за брутальний наступ чехословацької армії проти Карпатської Січі в Хусті в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., який спричинив численні жертви, та послабленні українських сил перед угорським нападом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські історики слідом за мемуарними джерелами приділяли певну увагу конфлікту генерала Прхали з карпатоукраїнською урядовою елітою на початку 1939 р., давали неоднозначні оцінки його ролі у подіях у Хусті 13–14 березня 1939 р. та обороні Карпатської України від угорського наступу [Стерчо, 1994, с. 132, 134; Мандрик, 2009, с. 55–56, 67–69, 72]. Деякі дослідники помилково вважали, що призначення Л. Прхали було інспіроване Берліном [Закарпаття від Угорщиною 1938 –1944,

1999, с. 31] і приписували генералу проницькі погляди [Мандрик, 2009, с. 55]. Водночас в українській літературі були тільки поодинокі спроби висвітлення біографії Прхали [Федака, 2010, с. 183–185; Пагіря, 2011; Майоров, 2016]. Поряд з цим серед чеських істориків тривають дискусії про роль Лева Прхали у захисті Чехо-Словацької республіки у 1938 – 1939 р., його діяльність під час Другої світової війни та протистояння з табором Едуарда Бенеша на еміграції [Šrámek, 1996, s. 93–108; Jindřich, 2004; s. 308–309; Vojenské osobnosti československého odboje, 2005; s. 239–240; Nemeček, 1994, s. 107–132; 2006, s. 283–300; Kuklík, Nemeček, 2004]. Обставини призначення генерала на посаду третього міністра автономного уряду Карпатської України були предметом аналізу чеського історика Давида Свободи, який зокрема припускав вплив фактору Польщі на це рішення з огляду на підготовку деякими представниками чехословацької еліти здачі Підкарпатської Русі на користь Варшави задля створення противаги німецькій експансії у Центральній Європі [Svoboda, 2014, s. 27–28].

Незважаючи на наявність окремих публікацій в українській та чеській історіографії, діяльність генерала Прхали на Підкарпатській Русі/Карпатській Україні у 1938 – 1939 рр. малодосліджена. Багато питань, пов'язаних з його участю у подіях на сході Другої Чехо-Словацької республіки у 1938–1939 рр. залишаються без відповіді. Це зокрема стосується його участі у житті автономного краю восени 1938 р., обставин його призначення на посаду третього міністра в уряді Карпатської України у січні 1939 р., причетності до розробки планів придушення

українського руху і посилення позицій Праги в автономному краї, ролі у кривавих подіях в Хусті 13–14 березня 1939 р., участі в організації оборони краю від збройної агресії Угорщини у середині березня 1939 р. Матеріали чеських архівів дають можливість пролити світло на ці питання.

Мета дослідження – проаналізувати діяльність чеського генерала Лева Прхали на посаді третього міністра в автономному уряді Карпатської України та командувача чехословацьких військ на сході Другої Чехо-Словацької республіки у 1938 – 1939 рр.

Проголошення автономії Підкарпатської Русі та призначення її першого уряду на чолі з угрофілом Андрієм Бродієм 11 жовтня 1938 р. застали Лева Прхалу на посаді командувача 3-ю армією (криптонім «Штефаник»), що після мобілізації була розгорнута у східній частині республіки у складі трьох армійських корпусів (V, VI, VIII) і семи дивізій із завданням забезпечити оборону проти можливого нападу угорської армії та утримання сполучення із Румунією. У військово-адміністративному плані вона охоплювала чотири прикордонні округи, які в армійській документації фігурували під криптонімами «Rafael» (39), «Medard» (40), «Alfons» (41) та «Karol» (42) [Minařík, Šrámek, 2000, s. 89–106]. Останній зокрема охоплював територію Підкарпатської Русі і включав у себе 12-ю дивізію з центром в Ужгороді на чолі з бригадним генералом Олегом Сватеком і двома батальйонами (37-й та 38-й) StOS (Охорони для оборони держави) загальною чисельністю понад 13 тис. військовослужбовців. Ці військові сили напряму підпорядковувалися командуванню VI корпусу (криптонім «Фердинанд») на чолі з дивізійним генералом Ондржеєм Мезлом [Namák, Vondrovský, 2011].

Основним завданням підпорядкованого Прхалі військового угруповання було не допустити відокремлення автономних Словаччини та Підкарпатської Русі чи окупації їх сусідніми державами, утримувати політичний лад і спокій, вести боротьбу з диверсійно-терористичними нападами з боку Польщі й Угорщини. Генерал Прхала категорично не сприймав процесу федералізації республіки й виступав проти надання Братиславі й Хусту автономних прав, розглядаючи утворення цих самоврядних країв як крок до остаточного розпаду Чехо-Словаччини. На посаді командира 3-ї армії він намагався жорсткими методами та військовою силою протистояти відцентровим тенденціям. Сучасники характеризували його як консерватора і людину, «повну запалу і волі втримати ситуацію під контролем» [NA, F. MV-L, k. 114, sign. 2-10-3].

Після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р., за результатом якого Угорщині були передані заселені угорцями південні території Підкарпатської Русі, роль чехословацьких військових у житті автономії значно посилилася. Зокрема, чехословацька армія виконала основну частину завдань із евакуації державного майна і установ. У подальшому для забезпечення безперервного постачання товарів чехословацьке командування на чолі з генералом Прхалою виділило 600 військових

вантажівок, які курсували двома автоколонами між Пряшевом та Хустом. У період між 14 листопада та 20 грудня 1938 р. чехословацькі військові траки перевезли по трасі Пряшів-Гуменне-Стакчин-Великий Березний-Перечин-Свалява-Довге-Хуст (274 км) 19 200 тон вантажів, подолавши в загальному підсумку 1740 000 км [Lidove Noviny, 24 prosince 1938, s. 2]. Ця траса отримала назву «дороги життя», оскільки забезпечувала життєві потреби автономії [John, Kliment, Nakládal, 2004, s. 72–75].

Восени 1938 р. територія Підкарпатської Русі стала ареною «гібридної війни» з боку сусідніх Польщі та Угорщини [Пагіря, 2016, с. 292–323], які прагнули створити спільний кордон у Карпатах. Усвідомлюючи загрозу втрати східної провінції, Лев Прхала наказав укріпити військовий контингент на території краю, вважаючи, що ситуація вимагає «швидкого і радикального рішення» [VHA, fond MNO, HS, oper. oddél 3, inv. č. 5348, kart. 23]. Наприкінці листопада 1938 р. за його наказом сюди було направлено додаткові сили: дислоковані тут 36-й та 45-й піхотні полки поповнилися 1600 військовослужбовцями з розпучених 4-го та 6-го прикордонних полків із Богемії та Моравії. Водночас для підкріплення молодого й недосвідченого офіцерського корпусу прибули 40 енергійних капітанів – командирів рот [VHA, fond MNO, HS, oper. oddél 3, inv. č. 5348, kart. 23; VHA, fond MNO, HS, organiz. oddél 1, inv. č. 6485, kart. 252].

20 листопада 1938 р. генерал Прхала санкціонував ліквідувати будь-яку терористичну діяльність у Карпатській Україні без зволікання й безоглядно, вважаючи, що вагання і прояви м'якотілості можуть призвести тільки до погіршення ситуації та посилення активності терористів [VHA, fond MNO, HS, oper. oddél 3, inv. č. 5347, kart. 23]. Врешті-решт, через успішні дії чехословацьких військ, яким у співпраці з українським парамілітарним формуванням Карпатською Січчю вдалося нейтралізувати більшість атак, диверсійна операція Угорщини та Польщі захлинулася та врешті була згорнута під тиском міжнародної спільноти наприкінці листопада 1938 р. [Пагіря О., 2019, с. 97–122]

Після проведення демобілізації та скасування командування на рівні армій, у середині грудня 1938 р. Прхала очолив крайове військове командування у Братиславі й одночасно виконував обов'язки зв'язкового офіцера при словацькій автономній владі [VHA. Fond MNO, HS, oper. oddel. 3, inv. č. 5346, kart. 23]. Разом з іншими вищими офіцерами чехословацької армії він виношував плани запровадження військової влади на території Словацької Країни та усунення від керівництва автономного уряду Йосифа Тісо [Šrámek, 1996, s. 101].

Рішуча і безкомпромісна позиція генерала щодо захисту кордонів республіки на сході не залишилися непоміченою у Празі, яка шукала шляхів для стабілізації ситуації на Підкарпатській Русі та відновлення політичного статус-кво. Окрім підривної діяльності Угорщини та Польщі, комунікаційних та економічних труднощів, спричинених Віденським

арбітражем, чимало клопотів чехам додавала політика карпатоукраїнського уряду А. Волошина. Прага гостро реагувала на звільнення чеських державних службовців та призначення на їхнє місце місцевих українців й емігрантів. Запровадження української мови, зміна назви краю (на Карпатська Україна), посилення української агітації, діяльність Карпатської Січі, наплив українських емігрантів зі всієї Європи, активізація Німеччини та ОУН, антипольські та античеські інциденти в краї – посилювали роздратування чехословацького уряду та військових ситуацією у краї. До цього додавався тиск Варшави, яка з листопада 1938 р. робила неодноразові дипломатичні втручання у Празі з приводу діяльності українських емігрантів на території Підкарпатської Русі та їхніх спроб перетворити останню на базу своєї «підривної антипольської діяльності» [Archiv MZV, Fond František Chvalkovský (1938-1939), inv. č. 4068/38, 4073/38].

Із доступних на сьогодні архівних документів випливає, що ідея призначити свого ставленика в хустський уряд для виконання контрольної-наглядової функції зародилася у Празі ще у середині листопада 1938 р. саме під польським впливом¹. Така можливість з'явилася після звільнення 30 листопада 1938 р. з посади міністра внутрішніх справ Підкарпатської Русі лояльного до чехів Едмунда Бачинського. Хуст запропонував федеральному уряду шість кандидатур на заміщення вакантної посади, однак Прага не поспішала із призначенням, побоюючись надмірного посилення українського табору, і фактично до середини січня 1939 р. портфель внутрішніх справ залишався незайнятим.

З огляду на посилення відцентрових тенденцій у Карпатській Україні, празька влада прагнула встановити безпосередній контроль над крайовим Міністерством внутрішніх справ (МВС), яке за конституційним законом від 22 листопада 1938 р. належало до компетенції автономного уряду. Відтак, 16 січня 1939 р. президент Чехо-Словаччини Еміль Гаха без проведення попередніх консультацій із автономним урядом² призначив міністром

внутрішніх справ Карпатської України чеського генерала Лева Прхалу. 17 січня 1939 р. останній склав присягу перед прем'єр-міністром Рудольфом Бераном [VNA, fond MNO, HS, oper. oddél 3, inv. č. 5308, kart. 382; Feierabend, 1994, s. 99].

Прага пояснила своє призначення бажанням допомогти крайовому уряду. Натомість у Хусті вважали це рішення кричущим проявом чеського централізму та відкритого наступу на права автономії у порушення конституційного закону від 22 листопада 1938 р. Зокрема, йшлося про призначення на ключову урядову посаду неуродженця краю. Застереження українських діячів викликали також русофільські та полонофільські погляди генерала, знані ще з часів командування ним 12-ю піхотною дивізією в Ужгороді у 1925 – 1931 рр. До того ж Прхала був відомим противником нових реалій Другої Чехо-Словаччини, які трансформували республіку у триєдину федерацію чехів, словаків та карпатських українців. За спогадами секретаря чехословацького прем'єр-міністра Віктора Барана, генерал сам запропонував Рудольфові Берану свою кандидатуру на посаду в хустському уряді, аби мати змогу контролювати ситуацію там [Баран, 1996, с. 115].

Номінація Прхали стала справжнім триумфом празького централізму, сколихнувши хвилю протестів у краї. Від органів влади та українських організацій на празький Град хлинули протестні телеграми. Зокрема, 18 січня 1939 р. Українська Центральна Народна Рада надіслала у Прагу гострий лист за підписом Михайла Брацайка та Федора Ревая, у якому рішення центрального уряду названо «шкідництвом при побудові нашого державного співжиття» [VNA, fond MNO, HS, Prezidium II, inv. č. 16227, sign. 28 1/6, k. 13023].

Протягом 17–21 січня 1939 р. відразу у кількох населених пунктах Карпатської України пройшли демонстрації проти призначення Прхали [ДАЗО, ф. 18, оп. 3, спр. 105, арк. 7]. Зв'язковий офіцер при уряді Карпатської України підполковник Карел Лукас 19 січня 1939 р. писав про різке загострення відносин між українцями і чехами та побоювався провокацій. На знак підтримки генерала Прхали чехи почали демонстративно носити національні стрічки та проявляли «незацікавленість у роботі на державній службі в Карпатській Україні» [VNA, fond MNO, HS, oper. oddél 3, inv. č. 5349, kart. 23]. Щоб продемонструвати свою важливість у підтриманні життєдіяльності автономії, оголосили страйк чеські водії автомашин [Archiv MZV, Politické věci, kart. 46].

Відразу після свого призначення Лев Прхала опинився в епіцентрі політичного конфлікту, в основі якого лежала боротьба за повноваження між

¹ Про це свідчать записи розмови міністра закордонних справ Чехо-Словаччини Франтішека Хвалковського з польським послом Казімежом Папе у Празі 14 листопада 1938 р., під час якої перший висловив стурбованість з приводу заяв свого співрозмовника про те, що українська еміграція підпорядкувала собі виконавчу владу на Підкарпатській Русі, перетворивши останню на базу своєї діяльності (Archiv MZV, Fond František Chvalkovský (1938-1939), inv. č. 4068/38, 4073/38). У відповідь міністр пообіцяв відправити у східний регіон спеціальну комісію для вивчення ситуації та наведення порядку із місцевою владою. Окрім цього Хвалковський запевнив Папе, що командувач 12-ю піхотною дивізією на Підкарпатті генерал Олег Сватек отримає особливі повноваження, а можливо навіть обійме посаду міністра внутрішніх справ у карпатоукраїнському уряді, щоб пильнувати, аби «українська акція не спрямовувалася проти Польщі». Це питання міністр також пообіцяв підняти під час зустрічі з президентом ЧСР Емілем Гахою (Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5460, s. 124–125). Очевидно, що кандидатура Сватека була згодом замінена на Л. Прхалу.

² У мемуарній літературі не має єдності щодо того, чи давав А. Волошин згоду на призначення Л. Прхали на посаду міністра автономного уряду. Зокрема, Вікентій Шандор, посилюючись на свідчення міністра Юліана Ревая, стверджував, що під тиском

Праги А. Волошин був змушений погодитися на кандидатуру чеха, відчуваючи велику залежність від асигнувань центрального уряду (Vincent Shandor. Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century. A Political and Legal History. – Harvard University Press, 1997, p. 129–130). Можливо, саме цьому була присвячена зустріч А. Волошина з президентом Е. Гахою 13 січня 1939 р. у помешканні останнього у Празі (Archiv Kanceláře prezidenta republiky (KPR), inv. č. 1143, sign. D 2388, PR 1130/38, PR 1430/38, kart. 16). Як би там не було, уряд в Хусті був заскочений швидкістю, з якою діяла Прага.

федеральним центром і підкарпатською автономією. У листах до Лева Прхали (17 та 20 січня 1939 р.) Августин Волошин писав, що його приїзд на Підкарпатську Русь як третього міністра «не є бажаним», наголошуючи, що співпраця з ним в уряді буде неможливою, адже «функція міністра не є функцією державного урядовця чи воєнка, який виконує накази, а справою політичного характеру» [Беднаржова, 1995, с. 175; Карпатська Україна (1938-1939), 2009, с. 134–135]. Ніби не помічаючи всього негативу навколо себе, Прхала у відповідь спокійно заявив, що вважає «за честь для себе довіру президента республіки та має надію, що і з урядом Підкарпатської Русі знайде порозуміння, яке уможливить взаємну співпрацю» [VNA. Fond MNO. NS, Prezidium II. Inv. č. 16227. Sign. 28 1/6. K. 13023]. На знак протесту прем'єр Волошин і міністр Ревай не прийняли запрошення на засідання центрального уряду в Празі, повідомивши його голову Берана, що бойкотуватимуть наступні засідання до часу відкликання чеського генерала [NA, MZV VA I, kart. 1774; Карпатська Україна, 2009, с. 218].

Чеський дослідник Павел Шрабек пояснював відрядження Лева Прхали в Карпатську Україну його конфліктом із політичною елітою ЧСР. Наприкінці вересня 1938 р. генерал був співучасником невдалої військової змови проти президента Едуарда Бенеша, що мала на меті запобігти Мюнхенському диктатові. Після цих подій чехословацьке політичне керівництво намагалося тримати його на відстані – спочатку в Словаччині, а потім у Карпатській Україні, сподіваючись, що там його енергія і динамізм підуть на користь державним інтересам [Šrámek, 1995, s. 100–101]. У чехословацькому уряді Прхалу називали «політичним генералом», вважаючи, що він більше керується політичною логікою, ніж наказами командування [Feierabend, 1994, s. 91]. З одного боку, посада в підкарпатському уряді стала своєрідним засланням для опального військового. З іншого боку, центральний уряд довірив йому важливу місію в східній провінції – у разі потреби придушити силою будь-які відцентрові тенденції.

На засіданні федерального уряду 23 січня 1939 р. генерал відзвітував про напружену суспільно-політичну ситуацію в автономії та неможливість виконувати в Хусті свої функції. Однак прем'єр-міністр Рудольф Беран вважав, що відкликання Прхали може сильно вдарити по престижу центрального уряду, тому вирішив продемонструвати твердість позиції Праги, наголосивши на поверненні генерала до Хуста [PA AA, Innere Politik. Parlaments. u. Parteiwesen. R103419, s. 25; Lidové Noviny, 25 ledna 1939, s. 2]. Через небажання українців співпрацювати з Прхалою та бурхливі античеські демонстрації у Празі склалося враження, що Волошин уже не може керувати краєм.

Після урядового засідання Беран провів телефонну розмову з Волошином, запропонувавши йому як компромісне рішення призначити Прхалу міністром комунікацій, однак Хуст наполягав на своєму. Коли Беран пригрозив, що у Праги є засоби для утвердження своєї позиції, Волошин запитав, чи

під цим слід розуміти військове втручання [PA AA, Innere Politik. Parlaments. u. Parteiwesen. R103419, s. 25].

Напруження між Хустом і Прагою досягло найвищої точки. Воно стало предметом обговорення на засіданні центрального уряду 27 січня 1939 р., на якому від уряду Карпатської України був формально присутній лише головний герой цієї політичної драми – Лев Прхала. З огляду «на повторне порушення законного порядку і спокою на Підкарпатській Русі» прем'єр Беран пригрозив кабінету Волошина звільненням і призначенням нового уряду, якби «негайно не відбулися зміни, і зміни ці мали бути проведені власними силами» [NA, 1082 PMR, kart. 8292, s. 422–424].

Доля автономного уряду мала бути вирішена протягом наступних днів (28-30 січня) на переговорах у Празі прем'єр-міністра Рудольфа Берана і президента Еміля Гахи з урядовою делегацією від Карпатської України у складі Юліана Ревая, Михайла Брацайка, Миколи Бандусяка та Андрія Ворона. За результатами кількадечних політичних консультацій 31 січня 1939 р. було остаточно погоджено, що Лев Прхала обійме посаду міністра комунікацій, однак більшість часу перебуватиме у Празі, будучи водночас уповноваженим празького уряду з бюджетних питань [Archiv KPR, inv. č. 914, sign. PR 1465, kart. 14, PR 49/39].

Незважаючи на досягнутий компроміс, у подальшому карпатоукраїнський прем'єр намагався не дати чеському генералові можливості працювати в його уряді. Прхалі було навіть відмовлено в окремому кабінеті в урядовій будівлі, і під час короткотривалих візитів до Хуста він був змушений працювати в офіцерській їдальні 45-го піхотного полку [NA, F. MV-L, k. 114, sign. 2-10-3; Winch, 1939, p. 268; Kennan, 2015, p. 66].

Під час зустрічі 4 лютого 1939 р. Августин Волошин запропонував Леву Прхалі не приступати до виконання повноважень у Карпатській Україні до проведення крайових виборів, які були призначені на 12 лютого. Очікувалося, що після цієї дати ситуація заспокоїться і карпатоукраїнська влада більше не чинитиме перешкод урядуванню генерала. Однак третій міністр вирішив залишитися в Хусті й розпочав підготовку до свого урядування [Archiv MZV, II. sekce (1918-1939), III. řada, kart. 152].

Перед загрозою нових прикордонних інцидентів, які намагалася спровокувати напередодні виборів сусідня Угорщина, Прага і Хуст шукали компромісу. Чеська національна рада на Підкарпатській Русі вийшла з ініціативою висловити публічну підтримку урядовій партії Українське Національне Об'єднання (УНО) взамін за відмову від античеських демонстрацій та перешкоджання роботі Лева Прхали. 3 лютого 1939 р. Міністерство внутрішніх справ Карпатської України видало всім підпорядкованим органам влади циркуляр із вказівкою в зародку унеможливити будь-яку античеську агітацію та енергійно виступати проти її інспіраторів як проти агентів ворожих держав. Метою розпорядження було нормалізувати в короткотерміновій перспективі

відносин між місцевим населенням і чеськими чиновниками [ДАЗО, ф. 18, оп.3, спр.109, арк. 3-4; ф. 3, оп. 3, спр. 65, арк. 60-61; Lidově Noviny, 16 únořa 1939, s. 1]. Того ж дня (3 лютого) центральний уряд схвалив на своєму засіданні проект рішення перевести звільнених чеських держслужбовців із Карпатської України на територію історичних земель, що мало вирішити тривалу суперечку з Хустом стосовно долі цих працівників [Archiv KPR, inv. č. 1143, sign. D 953/39, kart. 16].

Результатом ужитих заходів і ширшої домовленості стало включення чеського кандидата Мілоша Дрбала до списку партії УНО, а також поява 7 лютого 1939 р. заяви Чеської національної ради за підписом Прхали із закликом до чехів у Карпатській Україні голосувати за урядовий список [Lidově Noviny, 14 únořa 1939, s. 2].

Хоч посада міністра комунікацій, яку обійняв після виборів генерал, була суто номінальною і він не мав вирішального впливу на прийняття урядових рішень, фактично в його руках опинився контроль за всіма органами безпеки й оборони на території краю (армія, жандармерія, StOS, фінансова сторожа), які відігравали критично важливу роль в існуванні української автономії.

У розпал чесько-українського конфлікту уряд Карпатської України апелював до Берліна. 17 січня 1939 р. прем'єр-міністр Волошин надіслав у Празьке МЗС текст протестної телеграми, яку уряд планував надіслати в Берлін, якби не дійшло до врегулювання ситуації з призначенням Прхали [Archiv MZV, II. sekce (1918-1939), III. řada, kart. 458]. В іншому зверненні на Вільгельмштрассе міністр Юліан Ревая і керівник преси та пропаганди уряду Володимир Комаринський просили Третій Рейх зробити терміновий демарш у Празі, щоб запобігти кривавим інцидентам і народному повстанню проти рішення центральної влади [Archiv MZV, Politické věci, kart. 46].

Втім, дії Праги не викликали заперечень у Берліні [PA AA, Innere Politik. Parlaments. u. Parteiwesen. R103419, s. 27–28]: там продемонстрували відсутність зовнішньополітичного інтересу до питання Карпатської України, заявивши, що призначення Прхали є внутрішньою справою ЧСР. Водночас це зіграло на руку сусіднім Угорщині та Польщі, які домагались якнайшвидшої ліквідації центру українського іредентизму на Підкарпатті [Dąbrowski, 2007]. Номінація Прхали була спрямована на встановлення пильного контролю за діяльністю місцевого українського уряду та внутрішньою ситуацією в краї.

Прямий натяк на міжнародні імплікації, пов'язані з призначенням Лева Прхали, дав заступник міністра закордонних справ ЧСР д-р Іван Крно. Під час зустрічі з журналістами 27 січня 1939 р. він заявив, що Прага начебто не прагнула втручатись у внутрішні справи краю, «однак центральний уряд є відповідальним за все, що може мати загальнодержавне значення», а тому «мусить мати можливість контролю, адже все, що діється в цьому регіоні, може мати відгук назовні» [Archiv MZV. Politické věci. Kart. 45].

Одним із головних завдань зовнішньої політики Праги на межі 1938-1939 рр. була нормалізація відносин із сусідами, насамперед Польщею, яка всіляко домагалася від чехословацького уряду покінчити з «українським експериментом» у найсхіднішому регіоні країни. Міністр закордонних справ Чехо-Словаччини Франтішек Хвалковський відкрито визнав у розмові з польським послом Казімежем Папе, що призначення чеського генерала було зумовлене великими труднощами, з якими Прага зіштовхнулася у відносинах з українцями [AAN. Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP). Sygn. 5514, s. 8], а також бажанням «навести порядок із січами» [AAN. Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP). Sygn. 5462, s. 21].

Призначення Прхали, без сумніву, зіграло на руку Варшаві в її невтомних зусиллях придушити осередок кристалізації українського руху на Закарпатті. До того ж, відомо, що чеський генерал ще від початку 1930-х рр. перебував у приязних стосунках із польськими консулами в Ужгороді [ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1 (1958 р.), спр. 470, арк. 106, 175] та в постійному контакті зі східною секцією польської розвідки [Woytak, 1979, p. 113], що кидає додаткову тінь на його місію в Карпатській Україні. Чеських документів, які підтвердили би діяльність Прхали на користь Польщі, не вдалося виявити, однак не випадково після окупації Чехо-Словаччини генерал виїхав саме до Польщі, де очолив чехословацький легіон при польській армії, з яким брав участь у вересневій кампанії 1939 р. [Šrámek, 1995, s. 93–108; AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5451, s. 282].

На початку березня 1939 р. Прага вирішила знову продемонструвати свою силу та нагадати хто є господарем у краї. 6 березня центральний уряд провів чергову реконструкцію хустського кабінету, внаслідок чого з посади міністра було усунуто Юліана Ревая, якого чехи підозрювали у надмірних контактах з німцями. Одночасно на посаду міністра внутрішніх справ, фінансів та комунікацій був перепризначений генерал Прхала [VNA, fond MNO, NS, Prezidium II, inv. č. 16227, sign. 28 1/6, k. 13023].

Відтак, ігноруючи рішучі протести двомісячної давності, федеральний уряд таки домігся свого. Чехи усвідомлювали, що якби голосно не протестували українці проти усунення Ю. Ревая, за допомогою урядового війська та жандармерії їм вдасться утримати край під своїм контролем, або й навіть повернутися до стану, який тут існував до 11 жовтня 1938 р. (до проголошення автономії Підкарпатської Русі).

При цьому офіційно Прага вустами генерала Прхали заявила, що урядові зміни не мали на меті усунути кабінет А. Волошина, і що попередній курс у краї буде збережений [NA, MZV VA I, kart. 1774]. Центральна влада закликала автономний уряд більше зосередитися на господарських і фінансових питаннях.

У політичних калькуляціях Праги новопризначеному генералу Л.Прхалі фактично випала роль неофіційного намісника краю, що додало багаття у полум'я українсько-чеського конфлікту. 9 березня

1939 р. А. Волошин адресував міністру закордонних справ Ф. Хвалковському та президенту ЧСР Е. Гасі листи з протестом проти цього рішення [Archiv MZV, II. sekce (1918-1939), III. řada, kart. 458; та 330; Archiv KPR, T. 97/21, č. III, kart. 34, mikrofilm č. 97]. Однак це не допомогло. Не маючи можливості якось вплинути на рішення Праги, А. Волошин сподівався, що чесько-український конфлікт, спричинений призначенням Прхали, можна буде владнати конституційним шляхом під час засідання Союму Карпатської України, який мав запропонувати президенту республіки новий склад уряду, в якому не було би вже місця для опального генерала [Stercho, 1971, p. 153].

Поряд з реорганізацією уряду Прага домоглася також зміни керівництва партії УНО – замість радикального у своїх поглядах Федора Ревая урядову партію Карпатської України очолив більш поміркований Юрій Перевузік. Цей крок мав продемонструвати відмову від радикальної націоналістичної риторики та лояльність до центральної влади [Archiv MZV, fond 35, Telegramy došlé a odeslané I, Bukarešt, № 208/39, 10.03.1939; Archiv MZV, II. sekce (1918-1939), III. řada, kart. 458]. На думку німецького повіреного у Празі А. Генке, саме Прхала виступив ініціатором кадрових змін в Карпатській Україні, намагаючись позбутися невігідних центральній владі національно-орієнтованих українських політиків [Hencke, 1977, s. 281].

Перепризначення Л. Прхали призвело також до загострення відносин між чехословацькими військовими та Карпатською Січчю. Остання відчайдушно шукала шляхів для озброєння своїх членів в очікуванні важливих міжнародно-політичних подій.

У зв'язку зі зростанням сепаратизму в автономних Словаччині та Підкарпатській Русі серед деяких чеських урядовців та військових (зокрема, міністра комунікацій та члена Вищої ради оборони генерала А. Еліаша) утверджувалася думка про необхідність використання армії для наведення порядку та уникнення розпаду республіки [Šrámek, 2008, s. 111]. Пішовши на значні територіальні поступки своїм сусідам – Польщі та Угорщині, Прага вирішила продемонструвати силу у вирішенні внутрішніх конфліктів зі словаками та карпатськими українцями.

У середині лютого 1939 р. центральний уряд обговорював плани відкликання уряду А. Волошина та негайного роззброєння і розпуску Карпатської Січі. Зокрема, дискутувалися негативні наслідки від можливого відторгнення Карпатської України та втрати сполучення з Румунією. Врешті-решт, Прага прийняла проміжне рішення зберегти при владі кабінет Волошина. При цьому чехословацькій армії було наказано зайняти безкомпромісну позицію щодо Карпатської Січі та підготуватися до її роззброєння [John, Kliment, Nakládal, 2004, s. 96].

На початку березня 1939 р. генерал Прхала отримав з Праги таємну вказівку будь-якою ціною втримати спокій в Карпатській Україні. Це передбачало також можливість використання військової сили для придушення

«великоукраїнського руху» [Masářík, 2002, s. 282; Suško, 1973, s. 190; Lukeš, 1968, s. 242]. У зв'язку з цим, командир 38-го хустського батальйону StOS підполковнику Антоніну Земану було наказано розробити план посилення військових об'єктів у Хусті та роззброєння Карпатської Січі, який був затверджений генералом Прхалою та доведений до відома крайового командування. Сигналом почати операції мало стати гасло: «Приїду на огляд». При розробці плану підполковник А. Земан, який належав до табору «яструбів», лише застерігав від зволікання в його реалізації, покликаючись на звіти про підготовку січовиків до захоплення владної будівлі у Хусті [NA, F. MV-L, k. 114, sign. 2-10-3].

У пост-мюнхенський період примара військової диктатури постійно витала над Чехо-Словаччиною, однак чеські політики не наважувалися передати державні справи до рук військових, побоюючись негативної реакції з боку Німеччини. Цього разу однак помилково видавалося, що Берлін дав вільну руку чехам на вирішення своїх проблем у відносинах з автономними краями.

Жандармський стражмістр Антонін Врубель, що був водієм командира хустського батальйону StOS, пригадував, що йому доводилося виконувати роль посередника між генералом Л. Прхалою та групою офіцерів, які прагнули здійснити військовий переворот в Карпатській Україні за зразком сусідньої Словаччини. На Підкарпатській Русі чехословацькі військові намагалися запобігти повторенню судетського сценарію та відокремлення краю від республіки. З огляду на це, вони були готові піти на повалення автономного уряду, інтернування його членів у монастирі в Кобилецькій Полянці (подібно до того як 10 березня 1939 р. був інтернований голова словацького уряду Й. Тісо у Бановце-над-Бєбравоу), роззброєння Карпатської Січі та здійснення рішучої боротьби проти угорських та польських терористів. Однак Прхала не схвалив цей план [Holub, 1969, s. 13].

Очевидно, що провал «гомолиного путчу» у Словаччині 9–10 березня 1939 р., який тільки призвів до ескалації напруги між Прагою та Братиславою, посилював вагання стосовно доцільності реалізувати подібний сценарій у Карпатській Україні. Тим більше, що ситуація тут не видавалася такою вже й критичною як у сусідній Словаччині. Напевно генерал був прихильником політики «батога й пряника» і намагався знайти певний *modus vivendi* з автономною владою, зокрема й щодо майбутнього «перереформатування» Карпатської Січі.

Однак після того, як план реорганізації Карпатської Січі зазнав невдачі через енергійний спротив керівництва ОНОКС, а відносини з чехословацьким військом ставали дедалі гіршими, генерал Прхала вирішив перейти до реалізації попередньо розробленого плану дій. Цьому посприяло також те, що 10 березня 1939 р. чехословацька жандармерія довідалася про підготовку керівництвом Карпатської Січі нападу на військові об'єкти у місті з метою усунення генерала Прхали з посади міністра автономного уряду та підняття античеського повстання [ABS, Brno-Kanice,

sygn. A 15, inv. č. 64, kr. 43, s. 218–219]. У зв'язку з цим, чехословацьке командування вжило превентивних заходів безпеки і видало наказ про початок підготовки до операції з роззброєння січовиків. Напередодні подій 13–14 березня 1939 р. з прикордонної смуги до столиці було стягнуто кілька додаткових рот StOS (тим самим були послаблені чехословацькі оборонні позиції перед обличчям прийдешнього угорського наступу), які мали встановити контроль над основними в'їздами та виїздами зі столиці. Вночі регулярні війська повинні були наступати від своїх казарм у передмісті до центру міста. Однак після того як вже було видано гасло, яке сигналізувало про початок виступу проти Січі, генерал Прхала несподівано зупинив операцію і наказав очікувати подальших вказівок. Через деякий час поблизу його помешкання відбулася стрілянина й він знову розпорядився підготуватися до «зачистки» [NA, F. MV-L, k. 114, sign. 2-10-3], початок якої невдовзі спровокувала вже видача зброї членам Карпатської Січі проти ночі з 13 на 14 березня 1939 р. начальником жандармерії Вакою за наказом голови уряду Волошина.

Оскільки проблема збройного зіткнення між карпатськими січовиками та чехословацькими військами в Хусті 13-14 березня 1939 р. була предметом нашого окремого розгляду [Пагіря, 2019, с. 21–37], тут зупинимось лише на висвітленні безпосередньої участі самого Прхали у згаданих подіях. Як свідчать чеські джерела, під час спроби отримання січовиками зброї в ніч з 13 на 14 березня 1939 р. Прхала наказав у терміновому порядку привести у бойову готовність та висунути до урядового будинку жандармський відділ швидкого реагування під командуванням Карела Виорала чисельністю 35 чол. [NA, F. MV-L, k. 114, sign. 2-10-3]. Цей крок призвів до загострення напруги між двома сторонами, спровокувавши кровопролиття біля стін урядової будівлі, внаслідок чого поранення отримали двоє січовиків і один чех.

Після припинення вогню сторонам вдалося мирно врегулювати конфлікт, внаслідок чого січовики, отримавши частину зброї (41 гвинтівку і 90 револьвери з амуніцією), повернулися у казарми Хустського коша на околицях міста. Однак ближче до світанку 14 березня 1939 р. генерал Прхала, дізнавшись про видачу січовикам зброї, викликав до себе Волошина та рішуче зажадав її повернення, на що отримав відмову [Свобода, 16 червня 1939, с. 2; Свобода, 23 червня 1939, с. 2]. Відтак він наказав чехословацьким військам згідно раніше розробленого плану зайняти стратегічні пункти в місті та атакувати о 6-й годині ранку головні січові об'єкти у місті: Кіш, «Січову Гостинницю», Головну Команду та «Жіночу Січ». Сам генерал очолив операцію із «зачистки» Хуста від карпатських січовиків, в якій взяли участь військовослужбовці 1-го батальйону 45-го піхотного полку разом з підрозділами StOS, фінансової сторожі, жандармерії та державної поліції – загалом 400-500 чол., за підтримки 6 танків, 4 броньованих автомобілів (OA vz. 30) і 37-мм протитанкової гармати [Beneš, 2007, s. 237; John, Kliment, Nakládal, 2004, s. 134]. Після 6-ї години на

вулицях Хуста з'явилися барикади, зав'язалися перестрілки та збройні сутички, які тривали 5 год.

Прем'єр-міністр Волошин усіляко намагався врегулювати збройний конфлікт і припинити насильство на вулицях Хуста. О 6:35, за трохи більше ніж півгодини після початку збройних сутичок, він зв'язався по телефону з урядовцем Ради міністрів, д-ром Кордошем, і зажадав, аби з огляду на прийдешні події у Братиславі (очевидно, йшлося про проголошення незалежності Словаччини), Прага наказала генералу Прхалі, «щоб він не чинив самостійних дій і перепон проти заходів, які організовує національна гвардія Січі для охорони кордонів від Угорщини і Польщі; а також, щоб дії генерала Прхали були паралельними з діями Січі» [Archiv MZV, Politické věci, kart. 45]. Цим Волошин давав зрозуміти, що видача зброї січовикам відбулася за його згодою, і головним адресатом таких дій були не чехи, а угорці й поляки, які виношували агресивні плани проти Карпатської України. Водночас заклик до «паралельних дій» з боку Прхали був, очевидно, пов'язаний зі сподіванням голови карпато-українського уряду на спільну участь чехів і січовиків в обороні краю. Чеський чиновник відразу переказав отриману інформацію в Міністерство оборони та Головний штаб. Тим часом у канцелярії президента ЧСР Еміля Гахи дали усну відповідь представникові уряду Карпатської України Вікентію Шандору, що вважають збройний інцидент у Хусті нападом Січі на чехословацьку армію та спробою «пучку» [Шандор, 1996, с. 56].

Після обіду 14 березня генерал Л. Прхала розпорядився повідомити у Прагу про «придушення повстання» Січі у Хусті і видав наказ про роззброєння усіх відділів Карпатської Січі на території краю та захоплення їхніх казарм чехословацьким військом [John, Kliment, Nakládal, 2004, s. 135].

Ввечері 14 березня 1939 р. у 2-й відділ Головного штабу у Празі надійшла телеграма від зв'язкового офіцера підполковника Карела Лукаса з підсумковою інформацією про ранкові бої з січовиками: «Інцидент в Хусті був ліквідований, Карпатська Січ здала зброю, військо разом із StOS патрулюють місто. Після обіду спокій не порушувався. Вечірніми годинами чинна влада прийняла оголошення, підписане міністрами за винятком ген. Прхали, закликаючи до спокою й непрямо вказуючи на чехословацьке військо, як винуватця інциденту [Нова свобода, 15 березня 1939, с. 1]. У свою чергу, військо вважає ініціатором інциденту Карпатську Січ, яка першою напала на владну будову, де поранила жандарма при виконанні свого обов'язку» [Lášek, 2008, s. 209]. Як справедливо відзначав з цього приводу британський журналіст Майкл Вінч: «Єдина розбіжність між версіями чехів та українців стосувалася відповідальності за обстріл урядового будинку. Чехи казали, що це січовики навмисно атакували його, а січовики говорили, що це чехи почали розстрілювати мирну демонстрацію» [Winch, 1939, p. 280].

Роль Лева Прхали у кривавих подіях у столиці Карпатської України проти ночі з 13 на 14 березня

1939 р. потребує ґрунтовнішого дослідження, зважаючи на контакти останнього з польською розвідкою ще з першої половини 1930-х рр. Деякі джерела стверджують про існування певної взаємодії між чеським генералом і угорською та польською сторонами під час згаданих подій, що відбувалася за посередництва подвійного агента Василя Татинця [ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1 (1958 р.), спр. 470, арк. 176–177]. На користь цієї гіпотези свідчить, зокрема, дивний збіг нападу чехословацьких військ на основні об'єкти Карпатської Січі в Хусті з початком вторгнення угорської армії в Карпатську Україну. Ці дві події відбулися практично в один час – о 5-6 год. ранку 14 березня 1939 р. Чи не була проведена Прхалою «зачистка» в Хусті спрямована на знекровлення сил Карпатської Січі перед угорським наступом? Напевно, розпочинаючи придушення «українського путчу» в Хусті, генерал Прхала не знав про початок угорського наступу на Карпатську Україну, а його подальші дії довели, що він був готовий (до певного моменту) захищати територію Карпатської України.

А проте чесько-українське збройне протистояння таки зіграло на руку Угорщині, що розпочала окупацію краю якраз у момент початку кривавих сутичок у Хусті. Навряд чи це було частиною німецького плану або ж певної домовленості між празьким урядом і Німеччиною щодо нейтралізації січового опору напередодні угорського вторгнення, як вважав Августин Штефан [Stefan, 1954, р. 41]. Однак протистояння було вигідне для німецько-угорських планів розчленування Чехо-Словаччини, так як значною мірою унеможливило спільні дії карпатських січовиків і чехословацьких військ проти агресора. Мало того, німецьке МЗС використало сутички в Хусті для офіційного обґрунтування введення угорських військ у Карпатську Україну потребою захисту місцевого угорського населення [DGFP, 1951, р. 263–264].

Після початку вранці 14 березня 1939 р. угорського вторгнення на територію Карпатської України генерал Прхала виїхав у штаб 12-ї чехословацької дивізії у Сваляву, звідки деякий час командував оборонними боями чехословацьких військ проти угорського наступу на центральному напрямку поблизу Мукачева. Однак після полудня Прага доручила йому очолити евакуацію чехословацьких військ (12 тис. чол.) і державних службовців із сім'ями (15 тис. осіб) із території Підкарпатської Русі. Замість цього Прхала перекинув всю відповідальність за евакуацію та бойові дії на плечі командира дивізії бригадного генерала Олега Сватека, а сам невдовзі виїхав у штаб 6-го корпусу у Спішській Новій Весі [Jindřich, 2004, s. 217–219] з метою організації військової підмоги чехословацьким силам залученим до оборони Карпатської України. На території незалежної Словаччини він увійшов у контакт із новопризначеним командиром-словаком, який однак відмовився відправити на схід військову підмогу, посилаючись на те, що Німеччина санкціонує угорську окупацію. Після невдалої спроби запропонувати свої послуги словацькій владі та

відмови останньої пропустити його у Карпатську Україну, Прхала, розуміючи безпорадність становища, відправив телеграму генералу Сватеку у Сваляву із наказом відступати разом з військами на територію Словаччини [John, Kliment, Nakládal, 2004, s. 137].

Після безуспішних спроб зламати чехословацьку оборону поблизу Мукачева, вранці 15 березня угорське командування розпочало потужний наступ на позиції чехословацького І/36 батальйону біля Чинадійова, внаслідок чого об 11 год. останній під сильним артилерійським обстрілом був змушений відійти до Берегвару (палац Шенборна), а потім – Сваляви. Тут від командира 12-ї піхотної дивізії генерала Сватека батальйон одержав наказ при підтримці І/36 батальйону із Великого Березного наступного дня відкинути угорські війська до Мукачєвого [VHA, Fond MNO, HS, oper. oddel. 3, inv. č. 5598, kart. 24]. У цей же час подібну вказівку отримав також 45-й піхотний полк у Хусті, що згідно плану мав наступати на Мукачєво та Ужгород. Як писав командир хустського батальйону StOS підполковник Антонін Земан: «Було в цьому фантастична віра, що німці не дозволять, аби угорці посилитися за рахунок Підкарпатської Русі» [NA, F. MV-L, k. 114, sign. 2-10-3].

Чеські джерела вказують на те, що ініціатором цього плану був генерал Прхала, який так само як і українські лідери в Хусті, хибно вважав, що німецькі війська були вже на шляху в Карпатську Україну. З цього приводу він із Спішської Нової Весі після обіду 15 березня 1939 р провів телефонну розмову з головою українського уряду А. Волошином, який повідомив його про отриману з Берліна відповідь з порадою не чинити опір угорцям [Holub, 1969, s. 60–61; Shandor, 1997, р. 201]. Після з'ясування обставин Прхала негайно скасував свій наказ про контрнступ. Тим більше, що у чехословацьких військ, дислокованих на Підкарпатській Русі, не було для цього достатніх сил і засобів, так як угорські війська переважали їх у кілька разів. У другій половині 15 березня 1939 р. у супроводі броньованих автомобілів він від'їхав на захід Словаччини, звідки згодом зголосився на службу до утвореного німцями Протекторату Богемія та Моравія. Фактично після 15 березня 1939 р. Прхала, вже не мав жодного впливу на розвиток подій на Закарпатті. Як резюмував начальник штабу 12-ї дивізії полковник Ян Гержман, «людина, яка мала реальну можливість вести бойові дії, скоординувати опір та сприяти поступовій евакуації, як також передати зброю та оборонні позиції Січі, людина, що, як стверджували, в ці дні прагнув воювати проти угорської агресії, невизнаний міністр ген. Прхала, який був здатний приймати рішення – був першим, хто втік» [Shandor, 1997, р. 201–202].

Таким чином, генерал Лев Прхала відіграв неоднозначну роль в історії Карпатської України як автономного суб'єкту у складі Другої Чехо-Словацької республіки у 1938 – 1939 рр. З одного боку, як командувач 3-ї чехословацької армії, восени 1938 р. він доклав значних зусиль для стабілізації ситуації на сході республіки та посилення

обороздатності Підкарпатської Русі перед обличчям дестабілізаційних і підривних дій Польщі та Угорщини та наслідків Віденського арбітражу. З іншого боку, будучи чеським централістом за переконаннями і запеклим противником автономізації республіки, генерал намагався рішуче протидіяти відцентровим тенденціям у Братиславі та Хусті. Зростання у постмюнхенський період ролі чехословацьких військових у життєдіяльності автономного краю та республіки загалом, а також особиста заслуга Прхали у відстоюванні державних інтересів на сході стали факторами, які вплинули на його призначення на одну з ключових посад в карпатоукраїнському уряді – міністра внутрішніх справ, фінансів і комунікацій. До цього спричинило також прагнення владної верхівки ЧСР тримати запального військового подалі від столиці, з огляду на виношування ним планів військової змови проти центрального уряду у період Мюнхенської кризи. Влада Другої республіки вирішила використати енергію генерала, доручивши йому відповідальну місію – відновити послаблені позиції пражського уряду на Підкарпатській Русі та пригнати розбурханий там український рух. Окрім внутрішньополітичних міркувань, це рішення було також продиктоване міжнародною ситуацією, зокрема прагненням уряду ЧСР нормалізувати відносини із Польщею, яка була стурбована появою вогнища українського іредентизму на своїх південних кордонах. Постать Прхали у цьому плані видавалася ідеальною, зважаючи на згадані вище централістські жилки, а також русофільські та полонофільські погляди генерала, відомі ще з часів його служби в Ужгороді на посаді командувача 12-ї піхотної дивізії.

Однак замість сподіваної стабілізації ситуації у Карпатській Україні призначення Прхали зіграло

деструктивну роль, спровокувавши кризу у відносинах між Прагою та Хустом. Воно порушило гармонійну співпрацю між чехословацькими військовими й автономним урядом, яка встановилася після Віденського арбітражу, і призвело до зростання українського радикалізму та раптового сплеску античеських настроїв у суспільстві. Рішення центрального уряду мало довгострокові наслідки. Воно зруйнувало довіру між Хустом і Прагою та запустило незворотний процес перетворення Карпатської України на незалежний суб'єкт міжнародної політики.

Зважаючи на потенційну загрозу відокремлення Карпатської України, у лютому-березні 1939 р. пражський уряд доручив генералу Прхалі розробити план придушення «великоукраїнського руху у Карпатській Україні, який був введений в дію у ніч з 13 на 14 березня 1939 р., коли в очікуванні нападу Угорщини та Польщі уряд Волошина наказав озброїти відділи Карпатської Січі. Криваві події у Хусті, які збіглися у час з початком угорського вторгнення на територію краю, значною мірою стали можливими завдяки рішення Прхали застосувати непропорційну військову силу проти кепсько озброєних відділів січовиків під прикриттям реалізації завдання із «придушення січового путчу».

Подальша участь генерала Прхали у організації евакуації та оборони Карпатської України викликає не менше запитань. Його хаотичні дії та метання між Хустом, Свалявою та Братиславою були зумовлені нерозумінням геополітичної ситуації навколо Чехо-Словаччини та Карпатської України. Врешті-решт, головний тягар у проведенні евакуації та плануванні відступаючих боїв чехословацького війська з угорським гонведом лягли на плечі командира 12-ї дивізії генерала Олега Сватека.

Список використаних джерел

- Archiv bezpečnostních složek (ABS), Brno-Kanice, sygn. A 15, inv. č. 64, kr. 43
 Archiv Kanceláře prezidenta republiky (KPR), inv. č. 1143, sign. D 2388, PR 1130/38, PR 1430/38, kart. 16.
 Archiv KPR, inv. č. 1143, sign. D 953/39, kart. 16.
 Archiv KPR, inv. č. 914, sign. PR 1465, kart. 14, PR 49/39.
 Archiv KPR, T. 97/21, č. III, kart. 34, mikrofilm č. 97.
 Archiv Ministerstva zahraničních věcí České Republiky (Archiv MZV), Fond František Chvalkovský (1938 –1939), inv. č. 4068/38.
 Archiv MZV, Fond František Chvalkovský (1938 – 1939), inv. č. 4073/38.
 Archiv MZV, II. sekce (1918-1939), III. řada, kart. 152.
 Archiv MZV, II. sekce (1918-1939), III. řada, kart. 430.
 Archiv MZV, II. sekce (1918-1939), III. řada, kart. 458.
 Archiv MZV. Politické věci. Kart. 45
 Archiv MZV, Politické věci, kart. 46.
 Archiv MZV, fond 35, Telegramy došlé a odeslané I, Bukarešt, № 208/39.
 Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5451.
 AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5460.
 AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5462.
 AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5514.
 Bedřich, Hamák, Vondrovský, Ivo, 2011. *Mobilizovaná československá armáda 1938: (30. září 1938)*. 2., dopl. a opr. vyd., Dvůr Králové nad Labem: Fortprint. 207 s.
 Beneš, Jaroslav, 2007. *Stráž obrany státu. 1936 –1939*, Praha, 367 s.
 Borák, Mečislav, 1997. *Obrana Podkarpatské Rusi*, Česko-slovenská historická ročenka. Masarykova univerzita v Brně, s. 83 – 93.
 Dąbrowski, Dariusz, 2007. *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej)*. 1938 – 1939, 413 s.
 Documents on German Foreign Policy (DGFP) 1918 – 1945. 1951. From the Archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937 – 1945) / Volume IV. *The Aftermath of Munich October 1938 – March 1939*, Washington.
 Feierabend, Ladislav, 1994. *Politické vzpomínky*. Tom I, Brno: Atlantis, 368 s.

- Hencke, Andor. 1977. *Augenzeuge einer Tragödie. Diplomatenjahre in Prag 1936 – 1939*, München: Fides-Verlagsgesellschaft München, 351 s.
- Holub, Ota, 1969. *Boje Československé armády a jednotek Stráže obrany státu na Podkarpatské Rusi (Karpatské Ukrajině) v březnu 1939*, Odboj a revoluce, r. 7, č. 5, Praha, s. 5–74.
- Kennan, George F., 2015. *From Prague After Munich: Diplomatic Papers, 1938-1940*, Princeton, N.J.: Princeton University Press. 300 p.
- Lidové Noviny, 24 prosince 1938.
- Lidové Noviny, 25 ledna 1939.
- Lidové Noviny, 14 února 1939.
- Lidové Noviny, 16 února 1939.
- Lidové Noviny, 7 března 1939.
- Lidové Noviny, 8 března 1939.
- Nemeček, Jan, 1994. *Armádní generál Lev Prchala a československý odboj v Polsku*, Historie a vojenství, roč. 43, č. 3, s. 107–132.
- Nemeček, Jan, 2006. *Československý odboj v Polsku v roce 1939 a arm. Gen. Lev Prchala*, Hájek, Jan – Kocian, Jiří – Zítka, Milan (edd.): *Fragmenty dějin. Sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta*, Praha, s. 283–300.
- Národní archiv (NA), F. MV-L, k. 114, sign. 2-10-3.
- NA, MZV VA I, kart. 1774.
- NA, 1082 PMR, kart. 8292.
- NA, fond MV I, SR (1075-2), inv. č. 12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083.
- Jindřich, Marek, 2004. *Hraničářská kalvárie. Příběhy posledních obránců Masarykovy republiky na severu Čech a Podkarpatské Rusi v letech 1938–1939*, Praha, 339 s.
- John, M., Kliment, Ch.K., Nakládal, B. 2004, *Březen 1939*, Naše vojsko, 277 s.
- Kuklík, Jan, Němeček, Jan, 2004. *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939 – 1945*, Praha: Univerzita Karlova, nakl. Karolinum. 488 s.
- Lášek, Radan, 2008. *Jednotka určení SOS. Díl třetí*, Praha, 335 s.
- Lukeš, František, 1968. *Podivný mir*, Praha, 322 s.
- Masařík, Hubert, 2002. *V proměnách Evropy. Paměti československého diplomata*. Paseka.
- Samuś, Paweł, Badziak, Kazimierz, Matwiejew, Giennadij, 1998. *Akcja «Lom»: polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpaciej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP*, Warszawa.
- Minařík, Pavel, Šrámek, Pavel, 2000. *Průvodce po mobilizované čs. branné moci v době mnichovské krize na území Slovenska a Podkarpatské Rusi*, Vojenská história. roč. 4. č. 2. s. 89–106.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA, Berlin). Innere Politik. Parlaments. u. Parteiwesen. R103419.
- Rychlík, Jan, Rychlíková, Magdaléna, 2013. *Hospodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpatské Rusi 1919 – 1939*, Červenec, 183 s.
- Shandor, Vincent, 1997. *Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century. A Political and Legal History*, Harvard University Press, 321 p.
- Stefan, Augustin, 1954. *From Carpatho-Ruthenia to Carpatho-Ukraine*, New York: Carpathian Star Publishing Co, 48 p.
- Stercho, Peter, 1971. *Diplomacy of Double Morality. Europe's Crossroads in Carpatho-Ukraine 1919 – 1939*, Carpathian Research Center. 495 p.
- Šrámek, Pavel, 1996. *Osudové křižovatky generála Lva Prchaly*, Celostátní studentská vědecká konference Historie 1995. Ostrava 27 – 29. 11. 1995 / [Ed.]: Barteček, Ivo Ostrava, Filosofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, s. 93–108.
- Šrámek, Pavel, 1996. *Československá armáda v roce 1938*. 2. vyd. Společnost přátel československého opevnění, Brno: Náchod. 78 s.
- Šrámek, Pavel, 2008. *Ve stínu Mnichova. Z historie československé armády 1932 – 1939*, Praha: Mladá fronta, 147 s.
- Suško, Ladislav, 1973. *Nemecká politika voči Slovensku a Zakarpatskej Ukrajině v období od septembrovej krízy 1938 do rozbitia Československa v marci 1939*, *Československý časopis historický*. XXI, 2, Praha, s. 161–197.
- Svoboda, David. 2014. *Loučení bez dojetí. Češi a ukrajinská autonomie na Podkarpatské Rusi za druhé republiky*, *Paměť a Dějiny*, Praha, № 4, s. 18–30.
- Vojenský historický archiv (VHA), fond MNO, HS, organiz. odděl 1, inv. č. 6485, kart. 252.
- VHA, fond MNO, HS, oper. odděl 3, inv. č. 5308, kart. 382.
- VHA, fond MNO, HS, oper. odděl 3, inv. č. 5346, kart. 23.
- VHA, fond MNO, HS, oper. odděl 3, inv. č. 5347, kart. 23.
- VHA, fond MNO, HS, oper. odděl 3, inv. č. 5348, kart. 23.
- VHA, fond MNO, HS, oper. odděl 3, inv. č. 5349, kart. 23.
- VHA, fond MNO, HS, oper. odděl 3, inv. č. 5598, kart. 24.
- VHA, fond MNO, HS, Prezidium II, inv. č. 16227, sign. 28 1/6, k. 13023.
- Woytak, Richard A., 1979. *On the Border of War and Peace: Polish Intelligence and Diplomacy in 1937–1939 and the Origins of the Ultra Secret*, New York: Columbia University Press, 135 p.
- Winch, Michael, 1939. *Republic for a day. An eyewitness account of the Carpatho-Ukraine incident*, London, 286 p.
- Діло, 16 лютого 1939, с. 2.
- Діло, 12 березня 1939, с. 6.
- Нова Свобода, 12 березня 1939, с. 20.
- Нова Свобода, 15 березня 1939, с. 1.
- Свобода, 16 червня 1939, с. 2.
- Баран, В., 1996. *Денник*, Ужгород: Гражда, 143 с.
- Беднаржова, Т., 1995. *Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель*, Львів: «Основа», 232 с.
- Веґеш, М., 2004. *Карпатська Україна. Документи і факти*, Ужгород: Карпати, 431 с.
- Гренджа-Донський, В., 1987. *Щастя і горе Карпатської України. Щоденник*. Том VIII, Вашингтон, 487 с.
- Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ), ф. 6, спр. 71684фп.

- ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1 (1958 г.), spr. 470.
 Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 18, оп. 3, spr. 105.
 ДАЗО, ф. 18, оп. 3, spr. 109.
 ДАЗО, ф. 3, оп. 3, spr. 65.
Закарпаття під Угорщиною 1938-1944 рр. 1999 / В. Маркусь, В. Худанич, Нью-Йорк; Чикаго; Ужгород: Гражда: Карпати, 232 с.
Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У двох томах. Том I. Карпатська Україна: документи і матеріали, 2009. / Упор. Довганич О. Д., Корсун О. М., Пагіря О. М., Ужгород: ВАТ «Видавництво Закарпаття», 755 с.
Карпатська Україна (1938 – 1939). Збірник архівних документів і матеріалів. 2009. / Упоряд. М. Делеган, С. Вискварко, Ужгород: Карпати, 289 с.
 Майоров, М. Два чужинецькі генерали і український визвольний рух, *Лікбез. Історичний фронт*, 24.10.2016. [Online]. Доступно: <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-dva-chuzhinetski-general-i-ukrayinskij-vizvolnij-ruh.html> (дата звернення: 09.03.2020).
 Мандрик, М. 2009. *Карпатський геополітичний чинник 1938–1939 рр. у системі міжнародної дипломатії, 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 1 (32)*, Київ.-Харків: Права людини, с. 22–85.
 Пагіря, О. *Загадковий міністр Карпатської України*, Закарпаття онлайн. 03.02.2011. [Online]. Доступно: <https://zakarpattya.net.ua/Zmi/78804-Zahadkoviy-ministr-Karpatскоi-Ukrainy> (дата звернення: 09.03.2020).
 Пагіря, О. 2016. Гібридна війна» Угорщини та Польщі проти Карпатської України у 1938–1939 рр., *Український визвольний рух* / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, Львів, Збірник 21, с. 292–323.
 Пагіря, О., 2019. Події 13–14 березня 1939 р. в Хусті: путч, повстання чи збройний конфлікт? *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України (Ужгород, 14–15 березня 2019), Ужгород, с. 21–37.
 Пагіря, О., 2019. Співпраця чехословацьких військових і «Карпатської Січі» у протидії диверсійним акціям Польщі й Угорщини проти Карпатської України (1938–1939), *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. с. 97–122.
 Шандор, В., 1996. Армія і Карпатська Січ, *Карпатська Січ*. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської України (Ужгород, 11–12 березня 1995 р.), Ужгород: Гражда, с. 33–72.
 Стерчо, П., 1994. *Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919 – 1939 рока*, Львів, 288 с.
 Федака, С., 2010. Лев Прхала, *Карпатська Україна: у двох томах. Т. 2. Хроніка подій. Персоналії* / Упоряд.: С.Д. Федака; голова редкол. І.І. Качур, Ужгород: Закарпаття, с. 183–185.

References

- Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5451.
 AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5460.
 AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5462.
 AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5514.
 Archiv bezpečnostních složek (ABS), Brno-Kanice, sygn. A 15, inv. č. 64, kr. 43
 Archiv Kanceláře prezidenta republiky (KPR), inv. č. 1143, sign. D 2388, PR 1130/38, PR 1430/38, kart. 16.
 Archiv KPR, inv. č. 1143, sign. D 953/39, kart. 16.
 Archiv KPR, inv. č. 914, sign. PR 1465, kart. 14, PR 49/39.
 Archiv KPR, T. 97/21, č. III, kart. 34, mikrofilm č. 97.
 Archiv Ministerstva zahraničních věcí Češke Republiky (Archiv MZV), Fond František Chvalkovský (1938-1939), inv. č. 4068/38.
 Archiv MZV, fond 35, Telegramy došlé a odeslané I, Bukarešt, № 208/39.
 Archiv MZV, Fond František Chvalkovský (1938-1939), inv. č. 4073/38.
 Archiv MZV, II. sekce (1918-1939), III. řada, kart. 152.
 Archiv MZV, II. sekce (1918-1939), III. řada, kart. 458.
 Archiv MZV, II. sekce (1918-1939), III. řada, kart. 430.
 Archiv MZV, Politické věci, kart. 46.
 Archiv MZV, Politické věci. Kart. 45
 Baran, V., 1996. *Dennik [Diary]*, Uzhhorod: Hrazhda, 143 s. (in Ukrainian).
 Bednarzhova, T., 1995. *Avhustyn Voloshyn – derzhavnyi diiach, pedahoh-myslytel [Augustyn Voloshyn – a statesman, a teacher, a thinker]*, Lviv: «Osnova», 232 s. (in Ukrainian).
 Bedřich, Hamák, Vondrovský, Ivo, 2011. *Mobilizovaná československá armáda 1938: (30. září 1938)*. 2., dopl. a opr. vyd., Dvůr Králové nad Labem: Fortprint. 207 s. (in Czech).
 Beneš, Jaroslav, 2007. *Stráž obrany státu. 1936 – 1939*, Praha, 367 s. (in Czech).
 Borák, Mečislav, 1997. *Obrana Podkarpatské Rusi, Česko-slovenská historická ročenka*. Masarykova univerzita v Brně, s. 83–93. (in Czech).
 Dąbrowski, Dariusz, 2007. *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej)*. 1938 – 1939, 413 s. (in Polish)
 Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (DAZO), f. 18, op. 3, spr. 105.
 DAZO, f. 18, op. 3, spr. 109.
 DAZO, f. 3, op. 3, spr. 65.
Dilo, 12 bereznia 1939, s. 6.
Dilo, 16 liutoho 1939, s. 2.
 Documents on German Foreign Policy (DGFP) 1918 – 1945. 1951. From the Archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937 – 1945) / Volume IV. *The Aftermath of Munich October 1938 – March 1939*, Washington. (in English).

- Fedaka, S., 2010. Lev Prchala [Lev Prchala], *Karpatska Ukraina: u dvoch tomakh*, t. 2. Khronika podii. Personalii / Uporiad.: S. D. Fedaka; holova redakcia. I. I. Kachur, Uzhhorod: Zakarpattia, s. 183–185. (in Ukrainian).
- Feierabend, Ladislav, 1994. *Politické vzpomínky*. Tom I, Brno: Atlantis, 368 s. (in Czech).
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU (HDA SBU), f. 6, spr. 71684fp.
HDA SBU, f. 1, op. 1 (1958 r.), spr. 470.
- Hencke, Andor, 1977. *Augenzeuge einer Tragödie. Diplomatenjahre in Prag 1936 – 1939*, München: Fides-Verlagsgesellschaft München, 351 s. (in German).
- Holub. Ota, 1969. Boje Československé armády a jednotek Stráže obrany státu na Podkarpatské Rusi (Karpatské Ukrajině) v březnu 1939, *Odboj a revoluce*, r. 7, č. 5, Praha, s. 5–74. (in Czech).
- Hrendzha-Donskyi, V., 1987. *Shchastia i hore Karpatskoi Ukrainy [Carpatho-Ukraine's happiness and grief]*. Shchodennyk, tom VIII, Vashynhton, 487 c. (in Ukrainian).
- Jindřich, Marek, 2004. *Hraničářská kalvárie. Příběhy posledních obránců Masarykovy republiky na severu Čech a Podkarpatské Rusi v letech 1938 – 1939*, Praha, 339 s. (in Czech).
- John, M., Kliment, Ch.K., Nakládal, B., 2004. *Březen 1939, Naše vojsko*, 277 s. (in Czech).
- Karpatska Ukraina (1938 – 1939). Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv i materialiv [Carpatho-Ukraine (1938 – 1939). A collection of archival documents and materials]*, 2009. / Uporiad. M. Delehan, S. Vyskvarko, Uzhhorod: Karpaty, 289 c. (in Ukrainian).
- Karpatska Ukraina: Dokumenty i materialy. Khronika podii. Personalii. U dvoch tomakh. Tom I. Karpatska Ukraina: dokumenty i materialy [Carpatho-Ukraine: Documents and materials. The Chronicle of events. Personalities. In two volumes. Vol. I. Carpatho-Ukraine: Documents and materials]*, 2009. / Upor. Dovhanych O. D., Korsun O. M., Pahiria O. M., Uzhhorod: VAT «Vydavnytstvo Zakarpattia», 755 c. (in Ukrainian).
- Kennan, George F., 2015. *From Prague After Munich: Diplomatic Papers, 1938 – 1940*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 300 p. (in English).
- Kuklík, Jan, Němeček, Jan, 2004. *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939 – 1945*, Praha: Univerzita Karlova, nakl. Karolinum, 488 s. (in Czech).
- Lášek, Radan, 2008. *Jednotka určení SOS. Díl třetí*, Praha, 335 s. (in Czech).
- Lidové Noviny, 14 února 1939.
Lidové Noviny, 16 února 1939.
Lidové Noviny, 24 prosince 1938.
Lidové Noviny, 25 ledna 1939.
Lidové Noviny, 7 března 1939.
Lidové Noviny, 8 března 1939.
- Lukeš, František, 1968. *Podivný mir*, Praha, 322 s. (in Czech).
- Maivorov, M., Dva chuzhynetski heneraly i ukraïnskyi vyzvolnyi rukh [Two foreign generals and the Ukrainian liberation movement], *Likbez. Istorychnyi front*, 24.10.2016. [Online]. Dostupno: <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-dva-chuzhinetski-general-i-ukrayinskij-vizvolnij-ruh.html> (data zvernennia: 09.03.2020). (in Ukrainian).
- Mandryk, M., 2009. Karpatskyi heopolitychnyi chynnyk 1938–1939 rr. u systemi mizhnarodnoi dyplomatii [The Carpatho-Ukrainian geopolitical factor in 1938 – 1939 in the system of international diplomacy], *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, № 1 (32), Kyiv.-Kharkiv: Prava liudyny, c. 22–85. (in Ukrainian).
- Masařík, Hubert, 2002. *V proměněch Evropy. Paměti československého diplomata*, Paseka. (in Czech).
- Minařík, Pavel, Šrámek, Pavel, 2000. Průvodce po mobilizované čs. branné moci v době mnichovské krize na území Slovenska a Podkarpatské Rusi, *Vojenská historie*, roč. 4, č. 2, s. 89–106. (in Czech).
- Národní archiv (NA), F. MV-L, k. 114, sign. 2-10-3.
NA, 1082 PMR, kart. 8292.
NA, fond MV I, SR (1075-2), inv. č.12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083.
NA, MZV VA I, kart. 1774.
- Nemeček, Jan., 1994. Armádní generál Lev Prchala a československý odboj v Polsku, *Historie a vojenství*, roč. 43, č. 3, s. 107–132. (in Czech).
- Nemeček, Jan., 2006. *Československý odboj v Polsku v roce 1939 a arm. Gen. Lev Prchala*, Hájek, Jan – Kocian, Jiří – Zítka, Milan (edd.): Fragmenty dějin. Sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta. Praha, s. 283–300. (in Czech)
- Nova Svoboda*, 12 března 1939, s. 20.
Nova Svoboda, 15 března 1939, s. 1.
- Pahiria, O., 2016. *Hibrydna viina» Uhorshchyny ta Polshchi proty Karpatskoi Ukrainy u 1938 – 1939 rr.* [The Hybrid Warfare of Hungary and Poland against Carpatho-Ukraine in 1938–1939], *Ukraiïnskyi vyzvolnyi rukh / Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu*, Lviv, zbirnyk 21, c. 292–323. (in Ukrainian).
- Pahiria, O., 2019. Podii 13–14 března 1939 r. v Khusti: putch, povstannia chy zbroinyi konflikt? [The events of 13-14 March 1939 in Khust: a putsch, a rebellion or an armed conflict?], *Karpatska Ukraina – nezalezna derzhava. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoi 80-richchiiu proholoshennia nezalezhnosti Karpatskoi Ukrainy (Uzhhorod, 14–15 března 2019)*, Uzhhorod, c. 21–37. (in Ukrainian).
- Pahiria, O., 2019. Spivpratsia chekhoslovatskykh viiskovykh i «Karpatskoi Sichi» u protydii dyversiinym aktsiiam Polshchi y Uhorshchyny proty Karpatskoi Ukrainy (1938 – 1939) [Cooperation between the Czechoslovak military and the Carpathian Sich to counteract sabotage actions by Poland and Hungary against Carpatho-Ukraine (1938-1939)], *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, c. 97–122. (in Ukrainian).
- Pahiria, O., Zahadkovyi ministr Karpatskoi Ukrainy [A mysterious minister of Carpatho-Ukraine], *Zakarpattia online*. 03.02.2011. [Online]. Dostupno: <https://zakarpattia.net.ua/Zmi/78804-Zahadkovyi-ministr-Karpatskoi-Ukrainy> (data zvernennia: 09.03.2020). (in Ukrainian).
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA, Berlin). Innere Politik. Parlaments. u. Parteiwesen. R103419.
- Rychlík, Jan, Rychlíková, Magdaléna, 2013. *Hospodářský, sociální, kulturní a politický vývoj Podkarpatské Rusi 1919 – 1939*, Červenec, 183 s. (in Czech).
- Samuś, Paweł, Badziak, Kazimierz, Matwiejew, Giennadij, 1998. *Akcja «Lom»: polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP*, Warszawa. (in Polish).

- Shandor, V., 1996. Armia i Karpatska Sich [The Army and the Carpathian Sich], *Karpatska Sich. Materialy naukovopraktychnoi konferentsii, prysviachenoj 56-i richnytsi Karpatskoi Ukrainy (Uzhhorod, 11–12 bereznia 1995 r.)*, Uzhhorod: Hrazhda, s. 33–72. (in Ukrainian).
- Shandor, Vincent, 1997. *Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century. A Political and Legal History*, Harvard University Press., 321 p. (in English).
- Šrámek, Pavel, 1996. *Československá armáda v roce 1938*. 2. vyd. Společnost přátel československého opevnění, Brno: Náchod. 78 s. (in Czech).
- Šrámek, Pavel, 1996. *Osudové křižovatky generála Lva Prchaly*, Celostátní studentská vědecká konference Historie 1995. Ostrava 27 – 29. 11. 1995 / [Ed.]: Barteček, Ivo Ostrava, Filosofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, s. 93–108. (in Czech).
- Šrámek, Pavel, 2008. *Ve stínu Mnichova. Z historie československé armády 1932 – 1939*, Praha: Mladá fronta. 147 s. (in Czech).
- Stefan, Augustin, 1954. *From Carpatho-Ruthenia to Carpatho-Ukraine*, New York: Carpathian Star Publishing Co, 48 p. (in English).
- Stercho, P., 1994., *Karpato-Ukrainska derzhava: Do istorii vyzvolnoi borotby karpatskykh ukrainsiv u 1919–1939 rokakh [The Carpatho-Ukrainian state. On the history of the liberation struggle of Carpatho-Ukrainians in 1919 – 1939]*, Lviv, 288 s. (in Ukrainian).
- Stercho, Peter, 1971. *Diplomacy of Double Morality. Europe's Crossroads in Carpatho-Ukraine 1919 – 1939*. Carpathian Research Center, 495 p. (in English).
- Suško, Ladislav, 1973. Nemecká politika voči Slovensku a Zakarpatskej Ukrajině v období od septembrovej krízy 1938 do rozbitia Československa v marci 1939, *Československý časopis historický*, XXI, 2, Praha. s. 161–197. (in Slovakian).
- Svoboda, 16 chervnia 1939, s. 2.
- Svoboda, David, 2014. *Loučení bez dojetí. Češi a ukrajinská autonomie na Podkarpatské Rusi za druhé republiky*, Paměť a Dějiny, Praha, № 4, s. 18–30. (in Czech).
- Vehesh, M., 2004. *Karpatska Ukraina. Dokumenty i fakty [Carpatho-Ukraine. Documents and facts]*, Uzhhorod: Karpaty, 431 c. (in Ukrainian).
- Vojenský historický archiv (VHA), fond MNO, HS, organiz. odděl 1, inv. č. 6485, kart. 252.
- VHA, fond MNO, HS, Prezidium II, inv. č. 16227, sign. 28 1/6, k. 13023.
- VHA, fond MNO, HS, oper. odděl 3, inv. č. 5308, kart. 382.
- VHA, fond MNO, HS, oper. odděl 3, inv. č. 5347, kart. 23.
- VHA, fond MNO, HS, oper. odděl 3, inv. č. 5348, kart. 23.
- VHA, fond MNO, HS, oper. odděl 3, inv. č. 5349, kart. 23.
- VHA, Fond MNO, HS, oper. oddel. 3, inv. č. 5598, kart. 24.
- VHA. Fond MNO, HS, oper. oddel. 3, inv. č. 5346, kart. 23.
- Winch, Michael, 1939. *Republic for a day. An eyewitness account of the Carpatho-Ukraine incident*, London, 286 p. (in English).
- Woytak, Richard A., 1979. *On the Border of War and Peace: Polish Intelligence and Diplomacy in 1937–1939 and the Origins of the Ultra Secret*, New York: Columbia University Press. 135 p. (in English).
- Zakarpattia pid Uhorschynoiu 1938-1944 rr. [Transcarpathia under Hungary. 1938-1944]* 1999. / V. Markus, V. Khudanych, Niu-Iork; Chikaho; Uzhhorod: Hrazhda: Karpaty, 232 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

GENERAL LEV PRCHALA'S MISSION IN CARPATHO-UKRAINE (1938 – 1939)

Oleksandr Pahiria

Candidate of History, Senior Researcher at the Memorial Museum of «Territory of Terror», Lviv

The article examines the activities of Czech General Lev Prchala on the positions of the third minister in the autonomous government of Carpatho-Ukraine and the commander of Czechoslovak troops in the East of the Second Czecho-Slovak republic in 1938-1939. The research methodology is based on the comprehensive approach to the analysis of the activities of General Prchala in the broader Czechoslovakian and international contexts. Drawing on Czech archival materials and contemporary publications, the author traces the role of the Czech General in boosting the defence capacity of the autonomous region against the backdrop of subversive actions backed by Hungary and Poland, analyzes the circumstances and consequences of his nomination to the government position in Khust, highlights the General's conflict with the Carpatho-Ukrainian elite and his involvement in preparing and implementing plans aimed at the suppression of the Ukrainian movement in Carpatho-Ukraine, as well as his participation in organizing land defence against Hungarian armed aggression in mid-March 1939. The author postulates that apart from internal political considerations, the January 1939 appointment of Prchala to the third minister in the autonomous government was motivated by the desire of the Czechoslovak government to normalize its relations with Poland. Instead of the anticipated stabilization of the situation in Carpatho-Ukraine, this nomination played a destructive role and provoked a crisis in relations between Prague and Khust. In the course of development in Carpatho-Ukraine, General Prchala proved a Czech centralist and a harsh opponent of republic's federalization by having fiercely resisted attempts by Ukrainians to establish their state within the Czechoslovak federation.

Keywords: Lev Prchala, Carpatho-Ukraine, the Second Czecho-Slovak Republic, Carpathian Sich.

СТРУКТУРА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ «РУССКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГВАРДИИ ЧЕРНОРУБАШЕЧНИКОВ» ПІД ПРОВОДОМ СТЕПАНА ФЕНЦИКА (1938 – 1939 рр.)

Славик Юрій Володимирович

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: yuriy.slavik@uzhnu.edu.ua
<http://orcid.org/0000-0002-5875-8928>

Стаття присвячена напіввійськовому формуванню підкарпатських русофілів, відомій як «гвардія чернорубашечників», що діяла протягом жовтня 1938 – квітня 1939 р. Зокрема, розкрито їх розвідувально-диверсійну та пропагандистську роботу проти української та чехословацької влади в Карпатській Україні, визначено структуру та масштаби організації, а також проаналізовано їх співпрацю із угорською владою. Основний акцент в статті зосереджений на активній проугорській діяльності гвардійців спрямованій на дестабілізацію ситуації в Карпатській Україні. Організація виникла на Підкарпатській Русі у жовтні 1938 р., в період загострення політичної кризи в Чехословацькій республіці і, першочергово, мала на меті допомагати центральній владі у протидії угорській пропагандистській та диверсійній роботі проти ЧСР. Ядром організації стала молодь русофільських громадсько-культурних організацій та члени профашистської Російської національно-автономної партії (РНАП) під проводом Степана Фенцика. З листопада 1938 р. на підконтрольній Угорщині території Підкарпатської Русі були сформовані три осередки організації: в Ужгороді (Радванка), Мукачеві та Берегові. Загальна кількість членства сягала близько 800–1000 осіб, більшість з яких були задіяні в агітаційно-пропагандистській роботі. Іншим напрямком була розвідувально-диверсійна діяльність, яку гвардійці здійснювали переважно у прикордонній смузі. Також, незначні сили чорносорочечників були задіяні в окупації Карпатської України у березні 1939 р. та в репресивних акціях проти українського руху на окупованій території. Фактично, сформувалися як регіональне молодіжне об'єднання спрямоване допомагати чехословацькій владі у протидії угорській агресії, вже через місяць чорносорочечники були в авангарді гібридної війни Угорщини проти ЧСР. Незважаючи на це, в квітні 1939 р. організація була заборонена угорською окупаційною владою.

Ключові слова: чорносорочечники, русофіли, С. Фенцик, Угорщина, Чехословаччина, Карпатська Україна.

Постановка проблеми. Восени 1938 р. Чехословацька республіка опинилася в епіцентрі європейської політичної кризи, спровокованої ревізійською політикою нацистської Німеччини. Територіальні претензії, які висували Німеччина, Польща та Угорщина до Чехословаччини призвели до загострення внутрішньополітичної ситуації в республіці, суб'єкти якої активізували свої політичні вимоги перед центральним урядом за надання автономії. В ході наростання кризових явищ, чехословацька влада змушена була піти на поступову децентралізацію політичного устрою та запровадження всеохоплюючої мілітаризації суспільства, яка, крім загальнодержавної мобілізації, передбачала сприяння утворенню напіввійськових громадських формувань, які в разі необхідності повинні були допомагати регулярним військам у захисті території держави. Як результат, на території республіки з'являються напіввійськові молодіжні об'єднання на кшталт чеського «Соколу», моравської «Національної гвардії» чи словацької «Глінкової гвардії», які часто формувалися під егідою громадсько-політичних сил. На Підкарпатській Русі до створення таких організацій долучилися провідні політичні партії як українофільського, так і русофільського напрямку, які крім оборони республіки, вбачали їх використання, як інструменту

політичної боротьби, що в період формування першого автономного уряду набувала все гостріших форм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність напіввійськових громадських організацій на Підкарпатській Русі в 1938 – 1939 рр. досить нерівномірно висвітлена в історіографії. Якщо парамілітарні формування українського напрямку (Українська Національна Оборона та Організація Народної Оборони «Карпатська Січ») створені у 1938 р. знайшли своє відображення у численній науковій та публіцистичній літературі, то діяльність русофільської так званої «гвардії чернорубашечників» епізодично представлена в історичній науці. У багатьох дослідженнях присвячених подіям 1938 – 1939 рр. на Підкарпатській Русі висвітлена переважно політична діяльність Степана Фенцика на користь Угорщини та Польщі [Домбровський, 2009; Пушкаш, 2006; Довганич, 2003]. Ґрунтовнішого розгляду діяльність чорносорочечників набула в нечисленних дослідженнях присвячених русофільському руху на Закарпатті в 30-х – 40-х рр. ХХ століття, проте окремим об'єктом дослідження дана тема так і не стала [Казак; Куцов, 2016].

Постановка завдання. У даній статті пропонується розглянути питання: структури гвардії

чорносорочечників, масштабів та напрямків їх діяльності, ідеологічних та політичних платформ організації.

Виклад основного матеріалу. Інформаційна та диверсійна війна розгорнута Угорщиною проти Чехословаччини восени 1938 р. спонукала чехословацьку владу до консолідації зусиль з політичними партіями та громадськістю Підкарпатської Русі у справі захисту республіки. У другій половині вересня під головуванням віце-губернатора Підкарпатської Русі Ярослава Мезника у Земському уряді відбулася нарада щодо внутрішньополітичної ситуації в ЧСР, на яку запросили близько 90 представників активної громадськості. Тоді ж, за його пропозицією була створена молодіжна організація «Национальный Совет Русской Молодежи» (далі НСРМ – автор), яка офіційно мала вести пропаганду за єдність республіки та протидіяти угорській пропаганді в регіоні. Керівні позиції у новосформованій раді зайняли молоді русофіли із партії РНАП: Василь Чепинець, Степан Анталовський, Іван Ковач та Юрій Попович. За їх свідченням, на початку існування організація дійсно розгорнула помітну роз'яснювальну роботу на користь збереження Підкарпатської Русі у складі ЧСР. З цією метою, зокрема, організовувалися виступи по радіо, випускалися агітаційні листівки та відозви [Куцов, 2016, с. 13]. Згодом, за ініціативи Степана Фенцика крім пропагандистської роботи комітет «НСРМ» приступив до формування загонів «Русской Национальной Гвардии», яка мала допомагати чехословацьким військовим в разі зовнішньої загрози. Для цього членами комітету НСРМ було налагоджено комунікацію із командуванням чехословацького гарнізону в Ужгороді. Створення гвардії відбувалося по партійній вертикалі РНАП [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 1, арк. 199].

Вже 20 жовтня у партійній газеті РНАП «Нашь Путь» було оприлюднено регламент новоствореного формування, метою якого, серед іншого, було задекларовано «оказание помощи армии в случае грозящей краю опасности действиями отдельных отрядов и исполнением, так называемых, помощных служб» [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 1, арк. 260]. Керівництво гвардією повинен був здійснювати головний штаб, що складався з президії та відділів формування, постачання і санітарної допомоги. На місцях передбачалося створення окружних та районних штабів. Проте до початку листопада активної розбудови організації так і не відбулося. На момент створення до складу штабу гвардії ввійшли: Степан Фенцик, Степан Крайняк, Варфоломій Балецький, Олексій Фаринич, Іван Ковач та Василь Чепинець [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 1, арк. 199].

По суті, з початку свого існування гвардія стала пропагандистським органом РНАП та силовою структурною частиною партії, яка мала забезпечувати порядок та безпеку на мітингах та маніфестаціях. В умовах пожвавлення політичної боротьби між українофілами та русофілами в період формування першого автономного уряду – це мало

неабияке значення. Також, за задумом С. Фенцика, гвардійці повинні були вести партійну агітацію на майбутніх виборах, що очікувалися в регіоні до кінця 1938 р. та залучати молодь до лав РНАП [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 1, арк. 198]. Зазначимо, що подібне формування із аналогічною метою створили і представники українофільського табору, молодь якої на об'єднаному з'їзді в Ужгороді 4 вересня 1938 р. заснувала парамілітарну організацію «Українську Національну Оборону» (УНО). До її складу ввійшли представники закарпатської молоді, які перебували під впливом ідей українського націоналізму, пропорованих журналом «Пробоем» [Пагіря, 2010, с. 16–17].

Згідно опублікованого 20 жовтня регламенту офіційною назвою русофільської воєнізованої формації було «Русская Национальная Гвардия», проте після Віденського арбітражу в багатьох друкованих матеріалах починає вживатися термін «чорнорубашечники», по кольору головного однострою гвардійців. Згідно регламенту новоствореної гвардії її уніформа складалася із: «черная рубашка с ремнем вокруг пояса и через плечо, черные штаны и черная русская фуражка с трехцветной ленточкой (російський «триколон» – автор) под козырьком» [Куцов, 2016, с. 13]. По суті, такий однострій був введений керівництвом РНАП для партійного членства ще у 1936 році, проте до створення гвардії серед партійців так і не прижився та зрідка використовувався на окремих заходах російського культурного життя. Відмінним атрибутом для офіцерського складу стали погони із нашивкою «Ф», що означало «Фенциківський фашистський фронт» [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 6, арк. 251]. Між собою чорносорочечники використовували вітання у вигляді вверх піднятої правої руки із гаслом «Бой», на що отримувалася відповідь «Победа». Лозунгом гвардії являлось словосполучення: «Бог, народ, родина» [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 3, арк. 6]. Також була розроблена форма заявки для вступу в гвардію і спеціальні карточки членів організації. Її ядром стали члени «Русского скауту» із числа якого переважно поповнювалися ряди гвардії.

Із встановленням 26 жовтня 1938 р. проукраїнського автономного уряду Августина Волошина, значна частина русофільського табору займає антиурядову позицію та остаточно переходить на проугорську орієнтацію. Після рішень Віденського арбітражу, 10 листопада 1938 р. гвардійці разом з членами партії РНАП, «Русского скауту» та культурного товариства ім. О. Духновича організовано вийшли зустрічати угорські війська, які входили до міст півдня Підкарпатської Русі. Вже на підконтрольній Угорщині території відбувається реорганізація чорносорочечників, які за задумом Степана Фенцика повинні були стати рупором приєднання іншої частини регіону до складу Угорщини. З цією метою штабом гвардії була активізована агітаційно-пропагандистська та розвідувально-диверсійна діяльність на території Карпатської України підтримувана угорською окупаційною владою. В нових політичних реаліях

змін зазнає і сам штаб, до якого ввійшли: Степан Фенцик – вождь організації, Степан Крайняк – начальник штаба гвардії та керівник воєнного відділу, Варфоломій Балецький – заступник голови штаба гвардії та Василь Чепинець – заступник вождя гвардії та керівник відділу пропаганди та агітації. На підконтрольній Угорщині території Підкарпатської Русі були сформовані три осередки чорносорочечників: Ужгород (Радванка) під керівництвом С. Крайняка, Мукачево – М. Ігнація та А. Ситовського, Берегово – В. Реберки [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 1, арк. 199–201]. Штаб гвардії розмістився в будівлі культурного товариства ім. О. Духновича на лівому березі Ужа [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. 1758, т. 7, арк. 70].

Для ведення ефективної пропагандистської роботи передбачалося, що іредентистам буде надано по 30–50 хв. ефіру на угорському радіо, а згодом створено і окрему радіостанцію з метою мовлення на території Карпатської України. У листопаді 1938 р. С. Фенцик звернувся до угорського керівництва з проханням про передачу колишнього дому товариства «Просвіта» з кінозалом та друкарнею в Ужгороді для потреб «карпаторусских» культурних організацій та гвардії чорносорочечників. Серед іншого планувалося створення відділу пропаганди, що символічно мало стати центром інформаційних диверсій проти української та чехословацької адміністрації в Карпатській Україні [Домбровський, 2009, с. 282]. Відповідальність за агітаційно-пропагандистську роботу було покладено на Василя Чепинця, а її рупором стала редакція партійної газети РНАП «Карпаторускій голось», на утримання якої С. Фенцику від угорської влади було виділено щомісячне субсидювання у розмірі 2400 пенге. Більшість античеських та антиукраїнських листівок, які поширювалися по ту сторону демаркаційної лінії було підписано фіктивними організаціями на кшталт: «Русский Союз Освобождения», «Русский национальний комитет», «Организация селян», тощо, які ніби то діяли на підконтрольній території Угорщини [Довганич, 2003, с. 85–86]. Таким чином планувалося створити ілюзію активного громадсько-політичного життя місцевого руського населення під владою угорців. Авторство більшості листівок та пропагандистських плакатів належало безпосередньо С. Фенцику, його заступнику по пропаганді Василю Чепинцю та білоемігрантам – Миколі Левицькому та Олександрову Федорову [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 6, арк. 241]. Також штабом гвардії організовувалися соціальні акції під назвою «мадяр за русина», які передбачали формування продуктових наборів, що включали до 5 кг. сала, муки, солі та цукру та роздавалися гвардійцями бідному населенню прикордонних сіл по ту сторону демаркаційної лінії [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. 1758, т. 2, арк. 217–218].

Паралельно, русофільськими агітаторами збиралися підписи населення Карпатської України за приєднання до Угорщини та інформація щодо стану справ в Карпатській Україні, яка в негативному контексті систематично публікувалася в газеті «Карпаторускій голось». Зібраний матеріал, який

також включав інформацію про загоны Карпатської Січі та підрозділи чехословацької армії в регіоні, передавався до угорської контррозвідки, працівником якої з листопада 1938 р. був Степан Крайняк [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 6, арк. 241–242]. В середині листопада за підозрою у шпигунській діяльності із території Карпатської України були вислані колишні члени штабу чорносорочечників О. Фаринич та І. Ковач. Проте, чи справді вони виконували розвідувальні функції за вказівками вождя чорносорочечників, прямих відомостей немає [Куцов, 2016, с. 15]. Затриманих фенциківців, які агітували за входження краю до складу Угорщини, місцеві суди засуджували на два роки тюремного ув'язнення [З судової салі].

Активна проугорська діяльність Степана Фенцика та гвардії чорносорочечників привернула увагу угорських політичних кіл, які планували використати їх для подальшої експансії в регіоні. Варто відзначити, що на кінець 1938 р. С. Фенцик був єдиним з числа міністрів колишнього автономного уряду та одним із ключових політичних фігур регіону, яка відкрито підтримала повну окупацію краю Угорщиною (А. Бродій на той час знаходився у чеській в'язниці – автор). Вже 10 листопада 1938 р., С. Фенцик був запрошений до Будапешту, де зустрічався із прем'єр-міністром Бейлом Імреді. На зустрічі йшлося про меморандум щодо надання Карпатській Русі автономії в складі Угорщини, який ще 3 листопада був ухвалений в Ужгороді представниками місцевої проугорської інтелігенції. Керівник уряду, крім цього, запропонував С. Фенцику видавати в Ужгороді лояльну до Угорщини щоденну газету та прочитати серію лекцій, що повинні були обґрунтовувати входження Карпатської Русі до складу Угорщини [Довганич, 2003, с. 85]. Тоді ж С. Фенцику було запропоновано стати депутатом угорського парламенту від Закарпаття. В грудні 1938 р. С. Фенцик разом із членами штабу гвардії був запрошений до Будапешту на засідання угорського парламенту, де, як новопризначений депутат, мав виступити із своєю першою програмною промовою. Крім цього, очільнику пропагандистського відділу чорносорочечників В. Чепинцю було надано можливість виступити на будапештському радіо з доповіддю про політичне становище на території Карпатської Русі [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 3, арк. 7].

В лютому 1939 р. на запрошення угорської сторони С. Фенцик разом із штабом гвардії та представниками карпаторуської громадськості здійснили масштабний візит до Будапешта, де урочисто були зустрінуті вищим політичним керівництвом держави. Делегація, що налічувала близько 70 осіб, складалася із: представників штабу чорносорочечників, російського хору «Метеор» та балалайчного оркестру. Незважаючи на те, що більшість делегації не належали до рядів гвардії, проте за вказівками С. Фенцика були одягнуті в чорні сорочки, що мало продемонструвати масштабність організації та підкреслити політичний авторитет її вождя [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 3, арк. 3]. На урочистій зустрічі поблизу угорського

парламенту з нагоди зміни караулу державного прапора Угорщини, гвардійці були вишикувані строем перед трибуною і з верх піднятою рукою вітали виступ свого вождя, який закликав боротися за визволення «карпаторусского» народу та входження краю в лоно «тисячолітньої святостефанської корони». Даний візит активно використовувався угорською пропагандою для формування публічної думки про бажання всього населення Закарпаття приєднатися до угорської держави [Magyar]. Загалом, за чотири місяці, від листопада 1938 до березня 1939 р., Степан Фенцик розгорнув активну «просвітницьку» діяльність, що передбачала читання лекцій в різних містах Угорщини, в яких він «науково» обґрунтовував приєднання ще не окупованої території Карпатської України до Угорщини. Так, зокрема, ним протягом цього часу було прочитано близько 60 лекцій в Ужгороді, Мукачеві, Мішкольці, Серенчі, Шарошпотоці, Будапешті та інших містах

Ідеологічно гвардія чорносорочечників позиціонувала себе, як профашистське парамілітарне утворення російських націоналістів. Будувалася організація за принципом італійських фашистських загонів чорносорочечників. Сам Степан Фенцик тісно співпрацював із міжнародними фашистськими організаціями російських націоналістів, таких як: «Русский фашистский союз» та «Фашистский национально-трудовой союз нового поколения». Широко тиражованим був плакат з біографією та портретом С. Фенцика, який іменував себе «вождем карпаторусских фашистов» [Довганич, 2003, с. 86]. Профашистська орієнтація разом із подальшою антисемітською позицією С. Фенцика, який вже у листопаді 1938 р. декларував на необхідності викорінення єврейського елементу із регіональної економіки, дали підстави дослідникам називати діяльність гвардії чорносорочечників такою, що мала і антисемітське спрямування. На такий характер діяльності чорносорочечників вказували і ідеологічні противники русофілів. В газеті «Нова Свобода» періодично друкувалася інформація про антиєврейські акції на підконтрольній Угорщині території Підкарпатської Русі, до участі в яких, за їх інформацією, долучалися і загоони чорносорочечників [Вибивають]. Проте, аналізуючи наближені до гвардії періодичні видання та їх пропагандистський матеріал, можна зробити висновок, що основний акцент їх політичної та ідеологічної боротьби протягом 1938–1939 рр. був спрямований проти представників українського руху, яких чорносорочечники вважали «злейшими врагами русского народа». Ситуативно, антиукраїнська та антиєврейська позиція місцевих русофілів зближували їх політичні інтереси із інтересами угорської влади в регіоні, проте цей союз розділила не вся русофільська молодь, частина якої залишилась прихильною до чехословацької влади [Куцов, 2016, с. 14]. В нових політичних реаліях зазнав змін і домінуючий серед русофілів панславізм, який трансформувался в концепцію тисячолітнього угорсько-карпаторуського історичного братерства в

лоні святостефанської корони, що стала головною ідеологією в регіоні до кінця угорської окупації.

Іншим важливим напрямком діяльності гвардії стала військово-диверсійна робота на території Карпатської України. За даний вектор відповідальним був Степан Крайняк. Головним завданням загонів чорносорочечників було здійснення збройних провокацій в прикордонній смузі, які мали дискредитувати чехословацьких прикордонників та карпатських січовиків. Також, на чорносорочечників були покладені функції охорони промислових об'єктів [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 4, арк. 314]. Диверсійні акції гвардійців відбувалися переважно у колаборації із угорськими терористичними загонами відомими як «Szabadsapatok» (Вільні загоони). Так, зокрема 23 листопада 1938 р. вони вступили у сутичку з чехословацькими військами та відділом Карпатської Січі у с. Великі Лучки Мукачівського округу, в якому, якщо вірити звіту заступника вождя гвардії В. Чепинця, захисники втратили 30 пораненими та декількох вбитими, а самі нападники – 15 пораненими [Пагіря]. Великого резонансу набула провокація угорських диверсантів за участі чорносорочечників поблизу Мукачєвого у ніч на Різдво 1939 р. в якій проявився гвардієць Михайло Пазуханич, якого з пропагандистською метою навіть було відмічено особливою подякою вождя гвардії Степана Фенцика та оголошений героєм. У 1941 р. Степан Крайняк випустив статтю в календарі культурно-просвітницького товариства ім. О. Духновича, де серед інших збройних сутичок гвардійців із січовиками та чехословацькими прикордонниками на демаркаційній лінії було згадано про конфлікти: 11 січня поблизу Баранинець, 16 січня біля Великих Геївців, 6 лютого поблизу головного осідку чорносорочечників у с. Радванка та 7 лютого поблизу Горян [Крайняк, 1941, с. 70–71].

Варто відзначити, що ще 16 листопада 1938 р. Степаном Фенциком було подано угорській владі так званий «План визволення Карпатської Русі», який передбачав вступ озброєних загонів «Szabadsapatok» (Вільні загоони) під виглядом місцевих повстанців у населені пункти Карпатської України, де їх мали підтримати місцеві активісти РНАП та чорносорочечники. Для допомоги пропонувалося висунути угорські регулярні війська до чехословацьких кордонів, створити альтернативний кабінету А. Волошина уряд та підпільну радіостанцію неподалік кордонів з Підкарпатською Руссю для ведення інформаційно-пропагандистської кампанії проти офіційного Хуста [Пагіря]. Як ми бачимо реалізація даного плану була виконана тільки частково. Загалом, у одній із розмов з міністром закордонних справ Угорщини І. Чакі Степан Фенцик зобов'язався організувати близько 5 тис. чорносорочечників, що мали бути використані в боях з чесько-українськими військами. Проте, таких амбітних планів так і не було досягнуто. Станом на лютий-березень 1939 р. згідно звітів крайових очільників загонів, що надходили до заступника вождя гвардії В. Чепинця, у лавах гвардії в мукачівському осередку нараховувалося близько

500 осіб, а в берегівському окрузі – 175, з яких в самому Берегові було 70 членів [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 1, арк. 272]. Точні відомості по ужгородську осередку наразі відсутні, проте згідно післявоєнних свідчень заступника голови штаба гвардії В. Балецького на відкритих демонстраціях в Ужгороді протягом 1938 – 1939 рр., як правило, брало участь близько 25–30 обмундированих гвардійців, якими командував Степан Крайняк [АУСБУ в Закарпатській області, ф. 7, спр. 1758, т. 7, арк. 70]. На післявоєнних допитах С. Фенцик та греко-католицький канонік Мукачівської єпархії О. Ільницький незалежно один від одного оцінювали загальну чисельність загонів чорносорочечників приблизно у 150–200 осіб [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 1, арк. 272; АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 6, арк. 105]. Варто відзначити, що до військової справи долучалися не всі чорносорочечники [Крайняк, 1941, с. 70], тому можна припустити, що приблизно така кількість чорносорочечників була активною і могла бути залучена до військово-диверсійної діяльності. Проте, дане питання потребує подальшого вивчення.

У лютому 1939 р. Степан Крайняк, Василь Решетар та Михайло Кіш були запрошені до угорського генерального штабу з метою залучення загонів гвардії в окупації Карпатської України. Вже в березні 1939 р. у зв'язку із санкцією Німеччини угорські війська розпочинають пряму агресію проти Карпатської України, до якої були долучені і чорносорочечники. В перший день угорського наступу, який розпочався 14 березня, загін чорносорочечників взяв участь у сутичці із чехословацькими прикордонниками поблизу с. Лалово [Крайняк, 1941, с. 72], 15 березня озброєні гвардійці у кількості близько 30 осіб разом з угорськими військами розгортали наступ на Сваляву, а також відомо про їх участь у боях біля Перечина. Резонансним у пресі став озброєний виступ ізяньських русофілів проти карпатських січовиків 15 березня 1939 р., щоправда безпосереднього відношення до лав чорносорочечників даний загін не мав [Карпатская Русь].

Крім участі в боях з чехословацькими та українськими підрозділами гвардійці виконували роль агентів, які допомагали жандармам арештовувати політичних опонентів угорської влади. Як стверджував Вікентій Шандор, під час окупації угорськими військами Хуста: «разом із армією в місто ввійшли і спеціальні формації, які грабували та розстрілювали тих українців, на яких місцеві мадари чи фенциківці «чорнорубашники» вказали пальцем або кого зловили в січовій чи пластовій уніформі. За цими горлорізами йшла малярська жандармерія, яка затирала сліди злочинів своїх попередників, даючи їмнім злочинням законне виправдання, мовляв, все сталося в нормі закону» [Шандор, 2000, с. 5]. Не заперечувала даного факту і русофільська преса, яка обґрунтовувала такі дії тим, що аналогічні репресивні заходи проти місцевих русофілів планувалися і карпатськими січовиками [Карпатская Русь].

Загалом угорське політичне керівництво та військові із застереження ставилися до діяльності

русофілів та гвардійців зокрема. Ужанський наджупан Дюріч в листі міністру внутрішніх справ Угорщини так охарактеризовував С. Фенцика та його соратників: «15 березня, коли угорські сини проливали кров в Карпатах, штаб чорносорочечників забавлявся в розважальних закладах Ужгорода, і це шокувало угорських жителів міста. За конфіденційною інформацією, члени гвардії в наступні дні займалися тим, що там, де населення з радістю встановлювало угорський прапор і з захопленням зустрічало угорські війська, чорносорочечники переконували населення, що це «російська» територія за своєю природою та замінювали угорські прапори російськими триколорами. Це можна було спостерігати в багатьох місцях». Негативна оцінка діяльності С. Фенцика і його найближчого оточення простежується і в аналітичній записці Ужгородського відділення контррозвідки штабу 8 корпусу угорських військ від 1 листопада 1939 р.: «Майже всі без винятку є ненадійними великоруськими націоналістами, які сповідують панславистські принципи. Багато людей не знають угорської мови, і багато настільки засліплені, що хоча і добре її знають, не хочуть говорити угорською. Майже всі є молодими людьми у віці до тридцяти років, багато з яких мають симпатії до Радянської Росії і не мають ніяких симпатій до угорців» [Казак]. Критичну оцінку гвардійцям давав депутат угорського парламенту від Закарпаття Ендре Корлат, який у лютому 1939 р. у газеті «Kárpáti Magyar Hírlap» писав про небезпечні панславистські ідеї притаманні чорносорочечникам, що, на його думку, є несумісним із угорськими інтересами в регіоні [АУСБУ в Закарпатській області, ф. 7, спр. 1758, т. 2, арк. 217–218].

Саме таке відношення угорської влади і стало причиною поступового згортання діяльності гвардії. Відразу після повної окупації Карпатської України, угорська влада почала поширювати в регіоні листівки про заборону партії РНАП та гвардії чорносорочечників. У зв'язку із цим, 24 березня 1939 р. С. Фенцик написав листа державному секретарю Тібору Патакі з протестом проти таких дій влади і навіть погрожував звернутися із відповідним депутатським запитом в парламенті. [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. С-6014, т. 2, арк. 43]. Проте жодні заклики С. Фенцика так і не були почуті угорською владою і вже в квітні, за словами С. Крайняка, гвардія остаточно припинила свою діяльність [АУСБУ в ЗО, ф. 7, спр. 1758, т. 2, арк. 218]. Подібна ситуація склалася із партією РНАП, що згодом трансформувалася в так звану «Угроруську національну партію», яка помітної участі в політичному житті регіону в період угорської влади так і не відіграла [Токар, 2000, с. 28]. Після заборони діяльності РНАП та гвардії чорносорочечників частина їх членства відійшла від активного громадсько-політичного життя.

Висновки. Таким чином, діяльність «Русской Национальной Гвардии Чернорубашечников» стала ще одним інструментом гібридної війни, яку вела Угорщина на Підкарпатській Русі протягом 1938 – 1939 рр. Сформувавшись в жовтні 1938 р. з метою

оборони Чехословаччини від зовнішньої агресії, організація вже через місяць активно працювала на користь Угорщини по дестабілізації ситуації в республіці. Структурно гвардія мала всі ознаки воєнізованого формування: штаб, уніформу, розпізнавальні знаки, офіцерський склад, тощо, проте головним напрямком їх діяльності стала підтримувана угорською владою агітаційно-пропагандистська робота проти українського руху. Гвардійці розгорнули незначну розвідувально-диверсійну діяльність, переважно у прикордонній музі, що здійснювалась у взаємодії із угорськими терористичними загонами та виконували роль агентів, які допомагали виявляти та репресувати представників українського руху в окупованій Карпатській Україні. Сам Степан Фенцик, який проголосив себе вождем організації, сподіваючись

від угорського уряду на автономію для регіону, намагався використати гвардійців для посилення свого особистого політичного іміджу перед угорською владою та підкреслити своє регіональне лідерство. Проте, незважаючи на таке лояльне ставлення та роботу по прилученню краю до складу Угорщини, активність місцевих русофілів і гвардії чорносорочечників зокрема, була визнана шкідливою для угорських інтересів в регіоні та призвела до заборони їх громадсько-політичної та військової діяльності. Нереалізованими залишилися і плани автономії Карпатської Русі у складі Угорщини, яку так активно пропагували діячі русофільського табору, а їх панславизм був обмежений новою концепцією «угроруськості», яка декларувала історичну єдність обох народів в лоні свято-стефанської корони.

Список використаних джерел

- Magyar világhíradó 780, február 1939 [Online]. Доступно: <https://filmhiradokonline.hu> (дата звернення: 25.04. 2020)
- Архів Управління Служби Безпеки України (АУСБУ) в Закарпатській області, ф. 7, спр. С-6014, т. 1, арк. 288
- АУСБУ в Закарпатській області, ф. 7, спр. С-6014, т. 2, на 237 арк.
- АУСБУ в Закарпатській області, ф. 7, спр. С-6014, т. 3, на 298 арк.
- АУСБУ в Закарпатській області, ф. 7, спр. С-6014, т. 4, на 421 арк.
- АУСБУ в Закарпатській області, ф. 7, спр. С-6014, т. 6, на 253 арк.
- АУСБУ в Закарпатській області, ф. 7, спр. С-6014, т. 8, на 511 арк.
- АУСБУ в Закарпатській області, ф. 7, спр. 1758, т. 2, на 302 арк.
- АУСБУ в Закарпатській області, ф. 7, спр. 1758, т. 7, на 360 арк.
- Вибивають жидам вікна, брешуть і підлизуються до мадярів, 1938, *Нова Свобода*, 13 грудня, с. 3.
- Довганич О., 2003. Відкриті судові процеси над керівниками політичних партій А. Бродієм, С. Фенциком та їх спільниками, *Реабілітовані історією. Закарпатська область, книга перша*, Ужгород: Закарпаття, 788 с.
- Домбровський Д., 2009. *Польща і Закарпаття: 1938 – 1939 рр.*, Київ: Темпора, 392 с.
- 3 судової салі. Радванські крайняківці засуджені на 2 роки в'язниці, 1938, *Нова Свобода*, 13 грудня, с. 4.
- Казак, О., *Русофільська інтелігенція в національно-культурній життєвій Подкарпатській Русі (1939–1944)*. [Online]. Доступно: <https://cyberleninka.ru/article/n/rusofilskaya-intelligentsiya-v-natsionalno-kulturnoy-zhizni-podkarpatsoy-rusi-1939-1944/viewer> (дата звернення: 25.04. 2020).
- Карпатская Русь освобождена. Карпаторусские легионеры-чернорубашечники за освобождение своего народа, 1939, *Карпаторусский голос*, 24 марта, с. 3.
- Крайняк С., 1941, Організація угрорусской національної молодіж. Угрорусские легионеры-чернорубашечники, *Календар «культурно-просветительного общества имени А. Духновича»*, вып. 116, с. 67–72.
- Куцов К., 2016, Політична діяльність підкарпатських студентів-русофілів у період кризи державності Чехословаччини в 1938 – 1939 рр., *Науковий вісник Ужгородського університету: серія історія*, вип. 2(35), с. 11–20.
- Пагіря О., 2010, *Карпатська Січ: військове формування Карпатської України*, Київ: Темпора, 152 с.
- Пагіря, О. «Гібридна війна» Угорщини та Польщі проти Карпатської України у 1938 – 1939 рр. [Online]. Доступно: http://shron1.chtyvo.org.ua/Pahiria_Oleksandr/Hibrydna_viina_Uhorschyny_ta_Polschi_protiv_Karpatskoi_Ukrainy_u_1938_1939_rr.pdf?fbclid=IwAR1OQo8vts6K1xCBiDmMhuPPlzFYclYEFRhT9siau5f52ph8qvYKzUmkQw (дата звернення: 25.04. 2020).
- Пушкаш А., 2006. *Цивілізація или варварство: Закарпатье 1918 – 1945*, Москва: Изд-во «Европа», 546 с.
- Токар М., 2000. *Руська Національно-Автономна Партія. Організація та діяльність*, Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 35 с.
- Шандор В., 2000. *Спомини. Т. II. Карпатська Україна 1939 – 1945*, Ужгород: МПП «Гражда», 245 с.

References

- Arkhiv Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Zakarpatskii oblasti [Archive of the Security Service of Ukraine (ASSU) department in Transcarpathian region], f. 7, spr. S-6014, т. 1, на 288 арк. (in Russian).
- AUSBU v Zakarpatskii oblasti [ASSU department in Transcarpathian region], f. 7, spr. S-6014, т. 2, на 237 арк. (in Russian).
- AUSBU v Zakarpatskii oblasti [ASSU department in Transcarpathian region], f. 7, spr. S-6014, т. 3, на 298 арк. (in Russian).
- AUSBU v Zakarpatskii oblasti [ASSU department in Transcarpathian region], f. 7, spr. S-6014, т. 4, на 421 арк. (in Russian).
- AUSBU v Zakarpatskii oblasti [ASSU department in Transcarpathian region], f. 7, spr. S-6014, т. 6, на 253 арк. (in Russian).
- AUSBU v Zakarpatskii oblasti [ASSU department in Transcarpathian region], f. 7, spr. S-6014, т. 8, на 511 арк. (in Russian).
- AUSBU v Zakarpatskii oblasti [ASSU department in Transcarpathian region], f. 7, spr. 1758, т. 2, на 302 арк. (in Russian).
- AUSBU v Zakarpatskii oblasti [ASSU department in Transcarpathian region], f. 7, spr. 1758, т. 7, на 360 арк. (in Russian).
- Dombrovskiy D., 2009. *Polshcha i Zakarpattia: 1938 – 1939 rr.* [Poland and Transcarpathia: 1938-1939], Kyiv: Tempora, 392 s. (in Ukrainian).
- Dovhanych O., 2003. *Vidkryti sudovi procesy nad kerivnykamy politychnykh partii A. Brodiiem, S. Fencykom ta yikh spilnykamy* [Open trials against heads of political parties A. Brody, S. Fentsik and their associates], *Reabilitovani istoriieiu. Zakarpatska oblast, knyha persha*, Uzhhorod: Zakarpattia, 788 s. (in Ukrainian)

Karpatskaia Rus osvobozhdena. Karpatorusskie legionery-chernorubashechniki za osvobozhdenie svogo naroda [Carpathian Rus is liberated. Carpathian Russian Black Shirts Legionnaires for the liberation of their people], 1939, *Karpatorusskii golos*, 24 marta, s. 3. (in Russian).

Kazak, O., *Rusofilskaya intelligentsia v nacionalno-kulturnoi zhizni Podkarpatskoi Rusi (1939–1944)* [The russophile intelligentsia in the cultural life of Subcarpathian Rus (1939–1944)]. [Online]. Dostupno: <https://cyberleninka.ru/article/n/rusofilskaya-intelligentsiya-v-natsionalno-kulturnoy-zhizni-podkarpatskoy-rusi-1939-1944/viewer> (data zvernennia: 25.04. 2020) (in Russian).

Krainiak S., 1941, Orhanizaciia ugrorusskoi nacionalnoi molodezhi. Ugrorusskie legionery-chernorubashechniki [Organization ugrorussian national youth. Ugrorussian legionnaires-black shirts], *Kalendar «kulturno-prosvetitel'skogo obshchestva imeni A. Dukhnovicha»*, s. 67–72 (in Russian).

Kutsov K., 2016, Politychna diialnist pidkarpatskykh studentiv-rusofiliv u period kryzy derzhavnosti Chekhoslovachchyny v 1938 – 1939 rr. [Political activity of Subcarpathian Russophile students during the period of statehood crisis in Czechoslovakia 1938 – 1939], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: seriia istoriia*, vyp. 2(35), st. 11–20. (in Ukrainian).

Magyar világhíradó 780, február 1939 [Online]. Dostupno: <https://filmhiradokonline.hu> (data zvernennia: 25.04. 2020) (in Hungarian).

Pahiria O. «Hibrydna viina» Uhorschchyny ta Polshcha proty Karpatskoi Ukrainy u 1938 – 1939 [«Hybrid War» of Hungary and Poland against the Carpathian Ukraine in 1938 – 1939], [Online]. Dostupno: http://shron1.chtyvo.org.ua/Pahiria_Oleksandr/Hibrydna_viina_Uhorschchyny_ta_Polshchi_protly_Karpatskoi_Ukrainy_u_1938_1939_r.pdf?fbclid=IwAR1OQo8vts6K1xCBiDmMHuPfpIzFYcIYEFrHT9siau5f52ph8qvYKzUmkQw (data zvernennia: 25.04. 2020) (in Ukrainian).

Pahiria O., 2020. *Karpatska Sich: viiskove formuvannia Karpatskoi Ukrainy* [Carpathian Sich: military formation of Carpathian Ukraine], Kyiv: Tempora, 152 s. (in Ukrainian).

Pushkash A., 2006. *Tsivilizatsyya ili varvarstvo: Zakarpate 1918 – 1945* [Civilization or Barbarism: Transcarpathia 1918 – 1945], Moskva: Izd-vo «Evropa», 546 s. (in Russian).

Shandor V., 2000. *Spomyny. T II. Karpatska Ukraina 1939 – 1945* [Memories. T II. Carpathian Ukraine], Uzhhorod: “Hrazhda”, 245 s. (in Ukrainian).

Tokar M., 2000. *Ruska Natsionalno-Avtonomna Partiiia. Orhanizatsiia ta diialnist* [Russian National-Autonomous Party. Organization and activity], Uzhhorod: Hosprozrakhunkovyi redaktsiino-vydavnychiy viddil komitetu informatsiyi, 35 s. (in Ukrainian).

Vybyvaiut zhydam vikna, breshut i pidlyzuiutsia do madiariiv [Beat the Jew's windows, lie and flatter to the Magyars], 1938, *Nova Svoboda*, 13 hrudnia, s. 3. (in Ukrainian).

Z sudovoi sali. Radvanski krainiakivtsi zasudzeni na 2 roky viaznytsi [From the courtroom. The krainiakivtsi from Radvanka were sentenced to 2 years in prison], 1938, *Nova Svoboda*, 13 hrudnia, s. 4. (in Ukrainian).

SUMMARY

STRUCTURE AND ACTIVITY OF THE «RUSSIAN NATIONAL GUARD OF THE BLACKSHIRTS» LEADING BY STEPAN FENTSIK (1938 – 1939)

Yuriy Slavik

Candidate of History, Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University»

The article is devoted to the semi-military formation of the subcarpathian Russophiles, known as the "Guard of the Blackshirts", which operated between October 1938 and April 1939. In particular, their intelligence-sabotage and propagation work against the Ukrainian and Czech authorities in the Carpathian Ukraine is revealed, the structure and scope of the organization are determined, and their cooperation with the Hungarian authorities is analyzed. The main focus of the article is on the Guards pro-Hungarian activity aimed on the destabilization of the situation in the Carpathian Ukraine. The organization was established in Subcarpathian Rus in October 1938, during a period of exacerbation of the political crisis in the Czechoslovak Republic, and was primarily intended to assist the authorities in counteracting the Hungarian propaganda and sabotage work against the Czechoslovak Republic. The organization core was the youth of Russophiles public-cultural organizations and the members of the pro-fascist Russian National-Autonomous party led by Stepan Fentsik. In Hungarian-controlled territory of Subcarpathian Rus were formed three cells of organization from November 1938: in Uzhhorod (Radvanka), Mukachevo and Berehovo. The total membership is amounted about 800–1000 people, most of whom were involved in propagation work. Another type of their activity was intelligence and sabotage work, which was mainly carried out by the Guards in the border area. Small blackshirts forces were also involved in the occupation of the Carpathian Ukraine in March 1939 and in repressive actions against the Ukrainian movement in the occupied territory. Actually, starting as a regional youth organization aimed to assist Czechoslovak authorities in countering of Hungarian aggression, blackshirts guardsmen were already at the forefront of the hybrid war against the Czechoslovak Republic through a month.

Keywords: blackshirts guardsmen, Russophiles, S. Fentsik, Hungary, Czechoslovakia, Carpathian Ukraine.

ЦЕРКОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА ФЕОФІЛА (БУЛДОВСЬКОГО) (НА МАТЕРІАЛАХ ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СБУ)

Федчук Олександр, протоієрей

кандидат історичних наук, проректор з наукової роботи Волинської духовної семінарії Української Православної Церкви, м. Луцьк

E-mail: ol_fedchuk@ukr.net

Статтю присвячено аналізу життя та діяльності організатора й лідера «Лубенського розколу» митрополита Феофіла (Булдовського), котрий розпочав своє священницьке служіння у 1886 р. Автором показано, що ще в 1917 р. Булдовський став одним із провідників українського національного руху серед православного духовенства Полтавської єпархії. Ставши в 1923 р. архієреєм, Феофіл не змінив своїх переконань, прагнучи автокефалії Православної Церкви в Україні. В дослідженні розкриваються причини відмови Булдовського від підтримки Української Автокефальної Православної Церкви й утворення ним власної церковної організації, яку назвав «Братським об'єднанням парафій Української Православної Автокефальної Церкви». На основі збережених у кримінальній справі свідчень самого церковного діяча з'ясовано розвиток Лубенського розколу в східних регіонах України, а також показано реакцію Московської патріархії на діяльність цього угруповання. Акцентовано увагу на причинах припинення архієреєм церковної роботи наприкінці 1930-х рр. й описано намагання відновити ним церковне життя під час німецької окупації України. На підставі показів митрополита Феофіла доведено, що протягом 1942 – 1943 рр. він прагнув очолити Українську Автокефальну Православну Церкву, вважаючи себе найбільш гідною для цього особистістю, й мав натягнуті взаємини з її адміністратором митрополитом Полікарпом (Сікорським), котрий наділив Феофіла титулом митрополита Лівобережної України. Значну увагу приділено контактам архієрея з німецькою окупаційною владою. На закінчення розкрито намагання Булдовського після повернення у Східну Україну радянської влади в надії на затвердження на Харківській кафедрі налагодити контакти з Московською патріархією й з'ясовано обставини його арешту НКДБ та смерті в тюрмі під час слідства.

Ключові слова: митрополит Феофіл (Булдовський), митрополит Полікарп (Сікорський), «Лубенський розкол», Полтавська єпархія, Харківська єпархія, Українська Автокефальна Православна Церква, Московська патріархія.

Постановка проблеми. Церковне життя на території України під час німецької окупації було позначене паралельним існуванням кількох православних юрисдикцій. Одну з них відразу після окупації німцями Харківщини очолив Феофіл (Булдовський), котрий ще у 1920-х рр. організував так званий «Лубенський розкол», а після більшовицьких репресій другої половини 1930-х рр. залишив церковну роботу. В 1941 р. на пропозицію окупаційної влади саме він став відроджувати релігійне життя на Харківщині. В 1942 р. Булдовський декларував об'єднання з «полікарпівською» Українською Автокефальною Православною Церквою, після чого почав деякі свої дії узгоджувати з Полікарпом (Сікорським), хоча саме себе вважав найбільш відповідною фігурою для очолення УАПЦ.

Історіографія питання. Спробу історіографічного осмислення постаті митрополита Феофіла (Булдовського) зробила А. Киридон. Дослідниця відзначила понад вісімдесят праць, в яких йдеться про митрополита Феофіла, однак у більшості з них Булдовський розглядався лише як один із учасників церковного життя в Україні у 1920-х – 1940-х рр. [Киридон, 2017]. Серед іншого виділяється колективна праця, впорядкована О. Резніченко [Українська..., 2011], а також невеликі дослідження В. Пашенка та Ю. Волошина [Волошин Ю, Пашенко В., 1998; Пашенко В., 2004]. Слід виокремити й

фундаментальну працю митрополита Феодосія (Процюка) [Феодосій, 2004], де особистість митрополита Феофіла проаналізована більше. Однак, із перелічених авторів, лише один дослідник згаданої колективної монографії В. Приходченко у своєму дослідженні [Українська..., 2001, с. 31–52] використав кримінальну справу на митрополита Феофіла, що зберігалася в архіві Харківського управління СБУ, а нині – в Галузевому державному архіву СБУ [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766].

Мета. В даній статті на основі аналізу архівно-слідчої справи Булдовського з ГДА СБУ та інших матеріалів робиться спроба відтворити життєвий шлях цього церковного діяча.

Виклад основного матеріалу. Митрополит Феофіл (Булдовський) народився 23 липня / 5 серпня 1865 р. в сім'ї священника села Василівка Хорольського повіту Полтавської губернії отця Івана (помер у 1905 р.) та його дружини Олександри (померла у 1897 р.). Свою освіту Феофіл розпочав у Лубенському духовному училищі, на підготовче відділення якого батьки віддали хлопчика у 1875 р. У 1880 р. Булдовський завершив навчання в училищі й перейшов у Полтавську духовну семінарію. У 1886 р. закінчивши семінарію за першим розрядом [Разрядний список, 1886, с. 461], він був призначений учителем народної школи у рідному селі, де пропрацював один рік. У тому ж 1886 р. Феофіл Іванович одружився на донці місцевого

лікаря Олександрі Єрофіївні Яременко, котра мала з чоловіком однаковий вік. В березні 1887 р. жінка народила первістка – сина Олександра.

15 серпня 1887 р. єпископом Полтавським і Переяславським Іларіоном (Юшеновим) Феофіла Булдовського рукопокладено в сан священника до Миколаївської церкви містечка Маячки Кобеляцького повіту. Тут народилися ще троє дітей Булдовських – Віталій (1889), Олексій (1891) та Олена (1892) [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 6]. За чотирнадцять років перебування на парафії, за словами самого Булдовського, було відкрито церковно-парафіяльну школу у Маячках та школу грамоти у приписному селі Водолага. При парафіяльній школі священник проводив народні читання з використанням популярних тоді «туманних картинок та чарівного ліхтаря», працювали читальня, бібліотека, чайна. На парафії відкрите церковно-просвітницьке братство, побудовано два житлових будинки для причту [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 14]. «Я був покликаний доглядати за релігійним вихованням дітей заможних панів Лук'янових-Авінових, де користувався чудовою, величезною бібліотекою, що дало мені можливість поширити свою загальну освіту», – через багато років згадуватиме Булдовський [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 137].

Активна пастирська діяльність отця Феофіла не залишилася непоміченою єпархіальним керівництвом, тож у 1901 р. єпископ Іларіон перевів його настоятелем кладовищенської церкви Всіх Святих у Полтаві, де Булдовський прослужив до 1922 р. Одночасно він викладав Закон Божий у різних світських навчальних закладах Полтави, дванадцять років був штатним законовчителем та інспектором класів Полтавського єпархіального жіночого училища. Отець Феофіл вступив у Полтавське єпархіальне Свято-Макаріївське братство, в якому безоплатно тривалий час завідував бібліотекою [Общее собрание, 1906, с. 1029], а згодом став і членом ради братства. Також Булдовський залучався до роботи в місіонерському комітеті, єпархіальному свічному заводі, комітеті для біженців [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 138]. Про діяльність священника свідчить й обрання його членом ради благочиння та нагородження у 1909 р. орденом святої Анни 3-го ступеню.

Як було прийнято у сім'ях дореволюційного духовенства, діти отця Феофіла теж мали стати служителями Церкви, тому вони, як і батько, навчалися у Полтавській духовній семінарії (ПДС). Однак у 1905 р., втягнувшись у студентські страйки, Олександр Булдовський був відрахований із 5-го класу ПДС. Його середній брат Віталій в цей самий час навчався у 2-му класі семінарії, а молодший брат Олексій перебував у Полтавському духовному училищі. В єпархіальному жіночому училищі тоді ж навчалася Ольга Булдовська. У 1910 р. ПДС закінчив Віталій Булдовський, а у 1914 р. – Олексій Булдовський. Обоє були серед кращих випускників на курсі. Натомість, Олександр у 1907 р. вступив на природничий відділ фізико-математичного факультету Харківського університету, який закінчив

у 1912 р. Згодом він стане відомим вченим-гідробіологом.

Революційні події 1917 р. отець Феофіл, тоді уже протоієрей, сприйняв із піднесенням. У квітні в Полтаві він став учасником урочистої панахиди за Тараса Шевченка, під час якої виголосив до народу проникливе слово українською мовою [Шевченковский праздник, 1917, с. 713]. Увійшовши до Тимчасового комітету з організації церковного з'їзду, Булдовський взяв активну участь у розробці проекту парафіяльного та єпархіального життя [Собрания..., 1917, с. 723]. Отцю Феофілу було доручено завідувати «українським відділом» реорганізованих «Полтавських єпархіальних відомостей» [О реорганизации..., 1917, с. 1252]. Наприкінці липня 1917 р. Булдовський був обраний членом Полтавського єпархіального зібрання, з-поміж учасників якого обирали делегатів на Помісний Собор 1917 р. [В окружном..., 1917, с. 1304]. На вказаних єпархіальних зборах отець Феофіл виступив з доповіддю про українізацію богослужбового життя. Доповідь протоієрея було прийнята на соборі схвально, його учасники висловлювались за повну автокефалію Церкви в Україні. Підтримка позиції Булдовського виразилася в обранні його до складу єпархіальної церковної ради при єпископі, в якій він зайняв високу посаду заступника голови – тобто самого архієрея.

Учасником Помісного Собору РПЦ протоієрей Феофіл не став, однак у 1918 р. його обрано членом Всеукраїнського церковного собору, де виконував обов'язки секретаря. В наступному році він – голова Полтавського єпархіального управління [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 15].

У 1920 р., після остаточного зайняття Полтави більшовицькими військами, протоієрей Феофіл Булдовський був арештований. За словами священнослужителя, причиною першого арешту стала його пропозиція помолитися із ув'язненими, утримуваними в теплому храмі Полтавського монастиря. Вочевидь, того разу отець Феофіл був затриманий ненадовго, але згодом йому пред'явили звинувачення, як голові консисторії, у виділенні денікінській армії 100 000 рублів із єпархіальних коштів. Тільки через чотири місяці Булдовського, за недоведенням вини, було звільнено [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 15].

Попри проукраїнські настрої значної частини полтавського духовенства, тут переважно негативно сприйняли рішення Всеукраїнського собору духовенства і мирян 1921 р., де було утворено Українську Автокефальну Православну Церкву, члени якої без необхідної участі архієреїв «рукопоклали» в єпископський сан священників Василя Липківського та Нестора Шараєвського. Задля посилення на Полтавщині позицій канонічної Церкви місцеве духовенство з числа прихильників українізації на канонічних засадах ініціювало рукопокладення в сан єпископа протоієрея Феофіла Булдовського, котрий якраз у цей час овдовів. У 1922 р. екзарх України митрополит Михаїл (Єрмаков) дав згоду на це, і 14 січня 1923 р. в Полтавському Свято-Успенському соборі архієпископ Полтавський і

Переяславський Григорій (Лисовський) разом із вікарними єпископами Петром (Кіреєвим) та Миколаєм (Брайловським) рукопоклали Булдовського в єпископа Лубенського (сам він називав себе «Лубенським, Миргородським і Лохвицьким» [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 16]. Питання про попередній постриг Булдовського залишається дискусійним, адже свідки наречення у єпископа й самої хіротонії стверджують, що той був у протоієрейській камілавці, а не в чернечому клобуці [Багдасарова, 2003, с. 358]. Невдовзі після хіротонії єпископ Григорій передав Булдовському право керувати цілою єпархією на випадок свого звільнення. У 1924 р. архієрейські повноваження Булдовського, за його словами, були визнані радянською владою.

Залишаючись послідовним прихильником автокефалії Української Церкви, Булдовський переконував у її необхідності й свого правлячого архієпископа Григорія. Той дав благословення на поїздку в Москву делегації прибічників автокефалії разом із єпископом Феофілом. Однак на зустрічі з українцями патріарх Тихон зазначив, що він не має права одноосібно давати автокефалію, хоча й не бачить принципових заперечень. Святіший також говорив про дозвіл служити українською мовою й про організацію автономного вищого церковного органу управління в Україні. Але позиція патріарха не влаштувала єпископа Феофіла, котрий після свого повернення в Лубни припинив молитовне спілкування з архієпископом Григорієм, зійшовшись із невизнаним єпископом Павлом (Погорілком), який теж виступав проти липківців, отримавши своє свячення від російських обновленців. Разом із ним Феофіл самочинно звершив першу архієрейську хіротонію Сергія (Іваницького), називаючи себе вже «автокефальним єпископом Полтавським».

Про таку діяльність свого вікарія владики Григорія сповістив патріарха Тихона, котрий запропонував Булдовському покаятися й прибути в Москву для пояснення власних дій. Натомість, той розіслав українським архієреям та духовенству Полтавської єпархії запрошення на Всеукраїнський церковний собор, що мав відбутися в Лубнах.

На запрошення єпископа Феофіла в червні 1925 р. відгукнулося близько двохсот осіб, серед яких, не рахуючи неканонічних Погорілка та Іваницького, лише два архієреї – Золотоніський вікарій Сергій (Лабунцов) та колишній Катеринославський архієпископ Іоанникій (Соколовський). Вказані діячі звершили ще одну архієрейську хіротонію, після чого провели собор, на якому проголосили автокефалію Української Православної Церкви, яку назвали «Братське об'єднання парафій Української Православної Автокефальної Церкви». Номінальним главою організації став Погорілко, хоча реальним її керівником був Булдовський, адже більшість парафій, що пристали до неї, знаходилися в Лубенській окрузі.

Реагуючи на дії «лубенців», в РПЦ їх неодноразово закликали до покаяння, на що Булдовський та його прихильники не реагували. Тоді було підготовано проект «Постанови Собору

православних єпископів України про позбавлення сану керівників Лубенського розколу і відлучення їх від Церкви», який підписало тринадцять архієреїв, через що документ отримав назву «Постанова 13-ти». Відтак на початку 1926 р. заступник патріаршого місцєблєститєля митрополит Сергій (Страгородський) підписав постанову про позбавлення діячів «Лубенського розколу» сану та відлучення їх від Церкви. Не прийнявши це рішення, Булдовський відправився до Москви, де подав скаргу про перегляд справи, але ця апеляція адресувалася не тим, хто відлучив полтавських автокефалістів, а Тимчасовій вищій церковній раді під керівництвом архієпископа Григорія (Яцковського), котрий і сам перебував у канонічному розриві з митрополитом Сергієм [Багдасарова, 2003, с. 360].

Відомо, що на початку 1927 р. Булдовський скликав полтавське духовенство на зібрання, яке мало на меті примиритися з канонічною Церквою, заради чого було запрошено й архієпископа Григорія (Лисовського), котрий відмовився від участі. Втім, восени 1927 р. єпископ Феофіл у Москві став учасником з'їзду єпископів, учасників вищезгаданої «григорівської» орієнтації, що йшло в розріз з бажанням повернутися до канонічної Церкви. Вочевидь, причиною пошуків єднання з цією групою російських архієреїв було бажання хоча б таким чином вийти з духовної самоізоляції, тим більше, що на з'їзді передбачався розгляд омріяної Феофілом автокефалії Української Церкви.

Після цього з'їзду перейшов до «григорівців» та виїхав у Сибірськ Іоанникій (Соколовський), котрий очолював Харківську єпархію «лубенської» орієнтації. Звільнене місце поспішив зайняти сам Булдовський, котрий скликав єпископський собор, на якому був обраний головою й зведений у сан архієпископа. Харків на той час вважався столицею радянської України, тож закріплення в цьому місті було важливим для Феофіла, який у 1929 р. встиг обзавестися титулом митрополита. Керуючи Харківською єпархією, він продовжував постійно проживати в Лубнах. В 1930 р., після смерті рукопокладеного «григорівцями» Луганського митрополита Августина, місцевими адептами Булдовський був обраний управляючим ще й Луганською єпархією, але у Луганськ переїхав лише у 1931 р., а в 1937 р. перебрався у Харків [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 76].

Тим часом більшовицька влада, яка до часу дозволяла діяльність всіх православних юрисдикцій, будучи зацікавленою в роздробленості Православної Церкви, почала застосовувати репресії до розкольницьких церковних організацій, обмежуючи їх активність. В 1930-х рр. різко скоротилася кількість парафій «лубенської орієнтації». Першими зникли парафії власне на самій Лубенщині, у другій половині 1937 р. була ліквідована остання община «лубенців» на Харківщині, тому Булдовський знову переїхав у Луганськ, де служив до середини 1939 р. [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 17].

Закриття храмів супроводжувалося й репресіями духовенства. Арештовано було й сина Булдовського Олексія, котрого розстріляно восени 1937 р.

Незадовго до того за сфабрикованою на Далекому Сході справою страчено й іншого сина – Олександра. Проте до кінця свого життя Феофіл Булдовський знав тільки те, що сини арештовані й кудись вивезені. На волі залишалася лише донька, в якій теж був репресований чоловік – колишній офіцер царської армії [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 20].

Сам же митрополит, після закриття в Луганську у 1939 р. останнього підпорядкованого йому храму, знову перебрався в Харків, де проживав в якості приватної особи. Про нього нічого не було чути до окупації німцями Харкова у жовтні 1941 р. Вже через два тижні на квартиру до Булдовського прийшов його давніший сподвижник по «лубенському» розколу протоієрей Олександр Кривомаз, котрий розповів, що при новоствореній міській управі організовано релігійний відділ, перед яким німці поставили завдання з відновлення Української Автокефальної Православної Церкви у місті та області. Кривомаз повідомив, що в міській управі знають про проживання в Харкові владики, з яким бургомістр хотів би зустрітися. Тому протоієрей рекомендував негайно зареєструватися в міській управі в якості православного митрополита, взявши в свої руки церковну владу в усій Лівобережній Україні [Феодосій, 2004, с. 427].

«Перебуваючи під впливом військових успіхів німців на Україні і під Москвою, я не сумнівався в тому, що Радянський Союз потерпів воєнну поразку. В результаті такого висновку я поставив перед собою задачу зайняти керівне становище у відроджуваній Автокефальній Українській Православній Церкві, – свідчив Булдовський. – Перебуваючи старшим митрополитом в Україні, я претендував на зайняття посту митрополита Київського і всієї України» [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 18].

Заручившись підтримкою окупаційної влади, Булдовський склав відозву «До всіх вірних дітей Святої Православної Церкви в Україні», в якій висловив вдячність німецьким військам і закликав до об'єднання в Автокефальній Церкві усі православні орієнтації. Документ розповсюджувався парафіями Харківської, а пізніше – Полтавської єпархії.

У свою чергу, релігійний відділ міської управи розіслав на парафії свій циркуляр, зміст якого не сподобався Булдовському. Там йшлося, що в Україні є одна-єдина Автокефальна Церква з єдиним церковним управлінням і що в усіх парафіях богослужіння мають звершуватися українською мовою і лише за наявності десь 80% росіян богослужіння можуть проводитися слов'янською мовою з возгласами українською. Циркуляром вводилося у Харківській області загальне молитовне поминання «вождя німецького народу», «Батьківщини нашої України» й «найпочеснішого архієпископа Василя митрополита Київського і всієї України, найпочеснішого митрополита Феофіла архієпископа Харківського і Охтирського». Булдовський залишився невдоволений внесенням у форму поминання Василя (Липківського), котрий, між тим, був розстріляний ще у 1937 р. (про це не Феофіл не знав), й поминанням його самого лише в якості єпархіального архієрея. «Бачачи, що циркуляр

виходить від міської управи, а значить він узгоджений із німцями, я відкрито не протестував. Не хотів я й сваритися з крайніми націоналістами, оскільки в цей період вперто циркулювали чутки про те, що в Києві німці створили український фашистський уряд на чолі з Винниченком. Дещо пізніше, дізнавшись про негативне ставлення німців до крайніх націоналістів, я викинув із формули поминання Василя Липківського як самосвята», – казав Булдовський [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 23].

Наприкінці 1941 р. до митрополита Феофіла прибула делегація «з представників видних українських націоналістів», членів «Просвіти». Вони запропонували Булдовському положення про склад єпархіального управління, в яке мало входити три особи – один священнослужитель й два мирянина. У склад такого органу митрополит Феофіл навідріз відмовився входити, хоча прибулі наполегливо просили його не відмовлятися, бо «так потрібно в інтересах неньки України». «Моя впертість, – свідчив Булдовський, – пояснювалась ще й тим, що я побачив тенденцію українських націоналістів використати мене в своїх інтересах, що розходилося з моєю думкою налагодити відносини з німцями і за їх допомогою захопити вищу церковну владу в Україні у свої руки» [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 24]. Врешті, конфлікт вирішився компромісним рішенням ввести до єпархіального управління п'ять осіб, три з яких мали бути священнослужителями.

Згодом Булдовський переконавав слідство, що харківські націоналісти вимагали від нього негайної українізації церковного служіння, з чим він сам не погоджувався: «Моя незгода обумовлювалася наступними причинами: насильна українізація могла викликати спротив групи духовенства і мирян, а це саме посилить і дасть зростання автономній (патріаршій) церковній орієнтації, крім того у нас були відсутніми церковні книги на українській мові» [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 26].

Незбаром після утворення єпархіального управління Булдовський був викликаний у гестапо. Німецький офіцер через перекладача спершу розпитав про ставлення народу до окупантів, а потім попередив, що церква не повинна втручатися у будь-які політичні справи й проводити антинімецьку роботу. Перед митрополитом було поставлене завдання не загострювати взаємини між різними церковними орієнтаціями. За словами Феофіла, він «крім виконання постійно діючого завдання гестапо про проведення угодної німцям церковної політики серед населення і популяризації німців як визволителів українського народу від більшовиків, за завданням гестапо виступав з рядом профашистських проповідей, влаштовував моління за Гітлера й написав ряд профашистських відозв до населення» [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 28]. Зокрема, у липні 1942 р. Булдовський підписав відозви проти Московського митрополита Сергія та екзарха України митрополита Миколая. Ряд профашистських статей надруковано в газеті «Нова Україна». Серед інших дій Булдовського, що не лишилися непоміченими радянськими слідчими, можна назвати

панахиди за загиблими героями Крут та Симоном Петлюрою, участь у вітанні німецького командування з нагоди річниці початку війни, долучення до протесту на ім'я Черчилля та Рузвельта через бомбардування радянською авіацією воєнних об'єктів у Харкові. Водночас, архієрей переконував, що відмовився від співпраці з представником німецького Міністерства праці, бо не був прихильником відправлення української молоді у Німеччину та допомоги окупантам у влаштуванні оборонних рубежів на підступах до Харкова [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 68, 72].

Як найстарший в Україні за хіротонією архієрей автокефального спрямування, Булдовський продовжував вважати себе найдостойнішим кандидатом на посаду Київського митрополита. На початку 1942 р. він склав декларацію на ім'я рейхскомісара України Е. Коха, в якій завіряв у бажанні служити українському народу у відповідності з інтересами Німеччини й звинувачував націоналістів у тому, що вони заважають йому зайняти посаду митрополита. Декларація для Коха була передана в гестапо, однак відповіді на неї Булдовський не отримав [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 41].

Своїми свідченнями митрополит Феофіл неодноразово намагався переконати слідчих, що він не підтримував ідеї УАПЦ Полікарпа (Сікорського), адже навколо цієї Церкви були об'єднані крайні націоналісти, які не знаходили співчуття й серед німців. Втім, вочевидь головним все ж було те, що в УАПЦ не розглядали особу Булдовського як митрополита Київського і всієї України, адже 27 липня 1942 р. в Харкові митрополит Феофіл таки склав акт про своє приєднання до «полікарпівського» єпископату.

Це сталося під час зустрічі з єпископом УАПЦ Мстиславом (Скрипником), котрий спеціально прибув у Харків. Булдовський розповідав, що Скрипник «запропонував підписати акт про приєднання до адміністратора Полікарпа». На спільній нараді за участі представників місцевого духовенства ухвалили «визнати, що парафії, підпорядковані Високопреосвященнішому Владиці Феофілу на терені Харківської, Полтавської, Сумської і Курської областей, становлять складову частину Української Православної Автокефальної Церкви на чолі з Адміністратором Архієпископом Полікарпом» [Власовський, 1998, с. 229–230]. Зауважимо, що саме Мстислава (Скрипника) адміністратор УАПЦ планував призначити до Харкова для допомоги престарілому Феофілу [Власовський, 1998, с. 239].

Дещо наївний у своїх оцінках лояльності німців як до нього, так й до інших архієреїв, митрополит Феофіл наступним чином пояснював власні дії: «На невдоволенні німцями західноукраїнськими єпископами я й побудував свій розрахунок на захоплення главенства в мої руки. Моєю перевагою було позитивне до мене ставлення з боку гестапо, а всю церковну політику німців на Україні здійснювало саме гестапо. Але відповідь на мою декларацію від Коха не приходила. Вірогідно, це

пояснювалось тим, що німці розраховували ще на те, що їм вдасться повністю використати Полікарпа Сікорського. Не бажаючи залишатися в ізоляції, я був змушений змінити тактику й увійти в безпосередні зносини з Полікарпом, не залишаючи зовсім своїм планів» [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 86].

Свою приналежність до «полікарпівської» УАПЦ Булдовський підтвердив і приїздом на запланований в Луцьку церковний собор, що мав розпочатися 8 жовтня 1942 р., але був заборонений окупантами. Митрополит Феофіл з супроводжуючими прибув до Луцька лише 10 жовтня, не заставши тут інших архієреїв. «Полікарп (Сікорський) прийняв мене холодно, оскільки він вірогідно знав, що його призначення адміністратором, проведене митрополитом Варшавським Діонісієм, я вважав неканонічним... Моя розмова з митрополитом Полікарпом була натягнутою, бесіда була тільки з питання хіротонії нових єпископів для єпархій Лівобережної України», – свідчив Булдовський [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 52].

Пробувши в Луцьку два дні, митрополит повернувся у Харків. За словами Булдовського, «поїздка в Луцьк дала йому можливість краще орієнтуватися у загальноукраїнських церковних справах і переконатися, що з Полікарпом боротися важко, оскільки за його спиною стоїть весь західноукраїнський єпископат» [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 87].

Відносини між двома основними православними орієнтаціями продовжували залишатися складними, що відчувалося й у Харкові. Булдовський стверджував, що місцеві автономісти називали його «розкольником» та «неканонічним митрополитом». «З такою дискредитацією, що падала на авторитет очолюваної мною автокефальної єпархії, я боровся всіма шляхами», – казав він [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 54]. Зокрема, через гестапо та міську управу Феофіл відібрав в Автономній Церкві Благовіщенський собор. Органам місцевого самоврядування Харківської області Булдовський розіслав циркуляр, яким пропонував не допускати до церковно-проповідницької роботи священників, котрі не входили до його юрисдикції і не мали документів за його підписом. Іншим циркуляром міським бургомістрам та окружним старостам митрополит Феофіл вказував протидіяти переходу автокефальних парафій до Автономної Церкви. Священників, які бажали змінити юрисдикцію, Булдовський відсторонював і забороняв, призначаючи на парафії інших осіб. «Ці рогатки були неподоланні, – визнавав Феофіл. – Необхідно також не забувати, що місцеві органи самоуправління очолювали націоналісти, які власне вживали усіх заходів до того, щоб захищати автокефалію й не допустити в район автономістів, прихильників Московського патріархату» [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 54].

В грудні 1942 р. в харківській газеті «Нова Україна» з'явилося повідомлення про те, що «згідно акту об'єднання церков першу сесію Синоду має скликати найстарший за хіротонією Феофіл митрополит Харківський і Полтавський». Спільний

синод було намічено провести з 22 по 24 грудня, а головним питанням мала стати «боротьба з більшовизмом у Церкві, який розповсюджують Московський митрополит Сергій та колишній Київський митрополит Миколай». Булдовський стверджував, що дозвіл гестапо на проведення в Харкові синоду було отримано. Запрошення на нього він надіслав провідним автокефальним та автономним архієреям. Посланець Феофіла особисто вручив запрошення Сікорському, який, скориставшись нагодою, передав Булдовському вказівку не зволікаючи жодного дня послати у головні міста Лівобережжя (Сімферополь, Полтаву, Ніжин, Мелітополь, Суми, Маріуполь та Ворошиловград) українських єпископів-автокефалістів. Для проведення такого заходу Сікорський призначав Булдовського «митрополитом Лівобережної України» з правами адміністратора на цій території [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 56–58].

Скликаючи синод, Булдовський, вочевидь, прагнув використати чи не останній шанс очолити Церкву, про що свідчив так: «З одного боку, акт, здавалося б, давав мені перспективу і реальний шанс для перемоги у боротьбі за главенство: одна зі статей акту передбачала скликання першої сесії синоду найстарішим за хіротонією архієреєм, а я був якраз старішим серед українських єпископів. З іншого ж боку, автори Почаївського акту “забулися” внести моє ім'я в число членів синоду, таким чином питання про те, хто скликає синод, було залишене актуальним. Думаю, що це було зроблено свідомо. Я вирішив сам проявити ініціативу й скликати синод у Харкові по праву старшого архієрея» [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 88].

Однак інтуїція підвела старого архієрея, котрому окупанти все ж не дали права провести омріяний синод. Не вміючи, очевидно, мислити масштабніше, митрополит Феофіл так і залишився в тенетах своїх давнішніх бажань: «Я виніс враження, що німці все більше обмежують права Автокефальної Церкви, будучи незадоволеними її націоналістичною лінією. З іншого боку, я зрозумів, що Полікарп та його прибічники розкусили мої плани в зв'язку з проектом скликання сесії синоду в Харкові і зовсім не мають наміру приїздити до Харкова. Призначення мене митрополитом всієї Лівобережної України я сприйняв як «підсолонження пілюлі» і не більше... Це було дуже серйозним ударом по моїх планах і розрахунках» [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 89].

Було також зафіксовано декілька спроб Булдовського налагодити зв'язки з різноманітними зарубіжними церковними організаціями. [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 45–48]. Всі спроби зав'язати контакти з іноземцями митрополит Феофіл пояснював у все тій же площині особистих амбіцій: «Я розраховував, що закордонні зв'язки укріплять мої позиції у внутрішньоцерковній боротьбі та полегшать досягнення загальноукраїнського церковного главенства, оскільки укріплять мій авторитет» [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 90–91].

В лютому 1943 р. німецькі окупанти залишили Харків. Разом із ними, якщо довіряти слідчим НКДБ, планував евакуюватися на Правобережжя й

Булдовський, якого запевнили у резервуванні семи місць у потягу на Київ. Однак потяг від'їхав без нього, а інших можливостей для евакуації митрополит не мав, тому він залишився в Харкові [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 73].

16 лютого 1943 р., першого ж дня після вступу радянських військ у Харків, митрополит Феофіл біля єпархіального управління зустрів групу радянських офіцерів, запросивши їх до себе. Розповідаючи про життя в роки німецької окупації, Булдовський виправдовувався, що німці запропонували відновити церковне життя і він «не рахував зрадою Батьківщині піти служити в церкві». Тут же Феофіл скаржився на засилля націоналістів, котрі вимагали автокефалії і закликали «відірвати людей від Москви». Згадав митрополит і про виклики у гестапо, щоправда підкресливши, що він відмовлявся від співпраці з цим органом. «Гестапо поступово прижимало мене, щоб я дав підписку про співробітництво, але я не піддавався», – розповідав Булдовський, додавши, що саме німці нав'язали йому визнати підпорядкування Полікарпу (Сікорському) [Феодосій, 2004, с. 491–494].

Отже, митрополит Феофіл прагнув виставити себе перед більшовиками з позитивного боку й уникнути відповідальності за співпрацю з окупантами. Невідомо, чи радянські спецслужби в цей час вивчали діяльність Булдовського, а вже через місяць німці провели контрнаступ і знову зайняли Харків. В серпні 1943 р., напередодні остаточного відступу звідти, гітлерівці навіть не запропонували митрополиту Феофілу евакуюватися. «Я їм був уже не потрібний. Інших засобів я знову ж таки не мав, а тому в силу обставин я залишився у Харкові», – казав Булдовський [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 73]. Митрополит сподівався, що його, як стару людину, ніхто чіпати не буде, і йому вдасться виправдати свої дії обставинами часу, а дещо він зможе й приховати. Можливо, привід до заспокоєння давав Булдовському й досвід виживання під час першого зайняття Харкова більшовиками, коли енкавееєсівці встигли арештувати тих, кого вважали причетними до співпраці з окупантами.

«Моєю неевакуацією з Харкова скористалися західноукраїнські єпископи, щоб остаточно позбавити мене будь-яких претензій на главенство в українській автокефалії. Під час другої евакуації Харкова влітку 1943 р. я отримав офіційне сповіщення від Полікарпа про зняття з мене титулу митрополита всієї Лівобережної України. Такий був кінець моєї боротьби за митрополита всієї України», – бідкався Булдовський радянським слідчим [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 89].

Невдовзі після остаточного зайняття Харкова Червоною армією митрополит Феофіл отримав листа від екзарха України митрополита Миколая (Ярушевича), котрий був членом Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників. Владика просив повідомити про звірства, які чинили на Харківщині фашисти [Феодосій, 2004, с. 498]. В архівно-кримінальній справі Булдовського збережено датований 8 листопада 1943 р. лист-

відповідь «митрополита Харківського і Охтирського УПЦ» на адресу Ярушевича. З його тексту видно, що такий рапорт у комісію Булдовський надсилав уже не вперше [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 131].

Але митрополит Миколай був не єдиним представником патріархії, з яким у цей час листувався Булдовський. Одразу після обрання митрополита Сергія (Страгородського) Московським патріархом, він подав на адресу останнього рапорт із проханням прийняти у свою юрисдикцію. «Цей рапорт, – стверджував Феofil, – означав мою відмову не лише від претензій на главенство в Українській Православній Церкві, але й від ідеї автокефалізму загалом. Я думав, що завдяки цьому зумію встояти і зберегти за собою хоча б Харківську єпархію» [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 91].

Під час слідства митрополит Феofil неодноразово буде казати, що відповідь із Москви не прийшла. Однак 10 листопада він написав митрополиту Миколаю (Ярушевичу), що «вчора» отримав телеграму від патріарха з викликом у Москву. Готуючись до виїзду, Булдовський вирішив ще раз написати Ярушевичу, з яким уже були наведені зв'язки, сподіваючись, можливо, на його покровительство перед патріархом Сергієм: «Давно вже мною з міським духовенством було послано святішому Патріарху Сергію вітальну телеграму з обранням його у Патріархи і з проханням прийняти мою єпархію під своє окормлення. Я хотів же вслід надіслати й пояснювальні листи Його Блаженству і Вашому Високопреосвященству, але сталася деяка затримка. Тим не менше, я весь час скорбів душею і гірко каявся, згадуючи свої старі помилки. Я розумію: “Діяння 13”. Я не стану оправдуватися зараз, але скажу, що у цьому “діянні” багато

неправди, і Його Блаженство введений був в оману. Я ніколи не був ні шовіністом, ні автокефалістом. Я став на шлях Собору Київських Єпископів 1922 року винятково з бажання утримати рідний український народ від великого гріха, і в цьому, дяка Богу, встиг. Викладати всю справу на папері я не можу... І Ви, Владико, це розумієте... І ось я 78-річний старець, напівхворий, наважуюся їхати до Вас у Москву, щоб у ніг Його Блаженства скласти свої старі і нові помилки та випросяти у нього собі прощення. Я не смів безпосередньо звертатися до Його Блаженства, і хотів просити Вас бути в даному випадку братським посередником. Але ось вчора неочікувано отримав від Святішого Патріарха телеграму, викликаючи мене у Патріархію. Приїду неодмінно, про що повідомляю телеграфом (на жаль, телеграми-блискавки не встигли сьогодні здати, вимагається від когось дозвіл – здадуть завтра)» [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 136].

Однак цей лист не потрапив митрополиту Миколаю, хоча й був зданий на пошту – він зберігається в архівно-кримінальній справі Булдовського, за яким радянськими спецслужбами, безумовно, вже велося стеження. Припускаємо, що саме це листування і спонукало НКДБ розпочати кримінальне провадження, поки патріархія не визнала повноважень Булдовського. Адже лише за два місяці перед цим Й. Сталін зустрівся з головними ієрархами РПЦ, дозволивши обрати патріарха і декларувавши нові взаємини між Церквою і державою в СРСР. Арешт діючого митрополита Харківської єпархії ставив би під сумнів щирість сталінської політики по відношенню до РПЦ, що було не на часі.

Рис. 1. Світлина митрополита Феofilа з кримінальної справи, арк. 6

Отже, 11 листопада 1943 року у 2-му Управлінні НКДБ УРСР було підписано постанову про арешт Булдовського (1). Митрополит Феofil обвину-

вачувався у наступному: «В період тимчасової окупації України був організатором та керівником автокефальної церкви Харківської і Полтавської

областей, а з кінця 1942 р. очолив парафію автокефальної орієнтації всієї лівобережної України і проводив боротьбу за захоплення керівної ролі в УАПЦ, претендуючи на пост екзарха України. З першого дня окупації встановив близькі відносини з вищими німецькими колами німецької армії і керівниками гестапо. Останні були частими відвідувачами аудієнції Булдовського і були постійними учасниками часто влаштовуваних багато обставлених вечорів, на яких виступали із різними антирадянськими промовами, піднімали тост за Гітлера і т. д. Булдовський давав установки духовенству на проведення в церквах антирадянської націоналістичної і профашистської агітації, організацію урочистих богослужінь за перемогу німецької армії, здоров'я Гітлера, а також відправлення панахид за Симоном Петлюрою, Коновальцем та іншими націоналістами. Булдовський випустив ряд антирадянських, профашистських відозв до віруючих і духовенства України і закликав до боротьби проти Червоної Армії, а також писав статті аналогічного змісту в фашистську газету «Нова Україна»... Булдовський розсилав у церкви циркуляри про сприяння німецькій владі у мобілізації робітників в Німеччину, мобілізацію робітників на оборонні будівництва німців, систематично виступав з церковного амвону з різними антирадянськими профашистськими і націоналістичними проповідями» [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 1].

Вже 13 листопада 1943 р. митрополита Феофіла було арештовано. 27 листопада, після другого допиту, слідчий зміг підготувати постанову про пред'явлення йому звинувачення за статтями 54-1«а», 54-10 ч. 2 та 54-11 КК УРСР [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 107].

Після цього арештований допитувався 30 листопада, щодня з 2 по 7 грудня, а 10 грудня він викликався до слідчого тричі. Особливо тривалим був допит, що розпочався вранці 13 грудня, а завершився аж після півночі наступного дня. Протягом того ж 14 грудня митрополит Феофіл ще декілька разів викликався для допитів.

Перебуваючи під неймовірним стресом, архієрей втрачав останні сили. 5 січня 1944 р. лікар внутрішньої тюрми УНКДБ Харківської області підписав лікарняну довідку, в якій зазначив, що за останній час здоров'я Феофіла (Булдовського) різко погіршало: «Почали все частіше проявлятися ознаки серцевої слабкості, крім того з'явилися болі по ходу шлунково-кишкового тракту, супроводжувані розладом шлунка» [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 159]. Для уникнення небажаних наслідків і враховуючи, що Булдовський потребує сторонньої допомоги, було прийняте рішення про поміщення його у тюремну лікарню. На жаль, медична допомога, а тим більше тюремна, вже нічим не змогла допомогти немичному старцю, смерть якого було зафіксовано 23 січня 1944 р. о 9-й годині ранку. Її причиною вказано порок серця [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 160].

Мабуть, Булдовський уже не дізнався про те, що у грудні 1943 р. в «Журналі Московської Патріархії»

було надруковане розпорядження патріарха Сергія «про іменуючого себе «митрополитом» Феофіла Булдовського». «Булдовський весь цей час, майже 18 років, на очах в усіх священнодіє і, видаючи себе за архієрея, втручається в управління чужих єпархій, – йшлося в розпорядженні. – Отже, стягнення, накладене церковним судом на Булдовського, залишається у силі: Булдовський не має на собі архієрейського сану і відлучений від Церкви. «Усі дії Феофіла Булдовського по управлінню церковному і по поставленню єпископів та інших священних і церковних чинів, з дня його відступлення від Православної Церкви (12–25 грудня 1924 р.), оголошуються недійсними і не маючими ніякої сили в Церкві Христовій» (із вироку українських архієреїв). Цим вироком і слід у ставленні до Булдовського та до всіх, хто веде від нього свою хіротонію, керуватися всім бажаючим бути вірними Св. Православної Церкви. У цілях попередження всіх Православних синів Церкви це моє розпорядження і направляється у Харківську та інші єпархії, більше чи менше заражені вторгненням Булдовського» [Распоряжение..., 1943, с. 9]. Не можемо стверджувати, було це розпорядження заплановане патріархом Сергієм заздалегідь, чи ж стало оперативною відповіддю на арешт Булдовського, вчиненою з метою дистанціювання від репресованого за зв'язки з окупантами.

У 1997 р. архівно-кримінальна справа на митрополита Феофіла Булдовського була переглянута прокуратурою Харківської області в рамках Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Хоча Булдовський не вчинив нічого такого, чого не робили інші репресовані в той же час і згодом реабілітовані архієреї, в прокуратурі вирішили, що він обгрунтовано притягнений до відповідальності за статтею 54-1«а» КК УРСР як зрадник Батьківщини, який добровільно поступив на службу до окупантів і встановив зв'язок із гестапо, а тому реабілітації не підлягає [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 165–170]. Парадоксально, але близький до Харківського єпархіального управління протоієрей, котрий незадовго до смерті Булдовського був засуджений до десяти років ув'язнення, реабілітований ще у 1993 р. Між тим, співпраця останнього з гестапо була набагато виразнішою, а крім того він видав посланого до нього кур'єра НКВС та доносив на окремих осіб [ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67766, арк. 178]. Слід підкреслити й те, що Булдовський, через свою смерть під час слідства, взагалі засудженим не був, що теж наводить на певні юридичні висновки.

Висновки. Таким чином, священницька праця Феофіла Булдовського розпочалася ще в 1887 р., коли його було рукопокладено в ієрея Полтавської єпархії. Протягом своєї тривалої церковної служби отець Феофіл встиг заявити про себе не лише як активний священнослужитель, але й як український патріот, що сприяло стрімкій службовій кар'єрі священника під час революційних рухів 1917 р. З того часу Булдовський займав провідні посади в Полтавському єпархіальному управлінні, а на початку 1923 р. був рукопокладений у вікарного

Полтавської єпархії Лубенського єпископа. Попри свої яскраві проукраїнські погляди, єпископ Феофіл виступав проти руху УАПЦ, вважаючи його представників самосвятами. Бажання Булдовського добитися автокефалії Церкви в Україні канонічним шляхом штовхнуло його до дій, визнаних Московською патріархією якраз неканонічними й названих в історіографії «лубенським розколом». Протягом 1920-х – 1930-х рр. Булдовський зумів поширити свій вплив, крім Полтавщини, ще й на Харківську й Луганську області України, але до 1939 р. радянська влада ліквідувала всі легальні осередки «лубенців», тож Булдовський був змушений відійти від церковної діяльності й оселитися в Харкові як приватна особа. Одразу після німецької окупації Харкова Феофіл зайнявся відновленням на

Харківщині релігійного життя. Протягом часу гітлерівської окупації Східної України митрополит Феофіл (Булдовський) сподівався очолити автокефальний православний рух в Україні, але не добившись цього, був змушений формально підпорядкуватися митрополиту Полікарпу (Сікорському), від якого отримав титул «митрополита Лівобережної України». Після повернення радянської влади Булдовський чинив спроби налагодити зв'язки з Московською патріархією, але за контакти з окупаційною владою був арештований НКДБ у грудні 1943 р. й через півтори місяці помер у слідчій тюрмі Харкова. Митрополит Феофіл (Булдовський) досі лишається не реабілітованим, хоча це питання – дискусійне.

Список використаних джерел

- Багдасарова, Ж., Петрушко В., 2003. Булдовский, *Православная энциклопедия*, т. 6, с. 358–361.
- В окружном избирательном собрании, 1917, *Полтавские епархиальные ведомости*, 15 августа, с. 1302–1304.
- Власовський І., 1998. *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. 4, ч 2, Київ: Либідь, 398 с.
- Волошин Ю., Пашенко В., 1998. Митрополит всієї Лівобережної України, *Археологічний літопис Лівобережної України*, ч. 1–2, с. 143–150.
- Галузевий державний архів СБУ, ф. 5, спр. 67766.
- Киридон А., 2017. Митрополит Феофіл (Булдовський): дискурс сучасної історіографії, *Уманська старовина*, випуск 4, с. 109–123.
- Общее собрание Полтавского Епархиального Св.-Макарьевского Братства, 1906, *Полтавские епархиальные ведомости*, 1 сентября, с. 1026–1032.
- О реорганизации редакционного дела «Полтавских епархиальных ведомостей», 1917, *Полтавские епархиальные ведомости*, 1 августа, с. 1248–1252.
- Пашенко В., 2004. Злети і падіння Феофіла Булдовського, *60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни*, Київ, с. 259–268.
- Разрядный список учеников Полтавской духовной семинарии, составленный после годичных испытаний в мае и июне 1886 года, 1886, *Полтавские епархиальные ведомости*, 15 июля, с. 461–477.
- Распоряжение патриарха Московского и всея Руси об именуемом себя «митрополитом» Феофиле Булдовском, 1943, *Журнал Московской Патриархии*, 15 декабря, с. 9.
- Собрания временного комитета по организации церковного союза, 1917, *Полтавские епархиальные ведомости*, 1 мая, с. 721–727.
- Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський*, 2011. Упоряд. О. Резніченко, Харків: Фавор, 96 с.
- Феодосий (Процюк), митр., 2004. *Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине*, Москва, 638 с.
- Шевченковский праздник, 1917, *Полтавские епархиальные ведомости*, 1 мая, с. 710–717.

References

- Barsadroba, Zh., & Petrushko, V., 2003. Buldovskij, *Pravoslavnaia entziklopedia* [Buldovsky, Orthodox Encyclopedia]. (vol. 6), p. 358–361. (in Russian).
- V okruzhnom izbiratel'nom sobranii [In the District Electoral Assembly], 1917, August 15, *Poltavskie yeparkhialniie vedomosti*, p. 1302–1304. (in Russian).
- Vlasovsky, I., 1998. *Narisi z istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tzerkvi* [Outline of the History of the Ukrainian Orthodox Church], Kyiv: Lybid, 398 p. (in Ukrainian).
- Voloshyn, Yu. & Pashchenko, V., 1998. My`tropol'`t vsiyeyi Livoberezhnoyi Ukrayiny`, *Arxeologichny`j litopy`s Livoberezhnoyi Ukrayiny`* [The Metropolitan of the Whole Left – Bank Ukraine, Archeologichnii litopis livoberezhnoi Ukraini], part 1–2, p. 143–150. (in Ukrainian).
- Galuzevy`j derzhavny`j arxiv SBU [Departmental State Archive of Security Service of Ukraine]. F. 5. Case. 67766.
- Kyridion, A., 2017. My`tropol'`t Feofil (Buldovs`ky`j): dy`skurs suchasnoyi istoriografiyi [Metropolitan Theophilus (Buldovsky): Modern Historiography Discourse], *Umanska starovina*, 2, p. 109–123. (in Ukrainian).
- O reorganizacii redakcionnogo dela «Poltavskih eparhial'nyh vedomostej» [General Assembly of Poltava Eparchy St. Macarius Fraternity], 1906, September 1, *Poltavskie yeparkhialniie vedomosti*, p. 1026–1032. (in Russian).
- About Reorganization of “Poltava Eparchial Journal” Publishing Department, 1917, August 1, *Poltavskie yeparkhialniie novosti*, p. 1248–1252. (in Russian).
- Pashchenko, V., 2004. Zlety` i padinnya Feofila Buldovs`kogo [Theophilus Buldovsky Ups and Downs]. *60-riichhia vizvolennia Ukraini vid fashistskikh zaharbnikov: vnesok ukrainskoho narodu v peremohu nad fashizmym u roki Druhoi svitivoi viini*, Kyiv, p. 259–268. (in Ukrainian).

Razrjadnyj spisok uchenikov Poltavskoj duhovnoj seminarii, sostavlenyj posle godichnyh ispytaniy v mae i ijune 1886 goda [Students Rating List of Poltava Theological Seminary, Composed after the Year Tests in May and June 1886], 1886, July 15, *Poltavskiiye yeparkhialniye novosti*, p. 461–477. (in Russian).

Rasporjazhenie patriarha Moskovskogo i vseja Rusi ob imenujushhem sebja «mitropolitom» Feofile Buldovskom [Patriarch of Moscow and All Russia Order about nominating himself “metropolitan” Theophilus Buldovsky], 1943, December 15, *Zhurnal Moscovskoi Patriarkhii*, p. 9. (in Russian).

Sobranija vremennogo komiteta po organizacii cerkovnogo sojuza, 1917, *Poltavskie eparhial'nye vedomosti* [Interim Committee Assembly on the Church Union organization], 1917, May 1, p. 721-727. (in Russian).

Reznichenko, O., Comp., 2011. *Ukrayins`ka Avtokefal`na Pravoslavna Cerkva chasiv Drugoyi svitovoyi vijny`. My`tropoly`t Feofil Buldovs`ky`j* [Ukrainian Autocephalous Orthodox Church during the Second World War. Metropolitan Theophilus Buldovsky], Kharkiv: Fafor, 96 p. (in Ukrainian).

Theodosius, (Protzuk), metr., 2004. *Obosoblencheskie dvizheniya v Pravoslavnoj Cerkvi na Ukraine* [Separate movements in the Orthodox Church in Ukraine], 638 p., Moscow (in Russian).

Shevchenkovskij prazdnik [Shevchenko Holiday], 1917, May 1, *Poltavskiiye yeparkhialniye vedomosti*, p. 710–717. (in Russian).

SUMMARY

THE METROPOLITAN THEOPHILUS (BULDOVSKY) CHURCH ACTIVITY (ON THE MATERIALS OF THE SECTORAL STATE ARCHIVE OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE)

Archpriest Alexander Fedchuk

Candidate of Historical Science, Volyn Orthodox Theological Seminary, Scientific Division Vice-Rector, Lutsk

The article is devoted to the analysis of the life and activity of the Lubny schism organizer, Metropolitan Theophilus (Buldovsky) who started his sacerdotal service in 1886. The author shows that yet in 1917 Buldovsky became one of the leaders of the Ukrainian national movement among the Poltava Eparchy clergy. Having become an Archbishop, Theophilus didn't change his opinions, dreaming about Orthodox Church autocephaly in Ukraine. The investigation shows up the reasons of the Buldovsky's refusal from the support of the so-called Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and his formation of on-site church organization, which he named «The Fraternal Union oh Ukrainian Autocephalous Orthodox Church Eparchies». On the bases of the very church leader preserved evidences in the criminal proceeding, it was researched the Lubny schism development, and also was showed the Moscow Patriarchate reaction to that group activity. It is paid attention to the reasons of the Archbishop's church work stopping at the end of 1930s, and is described his attempts to renew the church life during the German occupation of Ukraine. On the basis of the Metropolitan Theophilus's evidences, it is proved that during 1942-1943 he aimed to chair Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, considering himself to be the most worthy person for that, and had strained relationship with its Administrator, the Metropolitan Polykarp (Sikorsky), who conferred a title of the Left-Bank Ukraine Metropolitan upon Theophilus. Much attention is paid to the Archbishop's contacts with the occupational authorities. At the end, the Buldovsky's attempts to be adopted at the Kharkiv Cathedra after Soviet power returning to the East Ukraine, and to arrange the contacts with Moscow Patriarchate are revealed. His arrest circumstances by NKVD and death in prison during investigation are also clarified.

Keywords: Metropolitan Theophilus (Buldovsky), Metropolitan Polykarp (Sikorsky), Lubny schism, Poltava Eparchy, Kharkiv Eparchy, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Moscow Patriarchate.

ГЕТТОІЗАЦІЯ ТА ГОЛОКОСТ НА ЗАКАРПАТТІ У СВІДЧЕННЯХ ЖЕРТВ І ОЧЕВИДЦІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОБЛАСНОЇ НАДЗВИЧАЙНОЇ КОМІСІЇ)

Худіш Павло Миколайович

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: pavlo.khudish@uzhnu.edu.ua

Researcher ID: AAM-8589-2020

http://orcid.org/0000-0003-2773-4314

У статті розглядається процес геттоїзації в Закарпатті у період Голокосту на основі свідчень жертв та очевидців подій, зібраних Надзвичайною обласною комісією з розслідування злочинів угорсько-німецьких загарбників навесні 1946 р. Вводиться в науковий обіг раннє джерело з історії геноциду євреїв на Закарпатті. Аналіз проведено, базуючись на методологічному підході політолога та історика Голокосту Рауля Гілберга. Він виділяв триаду соціальних ролей членів суспільства в добу геноциду, які базуються на поведінці, або послідовності дій людей: призвідники (злочинці), жертви та сторонні спостерігачі (bystanders). Основний зміст статті становить аналіз свідчень осіб, що належали до цих трьох концептуальних категорій. У дослідженні аналізуються свідчення призвідників Голокосту, а також їх перцепція жертвами. Призвідники, котрі давали свідчення для Надзвичайної комісії були чиновниками середньої та нижчої ланки, писарями в тетро та акушерками, що проводили насильницькі обшуки жінок-євреєк. Переважно, всі вони були етнічними угорцями та членами «СС», проте є згадки про місцевих етнічних німців, русинів та ромів. У свідченнях цієї категорії осіб прослідковується самоцензура. Особлива увага приділена аналізу свідчень євреїв – жертв Голокосту, та їх травматичному досвіду. Основний акцент вони робили на процесі геттоїзації: конфіскація цінностей, примусова концентрація в тетро, перебування в тетро та депортація до Аушвіца. Жертви фокусувалися на досвіді щоденного насильства: знущання, побиття, тортури та звалтування. При цьому, вони згадували численних призвідників, у тому числі – осіб із місцевого населення. Крім того, у свідченнях є відомості про масові та окремі розстріли єврейського населення, а також матеріали ексгумації, яку проводили слідчі Надзвичайної комісії. Наостанок, розкриваються аспекти, що стосуються категорії сторонніх спостерігачів (bystanders), на основі аналізу їх свідчень та відображення у згадках жертв. Свідки згадували про випадки допомоги місцевого населення євреям, ув'язненим у тетро, а також про неєвреїв – очевидців насильства. Крім того, певна частина bystanders свідчила, що не знала нічого про насильницькі дії та жорстокість щодо євреїв. Незважаючи на недоліки цього джерела, також проаналізовані у статті, воно залишається надзвичайно цінним для подальших наукових досліджень Голокосту на Закарпатті.

Ключові слова: Голокост, Надзвичайна комісія, свідчення, геттоїзація, тетро, Закарпаття, насильство.

Постановка проблеми. Голокост, як наймасштабніший злочин проти людяності, нерозривно пов'язаний з найкривавішим конфліктом світової історії – Другою світовою війною. Масове знищення європейського єврейства було результатом політико-ідеологічних рішень верхівки нацистської Німеччини, що фокусувалися на поняттях так званої «расової чистоти та захоплення життєвого простору». Безпосередніми вбивцями, переважно, були СС та підконтрольна Німеччині поліція, але, в ширшому контексті, масове насильство стало частиною щоденних суспільних процесів на локальному рівні, спричинивши соціальні розломи та тріщини.

Ключовим етапом знищення євреїв був процес геттоїзації, котрий виводив одночасно на авансцену всі групи учасників Голокосту. Один з найвидатніших дослідників студій Голокосту Рауль Гілберг вважав, що членів соціуму в добу геноциду можна умовно розділити на три соціальні ролі, згідно з поведінковими реакціями, або послідовностями дій: «призвідники» (perpetrators) – ті що призвели до вбивств, злочинці; «жертви» (victims) – ті, що постраждали в Голокості; та «сторонні спостерігачі»

(bystanders) – свідки або спостерігачі [Hilberg, 1992]. До сьогодні в історіографії тривають численні методологічні дискусії стосовно аналітичної спроможності цих термінів, оскільки вони не розкривають повною мірою динаміку поведінкових стратегій та множинність ролей в добу геноцидів [Newman and Erber, 2002; Cesarini and Levine, 2002; Lessons and Legacies, 2012; Vollhardt and Bilewicz, 2013; Morina and Thijs, 2018]. Проте, ця категоризація дає можливість розглянути джерела з історії Голокосту через призму соціальних репрезентацій учасників геноциду.

Джерельною базою дослідження є протоколи допитів свідків зібрані Обласною надзвичайною комісією по обліку збитків, розслідуванні та встановленню злочинів, спричинених німецько-угорськими загарбниками громадянам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам в часи окупації Закарпатської області (далі – Надзвичайна комісія, або Комісія – автор). Постійне місце зберігання оригіналів документів – Державний архів Російської Федерації. Автор отримав доступ до сканованих копій, які з 2015 року знаходяться в

архіві Меморіального музею Голокосту США [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62].

Аналіз останніх досліджень та методологічного підходу. Створення та діяльність протягом 1944 – 1946 р. Надзвичайної комісії в Закарпатській Україні було предметом дослідження історика В. Міщанина. На основі матеріалів, що зберігаються в Державному архіві Закарпатської області, Василь Міщанин аналізує копійку роботу Комісії щодо встановлення економічних збитків, отриманих в часи угорської окупації [Міщанин, 2004]. Протоколи допитів свідків, що були зібрані Надзвичайною комісією у березні-квітні 1946 року, досі не потрапляли у фокус дослідників, хоча – це вкрай важливе джерело з історії єврейського життя та Голокосту на Закарпатті. Перший масовий збір свідчень угорських євреїв, що пережили Голокост, провела організація DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) у Будапешті влітку 1945 р. Велика кількість протоколів була зібрана саме від євреїв родом із Закарпаття [Horváth, 1998]. Свідчення, надані для Надзвичайної комісії – другий великий корпус раних джерел з історію Голокосту на Закарпатті – вперше в історіографії стануть об'єктом аналізу.

Феномен «гетто», за словами історика Дена Міхмана, є ключовим у житті євреїв під нацистською окупацією та наріжним каменем розуміння історії Голокосту і пам'яті про нього [Michman, 2011, p. 1]. Голокост на Закарпатті є частиною історичного нарративу Голокосту в Угорщині [Braham, 1994; Kádár and Vágy, 2004]. Остання хвиля використання поняття «гетто» розпочалася у квітні 1944 р. після окупації Угорщини німцями, що відбулася 19 березня того ж року. Протягом квітня було створено близько 180 місць ув'язнення євреїв. Всі вони мали різноманітні назви: «табори збору» (gyűjtőtábor), «місця проживання» (lakóhely), «гетто» (gettó), «єврейські гетто» (zsidógettó), «місця збору» (gyűjtőhely) та «поселення» (lakótelep). Проте, всі ці місця сприймалися владою Угорщини та Німеччини як тимчасові локації перед депортацією євреїв [Michman, 2011, p. 141–142]. Історик Рендольф Брем вказує, що «генеральний план геттоїзації, концентрації та депортації» євреїв Угорщини був розроблений німецькими та угорськими «антиєврейськими експертами» на початку квітня 1944 р. і складався з кількох конкретних фаз: 1) євреї з сільських місцевостей та маленьких містечок були оточені та тимчасово згромаджені в синагогах чи громадських будівлях; 2) після першого етапу розслідування та конфіскації цінностей, євреї з цих «локальних гетто» були депортовані до більших гетто у містах, переважно, їх комітату; 3) у більших містах євреї були відправлені до спеціально обладнаних місць, що слугували як гетто. В певних випадках, гетто були створені у єврейських кварталах, в інших – на фабриках, складах, цегельнях або просто неба; 4) євреї були сконцентровані в місцях з доступною залізничною інфраструктурою для швидкої посадки в потяги та депортації [The geographical encyclopedia, 2013, p. IX].

Призвідники Голокосту на локальному рівні у Закарпатті проявили «виняткову ініціативність»,

розпочавши процес дискримінації та ув'язнення євреїв раніше. Геттоїзація в Угорському королівстві розпочалась із наказу затятого антисеміта, держсекретаря політичного відділу Ласло Баки (László Baky) від 7 квітня 1944 р. Карпатська територія (Kárpátalja) та північна Трансильванія, що входили у підпорядкування жандармського округу VIII із центром у м. Кошице, визначені першочерговою зоною депортації євреїв. 12 квітня держсекретар адміністративного відділу Ласло Ендре (László Endre) провів нараду в Мукачеві, щодо втілення плану геттоїзації Карпатської території. Проте, за словами дослідника Раза Сігала, закони та декрети з Будапешта легітимізували вже існуючу етнічну дискримінацію, ініційовану ще з кінця березня місцевою угорською владою на Закарпатті. На момент офіційного оприлюднення декрету про геттоїзацію 26 квітня, влада комітату Унг вже відрепортувала про ув'язнення майже 17 тисяч євреїв у двох гетто Ужгорода [Segal, 2016, p. 93].

Створення гетто у дев'яти населених пунктах сучасного Закарпаття, як етап масового вбивства євреїв, могло відбутися тільки при скоординованій діяльності призвідників Голокосту на кожній ланці процесу. Спільні дії німецьких та угорських вищих чиновників, місцевих адміністрацій, жандармерії, воєнізованої молодіжної організації «Левенте»¹ і колабораціоністів (в першу чергу – частини етнічних німців Закарпаття) стали виразником угорського національного інтересу, який за словами історика Раза Сігала, пересікався з інтересами нацистів, що і було основною умовою для здійснення масового вбивства євреїв [Segal, 2016, p. 120]. Звичайно, тлом та єдиною умовою для втілення геноциду була війна, адже, за словами дослідниці Доріс Берген, в умовах війни вбивства стають нормою, а екстремальні та геноцидні заходи можуть бути виправдані потребою в захисті держави [Bergen, 2009, p. vii].

Життя в гетто для жертв було нестерпним: знущання, грабунки, побиття, катування та вбивства стали буденним явищем. Повсякденне насильство супроводжувалося відсутністю харчів та неналежними санітарними умовами, що призводило до голоду та спалахів інфекційних хвороб. Жіночий досвід доповнювався сексуальним насильством, а також поширеним явищем принизливих обшуків статевих органів акушерками, з метою пошуку коштовностей чи грошей [Segal, 2016, p. 99]. Багато євреїв намагалося уникнути оточення і депортації в гетто. Про те, що велика кількість із них була спіймана в місцях схову (викоханих тунелях, підвалах, на горищах) щоденно писали місцеві газети, закликаючи неєврейське населення до подальшого інформування влади про євреїв [Jelinek, 2007, p. 311].

¹ «Левенте» (угор. Leventeservezetek) – парамілітарна молодіжна організація, що діяла в Угорщині у міжвоєнний час та в період Другої світової війни. Із середини 30-х рр. потрапляє під вплив ветеранських організацій та була, фактично, легальною спробою обійти обмеження, накладені внаслідок Трианонського мирного договору. Починаючи з 1939 року, всі хлопці віком від 12 до 21 року були зобов'язані бути членами «Левенте» [Horváth, 2011, p. 147].

Найбільш контраверсійною соціальною роллю були bystanders – спостерігачі, котрі стояли осторонь, свідки, тобто не злочинці, і не жертви. Оскільки, це містке англійське слово не має, на жаль, точних відповідників в українській мові, автор використовуватиме надалі саме його. За словами дослідників Франка Байора та Андреї Льов, у суспільствах, де політична воля спонукає громадян до соціальної ексклюзії інших груп населення, не можуть існувати повністю незалучені «bystanders». Знищення європейського єврейства не могло відбутися без маси людей, котрі були, певним чином, залучені до процесу. Фрагментація терміну, наприклад, на «бенефіціарів», «опортуністів», «симпатиків», «рятівників», «індиферентних спостерігачів», чи інших, теж не додає аналітичності складової, оскільки ці категорії залишаються статичними. Позиції людей могли змінюватися залежно від зміни інтенсивності нацистського насильства, тому варто брати до уваги весь спектр соціальних процесів, що впливав на поведінку, вибір, чи позицію людей [The Holocaust and European, 2016, p. 4]. Дискусії стосовно причин виникнення антиєврейського комунального насильства у суспільствах Східної та Центральної Європи активізувалися після публікації Яном Томашем Гроссом книги про погром у містечку Єдвабне в Польщі у 1941 році, вчинений сусідами євреїв – поляками [Gross, 2001]. Дешифровка поняття «bystanders» на Закарпатті в часи Голокосту, як вважає історик Раз Сігал, не є однозначною та легкою справою, оскільки євреї Закарпаття переживали знищення свого світу та життя, відчуваючи дуже низький рівень комунального насильства, а, можливо, і не відчуваючи його зовсім [Segal, 2016, p. 11]. Звичайно, в процесі геттоїзації та депортації євреї Закарпаття прожили трагічні сцени насильства, які проходили часто на очах у неєвреїв, котрі іноді, навіть, раділи цьому та плескали в долоні. Це шокувало та травмувало євреїв і відобразилося в численних спогадах і свідченнях тих, хто пережив Голокост [Segal, 2016, p. 105]. Проте, є фундаментальна різниця між актами вбивства (або діями, що напяму призводили до вбивств) та поведінкою, що призводила не більше, ніж до сприяння соціальної ексклюзії [The Holocaust and European, 2016, p. 4].

Метою дослідження є проаналізувати протоколи допитів свідків, зібрані в березні-квітні 1946 р. обласною «Надзвичайною комісією» в Закарпатській області УРСР, як історичного джерела, що висвітлює добу Голокосту та його наслідків (aftermath of the Holocaust). У фокусі перебуває відображення процесу геттоїзації у свідченнях євреїв, що пережили Голокост та повернулися у Закарпаття, та неєвреїв. **Згідно з поставленою метою, завданнями дослідження** є визначити, базуючись на методологічному підході Рауля Гілберга щодо соціальних ролей учасників Голокосту: 1) як репрезентували себе призвідники у власних свідченнях та їх перцепція у свідченнях євреїв?; 2) про що свідчили жертви у протоколах допитів свідків? 3) що бачили та не бачили, і як реагували

bystanders на Голокост у свідченнях євреїв та неєвреїв?

Виклад основного матеріалу. «Надзвичайна Комісія для розслідування та встановлення злочинів і збитків, спричинених угорсько-німецьким фашистськими загарбниками на території Закарпатської України» була створена 9 лютого 1945 р. На той момент, як окрема структурна одиниця при керівному владному органі – Народній Раді квазідержавного утворення Закарпатська Україна. Головою Комісії у 1945 р. був призначений Іван Кополович [Мищанин, 2014, с. 56]. На період червня 1946 р., коли Комісія видала остаточну постанову із загальним звітом, Закарпатська Україна уже була інкорпорована до складу Радянської України під назвою Закарпатська область, тому Комісія отримала назву обласної. На постанові стоять підписи восьми членів під головуванням Івана Турянці. Одним із членів Комісії був уповноважений державної надзвичайної комісії СРСР Кононов [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/1, fol. 0010]. Немає сумніву, що обласна «Надзвичайна комісія» була створена за прикладом радянської «Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників і завданої ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям та установам СРСР», що формально діяла в СРСР з 1942 р. Вона збирала за час свого існування близько 4,3 млн документів. І хоча мала місце тенденція перебільшення кількості жертв, коли достовірність втрачалася на етапі підведення загальних підсумків, вітчизняною, на думку історика Нільса Бо Польсена, є наявність великої кількості свідчень очевидців подій [Польсен, 2009, с. 45].

Протоколи допитів свідків, що їх збирала Надзвичайна комісія у Закарпатті, знаходяться у 9 справах на 993 аркушах [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62]. Справа номер 1 – Постанова обласної Надзвичайної комісії на 8 аркушах [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/1]. Всі інші справи складаються із «загального акту» та різної кількості свідчень очевидців, списків осіб, та документів. Свідчення з міст Ужгорода та Мукачева, де були створені окремі окружні комісії, бралися членами цих комісій. У інших округах – це були представники силових структур: слідчі прокуратури чи МДБ, тому ці протоколи допитів розпочиналися з попередження, що надання неправдивих свідчень тягне за собою кримінальну відповідальність за статтею 89 Кримінального Кодексу УРСР. Цей факт, безумовно, впливав на свідків, особливо на тих, хто був причетний до вчинення злочинів, змушуючи їх вдаватися до самоцензури. До складу окружних комісій в Ужгороді та Мукачеві входили також і представники єврейської общини: доктор Мойсей Юдкович [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2] та доктор Тиберій Рознер [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/3] відповідно. Останній був юристом та активним учасником руху за відродження єврейського життя Мукачева, а також членом комісії, яка надавала соціальну допомогу євреям, котрі повернулися в місто. Ця структура була, фактично,

місцевим відділом американської організації «Джойнт» (Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет, American Jewish Joint Distribution Committee), котра легально діяла на території Закарпатської України до весни 1946 року [Mitsel, 2007, p. 13]. Під егідою «Джойнта» для євреїв, котрі пережили Голокост і повернулися на Закарпаття, у містах краю були створені безкоштовні комунальні кухні, надавалася допомога харчами та грошима. Наприклад, тільки протягом літніх місяців 1945 року ця організація виділила 900 тисяч доларів для регіональних відділів у Закарпатті [Quilitzsch, 2016, p. 87]. Факт участі впливових представників юдейської общини у роботі Комісії створював безпечніший простір та атмосферу довіри для свідків-євреїв і зменшував вірогідність використання самоцензури, особливо при згадуванні досвіду перебування в гетто та призвідників екстремального насильства.

Призвідники Голокосту: свідчення злочинців та їх переціпія жертвами.

У рамках проведеної роботи з опитування свідків, Надзвичайна комісія допитала не тільки жертв насильства, але й призвідників. Серед них були переважно дрібні та середні чиновники, голови відділів міських органів влади та кілька голів населених пунктів («старост»). У своїх свідченнях вони переважно вказували прізвища багатьох інших призвідників: від головних злочинців (начальників гетто, жандармів, голів міських органів влади) до своїх колег та підопічних. Використовуючи такі свідчення, Надзвичайна комісія утворювала ланцюгові реакції допитів свідків. Часто, на призвідників вказували й самі жертви, євреї, котрі пережили Голокост. Самі призвідники у свідченнях намагалися виправдовувати себе, применшуючи власну роль у злочинах, щоб уникнути відповідальності, або вказували на те, що не пам'ятають подробиць.

До прикладу, єврей з м. Великий Березний Ігнат Бергіда надав свідчення 1 квітня 1946 р., що Адальберт Баб'як був довіреною особою у «нілаштістів» (члени ультраправої пронацистської партії «Схрещені стріли» – Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom – автор). За словами свідка, Баб'як ввіймав у гетто єврея Ліпота Клінгера та з револьвером примусив його викопати заховані цінності та віддати їх жандармам [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol.0040]. На наступний день, 2 квітня, Надзвичайна комісія взяла свідчення у самого Адальберта Баб'яка. Він був на посаді бухгалтера та начальника податкового уряду міської управи в часи угорської окупації. Свідок вказував прізвища осіб зі свого відділу, що займалися пограбуванням та інвентаризацією єврейського майна. При цьому, він запевняв, що згадані особи не були йому підпорядковані, і особисто не знав нічого про розграбування власності ужгородських євреїв [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0042]. Інший свідок, єврей з селища Чинадієво, Іцхак Вейнбергер, запевняв, що староста села підбурював та намовляв жандармів шукати золото євреїв, а колишній нотар Ірані забрав все найкраще майно

євреїв собі та завжди говорив: «З єврейським населенням потрібно покінчити раз і назавжди, тому що, якщо вони повернуться (з депортації – автор), то нам всім буде кінець» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/4, fol. 0087].

Йосип Тирпак, що працював, за його словами, «завідуючим відділу кадрів міської управи» Ужгорода в часи окупації, переконував, що «всі питання стосовно євреїв вирішувалися секретно довіреними особами, таким чином службовці нічого не знали. Не знали сьогодні, що буде завтра.» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0031]. Микола Яцик, голова комісії по ревізії промислових ліцензій євреїв в Ужгороді та колишній член угорського парламенту, свідчив, що «два роки тому втратив пам'ять (тобто у 1944 р. – автор), тому дуже погано пам'ятає події, що відбувалися» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0045]. Гейза Яноті, котрий був касиром міської управи Ужгорода у 1944 р., стверджував, що був змушений приймати конфісковані єврейські цінності без інвентаря та розкладати в ящики згідно з назвами вулиць, звідки вони були награвані. Він свідчив, що за «нормальних умов відмовився б від прийому без інвентаризації, але його примусили» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0077; 0078]. Виправдовував себе і Тібор Горват, котрий в період геттоізації працював старшим бухгалтером нотарського уряду м. Хуст. Він свідчив, що був присутній на нараді у міській управі 15 квітня 1944 р., де йому дали завдання розробити проект розташування гетто. Тібор Горват стверджує, що подав пропозицію розміщати по 20 євреїв до будинку, але в результаті, не з його вини, до кожного дому в гетто поселили 40–45 осіб [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0118]. Староста міста Нодь Севлюш (сучасний Виноградів – автор) Ференц Чик, котрий перебував на посаді з 1940 р. до приходу Червоної Армії, запевняв, що його не повідомляли про створення гетто у місті та жодного стосунку до ініціативи чи управління ним він не має [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/9, fol. 0016]. Проте, єврей з Виноградова Якоб Якобович свідчив, що серед інших осіб, саме Ференц Чик віддавав розпорядження про виселення єврейського населення до гетто [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/9, fol. 0051].

Натомість, не зважаючи на самоцензуру у свідченнях призвідників, питання місця розташування гетто перебувало в компетенції місцевих адміністрацій і викликало дискусії серед чиновників. Наприклад, в Ужгороді, за свідченням єврея Шандора Давидовича, планували створити гетто на вулицях, де проживали євреї, але частина місцевих урядовців була проти такого рішення [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0059]. Також, була пропозиція розташувати гетто в ужгородському районі Радванка (неподалік нього існувало і поселення ромів – автор). Натомість, мер міста та один з головних призвідників Голокосту в Ужгороді, Ласло Мєгої, вимагав створення гетто на території цегельного заводу Ліпота Мошкєвіца, що і відбулося [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0031].

У свідченнях є згадки про те, що не тільки жандарми, поліція та есесівці, але й місцеві жителі ставали призвідниками, беручи участь у злочинах. Зокрема, часті згадки про комісії, що склалися з місцевих жителів та займалися обшуком і знущаннями з євреїв. До прикладу, Семен Меремелштейн, єврей із с. Павлово, свідчив, що перед відправкою до мукачівського гетто людей зібрали в приміщенні школи с. Поляна. Вибрана комісія з місцевих жителів проводила особисті обшуки та відбирала дорогоцінне майно у євреїв [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/4, fol. 0108]. Дезидер Фарбенблум із м. Виноградів вказав прізвища п'ятнадцяти членів комісії, що складалася з місцевих жителів, переважно угорців. Вони займалися грабуванням єврейського населення не тільки перед депортацією в гетто, але й під час перебування там та перед відправкою до Аушвіца. За словами Дезидера Фарбенблума, на момент надання свідчення більшість із них досі проживали у місті [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/9, fol. 0025].

Серед призвідників, що були місцевими жителями часто є згадки про вчителів. Ця професія була тісно пов'язана з державною службою. Учителі займали високе місце в соціальній ієрархії села і мали вплив на місцеве населення. Їх мотивація у вчиненні злочинів проти єврейського населення може пояснюватися бажанням вислужитися та зберегти свої позиції в ієрархічній структурі. Всі вчителі-призвідники, згадані євреями у свідченнях, були етнічними угорцями, проте родом із Закарпаття. Так, єврей Міхаель Кляйн із села Косонь, свідчив, що троє з чотирьох місцевих жителів, котрі особисто знущалися з євреїв, були вчителями [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/7, fol. 0061]. Лікар Ернст Плецермаєр із с. Драгово, котрий пережив Голокост, вказував, що вчитель угорської школи місцевий житель Ференц Юсько особисто взяв участь в арештах євреїв та грабував цінності, забираючи золоті предмети [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0091]. Мовзеш Шаломон із с. Драгово теж згадував, що в комісії, яка відбирала цінності євреїв був директор школи Єно Кюреш [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0072].

Цікавими є свідчення, надані для Надзвичайної комісії особами, що були писарями в гетто. Вони, скоріш за все, не брали участі у здійсненні фізичних насильницьких дій, проте, іноді поневолі, ставали частиною механізму масового пограбування єврейського населення, що відбувалося на різних стадіях Голокосту. Писарі водночас були й очевидцями фізичного та морального насильства. Цієї теми у свідченнях вони уникали, аби гіпотетично не одержати звинувачень у злочинах. До прикладу, Адальберт Гораціус, котрий вказав свою національність як чеську та був писарем при депортації євреїв з гетто в с. Сокирниця до Аушвіца, свідчив, що за відмову виконувати роботу писаря людям загрожувала відправка в табір. Він розповідав, що під час його діяльності в гетто «з євреями поводитися строго, але побиття та розстрілів не було». Численні жертви, що перебували в Сокирниці стверджували протилежне. Адальберт Гораціус

вказав на багатьох призвідників, в тому числі жителів м. Хуст: Береганича, котрий працював писарем у гетто та Івана Ожвата – охоронця гетто, котрий у 1946 році працював начальником пожежної охорони Хуста. Крім того, свідок надав інформацію про Василя Погана, котрий призначав «загони на допомогу німецькій та угорській владі в охороні євреїв, писарів, які проводили реєстрацію євреїв та опис вилучених цінностей, а також заgonи, що допомагали у вантаженні євреїв до потягів» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0055]. Слідчі Надзвичайної комісії взяли свідчення й у самого Василя Погана, котрий працював писарем міської управи Хуста. Він стверджував, що жодних наказів на складання списків не отримував і про факти побиття євреїв у гетто йому не відомо. Водночас, Василь Поган дуже детально описував відбирання та інвентаризацію єврейських цінностей, зазначав прізвища багатьох призвідників та описав відправку 25–30 ящиків з награбованими дорогоцінними речами Емілом Конратовичем, сином греко-католицького священника [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0035]. Ленке Каган, єврейка родом з с. Іза, котра перебувала в тому ж селі у гетто, також згадувала про двох місцевих писарів: Михайла Кундрю та Петра Кеменя [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0100].

Окремим видом злочинів було насильство проти жінок-єврейок, вчинене акушерками за наказом угорської місцевої влади. Це були обшуки жіночих статеви́х органів із метою пошуку схованих дорогоцінностей. Документи надзвичайної комісії містять як свідчення жертв про акушерок, так і допити самих жінок, котрі вчиняли ці насильницькі дії. Наприклад, Фабіан Рубін, котрий був ув'язнений в гетто м. Тячів, свідчив, що перед відправкою жінок обшукували місцеві тячівські акушерки, запрошені жандармами [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0005]. Вже згадуваний вище писар з Хуста Василь Поган 28 березня 1946 року назвав прізвища трьох жінок-акушерок хустського гетто [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0034]. У однієї з них, Марії Шарошової, Надзвичайна комісія взяла свідчення наступного дня. Вона стверджувала, що нічого не знала про існування гетто, але перед депортацією євреїв у травні 1944 р. отримала наказ від міської влади прийти на місце відправки людей. Акушерка свідчила, що працювала два дні в затягнутій шторами будці, куди приводили єврейських жінок незалежно від віку. Марія обшукала у резинових рукавичках майже 200 жінок і, за її словами, не знайшла жодної речі в статеви́х органах [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0043].

Переважно всі призвідники, про яких згадують свідки, були етнічними угорцями або нацистами із «СС». Проте, є відомості про місцевих етнічних німців, задіяних у насильстві. Частина німецького населення, очевидно під впливом пропаганди, долучалося до вчинення злочинів під час Голокосту. До прикладу, Мовзеш Шаломон, котрий перебував у гетто в с. Сокирниця, свідчив, що «перед посадкою в ешелони до Сокирниці прибули 20 місцевих німців у

штатському одязі із м. Хуст, котрі нас грабували разом із німецькими солдатами». Він не пам'ятав прізвищ, проте знав, що ці етнічні німці жили на Німецькій вулиці у Хусті [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0075]. Це підтверджував і писар із Хуста Василь Поган, вказуючи, що ця група складалася з 40 осіб, серед яких були місцеві етнічні німці. Зокрема, «Йозеф Гергард – керівник фашистської організації «Фольксбунд» та Кшиштоф Вайнраух – член міської управи Хуста» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0037].

Місцеві ромське населення також було жертвою геноциду. Перманентне насильство відносно ромів в Угорщині тривало з початку окупації Закарпаття і значно посилювалося у 1944 р. після депортації євреїв до Аушвіца [Segal, 2016, p. 103]. За словами дослідника Єшуагу Єлінека, згадки про позицію ромського населення під час геноциду єврей є амбівалентними: певна частина ромів симпатизувала євреям-жертвам, водночас були згадки про участь ромів у злочинах [Jelinek, 2007, p. 314]. Емілій Дорваш, в'язень гетто Хуста, розповідав про випадок участі етнічного рома у ролі призвідника. Ситуація відбулася на залізничній станції перед відправкою євреїв до Аушвіца. Угорський жандарм вистрелив у груди єврею Вінклеру, за те, що він приховав гроші в чоботі, а інший жандарм, етнічний ром, добив жертву палицею [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0045]. Очевидцем цього вбивства був і єврей Міклош Гартштейн, котрий теж згадує про угорського жандарма-рома [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0111].

Значна кількість призвідників Голокосту, згаданих жертвами у свідченнях, станом на весну 1946 р. досі працювали у місцевих адміністраціях. Кілька головних організаторів понесли покарання, зокрема, Йосип Біро, котрий був нотарем міської управи м. Хуст та головним організатором гетто. Про злочини цієї людини свідчили практично всі жертви, ув'язнені в гетто м. Хуст, сіл Сокирниця та Іза. Йосип Біро втік до Будапешта після вступу Червоної Армії, але згодом був затриманий радянськими спецслужбами та відправлений назад на Закарпаття. Рішенням спеціального суду він отримав 10 років тюремного ув'язнення та позбавлення виборчого права терміном на 5 років [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0111]. Зважаючи на те, що за статтею 54 КК УРСР вищою мірою покарання був розстріл, то Йосип Біро дістав доволі м'який вирок.

Жертви Голокосту: свідчення євреїв та їх травматичний досвід.

Серед опитаних свідків слідчими Надзвичайної обласної комісії у березні-квітні 1946 р. було найбільше жертв Голокосту. Єдиного питальника не існувало, тому свідчення відрізняються за змістом залежно від адміністративних районів, у яких були зібрані. Запитання слідчих переважно стосувалися періоду угорської окупації з 1938 до 1944 рр.: конфіскація майна євреїв, депортації 1941 р., концентрація людей в гетто, насильство під час перебування у гетто та депортація до Аушвіца, крім того деякі свідчення описують перебування в Аушвіці-Біркенау та інших концентраційних таборах.

При цьому, акцент завжди робився на участі призвідників у вчиненні злочинів та, особливо, осіб з-поміж місцевого населення.

Євреї перед депортацією до гетто, зазвичай, не підозрювали куди саме їх відправляють. Місцева угорська влада, користуючись цим, поширювала дезінформацію про мету концентрації людей. Наприклад, Йосиф Кац, родом із с. Вари, свідчив, що місцева влада пояснювала виселення євреїв до гетто м. Берегова підготовкою до переселення у Палестину [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/7, fol. 0156]. Бухгалтер Емілій Дорваш, котрий пережив Голокост, вказував, що перед виселенням до гетто м. Хуст капітан угорської жандармерії говорив, що «гетто – це така фірма, при котрій немає нічого страшного. Кожен єврей, у межах свого місця проживання, піде організовано на роботу» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0047]. Йоел Мошковіч із с. Сокирниця також підтверджував, що основним поясненням депортації в гетто була обіцянка направити євреїв на роботу [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0112].

Побиття, тортури та знущання з людей у гетто були щоденною практикою. Крім того, у зв'язку з перенаселенням і відсутністю належного харчування, відбувалися спалахи хвороб. Це призводило до збільшення смертності, а деякі євреї сходили з розуму або кінчали життя самогубством, переживши травматичний досвід щоденного насильства. Жертви згадували, що в гетто на допити викликали багатих представників єврейської общини та тортурами вимагали від них розказати про, нібито, сховані дорогоценності. Знущання іноді набували садистського характеру, наприклад, Абрам Лондав згадував, що угорський офіцер жандармерії змушував єврея Алтера Кляйна їсти солону [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/7, fol. 0199]. Людвіг Егельман свідчив, що під час депортації з хустського гетто до Аушвіца людей змушували заходити до потягів по тонкій дощечці, а хто падав, того жорстоко били [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0025]. Франц Форкош, ув'язнений у гетто с. Іза, розповідав, що харчами не забезпечували взагалі, тому почалися хвороби серед дітей і літніх людей. Євреїв сильно били, особливо угорські жандарми та німецькі есесівці, котрі раз в тиждень приїздили до гетто «на перевірку»: «якщо когось застали на вулиці, то били до напівсмерті». За словами Франца Форкоша, за шість тижнів перебування в гетто померли близько 50 осіб, в тому числі і його мати. Крім того, лікар із с. Волове вчинив самогубство, а Самуїл Кац з с. Іза зійшов з розуму [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0025]. Семен Мермелштейн свідчив, що по дорозі на станцію у с. Поляна євреїв сильно били, в тому числі й дітей [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/4, fol. 0108]. Єврей Михаїл Ізраїл згадував випадок, коли в гетто м. Севлюш діти залізли на дерево і їх за це жорстоко побили угорські жандарми [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/9, fol. 0063].

У гетто відбувалося також знущання з жінок та сексуальне насильство. Вже згадуваний Семен Мермелштейн свідчив, що для охорони

мукачівського гетто привезли курсантів та офіцерів поліцейської школи із трансільванського м. Коложвар (сьогодні м. Клуж, Румунія – автор). Вони ночами гвалтували молодих єврейських жінок та дівчат, зокрема, як пригадує Семен Мермелштейн, дівчину з Іршави [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/4, fol. 0108]. Фабіан Рубін, в'язень гетто м. Тячів, свідчив, що жінок часто забирали угорські жандарми на цілу ніч та гвалтували. А п'ять єврейських дівчат із с. Дубове, котрі втекли, але були впіймані, роздягнули до гола та били вербовними прутами, весь час змочуючи їх у воді [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0005]. Бернард Зейлікович також згадував, що в тячівському гетто було поширене сексуальне насильство щодо дівчат: «одного разу жандарми забрали 17 дівчат і закрили їх у підвалі, а потім забирали до себе» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0007]. Давід Розенрох, ув'язнений в гетто в Тячеві, назвав прізвища Йосифа Дорки молодшого та Лішки – двох жандармів, котрі гвалтували жінок у гетто [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0009]. Шаумелу Ушеру в тячівському гетто вдалося врятувати свою 14-літню доньку від звалтування. Він згадував, що до них у дім прийшов згадуваний Йосиф Дорка і вимагав, щоб дівчинка прийшла на сьому годину вечора до жандармів, але Шаумел Ушер сховав доньку на горищі. Він був впевнений, що дівчину хотіли звалтувати, адже «жандарми кожного дня брали молодих дівчат до канцелярії» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0013].

Серед свідчень знаходяться відомості про те, що жертв у деяких гетто примушували працювати як безпосередньо на території табору, так і поза його межами. Людвіг Егельман, в'язень гетто м. Хуст, згадував, що євреїв змушували до роботи на складах зброї (чистити снаряди та займатися їх вантаженням), прибирати міські вбиральні, а жінок примушували прати білизну жандармів і солдатів [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0025]. Емілій Дорваш свідчив, що здорових і сильних євреїв з хустського гетто забирали під конвоєм до поселення Варпоток на околиці Хуста для проведення земельних робіт і побудови тиру [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0048]. Шарль Якоб, в'язень гетто у м. Севлюш, свідчив, що людей примусили працювати на прибиранні території табору, а молодих хлопців забирали в місто, щоб вантажити меблі та речі з порожніх хат депортованих євреїв [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/9, fol. 0022]. Михаїл Ізраїл вказував, що із гетто м. Севлюш забирали «здорових хлопців на роботу до багатих людей та у держустанови» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/9, fol. 0064].

Масові розстріли у гетто в Закарпатті не набули значного поширення, проте відбувалися окремі вбивства в процесі геттоїзації і, особливо, після депортації євреїв. Слідчі Надзвичайної комісії звертали особливу увагу на запитання стосовно

розстрілів та, навіть, проводили ексгумацію вбитих. За словами українця Петра Блискуна із с. Плоске, в серпні 1944 р. було розстріляно 13 євреїв. Жертвами стали Беня Мармелштайн з дружиною та двома доньками, шість членів сім'ї Ігната Гольдштейна і дружина та дві доньки Маркуса Готтесмана. Ще до квітневої депортації в гетто вони втекли до лісу і переховувалися біля с. Родниківка. У серпні 1944 р. хтось з них пішов до села за молоком, але невідомий лісник здав його жандармам, які невдовзі зловили всіх євреїв. Їх відвезли до с. Поляна, де тримали два дні, а далі на вантажівці двоє цивільних зі зброєю відвезли жертв до лісу біля с. Оленьово і розстріляли [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/4, fol. 0039]. У середині квітня 1944 р. в приміщенні школи с. Сокирниця, де тримали жертв перед виселенням у гетто, було розстріляно сім євреїв: Фанія Шнейдер (70 років) та Михайло Беркович (25 років) – обоє з с. Драгово, особи на прізвища Нейман (50 років) та Шафар (55 років) – обидва з с. Волове та сьома невідома особа. Надзвичайна комісія в окремому протоколі встановила причину розстрілу: «євреї не вчасно вийшли з приміщення». Трупи закопали на відстані 400 метрів за с. Сокирниця біля залізничного полотна в напрямку до м. Хуст. Представники Надзвичайної комісії на основі свідчень провели ексгумацію 9 квітня 1946 р. (див. Рис 1). Площа могили становила чотири квадратні метри, а глибина 80 сантиметрів. Було виявлено чотири тіла, що лежали хаотично один на одному [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0005]. Судячи з фотографій, можна припустити, що могила розташована на території єврейського кладовища, оскільки з лівого боку світлини видно надгробок-мацеву.

Рис. 1. Слідчі обласної Надзвичайної комісії під час процесу ексгумації поблизу с. Сокирниця [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-628, fol. 0008].

Верифікація нового для історіографії Голокосту Закарпаття джерела виявила неточні відомості стосовно масового розстрілу 300 євреїв із сіл

Вишково (Хустського району) і Волове (нині м. Міжгір'я – автор) у квітні 1944 р., про який писав історик Роман Офіцинський [Офіцинський, 2014, с. 20]. За даними свідчень Надзвичайної обласної комісії, цей розстріл відбувся 16 листопада 1941 р. в лісі між селами Торун (Міжгірський район – автор) та Вишків (сьогодні Івано-Франківська область, станом на листопад 1941 р. – окупована нацистами територія – автор.). Угорські жандарми разом з німцями розстрілювали тих євреїв, яким вдалося втекти від розстрілів у Кам'янець-Подільському та дійти пішки до кордону з Угорщиною. Тамара Найман, єврейка з с. Волове, свідчила, що її депортували влітку 1941 р. разом із родиною на територію окуповану німцями, проте їй з сім'єю вдалося врятуватися втечею. 15 листопада 1941 р., на кордоні біля с. Торун, її маму Ленке, братів Маєра і Мартона та сестру Шарлотту схопили угорські жандарми на чолі з комендантом Гергелем. Наступного дня їх разом з групою близько 300 осіб повели через кордон до с. Вишків, де вони були розстріляні. Одному з братів Тамари Мартону Найману вдалося втекти, і саме він розповів їй цю історію [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/7, fol. 0192]. Євреї, котрі пережили Голокост, Ленке Вайс та Абрам Лондав, також підтверджували розстріл близько 300 осіб між селами Торун та Вишків у 1941 р. [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/7, fol. 0196; 0198].

Частіше, ніж масові, відбувалися поодинокі вбивства євреїв Закарпаття. Вони були пов'язані з різноманітними причинами: розстріли під час депортації до гетто, або до Аушвіца, вбивства за участь у комуністичному чи партизанському русі, розстріли євреїв-втікачів, котрих ввіймали. Наприклад, в м. Ужгород безпосередньо перед початком депортації до гетто був відвезений за місто та розстріляний відомий лідер місцевих комуністів Армін Дьезе, тіло якого знайшли через кілька днів у одній з криниць району Червениця [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0028; 0038]. Семен Мермелштейн свідчив, що одного дня до гетто Мукачева приїхали есесівці та угорські офіцери та забрали єврейських учених, професорів та рабинів до синагоги. Там був складений протокол про те, що євреї, нібито, використовують кров християнських немовлят у релігійних ритуалах. Від євреїв вимагали підписати його, проте вони відмовилися, тому німці та угорці вбили рабинів Айзенштейна та Грюнфельда. За словами Семена Мермелштейна, під час цього були присутні журналісти німецької газети «Der Stürmer» та угорського журналу «Magyar Futár», котрі робили фотографії та нотатки для статей [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/4, fol. 0109]. Кілька осіб дали свідчення, що були очевидцями вбивства єврея Вінклера, в груди якому вистрілював один угорський жандарм і добив палицею інший, за те, що знайшли в жертви гроші у чоботі [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0050; 0111]. Відомий закарпатський політичний діяч, адвокат Юлій Брацайко, свідчив, що був очевидцем вбивства двох євреїв есесівцем під час відправки людей з гетто в

потяги [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0147].

Тільки незначній кількості євреїв вдалося уникнути депортації в гетто втечею до лісу. Низький процент втікачів пояснюється розгубленістю і нерозумінням небезпеки, а також страхом покидати родини. Однак, серед свідчень, наданих Надзвичайній комісії, є поодинокі згадки про втікачів євреїв, котрі переховувалися в лісі, приєднувалися до партизанського руху, або були врятовані неєвреями (про це детальніше в підрозділі про bystanders). Проте, «полювання на євреїв» тривало аж до їх звільнення, спричиненого вступом Червоної Армії на Закарпаття. Виявленням євреїв займалися як угорські жандарми та парамілітарні молодіжні підрозділи «Левенте», так і деякі місцеві жителі, котрі отримували винагороду за це [Jelinek, 2007, p. 313]. Проте, втечі не завжди закінчувалися так трагічно, як у вище описаному випадку з 13 розстріляними євреями. До прикладу, Іцик Фрідман і брати Абрам та Шаламон Адлери з с. Вишня Апша втекли до лісу перед початком депортації до гетто. 8 травня 1944 р. їх знайшов місцевий житель, що був на службі у «Левенте» Юрій Репатюк, котрий «з гвинтівкою в руках ганяв по лісах за збіглими євреями та партизанами». Абраму Адлеру вдалося втекти одразу, а двоє інших євреїв заплатили 500 пенге Юрію Репатюку і він дозволив їм піти. Проте на сусідньому пагорбі з'явився Абрам Адлер і Репатюк вистрілював у нього, смертельно поранивши. Двоє інших євреїв переховувалися в лісі до приходу Червоної Армії, таким чином переживши Голокост [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/6, fol. 0080].

Bystanders: свідчення «сусідів», котрі (не)бачили та (не)допомагали.

Історик Раз Сігал пояснює концепт «bystanders» щодо Закарпаття на прикладі динаміки сприйняття русинами та євреями насильницьких дій з боку угорців відносно один одного. Позиція русинів була «залишатися за закритими дверима» під час депортації євреїв у 1944 р. та не брати участі у насильстві. Вона зміцнилася спогляданням ставлення євреїв щодо насильства проти частини русинів, адже багато євреїв у 1939 році публічно вітали прихід угорської армії. [Segal, 2016, p. 116–117]. Однак, рятівники євреїв, звісно, також були на Закарпатті в період Голокосту. Тридцять вісім осіб офіційно отримали почесний статус «Праведника народів світу» від держави Ізраїль за порятунок євреїв. За припущенням історика Юрія Славіка, таких осіб повинно було бути більше, але знищення закарпатського єврейства було неочікуваним і блискавичним як для євреїв, так і для неєвреїв [Славік, 2017, с. 96–97]. Свідчення Надзвичайної комісії містять інформацію про ще один, досі не зареєстрований випадок порятунку. Міклош Гарштейн засвідчив, що втік з хустського гетто і переховувався в с. Кіреші у Марії Тодріх до звільнення, зі вступом Червоної Армії [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/8, fol. 0111]. Проте, не завжди неєвреї були готові допомогти євреям, котрі рятували своє життя втечею. Українка Параска Шоломчук із с. Ясіня свідчила, що 13 липня 1944 р.

до її будинку прийшли дві невідомі дівчини єврейки, які втікали від угорців. У короткій розмові вони сказали Парасці Шоломчук, що побудуть до вечора в селі, а потім підуть у ліс до партизанів. За словами українки, угорські солдати дізналися про місцезнаходження єврейок в її домі та арештували їх, забравши до польової жандармерії. Більше про цих дівчат-втікачок господиня дому нічого не чула [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/6, fol. 0063]. Невідомо, чи вона сама повідомила угорську владу, чи ні, але про жодне покарання від жандармів за контакти з євреями Параска Шоломчук не згадувала слідчим Надзвичайної комісії, хоча якби воно було, то в її інтересах було про це розповісти.

Гетто знаходилися у середмістях Мукачева (одне з двох гетто), Хуста та Виноградова, натомість інші табори розташовувалися на окраїнах міст та сіл. У деяких населених пунктах для цього з будинків були відселені неєвреї та депортовані до них єврейські жертви. Вікна у будівлях гетто, що були посеред міст, замурувалися, або зафарбовувалися для того, щоб євреї не мали змоги втекти та отримати

допомогу від неєвреїв. Не виключена також мета – приховати насильство від неєвреїв. У свідченнях Надзвичайної комісії є згадки як неєвреїв, так і євреїв про те, що жителі приносили їжу до гетто. Наприклад, Олександр Мермелштайн, в'язень ужгородського гетто, свідчив, що люди, бажаючи допомогти євреям, були затримані угорцями [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/2, fol. 0031]. Ернст Глік, котрого ув'язнили в гетто м. Севлюш, розповідав, що євреї харчувалися тільки тим, що приносили жителі міста і передавали через колючий дріт [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/9, fol. 0056]. Українець із с. Ясіня Стефан Молдавчук стверджував, що місцеві жителі носили їжу євреям крадькома протягом 4–5 днів їх ув'язнення в різних приміщеннях села перед відправкою у гетто [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/6, fol. 0090]. Його односелець Юрій Репарюк підтверджував, що «люди приносили їжу євреям, на що жандарми кричали: «Навіщо несете?», але, все-таки, дозволяли приходити у визначений час [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/6, fol. 0092].

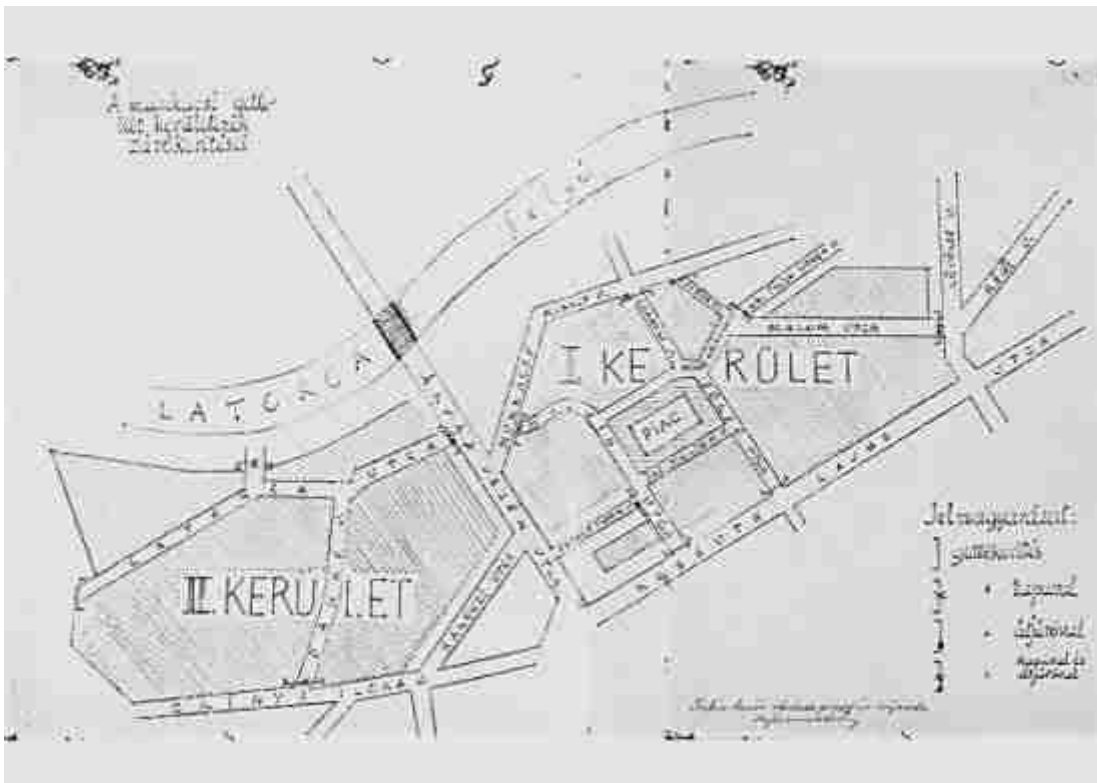

Рис. 2. План території гетто у середмісті м. Мукачева із позначеними парканами та воротами (орієнтовно 1944 рік) [USHMMA, RG-39.013M, f.0010, fol.00000057, 00000058].

цікавими є випадки проживання неєвреїв у межах гетто. Вони були свідками щоденного насильства, проте угорські жандарми забороняли їм спілкуватися з євреями. До прикладу, Шамуел Ушер, єврей з м. Тячів, котрий був розміщений у гетто «в домі Шимона Ушера, біля будинку директора школи Сакача, котрий і далі жив у гетто, бо не хотів виселятися» [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0012]. Українець Іван Лакатош мав невеликий магазин на території гетто Тячева. За його словами, торгівлю не перенесли, тому що він не знайшов

підходящого приміщення поза межами табору. Натомість, магазин пристосували для роздачі хліба євреям, що випікався у місті з їх власної муки. Іван Лакатош стверджував, що в'язні гетто приходили до нього по кілька осіб і жандарми йому заборонили вступати з євреями в довгі розмови. Проте, про побиття в гетто він знав та одного разу бачив як жандарм бив єврея палицею по лицю. У своєму свідченні він додає, що про побиття євреїв у гетто знало все місто [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0012]. Скоріш за все, Іван Лакатош

отримував оплату за свою роботу, тобто був частиною персоналу гетто, але, звісно, він не свідчив проти себе, побоюючись наслідків. Адже, наприклад, угорцю Антоніну Месарошу наказали відселитися, не зважаючи на його небажання. Він свідчив, що виїхав з будинку, оскільки йому пообіцяли зачинити дім та зберегти всі меблі. Антонін Месарош переселився до єврейського будинку адвоката доктора Лазаря та стверджував, що йому не відомо про те, що саме відбувалося у гетто [USHMMA, RG-22.002M, f. 7021-62/5, fol. 0021].

Висновки. Документи Надзвичайної обласної комісії, зібрані навесні 1946 р. належать до корпусу цінних раних джерел з історії Голокосту на Закарпатті загалом, та, особливо, процесу геттоїзації. Вони містять свідчення та перцепцію осіб, котрі були жертвами, призвідників та bystanders. Недоліками джерела, як загальними для цього типу історичних документів, так і конкретними, були: відсутність стандартизованого детального питальника, безсистемна вибірка, самоцензура респондентів, можлива неточність перекладу, забування деталей, адміністративний і моральний тиск на свідків, а також політична та ідеологічна заангажованість слідчих Надзвичайної комісії. Проте, аналіз свідчень відкриває перспективи подальших наукових досліджень, особливо з тем, що не достатньо висвітлені в історіографії, наприклад, повоєнних судових процесів над призвідниками Голокосту на Закарпатті.

Призвідники, що давали свідчення, були місцевими чиновниками нижчої та середньої ланки, писарями в гетто та акушерками. Вони, як і євреї-жертви, згадували значну кількість головних злочинців – виконавців насильства: вищих керівників державного та локального рівня, начальників гетто, охоронців, членів комісій по відборі цінностей, що належали до різних соціальних прошарків. З точки зору етнічного складу, переважна більшість призвідників були угорцями, проте є згадки про німців-есесівців, місцевих етнічних німців, поодинокі прізвища русинів (українців) та одна згадка про жандарма-рома. Гендерний аспект представлений жінками-призвідниками, котрі були акушерками та проводили обшуки статевих органів жінок-єврейок. Самоцензура у свідченнях призвідників – це намагання приховати свої, або побачені злочини, через природний страх бути покараним. Більшість свідчень надавалися угорською мовою з перекладом

на українську чи російську, якою представник комісії записував. Фактор тиску на респондента особливо мав місце при інтерв'юванні призвідників, адже до складу Надзвичайної комісії входили представники силових структур.

Переважна більшість свідчень надана євреями – категорією головних жертв Голокосту. Респондентами були представниками невеликої групи людей, котрі залишилися проживати на території Закарпаття. Адже, із близько 100 тис. депортованих закарпатських євреїв, вижили в Голокості та повернулися всього близько 15 тис. осіб. 85 % з них виїхало за межі краю до весни 1946 р. Особи, котрі залишилися і дали свідчення, розкривали питання процесу конфіскації цінностей, концентрації та депортації до гетто, життя у гетто та досвіду щоденного насильства – знущань, тортур, окремих убивств і масових розстрілів. Крім того, жертви розповідали про сексуальне насильство проти жінок та способи порятунку, такі як втечі до лісу і підкуп призвідників. Євреї вказували прізвища злочинців, котрі на той момент проживали на території Закарпаття, з надією на те, що призвідники отримають покарання. Самоцензура могла виражатися у приховуванні прізвищ безпосередніх сусідів, особливо, якщо євреї проживали у сільській місцевості, де соціальні зв'язки були тіснішими.

Найменш чисельною була категорія bystanders, адже слідчі Надзвичайної комісії не мали на меті фокусуватися на свідченнях очевидців, котрі не були, безпосередньо, ні жертвами, ні призвідниками. Опитування неєвреїв, щодо долі єврейських сусідів, було безсистемним. Зокрема, описано один випадок порятунку єврея, проте інтерв'ю з рятівником не було проведено. Згадується також про місцевих осіб, котрі приносили їжу до гетто та місць утримання євреїв, а також про неєвреїв – очевидців насильства, які проживали в межах гетто. Часто, bystanders згадували тільки факт, що євреїв депортували з їх населеного пункту. Лише кілька осіб відверто сказали, що знали про злочини. Інші bystanders стверджували, що не бачили проявів насильницьких дій, або не знали про подробиці перебування євреїв у гетто і їх подальшу долю. Голокост на Закарпатті призвів до драматичної зміни соціальних ролей, яка мала динамічний характер, і кардинально вплинула на взаємовідносини євреїв та неєвреїв у післявоєнний час.

Стаття написана протягом постдокторського наукового стажування у Центрі перспективних досліджень Голокосту імені Джека, Джозефа та Мортон Манделів, Меморіального музею Голокосту Сполучених Штатів Америки, м. Вашингтон, США.

This article was made possible (in part) by funds granted to the author through a **Fellowship** at the Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum. The statements made and views expressed, however, are solely the responsibility of the author

Список використаних джерел

- Bergen, D. L., 2009. *The Holocaust: a concise history*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publishers, 279 p.
 Braham, R. L., 1994. *Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, 2 vols., New York: Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Graduate Center/The City University of New York and Social Science Monographs, Boulder: New York: Distributed by Columbia University Press, 1486 p.
 Cesarini, D., Levine, P. A., 2002. *Bystanders to the Holocaust: A Re-Evaluation*, London; Portland, Or.: Frank Cass, 286 p.

- Gross, J. T., 2001. *Neighbors: the destruction of the Jewish community in Jedwabne*, Poland, Princeton: Princeton University Press, 216 p.
- Hilberg, R., 1992. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933–1945*, New York: Harper Collins, 340 p.
- Horváth, A., 2011. War and Peace: the Effects of the World War II on Hungarian Education, *Education and the Second World War: Studies in Schooling and Social Change*, Ed. Roy Lowe, Routledge Library Editions: Education Ser., Taylor & Francis Group, p. 139–150.
- Horváth, R., 1998. Jews in Hungary after the Holocaust: The National Relief Committee for Deportees, 1945 – 1950, *The Journal of Israeli History*, p. 69–91.
- Jelinek, Y. A., 2007. *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848 – 1948*. Ed. Paul R. Magocsi, Boulder: East European Monographs, New York: Distributed by Columbia University Press, 412 p.
- Kádár, G., Vágy, Z., 2004. *Self-financing genocide: the gold train, the Becher case and the wealth of Hungarian Jews*, Budapest: Central European University Press, 413 p.
- Lessons and Legacies X: Back to the Sources: Reexamining Perpetrators, Victims, and Bystanders*, 2012. Series: Lessons & Legacies. Ed. Sara R. Horowitz, Northwestern University Press, 250 p.
- Michman, D., 2011. *The Emergence of Jewish Ghettos during the Holocaust*, Translated by Dan Michman, New York: Cambridge University Press, Jerusalem: Yad Vashem, 191 p.
- Mitsel, M., 2007. The activity of «the Joint» in Mukachevo in 1944 – 1945 and the Soviet Attitude toward It in 1953, *Jews in Russia and Eastern Europe*, editor-in-chief Mordechai Altshuler, ed. Yis. Elliot Cohen, Ark. Zeltser, Vol 1(58), p. 5–39.
- Morina, C., Thijs, K., 2018. *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, Series: War and Genocide, Vol. 27, New York: Berghahn Books, 372 p.
- Newman, L. S., Erber, R., 2002. *Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust*, Oxford; New York: Oxford University Press, 373 p.
- Quiltzsch, A., 2016. *Everyday Judaism on the soviet periphery: Life and identity of Transcarpathian Jewry after World War II*, Dissertation by Anya Quiltzsch, Ph.D., Indiana University, 301 p.
- RG-22.002M, Extraordinary State Commission to Investigate German-Fascist Crimes Committed on Soviet Territory from the USSR, 1941-1945. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC.
- Segal, R., 2016. *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914 – 1945*, Stanford Studies on Central and Eastern Europe Series, Stanford: Stanford University Press, 232 p.
- The Geographical Encyclopedia of the Holocaust in Hungary: Abaúj-Torna County – Máramaros County*, 2013. Ed. Randolph L. Braham, Vol. 1, Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 636 p.
- The Holocaust and European societies: social processes and social dynamics*, 2016. Ed. Frank Bajohr and Andrea Löw, London: Palgrave Macmillan, 348 p.
- Vollhardt, J. R., Bilewicz, M., 2013. After the Genocide: Psychological Perspectives on Victim, Bystander, and Perpetrator Groups, *The Aftermath of Genocide: Psychological Perspectives, Special Issue: Journal of Social Issues*, vol. 69, no. 1, ed. Johanna Ray Vollhardt and Michal Bilewicz, p. 1–15.
- Мищанин, В., 2014. Діяльність крайової «Надзвичайної комісії для розслідування та встановлення злочинів і збитків, спричинених угорсько-німецькими фашистськими загарбниками на території Закарпатської України» (1994 – 1996 рр.), *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*, вип. 2 (33), с. 55–60.
- Офіційський, Р., 2014. Голокост на Закарпатті тривав 52 дні, *Новини Закарпаття*, 19 квітня, с. 20.
- Польсен, Н. Б., 2009. Розслідування воєнних злочинів «по-советськи»: Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії, *Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі*, № 1 (5), с. 27–45.
- Славік, Ю., 2017. *Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті*, Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 156 с.

References

- Bergen, D. L., 2009. *The Holocaust: a concise history*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publishers, 279 p. (in English).
- Braham, R. L., 1994. *Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, 2 vols., New York: Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Graduate Center/The City University of New York and Social Science Monographs, Boulder: New York: Distributed by Columbia University Press, 1486 p. (in English).
- Cesarini, D., Levine, P. A., 2002. *Bystanders to the Holocaust: A Re-Evaluation*, London; Portland, Or.: Frank Cass, 286 p. (in English).
- Gross, J. T., 2001. *Neighbors: the destruction of the Jewish community in Jedwabne*, Poland, Princeton: Princeton University Press, 216 p. (in English).
- Hilberg, R., 1992. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933 – 1945*, New York: Harper Collins, 340 p. (in English).
- Horváth, A., 2011. War and Peace: the Effects of the World War II on Hungarian Education, *Education and the Second World War: Studies in Schooling and Social Change*, Ed. Roy Lowe, Routledge Library Editions: Education Ser., Taylor & Francis Group, p. 139–150. (in English).
- Horvath, R., 1998. Jews in Hungary after the Holocaust: The National Relief Committee for Deportees, 1945 – 1950, *The Journal of Israeli History*, p. 69–91. (in English).
- Jelinek, Y. A., 2007. *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848 – 1948*. Ed. Paul R. Magocsi, Boulder: East European Monographs, New York: Distributed by Columbia University Press, 412 p. (in English).
- Kádár, G., Vágy, Z., 2004. *Self-financing genocide: the gold train, the Becher case and the wealth of Hungarian Jews*, Budapest: Central European University Press, 413 p. (in English).
- Lessons and Legacies X: Back to the Sources: Reexamining Perpetrators, Victims, and Bystanders*, 2012. Series: Lessons & Legacies. Ed. Sara R. Horowitz, Northwestern University Press, 250 p. (in English).
- Michman, D., 2011. *The Emergence of Jewish Ghettos during the Holocaust*, Translated by Dan Michman, New York: Cambridge University Press, Jerusalem: Yad Vashem, 191 p. (in English).
- Mishchanyn, V., 2014. Diialnist kraiovoi «Nadzvychnoi komisii dlia rozsliduvannia ta vstanovlennia zlochyv i zbytkiv, sprychynenykh uhorsko-nimeckymy fashystskymy zaharbnikamy na terytorii Zakarpatskoi Ukrainy» (1944 – 1946 rr.) [The activity

of the regional "Extraordinary commission to investigate and determine crimes and losses committed by Hungarian-German fascist invaders on the territory of Transcarpathian Ukraine," 1944 – 1946], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriiia «Istoriia»*, vyp. 2 (33), s. 55–60. (in Ukrainian).

Mitsel, M., 2007. The activity of «the Joint» in Mukachevo in 1944 – 1945 and the Soviet Attitude toward It in 1953, *Jews in Russia and Eastern Europe*, editor-in-chief Mordechai Altshuler, ed. Yis. Elliot Cohen, Ark. Zeltser, Vol 1(58), p. 5–39. (in English).

Morina, C., Thijs, K., 2018. *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, Series: War and Genocide, Vol. 27, New York: Berghahn Books, 372 p. (in English).

Newman, L. S., Erber, R., 2002. *Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust*, Oxford; New York: Oxford University Press, 373 p. (in English).

Oficynskyi, R., 2014. Holokost na Zakarpatti tryvav 52 dni, *Novyny Zakarpattia*, 19 kvitnia, s. 20. (in Ukrainian).

Poulsen, N. B., 2009. Rozsliduvannia voiennykh zlochyniv «po-sovietski»: Krytychnyi analiz materialiv Nadzvychainoi derzhavnoi komisii [War crime investigation po-sovietski? Evaluating material from the Extraordinary State Commission], *Holocaust and Modernity: Studies in Ukraine and the World*, № 1 (5), s. 27–45. (in Ukrainian).

Quiltzsch, A., 2016. *Everyday Judaism on the soviet periphery: Life and identity of Transcarpathian Jewry after World War II*, Dissertation by Anya Quiltzsch, Ph.D., Indiana University, 301 p. (in English).

RG-22.002M, Extraordinary State Commission to Investigate German-Fascist Crimes Committed on Soviet Territory from the USSR, 1941-1945. United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, DC.

Segal, R., 2016. *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914 – 1945*, Stanford Studies on Central and Eastern Europe Series, Stanford: Stanford University Press, 232 p. (in English).

Slavik, Yu., 2017. *Shliakh do Aushvitsu: Holokost na Zakarpatti*, Dnipro: Ukrainskyi instytut vyvchennia Holokostu «Tkuma», 156 s. (in Ukrainian).

The Geographical Encyclopedia of the Holocaust in Hungary: Abauj-Torna County – Máramaros County, 2013. Ed. Randolph L. Braham, Vol. 1, Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 636 p. (in English).

The Holocaust and European societies: social processes and social dynamics, 2016. Ed. Frank Bajohr and Andrea Löw, London: Palgrave Macmillan, 348 p. (in English).

Vollhardt, J. R., Bilewicz, M., 2013. After the Genocide: Psychological Perspectives on Victim, Bystander, and Perpetrator Groups, *The Aftermath of Genocide: Psychological Perspectives, Special Issue: Journal of Social Issues*, vol. 69, no. 1, ed. Johanna Ray Vollhardt and Michal Bilewicz, p. 1–15. (in English).

SUMMARY

GHETTOIZATION AND THE HOLOCAUST IN TRANSCARPATHIA IN TESTIMONIES OF VICTIMS AND WITNESSES (ON THE MATERIAL OF THE REGIONAL EXTRAORDINARY COMMISSION)

Pavlo Khudish

Ph.D. in History, Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University»

The article examines the ghettoization process in Transcarpathia during the Holocaust based on testimonies of victims and witnesses collected by the regional "Extraordinary commission to investigate and determine crimes and losses committed by Hungarian-German fascist invaders" in the spring of 1946. This source is examined within the methodological approach of the political scientist and Holocaust historian Raul Hilberg. He coined a typology of social roles' triad in the period of the genocide, based on behavior and sequence of actions: perpetrators, victims, and bystanders. I analyze the testimonies referring to these three conceptual categories. Thus, I examine the testimonies of perpetrators and their perceptions by victims. They were middle- and lower-level authorities, ghetto scribes, and midwives who performed violent searches of Jewish women. Mostly, they were all ethnic Hungarians and SS members, but there are references in testimonies to local ethnic Germans, Rusyns, and Roma. This category of persons utilized self-censorship in their testimonies to avoid possible criminal prosecution. In this article, I also investigate the testimonies of Jewish victims of the Holocaust and their traumatic experiences. The main focus of their testimonies was on the process of ghettoization: the confiscation of values, concentration to ghettos, and living there, and deportation to Auschwitz. Victims focused on the experience of their everyday violence in ghettos: humiliating, beating, torture, and rape. Moreover, they mentioned numerous perpetrators, including from the local population. Also, the testimonies contained information about the mass and individual killings of Jews, as well as exhumation processes conducted by the Extraordinary Commission investigators. Finally, I examine the aspects related to the category of bystanders, based on an investigation of their testimonies and their perception by victims. People have mentioned some cases of assisting by local inhabitants to Jews imprisoned in ghettos, and about non-Jews, who witnessed the violence living in ghettos. In addition, many bystanders testified that they did not know anything about violence against Jews. Notwithstanding the deficiencies of this source, also analyzed in the article, it remains crucial for further academic research within the examination of the Holocaust in Transcarpathia.

Keywords: Holocaust, Extraordinary Commission, testimonies, ghettoization, ghetto, Transcarpathia, violence.

НАУКОВЕ VS ПОПУЛЯРНЕ: БОРОТЬБА ДВОХ ІСТОРІЙ ЯК ФАКТОР ТВОРЕННЯ ОБРАЗУ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ

Босак Едгар Ігорович

аспірант кафедри Античності, середньовіччя та історії України домодерної доби,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Email: bosak.edgar@mail.ru

Стаття присвячена впливу польської науково-популярної історичної літератури на формування антиукраїнських настроїв серед пересічних поляків. В 2013 р. відзначалися 70-річні роковини подій на Волині, що спричинило посилення уваги до перегляду українсько-польських відносин. Іншим фактором збільшення інтересу виступає ріст націоналістичних поглядів українців після Революції Гідності та в умовах Війни на Донбасі. На прикладах окремих популярних видань тематики «Волинської трагедії» та діяльності ОУН аналізуються відмінності між науковою та науково-популярною літературою. Автором наголошується на особливих рисах цієї літератури, що може негативно впливати на формування образу українця: яскравих і не дуже толерантних висловлюваннях, кричущих заголовках, провокаційній меті, селективному підході до джерел, використання усних спогадів очевидців та учасників подій як основного виду джерела та нефакховій підготовці великої кількості авторів. Важливою рисою є також значна їх суб'єктивність та особистий зв'язок із описаними подіями, оскільки чимало з них мають родичів, що прямо постраждали під час «Волинської трагедії». Наведено приклади, які ілюструють складність висвітлення болючих історичних питань через науково-популярні видання та проблеми їх достовірності. У багатьох згаданих роботах ріст сучасного українського націоналізму порівнюється з діяльністю ОУН 40-их рр. ХХ ст., і де-факто може викликати в уяві читача знак рівності між різними історичними ситуаціями. Варто зауважити на свідомому чи несвідомому характері такого історичного спотворення. Акцентовано увагу на соціальній відповідальності авторів науково-популярних видань у зв'язку із широкою читацькою аудиторією. Обґрунтовується думка про потужний вплив тенденційного та упередженого ставлення авторів науково-популярних історичних видань на формування негативного образу українців в очах поляків, який значно ускладнює позитивне сприйняття сусіднього народу.

Ключові слова: Україна, Польща, науково-популярна література, пост-пам'ять, ОУН, «Волинська трагедія».

Постановка проблеми. На нашу думку, основою здорових міжнаціональних культурних відносин двох народів виступає не поодинокі діяльність окремих індивідів зі сфери культури, а адекватне сприйняття іншого народу, повага до його культурних особливостей та відмова від стереотипів й упереджень. Ставлення цілого народу складає середнє арифметичне ставлень кожного окремого індивіда, яке, в свою чергу, базується на світогляді. Не останнє місце у формуванні світогляду займає феномен пост-пам'яті. Дана концепція була запроваджена німецькою журналісткою Хельгою Гірш. Пост-пам'ять – це те, що сховане в нашій свідомості і не має особистого походження, але отримане нами через розповіді близьких, шкільну освіту, книги, фільми чи ЗМІ.

Не секрет, що історія українсько-польських зв'язків має багато болючих точок та ще незагоєних ран. Безперечно прикладом такої рани є трагічні події на Волині влітку 1943 р., що в польській історіографії відомі під назвами «Волинська трагедія» («Tragedia Wołyńska») чи «Волинська різанина» («Rzeź wołyńska») – апогей антипольської діяльності ОУН в контексті боротьби за звільнення України від іноземців та її незалежність.

Закономірно, що всі яскраві події в рідній країні, незалежно від мажорності чи мінорності їх соціо-політичних забарвлень, неодмінно викликають

інтерес у національно свідомої частини населення. Тому не дивно, що діяльність українських націоналістів проти поляків та трагедія на Волині 1943 р. не обійдена увагою польських режисерів, журналістів та письменників. Пік найвищого піднесення концепції «геноциду поляків на Волині» припав на 2013 р., що пов'язане із 70-ми роковинами трагічних подій. Особливо резонансним вийшов фільм «Волинь» 2016 р. (реж. Войцех Смажовський), який підняв хвилю обурення поляків, особливо гострих у зв'язку із збільшенням націоналістичності українського суспільства в умовах після Революції Гідності та Війни на Донбасі. Однак нам хотілось би звернути увагу на науково-популярну літературу в Польщі як один із найбільш небезпечних факторів погіршення українсько-польських культурних взаємин.

Зокрема, варто наголосити, що Національною Бібліотекою Польщі з 1992 р. щороку проводиться дослідження «Стан читання в Польщі». В 2018 р. читання принаймні однієї книги протягом року задекларувало 37 % респондентів й тільки 9 % опитаних стверджували, що прочитали більше, ніж 7 книг за 2018 р. [Ile książek rocznie czytają Polacy? Niepokojące dane Biblioteki Narodowej].

Інше соціальне опитування показало, що серед прочитаних книг 36 % складала саме науково-

популярна література [Kupowanie książek w Polsce (i na świecie)].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Складні питання українсько-польських взаємостосунків ХХ ст. активно досліджує чимало вітчизняних науковців, зокрема Л. Зашкільняк [Зашкільняк, 2008], Я. Ісаєвич [Ісаєвич, 2003], В. В'ятрович [В'ятрович, 2011], Я. Борщик [Борщик, 2016] тощо. Культурні аспекти цих взаємовідносин стоять в центрі досліджень Н. Медведчук [Медведчук, 2003] та В. Лишко [Лишко, 2002]. Значну увагу цій проблематиці приділяють і польські вчені – Г. Грицок [Hryciuk, 1999], Г. Мотика [Motyka, 2016], К. Краковська [Krawowska, 2017]. Однак хотілось би зауважити, що відображення цих подій у сучасній польській історичній науково-популярній літературі є темою новою. Недослідженість впливу цього жанру на можливе погіршення українсько-польських відносин актуалізує дане дослідження.

Метою статті є перш за все звернути увагу на проблему висвітлення найбільш складних питань українсько-польської історії (проблематику ОУН та «Волинської трагедії») на сторінках науково-популярної польської літератури, виділити її есенціальні особливості та проаналізувати можливий соціо-культурний вплив на формування образу українця у пересічного поляка.

Виклад основного матеріалу. В польській науково-популярній літературі одне з провідних місць займає тематика Другої світової війни, Третього рейху та українських націоналістів. Особливо цікавими є книги, що підкреслюють тісний зв'язок українських націоналістів з гітлерівською Німеччиною, а також навмисність і надзвичайну жорстокість дій оунівців проти польського населення Волині та сусідніх регіонів. Такі книги можна знайти ледь не в кожному книжковому магазині, не говорячи вже про інтернет-платформи, які пропонують ці видання за дуже демократичними цінами, що впливає на рівень продаж. Проблема є те, що більшість з цих науково-популярних видань висвітлюють події Волині з чітко сформованою тезою про «демонічність», «неймовірну жорстокість» та «кровожерливість» українських націоналістів, що зумовлює посилення страху та негативне ставлення до піднесення української свідомості сьогодні. В уяві будується чіткий знак рівності між сучасними українцями та учасниками трагічних подій на Волині. Закономірно, що це призводить до формування вкрай негативного ставлення до української нації загалом, що ніяк не може виступати продуктивним чинником поліпшення взаємин в цілому і культурних, зокрема.

Проблемні моменти в польській науково-популярній літературі тематики ОУН та Волині є радше загрозливою тенденцією, аніж поодинокими випадками. На нашу думку, найкраще це простежити на прикладі ілюстрації есенціальної відмінності наукової та науково-популярної літератури.

Щодо стилю написання, то слід також зауважити на інструментарій, що посилює ефект тексту: спонукання, окличні речення, риторичні питання,

яскраві порівняння та інші художні метафоричні звороти.

Жанр літератури передбачає її спрямованість на конкретну цільову аудиторію. Для історичної наукової літератури – це фахові історики. Хотілось би уточнити, що поняття «фаховий історик», на нашу думку, не формується виключно з факту отримання певною людиною історичної освіти, що підтверджується дипломом і роботою в солідній науковій установі. Фаховість історика – це система, що включає в себе такі елементи як розуміння та використання принципів історичної науки, методів історичного пізнання, логічний та сумлінний підхід до відбору та опрацювання джерел, кваліфіковане оперування історіографією тощо. Наукова література не потребує спрощень чи заміни специфічних термінів, адже її цільова аудиторія перебуває «на одній хвили» з автором цієї наукової розвідки. Інша справа – науково-популярна історична література, чисєю аудиторією виступають широкі верстви населення без фахової історичної освіти. Можемо погодитись із твердженням Е. Огара, що «перекладаючи» інформацію зі спеціальної мови (найчастіше – «мови науки») мовою, зрозумілою широкому читачеві, вона виступає для зовсім (або мало) підготовлених категорій читачів ефективним просвітницько-пізнавальним каналом, а для висококваліфікованих читачів-неспеціалістів у даній галузі – не менш ефективним каналом популярного інформування [Огар, 1999, с. 255–261].

Частковою проблемою виступає якраз те, що багато історичних науково-популярних книг про «Волинську трагедію» написані не фаховими істориками, зокрема: Кшесимир Дембський – композитор, Марія Фредро-Бонєцка [Fredro-Boniecka, 2013] – журналістка, редакторка й перекладачка, Владислав Семашко – юрист, а його дочка Єва Семашко [Siemaszko, Siemaszko, 2008] – інженер і т.д.

Принципова різниця між науковою та науково-популярною історичною літературою полягає в меті її написання. Мета наукової роботи фахового історика – це публікування результатів самостійного дослідження. Здебільшого це може бути первинне порушення проблематики, висунення нової гіпотези, доповнення до вже порушеної теми, аргументоване заперечення конкретних тез, введення в обіг нового джерельного матеріалу, аналіз історіографії, розмірковування теоретичного чи методологічного характеру тощо.

Натомість науково-популярна література не ставить перед собою мету відкриття чогось нового. Головна її ціль – популяризація вже відомих знань. Зазвичай реалізація даної мети передбачає прагнення автора до об'єктивності, хоча і допускається значно менш формалізований виклад матеріалу ніж у науковій літературі. Ефективна популяризація знань неможлива без виходу на широкий ринок, що може бути реалізовано тільки якщо назва книги заволодіє увагою потенційного читача. Хотілося б підкреслити, що окремою стильовою ознакою можна вважати такі яскраві маркетингові назви книг. Нерідко вони експресивно виражені, але не повністю відображають

ставлення самого автора до теми. Назва книги може бути «кричуща», але сам виклад матеріалу витриманий в досить помірному тоні, і навпаки. Приклади таких «кричущих» назв – «Бандера. Ікона Путіна» В. Романовського [Romanowski, 2016], «Євромайдан ім. Степана Бандери – від демократії до диктатури» С. Бишока та А. Кочеткова [Byszok, Koczetkow, 2016], «Волинь в крові 1943» Й. Велічко-Шаркової [Wieliczka-Szarkowa, 2013], «Нічого не в порядку» Кшесимира Дембського [Dębski, 2016] тощо. Однак навіть такі назви сучасних науково-популярних книг набагато нейтральніші за назви та зміст робіт польського «класика» антиукраїнської пропаганди в історичній науково-популярній царині Едуарда Пруса – «Бандерівці – дефект історії» [Prus, 1993], «Степан Бандера – символ злочину та жорстокості» [Prus, 2004], «Сатанське ігрище. Історія ОУН» [Prus, 2009] і багато інших.

Отже, головна мета науково-популярної літератури вже частково закладена в назві жанру. Однак нерідко головною ціллю автора стає переконати читачів у своїй ідеї (або ідеї замовника роботи), що супроводжується частим використанням іронії, висміювання, грою на емоціях читача та селективністю інформації, яку він доносить. В такому разі можемо говорити про пропагандистську мету науково-популярної літератури. Слід зауважити, що межа між популяризацією знань та пропагандою інколи дуже прозора й не завжди очевидна.

Зразком такої суперечливої мети виступає робота Станіслава Бишека та Олексія Кочеткова (російського психолога і політолога відповідно) «Євромайдан ім. Степана Бандери – від демократії до диктатури». Деякі параграфи озброєні такою ж риториною, як федеральні телевізійні канали Російської Федерації, наприклад: «по кривавому Євромайдані та розв'язанню громадянської війни на південному сході» (тут і далі – переклад авт.) [Byszok, Koczetkow, 2016, s. 225] або «Коли артилерія та бойові літаки використовуються для ведення широкомасштабного вогню по східноукраїнським містам, таким як Донецьк, Луганськ, Слов'янськ та Краматорськ – це «встановлення конституційного ладу» або ж продовження ганебних традицій УПА – залякування цивільних осіб на окупованих ними територіях?» [Byszok, Koczetkow, 2016, s. 240].

Трапляються і ще цікавіші цитати, що пророкують швидкий і неминучий крах України: «Говорити про крах України зараз банально, адже про це всі говорять. Можливий сценарій розвитку подій у середньостроковій перспективі не розглядається, однак зроблено висновок, що процес фактично завершився. Тепер ніхто не запитує, чи розвалиться країна, лише те, що залишиться від України після краху і чи взагалі щось від неї залишиться» [Byszok, Koczetkow, 2016, s. 235].

Ця книга, хоч і написана росіянами, перекладена польською мовою і користується доволі значною популярністю, якщо судити по продажам в Польщі.

Ще одна науково-популярна книга «Націоналізм український. Від Бандери до Майдану» авторства Богдана Пентки теж дає приклади такої риторики: «Кульг фашизму в Україні переходить всякі межі

здорового глузду. Але необандерівців із «Свободи» не можна підозрювати у наявності здорового глузду, отже чергова фашистська дурість не мала б дивувати» [Piętko, 2015, s. 193].

Поданий вище текст відрізняється доволі чіткими антиукраїнськими настроями та переконаннями, якими автор має намір поділитись із читачем. Безперечно, звертається увага на відхід від традиційного наукового стилю. Це ще одна характерна риса науково-популярного жанру, яка робить подібні книги більш привабливими та легшими для ознайомлення ніж суто історичні. Російський лінгвіст і перекладач А. Чужакин наголошує, що для цього жанру характерним є розмиті межі фону нейтральної літературної мови, спостерігаються чисельні відхилення у бік розмовної мови [Чужакин, 2002, с. 71].

Важливою відмінністю наукової та науково-популярної історичної літератури виступає також завершеність теми. Ознайомлюючи колег-істориків із результатами свого дослідження, фаховий історик бере участь у науковій дискусії. Він вказує на слабо досліджені події, акцентує увагу на прогалинах в історіографії, подає роздуми щодо перспектив майбутнього дослідження щодо. Чим глибший рівень знань людини в певній сфері, тим більше в ній вона бачить суперечливих моментів та недосліджених нюансів. Фаховий історик розуміє, що навряд існує якась історична подія, яку можна проаналізувати до рівня повної відсутності білих плям. Автор науково-популярного видання здебільшого передбачає, що тема розкрита повністю і її покращення можливе хіба що кращою стилістикою чи підбором кращих фактів або доказів, з якими варто ознайомити читачів.

Незважаючи на те, що при написанні і наукової, і науково-популярної історичної літератури використовуються посилання на інші дослідження, особливістю наукової літератури виступає її критичне ставлення до джерел. Автор наукової роботи повинен відповідально ставитись до відбору джерел. Наприклад, практично неможливо дослідити роль ОУН у взаємостосунках з поляками в 30-40-их рр. ХХ ст., спираючись тільки на документи самого українського національного руху, уникнувши при цьому апологізації та глорифікації діяльності ОУН. Для цього потрібно залучати матеріали з історіографії «протилежного табору», що репрезентують інші погляди – німецькі, польські, російські для здійснення перехресного аналізу джерел. Якщо ж науково-популярна історична література ставить собі за мету пропагувати певну ідею, то вона цілком може обмежитись певним колом джерел, які найкраще репрезентують головну ідею книги, просто ігноруючи інші свідчення. Звісно, подібним чином може діяти і автор наукової історичної роботи, але це вже свідчить про його непрофесіоналізм.

Ігноруванням певних фактів та свідомим применшенням відзначається також відома робота Владислава та Єви Семашків «Геноцид українських націоналістів проти польського населення Волині 1939 – 1945». Зокрема, Я. Ісаєвич указав на применшення кількості українських жертв у В. і

Є. Семашків (80 українців) порівняно з матеріалами опитувань Я. Царука (1454 осіб) [Ісаєвич, 2003, с. 381].

Така різюча відмінність не може бути браком уваги, а може пояснюватись тільки свідомою селективністю джерел та методом їх опрацювання.

Написання та видання такої величезної за обсягом праці (1000 сторінок – обсяг тільки першого тому) стало можливим за фінансової підтримки державних інституцій, зокрема канцелярії президента Польщі, міністерства культури і національної спадщини та ін. Як стверджує Я. Борщик, така цілеспрямована політика національної пам'яті призвела до того, що польське суспільство підійшло до відзначення 70-ї річниці трагічних подій на Волині з набором певних уявлень і стереотипів, а наведена у книзі Семашків кількість польських жертв увійшла до суспільного вжитку [Борщик, 2016, с. 115].

В протиставленні наукове *versus* науково-популярне важливим є підхід до написання роботи. Автор наукової історичної роботи опрацьовує різноманітні джерела і тільки потім на основі цього робить якийсь висновок по темі. Однак автор науково-популярної літератури, який має на меті пропагувати певну ідею, бере на озброєння певну історичну тезу, формулює думку, а вже потім підбирає цитати із авторитетних наукових видань, часто вирвані з контексту.

Відносно позитивним прикладом, що дещо відходить від цього правила є науково-популярна книга «Волинь'43. Геноцидна чистка, факти, аналогії, історична політика» фахового історика Гжегоша Мотики [Мотука, 2016], яка в 2016 р. стала лауреатом в конкурсі «Історична книга року». Можемо певною мірою погодитись з оцінкою Гжегоша Рутковського, докторанта Інституту Історії польської Академії Наук, який стверджує, що Мотиці вдалось добре поєднати науковість праці з її популяристичними якостями. Що найважливіше та найхарактерніше для Г. Мотики – автор не симпатизує жодній із сторін конфлікту, принаймні намагається [«Wołyń'43»].

Черговою рисою, що відрізняє ці два жанри, виступає ієрархія історичних джерел. Для наукової роботи характерний базис на тих першоджерелах, які можна перевірити шляхом співставлення з іншими. Це перш за все різноманітна сукупність речових та письмових джерел, які мають вагомні докази своєї автентичності та об'єктивності – археологічні знахідки, постанови судів та урядів, рішення синодів, дані магістральних книг, звітні документи українського підпілля, радянських партизанів і німецької адміністрації тощо.

Після цього опрацьовуються джерела, що містять в собі латентний суб'єктивізм – мемуари, спогади очевидців чи учасників подій, листування тощо. Найменш надійними виступають усні свідчення очевидців, які не тільки можуть значно трансформуватись при записуванні, але і не можуть бути ретельно перевірені. Проблемою науково-популярної історичної літератури, на наш погляд, виступає часте використання таких усних свідчень очевидців, які можуть створити кардинально неправильну картину тогочасних реалій. Разом з тим

ці усні докази «оживляють» джерело, роблять його не безликим документом, а реальною людиною зі своїми мріями, сподіваннями й страхами, якій хочеться співпереживати. Використання таких джерел утворює специфічне емоційне прив'язування читача до цих «живих» джерел, надаючи їх словам більшої переконливості ніж сотням безликих документів чи речових пам'яток. Ще більше «оживляють» усне джерело яскраві, експресивні спогади очевидців. Це один із улюблених прийомів авторів науково-популярних видань, чіско інтенцією є створити чіткий образ потерпілої сторони або злісних нападників.

Я. Борщик стверджує, що якщо взяти понятійний апарат польської історіографії, то він ідеально вписується у схему «свій – чужий». Так, антипольські акції українського підпілля – це «вбивства», «масові звірства», «нечувана жорстокість», «геноцид», водночас антиукраїнські дії польського підпілля – «відплатні акції». Головним завданням кожної національної історіографії є доведення й обґрунтування того факту, що «чужі» почали вбивати першими, а «свої» просто змушені були відповісти їм тим самим [Борщик, 2016, с. 117].

Подібний підхід «свій – чужий» активно використовується і в науково-популярній літературі з додаванням експресивних та вражаючих спогадів очевидців про тортури часів війни: «В колісці наймолодша, півторарічна Богуся – її вдарили сокирою в чоло [Fredro-Boniecka, 2013, s. 125]» або «Українці рубали людей сокирами. Але ж нормальна людина не буде іншого рубати сокирою. То повинен бути дегенерат [Fredro-Boniecka, 2013, s. 130]».

Продовжуючи тему посилення у науковій та науково-популярній роботах слід вказати на ще одну відмінність між ними – наявність історіографії. Автор наукової літератури здійснює короткий екскурс у історію дослідження проблеми, вказуючи при цьому як розвивались історичні погляди з приводу цього, які історіографічні школи були актуальними в минулому, що змінилось і під впливом яких обставин. Також науковець подає аналіз робіт, які внесли найбільший вклад в розвиток даної проблематики. Це дозволяє простежити еволюцію розвитку проблематики, її залежність від суспільно-політичних змін у світі, виокреслити певну тенденційність окремих груп авторів. У науково-популярній історичній літературі історіографія у такому вигляді відсутня, зазначається, що ця тема вже досліджувалась через її популярність та подаються стислі відомості про найбільш знаних авторитетів в цій галузі.

І, нарешті, останньою в списку, але не по значенню, відмінністю історичної наукової літератури від науково-популярної виступає прагнення автора до об'єктивності, намагання дивитись на проблему відсторонено, а не через призму особистісних вподобань, виховання, сімейних традицій, бажання монетизувати результати праці тощо. Звісно, ми радше можемо говорити про прагнення до об'єктивності, аніж про реальне її досягнення, оскільки досягти світоглядного вакууму, який би не заважав об'єктивній оцінці явища, при

розгляді тієї чи іншої тематики є неможливим. Однак, серед авторів згаданих нами науково-популярних видань, зокрема Марія Фредро-Бонієцька, Кшесимир Дембський та багато інших власне походять з території, що прямо постраждала внаслідок подій «Волинської трагедії». Більше того, їхні родичі зазнали на собі жахів українсько-польського протистояння цього часу, тому їхні місцями антиукраїнські висловлювання можуть бути зрозумілі з позиції людського фактору, однак не з точки зору людини, яка має намір переконувати своїх співвітчизників у антипольських настроях українського народу та його «скаженості».

Незважаючи на наявність певних причин, через які деякі поляки можуть відчувати неприязнь до українців, переглядаючи матеріали подібних науково-популярних видань, що переповнені етикетними кліше на кшталт «демонічні українці», «звірства», «нелюди» і т.д. звертається увага на широку розповсюдженість по книжковим магазинам та інтернет-платформам, а також на добре фінансування подібних публікацій. Метою даної статті не є відповідь на вічне *cui bono*? Однак пошуки спільного знаменника між нагнітанням в Польщі антиукраїнських настроїв і артилерійсько-гарячою дипломатією з нашим північним сусідом можуть пізніше лягти в основу окремого дослідження.

На нашу думку, ставлячи собі якусь мету при написанні праці, наприклад, розіграти інтерес співвітчизників до певної історичної проблематики в рамках, автор повинен також спробувати змоделювати реакцію читачів та суспільний вплив. Завжди існує необхідність відірватись від своєї роботи і подивитись на написане очима читача. Мова

не йде про замовчування подій та уникнення обговорень, однак до багатьох негативних помислів автор може стимулювати своїх читачів абсолютно випадково, не усвідомлюючи, що його слова можуть бути сприйняті в цілком іншій перспективі. Тому звертання уваги на подібні чутливі теми в популярно-наукових книгах, а тим більше підсилення ефекту свідомими суб'єктивізмами має йти поруч із соціальною відповідальністю.

Висновки. На нашу думку, в сучасній польській історичній науково-популярній літературі трапляється чимало книг, які можуть навмисно чи випадково створити негативний образ українця для польського суспільства. Під гаслами необхідності знати власну історію, багато авторів акцентують увагу на найбільш болючих точках українсько-польських конфліктів, апогеєм яких виступає «Волинська трагедія» 1943 р. Варто зауважити, що відмінність між науковою та науково-популярною літературою є значно більшою, ніж видається на перший погляд більшості читачам. Нерозуміння цих принципів відмінностей може призводити до надмірно довірливого ставлення на користь «авторитетних книг». Автори таких книг мають чітку негативну позицію, а часто й походять з сім'ї, яка постраждала внаслідок згадуваних подій. Активне використання ними суб'єктивізмів, вибіркості джерел й художніх троп, спрямованих на посилення драматичного ефекту, а також нехтування принципом історизму у польській науково-популярній літературі тематики ОУН чи Волині може, на нашу думку, виступати чинником творення спотвореного та агресивного образу українця в свідомості пересічного поляка.

Список використаних джерел

- Byszok, S., Koczetkow, A., 2016. *Euromajdan im. Stepana Bandery – od demokracji do dyktatury*, Warszawa, 352 s.
- Dębski, K., 2016. *Nic nie jest w porządku*, Warszawa, Czerwone i czarne, 256 s.
- Fredro-Boniecka, M., 2013. *Wołyń. Siła traumy. Wspomnienia i pamięć*, Warszawa, Wydawnictwo WAB, 320 s.
- Hryciuk, G., 2005. *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931 – 1948*, Toruń, wyd. A. Marszałek, 426 s.
- Ile książek rocznie czytają Polacy? Niepokojące dane Biblioteki Narodowej. [Online]. Доступно: <https://www.tvp.info/41899541/ile-ksiazek-rocznie-czytaja-polacy-niepokojace-dane-biblioteki-narodowej> (date of treatment: 27.03.2020).
- Krakowska, K., 2017. *Rola rzezi wołyńskiej w budowaniu narracji na temat Ukraińców w polskim Internecie*, Zoon Politicon, s. 183–205.
- Kupowanie książek w Polsce (i na świecie). [Online]. Доступно: <https://www.picodi.com/pl/mozna-taniej/kupowanie-ksiazek-w-polsce-i-na-swiecie> (date of treatment: 27.03.2020).
- Motyka, G., 2016. *Wołyń '43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 288 s.
- Piętka, B., 2015. *Nacjonalizm ukraiński Od Bandery do Majdanu*, Warszawa, Wydawnictwo Capital, 223 s.
- Prus, E., 1993. *Banderowcy – defekt historii*, Wrocław, Wydawnictwo Semper Fidelis, 94 s.
- Prus, E., 2004. *Stepan Bandera. Symbol zbrodni i okrucieństwa*, Wrocław, Wydawnictwo Nortom, 390 s.
- Prus, E., 2009. *Szatańskie igrzysko. Historia OUN*, Wrocław, Wydawnictwo Nortom, 380 s.
- Romanowski, W., 2012. *Bandera. Terrorysta z Galicji*, seria «Biografie przekłete», Warszawa, Wydawnictwo Demart, 224 s.
- Romanowski, W., 2016. *Bandera. Ikona Putina*, Warszawa, Wydawnictwo Demart, 256 s.
- Siemaszko W., Siemaszko E., 2008. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 – 1945*. Wyd. III, T. 1, Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 1000 s.
- Wieliczka-Szarkowa, J., 2013. *Wołyń we krwi 1943*, Kraków, Wydawnictwo: AA, 400 s.
- «Wołyń '43» prof. Grzegorza Motyki najlepszą popularnonaukową książką historyczną roku. [Online]. Доступно: <https://niezalezna.pl/209504-wolyn-3943quot-prof-grzegorza-motyki-najlepsza-popularnonaukowa-ksiazka-historyczna-roku> (date of treatment: 10.05.2019).
- Борщик, Я., 2016. *До проблеми польських «відплатних акцій» на Волині (березень – початок липня 1943 р.)*, Я.В. Борщик, Український історичний журнал, 2016, № 1, с. 113–132.
- В'ятрович, В., 2011. *Друга польсько-українська війна. 1942 – 1947.*, К.: Києво-Могилянська академія, 288 с.

- Зашкільняк, Л., 2008. *Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння*, Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр., Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, Вип. 17., с. 3–18.
- Ісаєвич, Я., 2003. *Про книгу В. і С. Семашків., Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади*, Голова редакційної комісії Ярослав Ісаєвич, Л., 88 с.
- Лишко, В., 2002. *Українсько-польські зв'язки в галузі культури 1991 – 1999 рр.*: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 16 с.
- Медведчук, Н., 2003. *Українська та польська культурна дипломатія: підходи, сучасний стан, перспективи розвитку*, Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки, Острог, Вип. 3., с. 299–305.
- Огар, Е., 1999. *Сучасні науково-популярні книжкові серії в Україні*, Поліграфія і видавнича справа, Львів, 1999, № 35, с. 255–261.
- Чужакин, А., 2002. *Мир перевода – 7. Общая теория устного перевода и переводческой скорописи*, Курс лекцій, М.: Р. Валент, 2002, 160 с.

References

- Borszyk, J., 2016. *Do problemu poljskych «widplatnych akcji» na Wołyni (berezienj – pochatok lypnja 1943 r.)* [To the problem of Polish «payback actions» in Volyn (March – early July 1943)] Y. V. Borczyk, *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal*, 2016, №1, s. 113–132. (in Ukrainian).
- Byszok S., Koczetkow A., 2016. *Euromajdan im. Stepana Bandery – od demokracji do dyktatury*, Warszawa, 352 s. (in Polish).
- Chuzhakyn, A., 2002. *Myr perevoda – 7. Obshhaja teoriya ustnogo perevoda y perevodcheskoj skoropysy* [World of Translation – 7. General Theory of Interpretation and Translation Cursive. Lecture course], Kurs lekcij, M.: R. Valent, 2002, 160 s. (in Russian).
- Dębski, K., 2016. *Nic nie jest w porządku*, Warszawa, Czerwone i czarne, 256 s. (in Polish).
- Fredro-Boniecka, M., 2013. *Wołyń. Siła traumy. Wspomnienia i pamięć*, Warszawa, Wydawnictwo WAB, 320 s. (in Polish).
- Hryciuk, G., 2005. *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931 – 1948*, Toruń, wyd. A. Marszałek, 426 s. (in Polish).
- Ile książek rocznie czytają Polacy? Niepokojące dane Biblioteki Narodowej. [Online]. Available: <https://www.tvp.info/41899541/ile-ksiazek-rocznie-czytaja-polacy-niepokojace-dane-biblioteki-narodowej> (date of treatment: 27.03.2020). (in Polish).
- Isajevych, Ja., 2003. *Pro knyghu V. i Je. Sjemashkiv., Volynj i Kholmshhyna 1938 – 1947 rr.: poljsko-ukrajinske protystojannja ta joghho vidlunnja. Doslidzhennja, dokumenty, spoghady* [About the book W. and E. Semashkiv., Volyn and Kholmshchyna 1938 – 1947: Polish-Ukrainian confrontation and its echo. Studies, documents, memories], Gholova redakcyjnoji komisiji Jaroslav Isajevych, L., 88 s. (in Ukrainian).
- Krakowska, K., 2017. *Rola rzezi wołyńskiej w budowaniu narracji na temat Ukraińców w polskim Internecie*, Zoon Politicon, s. 183–205. (in Polish).
- Kupowanie książek w Polsce (i na świecie). [Online]. Available: <https://www.picodi.com/pl/mozna-taniej/kupowanie-ksiazek-w-polsce-i-na-swiecie> (date of treatment: 27.03.2020). (in Polish).
- Lishko, V., 2002. *Ukrains'ko-pol's'ki zv'yazki v galuzi kul'turi 1991 – 1999 rr.* [Ukrainian-Polish relations in cultural sphere], avtoref. dis. kand. ist. nauk: 07.00.01, Kiev. nac. un-t im. T. Shevchenka, 16 s. (in Ukrainian).
- Medvedchuk, N., 2003. *Ukrains'ka ta pol's'ka kul'turna diplomatiya: pidhodi, suchasnij stan, perspektivi rozvitku* [Ukrainian and Polish cultural diplomacy: approaches, current state, prospects for development], Naukovi zapiski Nacional'nogo universitetu «Ostroz'ka akademiya»: Istorichni nauki, Ostrog, Vip. 3., s. 299–305. (in Ukrainian).
- Motyka, G., 2016. *Wołyń '43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 288 s. (in Polish).
- Oghar, E., 1999. *Suchasni nauково-populjarni knyzhkovi seriji v Ukrajinі* [Modern popular science book series in Ukraine], Polighrafija i vydavnycha sprava, Ljviv, 1999, № 35, s. 255–261. (in Ukrainian).
- Piętka, B., 2015. *Nacjonalizm ukraiński Od Bandery do Majdanu*, Warszawa, Wydawnictwo Capital, 223 s. (in Polish).
- Prus, E., 1993. *Banderowcy – defekt historii*, Wrocław, Wydawnictwo Semper Fidelis, 94 s. (in Polish).
- Prus, E., 2009. *Szatańskie igrzysko. Historia OUN*, Wrocław, Wydawnictwo Nortom, 380 s. (in Polish).
- Prus, E., 2004. *Stepan Bandera. Symbol zbrodni i okrucieństwa*, Wrocław, Wydawnictwo Nortom, 390 s. (in Polish).
- Romanowski, W., 2012. *Bandera. Terrorysta z Galicji*, seria «Biografie przekłete», Warszawa, Wydawnictwo Demart, 224 s. (in Polish).
- Romanowski, W., 2016. *Bandera. Ikona Putina*, Warszawa, Wydawnictwo Demart, 256 s. (in Polish).
- Siemaszko W., Siemaszko E., 2008. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 – 1945*. Wyd. III, T. 1, Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 1000 s. (in Polish).
- V'yatrovich, V., 2011. *Druga pol's'ko-ukrains'ka vijna. 1942 – 1947* [Second Polish-Ukrainian war. 1942 – 1947], K.: Kijev-Mogilyans'ka akademiya, 288 s. (in Ukrainian).
- Wieliczka-Szarkowa, J., 2013. *Wołyń we krwi 1943*, Kraków, Wydawnictwo: AA, 400 s. (in Polish).
- «Wołyń'43» prof. Grzegorza Motyki najlepszą popularnonaukową książką historyczną roku. [Online]. Available: <https://niezalezna.pl/209504-wolyn-3943quot-prof-grzegorza-motyki-najlepsza-popularnonaukowa-ksiazka-historyczna-roku> (date of treatment: 10.05.2019). (in Polish).
- Zashkil'nyak, L., 2008. *Ukraina i Pol'shcha v XX stolitti: vid konfliktiv do porozuminnja* [Ukraine and Polish in XX c.: from conflicts to understanding], Ukraina: kul'turna spadshchina, nacional'na svidomist', derzhavnist': Zb. nauk. pr., L'viv: Institut ukrainoznavstva NAN Ukraini im. I. Krip'yakevicha, Vip. 17., s. 3–18. (in Ukrainian).

SUMMARY

SCIENTIFIC VS POPULAR: THE STRUGGLE OF TWO HISTORIES AS A FACTOR IN THE IMAGE OF UKRAINIANS IN POLAND

Edgar Bosak

Postgraduate student of Department of Ancient, Middle Ages and premodern History of Ukraine, SHEE «Uzhhorod National University»

The article is devoted to the influence of the Polish popular science historical literature on the formation of anti-Ukrainian statements among average Poles. The 70th anniversary of events in Volhynia was celebrated, which led to the increased attention to the revision of Ukrainian-Polish relations in 2013. Another factor of increasing interest is the growth of nationalist views of Ukrainians after the Revolution of Dignity and in the conditions of the Donbass War. The differences between scientific and popular science literature are analyzed on the examples of separate popular «Massacres of Poles in Volhynia and Eastern Galicia» and OUN activities. The author emphasizes the specific features of this literature, which may negatively affect the formation of the image of the Ukrainian: vivid and not very tolerant statements, loud headlines, a provocative goal, a selective approach to the sources, the use of oral recollections of eyewitnesses and participants of the events as the main source and a great number of non-professional training authors. An important feature is their considerable subjectivity and personal connection with the described events, since many of them have relatives who were directly affected by the «Massacres of Poles in Volhynia and Eastern Galicia». There are examples to illustrate the complication of highlighting painful historical issues through popular science publications and the problems of their validity. In many mentioned works, the development of modern Ukrainian nationalism is compared to the activities of the OUN in the 1940s, and may de facto cause the reader to regard different historical situations to be equal. It is worth to mention the conscious or unconscious nature of such historical distortion. The emphasis is placed on the social responsibility of authors of popular science publications in relation to a wide readership. The idea about the powerful influence of the tendentious and prejudice of the authors of popular scientific historical publications on the formation of the negative image of Ukrainians in the eyes of Poles is justified, which significantly complicates the positive perception of the neighbouring people.

Keywords: Ukraine, Poland, popular science literature, post-memory, OUN, «Massacres of Poles in Volhynia and Eastern Galicia».

ВПЛИВ ЕМІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА СУЧАСНЕ ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ (1991 – 2019 рр.)

Іванчик Мирослава МIRONІВНА

головний спеціаліст департаменту економічного розвитку
і торгівлі Закарпатської обласної державної адміністрації
E-mail: ivantsykmm@gmail.com

У статті досліджується тема сучасного економічного становища України через призму історичної ретроспективи еміграції українців після проголошення незалежності. Стаття розкриває зміст поняття «міграція», «мігрант» та «еміграція», що дало змогу визначити проблематику розбіжності у підрахунку кількості емігрантів. Автор ставить собі за мету з'ясувати причини еміграційних процесів після проголошення незалежності та закладення ними основ для економічного та соціального добробуту держави. У статті досліджуються характерні ознаки четвертої хвилі емігрантів. На основі вивчення історичних процесів встановлено мотиви виїзду українців за кордон. Четверта хвиля емігрантів, стикаючись з економічною скрутою перехідного періоду, вирішує виїхати на заробітки. Масовість виїзду призводить до зникнення цілих сіл, адже мешканці не завжди бажають повернутися додому. Особливу увагу приділено становищу молоді, її перспективам в Україні. Основною мотивацією у бажанні поїхати за кордон є вищий рівень життя в інших країнах, можливості реалізувати себе молодому поколінню або заробити на проживання сімей. Значна увага автором приділяється якості фахівцям, що обирають виїзд, більшість з яких є людьми з вищою освітою – науковці, лікарі, вчителі, що призводить до зниження рівня інтелектуального потенціалу України, а в подальшому ще більше відставання у розвитку від інших держав. На підставі аналізу різних соціологічних досліджень, автором простежується безпрецедентна кількість бажаючих полишити Україну. Основну увагу в роботі автор акцентує на необхідності розробки дієвої програми підтримки закордонних українців, налагодження контактів та можливості залучати інвестиції діаспори для розвитку економіки держави. Наявність діаспори дозволяє бути сильним гравцем на міжнародній арені – бути присутнім в інформаційному, культурному, політичному та економічному просторах країн-реципієнтів. Робота має міждисциплінарний характер, написана на стику історії, соціології та економіки, що дозволяє використовувати комплексний підхід для розуміння проблематики. Автор приходять до висновку, що вже сьогодні Україна гостро відчуває брак високоякісних спеціалістів, особливо, в умовах пандемії, потерпає медицина. Така ж ситуація відбувається з формуванням інтелектуальної, політичної еліт, лідерами думок, адже рівень професіоналізму невпинно падає, цінні кадри продовжують емігрувати, що безперечно, приведе до гальмування розвитку держави. В той же час, країни-реципієнти впроваджують привабливі умови для іммігрантів, мають можливість вибирати їх за якісною характеристикою, що дасть свіже вливання в економіку країни та ріст ВВП.

Ключові слова: еміграція, міграція українського населення, етапи еміграції, діаспора, людські ресурси, мотиваційна політика, інтелектуальна міграція, «відплив інтелекту».

Постановка проблеми. Міграція після проголошення незалежності заклала основи для подальшого формування українського суспільства, бачення на прогрес держави, економічно-соціальний розвиток сучасної України. Розробка та впровадження іншими державами програм по кількісному та якісному залученню іммігрантів, які дозволяють отримувати якісний людський капітал, в той час як Україна його втрачає, тим самим нівелює можливості свого успішного майбутнього розвитку. Для зменшення емігрантів потрібно усунути першочергові причини виїзду громадян з держави, адже кількість людей, що виїжджає з країни показує її добробут та рівень життя. Якщо громадяни України будуть впевнені у забезпеченні своїх основних прав та свобод, відчутті стабільності у «завтрашньому дні» навряд чи вони залишать з держави. Створення мотиваційної політики по відношенню до емігрантів, діаспори, залучення грошових переказів до банківської системи можуть допомогти Україні

збільшити золотовалютні резерви, отримати перейнятий досвід емігрантами у різних сферах життя, що дозволить застосовувати їх у соціальних проектах в Україні, якісно покращити віддачу від праці. Саме діаспора є провідником іноземного капіталу в країну. Якщо ж Україна цього не зробить, то вона знову і знову втрачатиме свій інтелектуальний стратегічний ресурс, що в майбутньому збитки економіці не можна буде компенсувати жодними грошовими переказами заробітчан додому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми еміграції досліджували ряд вітчизняних та зарубіжних вчених, проте є невелика кількість праць про вплив еміграційних процесів на закладення основ для подальшого розвитку держави, формування інтелектуального потенціалу населення. Основні аспекти міграційних процесів висвітлювали С. В. Віднянський [Віднянський, 1993], С. О. Мосьондз [Мосьондз, 2005], І. В. Рой [Рой, 2010], Є. Прохо-

ренко [Прохоренко, 2010], В. М. Нижник [Нижник, 2009], М. Прус [Прус, 2018]. Зокрема, слід відзначити А. Гайдуцького [Гайдуцький, 2017, 2018, 2019а, 2019б], який у своїх працях комплексно розкриває важливість грошових трансфертів мігрантів для економіки України, стратегії повернення українців та імміграційні програми країн-реципієнтів.

Автор використовує наукові та публіцистичні статті, опубліковані в спеціалізованих збірниках та періодичних виданнях «Дзеркало тижня», «Голос Америки», «Разумков Центр» та ін. В матеріалах видань подається опис перебігу подій, дається різнобічна оцінка еміграційного руху та надаються точні статистичні дані, що допомогло при написанні роботи.

Метою дослідження є комплексний аналіз еміграційних процесів після проголошення незалежності України, мотивом якої було покращення якості життя емігрантів та породження таких явищ заробітчанства, «відтоку мізків» та вплив їх на сучасне становище економіки, якості людських ресурсів.

Відповідно до визначеної мети поставлено наступні **завдання**:

- проаналізувати поняття «емігрант» та дослідити еміграційні процеси українців після проголошення незалежності, виявити причини еміграційних процесів;
- оцінити соціально-економічні наслідки еміграції на сьогоднішній день України;
- визначити основні заходи щодо стратегії повернення чи покращення відносин з діаспорою.

Матеріали засобів масової інформації, аналіз статистичних даних, законодавства, досліджень та опитувань дозволяють якісно дослідити сучасний стан та перспективи міграційних процесів українського населення та складають емпіричну базу статті. Для досконалого вивчення і дослідження теми, використовувалися загальнонаукові **методи** аналізу, методи контент-аналізу інформаційних джерел, історичний, порівняльний та структурний підходи. Брався до уваги системний підхід для вивчення політичних і соціально-економічних явищ у розвитку та взаємозв'язках, порівняльно-історичний та історико-хронологічний методи.

Виклад основного матеріалу. Міграція населення – один із складних суспільних процесів, тісно пов'язаний з економічними, політичними й іншими змінами в суспільстві. Міграція, як процес переселення народів, існувала завжди, з початку виникнення людства. Проте явище, коли миттєво змінюють своє постійне місце проживання одночасно мільйони людей, виникло у ХХ ст. з початком світових воєн, поглибленням нерівномірності рівня життя населення в різних країнах світу. Відповідно до визначення ООН, поняття «мігрант» включає і людей, які виїжджають на постійне місце проживання в іншу державу, і з метою навчання, праці, у пошуках притулку та біженців. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури дає визначення «мігранта» як людини, що проживає

не в країні свого народження (постійно або тимчасово) і набула соціальних зв'язків саме у місці свого проживання. Визначальним є добровільність намірів зміни країни проживання. Тобто, на відміну від визначення ООН, ЮНЕСКО не включає в поняття «мігрант» біженців, або осіб, які примусово покинули свою рідну країну. Міжнародна організація праці дає спеціалізоване визначення мігранта як людини, що перетинає кордон з метою праці в іншій країні. В результаті, визначення поняття «емігрант» зводиться до громадянина, який покинув країну свого громадянства, чи проживання і виїхав на постійне проживання до іншої держави.

Кардинальні зміни, що відбуваються в сучасному світі, створення і приєднання різних держав до міжнародних пактів та прав людини відкривають більш широкі можливості для еміграції. Щоб регулювати процеси, пов'язані з міжнародними переміщеннями, кожна країна розробляє власну міграційну політику. Розробка та імплементація такої політики для уникнення правових колізій потребує узгодження за міжнародними зобов'язаннями та стратегією внутрішньодержавної політики, гнучкості у реагуванні на збільшення міграційних потоків, глобалізацію світової економіки та розвиток інтеграційних процесів.

Декларативний характер більшості програм у сфері реалізації міграційної політики, зatoryжний процес прийняття проектів законів, недоліки нормативно-правового забезпечення та заповізаність регулювання міграційних процесів в Україні поглиблюють деструктивні процеси в суспільстві та можуть призвести до подальшого відтоку високо кваліфікованих кадрів та притоку більш низькокваліфікованої робочої сили з інших країн.

Після проголошення незалежності, Україна приєдналася до світових міграційних процесів. Відкриття кордонів дало українцям можливість виїжджати на заробітки з метою підвищення рівня свого життя. Це спричинило зростання відтоку робочої сили, що сьогодні формує основу кадрової кризи. Проте міграційні процеси породили такі явища як нелегальна зайнятість українців за кордоном, торгівля людьми (продаж жінок у сексуальне рабство), несплачені заробітні платні від недобросовісних роботодавців, втрата трудового стажу при розрахунку пенсії.

За даними останнього перепису населення в УРСР, у 1989 р. проживало більше 51 мільйона осіб [Чисельність населення, 1989]. Згідно першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р., кількість осіб становила більше 48 мільйонів [Державний, 2001]. За даними Державної служби статистики України, станом на 1 березня 2020 р., його кількість скоротилась до майже 42 мільйонів [Державна служба статистики, 2020]. Аналізуючи дані Державної служби статистики України, отримуємо позитивний міграційний приріст, адже протягом останніх 12 років кількість іммігрантів переважають.

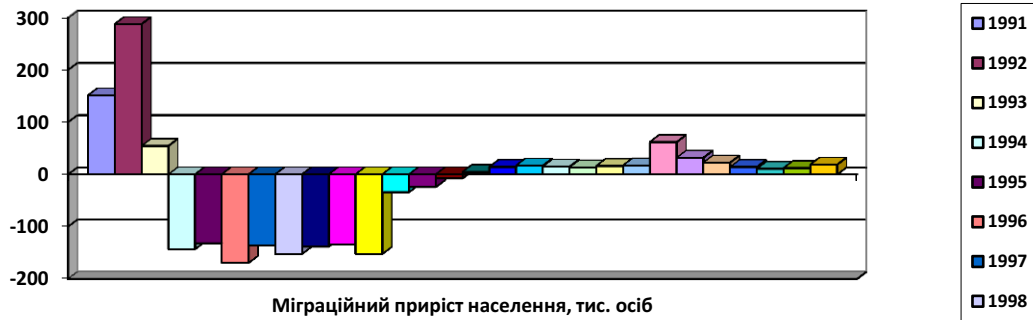

Рис. 1.

[Державна служба статистики України. Населення, 1990 – 2017]

Проте, за даними ООН, наша держава знаходиться в десятці лідерів за кількістю емігрантів, яка продовжує зростати [International migrant stock, 2017]. Так, з 1990 р. по 2017 р. кількість українських

трудомих мігрантів за походженням коливається в межах 5 млн. осіб (Рис. 2.) [International Migration Report, 2017].

Рис. 2

[International Migration Report, 2017]

Четверта хвиля еміграції розпочалася у 1990 рр., але виток її починаються ще з 1980-х рр. (початок горбачовської перебудови), коли чимало українців, ідучи відвідати родичів у Канаді, там і залишилися, в подальшому декларуючи себе біженцями.

Розпад СРСР, перехідний період, безробіття, важкі 90-ті стали основним мотивом для українців шукати краще життя, їхати на заробітки, особливо це стосується західної частини України. Близько 7–8 млн. українських заробітчани виїхали до Росії, країни Америки, Європи та Азії. Частина з них вже не повернулася в Україну.

З України виїжджають здебільшого вчені, висококваліфіковані робітники, переважно люди молодшого та середнього віку. Так за роки незалежності Україна втратила близько третини свого наукового потенціалу і продовжує його втрачати. Вже у 1991 – 1995 рр. Україну залишили 313 докторів наук, з них до США виїхало 105 осіб, Ізраїлю – 34, Росії – 115, Німеччині – 10, Польщі – 9. З 1996 по 2014 рр. з України на постійне місце проживання за кордон виїхало 1781 науковець, серед яких 1436 кандидатів і 345 докторів наук [Полковниченко, 2016]. В основному, четверту хвилю міграції складають люди з вищою освітою або технічною спеціальністю, є конкурентоспроможними на міжнародному ринку праці й через знання англійської мови.

Втрата фахівців вищого рівня кваліфікації свідчить про суттєву втрату інтелектуального потенціалу країни – рушія економічного розвитку.

Погіршуються якісні характеристики трудових ресурсів, держава втрачає спеціалістів, на підготовку та розвиток яких сама і виділила кошти. Конкурентоспроможність країни знижується «завдяки» «відтоку мізків», зниження інтелектуального рівня населення, що є потенційною загрозою для розвитку майбутнього покоління, яке в подальшому буде формувати політичну та інтелектуальну еліту суспільства. Гальмується розвиток окремих галузей національної економіки держави, та і розвиток економіки взагалі, посилюється відставання країни на міжнародній арені. Проблема «відтоку мізків» полягає не стільки у кількості, скільки у якості й значенні емігрантів. Еміграція одного провідного фахівця може паралізувати роботу цілого колективу. Країна-донор отримує не тільки втрату фахівця, а й повинна готувати заміну, що покладає додаткове фінансове навантаження, в той час як країна-реципієнт заощаджує кошти, а молоді працівники дефіцитних професій здатні активізувати економічну діяльність і створювати нові можливості для надходження в бюджет.

Українська економіка орієнтована на експорт сировини, а не на вироблення високотехнологічної продукції. Приватний та державний сектори економіки утримуються інвестувати в довгострокові наукові проекти, дорогі розробки, що не дозволяє вийти Україні на світовий ринок науково-технологічних розробок та залишає невикористаним інтелектуальний потенціал держави. Відсутність

підтримки у просуванні саме української наукової продукції, соціальні та психологічні перешкоди впливають у західне наукове співтовариство, новий вимір ділових, культурних та людських відносин не дозволяє українським вченим вийти на висококонкурентний світовий ринок високотехнологічної продукції, в той час як винаходи, розробки українських вчених слугують для розвитку економіки інших країн.

Четверту хвилю української еміграції в основному поділяють на дві основні групи: заробітчани та ті, хто взяли громадянство країни-реципієнта. Перші планують заробити стартовий капітал на майбутнє: для відкриття власної справи на Батьківщині, для здобуття дітьми освіти. Вони не продають будинків, адже бажають повернутися. Зазвичай, дітей залишають вдома, щоб здобули освіту. Інші ж прагнуть влитись до іншої культури, стати німцями, іспанцями, канадцами, забути українські корені. Це зазвичай розчаровані громадяни.

За даними різних досліджень, близько 25 % трудових емігрантів ніколи не повернуться на Батьківщину. Крім того, поширеним стало явище виїзду на заробітки цілих сімей, а то й поселень (яскравим прикладом є Закарпатська, Чернівецька та Житомирська області). Згідно з неофіційними даними, за підрахунками експертів, тільки у 2017 р. Україну покинуло більше мільйона чоловік. Ще 100 тисяч щомісяця перетинає кордон для роботи. Найбільше українців працює в Польщі – 506,5 тис. осіб. Росію вибрали 342,4 тис. українців [Стале, 2019, с. 80], враховуючи можливість жителям окупованих районів Донбасу отримати російський паспорт за спрощеною процедурою. Тільки за перші два роки після окупації українських територій, громадянство Росії отримали 300 000 українців, і це без урахування Криму. Сьогодні серед емігрантів спостерігається повторна еміграція з країн з нижчим у країні з вищим життєвим рівнем.

В загальному, еміграцію після проголошення незалежності України, можна поділити на кілька етапів: 1990-ті – трудові емігранти, на яких вплинули структурні трансформації державності, зростання безробіття, перехід до ринкової економіки, бажання покращити свій матеріальний стан, потреба комфорту (придбання машини, житла, побутової техніки); 2000 р. – і по сьогодні – освітні емігранти, студенти іноземних вишів (за даними ЮНЕСКО, 2000 – 2012 рр. – 37 тисяч осіб, за даними аналітичного центру CEDOS у 2013 – 2014 рр. – 47 724 осіб [Міграція, 2016, с. 15]), а 2016 – 2017 рр. – вже 77 424 студентів) [Стадний, 2019]; 2008 – 2012 рр. – еміграція дещо знизилась у зв'язку з глобальною економічною кризою; новим витком еміграційних процесів став безвізовий режим з країнами Європи у 2017 р., що дозволив на 9 % скоротити рівень безробітних (309 тисяч) і збільшив загальний рівень заробітної плати в Україні [Безвіз, 2017], та виїзд українців на заробітки.

Спочатку діаспора не очікувала байдужості до рідної мови, традицій, культури. Сьогодні ж представники нового покоління починають працювати у сферах науки, культури, бізнесу, спорту,

релігії, знаходять себе та вносять свій вклад у культурне життя українців за кордоном, що дає надію на існування українства за кордоном у ХХІ ст.

Діаспора українців має потенціал стати вагомим фактором впливу, інструментом реалізації зовнішньої політики в геополітичному просторі через підтримку позитивного іміджу держави, присутності в економічному, культурному та інформаційному просторах країн-реципієнтів. Крім того, це дозволить залучати зарубіжних українців до вирішення внутрішніх проблем держави.

Замість створення ілюзійних ідей повернення українців додому, українська держава повинна дбати про своїх громадян за кордоном, адже це, з одного боку, дасть відчуття впевненості та налагодить взаємодію з державою-реципієнтом, дозволить лобювати українські інтереси за кордоном, з іншого – стимулює прагнення українців розвивати культурні зв'язки, зберігати свою етнічну ідентичність та залишатись частиною України. Діаспора завжди робила і продовжує робити великий внесок для розвитку, поширення знань про Україну. Державі потрібно більше проводити культурно-освітніх, інформаційних, іміджевих проектів, що мають не лише декларативний характер, адже бачимо, що виїзд українців не зупинить навіть коронавірусна інфекція.

Погіршення умов життя, втрата купівельної спроможності провокує зростання еміграційних потоків. Як наслідок, отримуємо зменшення кількості населення (не тільки смертність цьому сприяє) та зниження суспільного інтелекту.

Після 2008 р. (світова економічна криза), засоби масової інформації заговорили про соціологічні дослідження серед української молоді, і, за результатами яких, виокремлювалась п'ята хвиля еміграції – еміграція молодих людей. Дослідники повідомили, що більше шістдесят відсотків представників української молоді, здебільшого студентів, хотіли б в той чи інший спосіб покинути Україну. Як зазначає науковий консультант з соціальних та гуманітарних питань Центру Разумкова Людмила Шангіна [Шангіна, 2017], молодь залишає Україну не тому, що роботи нема, а тому, що відсутнє робоче місце, що дає перспективи кар'єрного росту, розвитку та конкурентоспроможну заробітну платню. Вкладаючи сили у здобуття професії лікаря, вчителя, науковця, молода людина не знаходить якісного робочого місця і, відповідно, вирішує спробувати себе в іншій державі. Робота, яка потребує вищої освіти, знецінена. Заробітна плата працівників саме цих сфер є невеликою, а перспективи пенсійного забезпечення мінімальні.

В той же час, якість освіти, за умови непотрібності висококваліфікованих працівників, знижується, а сама освітня система уражена корупцією: процвітає грошовий захист дипломів, написання бакалаврських, магістерських та курсових робіт. В результаті, бажання отримати вищу освіту втрачається.

Протягом 2014 – 2016 рр. заробітчани починають забирати неповнолітніх дітей, подають документи на воз'єднання сімей, набуває масовості освітня еміграція молоді з метою вступу у вищі навчальні

заклади, після чого, зазвичай, не повертається, щоб реалізувати себе в своїй державі. За даними опитувань 2017 р, близько 54 % респондентів налаштовані на еміграцію [Соціологічна, 2017].

Звичайно, виїдуть не всі, але сам факт, що така кількість молодих людей хоче виїхати з країни – серйозна проблема, особливо, враховуючи, що більшість потенційних емігрантів – люди з вищою освітою. У такий спосіб молодь заявляє, що не бачить перспектив розвитку ні для себе, ні для країни. Найчастіше серед причин, які спонукають респондентів думати про еміграцію, лідирують надії на кращі умови життя (64 %). Мотивацією праці за кордоном, відповідно до результатів опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у вересні 2017 р., респонденти називали вищий рівень зарплати – 72 %. І лише 7 % причиною вказували можливість відкриття власної справи в подальшому на Батьківщині та отримання досвіду за кордоном [Соціологічна, 2017].

Аналізуючи дослідження в розрізі віку, освіти та забезпеченості, доходимо до висновку, що чим молодші респонденти (в нашому випадку від 18 років), чим вищий їх рівень освіти, чим більше вони забезпечені, тим більше серед них тих, хто хотів би, щоб їх діти або внуки навчалися за кордоном. Особливо такі настрої в Західній та Центральній частинах України.

На сьогодні з майже 40 тис. українських студентів, які навчаються в Польщі, лише 5–10 % хочуть повернутися в Україну. Решта бажає продовжити навчання чи проживання у Польщі, їхати далі на Захід [Посол, 2018]. Більше того, наші «польські» заробітчани займають друге місце серед людей, які впливають на економіку Польщі, випереджаючи навіть Анджея Дуду, а місцеві ЗМІ занепокоєні, що люди з вищою освітою працюють нижче своєї кваліфікації та людський потенціал не використовується на повну. В той же час польські роботодавці б'ють на сполох через відкриття німецького ринку праці, що забере в них майже 59 % українців [Українсу, 2019] та матиме негативний вплив на зростання ВВП країни.

За дослідженням газети «Дзеркало тижня. Україна» та Київського міжнародного інституту соціології у 2018 р., 25 % респондентів на запитання "Чи вірите ви, що Україна як незалежна держава стане на ноги?" відповіли, що заперечують можливість такого сценарію в осяжному майбутньому. Це – друга за популярністю відповідь. Тих, хто очікує незворотних позитивних змін у найближчі 10–15 років, більше – 40,4 %. У меншості оптимісти, переконані, що все налагодиться років за п'ять, – 16,1 % [Мостова, Рахманін, 2018]. З 25 % респондентів, хто не бачить розвитку України, 63,8 % готові залишити Україну назавжди.

З наближенням виборів кандидати вдаються до популізму «повернемо українців додому», що звучить щонайменше парадоксально, адже мотивації повернутися додому так і немає. Немає дієвих державних програм, які б допомагали українцям адаптуватися в Україні після років еміграції.

Вони й не потрібні, ніхто і не зацікавлений у їх розробці, адже сьогодні саме заробітчани рятують економіку України. Близько 10–15 млрд. дол. щорічно українці накопичують за кордоном. Майже чотири роки поспіль завдяки грошовим переказам вдається зводити платіжний баланс України з його профіцитом і саме завдяки зростанню обсягів переказів було збільшене й зведене сальдо платіжного балансу з 0,8 млрд дол. США у 2015 р. до 2,9 млрд у 2018 р. [Гайдуцький, 2019а]. Очевидно, що саме від грошових переказів заробітчани залежить стабільність валютного курсу, зростання золотовалютних резервів, розвиток усіх секторів економіки, перш за все будівництва та роздрібною торгівлі [Гайдуцький, 2019а].

В той же час Україна входить в групу країн з доходом нижче середнього, а це 47 країн зі схожими макроекономічними показниками, такі як низький рівень впливу іноземних інвестицій, діаспора, емігранти та дефіцит торговельного балансу.

Проблему міграції не можна вирішити, повертаючи емігрантів додому. Міграційні процеси відбувались, відбуваються і будуть відбуватися, це є невід'ємною умовою сучасного глобалізованого світу. Щоб зменшити еміграцію, потрібно усунути першочергові причини виїзду громадян з держави – економічні та соціальні, адже кількість людей, що виїжджає з країни показує її добробут та рівень життя. Україна повинна перестати бути країною, де потреба давати хабарі супроводжує людину від пологового будинку аж до цвинтаря. Молодь повинна знайти і реалізувати себе в рідній країні, а сучасна політична та економічна ситуація лише вказує на безперспективність подальшого існування в Україні. Якщо громадяни України будуть впевнені у забезпечення своїх основних прав та свобод, навряд чи вони виїдуть з держави в країни, де все це гарантується і, що основне, дотримується. Невідкладною є потреба створення якісних робочих місць із задовільними умовами праці та купівельноспроможною заробітною платою, адже за ті ж самі гроші купівельна спроможність в Чехії набагато більша, ніж в Україні.

Створення мотиваційної політики для грошових переказів та інвестицій, а саме сприяння залучень доходів і заощаджень додому, введення в банківську систему, не тримання «вдома у банці», а здійснення руху грошей може призвести до збільшення золотовалютного фонду країни як це сталося в Південній Кореї, Туреччині, Ізраїлі, Індії, Філіппінах, Єгипті, Бангладеш. Діаспора є тим провідником іноземного капіталу, який «підтягує» іноземних інвесторів. Починаючи з переказів споживчого характеру, з часом діаспора сама інвестує гроші в країну [Гайдуцький, 2019b]. Мотивація – головний елемент інвестувань. Реалізація мрій, які плекались роками, участь у проєктах на історичній батьківщині – мотивація українського емігранта. Обсяг приватних переказів є основним джерелом для наповнення резервів, покращення платіжного балансу, адже ресурси, які приходять від заробітчани чи ще з якихось джерел, перевищують обсяг прямих іноземних інвестицій. Реалізація такої стратегії дозволить

отримати більший ефект зростання економіки, ніж запуск ринку землі, лібералізація казино й багатьох інших фантомних проєктів [Гайдуцький, 2019b].

Висновки. За роки незалежності, за різними даними, з 1991 р. Україну покинули близько 8 мільйонів українців, більше 3 млн. осіб постійно працюють за кордоном, ще 9 млн. осіб щорічно їздять на сезонні роботи, проте офіційна статистика, прикордонна служба, Мінсоцполітики, міжнародні організації, такі як ООН, ЮНЕСКО, МОМ, різні соціологічні дослідження колосально різняться у показниках через різні методи підрахунку. Загалом, якщо держава не виправить ситуацію на краще, то Україна втрачатиме свій інтелектуальний стратегічний ресурс. Для економіки країни втрату не компенсують жодні грошові перекази додому. Наукові розробки, винаходи, здобуті кращі практики наших співвітчизників повинні слугувати розвитку України, але ми їх втрачаємо. Цінні кадри емігрують і вже не повертаються – вони розвивають економіку країн-реципієнтів.

Більшість розвинених країн створюють потужну систему залучення, відбору та утримання іноземних емігрантів, де створюють цілі національні програми по залученню нових іммігрантів (США, Канада,

Німеччина, Чехія, Австралія, Польща). На зміну проблемі зайнятості трудових ресурсів України, хоча навіть в додаток, прийшла проблема дефіциту кваліфікованої робочої сили і потреба в імміграції. За наших співвітчизників розгортається справжня боротьба на європейському ринку праці, а вдома вони не потрібні. Режим карантину у світі зараз вніс свої корективи, але, на жаль, не зважаючи на труднощі виїзду за кордон з України (недосконалість законодавства, висока вартість транспортних послуг, моральні, психологічні, побутові, економічні втрати під час адаптації, COVID-19), стимулюючі фактори еміграції діють сильніше, ніж фактори стримування. Для України це буде мати катастрофічні наслідки, адже рівень професіоналізму невпинно падає. Не буде розвитку економіки, не буде компетентної робочої сили, медиків, вчителів, підприємців. На тлі зниження якості людських ресурсів, нас чекає гальмування у розвитку, занепад, варіант існування лише в межах сировинного придатку та майданчика для міжнародної гри сильних гравців світу. Необхідно усвідомити важливість спільної роботи на майбутнє країни, за існування якої, потрібно ще поборотися.

Список використаних джерел

- Українці doceniają pracę w Polsce, ale... «59 proc. przyznaje, że wyjedzie, gdy otworzy się dla nich niemiecki rynek», 2019. [Online] Доступно: <https://gospodarka.dziennik.pl/news/artykuly/578675,ukraincy-praca-polska-pieniadze-niemcy.html> (дата звернення: 25.04.2020).
- International migrant stock: The 2017 revision. Department of Economic and Social Affairs, United Nations, 2017. [Online] Доступно: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates_17.asp (дата звернення: 25.04.2020).
- International Migration Report, 2017. Department of Economic and Social Affairs, United Nations, 2017. [Online] Доступно: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf (дата звернення: 25.04.2020).
- Бандурка, О. О., 2002. Адміністративно-правове регулювання міграційних процесів. [Online] Доступно: <http://lawdiss.org.ua/books/213.doc.html> (дата звернення: 25.04.2020).
- Безвіз сприяє трудовій міграції та зростанню платні – уряд, 2017. *BBC NEWS. Україна*. [Online] Доступно: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-42500873> (дата звернення: 28.12.2017).
- Віднянський, С., Петрищев, П., 1993. Політична діяльність закарпатської еміграції в США наприкінці 19-го – на початку 20-го ст. та її вплив на долю рідного краю, *Українська діаспора*, Київ-Чикаго, № 4, с. 11–12.
- Вегеш, М. М., Віднянський, С. В., 1998. *Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918 – 1939)*, Ужгород, 58 с.
- Гайдуцький, А., 2017. Міграноміка XXI століття, *Дзеркало тижня. Україна*. [Online] Доступно: https://dt.ua/macrolevel/migranomika-hhi-stolittya-256261_.html (дата звернення 06.10.2017).
- Гайдуцький, А., 2018. Боротьба за мігрантів. Україні приготуватися, *Дзеркало тижня. Україна*. [Online] Доступно: https://dt.ua/internal/borotba-za-migrantiv-ukrayini-prigotuvatisya-289703_.html (дата звернення: 25.04.2020).
- Гайдуцький, А., 2019а. Герої нашої економіки. Як завдяки українським мігрантам економіка України тримається на плаву, *Дзеркало тижня. Україна*. [Online] Доступно: https://dt.ua/internal/geroyi-nashoyi-ekonomiki-304373_.html (дата звернення: 03.03.2019).
- Гайдуцький, А., 2019б. Стратегія повернення українців, *Дзеркало тижня. Україна*. [Online] Доступно: https://dt.ua/zepovit/strategiya-povernennya-ukrayinciv-334072_.html (дата звернення 26.12.2019).
- Державний комітет статистики України. Всеукраїнський перепис населення, 2001, [Online]. Доступно: <https://2001.ukrcensus.gov.ua> (дата звернення 26.12.2019).
- Державна служба статистики України. Всеукраїнський перепис населення, 1989, [Online]. Доступно: <http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/Saveshow.asp> (дата звернення 26.12.2019).
- Державна служба статистики України. Населення, 1990-2019 [Online]. Доступно: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html (дата звернення 26.12.2019).
- Заха, Д., Луке, М., 2020. Кінця-краю не видно: трудова міграція з України може сповільнитися, проте, швидше за все, триватиме. *Vox Ukraine* [Online] Доступно: <https://voxukraine.org/uk/kintsya-kraju-ne-vidno-trudova-migratsiya-z-ukrayini-mozhe-spovilnitsya-prote-shvidshe-za-vse-trivatime/> (дата звернення 11.02.2020).
- За роки незалежності з України виїхало вісім мільйонів осіб – ЗМІ, 2018. *Дзеркало тижня. Україна*. [Online]. Доступно: https://dt.ua/UKRAINE/za-roki-nezalezhnosti-z-ukrayini-viyihalo-visim-milyoniv-osib-zmi-286274_.html?fbclid=IwAR1VHS-oIF6c1tpUJogGb3WhQFHG631ttHjwe0Nq7sQKdSFNBvEv1W_0Y (дата звернення: 25.04.2020).
- Закордонне українство: утвердження української присутності в світі. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Реалізація в Закарпатській області держаної політики співпраці із закордонними українцями: стан, проблеми, перспективи*, 2008. М. Ю. Моца, Ужгород: Ліра, 380 с.

- Історія української еміграції: Навчальний посібник*, 1997. Б. Д. Лановик, Київ: Вища школа, 520 с.
- Каспрук, В., 2011. Януковичі провокують «п'яту хвилю» еміграції з України, *Радіо Свобода*. [Online]. Доступно: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/3542233.html> (дата звернення: 31.11.2011).
- Кирей, Р., 2017. Трудова міграція: За кордоном краще, *Урядовий кур'єр* [Online]. Доступно: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/trudova-migraciya-za-kordonom-krashe/> (дата звернення: 26.04.2017).
- Кіпень, В. П., Авксент'єв, М. В., 2011. *Міграційний потенціал України*, Донецьк, 128 с.
- Коротич, О., 2006. Механізм державного управління: проблеми теорії та практичної побудови, *Вісник Національної академії наук України*, №3, с. 79–84.
- Міграційний рух населення у січні-березні 2018 року. [Online]. Доступно: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/ds/mr/mr_u/mr0318_u.html (дата звернення: 25.04.2020).
- Міграція в Україні: факти і цифри, 2016, *Міжнародна організація з міграції (МОМ). Представництво в Україні*. О. Малиновська, Київ: МОМ, с. 32, [Online]. Доступно: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf (дата звернення: 25.04.2020).
- Мостова, Ю., Рахманін, С., 2018. Кровотеча. Чому українці покидають свою країну, *Дзеркало тижня. Україна*. [Online]. Доступно: https://dt.ua/internal/krovotecha-chomu-ukrayinci-pokidayut-svoyu-krayinu-267394_.html (дата звернення: 27.01.2018).
- Мосьондз, С. О., Саїв, С. С., 2005. Становлення державної міграційної політики в Україні, *Право України*, № 11, с. 114–118.
- Нижник, М. В., Найдюк, А. С., 2009. Аналіз теоретичних основ формування трудової міграції населення, *Вісник Хмельницького національного університету*, № 5. [Online]. Доступно: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchnu_ekon/2009_5_1/253-256.pdf (дата звернення: 25.04.2020).
- Новий довідник: Історія України*, 4-е видання, змінене і доповнене, 2008. Київ: ТОВ «КАЗКА», 736 с.
- Посол: Лише 5-10% українських студентів у Польщі хочуть повернутися на Батьківщину, *Главлком*, [Online]. Доступно: <https://glavcom.ua/country/society/posol-lishe-5-10-ukrajinskih-studentiv-u-polshchi-hochut-povernutisya-na-batkivshchinu-526333.html> (дата звернення: 09.09.2018).
- Полковниченко, С., Курочка В., 2016. «Відплив умів» з України як загроза національній безпеці. *Проблеми і перспективи економіки та управління* № 4. с. 16–22. [Online]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppeu_2016_4_4 (дата звернення: 25.04.2020).
- Прохоренко, Н. Є., 2010. Інтелектуальна міграція: причини та чинники, *Socіonпростір: міждисциплінарний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи*, №1, с. 73–76.
- Прус, М., 2018. Освічені, цілеспрямовані, космополіти. Хто такі «п'ята хвиля української еміграції»? *Голос Америки*. [Online]. Доступно: <https://ukrainian.voanews.com/a/piata-khvyliya-ukrainskyh-emigrantiv/4335520.html> (дата звернення: 13.04.2018).
- Рой, В. І., 2010. Міграційні процеси в системі державного регулювання демографічної безпеки України, *вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, [Online]. Доступно: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/conf/2011-2/doc/2/08.pdf> (дата звернення: 25.04.2020).
- Соціологічна група «Рейтинг», 2017. Динаміка міграційних настроїв українців. *Рейтинг*. [Online]. Доступно: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_work_092017_press.pdf (дата звернення: 13.10.2017).
- Соболев, Ю., 2011. Радянська спадщина України: національне питання, *Дзеркало тижня. Україна*, №29, с. 15.
- Стадний, С., 2019. Українське студентство за кордоном: дані до 2017/18 навчального року *CEDOS. Аналітичний центр*. [Online]. Доступно: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainske-studentstvo-za-kordonom-dani-do-201718-navchalnoho-roku> (дата звернення: 25.04.2020).
- Стале ендегенне зростання регіонів України в умовах децентралізації: монографія, 2019. І. З. Сторонянська, Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 501 с. [Online]. Доступно: <http://ird.gov.ua/irdp/p20190009.pdf> (дата звернення: 25.04.2020).
- Тишук, Т., 2018. Велика міграція: чому ніхто в Україні не знає, скільки громадян виїхало за кордон. [Online]. Доступно: https://voxukraine.org/uk/velika-migratsiya-chomu-nihtu-v-ukrayini-ne-znae-skilki-nashih-gromadyan-viyihalo-za-kordon/?fbclid=IwAR0vprj1OoGNiQ5SKI7mmy2xRxFDGM0dxPUwNB8HJD_getCjvnn4Ef-hKo5UE (дата звернення: 14.0.2018).
- Худицький, В., 2011. Камінний хрест ХХІ століття, *Дзеркало тижня. Україна*, №31, с. 16.
- Чисельність населення (за оцінкою) на 1 березня 2020 року та середня чисельність у січні-лютому 2020 року, [Online]. Доступно: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/ds/kn/kn_u/kn0220_u.html (дата звернення: 25.04.2020).
- Шангіна, Л., 2017. Молоді українці прощаються з Батьківщиною. Назавжди? *Разумков Центр*. [Online]. Доступно: <http://razumkov.org.ua/statti/molodi-ukraintsi-proshchajutsia-z-batkivshchynoju> (дата звернення: 15.0.2017).

References

- Bandurka, O. O., 2002. *Administratyvno-pravove rehuljuvannja mighracijnykh procesiv* [Administrative and legal regulation of migration processes] [Online] Available: <http://lawdiss.org.ua/books/213.doc.html> (in Ukrainian).
- Bezviz spryjaje trudovij mighraciji ta zrostantju platni – urjad*, 2017 [Visa-free travel promotes labor migration and wage growth - the government]. *BBC NEWS. Ukrajina*. [Online] Available: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-42500873> (in Ukrainian).
- Chyseljnistj naseleennja (za ocinkoju) na 1 bereznja 2020 roku ta serednja chyseljnistj u sichni-ljutomu 2020 roku, [Population (estimated) on March 1, 2020 and average in January-February 2020] [Online] Available: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/ds/kn/kn_u/kn0220_u.html (in Ukrainian).
- Derzhavna komitet statystyky Ukrainy* [State Statistics Committee of Ukraine], 2001 [online] Available: <https://2001.ukrcensus.gov.ua> (in Ukrainian).
- Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Naseleennja* [State Statistics Service of Ukraine. Population], 1990-2019 [online] Available: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html (in Ukrainian).
- Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Vseukrajins'kij perepys naseleennja, 1989* [State Statistics Service of Ukraine. All-Ukrainian Population Census, 1989] [online] Available: <http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/Saveshow.asp> (in Ukrainian).
- Ghajducykj, A., 2017. *Mighranomika XXI stolittja* [21st Century Migronomy], *Dzerkalo tyzhnja. Ukrajina*, [Online] Available: https://dt.ua/macrolevel/migranomika-hhi-stolittja-256261_.html (in Ukrainian).

- Ghajducykj, A., 2018. *Borotbja za mighrانتiv. Ukrajinu pryghotuvatysja* [Fighting for migrants. Ukraine to prepare] *Dzerkalo tyzhnja. Ukrajinu*, [Online] Available: https://dt.ua/internal/borotbja-za-migrantiv-ukrayini-prigotuvatisya-289703_.html (in Ukrainian).
- Ghajducykj, A., 2019a. *Gheroji nashoji ekonomiky. Jak zavdjaky ukrajinsjnym mighrantam ekonomika Ukrainy trymajetsja na plavu* [Heroes of our economy. As thanks to Ukrainian migrants, Ukraine's economy is afloat], *Dzerkalo tyzhnja. Ukrajinu*, [Online] Available: https://dt.ua/internal/geroyi-nashoyi-ekonomiky-304373_.html (in Ukrainian).
- Ghajducykj, A., 2019b. *Strateghija povnennja ukrajinciv* [The strategy of returning Ukrainians], *Dzerkalo tyzhnja. Ukrajinu*, [Online] Available: https://dt.ua/zeovit/strategiya-povnennja-ukrayinciv-334072_.html (in Ukrainian).
- International migrant stock: The 2017 revision*. Department of Economic and Social Affairs, United Nations, 2017. [Online] Available: <https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates17.asp> (in English).
- International Migration Report, 2017. Department of Economic and Social Affairs, United Nations, 2017. [Online] Доступно: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf (in English).
- Istorija ukrajinsjkoji emigraciji: Navchalnyj posibnyk* [The History of Ukrainian Emigration: A Textbook], 1997. B. D. Lanovyk, Kyiv: Vyssha shkola, 520 s. (in Ukrainian).
- Kaspruk, V., 2011. *Janukovychi provokujutj «p'jatu khvylju» emigraciji z Ukrainy* [Yanukovych provokes «fifth wave» of emigration from Ukraine], *Radio Svoboda* [Online] Available: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/3542233.htm> (in Ukrainian).
- Khudycykj, V., 2011. *Kaminnyj khrest XXI stolittja* [The fireplace cross of the 21st century], *Dzerkalo tyzhnja. Ukrajinu*, № 31, s. 16 (in Ukrainian).
- Kipenj, V. P., Avksentjev, M. V., 2011. *Migracijnyj potencial Ukrainy*, [Migration potential of Ukraine] *Donecjk*, s. 128. (in Ukrainian).
- Korotych, O., 2006. *Mekhanizm derzhavnogho upravlinnja: problemy teoriji ta praktychnoji pobudovy* [The mechanism of public administration: problems of theory and practical construction], *Visnyk Nacionalnoji akademiji nauk Ukrainy*, № 3, s. 79–84 (in Ukrainian).
- Kyrej R., 2017. *Trudova mighracija: Za kordonom krashe* [Labor migration: Better abroad], *Urjadovyj kur'jer*, [Online] Available: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/trudova-migracija-za-kordonom-krashe/1> (in Ukrainian).
- Mighracija v Ukrajinu: fakty i cyfry, 2016 bezpeci* [Migration in Ukraine: facts and figures], Mizhnarodna orghanizacija z mighraciji (MOM). Predstavnytvo v Ukrajinu. O. Malynovs'jka, Kyjiv: MOM, s. 32, [Online] Available: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf (in Ukrainian).
- Migracijnyj rukh naseleennja u sichni-berezni 2018 roku* [Migration of population in January-March 2018], [Online] Available: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/ds/mr/mr_u/mr0318_u.html (in Ukrainian).
- Mosjondz, S. O., Sajiv, S. S., 2005. *Stanovlennja derzhavnoji mighracijnoji polityky v Ukrajinu* [Formation of state migration policy in Ukraine], *Pravo Ukrainy*, № 11, s.114-118 (in Ukrainian).
- Mostova Ju., Rakhmanin S., 2018. *Krovotecha. Chomu ukrajinci pokydajutj svoju krajynu* [Bleeding. Why Ukrainians are leaving their country], *Dzerkalo tyzhnja. Ukrajinu*. [Online] Available: https://dt.ua/internal/krovotecha-chomu-ukrayinci-pokidayut-svoju-krayynu-267394_.html (in Ukrainian).
- Novyj dovidnyk: Istorija Ukrainy, 4-e vydannja, zminene i dopovnene* [New Handbook: History of Ukraine, 4th edition, revised and supplemented], 2008. Kyiv: TOV «KAZKA», 736 s. (in Ukrainian).
- Nyzhnyk, M. V., Najdjuk, A. S., 2009. *Analiz teoretychnykh osnov formuvannja trudovoji mighraciji naseleennja* [Analysis of theoretical bases of formation of labor migration of the population], *Visnyk Khmel'nyckjggho nacionalnogho universytetu*, № 5, [Online] Available: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchnu_ekon/2009_5_1/253-256.pdf (in Ukrainian).
- Polkovnychenko, S. O., Kurochka V., 2016. *«Vidplyv umiv» z Ukrainy jak zagroza nacionalnij bezpeci* [The outflow of minds" from Ukraine as a threat to national security]. *Problemy i perspektivy ekonomiky ta upravlinnja* № 4. s. 16-22, [Online] Available: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppeu_2016_4_4 (in Ukrainian).
- Posol: Lyshe 5–10% ukrajinsjkykh studentiv u Poljszhi khochutj povnennysja na Batjkivshhynu* [Ambassador: Only 5–10% of Ukrainian students in Poland want to return to their homeland], *Ghlavkom*, 2018, [Online] Available: <https://glavcom.ua/country/society/posol-lishe-5-10-ukrajinskih-studentiv-u-poljszhi-hochut-povnennysja-na-batjkivshchynu-526333.html> (in Ukrainian).
- Prokhorenko, N. Je., 2010. *Intelektualna mighracija: prychny ta chynnyky* [Intellectual migration: causes and factors], *Sosioprostrir: mizhdyscyplinarnyj zbirnyk naukovykh pracj z sociologhiji ta socialnoji roboty*, № 1, s. 73–76 (in Ukrainian).
- Prus, M., 2018. *Osvicheni, cilesprjamovani, kosmopolity. Khto taki «p'jata khvylja ukrajinsjkoji emigraciji»?* [Enlightened, purposeful, cosmopolitan. Who are the "fifth wave of Ukrainian emigration"?] *Gholos Ameryky* [Online] Available: <https://ukrainian.voanews.com/a/piata-khvylya-ukrainskyh-emigrantiv/4335520.html> (in Ukrainian).
- Roj, V. I., 2010. *Migracijni procesy v systemi derzhavnogho rehuljuvannja demoghrafichnoji bezpeky Ukrainy* [Migration processes in the system of state regulation of demographic security of Ukraine], *visnyk Nacionalnoji akademiji derzhavnogho upravlinnja pry Prezydentovi Ukrainy* [Online] Available: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/conf/2011-2/doc/2/08.pdf> (in Ukrainian).
- Shanghina, L., 2017. *Molodi ukrajinci proshhajutsja z Batjkivshhynuju. Nazavzhdy?* [Young Ukrainians say goodbye to their homeland. Forever?] *Razumkov Centr* [Online] Available: <http://razumkov.org.ua/statti/molodi-ukraintsi-proshchajutsia-z-batjkivshchynoiu> (in Ukrainian).
- Soboljev, Ju., 2011. *Radjansjka spadshhyna Ukrainy: nacionalne pytannja* [The Soviet heritage of Ukraine: a national issue], *Dzerkalo tyzhnja. Ukrajinu*, № 29, s.15 (in Ukrainian).
- Stadnyj, Je., 2019. *Ukrajinsjke studentstvo za kordonom: dani do 2017/18 navchalnogho roku* [Ukrainian students abroad: data for the 2017/18 academic year] *CEDOS. Analitichnyj centr*. [Online] Available: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainske-studentstvo-za-kordonom-dani-do-201718-navchalnoho-roku> (in Ukrainian).
- Stale endoghenne zrostantnja rehioniv Ukrainy v umovakh decentralizaciji: monoghrafija* [Sustainable endogenous growth of regions of Ukraine in the conditions of decentralization: monograph], 2019. I. Z. Storonjansjka, Ljviv: DU «Instytut rehionalnykh doslidzhenj imeni M. I. Dolishnjogho NAN Ukrainy, 501 s. [Online] Available: <http://ird.gov.ua/irdp/p20190009.pdf> (in Ukrainian).
- Tyshhuk, T., 2018. *Velyka mighracija: chomu nikhto v Ukrajinu ne znaje, skiljky ghromadjan vyjikhalo za kordon* [Big migration: why no one in Ukraine knows how many citizens have gone abroad], [Online] Available: <https://voxukraine.org/uk/velika->

migratsiya-chomu-nihtu-v-ukrayini-ne-znaye-skilli-nashih-gromadyan-viyihalo-za-kordon/?fbclid=IwAR0vpj1OoGNiQ5SKI7mmy2xRxFDGMOdxPUwHB8HJDgetCjvnn4Ef-hKo5UE (in Ukrainian).

Ukraińcy doceniają pracę w Polsce, ale... «59 proc. przyznaje, że wyjedzie, gdy otworzy się dla niemieckiego rynek», 2019. [Online] Available: <https://gospodarka.dziennik.pl/news/artykuly/578675,ukraincy-praca-polska-pieniadze-niemcy.html> (in Poland).

Veghesh, M.M., Vidnjanskyj, S.V., 1998. *Krajiny Centraljno-Skhidnoji Jevropy ta ukrajinsjke pytanja (1918-1939)* [Central and Eastern European Countries and the Ukrainian Question (1918 – 1939)], Uzhghorod, 58 s. (in Ukrainian).

Vidnjanskyj, S., Petryshhev, P., 1993. *Politychna dijalnistj zakarpatskoji emigraciji v SShA naprykinci 19-gho - na pochatku 20-gho st. ta jiji vplyv na dolju ridnogho kraju* [Political activity of Transcarpathian emigration to the USA in the late 19th - early 20th centuries. and its impact on the fate of the native land] *Ukrajinsjka diaspora*, Kyjiv-Chykagho, №4, s. 11–12. (in Ukrainian).

Za roky nezalezhnosti z Ukrajinu vyjikhalo visim miljoniv osib – ZMI [Eight million people have left Ukraine since independence - Media], 2018. *Dzerkalo tyzhnja. Ukrajinu*, [Online] Available: https://dt.ua/UKRAINE/za-roki-nezalezhnosti-z-ukrayini-viyihalo-visim-milyoniv-osib-zmi-286274_.html?fbclid=IwAR1VlIS-oIF6c1tpUQJogGb3WhQFHG631ttHjwe0Nq7sQKdSFNByEv1W_0Y (in Ukrainian).

Zakha, D., Luke, M., 2020. *Kincja-kraju ne vydno: trudova migracija z Ukrajinu mozhe spoviljnytsja, prote, shvydshe za vse, tryvatyme* [The end is not in sight: labor migration from Ukraine may slow down, but is likely to continue] *Vox Ukraine* [Online] Available: <https://voxukraine.org/uk/kintsya-kraju-ne-vidno-trudova-migratsiya-z-ukrayini-mozhe-spovilnitytsya-prote-shvidshe-za-vse-trivatyme/> (in Ukrainian).

Zakordonne ukrajinstvo: utverzhennja ukrajinskoji prysutnosti v sviti. Materialy Mizhnarodnoji nauko-vo-praktychnoji konferenciji «Realizacija v Zakarpatskoji oblasti derzhanoji polityky spivpraci iz zakordonnyu ukrajincjamy: stan, problemy, perspektivy» [Overseas Ukrainian: Establishing a Ukrainian Presence in the World. Materials of the international scientific-practical conference "Implementation in the Transcarpathian region of the state policy of cooperation with foreign Ukrainians: state, problems, prospects"], 2008. M. Ju. Moca, Uzhghorod: Lira, 380 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

THE IMPACT OF EMIGRATION PROCESSES ON THE MODERN ECONOMIC SITUATION OF UKRAINE (1991 – 2019)

Myroslava Ivantsyk

Chief specialist of the Department of Economic Development and Trade of the Zakarpattia Regional State Administration

The current economic situation of Ukraine through of the historical retrospective of Ukrainian emigration after independence is research in article. The article describes the meaning of "migration", "migrant" and "emigration", which made possible to identify the problem of differences in the number of emigrants. The author aims to find out the reasons of emigration processes after independence and the foundations for the economic and social well-being of the state. The article explores the characteristic features of the Fourth wave of emigrants. Due to basis of historical processes, motives for the departure of Ukrainians abroad were established. The Fourth wave of expatriates, in the face of the economic downturn in transition, decides to go to work abroad. Huge amount of outgoings lead to the disappearance of entire villages, since residents do not always want to return home. Particular attention is paid to the situation of young people and their prospects in Ukraine. The main motivation for wishes to go abroad is a higher standard of living in other countries, the opportunity to the young generation to realize themselves or to earn for families living. The author pays considerable attention to the quality of the experts who choose to travel, most of whom are people with higher education - scientists, doctors, teachers, which leads to the decreasing of the intellectual potential of Ukraine, and in the future even more developmental delays from other countries. Based on the analysis of various sociological studies, the author traces an unprecedented number of people who want to leave Ukraine. The author focuses on need to develop an effective program to support foreign Ukrainians, to establish contacts and to attract diaspora investments for the development of the state's economy. Having a diaspora allow to be a strong player at the international arena - to be present in the information, cultural, political and economic spaces of the recipient countries. The work has a multidisciplinary character, written at the edge of history, sociology and economics, which allows to use a comprehensive approach for understanding the issues. The author concludes that already today Ukraine is acutely lacking of high-quality specialists, especially pandemic shows the medicine suffering. The same situation occurs with the formation of intellectual, political elites, thought leaders, because the level of professionalism is constantly falling, valuable people continue to emigrate, which undoubtedly will slow down the development of the state. At the same time, recipient countries are introducing attractive conditions for immigrants, having the opportunity to choose them by qualitative characteristic, which will give a fresh infusion into the country's economy and GDP growth.

Keywords: emigration, migration of the Ukrainian population, stages of emigration, diaspora, human resources, motivational policy, intellectual migration, «brain drain».

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(450)[323.327:060.13]«13»

DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202240

«ДОСІ НЕ БУЛО ТАК, ЩОБ НА ЗБОРИ ПРИЙШЛИ ВСІ...»: МАЙСТЕР І РЕМІСНИЧИЙ ЦЕХ ЗА ДОБИ РАНЬОГО РЕНЕСАНСУ (НА МАТЕРІАЛІ СТАТУТУ ЦЕХУ МАЛЯРІВ С'ЄНИ 1356 р.)

Кушнар'ова Марія Борисівна

кандидат філософських наук, науковий співробітник

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, м. Київ

E-mail: mariakushn8@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3361-8838>

Основний зміст дослідження становить аналіз тексту статуту цеху малярів С'єни, укладеного у 1356 р. У статті подано стислу довідку про історію введення документу до наукового обігу. Історія створення документу розглядається автором в контексті політичної історії С'єни XIV ст.. Автор висуває припущення, що формально статут було укладено для того, щоб уможливити участь членів цеху у виборах та управлінні містом. Найбільшою є група статей, котрі регулюють організаційні питання діяльності цеху, різні її сторони та статус керівників цеху, зокрема, визначено платню, яка призначалася керівникам цеху, обов'язки керівників цеху та його членів. Аналіз статей, котрі регулюють накладання штрафів на членів цеху, дозволяє зробити висновок про те, що цех художників С'єни не виконував функції розробника та регулятора стандартів суто ремісничої та комерційної діяльності. Статут регулював насамперед відносини між майстрами, у той чи інший спосіб пов'язані з виробництвом, точніше, з професійною діяльністю. З огляду на це цех постає саме як колегія фахівців, яка була зацікавлена у тому, щоби кожний член цеху міг займатися своєю справою без загрози збитків чи перешкоджань з боку інших членів цеху, а також щоби реноме колегії було незаплямованим, оскільки це реноме, зворотнім чином, генерувало репутацію кожного члена цеху. Автор приходить до висновку, що с'єнський цех малярів виконував функції своєрідної референтної нормативної групи, яка досить чітко визначала права та обов'язки своїх членів, встановлюючи етичні правила та норми, яких вони мали дотримуватися у професійному житті та пов'язаному з ним спілкуванні. Італійський ремісничий цех постає насамперед засобом, що уможливило самоідентифікацію майстра, у такий спосіб великою мірою визначаючи його місце в системі тогочасних соціальних зв'язків.

Ключові слова: ремесло, цех, статут, місто, С'єна, художник, Ренесанс, Італія.

Постановка проблеми. Важливим джерелом для дослідження історії середньовічного та ренесансного соціуму та економіки є статут ремісничих цехів. Кожний статут, що його зберіг для нас час, вартий спеціальної наукової розвідки, але якісь документи з різних причин привертають більшу увагу дослідників, якісь – меншу. Також, з огляду на відсутність перекладів, далеко не всі подібні пам'ятки доступні, зокрема, українським науковцям.

Це повною мірою стосується «Breve dell'Arte de' pittori Senesi» – статуту цеху малярів¹ С'єни, укладеного у 1356 р.. Документ жодного разу не був опублікований українською чи російською мовами, і великою мірою через це майже невідомий вітчизняним дослідникам. Статут гідний масштабного міждисциплінарного дослідження за участі як істориків, так і фахівців з історії права,

історичної соціології, історичної антропології, історії мистецтва тощо, тому **мета** цієї розвідки – познайомити вітчизняних дослідників з важливою та вкрай цікавою пам'яткою, у такий спосіб, можливо, заохотивши до її використання та подальшого вивчення.

У XIV ст. малярі, а, відповідно, й художники у нашому сучасному розумінні, ще не вважалися митцями, тобто особами, наділеними якимись особливими талантами, такими, хто для роботи, на відміну від представників інших професій, потребує натхнення. Тому статут цеху малярів був установчим документом одного з багатьох співтовариств осіб, котрі займалися суто ремісничим виробництвом і були суб'єктами цехової організації. Тому ще однією метою пропонованого дослідження є визначення, за допомогою аналізу цього документу, ступеня впливу цеху як на тогочасне виробництво, його кількісний та якісний (змістовний) бік, так і на інші сфери життя майстра-ремісника доби раннього італійського Ренесансу.

Досягненню зазначених цілей сприяє використання методології та підходів, характерних для соціальної історії мистецтва – галузі, представленій, зокрема, відомими працями П. Берка [Burke] та М. Бексендолла [Baxandall], хоча вони присвячені

¹ Упродовж перебування документу у науковому обігу склалася загальна традиція, відповідно до якої наріжне для Статуту італійське *pittori* зазвичай перекладається як, наприклад, *painter* англійською чи «художник» російською. Але, оскільки художники в італійських землях у XIV ст. виконували дуже широкий спектр робіт (про що детальніше йтиметься нижче) та з огляду на особливості української лексики, видається за можливе передати тогочасне італійське *pittori* староукраїнським словом «маляр», котре семантично та історично ближче до італійського терміну.

хронологічно пізнішому часу, ніж доба виникнення с'єнського статуту.

Аналіз досліджень та публікацій. Вперше статут був опублікований Гульєльмо Делла Валле у I томі «С'єнських листів» у 1782 р. [Della Valle, p. 143–161]. Видатний знавець-францисканець Делла Валле, хоча й був великим ентузіастом дослідження італійського мистецтва, жив у добу, коли вимоги до публікації історичних документів були несформовані, тому діяв на власний розсуд: текст певної кількості статей він подав відповідно до оригіналу, інші статті – у власному переказі, від інших залишилися самі назви.

Цілком професійно, з огляду на реалії першої половини XIX ст. поставився до публікації документу німецький вчений Йоган Гай. У 1839 – 1840 рр. він видав тритомник джерел з історії італійського мистецтва, серед яких у першому томі – повний текст статуту с'єнських художників [Carteggio, p. 1–31]. Цікаво, що назва його праці перекладається як «Документи невидані», тобто «такі, що не публікувалися раніше», але у коментарі до статуту він згадує «С'єнські листи» Делла Валле. Гай запроваджує нумерацію і подає оригінальний текст усіх статей.

У тому самому 1840 р. Гай у віці 36 років помер. У 1854 р. Гаetano Міланезі видає документ ще раз [Documenti, 1854, p. 1–51], згадуючи у передмові видання Делла Валле та Гая як важливі віхи на шляху дослідження історії с'єнського мистецтва. Варіанти Гая та Міланезі дещо відрізняються: ст. I (за Гаєм) у Міланезі поділена на дві, тому стт. II–IV у виданні Гая відповідають стт. III–V за Міланезі. Міланезі додає ст. VI «Про платню ректора», якої нема у виданні Гая, відповідно, далі стт. V–XLI у Гая відповідають стт. VII–XLIII у Міланезі, розбіжність у нумерації поширюється також і на статті, додані до початкового тексту у пізніший період (до 1428 р.).

Передбачувано статут цеху малярів С'єни став винятково важливим джерелом з історії насамперед с'єнського мистецтва, тому зверталися до цього документу, посилалися на нього, використовували його, мабуть, усі вчені, котрі, кожний з власною метою, аналізували мистецьке середовище С'єни. Слід згадати хоча би класиків мистецтвознавства М. Місса та Е. Карлі, авторів ґрунтовних праць з історії мистецтва С'єни дученто та треченто Д. Норман, Дж. Хук, більш знайомих вітчизняним читачам В. М. Лазарева та В. П. Головіна.

Але попри помітне прикладне значення, безпосередньо об'єктом ґрунтовних досліджень, як не дивно, статут чомусь досі не став. Як такий документ привернув увагу хіба що Гейдена Маґінніса. У своєму історико-антропологічному дослідженні особливостей побутування та діяльності с'єнських художників XIV ст. він зробив першу та єдину (поки що) спробу здійснити більш-менш ґрунтовний аналіз статуту з огляду на те наукове завдання, яке він для себе виокремив, та подає анґломовний переклад статуту, зроблений Ґ. Еразмі [Maginnis, p. 199–224]. Також окремі аспекти статуту, зокрема, списки майстрів, які в різні часи під ним підписувалися, ставали об'єктом дослідження інших вкрай поодиноких вчених.

Відповідно до пануючої тепер традиції вважається, що до наукового обігу статут введено саме Ґ. Міланезі. Цієї точки зору дотримується, зокрема, Ґ. Маґінніс [Maginnis, p. 84], саме на видання Міланезі посилається переважна більшість дослідників.

Виклад основного матеріалу. Вже самий час виникнення цього статуту заслуговує на увагу. З огляду на італійські, навіть с'єнські реалії, 1356 р. – як для появи цехового статуту, – це досить пізно. Найдавніший з відомих тепер міських статутів С'єни – цеху шевців – було укладено у 1219 р. [Barlucchi, p. 521], хоча переважна більшість статутів була укладена в період, що співпадає з правлінням Дев'яти (1287 – 1355), який, почасти завдяки дослідженням та науковому авторитету В. Боускі, вважають часом стабільного розвитку та процвітання міста, своєрідною «золотою добою» С'єни; зокрема, статут цеху шкіряників позначений 1343 р., цеху виробників ключів – 1323, цеху Лана – 1292, найпроблемнішого згодом для міської влади цеху м'ясників – 1288 р. тощо [Statuti senesi]). Втім, факт появи цехових статутів не слід вважати доказом прагнення Дев'яти «демократизувати» міське соціальне та політичне життя: на відміну від Флоренції цехи С'єни в цей період виконували суто дорадчу функцію [Nicholas, p. 259]. Ба більше, політика Дев'яти щодо цехів була жорсткою, аж до випадків оголошення їх поза законом [Bowsky, p. 209 – 212].

У березні 1355 р. правління Дев'яти закінчилось політичною кризою. У грудні цього року було оприлюднено документ, який, аби запобігти новим заворушенням у місті, передбачав проведення своєрідної реформи цехового устрою та виборчої системи. Документ наказував: «для того, щоб усі співтовариства та народ міста перебували у мирі, (...) аби не допустити незгоди, (...) щоб усі та кожний цехи були зведені лише до дванадцяти головних цехів (ad duodecim capita Artium tantum)» [Documenti, 1906, p. 39]. Кожний такий «головний цех» мав обирати одного пріора, відповідно, у такий спосіб у пріораті прямо чи опосередковано мали бути представлені всі цехи міста.

Цитований документ визначав, хто з ким мав об'єднуватися, тобто всі зазначені в документі 63 цехи були чітко розподілені по 12 «головних», які очікувано називалися «L'arte». Ніякого принципу, за яким пропонувалося проводити об'єднання, документ не декларує. Можна припустити, що підставою для розподілу цехів було притаманне тогочасному світогляду уявлення про матеріал (предмет праці) як чинник, що визначав місце ремісника у міжпрофесійній ієрархії. «L'arte del fuoco» (цех вогню) об'єднував, відповідно, ремісників металообробних спеціальностей (ковалі, виробники ножів, ключів тощо, але не ювелірів, ймовірно, через те, що останні мали справу тільки з певними матеріалами), а також спільна чи близька сфера діяльності (наприклад, до «L'arte de' Carnaiuoli» (цеху м'ясників) мали належати м'ясники, торговці вином, власники постійних дворів, торговці худобою, дичиною, овочами [Documenti, 1906 p. 44–45]). Також, можливо,

бралися до уваги суто кількісні міркування, зокрема, шевців об'єднали з соіарії (виробниками шкіряного одягу на кшталт колету), ймовірно, на підставі того, що ці цехи працювали з одним і тим самим матеріалом, але тільки з ними, ймовірно, через те, що в ті часи, як відомо, шевці були мало не найчисленнішою спеціальністю.

Малярі потрапили до цеху «деревообробників» (*L'arte di Maestri del legname*) разом з каменотесами, арбалетниками, виробниками меблів, токарями та бондарями [Documenti, 1906, p. 44–45]. Мабуть, міські законодавці керувалися тим, що малярі використовували для роботи поверхні дошок чи/та стін.

В грудні 1355 р. було оголошено реформування цехового устрою, а у березні 1356 р., тобто, менше ніж за три місяці, малярі уклали статут. Можна припустити, що перспектива об'єднання прискорила процес оформлення документу. Так само можна припустити, що автори поспішали, цим можна пояснити очевидну фрагментарність статуту та повторення деяких статей, що неодноразово зауважували дослідники. Ймовірно, мала місце своєрідна кодифікація, тобто зведення до єдиного документу норм, які вже давно діяли, існуючи на звичайному рівні. Це відповідало традиції, яка на той час панувала, відповідно до якої цехові статuti були «фіксацією старих норм цехового права, що склалися поколіннями і цехові організації виникали завжди набагато раніше, ніж писане цехове право» [Столлицкая-Герешкович, с. 83]. Непрямо це підтверджує згаданий Г. Магінніс, котрий вважає, що як і 60-х рр. XIII ст. [Maginnis, p. 90], хоча важко зрозуміти, на чому він ґрунтує це твердження.

Тому, можливо, правильніше вважати 1356 р. не часом виникнення цеху малярів С'єни, а часом оформлення його статуту, тобто часом інституціалізації цехової організації с'єнських малярів.

На особливу увагу заслуговує те, що, на відміну від статутів аналогічних цехів інших італійських міст (Флоренція, Падуа тощо), с'єнський статут укладено італійською мовою, або, як тоді висловлювалися, на *volgare*. А. Барлуччі вважає це проявом суто с'єнського явища і називає його «*l'ideologia del volgare*». Сутність його полягає у тому, що нормативні документи в місті вже наприкінці XIII–на початку XIV ст. склалися у двох редакціях – латинською та *volgare*, на відміну від попереднього періоду дученто, коли офіційні папери склалися виключно латинською. Барлуччі справедливо вважає це проявом потужних політико-ідеологічних процесів, які вплинули не тільки на статuti ремісничих цехів, а й на всю громадську документацію [Barlucchi, p. 529 – 530]. Важливим етапом цієї «*l'ideologia del volgare*» стало укладення саме на *volgare* с'єнської Конституції 1309 – 1310 рр.

Статут цеху малярів С'єни (за виданням Міланезі) складається з 61 статті, з яких I–XLIII належать до першого, початкового варіанту статуту, затвердженого у лютому 1355 р. (1356 р. за сучасним календарем). Статті XLIV–LXI були додані пізніше: 5

(стт. XLIV–XLVIII) – у 1359 р., 1 (XLIX) – у 1361 р., 5 (L–LIV) – у 1367 р., 1 (LV) – у 1370 р., 6 (LVI–LXI) – у 1428 р. Зважаючи на таку істотну розтягненість у часі процесу формування документу, найдоцільнішим і найкоректнішим видається здійснення спроби аналізу початкової частини, що формувалася як цілісний документ, принаймні, мала би такою бути.

Наявні у першій редакції статуту 43 статті можна умовно поділити на кілька груп, виходячи з тієї галузі життя цеху та його членів, якої вони стосуються.

Найбільшою є група статей, котрі регулюють організаційні питання діяльності цеху, різні її сторони та статус керівників цеху.

Відповідно до ст. IV керівництво цехом здійснювали ректор (*rectore*), скарбник (*camarlengo*) та три радники (*consiglieri*). Це відповідає загальнос'єнській традиції, оскільки саме так називалися відповідні посади в статутах інших цехів міста.

Заробітна платня ректору встановлювалася у 20¹ сольді² на 6 місяців, скарбнику – 15 сольді (VI). Цех наймав вісника, який отримував 5 сольді, за виконання конкретного доручення – 2 денарі, при цьому він мав право працювати «за сумісництвом», тобто виконувати доручення осіб, які не належали до цеху, але мав брати за це по 4 денарі (VII). Відповідно до ст. V ректор мав упродовж 15 днів після власного обрання скликати загальні збори (*raccolta generale*) і далі скликати збори за потребою (XXIII), а член цеху, якщо його викликали на збори, повинен був з'явитися під загрозою штрафу (XXX). Для коригування статуту ректор мав призначити двох чи трьох «кращих мужів» (*buoni huomini*) (XXIV). Ректор мав виступати як миротворець, сприяючи залагодженню сварок та вирішенню суперечок, що виникали між членами цеху (XIX), також він мав проводити розслідування щодо тих, хто порушив чи задумав порушити статут (*contrafacesse ovvero commettersero alcuna cosa contra lo statuto*) (XXXVIII). Скарбник цеху не мав права накладати штрафи всупереч статуту (XXI).

Перед закінченням терміну повноважень ректор мав надати звіт (XX). Після обрання нових керівників цеху обиралися також і три синдикати, які повинні були ретельно перевірити діяльність попередніх керівників і ознайомити всіх зі своїми висновками упродовж 15 днів після виборів (XXIX).

Члени цеху своєю чергою повинні були надавати допомогу ректору у виконанні його обов'язків (XLI), не суперечити віснику ректора (XXII), не розголошувати таємної інформації, наданої ректором (XLII), не вести розмов, які ганьблять ректора (XLVII), не завдавати збитків цеху чи його керівникам (XXXIII, XXXIX, XLIII).

Останні зі згаданих статей деталізують розуміння тогочасними ремісниками цеху як своєрідної форми

¹ У тексті статуту грошові суми, зрозуміло, позначені римськими цифрами.

² У XIV ст. 12 с'єнських денарі дорівнювали 1 сольді, 20 сольді – 1 лірі.

об'єднання. Ці три статті присвячені особливостям реалізації однієї й тієї самої моральної норми, яка вимагала, щоб «ніхто не казав чи робив чи задумував» робити нічого «проти згаданих цеху та спільноти (contro l'arte et università predesta) [Documenti, 1854, p. 13], чи «проти честі та блага та становища згаданих цеху та спільноти», але, якщо ст. XXXIII порушення цієї норми карає штрафом у 40 сольді, то ст. XXXIX додає до штрафу моральне покарання у вигляді скликання зборів для розгляду вчинку [Documenti, p. 16]. У ст. XLIII, натомість, йдеться про діяння чи висловлювання, що можуть завдати шкоди цеху (decta arte) чи статуту, але не згадується про «спільноту» (università). Можливо, саме тому це карається штрафом лише у 10 сольді, втім, за ректором визнається право зменшувати чи збільшувати цю суму, виходячи зі становища винного та тяжкості його провини.

Насамперед слід звернути увагу на вислів «цех та спільнота» (l'arte et università). Цех як інституція та спільнота як співтовариство колег, тобто майстрів, зайнятих однією (хоча зазвичай не спільною!) справою, не були тотожними чи навіть взаємозамінними у сприйнятті тогочасних ремісників, що нагадує особливості вживання в ті часи слів «città» та «comune», які, так само як і зазначені «arte» та «università», позначали поняття, абсолютно не взаємозамінні у свідомості тогочасних італійців. Цех (l'arte) у житті майстра виконував функції інституціонального середовища інкорпорації, яке, забезпечуючи його членством у певній групі, уможливлювало вибудовування ним своєї соціальної ідентичності [Гнатенко, Павленко, с. 67]. Спільнота (università), зв'язки всередині якої мали переважно особистий характер, була чинником визначення морально-етичного буття особи. Відповідно, завдати образи цехові значило образити ремесло, фах, справу, і це стосувалося кожного окремого майстра як представника цього ремесла чи фаху. Образа спільноти була образою всіх членів цеху, тобто була образою кожного майстра як члена цієї спільноти. Можливо, саме тому у ст. XV йдеться про покарання за розголошення таємниць саме спільноти (università) [Documenti, 1854, p. 7], тобто, таємниць не професійного чи виробничого змісту, а таких, що стосуються особистостей членів спільноти та стосунків між ними, тобто тієї галузі, яку ми тепер вважаємо корпоративною етикою.

Саме цього боку існування цеху стосується ст. III, що зобов'язує майстрів віддавати шану померлим товаришам за цехом та у випадку смерті певних категорій родичів членів цеху (батько, мати, дружина, син, брат, рідний племінник, двоюрідний брат з боку батька. Ректор повинен був послати вісника до членів цеху, які повинні були забезпечити присутність «однієї чи двох осіб від майстерні» в залежності від статусу небіжчика [Documenti, 1854, p. 2]). Схожі за змістом статті наявні у статутах, мабуть, усіх цехів тогочасних італійських міст. Ст. XXVI призначає покарання за відмову від посади, на яку майстра обрали члени цеху, тобто за нехтування довірою та думкою колег.

Стаття XXVII карає штрафом невиконання обов'язку несення свічі під час процесії на свято покровителя малярів-художників св. Луки. За ст. I нести свічу «власним коштом» повинні були не тільки майстри-члени цеху, але також і працівники, яких наймали на рік, на місяць, на день або для виконання певного замовлення чи певної роботи¹. Ставилися до цього вочевидь дуже серйозно: відповідно до тієї самої статті ректор мав за вісім днів до свята скликати збори, аби визначити, хто несе подвійні свічки (doppieri, тобто канделябр на дві свічі або велика свіча подвійної ваги).

Як відомо, процесії були неодмінною частиною життя тогочасного міста. Вони влаштовувалися з нагоди релігійних свят або певних видатних подій, наприклад, у історії С'єни особливої важливості та слави зажила процесія з нагоди перенесення алтарного образу Дуччо «Маеста» у 1311 р. В таких процесіях брали (чи могли брати) участь усі мешканці міста включно з жінками та дітьми. Натомість у процесії з нагоди свята покровителя цеху участь брали члени цеху. Тому така процесія була нагодою насамперед усім разом символічно звернутися до святого з проханням про підтримку та захист, а також продемонструвати всьому місту не тільки значення свого фаху, а й заявити про себе як про консолідовану силу, тобто це був своєрідний акт самоствердження та самоідентифікації певної групи. Відповідно, небажання нести свічу з іншими членами цеху (cogli altri), тобто самоусунення від участі у цій події можна було розцінити як спробу руйнування єдності, прояв небажання бути часткою (чи бути сприйнятим як частка) не тільки й не стільки професійної, скільки світоглядної спільноти. Ймовірно, саме тому особа, яка, не маючи на те поважної причини, не несла свічу, за ст. I, мала сплатити штраф, а також все одно пізніше принести до церкви св. Луки свічу вагою 1 лібра² [Documenti, 1854, p. 2].

Інші свята перебували в зоні особливої уваги укладачів статуту як привід продемонструвати ревне дотримання членами цеху релігійних норм і звичаїв, але також як джерело підстав не працювати. Крім згаданих вище статей, свят стосуються ще декілька. Ст. XXXVI перераховує всі 57 свят, в які статут цеху забороняв працювати (ст. II та X), а також побіжно згадує «свята, призначені консулами» (Мерканції, – М.К.), до них ст. XXXV додає ще два святкові дні, коли робота могла бути припинена за наказом ректора цеху – канун Великодня та Благовіщення. Додавши до цієї кількості неділі (чи працювали художники у суботу – питання невирішене [Maginnis, p. 87]), можна вирахувати кількість робочих днів на рік – приблизно 250 (Maginnis нараховував 242) [Maginnis, p. 87], що відповідає п'ятиденному чи, можливо, навіть чотириденному (за умови неробочих субот) робочому тижню. Але слід пам'ятати, що в С'єні, як і в інших тогочасних італійських містах, поширеною була практика

¹ На такі різні терміни працевлаштування звернув увагу Г. Магінніс [Maginnis, p. 88–89].

² Міра ваги (libra чи libbra), дорівнює приблизно 0,34 кг.

припинення роботи за наказом міської влади з нагоди якихось спеціальних подій, як радісних (звістка про сприятливі для міста новини, приїзд до міста якогось особливо важливого гостя, тощо), так і сумних (вуличні заворушення різноманітного походження, смерть якоїсь видатної людини тощо), через що тогочасні хроніки рясніють висловами «майстерні позакривалися». Тому насправді робочих днів було ще менше.

Осібню стоїть стаття XXV, яка карає неправдиве свідчення. Оскільки наявність статті свідчить про факти вчинків, що цією статтею каралися, то непрямо це свідчить про «нешляхетні» настанови та звичаї малярів, за якими в ті часи, на відміну від осіб знатного походження чи високого статусу, визнавалася здатність вдатися до брехні.

Чотири статті визначають окремі сторони роботи майстрів, а саме: ст. IX і XII стосуються порядку розгляду скарг, а ст. XI – іноземців, котрим надавалося право працювати в місті за умови сплати 1 флорина (показовим є те, що це – єдиний у статуті випадок використання флорину і він пов'язаний з іноземними, тобто нес'єнськими майстрами) та надання застави у 25 лір.

У ст. XXXII і тільки в ній, єдиній у всьому статуті, йдеться про учня у майстерні, а саме, про те, що не можна тримати учня, якщо він не зареєстрований цехом. Втім, «*abbia giurato*», яке Г.Магінніс подає як «бути зареєстрованим», може також означати «поклястися, дати клятву». З одного боку, можливо, це одне й те саме, тобто, відповідно до тодішніх звичаїв «дати клятву» й означало «зареєструватися». З іншого боку, на відміну від венеційської традиції, де текст клятви (чи присяги) майстра при вступі до цеху наводиться у статуті [Венеціанский цех, с. 6–11], у текстах с'єнських статутів його нема. Це може свідчити або про те, що майстри в С'єні клятву не давали, або про те, що її текст був настільки відомий усім, кого це могло стосуватись і/або був достатньо коротким, що фіксувати текст спеціально не було потреби.

Ще чотири статті регулюють випадки порушень виробничої етики, зокрема, карають спроби перебивання роботи в іншого майстра (VII), переманювання працівників у іншого майстра (XVII), винаймання майстерні на себе, якщо є компаньон (XXXI), а ст. XIV визначає покарання за спроби маляра шахраювати з фарбами, точніше, з пігментами, які тоді використовували для виготовлення фарб. Стаття заслуговує на особливу увагу, тому варто навести її повний текст:

«Також наказуємо, щоб ніхто з цеху малярів не наслідовався і навіть не мав наміру під час роботи накладати інше золото чи срібло чи інші кольори замість тих, які він пообіцяв, наприклад, золото розбавлене замість чистого золота, олово замість срібла, німецьку лазур замість ультрамарину (*azzurro de la Magna per azzuro oltramarino*), блакить чи індиго замість лазури (*biadetto overo indico per azzuro*), червону охру чи сурик замість кіноварі (*terra rossa o minio per cinabro*), а хто зробить всупереч зазначеному, буде покараний та присуджений щоразу до сплати 10 лір» [Milanesi, p. 7].

Ультрамарин був найдорожчим у ті часи пігментом, що вироблявся у складний спосіб з ляпіс лазури, яку видобували на території сучасного Афганістану. В основі німецької лазури і блакиті були сполуки міді, індиго отримували з рослини, відомої як вайда фарбувальна, яка росла (і тепер росте) по всій Європі. Це були пігменти місцевого виробництва, відповідно, істотно дешевші. Вони давали фарбу схожого темно-блакитного кольору, але поціновувачі відрізняли глибину та насиченість властивого виключно ультрамарину відтінку. Схожим було становище з пігментами червоних кольорів: суриком свинцевим та залізним або вохрою, тобто порівняно дешевими пігментами мінерального походження, часто-густо заміняли (або підміняли) кіновар – дуже дорогий пігмент, який виготовляли з укрив рідкісної на той час ртуті і який надавав фарбі насиченого благородного відтінку.

Ультрамарин, який майстри тоді використовували для зображення насамперед мафорію Діви Марії, був об'єктом особливої уваги замовників та їхнього прискіпливого ставлення, внаслідок чого він оплачувався окремо, або надавався замовником, або чітко вказувалася ціна пігменту, який художник мав використовувати [Baxandall, pp. 8–11]. Схожим був статус кіноварі. Зрозуміло, що деякі недобросовісні та чапкі на руку майстри користалися з цього, підміняючи дорогі оплачені замовником пігменти істотно дешевшими, привласнюючи різницю. Цех, дбаючи про добре ім'я ремесла, намагався у такий спосіб контролювати своїх членів.

Крім останніх згаданих статей, всі інші могли би належати до статуту будь-якої іншої ремісничої спеціальності. Загалом це відповідає традиції, що її зауважили дослідники, згідно з якою «статути ... рідко стосуються особливостей певного ремесла. Більшість може служити представникам як одного ремесла, так й іншого» [Goldthwaite, p. 251]. Але навіть з огляду на це статут с'єнських малярів є винятком, адже тогочасні статуті інших с'єнських цехів приділяють значно більше уваги професійній специфіці. Зокрема, з 78 статей статуту цеху шевців дотичними особливостям праці шевців є 28, з 47 статей цеху виробників ключів – 6 [Statuti senesi, II, 41–245], з 94 статей цеху ювелірів – 19 (статут було укладено у 1361 р.) [Milanesi, pp. 57–104].

Ймовірно, така «неувага» статуту до особливостей праці малярів пов'язана з великою різноманітністю сфер застосування їхньої праці та, відповідно, виробленого ними продукту, адже, на відміну від шевців, які робили взуття, чи виробників ключів, тогочасні малярі, крім написання картин чи образів та розписування стін громадських, культових чи приватних будівель фресками, також на замовлення окремих осіб чи міської влади розписували карроччо, прапори, щити, балдахіни, корогви, навіть плащі, створювали обкладинки книг, зокрема, *Viccherna* (щорічне видання фінансових документів міста), виготовляли декоративні панелі для оздоблення кімнат і меблів (ліжок, скринь (касоне)), інші ужиткові речі (таці), розробляли візерунки-шаблони для мережива тощо. Регулювати весь потенційний спектр діяльності майстра вочевидь

було неможливо, тому укладачі статуту сконцентрували увагу на аспекті, який був основоположним для праці маляра та водночас найспокусливішим для їхнього сумління, тобто таким, що найлегше надавався до порушень – використанні фарб.

Велике різноманіття сфер застосування праці художників спричинило їхню певну спеціалізацію, що знайшло відображення у ще кількох незначних, але цікавих проявах у статуті професійної специфіки, а саме, згаді про «майстрів майстерень та стін» (*maestri de le bottighe e de le mura*) (XI), тобто, як ми би тепер сказали, майстрів станкового та монументального живопису, та згаді у статті VIII про «художників фігур чи гербів, чи стін» (*dipintore di figure o d'arme o di mura*). «Художників гербів» можна, за сучасною термінологією, вважати представниками декоративно-ужиткового мистецтва. Це уточнення свідчить про те, що, по-перше, попит на художньо оздоблені ужиткові речі був високим, отже, живопис «просочував» різні сторони життя та побуту тодішньої людини.

Для того, аби члени цеху дотримувалися зафіксованих у статуті норм, застосовувався чинник штрафів. Усі зазначені в статуті порушення крім несплати вчасно штрафів, про що йтиметься нижче, каралися штрафами від 5 сольді до 25 лір¹.

Найменшу суму – 5 сольді – майстер повинен був сплатити, якщо він не віддав належну шану померлому члену цеху (III), не з'явився на збори членів цеху за викликом² (XXX) та всупереч забороні працювати у переддень Великодня чи Благовіщення (XXXV).

10 сольді сплачував майстер за те, що він не ніс свічу на свято св. Луки (I), працював у свято (II), суперечив посланцю ректора (XXII), порушував статут (XXXVII), завдав образи цеху (XLIII). Також 10 сольді мав сплатити ректор, якщо він не скликав збори, коли у цьому була потреба (XXIII).

Штрафом у 20 сольді каралася участь у голосуванні, якщо особа, за яку член цеху голосував, була йому родичем чи компаньйоном (XVI), або якщо член цеху сказав щось, що зганьбило ректора цеху (XVIII) або піддав розголосу таємну інформацію, надану йому ректором (XLII). Також цю суму мав сплатити скарбник цеху, якщо він накладав штрафи всупереч статуту (XXI).

Штрафом у 40 сольді (2 ліри) каралося завдання образи цеху (XXXIII). Цю саму суму мав сплатити майстер, який взяв на роботу майстра-іноземця, якщо останній не виконав певні обов'язкові дії (XI). Також цю суму повинен був сплатити ректор, якщо він у 15

днів по своєму обранні не скликав загальних зборів членів цеху (V). Ця сама сума була базовою при визначенні штрафу, який накладався на ректора та/чи скарбника, якщо синдики доходили висновку, що ці особи припустилися порушень статуту під час перебування на посадах (XXIX).

Штрафом у 60 сольді (3 ліри) каралося неправдиве свідчення (XXV).

Штрафом у 5 лір каралася відмова від посади, на яку майстра обрали члени цеху (XXVI), винаймання майстерні на себе у випадку наявності компаньйона (XXXI) та розголошення таємниць цеху (XV).

Штрафом у 10 лір каралося перебивання роботи у іншого майстра-члена цеху (VIII) та згадане вище шахраювання з фарбами (пігментами) (XIV).

Найбільший штраф у 25 лір мав сплатити член цеху, який переманив працівника у іншого майстра (XVII).

На перший погляд, спостерігається своєрідна невідповідність між співвідношенням кількості статей, що стосуються певних сторін праці та життя майстра та розмірами штрафів, якими карали те чи інше порушення. Переважна кількість статей, як зазначено вище, присвячена регулюванню організаційно-корпоративного боку діяльності цеху, а кількість статей, що стосуються суто виробничих питань, є дуже невеликою. Натомість штрафи, призначені, наприклад, за працю у свято, неналежне ставлення до смерті колеги чи його певних родичів, відсутність особи на зборах або нехтування обов'язком нести свічу на свято св. Луки, тобто за позавиробничу поведінку, невідповідну зазначенню у статуті нормам, є найнижчими. Найбільші штрафи призначено якраз за порушення суто виробничої етики, причому це є порушення, спричинені жадібністю, точніше, зажерливістю. Відомо, що зажерливість як така вважалася одним з найтяжчих гріхів. В основі вчинків, що каралися найбільшими штрафами у 10 та 25 лір (перебивання роботи в іншого майстра, шахраювання, переманювання працівника), лежить саме спричинене зажерливістю нехтування нормами професійної моралі, які на той час уже були усталеними, зневажання сутнісних засад існування ремісничого товариства та, у випадку шахраювання, ганьба фаху в очах клієнтів-замовників, тобто не-художників (аутсайдерів – у термінах антропології). По суті, останнє є згаданим у ст. XV розголошенням внутрішніх цехових таємниць, але таємниць, що вкривають соромом усю цехову спільноту. У випадку переманювання працівника винуватець ще й штовхав на порушення іншу особу.

Також доволі показовою є стаття, котра призначає порівняно великий штраф за відмову від посади (XXVI). Як слушно зауважив Г. Магінніс, це означає, що такі випадки були [Maginnis, p. 85] і, мабуть, вони були непоодинокі.

На особливу увагу заслуговують статті XXXIX та XL. Стаття XXXIX до покарання того, хто завдав образи «цеху чи спільноті» словом або ділом додає ще одне покарання, зобов'язавши ректора на зборах публічно викрити винуватця, піддавши розголосу його вчинок та «заборонивши» (*divetare*) його. Стаття XL наказує, що якщо член цеху не заплатив вчасно

¹ Середня денна платня найманого працівника в С'єні на той час складала 4 сольді, хоча муляри отримували 15 та більше [Balestracci, p. 119]. Дуччо, за контрактом на «Maestà» – твір, що став знаковим для С'єні, – отримував 16 сольді на день (у 1308 р.) [Kleiner, p. 506]. Цікаві дані про тогочасні ціни на продукти харчування та заробітну платню представників різних професій наводить Д.Балестраччі [Balestracci], а про доходи італійських художників, що правда, дещо пізнішого періоду – XV ст. – В. П. Головін [Головін, 2000].

² Невяка на збори громадського органу за викликом взагалі каралася штрафом, зокрема, за це свого часу (у 1289 р.) покарали Дуччо [Ross, p. 111].

штраф, призначений ректором чи не скорився волі ректора, то «усім іншим художникам забороняється мати справу з цим «забороненим» (*devietato*), приймати його у своєму помешканні, працювати з ним разом у будь-який спосіб» [*Documenti*, 1854, p. 16].

Сама наявність вимоги «заборони» (з подальшим позбавленням спілкування, отже, символічним вигнанням зі спільноти) споріднює статут¹ з істотно давнішими документами, причому насамперед тими, що регулювали монастирське життя (Статут св. Бенедикта, *Regula communis*)² [Diaz, p. 355]. Як відомо, у такий спосіб спільнота убезпечувала себе від шкідливого впливу та сорому, спричиненого діями особи, що порушила правила. У професійного консорціуму, яким, за сучасною термінологією, можна вважати ремісничий цех, було насправді небагато важелів впливу на поведінку своїх членів і тому виключення зі спільноти ставало «граничною санкцією, покаранням від імені професійного етосу, наділеним великим пафосом» [Скворцов, с. 292].

На жаль, з тексту статуту не можна зрозуміти, ця «заборона» була тимчасовою чи безповоротною. Так само важко зрозуміти, чи була ця «заборона» аналогом вигнання з цеху. Навіть якщо відповісти на останнє питання ствердно, «заборона», про яку йдеться, не означала для особи, яку було покарано у такий спосіб, зміни місця проживання чи перебування, як у випадках виключення з монастирської спільноти чи надзвичайно поширеної у ті часи в італійських землях практики вигнання з міста окремих осіб чи навіть цілих родин чи родів. До того ж, ступінь спричинених цією заборonoю емоційних та моральних страждань покараної особи є дискусійним.

З огляду на викладене, ремісничий цех, принаймні, у XIV ст. в італійських землях, не постає як регулятор виробництва, зокрема, його якісного боку, як це стверджував П. Берк [Burke, p. 67]. Можливо, саме те, що цех малярів С'єни не виконував функції розробника стандартів суто ремісничої та комерційної діяльності своїх членів, та наглядача за їх дотриманням, спричинило відповідне ставлення майстрів до цеху. Це ставлення опосередковано відобразилося у тексті статуту: у ст. XLVII, доданий у 1358 р., укладачі зазначають, що «досі ніколи не було так, щоби на зборах були присутні всі» [*Documenti*, 1854, p. 19]. Згадана вище очевидна непоодинокість випадків відмови від посади свідчить про те, що художники не горіли бажанням керувати об'єднанням своїх колег, мабуть, надаючи перевагу суто професійній діяльності чи відпочинку. Це набуває особливої виразності на тлі численних відомих свідчень флорентійських купців, котрі, навпаки, дуже пишалися керівними посадами в цеху, які обіймали вони чи їхні родичі (Дж. Мореллі, Б. Пітті, інші). На відміну від них, с'єнські малярі

згуртованими не були, не відчуваючи особливої потреби у цьому, і тому ставилися до цеху прохолодно.

Навіть такий дуже стислий аналіз пропонованого документу дозволяє зробити певні висновки. Один з них – зокрема, про те, що цеховий контроль праці маляра-художника, тобто, як ми сказали би тепер, його творчості, обмежувався лише заборonoю шахраювання з фарбами (з пігментами) та праці на сьвята, причому останнє є нормою, типовою для всіх тогочасних статутів ремісничих цехів. Якщо взяти до уваги, що с'єнські майстри, так само як їхні колеги з інших італійських міст, часто ставали до роботи в інших містах, то ступінь впливу цеху на професійну діяльність майстра чи, як ми тепер це називаємо, творчий процес, стає украй мінімальним. С'єнський цех тут не є винятком, те саме можна сказати і про флорентійський. Це дозволяє стверджувати, що, принаймні, у XIV ст. в італійських землях цех не був чимось на кшталт гальма чи прокрустового ложа, що стримувало творчі поривання та індивідуальність митців.

Очевидно, що статут регулював не виробництво, а відносини між майстрами, що підтверджує думку Д. Харитоновича про те, що «головне завдання цеху – регулювання не виробничих, а людських стосунків» [Харитонович, с. 119]. З іншого боку, об'єктом регулювання є переважно людські стосунки, у той чи інший спосіб пов'язані з виробництвом, точніше, з професійною діяльністю.

Це уточнення є важливим з огляду на подане вище зауваження, що члени цеху займалися однією й тією самою, але не спільною справою. Справа була в кожного своя. Тому цех постає, як зазначено вище, саме як «професійний консорціум», колегія фахівців, а не «спільнота однодумців», «братство», «родина» тощо. Ця колегія фахівців була зацікавлена у тому, щоби, по-перше, кожний член цеху міг займатися своєю справою без загрози збитків чи перешкоджань з боку інших членів цеху, по-друге, щоб її, тобто колегії, реноме в очах «аутсайдерів» було високим і незаплямованим, оскільки це реноме, зворотнім чином, генерувало репутацію кожного члена цеху.

Вище було висловлено припущення, що формально статут було укладено для того, щоб уможливити участь членів цеху у виборах та управлінні містом, тобто С'єною. Подальший перебіг подій показав, що це було цілком реальне завдання. Наслідками його реалізації стало те, що малярі, як і представники інших професій, що передбачали ручну працю та належали до *popolo minuto* – ковалі, теслі, мулярі, – не тільки мали можливість бути обраними, а й справді у помітній кількості обиралися на різноманітні міські посади. Зокрема, у 1368 р. серед осіб, котрі вважалися правоможними обіймати посади в органах міської влади, були 46 шевців, 19 теслів, 17 ювелірів тощо, а також 16 малярів [Wainwright, p. 123].

Висновки. Отже, с'єнський цех малярів створювався не з метою регулювання виробництва. Цех – у реаліях XIV ст. – насамперед виконував функції своєрідної «малої групи» (А. Я. Гуревич), яка формувала коло товаришів, колег, котрі володіли

¹ Схожі норми є у статуті с'єнських шкіряників (ст. XXXVIII, LVIII) [*Statuti senesi*, II, pp. 305; 318], але відсутні, наприклад, у статуті виробників ключів.

² Цікаво, що у згаданих документах в подібних випадках теж акцентуються норми колективного рішення про вигнання та ступінь публічності, тобто розголосу в межах спільноти.

одними й тими самими професійними навичками, мали схожий життєвий шлях, вирішували схожі професійні завдання, мешкали в одному місті, були громадянами однієї комуни тощо. Це було те середовище, в якому та з огляду на яке слід було дбати про власне добре ім'я. Відповідно, цех був своєрідною референтною нормативною групою, яка досить чітко визначала права та обов'язки своїх членів, встановлюючи правила та норми, яких вони

мали дотримуватися у професійному житті та пов'язаному з ним спілкуванні. Італійський ремісничий цех постає насамперед засобом, що уможлиблював ідентифікацію, точніше, насамперед, самоідентифікацію майстра, у такий спосіб великою мірою визначаючи його місце в системі тогочасних соціальних зв'язків.

Список використаних джерел

- Balestracci, D., 1975 – 76, «Li lavoratori non cognosciuti». Il salariato in una città medievale (Siena 1340 – 1344), *Bullettino senese di storia patria*, 82–83, pp. 67–157.
- Barlucchi, A., 2013. Gli statuti delle arti e la normativa sul mondo del lavoro nella Toscana dei Comuni: sguardo panoramico e prospettive di ricerca, *Archivio Storico Italiano*, vol. 171, № 3 (637), luglio-settembre 2013, p. 509–541.
- Baxandall, M., *Painting and Experience in Fifteenth Century Italy*, Oxford University Press, 1972, 165 p.
- Bowsky, W. M., 1981. *A Medieval Italian Commune: Siena Under the Nine, 1287 – 1355*, Univ. of Calif. Press, 1981, 327 p.
- Burke, P., *The Italian Renaissance. Culture and Society in Italy*, Princeton Univ. Press, 1994, 287 p.
- Carteggio unedito d'artisti dei secoli XIV, XV, XVI*, 1840. Pubblicato ed illustrato con documenti pure inediti dal dott. Giovanni Gaye, т. II. Firenze: Molini.
- Della Valle, Guglielmo., 1782. *Lettere sanesi sopra le belle arti*. 3 T. Venezia, Pasquale, 1782, т. I, 292 p.
- Diaz, P. C., 2001, Monasteries in the peripheral area. *Topographies of Power in the Early Middle Ages*. Ed. by M.B. de Jong, F.Theuws, C. van Rhijn. BRILL, pp. 329–359.
- Documenti per la storia dell'arte senese*, raccolti ed illustrati dal dott. Gaetano Milanesi, 1854. T. I, Secoli XIII e XIV, Siena: O. Porri, 392 p.
- Documenti per la storia dei rivolgimenti politici del commune di Siena dal 1354 al 1369*, da Giuliano Luchoire, Lyon-Paris, 1906, 272 p.
- Goldthwaite, R. A., 1982. *The Building of Renaissance Florence*, John Hopkins University Press, 459 p.
- Kleiner, F. S., 2009. *Gardner's art through the ages: A Global history*. Cengage Learning EMEA, 1088 p.
- Maginnis, H. B. J., 2003. *The World of the Early Siennese Painter*, Pennsylvania State University Press, 440 p.
- Nicholas, D. M., 2014. *The Growth of the Medieval City: From Antiquity to the Early Fourteenth Century*, Routledge, 432 p.
- Ross, L., 2003, *Artists of the Middle Ages*. Greenwood Publishing Group, 182 p.
- Statuti senesi scritti in volgare ne' secoli XIII e XIV*, 1863. Per cura di F.-L. Polidori, Bologna, Romagnoli, V. I-II.
- Wainwright, V., 1987. The testing of a popular Siennese regime: The “Riformatori” and the insurrections of 1371, *I Tatti Studies in the Italian Renaissance*. Vol. 2, pp. 107–170.
- Венецианский цех в XIII-XV вв.*, 1971. Уч. пособие. Ч. 1. Горький: Горьковский гос. ун-т, 24 с.
- Головин, В. П., 2000, Цены на произведения искусства в Италии и благосостояние художников, *Итальянский сборник*. Сб. науч. трудов, вып. 2, Москва: НИИ Рос. ак. худ-в, с. 59–68.
- Гнатенко, П.И., Павленко, В. Н., 1999, *Идентичность: Философский и психологический анализ*. Киев, 466 с.
- Скворцов, А. А., 2015, *Этика*, Москва: Юрайт, 322 с.
- Стоклицкая-Терешкович, В. В., 1960. *Основные проблемы истории средневекового города X – XV вв.*, Москва: Изд-во соц-эк. лит-ры, 350 с.
- Харитонович, Д. Э. 1999, Ремесло. Цехи и миф, *Город в средневековой цивилизации Западной Европы*. Т. 2. Жизнь города и деятельность горожан. Москва: Наука, с. 118–124.

References

- Venecianskij ceh v XIII – XV vv.* [Venetian guild in the 13th-15th centuries], 1971. Uch. posobie. Ch.1. Gor'kij: Gor'kovskij gos. un-t, 24 s. (in Russian).
- Golovin, V. P., 2000. Ceny na proizvedenija iskusstva v Italii i blagosostojanie hudozhnikov. *Ital'janskij sbornik*. Sb. nauch. Trudov, vyp. 2, Moskva: NII Ros. ak. hud-v, s. 59–68. (in Russian).
- Gnatenko, P. I., Pavlenko, V. N., 1999, *Identichnost': Filosofskij i psihologicheskij analiz* [Identity. Philosophical and psychological analysis], Kiev, 466 s. (in Russian).
- Skvorcov, A. A., 2015. *Jetika* [Ethics], Moskva: Jurajt, 2015. 322 s. (in Russian).
- Stoklickaja-Tereshkovich, V. V., 1960. *Osnovnye problemy istorii srednevekovogo goroda X – XV vv.* [Central issues in the history of mediaeval town 10th-15th centuries], Moskva: Izd-vo soc-jek. lit-ry, 350 s. (in Russian).
- Haritonovich, D. Je., 1999. Remeslo. Cehi i mif [Handicraft. Guilds and myth], *Gorod v srednevekovoj civilizacii Zapadnoj Evropy*, t. 2, Zhizn' goroda i dejatel'nost' gorozhan, Moskva: Nauka, s. 118-124. (in Russian).
- Balestracci, D., 1975 – 76, «Li lavoratori non cognosciuti». Il salariato in una città medievale (Siena 1340 – 1344), *Bullettino senese di storia patria*, 82–83, pp. 67–157. (in Italian).
- Barlucchi, A., 2013. Gli statuti delle arti e la normativa sul mondo del lavoro nella Toscana dei Comuni: sguardo panoramico e prospettive di ricerca, *Archivio Storico Italiano*, vol. 171, № 3 (637), luglio-settembre 2013, p. 509–541. (in Italian).
- Baxandall, M., *Painting and Experience in Fifteenth Century Italy*, Oxford University Press, 1972, 165 p. (in English).
- Bowsky, W. M., 1981. *A Medieval Italian Commune: Siena Under the Nine, 1287 – 1355*, Univ. of Calif. Press, 1981, 327 p. (in English).
- Burke, P., *The Italian Renaissance. Culture and Society in Italy*, Princeton Univ. Press, 1994, 287 p. (in English).
- Carteggio unedito d'artisti dei secoli XIV, XV, XVI*, 1840. Pubblicato ed illustrato con documenti pure inediti dal dott. Giovanni Gaye, т. II. Firenze: Molini. (in Italian).
- Della Valle, Guglielmo., 1782. *Lettere sanesi sopra le belle arti*. 3 T. Venezia, Pasquale, 1782, т. I, 292 p. (in Italian).

- Diaz, P. C., 2001, Monasteries in the peripheral area. *Topographies of Power in the Early Middle Ages*. Ed. by M.B. de Jong, F.Theuws, C. van Rhijn. BRILL, pp. 329–359. (in English).
- Documenti per la storia dell'arte senese*, raccolti ed illustrati dal dott. Gaetano Milanesi, 1854. T. I, Secoli XIII e XIV, Siena: O. Porri, 392 p. (in Italian).
- Documenti per la storia dei rivolgimenti politici del commune di Siena dal 1354 al 1369*, da Giuliano Luchoire, Lyon-Paris, 1906, 272 p. (in Italian).
- Goldthwaite, R. A., 1982. *The Building of Renaissance Florence*, John Hopkins University Press, 459 p. (in English).
- Kleiner, F. S., 2009. *Gardner's art through the ages: A Global history*. Cengage Learning EMEA, 1088 p. (in English).
- Maginnis, H. B. J., 2003. *The World of the Early Siennese Painter*, Pennsylvania State University Press, 440 p. (in English).
- Nicholas, D. M., 2014. *The Growth of the Medieval City: From Antiquity to the Early Fourteenth Century*, Routledge, 432 p. (in English).
- Ross, L., 2003, *Artists of the Middle Ages*. Greenwood Publishing Group, 182 p. (in English).
- Statuti senesi scritti in volgare ne' secoli XIII e XIV*, 1863. Per cura di F.-L. Polidori, Bologna, Romagnoli, V. I-II. (in Italian).
- Wainwright, V., 1987. The testing of a popular Siennese regime: The «Riformatori» and the insurrections of 1371, *I Tatti Studies in the Italian Renaissance*, vol. 2, pp. 107–170. (in English).

SUMMARY

ARTISAN AND GUILD IN EARLY ITALIAN RENAISSANCE (CASE OF BREVE OF SIENA ARTISTS GUILD, 1356)

Maria Kushnarova

Cand. of Sciences (Philosophy),

Researcher, V. I. Vernadsky National library of Ukraine, Kyiv

The paper offers analysis of Breve (statute) of Siena painters guild, which was drawn up in 1356. The paper contains brief description of the history of the document introducing into scientific circulation. The document elaboration is traced within the context of Siena political history in the 14th century. The hypothesis is that the statute was called to life to make possible for painters to participate in the city elections and governance. The biggest group of the statute articles deals with guild organization, guild leaders' salaries, their status and duties, as well as common members' duties regarding the guild and its executives. Analysis of articles which regulate punishments and fines allows to conclude that Siena painters guild didn't set the standards for artists' productive or commercial activity as well as didn't watch its quality or quantity issues, except couple of isolated cases. The statute mainly dealt with guild members relations somehow concerned with production or professional activity. The guild could be considered as board of professionals to provide every guild member with opportunity to pursue his business with no interference from other guild members. Another point of interest for this board was to take care of the guild reputation because this reputation in its turn, formed every single guild member reputation. The author makes the conclusion that Siena guild of painters performed the functions of certain referent normative group which defined its members' duties via setting ethic norms which the members should to obey in their professional life and communication. The guild was the mean helped to make ones self-identification, and in this way to define his place within the system of social connections.

Keywords: handicraft, guild, statute, city, Siena, painter, Renaissance, Italy.

ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МОНАСТИРЯ ОРДЕНУ СВ. ДОМІНІКА В БЕРЕГОВІ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ферков Оксана Василівна

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: oksana.ferkov@uzhnu.edu.ua
<http://orcid.org/0000-0002-8546-401X>

Мойжес Володимир Валерійович

кандидат історичних наук,
директор Археологічного музею ім. проф. Е. Балагурі
факультету історії та міжнародних відносин,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: volodymyr.moizhes@uzhnu.edu.ua
Scopus Author ID: 57190844415
<http://orcid.org/0000-0002-4836-7042>

Середньовічна історія Закарпаття є однією з найцікавіших і одночасно найменш вивчених сторінок вітчизняної історії. До маловивчених питань відноситься церковна історія. Про католицькі церкви та монастирі є тільки фрагментарні згадки. Серед кількох чернечих обителей, існував монастир жebraкуючого ордену св. Домініка в Берегові. Метою даної розвідки є на основі аналізу доступних писемних джерел та наявних археологічних даних окреслити головні етапи історії домініканського монастиря в Берегасі (Берегово) і спробувати визначити місце розташування обителі. На сьогодні історія середньовічного домініканського монастиря в Берегові та питання локалізації обителі не досліджені. Автори зауважують, що монастирі ордену св. Домініка на теренах Північно-Східної Угорщини доби Середньовіччя (у тому числі території сучасного Закарпаття) виникають у добу правління королів Анжуйської династії. На території Березького комітату домініканці мали свою обитель у Берегові. Точна дата та обставини заснування чернечої обителі не відомі. Історична традиція заснування домініканського монастиря пов'язує з королевою Єлизаветою Польською. Достовірно, що у 1366 р. монахи вже були в місті. Володіння монастиря зростали, ченці вели успішне господарство аж до кінця 50-х рр. XVI ст., коли зазнавали переслідувань від протестантів. В цей час відбулася остання реконструкція ще діючого монастиря. Остаточним ударом для домініканського монастиря у Берегасі став погром татарських орд 1566 р. Для локалізації монастиря домініканців у місті автори опираються на окремі монографії: Т. Легоцького, М. Фехера, Я. Руппа тощо. Вони констатують, що у версіях розташування домініканського монастиря Берегова не має великих розбіжностей, монастир розташовувався навколо чи поруч з римо-католицькою парохіальною церквою. Конкретизації розташування монастиря допомогли б ґрунтовні археологічні дослідження. Досі такі роботи не проводилися. Результати поодиноких розкопок не дають достатньо матеріалу для переконливих висновків.

Ключові слова: орден св. Домініка, Берегово, римо-католицька парохіальна церква, палац Бетлена-Ракоці, археологічні дослідження.

Постановка проблеми. Середньовічна історія Закарпаття є однією з найцікавіших і одночасно найменш вивчених сторінок вітчизняної історії. До маловивчених питань відноситься зокрема, церковна історія. На жаль, на сьогодні не знаємо ґрунтового дослідження про поширення інституцій Римо-Католицької Церкви на території комітатів Унг, Угоча, Берег, Мараморош тощо від початків формування Угорської середньовічної держави. Відомо, що із оформленням нових комітатів у північно-східному порубіжні Угорського королівства та поширенням на ці землі юрисдикції відповідних інституцій Католицької Церкви¹ починають

прибувати монахи і створювати свої осідки, серед кількох чернечих обителі існував монастир жebraкуючого ордену св. Домініка в Берегові. Для повноти картини церковної середньовічної історії Закарпаття та суміжних регіонів варто дослідити історію інституцій Католицької Церкви, історію монастирів різних орденів, зокрема ордену св. Домініка.

Метою даної розвідки є на основі аналізу доступних писемних джерел та даних археологічних досліджень окреслити головні етапи історії домініканського монастиря у Берегові і спробувати визначити місце розташування обителі.

¹ У середині XI ст. вісім північно-східних комітатів Угорського королівства, а саме Боршод, Абауй, Земплен, Унг, Саболч, Заранд, Солнок та Гевеш, підпорядковувалися Егерському єпископату. Вже у XIII ст. до Егерської єпархії увійшли церковні парафії новосформованих комітатів Берег та Угоча. Наприкінці XIII ст. (1299) Егерський єпископ отримав дозвіл від угорського короля

Андраша III поширити свою юрисдикцію на територію Мараморського комітату (через століття Мараморські католицькі парафії відійшли під юрисдикцію Ередельського (трансільванського) єпископа). У 1323 р. король Карл Роберт Анжу закріпив земельні володіння Егерської єпархії на території північно-східних комітатів та право збирання десятини.

Стан вивчення проблеми. Порушена нами проблематика практично не досліджувалася у вітчизняній, зокрема крайовій історіографії. Історія ордену св. Домініка в Угорщині має ґрунтовну історіографію [див: Ferráry, 1637; Harsányi, 1938; Pfeiffer, 1917; A Szent Domonkos, 1916 та інші]. У працях, присвячених історії ордену є поодинокі згадки про берегівський монастир та усього дві короткі публікації, присвячені саме цій обителі [Fehér, 1944; Zágórhidi, 2000]. Отже, на сьогодні історія середньовічного домініканського монастиря в Берегові та питання локалізації обителі залишається не дослідженими.

Виклад основного матеріалу. У XII ст. в різних куточках Європи виникають єретичні рухи, це була своєрідна реакція (негативна) на урбанізацію, господарське зростання, зміцнення економічного становища церкви тощо. Традиційні чернечі ордени не змогли продуктивно вступити у боротьбу з богомільством, вальденсами і катарами. Серед активних католицьких орденів, які виступили проти єретичних рухів були домініканці¹ і францискани.

Засновник ордену св. Домінік (*Domínigo de Guzman*, народився бл. 1170 р. в Кастилії) у 1206 р. звернувся до Папи Римського з проханням дозволити йому місію серед кунів (куманів, половців) натомість Понтифік відправив його разом з Дієго де Азеведа до південної Франції для місії серед катарів та албігівців. Домінік зрозумів, що для успішної діяльності серед єретиків потрібне нове світосприйняття, варто показувати позитивний приклад життя. Він проводив місіонерську діяльність у цілковитій бідності і покірливості. У 1206/07 рр. заснував перший жіночий монастир у містечку Пруй. Так почалася історія жebraкуючого ордену св. Домініка.

До Угорщини монахи-домініканці почали прибувати після 1221 р. Паулус Гунгаріус (*Paulus Hungarus*) професор болонського університету та його товариші заснували перший монастир ордену св. Домініка в Угорщині у місті Секешфехервар [Emléksorok, 1921, 18. old.]. Поселялися монахи у більших містах, які були центрами торгівлі та ремісництва. У домонгольські часи на території країни діяли 12 чоловічих і 1 жіночий монастир ордену. Прибували монахи ордену св. Домініка до міст з папським листом (дорученням), отож місцева чи єпархіальна влада зобов'язувала парафіяльних священників передати монахам парафіяльні церкви, де останні і розпочинали свою місіонерську діяльність [Harsányi, 1938, 20. old.]. Світське духівництво звичайно чинило певний опір такій передачі церков та доходів, і віддавали монахам ті церкви, які були у бідніших частинах міста або не приносили суттєвих доходів [H. Gyúrky, 1994, 122. old.].

Отримані церкви монахам доводилося пристосувати (навіть перебудувати – автори) для зручного прийняття якнайбільшої кількості мирян. Потрібно було розширити внутрішні простори церков. Спочатку реконструкцію проводили самі монахи, згодом згідно зі статутом ордену, до таких робіт дозволено було залучати майстрів. Як відзначає наукова література, в Угорщині не простежувався

єдиний стиль будівництва чи реконструкції церков ордену св. Домініка. «Скільки церков, стільки і форм та розташування» – писав у 1252 р. керівник ордену Губерт де Романіс (*Humbertus de Romanis*) [Entz, 1994, 22. old.]. З часом в Угорщині поширилася (запозичена з австрійських земель) однонефна конструкція з довгою вівтарною частиною [Entz, 1994, 22. old, Marosi, 1994, 46. old.].

До монгольської навали кількість монастирів швидко зростає, потім відроджуються у післямонгольські часи. У 1277 р. діяло близько 30 чоловічих монастирів, у 1303 р. – 33 чоловічі, 3 жіночі, на початку XV ст. – 48 і 8 відповідно.

Монастирі ордену св. Домініка на теренах Північно-Східної Угорщини доби Середньовіччя (у тому числі території сучасного Закарпаття) виникають у добу правління королів Анжуйської династії. На території колишнього комітату Берег домініканці мали свій монастир у Берегсасі (суч. Берегово). Точна дата та обставини заснування чернечої обителі не відомі. Історична традиція заснування домініканського монастиря пов'язує цю подію з королевою Єлизаветою Польською² [László, 2009, 327-338. old] при її дворі у місті перебував фратер Ян (Янош) – монах-домінікан, який був сповідником королеви – «*plebanus de Lampertszasza et capellanus noster spiritualis*» та «*frater Joannes ordinis praedicatorum capellanus noster*» [Fehér, 1944, 269. old.]. Святим покровителем монастиря обрали св. Станіслава [Lehocky, 1881, 16. old.]. У середовищі вчених існує думка, що в Берегсасі одночасно з чоловічим існував і жіночий монастир ордену св. Домініка і заснований він бл. 1366 р. [Harsányi, 1938, 80. old.]. Т. Легоцький також пише про монахинь ордену, яким королева Єлизавета дарувала значні землі у сусідньому з Берегсасом с. Кідьоші [Lehocky, 1881, 16. old.]. Не відомо через які причини в 1479 р. черниці залишили місто. За наказом керівника ордену вони мали переселитися до Сатмарнеметі [Zágórhidi, 2000, 150–151. old.] (сучасне місто Сату Маре, Румунія). Трохи згодом їхню обитель зайняли монахи того ж жebraкуючого ордену [Németh, 2013, 19. old.].

Отож, точну дату поселення домініканців у Берегові встановити не вдається. Достовірно, що у 1366 р. вони вже були тут, бо скаржаться до Лелеського конвенту³ на деяких Іштвана Конака та Дюлу Мужаї, які порушили межі земель монастиря [Fehér, 1944, 264. old.]. Тобто на середину 1360-х рр. монастир св. Домініка в Берегові вже існував і мав земельні володіння (проблема земельно-майнового становища жebraкуючих орденів Північно-Східної Угорщини, зокрема і домініканського стане предметом нашого подальшого вивчення – автори).

Володіння монастиря зростали, мали вони кілька будівель у самому місті. Ченці вели доволі успішне господарство аж до кінця 50-х рр. XVI ст., коли зазнавали частих переслідувань з боку протестантів. В цей час відбулася остання реконструкція це

² Нагадаємо, що Берегсас (Lumprechtaszsa Luprechtszasza (-zaza), Lamprechtszasza, Szász (Zaz), Lompertháza) та околиці були у володінні угорської королеви. Так Єлизавета Польська з династії П'ястів (дружина Карла Роберта Анжу), користуючись своїм правом володарки щедро підтримувала Католицьку Церкву і чернечі обителі.

³ lat. *loca credibilia, testimonialia*.

¹ *Ordo Fratrum Praedicatorum, Ordo Sancti Dominici, Dominicani (OP, OPræd, OSD)*

діючого монастиря. Джерела повідомляють, що у 1556 р. тодішній абат та одночасно керівник угорської провінції ордену св. Домініка Петер Макраї продав один з багатьох будинків ордену в Берегасі по вулиці Арок. На отримані кошти були відновлені церква та монастирські приміщення [Fehér, 1944, 268. old]¹.

Остаточним ударом для домініканського монастиря у Берегасі став погром татарських орд 1566 р. [Zágorhidi, 2000, 152. old]. Ймовірно монахів у монастирі вже не було. Вони зазнавали переслідувань від прихильників протестантизму, навіть кілька монахів було вбито. У 1567 р. місцевий амбітний шляхтич Антал Секель захопив землі домініканців та францисканців [Lehocky, 1881, 17–18. old] та навіть отримав королівське дарування на ці території [Németh, 2013, 20. old.]. Т. Легоцький пише, що монахи перебралися до Трнави (Нодьсомбат). Джерела ще згадують берегаських монахів ордену св. Домініка за 1572 р., коли монахи Ференц Корошбанаї та Матяш Палконяї виступили перед зборами Березького комітату проти захоплення володінь ордену [Lehocky, 1881, 18. old., Zágorhidi, 2000, 152. old]. Однак повернути втрачені будівлі та маєтки в Берегасі та околицях їм вже не вдалося. Наступного року угорський король Фердинанд I Габсбург передав берегаські домініканський та францисканський монастирі лелеському препосту Болжичару Мелегу з умовою, що у разі повернення монахів обох орденів їхні володіння та нерухоме майно буде повернуте [Fehér, 1944, 269. old]².

Отже, домініканський монастир в Берегасі був одним серед близько 40 монастирів ордену, які згадуються в джерелах на території Угорщини на середину XVI ст., тобто на час розгортання Реформації.

Ймовірно, подібно до інших католицьких монастирів та церков доби Реформації ця обитель перейшла до протестантів. Варто нагадати, що місто Берегово було центром Реформації в нашому регіоні, 1552 р. тут проходили перші два собори кальвіністського віровчення і стали точкою відліку в історії кальвінізму в північно-східній країні Угорського Королівства [Fodor, 1998, Soós, 2017, 97. old.].

Через століття місто Берегово та велика частина Березького комітату було пограбовано і зруйновано польськими загонами Єжи Любомирського (літо 1657) [Lehocky, 1881, 102. old.]. Будівля колишнього монастиря та церква були підпалені. Окремої дослідницької уваги заслуговує римо-католицький костіол Берегова, який до приходу в місто монахів домініканців служив парохіальною церквою, але в даній статті ми не будемо зупинятися на цій проблемі (буде розглянуто в наступних наших розвідках – автори).

Для локалізації колишнього монастиря домініканців в місті можемо опиратися на монографічну працю краєзнавця другої половини

XIX ст. Тиводара Легоцького. Він вважає, що монастир знаходився у безпосередньому сусідстві з римо-католицьким костіолом (парафіальною церквою міста), на західному боці церкви, там де згодом стояв будинок священника. Ця версія підтримує Рупп Я. [Rupp, 1872, 375. old] та Фехер М. [Fehér, 1944, 264–290. old]. Останній ототожнює парафіальну церкву з монастирською. П.Немет монастир домініканців розташовує на місці палацу Бетлена–Ракоці³ [Németh, 2013, 29. old.]. Отож, щодо локалізації домініканського монастиря Берегова не має великих розбіжностей, практично монастир розташовувався навколо чи поруч з церквою.

Будівля монастиря знаходилася на правому березі річки Верке неподалік від моста, через який проходив шлях – *via regalis* (королівська дорога). Із судового протоколу 1672 року випливає, що монастир розташований вздовж королівської дороги, одне крило будівлі простягалось до пізнішої вулиці Братів (*Barátok utcája*, тобто монахів, фратерів – автори), сучасної вулиці Бетлена. Площу навколо церкви люди називали площею монахів – *monachorum Platae*. Ця інформація відома з монографічного дослідження Матяша Феєра, який використовував архів римо-католицької парафії Берегова, зокрема протоколи судових засідань [Fehér, 1944, 265–266. old].

На користь припущення, що домініканський монастир та церква були на площі Усіх святих та вулиці Братів (*Mindszent utca/tér, Barátok utca*) служить і те, що на місці парафіального будинку (ще існував на поч. 1940-х рр. – автори) саме напроти головного portalу церкви знаходився будинок жіночої обители ордену св. Домініка. Про нього відомо з документів 1366 р., коли черниці отримали землі в селах Кідьош та Берег [A szatmári, 1904, 218. old.]. В монастирі постійно знаходилося усього кілька черниць (2-3). Можливо через це, а можливо через інші причини у 1479 р. генерал ордену доручив керівнику угорської провінції Пауліну Дьорі переселити черниць до сатмарської обители. За інструкцією монахині мали забрати до нового місця усе рухоме майно берегаського монастиря [Fehér, 1944, 266. old]. Як це точно відбувалося – невідомо. Однозначно, що звільнена черницями будівля перейшла до монахів, які вже мали солідну будівлю поруч, ймовірно навколо церкви. Одне крило прилягало до північної сторони/стіни церкви, інше – під прямим кутом до пізнішої вулиці Бетлена.

Уламки тесаних кам'яних колон, контрфорсів, вівтарних ніш було виявлено під час риття фундаменту майбутнього будинку міського уряду у 1943 р. Якщо вірити написаному Матяшем Феєром, то він був свідком цих земляних робіт і на власні очі бачив знахідки [Fehér, 1944, 266. old]. Дослідник зауважує, що усі знахідки були тимчасово складені у подвір'ї парафіальної церкви. Яка дальша доля цих знахідок нам невідомо.

Для конкретизації розташування домініканського монастиря можуть допомогти результати

¹Посилається дослідник на документи кошицького архіву домініканського ордену, зокрема копії, які зберігалися у Лелеському монастирському архіві.

² Посилається дослідник на документи кошицького архіву домініканського ордену, зокрема копії, які зберігалися у Лелеському монастирському архіві. №12.

³ За місцевою історичною традицією на місці пізнішого барокового палацу у XIV ст. стояв палац королеви Єлизавети (ймовірно тут була резиденція королеви). У 1629 р. трансільванський князь Габор Бетлен звів (або перебудував) тут свій бароковий палац, у 1686 р. будівлю знищила пожежа. Ймовірно у роки визвольної війни під проводом Ференца II Ракоці палац відбудували. У 1857 р. будівля перебудована у стилі класицизму.

археологічних досліджень навколо римо-католицької церкви. На жаль, досі такі цілеспрямовані роботи не проводилися. Поодинокі розкопки охопили невелику площу. Так, у 2001 р. Відділом археології Закарпатського краєзнавчого музею проведено розкопки біля римо-католицької церкви, на місці колишньої каплиці св. Архангела Михаїла, яка була знесена у 1846 р. [Папп, 2013, С. 151]. Археологи виявили мури каплиці та встановили, що під нею знаходиться крипта [Кобаль, 2005, с. 106]. Роботи тоді обмежились тільки цією ділянкою.

Наступні археологічні дослідження поряд з римо-католицькою церквою вдалося здійснити тільки у 2019 р. Експедиція Ужгородського національного університету провела дослідження частини території так званого палацу Бетлена-Ракоці, який розташований трохи східніше від середньовічного храму (рис. 1). Метою цих робіт було встановити стратиграфію та уточнити планографію пам'ятки. Було розкопано ряд невеликих шурфів паралельно у двох основних напрямках – в підвальній частині самого палацу та на окремих ділянках подвір'я палацового комплексу (рис. 2).

Так, у південній частині підвального приміщення палацової будівлі послідовно розкопано кілька ділянок (рис. 3). Вже у першому шурфі вдалося виявити фундамент, що не пов'язується з будівлею палацу. Відповідно, це спонукало збільшити площу дослідження у підвалі і було додатково закладено ще кілька шурфів. Отож ми змогли уточнити розташування знайдених фундаментів допалацової будівлі (раніше початку XVII ст. – автори). За матеріалами шурфувань встановлено, що залягання фундаменту палацу становить 0,2-0,4 м від сучасної підлоги підвалу. Під ним знаходився шар коричневої глини насичений будівельним сміттям. З глибини 0,3-0,6 м вже помітні контури фундаментів допалацової будівлі, що залягають до глибини 1,25 від рівня підлоги підвалу. Його ширина становить 1,05 м, а напрямок чітко з заходу на схід. Загалом товща культурного шару досягала 1,45 м та представлена кількома різними засипками. Зрештою, виявлено два паралельні ряди фундаментів середньовічної споруди на відстані 5,7 м одне від одного (рис. 3).

Не менш цікавим виявився матеріал шурфу IV, закладеного безпосередньо біля південно-західного кута будівлі у південно-західній частині комплексу пам'ятки (рис. 2). Орієнтація стін цієї споруди чітко співпадає з напрямком виявлених у підвалі палацу фундаментів, тобто Захід-Схід (рис. 2). Отож, можемо припустити її зведення на попередніх (середньовічних?) фундаментах (допалацовий горизонт).

Насичений культурний шар цієї ділянки сягав глибини 1,5 м від сучасного рівня, а залягання фундаменту споруди сягало до 1,35 м. До глибини 0,5 м був присутній матеріал XX ст., нижче – знахідки XV-XVII ст.: керамічний матеріал (рис. 4, 1-9) та дві монети Угорського королівства. Це срібний динар Максиміліана II Габсбурга 1576 року [Huszár, 1979, 150 s. № 993] (рис. 4, 10-10a). Другий номінал – мідна монета у поганому стані, зі збереженими частинами легенди, це дозволяє визначити, що монета угорська, середини XVст. [Huszár, 1979, 96-97 s.] (рис. 4, 11-11a).

Сліди фундаменту, який пролягав би за межі контурів цієї споруди не знайдено. Однак, матеріал фундаменту на якій зведена споруда виявився подібним до матеріалу фундаментів, що були виявлені в підвалі будівлі палацу. Отож, щоб вияснити – чи зведені фундаменти одночасно та чи входили до єдиного середньовічного комплексу нами зібрані зразки розчину.

Результати проведеного аналізу зразків розчину засвідчують, що вони є повністю однаковими за якісним складом, але дещо відрізняються за кількісним¹. Це можна пояснити кількома причинами: розчин робили «на око», без дотримання точних пропорцій; розчин погано вимішаний; різні партії замісу розчину. Отже, взяті проби трохи відрізняються за кількісними показниками. В цілому, отримані результати дозволяють припустити, що фундаменти зведені одночасно.

Таким чином, отримані під час розкопок палацу Бетлена-Ракоці археологічні матеріали засвідчують наявність допалацового горизонту, найбільш ранній з XV ст. Безперечно, тут існували більш ранні будівлі (комплекс?), але повну картину їх розташування, а також призначення потребує подальших уточнень, а це можливо вирішити тільки після ретельного археологічного дослідження

В історичній літературі зустрічаємо припущення, що крім Берегова орден св. Домініка мали свою обитель у коронному місті Хуст. Я. Рупп зауважив, що в Хусті була монастирська церква св. Ілони, але не знає якого саме релігійного ордену, припускає, що паулінів, бо в документі від 1500 року король Владислав II виділяє для хустської церкви св. Михайла ордену паулінів 500 кусків солі [Rupp, 1872, 382. old]. Вихідні дані грамоти не повідомляє. Окрім цього монастиря вчений вважає, що в мараморському коронному місті свою обитель мали і черниці-домініканки, їхню церкву ототожнює з руїнами на пагорбі на південному березі потічка Хуст. На жаль в інших працях з середньовічної історії домініканського ордену згадки про монастир у Хусті нами не знайдено.

Висновки. Середньовічна історія Закарпаття є однією з найменш вивчених сторінок вітчизняної історії. Це особливо стосується історії Католицької Церкви та її інституцій доби Середньовіччя та раннього нового часу. Про католицькі монастирі, зокрема домініканський монастир в Берегові, є тільки фрагментарні згадки. Отже, констатуємо, що на сьогодні історія середньовічного домініканського монастиря в Берегові та питання локалізації обителі не досліджені. Відомо, що монастирі ордену св. Домініка на теренах Північно-Східної Угорщини (у тому числі території сучасного Закарпаття) виникають у добу правління королів Анжуйської династії. Історична традиція заснування домініканського монастиря в Берегові пов'язує з королевою Єлизаветою Польською. Хоча точної дати заснування обителі не знаємо, але достовірно, що у 1366 р. монахи вже були в Берегові.

¹ Визначення комплексного складу розчину проведено кандидатом геологічних наук, доцентом кафедри петрографії Львівського національного університету ім. І.Франка Борняк Уляною Іванівною.

З часом володіння монастиря зростали, ценці вели успішне господарство аж до кінця 50-х рр. XVI ст., коли зазнавали частих переслідувань з боку протестантів. В цей час відбулася остання реконструкція ще діючого монастиря. Остаточним ударом для домініканського монастиря став погром татарських орд 1566 р.

Для локалізації домініканського монастиря у Берегові використані свідчення вчених другої половини XIX – середини XX ст. (Т. Легоцького, М. Фехера, Я. Руппа тощо). Зауважимо, що усі

дослідники притримуються думки про розташування домініканського монастиря навколо чи поруч із парафіяльною церквою. Для уточнення локалізації домініканського монастиря можуть допомогти археологічні дослідження. Наявні матеріали не дозволяють зробити переконливих висновків. Майбутні археологічні розвідки та детальний аналіз писемних джерел може сприяти ґрунтовному висвітленню історії домініканського монастиря у Берегові, визначенню точного місця його розташування.

Список використаних джерел

- A szatmári püspöki egyházmegye emlékkönyve fennállásának századik esztendejében. 1804 – 1904, 1904, Szatmár, 470 old.
- A Szent Domonkos-rend multjából és jelenéből, 1916. A szerzet 700 éves jubileuma alkalmából. Kiadta dr. Horváth Sándor, Budapest, 424. old.
- Emléksorok a Szent Domonkos-rendi Magyar Rendtartomány megalapításának hétszázadik évfordulójára, 1921. Szerk.: Vörös László, Budapest: Szent Domonkos-rendi Zárda.
- Entz, Géza, 1994. Az európai koldulórendi építészet, *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon: tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea, Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 21–28. old.
- Fehér, Mátyás, 1944. A beregszászi domonkosrendi kolostor története (1327 – 1556), *Új Magyar Museum* 2, 264–290. old.
- Ferrarius, Sigismundus, 1637. De rebua Hungariae Provinciae Ordinis Praedicatorum partibus quatuor, et octo libris distribute commentarii, Vinnae, 611 p.
- Fodor, Gusztáv. 1998. Elfelejtett beregszászi református zsinatok. *Hatodik sip*. [Online]. Доступно: http://www.c3.hu/~hatodik_sip/98%20lapok/Irasok98/Tel98/HS98TEL-10.htm (дата звернення: 17.04. 2020).
- H. Gyúrky, Katalin, 1994. Adomonkos rend középkori kolostorai Budán. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon: tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea, Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 121–136. old.
- Harsányi, András, 1938. A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt, Debrecen, 359 old.
- Huszár, L., 1979. *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute*, München, 366. old.
- Ipolyi, Arnold, 1867. Adalékok a magyar domonkosok történetéhez, *Magyar Sion*, V, Budapest, 481–497, 590–609, 662–673, 769–776. old.
- Iványi, Béla, 1929. A Szent Domonkos-rend római központi levéltára. *Levéltári Közlemények*, 1.31. old.
- László, Szende, 2009. Királynéi rezidenciák az Anjou-kori Magyarországon. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk.: Körömdi Tamás – Thoroczkay Gábor, Budapest, 327–338. old.
- Lehocky, Tivadar, 1881. *Beregvármegye monográfiája*, 2. köt., Ungvár, 501. old.
- Marosi, Ernő, 1994. A koldulórendi építészet Magyarországon, *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon: tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea, Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 39–62. old.
- Németh, Péter, 2013. Elpusztult középkori kolostorok, fennmaradt templomok Kárpátalján. In *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. Második kötet. Szerk. Kollár Tibor, Nyíregyháza, 18–31. old.
- Pfeiffer, Miklós, 1917. *A Domonkos-rend magyar zárdáinak vázlatos története*, Kassa, 111. old.
- Rupp, Jakab, 1872. *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre* 2. Az Egri érsek-egyház-tartomány, Pest, 472. old.
- Soós, Kálmán, 2017. *A reformáció terjedése és megszilárdulása mai Kárpátalja területén (1517 – 1600)*, RIK-U Kiadó Beregszász–Ungvár, 144. old.
- Zágorhidi Czigány, Balász, 2000. A domonkosok a középkori Beregszászon, *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve*, 42, Nyíregyháza, 149–153. old.
- Кобаль, Йосип, 2005. Федір Корятович у світлі нових джерел, *Carpatica-Karpatika: Науковий збірник, присвячений світлій пам'яті педагога і вченого Томаша Сопка*, Ужгород: Ліра, вип. 32, с. 75–115.
- Папп, Сілард, 2013. Попередні спостереження щодо історії спорудження середньовічної парафіяльної церкви у м. Берегово (Beregszász), *Середньовічні церкви від Тиси до Карпат. Шляхами середньовічних церков у Сабольцькому та Березькому краях і на Закарпатті*, Ніредьгаза, 2013, с. 148–173.

References

- A szatmári püspöki egyházmegye emlékkönyve fennállásának századik esztendejében. 1804 – 1904, 1904, Szatmár, 470 old. (in Hungarian).
- A Szent Domonkos-rend multjából és jelenéből, 1916. A szerzet 700 éves jubileuma alkalmából. Kiadta dr. Horváth Sándor, Budapest, 424. old. (in Hungarian).
- Emléksorok a Szent Domonkos-rendi Magyar Rendtartomány megalapításának hétszázadik évfordulójára. 1921. Szerk.: Vörös László, Budapest: Szent Domonkos-rendi Zárda. (in Hungarian).
- Entz, Géza, 1994. Az európai koldulórendi építészet, *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon: tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea, Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 21–28. old. (in Hungarian).
- Fehér, Mátyás, 1944. A beregszászi domonkosrendi kolostor története (1327 – 1556), *Új Magyar Museum* 2, 264–290. old. (in Hungarian).
- Ferrarius, Sigismundus, 1637. De rebua Hungariae Provinciae Ordinis Praedicatorum partibus quatuor, et octo libris distribute commentarii, Vinnae, 611 p. (in Latin).
- Fodor, Gusztáv, 1998. Elfelejtett beregszászi református zsinatok. *Hatodik sip*. [Online]. Dostupno: http://www.c3.hu/~hatodik_sip/98%20lapok/Irasok98/Tel98/HS98TEL-10.htm (data zvernennia: 17.04. 2020). (in Hungarian).

- H. Gyürky Katalin, 1994. Adomonkos rend középkori kolostorai Budán. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon: tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea, Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 121–136. old. (in Hungarian).
- Hársányi, András, 1938. A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt, Debrecen, 359 old. (in Hungarian).
- Huszár, L., 1979. *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute*, München, 366. old. (in German).
- Ipolyi, Arnold, 1867. Adalékok a magyar domonkosok történetéhez, *Magyar Sion*, V, Budapest, 481–497, 590–609, 662–673, 769–776. old. (in Hungarian).
- Iványi, Béla, 1929. A Szent Domonkos-rend római központi levéltára, *Levéltári Közlemények*, 1.31. old. (in Hungarian).
- Kobal, Yosyp, 2005. Fedir Koriatovych u svitli novykh dzherel [In the light of new sources], *Carpatica-Karpatyka: Naukovyi zbirnyk, prysviachenyi svitlii pamiaty pedahoha i vchenoho Tomasha Sopka*, Uzhhorod: Lira, vyp. 32, s. 75–115. (in Ukrainian).
- László, Szende, 2009. Királynéi rezidenciák az Anjou-kori Magyarországon. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk.: Körmenyi Tamás – Thoroczky Gábor, Budapest, 327–338. old. (in Hungarian).
- Lehocky, Tivadar, 1881. *Beregvármegye monográfiája*. 2. Köt., Ungvár, 501. old. (in Hungarian).
- Marosi, Ernő, 1994. A koldulórendi építészet Magyarországon, *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon: tanulmányok*. Szerk. Haris Andrea, Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 39–62. old. (in Hungarian).
- Németh, Péter, 2013. Elpusztult középkori kolostorok, fennmaradt templomok Kárpátalján. In *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. Második kötet. Szerk. Kollár Tibor, Nyíregyháza, 18–31. old. (in Hungarian).
- Papp, Silard, 2013. Poperedni spozerezhennia shchodo istorii sporudzhennia serednovichnoi parafialnoi tserkvy u m. Berehovo (Beregszász) [Previous observations on the history of the construction of the medieval parish church in Beregszász, Medieval churches from Tisza to the Carpathians], *Serednovichni tserkvy vid Tysy do Karpat. Shliakhmy serednovichnykh tserkov u Sabolchskomu ta Berezkomu kraikakh i na Zakarpatti*, Niredhaza, 2013, s. 148–173. (in Ukrainian).
- Pfeiffer, Miklós, 1917. *A Domonkos-rend magyar zárdának vázlatos története*, Kassa, 111. old. (in Hungarian).
- Rupp, Jakab, 1872. *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre 2*. Az Egri érsek-egyház-tartomány, Pest, 472. old. (in Hungarian).
- Soós, Kálmán, 2017. *A reformáció terjedése és megszilárdulása mai Kárpátalja területén (1517 – 1600)*, RIK-U Kiadó Beregszász–Ungvár, 144. old. (in Hungarian).
- Zágorhidi Czigány, Balász, 2000. A domonkosok a középkori Beregszászon, *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve*, 42, Nyíregyháza, 149–153. old. (in Hungarian).

SUMMARY

THE HISTORY OF THE MEDIEVAL ST. DOMINIC'S ORDER MONASTERY IN THE BEREHOVO: CURRENT ISSUES AND PROSPECTS FOR RESEARCH

Oksana Ferkov

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University»

Volodymyr Moizhes

Candidate of History, Director of prof. E. Balahuri Archeological Museum
Faculty of History and International Relations,
SHEE «Uzhhorod National University»

The medieval history of Transcarpathia is one of the most interesting but still least studied pages of national history. The little-studied aspects include church history. There are only brief mentions of catholic churches and monasteries. One of the monks' tabernacles was the monastery of St. Dominic's beggar order in Berehovo. The purpose of this research is to highlight the key stages of the Dominican monastery history in Beregszász (Berehovo) based on the analysis of available written sources and archeological findings, as well as to attempt to identify the tabernacle location. Currently, the history of the medieval Dominican monastery in Berehovo and the issues of the monastery location have not been investigated. The authors note that the monasteries of St. Dominic's Order in the territory of North-Eastern Hungary of the Middle Ages (including the territory of modern Transcarpathia) appear on the days of Anjou kings' reign. The Dominicans had their monastery in Berehovo, in the territory of the Berezkii Comitatus. The exact date and circumstances of the monastery foundation are unknown. The historical tradition of founding the Dominican monastery associates it with Queen Elizabeth of Poland. It is known reliably that in 1366, the monks were already in town. The monastery's possessions have been expanding, and the monks have conducted their economy successfully until the late 1550s, when they were persecuted by Protestants. At that time, the last reconstruction of the still functioning monastery was performed. The final blow to the Dominican monastery in Beregszász was the mayhem by Tatar hordes in 1566. To establish the location of the Dominican monastery in the city, the authors refer to individual monographs by T. Lehotskyi, M. Feher, Y. Rupp and state that there is not much controversy in the versions of Berehovo's Dominican monastery location; the monastery must have been located around or near the Roman Catholic parochial church. A thorough archaeological research would have helped to specify the monastery location. So far, no such work has been done. The findings of sporadic excavations do not provide enough material to draw convincing conclusions.

Keywords: St. Dominic's Order, Berehovo, Roman-Catholic parochial church, Bethlen Rákóczi castle, archaeological research.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Загальний вид на палац Бетлена–Ракоці і римо-католицьку церкву в Берегові (вид з сходу).

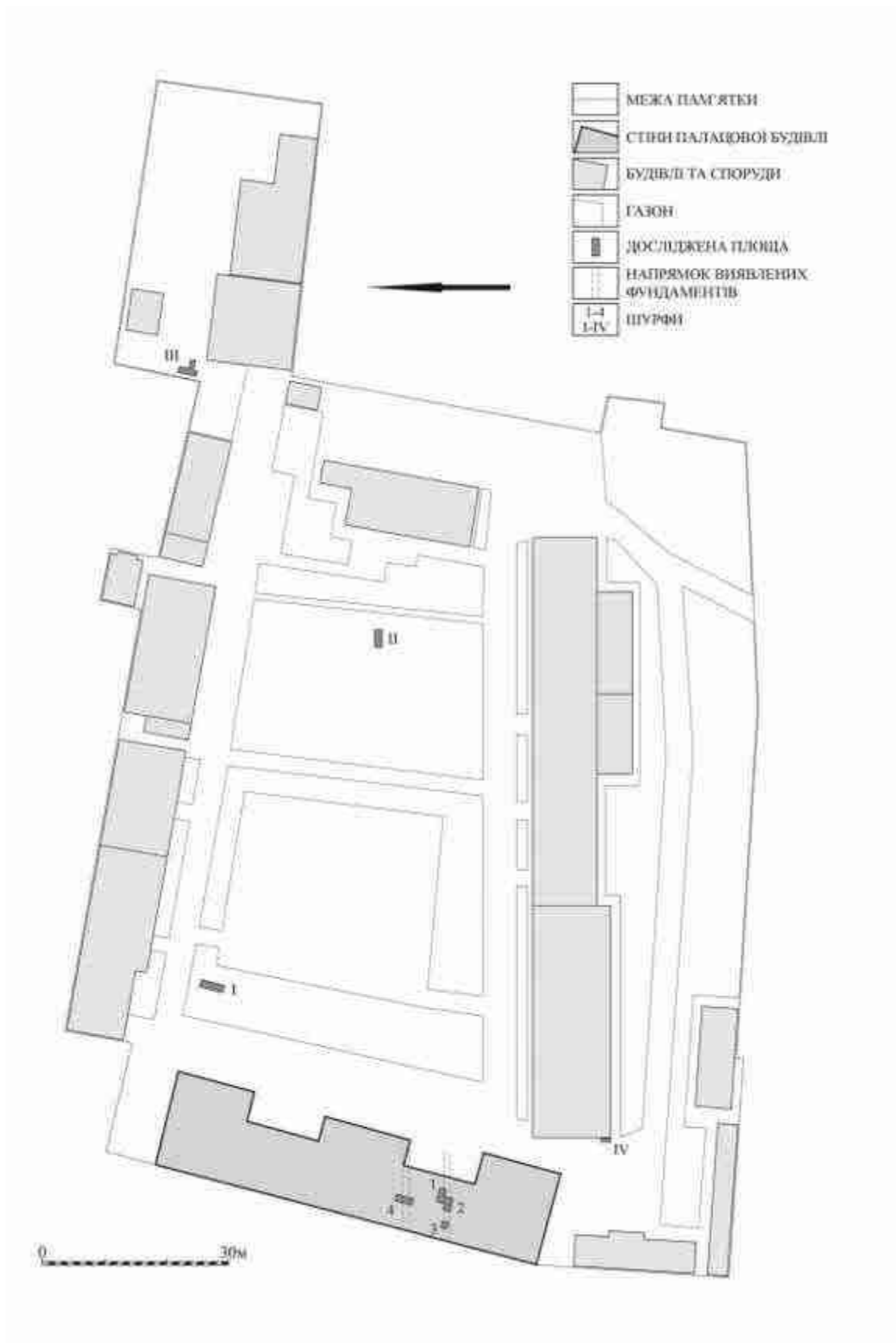

Рис. 2. План палацового комплексу Бетлена–Ракоці та досліджених ділянок у 2019 році.

Рис. 3. План палацу Бетлена–Ракоці та дослідженої підвальної площі у 2019 році.

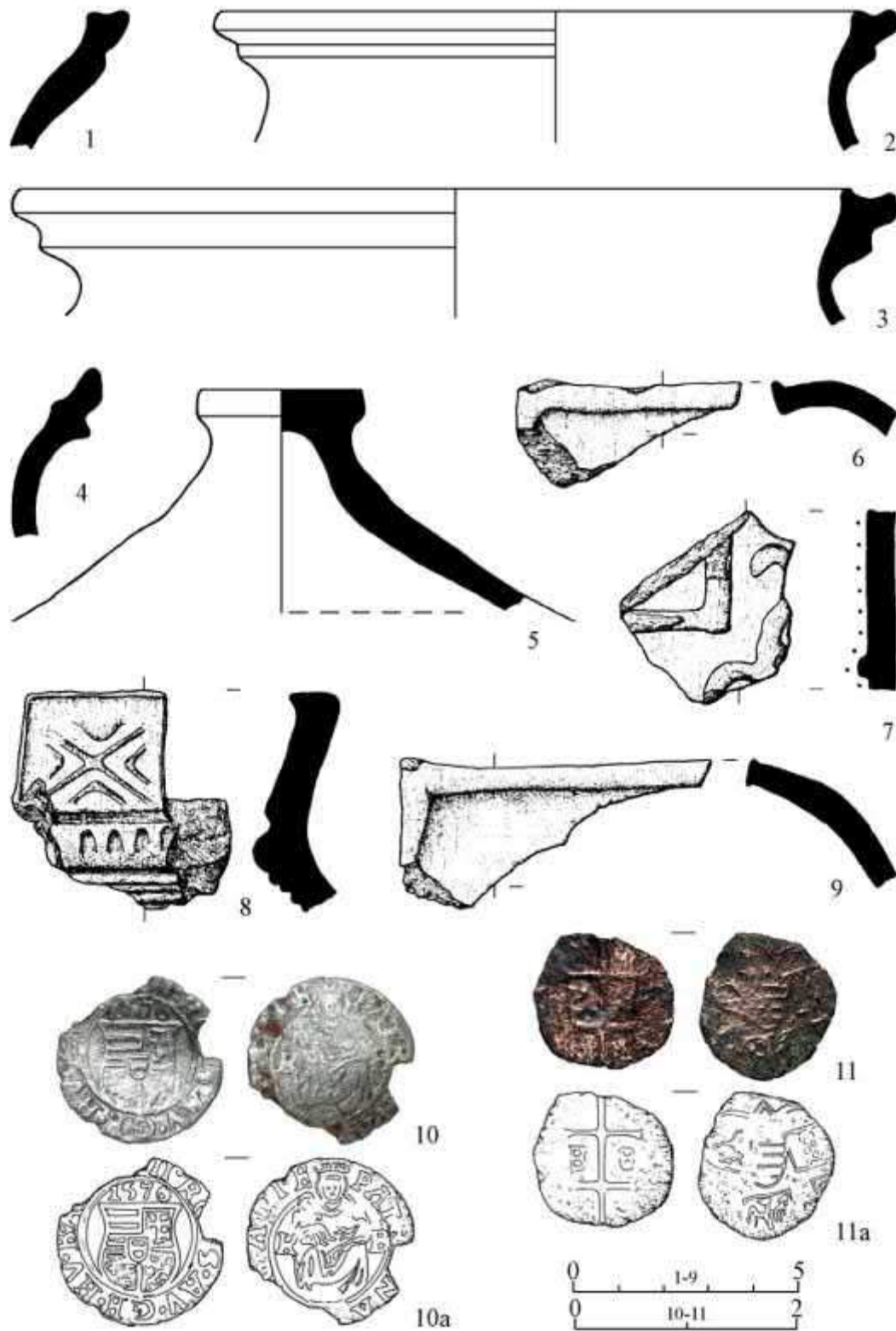

Рис. 4. Берегово. Палацовий комплекс Бетлена–Ракоці. Матеріал шурфу IV.

МАЛОИЗВЕСТНЫЕ СВИДЕТЕЛЬСТВА О НАЧАЛЬНОМ ПЕРИОДЕ ПРЕБЫВАНИЯ ПРП. ПАИСИЯ ВЕЛИЧКОВСКОГО ПРИ КАЛИВАХ ПАНТОКРАТОРСКОГО МОНАСТЫРЯ НА АФОНЕ

Шумило Сергей Викторович

директор Международного института афонского наследия,
главный редактор научного альманаха «Афонское наследие», г. Киев

E-mail: institute@afon.org.ua

<http://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Статья посвящена исследованию начального периода пребывания старца Паисия Величковского на Афоне в 1746 – 1754 гг. Поскольку этот вопрос ранее не подлежал подробному изучению, исследование представляет собой важное значение в вопросе восполнения «белых пятен» не только в биографии подвижника, но и в истории славяно-молдавского монашества на Афоне. Автор использует малоизвестные источники. Анализируется положение отечественного монашества на Афоне в рассматриваемый период, причины, по которым Паисий Величковский на начальной стадии вынужден был владеть нищенское существование и хотел покинуть Афон, подробно исследуется вопрос его перехода от уединенного отшельничества к общежителю и созданию собственного монашеского братства. На основе анализа источников и свидетельств автор устанавливает точное месторасположение каливы «Кипарис» и других приобретенных прп. Паисием калив, а также первоначальный состав его монашеской общины. В статье автор на основе имеющихся источников устанавливает имя многолетнего афонского духовника Паисия Величковского – старца Данила из Ватопедского скита св. Димитрия. Отмечено, что указанные Паисиевские очаги на Афоне являются важной составляющей истории, духовной культуры, традиции и наследия украинского и молдавского монашества на Афоне, и имеют особую историческую и сакральную ценность. Поскольку эти святые места ныне пребывают в заброшенном состоянии, автор акцентирует внимание, что они нуждаются в проведении дальнейших исследований (в т. ч. археологических), реконструкции и восстановлении. Научная новизна заключается в том, что в статье комплексно исследованы предпосылки и процесс создания и деятельности монашеской общины под руководством украинского подвижника прп. Паисия Величковского в начальный период его пребывания на Афоне. На основе анализа агиографических источников и опубликованных материалов выявлены малоизученные аспекты развития и деятельности этого монашеского очага на Афоне.

Ключевые слова: Паисий Величковский, Афон, Святая Гора, Пантократорский монастырь, Калива, Кипарис, Константиновская келлия.

МАЛОВІДОМІ СВИДОЦТВА ПРО ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ПЕРЕБУВАННЯ ПРП. ПАЇСІЯ ВЕЛИЧКОВСЬКОГО ПРИ КАЛИВАХ ПАНТОКРАТОРСКОГО МОНАСТІРЯ НА АФОНІ

Шумило Сергій Вікторович

директор Міжнародного інституту афонської спадщини,
головний редактор наукового альманаху «Афонська спадщина», м. Київ

Стаття присвячена дослідженню початкового періоду перебування старця Паїсія Величковського на Афоні в 1746 – 1754 рр. Оскільки це питання раніше не підлягало детальному вивченню, дослідження представляє собою важливе значення в питанні поповнення «білих плям» не тільки в біографії подвижника, але і в історії слов'яно-молдавського чернецтва на Афоні. Автор використовує маловідомі джерела. Аналізується стан вітчизняного чернецтва на Афоні в розглянутий період, причини, з яких Паїсій Величковський на початковій стадії змушений був перебувати у стані жебракування і хотів покинути Афон, детально досліджується питання його переходу від усамітненого відлюдництва до спільножителюства і створення власного чернечого братства. На основі аналізу джерел та свідчень автор встановлює точне місце розташування каливи «Кипарис» та інших придбаних прп. Паїсієм калив, а також початковий склад його монашої громади. У статті автор на основі наявних джерел встановлює ім'я багаторічного афонського духівника Паїсія Величковського – старця Даниїла з Ватопедського скиту св. Димитрія. Відзначено, що зазначені Паїсійські осередки на Афоні є важливою складовою історії, духовної культури, традиції та спадщини українського і молдавського чернецтва на Афоні, і мають особливу історичну і сакральну цінність. Оскільки ці святі місця нині перебувають в занедбаному стані, автор акцентує увагу на тому, що вони потребують проведення подальших досліджень (в т. ч. археологічних), реконструкції та відновлення. Мета дослідження. На основі аналізу письмових джерел та опублікованих матеріалів дослідити початковий період

перебування на Афоні прп. Паїсія Величковського та створення ним власної чернечої громади, визначення її складу, проблем, з якими доводилось стикатись, та причин, які спричинили до заснування нових осередків вітчизняного чернецтва у другій половині XVIII ст. на теренах світового православного чернечого центру на Афоні. Методологічні засади дослідження ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності та системності, діалектичному підході до історичних явищ. Відповідно до поставленої мети й завдань було використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних методів дослідження. Наукова новизна полягає в тому, що в статті комплексно досліджено передумови і процес створення і діяльності чернечої громади під керівництвом українського подвижника прп. Паїсія Величковського в початковий період його перебування на Афоні. На основі аналізу агіографічних джерел і опублікованих матеріалів виявлено маловивчені аспекти розвитку і діяльності цього чернечого осередку на Афоні.

Ключові слова: Паїсій Величковський, Афон, Свята Гора, Пантократорській монастир, Калива, Кипарис, Костянтинівська келія.

Постановка проблеми. Начальний період перебування українського старця Паїсія Величковського на Афоні в 1746 – 1758 гг. остається найменше изученным епизодом как в биографии подвижника, так и в истории славянского и молдавского монашества на Афоне. К этому времени древнерусский Пантелеимонов монастырь (Старый Русик) уже был занят греческими монахами, и осиротевшие русские иноки не имели на Святой Горе собственного самостоятельного монастыря, ютятся в небольших келлейных обителях Афона. Основное место их сосредоточения в этот период находилось в землях, принадлежавших греческому монастырю Пантократор, на территориях которого располагалось множество заброшенных келлий и калив. Здесь и селились лишившиеся собственного монастыря украинские и российские монахи. Этот фактор, после прибытия на Афон в 1746 г., предопределил выбор Паисием Величковским своего местопребывания на Святой Горе. Здесь он подвизается сначала в уединении в келие «Кипарис», а по мере роста числа последователей приобретает еще несколько калив и в итоге в 1754 г. принимает решение основать собственную келейную обитель с храмом, посвященную в честь св. царя Константина. При этих каливах старцем Паисием было положено начало создания собственной духовной школы, повлиявшей не только на возрождение утраченных традиций православного старчества и исихазма, но и на духовно-культурное пробуждение в Украине, России, Румынии, Молдавии, на Балканах и в Греции.

Цель исследования. На основе анализа письменных источников и опубликованных материалов исследовать начальный период пребывания на Афоне прп. Паисия Величковского и создание им собственной монашеской общины, определение ее состава, проблем, с которыми приходилось сталкиваться, и причин, которые привели к учреждению новых очагов отечественного монашества во второй половине XVIII в. на территории мирового православного монашеского центра на Афоне. **Методологические основы** исследования основываются на принципах историзма, научной объективности и системности, диалектическом подходе к историческим явлениям. Согласно поставленным целям и задачам были использованы совокупность общенаучных, междисциплинарных и специальных методов исследования.

Анализ источников. Основным источником афонского периода биографии старца Паисия

Величковского (1722 – 1794) являются лишь несколько версий Жития подвижника, составленные уже после его смерти. В то же время, написанная прп. Паисием Автобиография затрагивает лишь ранний период его жизни [Величковский, 2016]. В ней совершенно ничего не сообщается о пребывании преподобного на Афоне, а затем в Молдо-Валахии, что существенно усложняет изучение биографии старца и требует в этом вопросе привлечения дополнительных источников.

Одним из таких дополнительных источников является Житие прп. Паисия, составленное его учеником и келейником схимонахом Митрофаном из Переяслава [Tachiaos, 1986; Митрофан, 2014]. Однако это произведение автор не успел закончить. После него в Нямецком монастыре в Румынии предпринимались неоднократные попытки завершить его работу. Ещё один ученик прп. Паисия – молдавский монах Исаак в 1815 г. по поручению братства пытался доработать и исправить текст о. Митрофана, однако и он не успел завершить задуманное [Viața, 1997]. Тогда братия поручила учёному монаху Григорию (Даскалу, 1765 – 1834), впоследствии митрополиту Унгро-Влахийскому (канонизирован Румынской Православной Церковью в 2005 г.), на основе работ оо. Митрофана и Исаака подготовить краткое жизнеописание старца. В 1817 г. оно было издано на румынском языке в типографии Нямецкого монастыря под названием «Краткая повесть о жизни блаженного отца нашего Паисия» [Cuviosul Paisie, 2002, p. 333–351]. Кроме того, существовало ещё одно румынское Житие старца, составленное монахом Виталием, однако оно долгое время оставалось неизвестным в Нямецком монастыре [Cuviosul Paisie, 2002]. Поскольку сильно сокращенный о. Григорием (Даскалом) текст Жития не отражал во всей полноте духовный образ старца Паисия, братством Нямецкой обители было поручено ещё одному ученику преподобного – иеросхимонаху Платону, состоявшему прежде переписчиком при старце, на основе уже имевшихся предыдущих трудов оо. Митрофана, Исаака и Григория подготовить на славянском языке компилятивную версию Жития старца [Жгун, Жгун, 2008, с. 28–29]. Впервые изданная в Нямеце в 1836 г., она была переиздана в 1847 г. в Москве по благословению старцев Оптиной пустыни [Платон, 1847]. Именно это жизнеописание получило широкую известность в Российской империи, претерпев впоследствии неоднократные переиздания. В то же время

первоначальное произведение схимонаха Митрофана отчасти подверглось забвению и впервые целиком было переиздано лишь в 1986 г. проф. А. Тахиаосом [Tachiaos, 1986]. Малоизвестными до сих пор оставались и жития, составленные на румынском языке Исааком, Григорием и Виталием, а также письма прп. Паисия к Афанасию Молдованину, киевскому митрополиту Арсению (Могилянскому) и кошевому атаману Запорожской Сечи Петру Калнышевскому.

Биограф старца Паисия прот. Сергей Четвериков (1867 – 1947), работая над книгой о преподобном [Четвериков, 2006], не имел возможности искать материалы в архивах и пользовался в основном упомянутыми списками Житий старца, в связи с чем не смог привнести ничего нового.

Ценный вклад в изучение жизненного пути и наследия прп. Паисия Величковского внёс известный филолог-славист и специалист по истории культуры Румынии проф. А. Яцимирский (1873 – 1925), а в наше время – выдающийся византист, профессор Фессалонийского университета А. Тахиаос, опубликовавший на эту тему более 20 работ [Тахиаос, 1994, с. 212–227]. Кроме того, в 2015 г. вышла книга «Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь», содержащая малоизвестные письма прп. Паисия к Кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому и другие документы, существенно дополняющие сведения о старце [Шумило, 2015]. В 2016 г. впервые было опубликовано еще одно неизвестное ранее письмо прп. Паисия, касающееся его игуменства в древнем монастыре Симонопетра на Афоне [Шумило, 2017, с. 231–255].

В этой работе попробуем коснуться лишь некоторых аспектов жизненного пути прп. Паисия, относящиеся к афонскому периоду его биографии с 1746 по 1758 гг.

Как уже было сказано, особенно мало сведений имеется о начальном периоде пребывания старца Паисия на Афоне. В то же время, этот эпизод представляет собой важное значение не только в биографии старца, но и в истории славянского монашества на Афоне.

Изложение основного материала. Первым местом на Святой Горе, куда прибыл рясофорный инок Платон Величковский (будущий старец Паисий) и его спутник иеромонах Трифон, согласно информации ученика прп. Паисия – схимонаха Митрофана, была Великая Лавра прп. Афанасия Афонского. Произошло это 4 июля (ст. ст.) 1746 г., как раз за день до главного лаврского панигира (престольного праздника) в честь прп. Афанасия. Остановившись в Лавре, оба странника остались здесь на праздник, почтив память основателя общежитийного афонского монашества [Митрофан, 2014, с. 210–211]. И уже отсюда отправились пешком в сторону Пантократорского монастыря, неподалеку от которого «пребыша братия рускаго языка: тамо они потребу имели ити к своим единоплеменцам, да от них совет и наставление примут» [Митрофан, 2014, с. 210].

К сожалению, кто были эти «братия рускаго языка» и при какой из келий неподалеку от Пантократорского монастыря они подвизались, схимонах Митрофан не уточняет. Не сообщает об этом и прп. Паисий в своих письмах.

Можно предположить, что эти земляки прп. Паисия жили при какой-то из келий при Пантократорском монастыре, а может быть это были насельники древнерусского скита «Ксилургу», основанного еще после Крещения Руси ктииторским попечением киевских князей Владимира Великого и Ярослава Мудрого и расположенного недалеко от Пантократорского монастыря. Согласно местному монастырскому преданию, именно в обители «Ксилургу» некоторое время подвизался «отец русского монашества» прп. Антоний Печерский [Шумило, 2018, с. 4–20; Shumilo, 2018, p. 23–44]. Схимонах Митрофан в житии прп. Паисия называет его «продолжателем» прп. Антония, а самого основателя киево-печерского подвижничества – «прадедом единоотечественным» по отношению к прп. Паисию [Митрофан, 2014, с. 210].

Из актов Протата Афона известно, что во второй половине XVIII века при обители «Ксилургу» подвизались какие-то русские монахи [Αρχείο Πρωτάτου, 1991, Σ. 68–69]. В то же время, современник и земляк прп. Паисия, киевский паломник и монах Василий Григорович-Барский, который незадолго до прибытия прп. Паисия дважды посещал Афон, сообщает, что скит Богородицы «Ксилургу» на тот момент (август 1744 г.) «ныне пуст есть и разорен» [Григорович-Барский, 1793, с. 616]. В одном месте он именует его «скит за Пантократором бывший Русский». В другом он называет его «скит Пантократорский, именуемый Русский». Григорович-Барский ошибочно этот скит относит к Пантократорскому монастырю, хотя, как отмечает проф. С. Пасхалидис, «эта информация не находит доказательств ни в одном из документов монастырского архива [Пасхалидис, 2017, с. 154]. Известно, что скит «Ксилургу» всегда относился к Русскому Пантелеимонову монастырю. Однако после того как эта кириархальная обитель пришла в упадок и отошла к греческим монахам, принадлежащий ей скит с территориями мог быть временно передан в аренду Пантократорскому монастырю. Или же скит просто пришел в упадок и стоял бесхозным, из-за чего киевский паломник и посчитал его ошибочно относящимся к Пантократорскому монастырю. Описание этой древнерусской обители Григорович-Барский составил за два года до прибытия на Афон прп. Паисия, поэтому не исключено, что к тому моменту там уже могли вновь обосноваться какие-то русские иноки из близлежащих келий.

Помимо скита «Ксилургу», Григорович-Барский сообщает, что в окрестностях Пантократорского монастыря «по горам неколико келий безмолствующих, в них же мало от греков, наиболее же от иноков российских обыкоша жити» [Григорович-Барский, 1793, с. 612]. Кроме того, близ монастыря Пантократорского был расположен еще один отшельнический скит («нарицаем в

Пантократорском скиту»), где подвизались иноки разных национальностей: «греки же, русы и болгары, рукоделием кормящиеся» [Григорович-Барский, 1793, с. 616]. Скит этот был невелик, в нем не было ни дикей, ни общего храма, только келлии. Судя по всему, этот скит был расположен в местности Капсала, где и по сей день разбросано множество древних монашеских келлий и калив.

Таким образом, благодаря паломническим заметкам Григоровича-Барского мы имеем приблизительное представление, куда именно в окрестностях Пантократорского монастыря мог направиться Платон Величковский в поисках «братии рускаго языка», чтобы «принять от них совет и наставление» [Митрофан, 2014, с. 211].

На момент прибытия П. Величковского на Афон ему было всего 24 года. Из жития, составленного Митрофаном, известно, что по пути из Великой Лавры он и его спутник иеромонах Трифон тяжело заболели. Русские келлиоты, найдя их в тяжелом состоянии, пытались лечить при помощи народных средств. В результате прп. Паисий выжил, тогда как второй спутник скончался.

Выздоровев, Платон Величковский поселился в одной из заброшенных калив неподалеку от земляков, спасших его [Митрофан, 2014, с. 213]. Принято считать, что первоначально он обосновался в близлежащей каливе, именовавшейся «Кипарис». Сведения об этом имеются лишь в одном источнике – жизнеописании Паисия, составленном на румынском языке его учеником схимонахом Исааком Даскалом [Viața, 1997, р. 29, 85]. Название «Кипарис» он упоминает дважды, именуя эту каливу «келлией». Однако, поскольку Исаак не жил на Афоне вместе с Паисием и не был очевидцем тех событий, то его описания грешат неточностями, характерными для сведений, записанных по памяти с чужих слов. В частности, он утверждает, что «келлия Кипарис» относилась к монастырю Ивирон [Viața, 1997, р. 33]. Однако проведенный анализ местности и расположенных там келлий и калив не позволяет признать верной такую идентификацию. Ближайшие келлии и каливы, относящиеся к Ивирону, расположены лишь возле Кариса – столицы Афона. Тогда как и сам прп. Паисий, и другой его биограф схим. Митрофан сообщают, что поселился он (Паисий) рядом с соотечественниками, жившими на келлии Пантократорского монастыря [Митрофан, 2014, с. 212; Răspunsul, 2010, р. 52–54]. Кроме того, Исаак неверно называет жилище Паисия «келлией». На Афоне под келлией подразумевается небольшая обитель с храмом (параклисом), где могут жить от одного до нескольких десятков монахов и послушников. При этом келлия, в отличие от скита, не имеет прав самоуправления и пребывает в полной зависимости от кириархального монастыря, на земле которого расположена. Помимо келлий, на территориях афонских монастырей находится множество монашеских жилищ – калив, кафизм и исихастериев, при которых нет своих храмов (параклисов). По сути, это обычные монашеские хижины (отшельнические или хозяйственные), разбросанные в разных местах Афона. Из писем прп.

Паисия мы знаем, что храм у него впервые появился лишь когда он переселился на келлию св. Константина. До этого он жил не в келлии, а в каливах или кафизмах в пределах Пантократорского монастыря. Этот факт подтверждает и сам Паисий в послании к Афанасию Молдованину [Răspunsul, 2010, р. 52–54].

На землях Пантократорского монастыря до сего дня существует «кафизма Кипари». Она расположена ниже келлии св. Константина и левее вверх от келлии св. Трифона на краю монастырских огородов. Представляет собой небольшую каменную двухэтажную монашескую хижину и использовалась как жилище для монастырского садовника. Несколько лет назад в ней случился пожар, в связи с чем на сегодняшний день она пребывает в аварийном состоянии. Как пояснил автору этих строк пантократорский иеромонах Никита, «Кипарисом» у них называется дом монаха, несущего послушание в саду или огороде.

Митрофан сообщает, что, поселившись рядом со своими соотечественниками, прп. Паисий на Афоне «обходил монастыри и скиты, ища некоего духовного отца, живущего в безмолвии, чтобы предать себя в послушание ему, но не нашел», после чего стал подвизаться в полном уединении [Митрофан, 2014, с. 213].

С. Пасхалидис высказывал предположение, что прп. Паисий одно время подвизался также в пещере «Крит», близ Кариса, на территории, принадлежащей Пантократорскому монастырю [Пасхалидис, 2017, с. 186]. Ранее в этой пещере жил свят. Неофит II, патриарх Константинопольский (1418 – 1508), занимавшийся на Святой Горе переписыванием книг. Однако пока что этой гипотезе не найдено подтверждений. Ничего не известно и о том, подвизался ли прп. Паисий когда-либо в пещерном затворе. Нет об этом упоминаний ни в его письмах и посланиях, ни в жизнеописаниях прп. Паисия, составленных его учениками. Везде идет речь о его проживании на Афоне в каливах и келлиях.

Очень важные свидетельства о первоначальном пребывании прп. Паисия на Афоне имеются в его послании к Афанасию Молдованину [Răspunsul, 2010, р. 52–55]. Этот документ был опубликован на румынском языке и до сего дня мало знаком отечественным исследователям. В нем старец, в частности, сообщает: «Когда я дошел в Святую Гору от моего православного Малороссийского отечества, истинно тебе свидетельствую, яко в такой нищете пребывал, что и три гроша /лева/ еще и должен остался пришедшим вкупе со мною братьям /.../ Рукоделия же еще не научился, подаяниями одними лишь многобедное мое, при телесной немощи, окормляя житие /.../ И если бы не помощь отцов святых моего (славянского) языка, пребывающих во Святой Горе, то никак не смог бы здесь в Святой Горе выжить из-за крайней нужды и немощи моей. Множество раз приходилось зимой ходить босым и без кошули (рубахи) и в прочем пребывал злостраданиями. Такое положение я здесь от начала имел /.../ Еще же случалось мне, или от Лавры, или от

Хиландаря с подаянием до убогой моей келлии приползти, или от леса принеся древесину для своего рукоделия, или другую тяжелую выполняя работу, тогда и по два и три дня лежал обессиленный, не имея сил правила моего исполнить» [Răspunsul, 2010, p. 52–53].

Живя в вынужденном уединении и не найдя для себя опытного старца и наставника, прп. Паисий стал искать наставления в святоотеческих книгах, хранившихся в библиотеках разных афонских монастырей. В 1766 г. в письме другу Димитрию он так описывал это: «Придя туда (на Святую Гору), я нашел мало братьев из русского народа, понимающих Святое Писание, то есть грамотных. Не сподобившись желанного для моей души окормления, некоторое время я жил в келье в мнимом уединении и, положившись на Божий Промысл о своей бедной душе, начал понемногу внимательно читать отеческие книги, получая их от своих благодетелей из сербской и болгарской обителей (т. е. монастырей Хиландар и Зограф, – прим. автора). И тогда меня, слепца, вразумил Господь, и я словно в зеркале увидел, как и каким образом надо было мне начинать мое бедное монашеское житие, и уразумел, какой Божией благодати я лишился, не предав себя некоему искусному отцу в послушание души и телом» [Послание Димитрию, 2014, с. 408–409].

Из скурых сведений о первоначальном этапе жизни преподобного на Афоне мы знаем, что в своих духовных поисках он, как уже было сказано, обходил здешние монастыри и скиты. Вероятнее всего, как и многие другие паломники и иноки из пределов Российской империи, по прибытии на Святую Гору он мог устремиться в «отеческий» Русский Пантелеимонов монастырь (Старый Русик). Об этой обители, как и об Афоне он мог слышать в детстве от родителей. В то время, как мать прп. Паисия носила его еще в утробе, она вместе с супругом прот. Иоанном Величковским в 1722 г. встречалась с монахами Русского на Афоне Пантелеимонова монастыря и передавала в обитель пожертвования о вечном поминовении их рода на Святой Горе [Шумило, 2020, с. 153–154]. Об этом известно из Помянника Пантелеимонова монастыря за 1705 – 1720-е гг., где имеется соответствующая запись [АРПМА, оп. 10, д. 1, док. А000083, л. 111 об.]. Скорее всего, родители просили молиться об успешном разрешении от родов. Так что еще до своего рождения прп. Паисий как бы приобщился к незримому молитвенному участию о нем афонских старцев. Вероятнее всего, что устными воспоминаниями о встречах и общении со старцами Афонского Пантелеимонова монастыря родители потом делились с маленьким Петром Величковским и уже тогда, под воздействием этих рассказов, он мог проникнуться желанием и самому отправиться в странствие на Святую Гору, посетить Пантелеимонов монастырь и стать там монахом.

Однако ко времени прибытия П. Величковского на Святую Гору, как уже было сказано, в древнерусской Пантелеимоновской обители обитали греческие монахи, которые, как свидетельствовал

Григорович-Барский, «росам же, или сербам, или болгарам отнюдь в нем житье обитать не пушают», из-за чего русские иноки вынуждены были скитаться по горам и лесам, «не имея где главы преклонить». В то же время, можно предположить, что какое-то время П. Величковский все же мог бывать в библиотеке Русика, где хранилось немало славянских переводов святоотеческих творений. Одно из них – перевод на славянский Дионисия Ареопагита. Его творения перевел на славянский язык еще игумен Афонского Пантелеимонова монастыря Исаия (+ 1375). Глубокое знание и цитирование Паисием Ареопагита и переписывание его трудов свидетельствует о том, что он пользовался славянским его переводом, который мог храниться тогда и в библиотеке Русика¹.

Прп. Паисий в письме к Афанасию Молдованину уточняет, что из-за крайне тяжелого и бедственного своего положения он неоднократно в помыслах задумывал покинуть Святую Гору и вернуться обратно на родину. Но духовник его старец Даниил из Ватопедского скита св. Димитрия и другие святогорские отцы не благословили и «укрепляюще, по данной им от Бога премудрости, говорили: нет сын, не иди из Святой Горы, но как можешь, держись, и благодари Бога, и Он не оставит тебя, но и самое твое в нужде благодарение вменится тебе от Бога вместо всякого правила» [Răspunsul, 2010, p. 53].

В этом письме прп. Паисий сообщает очень важную деталь – он уточняет имя своего духовника, к которому в тот период (1750-е гг.) он на Афоне стал ходить за исповедью и советами, и благословения которого он исполнял: «Во Святой Горе многие лица честные знают старца моего, наипаче же духовник мой честнейший отец Даниил, живущий в скиту святого Димитрия, поскольку он есть духовный отец и старцу моему отцу Василию [Поляномерульскому]» [Răspunsul, 2010, p. 85].

Сведений об этом старце Данииле больше нет ни в одном другом письме прп. Паисия. Не сообщают о нем и биографы преподобного. В то же время из этого краткого сообщения мы узнаем, что прп. Паисий, побыв какое-то время в полном уединении, все же стал руководствоваться наставлениями этого старца, подвизавшегося при Ватопедском скиту св. Димитрия. Этот скит, в который ходил прп. Паисий на исповедь, расположен в уединенном и безмолвном месте, на склоне горы, к югу от монастыря Ватопед, в полчасе ходьбы от него. Как отмечает современник прп. Паисия, В. Григорович-Барский, скит этот

¹ В библиотеке Пантелеимонова монастыря на Афоне на сегодняшний день хранится 24 манускрипта, принадлежащих к «школе прп. Паисия». Также здесь хранится рукопись, являющаяся оригинальным автографом самого преп. Паисия Величковского – это переведенные и переписанные старцем «Словеса краткие» прп. Петра Дамаскина (кодекс L032101). Кроме того, в архиве Русика хранится переписка прп. Паисия за 1785 год с греческим ученым-богословом Дорофеем Вулисмасом – сторонником движения коливатов, деятелем православного просветительства и традиционной книжности, отвечавшим в Константинопольской Патриархии за цензуру и редакцию издаваемых книг. Это 7 оригинальных писем, из которых 3 отправлены Вулисмасу прп. Паисием и 4 отправлены Вулисмасом преподобному.

«красный и знаменитый», известный «количеством добродетельных мужей и качеством добродетелей». В 1744 г. при нем было 20 келлий и калив, где жили в основном греческие монахи и один русский старец. Все они принимали «благословение и повеление от скевофилака и прочих Соборных монастыря Ватопедского, понеже скит сей на его земле обретается и под его власть надлежит, и без совета его ничтоже творит» [Григорович-Барский, 1793, с. 636].

Таким образом, как видно, прп. Паисий в этот период был тесно связан не только с отцами Пантократорского, Зографского и Хиландарского монастырей, но и древней Ватопедской обители. А сам этот старец Даниил был духовником и наставником не только прп. Паисия, и прп. Василия Поляномерульского¹.

В полном уединении прп. Паисий прожил на Афоне два с половиной года [Митрофан, 2014, с. 215]. Не позднее 1750 года полтавского отшельника посетил его старец Василий Поляномерульский из Молдавии, который и постриг 28-летнего рясофорного инока Платона Величковского в мантию с именем Паисий. Как уточняет схим. Исаак Даскал, постриг был совершен в каливе «Кипарис» [Viața, 1997, р. 85]. Здесь же старец Василий объяснил ему опасность уединенной жизни, посоветовав

предпочесть общежитие. По всей видимости, он же и направил Паисия в Ватопедский скит св. Димитрия к своему духовнику – старцу Даниилу.

Постепенно, после принятия пострига, к монаху Паисию стали присоединяться новые братья, которых он принимал «не в ученики, а в товарищи», и имея «вместо отца и наставника учение святых Отцов» [Митрофан, 2014, с. 214–215]. Митрофан сообщает, что поскольку число братии неуклонно росло, прп. Паисию пришлось купить еще одну каливу, неподалеку от первой («бывшую от них вверх по склону на бросок камня») [Митрофан, 2014, с. 217].

Ценные свидетельства об этом периоде сохранились в уже упомянутом послании прп. Паисия к Афанасию Молдованину [Răspunsul, 2010, р. 53–54]. В частности, старец сообщает, что когда к нему присоединился молодой монах Виссарион из Молдавии², то уже вместе они на каливе читали правило церковное. Затем присоединились к ним еще и о. Парфений и о. Кессарий (оба тоже пришли из Молдавии), из-за чего «тесноты ради места» они уже не могли вместиться в одной крохотной каливе. Поэтому пришлось приобрести еще одну рядом стоящую каливу и разделить по двум каливам: верхней и нижней, и отдельно (подвое) исполнять монашеское молитвенное правило. Но вскоре к нему присоединились еще и о. Иордакий и о. Мартирий, и паисиевское братство стало состоять уже из семи человек. Такое количество людей не могло вместиться в крохотных каливах и о. Паисий решает переселиться в заброшенную келлию св. царя Константина и «повелех им (братии), да читают правило вкупе на святом Константине» [Răspunsul, 2010, р. 53–54]. Произошло это около 1754 г.

Константиновская келлия была расположена «на расстоянии двух бросков камня» от прежней каливы прп. Паисия [Митрофан, 2014, с. 217]. Она также принадлежала Пантократорскому монастырю и находилась в двадцати минутах ходьбы от него. При келлии имелся собственный храм (параклис). Из описаний, сохранившихся в архиве монастыря Пантократор, известно, что Константиновская келлия была создана не позднее середины XVII века [АПМА, ф 4/1 – ф 4/18]. История пребывания прп. Паисия Величковского со своим братством на Константиновской келлии нуждается в отдельном исследовании.

Выводы. Изучение первоначального периода пребывания старца Паисия (Величковского) на Афоне при каливах Пантократорского монастыря представляет собой важное значение в вопросе восполнения «белых пятен» как в биографии подвижника, так и в истории славянского монашества на Афоне. Этот период для будущего старца оказался своеобразной «школой выживания», в которой он за довольно короткий срок прошел разные стадии духовного возрастания (от уединенного отшельника до наставника и старца целого братства учеников и последователей). Без

¹ Прп. Василий Поляномерульский (Пояномэрульскій), род. ок. 1692 г. в Украине. Предположительно, родом был с Чернигово-Сиверщины, проходил обучение в Киево-Могилянской академии, до переселения в Валахию подвизался в Мошенских горах на Черкашине. Покинул родину в 1720-е гг. после т.н. «антимонастырской реформы» 1724 г. Поселился в Дэлхэуэком скиту, где вокруг него стали собираться монахи. Ок. 1730 он поселился у истоков р. Бузуу в Карпатах, где начал возведение Поляномерульского скита. Впоследствии этот скит, получивший статус ставропигии, стал одним из значительных духовных центров Молдо-Влахии, а под духовным руководством его главы находились 11 скитов и пустыней. С 1743 по 1746 в этой обители подвизался будущий старец Паисий Величковский. Прп. Василий часто бывал на Афоне, где у него и у прп. Паисия был общий духовник – старец Даниил из Ватопедского скита св. Димитрия. Помимо исихастской практики, монахи Поляномерульского скита занимались переводами творений Святых Отцов. К сочинениям некоторых из них прп. Василий составил предисловия, в которых разъяснял, как следует понимать их слова о молитве Иисусовой. В 1749 г. прп. Василий был вызван в Бухарест, где с ним беседовали Патриархи Антиохийский, Александрийский и Иерусалимский, находившиеся тогда в Валахии. Его поучения о посте и умной молитве были рекомендованы как душеполезное чтение для монахов, Антиохийский Патриарх Сильвестр благословил ему написать сочинение, объясняющее, почему монахам запрещено употреблять мясо. В связи с этим он получил разрешение изучить Типиконы афонских мон-рей и в 1750 г. прибыл на Афон, там он посетил П. Величковского, которого постриг в малую схиму. Старец Василий преставился 25 апреля 1767 года, был погребен в Поляномерульском скиту. Скрипторий Поляномерульского скита способствовал тому, что в XVIII–XIX веках сочинения прп. Василия стали широко известны во многих обителях Румынии, Украины и России, оказав значительное влияние на иноческую жизнь в этих странах. Поучения преподобного оказали значительное влияние на русское и румынское монашество. Свят. Игнатий (Брянчанинов) и Феофан Затворник признавали прп. Василия наряду с прп. Паисием Величковским, писателем, авторитетным в вопросах аскетического делания, тонким изъяснителем умной молитвы. Почитание прп. Василия Поляномерульского было официально признано Румынской Православной Церковью в 2003 году. В месяцеслов Русской Православной Церкви имя прп. Василия внесено согласно определению Синода РПЦ от 21 августа 2007 года.

² Исаак Дидаскал уточняет, что Виссарион пришел к Паисию через три месяца после того, как тот принял постриг от старца Василия.

знания и понимания всех трудностей и проблем, которые приходилось преодолевать подвижнику в этот период, невозможно понять его дальнейший жизненный путь и те или иные его действия и решения. Пройдя своего рода «закалку» на начальном этапе пребывания на Афоне, прп. Паисий в дальнейшем смог создать собственную духовную школу, которая существенно повлияла не только на возрождение утраченных традиций православного старчества и исихазма, но и на духовно-культурное пробуждение в Украине, России, Румынии, Молдавии, на Балканах и в Греции. В этом отношении первоначальный период пребывания старца Паисия на Афоне представляет исключительный интерес. Отсутствие подробных исследований этого эпизода в биографии подвижника не позволяло до конца понять и историю славянского монашества на Афоне этого периода.

Проведенный анализ источников и свидетельств позволил более точно установить места

расположения созданных прп. Паисием очагов духовной жизни на Афоне. В частности, установлено месторасположение каливы «Кипарис», где на начальном этапе подвизался прп. Паисий. Это место является важной составляющей истории, духовной культуры, традиции и наследия украинского и молдавского монашества на Афоне, и имеет историческую и сакральную ценность, поскольку именно здесь вокруг молодого и еще никому неизвестного монаха зарождалась школа, впоследствии явившая миру многих выдающихся церковно-культурных деятелей, подвижников и старцев.

Поскольку каливы, в которых первоначально подвизался прп. Паисий Величковский, ныне пребывают в заброшенном и полуразрушенном состоянии, они нуждаются в проведении дальнейших исследований (в т. ч. археологических), реконструкции и восстановлении.

Список использованных источников

- Архейо Прωτάτου, 1991. *Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων*, Αθωνικά Σύμμεκτα 2, Χ. Γάσπαρης, Αθήνα, σ. 68–69.
- Cuviosul Paisie de la Neamț Velicikovski, 2002. *Autobiografia și Viețile unui stareț, urmate de Așezăminte și alte texte* Ediția a II-a, Sibiu: Deisis, p. 29–85.
- Răspunsul starețului Paisie către Atanasie Moldoveanul, 2010. Pelin, Valentina. Cădea, Virgil (ed.): *Cuvinte și scrisori duhovnicești*, Iași, p. 38–108.
- Shumilo, S., 2018. The First Russian Monks on Mount Athos, *Mount Athos and Russia: 1016 – 2016*. Ed. N. Fennel, G. Speake, Oxford, p. 23–44.
- Tachiaos, Anthony-Emil N., 1986. *The Revival of Byzantine Mysticism Among Slavs and Romanians in the XVIIIth Century. Texts Relating to the Life and Activity of Paisy Velichkovsky (1722–1794)*, Thessaloniki, p. LV+296.
- Viața cuviosul paisie de la Neamț*, 1997, Iași: Trinitas, p. 29–85.
- Архив Русского на Афоне Пантелеимонова монастыря (АРПМА), оп. 10, д. 1, док. А000083, л. 111 об.
- Архив Пантократорского монастыря на Афоне (АПМА), ф 4/1 – ф 4/18.
- Величковский, Паисий, 2014. Первое послание иерею Димитрию, *Преподобный Паисий Величковский. Житие и избранные творения*, Серпухов: Наследие православного востока, с. 408–409.
- [Григорович-Барский, В. Г.], 1793. *Пешиходца Василия Григоровича-Барскаго-Плаки-Албова, уроженца киевскаго монаха антиохийскаго, путешествие к Святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное*. в 2 ч., ч. 1-2, Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук, с. 612–691.
- Жгун, П. Б., Жгун, М. А., 2008. Схиархимандрит Паисий (Величковский) Нямецкий, *Prin ortodoxie și umanism spre reintegrarea Moldovei. Materialele Conferinței Științifico-Teologice*, Chișinău, с. 28–29.
- [Митрофан, схим.], 2014. Житие и подвиги блаженного отца нашего старца Паисия, *Преподобный Паисий Величковский. Житие и избранные творения*, Серпухов: Наследие православного востока, с. 163–303.
- Пасхалидис, С., 2017. *Святой монастырь Пантократор. Путеводитель паломника*, Афон: Изд-во Пантократорского монастыря, 220 с.
- [Платон, схим.], 1847. Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского: С присовокуплением предисл. на книги св. Григория Синаита, Филофея Синайского, Исихия Пресвитера и Нила Сорского, соч. другом его и сподвижником старцем Василием Поляномерульским о умном трезвении и молитве. / Изд. Козельской Введенской Оптиной пустыни; [Сост. Леонид (Кавелин Л.А.)], 2-е изд. с приб. Москва в Университетской тип., [2], XVI, 302, II, IV с.: 1 л. фронт.
- Преподобний Паїсій Величковський, 2016. «*Повість про святий собор*» та маловідомі листи. Упоряд. та коментарі Шумила С. В., Київ: Видавничий відділ УПЦ, 207 с.
- Тахиаос, А.-Э., 1994. Предварительный список полной библиографии о св. Паисии Величковском, *Cyrrillomethodianum*, № 17–18, с. 212–227.
- Четвериков, С., 2006. *Молдавский старец Паисий Величковский. Его жизнь, учение и влияние на православное монашество*, Минск: Елисаветинский монастырь, 375 с.
- Шумило, С. В., 2015. *Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому*, Киев-Серпухов: Международный институт афонского наследия в Украине; «Наследие Православного Востока», 128 с.
- Шумило, С. В., 2017. Неизвестное письмо прп. Паисия Величковского за 1763 г. и другие документы, касающиеся его игуменства в монастыре Симонопетра, *Афонское наследие: научный альманах*, вып. 5-6, Киев-Чернигов: Издание Международного института афонского наследия, с. 231–255.
- Шумило, С. В., 2017. Прп. Паисий Величковский и попытка воссоздания Русика в монастыре Симонопетра: неизвестные письма с Афона, *Русь – Святая Гора Афон: Тысяча лет духовного и культурного единства*. Материалы Международной научной конференции в рамках юбилейных торжеств, приуроченных к празднованию 1000-летия присутствия русского монашества на Афоне, 21–23 сентября 2016 г., Москва, с. 318–338.
- Шумило, С. В., 2018. Руська Успенська лавра на Афоні та Антоній Печерський, *Український історичний журнал*, НАНУ, Інститут історії України, № 5, с. 4–20.

Шумило, С. В., 2020. До питання про походження роду прп. Паїсія Величковського і його зв'язки з Чернігівщиною, *Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал*, січень-лютий, № 1 (151), с. 153–154.

Reference

- Arhiv Russkogo na Afone Panteleimonova monastirja (ARPM) [Archive of Russian at Athos Panteleimonov Monastir (ARPM)], op. 10, d. 1, dok. A000083, l. 111 ob. (in Slavic).
- Arhiv Pantokratorskogo monastyrja na Afone (APMA) [Archive of the Pantocratorial Monastery on Mount Athos (APMA)], f 4/1 – f 4/18. (in Greek).
- Αρχείο Προτάτου, 1991. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων [Protatos Archive. Epitomes of post-Byzantine documents], *Αθωνικά Σύμμεικτα* 2, Χ. Γάσπαρης, Αθήνα, Σ. 68-69. (in Greek).
- Cuviosul Paisie de la Neamț Velicikovski [The pious Paisie from Neamț Velicikovski], *Autobiografia și Viețile unui stareț, urmate de Așezămintele și alte texte*, 2002. Ediția a II-a., Sibiu: Deisis, p. 29–85. (in Romanian).
- Chetverikov, S., 2006. *Moldavskij starec Paisij Velichkovskij. Ego zhizn', uchenie i vlijanie na pravoslavnoe monashestvo* [Moldavian Elder Paisiy Velichkovsky. His life, teaching and influence on Orthodox monasticism], Minsk: Elisavetinskij monastyr', 375 s. (in Russian).
- [Grigorovich-Barskij, V. G.], 1793. *Peshhodca Vasilija Grigorovicha-Barskago-Plaki-Albova, urozhenca kievskago monaha antiohijskago, puteshestvie k Svjatym mestam, v Evrope, Azii i Afrike nahodjashhimsja, predprinjatae v 1723, i okonchennoe v 1747 godu, im samim pisannoe* [The pedestrian Vasily Grigorovich-Barskago-Plaki-Albov, a native of Kiev, the monk of Antioch, traveling to the Holy places in Europe, Asia and Africa, undertaken in 1723, and completed in 1747]. v 2 ch., ch. 1–2, Sankt-Peterburg: Tip. Imperatorskoj akademii nauk, s. 612–691. (in Russian).
- [Mitrofan, shim.], 2014. *Zhitie i podvigi blazhennogo otca nashego starca Paisija* [The life and exploits of the blessed father of our elder Paisius], *Prepodobnyj Paisij Velichkovskij. Zhitie i izbrannye tvorenija*, Serpuhov: Nasledie pravoslavnogo vostoka, s. 163–303. (in Russian).
- Pashalidis, S., 2017. *Svjatoj monastyr' Pantokrator. Putevoditel' palomnika* [The Holy Monastery of Pantocrator. Pilgrim Guide], Afon: Izd-vo Pantokratorskogo monastyrja, 220 s. (in Russian).
- [Platon, shim.], 1847. *Zhitie i pisanija moldavskogo starca Paisija Velichkovskogo s prisovokupleniem predislovij na knigi sv. Grigorija Sinaita, Filofeja Sinajskogo, Isihija Presvitera i Nila Sorskogo* [The life and writings of the Moldavian elder Paisius Velichkovsky with the addition of forewords to the books of St. Gregory of Sinai, Philotheus of Sinai, Ishihius of Presbyter and Nile of Sora], Izd. Kozel'skoj Vvedenskoj Optinoj pustyni; [Sost. Leonid (Kavelin L.A.)], 2-e izd. s prib. Moskva v Universitetskij tip., [2], XVI, 302, II, IV s.: 1 l. front. (in Russian).
- Prepodobnyj Pajisij Velychkovskij, 2016. «*Povistj pro svjatyj sobor*» ta malovidomi lysty [«The Story of the Holy Cathedral» and little-known letters]. Uporjad. ta komentari Shumyla S. V., Kyjiv: Vydavnychij viddil UPC, 207 s.
- Răspunsul starețului Paisie către Atanasie Moldoveanul, 2010. [The answer of the abbot Paisie to Atanasie Moldoveanul], Pelin, Valentina. Căndeia, Virgil (ed.): *Cuvinte și scrisori duhovnicești*, Iași, p. 38–108. (in Romanian).
- Shumilo, S. V., 2015. *Prp. Paisij Velichkovskij i Zaporozhskaja Sech'. Maloizvestnye pis'ma prp. Paisija Velichkovskogo k Koshevomu atamanu Vojska Zaporozhskogo Petru Kalnysheskomu* [Rev. Paisius Velichkovsky and Zaporizhzhya Sich. Little-known letters prp. Paisiya Velichkovsky to the Ataman of the Army of Zaporizhia Petr Kalnyshesky], Kiev-Serpuhov: Mezhdunarodnyj institut afonskogo nasledija v Ukraine; «Nasledie Pravoslavnogo Vostoka», 128 s. (in Russian).
- Shumilo, S. V., 2017. *Neizvestnoe pis'mo prp. Paisija Velichkovskogo za 1763 g. i drugie dokumenty, kasajushhiesja ego igumenstva v monastyre Simonopetra* [Unknown letter rev. Paisia Velichkovsky for 1763 and other documents relating to his abbes in the monastery of Simonopetra], *Afonskoe nasledie: nauchnyj al'manah*, vyp. 5-6, Kiev-Chernigov: Izdanie Mezhdunarodnogo instituta afonskogo nasledija, s. 231–255. (in Russian).
- Shumilo, S. V., 2017. *Prp. Paisij Velichkovskij i popytka vossozdanija Rusika v monastyre Simonopetra: neizvestnye pis'ma s Afona* [St. Paisius Velichkovsky and an attempt to recreate Rusik in the monastery of Simonopetra: unknown letters from Athos]. *Rus' – Svjataja Gora Afon: Tysjacha let duhovnogo i kul'turnogo edinstva*. Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii v ramkah jubilejnyh torzhestv, priurochennyh k prazdnovaniju 1000-letija prisutstvija russkogo monashestva na Afone, 21–23 sentjabrja 2016 g., Moskva, s. 318–338. (in Russian).
- Shumilo, S., 2018. *The First Russian Monks on Mount Athos, Mount Athos and Russia: 1016 – 2016*. Ed. N. Fennel, G. Speake, Oxford, p. 23–44. (in English).
- Shumylo, S. V., 2018. *Rusjka Uspensjka lavra na Afoni ta Antonij Pecherskij* [Rus' Assumption Lavra on Mount Athos and Anthony Pechersky], *Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal*, NANU, Instytut istoriji Ukrajinj, № 5, s. 4–20. (in Ukrainian).
- Shumylo, S. V., 2020. *Do pytannja pro pokhodzhennja rodu prp. Pajisija Velychkovskogho i joghho zv'jazky z Chernigivshhynuju* [To the question of the origin of the genus Paisiya Velichkovsky and his connection with Chernihiv], *Siverjansjkyj litopys: Vseukrajinsjkyj naukovyj zhurnal*, sichenj-ljutj, № 1 (151), s. 153–154. (in Ukrainian).
- Tachiaos, Anthony-Emil N., 1986. *The Revival of Byzantine Mysticism Among Slavs and Romanians in the XVIIIth Century*. Texts Relating to the Life and Activity of Paisy Velichkovsky (1722 – 1794), Thessaloniki, p. LV+296. (in English).
- Tahiaos, A.-Je., 1994. *Predvaritel'nyj spisok polnoj bibliografii o sv. Paisii Velichkovskom* [A preliminary list of the complete bibliography of St. Paisii Velichkovsky], *Cyrrillomethodianum*, № 17–18, s. 212–227. (in Russian).
- Viața cuviosul paisie de la Neamț, 1997. [Life of the pious country from Neamț], Iași: Trinitas, p. 29–85. (in Romanian).
- Velichkovskij, Paisij, 2014. *Pervoe poslanie iereju Dimitriju* [First Epistle to Priest Demetrius], *Prepodobnyj Paisij Velichkovskij. Zhitie i izbrannye tvorenija*, Serpuhov: Nasledie pravoslavnogo vostoka, s. 408–409. (in Russian).
- Zhgun, P. B., Zhgun, M. A., 2008. *Shiarhimandrit Paisij (Velichkovskij) Njameckij* [Schiarchimandrite Paisius (Velichkovsky) Nyamets]. *Prin ortodoxie și umanism spre reintegrarea Moldovei. Materialele Conferinței Științifico-Teologice*, Chișinău, s. 28–29. (in Russian).

SUMMARY

LITTLE-KNOWN EVIDENCE OF THE INITIAL PERIOD OF STAY OF ST. PAISIUS OF VELICHKOVSKY IN THE KALIVA PANTOCRATOR MONASTERY ON ATHOS

Serhii Shumylo

Director of The International Institute of the Athonite Legacy,
Editor in chief of the scientific anthology «The Athonite Heritage», Kiev

The article is devoted to the study of the initial period of the stay of St. Paisius Velichkovsky on Mount Athos in 1746 – 1754. Since this issue was not previously subject to detailed study, the study is important in the issue of replenishing the “white spots” not only in the biography of the ascetic, but also in the history of Slavic-Moldavian monasticism on Mount Athos. The author uses little-known sources. The situation of domestic monasticism on Athos during the period under consideration is analyzed, the reasons why Paisy Velichkovsky was forced to eke out a miserable existence at the initial stage and wanted to leave Athos, the issue of his transition from solitary seclusion to dormitory and the creation of his own monastic fraternity is studied in detail. Based on the analysis of sources and evidence, the author establishes the exact location of the Kalivas «Cypress», and other kelliis, as well as the initial composition of his monastic community. Based on available sources, the author establishes the name of the long-standing Athos confessor Paisius Velichkovsky - Elder Daniil from the Vatopedi Skete of St. Demetrius. It is noted that these Paisievsky foci on Mount Athos are an important component of the history, spiritual culture, tradition and heritage of Ukrainian and Moldavian monasticism on Mount Athos, and have a special historical and sacred value. Since these holy places are now in an abandoned state, the author emphasizes that they need further research (including archaeological), reconstruction and restoration. The scientific novelty lies in the fact that the article comprehensively investigated the prerequisites and the process of creation and activity of a monastic community under the leadership of the Ukrainian ascetic Rev. Paisiy Velichkovsky in the initial period of his stay on Mount Athos. Based on the analysis of hagiographic sources and published materials, poorly studied aspects of the development and activity of this monastic center on Mount Athos are revealed.

Keywords: Paisy Velichkovsky, Athos, Holy Mountain, Pantokrator Monastery, Kaliva, Cypress, Konstantinovsky cell.

ІМПЕРІЯ ГАБСБУРГІВ: ПРИТУЛОК, АБО «ТЮРМА НАРОДІВ»

Бевзюк Євгеній Володимирович

доктор історичних наук, доцент, професор кафедра міжнародних студій та суспільних комунікацій,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет

E-mail: evbevzuk@gmail.com

Researcher ID: G-1062-2019

<http://orcid.org/0000-0003-0191-7905>

Дорошко Микола Савович

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного регіонаознавства Інституту
міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

E-mail: doroshko7@ukr.net

Головна мета статті дослідити вплив національного пробудження нетитульних етносів монархії Габсбургів на розвиток дезінтеграційних процесів у державі. Теоретико-методологічна основа дослідження передбачає застосування методу комплексного аналізу багатонаціональної Австрійської імперії у контексті цивілізаційного розвитку європейського континенту. В основі концепції лежить методологія взаємодоповнення принципів стадіальності, поліваріантності і цивілізаційної дискретності бачення історії, що також поєднано з розумінням ролі особистості у соціокультурному процесі. Таке бачення історії дозволило обмеженому набору традиційних історичних форм протиставити значну кількість різних «культур», «субрегіонів», що дозволило підкреслити імперську спільність і етнорегіональну відмінність. Автори переконані у тому, що, будучи випадковим творінням історії, монархія Габсбургів тривалий час поєднувала духовно-культурний потенціал народів імперії з політичною практикою австрійської правлячої династії. З другої половини XVIII ст. Габсбурги, маючи на меті прагматично пристосовувати бюрократичну машину макросистеми до рівня зростаючих національних настроїв периферії, стали проводити тактику поміркованих компромісів. Подібний підхід не міг до кінця розв'язати національну проблему, але гарантував подальше існування цілісної держави Габсбургів. До того ж, схильність представників центральноєвропейської династії до «згладжування протиріч», а не до агресивного знищення національних регіональних сил, варто вважати позитивною рисою їх внутрішньої політики. Проте навіть врахування владою Дунайської монархії чинника мультиетнічного складу населення, що сприятливим чином позначилося на розвитку національної культури чехів, словаків, угорців, поляків, українців, хорватів та інших етнічних груп, що водночас, стала підґрунтям для формування національно-державних утворень нетитульних народів імперії, було неспроможним зупинити процес дезінтеграції Австро-Угорської імперії на завершальній фазі Першої світової війни.

Ключові слова: імперія, етнос, народ, нація, слов'яни, чехи, ідеологія, національна ідея, культура шляхта, монархія, еліта, влада, національна політика, мультиетнічність панславізм, австрославізм Габсбург, Австрія, Угорщина, Польща, Хорватія, Центральна Європа.

Постановка проблеми. Історія знає приклади імперських державних утворень, до утвердження яких доклали своїх зусиль передусім представники інтелектуальної еліти нетитульних народів імперії. Однак дослідження цього аспекту зазвичай перебуває на маргінесі наукових інтересів авторів, що представляють титульну націю. Мовляв, ми (представники титульного етносу) самотужки дійшли думки щодо проголошення імперії. Тож не дивно, що внесок нетитульних націй у створення імперій лишається фактично непоміченим. Й даремно, адже нехтуючи достеменним з'ясуванням передумов створення імперій, нам складно буде відповісти на питання про причини їх занепаду, адже загальновідомим є факт, що всі імперії коли-небудь зазнають краху. 100 років тому за результатами Першої світової війни припинили своє існування Австро-Угорська, Російська, Німецька і Османська імперії. Про основні чинники становлення національних рухів в Австро-Угорській імперії, а також про внесок еліти нетитульних націй монархії

Габсбургів до її утвердження і краху, йтиметься у даній статті.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Про національне пробудження нетитульних народів монархії Габсбургів, що розпочалося під впливом Великої французької революції кінця XVIII ст., існує великий масив літератури ([Гланц, 2004], [Богданов, 2003], [Майборода, 2015], [Фрейдзон, 1998], [Šolta, 1974], [Hroch, 1999], [Коші, 1978], [Cuřín, 1985], [Хрох, 2011]). До того ж, певний аналіз соціально-політичних передумов розпаду імперії Габсбургів було зроблено нами у спільній статті із київським професором М. Дорошко [Bevzyuk, Doroshko, 2019]. Предметом дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців стали, зокрема, основні етапи пробудження, становлення і модернізації східноєвропейських націй, специфіка та відмінності їх національного розвитку тощо. Попри це, тема збереження ідентичності, формування її національної парадигми неодмінно викликає постійну й прискіпливу увагу науковців. Особливої актуальності

ця тема набула сьогодні, коли очевидне прагнення європейських народів до збереження своєї ідентичності входить в суперечність з процесами глобальної політичної, економічної і культурної уніфікації.

Завданням статті є висвітлення об'єктивних обставин формування і закріплення ідентичності у низки народів Дунайської монархії. Об'єктом вивчення, стала макросистема держави Габсбургів та її вплив на процес національної еволюції підданих монархії. Предметом наукового аналізу в даному дослідженні є такі активні складові чинники процесу національної консолідації, як особливості територіально-політичної організації монархії; локально-провінційні або земельно-регіональні представницькі інститути; рівні колективної ідентичності; місце і соціальне значення політичної еліти (шляхти) в справі формування національних парадигм.

Виклад основного матеріалу. Розкриття проблеми формування національних парадигм народів Центральної Європи потребує означення деяких рис цього процесу. Так, формування націй у більшості слов'янських народів Дунайської макросистеми відбувалося під скіпетром єдиної влади в межах багатонаціональної держави Габсбургів. Означимо, що для українців той самий процес проходив в умовах політичної роздробленості етносу (Україна знаходилася під австрійською та російською владами). При цьому австрійська політична модель мультинаціональної династичної монархії не поширювалася на території, що входили до складу Російської імперії. Означена обставина суттєво вплинула на практичний бік як становлення, так і подальшого розвитку національних парадигм народів Східної імперії, зокрема конкретно і українців.

Насамперед, варто згадати долю вітчизняних інститутів державності та місцевого самоврядування. Так, після сплеску європеїзації місцевого самоврядування, коли лише з 1572 по 1647 рр. українські міста отримали більше 50 магдебурзьких грамот, нова московська влада починає проводити політику активної уніфікації суспільного життя, що була русифікаторською за формою і змістом та азійською за своєю суттю. Далі, з кінця XVII ст. на території сучасної України, зокрема центральної, східної, а згодом і південної, починається процес знищення вітчизняного місцевого самоврядування. На тлі повзучої інкорпорації України до складу Східної імперії її територія була поділена на губернії, повіти, а уся адміністративна влада передавалася в управління генерал-губернаторам. Останні як контролювали дії цивільного уряду губерній, так і здійснювали командування армійськими підрозділами.

Як відомо, під «династичним дахом» було зібрано чимало народів різного походження та віросповідання. Наведена обставина призвела до того, що від моменту появи масштабної державної архітектури свій значний політичний ресурс члени династії були змушені зосереджувати для завлагодження внутрішніх етнонаціональних

проблем. Останні стали вузьким місцем внутрішньої політики Габсбургів, що обумовило розвиток монархії скоріше як імперії (*das reich*), ніж як держави (*staat*). Втім справедливо визнати: до першої половини XIX ст. означена проблема стає магістральною тенденцією, такою собі «печаткою епохи» для всієї континентально-цивілізаційної спільноти, але практичний аспект національної організації в Австрії майже переважив всі інші форми державної організації.

Відповідно, різноманіття соціальних, національних, релігійних спільнот стало домінуючим фактором у внутрішній політиці деяких європейських монархій. При цьому історична генеза австрійської багатонаціональної монархії з часом навіть спонукала інтелектуалів ввести в науковий обіг два поняття, які дозволяють зафіксувати особливі моменти процесу націотворення на династичних землях – «*staatsnation*» та «*kulturnation*» [Фрейдзон, 1999, с. 6]. Перше поняття поширюється на австрійців – представників титульної нації, що володіли державністю. До речі, їх чисельність становила лише чверть всього населення монархії, що практично виключало можливість інтенсивної асиміляції нетитульних народів. Під зміст другого поняття підпадає ціла низка націй (чехи, словаки, серби, словенці та ін.), які еволюціонували на тілі досягнень власної етнічної культури, але довгий час не володіли власною державністю. Означені вище теоретичні судження вдало віддзеркалюють як історико-політичну специфіку, так і подальшу складність процесу національної консолідації, що мала місце на теренах Дунайської монархії.

На нашу думку, слід віддати належне тій енергії, з якою Габсбурги невтомно вибудовували правила відносин між імперським ядром і периферією. Однозначно, їх зусилля привносили австрійському трону ресурсні дивіденди, але й зберігали Дунайську макросистему. Кілька століть під їх владою поряд із австрійськими німцями (*Deutsch-Österreicher*) безхмарно співіснували інші народи. Це навіть стало підставою носіям австрофільства: Ф. Шузелки, барону фон Андріану-Вербургу, Л. Л. Туну, Й. М. Туну з ентузіазмом і притаманним представникам титульної нації егоїзмом говорити про дискримінацію німців. Зокрема, Шузелка в своїй книзі «Чи є Австрія німецькою?» наголошував на необхідності більш рішуче захищати інтереси австрійців. Для аргументації свого твердження він наводить статистику, за якою абсолютну більшість мешканців імперії, майже 16 млн, становлять слов'яни, а німців всього лише 7 млн. Далі, оцінюючи ситуацію, австрійський політик робить висновок, що такий стан «викликає острах» з причини незрозумілої перспективи в плані збереження німецької ідентичності в умовах чисельно домінуючого слов'янства [Schuselka, 1843, s. 16].

Наведений нами статистичний матеріал віддзеркалює як взаємини на рівні «центр – периферія», так і реальний нестійкий стан міжнаціональних відносин в Дунайській монархії. Для представників консервативної віденської

аристократії «кучера Європи» князя Меттерніха, його радника Фрідріха фон Гейнца, а також корінного баварця Адама-Генріха Мюллера національна династична політика, а головне – їх загравання із периферійною туземною аристократією ставали об'єктом полеміки. Так, Мюллер, критикуючи лібералів за їх компромісність та недалекоглядність в національному питанні, стверджував, що імперська влада зобов'язана виходити з ідеї німецької величчя та інтересу титульного народу. Відповідно, центральноєвропейським космополітизмом, вважав баварець, руйнує етику країн та ідеали німецького співтовариства тому, що автономна мораль, дріб'язкові інтереси провінційної шляхти, на жаль, є більш стійкими та агресивними, що з часом обов'язково призведе до руйнації імперського політичного моноліту [Müller, 1816, s. 183]. Подібний «поживний інтелектуальний антагонізм» був логічним явищем періоду формування національних ідеологічних доктрин. При цьому у якості міжнаціональної технологічної практики неухильно використовувався метод протиставлення «свого» «чужому» з наступною досить прогнозованою оцінкою.

Втім, можна стверджувати: строката, невірноважена етносоціальна палітра зумовила існування високого ступеня мультикультурності, поліетнічності на теренах династичної держави. Габсбурги забезпечували існування умов особливих «динамічних відносин» між імперським центром і етнонаціональними периферіями. Яскравим прикладом політичного маневрування Габсбургів може бути факт їх демонстрації прихильного ставлення до етнічних лідерів. Сюди варто віднести різного роду заохочення – посади, титули, матеріальну підтримку наукових і духовних лідерів народів монархії. Системно стимулювалася бажана орієнтація тих або інших груп впливу. Такий прагматичний підхід дозволяв не лише згладжувати гостроту міжнаціональних відносин, а навіть спиратися на «туземні» еліти.

Для прикладу, чеський національний будитель Ф.М. Пельцель пройшов шлях від простого вихователя у маєтку графів Штернберків до посади професора кафедри чеської мови у Празькому університеті. Маючи на меті відстояти модернізаційні методи Йосифа II, інтелектуал величав імператора революціонером, а у своєму щоденнику Пельцель для себе зазначив: «Joannes Hus I – Josef Hus II» («Ян Гус I – Йозеф Гус II») [Pelcl, 1956, s. 46]. Інший чеський інтелектуал Й. Добровський для здійснення своєї наукової мандрівки до Стокгольму отримує від імператора подарунок у вигляді 6 тис. гульденів. Далі, Ф. Палацького цісар Франц Йосиф I призначив «довічним членом Шляхетської ради. П.Й. Шафарик обіймав посаду цензора [Шафарик, Бодянскому, лист, 1895. с. 128], а пізніше був «штатним кустосом королівської бібліотеки» [Шафарик, Бодянскому, лист, 1895, с. 141]. Ф. Челаковський отримав можливість стати професором Празького університету, а словацького національного будителя Я. Коллара імперським указом було призначено на

посаду професора Віденського університету. Як бачимо, служіння науці ставало почесною, а іноді навіть вигідною справою.

Показово, але в роки найвищої загрози для існування монархії, в період відмови німців від австрійської, точніше, «прогабсбургської» ідентичності на користь ідентичності великодержавної, ідейним фундаментом збереження Австрійської імперії став австрославізм. Останній був запропонований не членами родинної династії і навіть не представниками німецької офіційної науки, а діячем чеського національного відродження Палацьким. На нашу думку, означений вище феномен варто вважати таким собі «лакмусовим папірцем» у справі визначення місця масштабності національної проблеми у дезінтеграційних процесах на теренах австрійської макросистеми періоду «Весни народів». Фактично, буремні події 1848 р. перетворили невиразні романтичні почуття національної солідарності в досить чітку національну самосвідомість, але все ж під імперським політичним дахом.

Втім, наявний історичний матеріал дозволяє стверджувати, що значна частина етнократів, за винятком окремих радикальних груп (Л. Штур, Й.М. Гурбан, Л. Кошут, Е. Арнольд, К. Сабіна), фундували стратегію своєї політичної діяльності та зміст національних програм, виходячи з переконання про довгу перспективу існування монархії. Такий політичний алгоритм зумовив світоглядну поміркованість низки периферійних національних авторитетів. Для останніх ідея суверенітету, а тим більше практика сепаратизму, ще не стали ідеологією політичних програм. Інтелектуальний потенціал вождів та духовні сили громад спрямовувалися в напрямі боротьби за поліпшення позиції своєї етнічної групи в межах існуючої монархії.

Саме тому у листі до парламенту ідеолог австрославізму Палацький написав: «якби Австрійської держави не існувало з давніх пір, ми повинні були б в інтересах Європи і самого гуманізму зробити все можливе, щоб її створити» [Палацький, 1869, с. 256]. В програмі реформування імперії, ідеолог чеського національного руху поєднав етнолінгвістичний принцип із ідеєю збереження історико-політичних одиниць. При цьому в основі територіального устрою лежав принцип «утворення нової, справедливої, не штучної Австрії, а союзу вільних і рівноправних народів при обов'язковій спадковій владі сильного імператора» [Palacký, 1898, s. 90]. Як відомо, ціла низка слов'янських інтелектуалів (українець А. Добрянський, чех К. Гавлічек, лужичанин Я. Йордан) в кризові часи імперії дотримувалися переконання про Габсбурзьку монархію як про таку, що здатна згладжувати національні протиріччя і навіть модернізуватися на ідейних принципах австрославізму.

Таким чином, реформістські пропозиції Палацького, їх публічна підтримка багатьма інтелектуалами, з огляду на панування в Австрійській державі диктатури абсолютизму, були досить сміливим кроком. Втім, офіційний Відень не застосував механізм політичних репресій проти

Палацького і його послідовників. До речі, з огляду на сказане, цілком послідовно буде згадати долю політичних інтелектуалів Російської імперії. Широко відомо, що ідею наднаціональної слов'янської федерації підтримували члени Кирило-Мефодіївського товариства, але навіть за свої таємні дії члени товариства були заарештовані і отримали різні терміни ув'язнення.

У цілому, означені мозаїчні обставини існування Габсбургської багатоетнічної моделі стали навіть причиною формування в історіографії наукової концепції толерантної сакральності австрійської династії в справі формування наднаціональної монархії на теренах Центральної Європи (Х. Ханч, А. Вандрушко, А. Тейлор) [Hantsch, 1962; Wandruszka, 1989; Taylor, 1964].

Варто погодитися з тим, що династія багато століть виступала захисником етнічних спільнот Центральної Європи від зовнішніх ворогів зі сходу і заходу, що надавало їй сакрального символу захисника народів. Відповідно, багатовікова репутація династії Габсбургів як історичних держателів корони Священної Римської імперії, її статус захисника всього християнства і конкретно католицизму легітимізували владу представників династії. При цьому варто визнати, що імперія не була «ідеальним гуртожитком» або банальною «клаптиковою ковдрою» Центральної Європи. Політична система монархії, хоч і була далекою від досконалості, але все ж, як констатували історики (І. Коржалка, С. Венк, Т. Ісламов, І. Монолатій) до «тюрми народів» їй було досить далеко [Kofalka, 1992; Вэнк, 1995; Исламов, 1997; Монолатий, 2008]. З огляду на сказане, логічно додати, що колишні негативні висловлювання про монархію Габсбургів виключно як про «тюрму народів» є певним перебільшенням. На нашу думку, династична імперська структура держави була іманентною сутністю монархії Габсбургів, а мультиетнічність лише логічним наслідком імперської архітектури.

При цьому Дунайська макросистема містила прихований механізм розпаду. Ось, до речі, судження одного із натхненників березневої революції 1848 р., барона фон Андріана-Вербурга, який скептично писав: «на жаль Австрія суто уявна назва ... ні австрійців, ні австрійської національності немає і не було ніколи, якщо не брати до уваги незначний простір навколо Відня» [Werburg, 1843, с. 8]. В той самий час, австрійський канцлер, «лікар революцій» Меттерніх, відчуваючи майбутню соціальну бурю з причини вразливості багатонаціональної імперської структури, роздратовано констатував: «Азія вже починається за Ландштрассе».

Взявши до уваги судження відомих політиків першої половини XIX ст., зауважимо, що на наше переконання, члени династії існували в перманентній тенденції відцентровості та залишили після себе непростий спадок, який виключає одноставність в плані формування однакових оціночних суджень про зміст і значення державно-політичної структури Габсбургів. Але очевидно, єдиний культурний простір і творча гуманітарна спадщина народів Дунайської монархії – це один Центрально-

Європейський феномен, що привертав і продовжує привертати увагу багатьох політиків та інтелектуалів.

З цього приводу варто зробити кілька зауважень. Насамперед, будучи випадковим творінням історії, монархія на багато століть поєднала етнорегіональний духовно-культурний потенціал з політичною практикою членів Австрійської династії. Наступне: відбулося закріплення цивілізаційної ідеї європейської «культурної палітри» із гердеровським романтизмом, що дозволило деяким народам типологічно зблизитись з австрійськими німцями. І останнє – саме через регіональне розмаїття мультиетнічної Центральної Європи зберіглася цивілізаційна органіка (чехів, словаків, угорців, поляків, українців, хорватів), яка поступово розвивалася до змісту національних культур із наступним закріпленням на їх тлі свого державно-правового статусу.

Таким чином, протягом ряду століть представники династії досить вміло проводили внутрішньо-політичну лінію на закріплення імперської політичної структури. Її складовою був унітарний устрій Дунайської монархії. Власне, в своїй внутріполітичній діяльності, вінченосці намагалися враховувати історичні та національно-культурні особливості підконтрольних територій. Така тактика дозволяла Габсбургам досить часто спиратися на «м'яку силу» в плані нейтралізації політичних амбіцій автохтонно-регіональних еліт, поступово включити регіони до складу своєї держави, а місцеву шляхту перетворити на своїх союзників. Певне розуміння обставин процесу формування імперської структури ми можемо почерпнути із творчої спадщини німецького філософа Гегеля. Він констатував: «Австрія – це не королівство, а імперія, спільність багатьох політичних організацій, які існують як королівства» [Hegel, 1953, s. 153]. Ми не будемо заперечувати думку просвітника та доповнимо її таким судженням: державне династичне утворення Габсбургів формувалося шляхом старанної трансформації окремих автономних політичних інститутів та регіональних еліт в єдине багатонаціональну політичну структуру.

На підтвердження нашої думки нагадаємо, що Франц Йосип I, звертаючись до строкатого населення своєї імперії, патріархально-урочисто проголосував: «Мої народи» («An meine Völker!»). Цісар носив титули королів Австрії, Угорщини, Богемії, Хорватії і Словенії, Галичини та Лодомерії. Габсбурги завжди демонстрували схильність проводити політику «мінімальних кроків» в плані визнання прав національних провінцій. При цьому «гра в піддавки» із туземними етнократами слугувала кінцевій меті: збереженню свого контролю над владою та забезпеченню статусу імперії як великої держави.

В той самий час Микола I був лише царем Польським та Великим князем Фінляндським. При цьому решта Російських імперських територій в процесі їх колонізації (Наддніпрянина, Кавказ, Середня Азія) лишилися будь-якої історико-адміністративної специфіки, існували відокремлені, ізольовані культурні вогнища, а місцева еліта

надовго утратила інтерес до власної культурно-регіональної специфіки.

Відповідно, практика політичного розвитку Дунайської монархії, як і деяких інших європейських монархій, сприяла тому, що у народів Центральної Європи протягом багатьох століть зберігалася специфіка адміністративного розподілу на землі – «Land» [Фрейдзон, 1999, с. 23]. Останній здійснювався з врахуванням принципу національно-історичних індивідуальностей. Такий підхід не знищував паростки етнорегіональної свідомості, а з часом навіть став причиною зростаючого земського патріотизму та емансипації, регіональної самоідентифікації. Були збережені, як мовно-культурна самобутність, так і паростки місцевих земсько-регіональних традицій.

Сам по собі процес національної консолідації народів Центральної Європи своєю генезою уходить в добу феодалізму. У цю епоху був закладений фундамент формування сучасних націй, а на основі політичних і правових традицій розвилися правові системи низки держав. При цьому не останню роль для справи прискорення національної консолідації грали органи автономії. Останні мали феодальне походження, їх масштаб політичного впливу співвідносився із традиціями автономій, але вони сприяли збереженню локально-провінційного, земельно-регіонального рівня колективної ідентичності. Означена обставина спонукала відомого празького професора Й. Л. Піча (1847–1911) у перелік імперських інститутів Габсбургів включити периферійні автономні символи. Безпосередньо Піч писав: «Довгі роки сейми вважалися представницькими органами» [Піч, 1875, с. 161].

Втім слід зазначити, що здатність або право автономних суб'єктів доби феодалізму (ландтаг, сейм, збори, парламент, сабор) діяти на підставі традицій, визнаних та закріплених центральною владою, залежала від історико-політичної індивідуальності регіонів. При цьому системну зрілість феодальних представницьких інститутів можна визначити такими критеріями: територіальна, судова, фінансова автономії та муніципальна самоврядність. Відповідно, мультиетнічне розмаїття та регіональна своєрідність Старого континенту спонукає нас означити деякі характерні риси збереження та розвитку феодальних автономних традицій, а звідси і наступної генези середньовічних представницьких установ у станово-представницькі органи на тернах держави Габсбургів.

Своє вагоме місце регіонально-земські установи посіли в політичній історії Чехії. В минулому цієї держави сейм був постійно діючим органом та виконував різні функції і формувався з різних соціальних джерел. Представницький чеський орган історично зростає з народних зборів до державного періоду та поступово перетворився на збори представників вищої аристократії раннього середньовічного суспільства. Від XIII ст. на Землях корони Святого Вацлава почала формуватися стана структура суспільства, але сейм не перетворився на орган станового представництва, а був, по суті справи, з'їздом представників чеської шляхти, який

захищав її інтереси та вирішував важливі проблеми її існування. Лише після гуситського руху, соціальний склад сейму став більш представницьким, а в його роботі почали брати участь посланці міст.

Безумовно, потужні традиції національного чеського самоврядування стали об'єктом колонізації багатовікового войовничого діалогу чеських і німецьких феодальних еліт. Втім, не зважаючи на «білгородську катастрофу» 1620 р., яка, на думку Й. Добровського «паралізувала та зробила слабкішим дух нації» [Dobrovský, 1955, s. 113], багато років символами чеської національної величі продовжували бути сейми – Чехії та Моравії. Однозначно, обидва відіграли позитивну роль для справи розширення домінантності особистої ідентичності. Втім, наслідком феодальної автономії Богемії стала поява чесько-німецької протонаціональної спільноти. Проілюструвати наше твердження варто словами Й.М. Туна. Відомий консервативний політик, мешканець Богемії, етнічну приналежність провінційної еліти визначив такими словами: «Ні чех, ні німець, а тільки – богемець» [Thun, 1845, s. 17]. Схожу оцінку досить розмитій самоідентифікації деяких мешканців Богемії ми можемо знайти у спадщині майбутнього російського сенатора Ф. Лубяновського. Його подорожні записки містять виключно поняття «богець» в значенні мешканець Богемії, і у них просто відсутнє поняття «чех» [Лубяносский, 1805, с. 106]. З огляду на сказане, автономні традиції, а втім загальний аспект становлення і розвитку чеської національної ідентичності, неможливо розглядати відірвано від специфіки і світоглядних переконань як протонаціональної спільноти, так і від впливу німецького фактору в Богемії. Існує чимало доказів того, що представники династичної монархії у своїй національній політиці прагнули спиратися на місцеву чеську і німецьку богемську шляхту. Не випадково, що цілий пласт аристократичних родів були як вихідцями з коронних чеських земель, так і носіями державно-політичних прав. Це Шварценберги, Штернберки, Кінські, Туни, Кауниці, Коловрати, Гаррахи, Жеротіни, Лобковіці, Ностиці, Подебради, Рожемберки, Кларі-Альдрінгени, які забезпечували адміністрування як в імперії, так і на своїй етнічній батьківщині. Богемська аристократія була імперською опорою, культивувала почуття відданості монархові, а її регіональна свідомість інтегрувалася у систему загальноімперської лояльності.

Таким чином, не зважаючи на те, що політичний суверенітет провінційних представницьких органів на Землях корони святого Вацлава пригнічувався і обмежувався центром, земельні самоврядні традиції на багато років зберігалися автономними інститутами і провінційною становою елітою. Наявні політичні традиції стали умовою появи компромісної ідеології чеського національного руху. Практика компромісів пояснюється внутрішніми земельними обставинами (Богемія, Моравія, Сілезія) та фактом земської, чесько-австрійської багатовікової спільної історичної долі. Ідея земського патріотизму, яка будувалася на тлі історичного права Землі Чеської корони, історичній самобутності регіонів та

усвідомленні особливості чесько-німецької протонаціональної спільності в межах держави Габсбургів, хоч і сприяла зниженню градусу опозиційного чеського руху відносно універсальної імперської ідеології, але прискорила процес формування національно станових феодально-буржуазних органів.

На відміну від Богемської і Моравської самоврядних традицій, організація станового представництва в Угорському королівстві мала свої особливості. Від 1290р. вищим законодавчим органом середньовічного Угорського королівства був парламент (Országgyűlés). Межі законодавчої компетенції цієї представницької установи звужувалися або розширялись у відповідності до ступеня угорської національної активності. Втім рішучий тон угорської політичної еліти, а вона була зорієнтована на енергійний захист своєї етнічності, став причиною того, що правлячий клас відстоював значний обсяг своїх станових привілеїв і державно-політичних прав. Показово, що в угорців органи станової автономії збереглися навіть у XVIII ст. – у період австрійського абсолютизму.

Компетенція Угорського парламенту поширювалася не тільки на угорські етнічні території. Як відомо, з 1526 р. певне територіальне ядро Королівської Угорщини складали словацькі землі: майже двадцять з тридцяти комітатів. Керівництво комітатів обиралося із числа представників провінційних еліт та здійснювало місцеве управління в межах, визначених законодавством. З 1536 р. Братіслава (Пожонь, Прессбург) стає столицею Угорщини та місцем перебування намісництва (1542–1724). При цьому з 1563 р. місто стало коронаційним центром угорських правителів, у якому розташовувався Угорський парламент – Державні збори королівства. Останні були політичною представницькою організацією, що володіла правом приймати закони, проводити військовий рекрутінг і навіть накладати «вето» на податкові ініціативи австрійської влади.

Поступово збори набули характеру дворянсько-буржуазного представницького органу та відіграли виключну роль в часи революції 1848–1849 рр., коли період «академічного» націоналізму змінюється епохою національної конкуренції та нових політичних можливостей. Відповідно до Державних зборів поряд з «політичним мрійником» Л. Кошутом також увійшов ідеолог словацького національного руху Л. Штур. Останній прагматично використав сейм для пропаганди словацьких національних ідей. Про цей факт ми можемо дізнатися з «Словацької національної газети» («Slovenskje národnje noviny»). Так, в жовтневому номері газети (1847 р.) була розміщена стаття «Наші надія та очікування перед майбутнім засіданням Сейму». На газетних шпальтах Штур озвучить традиційні вимоги введення «в початкових школах материнської мови», запровадження використання словацької мови в богослов'ї, її знання медиками та юристами [Stúr, 1847]. Як бачимо, ідея мовної рівності отримала публічність саме у парламентській боротьбі словаків за свої громадянські права.

В той самий час угорські національні парламентарії, взявши на озброєння гердеровську етнолінгвістичну систему аргументів, сформулювали ідеєю «*patio hungarica*» – амбітну політичну програму із фундаментальним принципом ідентичності держави і нації. Втім подібна стратегія несла рудиментарні плями імперської ідеології. Народжена в головах парламентарів ідея передбачала утворення національної держави з представників єдиної угорської нації, при цьому на практиці виникала нова багатонаціональна держава з неугорською більшістю.

Таким чином багатоміжове існування станового представницького органу в Угорському королівстві, що спирався на традиції національної державності дворянства, визначив рішучий тон угорської політичної еліти в плані захисту свого правового статусу в межах монархії Габсбургів. Відповідно, органи регіональної автономії поряд із багатонаціональним характером монархії ставали дестабілізуючим елементом в макроструктурі Габсбургів. В той самий час генеза проблеми становлення словацької ідентичності з її національною ідеологією, в екзистенційних умовах угорського політичного панування носила характер послідовної асиміляції переможеного народу народом переможцем. Означений фактор особливо помітно проявився в практиці роботи Державних зборів Угорського королівства періоду «Весни народів». Безпосереднє закріплення коштувочі концепції «єдиної титульної політичної нації» як ідеологічної основи революційної модернізації Угорського королівства поставило під сумнів перспективу збереження колективної ідентичності таких народів королівства, як словаки, румуни, хорвати, серби, українці.

Наявність такої інституції, як представницький феодальний орган – сейм, мала виключне значення в плані збереження та розвитку національної самосвідомості поляків. Своім корінням історія сейму уходить у вічеві традиції і пов'язана з еволюцією станової системи в Польщі. Перший етап сеймського досвіду у поляків припадає на кінець XV–XVIII ст. Тут варто згадати про дві особливості в діяльності цієї установи. Вони дозволяють пояснити причину існування протягом трьох віків у політичній історії Польщі стійкої тенденції до регіональної відцентровості. Перша особливість – це участь в роботі представницької установи лише одного вищого феодального стану – шляхти. Наступна особливість: сейм Речі Посполитої, будучи *de jure* державним представницьким органом, *de facto* представляв собою форуму послів від самоврядних земель. Перша обставина на шкоду загальндержавним інтересам дозволила шляхті перетворити сейм на засіб захисту своїх станових інтересів. Друга особливість мала найбільш згубний наслідок тому, що регламентом дозволялося навіть окремому представнику провінційної установи по суті ветоувати будь-яке рішення загального зібрання. Фактично політичне рішення загальндержавного сейму стало заручником регіонального інтересу провінційних еліт.

Загалом традиції польської національної державності неодноразово втілювалися шляхтою в рішеннях автономних політичних органів. Останні збереглися на польських землях навіть після їх розділу. Для прикладу: Наполеон Бонапарт заснував Князівство Варшавське зі своїми органами влади та армією. Після Віденського конгресу 1814–1815 рр. на теренах Дунайської монархії аж до повстання 1846 р. існувала республіка Вільне місто Краків.

Наступне: значна частина Великого герцогства Варшавського «на вічні часи» була приєднана до Російської імперії під назвою Царства Польського (03.05.1815), та отримала конституційний устрій. Із конституцією російський монарх дарував право на власний сейм, державний апарат, армію та офіційну польську мову. При цьому жителів Царства Польського привели до присяги на підданство російському государеві. Як бачимо, навіть консервативна внутрішньополітична практика царизму, з її безкомпромісним ставленням до національних рухів, як це, наприклад, було із польським національно-визвольним повстанням 1830–1831 рр. не дозволила знищити деякі елементи автономних традицій аж до розгрому польського повстання 1863–1864 рр.

Як відомо, свою історико-політичну долю має і вітчизняне місцеве самоврядування. Так, царська Росія безпринципно знищувала будь-які паростки місцевих державно-правових традицій на теренах Наддніпрянської України. Дещо іншою була доля підавстрійських українців. Після розподілу Польщі на території Галичини діяв сейм – типова для Центральної Європи установа часів станового парламентаризму. Відомо, що, формуючи склад представницького органу, австрійський цісар спирався не тільки на представників аристократії, але й включив до складу установи місцеве духовенство. Таким чином, династична монархія «обережно відкрила» політичні можливості перед українством. Це зумовило формування лояльного, доброзичливого ставлення до дому Габсбургів та трансформувалося в елемент національної історичної свідомості населення західної України.

Востаннє Галицький становий сейм скликався в 1845 р. В той самий час виконавчий орган сейму – Станова управа діяла аж до 1861 р., коли її повноваження перейшли до виконавчого органу нового сейму – Крайової управи. Буде справедливим припустити, що не в останню чергу парламентські традиції на землях Галичини стали причиною високої політичної активності населення в часи «Весни народів». У якості доказу такого нашого твердження варто згадати про факт організації у Львові 2 травня 1848 р. «Головної Руської Ради» – політичної організації української інтелігенції та уніатського духовництва. Як відомо, організація вперше офіційно проголосила українців Галичини частиною українського народу [ІР НБ НАН, ф. XXI, арк. 1212].

Як свідчать численні документи, «прищестя» до Європи націоналізму стало причиною суттєвого зрушення в національно-культурній свідомості «народу руського» [ІР НБ НАН XXI, арк 1]. При цьому саме поліетнічність Дунайської монархії

обумовила появу інтелектуального парадоксу. Його зміст полягає у співіснуванні відцентрової ідеології націоналізму поряд із доцентровим лібералізмом. Як свідчать численні документи (повідомлення, звернення, прохання) [ЦДІАК, ф. 442, оп. 798, спр. 153, арк. 354–355], у народів, і в тому числі українців, що знаходилися під владою династичної монархії, процес національної емансипації супроводжувався становленням політичних ліберальних уявлень про громадянські права і конституціоналізм. До того ж, підавстрійські українці, на відміну від українців, підданих східній імперії, розширили досвід організації суспільно-політичного життя, а їхній інтелектуальний дискурс навколо змісту національної парадигми перетворювався на традиції політичного життя. Означені обставини й стали причиною того, що з часом українці заявили про себе як про самостійний народ з власною мовою та культурою, який у межах Австрії має право на територіально-адміністративну автономію.

В процесі формування національної парадигми південних слов'ян позитивну роль відіграв такий представницький орган Хорватії і Славонії, як сабор. Традиції самоврядування на означених територіях зародилися ще у ранньому феодализмі. У XIII ст. відбувся розподіл на дві окремі парламентські одиниці: хорватську і словенську. Історія еволюції хорватських автономних органів – це шлях успіхів і поразок її панівного політичного класу. Але Хорватія володіла низкою представницьких атрибутів: це автономна законодавча влада (сабор), система станового регіонального самоуправління (жупа), представник виконавчої влади в особі королівського намісника – бана [Кирилина, 2011, с. 96].

Як відомо, відправною точкою національно-політичних змін в Хорватії стала реформаторська діяльність Марії Терезії та Йосифа II, якого князь Меттерніх назвав «безсилим послідовником своєї матері» [Градовский, 1899, с. 602–603]. Втім у 1790 р. був відновлений символ дворянського історичного права – «конституція». Були збережені так звані «муніципальні права», що передбачало наявність деяких привілеїв. Так, Хорватія і Славонія визнавалися особливою частиною Земель Угорської корони. Сабор зберігав право законодавчої ініціативи, рекрутінгу та закріпив за собою право визначати офіційну мову та зберігати традиції віросповідання.

У 1815 р. хорватське самоврядування стало об'єктом реформаторського тиску Франца II, безмежного педанта «з неповоротким розумом», як про нього жартували сучасники. Спираючись на бюрократичне чиновництво, останній імператор Священної Римської імперії в рамках абсолютистської монархії забороняє діяльність сабору. Провінційна станова еліта вороже сприйняла дії цісаря, що було обумовлено як особливостями соціально-політичного розвитку Хорватії в середньовіччя, так і намаганням протидіяти політиці абсолютизму, яка проводилася Габсбургами на національних периферіях імперії. Боротьба за феодальну автономію набрала форми етнічної опозиції хорватів до австрійської влади. В умовах

політики загальної уніфікації сабор стає символом боротьби за національні права, такою собі реліквією втраченої державності. З 1825 р. діяльність хорватського зібрання була відновлена, але процес національного відродження народу вже неможливо було зупинити.

Нова хвиля діяльності сабора припадає на революцію 1848–1849 рр. Відповідно Хорватська «революційна весна» у часі переплітається із Угорською революцією, підготовкою та скликанням Франкфуртських зборів 18 березня 1848 р. у Загребі відкривається засідання Хорватського сабору (Hrvatski sabor). У стінах парламенту було прийнято низку сміливих рішень. Насамперед, Хорватію визначили як єдність Славонії, Далмації, Істрії і Військового кордону. Австрійського військового хорватського походження Й. Слачича обирають на посаду бана Хорватії. Останній підтримував прагнення хорватів та очолив військово-політичні сили, які активно протидіяли радикальним угорським революціонерам, які за будь-яку ціну намагалися реалізувати свій політичний задум – побудову національної держави на принципах «*patio hungarica*». У цілому хорватське зібрання революційного періоду несло рудиментарні плями свого складного історико-політичного сюжету, що і визначало зміст ідеологічної практики національних хорватських діячів та компромісну тактику їх політичної поведінки. Відповідно, не зважаючи на те, що після революції сабор було розпущено і наступне зібрання відбулося лише у 1861 р., навіть обмежене у своїх правах представницьке зібрання стало стартовим майданчиком у справі об'єднання хорватських земель і консолідації еліт в напрямі боротьби за широкі національні права.

Таким чином дворянські представницькі установи мали позитивне значення для справи формування національної ідентичності народів династичної монархії. Автономні органи самоврядування створювали умови як для регіональної політичної активності та консолідації провінційної еліти так і сприяли емансипації колективних ідентичностей у межах загальноімперського політичного процесу.

Справедливо буде зазначити, що еволюція політичної нації безпосередньо залежала від спроможності етнічних еліт подолати шлях від етнічності до національної держави, від аморфних соціальних утворень до соціально-політичних груп, здатних сформулювати національно-ідеологічне кліше.

Для прикладу ми обрали польську, угорську, чеську та словацьку панівну шляху. Остання зайняла своє місце в процесі національної консолідації та в тій або іншій мірі взяла участь у міфотворчості, пропаганді та закріпленні національної свідомості. Наше узагальнення обумовлено багатьма аспектами типової схожості соціально-політичних рис, які були притаманні етнічним елітам династичної монархії: цивілізаційна схожість, соціально-становова структура, спільність історико-політичної долі, політична практика володарювання династії Габсбургів, все це наклало відбиток на політичне та культурне обличчя названих народів.

Втім процедури дослідження теми впливу політичної практики шляхти на еволюцію їх національних парадигм «впирається» не тільки в індивідуальність історії імперських периферій, але, не в меншій мірі, в оціночні судження марксистських науковців навколо тези «про повну» і «неповну» соціальну структуру народів Центральної Європи. Як стверджують дослідники, переважна більшість етносів Дунайської монархії були позбавлені можливості спиратися на свою стану етнічну еліту, а тому рушійною силою процесу їх відродження стали різночинна інтелігенція та духовенство.

Тож цілком логічно постає запитання: хіба можна пояснити проблему повільного розвитку чеського, словацького, румунського, сербського національних інститутів лише слабкістю їх етнічних еліт або наслідком негативного впливу «плебейської» етносоціальної структури на процес формування якісних ознак національно-патріотичних сил.

Як відомо, право на існування наукової концепції про неповну соціальну структуру досить аргументовано обґрунтували та, відповідно, розвивали цю тему у своїх дослідженнях такі науковці, як О. Мильніков, Я. Шолта, А. Шпіс, В. Фрейдзон, І. Лещіловська [Мильніков, 1982, с. 72–73]. З часом концепція була уточнена і розвита низкою інтелектуалів, які вивчали процес слов'янського націотворення: це М. Хорх, О. Сальков, І. Чуркіна, Н. Коровіцина [Хрох, 2011; Сальков, 2012; Čurkina; Коровицына, 2006] та ін. Згадані дослідники досить типово, без насильницької стерилізації марксистської тези про класову структуру феодального суспільства, воліють використовувати теоретичне кліше про неповну соціальну структуру словацького, чеського, хорватського, болгарського та румунського соціумів.

Наприклад, Я.Тибенський стверджує, що соціальна структура словацького соціуму була досить умовно представлене власними етнократами. Далі дослідник в своїх працях наводить цифру у «десять тисяч» сімей дрібної еліти, яка, відповідно, і вирішувала соціальну та економічну долю словацького народу [Tibenský, 1964, s. 34]. Вузкий прошарок етнічної еліти, вважає Тибенський, став однією з умов політичної поміркованості, або навіть консерватизму словацького національного руху. Подібний підхід є досить типовим. Для ілюстрації варто навести цитату із спільної праці відомих славистів: члена-кореспондента Російської академії природничих наук І. Лещіловської та доктора історичних наук В. Фрейдзона. Вони пишуть: «чехи, словаки, серби, словенці, румуни (в Угорщині) по суті були позбавлені національного дворянства» [Лещиловская, Фрейдзон, 1973, с. 3]. Дещо іншими словами опише соціальну структуру народів Центральної Європи угорський історик Е. Нідерхаузен: «у деяких етносів була своя феодальна еліта, свій панівний клас, а у деяких його не було» [Нидерхаузер, 1998, с. 29]. Як бачимо, склалася певна наукова традиція, за якою, одних для простоти йменували «дворянськими», інших «недворянськими народами». Наведений вище ланцюжок цитат є концептуально спільним місцем у численних працях,

присвячених епосі становлення націй. При цьому відсутність етнічної шляхти визначалася авторами як основний несприятливий чинник в процесі формування їх націй. І це твердження важко не сприйняти як базове, але в той самий час воно потребує певного уточнення.

На нашу думку, сама концепція, як науково-теоретична конструкція дозволяє досить логічно та послідовно пояснити цілу низку непростих обставин розвитку національних рухів першої половини XIX ст. на теренах монархії Габсбургів, а головне – гармонійно уточнити причини як недостатньої політизації рухів, особливо слов'янських, так і переважно мовний характер їх національних ідеологем. Так, професор Карлового університету М. Хорх, а він використовує поняття «неповна соціальна структура», вважає, що в багатьох програмах національних рухів ми можемо досить чітко визначити перевагу мовної ідеологем над політичною. Хоча в окремих випадках існували і винятки. Як вважає чеський науковець, у сербів, греків, ірландців мовна проблема посідала друге місце після політичних вимог у змісті національних програм. Ланцюжок своїх науково-теоретичних тверджень М. Хорх формує, виходячи з концепції нерозвиненості соціальної структури низки національних рухів. Відповідно, в суспільствах, у яких соціальна структура непануючої етнічної групи була неповною, в національній платформі домінували мовна вимога та стійке бажання лідерів «інтелектуального формату» надати власній культурі офіційного статусу. З іншого боку, там, де соціальна структура була більш розвинутою і до неї входили представники правлячих класів та еліт, до національних програм переважно включали політичні цілі [Хрорх].

Попри те, марксистський підхід, за яким процес модернізації чеського, словацького, румунського, сербського соціумів був справою переважно «нечисленного соціального прошарку» інтелігенції, безумовно, варто розглядати як базовий. Але при цьому уважне прочитання вже існуючого наукового матеріалу [Шпис, 1982; История Словакии, 2003] дозволяє дещо додатково уточнити тезу про неповну соціальну структуру деяких народів Дунайської монархії та конкретизувати значення станової еліти для практики націотворчого процесу.

Отже, закономірним буде вважати, що саме така категорія етнічної еліти, як шляхта, не просто відстоювала свої соціальні привілеї, в тому числі плекаючи ідею певного політичного реваншу, зберігала пам'ять про історичну велич свого минулого, а з часом слугувала і додатковим соціальним джерелом не тільки для становлення нової політичної та духовної еліти, а в тому числі була суб'єктом процесу модернізації. Відповідно, маючи на меті захистити принцип свого історичного права, виправдати претензії на станові преференції, територіально-провінційні володіння, шляхта в тій або іншій мірі озброїлась атрибутами національної ідеології та взяла участь у політичній боротьбі періоду становлення націй.

У низці історичних епізодів саме феодална еліта приєднувалася до кола позитивних національних сил. Для прикладу можна згадати факт активної участі угорської та польської шляхти у національно-визвольному русі своїх країн. При цьому, як відомо, їх діяльність навіть принесла цим народам певні позитивні наслідки щодо реалізації їх національних вимог. Так, у 1867 р. імператор Австрії Франц Йосиф I був змушений піти на компроміс з угорською елітою, в результаті якого Австрійська імперія була перетворена на двосудину державу – Австро-Угорщину. Польська шляхта, як відомо, хоча і не змогла домогтись таких результатів, але все ж з 1815 р. увійшла до складу Російської імперії на правах Царства Польського.

З огляду на заявлене, цілком справедливо виникає запитання: де приховується той механізм, що запускав почуття особистої гідності та високий ступінь національного патріотизму й чому угорська та польська шляхта знайшли сили проявити себе в активній фазі своїх рухів, а, наприклад, чеська, а тим більше словацька еліта залишалися майже непомітним учасником в періоди радикальних випробувань? Часткову відповідь на поставлене запитання, можна отримати з аналізу кількісних показників етнічної шляхти. Так, в соціальному розрізі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в структурі населення Угорщини особливу сходинку стабільно посідало дворянство. За статистичним матеріалом Е. Фенеша – фундатора угорської статистики, члена-кореспондента Угорської академії наук з 1837 р., на початку 40-х рр. XIX ст. на землях Угорської корони проживала приблизно вісімсоттисячна шляхта, тобто більше, ніж 5 відсотків від всієї чисельності угорського населення [Fényes, 1843, s. 68–75]. До речі, якщо взяти до уваги інші статистичні дані, якими користувалася Р. Авербух [Авербух, 1965], то, проаналізувавши їх, можна порахувати, що угорська шляхта за своєю чисельністю майже в чотири рази перевищувала чисельність ремісників Угорського королівства.

Ще більш вражаючу статистику відносно чисельності вищого дворянського стану в соціальній структурі польського суспільства ми можемо знайти на сторінках широко відомого видання «Польська енциклопедія шляхти». В енциклопедії представлена така картина соціальної структури польського народу: на десятимільйонне польське населення припадало більше мільйона представників шляхти або 10 відсотків від чисельності всіх поляків [Polska encyklopedia, 1935]. До речі, значна чисельність представників вищого стану в Польщі обумовила їх активну участь у процесі самоврядування. Відповідно, з огляду на те, що володарем шляхетського титулу був майже кожен десятий підданий Речі Посполитої, в парламентській діяльності брало участь 8–10 відсотків населення всієї держави. Польська шляхта створила прецедент крайньої форми станової представницької установи, зрівнявши всіх її членів в політичних правах за принципом «одна свобода і тільки для всіх» (право вето). Таким чином, згадані вище чисельні показники дещо пояснюють причину «високої градусності»

національно-визвольних рухів угорського та польського народів.

Відповідно, в плані продовження нашого дослідження напрошуються певні екстраполяції з польсько-угорської практики національного руху на словацький етноісторичний фундамент. Відносно визначення показника загальної чисельності словацької шляхти досить логічним буде звернутися до «Історії Словаччини». Автори академічного видання вказують на той факт, що найбільш важливим за середніми європейськими мірками і досить чисельним прошарком населення була шляхта. При цьому на території Словаччини, яка займала п'яту частину території Угорщини, мешкало більше половини загальної чисельності привілейованого стану (у 1787 р. їх було понад 95 700, до 1846 р. їх чисельність зростає до 163 500) [История Словакии, 2003, с. 210–211]. Таким чином, бачимо, що за своєю чисельністю словацький привілейований стан принципово не відрізнявся від подібних показників сусідніх народів.

Аналіз наявних досліджень дозволяє дещо узагальнити: насамперед, соціальна структура деяких слов'янських народів монархії Габсбургів була досить типовою та принципово не відрізнялася від соціальної структури районів Центральної та Центрально-Східної Європи. Іншими словами, народи та етноси, що мешкали на територіях підвладних австрійському монарху, історично були інтегровані у європейське коло політичних впливів та соціальних тенденцій. Відповідно, в економічному, соціально-статусному, правовому розумінні, а також за чисельними показниками, етноеліта словаків, чехів, румун, словенців принципово не відрізнялася від інших представників панівного класу з різних регіонів імперії Габсбургів.

Наше твердження має таке пояснення. У означених вище народів до числа «шляхти» варто відносити не лише членів заможних та впливових родин (магнатів), але й власників так званих станових грамот про привілеї. Для останніх, позитивний принцип конструювання колективної ідентичності формувався з моментів станової приналежності, відповідно етнічна приналежність була чимось другорядним у змісті їх свідомості.

Привілейовані особи хоча і не володіли значними статками, але мали право брати участь в самоврядуванні комітатів та в роботі сеймів. У повсякденному житті така дрібна шляхта користувалася всіма дворянськими привілеями, мала активне і пасивне виборче право в провінційних виборних органах, а інколи навіть не сплачувала податків та була звільнена від виконання громадських повинностей.

Тому із змісту наведеного вище матеріалу вимальовується картина неоднорідної структури вищого стану. Фактично загальна чисельність «феодалного класу» складалася не тільки із поміщиків, але також із земанів, латинкою «nobilies» або «nobiles regni» (дворяни або царські дворяни). Безумовно, земанство, як внутрістановий прошарок на дворянських ієрархічних сходинках, не варто вважати виключною соціальною специфікою, що

мала місце на теренах монархії Габсбургів. Внутрістанова неоднорідність отримала своє відзеркалення в соціально-політичній структурі всієї Європи. Наприклад, у Франції склад «малої аристократії» становили шевальє (chevalier) – «той хто їде на коні». В той самий час, у Німеччині існував досить широкий статусний прошарок людей, що володіли титулом, який надавав їм привілеї – судові права, податкові пільги, але на практиці вони були декласованою шляхтою і тому їх дещо образливо називали – krippenreiter («лицарі на дерев'яних конях»).

До речі, внутрістанове розмаїття мало місце і в німецькій Пруссії. Соціальна практика історії цього королівства демонструє: статус німецького рицарства, в цілому його внутрішня соціальна стратифікація суттєво модифікувалися під впливом політичних процесів і економічних змін Пруського королівства. Так, головним явищем прусського села стало руйнування традиційної соціальної структури, статусності та відносин. Це стало причиною того, що дворянам стало конче не вистачати земельних володінь для забезпечення свого економічного існування. «Приблизно 20 тис. дворянських родин – пише Р. Козеллек, – втричі перевищували число лицарських маєтків існував цілий шар дворян, які були майже повністю збіднілими» [Назимов, 1886, с. 42–43]. Досить часто в одному невеличкому селі могло налічуватися від шести до десяти дворянських маєтків, які були навіть менше селянських наділів. Зубожіння дворянства до початку XIX ст. являло собою досить помітну соціальну проблему. Тому нерідко дворянство займало дрібні державні посади. Наприклад, з числа дворян були поштмейстери, митники і писарі, домашня прислуга і навіть «благородні» жебраки.

До речі, схожі процеси станової диференціації мали місце і в Хорватії. В кінці XVIII – на початку XIX ст. 84 відсотка шляхти не володіла селянами, а тому з причини «жахливої бідності» вони навіть не могли виконувати військової повинності [Фредзон, 71, с. 71].

Таким чином, земани, дрібна шляхта являли собою чисельний прошарок дрібноземельних власників в Чехії, Польщі, Угорщини, Німеччини та досить часто власноруч здійснювали господарську діяльність, а іноді навіть наймалися обробляти селянський земельний фонд. На перший погляд, таку шляхту ми можемо досить опосередковано віднести до представників вищого панівного класу. Але цілком справедливо стверджувати, що саме ця частина маргінальної шляхти мотивувала дослідників з числа марксистів закріпити наукову тезу про існування неповної соціальної структури у багатьох народів монархії Габсбургів в період їх національного пробудження.

Основне, що відрізняло дрібну шляхту від селян, це система феодального права, в якій закріплювався порядок ієрархічних соціальних відносин. Таким чином, незважаючи на розмір матеріальних статків, дрібна шляхта Центральної Європи, в будь-якому випадку в правовому відношенні мала значно більше привілеїв, ніж селяни, що стояли нижче на соціальній

драбині. Відповідно, наближаючись до періоду своєї історії, який в науці отримав назву «Весни народів», шляхта, в тому числі і дрібноземельна, за всіма формальними показниками являла собою складову частину з числа вищого правлячого класу. Більше того, на нашу думку, соціальна структура панівного класу Дунайської монархії була більш строкатою і диференційованою.

Загалом національний рух, модернізація чеської, сербської, словацької духовної культури, мови, її світський рівень на рубежі XVIII–XIX ст., був справою як нечисленного соціального прошарку етнічної інтелігенції (священики, вчителі, лікарі) так і справою регіонально-провінційної шляхти. Для підтвердження нашої думки наведемо статистику словацького дослідника Я. Гучко. Він стверджує, що соціальна база інтелектуальної еліти була більше насичена представниками різних станових верств, і в тому числі, стверджує дослідник, на 20–25 відсотків формувалася з числа представників місцевої шляхти [Нусько, 1974, с. 2].

Таким чином, з огляду на сказане вище, доцільно говорити не про остаточну завершеність процесу деєтнізації представників з числа пануючих регіональних еліт, а про високий ступінь їх національної аморфності, конформізм, яким пояснюється бажання шляхти зберегти свій статус феодалів, оскільки носієм політичних прав було тільки дворянство. На нашу думку, політика деєтнізації вищих верств населення держави Габсбургів призвела не до утворення суспільства з «неповною соціальною структурою», а стала причиною «стратифікаційної неврівноваженості» їх соціальної структури. Гадаємо, це словосполучення більш точно віддзеркалює реальний зміст структури ряду народів кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Відповідно, складна диференційована структура панівного класу у низки народів, підвладних Габсбургам, стала каталізатором їх досить низької соціально-політичної активності. З часом наявна соціальна деформація визначила як індиферентне ставлення частини панівної еліти до ідеології національного відродження, так і лояльну поведінку шляхти до метрополії. Таким чином, національна ідеологія, що була старанно «профільтрована» крізь сито соціального інтересу «плебейської» еліти, стала причиною домінування конформістських політичних тенденцій, поміркованості політичних настроїв, а у деяких слов'янських народів, зазначене стало причиною закріплення мовно-культурної парадигми національного руху нації.

Втім існують підстави стверджувати: у народів Дунайської монархії інша частина представників вищого феодального класу стала каталізатором інтенсифікації національного процесу, інтелектуальною умовою активної національної пропаганди та якісною складовою «Весни народів». Показово, що до числа активних національних патріотів з дрібної шляхти в різні часи входили: архієпископ О. Рудней, діяч словацького пробудження А.Ф. Коллар, науковці та кодифікатори мови М. Бел, А. Бернолак,

Я. Чаплович, Ю. Палкович, засновник театру Г. Феєрпатакі-Белопотоцький, угорські радикальні революціонери Ш. Петефі, Л. Кошут.

Як бачимо, чимала кількість європейських інтелектуалів рекрутувалася з числа дрібної шляхти та привнесла до національного фундаменту свої соціальні цінності і підтримала еволюцію етнічних політичних і культурних традицій. Відповідно, у становій ієрархії держави Габсбургів ядром національної еліти поряд із іншими суб'єктами соціальної дії ставала дрібна провінційна шляхта.

Висновки. Таким чином, діяльність династії на теренах багатоетнічної Центральної Європи однозначно не варто розцінювати як безкорисливу турботу вінценосців про благополуччя своїх підданих народів. Самовідданість, з якою Габсбурги свою життєву енергію жертвували на благо народів, була далекою від альтруїзму. В той самий час внутрішньополітичну практику деяких представників династії, їх «тактику виживання», не слід ототожнювати з дріб'язковим егоїзмом та виключним служінням своїм корисливим інтересам.

З другої половини XVIII ст. Габсбурги, маючи на меті прагматично пристосовувати бюрократичну машину макросистеми до рівня зростаючих національних настроїв периферій, стали проводити тактику поміркованих компромісів. Подібний підхід не міг до кінця розв'язати національну проблему, але гарантував подальше існування цілісної держави Габсбургів. До того ж, схильність представників центральноєвропейської династії до «згладжування протиріч», а не до агресивного знищення національних регіональних сил, варто вважати позитивною рисою їх внутрішньої політики. Такий підхід до певної міри дозволяв уникати руйнівних тенденцій, агресивних відцентрових рухів та зумовив появу політики діалогу із конфліктуєчим націоналізмом регіонів.

Парадоксом «тактики виживання» Габсбургів стала віра її представників у те, що практичний аспект згладжування національних протиріч має базуватися не лише на ініціативах національних мрійників-інтелектуалів про майбутнє своїх народів, а формуватися з опорою на минулі традиції багатонаціональної регіонально-провінційної структури держави Габсбургів. Такий підхід зумовив багатовічне існування еkleктики: адміністративно-бюрократична система імперії, провінційна самоврядність та ідея земельної батьківщини. Відповідно, представницькі автономні органи самоврядування сприяли емансипації колективних ідентичностей в межах загальноімперського політичного процесу. До того ж, справедливо підкреслити, що саме етно-туземна шляхта, що була досить численною і не до кінця асимільованою представниками династичної монархії, не тільки відстояла свої соціальні привілеї, зберегла пам'ять про історичну велич свого минулого, але й стала додатковим джерелом для становлення нової політичної еліти і суб'єктом модернізаційних процесів.

Список використаних джерел

- Bevzyuk, Y., Doroshko, M., 2019. Awakening of non-titular nations as a factor of breakup of empires (on the example of the Habsburg monarchy), *East European Historical Bulletin*. ISSUE 13, Drohobych, p.104–113.
- Čurkina, I. V., 2010. Словенские протестанты и формирование словенской идентичности, *Obdobja*, № 27, с. 9–18. [Online]. Доступно: http://centerslo.si/wp-content/uploads/2015/10/27-02_Curkina.pdf (дата звернення: 15.08. 2019).
- Dobrovský, J., 1955. *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur*, Halle: VEB Max Niemeyer Vlg., 144 s.
- Fényes, E., 1843. *Statistik des Königreichs Ungarn*, Pest: Trattner-Karoly, 331 s.
- Hantsch, Dr. Hugo, 1962. *Die Geschichte Österreichs 1648 – 1918*, Graz, Wien, Köln: Published by Verlag Styria, B. 2, 626 s.
- Hegel, G., 1953. *The philosophy of Hegel / ed. with an introduction by C.J. Friedrich*, New York: Modern Library, 552 p.
- Hučko, J., 1974. *Sociálna Sociálne zloženie a pôvod slovenskej obrodenskej inteligencie*, Bratislava, Veda, t. Nitrianske tlač., Nitra, 358 s.
- Kořalka, J., 1992. Czechoslovakia, *The American Historical Review*, vol. 97, n. 4, pp. 1026–1040. [Online]. Доступно: <https://doi.org/10.1086/ahr/98.2.652> (дата звернення: 06.01. 2020).
- Müller, A. H., 1816. *Versuche einer neuen Theorie des Geldes mit besonderer Rücksicht auf Grossbritannien*, Leipzig, 308 s. [Online]. Доступно: http://www.deutschestextarchiv.de/book/view/mueller_geld_1816?p=233 (дата звернення: 07. 03. 2020).
- Stúr, L., 1847. Naše nádeje a nádejosti k nastávajícímu snemu, *Slovenské národní noviny*. 29.10.1847, *Archív. Slovenské národní noviny*. [Online]. Доступно: <http://www.stur.sk/clanky/snn.htm>. (дата звернення: 07. 03. 2020).
- Palacký, F., 1898. Spisy drobné [Electronic resource]. – V Praze, d.I, s. 90–92. [Online]. Доступно: Mode of access: https://books.google.com.ua/books/about/Spisy_drobn%C3%A9.html?id=tqXqAQAIAAJ&redir_esc=y (дата звернення: 07. 03. 2020).
- Pelcl, F. M., 1956. *Paměti, korespondence, dokumenty. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění*, Praha, 166 s.
- Polska encyklopedia szlachecka: [rola szlachty na tle dziejowym]*, 1935., Warszawa: Wydawn. Instytutu Kultury Historycznej, t. 1. [Online]. Доступно: <http://cyfrowa.chbp.chelm.pl/dlibra/docmetadata?id=10063&from=publication&> (дата звернення: 07. 03. 2020).
- Schuselka, F., 1843. *Ist Oesterreich deutsch?* [Electronic resource], Leipzig: Weidmann, 67 s. [Online]. Доступно: <http://books.google.com.ua/books>. (дата звернення: 22. 08. 2019).
- Taylor, A. J. P., 1964. *The Habsburg Monarchy 1809 – 1918: a history of the Austrian empire and Austria-Hungary*, New-York: Paperback, 304 p.
- Tibenský, J., 1964. *Sborník štúdií Historického ústavu SAV pri príležitosti 200 ročného jubilea narodenia Antona Bernoláka*, Bratislava, 477 s.
- Thun, H. J., 1845. *Der Slawismus in Böhmen*, Prague, 23 s. [Online]. Доступно: https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10011555_00005.html (дата звернення: 07. 03. 2020).
- Wandruszka, A., 1989. *Das Haus Habsburg : die Geschichte einer europäischen Dynastie*, Wien, 224 s.
- Werbung, A., Viktor, F., 1843. *Österreich und dessen Zukunft*, Hamburg, 168 s. [Online]. Доступно: <http://www.google.com.ua>. (дата звернення: 19. 07. 2019).
- Авербух, Р., 1965. *Революция и национально-освободительная борьба в Венгрии 1848 – 1849*, Москва. [Online]. Доступно: <http://istmat.info/files/uploads.pdf>. (дата звернення: 17. 02. 2020).
- Исламов, Т., Масленникова Е., 1997. *Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика*, Москва, 318 с.
- Вэнк Соломон, 1995. Династическая империя или многонациональное государство: размышление о наследии Габсбургов в национальном вопросе. *Австро-Венгрия: опыт многонационального государства*, Москва, с. 5–24.
- Градовский, А., 1899. *Система Меттерниха*, Санкт-Петербург, т. 3. с. 545–613.
- История Словакии*, 2003. Пер. со словац. И. А. Богдановой, Москва, 435 с.
- Кирилина Л., Пилько Н., 2011. *История Словении*, Санкт-Петербург, 480 с.
- Институт рукопису Національної бібліотеки НАН України. Ф. XXI, арк. 1212, арк. 1211–1213. *Просьба духовенства о присоединении русинов венгерских округов к Львовской губернии при разделе Австрии 1848 г.*
- Коровицына, Н., 2006. Чешская идентичность, *Социологические исследования*, № 9, с. 102–109. [Online]. Доступно: http://essosman.hse.ru/data/081/785/1219/Sotsis_09_06_p102-109.pdf (дата звернення: 07. 03. 2020).
- Лещиловская, И., 1973. Революция 1848 – 1849 годов и угнетенные народы Австрийской империи, *Советское славяноведение*, № 3, с. 29–50.
- Лубянский, Ф., 1805. *Путешествие по Саксонии, Австрии, и Италии в 1800 – 1801 и 1802 гг.*, Санкт-Петербург, ч. 1, 248 с.
- Монолатій, І., 2008. Австролялізм як «тактика очікування» етніонаціональних спільнот західноукраїнського регіону, *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*, вип. 41, с. 156–166. [Online]. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nziriend>. (дата звернення: 23. 01. 2020).
- Мыльников, А., 1982. Социальная структура общества в Чешских землях, *Социальная структура общества в XIX в. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы*, Москва, с. 68–85.
- Назимов, А., 1886. *Реакция в Пруссии (1848 – 1858)*, Ярославль, 295 с.
- Нидерхаузер, Э., 1998. Славянские народы империи Габсбургов в революции в 1848 г., *Славяноведение*, № 6, с. 29–42.
- Палацкий, Ф., 1869. Письмо во Франкфуртский парламент, *Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 год*, Москва, ч. 2, с. 254–259.
- Пич, И., 1875. Очерк политической и литературной истории словаков за последние сто лет, *Славянский сборник*, т. I, с. 89–204.
- Сальков, А., 2012. Проблема границ и национальных меньшинств в чехословацко-венгерских отношениях (1918 – 1939), *Российские и славянские исследования: науч. сб.*, Минск, вып. 7, с. 9–28.
- Фрейдзон, В., 1999. *Нация до национального государства*, Дубна, 96 с.
- Фредзон, В., 2001. *История Хорватии*, Санкт-Петербург, 318 с.
- Фрейдзон, В., 1982. Эволюция социального строя Воеводины в XIX – начале XX века, *Социальная структура общества в XIX в. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы*, Москва, с. 166–183.

- Центральний державний історичний архів України, Київ (ЦДІАК), оп. 798, спр. 153, арк. 440. *Звернення русинів до «Німецьких братів». Рік 1848.*
- ЦДІАК України. Ф.442, оп.793, спр. 433, арк. 159–161. *Об отделении от Венгрии и присоединение к Австрии русинов, долматов словаков. Из донесения неустановленного лица от 12 декабря 1848.*
- ЦДІАК України. Ф. 442, оп. 798, спр. 153, арк. 437–438. *Записка від імені руського народу в Галичині. Львов 31 липня 1848 р.*
- ЦДІАК України. Ф.442, оп.798, спр. 153, арк.354–355. *Уведомление Министерства финансов от 2 августа 1848 г. О направлении в г. Вену депутатов от Галиции с требованием отделения Галиции от Австрийской монархии.*
- Шафарик, П. Й. – Бодянскому О. М. *Письма П. Й. Шафарика к О. М. Бодянскому (1838 – 1857)*, 1895. Приготовлено к изданию П. Лавровым и М. Сперанским, Москва, 233 с.
- Шолта, Я., 1982. Серболужицкое крестьянство в период перехода от феодализма к капитализму. *Социальная структура общества в XIX в. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы*, Москва, с. 86–93.
- Шпис, А., 1982. Основные черты социального развития Словакии в конце XVIII – первой половине XIX вв. *Социальная структура общества в XIX в. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы*, Москва, с. 125–136.
- Хрох, М., 2011. Консенсусное объяснение формирования наций, *Вопросы философии*, № 1. [Online]. Доступно: http://www.perspektivy.info/book/konsensusnoje_objasnenije_formirovaniya_nacij_2011-03-31.htm (дата звернення: 2.03. 2020).

References

- Averbuh, R., 1965. *Revoluciya i nacionalno-osvoboditel'naya borba v Vengrii 1848 – 1849* [The revolution and national liberation struggle in Hungary 1848 – 1849], Moskva. [Online]. Dostupno: <http://istmat.info/files/uploads.pdf>. (data zvernennya: 17. 02. 2020). (in Russian).
- Bevzyuk, Y., Doroshko, M., 2019. Awakening of non-titular nations as a factor of breakup of empires (on the example of the Habsburg monarchy). *East European Historical Bulletin*. ISSUE 13, Drohobych, p. 104–113. (in English).
- CDIAK, (CSHAU), Ukraïni. F. 442, op. 798, spr. 153, ark. 437–438. *Zapiska vid imeni ruskogo narodu v Galichini. Lvov 31 lipnya 1848 r.* [A note on behalf of the Russian people in Galicia. Lviv July 31, 1848]. (in Russian).
- CDIAK, (CSHAU), Ukraïni. F. 442, op.793, spr. 433, ark. 159–161. *Ob otdelenii ot Vengrii i prisoedinenie k Avstrii rusinov, dolmatov slovakov. Iz doneseniya neustanovlennogo lica ot 12 dekabrya 1848.* [On the separation from Hungary and the accession to Austria of Ruthenians, Slovaks Dolmatians. From the report of an unidentified person dated December 12, 1848. (in Russian).
- CDIAK, (CSHAU), Ukraïni. F.442, op. 798, spr. 153, ark. 354–355. *Uvedomlenie Ministerstva finansov ot 2 avgusta 1848 g. O napravlenii v g. Venu deputatov ot Galicii s trebovaniiem otdeleniya Galicii ot Avstrijskoj monarhii.* [Notification of the Ministry of Finance of August 2, 1848. On the sending to Vienna of deputies from Galicia with the requirement of separation of Galicia from the Austrian monarchy]. (in Russian).
- Centralnij derzhavnij istorichnij arhiv Ukraïni, Kiïv (CDIAK) [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv (CSHAU)]. Op. 798, spr. 153, ark. 440. *Zvernennya rusiniv do «Nimeckih bratïv». Rik 1848.* [The address of the Ruthenians to the German Brothers. The year 1848]. (in Russian).
- Čurkina I.V., 2010. Slovenskie protestanty i formirovanie slovenskoj identichnosti [Slovenian Protestants and the formation of Slovenian identity], *Obdobja*, № 27, s. 9–18. [Online]. Dostupno: http://centerslo.si/wp-content/uploads/2015/10/27-02_Curkina.pdf (data zvernennya: 15.08. 2019). (in Russian).
- Dobrovský, J., 1955. *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur*, Halle: VEB Max Niemeyer Vlg., 144 s. (in German).
- Fényes, E., 1843. *Statistik des Königreichs Ungarn*, Pest: Trattner-Karoly, 331 s.
- Fredzon, V., 2001. *Istoriya Horvatii*, [History of Croatia], Sankt-Peterburg, 318 s. (in Russian).
- Frejdzon, V., 1982. Evolyuciya socialnogo stroya Voevodiny v XIX – nachale XX veka, [The evolution of the social structure of Vojvodina in the 19th – early 20th centuries]. *Socialnaya struktura obshchestva v XIX v. Strany Centralnoj i Yugo-Vostochnoj Evropy*. Moskva, s. 166–183. (in Russian).
- Frejdzon, V., 1999. *Naciya do nacionalnogo gosudarstva*, [Nation to nation state], Dubna, 96 s. (in Russian).
- Gradovskij, A. 1899. *Sistema Metterniha*, [Metternich System Sankt-Peterburg], t. 3. s. 545–613. (in Russian).
- Hantsch, Dr. Hugo, 1962. *Die Geschichte Österreichs 1648 – 1918*, Graz, Wien, Köln: Published by Verlag Styria, B. 2, 626 s. (in German).
- Hegel, G., 1953. *The philosophy of Hegel / ed. with an introduction by C. J. Friedrich*, New York: Modern Library, 552 p. (in English).
- Hroh, M., 2011. Konsensusnoe obyasnienie formirovaniya nacij. *Voprosy filosofii*, [Consensus explanation of the formation of nations], № 1. [Online]. Dostupno: http://www.perspektivy.info/book/konsensusnoje_objasnenije_formirovaniya_nacij_2011-03-31.htm (data zvernennya: 2.03. 2020). (in Russian).
- Hučko, J., 1974. *Sociáln Sociálne zloženie a pôvod slovenskej obrodenskej inteligencie*, Bratislava, Veda, t. Nitrianske tlač., Nitra, 358 s. (in Slovak).
- Institut rukopisu Nacionalnoï biblioteki NAN Ukraïni, [Institute of Manuscripts of the National Library of NAS of Ukraine]. F. XXI, ark.1212, ark. 1211–1213. *Prosba duhovenstva o prisoedinenii rusinov vengerskih okrugov k Lvovskoj gubernii pri razdele Avstrii 1848 g.* [The request of the clergy for the accession of the Rusyns of the Hungarian districts to the Lviv province during the partition of Austria in 1848]. (in Russian).
- Islamov T., Maslennikova E., 1997. *Avstro-Vengriya: integracionnye processy i nacionalnaya specifika*, [Austria-Hungary: integration processes and national specifics], Moskva, 318 s. (in Russian).
- Istoriya Slovakiï, [History of Slovakia], 2003. Per. I. A. Bogdanovoj, Moskva, 435 s. (in Russian).
- Kirilina L., Pilko N., 2011. *Istoriya Slovenii*, [History of Slovenia], Sankt-Peterburg, 480 s. (in Russian).
- Kořalka, J., 1992. Czechoslovakia [Czechoslovakia], *The American Historical Review*, vol. 97, n. 4, pp. 1026–1040. [Online]. Dostupno: <https://doi.org/10.1086/ahr/98.2.652> (data zvernennya: 06.01. 2020). (in English).
- Korovicyna, N., 2006. Cheshskaya identichnost [Czech identity], *Sociologicheskie issledovaniya*, № 9. s. 102–109. [Online]. Dostupno: http://ecsocman.hse.ru/data/081/785/1219/Sotsis_09_06_p102-109.pdf. (data zvernennya: 07. 03. 2020). (in Russian).
- Leshchilovskaya, I., 1973. *Revoluciya 1848 – 1849 godov i ugnetennye narody Avstrijskoj imperii*, [The revolution of 1848 – 1849 and the oppressed peoples of the Austrian Empire], *Sovetskoe slavyanovedenie*, № 3, s. 29–50. (in Russian).

- Lubyanoskij, F., 1805. Puteshestvie po Saksonii, Avstrij, i Italii v 1800 – 1801 i 1802 gg. [Traveling in Saxony, Austria, and Italy in 1800 – 1801 and 1802], Sankt-Peterburg, ch. 1, 248 s. (in Russian).
- Monolatij, I., 2008. Avstroloyalizm yak «taktika ochikuvannya» etnonacionalnih spilnot zahidnoukrajinskogo regionu, [Austro-loyalism as a «waiting tactic» for the ethno-national communities of the Western Ukrainian region]. *Naukovi zapiski Institutu politichnih i etnonacionalnih doslidzhen*, vip. 41, s. 156–166. [Online]. Dostupno: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nziplend>. (data zvernennya: 23. 01. 2020). (in Ukrainian).
- Müller, A. H., 1816. *Versuche einer neuen Theorie des Geldes mit besonderer Rücksicht auf Grossbritannien*, Leipzig, 308 s. [Online]. Dostupno: http://www.deutschestextarchiv.de/book/view/mueller_geld_1816?p=233 (data zvernennya: 07. 03. 2020). (in German).
- Mylnikov, A., 1982. Socialnaya struktura obshchestva v Cheshskih zemlyah, [The social structure of society in the Czech lands]. Socialnaya struktura obshchestva v XIX v., *Strany Centralnoj i Yugo-Vostochnoj Evropy*, Moskva, s. 68–85. (in Russian).
- Nazimov, A., 1886. *Reakcija v Prussii (1848 – 1858)*, [The reaction in Prussia], Yaroslavl, 295 s. (in Russian).
- Niderhauzer, E., 1998. Slavyanskie narody imperii Gabsburgov v revolyucii v 1848 g. [Slavic peoples of the Habsburg empire in the revolution in 1848], *Slavyanovedenie*, № 6, s. 29–42. (in Russian).
- Palackij, F., 1869. Pismo vo Frankfurtskij parlament, [Letter to the Frankfurt Parliament], *Istoricheskij ocherk russkogo pokrovitelstva Serbii s 1806 po 1856 god*, Moskva, ch. 2, s. 254–259. (in Russian).
- Palacký, F., 1898. Spisy drobné [Electronic resource]. – V Praze, d.I, s. 90–92. [Online]. Dostupno: Mode of access: https://books.google.com.ua/books/about/Spisy_drobn%C3%A9.html?id=tqQxAQAIAAJ&redir_esc=y (data zvernennya: 07. 03. 2020). (in Czech).
- Pelcl, F. M., 1956. *Paměti, korespondence, dokumenty. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění*, Praha, 166 s. (in Czech).
- Pich, I., 1875. Ocherk politicheskoy i literaturnoj istorii slovakov za poslednie sto let, [Essay on the political and literary history of Slovaks over the past hundred years], *Slavyanskij sbornik*, t. I, s. 89–204. (in Russian).
- Polska encyklopedia szlachecka: [rola szlachty na tle dziejowym]*, 1935. Warszawa: Wydawn. Instytutu Kultury Historycznej, t. 1. [Online]. Dostupno: <http://cyfrowa.chbp.chelm.pl/dlibra/docmetadata?id=10063&from=publication&> (data zvernennya: 07. 03. 2020). (in Polish).
- Salkov, A., 2012. Problema granic i nacionalnyh menshinstv v chekhoslovacko-vengerskih otnosheniyah (1918 – 1939), [The problem of borders and national minorities in Czechoslovak-Hungarian relations (1918 – 1939)], *Rossijskie i slavyanskie issledovaniya: nauch. sb.*, Minsk, vyp. 7, s. 9–28. (in Russian).
- Schuselka, F., 1843. *Ist Oesterreich deutsch?* [Electronic resource], Leipzig: Weidmann, 67 s. [Online]. Dostupno: <http://books.google.com.ua/books> (data zvernennya: 22. 08. 2019). (in German).
- Shafarik P. J. – Bodyanskomu O. M. *Pisma P. J. SHafarika k O. M. Bodyanskomu (1838 – 1857)*, [Letters from P. Yu. Shafarik to O. M. Bodyansky (1838 – 1857)], 1895. Prigotovleno k izdaniyu P. Lavrovym i M. Speranskim, Moskva, 233 s. (in Russian).
- Sholta, YA., 1982. Serboluzhickoe krestyanstvo v period perekhoda ot feodalizma k kapitalizmu. Socialnaya struktura obshchestva v XIX v. [Serboluzhitsky peasantry during the transition from feudalism to capitalism], *Strany Centralnoj i Yugo-Vostochnoj Evropy*, Moskva, s. 86–93. (in Russian).
- Shpis, A., 1982. Osnovnye cherty socialnogo razvitiya Slovakii v konce XVIII – pervoj polovine XIX vv. [The main features of the social development of Slovakia in the late XVIII – first half of the XIX centuries], *Socialnaya struktura obshchestva v XIX v. Strany Centralnoj i Yugo-Vostochnoj Evropy*, Moskva, s. 125–136. (in Russian).
- Stúr, L., 1847. Naše nádeje a nádosť k nastávajícímu snemu, *Slovenskije národňje novini. 29.10.1847, Archív. Slovenskije národňje novini*. [Online]. Dostupno: <http://www.stur.sk/clanky/snn.htm>. (data zvernennya: 13. 08. 2019). (in Slovak).
- Taylor A. J. P., 1964. *The Habsburg Monarchy 1809 – 1918: a history of the Austrian empire and Austria-Hungary*, New-York: Paperback, 304 p. (in English).
- Thun, H. J. 1845. *Der Slawismus in Böhmen*, Prague, 23 s. [Online]. Dostupno: https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10011555_00005.html (data zvernennya: 07. 03. 2020). (in German).
- Tibenský J., 1964. *Sborník štúdií Historického ústavu SAV pri príležitosti 200 ročného jubilea narodenia Antona Bernoláka*, Bratislava, 477 s. (in Slovak).
- Venk, Solomon, 1995. Dinasticheskaya imperiya ili mnogonacionalnoe gosudarstvo: razmyshlenie o nasledii Gabsburgov v nacionalnom voprose, [Dynastic Empire or Multinational State: Reflection on the Habsburg Heritage on the National Question], Avstro-Vengriya: opyt mnogonacionalnogo gosudarstva, Moskva, s. 5–24. (in Russian).
- Wandruszka, A., 1989. *Das Haus Habsburg: die Geschichte einer europäischen Dynastie*, Wien, 224 s. (in German).
- Werbung A., Viktor, F., 1843. *Österreich und dessen Zukunft*, Hamburg, 168 s. [Online]. Dostupno: <http://www.google.com.ua>. (data zvernennya: 19. 07. 2019). (in German).

SUMMARY

HABSBURG EMPIRES: A HAVEN, OR «PRISON OF PEOPLES»

Yevhen Bevzyk

PhD hab. (History), Associate Professor, The Department of Country Studies,
SHEE «Uzhhorod National University»

Mykola Doroshko

PhD hab. (History), Professor, Head of Department of International Regional Studies, Institute of international relations Taras Shevchenko National University of Kyiv

The purpose of the study is to show the influence of the national awakening of non-titular ethnic groups in the Habsburg monarchy on the development of disintegration processes in the state. The methodology of the research is

based on the principles of historicism, systemicity, author's objectivity, as well as on the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-system) methods. The scientific novelty consists in a comprehensive study of the main factors influencing the process of a national-state revival of non-titular peoples of the Austro-Hungarian Empire. This is, in particular, the study of the impact on the processes of national consolidation of the territorial-political organization of the monarchy, locally-provincial or land-regional representative institutions, the place and social significance of the national elite of the non-titular peoples of the Habsburg monarchy in the formation of a national idea. The Conclusions. The authors are convinced that, being a random creation of history, the Habsburg monarchy for a long time combined the spiritual and cultural potential of the peoples of the empire with the political practice of the Austrian ruling dynasty. However, even taking into account the authority of the Danube monarchy as a factor in the multi-ethnic composition of the population, which had a beneficial effect on the development of the national culture of the Czechs, the Slovaks, the Hungarians, the Poles, the Ukrainians, the Croats and other ethnic groups, which, at the same time, became the basis for the formation of national-state formations of non-titular peoples of the empire, was unable to stop the process of disintegration of the Austro-Hungarian Empire in the final phase of World War I. So the policy of de-ethnicization of the upper layers of the population in the Habsburg State did not lead to the formation of ethnic groups with an "incomplete social structure", as argued by Marxists, but this policy caused a certain disbalance or "stratification imbalance" within certain ethnic groups of non-titular nations. At the same time, the ruling elite's heterogeneity of a number of ethnic groups of the Habsburg Monarchy became a significant factor in deterring their socio-political activity, that resulted in the ruling elite's indifferent attitude to the ideology of national revival and, consequently, the gentry's loyal attitude towards the metropolis.

Keywords: *empire, ethnicity, people, nation, Slavs, Czechs, ideology, national idea, nobility culture, monarchy, elite, power, national politics, multiethnic Pan-Slavism, Austro-Slavism Habsburg, Austria, Hungary, Poland, Croatia, Central Europe.*

СОЗДАНИЕ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ КОЛОЖВАРСКОГО/КЛУЖСКОГО УНИВЕРСИТЕТА (1840 – 1940-е гг.) СКВОЗЬ ПРИЗМУ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОПРОСА В ТРАНСИЛЬВАНИИ

Жигал Иван Владимирович

магистр исторических наук, аспирант

Белорусского государственного университета, г. Минск

E-mail: zhigal.ivan@gmail.com

В статье рассматриваются сущностные аспекты функционирования университета в Коложваре/Клуэе (1840-е – 1940-е гг.) сквозь призму ситуации в Трансильвании – регионе со сложным узлом политических и межнациональных противоречий, которые не исчерпали своей остроты и сегодня. Источниковую базу статьи составили исследования современных румынских и венгерских историков, что позволяет избежать тенденциозной трактовки анализируемых событий. Цель данной статьи заключается в том, чтобы проследить основную направленность деятельности венгерских и румынских общественно-политических деятелей и институтов в ходе оформления и функционирования университета в Коложваре/Клуэе в контексте общественно-политической и национально-культурной жизни Трансильвании в 1840-х – 1940-х гг. В работе были использованы следующие методы: историко-генетический (рассмотрены особенности функционирования университета в Коложваре/Клуэе в различные исторические периоды), историко-системный (учреждение образования рассматривается как сложная система, на функционирование различных элементов которой оказывали влияние национально-культурная политика монархии Габсбургов и межвоенной Румынии, взаимоотношения между венграми и румынами в этноконтактном регионе – Трансильвании), метод контент-анализа (были отмечены наиболее часто встречающиеся в документах (законодательных актах, программных документах революции 1848 г. и др.) смысловые конструкции, а затем произведена интерпретация результатов). На основании проанализированных материалов делается вывод о том, что в рассматриваемый период университетский вопрос в Трансильвании был тесным образом связан с тем, какая национальная элита занимала главенствующее положение в регионе, имея тем самым возможность определять контуры образовательной политики в сфере высшего образования. В ситуации, когда Трансильвания находилась под прямым управлением венгерской части дуалистического австро-венгерского государства, создание и функционирование университета в Коложваре было обусловлено необходимостью символически связать между собой венгерские земли в рамках одного королевства, тогда как присоединение в 1918 г. Трансильвании к Королевству Румыния повлекло за собой необходимость трансформации венгерского университета в румынский, чтобы утвердить новый порядок, создав для этого соответствующие структуры.

Ключевые слова: Трансильвания, венгры, румыны, национальный вопрос, образование, университет.

СТВОРЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ КОЛОЖВАРСКОГО/КЛУЖСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1840 – 1940-ті рр.) КРІЗЬ ПРИЗМУ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ В ТРАНСІЛЬВАНІЇ

Жигал Иван Володимирович

Магістр історичних наук, аспірант

Білоруського державного університету, м. Мінськ

У статті розглядаються сутнісні аспекти функціонування університету в Коложварі /Клуэі (1840-і – 1940-і рр.) крізь призму ситуації в Трансильванії – регіоні зі складним вузлом політичних і міжнародних протиріч, які не вичерпали своєї гостроти і сьогодні. Джерельну базу статті склали дослідження сучасних румунських і угорських істориків, що дозволяє уникнути тенденційною трактування аналізованих подій. Мета даної статті полягає в тому, щоб простежити основну спрямованість діяльності угорських і румунських суспільно-політичних діячів та інститутів в ході оформлення та функціонування університету в Коложварі/Клуэі в контексті суспільно-політичної і національно-культурного життя Трансильванії в 1840-х – 1940-х рр. У роботі були використані наступні методи: історико-генетичний (розглянуті особливості функціонування університету в Коложварі / Клуэі в різні історичні періоди), історико-системний (установа освіти розглядається як складна система, на функціонування різних елементів якої впливали національно-культурна політика монархії Габсбургів і міжвоєнної Румунії, взаємини між угорцями і румунами в етноконтактному регіоні – Трансильванії), метод контент-аналізу (були відзначені смислові конструкції, які найбільш часто зустрічалися в документах (законодавчих актах, програмних документах революції 1848 р. та ін.), а потім проведена інтерпретація результатів). На підставі проаналізованих матеріалів робиться висновок про те, що в розглянутий період університетське питання в Трансильванії було тісно пов'язане з тим,

яка національна еліта займала чільне місце в регіоні, маючи тим самим можливість визначати контури освітньої політики в сфері вищої освіти. У ситуації, коли Трансильванія перебувала під прямим керівництвом угорської частини дуалістичної австро-угорської держави, створення і функціонування університету в Коложварі було обумовлено необхідністю символічно пов'язати між собою угорські землі в рамках одного королівства, тоді як приєднання в 1918 р. Трансильванії до Королівства Румунія спричинило за собою необхідність трансформації угорського університету в румунський, щоб затвердити новий порядок, створивши для цього відповідні структури.

Ключові слова: Трансильванія, угорці, румуни, національне питання, освіта, університет.

Постановка проблеми. В XVIII – XIX вв. в процесі трансформації структур європейських обществ и постепенного ухода от традиционных ценностей и иерархий в сторону более гибких ценностных моделей, роль образования становится более существенной, нежели это было в предыдущие исторические периоды. С одной стороны, наличие образования становится весомым фактором для социальной мобильности, а с другой – оно выступает в качестве механизма для производства и поддержания устойчивого социального порядка. По меткому замечанию британского теоретика национализма Эрнеста Геллнера, убедительно доказывающего, что развитие национализма идёт рука об руку с развитием образования, «у основания современного социального порядка стоит не палач, а профессор, и главным инструментом и символом государственной власти служит не гильотина, а докторская степень. Монополия на законное образование сейчас важнее и существеннее, чем монополия на законное насилие» [Gellner, 1993, p. 34]. Другими словами, монополия государства на распространение универсализированных образовательных стандартов обеспечивает существование государства как такового. И в этой схеме университеты занимают особое положение, поскольку в них происходит подготовка национальных элит, призванных поддерживать существование государственности, национального чувства и групповой солидарности среди широких слоёв населения.

И в этой связи неудивительно, что вопрос о создании университета в Трансильвании – регионе с богатой и сложной этнокультурной историей – изначально имел характер серьёзной политической проблемы. Венгры и румыны, будучи доминирующими этническими группами в регионе и осознавая важность развития национальной культуры и образования для утверждения национальной идентичности, боролись за то, чтобы иметь собственный университет. Учитывая тот факт, что проблема Трансильвании не утратила своей остроты и сейчас, как в контексте современных венгерско-румынских отношений, так и в контексте этнической истории Восточной Европы, изучение истории становления и развития университета в Коложваре/Клузе может представлять существенный исследовательский интерес.

Анализ исследований и публикаций по данной проблеме. Проблема развития высшего образования в Трансильвании в XIX – начале XX вв. (и работы университета в Клузе/Коложваре в частности) с акцентом на межэтническую ситуацию в регионе стала предметом фрагментарного рассмотрения в историографии. В частности, отдельные аспекты

проблемы мадьяризации образования в Трансильвании можно встретить в работе американского историка Барбары Елавич [Jelavich, 1989] и австрийского исследователя венгерского происхождения Пауля Лендваи [Lendvai, 2013]. В монографии «Националистическая политика и повседневная этническая принадлежность в трансильванском городе», подготовленной под руководством видного американского социолога и исследователя проблем этничности и национализма Роджерса Брубейкера [Brubaker et al., 2010], даётся представление о сложности устройства этнической жизни Трансильвании, в том числе в ней уделяется внимание и образовательной проблеме. Несмотря на избирательный подход к выбору и интерпретации источников, существенный интерес представляет монография венгерского историка Шандора Биро «Проблема национальностей в Трансильвании, 1867 – 1940-е гг.: социальная история румынского меньшинства под венгерским правлением, 1867 – 1918-е гг., и венгерского меньшинства под румынским правлением, 1918 – 1940-е гг.» [Biró, 1992], в которой он подробным образом рассматривает политики венгерских и румынских властей по отношению к румынскому и венгерскому меньшинству. Тесным образом к его работе примыкают труды современного клужского историка Золтана Палфи [Pálfi, 2001; 2007], внимание которого сосредоточено на этнических аспектах университетской жизни Коложвара/Клуза. Следует отметить монографию румынского историка Ирины Ливезеану о культурных политиках Великой Румынии в 1918 – 1930-х гг. [Livezeanu, 1995], одна из глав которой посвящена роли университетов в подготовке национальных элит и румынизации университета в Клузе после 1918 г. В работах румынских историков Корнела Сигмирянна [Sigmirean, 1999; 2014], Лучиана Настасэ [Nastasă, 2003; 2014] и Силарда Тота [Tóth, 2018] нашли отражение отдельные вопросы, связанные с развитием румынского и венгерского высшего образования в Трансильвании и Коложваре/Клузе в XIX – XX вв.

Формулирование цели. Цель данной статьи заключается в том, чтобы проследить основную направленность деятельности венгерских и румынских общественно-политических деятелей, и институтов в ходе оформления и функционирования университета в Коложваре/Клузе в контексте общественно-политической и национально-культурной жизни Трансильвании в 1840-х – 1940-х гг.

Изложение основного материала исследования. Несмотря на тот факт, что история высших учебных заведений в Трансильвании берёт своё начало в XVI в., идея университета в его современном понимании начала оформляться здесь после революции 1848 г. и в

ходе попыток соединить коронные венгерские земли с Трансильванией в рамках одного государственного образования. Имея в виду то, что Трансильвания играет важную роль для венгерской истории и идентичности, выступая в качестве основы венгерской государственности и важного символического места [Lendvai, 2013, p. 116–123], неудивительно, что вопрос о создании венгерского университета в Трансильвании приобрёл острую актуальность в контексте революционных событий марта 1848 г. в Пеште. В ходе этих событий одним из требований революционеров, сформулированных в виде так называемых «Двенадцати пунктов» и предъявленных венскому двору, стала уния с Трансильванией, которая была оторвана от Королевства Венгрия и находилась в прямом административном подчинении Австрийской империи.

Ещё в 1842 г. представителями трансильванских кальвинистских колледжей по главе с профессором Йожефом Саламоном был сформулирован проект создания на их основе венгерского университета в Коложваре, однако эта идея не нашла должного отклика до той поры, пока революция 1848 г. не придала ей новых сил. После того, как 30 мая 1848 г. было провозглашено объединение Венгрии и Трансильвании, а пештское законодательное собрание приняло закон о переходе университета Пешта в подчинение новому Министерству народного просвещения, идея создания трансильванского университета в Коложваре начала набирать новые обороты в рамках проектов, само существование которых стало возможным благодаря независимому венгерскому правительству, одобренному Веней после революционных событий 15 марта 1848 г. [Nastasă, 2003, p. 21]. Первый университетский проект представлял собой продолжение старой идеи о создании университета на базе религиозных колледжей, только на этот раз он предполагал объединение под одной эгидой не только трансильванских кальвинистов, но также римокатоликов и унитариев. Однако эта идея не получила широкой поддержки, поскольку некоторые конфессии не хотели отказываться от существования своих учебных заведений. Автором второго проекта стал профессор Карой Сас, выступивший с инициативой создать в Коложваре государственный университет на базе католической средней школы. И этот проект получил одобрение со стороны властей, 16 августа 1848 г. утвердивших католическую среднюю школу Коложвара в звании «научного университета», функционирование которого было должно регулироваться по образцу университета в Пеште и под опекой Министерства народного просвещения [Nastasă, 2003, p. 22].

В этом же революционном году заявили о своём праве на создание национального университета и трансильванские румыны, которые, несмотря на своё численное преимущество в регионе, находились, по сравнению с венграми и саксами, в менее привилегированном положении, а также имели менее развитую социальную структуру. Тем не менее, процесс постепенного формирования трансильванской румынской интеллигенции, в большинстве своём

принадлежавшей к греко-католической церкви, привёл в XIX в. к росту национального самосознания среди румынского населения региона. Благодаря усилиям деятелей так называемой «Трансильванской школы» (*Școala Ardeleană*) – социально-политического и культурно-языкового движения трансильванских румынов второй половине XVIII – начала XIX вв. – были заложены идеологические основы для румынского национального движения. И, как пишет историк Корнел Сигмирян, «они построили консолидацию своей нации на идее, что утверждение национальной идентичности зависит от развития национальной культуры, образования и преподавания» [Sigmirean, 2014, p. 100]. Как совершенно справедливо заметил в одном из своих выступлений Симеон Бэрнуциу, идеолог румынского национального движения и один из лидеров революции 1848 г. в Трансильвании, «если у румын нет национальных школ или слов на их языке для всех отраслей человеческого знания, у них не будет никакой политики, юристов, хороших адвокатов, ораторов и поэтов, которые будут говорить от их имени» [Sigmirean, 2014, p. 106]. Таким образом, национальная школа с преподаванием на румынском языке стала приоритетом для румынских элит.

В «Национальной петиции» (*Petiția națională*), ключевом румынском документе революции 1848 г., принятой 28 декабря 1848 г. в Блаже и адресованной на имя императора, был сформулирован пункт с требованием предоставления румынам образования: «Румынская нация требует создания школ во всех деревнях и общинах, средних школ, военно-технических институтов и семинарий священников, а также румынского университета, организованного государством» [Sigmirean, 2014, p. 106]. Однако петиция эта осталась без ответа.

Сразу же после того, как независимое венгерское правительство пало, и ситуация в корне изменилась, трансильванские румыны под руководством православного епископа Андрея Шагуна и греко-католического епископа Александру Стерка-Шулуциу в петиции от 1 сентября 1849 г., адресованной Министерству культов в Вене, попросили об основании румынского университета, поскольку «нации не хватает людей, обладающими необходимыми научными знаниями, чтобы занять политические и юридические позиции, которые он вправе занимать» [Nastasă, 2003, p. 22]. Венские власти спустили эту просьбу на тормозах, поэтому епископ Андрей Шагун в апреле 1850 г. был вынужден обратиться с петицией на имя императора, а затем с ещё одной – на этот раз к министру культов, в которой уже просил о создании в Коложваре юридического факультета для румынов. Надо отметить, что подобные румынские проекты с идеей о создании автономного румынского высшего учебного заведения продолжили представляться официальным властям и позже, но все они были безуспешны [Sigmirean, 1999, p. 35–36].

Так или иначе, поражение революции 1848 г., спровоцировавшее за собой откат государственной машины на охранительные позиции, ударил и по венграм, по этой причине в 1850-е гг. имевшиеся в

Трансильванії учебные заведения были вынуждены вводить немецкий язык обучения вместо латыни и венгерского, а вопрос о создании университета в Коложваре некоторое время не обсуждался публично. И только с начала 1860-х гг., когда австрийская политика в отношении Венгрии и Трансильвании начала ослабевать, вопрос о создании университета в Трансильвании вновь получил распространение.

Толчком к этому послужило изменение ситуации в стране. Неспособность сложившейся после революции 1848 г. так называемой «баховской системы» (по имени министра внутренних дел Александра Баха), ставка в которой была сделана на сверхцентрализацию и ликвидацию региональной специфики, осуществлять эффективное государственное управление, привела к тому, что император Франц Иосиф I был вынужден пойти по пути трансформации империи в дуалистическую монархию. После австро-венгерского компромисса 1867 г. (Ausgleich), в рамках которого произошло объединение коронных земель Венгрии с Трансильванией, в регионе укрепилось главенствующее положение венгров, тогда как румыны оказались в ещё более незавидном положении, поскольку теперь они, несмотря на своё численное большинство в Трансильвании, составляли лишь 15 % от общего числа населения всего венгерского королевства [Jelavich, 1989, p. 72].

Ст. 19 Основного государственного закона от 21 декабря 1867 г. об общих правах граждан королевств и земель, представленных в Рейхсрате, гарантировавшая равноправие национальностей и право на обучение на родном языке, в теории предоставлявшая множество возможностей для развития национальных культур, на практике сталкивалась с ограничениями и препятствиями со стороны венгерских властей, усилия которых были сосредоточены на мадьяризации королевства и превращении всех своих меньшинств в лояльных граждан. И, как пишет Барбара Елавич, в этом отношении «школьная система была признана наиболее эффективным средством» [Jelavich, 1989, p. 72]. Политика правящей Либеральной партии и премьер-министра Кальмана Тисы (1875 – 1890-е гг.) в сфере образования сделала венгерский язык обязательным для преподавания в начальных классах, тогда как сами учителя должны были свободно им владеть. Однако своего пика политика мадьяризации достигла с принятием в 1907 г. «законов Аппоньи» (названных так по имени министра культов и народного просвещения Альберта Аппоньи), согласно которым запрещалось употребление языков национальных меньшинств в учебных заведениях, что привело к резкому сокращению числа румынских и словацких школ в королевстве. В свете подобной оптики следует рассматривать и ситуацию с высшим образованием в Венгрии.

В связи с увеличением её территории и объективно назревшей необходимостью модернизации королевства, а значит и необходимостью в высококвалифицированных специалистах в различных сферах, ещё более очевидным стал тот факт, что единственный венгерский университет (Пештский) не способен справиться с вызовами времени. По этой

причине расширение сети высших учебных заведений на венгерских землях стало насущным вопросом.

С другой стороны, новые политические и социально-экономические реалии вкупе с особым статусом Трансильвании внутри Венгрии, включавшим в себя как соперничество и политические конфликты между центром и периферией, так и существование потенциальной этнической напряжённости внутри региона, подталкивали к «созданию института высшего образования в этой части будущего национального государства, который должен был быть интегрирован в государственный аппарат и быть способен продвигать идеологии, способствующие национальному единству» [Nastasă, 2003, p. 24]. Особенно преданного сторонника эта идея встретила в лице барона Йозефа Этвёша, венгерского министра культов и народного просвещения, обратившего пристальное внимание на Коложвар.

Во второй половине XIX в. Коложвар был самым крупным городом Трансильвании, всё население которой насчитывало к тому времени 2, 15 млн. человек. Согласно переписи 1880 г. в городе проживало 29, 9 тыс. человек, и в этническом плане он был довольно однородным – 76,1% его населения составляли венгры, на втором месте располагались румыны (12,9%) [Brubaker et al., 2010, p. 102]. И подобное этническое доминирование местных венгров играло им на руку в их символической борьбе за звание региональной столицы. Кроме того, в Коложваре имелось исторически сложившееся богатое академическое прошлое и опыт в развитии науки. К тому это был довольно современный город, которой с завершением в 1870 г. строительства железной дороги Будапешт-Коложвар стал ещё и важным транспортным узлом.

По инициативе барона Этвёша, занятого подготовкой реформы высшего образования в венгерском королевстве, были проведены переговоры с основанной в 1859 году «Трансильванской музейной ассоциацией» (Erdélyi Múzeum-Egyesület) с тем, чтобы та передала своё имущество (внушительную библиотеку и помещения) на пятидесятилетний период планируемому университету, обеспечив тем самым инфраструктуру для качественного обучения. Закончив подготовительные работы, в мае 1870 г. барон Этвёш представил будапештскому парламенту ряд законопроектов касательно реорганизации высшего образования в Венгрии. Среди них был и закон № 429, согласно которому предусматривалось создание университета в Коложваре, обоснованное тем, что «Коложвар является самым подходящим местом для второго университета в Венгрии, будучи социальным центром всей Трансильвании и регионов, менее хорошо связанных с Будапештом» [Nastasă, 2003, p. 27].

Однако прежде чем парламент успел дать своё одобрение, Йозеф Этвёш скончался и вопрос об открытии второго венгерского университета был временно отложен до тех пор, пока в мае 1872 г. Франц Иосиф I не уполномочил нового министра культов и народного просвещения Тивадара Полера представить парламенту законопроект о создании университета, а также его бюджет. Еще до получения

одобрения со стороны парламента император приказал начать организацию университета на месте, по этой причине в июне в Коложвар и прибыл лично венгерский премьер-министр Меньхерт Лоньяи вместе со своими министрами – Тивадаром Полером и министром сообщений Лаойшем Тисой, для того, чтобы определиться с размещением университета и анонсировать набор на преподавательские должности. В ходе правительственных перестановок окончательную версию законопроекта о создании университета в Коложваре было суждено представлять уже новому министру культов и народного просвещения – д-ру Агостону Трефорту. И после промульгации этого закона императором он был 12 октября 1872 г. официально принят парламентом – с этого дня предусматривалось существование университета в Коложваре, организованного в соответствии с тем же принципами, что и университет в Пеште. А 11 ноября 1872 г. «Королевский венгерский университет имени Франца Иосифа» (Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem) со своими 258 студентами официально приступил к работе [Nastasă, 2003, p. 29].

Несмотря на значимость самого факта как основание нового университета, в рамках всей австро-венгерской империи Коложварский университет довольно долгое время воспринимался как провинциальное заведение, призванное удовлетворять региональные потребности в деле подготовки разного рода специалистов (юристы, врачи, преподаватели и т.д.), а также как уступка официального Будапешта, сделанная политическим и культурным элитам Трансильвании. Много позже коложварский профессор Иштван Апати, выступая с речью по поводу 40-летия со дня его основания, назвал его появление своеобразным актом «утешения» за «объединение» Трансильвании и Венгрии [Nastasă, 2014, p. 72]. Так или иначе, несмотря на столь не лестный образ Коложварского университета, он, тем не менее, по утверждению ещё одного из его современников, выполнял важную роль по «культивированию через высшее образование венгерского духа среди народов Трансильвании» [Brubaker et al., 2010, p. 100].

Вместе с тем все просьбы румынских интеллектуалов и румынской общественности Трансильвании об организации в университете параллельных румынских и венгерских секций были проигнорированы [Sigmirean, 2014, p. 109; Brubaker et al., 2010, p. 102]. Вместо этого была лишь создана кафедра румынского языка и литературы по аналогии с той, что с 1862 г. существовала в университете Пешта. Первым профессором, который занял эту кафедру, стал Гергей Силаши (рум. – Григоре Силашь), который, несмотря на своё венгерское имя, имел репутацию прорумынского деятеля [Biró, 1992, p. 273].

Таким образом, у трансильванских румынов так и не возникло отдельного университета с румынским языком обучения. По этой причине они были вынуждены регистрироваться для обучения либо в венгерских университетах в Будапеште или Коложваре, либо в немецкоязычных университетах в

Вене, или отправляться для обучения за пределы Австро-Венгрии. Что же касается Коложварского университета, то за два десятилетия до Первой мировой войны численность румынских студентов в нём составляла чуть более 10% от общего числа студентов [Pálffy, 2007, p. 142]. Но, несмотря на свою малочисленность, румынские студенты представляли собой важную опору для развития румынской национальной идеи в регионе [Brubaker et al., 2010, p. 101].

Здесь следует отметить, что развитие этой идеи носило в основном мирный и реформаторский характер. Долгое время трансильванские румыны мыслили своё существование в форме той или иной автономии в составе Австро-Венгрии, тогда как располагавшееся рядом Королевство Румыния не воспринималось в качестве румынского Пьемонта, призванного объединять вокруг себя земли с румынским населением. Более того, как пишет бухарестский историк Лучиан Бойя, после съезда в 1905 г. Национальной румынской партии – важной политической силы трансильванских румынов – идея об автономии была оставлена и поднят вопрос о признании политической индивидуальности всех румынов в Трансильвании и Венгрии, быстро ставший основным предметом дальнейших общественно-политических дискуссий. Состоявшиеся накануне Первой мировой войны переговоры 1913 – 1914-х гг. между представителями Национальной румынской партии и премьер-министром Венгрии Иштваном Тисой, в ходе которых румыны требовали равенства на всех уровнях, включая всеобщее голосование и использование румынского языка в управлении и правосудии, показали – несмотря на их провал – что румыны до самого конца искали решение в рамках Габсбургской монархии. И только начало войны и постепенная смена политической конъюнктуры в её ходе сделали возможным вариант, при котором будущее трансильванских румынов стало связываться с будущим Королевства Румыния [Voia, 2010, p. 50–52].

Война внесла серьёзные коррективы и в жизнь Коложварского университета, так с её началом 800 из 2320 студентов, а также часть университетских сотрудников, были немедленно призваны на военную службу. Всего же за четыре года войны в армию было призвано 3661 студент, из которых 193 погибли [Tóth, 2018, p. 62–63]. За годы войны пострадал и сам университет, поскольку в первые дни война большая часть университетских объектов была передана в распоряжении военных госпиталей, а после вступления в 1916 г. Румынии в войну на стороне Тройственного союза, некоторые из зданий были заняты австро-венгерской армией, а также беженцами. Неудивительно в этой связи, что к концу войны материальная база Коложварского университета была существенным образом повреждена [Tóth, 2018, p. 68–70]. Другими словами, можно сказать, что материальные и символические потери, которые Коложварский университет понёс в годы войны, можно считать отражением всего того, что испытала на себе за это же время и вся Трансильвания.

Совокупность множества факторов привела к тому, что к концу войны груз национальных проблем многонациональной Австро-Венгерской империи достиг критической массы, вылившись в итоге в различные автономистские движения, которые в итоге и привели к распаду империи. И Трансильвания не была здесь исключением. Процесс её автономизации был запущен в октябре 1918 г. действиями Национальной румынской партией, повлекшими за собой цепь событий, которые привели в итоге к созыву «Великого Национального Собрания в Альба-Юлии» (Marea Adunare Națională de la Alba Iulia), в ходе работы которого 1 декабря 1918 г. делегаты приняли декларацию об объединении Трансильвании с Румынией. С этого момента в истории Трансильвании, называемой теперь также на румынский манер Ардялом, начинался новый этап, связанный с существованием этих земель в составе Королевства Румыния [Scurtu, Otu, 2003, p. 3–6].

Начался новый этап и в истории трансильванской столицы, венгерское господство в городе закончилось, когда 24 декабря 1918 г. в Коложвар вошли румынские войска [Brubaker et al., 2010, p. 106]. В скором город утратил и своё венгерское название, поскольку Руководящий совет – временный орган исполнительной власти, действовавший до окончательного объединения Трансильвании с Румынией – своим декретом от 7 февраля 1919 г. обязал заменить всю венгерскую административную терминологию румынской, и таким образом Коложвар стал Клузем [Жигал, 2017, с. 86].

Одним из приоритетов новой власти являлось взятие под контроль венгерского университета, оказавшегося в новых условиях инородным для румынского государства элементом. Неудивительно, что тогдашние националисты видели в создании румынского университета в центре Трансильвании необходимость «не только по причинам национального политического престижа, но особенно по более высоким потребностям биологически культурного творческого порядка» [Livezeanu, 1995, p. 221].

В 1926 году, когда румынизация университета была близка к завершению, историк и политический деятель Онисифор Гибу писал, что без Клузского университета «вся жизнь Ардяла имела бы печальный вид; его присутствие есть... маяк, который посылает свои лучи света в самые дальние уголки Ардяла: в Сату-Маре и в Беюш, в Лугож и Петрошани, в Сигишоару и в Фэгэраш, оживляя всюду волшебной палочкой науки слабые и потерянные души, и в то же время вызывая уважение венгров и саксов. Благодаря своей научной работе, известной [даже] в зарубежных научных кругах, Клузский университет является ценным вкладчиком в прогресс мировой науки и в то же время защищает наше право на Ардял, которое мы считаем заслуженным» [Livezeanu, 1995, p. 221].

Онисифор Гибу являлся же одним из самых рьяных сторонников захвата венгерского университета и превращения его в румынский. Будучи в 1919 г. генеральным секретарём Департамента народного образования Руководящего совета, он с самого начала настаивал на таком варианте. В частности, в своей

записке от 15 января 1919 г. на имя своего непосредственного начальника – Василе Голдиша, Онисифор Гибу ссылаясь на французский опыт захвата Страсбургского университета в ноябре 1918 г. и занятия чехами университета в Пожони (Братислава): «Через 48 часов они [французы] собрали всех немецких профессоров, [посадили их в поезд] и отправили в Германию. Чехи поступили примерно так же с Братиславским университетом: они закрыли его, и он долго оставался закрытым, но они больше не позволили ему функционировать как венгерскому университету» [Livezeanu, 1995, p. 222].

Хотя Василе Голдиш не сразу согласился с предложением своего подчинённого, в этом деле Онисифору Гибу удалось заручиться поддержкой клужского префекта, который 12 мая издал указ, предписывающий Балинту Колошвари – ректору университета, а также профессору Иштвану Апати, который в конце 1918 г. был избран главой местного Венгерского национального совета, принести вместе с другими профессорами присягу на верность румынскому государству. Венгерская профессура отказалась пойти на такой шаг, поэтому под угрозой применения силы ей было приказано оставить университет в 48-часовой срок, что и произошло. Вместе с тем Иштван Апати был арестован за «бунт и оскорбление короля», и первоначально был даже приговорен к смертной казни, но позднее приговор был изменен на 5 лет тюрьмы, а в августе 1920 г. ему, наконец, разрешили уехать в Венгрию [Nastasă, 2003, p. 43].

В условиях отсутствия лояльных лиц, которые могли бы исполнять профессорские функции, 15 сентября 1919 г. в качестве нового местного академического органа был учреждён сенат румынизированного университета Клужа. В официальном коммюнике о национализации университета было объявлено, что «после нежелания профессоров университета Клужа принести официальную клятву, Румынский руководящий совет был вынужден уволить их со службы и принять меры по организации университета, назначив новых профессоров на все кафедры четырёх факультетов университета» [Livezeanu, 1995, p. 224]. В соответствии с указом №4090 с 1 октября 1919 г. венгерский университет в Клуже стал румынским, став официально называться «Университетом короля Фердинанда I» (Universitatea Regele Ferdinand I).

Большинство бывших венгерских преподавателей переехали в Венгрию, где с помощью венгерских властей был основан в 1921 г. университет в Сегеде. Важно отметить следующий символический жест венгерского правительства: основание этого университета было подано как официальный перенос (или изгнание) университета Франца Иосифа из Коложвара в Сегед. Тем самым подчёркивалась не только преемственность между двумя этими учреждениями, но и тот факт, что венгерское правительство настроено на пересмотр существующих границ и возвращение Трансильвании в состав Венгрии.

Открытие университета в Сегеде и Дебрецене, также призванного приютить трансильванских

венгров, не осталось без внимания в Румынии. В этой связи показательно заявление Димитрие Кэлузгэрян, ректора клужского университета в 1921 – 1922-х гг.: «Создание двух новых венгерских университетов на нашей границе предназначено для формирования культурных и политических новообращённых, стремящихся к дальнейшему сохранению культурного господства венгров в этих краях. В этих университетах студентам предоставляются чрезвычайные одолжения, что показывает, что эти университетские центры нацелены не на пропаганду культуры, а скорее являются центрами сохранения венгерского шовинизма» [Livezeanu, 1995, p. 227]. Стоит отметить, что подобные оценки клужского ректора имеют под собой весомые основания, поскольку в Венгрии после Трианона – «побеждённой, насильственно демилитаризованной стране, культура и образование рассматривались как качественные компенсации количественных потерь» [Pálffy, 2001, p. 180]. И венгерские университеты в той или иной степени внесли свой вклад в поддержание ирредентистских и реваншистских настроений как внутри страны, так и в их распространении за её пределы.

Неудивительно, что румынские власти были серьёзно обеспокоены румынскими венграми, получавшими высшее образование в Сегеде, Дебрецене, или в любом другом венгерском городе. Когда венгерское правительство перестало признавать румынские и чехословацкие университетские степени, румынские чиновники использовали это в качестве предлога для того, чтобы перестать признавать в Румынии дипломы венгерских университетов. Ещё одним показательным шагом стало то, что министерство образования просто отказало румынским венграм в праве переезда в Венгрию для

обучения, что в свою очередь принуждало поиску путей для преодоления этого препятствия [Livezeanu, 1995, p. 227].

Вместе с тем румынские власти препятствовали и попыткам создания венгерского университета в Трансильвании [Nastasă, 2014, p. 77], повторяя тем самым ситуацию симметричную той, что имела место в период Австро-Венгрии, когда румыны просили у венгров о создании собственного университета. И можно сказать, в такой атмосфере борьбы венгров и румынов за символическое господство в Трансильвании и прошли все 1920 – 1930-е годы, вылившись в конце 1930-х гг. в реальное противостояние, закончившееся переходом в сентябре 1940 г. Северной Трансильвании под венгерское управление. В этих условиях Клужский университет был вынужден переехать в Сибиу, тогда как Сегедский университет вернулся обратно в Коложвар, тем самым восстановив на некоторое время «историческую справедливость».

Выводы. Таким образом, на основании проанализированных материалов можно прийти к выводу о том, что в Трансильвании, регионе, где столкнулись интересы двух претендующих на эту землю народов – венгров и румынов, вопрос образования и университетский вопрос играли важную роль, отражая в том или иной период сложившуюся в регионе расстановку сил. Учитывая тот факт, что современная Трансильвания продолжает оставаться местом потенциальных конфликтов, перспективы дальнейшего исследования видятся в том, чтобы продолжить изучение трансильванской проблемы сквозь призму образовательной политики уже во второй половине XX века.

Список использованных источников

- Biró, S., 1992. *The Nationalities Problem in Transylvania, 1867 – 1940: A Social History of the Romanian Minority under Hungarian Rule, 1867 – 1918, and of the Hungarian Minority under Romanian Rule, 1918 – 1940*, Boulder: Social Science Monographs, 744 p.
- Boia, L., 2018. *De la Dacia antică la Marea Unire, de la Marea Unire la România de azi*, București: Humanitas, 104 p.
- Brubaker, R., Feischmidt, M., Fox, J., Grancea, L., 2010. *Politică naționalistă și etnicitate cotidiană într-un oraș transilvănean*, Cluj-Napoca: Editura Institutului pentru studierea Problemelor minorităților naționale: Kriterion, 465 p.
- Gellner, E., 1983. *Nations and Nationalism*, Ithaca – London: Cornell University Press, 150 p.
- Jelavich, B., 1989. *History of the Balkans, Vol. 2: Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 460 p.
- Lendvai, P., 2013. *Ungurii. Timp de un mileniu învingători în înfrângeri*, București: Humanitas, 568 p.
- Livezeanu, I., 1995. *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918 – 1930*, Ithaca – London: Cornell University Press, 340 p.
- Nastasă, L., 2003. University Education and Culture in Kolozsvár/Cluj, *The University of Kolozsvár/Cluj and the Students of the Medical Faculty (1872 – 1918)*, Budapest – Cluj-Napoca, 2003. p. 15–45.
- Nastasă, L., 2014. Avatarurile unei universități maghiare la Cluj, *Annals of the University of Bucharest, Political science series*, № 16, p. 71–98.
- Pálffy, Z., 2001. The Dislocated Transylvanian Hungarian Student Body and the Process of Hungarian Nation-Building after 1918, *Nation-building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case-Studies*, Budapest, p. 179–196.
- Pálffy, Z., 2007. Ethnically based enrollment patterns at the University of Cluj/Kolozsvár, 1900 – 1944, *Hungarian Studies* 21, № 1-2, p. 135–154.
- Scurtu, I., Otu, P., 2003. *Istoria românilor, Vol VIII. Romania Intregita (1918 – 1940)*, București: Editura Enciclopedică, 778 p.
- Sigmirean, C., 1999. Efforts to Create a Romanian System of Higher Education in Transylvania (1848 – 1872), *University and Society. A History of Higher Education in Cluj in the 20th Century*, Cluj-Napoca, p. 21–38.
- Sigmirean, C., 2014. Romanians from Transylvania and Higher Education in the first Half of Nineteenth Century, *Annals of the University of Bucharest, Political science series*, № 16, p. 99–111.
- Tóth, Sz., 2018. Cluj and the University During World War I, *Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities*, Vol. XXIII, № 1, p. 51–71, DOI: <https://doi.org/10.26424/philobib.2018.23.1.03>.
- Жигал, И. В., 2017. К вопросу об интеграции Трансильвании в состав Королевства Румыния (1918 – 1938-е гг.), *Гуманітарна-економічний вісник*, № 3-4, с. 85–88.

References

- Bíró, S., 1992. *The Nationalities Problem in Transylvania, 1867 – 1940: A Social History of the Romanian Minority under Hungarian Rule, 1867 – 1918, and of the Hungarian Minority under Romanian Rule, 1918 – 1940*, Boulder: Social Science Monographs, 744 p. (in English).
- Boia, L., 2018. *De la Dacia antică la Marea Unire, de la Marea Unire la România de azi*, București: Humanitas, 104 p.
- Brubaker, R., Feischmidt, M., Fox, J., Grancea, L., 2010. *Politică naționalistă și etnicitate cotidiană într-un oraș transilvănean*, Cluj-Napoca: Editura Institutului pentru studierea Problemelor minorităților naționale: Kriterion, 465 p. (in Romanian).
- Gellner, E., 1983. *Nations and Nationalism*, Ithaca – London: Cornell University Press, 150 p. (in English).
- Jelavich, B., 1989. *History of the Balkans, Vol. 2: Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 460 p. (in English).
- Lendvai, P., 2013. *Ungurii. Timp de un mileniu învingători în înfrângeri*, București: Humanitas, 568 p. (in Romanian).
- Livezeanu, I., 1995. *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918 – 1930*, Ithaca – London: Cornell University Press, 340 p. (in English).
- Nastasă, L., 2003. University Education and Culture in Kolozsvár/Cluj, *The University of Kolozsvár/Cluj and the Students of the Medical Faculty (1872 – 1918)*, Budapest – Cluj-Napoca, 2003. p. 15–45. (in English).
- Nastasă, L., 2014. Avatarurile unei universități maghiare la Cluj, *Annals of the University of Bucharest, Political science series*, № 16, p. 71–98. (in Romanian).
- Pálffy, Z., 2001. The Dislocated Transylvanian Hungarian Student Body and the Process of Hungarian Nation-Building after 1918, *Nation-building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case-Studies*, Budapest, p. 179–196. (in English).
- Pálffy, Z., 2007. Ethnically based enrollment patterns at the University of Cluj/Kolozsvár, 1900 – 1944, *Hungarian Studies* 21, № 1-2, p. 135–154. (in English).
- Scurtu, I., Otu, P., 2003. *Istoria românilor, Vol VIII. Romania Intregita (1918 – 1940)*, București: Editura Enciclopedică, 778 p. (in Romanian).
- Sigmirean, C., 1999. Efforts to Create a Romanian System of Higher Education in Transylvania (1848 – 1872), *University and Society. A History of Higher Education in Cluj in the 20th Century*, Cluj-Napoca, p. 21–38. (in English).
- Sigmirean, C., 2014. Romanians from Transylvania and Higher Education in the first Half of Nineteenth Century, *Annals of the University of Bucharest, Political science series*, № 16, p. 99–111. (in English).
- Tóth, Sz., 2018. Cluj and the University During World War I, *Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities*, Vol. XXIII, №. 1, p. 51–71, DOI: <https://doi.org/10.26424/philobib.2018.23.1.03>. (in English).
- Zhigal, I. V., 2017. K voprosu ob integracii Transil'vanii v sostav Korolevstva Rumyniya (1918 – 1938-e gg.) [On the question of the integration of Transylvania into the Kingdom of Romania (1918 – 1938)], *Gumanitarna-eknamichny vesnik*, № 3-4, s. 85–88. (in Russian).

SUMMARY

CREATION AND FUNCTIONING OF THE UNIVERSITY OF KOLOZSVÁR/UNIVERSITY OF CLUJ (1840 – 1940S) THROUGH THE PRISM OF THE NATIONAL QUESTION IN TRANSYLVANIA

Ivan Zhyhal

Master of Historical sciences,
PhD student of Belarusian State University, Minsk

The article discusses the essential aspects of the functioning of the university in Kolozsvár/Kluj (1840s – 1940s) through the prism of the situation in Transylvania, a region with a complex knot of political and ethnic contradictions that have not lost their seriousness today. The source base of the article was the research of contemporary Romanian and Hungarian historians, which avoids a biased interpretation of the analyzed events. The purpose of this article is to trace the main thrust of the activities of Hungarian and Romanian socio-political figures and institutions during the foundation and functioning of the University of Kolozsvár/Kluj in the context of the socio-political and national-cultural life of Transylvania in the 1840s – 1940s years. The following methods were used in the work: historical-genetic (were considered the features of the functioning of the university in Kolozsvár/Kluj during various historical periods), historical-systemic (educational institution is considered as a complex system, the functioning of various elements of which was influenced by the national-cultural policy of the Habsburg monarchy and of interwar Romania, the relationship between the Hungarians and Romanians in the ethnocontact region – Transylvania), the method of content analysis (most often semantic constructions that were used in documents (legislative acts, program documents of the revolution of 1848, etc.), and then the results were interpreted). On the basis of analyzed materials concluded that in the investigated period the university question in Transylvania was closely connected with the fact, which the national elite occupied the dominant position in the region, thus having the ability to define the contours of the educational policy in the sphere of higher education. In a situation where Transylvania was under the direct control of the Hungarian part of the dualistic Austro-Hungarian state, the creation and functioning of the university in Kolozsvár was necessitated by the symbolic linking of Hungarian lands among themselves within the same kingdom, while the annexation of Transylvania to the Kingdom of Romania in 1918 caused the need to transform the Hungarian university into a Romanian one in order to establish a new regime, creating appropriate structures for this.

Keywords: Transylvania, Hungarians, Romanians, the national question, education, university.

ДРАГАН ЦАНКОВ: ПЕРВЫЙ ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ (МАРТ–ДЕКАБРЬ 1880 г.)

Крютченко Мария Леонидовна

аспирантка кафедры новой и новейшей истории Харьковского национального университета

им. В. Н. Каразина

E-mail: mari.kriut@ukr.net

Статья посвящена анализу деятельности Драгана Цанкова в качестве главы правительства Болгарского княжества в 1880 г. На основе архивных материалов научного архива Болгарской академии наук (НА–БАН), Болгарского исторического архива при Национальной библиотеке им. св. Кирилла и Мефодия (БИА–НБКМ), а также прессы рассматриваемого периода, работ современных болгарских и украинских исследователей были определены задачи, которые Д. Цанков ставил перед министерствами, основные этапы реализации правительственных и партийных целей, а также внешнеполитические ориентиры. Кроме того, автор затрагивает тему разногласий между лидерами Либеральной партии и внутрипартийных противоречий. Автор приходит к выводу, что гомогенное либеральное правительство во главе с Д. Цанковым за достаточно короткое время подготовило и провело через Народное собрание ряд важных законопроектных, направленных, прежде всего, на финансово-экономическую стабилизацию государства. Он был сторонником системы широкого самоуправления, как гарантии Конституции и национальной свободы, а также исходил из потребностей и интересов государства и болгар. Но часть предвыборных обещаний не была выполнена, в частности, не до конца был решен земельный вопрос. Снижение авторитета, разногласия между однопартийцами и натянутые отношения с князем стали весомыми причинами краха кабинета Д. Цанкова. Однако данный этап в жизни принес бесценный опыт государственного управления, что явилось возможностью популяризировать свои политические принципы, найти единомышленников и в будущем – закрепиться в качестве отдельной от Либеральной и Консервативной партий политической силы.

Ключевые слова: Княжество Болгария, правительство, Конституция, Д. Цанков.

ДРАГАН ЦАНКОВ: ПЕРШИЙ ДОСВІД ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ (БЕРЕЗЕНЬ–ГРУДЕНЬ 1880 Р.)

Крютченко Марія Леонідівна

аспірантка кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Стаття присвячена аналізу діяльності Драгана Цанкова як голови уряду Болгарського князівства у 1880 р. На основі архівних матеріалів наукового архіву Болгарської академії наук (НА–БАН), Болгарського історичного архіву при Національній бібліотеці ім. св. Кирила і Мефодія (БІА–НБКМ), а також преси розглянутого періоду і робіт сучасних болгарських та українських дослідників були визначені завдання, які Д. Цанков ставив перед міністерствами, основні етапи реалізації урядових і партійних цілей, а також зовнішньополітичні орієнтири. Окрім того, автор зачіпає тему розбіжностей між лідерами Либеральної партії та внутрішньопартійних протиріч. Автор приходиться до висновку, що гомогенний ліберальний уряд на чолі з Д. Цанковим за досить короткий час підготував і провів через Народні збори низку важливих законопроектів, спрямованих, насамперед, на фінансово-економічну стабілізацію держави. Він був прихильником системи широкого самоврядування, як гарантії Конституції і національної свободи, а також виходив з потреб та інтересів держави і болгар. Але частина передвиборчих обіцянок не була виконана, зокрема, не до кінця було вирішено земельне питання. Зниження авторитету, розбіжності між однопартійцями і натягнуті відносини з князем стали вагомими причинами краху кабінету Д. Цанкова. Однак даний етап в житті приніс політику безцінний досвід державного управління, що стало можливістю популяризувати свої політичні принципи, знайти однодумців і в майбутньому – закріпитися в якості окремої від Либеральної та Консервативної партій політичної сили.

Ключові слова: Князівство Болгарія, уряд, Конституція, Д. Цанков.

Постановка проблеми. Драган Цанков – один из наиболее выдающихся болгарских общественно-политических деятелей второй половины XIX ст. Занимал центральное место в болгарской политической жизни. Родился в 1828 г. в г. Свиштове, учился в Одессе, Киеве и Вене. Был одним из инициаторов унии константинопольских болгар с Римом в 1860 г., принял католицизм. Однако

позже снова перешел в православие, после чего продолжительное время жил в Константинополе, занимая разные должности. В 1879 г. был избран в первое Учредительное народное собрание (г. Велико Тырново), примкнув к либеральному течению.

После принятия Тырновской Конституции в 1879 г. в Болгарском княжестве начался новый исторический период, который характеризовался

реформированием всех сфер жизни молодого государства. В первые годы независимости главную роль в регулировании социально-экономического положения, налаживании финансовой системы со всеми вытекающими последствиями играли решения, принятые представителями власти. Первое правительство было сформировано из консерваторов, после чего к власти пришли представители Либеральной партии во главе с Д. Цанковым.

Еще в период обсуждения проекта Органического статута¹ в 1879 г. Д. Цанков совместно с единомышленниками отстаивали свои позиции и добились принятия проекта Конституции, который являлся достаточно демократичным для второй половины XIX в. После прихода к власти в 1880 г. Д. Цанков начал новый этап своей политической деятельности – борьбы за внедрение законов Конституции в жизнь.

Актуальность изучения данной темы обусловлена и тем, что ранее внимание исследователей традиционно было приковано к анализу деятельности левых политических сил. Также тема представителей либерализма нуждается в деидеологизации и освобождения от тенденционных штампов.

Анализ последних исследований и публикаций. Несмотря на значительный вклад Д. Цанкова в общественно-политическую жизнь Болгарии, в современном мире практически не уделяют внимание теме его жизни и роли в создании одной из наиболее демократических Конституций того времени, а также проведении важных для стабилизации финансово-экономической и социальной жизни молодого Княжества законов через Народное собрание.

Историография данного вопроса представлена работами болгарских исследователей Р. Даскалова [Даскалов, 2005], М. Маноловой [Манолова, 1989], М. Палангурски [Палангурски, 2009], К. Пеевой [Пеева, 2017], С. Радева [Радев, 1990], И. Стоянова [Стоянов, 1989], украинского исследователя Д. Миколенко [Миколенко, 2008] и др. Источниковая база статьи основана на архивных материалах личных фондов Д. Цанкова и его однопартийцев, хранящихся в Болгарском историческом архиве при Национальной библиотеке им. св. Кирилла и Мефодия (БИА–НБКМ) и Научного архива Болгарской академии наук (НА–БАН), а также дневниках Обыкновенного народного собрания (ОНС), официального печатного издания, подчиненного ОНС, где публиковались все нормативные акты, принятые Народным собранием, и прессе того периода, в частности, печатного органа Либеральной партии «Независимость».

¹ В акте Берлинского конгресса от 13 (1) июля 1878 г. было прописано о необходимости выработать органический устав до избрания князя. В конце осени 1878 г. в Петербурге под руководством статс-секретаря, министра юстиции Российской империи, генерал-прокурора С. Н. Урусова был разработан статут для Болгарии. В январе 1879 г. в отредактированном виде статут был отправлен императорскому комиссару Временного русского управления в Болгарии А. М. Дондукову-Корсакову. Последний созвал в Тырново первое Учредительное собрание, которое состоялось 10 февраля 1879 г. После этого началось обсуждение и редактирование проекта статута, который стал основой для Тырновской Конституции.

Целью статьи является анализ деятельности Драгана Цанкова в качестве главы правительства Болгарского княжества в марте–декабре 1880 г. **Задачи** исследования: определить роль Д. Цанкова в проведении через Народное собрание ряда важных законопроектов, проследить этапы реализации правительственных решений, оценить результаты деятельности и выявить причины краха его кабинета.

Изложение основного материала. Первые годы независимости Болгарского княжества ознаменовались межпартийной борьбой. Противостояние началось после Учредительного собрания 7 марта 1879 г., на котором был зачитан проект Органического статута. Именно этот документ вызывал наиболее непримиримые споры между представителями Консервативной и Либеральной партий [Миколенко, 2008, с. 11].

После избрания князем Александра Баттенберга на повестке дня стоял вопрос формирования первого правительства. Изначально князь был против идеи создания правительства из либералов. Петербург высказал рекомендацию составить руководство из представителей обоих течений, которые проявили себя в Тырново. Прислушавшись к совету, А. Баттенберг начал диалог с консерватором Д. Грековым и либералом Д. Цанковым. Однако последний не спешил присоединиться к правительственной верхушке из-за нежелания работать плечом к плечу с представителем консерваторов, с которым у Д. Цанкова сложились враждебные отношения после обсуждения проекта Конституции [Радев, 1990, с. 161].

Д. Цанков не отвечал на первые два письма А. Баттенберга, аргументируя это тем, что не понимал, кто был адресатом, ведь письма подписывались секретарем князя К. Стоиловым. Тогда Александр лично обратился к лидеру либералов. Политик утвердительно ответил, что войдет в состав правительства только в одном случае – если правительство будет создано исключительно из представителей либерального течения [Радев, 1990, с. 161].

Не найдя общий язык с либералами, А. Баттенберг создал первое правительство из консерваторов. Однако либералы не долго находились вне рычагов управления молодым Княжеством. Выборы во II ОНС завершились победой Либеральной партии (93 голоса против 20 за консерваторов). [НБКМ–БИА, ф. 5, оп. 2, а.е. 24, л. 13–14; Държавен вестник, № 36, 29 март 1880].

В результате победы либералов в законодательных гонках в январе 1880 г. у князя не оставалось иного выбора, как предложить Д. Цанкову стать во главе правительства. К тому же либералы пользовались значительной популярностью среди болгар. Таким образом, 26 марта 1880 г. А. Баттенберг санкционировал создание правительства из членов Либеральной партии. Консерваторы перешли в оппозицию, критикуя власть по всем направлениям политики. Депутатские портфели в новом правительстве были распределены следующим образом: Д. Цанков стал министром иностранных дел, П. Каравелов – министром

финансов, Хр. Стоянов – министром правосудия, Г. Тишев – министром внутренних дел, И. Гюзелев – министром народного просвещения [Радев, 1990, с. 185]. 4 апреля 1880 г. военным министром был назначен русский генерал К. Г. Эрнрот [Дневники на II ОНС, I РС, 1880, с. 21; Държавен вестник, № 36, 29 март 1880]. В составе правительства не оказались такие видные либералы, как П. Славейков и Ст. Стамболов.

«Старые» либералы не имели опыта работы на высоких государственных должностях, а «новички»-министры И. Гюзелев и Г. Тишев – были малоизвестны. На их фоне авторитетные Д. Цанков и П. Каравелов могли проводить через законы собственные решения, не сталкиваясь с сопротивлением со стороны молодых чиновников.

П. Славейков давал достаточно негативную оценку составу правительства Д. Цанкова. В своем письме он писал: «Ты хорошо знаешь, каких людей ты принял управлять судьбой отечества и мне кажется, что ты взял большую ответственность перед народом» [Табаков, 1959, с. 295].

Те личностные качества, которых не хватало П. Каравелову, у Д. Цанкова были в избытке [Радев, 1990, с. 187]. Последний мог критично мыслить, прагматично подходить к любому вопросу. Борец по темпераменту, обладающий глубоким демократическим инстинктом, являлся настоящим человеком Возрождения [Радев, 1990, с. 188]. После турецкой службы Д. Цанков приобрел бесценный административный опыт, которого были лишены его коллеги. Навыки, полученные на службе в Константинополе, пригодились политике уже в первые дни работы правительства.

Лидер либералов оказался в незавидном положении перед лицом ряда проблем молодого Княжества. Свою программу либералы изложили в газете «Независимость». Д. Цанков был конституционалистом, главная цель которого заключалась в «правильной организации общества на основе Конституции» [Табаков, 1959, с. 295]. Все, что противоречило основному закону, должно было быть исключено [Независимость, № 50, 14 марта 1881]. Для реализации своих идей Драган Цанков предлагал заняться вопросами правильной администрации, уделить внимание просвещению, реформировать судебную систему, создать мощную военную силу. Особое внимание необходимо было уделить экономическим вопросам, дабы государство контролировало проблемы в этой сфере.

Д. Цанков считал, что, прежде всего, необходимо применять различные меры, направленные на укрепление и внутреннюю стабилизацию Княжества. Государственная казна была пустой из-за нерегулярных налоговых поступлений. Правительство установило новые сроки налогообложения в 3 этапа: первая треть десятины должна была быть собрана к 1 августа 1880 г., вторая – к 1 ноября 1880 г., а третья – к 1 марта 1881 г. Идея законопроекта поддержало Народное собрание, что нашло отображение в соответствующем указе № 226 от 23 мая 1880 г. [Държавен вестник, № 47, 2 юни 1880]. В результате ситуация с налогами улучшилась,

но на второй сессии Второго Народного собрания было принято решение заменить натуральную десятину денежной [Държавен вестник, № 42, 10 май 1880].

Однако поступления в княжескую казну оказались недостаточными. Тогда либералы провели еще ряд изменений в системе налогообложения. Для стабилизации финансового положения страны также был принят Закон об упразднении болгарских денежных знаков. Лев утверждался основной денежной валютой. Со дня принятия закона, 2 июня 1880 г., правительственные, муниципальные и другие органы власти были обязаны выдавать документы за левы и стотинки, а не как ранее – за франки и сантимы [Държавен вестник, № 49, 2 юни 1880].

Политика правительства Д. Цанкова в сфере налогообложения была направлена на стабилизацию финансов Княжества. Однако она в некоторой степени разочаровала народные массы, так как в ходе предвыборной кампании либералы обещали сократить и даже отменить некоторые налоги. Но это не представлялось Д. Цанкову возможным на данном этапе реформ.

С целью развития широких торговых связей с Восточной Румелией и Македонией, по предложению П. Каравелова новое правительство постановило: табачные изделия и алкогольные напитки будут облагаться налогом в указанных областях наравне с другой иностранной продукцией, ввозимой в Княжество [Стателова, 1978, с. 17]. Д. Цанков не считал, что данные нововведения были в интересах государства, однако не критиковал предложения министра финансов П. Каравелов концентрировался на вопросах финансовой стабилизации страны, Д. Цанков же расценивал действия министра финансов как недальновидные шаги, которые противоречат основной внешнеполитической цели либералов – объединению всего болгарского народа.

Важным оставалось решение проблемы поземельных отношений. С приходом к власти, первый Председатель Совета Министров Княжества Т. Бурмов создал комиссии, которые должны были регулировать все процессы в этой сфере. Сторонники Д. Цанкова заявили, что данный вопрос находится в компетенции Народного собрания [Целокупна България, № 24, 23 септември 1879]. В соответствии с указом № 160, на основании решения Министерского совета от 6 апреля 1880 г., комитеты комиссий закрывались, передавая все дела в районные суды [Държавен вестник, № 39, 16 април 1880]. Таким образом, правительство заложило основу для дальнейших обсуждений аграрного вопроса на уровне Народного собрания.

Новая власть активно занималась проблемами беженцев из Македонии и Фракии. Постановление Министерства внутренних дел № 238 выделило 100 000 франков на их размещение. В этом же указе было предусмотрено, что беженцам следует давать еду до начала рабочего дня [Държавен вестник, № 58, 19 юли 1880]. С целью разработки проектов по теме реабилитации беженцев был сформирован отдельный комитет. В его состав вошли либералы В. Стоянов и Н. Даскалов во главе с председателем

П. Славейковым [Държавен вестник, № 58, 19 юли 1880].

Сложным оставался вопрос по земле, которая находилась в имении турок. Народное собрание получило ряд петиций от болгарских крестьян, которые утверждали, что часть сельских земель была захвачена незаконным путем [Дневници на II ОНС, I РС, 1880, с. 244]. Однако османское законодательство допускало создание ферм (чифлици) в размере от 125 до 300 акров земли [Дневници на II ОНС, I РС, 1880, с. 244]. С целью разрешения данной проблемы была сформирована отдельная комиссия для разъяснения этого вопроса. В состав комиссии вошли министр народного просвещения М. Сарафов и чешский историк, который в то время находился на службе у молодого Болгарского государства К. Иречек [Тодоров, 1961, с. 25–27]. По итогу проделанной работы комиссия предоставила рапорт [Държавен вестник, № 69, 6 септември 1880], в котором был прописан запрет продажи заселенных имений до разработки Народным собранием соответствующего акта. 24 ноября 1880 г. был принят закон, который предполагал деление земель среди безземельных фермеров с целью уничтожения крупного землевладения. В дополнении к закону был принят еще один закон относительно турецких и черкесских земель, согласно которому все разграбленные земли возвращались крестьянам [Държавен вестник, № 95, 25 декабря 1880].

Забегая вперед, следует сказать, что только 24 февраля 1881 г. во главе с Д. Цанковым была создана комиссия, ответственная за исполнение вышеупомянутых законов [НБКМ–БИА, ф. 11, а. е. 38, л. 1]. Однако до переворота 27 апреля комиссия успела решить земельный вопрос в 4 селах [Тодоров, 1961, с. 46]. По инициативе главы комиссии были затронуты и другие проблемы в аграрной сфере: вопрос относительно татарских земель; определение территорий частных, вакифских¹, общественных и правительственных лесов; размещение переселенцев, прибывавших в Княжество и др. Также правительство Д. Цанкова предлагало внедрение сельскохозяйственной техники в крупные хозяйства, использование земли, удаленной от деревень, людьми, которые соглашались создавать временные усадьбы (чифлици) и пр. [Независимост, № 48, 7 марта 1880].

Аграрный вопрос был актуальным в тот период, поскольку большинство болгар занимались земледелием и именно от этого, по мнению Д. Цанкова, во многом зависело экономическое положение Княчества [Независимост, № 48, 7 марта 1880]. Таким образом, либеральное правительство проводило последовательную аграрную политику. Однако предвыборные обещания бесплатно раздать «турецкие» и свободные земли болгарам остались

невыполнимыми. Пустые обещания негативно отразились на авторитете «цанковистов».

Новое правительство также подготовило законопроекты по вопросам административного устройства Княчества. На первом заседании Второго ОНС был утвержден законопроект о новом территориальном делении, в соответствии с которым губернии упразднились, а округа переходили под непосредственное подчинение правительству. В свою очередь, округа делились на околии (первостепенные и второстепенные) [Държавен вестник, № 45, 28 май 1880]. Таким образом, Княжество состояло из 21 округа. После разбивки на околии, по предложению Д. Цанкова, Министерство внутренних дел обратилось ко всем окружным управителям с циркулярным письмом с целью собрать информацию, имело ли место быть разделению на околии, необходимо ли переместить некоторые центры околий, существовали ли какие-либо негативные последствия подобного деления и пр. По итогам опросов восемь околий были упразднены, чтобы «не делать ненужных расходов» [Държавен вестник, № 23, 16 апрел 1881].

Крайне важным для Д. Цанкова было решение проблем в социальной сфере. 21 мая 1880 г. был принят соответствующий закон [Държавен вестник, № 45, 28 май 1880], учреждавший создание статистического бюро с целью хранения наиболее точных данных во всех спектрах общественной жизни. В 1880 г. в Княестве провели перепись населения [Държавен вестник, № 91, 13 декабря 1880]. Был принят отдельный закон, предусматривавший улучшение положения бедных болгар, участвовавших в политических движениях за освобождение Болгарии и ополчении [Държавен вестник, № 50, 7 юни 1880]. Также Народное собрание приняло избирательный закон, в соответствии с которым все граждане Болгарского княчества имели право избирать и быть избранным.

Перед новым правительством стоял ряд проблем в сфере внешней политики. Необходимо было завоевать доверие европейских государств. Наиболее сложным представлялось налаживание отношений с Австрией. Великие силы встретили новое руководство Княчества достаточно настороженно [Пеева, 2017, с. 205]. Либералы ассоциировались с политической силой, которая стремится уничтожить Берлинский договор, о чем неоднократно писали в австрийских газетах. Например, в популярной венской газете «Neue Freie Presse» либеральная партия называлась панболгарской, целью которой было объединение всех болгар до Эгейского моря. Потому австрийцы усматривали в либеральном правительстве угрозу для спокойствия Европы. Кроме этого, Вена имела собственный интерес относительно Македонии.

Во внешней политике либералы придерживались единого мнения: «наша политика должна быть одна, а именно такая, которая стремится к освобождению и объединению всего болгарского народа... В соответствии с этим и только в соответствии с этим должны быть налажены все наши отношения с великими державами, в том числе с соседними

¹Вакуф или мечетское землевладение – особая форма земельной собственности религиозных учреждений (мечетей, медресе и т. д.), в том числе, обработанные земли, каналы, оросительные сооружения, ремесленные лавки и пр.

народами» [Независимость, № 1, 27 август 1880]. В своих приоритетах Д. Цанков выделял необходимость наличия дружеских отношений с соседями, в первую очередь, славянскими странами. Отдельным пунктом была оговорка о Сербии: «достижение сближения с Сербией, устранение недоразумений» между двумя государствами с целью формирования основы для создания единого балканского союза [Независимость, № 1, 27 август 1880].

Несмотря на значительные достижения во внутренней политике за короткое время и определение интересов во внешнеполитических вопросах, противостояние между двумя лидерами партии, Д. Цанковым и П. Каравеловым, усугублялось. Борьба двух руководителей за председательское место закончилась победой П. Каравелова. Начался сложный период политических разногласий. В это же время на местных выборах в Софии в июне 1880 г. большой успех имела Консервативная партия. Либералы постепенно стали сдавать свои позиции. Сами либералы отмечали, что между министрами их партии нет солидарности [НА–БАН, ф. 19 к, а. е. 570, л. 1–2].

Единомышленники Д. Цанкова преследовали цель – придать Конституции «демократический дух». По его инициативе в печатном органе либералов было опубликовано несколько статей под названием «Наша Конституция», где предлагались изменения некоторых статей основного закона. Сторонники Д. Цанкова предлагали отменить право князя на роспуск народного представительства, определить назначение министров не князем, а путем избирания и назначения Народным собранием. На каждом ОНС необходимо было утверждать состав министерств, то есть при необходимости избирать новых министров или же оставлять старых. Каждые 3–5 лет на Великом народном собрании следовало пересматривать Конституцию. Противники либерального правительства резко реагировали на подобные предложения. Консерваторы считали программу правительственной партии наивной и провальной. Критика оппонентов подрывала авторитет как Д. Цанкова, так и П. Каравелова.

К открытию осенней сессии Народного собрания популярность либерального правительства была достаточно низкой. Среди партийных представителей началась ожесточенная борьба. Несмотря на попытки консерваторов создать препятствия работе Народного собрания, либералы подняли вопрос «законодательных полномочий», предоставленных правительству Народным собранием. Он сводился к тому, что правительство могло утверждать законы между собраниями народных представителей. Однако существовала оговорка, что такая схема будет работать в одном случае: если во главе правительства будет находиться П. Каравелов [Дневници на II ОНС, II РС, 1981, с. 789]. В газете «Независимость» объяснялась позиция либералов: по мнению правительства, в этом акте Народного собрания не было ничего неконституционного, поскольку доверенность распространялась только на Министерство внутренних дел. Д. Цанков возглавил

указанное министерство всего за несколько дней до закрытия собрания. Поэтому у него не было времени подготовить какие-либо законопроекты [Независимость, № 33, 14 януари 1881].

Реконструкция правительства произошла в ноябре 1880 г. Одной из главных причин был дипломатический скандал по вопросу кораблеплавания по Дунаю. Д. Цанков заверил Австро-Венгрию, что поддержит их проект, но на самой конференции его представитель выступил с противоположной позицией. Это вызвало недовольство ряда стран [НБКМ–БИА, ф. 5, оп. 2, а. е. 25, л. 8]. Председателем стал П. Каравелов, Д. Цанков занял должность министра внутренних дел.

Выводы. Таким образом, 26 марта 1880 г. было образовано гомогенное либеральное правительство во главе с Д. Цанковым, которое оказалось перед лицом множества внутривластных проблем и внешнеполитических задач молодого Княжества. За достаточно короткое время правительство Д. Цанкова подготовило и провело через Народное собрание ряд законопроектов, которые были направлены, прежде всего, на финансово-экономическую стабилизацию государства. Чуть больше, чем за полгода изменилась система налогообложения, территориальное деление Княжества, была заложена основа для решения земельного вопроса, поднят вопрос об образовании, начали полноценно использоваться природные ресурсы и др. За две сессии Народное собрание проголосовало за 47 законов. Из них 27 – в сфере финансов, 6 – в сфере юстиции, 5 – во внутренних делах, 5 – в военном деле, 2 – в сфере образования и 2 – в сфере иностранных дел [Държавен вестник, № 54, 28 март 1881].

Д. Цанков был конституционалистом, который боролся за создание системы широкого самоуправления, как гарантии Конституции, национальной свободы, образования и правильного распределения налогов. Программные документы партии показывают хорошее знание потребностей и интересов Княжества и болгарского народа. Правительство во главе с Д. Цанковым добилось многого в сфере внутренней политики, но он также совершал некоторые поступки, которые постепенно вели к углублению противоречий среди представителей Либеральной партии.

Постепенное снижение уровня популярности и авторитета стало следствием невыполненных предвыборных обещаний по земельному вопросу. Разногласия между однопартийцами и натянутые отношения с князем негативно отразились сначала на эффективности работы правительства, а после – стали основными причинами краха кабинета Д. Цанкова.

Позже либералы выделили ошибки в работе правительства. Представители Либеральной партии обвинили во всех значительных неудачах министерств Д. Цанкова, аргументируя тем, что именно он, как Председатель, имел больше всех полномочий. Политик спокойно принял критику, потому как это был бесценный опыт

государственного управления, который пригодился политику в дальнейшем для создания собственной политической группировки «цанковистов». Он смог сформировать окружение из единомышленников, совместно с которыми заложил основу для формирования многопартийной системы Болгарии, закрепив в центре политического спектра страны самостоятельную политическую силу «умеренных» либералов.

Перспективой для дальнейшего исследования темы является сравнительная характеристика деятельности и политических взглядов Драгана Цанкова на этой же должности в 1880 и 1883–1884 гг., а также – определение его роли в расколе Либеральной партии, причины которого зародились в данный период существования политической силы.

Список использованных источников

- Даскалов, Р., 2005. *Българското общество 1878 – 1939. Държавна. Политика. Икономика*, том 1, София: Гутенберг, 470 с.
 Дневници на II ОНС, I РС, 1880.
 Дневници на II ОНС, II РС, кн. 1, 1981.
 Държавен вестник, № 23, 16 април 1881.
 Държавен вестник, № 36, 29 март 1880.
 Държавен вестник, № 39, 16 април 1880.
 Държавен вестник, № 42, 10 май 1880.
 Държавен вестник, № 45, 28 май 1880.
 Държавен вестник, № 47, 2 юни 1880.
 Държавен вестник, № 49, 2 юни 1880.
 Държавен вестник, № 54, 28 март 1881.
 Държавен вестник, № 58, 19 юли 1880.
 Държавен вестник, № 69, 6 септември 1880.
 Държавен вестник, № 95, 25 декември 1880.
 Държавен вестник, № 50, 7 юни 1880.
 Държавен вестник, № 91, 13 декември 1880.
 Манолова, М., 1989. *Парламентаризмът в България (1879 – 1894)*, София: Издателство на БАН, 236 с.
 Миколенко, Д., 2008. *Правоцентристські партії у системі влади Князівства Болгарії (кінець XIX – початок XX ст.)*, Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 148 с.
 НА–БАН, ф. 19 к, а. е. 570.
 НБКМ–БИА, ф. 11, а. е. 38.
 НБКМ–БИА, ф. 5, оп. 2, а. е. 24.
 Независимост, № 1, 27 август 1880.
 Независимост, № 33, 14 януари 1881.
 Независимост, № 48, 7 март 1880.
 Независимост, № 50, 14 март 1880.
 Палангурски, М., 2009. Избирателно законодателство в Княжество България (1879 – 1886), том 2, *Дриновський збірник: Дриновски сборник*, Харків–Софія: Академічне видавництво «Проф. Марин Дринов», с. 167–178.
 Пеева, К., 2017. Българо-турските дипломатически отношения 1879–1928 г., том 10, *Дриновський збірник: Дриновски сборник*, Софія–Харків: Видавництво БАН імені проф. Марина Дринова, с. 202–216.
 Радев, С., 1990. *Строителите на съвременна България (Царуването на кн. Александра (1879 – 1886))*, том 1, София: Български писател, 840 с.
 Стателова, Ел., 1978. Развой и характер на отношенията между Княжество България и Източна Румелия (1879 – 1885), *Исторически преглед*, София: Институт за исторически изследвания при БАН, № 5, с. 5–12.
 Стоянов, И., 1989. *Либералната партия в княжество България: 1879 – 1886*, София: Наука и изкуство, 240 с.
 Табаков, Н., 1959. *Неиздани писма на П. Р. Славейков*, София: Издателство на БАН, 179 с.
 Тодоров, Г., 1961. Уреждането на аграрния и бежански въпрос в Княжество България в първите години след Освобождението (1879 – 1881), книга 1, *Исторически преглед*, София: Институт за исторически изследвания при БАН, с. 23–31.
 Целокупна България, № 24, 23 септември 1879.

References

- Daskalov, R., 2005. *B'lgarskoto obschestvo 1878 – 1939. D'rzhava. Politika. Ikonomika* [The Bulgarian Society 1878 – 1939. Country. Politics. Economics], tom 1, Sofiya: Gutenberg, 470 s. (in Bulgarian).
 Dnevniitsi na II ONS [Diaries of the Second ONA], I RS, 1880 (in Bulgarian).
 Dnevniitsi na II ONS [Diaries of the Second ONA], II RS, kn. 1, 1981 (in Bulgarian).
 D'rzhaven vestnik [State Gazette], № 23, 16 april 1881 (in Bulgarian).
 D'rzhaven vestnik [State Gazette], № 36, 29 mart 1880 (in Bulgarian).
 D'rzhaven vestnik [State Gazette], № 39, 16 april 1880 (in Bulgarian).
 D'rzhaven vestnik [State Gazette], № 42, 10 may 1880 (in Bulgarian).
 D'rzhaven vestnik [State Gazette], № 45, 28 may 1880 (in Bulgarian).
 D'rzhaven vestnik [State Gazette], № 47, 2 yuni 1880 (in Bulgarian).
 D'rzhaven vestnik [State Gazette], № 49, 2 yuni 1880 (in Bulgarian).
 D'rzhaven vestnik [State Gazette], № 50, 7 yuni 1880 (in Bulgarian).
 D'rzhaven vestnik [State Gazette], № 54, 28 mart 1881 (in Bulgarian).
 D'rzhaven vestnik [State Gazette], № 58, 19 yuli 1880 (in Bulgarian).
 D'rzhaven vestnik [State Gazette], № 69, 6 septemvri 1880 (in Bulgarian).

- D'rzhaven vestnik* [State Gazette], № 91, 13 dekemvri 1880 (in Bulgarian).
D'rzhaven vestnik [State Gazette], № 95, 25 dekemvri 1880 (in Bulgarian).
Manolova, M., 1989. *Parlamentarizm't v B'lgariya (1879 – 1894)* [Parliamentarism in Bulgaria (1879–1894)], Sofiya: Izdatelstvo na BAN, 236 s. (in Bulgarian).
Mykolenko, D., 2008. *Pravotsentrystski partii u systemi vlady Kniazivstva Bolharii (kinets XIX – pochatok XX st.)* [Center-right parties in the system of government of the Principality of Bulgaria (end of XIX–beginning of XX century)], Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 148 s. [in Ukrainian].
NA–BAN, f. 19 k, a. e. 570 (in Bulgarian).
NBKM–BYA, f. 11, a. e. 38 (in Bulgarian).
NBKM–BYA, f. 5, op. 2., a. e. 24 (in Bulgarian).
Nezavisimost [Independence], № 1, 27 avgust 1880 (in Bulgarian).
Nezavisimost [Independence], № 33, 14 yanuari 1881 (in Bulgarian).
Nezavisimost [Independence], № 48, 7 mart 1880 (in Bulgarian).
Nezavisimost [Independence], № 50, 14 mart 1880 (in Bulgarian).
Palangurski, M., 2009. *Izbitatelno zakonodatelstvo v Knyazhestvo B'lgariya (1879 – 1886)* [Electoral Legislation in the Principality of Bulgaria (1879 – 1886)], tom 2, *Drinovskiy zbirnik: Drinovski sbornik*, Harkiv–Sofiya: Akademichne vidavnistvo «Prof. Marin Drinov», s. 167–178 (in Bulgarian).
Peeva, K., 2017. *B'lgaro-turskite diplomatischeke otnosheniya 1879 – 1928 g.* [Bulgarian-Turkish diplomatic relations 1879 – 1928], tom 10, *Drynovskiy zbirnyk: Drynovskiy sbornik*, Sofiya–Kharkiv: Vidavnistvo BAN imeni prof. Marina Drinova, s. 202–216 (in Bulgarian).
Radev, S., 1990. *Stroitelite na s'vremenna B'lgariya (Tsarivaneto na kn. Oleksandra (1879 – 1886))* [The Builders of the modern Bulgaria (The Reign of Prince Alexandra (1879 – 1886))], tom 1, Sofiya: B'lgarski pisatel, 840 s. (in Bulgarian).
Statelova, El., 1978. *Razvoy i karakter na otnosheniyata mezhdu Knyazhestvo B'lgariya i Iztochna Rumeliya (1879 – 1885)* [The development and the nature of the relations between the Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia (1879 – 1885)], *Istoricheski pregled*, Sofiya: Institut za istoricheski izsledvaniya pri BAN, № 5, s. 5–12 (in Bulgarian).
Stoyanov, I., 1989. *Liberalnata partiya v knyazhestvo B'lgariya: 1879–1886*, Sofiya: Nauka i izkustvo, 240 s. (in Bulgarian).
Tabakov, N., 1959. *Nezdani pisma na P. R. Slaveykov* [Unpublished letters of Petko R. Slaveykov], Sofiya: Izdatelstvo na BAN, 179 s. (in Bulgarian).
Todorov, G., 1961. *Urezhdaneto na agrarniya i bezhanski v'pros v Knyazhestvo B'lgariya v p'rvite godini sled Osvobozhdenieto (1879 – 1881)* [Settlement of the agrarian and the refugee issue in the Principality of Bulgaria in the first years after the Liberation (1879 – 1881)], kniga 1, *Istoricheski pregled*, Sofiya: Institut za istoricheski izsledvaniya pri BAN, s. 23–31 (in Bulgarian).
Tselokupna B'lgariya [All of Bulgaria], № 24, 23 septemvri 1879 (in Bulgarian).

SUMMARY

DRAGAN TSANKOV: THE FIRST EXPERIENCE OF STATE GOVERNANCE (MARCH–DECEMBER 1880)

Mariia Kriutchenko

postgraduate student of the Department of the Modern and Contemporary History of the Kharkiv National University by V. N. Karazin

The article is devoted to the analysis of the activities of Dragan Tsankov as the head of the government of the Bulgarian Principality in 1880. Based on archival materials from the scientific archive of the Bulgarian Academy of Sciences, the Bulgarian Historical Archive at the National Library St. St. Cyril and Methodius as well as the press of the period under review and the works of modern Bulgarian and Ukrainian researchers, identified the tasks that D. Tsankov set for the ministries, the main stages of the implementation of government and party goals, as well as foreign policy guidelines. Also the author touches on the issue of disagreements between the leaders of the Liberal Party and the internal party contradictions. The author comes to the conclusion that a homogeneous liberal government led by D. Tsankov in a fairly short time prepared and passed through the National Assembly a several important bills aimed primarily at financially and economically stabilizing the state. He was a supporter of a system of broad self-government as a guarantee of the Constitution and national freedom, and also proceeded from the needs and interests of the state and the Bulgarian people. However, part of the election promises were not fulfilled, in particular, the land issue was not completely resolved. Decline in authority, disagreement between party members and strained relations with the prince became significant reasons for the collapse of D. Tsankov's cabinet. However, this stage in the life brought D. Tsankov invaluable experience in public administration, which was an opportunity to popularize his political principles, find like-minded people and, in the future, gain a foothold as a separate political force from the Liberal and Conservative parties.

Keywords: Principality of Bulgaria, government, Constitution, D. Tsankov.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ 1919 – 1920 рр. В ОЦІНЦІ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Зелінський Максим Вікторович

кандидат історичних наук, співробітник Науково-дослідного інституту полоністики Чорноморського національного університету ім. Петра Могили, м. Миколаїв

E-mail: max_zelinskij@yahoo.com

http://orcid.org/0000-0002-8521-4256

У статті висвітлюються окремі аспекти суспільно-політичної діяльності польського національно-демократичного табору в період відродження державності Польщі у 1918 – 1923 рр. Визначено рівень впливу національних демократів на процес формування східної політики Польщі й, зокрема, її українського вектора протягом 1919 – 1920 рр. Досліджено ставлення національних демократів до українських національно-визвольних змагань в окреслений період. Охарактеризовані причини та сутність антиукраїнських поглядів у середовищі польських націоналістів. Розглянуто основні положення політичної візії національних демократів стосовно українського вектора політики Ю. Пілсудського в умовах польсько-радянського воєнного протистояння. Звернено увагу на принципову розбіжність поглядів між національними демократами і пілсудчиками щодо розв'язання українського питання в рамках польських національних інтересів. Головний акцент зосереджено на аналізі неоднозначної реакції представників націонал-демократичного табору на підписаний між Польською Республікою і УНР у квітні 1920 р. Варшавський договір. З'ясовані політичні та історичні наслідки цієї угоди для Польщі в контексті українсько-польсько-радянських стосунків з погляду ендеків. У результаті дослідження обґрунтовується думка стосовно негативної ролі ендеків у реалізації міждержавних угод між Україною і Польщею в окреслений період.

Ключові слова: українсько-польські взаємини, Варшавський договір 1920 р., польсько-радянська війна 1920 р., націонал-демократія, Ю. Пілсудський, Р. Дмовський, С. Петлюра, українське питання.

Постановка проблеми. У сучасній вітчизняній історіографії чимало уваги приділяється вивченню різних аспектів українсько-польського минулого, зокрема драматичних подій 1919 – 1920 рр., коли українці та поляки в умовах наростання національно-визвольних змагань, які майже одночасно збіглися в часовому вимірі, силовим шляхом наполегливо намагалися реалізувати власні державницькі проекти. Проте обидва сусідні народи, відновивши свої власні національні держави, так і не зуміли порозумітися щодо територіальних претензій. У кінцевому результаті це спричинило важке українсько-польське протистояння за Східну Галичину.

Але вирішальним для наслідків українсько-польських відносин можна вважати воєнно-політичний союз, укладений 21–24 квітня 1920 р. у Варшаві між Ю. Пілсудським і С. Петлюрою, коли уряд Української Народної Республіки (УНР), перебуваючи у безнадійній ситуації, був змушений піти на зраду національних інтересів і задовольнити великодержавні амбіції польської сторони, відмовившись від частини західноукраїнських земель.

Проте з огляду на гіркий досвід українсько-польського минулого доводиться констатувати, що Варшавський договір, столітній ювілей якого українці та поляки відзначають у квітні поточного року як спільний дипломатичний проект Ю. Пілсудського й С. Петлюри, зазнав цілковитої поразки, а наступні бойові дії на українсько-польсько-радянському фронті стали заключним

акордом у намаганнях українців здобути власну незалежність у 1917 – 1921 рр.

У цьому контексті особливої значимості та актуальності набуває проблема переосмислення рівня політичного впливу на тогочасні українсько-польські відносини найсильнішого націоналістичного угруповування Другої Речі Посполитої – національної демократії (НД, ендеції), яка 11–12 травня 1919 р. офіційно трансформувалась у політичну партію під назвою Народно-національний союз (ЗЛН) (Związek Ludowo-Narodowy). Саме ендеція у перші роки існування незалежної Польської держави, маючи більшість мандатів у парламенті, відіграла ключову роль у суспільно-політичному житті країни й значною мірою визначала її зовнішньополітичний курс стосовно України.

Метою даної публікації є вивчення концептуального бачення польськими національними демократами Визвольних змагань українців у 1919 – 1920 рр. та виявлення ставлення ендеків до українського вектору зовнішньої політики Юзефа Пілсудського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що пріоритетними напрямками вітчизняної історичної науки є насамперед вузлові проблеми українсько-польських відносин у зазначений період. Тема українсько-польської війни 1918 – 1919 рр. за Східну Галичину, Варшавська угода і воєнно-політична співпраця між УНР і Польщею в 1920 р., Ризький мирний договір 1921 р. та інші ключові аспекти періоду визвольних змагань українців та поляків доволі повно розкриті в працях багатьох вітчизняних науковців: Л. Алексісець, В. Босчка,

В. Боримського, С. Віднянського, М. Гетьманчука, Б. Гудя, І. Дацківа, Т. Зарецької, Л. Зашкільняка, Д. Злепка, О. Калакури, В. Комара, Г. Корольова, О. Красівського, М. Литвина, О. Михайлової, Є. Сінкевича, С. Трояна та ін.

Утім, зауважимо, що головна увага українських істориків традиційно зосереджена на висвітленні діяльності найвпливовішої політичної сили міжвоєнної Польщі – бельведерського табору на чолі з Ю. Пілсудським. Насамперед це пов'язано з тим, що використовуючи слабкість тодішньої парламентської системи країни й постійну чехарду з коаліційними урядами, Ю. Пілсудському та його прихильникам вдалося сконцентрувати у своїх руках реальні механізми управління державою та контроль над силовими структурами. Отримавши усі військові та дипломатичні інструментарії для реалізації зовнішньої політики Польської держави, Ю. Пілсудський взяв на себе особисту політичну відповідальність за розробку та втілення у життя польських великодержавницьких планів на сході. Через гостру політичну конкуренцію влітку 1919 р. національні демократи, які становили найбільшу парламентську групу у Сеймі протягом 1919 – 1922 рр., не змогли утворити загальнонаціональну політичну партію і втратили значення найбільшої сили в парламенті, оскільки не могли самостійно формувати уряд. А отже, були частково відсунуті на задній план у вирішенні найважливіших стратегічних рішень у сфері розбудови двохсторонніх польсько-українських відносин.

Тож, як бачимо, з очевидних причин, зазначена тематика не знайшла відповідного висвітлення в українській історіографії, незважаючи на те, що представляє певний науковий інтерес. Саме тому спеціальних праць, присвячених дослідженню участі польських національних демократів у процесі формування східної політики Польщі в окреслений період та визначенню їхнього впливу на розвиток міждержавних польсько-українських відносин, у вітчизняній історичній науці на сьогодні майже немає.

Натомість польська історіографія значно ґрунтовніше підійшла до вивчення означеної проблематики. Окремі аспекти зазначеного питання розглядали М. Анджейчак [Andrzejczak, 2016], А. Борковський [Borkowski, 1990; 1991], А. Вонтор [Wątor, 1990], Б. Гальчак [Halczak, 2000], Р. Вапінський [Wapiński, 1980], Я. Васкан [Waskan, 2006], Г. Зацкевич [Zackiewicz, 2008], А. Новак [Nowak, 2016], Т. Козелло [Koziełło, 2008a; 2008b].

Виклад основного матеріалу. Українська проблема традиційно займала провідне місце у політичній думці польської національної демократії в контексті відбудови незалежної Польської держави. Ендецьке бачення вирішення українського питання було сформовано ще на початку ХХ ст. і ця візія майже не зазнала суттєвих ідеологічних змін у період польських національно-визвольних змагань 1918 – 1923 рр.

Основні засади ендецького зовнішньополітичного курсу, зокрема територіальні претензії до сусідніх

держав, остаточно оформились у політичних програмах Польського національного комітету (1917 – 1919 рр.) – представницького органу поляків у країнах Антанти, створеного головним ідеологом та співзасновником ендеції Романом Дмовським. Останній, до речі, очолюючи вже офіційну польську дипломатичну делегацію, спромігся дискредитувати українські визвольні змагання на Паризькій мирній конференції 1919 р., залишивши українців без необхідної підтримки з боку провідних країн Європи. Не в останню чергу саме завдяки його особистій спритності польській стороні вдалося на свою користь розв'язати збройний українсько-польський конфлікт за Східну Галичину, отримавши 25 червня 1919 р. від держав-переможців дозвіл на окупацію цього регіону.

Проте Версальський мирний договір від 28 червня 1919 р. головно розв'язав проблему західних кордонів Польської держави й водночас створив усі умови для спрямування її експансії на схід. Питання про східні кордони Польщі Паризька мирна конференція залишала відкритим, очікуючи, що воно буде остаточно вирішене лише після закінчення воєнних дій на території колишньої Російської імперії. Вже починаючи із середини 1919 р., головним вектором зовнішньополітичних зусиль Польської держави став східний напрямок, а польсько-українські відносини визнавалися пріоритетними. Невдовзі 1 вересня 1919 р. було підписано польсько-український договір про перемир'я, який встановив тимчасову демаркаційну лінію розмежування між Польщею та УНР вдовж р. Збруч.

На відміну від суперечливої федераційної концепції Ю. Пілсудського та його непослідовною нібито проукраїнської політики протягом 1919 – 1920 рр., яка пізніше отримала величезну кількість різноманітних інтерпретацій та оцінок з боку дослідників, позиція національних демократів у вирішенні українського питання завжди виглядала більш передбачуваною й жорсткою. З великим упевдженням ендеки ставилися до визнання легітимності українських національних претензій на розвиток національної культури, а головне – української державності в будь-якому вигляді. Серед національних демократів переважала думка, що українське питання – це лише об'єкт польсько-російських відносин, а сама ідея існування незалежної Української держави категорично заперечувалася. Ця догма ґрунтувалася на тому, що «жоден російський уряд не відмовиться від України. Окреме державне існування України – це смертельний удар по Великій Росії» [Ні., 1919a, s. 1]. Будучи прихильниками етнічно моногенної держави, ендеки відхиляли можливість розбудови Другої Речі Посполитої на федеративних засадах, оскільки така «державна, як скупчення різних народів, прирікалася на дряхлість» [Wasiutynski, 1919, s. 1]. Крім того, у разі виникнення федеративної держави існувала б загроза втрати поляками домінуючого становища як державоутворюючої нації у тому розумінні, що український етнічний елемент чисельно перевершив би польський [Giertych, 1936, s. 481; Traktat Ryski

1921 roku po 75 latach, 1998, s. 36]. Ба більше, за такої умови український етнос через власну чисельність визнавався непридатним до повної колонізації.

На додаток, у питанні розширення кордонів Польської держави національні демократи дотримувалися цілком прагматичного підходу. Ендеки добре розуміли, що у разі подальшого польського просування на схід, із різким збільшенням кількості нових виборців, вони суттєво знижували б свої власні партійні шанси на перемогу на парламентських виборах, позаяк тоді скорочувалась їхня електоральна база, яку становили переважно етнічні поляки.

Отже, для ендеків проблема східних кордонів становила другорядне питання. Вони, на відміну від прихильників бельведерського табору, пріоритетним напрямком територіального розширення Польської держави вважали західний. Польські історичні та етнографічні землі, що протягом тривалого часу входили до складу Німеччини, були краще економічно розвинуті, а головне – вони забезпечували полякам стратегічний вихід до узбережжя Балтійського моря й надавали Польщі статус морської держави [Jeszcze w sprawie programu federacyjnego, 1920, s. 1].

Щоправда, повністю відмовлятися від України ендеки також не мали намірів. Як наголошували ідеологи НД: «із втратою кресів ми втратимо єдиний терен нашої природної експансії» [Kresowiec, 1920, s. 1]. Згідно з концепцією лідера ендеції Р. Дмовського, східний кордон Польщі повинен був збігатися зі східним кордоном Першої Речі Посполитої після її другого поділу в 1793 р. Ця умовна лінія бажаного для ендеків східного кордону отримала назву «лінії Дмовського».

Крім того, тривалий воєнний конфлікт із росіянами за сфери впливу у східноєвропейському регіоні міг би, на думку національних демократів, спровокувати появу небажаного та небезпечного для поляків геополітичного російсько-німецького альянсу, спрямованого насамперед проти Польщі [Н., 1919b, s. 1]. До уваги брався також і той факт, що Центральна Рада й УНР під час Першої світової війни безоглядно орієнтувалися на блок Центральних держав і мали напружені стосунки з Антантою – головним геополітичним союзником польських еліт [В.В., 1919, s. 1]. З огляду на це ендеки розглядали самостійну Україну як потенційного союзника Німеччини на випадок можливої війни з німцями [Chaos, 1920, s. 1]. Окрім того, Україна безпосередньо належала до сфери геополітичного впливу найважливішого партнера Польщі – Франції, яка у справі визначення польських східних кордонів підтримувала «білу» Росію генерала А. Денікіна. Тому НД нізащо не хотіла псувати дружні взаємини з Парижем [В.В., 1920, s. 1].

Сама ідея появи на політичній мапі Європи Великої України, «від Кубані аж до р. Сан... зі сорокамільйонним українським народом» певним чином драгувала ідеологів національної демократії й трактувалася ними як потенційна небезпека для польських національних інтересів [Berezowski, 1920a, s. 1; 1920b, s. 3]. Власне кажучи, в історичному

контексті Україна сприймалась ендеками як «ахіллесова п'ята польської державності» [Jeszcze w sprawie programu federacyjnego, 1920, s. 1].

Тому й не дивно, що упродовж 1919 – 1920 рр. ендецькі політичні кола розгорнули справжню інформаційну компанію проти українців. Зокрема, її партійна преса дуже несхвально сприймала будь-які спроби порозумітися з українцями й висловлювала прямо-таки неприховану патологічну ненависть до останніх. Ендецькі видання норвила за всяку ціну піднести тогочасні бурхливі українські реалії у зручному для себе висвітленні та зображували Директорію УНР вкрай негативно. З метою поширення своєї ідеології ендеками в польський інформаційний простір постійно вкидалася думка, що чи не єдиним головним ворогом Польської держави на сході є насправді лише українці. Ендецька пропаганда, яка значною мірою формувала настрої громадянської думки, активно розповсюджувала антиукраїнські чутки та заклики серед польського суспільства з метою дискредитації українських визвольних змагань в очах співвітчизників.

Не визнаючи взагалі за українцями державотворчих потенцій, ендеки зазвичай намагалися створити хибну реальність політичної ситуації в тодішній Наддніпрянській Україні. Вони переконували, що симпатії місцевого населення належали лише двом найпотужнішим лівацьким партіям, а саме: в українських містах російським соціалістам (більшовикам), а в селах – їхнім «українським товаришам» («українській партії соціалістів-революціонерів» (комуністів-боротьбистів)), оскільки усі інші «партії не мали ані впливу, ані значення» [Et., 1920a, s. 1].

До того ж, за словами відомого ендецького публіциста Б. Косковського: «Ми [поляки] не мали б жодної підтримки з боку українського суспільства, яке є або пасивним, або більшовицьким, або шовіністично антипольським... «Самостійники» хотіли б насамперед бути подалі від Польщі! Більшовики жадали б об'єднатися з московськими союзнами. Соціалісти-революціонери прагнули б до федерації з Росією. А українська інтелігенція, що вихована майже без винятку у Східній Галичині, підтримувала б програму Великої України аж до Сяну» [В.К., 1920, s. 3].

У ситуації, яка мала місце у другій половині 1919 р. в Наддніпрянській Україні, ендеки відзначали наявність двох потужних чинників, які могли б завадити польським спробам втрутитись у розв'язання українського питання силовими методами, як-то скупчення великої кількості зброї у місцевого населення й, як це не дивно, політична невизначеність українських селянських кооперативів. Перший фактор [мілітаризація] призвів до того, що українці постійно знаходились у стані очікування, щоб у будь-який слушний момент підтримати того, «хто їм більше пообіцяє». Так вже було в період німецької окупації, за часів падіння гетьмана Скоропадського, під час першої (1918 р.) та другої (1919 р.) навали більшовиків. Цей же чинник безпосереднім чином позначився на недовгій долі усіх численних українських урядів, політично звівши

до нуля «колись популярну постать Петлюри» [Et., 1920b, s. 2]. Водночас інший фактор, а саме: що нібито без підтримки з боку селянських кооперативів наступаюча польська армія в Україні могла б зіткнутися із проблемою продовольчого забезпечення, був більше схожий на відмовку з метою не втручатися в українські справи.

Крім того, складне й напружене становище в Наддніпрянській Україні значною мірою залежало від подальшого перебігу воєнного конфлікту між Варшавою та Москвою, який розпочався у лютому 1919 р. Навіть після закінчення першої фази активних воєнних дій на радянсько-польському фронті восени 1919 р., ендеки заперечували необхідність укладання миру з російськими більшовиками. Через те, що вони вважали більшовицький режим тимчасовим явищем і робили ставку на перемогу «білих». Ця думка була панівною в ендецькому середовищі майже до середини 1920 р. [Traktat Ryski 1921 roku, 1998, с.37].

Саме тому, протягом усього 1919 р. національні демократи були упевнені, що будь-які домовленості з Радянською Росією є передчасними й політично шкідливими, позаяк радянська сторона рідко дотримувалася своїх зобов'язань. Знаний ендецький публіцист Й. Гласко стверджував, що для «червоної» Росії мир став би «новим періодом підготовки до війни», а його колега Б. Васютинський запевняв, що незважаючи на мир, «більшовики будуть увесь час проводити підричну політику» [Kozieńo, 2008a, s. 63].

Не дивно, що запропонувати свій власний концепт розв'язання польсько-українського та польсько-радянського протистояння національні демократи так і не змоглися. Наприкінці 1919 – на початку 1920 р. політичні кола НД цілком влаштували існуючий статус-кво, який дедалі більше нагадував тактику вичікування або стан «ані миру, ані війни» [Nowak, 2016, s. 422]. Зокрема, варіанти мирного урегулювання конфлікту, які пропонував пробельведерський уряд, нахабно відхилялися. Голова комітету закордонних справ Сейму та провідний діяч НД С. Грабський вшент розкритикував пропозицію міністра закордонних справ С. Патека стосовно вирішення питання кордонів між Польщею та Радянською Росією шляхом проведення плебісциту на фактично окупованій поляками й більшовиками Правобережній Україні. Мова йшла про українські землі між р. Збруч та історичним кордоном 1772 р. На думку С. Грабського, такий «хімерний» плебісцит навряд чи був можливий з огляду на низький рівень національної свідомості та грамотності переважної більшості місцевого населення. Разом з тим, судячи з реакції С. Грабського, «головною біллю» поляків на сході становила не стільки РСФРР, скільки потенційна загроза переходу УНР на бік Росії. Зрештою, дісталося й пілсудчикам, яких С. Грабський звинуватив у тому, що їхні зусилля відкинути радянські війська до лінії кордону 1772 р. не мали на меті повернути т.зв. «східні кресли» до складу Польщі, а, навпаки, більше нагадували спробу «зректися» від цих земель на користь УНР [O polską politykę wschodnią, 1920, s. 1].

Отже, зважаючи на відсутність конкретного сценарію проведення мирних переговорів із більшовиками, керівництво НД дійшло висновку, що кращим варіантом розв'язання конфлікту було б невтручання в українські справи, щоб передчасно не спровокувати Радянську Росію до дій у відповідь [Andrzejczak, 2016, s. 191; Wasiutynski, 1920, s. 1]. Крім того, тодішні очільники ендеції небезпідставно побоювалися, що односторонні дії польського уряду у напрямку сепаратних домовленостей з Москвою за спиною Антанти згодом дозволять західним союзникам Польщі перекласти увесь тягар відповідальності за встановлення східних кордонів Другої Речі Посполитої безпосередньо на самих поляків, у такій спосіб позбавивши Варшаву підтримки та гарантій зі свого боку [Waskan, 2006, s. 222].

Однак, попри це, у деяких вищих колах НД панували доволі оптимістичні погляди стосовно нібито зовсім виснаженого війною східного сусіда і до того ж позбавленого достатніх сил для відновлення власної імперської могутності. Ендецька преса навіть порівнювала «червону» Росію із «хворим, якого уразила лихоманка», а більш слабкішу «білу» Росію адмірала Колчака – із «хворим, у якого щойно закінчився кризисний етап хвороби» [Тум, ktorzy chca wielkiej Rosji, 1919, s. 1].

У листопаді 1919 р. депутат Сейму та провідний діяч НД М. Сейда (майбутній міністр іноземних справ в уряді В. Вітоса) репрезентував один із можливих варіантів досягнення майбутнього примирення з Москвою на умовах НД. Зокрема, він натякнув на те, що більшовикам потрібно, нарешті, примиритися з втратою Гродно, Вільнюса та Мінська на користь Польщі. Тільки у такому разі, на його думку, «Польща... буде схильна жити з Росією у добросусідських відносинах. Але щоб досягти всього цього, ми, зі свого боку, не повинні ускладнювати російським політикам і партіям ситуацію, ми повинні дати їм можливість примиритися з реальністю. Ми зобов'язані поставити їх перед доконаними фактами, фактами остаточними... Якщо пан прем'єр-міністр кине правильне гасло: немає Польщі без Львова! – додамо до нього ще одне: немає Польщі без Вільнюса!» [Andrzejczak, 2016, s. 185].

Утім, вже на початку весни 1920 р. загальна політична кон'юнктура почала, хоч і з певними застереженнями, збігатися з ендецькою візією досягнення замирення з більшовицькою Росією. По-перше, до цього часу польська армія вже просунулася значно східніше «лінії Дмовського» і це, на думку ендеків, могло би стати «розмінною монетою» у переговорах із Москвою. По-друге, основні політичні сили Польщі, нарешті, вибороли певний компроміс між собою, який полягав у наступному: 1) Ю. Пілсудський надавав свою згоду не висувати умови відновлення кордону 1772 р., щоб не втягувати в польсько-радянський конфлікт третю сторону; 2) Ю. Пілсудський відмовлявся від реалізації федеративної програми щодо Білорусі; 3) узгоджувалося лояльне ставлення прем'єр-міністра Польщі Л. Скульського (колишнього ендека і голови центристського уряду, підконтрольного Ю. Пілсудсь-

кому) та С. Грабського до існування квазіуряду С. Петлюри в окремих повітах на сході від р. Збруч під польським військовим контролем [O polską politykę na Wschodzie, 1920, s. 1].

З огляду на це угода між Ю. Пілсудським і С. Петлюрою, що була підписана у ніч на 22 квітня 1920 р., викликала широкий резонанс у політичних колах Другої Речі Посполитої. Вона миттєво поставила під сумнів усі досягнуті раніше взаємні поступки й попередні домовленості всередині тодішньої польської еліти.

Відомо, що отримавши карт-бланш від Сейму на проведення переговорів з «червоною» Росією наприкінці лютого 1920 р., Ю. Пілсудський остаточно ухвалив рішення з більшовиками не домовлятися й проігнорував «мирні» пропозиції Москви. Невдовзі вже на таємному засіданні кабінету міністрів 8 березня 1920 р. питання союзу Польщі з УНР увійшло у порядок денний. Водночас, щоб не наражатися на зайву критику з боку правої опозиції, переговори між представниками урядів УНР і Польщі щодо укладання союзу проходили в умовах цілковитої таємності. Зокрема, Ю. Пілсудський під час квітневої зустрічі із С. Грабським до останнього моменту приховував власні наміри й навіть давав своєму опонентові доволі розпливчасті обіцянки на зразок таких: «Даю Вам слово, що не піду на Київ і не буду воювати за Українську державу для Петлюри...» [Waskan, 2006, s. 224].

Проте деякі деталі про перебіг переговорного процесу все одно потрапляли у відкритий публічний доступ насамперед завдяки українській та ендецькій пресі. Остання доволі різко реагувала на чутки стосовно союзного договору з УНР. Врешті-решт, у другій половині березня 1920 р. комітет закордонних справ Сейму отримав повідомлення від Л. Скульського та С. Патека про початок перемовин з української стороною. І тільки 13 квітня 1920 р. уряд Польщі все-таки подав на розгляд до цього парламентського комітету проєкт польсько-українського договору.

Гостра емоційна реакція з боку НД не забарилася й спричинила хвилю величезного обурення серед її прихильників. Зокрема, вже ввечері 13 квітня 1920 р. у своїй статті на сторінках популярного видання «Kurjer Warszawski» журналіст Б. Косковський перестерігав своїх співвітчизників від хибних кроків на шляху до створення самостійної Української держави, за яку, судячи з усього, доведеться розплачуватися польською кров'ю. Зокрема, він зазначив: «Ким є пан Петлюра? Один із ватажків, яких можна створити в Україні десятками. Чи він має підтримку місцевого населення? Ні, бо ніколи не міг втриматися в Україні довше ніж на тиждень, позаяк змушений боротися із власними співвітчизниками» [В.К., 1920, s. 3].

Подібну думку щодо найближчих перспектив польсько-українського союзу висловила редакція ендецького часопису «Gazeta Warszawska», яка відверто не радила йти на угоду з українською стороною, оскільки «Петлюра має право виступати лише від імені окупованої поляками України. Інша – Радянська Україна – скаже своє слово пізніше. Через

кілька тижнів Петлюра... буде повалений... А міністр закордонних справ [С. Патека] із безтурботністю дрібного дилетанта поспішає підписати угоду з Петлюрою, політичні дні якого полічені» [Kontrahenci p. Patka, 1920, s. 1].

Через кілька днів М. Сейда у замітці «Зрада українська» негативно прокоментував поточний перебіг закулісних польсько-українських перемовин, зокрема спробу делегації УНР повернути назад етнічні українські землі Волині, Поділля, Східної Галичини і Холмщини, тому що ці території вже «увійшли або увійдуть до складу Польської держави» та розкритикував бельведерський табір за бажання за будь-яку ціну створити незалежну Україну навіть «вигравши її у Росії...» [Zdrada ukraińska, 1920, s. 1]. Крім того, будучи принциповим супротивником концепції створення буферних держав на сході від Польщі, М. Сейда осудливо відгукнувся про намагання польського уряду передати УНР низку територій, що були розташовані між р. Збруч та історичним кордоном 1772 р. [Seyda, 1920b, s. 1]. На той час значна частина цих земель все ще залишалася в руках більшовиків і це означало б продовження війни.

Вже 22 квітня 1920 р. на знак протесту проти союзу Пілсудського–Петлюри демонстративно пішов у відставку з посади голови комітету закордонних справ Сейму С. Грабський. У своєму зверненні до депутатського корпусу він заявив, що складає з себе усю подальшу відповідальність за реалізацію зовнішньої політики Польської держави з боку парламенту [W komisji spraw zagranicznych, 1920, s. 2].

Депутатська фракція ЗЛН, яка представляла найчисленнішу партію у Сеймі, миттєво відреагувала на спроби уряду і Начальника держави Ю. Пілсудського знехтувати думкою законодавчого органу країни. Голова фракції ЗЛН С. Гломбінський, який називав «армію Петлюри не інакше ніж як бандою» [Głabiński, 1939, s. 410], зажадав від уряду розкриття змісту Варшавської угоди. На пленарному засіданні Сейму 23 квітня 1920 р. він звернувся із критичною промовою, в якій звинуватив уряд у тому, що «він взяв на себе воєнні та політичні зобов'язання створити незалежну Українську державу на чолі з Петлюрою, того самого Петлюри, який минулого року воював у Східній Малопольщі [Українській Галичині] та Львові проти беззахисного польського населення» [Przegląd polityczny. Nagły wniosek Głabińskiego, 1920, s. 2].

Жорстку критику української політики Ю. Пілсудського у квітні 1920 р. С. Гломбінський пізніше пояснив так. «Національно-демократичний табір, – стверджував він, – вважав власним обов'язком у ставленні до батьківщини зайняти тверду позицію проти ризикованої війни з Росією з метою реалізації ідеї федерації. Наш табір також був офіційно уповноважений і зобов'язаний це робити, оскільки він повинен був захищати компетенцію Сейму, а також вирішувати питання війни та миру, політичної системи держави та її кордонів. Федераційна програма [Ю. Пілсудського] також суперечила позиції, що була ухвалена Польським

національним комітетом на Паризькій мирній конференції...» [Głabiński, 1939, s. 467].

Розпал політичних розбіжностей між ендеками та пілсудчиками досяг кульмінаційного моменту невдовзі після публікації 26 квітня 1920 р. відозви Ю. Пілсудського до мешканців України, яке він зробив без попередньої згоди уряду та парламенту [Zwycięska kontrofensywa na wschodzie. – Uznanie Ukrainy, 1920, s. 1]. Вже 29 квітня 1920 р. на засіданні комісії закордонних справ Сейму депутати від ЗЛН у складі А. Скарбека, К. Лютославського і С. Грабського висловили відкритий протест діям уряду й знову безуспішно намагались отримати від його представників інформацію про справжню мету воєнної кампанії на східному фронті та умови союзу з УНР [Wojdyło, 2003, s. 205]. Запекла дискусія закінчилася «пірровою перемогою» уряду. Польський прем'єр-міністр Л. Скульський твердо запевнив депутатів від ЗЛН у тому, що у договорі не йдеться про жодні державно-правові зобов'язання з польської сторони до УНР і, що уряд навіть не прагне встановити кордон 1772 р. [W komisji spraw zagranicznych, 1920, s. 3]. Фактично це була напівправа, позаяк в угоді польська сторона визнавала не самостійність України, а лише її право на самостійність у вигляді Директорії УНР на чолі із С. Петлюрою. Зі свого боку заступник міністра закордонних справ Я. Домбський акцентував увагу на тому, що відозва Ю. Пілсудського – це, по суті, звичайний воєнний документ, за який уряд не несе жодної відповідальності [Nasza polityka wschodnia w komisji sejmowej, 1920, s. 1].

Отже, як і очікувалося, від самого початку т.зв. українська «авантюра» Ю. Пілсудського майже одностайно отримала нищівну критику з боку провідних діячів польської правиці – С. Грабського, М. Сейди, С. Козіцького, С. Гломбінського та ін. Зокрема, Начальнику держави ставили за провинку його спробу створити незалежну Україну. Очільники НД виходили з того, що по-перше, Росія («біла» або «червона») ніколи не погодиться на втрату українських земель, а по-друге, розбудова української державності у кінцеву результаті спровокує небажане для поляків пробудження російського націоналізму, що призведе до зміцнення радянської влади. Остання, зі свого боку, виступить як захисник інтересів Росії та об'єднає навколо себе усі російські патріотичні сили. А отже, на думку ідеологів НД, «завоювання Києва може коштувати нам [полякам] Помор'я та Верхньої Сілезії» [Szczepański, 2004, s. 151; Seyda, 1920c, s. 1–2].

Цієї ж позиції дотримувався «король ендецької думки» Р. Дмовський. Навіть в умовах літнього відступу польської армії у 1920 р., обіймаючи відповідальну посаду у Раді Оборони Держави, він неодноразово висловлював власні сумніви щодо лояльності українських союзників Польщі та інкримінував С. Петлюрі зв'язки з більшовиками [Andrzejczak, 2016, s. 199].

Прикметно, що рівно через місяць після підписання Варшавського договору, 21 травня 1920 р. між Ю. Пілсудським та Р. Дмовським відбулася запекла дискусія, яка яскраво продемонструвала

наявність принципових розбіжностей у поглядах цих визначних політичних лідерів Польщі щодо шляхів розв'язання української проблеми. Під час особистої зустрічі на запитання Начальника держави, чому він [Р. Дмовський] на Паризькій мирній конференції 1919 р. не порушував питання щодо створення незалежної України, останній доволі стримано висловив власну позицію наступним чином: «Це було неможливо як із формальних, так і зі змістовних причин. Із формальних причин, тому що Польський національний комітет та польська делегація [в Парижі] раніше вже представляли конкретний план щодо східних кордонів Польщі, не враховуючи можливість утворення України, й союзницькі країни ухвалили цю позицію. Зі змістовних причин, тому що взагалі невідомо, чи була б Україна життєздатною державою і як би вона поставилася до Польщі. Так чи інакше, але країни коаліції не втрачають надії на крах більшовицької революції і що Росія, нарешті, оживе в певній конституційній формі». Наприкінці зустрічі, Р. Дмовський аргументовано підсумував власне ставлення до українського питання: «На якій тоді підставі ми ждали б для себе приєднання східних кресів, разом із всією Східною Галичиною, якби ми одночасно підтримували претензії українців до тих земель і до великої самостійної України» [Głabiński, 1939, s. 429].

А втім, майже відразу на тлі успішного травневого наступу поляків углиб України, критика ендеками української політики Ю. Пілсудського призвела до повної ізоляції НД на внутрішній політичній сцені Другої Речі Посполитої. Значні успіхи армії загалом були дуже схвально прийняті польським суспільством. Зокрема, генерал К. Соснковський у своєму листі до Ю. Пілсудського 3 травня 1920 р. відзначив повну безпорадність ендеків, які за таких обставин «нічого вдіяти не можуть», позаяк не можуть жодним чином пояснити своїм прихильникам, що «побиття й відсування більшовиків від кордонів є чимось поганим» [Hunczak, 1983, s. 55].

Вже після взяття Києва 7 травня 1920 р. провідний ендецький політик Ю. Здановський записав у своєму щоденнику, що «незважаючи на всю нашу опозицію з цього приводу, важко не радіти, що Польща може щось зробити. Сьогодні невдячно бути в опозиції...» [Maj, 1997, s. 54]. Водночас цей знаний ендек, анітрохи не довіряючи українській стороні, був цілковито впевнений у безперспективності польсько-українського союзу. «Не можна поклатися на націю, – писав він, – яка не збирається віддавати ту частину своєї території [Східну Галичину], на якій існує більш сформоване і прив'язане лише до цієї території суспільство» [Halczak, 2000, s. 111].

На загал, результати Варшавської угоди переконливо продемонстрували певну політичну «слабкість» польської правиці як парламентської сили навесні 1920 р. Зумівши заблокувати ратифікацію договору у парламенті, ендеки загалом так і не спромоглися зупинити реалізацію «федераційної» концепції Ю. Пілсудського принаймні на деякий час. Проте, опинившись

тимчасово на периферії процесу прийняття вирішальних для країни стратегічних рішень, вони, як і раніше, залишалися одними з найбільш впливових гравців у польській політиці і бельведерський табор змушений був зважати на цей чинник.

Слід зазначити, що тогочасні реалії на польсько-радянському фронті національні демократи здебільшого сприймали несхвально й не вірили в успішне закінчення війни для поляків. Навіть перші успіхи польської армії не додавали привиду для великих сподівань та оптимізму. Вже на початку травня 1920 р. ендецький часопис «Słowo Polskie» зі значним застереженням відзначав: «Розгром більшовицької армії – це велика політична і тріумфальна перемога... На жаль, ...отруюють радість цих тріумфів... політичні дії, що у найліпшому разі є азартними» [W.M., 1920, s. 1]. Подібні похмурі думки висловлював ендецький публіцист К. Смогоржевський, який скаржився, що допомога поляків у створенні держави для українців ставала щоразу «завданням понад нашої сили» [Smogorzewski, 1920, s. 1].

Зауважимо, що надзвичайно складний перебіг подій війни 1920 р. загалом не виправдав сподівань та очікувань урядів УНР і Польщі, зокрема щодо підтримки з боку населення Правобережної України. На початку літа 1920 р., провівши перегрупування основних сил, радянські війська перейшли у контрнаступ, який вдалося зупинити лише в серпні біля стін Варшави.

Не дивно, що після закінчення воєнних дій восени 1920 р. ендецькі політики головною причиною поразки, яка влітку спіткала Польщу, назвали недалекоглядну східну політику бельведерського табору, зокрема невдалий похід на Київ і плани «визволення» України та Білорусі, які у кінцевому підсумку «стали справжнім джерелом усіх нещасть, що навалилися на Польщу... й завдали нам нечуваної шкоди» [Jeszcze sprawa granic wschodnich, 1920, s. 1].

Песимістично та розчаровано висловився щодо результатів війни у жовтні 1920 р. М. Сейда. Зокрема, він зазначив, що польська мирна делегація вже не зможе, як раніше, вимагати від російських більшовиків укласти мирний договір з урахуванням історичних кордонів 1772 р. та не зможе запропонувати РСФРР провести державні кордони по лінії р. Березина або по «лінії Дмовського», й буде «вимушена задовольнитися лінією німецьких окопів 1915 р.» [Seyda, 1920a, s. 2].

Невдовзі один із кращих ендецьких фахівців із міжнародної політики С. Козіцький також звинуватив у поразці на сході особисто Ю. Пілсудського та політичну доктрину його Польської соціалістичної партії, в якій майбутня Польща замислювалася насамперед як етнографічний, а не політичний проєкт. «Пілсудський... щоб узгодити прагнення серця з принципами, що були вкладені в його мозок соціалізмом, – запевняв С. Козіцький, – використав ідеї федералізму як засіб розв'язання проблеми. У такий спосіб принципи були б дотримані, етнографію

не зачіпали б, і досягалася б потреба серця – велика Польща» [Kozicki, 1921, s. 538–539].

Розуміння історичних наслідків Варшавської угоди 1920 р. в ендецькій інтерпретації знайшло своє продовження протягом наступних років у мемуарній літературі провідних діячів НД. Зокрема, дуже негативно поставився до ідеї порозумітися з українцями С. Грабський, який вважав, що спроби відірвати Україну від Росії є згубними для польсько-російських відносин і для Польщі взагалі, оскільки «Росії... для її існування... із земель, за які вона століттями боролася проти Польщі... потрібна лише Україна» [Grabski, 1922, s. 149]. І до того ж українці не виправдали надій, позаяк «в Україні та на Волині у 1920 р. вони допомогли не нам [полякам] проти більшовиків, а більшовикам проти Польщі» [Grabski, 1922, s. 154]. С. Грабський був цілком упевнений, що наприкінці 1919 – 1920 рр. Польща повинна була скористатися пропозицією Радянської Росії та укласти з нею мирну угоду. Він вважав воєнну кампанію 1920 р. руйнівною, дорогою, непотрібною та спровокованою саме Ю. Пілсудським у союзі з лівими «партіями війни», що виконували «волю Пілсудського» [Grabski, 1922, s. 86].

Трохи пізніше С. Грабський надав свою власну оцінку українським Визвольним змаганням 1917 – 1921 рр.: «Катастрофа київської експедиції остаточно підтвердила, що українського народу насправді немає. Хто б не поїхав в Україну із програмою Української національної держави, будь то Скоропадський, підтриманий німцями, чи протеже Пілсудського, ніхто не зміг втриматись у ній» [Grabski, 1923, s. 42].

«Слід чітко усвідомити, – вказував С. Грабський, – що будь-яка наша домовленість з українцями негайно спричинить таке саме відповідне рішення з боку Росії. Наш пакт з Петлюрою означав, що в Мінську та Ризі нам довелося вести переговори та підписувати мир з Радянською Росією та Радянською Україною. Хто б не планував угоду з українцями, якщо він трохи справжній політик, повинен готуватися до постійної конкуренції з Росією у тому, що зуміє наобіцяти русинам (українцям) більше за всіх. Проте уся наша історія, включаючи угоду з Петлюрою, що була підписана паном Домбським, та експедиція маршала Пілсудського до Києва – підтверджує, що на цьому аукціоні завжди перевершує Росія... І так буде завжди... Справа у тому, що зараз немає української нації, а українці – лише одна з русинських партій. Але держава не укладає угоди з партією» [Grabski, 1923, s. 47].

Вельми негативно оцінив воєнні наслідки Варшавської угоди Є. Гертих – близький соратник Р. Дмовського в 1930-ті рр. та один із лідерів еміграційної ендеції після Другої світової війни й до того ж безпосередній учасник війни 1920 р. На думку Є. Гертиха, в результаті травневого наступу Війська Польського, польська сторона втратила стратегічну перевагу у вигляді невеликої протяжності лінії польсько-радянського фронту, що проходив практично по «лінії Дмовського». Активні воєнні дії ще більше розтягнули фронт в глибину й в ширину. Це призвело до зниження оперативної щільності

польських військових угруповань і за такої умови значній частині польської армії довелося «залишитись позаду, щоб утримати під контролем бурхливе населення зайнятих районів України» [Giertych, 1936, s. 492–493].

Як і очікувалося, різко вороже до польсько-українського союзу 1920 р. поставився безперечний лідер ендеції – Р. Дмовський, який ще в 1919 р. писав, що Пилсудський лише «імітує великі історичні проекти, які завжди призводять до викидня» [Mał, 1997, s. 52]. Головний ідеолог НД загалом критично оцінив політику бельведерського табору стосовно України, а Варшавську угоду назвав величезною помилкою Ю. Пилсудського. На його переконання: «якщо ми бачили більшовиків під Варшавою у 1920 р., то це був лише результат київської експедиції, спрямованої на відокремлення України від Росії» [Dmowski, 1937b, s. 205]. «Духовний батько» польського модерного націоналізму висловив думку, що союз Пилсудського–Петлюри був від самого початку приречений на невдачу. Він деталізував цю думку: «Можна було побоюватись, що варшавська влада виховає нам претендента на Східну Галичину, що Петлюра виросте до сили, яка потім вимагатиме цю землю. Однак, приглядаючись ближче до української роботи Пилсудського і знаючи, якби там не було, реальний стан справ в підросійській Україні, можна було бачити, що нічого з цього не вийде. Ця робота коштувала нам багато, але ми не заплатили за неї Червенською землею (Українською Галичиною)...» [Dmowski, 1937a, s. 202]. Варшавський договір і війна з Радянською Росією, запевняв Р. Дмовський, принципово нічого не змінили в українському питанні, й лише «Ризький мир, що настав слідом за ними, встановив кордони Радянської України на заході, відокремлюючи у такий спосіб Польщу від значної частини території, яку вона раніше фактично займала» [Dmowski, 1937b, s. 223].

Висновки. У підсумку, можемо констатувати, що у поразці українських Визвольних змагань протягом 1919 – 1920 рр. польська націонал-демократія відіграла помітну роль. Не буде перебільшенням припустити, що тогочасна політика ендеків (прихильників націоналістичної концепції «Малої Польщі» і пилсудчиків (прихильників федераційної програми «Великої Польщі») в українському питанні переслідувала одну єдину стратегічну мету – створення потужної Польської держави, насамперед за рахунок самої України.

На відміну від федераційної політики Ю. Пилсудського, який прагнув розчленувати

більшовицьку Росію на окремі національні держави з метою забезпечити в такий спосіб незалежність Польщі, ендецька «інкорпораційна» концепція виглядала більш поміркованою та реалістичною в тогочасних умовах. Зокрема, під час обговорення «польського питання» на Паризькій мирній конференції у 1919 р., ендеки остаточно відмовились від проєкту відновлення Польської держави в її історичних кордонах 1772 р. Вони задовольнилися варіантом проведення східного кордону Польщі по лінії другого поділу Першої Речі Посполитої станом на кінець 1793 р., тобто без значної частини Правобережної України. Не в останню чергу, це було пов'язано з тим, що ендецькі політики виходили з того, що польська активність в українському питанні значно ускладнить нормалізацію польсько-російських відносин, які для них стали визначальними. Маючи власні інтереси, ендеки намагалися уникати гострих конфронтацій з Росією і вперто чинили опір будь-яким спробам Ю. Пилсудського реалізувати його федераційну концепцію. Водночас національні демократи, перебуваючи в опозиції, не втримались від шовіністичної спокуси й підтримала похід польської армії на Київ навесні 1920 р., оскільки цей воєнний захід повністю відповідав ендецькій візії максимальної експансії польського цивілізаційного впливу у східному напрямку. Зі свого боку бельведерський табір не зміг, наштотхнувшись на опір НД, ратифікувати Варшавський договір у парламенті, залишивши, по суті, цю міждержавну угоду на рівні декларації. У кінцевому підсумку головною причиною польської поразки у війні 1920 р. із Росією ендеками було визнано концепцію утворення незалежної України.

Отже, трагічні події українсько-польських відносин 1919 – 1920 рр. наочно продемонстрували непоступливу позицію ендеції в українському питанні. Кращим зразком для вирішення української проблеми польська націонал-демократія вважала повторення історичного досвіду компромісного поділу українських земель між Першою Реччю Посполитою та Московською державою, яке відбулося у 1667 р. під час підписання Андрусівського договору (перемир'я). Вже в березні наступного 1921 р. цей сценарій було реалізовано у Ризі, де Польща і три радянські республіки – РСФФР, УСРР, БРСР підписали Ризький мирний договір, який закріпив геополітичний поділ України між сферами впливу Варшави та Москви, який тривав до початку Другої світової війни.

Список використаних джерел

- Andrzejczak, M., 2016. *Rosja w myśli politycznej Narodowej Demokracji w latach 1917 – 1939*, Krzeszowice : Dom Wydawniczy «Ostoja», 835 s.
- Berezowski, Z., 1920a. Kwestia ukraińska a pokój z Rosją, *Gazeta Warszawska*, nr 70, s. 1.
- Berezowski, Z., 1920b. Kwestia ukraińska a pokój z Rosją, *Gazeta Warszawska*, nr 71, s. 3.
- Borkowski, A., 1990. Narodowa Demokracja i Roman Dmowski wobec wojny w 1920 roku, *Zycie i Myśl*, № 7-8, s. 47–64.
- Borkowski, A., 1991. Narodowa Demokracja wobec wojny na wschodzie w 1920 roku, *Biuletyn Naukowy Akademii Rolniczo-Technicznej w Olsztynie*, № 1(8), s. 61–79.
- B.K., 1920. Uzasadniony niepokój, *Kurjer Warszawski*, nr 102, s. 2–3.
- B.W., 1919. Niemcy, Rosja i Polska, *Gazeta Warszawska*, nr 245, s. 1.
- B.W., 1920. Polska akcja na Wschodzie, *Gazeta Warszawska*, nr 136, s. 1.

- Chaos, 1920, *Gazeta Warszawska*, nr 101, s. 1.
- Dmowski, R., 1937a. *Polityka polska i odbudowanie państwa* [w:] Pisma, T.VI, Częstochowa, 400 s.
- Dmowski, R., 1937b. *Świat powojenny i Polska* [w:] Pisma, T.VII, Częstochowa, 336 s.
- Et., 1920a. Przed wyprawą kijowską, *Gazeta Warszawska*, nr 171, s. 1.
- Et., 1920b. Przed wyprawą kijowską, *Gazeta Warszawska*, nr 172, s. 2.
- Giertych, J., 1936. *Tragizm losów Polski*, Pielgrzym, Pelplin, 638 s.
- Głabiński, S., 1939. *Wspomnienia polityczne*, Cz. 1–3, Pelplin, 559 s.
- Grabski, S., 1922. *Uwagi o bieżącej historycznej chwili Polski*, Warszawa. Nakładem Księgarni Perzyński, Niklewicz i Spółka, 160 s.
- Grabski, S., 1923. *Z codziennych walk i rozważań*, Poznań, 158 s.
- Maj, E., 1997. «Zapluty Karzeł», czyli fragment dziejów stosunków między Narodową Demokracją a Józefem Piłsudskim w latach 1918 – 1921, «*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska sec. K: Historia*», Vol. 4, s. 47–58.
- Halczak, B., 2000. *Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej*, Zielona Góra: Wydawnictwo WSP im. T. Kotarbińskiego, 222 s.
- Hł., J., 1919a. Ententa, Rosja i Ukraina, *Gazeta Warszawska*, nr 162, s. 1.
- Hł., J., 1919b. O pokój na Wschodzie, *Gazeta Warszawska*, nr 286, s. 1.
- Hunczak, T., 1983. *Ukraine and Poland in documents 1918 – 1922*, New York: Shevchenko scientific society, Part 2. 468 p.
- Jeszcze sprawa granic wschodnich, 1920, *Kurier Poznański*, 3 września, nr 202, s. 1.
- Jeszcze w sprawie programu federacyjnego, 1920, *Kurier Poznański*, 22 kwietnia, nr 93, s. 1.
- Kontrahenci p. Patka, 1920, *Gazeta Warszawska*, 14 kwietnia, nr 102, s. 1.
- Kozicki, S., 1921. Ku źródłom złego, *Przegląd Narodowy*, T. XXI, № 5, s. 535–540.
- Kozięło, T., 2008a. Stosunki polsko-radzieckie w myśli politycznej narodowej demokracji (1918 – 1939): zarys problematyki. *Historia I Polityka*, № 7, s. 59–78.
- Kozięło, T., 2008b. *Trudne sąsiedztwo: stosunki Polski z państwami ościennymi w myśli politycznej Narodowej Demokracji (1918 – 1939)*, Wydawn. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 246 s.
- Kresowiec, 1920. Znaczenie kresów wschodnich, *Kurier Poznański*, 29 lipca, nr 171, s. 1.
- Nasza polityka wschodnia w komisji sejmowej, 1920, *Gazeta Warszawska*, nr 118, s. 1–3.
- Nowak, A., 2016. *Polska i Trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego*, Kraków, 644 s.
- O polską politykę wschodnią (wywiad u prof. St. Grabskiego), 1920, *Gazeta Warszawska*, nr. 115, s. 1–2.
- O polską politykę na Wschodzie, 1920, *Słowo Polskie*, nr 196, s. 1–2.
- Przegląd polityczny. Nagły wniosek Głabińskiego, 1920, *Słowo Polskie*, nr 190, s. 2.
- Seyda, M., 1920a. O posiadanie granic, *Słowo Polskie*, nr 497, s. 2.
- Seyda, M., 1920b. O politykę wobec Rosji, *Kurier Poznański*, 23 marca, nr 68, s. 1.
- Seyda, M., 1920c. Stanowisko Związku Ludowo-Narodowego w sprawie polityki zagranicznej, *Gazeta Warszawska*, nr 127, s. 1–2.
- Smogorzewski, K., 1920. Chwila krytyczna dla naszej polityki wschodniej, *Gazeta Warszawska*, nr 170, s. 1.
- Szczepański, J., 2004. Stanowisko polskich partii politycznych wobec wojny w latach 1919 – 1920 z Rosją Sowiecką, «*Res Historica*», z. 16, s. 145–165.
- Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach* [zbiór artykułów], 1998. Studia pod red. M. Wojciechowskiego. Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 400 s.
- Tym, którzy chcą wielkiej Rosji, 1919, *Gazeta Warszawska*, nr 238, s. 1.
- Wapiński, R., 1980. *Narodowa demokracja (1839 – 1939)*, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Ossolineum, 337 s.
- Wasiutynski, B., 1919. Państwo jednolite czy federacja, *Kurier Poznański*, 24 października, nr 246, s. 1.
- Wasiutynski, B., 1920. Rokowania z Rosją bolszewicką, *Kurier Poznański*, 17 kwietnia, nr 89, s. 1.
- Waskan, J., 2006. *Problem przynależności państwowej ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w myśli politycznej Obozu Narodowego 1893 – 1921*, Wydawn. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 295 s.
- Wątor, A., 1990. *Narodowa Demokracja wobec wojny 1920 roku* [w:] Wojna polsko-radziecka 1920, Red. J. Faryś. Szczecin, s. 54–62.
- W komisji spraw zagranicznych, 1920, *Kurjer Warszawski*, nr 112, s. 2–3.
- W. M., 1920. W chwili orężnych tryumfów, *Słowo Polskie*, nr 204, s. 1.
- Wojdyło, W., 2003. *Stanisław Grabski (1871 – 1949). Biografia polityczna*, Wydawn. Adam Marszałek, Toruń, 497 s.
- Zackiewicz, G., 2008. *Państwo radzieckie w myśli politycznej obozu narodowego w latach 1918 – 1939* [w:] Narodowa Demokracja XIX – XXI wiek (konceptje, ludzie, działalność), s. 143–158.
- Zdrada ukraińska, 1920, *Kurier Poznański*, 15 kwietnia, nr 87, s. 1.
- Zwycięska kontrofensywa na wschodzie. – Uznanie Ukrainy, 1920, *Kurier Poznański*, 29 kwietnia, nr 99, s. 1.

SUMMARY

UKRAINIAN-POLISH RELATIONS 1919 – 1920 IN THE ASSESSMENT OF POLISH NATIONAL DEMOCRACY

Maksym Zelinskyi

Ph.D, employee of the Centre for Polish Studies, Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv

The article covers certain aspects of the socio-political activity of the Polish National-Democratic camp during the rebirth of Polish statehood in 1918 – 1921. The attitude of the National Democrats towards the Ukrainian state formation during the Ukrainian national liberation struggle of 1919 – 1920 has been studied. The reasons and the essence of anti-Ukrainian views among Polish nationalists have been described. The level of influence of the Polish

National Democrats on the process of Poland's eastern policy formation, and in particular its Ukrainian vector during 1919 – 1920, has been determined. The main provisions of the political vision of the National Democrats regarding the Ukrainian vector of J. Pilsudski's policy in the conditions of the Polish-Soviet military confrontation have been studied. The transformation of perception of the presented position at different stages of the Ukrainian-Polish-Soviet War of 1920 has been shown. Attention has been given to the fundamental divergence of views between the National Democrats and Pilsudski's supporters on the solution of the Ukrainian issue within the context of the national interests of Poland. The main focus is put on the analysis of the ambiguous reaction of representatives of the National Democratic camp to the Treaty of Warsaw signed in April 1920 between the Polish Republic and the UPR. The political and historical implications of this Treaty for Poland in the context of Ukrainian-Polish-Soviet relations have been found out. The results of study substantiate the opinion on the National Democrats' negative role in the implementation of interstate treaties between Ukraine and Poland within the specified period.

Keywords: *ukrainian-polish relations, Warsaw Agreement 1920, Polish-Soviet War 1920, Polish national democrats, Józef Pilsudski, Semen Petlura, Roman Dmowski, the Ukrainian question.*

ORTHODOX CHURCH ON KAREL FARSKÝ. ON THE BATTLE OF THEOLOGICAL ORIENTATION OF THE CZECHOSLOVAK CHURCH (HUSSITE) IN THE 1920s

Marek Pavel

Doctor of Philosophy and Pedagogy; Professor; Professor Emeritus, Department of History, Faculty of Arts, Palacký University, Olomouc

Email: pavel.marek@upol.cz

Scopus Author ID: 35178301400

<http://orcid.org/0000-0001-7578-0783>

One hundred years have passed since 1920 and the 'Czech schism', which is considered to be the foundation of the national Czechoslovak (Hussite) Church. It was created as a result of the reform movement of the Catholic clergy after the end of the Great War and the constitution of an independent Czechoslovak Republic on the ruins of the Habsburg Monarchy. The clergy, who were dissatisfied with the position of the Catholic Church in the empire and with some matters of the Church life and priests that had not been addressed in the long term, set out a programme for the reform of the Catholic Church in Czech lands. His demands were directed towards the autonomous position of the church, the introduction of the national language into services, the democratisation of the organisation of the church, and the reform of clerical celibacy. After the Roman Curia rejected the proposals, the reform movement's radical wing decided to leave the church and form a national church. However, its establishment wasn't sufficiently prepared and all fundamental issues of its existence, including its doctrine, were only solved after establishing the church. Two opinion wings were formed on this matter in the church. The first sought to accept the doctrine of the Eastern churches, the second, led by the future patriarch Karel Farský, set out the concept of a modern 20th century church. There was a fierce ideological fight between the two groups to promote their own concept until 1924. The aim of this study is to reflect the behaviour and activities of K. Farský by the spokespersons of the Orthodox-oriented section in the church.

Keywords: Karel Farský, Czechoslovak Hussite Church, Roman Catholic Church, Orthodox doctrine, theological modernism, church reform, national church, Czech lands, 1920s.

Formulation of the issue. One hundred years have passed since 'Czech Schism' in January 2020, since the establishment of the National Czechoslovak (Hussite) Church, whose founding (January 8th, 1920) was the result of an unsuccessful attempt by the Czech Catholic clergy to reform the Roman Catholic Church in the newly established Czechoslovak Republic (1918). The Church went through a rather complicated search for its own identity, which among other things, is reflected in the fact that to date there hasn't been an author that would prepare a historical synthesis of its development over the past hundred years objectively and on a high professional level. [Jurek] The same deficit is felt in relation to one of the most significant and the most important personalities in the history of the Czechoslovak (Hussite) Church, ThDr. Karel Farský, its founder and first patriarch. The conclusiveness of this thesis convincingly illustrates the attention this figure enjoys in ecclesiastical historiography. His activities and merit in the Church are evaluated primarily by shorter studies and articles published in the professional and popular press. There are few monographs mapping Farský's life and work, created over time as if each of the next generation of writers felt the need to take a stand on him and express what was current and inspiring from his work at that time. However, even in this case we are waiting for an author who will deal with the above-mentioned, at first glance quite tempting but also very demanding topic, without deficits and a certain conformance which burdened the historians and authors of Farský's biographies so far due to their intellectual,

emotional or other links to 'their' ecclesial and religious community.

Study objectives. The aim of our essay is not a critical review of the existing literature on the history of the Church or the personality and work of Farský, even though these topics are a key challenge for a historian. We want to respond to the fact that the evaluations of Farský as a crucial figure in the interpretation of the early phase of the history of the Church (the patriarch died in 1927) in the works of authors, mostly theologians or clergy, tied to the Czechoslovak (Hussite) Church are not fully balanced. The personality in their conception is often almost sacralised. All his positives, advantages and merits are found correctly. However, at the same time, the same authors ignore the critical remarks and comments on his actions. We are convinced that the concealment or omission of the negatives, weaknesses, errors and mistakes that every person makes in their life is a violation of the ethics of scientific work and signals deficits in mastering the methods and techniques of a historian's work. Ultimately, such an approach not only devalues the author's efforts, but also has an adverse impact on the character's assessment of their interest; the writer distorts reality. In this paper we want to try and reflect Farský's character or his behaviour during the so-called Orthodox crisis period in the Czechoslovak (Hussite) Church from 1920 to 1924, by the Orthodox opposition.

Analysis of sources and literature. The study largely relies on archival collections stored in the church archives of the Czechoslovak, Orthodox and Catholic

Churches. The Central Archive and the Czechoslovak Hussite Church Museum in Prague (ÚAMCČH) holds collections for the study of the reform movement of the Catholic clergy, especially its radical factions acting under the auspices of *Ohnisko* ('Focus') and *Klub reformních kněží Jednoty katolického duchovenstva* ('Club of Reform Priests for the Unity of the Catholic clergy') associations. It makes it possible to study the activities (minutes from meetings) of the Church's central bodies (committee and consistory) and its leaders. Especially valuable are correspondence units containing letters of all protagonists of the Church - K. Farský, B. Zahradník-Brodský, M. Pavlík, J. Židek, Emil Dlouhý-Pokorný, František Kalous, Albín Polešovský and others. The personal collection of Bishop M. Pavlík-Gorazd, located in the registry of the eparchy of Olomouc-Brno for the Orthodox Church in Czech Lands and Slovakia (APC), is a rich source of information. It contains a rich bishop's correspondence with Farský and Židek, but also with other Czechoslovak Church priests, and valuable evidence of his contacts with *Dositěj (Vasić)* and other Serbian Orthodox Church leaders. Recently, the personal collection of Židek was found again and deposited in the Archive of the Olomouc Archbishopric (AAO); according to the priest's work place, it is referred to as the *Chudobín* archive. Židek, as an Orthodox-oriented clergyman, was one of the greatest critics of Farský in the Czechoslovak Church. In addition, we used materials from the personal collection of B. Zahradník-Brodský, deposited in the Literary Archive of the Monument of National Literature in Prague (LA PNP). The National Museum Archives in Prague (ANM) with the collection of the Unity of the Catholic Clergy and the personal collection of the secretary of this association, Jan Žízala, are also important for studying the reform movement.

For the study of the reform movement and the beginnings of the Czechoslovak (Hussite) Church in connection with the so-called Orthodox crisis, the periodicals from 1918 to 1924 are important, enabling to reconstruct the course of disputes between individual groups and movements in the Church. Especially valuable are the 'Journals' of the clergy unions based in Prague, Brno and Olomouc. Pavlík founded the newspaper *Právo národa* ('The Right of the Nation') in 1918, which was later transformed into *Český zápas* ('Czech Fight') and the Olomouc periodical *Za pravdu* ('For the Truth') became the Orthodox faction's spokesman. The reaction of the Pope and the Roman Curia to the church and religious crisis in Czechoslovakia makes it possible to study archives stored in the Vatican archives. The most important ones are now available in editions prepared by Prague researchers [Czechoslovakia and the Holy See II/1, 2013].

Our chosen topic has not been discussed in literature yet. The author touched on this issue in a broader context in his previous research work on the reform movement of the Catholic clergy and the history of Czech Orthodoxy [Marek, 2000, 2005, 2007, 2010, 2015, 2017, 2019, Schulze Wessel, 2011, s. 117–176]. The personality of Farský was monographed mainly by church historians M. Kaňák [Kaňák, 1951], V. Kadeřávek and Z. Trtík [Kadeřávek, 1982] and M. Chadima [Chadima, 2017], while the documentary value is still maintained by Karel

Farský's Collection published shortly after his death [Collection, 1928]. In addition to numerous published magazine articles, including at least two older ones written by his colleague F. Kalous [Kalous, 1937] and B. Pešek [Pešek, 1939], Farský's own literary work is also important [Farský, 1919, 1920, 1921]. On the occasion of the 90th anniversary of Farský's death, the Church published a collection of articles expressing the attitudes of the present generation of priests to his life work [Butta, 2017]. Farský's character and activities are also reflected in works on the history of the Church [Urban, 1938; Němec, 1975; Hrdlička, 2007; Schulze Wessel, 2009; Jurek; Hraba] and the Catholic clergy's reform movement [Cinek, 1926; Němec, 1968; Huber, 1990; Marek, 2000; Frýdl, 2001; Šmíd, 2017].

Research results. As mentioned above, the figure of patriarch Farský is the centre of attention for many authors and is therefore well-known. Therefore, we will only pay attention to it here in the extent necessary to understand our interpretation. He came from the poor Podkrkonoší region (born July 16th, 1880 in Škodějov, died June 12th, 1927 in Prague), from a large and very devout Catholic family. When he lost his father at the age of 12, he was able to educate himself with the financial support of his uncle, priest Josef Farský (1851–1910). He was one of the recognised and capable clergy, which was confirmed by his function as a spiritual, later rector of the Prague priest seminary and the canon of the Chapter of St. Peter and Paul at Vyšehrad (1902–1910). It was thanks to the patronage and intercession of his uncle that the young chaplain found himself as an adjunct at the Faculty of Theology of Charles-Ferdinand University in Prague two years after his priest ordination (1904) and stood in for ill Professor ThDr. J. L. Sýkora in lectures from the New Testament. A four-year teaching career at the university enabled him to continue his education (he became a Doctor of Theology in 1909) and verified his personal prerequisites. He had to leave the faculty in 1910 and worked as a religion teacher at secondary schools and grammar schools in Prague and Plzeň for the following decade until 1919. It seems that the non-extension of employment at the university was the first step on the road to breaking away from the Catholic Church. He had a hard time dealing with the decision and felt it as personal hurt. Apparently, he had paid for his slightly arrogant, and little respectful behaviour towards the superior church fathers, marked by a high self-esteem, a critical attitude associated with an ironic appraisal of things and the introversion, which did not conceal high ambitions. In addition, he was perceived by the church hierarchy as a hidden supporter of Catholic modernism, despite the fact that he did not engage in the activities of Czech modernists and first draw attention to himself in these circles in early 1919. Perhaps the loss of the protective hand and the 'retaliation' for his uncle's favouritism after his death also played a role.

The years of the Great War had been referred to by Farský as a turning point in his life; he described them several times in his literary work [Farský, 1919; 1920; 1921]. At that time, like many other Czech (although not only Czech) Catholic priests and believers, he underwent a spiritual crisis. Although he was an educated and capable intellectually based priest, he began to fluctuate

in dogmatism within himself and failed to reconcile his faith in God with the rational perception of the world and its material nature. Simultaneously, he had to absorb new impulses connected with the penetration of liberal and socialist movements into Czech society, which went through the final stage of its emancipation and was looking for a future of constitutional law for itself; the Czech nation lived under a multinational and nationally unfair Habsburg Monarchy. From these circumstances a critical relationship was born to the Catholic Church and its Roman (Vatican) centre, to the close connection of the Catholic Church with the monarchy (to the so-called Austrian Catholicism) and the idea of creating a national church. Farský at the end of the war represented a Catholic priest with an extremely critically acclaimed assessment of the Catholic Church; we can only speculate with regard to what extent his personal conflicts with the Archbishops of Prague (as he himself claimed) contributed to his attitude and the foundation of the Czechoslovak Church [Chadima, pp. 35–41]. A question is what really was behind his decision from the end of 1918 not to apply for the prestigious position of the town priest in Plzeň, which he was originally interested in.

After the independent Czechoslovak Republic has been established, Farský became involved in the efforts of the Czech Catholic clergy to reform the Catholic Church in the country [Cinek; Němec, 1968; Huber, 1990; Marek, 2000; Frýdl]. He soon left the post of catechist and became an official at the Ministry of Education in Prague. He was politically involved in the right-wing Kramář's National Democratic Party and took the lead of a radical stream of reform movement in the second half of 1919, which, *via facti*, was directed at provoking a quarrel with the Catholic Church and a constitution of the national Czechoslovak (Hussite) [Urban, 1938; Němec, 1975; Marek, 2005; Schulze Wessel, 2009; Šmíd, 2017]. Farský belonged to the group of founders of the Church and became its informal and then formal leader (until his untimely death) in the post of the first patriarch (1924–1927). At the time of its founding, there was a consensus that the Church would remain Catholic in terms of doctrine and that the reform would concern the organisation, liturgical and disciplinary spheres. However, this unity of opinion soon disintegrated and the Church went through a period of searching for its own identity basically until 1924. It primarily dealt with the doctrinal system, but all fundamental questions had to be decided in order to be considered a standard church. Initially, it seemed to support Eastern churches and become Orthodox. However, Farský had already presented a vision of building a modern 20th century church in 1920 [Marek, 2015, p. 10–11]. The Church was divided into two parts in terms of opinion, and the supporters of these concepts fought hard to enforce their own doctrinal system. The Orthodox and modernist visions were theologically incompatible with each other.

The leading figure in the Czechoslovak Church to accept the Orthodox doctrine and to establish contacts with the Serbian Orthodox Church, which was supposed to guarantee its path to autocephaly, was also the originally Catholic priest and writer Bohumil Zahradník-

Brodský (1862–1939) [Marek, 2017]. He was supported in Moravia by clergyman Josef Žídek (1889 – 1968) from Chudobín [Marek, 2010] and his colleague from nearby Litovel, Karel Koudelka. This Orthodox group of priests expanded to include Matěj Pavlík-Gorazd (1879 – 1942) in 1921 [Marek, 2019]. He became the first bishop of the Czechoslovak Church and received the laying on of hands from the Serbian Orthodox Church. He took the position of spokesman for the Orthodox faction in the Czechoslovak Church and Farský's main opponent. Priest Josef Leixner (1893–1970) was at his side, while merchant František Reyholda (1879–1933), one of the few laymen in the movement, was the loudest to enforce the adoption of the Orthodox doctrine by the Church in Prague. The list of Farský's most prominent critics includes priest Emil Dlouhý-Pokorný (1867–1936) [Marek, 2007] and Rudolf Pařík (1889–1961), subject to the fact that they did not join the Orthodox Church, but agreed with Farský's opponents on many issues.

Farský's image in the Orthodox Czech community operating within the Czechoslovak Church was formed on the basis of comments and assessments of the future patriarch in four areas. (1) Farský as the main organiser of the Church. (2) Farský as a theologian-modernist. (3) Farský's relation to the Orthodox Church doctrine and its followers and representatives. (4) Farský as a man. It should be noted at the beginning that there was no contact between Farský and his opponents and they didn't know each other until 1918. They were only connected when they joined the reform movement, so their relationship developed and modified over time. In all cases, the initially friendly relationship turned into a critical mutual refusal, or open or hidden hatred. Now let's take a more detailed look at individual complaints, statements and attitudes.

We've already mentioned above that Farský profiled himself in 1919 as a leader of a group of radicals in the reform movement. He initiated an oath of loyalty to the priests of the programme, its implementation without compromise and at all costs, even schism in January. *Via facti* signalled that the establishment of a new church was a matter of a few weeks in the second half of the year. But embarrassment came when it was proclaimed in early January 1920. Most of the leading figures were frightened and backed off. The excommunication of founders made it impossible to fulfil the original intention of keeping the new church Catholic. There was a problem with doctrines. They didn't have bishops and a church which would perform the laying on of hands. The transition to the Czechoslovak Church meant a loss of financial security for the priests and, residence for most of them. Therefore, they hesitated and the Church didn't have as many clergy as it needed. There were difficulties with the space for worship, apart from the area of liturgy itself and ceremonies. The Church wasn't officially recognised by the state administration, had no constitution, couldn't establish religious communities, etc. These and other facts shown that the radical wing of the reform movement underestimated the preparation of the founding of the Church. It didn't solve fundamental questions to the point where a standard church could be established. It's understandable that the Orthodox opposition had rightly and wrongly blamed Farský for

this situation. Of course, many shortcomings in the internal functioning of the Church had objective causes, but critics rightly saw that he didn't behave as a true leader and didn't follow the goal with decisiveness and vigour. For example, he hesitated to give impetus to its establishment on December 31st, 1919, a week before the founding of the Church. He argued that he would be involved in the founding, but then retreated to pursue other interests. He was criticised for the fact that, as chairman of the church committee, he wasn't cautious in admitting and not dampening eccentricities, violence and brawling among believers, which discredited the Church in the eyes of both the government and the general public, and reflected negatively on the Church. Later, he was accused of having problems with adhering to resolutions of its bodies, meetings and congresses, although building the Church on democratic principles. He allegedly had deficits in the area of communication with the collective leadership of the Church. The situation eventually resulted in his temporary formal exclusion from the managing structures, but he was already in such a strong position that his opinion remained decisive for making decisions. Before the founding of the Czechoslovak Church, Pavlík didn't consider Farský a suitable person to take over its management. He favoured the former Premonstratensian, member of the Vienna Imperial Council and the first Czechoslovak parliament, Isidor Zahradník (1864 – 1926), as the most suitable candidate for this post. Farský had an unquestionable position in the Czechoslovak Church since 1923, which was further consolidated after the secession of Gorazd's Orthodox wing. He maintained this position until his death, and the Church built a cult of the founder and leader around him, which it continues to address today.

However, the most serious reproach was directed at Farský because of his indecision, fumbling and improvisations about the doctrine. Being a leader of the Church, he was responsible to the members and the public for not having a clear creed. We can prove that Farský didn't essentially enforce a consistent breakup with Rome in the period just before the Church was founded. The reform movement leaders wanted to adopt the concept of a union, autonomous Catholic Church, led by a Czech patriarch and to modify the doctrine in only a few significant details. Therefore, Farský himself didn't present a vision of any new church and apparently didn't formulate it. The situation only changed after January 8th, 1920, after the establishment of the Czechoslovak Church, at a time when it was necessary to solve practical questions of everyday life and functioning of the Church. There was a period of search for a subject that would help the new Church to overcome its early phase, facilitate establishment and support it, facilitate problem-solving and patronage. Here, one must look for the motives of Farský's conversations with representatives of a number of churches (Old Catholic, Anglican, Orthodox, Methodist Episcopal Churches), in which the question of the future doctrinal direction of the new Church was naturally crucial. Farský knew from experience that establishing closer ties with one of the established churches inevitably required either taking over its doctrines or at least theological consensus.

However, this reality collided with his idea of the freedom, independence and autonomy of the Czechoslovak Church, which was one of the pillars of the secession of radical faction of the Catholic Church reform movement and the constitution of a new ecclesial community. Farský set himself against the Roman Pope, who in his conception restricted, misunderstood and harmed Czech Catholics for centuries. Therefore, the Czechs must free themselves from Rome and create a church suited to the nature of the nation and its religious reformation past, reflecting the shifts in knowledge and thinking that civilisation has undergone from the Middle Ages to the present. In other words, he quickly realised that none of the existing bearers of a theological system offered what the Czechoslovak Church was looking for. It wasn't a suitable or acceptable partner for it which would accept its requirements. In this situation, he saw the optimal and de facto only way out for the Czechoslovak Church in the formulation of its own, original doctrine. He summed up this idea in an ambitious and idealistic slogan based on the ideas of Czech messianism: the creation of a modern 20th century church. He wanted to offer its theological and organisational model to the whole world [Marek, 2015, p. 10–11].

Farský's concept, in line with the euphoria that prevailed in Czech society after the constitution of the Czechoslovak Republic, met with a clear disagreement in the circle of priests inclined to Orthodoxy. They did not see anyone in the Czech theological environment who could handle such a task. When Farský, in collaboration with clergyman František Kalous (1881–1965), attempted and published the so-called Czechoslovak Catechism in 1922, he launched an avalanche of criticism that streamed and sounded literally from all sides. Critics agreed that Farský had gone too far and that his new doctrine had moved away from Christian principles [ÚAMCČH, Gorazd R. Paříkovi, 17. 7. 1924; ÚAMCČH, Gorazd to R. Pařík, 17 July 1924]. 'Farský rode into the waters of pantheism' [APC, Gorazd A. Paškovi, b. d.; APC, Gorazd to A. Pašek, b. d.]. His teachings had the same features that we could identify in Arianism, Pelagianism and Unitarianism. [Pařík, 1923] 'Reason cannot be a measure and a determinant to the values of God' [ÚAMCČH, Gorazd K. Farskému, 7. 8. 1923; ÚAMCČH, Gorazd to K. Farský, 7 August 1923]. Farský 'empties the ideological content of the Christian faith with his rationalism' [Pařík, 1923]. 'The Doctor throws articles of faith like a ball and begins to dictate what is to be believed in and what is not. He establishes his 'doctrine' and demands that priests accept it. I believe that we priests don't want dogmatic doctrine to be touched so recklessly' [LA PNP, J. Židek B. Zahradníkovi, 21. 8. 1920; LA PNP, J. Židek to B. Zahradník, August 21st, 1920]. 'Dr. Farský does not stop at dogmas, or at the Holy Scripture. He deletes it as necessary' [LA PNP, J. Židek B. Zahradníkovi, 2. 12. 1920; LA PNP, J. Židek to B. Zahradník, December 2nd, 1920]. 'Farský's Catechism is the poorest book ever written in this field. [...] The Czechoslovak Church is an ill-conceived daring feat of incapable and empty heads that will lead nowhere and cannot do anything. [...] The Czechoslovak Church has forgotten that Christianity is

not a sauce and patchwork, but the truth that church cannot be built on a political slogan of freedom of conscience so that everyone under Christianity could think what they wanted' [Čeští bratři... 1923, s. 3; Czech Brothers against the Czechoslovak Church, Lidové listy, 1923, v. 2, no. 29, February 6th, p. 3].

Although media tensions broke out around Farský's Catechism at the time of its publication and his followers supported him, today theologians of the Czechoslovak Church, which, after several decades of searching for their own doctrinal system, is among Protestant denominations, agree with Farský's critics. As a theologian, Farský didn't create a new doctrine, but criticised the Catholic Church doctrine from positions of rationalism, omitting some articles from it, supplementing other or creating new ones. The opposition saw these interventions as an expression of exaggerated self-confidence without proper erudition and disproportionate ambitions to become a great church reformer. It considered them inappropriate and hastily hurried experiments moving the Church towards a sect and free-thinking. It came to the conclusion that 'he is led astray and not far from disloyalty' [APC, J. Židek M. Pavlíkovi, 23. 8. 1920; APC, J. Židek to M. Pavlík, August 23rd, 1920]. It seems that Farský, with his disposition, was closest to practical theology [Butta, 2005] and church history, which he interpreted in a pragmatic way in order to justify the establishment and existence of the Czechoslovak Church.

The same sharp criticism as in the case of theological modernism fell on Farský's head for his relation to Orthodoxy. In the early phase of the Church's existence, he didn't openly define himself against the Eastern ecclesial community and, after establishing its contact with the Serbian Orthodox Church, led negotiations with it on cooperation. However, it seems that after the first meeting with Dositej (Vasić, 1887–1945) in Karlovy Vary in the spring of 1920 [Marek, 2020, s. 51], he began to look at the possibility of establishing a closer connection between the Czechoslovak Church and Orthodoxy with scepticism and preferred other alternatives. Although signed under the request (the so-called first memorandum) to send the Orthodox mission to Czechoslovakia from September 1920, he internally disagreed with it, which reflected in the first deeper crisis in the Church the following year. He refused to accept Niceno-Constantinopolitan Creed as the creed of the Czechoslovak Church and the conclusions of the first seven ecclesiastical councils, which were to remain unchanged in the future. He disagreed with the agreement with the Serbian Orthodox Church, which was to ensure the Czechoslovak Church to transform into a full-fledged autocephalous unit of the community of Eastern churches. He demanded that the Serbian Orthodox Church consecrate its bishops without further theological commitments and conditions [ZA, K. Farský Zemské radě starších, 28. 2. 1924; ZA, K. Farský to the Elders Provincial Council, February 28th, 1921]. When he didn't enforce his vision in the Church and had to obey the majority's opinion, he began discrediting the Orthodox faith and the Orthodox Church publicly at church meetings and in its press. He began to call the Dositej's mission unnecessary and put obstacles in its

activities. He finally managed to thwart cooperation with the Serbian Orthodox Church in 1922, and Dositej ended his mission in relation to the Czechoslovak Church. For Farský, the Orthodox liturgy was unacceptable, especially due to its length. He coincided with all Czech reform clergy without exception in this matter. Secondly, the alleged obsolescence in Farský's mind was a major obstacle to the Orthodoxy option, speaking directly about the mustiness and pre-crisis situation that is contrary to modern times. The third barrier was represented by his connection with the national state policy. He wrote to Bishop Gorazd (Pavlík) on Orthodoxy: 'You will work on its reformation. In my opinion, this idea is as illusory as a project to reform the Roman Church; both are *irreformable*. For to undertake a reformation in Orthodoxy, which you may have in mind, would mean asking it to renounce itself' [ÚAMCČH, K. Farský Gorazdovi, 18. 8. 1924; ÚAMCČH, K. Farský to Gorazd, August 18th, 1924].

We can perceive the criticism of Farský by the Orthodox Church members within the Czechoslovak Church concerning the issue of organisational management and especially theological views as an insight from ideological opponents seeking to promote their own vision and seeking arguments for agitation [Učení náboženské; Základy víry; Tonzar]. However, in our opinion, their observations and assessments based on their own experience in dealing with him cannot be downplayed and only interpreted as a result of a fight for the theological direction of the Czechoslovak Church. They show that the future patriarch was also just a human being, with all the merits, but also mistakes and shortcomings. The epistolographic material created by members of the Orthodox opposition offers a wide range of statements concerning Farský's character and personality traits. However, summarising it in one unit may be counterproductive, contrary to the aims of our study. Therefore, we will try to sort them and only point out those that occur most often.

The opposition perceived Farský's great self-esteem as most painful, which turned into a tendency towards authoritarianism and domination not permitting discussion or creating room for a different view. It saw him as a suspicious secretive person who listened little to people. He wasn't honest in negotiations, changed his attitudes in different situations and deliberately gave unclear opinions. He responded to arguments with ironic ridicule, instead of defending his point of view and patiently and materially disproving his partner's opinion. He rejected any criticism of his actions. He often intimidated his opponents and resorted to repression. The deficits in Farský's communication were accompanied by his behaviour's unpredictability, non-compliance with agreements, and the tendency to intrigue and to incite one against another. B. Zahradník-Brodský commented resignedly on his turbulent cooperation with Farský: 'Those who have not fought with Dr. Farský themselves will not believe that it gets on one's nerves. He would have worn me out...' [APC, B. Zahradník Gorazdovi, 28. 3. 1924; APC, B. Zahradník to Gorazd, 28 March 1924]. Reyholda embodied his experience in a strong statement: 'We know what a liar Dr. Farský is' [APC, F. Reyholda Gorazdovi, 28. 4. 1923; APC, F. Reyholda to Gorazd,

April 28th, 1923]. Given that this experience was gained in the context of seeking optimum doctrine for the Czechoslovak Church, it is no wonder that the writers' diction was often radical: 'These matters oppress us very much and I would compare them to a rock standing in our way. We were afraid to move it and bypass it. Well, the rock is inanimate. Therefore, my comparison would be too mild. A dragon, cruel, wild dragon prevented our development, did so much damage that even a fairy tale would not allow the damage to be described. You know who it is. It's Farský. [...] A person who doesn't belong to the Church couldn't remain in the Church and must stand outside it. [...] All the dirt from Farský should be collected in one tub and, if necessary, shown to the people to show what an unscrupulous man wanted to rule the Church. Do not act somewhat aggressively, but defend with all our strength. Every priest must be united, organised. Let him join our organisation and take a stand on Farský...' [LA PNP, J. Židek B. Zahradníkovi, 4. 10. 1921; LA PNP, J. Židek to B. Zahradník, October 4th, 1921].

Research conclusions. 1924 is undoubtedly one of the important milestones in the history of the

Czechoslovak (Hussite) Church. The departure of the Orthodox wing from the Church after Bishop Gorazd (Pavlík) concluded that he was unable to resist the pressure by Farský's modernists on his posts created conditions for its stabilisation, ideological unification and completion of organisational construction. Farský convened the first assembly of the Czechoslovak Church, which confirmed him as a patriarch and ended the so-called Orthodox crisis. Subsequently, he directed the further building of the Church until his untimely death. Our research focused on the reflection of his behaviour from 1920 to 1924, and in our opinion quite unequivocally proved that the tension that accompanied the development of the Church as a result of a dispute between both mutually theologically incompatible movements was not in the interests of the spirituality of clergy or believers who decided to break up with the Catholic Church. The Orthodox faction perceived Farský critically and the image it created about him could not be fully objective. On the other hand, its existence should be a challenge to review the equally one-sided view created by its supporters.

References

- APC Olomouc, f. M. Pavlík-Gorazd, k. Biskup Gorazd, korespondence, 20. léta, CČS – dopis biskupa Gorazda A. Paškovi, b. d. [APC, Gorazd to A. Pašek, b. d.].
- APC Olomouc, f. M. Pavlík-Gorazd, k. Biskup Gorazd, korespondence, různé – dopis J. Židka M. Pavlíkovi, 23. 8. 1920. [APC, J. Židek to M. Pavlík, August 23rd, 1920].
- APC Olomouc, f. M. Pavlík-Gorazd, k. Korespondence biskupa Gorazda s B. Zahradníkem-Brodským, dopis B. Zahradníka biskupu Gorazdovi, 28. 3. 1924. [APC, B. Zahradník to Gorazd, 28 March 1924].
- APC Olomouc, f. Matěj Pavlík-Gorazd, k. Biskup Gorazd, korespondence, různé – dopis F. Reyholdy biskupu Gorazdovi, 28. 4. 1923. [APC, F. Reyholda to Gorazd, April 28th, 1923].
- Butta, T., 2019. *Církev československá husitská a její cesta dějinami s Kristovým posláním. K 100. výročí*, Praha: Církev československá husitská, 92 s.
- Butta, T. a kol., 2017. *Karel Farský. Sborník věnovaný 90. výročí Karla Farského, modernistického kněze, učitele a patriarchy církve československé husitské*, Praha: Církev československá husitská, 176 s.
- Butta, T., 2005. *Uvedení do bohoslužebné teorie a praxe v Církvi československé husitské. Prakticko-teologický výklad liturgie podle patriarchy Karla Farského*, Praha: Karolinum, 101 s.
- Cinek, F., 1926. *K náboženské otázce v prvních letech naší samostatnosti 1918–1925. K ideovému vývoji církve československé. Hnutí pravoslavné v Československu. K situaci českobratrského protestantismu. Dodatek*, Olomouc: Lidové tiskařské závody, 315 s.
- Československo a Svatý stolec: od nepřátelství ke spolupráci (1918-1928)*, I. Úvodní studie, 2012; eds. M. Pehr, J. Šebek, Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, 229 s.
- Československo a Svatý stolec, II/1. Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti (1919-1925): výběrová edice dokumentů*, 2013; eds. P. Helan, J. Šebek, Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, 307 s.
- Československo a Svatý stolec, III. Diplomatická korespondence a další dokumenty 1917–1928: výběrová edice*, 2015; eds. M. Šmíd, M. Pehr, J. Šebek, P. Helan, Praha: Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v.v.i., 608 s.
- Čeští bratři proti československé církvi, *Lidové listy*, 2, 1923, č. 29, 6. 2., s. 3. [Czech Brothers against the Czechoslovak Church, *Lidové listy*, 1923, v. 2, no. 29, February 6th, p. 3].
- Devadesát let Církve československé husitské. Sborník*, 2010; eds. Z. Kučera, T. Butta, Praha: Církev československá husitská – Náboženská obec Církve československé husitské v Praze 1, 408 s.
- Farský, K., 1919. *Český problém církevní*, Praha: Dr. Ant. Hajn, 35 s.
- Farský, K. (= Nemo, P.), 1919. *Papežství a národ český*, Praha: B. Kočí, 97 s.
- Farský, K., 1920. *Z podejha. Vznik církve československé*, Praha: Klub reformního duchovenstva, 58 s.
- Farský, K., 1921. *Přelom. Vzpomínkové feuilletony k dějinám církve československé z r. 1918–1920*, Praha: vlastním nákladem, 124 s.
- Frydl, D., 2001. *Reformní náboženské hnutí v počátcích Československé republiky. Snaha o reformu katolicizmu v Čechách a na Moravě*, Brno: L. Marek, 219 s.
- Havelková, K., 2010. *První tři patriarchové Církve československé husitské*, Praha: Husitská teologická fakulta, rkp. diplomové práce, 80 s.
- Hraba, V., 2017. *Víra, naděje, láska: počátky, vývoj a současnost Církve československé husitské*, Hradec Králové: Královéhradecká diecéze Církve československé husitské, 49 s.
- Hrdlička, J., 2015. ThDr. Karel Farský a Československá národní demokracie (ČsND) 1918-1920, *Theologická revue* 86, č. 1, s. 82–88.
- Hrdlička, J., 2016. Dr. Karel Farský a jeho teologie českých dějin, *Historica Olomucensia*, sv. 50, s. 179–192.
- Hrdlička, J., 2007. *Život a dílo prof. Františka Kováře: příběh patriarchy a učence*, Brno: L. Marek, 523 s.

- Huber, K. A., 1990. Klerusverbände in den böhmischen Ländern. Die tschechischen Priestervereine, *Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen – Mähren – Schlesien*, 11, s. 7–48.
- Chadima, M., 2017. *Dr. Karel Farský – první patriarcha Církve československé (husitské)*, Hradec Králové: Královéhradecká diecéze CČSH, 204 s.
- Janota, V. 1929. *Je to jedno? Rozdíl mezi církví československou a římsko-katolickou: rozbor katechismu církve československé*, Rábí u Sušice: nákladem JUC J. Šandy, 48 s.
- Jurek, D., 2019. *Eine kleine Kirche in Europa: die Tschechoslowakische Hussitische Kirche im Wandel zwischen Nationalkirche und europäischem kirchlichen Akteur*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 312 s.
- Kadeřávek, V. – Trtík, Z. 1982. *Život a víra ThDr. Karla Farského*, Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 199 s.
- Kalous, F., 1937. Dr. Karel Farský, vzor duchovního Církve československé, *Náboženská revue Církve československé*, 9, 1937, s. 97–103, 129–137.
- Kaňák, M., 1951. *Dr. Karel Farský. O životě a díle prvního patriarchy církve československé*, Praha: Blahoslav, 123 s.
- Kobrová, J., 2010. Karel Farský, první patriarcha Církve československé (husitské): věnováno 90. výročí vzniku Církve československé (husitské), *Časopis Společnosti přátel starožitností*, 118, č. 3, s. 151–164.
- Konečný, J., 1922. *Československý katechismus – rozklad křesťanství. (Rozbor katechismu dr. Farského a Kalouse)*, Hradec Králové: Tiskové družstvo, 70 s.
- Kučera, Z., 1988. *O teologickou totožnost církve československé husitské*. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 134 s.
- Lahodný, S., 1955. *Farský a naše dny*, Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 98 s.
- LA PNP Praha, f. B. Zahradník-Brodský, kart. 15 – dopis J. Žídka B. Zahradníkovi z 21. 8. 1920. [LA PNP, J. Židek to B. Zahradník, August 21st, 1920].
- LA PNP Praha, f. B. Zahradník-Brodský, kart. 15 – dopis J. Žídka B. Zahradníkovi z 2. 12. 1920. [LA PNP, J. Židek to B. Zahradník, Dezember 2nd, 1920].
- LA PNP Praha, f. B. Zahradník-Brodský, kart. 15 – dopis J. Žídka B. Zahradníkovi z 4. 10. 1921. [LA PNP, J. Židek to B. Zahradník, October 4th, 1921].
- Marek, P., 2000. *České schisma. Příspěvek k dějinám reformního hnutí katolického duchovenstva v letech 1917–1924*, Olomouc – Rosice: Gloria, 333 s.
- Marek, P., 2005. *Církevní krize na počátku první Československé republiky (1917–1924)*, Brno: L. Marek, 340 s.
- Marek, P., 2007. *Emil Dlouhý-Pokorný. Život a působení katolického modernisty, politika a žurnalisty*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 370 s.
- Marek, P., 2010. *Josef Židek. Nástin života a díla reformního kněze, zakladatelské postavy pravoslavné církve na Moravě*, Olomouc: Univerzita Palackého, 351 s.
- Marek, P., Šmíd, M., 2013. *Arcibiskup František Kordač. Nástin života a díla apologety, pedagoga a politika*, Olomouc: Univerzita Palackého, 224 s.
- Marek, P., 2014. *Přípravy k založení Církve československé (husitské) v letech 1918–1920*. Kultura pretrvá svojho tvorcu. Zborník venovaný 20. výročí úmrtia Ladislava Hanusa, eds. Peter Zmátlo, Juraj Považan, Ružomberok: Verbum, s. 95–133.
- Marek, P., 2015. *Česká reformace 20. století? K zápasu Církve československé (husitské) o vizi moderního českého křesťanství v letech 1920–1924*, Olomouc: Univerzita Palackého, 384 s.
- Marek, P., 2017. *Bratři Bohumil a Isidor Zahradníkovi. Dva kněžské osudy na přelomu 19. a 20. století*, Olomouc: Univerzita Palackého, 128 s.
- Marek, P., 2008. The „Eastern-Orthodox Crisis“ in the Czechoslovak Church Through the Eyes of the Old-Catholics: Cooperation or Merger? Reflections on the Corollary of Czech Catholic Modernism. *Cosmas. Czechoslovak and Central European Journal*, Vol. 21, Nr 2, p. 22–42.
- Marek, P., 2018. *Za lepší církví? K úsilí českého duchovenstva v 19. a na počátku 20. století modernizovat náboženský a církevní život*. Modernizace církve. Od zrušení jezuitského řádu do II. vatikánského koncilu, ed. M. Vařeka, A. Zárický, Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity, s. 123–137.
- Marek, P., 2019. *Biskup Gorazd (Pavlík). Životní příběh hledání ideální církve pro 20. století*, Olomouc: Univerzita Palackého, 698 s.
- Němec, L., 1968. The Czech Jednota, the Avant-Garde of modern clerical progressivism and unionism, *Proceedings of the American Philosophical Society (Philadelphia)*, vol. 112, No. 1, s. 74–100.
- Němec, L., 1975. *The Czechoslovak Heresy and Schisma. The Emergence of a National Czechoslovak Church*, Philadelphia: American Philosophical Society, 78 s.
- Obr, L., 2013. *Tajemství Kristovy osoby a lidské spásy v myšlení Karla Farského*, Olomouc: Teologická fakulta Univerzity Palackého, rkp. bakalářské diplomové práce, 72 s.
- Padesát let Československé církve. (Sborník studií pracovníků Husovy fakulty, věnovaný k půlstoletí CČS). [Skriptum Husovy čs. bohoslovecké fakulty]*, 1970; ed. M. Kaňák, Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 188 s.
- Pařík, R., Moje odpověď na Zasláno br. Farského v Českém zápase č. 77. *Za pravdou*, 1923, r. 3, č. 49, 6. 12., s. 314–317.
- Pešek, B., 1939. Dr. Karel Farský jako katolický kněz, *Náboženská revue Církve československé*, 11, 1939, s. 129–135, 217–221.
- Pešková-Kounovská, O., 1937. *Farský žije: o zakladateli a prvním patriarchovi církve československé pro mládež k desetiletému výročí jeho smrti*, Praha: Ústřední rada církve československé, 15 s.
- Plechátý, F., 1949. *30 let církve československé*, Praha: Blahoslav, 16 s.
- Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918–1939. Polen, Tschechoslowakei, Ungarn, Rumänien*, 2002; eds. H. Ch. Maner, M. Schulze Wessel, Stuttgart: Steiner, 219 s.
- Rillichová, T., 2016. *Osobnost Karla Farského v církevním životě Československa ve 20. letech 20. století*, České Budějovice: Historický ústav filozofické fakulty JČU, rkp. diplomové práce, 102 s.
- Rutrlé, O. a kol., 1954. *Patriarcha Dr. Karel Farský – novodobý hlasatel Ježíše Krista*, Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 234 s.
- Salajka, M., 1970. *Ekumenické kapitoly. Skriptum pro studijní účely Husovy čs. bohoslovecké fakulty*. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 79 s.
- Salajka, M., 2007. *Portrét Církve československé husitské*, Praha: Blahoslav pro náboženskou obec Církve československé husitské v Praze 1 - Staré Město, 51 s.

Sborník Dr. Karla Farského. Kniha vzpomínek, dojmů a úryvků z díla a života zakladatele církve československé, 1928; ed. F. Pokorný, Praha: Tiskové a nakladatelské družstvo ČČS, 288 s.

Schulze Wessel, M., 2009. *Die Tschechoslowakische Hussitische Kirche, Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Ländern und Tschechiens im 20. Jahrhundert*; Hrsg. von M. Schulze Wessel, M. Zückert, München: R. Oldenburg Verlag, s. 135–146.

Schulze Wessel, M., 2011. *Revolution und religiöser Dissens. Der römisch-orthodoxe Klerus als Träger religiösen Wandels in den böhmischen Ländern und in Russland 1848–1922*, München: Oldenbourg Verlag, 343 s.

Šmíd, M., 2013. Patriarcha Karel Farský: příspěvek k životopisu prvního patriarchy Církve československé v letech 1924–1927, *Theologická revue*, 84, č. 1, s. 28–47.

Šmíd, M., 2017. Čtvrtek 8. ledna 1920. Rubikon reformního katolicizmu?, *Theologická revue*, r. 88, č. 2, s. 137–153.

Tonzar, D., 2002. *Vznik a vývoj novodobé husitské teologie a Církev československá husitská*, Praha: Karolinum, 210 s.

Urban, R., 1938. *Die slawisch-nationalkirchlichen Bestrebungen in der Tschechoslowakei mit besonderer Berücksichtigung der tschechoslowakischen und der orthodoxen Kirche*, Leipzig: Markert und Petters, 325 s.

ÚAMCČSH Praha, sig. A IV-24, Korespondence R. Pařika, i. č. 30 – dopis biskupa Gorazda R. Pařikovi, 17. 7. 1924. [ÚAMCČH, Gorazd to R. Pašek, 17 July 1924].

ÚAMCČSH Praha, sig. A II – 36, Korespondence K. Farského, dopis biskupa Gorazda K. Farskému, 7. 8. 1923. [ÚAMCČH, Gorazd to K. Farský, 7 August 1923].

ÚAMCČSH Praha, sig. A II – 36, Korespondence K. Farského, kopie dopisu K. Farského biskupu Gorazdovi, 18. 8. 1924. [ÚAMCČH, K. Farský to Gorazd, August 18th, 1924].

Učení náboženství křesťanského. Přijato I. řádným sněmem církve československé dne 28. až 30. března 1931, 1948, Praha: Církev československá, 28 s.

ZA Opava, pob. Olomouc, f. Olomoucká diecéze ČČS, sig. 1-12/IC, dopis K. Farského Zemské radě starších na Moravě, 28. 2. 1921. [ZA, to the Elders Provincial Copuncil, February 28th, 1921].

Základy víry Církve československé husitské se stručným komentářem. Přijaté na 1. zasedání VI. sněmu dne 17. října 1971 jako oficiální nauková norma ve znění ..., 2014, Praha: Církev československá husitská, 182 s.

РЕЗЮМЕ

ПРАВОСЛАВНІ ПРО КАРЕЛА ФАРСЬКОГО. ЩОДО БОРТЬБИ ЗА ТЕОЛОГІЧНУ ОРІЄНТАЦІЮ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ГУСИТСЬКОЇ ЦЕРКВИ У 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Павел Марек

PhDr. PaedDr., Ph.D., професор, почесний професор кафедри історії філософського факультету університету Палацького в Оломоуці

У 1920 р. сплило століття від «чеської схизми», якою вважають заснування національної Чехословацької гуситської церкви. Вона виникла як результат реформаторського руху католицького духовенства після закінчення Великої війни і конституювання самостійної Чехословацької Республіки на уламках Габсбурзької імперії. Духовенство, незадоволене статусом католицької церкви в монархії та деякими питаннями життя церкви і священників, що довго не вирішувалися, накреслило програму реформи католицької церкви у чеських землях. Його вимоги торкалися автономії церкви, запровадження національної мови у богослужінні, демократизації устрою церкви та реформи celibату священників. Після того як римська курія пропозиції відхилила, радикальне крило реформаторського руху вирішило церкву залишити і конституювати національну церкву. Проте підготовка до її створення була недостатньою, тому всі фундаментальні питання існування церкви, зокрема віровчення, були вирішені тільки після її виникнення. Стосовно цього в церкві склалося два напрями поглядів. Перший прагнув до прийняття віровчення східних церков, другий, керований майбутнім патріархом Карелом Фарським, окреслив ідею сучасної церкви ХХ століття. Між обома групами аж до 1924 р. точилася гостра ідеологічна боротьба за просування власної концепції. Метою дослідження є відображення поведінки та діяльності К. Фарського речниками православно орієнтованої фракції церкви.

Ключові слова: Карел Фарський, Чехословацька гуситська церква, римо-католицька церква, православне віровчення, теологічний модернізм, реформа церкви, національна церква, чеські землі, 20-і рр. ХХ ст.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ МИНСКОГО ПОЛЬСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ТЕХНИКУМА (1922 – 1937 гг.) В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В СОВЕТСКОЙ БЕЛАРУСИ

Казак Олег Геннадьевич

кандидат исторических наук, преподаватель

Минского городского педагогического колледжа, г. Минск

E-mail: olegkazak90@tut.by

В статье рассматривается малоизученная в белорусской историографии проблема подготовки педагогических кадров для польских школ Советской Беларуси в 1920-е – 1930-е гг. Проанализированы впервые введенные в научный оборот материалы Национального архива Республики Беларусь, Государственного архива Минской области, материалы прессы. Цель статьи – выявление на основе впервые введенных в научный оборот документов существенных характеристик функционирования Минского Польского педагогического техникума в контексте общественно-политической, социально-экономической, национально-культурной жизни БССР 1920-х – 1930-х гг. В работе были использованы следующие методы: историко-генетический (рассмотрены особенности функционирования техникума на различных этапах его становления и развития), историко-системный (учреждение образования рассматривается как сложная система, на функционирование различных элементов которой оказывали влияние экономическая и национально-культурная политика Советской Беларуси), метод контент-анализа (были отмечены наиболее часто встречающиеся в документах смысловые конструкции, а затем произведена интерпретация результатов). Делается принципиальный вывод о том, что в силу ряда объективных и субъективных причин техникум не выполнил в полной мере возложенную на него функцию по массовой подготовке польскоязычной интеллигенции, лояльной советской власти. Многие направления национального строительства в Советской Беларуси носили декоративный характер, не имели четкого плана и кадрового обеспечения, были направлены исключительно на идеологическую экспансию против сопредельных государств. Переход к принципам интернационализации в культурном строительстве, усиление политических репрессий обусловили ликвидацию Минского Польского педагогического техникума в 1937 г. В статье приводятся данные о функционировании национальных педагогических техникумов в Советской России, которые подтверждают общие черты в национальном строительстве различных советских республик.

Ключевые слова: Минский Польский педагогический техникум, национально-культурное развитие, педагогические кадры, образование.

ФУНКЦІОНУВАННЯ МІНСЬКОГО ПОЛЬСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ТЕХНІКУМУ (1922 – 1937 рр.) В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА В РАДЯНСЬКІЙ БІЛОРУСІ

Казак Олег Геннадійович

кандидат історичних наук, викладач

Мінського міського педагогічного коледжу, м. Мінськ

У статті розглядається маловивчена в білоруській історіографії проблема підготовки педагогічних кадрів для польських шкіл Радянської Білорусі в 1920-і – 1930-і рр. Проаналізовані вперше введені в науковий обіг матеріали Національного архіву Республіки Білорусь, Державного архіву Мінської області, матеріали преси. Мета статті – виявлення на основі вперше введених в науковий обіг документів сутнісних характеристик функціонування Мінського Польського педагогічного технікуму в контексті суспільно-політичного, соціально-економічного, національно-культурного життя БССР 1920-х – 1930-х рр. У роботі були використані наступні методи: історико-генетичний (розглянуті особливості функціонування технікуму на різних етапах його становлення і розвитку), історико-системний (установа освіти розглядається як складна система, на функціонування різних елементів якої впливали економічна і національно-культурна політика Радянської Білорусі), метод контент-аналізу (були відзначені смислові конструкції, що найбільш часто зустрічалися в документах, а потім проведена інтерпретація результатів). Робиться принциповий висновок про те, що в силу ряду об'єктивних і суб'єктивних причин технікум не виконав в повній мірі покладену на нього функцію по масовій підготовці польськомовної інтелігенції, лояльної радянської влади. Багато напрямів національного будівництва в Радянській Білорусі носили декоративний характер, не мали чіткого плану і кадрового забезпечення, були спрямовані виключно на ідеологічну експансію проти сусідніх держав. Перехід до принципів інтернаціоналізації в культурному будівництві, посилення політичних репресій зумовили ліквідацію Мінського Польського педагогічного технікуму в 1937 р. У статті приводяться дані про

функціонування національних педагогічних технікумів в Радянській Росії, які підтверджують загальні риси в національному будівництві різних радянських республік.

Ключові слова: Мінський Польський педагогічний технікум, національно-культурний розвиток, педагогічні кадри, освіта.

Постановка проблеми. Примерно пятую часть жителей Советской Беларуси в 1920-е – 1930-е гг. составляли представители национальных меньшинств (русские, евреи, поляки, литовцы и др.). Стратегия большевиков в 1920-е гг. состояла в том, чтобы захватить лидерство над казавшимся неизбежным процессом деколонизации, сплотить многоэтничное государство (СССР), устранив недоверие нерусских народов к их бывшим «угнетателям» (которыми в то время официально объявляли великороссов) [Мартин, 2011, с. 88, 107]. Для этих целей советское правительство поощряло развитие культуры на национальных языках. В БССР в 1920-е гг. официальный статус имели белорусский, русский, польский и еврейский языки. Естественно, остро встал вопрос подготовки преподавателей для школ, обучение в которых велось на этих языках. Деятельность Минского Польского педагогического техникума (далее – Минский Польштехникум) стала заметным явлением культурной жизни столицы Советской Беларуси в 1920-е – 1930-е гг. В деятельности учебного заведения отразились основные тенденции национального строительства в Советской Беларуси.

Анализ исследований и публикаций по данной проблеме. На сегодняшний день не существует комплексных научных трудов, посвященных истории развития среднего специального педагогического образования в Минске. Отдельные сведения о Минском Польштехникуме содержатся в исследованиях, посвященных положению польского национального меньшинства в БССР (работы белорусского историка В. Н. Жука, польских историков Н. Иванова, А. Бялого). Данные исследования базируются на солидной источниковой базе (авторы использовали документы Национального архива Республики Беларусь), однако в них проигнорированы некоторые важные документы из фондов Государственного архива Минской области. Важная информация содержится в вышедшем в 2019 г. документальном издании И. Романовой. В работе представлены документы из фондов Секретного отдела / Особого сектора Центрального комитета (далее – ЦК) Коммунистической партии (большевиков) Белоруссии (далее – КП(б)Б) 1929 – 1939 гг., в том числе отражающие основные события из жизни польского национального меньшинства в Советской Беларуси. Тем не менее, многие документы, необходимые для понимания процессов этнокультурной инженерии в отношении поляков Советской Беларуси в целом и функционирования Минского Польштехникума в частности до сих пор не введены в научный оборот. Основу источниковой базы статьи составили документы Национального архива Республики Беларусь, в частности, фонды 4п («ЦК КП(б)Б») и 42 («Народный комиссариат просвещения БССР»).

Формулирование цели. Цель статьи – выявление на основе впервые введенных в научный оборот документов сущностных характеристик функционирования Минского Польштехникума в контексте общественно-политической, социально-экономической, национально-культурной жизни БССР 1920-х – 1930-х гг.

Изложение основного материала исследования. Т. Гавин и Н. Иванов – специалисты по истории польского национального меньшинства в Советской Беларуси – предлагают свои модели периодизации советской национальной политики межвоенного периода в целом и этнокультурной инженерии в отношении польского населения Советского Союза в частности. Обобщив наработки данных исследователей, мы определили следующие этапы в реализации политики властей БССР и СССР в отношении польского национального меньшинства:

1-й этап: 1921 – 1928 гг. – наиболее благоприятный период для развития национальных меньшинств, проживавших в советских республиках. Коммунисты считали главной для себя опасностью великорусский шовинизм, который рассматривался как главный пережиток империализма, катализатор возможного разрастания локальных национализмов. В отношении польского национального меньшинства в это время разрабатываются и апробируются различные методы «социалистического строительства». Ситуация усложнялась тем, что многие поляки, проживавшие в СССР, с недоверием относились к партийным планам, коммунисты польского происхождения не были уверены в возможности быстрой советизации своих соотечественников.

2-й этап: 1929 – 1935 гг. – противоречивый этап этнокультурного развития населения советских республик. Границы «польского эксперимента» расширялись, в то время как общие подходы в советской национальной политике претерпели значительные коррективы. Белорусский и украинский национализмы в официальном дискурсе объявляются опасностью не меньшей, чем великорусский шовинизм. Делаются попытки нейтрализовать влияния белорусских и украинских коммунистических деятелей, которые, по мнению московского руководства, демонстрировали излишнюю самостоятельность. Тезис о существовании многочисленных групп белорусов и украинцев католического вероисповедания признается вредным, его активные пропагандисты подвергаются репрессиям. В таких условиях удовлетворение этнокультурных запросов польского меньшинства рассматривается партийными функционерами как один из инструментов нейтрализации опасных проявлений белорусского и украинского национализмов. Улучшению положения поляков, проживавших в СССР, способствовал и внешнеполитический фактор: в 1932 г. был подписан советско-польский договор о ненападении, что

привело к весьма ограниченному и кратковременному потеплению отношений между двумя странами. Был создан второй в СССР и единственный в БССР польский национальный район – Дзержинский (первый польский район – Мархлевский – существовал с 1925 г. в составе Житомирского (с 1926 г. – Винницкого) округа УССР).

3-й этап: 1936 – 1939 гг. – период доминирования центральных органов советского государства в реализации национальной политики в СССР, сворачивание польского национального эксперимента. Были ликвидированы остатки демократических свобод и усилились репрессии против всех слоев и общественных групп национальных меньшинств: крестьян, рабочих, интеллигенции, военных. Многих из них объявляли врагами народа и социалистического строя [Гавін, 2016, с. 231–232; Iwanow, 2017, s. 173–174].

Функционирование Минского Польшпедтехникума является яркой иллюстрацией реализации различных подходов советской национальной политики в отношении польского меньшинства.

Минский Польшпедтехникум начал свою деятельность в 1922 г. на базе организованных годом ранее учительских курсов [Мычко, 2009, с. 196]. Курс обучения в техникуме первоначально был шестилетним, затем, по мере увеличения числа семилетних польских школ, пятилетним, а с 1927/1928 учебного года – четырехлетним. Поступающие должны были владеть знаниями в пределах семилетней школы. При этом выпускники польской семилетки принимались без экзаменов, в то время как лица, окончившие белорусские школы, сдавали экзамен по польскому языку [Жук, 2008b, л. 44]. С 1926 г. при техникуме действовало годичное подготовительное отделение («рабфак»), выпускники которого зачислялись в учебное заведение без экзаменов [Iwanow, 1990, s. 233]. Впрочем, знания абитуриентов не всегда удовлетворяли администрацию Польшпедтехникума. 3 сентября 1926 г. руководитель Польского бюро Народного комиссариата просвещения (далее – НКП) БССР Я. Клыс в письме в адрес дирекции техникума отметил частые жалобы на недостаточную подготовку выпускников семилетних польских школ. Я. Клыс просил директора Польшпедтехникума М. Вайнера в первые дни нового учебного года провести мониторинг знаний первокурсников и направить соответствующую информацию в Польское бюро. Эти данные были необходимы для выработки рекомендаций польскоязычным школам [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1983, л. 26].

Материальное положение нового учебного заведения было тяжелым. Отсутствовал ряд предметных кабинетов, ощущались нехватка площадей, холод в помещениях [Праца Польскага Педагогічнага Тэхнікуму, 1924, с. 124]. В письме, подготовленном сотрудниками Польского бюро ЦК КП(б)Б и направленном в ЦК партии, отмечалось, что здание техникума (адрес – ул. Советская, 14) состояло из 15 комнат площадью 192 м². Помещения были без вентиляции, темные, малоприспособленные для образовательного процесса. В кабинетах физики и

химии не хватало не только мебели, но и досок, других учебных принадлежностей. Общежитие, в котором проживало 80 человек, имело площадь всего 62 м², коек и постельного белья не хватало. Кухня и столовая на 114 студентов размещались на площади 11 м² [Biały, 2018, s. 141–142]. На протяжении 1920-х гг. ситуация в лучшую сторону кардинально не менялась. В отчете общего собрания ячейки КП(б)Б при Минском Польшпедтехникуме (1926 г.) отмечалось, что финансирование учебного заведения составляло 60% от необходимого, здание нуждалось в капитальном ремонте, число стипендиатов было недостаточным [ГАМО, ф. 162п, оп. 1, д. 211, л. 55]. В преддверии 1927/1928 учебного года директор техникума М. Вайнер был вынужден направить в НКП БССР письмо с просьбой не сокращать бюджет учебного заведения по сравнению с предыдущим годом [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 2023, л. 6].

В 1928 г. стипендии получали только 29,7% студентов. Просьба М. Вайнера об увеличении количества стипендиатов до предусмотренных ранее 55%, адресованная НКП БССР, не была удовлетворена [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1684, л. 499]. В этой связи любопытным видится эпизод со студентом Я. Бульго. Этот эмигрант из Польши в 1924 г. был зачислен в Польшпедтехникум по личному ходатайству Народного комиссара просвещения БССР В. М. Игнатовского. Средств на выплату стипендии молодому человеку, однако, первоначально не нашлось. После жалобы Я. Бульго ему по распоряжению НКП была установлена максимально возможная стипендия [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1439, л. 90]. Этот незначительный, на первый взгляд, факт как нельзя лучше демонстрирует направленность советской национальной политики 1920-х гг. на активное использование трансграничных связей для внешнеполитической экспансии.

Не менее остро стоял вопрос педагогических кадров. В 1924 г. коллектив техникума состоял из 22 преподавателей, но только для двух из них учебное заведение являлось основным местом работы. Языком обучения в техникуме был польский язык, однако двое преподавателей вели занятия на белорусском языке, трое – на русском [Праца Польскага Педагогічнага Тэхнікуму, 1924, с. 124–125]. В последующие годы ситуация практически не изменялась. Администрация учебного заведения пыталась перевести обучение полностью на польский язык, но из-за нехватки профессиональных преподавателей осуществить данное мероприятие не удалось. В 1926 г. секретарь ячейки КП(б)Б при Польшпедтехникуме, директор Я. Клыс отмечал: «Мы держим курс на польских преподавателей, но лучше брать русского педагога, чем не иметь педагога вовсе». Отдельные преподаватели физически не успевали с одного места работы на другое, в результате чего зачастую их лекции срывались. Безусловно, такие явления негативно сказывались на учебном процессе [ГАМО, ф. 162п, оп. 1, д. 211, л. 55]. Естественно, большинство преподавателей не принимало участия в общественной жизни техникума, слабо ориентировалось в целях национальной политики БССР, туманно представляло этнокультурную специфику белорусских поляков.

Многие лишь волей судьбы оказались на территории Советской Беларуси. В этой связи показательна биография директора Польштехникума (1926 – 1929 гг.) М. Вайнера. Он родился 1895 г. в еврейской семье в м. Любурзь Волинской губернии, в ранние годы его родители переехали на постоянное место жительства в Варшаву. После окончания четырехклассного ремесленного училища М. Вайнер работал на фабрике в качестве чертежника и механика, посещал техническое отделение при Свободном университете в Варшаве. Был членом Польской социалистической партии (левица). В годы Первой мировой войны находился в Кельне, где работал на металлургических заводах и занимался самообразованием. После возвращения в Варшаву в 1920 г. был арестован за политическую деятельность (симпатии к советскому государству), до 1924 г. находился в польских тюрьмах. В 1924 г. на основании договора между правительствами СССР и Польши по персональному обмену прибыл в Советский Союз. За два года М. Вайнер успел поработать инструктором в Московском совете профсоюзов, секретарем Польского бюро в Минском окружном комитете, преподавателем Советских партийных школ в Минске и Могилеве. В 1926 г. он был назначен директором Польштехникума [НАРБ, ф. 42, оп. 3, д. 274, л. 61–62об.].

Несмотря на то, что Польштехникум позиционировал себя как учебное заведение для поляков Советской Беларуси, его студентами являлись представители и иных национальностей. М. Вайнер, выступая на заседании Минской окружной национальной комиссии в марте 1928 г., отметил, что наряду с поляками (75,4%) в техникуме обучалось значительное число белорусов (20,1%) и евреев (4,5%). Часть преподавателей практически не владела польским языком и проводила занятия по-русски или по-белорусски. Кроме того, директор техникума отметил недостаточную оснащенность учебных кабинетов, хроническую нехватку учебников, слабое участие студентов и преподавателей в общественной работе, отсутствие у техникума земельного участка, что не позволяло придать учебному заведению сельскохозяйственный уклон (большинство выпускников отправлялось на работу в сельскую местность). Члены комиссии отметили «ненормальные межнациональные отношения» в Польштехникуме, виновниками которых объявлялись некоторые преподаватели [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1684, л. 147].

Своего рода «сегрегация» по этническому принципу, подогреваемая отдельными преподавателями Польштехникума, нередко становилась причиной локальных межнациональных конфликтов в стенах учебного заведения. Один из наиболее громких инцидентов в 1928 г. рассматривала специальная комиссия НКП БССР. Комиссия пришла к выводу, что в Польштехникуме имели место проявления и польского, и белорусского национализмов. Главным зачинщиком конфликтов был назван активный деятель белорусизации, историк, этнограф, фольклорист и архивист А. А. Шлюбский, который преподавал в Польштехникуме белорусский язык: «Комиссия констатирует, что открытое проявление польского

шовинизма и обострение межнациональных непониманий вызваны, безусловно, неправильным направлением работы преподавателя белорусского языка Шлюбского, который под видом педагогических принципов часто проводит довольно выразительную линию белорусского национализма». Комиссия полностью поддерживала «решительные требования со стороны некоторых преподавателей, а также некоторых руководителей студенческих организаций» более широкого использования студентами польского языка в повседневной жизни. Это «и вызвало разные нарекания и жалобы со стороны отдельных студентов, которых поддерживал преподаватель Шлюбский». С другой стороны, комиссия не согласилась с доводами польского студенческого актива, пытавшегося объяснить «факты открытого проявления польского национализма» исключительно ответной реакцией на действия А. А. Шлюбского и его приближенных. По мнению инспекторов, питательной почвой для польского национализма являлось значительное количество «мелкобуржуазного элемента» среди студенчества. Комиссия рекомендовала администрации техникума немедленно уволить преподавателя А. А. Шлюбского, перевести все обучение на польский язык, вести агитацию более широкого использования студентами польского языка в быту. Комиссия считала недопустимыми имевшие широкое распространения случаи, когда поступавшие в Польштехникум молодые люди совершенно не знали польский язык [НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 3521, л. 263–264].

Учебное заведение не могло полностью удовлетворить возраставший спрос на учителей польских школ. Количество польскоязычных учебных заведений в БССР увеличивалось довольно быстрыми темпами. В 1922 г. было создано 73 польские школы, где работало 111 учителей, в 1931/1932 учебном году школ насчитывалось уже 260 [Альшэўская, Йоцюс, 2011, с. 45]. Острый дефицит учителей вынуждал чиновников НКП БССР снимать студентов, еще не окончивших техникум, и отправлять их на работу в школы [Дасягненні ў культурна-асветнай працы, 1927, с. 140]. В Польштехникуме, в отличие от аналогичных учебных заведений РСФСР, на первом и втором курсах педагогические дисциплины не изучались. В результате профессиональные навыки молодых людей, не окончивших полное обучение в техникуме, были недостаточно сформированными [НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 3521, л. 321]. Тем не менее, по мнению сотрудника НКП БССР Ф. Анджека, бывшие учащиеся техникума (в том числе те, кто покинул учебное заведение досрочно) являлись «лучшей частью польских учителей в деревне» [Дасягненні ў культурна-асветнай працы, 1927, с. 140]. Некоторые практикующие учителя польских школ зачислялись в техникум «почетными студентами»: в июне они сдавали экзамены вместе с учащимися четвертого курса и получали свидетельства об окончании учебного заведения [Сянькевич, 1993, с. 94]. За 15 лет техникум подготовил 580 учителей для польских школ. Особое внимание уделялось идеологической работе со студентами, воспитанию «польскоязычной советской интеллигенции». Идеологические кампании

того времени оказывали значительное влияние на работу учебного заведения. В одной из газетных заметок 1929 г. отмечалось, что когда в Польшпедтехникум проникло несколько детей «кулаков», «коллектив студентов своевременно их раскрыл и очистил от них техникум» [Osiem lat, 1929, s. 4]. Далеко не все выпускники техникума хорошо ориентировались в вопросах польской литературы, истории и культуры [Iwanow, 1990, s. 233–235]. Так укреплялся своеобразный «порочный круг»: недостаточно подготовленные выпускники Польшпедтехникума, работая в польскоязычных школах, не могли сформировать прочные знания уже у своих учеников – потенциальных студентов техникума.

Следует отметить, что проблема дефицита педагогических кадров для национальных меньшинств имела не только в БССР, но и в других советских республиках. Так, в Советской России для осуществления всеобщего обучения, по данным Совета по национальным делам (1928 г.), требовалось около 32 000 национальных учителей, в то время как все педтехникумы, школы-девятилетки и школы с педагогическим уклоном выпускали в лучшем случае около 700 человек в год. Вопрос подготовки учителей обсуждался на II Всероссийском совещании уполномоченных по работе среди нацменьшинств (1928 г.). По мнению делегатов, многие из учителей не обладали необходимой квалификацией, а следовательно, не могли подготовить идеологически «подкованный» актив в национальной деревне и противостоять «противникам» советской власти (прежде всего, католическим ксендзам). По данным уполномоченного по работе с нацменьшинствами в Ленинградской области Янсена, около 50% всех национальных учителей (включая представителей нацменьшинств Запада) имели весьма низкую квалификацию. В школы в качестве учителей принимали лиц, бросивших обучение в педтехникумах, а также тех, кто не имел никакой педагогической подготовки. Многие из них совершенно не владели языком национальности, представителей которой должны были обучать [Дённингхаус, 2009, с. 202–203].

Несмотря на кадровые и финансовые сложности, Минский Польшпедтехникум являлся крупным культурным центром столицы Советской Беларуси. Первая польская литературная секция была создана в 1925 г. при Польшпедтехникуме. В 1928 г. на ее базе была создана Польская секция Белорусской ассоциации пролетарских писателей, которая объединяла 63 начинающих польских писателей и поэтов [Альшэўская, Йоцюс, 2011, с. 45]. По сведениям Н. Иванова, первоначально абсолютное большинство членов организации составляли преподаватели и студенты Польшпедтехникума. Благодаря их стараниям 17 августа 1931 г. в Минске прошел Первый (и единственный) съезд польских пролетарских писателей [Iwanow, 2017, s. 187]. Учащиеся и преподаватели техникума участвовали в культурно-просветительских мероприятиях польского клуба им. Р. Люксембург в Минске [ГАМО, ф. 162п., оп. 1, д. 211, л. 55]. Большим успехом у зрителей

пользовались выступления оркестра и хора студентов Минского Польшпедтехникума [Польская школа, 1924, с. 37–39]. Студенты оказывали шефскую помощь селам с польским населением (помощь в сельскохозяйственных работах, проведение культурно-массовых мероприятий) [Parfjanowicz, 1926, s. 9], организовывали пункты по ликвидации неграмотности [Z murów uczelni, 1928, s. 4].

Первая половина 1930-х гг. – крайне неоднозначный этап функционирования Минского Польшпедтехникума. С одной стороны, центральные власти в борьбе с проявлениями белорусского национализма были готовы к определенным уступкам в деле удовлетворения культурных запросов польского национального меньшинства. С другой стороны, хроническая нехватка средств не позволяла преобразовать Минский Польшпедтехникум в действительно солидную образовательную институцию. Член Польского бюро ЦК КП(б)Б Е. Принц в изданной в 1932 г. брошюре «На границе двух миров» клеймил белорусских «национал-демократов»: «Белорусские национал-демократы, в интересах польского фашизма, с целью распространения межнациональной вражды, выдвинули теорию, что в Беларуси нет поляков, только полонизированные белорусы. В русле этой теории были разработаны планы, предусматривающие полное исчезновение польского образования. Сегодня остатки данной теории находят практическое применение в презрении к развитой массовой работе среди польского населения, в отказе от открытия польских образовательных институций там, где это нужно сделать, в непонимании всей глубины задачи строительства польской культуры, национальной по форме и социалистической по содержанию». Автором брошюры была упомянута и ситуация в Минском Польшпедтехникуме: «Ничего общего с линией партии в деле культурного строительства нет в левацкой оппортунистической практике, когда в некоторых польских учебных заведениях полностью пренебрегали преподаванием польского языка и польской литературы и когда некоторые товарищи считают, что главное – это пролетарское содержание, а национальная форма имеет второстепенное значение. Подобная практика имела место в Минском Польшпедтехникуме и в Могилевском техникуме политического просвещения» [Princ, 1932, s. 25–26].

Е. Принц в своей работе утверждал, что большинство негативных проявлений в национальной политике властей Советской Беларуси в отношении польского населения осталось в прошлом. Однако в отчете, составленном сотрудниками Комиссии ЦК КП(б)Б по итогам обследования состояния Минского Польшпедтехникума (ноябрь 1932 г.), содержалась информация, свидетельствующая о хроническом характере проблем данного учебного заведения. Ощущалась нехватка учебников по многим дисциплинам, «совсем не было учебников на национальном языке». В среднем один учебник приходился на 10 студентов, что отнюдь не способствовало улучшению их успеваемости. Не хватало тетрадей, техникум не имел мастерской и помещения для занятия физической культурой.

Матеріальне забезпечення студентів було крайнє скудным. Тільки 65% студентів отримували стипендії, розмір яких (26 рублів 2 копійки у первокурсників, 33 рублів 30 копійок у студентів старших курсів) був сопоставим з вартістю двохразового харчування в столовій технікума (32 рублів), не відповідав навіть скромним радянським вимогам і нормам. Відсутня була диференціація стипендій в залежності від успішності студентів. Из-за нехватки сезонної об'єму велике кількість студентів болело і пропускало заняття. Не найкращими були умови проживання студентів в общежитті: «Плохо відображається на заняттях групування студентів різних курсів в одній кімнаті, а також відсутність ввечері освітлення. Вовсе немає ламп, внаслідок чого, коли гасне електричність (що відбувається часто), пропадає даремно час для занять. В кімнатах холодно, опал виробляється через два дні на третій. Зимні вікна не вставлені до цього часу. Совсе плохо обстоїть справа з миттям білизни. Імається прачечна, але вона не працює, студенти мють білизну самі, що відбувається на заняттях і разом з тим викликає поширення паразитів». Політична і громадська робота в технікумі практично відсутня. Середній рівень успішності студентів був низьким, спостерігалася велика кількість студентів, що залишили навчання впродовж року. Серед студентів панували «пессимістичні настрої, головним чином з-за матеріальної необеспеченності» [НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 6130, л. 265–268].

Из 18 викладачів тільки 10 були поляками (шестеро – білорусами, двоє – євреями). Деякі викладачі, впродовж вимогам, вели заняття на білоруській мові (Б. А. Цитович, політехнізація; В. К. Цвирко, малювання і черчення; І. Н. Гринкевич, природознавство). Особливе невдоволення членів комісії викликала педагогічна діяльність викладача воєнізації В. К. Хаецкого – поляка з походження, який, тим не менше, вів заняття на білоруській мові. К роботі викладачів у членів комісії також були серйозні зауваження. В звіті відзначалося, що навчання велося за старими програмами, керівництво педагогічною практикою не було налажене на належному рівні, теоретичні заняття не були пов'язані з практикою, деякі викладачі не мали необхідної підготовки. Фіксувалися факти срыву занять і опозданія на них як з боку викладачів, так і з боку студентів. Відсутня була тверда графік, в найкращому випадку він складався на тиждень [НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 6130, л. 264–265].

З середини 1930-х рр. почався новий етап в політиці радянської влади в відношенні польського населення. Крім загальних змін в національній політиці (створення активної фази білорусизації, перехід до інтернаціоналізації культурного життя), цьому сприяло значуще погіршення радянсько-польських відносин після підписання польсько-німецького договору 1934 р. Почалася хвиля репресій проти поляків, яких звинувачували в шпійонажі на користь Польщі [Альшэўская, Йоцос, 2011, с. 46]. В докладній

записці Народного комісара просвіти БССР А. І. Дьякова на ім'я другого секретаря ЦК КП(б)Б Д. І. Волковича (2 лютого 1937 р.) повідомлялося, що в Мінський Політехнікум з моменту його відкриття «пролазили контрреволюційні, троцькістські, націоналістичні елементи» «з метою проведення там шкідливої роботи». В 1933 – 1936 рр. були звільнені з своїх посад (в деяких випадках – арештовані) наступні особи: директор Ф. П. Зарембський (виключен з партії як «колчаківець і націоналіст» в 1935 р.), І. І. Кукелко (розкритий як «націоналіст і шпійон», арештований органами НКВД), С. В. Каліновський (виключен з партії і звільнений з посади як «троцькіст» в 1934 р.), викладачі З. А. Ромашевський (викладав польську літературу, неодноразово арештовувався органами НКВД), Загоревський (викладав педагогіку, звільнений з роботи в 1935 р. за «ідеалізацію троцькізму»), Осташевський (викладав географію, виключен з партії при перевірці документів) і др. В документі повідомлялося також про «записку контрреволюційного троцькістського характеру», яку було виявлено 28 лютого 1937 р. в одній з кімнат общежиття технікума. Внутрішній розпорядок Мінського Політехнікума радянський чиновник оцінював як «найгірший хаос»: «Як в технікумі, так і в общежитті технікума можуть заходити ті, кому це зручно і коли це зручно. В інтернаті не організований порядок. Встановлено, що деякі студенти лежать кілька днів хворі і ніхто про це не знає. Директор технікума, єдиний член партії, – неспроможний чоловік, повністю неспроможний керувати технікумом. Дисципліна серед студентів відсутня. Імаються великі пропуски студентами занять, і все це відбувається безкарно. Якість успішності студентів дуже низька. Польською мовою студенти всіх курсів володіють слабо. Більшість предметів викладається на білоруській і російській мовах». А. І. Дьяков зробив висновок про нецелесообразність існування Мінського Політехнікума як самостійного навчального закладу і вважав можливим реорганізувати його в польське відділення одного з білоруських технікумів [Раманова, 2019, с. 761–762].

В докладній записці секретаря Ворошиловського районного комітету КП(б)Б г. Мінська З. Е. Ковалева в ЦК партії (дата складання документа – не пізніше 5 лютого 1937 р.) повідомлялося про розслідування справи з «антирадянської запискою»: «Комсомольцями Піонтовський, Юхо, Самотья і безпартійною студенткою Неверовською арештовані НКВД. Вони займалися антирадянськими контрреволюційними розговорами, п'янствували, на це ніхто не звертав уваги. Наоборот, ряд членів ЛКСМБ – Годлевський, Янковський і др. – знали про це і не розкривали класово ворожих виступів Піонтовського, Юхо, Самотья, а в деяких випадках члени комсомолу самі брали участь в колективних п'янках». В загальному напрямку шпійоніації радянський чиновник інтерпретировав факти переміщення Політехнікума в 1927 р. в будинок по вул. Радянській, 144 (біля католицького костелу),

предполагаемых контактов преподавателей и студентов с консулом Польши в Минске. З. Е. Ковалев, как и А. И. Дьяков, крайне негативно оценивал работу учебного заведения: «В техникуме неудовлетворительно поставлена работа по подготовке подлинного советского педагога. Из 232 студентов учатся на “хорошо” и “отлично” только 25 человек, большие пропуски лекций и совершенно слабая подготовка к занятиям. Совершенно слабая политпросветительская работа среди студентов. Особенно после окончания занятий со студентами никакой работы не ведется как в техникуме, так и в интернатах» [Раманова, 2019, с. 769–771].

Пик репрессии в рамках «польской акции» пришелся на 1937 – 1938 гг. С августа 1937 г. по сентябрь 1938 г. по «польской линии» были арестованы 21 407 человек, среди которых – цвет польскоязычной интеллигенции Советской Беларуси [Жук, 2008а, с. 52]. На протяжении 1935 – 1939 гг. были ликвидированы все польские школы, они преобразовывались в белорусские либо в смешанные русско-белорусские учебные заведения [Альшэўская, Йоцюс, 2011, с. 46]. В таких условиях существование Минского Польштехникума становилось невозможным. В 1937 г. техникум был закрыт, многие преподаватели были арестованы как «польские шпионы» и расстреляны [Сянькевіч, 1993, с. 94–95].

Аналогичные процессы происходили и в других советских республиках. 19 марта 1938 г. вышло постановление Оргбюро ЦК ВКП(б) о ликвидации национальных педучилищ (в 1937 г. все педагогические техникумы были реорганизованы в училища). Уже 9 июля этого года Народный комиссар просвещения РСФСР П. А. Тюркин рапортовал секретарям ЦК ВКП(б) А. А. Андрееву и А. А. Жданову о ходе выполнения постановления. В Краснодарском крае Ванновское немецкое педучилище и Нижнебаканское греческое педучилище были реорганизованы в русские педучилища, ассирийское отделение Армавирского педучилища было закрыто. В Ленинградской области были закрыты Ленинградское латышское педучилище, финское отделение Красногвардейского педучилища, вепское отделение Лодейнопольского педучилища, эстонское отделение Ленинградского педучилища. Было закрыто Московское цыганское педучилище. В Орджоникидзевском крае было закрыто немецкое отделение Минераловодческого педучилища. Были реорганизованы Славгородское немецкое педучилище Алтайского края, немецкое отделение при

Кыштымском педучилище Челябинской области, Феодосийской педучилище Крымской АССР [Гатагова, 2009, с. 395, 409–410].

Выводы исследования. Таким образом, деятельность Минского Польштехникума в 1920-е – 1930-е гг. была подчинена национальному курсу властей БССР по воспитанию «польской пролетарской» интеллигенции, лояльной советскому режиму. Данное учебное заведение, как и иные учреждения и организации национальных меньшинств Советской Беларуси, должно было продемонстрировать преимущества национальной политики СССР, стать инструментом идеологической экспансии Советского Союза против сопредельных государств. Польштехникум, однако, не обладал необходимой кадровой и материальной базой для того, чтобы качественно выполнить возложенную на него задачу. Не все преподаватели техникума и представители органов власти понимали сложившуюся на протяжении веков этнокультурную ситуацию белорусских земель: многие жители этих территорий считали себя поляками в первую очередь потому, что являлись католиками. При этом они часто имели туманные представления о польской культуре и в недостаточной степени владели польским языком. В силу различных жизненных обстоятельств такие молодые люди, окончив польскоязычные семилетние школы, поступали в Польштехникум. С одной стороны, администрация и отдельные преподаватели техникума принуждали студентов к резкому переходу на польский язык не только на занятиях, но и в повседневной жизни. С другой стороны, активные деятели белорусизации, работавшие в техникуме ввиду нехватки польскоязычных преподавательских кадров, поощряли использование студентами белорусского языка и тем самым ставили под сомнение саму необходимость существования Польштехникума. Все это вело к национально-культурной дезориентации молодых людей и не способствовало подготовке учебным заведением высококлассных специалистов. Переход к принципам интернационализации в культурном строительстве, усиление политических репрессий обусловили ликвидацию Польштехникума в 1937 г.

Перспективы дальнейшего изучения данной проблемы видятся в сопоставлении и сравнении ключевых особенностей функционирования национальных педагогических учебных заведений в других советских республиках (в частности, РСФСР и УССР).

Список использованных источников

- Biały, A., 2018. *Mniejszość polska na Białorusi Sowieckiej w latach 1921 – 1939*, Przasnysz: Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Przasnyskiej, 839 s.
- Iwanow, M., 1990. *Polacy w Związku Radzieckim w latach 1921 – 1939*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 424 s.
- Iwanow, M., 2017. Polska autonomia w Związku Sowieckim 1925 – 1935. Aspekt prawno-polityczny, *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku*, Warszawa, s. 170–190.
- Osiem lat Polskiej Techniki Pedagogicznej w Mińsku, 1929. *Orka*, 22 czerwca, s. 4.
- Parfjanowicz, S., 1926. O pracy stowarzyszenia szefowskiego przy PTP, *Orka*, 27 czerwca, s. 9.
- Princ, E., 1932. *Na rubieży dwóch światów*, Mińsk: Wydawnictwo Państwowe Białorusi, Sektor Polski, 28 s.
- Z murów uczelni – w masy, 1928., *Orka*, 17 października, s. 4.
- Альшэўская, С. І., Йоцюс, В. А., 2011. Некаторыя аспекты развіцця культуры польскага этнаса ў БССР (міжваенны перыяд), *Европа: актуальныя праблемы этнокультуры*, Мінск, 2011, с. 45–47.

- Гавін, Т., 2016. Нацыянальная палітыка савецкіх улад у дачыненні да польскай меншасці ў БССР у 1921 – 1939 гг., *Гадавік Цэнтра Беларускіх Студыяў*, № 2, Варшава, с. 224–245.
- Гатагова, Л. С., 2009. *ЦК ВКП(б) і нацыянальны вопрос*, в 2 кн., кн. 2: 1933 – 1945 гг., Москва: РОССПЭН, 1095 с.
- Государственный архив Минской области (ГАМО), ф. 162п, оп. 1, д. 211, л. 55.
- Дасягненні ў культурна-асветнай працы сярод нацыянальных меншасцяў у БССР к 10-й гадавіне Кастрычніцкай рэвалюцыі, 1927. *Асвета*, № 7, с. 135–142.
- Дённингхаус, В., 2011. *В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917 – 1938 гг.)*, Москва: РОССПЭН, 727 с.
- Жук, В. Н., 2008а. *Из истории польского национального меньшинства в БССР (20–30-е годы XX столетия)*, Минск: Ковчег, 52 с.
- Жук, В. Н., 2008б. *Польское национальное меньшинство в БССР (1921 – 1939 гг.)*, Минск, 2008, 144 л.
- Мартин, Т., 2011. Империя положительной деятельности: Советский Союз как высшая форма империализма, *Государство наций: Империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина*, Москва, с. 88–116.
- Мычко, Ю. В., 2009. Партийно-государственная политика в БССР в отношении польского национального меньшинства, *Лингвострановедческий аспект в преподавании иностранных языков*, Минск, с. 193–197.
- Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ), ф. 42, оп. 1, д. 1439, л. 90.
- НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1684, л. 147.
- НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1684, л. 499.
- НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1983, л. 26.
- НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 2023, л. 6.
- НАРБ, ф. 42, оп. 3, д. 274, л. 61–62об.
- НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 3521, л. 263–264.
- НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 3521, л. 321.
- НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 6130, л. 264–268.
- Польская школа і польскі настаўнік у Савецкай Беларусі, 1924. *Асвета*, № 2, с. 37–39.
- Праца Польскага Педагагічнага Тэхнікуму ў Менску і яе сучасныя вынікі, 1927. *Асвета*, № 5, с. 123–125.
- Раманав, І., 2019. *Улада і грамадства: БССР у 1929 – 1939 гг. У дакументах Сакрэтнага аддзела / Асобага сектара ЦК КП(б)Б*, Мінск: Логвінаў, 1120 с.
- Сянькевіч, Г. Р., 1993. *Народная адукацыя і педагагічная навука ў Беларусі (1917 – 1945 гг.)*, Мінск: Народная асвета, 495 с.

References

- Al'shewskaJa, S. I., Joczus, V. A., 2011. Njekatoryja aspjekty razviciajcia kul'tury pol'skaga etnasa w BSSR (mizhvajenny pjeryjad) [Some aspects of the development of the culture of the Polish ethnic group in the BSSR (interwar period)], *Evropa: aktual'nye problemy jetnokul'tury*, Мінск, 2011. s. 45–47 (in Belarusian).
- Biały, A., 2018. *Mniejszość polska na Białorusi Sowietkiej w latach 1921 – 1939*, Przasnysz: Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Przasnyskiej, 839 s. (in Polish).
- Dasjagnjenni w kul'turna-as"vjetnaj pracy sjarod nacyjanal"nyh mjenshas"cjaj u BSSR k 10-j gadavinje Kastrыchnickaj reval'jucyj [Achievements in cultural and educational work among national minorities in the BSSR by the tenth anniversary of the October Revolution], 1927. *Asvjeta*, № 7, s. 135–142 (in Belarusian).
- Djonninghaus, V., 2011. *V teni «Bol'shogo Brata»: Zapadnye nacional'nye men'shinstva v SSSR (1917 – 1938 gg.)* [In the shadow of «Big Brother»: Western national minorities in the USSR (1917 – 1938)], Moskva: ROSSPJEN, 727 s. (in Russian).
- Gatagova, L. S., 2009. *CK VKP(b) i nacional'nyj vopros* [Central Committee of the VKP(b) and the national question], в 2 кн., кн. 2: 1933 – 1945 гг., Москва: ROSSPJEN, 1095 s. (in Russian).
- Gavin, T., 2016. Nacyjanal'naja palityka savjeckih ulad u dachynjenni da pol'skaj mjenshasci w BSSR u 1921 – 1939 gg. [National policy of the Soviet authorities in relation to the Polish minority of the BSSR 1921 – 1939], *Gadavik Centra Bjelaruskich Studyjav*, № 2, Varshava, s. 224–245 (in Belarusian).
- Gosudarstvennyj arhiv Minskoj oblasti (ГАМО) [State Archive of Minsk Region – SAMR], f. 162p, op. 1, d. 211, l. 55 (in Polish).
- Iwanow, M., 1990. *Polacy w Związku Radzieckim w latach 1921 – 1939*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 424 s. (in Polish).
- Iwanow, M., 2017. Polska autonomia w Związku Sowietkim 1925 – 1935. Aspekt prawno-polityczny, *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku*, Warszawa, s. 170–190 (in Polish).
- Martin, T., 2011. Imperija polozhitel'noj dejatel'nosti: Sovetskij Sojuz kak vysshaja forma imperializma [Empire of positive activity: The Soviet Union as the highest form of imperialism], *Gosudarstvo nacij: Imperija i nacional'noe stroitel'stvo v jepohu Lenina i Stalina*, Moskva, s. 88–116 (in Russian).
- Mychko, Ju. V., 2009. Partijno-gosudarstvennaja politika v BSSR v otnoshenii pol'skogo nacional'nogo men'shinstva [Party-state policy in the BSSR regarding the Polish national minority], *Lingvostranovedcheskij aspekt v prepodavanii inostrannyh jazykov*, Мінск, s. 193–197 (in Russian).
- Nacional'nyj arhiv Respubliki Belarus' (NARB) [National Archives of the Republic of Belarus – NARB], f. 42, op. 1, d. 1439, l. 90 (in Belarusian).
- NARB, f. 42, op. 1, d. 1684, l. 147 (in Belarusian).
- NARB, f. 42, op. 1, d. 1684, l. 499 (in Belarusian).
- NARB, f. 42, op. 1, d. 1983, l. 26 (in Belarusian).
- NARB, f. 42, op. 1, d. 2023, l. 6 (in Belarusian).
- NARB, f. 42, op. 3, d. 274, l. 61–62ob. (in Belarusian).
- NARB, f. 4п, op 1, d. 3521, l. 321 (in Belarusian).
- NARB, f. 4п, op. 1, d. 3521, l. 263–264 (in Belarusian).
- NARB, f. 4п, op. 1, d. 6130, l. 264–268 (in Belarusian).
- Osiem lat Polskiej Techniki Pedagogicznej w Mińsku, 1929. *Orka*, 22 czerwca, s. 4 (in Polish).

- Parfjanowicz, S., 1926. O pracy stowarzyszenia szefowskiego przy PTP, *Orka*, 27 czerwca, s. 9 (in Polish).
- Pol'skaja shkola i pol'ski nastawnik u Savjeckaj Bjelarusi [Polish school and Polish teacher in Soviet Belarus], 1924. *Asvjeta*, № 2, s. 37–39 (in Belarusian).
- Praca Pol'skaga Pjedagogicznaga Tehnikumu w Mjensku i jaje suchasnyja vyniki [The work of the Polish Pedagogical College in Minsk and its current results], 1927. *Asvjeta*, № 5, s. 123–125 (in Belarusian).
- Princ, E., 1932, *Na rubieży dwóch światów*, Mińsk: Wydawnictwo Państwowe Białorusi, Sektor Polski, 28 s. (in Polish).
- Ramanava, I., 2019. *Ulada i gramadstva: BSSR u 1929 – 1939 gg. U dakumjentah Sakretnaga addzjela / Asobaga sjektara CK KP(b)B* [Power and Society of the BSSR 1929 – 1939. In the documents of the Secret Division / Special Sector of the Central Committee KP(b)B], Minsk: Logvinaw, 1120 s. (in Belarusian).
- Sjan"kjevich, G. R., 1993. *Narodnaja adukacyja i pjedagogicznaja navuka w Bjelarusi (1917 – 1945 gg.)* [Public education and pedagogical science in Belarus (1917 – 1945)], Minsk: Narodnaja asvjeta, 495 s. (in Belarusian).
- Z murów uczelni – w masy, 1928. *Orka*, 17 października, s. 4 (in Polish).
- Zhuk, V. N., 2008a. *Iz istorii pol'skogo nacional'nogo men'shinstva v BSSR (20–30-e gody XX stoletija)* [From the history of the Polish national minority in the BSSR (20s - 30s of the 20th Century)], Minsk: Kovcheg, 52 s. (in Russian).
- Zhuk, V. N., 2008b. *Pol'skoe nacional'noe men'shinstvo v BSSR (1921 – 1939 gg.)* [Polish national minority in the BSSR (1921 – 1939)], Minsk, 2008, 144 l. (in Russian).

SUMMARY

THE FUNCTIONING OF THE MINSK POLISH PEDAGOGICAL COLLEGE (1922 – 1937) IN THE CONTEXT OF NATIONAL-CULTURAL BUILDING IN THE SOVIET BELARUS

Oleg Kazak

Candidate of Historical Sciences,
teacher of the Minsk City Pedagogical College, Minsk

The article examines the problem of training teachers for the Polish schools of Soviet Belarus in the 1920s and 1930s, little studied in Belarusian historiography. The materials of the National Archives of the Republic of Belarus, the State Archives of the Minsk Region and press materials were first introduced into scientific circulation. The purpose of the article is to identify, on the basis of documents introduced for the first time in scientific circulation, the essential characteristics of the functioning of the Minsk Polish Pedagogical College in the context of the socio-political, socio-economic, national and cultural life of the BSSR of the 1920s – 1930s. The following methods were used in the work: historical-genetic (the features of the functioning of the technical school are considered at various stages of its formation and development), historical-systemic (the educational institution is considered as a complex system, the functioning of various elements of which was influenced by the economic and national-cultural policy of Soviet Belarus), a method of content analysis (the most frequent semantic constructions in the documents were noted, and then the results were interpreted). The principal conclusion is made that, for a number of objective and subjective reasons, the technical school has not fully fulfilled function for in mass preparation of the Polish-speaking intelligentsia, loyal to Soviet authorities. Many areas of national construction in the Soviet Belarus were decorative, did not have a clear plan and staffing, and were aimed exclusively at ideological expansion against neighboring states. The transition to the principles of internationalization in cultural building, the intensification of political repression led to the liquidation of the Minsk Polish Pedagogical College in 1937. The article provides data on the functioning of national pedagogical technical schools in Soviet Russia, which confirm the general features in the national building of various Soviet republics.

Keywords: Minsk Belarusian Pedagogical College, national-cultural development, teaching staff, education.

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО ТА ВИХОВАННЯ МОЛОДІ В МУКАЧІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ У 1918 – 1939 рр.

Кічера Віктор Васильович

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: viktor.kichera@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 57188974105

Researcher ID: Q-7252-2017

<http://orcid.org/0000-0002-4333-2377>

Еволюція виховних та середньошкільних навчальних закладів Мукачівської Греко-Католицької єпархії потребує дослідження зважаючи на епоху чехословацького антикатолицького модернізму, що вплинуло на розвиток єпархіяльних навчально-виховних закладів і їх трансформацію. І хоч у більшості дослідників загалом позитивні уявлення про демократичність Чехословацької цієї доби, проте в церковних та освітніх справах це був радше «керований» лібералізм. Греко-католицьке шкільництво перебуває на початковому етапі вивчення і потребує глибокого осмислення, зважаючи на складні умови функціонування через різні фінансові та адміністративні обмеження з боку чехословацької влади. Церковне шкільництво відіграло надзвичайно важливу роль у морально-духовному плані, надаючи молодому поколінню не лише необхідні знання, але й християнські цінності. Втім, в умовах чехословацького модернізму, виявилось не просто поширювати християнську мораль через обмеження владою Чехословацької Республіки (ЧСР) виховних та шкільних інституцій Греко-Католицької Церкви на Підкарпатській Русі, еволюцію і розвиток яких необхідно розглянути нижче. Треба відзначити про обмеження фінансування владою парафіяльних навчальних закладів, при цьому урядовці не мали альтернативи навчальних закладів на місцях, як і необхідного кадрового потенціалу. Конфлікт інтересів призвів до ускладнень виховного процесу, аж до закриття парафіяльних шкіл, чи створення на їх базі державних. При цьому, церковна ієрархія більше уваги приділяла катехитичній праці, через вивчення уроків релігії у всіх навчальних закладах початкової освіти, забезпечуючи навчальний процес необхідною літературою. Більше того, акцент робився на працю з молоддю через різні християнсько-молодіжні організації: «Товариство св. Хреста», «Підкарпаторуський Орел», «Марійські конгрегації», частково «Пласт» та ін. Великим успіхом було відкриття єпархіяльним правлінням інтернату на початку 1930-х рр., котрий не функціонував у 1920-х рр. через матеріальні труднощі і відсутність державної підтримки.

Ключові слова: Алумнеум, катехізація, Мукачівська греко-католицька єпархія, Конвікт, Підкарпатська Русь, релігія.

Постановка проблеми. Вивчення греко-католицького шкільництва перебуває на початковому етапі дослідження і потребує доповнення уже існуючих розвідок переважно архівними даними. Церковне шкільництво відіграло надзвичайно важливу роль у морально-духовному плані, надаючи молодому поколінню не лише необхідні знання, але й християнські цінності, котрі в умовах чехословацького модернізму було не просто поширювати через обмеження владою Чехословацької Республіки (ЧСР) виховних та шкільних інституцій Греко-Католицької Церкви на Підкарпатській Русі, еволюцію і розвиток яких необхідно розглянути нижче.

Метою нарису є вивчення еволюції розвитку церковного шкільництва, основних напрямків виховання молоді на теренах Підкарпатської Русі духовенством та інституціями Мукачівської Греко-Католицької єпархії (МГКЄ). **Завданнями** розвідки є необхідність дослідження церковного греко-католицького шкільництва в умовах модернізму ЧСР й спроби влади обмежувати діяльність парафіяльних шкіл, зменшення годин для вивчення релігії, обмеження фінансування; дослідити інституційне та організаційне виховання молоді в єпархії тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх праць, котрі безпосередньо стосуються шкільництва Греко-Католицької Церкви – праця Галини Розлуцької про освітньо-виховну діяльність духовенства. У роботі подано інформацію про досліджуваний нами період, хоч і з педагогічної сторони. Втім, автор наводить дуже багато цікавих історичних фактів [Розлуцька, 2018]. Не можна обійтись без наукових розробок Атанасія Пекаря, котрий у своїй двотомній праці про Греко-Католицьку Церкву на Закарпатті подає важливі факти про розвиток виховної справи та розвиток церковної освіти. Праця цінна і окремими термінами, завдяки яким можна досліджувати виховну справу єпархії [Пекар, т. II, 1997]. Варто згадати дослідження краєзнавця Людвіга Філіпа, котрий окремо вивчав опікунські заклади єпархії. Проте, у його статті більше йдеться про дівочі опікунські заклади, котрими займалися сестри василіанки, що може стати й предметом окремого вивчення [Філіп, 2015]. Про шкільництво в цілому пишуть Ян Ріхлік та Магдалена Ріхлікова. Зокрема, вони подають цінну статистику та з'ясовують ситуацію з мовним питанням [Rychlík J., Rychlík M., 2016].

Виклад основного матеріалу. *Церковне шкільництво.* Щодо середніх шкіл то згідно статистики, котру подають чеські дослідники, на Підкарпатській Русі у 1924 р. існували наступні школи за їх приналежністю – 282 державні, 21 єрарна, 414 церковних, 5 монастирських, 1 сільська, 1 торгівельна [Rychlík J., Rychlík M., 2016, s. 170]. Більшість з церковних шкіл числилися як греко-католицькі. Але уже станом на 1938 р., греко-католики мали лише 19 парафіяльних шкіл [Вегеш та кол., 2005, с. 210–211]. І хоч статистика – річ невдячна, то саме тут були особливості. Можна розділити на власне школи парафіяльні (епархіальні), де церковні вчителі/священники навчали за загально-державною програмою і їх утримувала громада за допомогою держави та власне державні школи, де навчали релігії призначені єпархією учителі чи священники за згодою влади. Дуже часто парафіяльні школи перетворювали на державні, призначаючи туди державного учителя, а майно і приладдя школи орендувалися владою ЧСР від громади, і лише статистика робила їх справді церковними. Влада дуже часто використовувала церковне майно для фактично державних учителів і тому статистика в даному випадку є досить умовною, про ще йтиметься нижче.

Так про останній варіант, який був найбільше поширений через обмеження владою церковного шкільництва, дізнаємося, що все таки Греко-Католицька Церква здійснювала в особі духівників навчання уроків релігії в державних школах. Так в Ужгороді та Ужгородському окрузі години релігії навчали представники 4 конфесій у 1921/22 навчальному році – греко-католики, католики, іудеї та реформати (на відповідний урок до дітей певної конфесії приходив свій учитель). Найбільше представлені (напевно у відповідності до чисельності вірників) в Ужгородському окрузі греко-католицькі священники: Анталовці – о. Николай Товт, Баранинці – о. Павло Яцкович, Гедьфарк (Підгорб) і Глибоке – о. Бартоломей Талапкович, Доманинці – о. др. Юлій Грігашій, Горяни – о. Костянтин Невицький, Дравці – о. Павло Яцкович, Кам'яниця – о. Михайло Дутка, Ужгород – о. Стефан Желтвай, Радванка – о. Костянтин Невицький. Лише у двох школах релігію викладали державні вчителі – Верхньому Солотвині та Худльові [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 418, арк. 2]. Таким чином, на Ужанщині для переважної більшості дітей викладали релігію греко-католицькі священники. Можна припустити, що схожа ситуація зберігалася і в решті регіонів краю. Проте, забезпечення шкіл державними вчителями викликало труднощі в мовному питанні, яке було вирішено крайовим шкільним відділом в особі Йозефа Пешака, та й не без участі самого Августина Волошина, на користь запрошення учителів з Галичини, котрі були виразно української орієнтації [Вегеш та кол., 2005, с. 248–249]. Станом на 1921 р. головою шкільного реферату був згадуваний вище Й. Пешек. Загалом із 30 працівників серед місцевих чи емігрантів були лише Др. А. Бескид, Е. Подгаєцький, Іван Панькевич та Володимир Бірчак [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 168, арк. 7].

Згідно статистики за 1923 р. Ужгородська греко-католицька горожанська дівоча 4-класна школа нараховувала 130 учнів, усі чехословацького громадянства, серед них: русини¹ – 40, угорці – 73, євреї – 16. За конфесійною приналежністю – 27 католиків, 67 – греко-католиків, 3 – євангелісти, 32 – юдеї. Директором школи був о. др. Юлій Гаджега. Згідно звіту переважна більшість книг, що зберігалися у бібліотеці, була угорською [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 480, арк. 1,20]. Тобто, в ужгородській дівочій греко-католицькій школі переважала угорська національна меншина і то майже вдвічі порівняно з русинами.

Існували і конфліктні ситуації між єпархією і державою, як наприклад щодо церковної школи в Мирчі (Березнянський округ), котру влада намагалася зробити державною. Так, згідно протоколу, засідання Консистоії 18 липня 1923 р. ухвалено рішення, за яким не можливо погодитися на державний найм (оренду) школи, бо шкільний відділ відкидає єпархіальні умови і тому Консистоія висловлює протест проти насильного відбирання школи [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 349, арк. 29]. Тобто, одним із способів перетворити школу з парафіяльної на державну, було надання символічної орендної плати єпархіальному правлінню, усунувши таким чином духовенство від навчального процесу. При цьому, о. др. Юлій Гаджега змушений був виправдовуватися 14 жовтня 1923 р. перед єпископом у звинуваченнях про незнання чеської мови, жалюючи при цьому, що не знає державну мову, однак зазначав «...*миш мил'йишій мой родной русскій языкъ*» [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 527, арк. 3]. Тут же закиди були й в іспитах, які приймали до вчительської семінарії (котру очолював теж о. др. Юлій Гаджега) – спів, руську мову та огляд лікаря, інших розпоряджень щодо нових предметів іспитів не існувало, виправдовувався перед єпархіальною владою директор. До всього додавалося і національне питання й упереджене ставлення чиновників до духовенства, котре вважалося повністю мадяризованим. Також існувала суперечка про граматику І. Панькевича, котрий працював у шкільному відділі і яка, на думку Юлія Гаджеги, була «...*польско-галицкая грамматика.*» [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 527, арк. 4]. Причому, єпископ Антоній Пап надіслав 18 жовтня 1923 р. виправдання Юлія Гаджеги до шкільного відділу [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 527, арк. 6]. Як би там не було, відомо, що з 1924 р. у навчальному процесі для парафіяльних греко-католицьких шкіл використовували «Граматику руссаго языка» авторства Євменія Сабова, а з 1929 р. це стало обов'язковим для усіх учителів єпархії [Розлуцька, 2018, с. 140–141]. Хоча, за твердженням деяких чеських дослідників, на розсуд дирекції шкіл використовувалася і граматика руської (української) мови авторства др. Івана Панькевича [Rychlík J., Rychlík M., 2016, s. 163–164].

Так, із 1924 р. утримання початкових греко-католицьких шкіл, наприклад, Мукачівського округу були перекладені на місцеві греко-католицькі громади, більшість яких просили державу лише оплачувати

¹ Згідно сучасної української історіографії русини Підкарпатської Русі в Чехословаччині – це українці.

державних вчителів як то, наприклад, в Киблярах. В Лінцях школа згоріла 1922 р., а тому це потребувало вирішення на державному рівні, бо громада збудувати школу не могла, а тимчасово навчання проводилося у парафіяльному домі. Але були й суперечливі рішення, так в Дубрівці громада не могла вирішити чи зможе утримувати школу, а тому функціонування навчального закладу залишалось під загрозою. В той же час на Ужанщині – в Ярку та Оріховиці, греко-католицькі громади одногосно вирішили утримувати школи за умов оплати державного учителя шкільним відділом [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 748, арк. 1–17]. Багато громад округу просило вчителя або шкільного управителя для чого оголошувалися відповідні конкурси – наприклад в сс. Серенчовці (Щасливе), Бенедиківці, Куштановиця, Руськоє, Пацканьово, Грабово, Зняцево, Іванівці, Клячаново, Копиновці, Медведівці, Лохово, Росвигово, Шелестово, Микуловці, Кайданово, Ракошино [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 748, арк. 18]. Варто відзначити, що держава перебрала утримання шкіл повністю на парафіяльні громади, котрі інколи не могли справитися із такими викликами як ремонт школи чи її побудову, оплачуючи лише державних учителів. Це також ускладнювало утримання шкіл, бо єпархія не мала таких можливостей, як і досить незаможні громади. Тобто, формально школи залишалися парафіяльними, але держава за конкурсом обирала і призначала державного вчителя, якого і оплачувала.

Цікаво, що влада ЧСР намагалася і надалі обмежувати церковне греко-католицьке шкільництво, через боязнь угорських впливів. Останні, звичайно спостерігалися в середовищі духовенства, проте стали радше зручним приводом для обмеження доступу духовенства до шкільної освіти. Так, 4 березня 1925 р. Міністерство шкіл і народної освіти (МШіНО) інформує канцелярію віце-губернатора про те, щоб греко-католицькі учителі не противилися одержавленню церковних шкіл, бо за це можуть понести дисциплінарні покарання [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 689, арк. 8]. Тобто, згідно переписки центральних і регіональних властей не важко встановити, що це був радше захід не проти якоїсь національності, а проти Церкви в регіоні і її впливу на освітній процес, адже відомо, що хто володіє молоддю – той володіє майбутнім.

Були й інші труднощі для греко-католицького шкільництва на Підкарпатській Русі – кадрове забезпечення. Так, 2 лютого 1926 р. єпископ Петро Гебей просить шкільний відділ залишити учителя-пенсіонера Николая Коссея для викладання, якщо лікар дасть відповідний дозвіл, бо вчителів в єпархії не вистачає [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 168, арк. 13]. Тобто, навіть учителі поважного віку продовжували свою роботу в парафіяльних школах, так як не вистачало молодих кадрів.

Подальшою спробою обмежувати шкільну греко-католицьку освіту стало рішення влади про оплату державного вчителя парафіяльними громадами. У лютому 1928 р. єпархіальне правління протестувало проти розпорядження цивільної управи шкільного відділу, котрі постановляли церковним шкільними радам оплачувати державного вчителя в сумі 4908 к.ч.

в рік. «Проте, єпископське правління не було повідомлено про цей факт, а згідно церковних канонів саме єпископ представляє місцеві громади, а тому такі рішення влади про оплати просять віце-губернатора відмінити і зупинити» [Пріхдседателям школ. радъ на Подк. Руси, 1928, с. 32–33]. Звичайно, що це робилося владою ЧСР навмисно, і з метою щоб фінансово (не лише утримання шкільних будинків) перевантажити і так незаможні парафіяльні громади, котрі просто не мали для цього матеріальних ресурсів, хоч певну підтримку міг надавати сільський уряд, і то не завжди.

Саме тому, згідно розпорядження єпископа Петра Гебея від 15 жовтня 1928 р., існує прохання терміново подати звіти про стан шкільної освіти з різних шкільних єпархіальних округів на ім'я каноніка та інспектора церковних шкіл о. Юлія Станкая [Розлуцька, 2018, с. 141]. Після цього, для усунення недоліків та впорядкування церковного шкільництва у 1930 р. видано циркуляр, що мав упорядкувати передачу майна за підписом голови та члена діючої шкільної ради, так як виявлено недбайливе ставлення до майна, шкільних приміщень тощо. Очевидно, що багатьма парафіяльними школами влада лише користувалася, переводячи їх у статус державних, орендуючи майно єпархії і не надто дбаючи за реконструкцію чи ремонт приміщень.

Із документу 4 квітня 1930 р. відомо також, що церковні громади греко-католиків, окрім утримання шкіл, мали платити пенсійне забезпечення для вчителів. Наприклад, греко-католицьку громаду с. Заріччя звільнили від пенсійних оплат, так як їхня школа припинила існування. Справа в тому, що в селі, згідно інформації місцевого пароха, діють ще дві школи – державна та греко-католицька єпарна школа, котра й розміщується в греко-католицькій школі, пишуть шкільні чиновники ЧСР [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 2321, арк. 6–8]. Тобто, стан справ із церковними греко-католицькими школами був непростий, а їх утримання держава повністю намагалася перекинути на місцеві церковні шкільні ради, тобто громаду.

Згідно єпархіальних розпоряджень можна констатувати, що велика чисельність церковних шкіл використовувалися як державні, хоч належали церковній громаді, а тому упорядковано орендні відносини станом на 1 листопада 1932 р. наступним чином: за оренду класу мали платити 800–1000 к.ч. (крон чеських); за квартиру вчителя 900–1200 к.ч., причому в договорі повинно бути вказано, що орендар здійснює ремонт за власний рахунок; сам договір укладався на 1–3 роки (максимально 5 р.) [Уживаніе будинковъ церк. школы державною або сельскою школою, 1932, с. 236–237]. Таким чином, на початок 30-х рр. відносини держави і церкви у питаннях церковного шкільництва були впорядковані з боку самого єпархіального правління.

Катехитичний рух. Тим часом в єпархії, навіть при всіх обмеженнях, розвивається активний катехитичний рух, так як вивчення релігії здійснювалося в усіх школах незалежно від її ведення державними чи церковними управліннями. У 1923 р. о. Юлій Грігашій, за єпископа Антонія Папа, очолив «Катехитичне Товариство священників» і став першим редактором часопису «Душпастьрь», де видавав

рубрику «Катехизисъ». Видав «Учебник християнского правоучения» (1924) для середніх шкіл та «Історію Церкви Христовой» (1926) для народних шкіл [Пекар, т. II, 1997, с. 177, 220]. Активними діячами товариства були оо. Стефан Решетило (ЧСВВ), Теодор Желтвай, Августин Волошин, Костянтин Невицький, Василь Ларь, Віктор Желтвай та ін. У 1924 р. о. Юлій Грігашій виїхав до Америки, а товариство очолив о. Олександр Ільницький, що було «великою помилкою» як зазначає Атанасій Пекар [Пекар, т. II, 1997, с. 221]. Напевно, тут Атанасій Пекар дещо перебільшує, хоч в цілому подає цінні дані. Дуже важливо, що єпископ Антоній Папп наполегливо закликав духовенство навчати населення рідною мовою, якісно готувати проповіді тощо [Розлуцька, 2018, с. 182].

Греко-католицьке духовенство забезпечувало вірників і спеціальною освітою – так 31 грудня 1924 р. єпископ Петро Гебей призначив о. Стефана Пайкошій катехитом для інституту глухонімих в Ужгороді, про що повідомляється директор згаданої установи [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 875, арк. 1]. Дуже важливою справою була катехизація шкіл. Для цієї мети педагогіка почала викладатися навіть в Ужгородській духовній семінарії. Велику роль у справах катехизації в єпархії відігравали о. Дмитро Попович, довгочасний професор релігії Хустської гімназії, а згодом директор єпархіального алумнея в Хусті. Саме він видав «Історію Церкви Христовой» (1925) та «Апологетику» (1926), тобто оборону віри. Багато зробив о. Еміліан Бокшай, учитель при Ужгородській реальній гімназії, для проведення катехизації видаючи свої книги: «Катехизм» (1924) для 1 класу гімназії; «Історію Старого Завіта» (1925); «Історію Нового Завіта» (1924); «Історію Церкви Христової» (1925); «Церковное Богослужение» (1925) тобто Літургію; «Науку о вѣрѣ» (1924) або догматику для вищих класів гімназій. «Апологетика» ж залишилася в рукописі [Пекар, т. II, 1997, с. 175–176].

Цікавим мікроісторичним епізодом є лист від 17 липня 1930 р. священника і місцевого вчителя релігії з Рахова о. Стефана Сабова про катехизацію дітей в місцевій школі. З листа зрозуміло, що держава намагалася обмежувати години відповідно до чисельності учнів, що становило лише 2 години/тиждень. Це вказував парох – замало, так як може лише викладати матеріал і то не весь, а час на запитання і перевірку взагалі не вистачає, а тому просить збільшити уроки релігії до 6 годин. З листа зрозуміло, що релігію вивчали всю початкову школу: 1-й клас – Старий Завіт, 2-й – Новий Завіт, 3-й – Історію Церкви, 4-й – Літургію. У підсумку парох завершує тим, що не йдеться про матеріальну вигоду, бо він би навчав при умові збільшення годин безкоштовно, адже мова йде про «...духовный интерес учеников» [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 1797, арк. 25]. На 1931-32 р. навчальний рік за рішенням влади виділено по дві години на 1-й та 2-й клас окремо, на 3-й та 4-й класи 2 год. та окремо одну годину в тиждень для навчання співу. Тобто, фактично збільшено лише на годину співу, а 3-й і 4-й клас навчалися разом [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 1797, арк. 65]. Така ж ситуація була і в с. Ясіня, де парохом був о. Юлій

Бачинський. У цьому селі на один клас із 44 учнів виділяли лише 2 год/тиждень, [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 1797, арк. 77]. Звичайно, що окремі два випадки не можуть стати тогочасним правилом, проте, напевно, обмеження годин, зважаючи на державну політику обмеження церковного шкільництва, справді існувало.

Єпархіальні алумнеуми в Ужгороді та Хусті. 9 жовтня 1931 р. Стефан Петрус інформує Земський Підкарпатської Русі про відкриття в Ужгороді інтернату «Алумнеум»¹ для священничих синів на постійні прохання парохів [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 2942, арк. 71]. Тут же просить урядовців надати 18 000 к.ч., що становитиме лише 9% всіх потреб закладу на рік. Всі інші витрати будуть покриватися завдяки єпархіальним фундаціям, а місячна плата би становила 260 к.ч. з особи. В іншому відписі 1 листопада 1931 р. говорилося, що серед вихованців є і бідні діти звичайних селян. Згідно єпархіального звіту інтернату від 14 жовтня 1931 р. директором з вересня 1931 р. призначений Стефан Петрус, а як вихователі-префекти – богослови Даниїл Бачинський та Йосиф Гарга. З допоміжного персоналу – Анна Пензель – господарка; Ян Бучок – кухар, Єлизавета Лащо та Барбара Бучкова – допоміжний персонал, Степан Голод – домівник/комірник. Стан будови був добрий, з проведеною електрикою та водопроводом для кухні. Загалом заклад опікувався 77 вихованцями, з яких 69 русини (6 – чехи, 2 – угорці); за віросповіданням: греко католики – 74, 2 – римо-католики, 1 – реформат [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 2942, арк. 1–10, 140]. Уже зі звіту 28 червня 1932 р. довідуємося про соціальний статус 83 вихованців: сини священників – 34; сини вчителів і урядовців – 30, сини робітників і селян – 19. Морально-релігійне виховання здійснювалося під опікою о. проф. Ужгородської гімназії Еміліяна Бокшай, котрий звітує, що в літні місяці щодня ходили на Літургію, а починали і закінчували своє навчання молитвою. Фінансовий стан вказувався теж добрий, попри те, що на ремонті і закупівлі пішло 6000 к.ч., залишилося 12 000 к.ч. прибутку, котрі дирекція пропонує використати на виплату боргів інтернату за попередні роки і проведення водопроводу. Згідно розпорядження єпархіального уряду контроль за морально-виховним станом покладено на о. каноніка Віктора Шелькова, а господарство за проф. Андрієм Контрошом [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 2942, арк. 44–46].

Тижневе меню гімназистів, які проживали в інтернаті станом на червень 1932 р. виглядало більш ніж задовільним і складалося на цілий місяць. Зранку 7.00 – кава з рогаляком, у неділю – какао; о 10.00 та

¹ «Алумнеум» – хлопчачий інтернат священничих синів заснований 1883 ще в часи єпископа Іоана Ковача де Пастелія. Директори: 1883-1890 – канонік о. Емануел Рощкович, 1890-1909 – о. Михайло Яцкович, 1909 – 1912 – проф гімназії о. Петро Гебей, 1912 – 1919 – канонік о. Василь Такач, 1919 – о. Віктор Шелько, 1919 – 1931 – інтернат перестав існувати через малу чисельність вихованців і важке матеріальне становище, а у 1931 р. відновився. Див.: звіт директора Стефана Петруса про стан інтернату. Див.: Ф. 151. Правління Мукачевської греко-католицької єпархії, г. Ужгород, оп. 25, спр. 2942. Матеріали о. содержанию єпархіального інтернату «Алумнеум» для гімназистів (бюджет, списки неуплативших за содержание, счета, инвентарные описи имущества, меню и переписка), т. 1. На 145 арк., арк. 71.

17.00 – другий сніданок – мед або повидло; 12–14.00 – обід: перші страви – молочний суп, м'ясний суп, густа фасоля, торгоньова (тісто) поливка (суп), кісткова поливка; другі страви – густа фасоля із свининою, картопля з м'ясною підливою, галушки з повидлом, галушки з творогом, у суботу – рублене свиняче м'ясо з картоплею і салат, неділя – свиняча відбивна, десерт, компот. Десерт на обід давали лише у вівторок, четвер і неділю. 19–20.00 – вечерея, на яку підготували наступні види денного меню: 1) картопля з яйцем, чай; 2) крупа з молоком і десерт; 3) гуляш і чай; 4) кукурудзяна крупа і хліб; 5) плов, салат і чай; 6) шкварки, масло, творог і чай [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 2944, арк. 4].

У 1933–1934 шкільному році вихованців нараховувалося 70, серед них сини: священників – 27, вчителів – 16, урядовців – 8, робітників – 2, селян – 15, діти пенсіонерів – 2. Майже усі насельники інтернату – гімназисти Державної реальної гімназії в Ужгороді, серед них 61 – русин, 7 – словаків, 2 – угорці. З них 24 зі Словаччини, а 2 із-за кордону, інші місцеві. Причому інтернат оо. василіан просив місячну плату 250 к.ч., що було трохи менше за оплату єпархіального інтернату, правда у 1935 – 36 навчальному році. Згідно даних від 4 липня 1935 р. чистий прибуток Алумнея становив 62 330 к.ч., за що отримав велику підтримку з боку єпархіальної влади її управитель Стефан Петрус [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 2943, арк. 26, 77–78]. І дійсно, завдячуючи Стефану Петрусу вдалося не лише відновити єпархіальний інтернат, але й зробити його прибутковим і успішним, а головне, що юнаки змалку отримували добре виховання, привчалися до дисципліни, взаємодопомоги і основ християнського життя.

З інформації Стефана Петруса до Земського уряду довідуємося, що згідно розпорядження Ординаріату від 22 серпня 1935 р. інтернат «Алумнеум» юридично перетворюється на «Інтернат Алумнеум та Конвікт», з одним керівником Стефаном Петрусом [Отвореніє єпарх. «Конвікта» вь Ужгородѣ, 1935, с. 106–107; ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 2943, арк. 134]. Справа в тому, що згідно фінансового звіту, існував єпархіальний інтернат для священничих синів сиріт «Конвікт»¹ [Пекар, т. II, 1997, с. 294]. Так, 30 липня 1931 р. нараховувалося 11 хлопців від 1 до 8 клас гімназії, котрі отримували повну освіту і відповідне забезпечення і проживання, а директором був Юлій Меллеш [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 2898, арк. 2.]. Очевидно, що це було цілком логічне виховне та педагогічне рішення, коли усі могли виховуватися спільно. Більше, того, керівництво всіляко допомагало бідним вихованцям. 24 лютого 1932 р. Стефан Петрус дає підтвердження, що Степан Худан, учень державної реальної гімназії в Ужгороді має одне зношене взуття та одяг, а тому потребує купити нове, ціна якого 450 к.ч [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 2945, арк. 35]. Таким чином, з власного фонду інтернат інколи підтримували незаможних сільських чи робітничих дітей з простих родин.

Утримування навчальних закладів відбувалася багато в чому завдяки фундаторам, котрі засновували стипендії для здібних учнів. Фундаторами (засновниками стипендій) інтернатів, шкіл, ужгородських семінарій (духовної, жіночої та чоловічої) згідно списку фундаційної каси МГКЄ 17 серпня 1932 р. були як єпископи – Стефан Панкович, Юлій Фірцак, каноніки – оо. Олександр Микита, Симеон Сабов, Василь Гаджега, Юлій Станкай, звичайні парохи як Бартоломеї Талапкович, так родини і окремі вірники – Ян Рабар, Маргарита Дзюбай, Ян Данко, Барбара Кардош та ін. Цікаво, що остання стипендія була для державної гімназії, котру надавала єпархія, а тому це дозволяло виховувати власну молодь, яка в перспективі могла вступати до семінарії і приступати до праці в Христовому Винограднику [ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 1911, арк. 6–7].

Старався єпископ Олександр і про відкриття нових інтернатів. Зокрема в одному з номерів «*Душпастиря*» оголошується збір на єпархіальний інтернат в Хусті. Цей дім має бути філією Ужгородського єпархіального Алумнеума. Особливо наголошувалось на необхідності активної збірки до марамороського духовенства, адже мова йде про їх дітей і вірників. Тут же вказується, що проживання можливе за помірну плату – 240 к.ч. [Єпархіальний інтернат вь Хустѣ, 1933, с. 150–151]. Уже 3–4 липня 1934 р. директор Хустського інтернату подає звіт про діяльність інтернату в Хусті згідно якого бюджет становив 11 557 к.ч., а за навчальний рік чиста прибутковість становила – 19 264 к.ч. [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 2945, арк. 35]. 17 вересня 1934 р. директор інтернату о. проф. Дмитро Попович просить дирекцію Хустської реальної гімназії виділити для 7 вихованців стипендії [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 3102, арк. 2–3]. Це засвідчує, що в Хустському інтернаті також проживали і виховувалися гімназисти, котрими опікувалися із позицій їх важкого матеріального становища.

У добу Карпатської України Хустський Алумнеум управлявся оо. василіанами. Але 18 квітня 1939 р. єпископ інформує дирекцію єпархіального інтернату в Хусті, звільнивши від управління ним оо. Василіан, призначити о. проф. Дмитра Поповича, який і був його організатором і першим директором. Протокол передачі був складений 11 травня 1939 р. від делегата протоігумена василіан о. Матея Євчака та о. Полікарпа Лозана до о. Дмитра Поповича. Згідно протоколу передавалася будівля інтернату, землі, інвентарна книга з сумою на понад 52 000 к.ч., канцелярські і управлінські книги, худоба, печатка, архів інтернату 1933 – 1939 рр. та фінансовий архів за ті ж роки, а також інша фінансова документація [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 3252, арк. 1, 4–8]. Напевно справа була в певних змінах адміністративних кордонів та обмеження діяльності для василіан з боку угорської влади.

Робота з молоддю. Велике значення мали молодіжні організації та гуртки: «Марійське товариство», «Пласт», «Учнівський вулик», «Червоний Хрест» тощо. Духовенство мало навіть свої завдання, напрями щодо виховання молоді. Наприклад

¹ Конвікт (з лат. convivo – жити спільно) – заклад для виховання священничих сиріт, якими опікувалися безкоштовно.

епархіальне «Товариство св. Хреста», безпосередньо займалося із молоддю, а його секції очолювали оо. Іриней Кондратович (навчання історії), Еміліан Бокшай (прищеплення мистецтва) та Дмитро Попович (духовно-моральний розвиток учнів). Цікаво, що за підтримки шкільного відділу при парафіях молодь створювала етнографічні музеї, а діти, вчителі долучилися до їх наповнення [Розлуцька 2018, с. 184].

Виключно молодіжною організацією, що опікувалася молоддю був «Карпатський Орел», що на теренах Підкарпатської Русі отримав назву «Карпаторуського Орла». Організація була підконтрольною єпархії, а координаторами від Мукачівської єпархії були оо. Александр Пунько та Стефан Уйгелі. Станом на 1935 р. нараховувалося близько 150 000 членів організації в краї. Товариство (осередок) створювався на парафіях де могли брати участь молодь у віці 17–30 років, а у випадку наявності не менше 20 осіб бажаючих на парафії, осередок, згідно статуту, міг бути заснований. Особливо намагався розвивати осередки єпископ Олександр Стойка, заявляючи у 1938 р., що це релігійний, службовий та патріотичний обов'язок духовенства. Із 1938 р. навіть проводилися спеціальні курси для духовенства як організувати і розвивати товариство при монастирі ОО. Редемптористів у Михайлівцях, Ужгородській духовній семінарії та м. Хусті [Розлуцька, 2018, с. 184–191]. При «Карпаторуському Орлі» організувалися молодші групи орлят та орликів для молодшого та старшого шкільного віку. Головними засадами діяльності орлів та орлят було 5 основних принципів: 1) здійснювати активну католицьку працю на парафії, 2) організувати дозвілля і змагання на парафіях 3) брати участь в Євхаристичному русі, 4) поширювати католицьку пресу, 5) удосконалення своїх навиків. Особливо активно розвивалося товариство на Мукачівщині та околицях.

У вихованні дівочої молоді, окрім інтернатів і сиротинців, котрими опікувалися сестри василіанки, мало поширення «Марійських конгрегацій», перша з яких в краї виникла ще 1907 р. при Ужгородській

духовній семінарії. У міжвоєнний період розвивалися активно при Ужгородській жіночій учительській семінарії. До основних гасел марійських конгрегацій належало: пропагування християнських чеснот, шанування Пресвятої Євхаристії і чистого приймання Святого Причастя, краса і допомога при церквах, виконання місій та акцій милосердя для виховання духовно багаті жінки. Було кілька напрямків діяльності: 1) Живий Рожанець, 2) протиалкогольний, 3) бібліотечний, 4) читальний, 5) прикрашання храму, 6) місійний тощо. Пік руху припав на злам 1930-х рр. Так було утворено спільну управу конгрегацій на свято Успіння Пресвятої Богородиці 28 серпня 1930 р. у Мукачівському монастирі. На базі двох єпархій – Пряшівської та Мукачівської із 12 осередків було утворено Центральну управу, яку очолив представник Мукачівської єпархії о. кан. Віктор Шельков, а серед її керівників були оо. Дмитро Попович, Кирило Феделеш, Юлій Желтвай, Олександр Янкович, Василь Ларь, Теофан Скиба, ЧСВВ та ін. І-й з'їзд Марійських конгрегацій відбувся 1931 р. у Мукачівському василіанському монастирі, де в травні зібралося понад 500 молодих людей з ідеалами шанування і розвитку набоженства до Пречистої Діви Марії [Розлуцька, 2018, с. 221–228].

Висновки. Таким чином, можемо констатувати, що незважаючи на обмеження владою ЧСР греко-католицького шкільництва, воно продовжувало розвиватися в інших формах, хоч чисельність парафіяльних шкіл і зменшувалася. Так, основним напрямком була катехизація шкіл при забезпеченні необхідною навчальною літературою. Крім, відновлювалася діяльність єпархіальних інтернатів в Ужгороді та Хусті, що дозволяло виховувати майбутню інтелігенцію, котра навчалася в державних гімназіях і школах у християнському дусі. Не мале значення мали різні молодіжні організації та гуртки, засновані і проваджені єпархіальним духовенством, що дозволяло дисциплінувати молодь, привчати її до самостійності і відповідальності на основі християнських цінностей любові до ближнього і свого краю.

Список використаних джерел

- Rychlík J., Rychlík M., 2016. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918 – 1946, Praha: Vyšehrad, 234 с.
- Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО), ф. 28. Реферат освіти Підкарпатської Русі в Ужгороді, оп. 2, спр. 168. Переписка з Міністерством освіти Чехословаччини, Мукачівською єпархією і окружними інспекторами про оплату церковних вчителів, 19 арк.
- ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 349. Договір реферата освіти Підкарпатської Русі з Мірчанською церковною громадою на одержання церковного будинку для початкової школи с. Мирча в Березнянському шкільному інспектораті, 82 арк.
- ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 418. Список вчителів для оплати за 1921 – 22 навчальний рік та відомості прочитаних годин релігії в Ужгородському окрузі, 3 арк.
- ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 480. Статистичні відомості про стан шкіл в 1923 р. на Словаччині і в Підкарпатській Русі, 52 арк.
- ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 527. Переписка з дирекцією Ужгородської жіночої семінарії з правлінням Мукачівської єпархії в Ужгороді про проведення ревізії, 6 арк.
- ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 689. Переписка з Міністерством освіти Чехословаччини про заборону церковним учителям читати в одержавлених церковних школах, 10 арк.
- ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 748. Прохання церковних громад Мукачівського шкільного округу про призначення державних учителів до церковних шкіл, 31 арк.
- ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 875. Переписка з дирекцією школи для глухонімих про перечислення зарплати вчителям релігії, 11 арк.
- ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 1797. Прохання вчителів про надання дозволу на викладання релігії в початкових школах, 162 арк.
- ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 1911. Статистичні звіти дирекцій середніх шкіл та вчительських семінарій Підкарпатської Русі про надання учням фінансової допомоги за 1931 р., 21 арк.

- ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 2321. Переписка з епархіальними правліннями про пенсійне страхування вчителів церковних шкіл, 24 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 2898. Финансовый отчет приюта священнических сирот за 1930 – 31 р., 7 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 2942. Материалы о содержании епархиального интерната «Алумнеум» для гимназистов (бюджет, списки неплативших за содержание, счета, инвентарные описи имущества, меню и переписка), т.1, 145 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 2943. Материалы о содержании епархиального интерната «Алумнеум» для гимназистов (бюджет, списки неплативших за содержание, счета, инвентарные описи имущества, меню и переписка), т. 2, 145 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 2944. Материалы о содержании епархиального интерната «Алумнеум» для гимназистов (бюджет, списки неплативших за содержание, счета, инвентарные описи имущества, меню и переписка), т. 3, 143 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 2945. Материалы о содержании епархиального интерната «Алумнеум» для гимназистов (бюджет, списки неплативших за содержание, счета, инвентарные описи имущества, меню и переписка), т. 4, 182 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 3102. Список учащихся помещенных в среднешкольном интернате епархии в Хусте, 3 арк.
- ДАЗО, ф. 151., оп. 25., спр. 3252. Акт о передаче интерната «Алумнеум» в г. Хусте, 11 арк.
- Вегеш, М. М. та кол., 2005. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України / Кляп, М. І., Тарасюк, В. І., Токар, М. Ю., Ужгород: Карпати, 2005, 464 с.
- Епархіальний інтернат в Хусті, 1933, *Душпастьєр. Урядовий и духовний органь епархii Мукачевской и Пряшевской*, рочник Х, май-юній, ч. 3–4, с. 150–151.
- Отвореніє епарх. «Конвикта» в Ужгороді, 1935, *Душпастьєр. Урядовий и духовний органь епархii Мукачевской и Пряшевской*, рочник XII, май-юлій, ч. 5–7, с. 106–107.
- Пекар, А. ЧСВВ, 1997. Нариси історії церкви Закарпаття, т. 2. Рим – Львів: Місіонер, 492 с. (Внутрішня історія).
- Пріждседателям школ.радъ на Подк. Руси, 1928. *Душпастьєр. Урядовий и духовний органь епархii Мукачевской и Пряшевской*, рочник V, фебруарій, ч. 2, с. 32–33.
- Розлуцька, Г., 2018. Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті: історичний дискурс: монографія, Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 420 с.
- Уживаніє будинковъ церк. школы державною або сельскою школою, 1932, *Душпастьєр. Офіціальний органь Греко-Каолич. епархii Мукачевской и Пряшевской*, рочник IX, августь-септемберь, ч. 8–9, с. 237–236.
- Філіп, Л., 2015. Дівочі сиротинці Мукачівської греко-католицької епархії, *Благовісник*, Жовтень, № 10 (277), с. 22–23.

References

- Derzhavnyj arxiv Zakarpats'koyi oblasti [State Archives of the Transcarpathian region] (dali DAZO), f. 28. Referat osvity Pidkarpats'koyi Rusi v Uzhgorodi [Office of the education of Subcarpathian Russia in Uzhgorod], op. 2, spr. 168. Perepyska z Ministerstvom osvity Chexoslovachchyny, Mukachivs'koyu yeparxiyeyu i okruzhnymu inspektoramy pro oplatu cerkovnyx vchyteliv [Correspondence with the Ministry of Education of Czechoslovakia, the Mukachevo Diocese and district inspectors on the payment of church teachers], 19 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 28, op. 2, spr. 349. Dohovir referata osvity Pidkarpats'koyi Rusi z Mirchans'koyu cerkovnoyu hromadoyu na oderzhannya cerkovnoho budynku dlya pochatkovoyi shkoly s. Myrcha v Bereznyans'komu shkil'nomu inspektorati [The contract of the abstract of education of Subcarpathian Rus with the Mirchany church community on receiving the church house for elementary school Myrcha in the Bereznyansky school inspectorate], 82 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 28, op. 2, spr. 418. Spysok vchyteliv dlya oplaty za 1921-22 navchal'nyj rik ta vidomosti prochytyanyx hodyn relihiyi v Uzhhorods'kim okruzi [List of teachers to pay for the 1921-22 school year and information on the hours of religion read in the Uzhhorod district], 3 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 28, op. 2, spr. 480. Statystychni vidomosi pro stan shkil v 1923 r. na Slovachchyni i v Pidkarpats'kij Rusi [Statistical data on the state of schools in 1923 in Slovakia and Subcarpathian Rus], 52 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 28, op. 2, spr. 527. Perepyska z dyrekciyeyu Uzhhorods'koyi zhinochoyi seminariyi z pravlinnyam Mukachivs'koyi yeparxiyi v Uzhhorodi pro provedennya reviziyi [Correspondence with the management of the Uzhhorod Women's Seminary with the Board of the Mukachevo Diocese in Uzhhorod on the audit], 6 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 28, op. 2, spr. 689. Perepyska z Ministerstvom osvity Chexoslovachchyny pro zaboronu cerkovnym uchytelyam uchty v oderzhavlenykh cerkovnyx shkolax [Correspondence with the Ministry of Education of Czechoslovakia on the prohibition of church teachers to teach in state-run church schools], 10 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 28, op. 2, spr. 748. Proxannya cerkovnyx hromad Mukachivs'koho shkil'noho okruhu pro naznachennya derzhavnyx uchyteliv do cerkovnyx shkil [Request of church communities of Mukachevo school district for appointment of state teachers to church schools], 31 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 28, op. 2, spr. 875. Perepyska z dyrekciyeyu shkoly dlya hluxonimyx pro perechyslennya zarplaty vchytelyam relihiyi [Correspondence with the management of the school for the deaf and dumb about the transfer of salaries to teachers of religion], 11 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 28, op. 2, spr. 1797. Proxannya vchyteliv pro nadannya dozvolu na vykladannya relihiyi v pochatkovyx shkolax [Request of teachers for permission to teach religion in primary schools], 162 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 28, op. 2., spr. 1911. Statystychni zvity dyrekciij serednix shkil ta vchytel's'kix seminarij Pidkarpats'koyi Rusi pro nadannya uchnyam finansovoyi dopomohy za 1931 r. [Statistical reports of the directorates of secondary schools and teachers' seminaries of Subcarpathian Russia on the provision of financial assistance to students in 1931], 21 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 28, op. 2., spr. 2321. Perepyska z yeparxial'nymy pravlinnyamy pro pensijne straxuvannya vchyteliv cerkovnyx shkil [Correspondence with the diocesan boards on the pension insurance of teachers of church schools], 24 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 151, op. 25, spr. 2898. Finansovyj otchet prijuta svjashhennicheskikh sivot za 1930-31 r. [The financial report of the shelter of priestly orphans for 1930-31], 7 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 151, op. 25, spr. 2942. Materialy o sodержanii eparhial'nogo internata «Alumneum» dlja gimnazistov (bjudzhet, spiski neuplativshih za sodержanie, scheta, inventarnye opisi imushhestva, menju i perepiska), t.1. [Materials on the maintenance of the diocesan boarding school “Alumneum” for gymnasium students (budget, lists of unpaid for maintenance, bills, inventory of property, menus and correspondence), vol. 1.], 145 ark. (in Ukrainian).
- DAZO, f. 151, op. 25, spr. 2943. Materialy o sodержanii eparhial'nogo internata «Alumneum» dlja gimnazistov (bjudzhet, spiski neuplativshih za sodержanie, scheta, inventarnye opisi imushhestva, menju i perepiska), t.2. [Materials on the maintenance of the

diocesan boarding school "Alumneum" for gymnasium students (budget, lists of non-payers for maintenance, bills, inventory of property, menus and correspondence), vol. 2.], 145 ark. (in Ukrainian).

DAZO, f. 151, op. 25, spr. 2944. Materialy o sodержanii eparhial'nogo internata «Alumneum» dlja gimnazistov (bjudzhet, spiski neuplativshih za sodержanie, scheta, inventarnye opisi imushhestva, menju i perepiska), t. 3. [Materials on the maintenance of the diocesan boarding school "Alumneum" for gymnasium students (budget, non-paid lists for maintenance, bills, inventory of property, menus and correspondence), vol. 3.], 143 ark. (in Ukrainian).

DAZO, f. 151, op. 25, spr. 2945. Materialy o sodержanii eparhial'nogo internata «Alumneum» dlja gimnazistov (bjudzhet, spiski neuplativshih za sodержanie, scheta, inventarnye opisi imushhestva, menju i perepiska), t.4 [Materials on the maintenance of the diocesan boarding school "Alumneum" for gymnasium students (budget, lists of unpaid for maintenance, bills, inventory of property, menus and correspondence), t.4.], 182 ark. (in Ukrainian).

DAZO, f. 151, op. 25, spr. 3102. Spisok uchashhysja pomeshhennyh v sredneshkol'nom internate eparhii v Huste [List of students placed in a high school boarding school of the diocese in Khust], 3 ark. (in Ukrainian).

DAZO, f. 151., op. 25., spr. 3252. Akt o peredache internata «Alumneum» v g. Huste [The act on the transfer of the boarding school "Alumneum" in the city of Khust], 11 ark. (in Ukrainian).

Eparhial'nij internat v Xusti [Diocesan Boarding School in Khust], 1933, Dushpastir. Uryadovij y duxovnij orhan eparxii Mukachevskoj i Pryashevskoj, rochnyk X, maj-yunij, ch. 3-4, s. 150-151. (in Ukrainian).

Filip L., 2015. Divochi syrotynci Mukachivs'koyi hreko-katolyckoyi yeparxiyi [Maiden orphans of the Greek Catholic Diocese of Mukachevo], *Blahovisnyk, Zhovten*", № 10 (277), s. 22-23. (in Ukrainian).

Otvorenie eparx. «Konvykta» v Uzhhorodi [Opening of the diocese "Convict" in Uzhgorod], 1935, Dushpastir. Uryadovij y duxovnij orhan eparxii Mukachevskoj i Pryashevskoj, rochnyk XII, maj-yulij, ch. 5-7, s. 106-107.

Pekar, A. ChSVV, 1997. Narysy istoriyi cerkvy Zakarpattya, t. 2. [Essays on the history of the Church of Transcarpathia, vol. 2], Rym – L'viv: Misioner, 492 s. (Vnutrishnya istoriya). (in Ukrainian).

Predsedatelyam shkol.rad na Podk. Rusy [To the chairmen of the school council on Podk. Rusi], 1928. Dushpastir. Uryadovij y duxovnij orhan eparxii Mukachevskoj i Pryashevskoj, rochnyk V, februarij, ch. 2, s. 32-33. (in Ukrainian).

Rozluc'ka, H., 2018. Osvit'no-vykhovna diyal'nist' Hreko-Katolyckoyi Cerkvyy na Zakarpatti: istorychnyj dyskurs: monohrafiya [Educational activity of the Greek Catholic Church in Transcarpathia: historical discourse: monograph], Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU «Hoverla», 420 s. (in Ukrainian).

Rychlík J., Rychlík M., 2016. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918 – 1946, Praha: Vyšehrad, 234 c. (in Czech).

Uzhyvanie budynkov cerk. shkoli derzhavnoy abo sel'skoyu shkolyu [The use of church buildings by public or rural school], 1932, *Dushpastir*. Uryadovij y duxovnij orhan eparxii Mukachevskoj i Pryashevskoj, rochnyk IX, avhust'-september', ch. 8-9, s. 237-236. (in Ukrainian).

Vehesh, M. M. ta kol, 2005. Avhustyn Voloshyn. Zhyttya i pomysly prezydenta Karpats'koyi Ukrayiny [Augustin Voloshin. Life and thoughts of the President of Carpathian Ukraine] / Klyap, M. I., Tarasyuk, V. I., Tokar, M. Yu., Uzhhorod: Karpaty, 2005., 464 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

GREEK CATHOLIC SCHOOLING AND EDUCATION OF YOUTH IN THE DIOCESE OF MUKACHEVO IN 1918 – 1939

Viktor Kichera

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Modern Ukrainian History and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University»

The evolution of educational institutions and secondary schools in the Greek Catholic Diocese of Mukachevo needs research because of the era of Czechoslovak anti-Catholic modernism. This influenced on the development of diocesan educational institutions and their transformation. Generally most researchers have positive vision of the democracy of Czechoslovakia of this time, but in church and educational sphere it was rather "controlled" liberalism. The issue of Greek Catholic schooling is at an early stage of study and needs to be better understood, given the difficult operating conditions due to various financial and administrative constraints. Church schooling played an extremely important role in moral and spiritual spheres, providing the younger generation not only with the necessary knowledge, but also with Christian values. However, in the conditions of Czechoslovak modernism, it turned out to be difficult to spread Christian morality due to the restrictions of the authorities of the Czechoslovak Republic on the educational and school institutions of the Greek Catholic Church in Subcarpathian Russia. It should be noted that the government has limited funding for parish schools, but officials hadn't an alternative to local schools or the necessary human resources. Conflicts of interest led to complications in the educational process, up to the closure of parish schools or the creation of public ones on their basis. The church hierarchy paid more attention to the catechetical work, through the study of religion lessons in all primary schools, while providing the educational process with the necessary literature. Emphasis was placed on working with young people through various Christian youth organizations: "Society of St. Cross", "Subcarpathian Eagle", "St. Mari Congregations", partly "Plast" and others. A great success was the opening of a boarding school by the diocesan board in the early 1930s, which did not function in the 1920s due to financial difficulties and lack of state support, but was eventually restored.

Keywords: Alumneum, catechesis, Mukachevo Greek Catholic Diocese, Dormitory, Subcarpathian Russia, religion.

СЛОВАЦЬКО-УГОРСЬКІ ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ В ПЕРЕДДЕНЬ «МАЛОЇ ВІЙНИ»

Ігнатоля Мирослав Мирославович

аспірант кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: reneremark8@gmail.com

Статтю присвячено словацько-угорським дипломатичним стосункам в 1938 – 1939 рр., що стосувались визначенню лінії кордону між державами. Метою поставлено з'ясувати деякі дипломатичні відносини, що передували словацько-угорській «Малій війні» 1939 р. Акцент зроблено на висвітленні причин словацько-угорського прикордонного конфлікту, на несприйнятті Будапештом кордонів, що постали з новою Версальсько-Вашингтонською системою та обранні політики реваншизму. Показується процес трансформації мирних переговорів для врегулювання лінії кордону у військову акцію Угорщини. Питання про переділ кордонів існувало ще із підписанням Сен-Жерменського та Тріанонського договорів і стало центральною проблемою чехословацько-угорських відносин у міжвоєнний період. Головним вмотивуванням перегляду кордонів було питання угорською національної меншини на території Словаччини задля досягнення етнічної справедливості. Істотним каталізатором у територіальних зазіханнях Угорщини виступила підтримка А. Гітлера та його дипломатичні успіхи, закріплені анілюсом Австрії та Судетської області. Розглянуто роботу комісії, покликаних здійснити переділ кордонів. Визначається місце Німеччини в арбітражі цього питання, її підтримка угорської агресії та активні дипломатичні зносини Будапешта з Берліном. У фокусі уваги також виступає питання впливу Німеччини на політику новоствореної незалежної Словаччини та її імператив. Разом з тим, розглядаються формальні приводи для війни, які використовувала Угорщина задля вдоволення територіальних претензій. Дається загальна оцінка словацького військового потенціалу напередодні «Малої війни», неготовність молодшої держави до подібних військових конфліктів.

Ключові слова: Чехословаччина, Словаччина, Угорщина, «Мала війна», Ф. Дюрчански, А. Гітлер, М. Хорті, дипломатія.

Постановка проблеми. 1938 – 1939 був роком кризи, який поступово піднімав градус напруження в Європі. Критичним моментом виступило розігрування А. Гітлером «німецькомовної карти» задля отримання Судетської області. Ця подія, як ми бачимо, стала своєрідним прецедентом на майбутнє і для інших країн.

Словацько-угорський антагонізм ХХ ст. розпалювався ще з кінця Першої світової війни. Угорщина була невдоволена своїми східними кордонами, адже згідно Тріанонського договору від 4 червня 1920 р. вона втратила на користь Чехословаччини свої давні північні території, включаючи Словаччину. Серед дипломатичного інструментарію, покликаного вдовольнити територіальні претензії Угорщини, важливе місце відігравало питання угорської національної меншини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дипломатичних стосунків Словаччини та Угорщини напередодні Другої світової війни найбільшої уваги отримала у працях словацьких дослідників (С. Андоровіч, О. Чрено, О. Подолец, В. Шмігула та ін.). Протилежних поглядів на ці події дотримуються угорці, які зазвичай не визнають факт війни, а тільки встановлення історично справедливих кордонів. Щоправда, деякі з них, наприклад, Л. Контлер та І. Янек визнають факт впливу Німеччини на розпалювання угорсько-словацького конфлікту. Менш заангажованими в цьому плані виступають монографія російського дослідника

А. Пушкаша та статті білоруського історика А. Пеганова, які додають відомості про діяльність німецького Міністерства закордонних справ. Серед українських дослідників в проблематиці «Малої війни» здебільшого досліджуються сам перебіг військового конфлікту та його вплив на Другу світову війну. Закулісним дипломатичним інтригам, що передували та супроводжували цей конфлікт, присвячено дещо менше уваги. З цього приводу варто згадати статті О. Кафтана, І. Боровця тощо.

Метою даної статті є спроба висвітлення дипломатичних стосунків Словаччини та Угорщини, що спричинили розпалювання «Малої війни», розгляду впливу Німеччини на окреслені події та спроба наблизитись до розуміння різниці між формальним приводом до війни та геополітичними амбіціями Угорщини.

Виклад основного матеріалу. 10 вересня 1919 р. в Сен-Жермен-ан-Ле було підписано два мирних договори, згідно з якими Австрія відмовлялася від частини території колишньої Австро-Угорської імперії на користь Чехословаччини. Однак сторони не прийшли до консенсусу щодо встановлення чіткого кордону між Чехословаччиною та Угорщиною, а тому це питання виступило есенцією угорсько-чехословацьких взаємовідносин всього міжвоєнного періоду. Як стверджує О. П. Сальков, реальних причин відсутності порозуміння було багато, однак найголовнішими з них була принципова позиція Праги, яка аргументувала непорушність чеських

кордонів історичною традицією, а словацьких – природним правом, а також проходження лінії кордону по території із змішаним населенням [Сальков, 2012, с. 11].

Важливо зауважити, що підписання Тріанонського договору з Угорщиною 4 червня 1920 року супроводжувалось певним ігноруванням принципів національних меншин, що йшло в протиріччя із головним лозунгом нового Версального переділу Європи – встановленням етнічної справедливості. Частково це пояснюється тим, що Угорщина виступала на стороні переможених. Зокрема, ми бачимо, що за результатами австро-угорського перепису 1910 р. на землях, які відійшли до Чехословаччини, проживало 1418 тис. угорців. Включення цих земель до новоутвореної держави розпочав процес зміни етнічної приналежності (прагматично-практичної чи насильницької?) і вже за переписом 1921 р. на теренах нової держави проживало тільки 745,4 тис., а за переписом 1930 р. – 597,0 тис. В цей же самий час Будапешт говорив про угорську спільноту на цих теренах близько 1 млн. осіб [История Словакии, 2003, с. 301–302].

Стратегічні рішення вимагають вдаливих тактичних успіхів. Так, націлюючись на ревізійницьку програму, що ставала дедалі популярнішою риторикою в Європі, Будапешт велику увагу приділяв кадрам та особистим контактам. Наприклад, в жовтні 1932 р. Міклош Хорті назначав міністром оборони Угорщини Дюлу Гембеша, що відзначався ідейною близькістю з Муссоліні та Гітлером. Він був перший із міжнародних діячів, хто подолав дипломатичну блокаду Гітлера і зустрівся з ним в червні 1933 р. [Желицки, 1996, с. 184]. Зрозуміло, що наміри нацистської Німеччини підірвати устрої Версальсько-Вашингтонської системи передбачали заохочення та підтримку тих країн, що розділяли невдоволення новою картою світу.

Каталізатором перегляду угорсько-чехословацьких кордонів виступив аншлюс Австрії 13 березня 1938 р. Німеччина тепер могла тиснути на Чехословаччину з боку австрійського кордону. Це також полегшило логістику зброї та військового спорядження з Німеччини в Угорщину. Іншою ключовою подією виступила Мюнхенська згода від 29 вересня 1938 р. Чехословаччина втрачала третину своєї території з 5 млн. населення, а також 40% промислового потенціалу. Зрозуміло, що в таких умовах ослаблення супротивника, Угорщина, маючи негласну підтримку Берліна, повинна була форсувати тему несправедливих кордонів.

Словацько-угорські перемовини, що відбувались 9 – 13 жовтня 1938 р. в Комарно, не принесли результату. Компромісна пропозиція Тісо надати угорцям в Чехословацькій республіці автономію, як і передача 5700 км² пограничних територій, була визнана угорською делегацією недостатньою. Наприкінці жовтня 1938 р. Прага та Будапешт вирішили звернутися до міжнародного арбітражу. За обоюсторонньою згодою третейськими суддями були вибрані Німеччина та Італія. Віденський арбітраж від 2 листопада 1938 р. зобов'язав ЧСР передати Угорщині більше 12 тис. км² (включаючи міста

Кошице, Ужгород, Мукачеве), де, окрім 700–800 тис. угорців, проживало близько 200 тис. словаків [Пеганов, 2012, с. 38].

Важливо зауважити, що результати арбітражу були продумані Рейхом. Зокрема, у шифрованій телеграмі від 31 жовтня 1938 року польський посол при Будапешті інформує Міністерство закордонних справ у Варшаві, що Ріббентроп та Чіано (ймовірно, мається на увазі Галеаццо Чіано, італійський політик й дипломат, зять Беніто Муссоліні) домовились, що Кошице і одно з міст Підкарпатської Русі отримають угорці [Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938 – 1939, 2012, с. 407]. Як бачимо, на практиці ж Угорщина отримала навіть більше.

Однак даний результат був недостатній. Про геополітичні наміри Угорщини можна довідатись із щоденника Міклоша Козьми, угорського політика, міністра оборони і внутрішніх справ в уряді Дюли Гембеша. У його нотатнику знаходимо наступне: «...9 мільйонів угорців живуть у клітці Тріанонської Угорщини. Країна обмежена Малою Антантою з трьох сторін, а четвертим сусідом після Аншлюзу є Німеччина. У майбутньому, і зараз ніхто в цьому не сумнівається, ми повернемо угорські території миром чи кров'ю, це тільки означає, що дещо більше угорців житимуть у дещо більшій клітці. Підкарпатська Русь, однак, означатиме що ми зламали кістку Малої Антанти між Румунією та Чехією і ми маємо спільний кордон з Польщею...(тут і далі – переклад автора)» [Magyar Nemzeti Levéltár, Kozma Miklós iratai (1897 – 1941), K-429].

Зручним інструментом для легалізації своїх дій були і тривалі суперечки між словацьким та карпато-українським автономними урядами. Місцеве українське населення на захід від Ужгорода значною мірою вважало за необхідне своє адміністративне підпорядкування Будапешту, а не Братиславі. Як стверджує А. Пушкаш, лідери «Карпаторуського союзу» у США І. Поп та А. Геровський навіть надіслали на ім'я угорського прем'єра П. Телекі телеграму з проханням приєднати території комітатів Унг-Земплін, Шарош і Сепеш (тобто територію аж по Попрад) до Угорщини. У телеграмі-відповіді І. Чакі просив їх надіслати аналогічні телеграми урядам Франції, Великої Британії, США [Пушкаш, 2003, с. 403].

Іштван Янек стверджує, що угорці вірили – словаки та українці Підкарпатської Русі будуть голосувати на референдумі за об'єднання з Угорщиною. Для того щоб популяризувати цю ідею, вони таємно субсидували словацькі об'єднання, очолювані Францішком Єглічкою та Віктором Дворчаком [Janek, 2013, р. 28].

Оскільки зміни територіальних кордонів де-юре мають мати обґрунтовані підстави, то задоволення прагнень місцевого населення до об'єднання з родичами, що опинились по той бік державного кордону та їх захист, виступало для угорців чудовим формальним поясненням своїх дій перед міжнародним співтовариством.

Нарощування військового потенціалу Німеччиною та СРСР цілком закономірно змушувало непокоїтись

уряди країн, що розташовувались між цим молотом і ковадлом. Не винятком була і Друга Річ Посполита, яка шукала союзників у регіоні задля формування в подальшому дипломатичного фронту проти мілітарно налаштованих сусідів. А. Пушкаш вважає, що одним із таких потенційних союзників для Варшави могла бути Угорщина. Можливо, з наміром підтримки ілюзії повністю автономного зовнішньополітичного курсу Будапешт повідомив Варшаві, що «між Угорщиною і Німеччиною стосовно Словаччини не було навіть спроби домогтися узгодження дій» [Пушкаш, 2003, с. 403].

Показово, що радянська оцінка рішення третейського суду про передачу Угорщині населених мадярами словацьких земель була лаконічною. Голова РНК СРСР В. М. Молотов, виступаючи 6 листопада 1938 року на урочистому засіданні з приводу річниці Жовтня про розчленування Чехословаччини, зазначив: «З жадібністю відкусила солідний шматок Угорщина» [Из доклада Председателя, 1979, с. 386].

Незрозуміло, чим керувався уряд ЧСР при рішенні звернутись до Берліну та Риму за допомогою в арбітражі, адже політичний курс Угорщини на зближення з мілітаристською Німеччиною був помітним. Можливо, уряд ЧСР вважав, що у майбутній війні Гітлер буде зацікавлений у співпраці з ними, тому питання про переділ кордонів вирішиться на користь ЧСР. Однак більшість сучасних дослідників вважають, що Угорщина була явно важливішим союзником для А. Гітлера, ніж щойно проголошена Словацька держава. З цього випливає питання, чи Ф. Дюрчанський та інші словацькі діячі цього не усвідомлювали, чи можливо мали що запропонувати Німеччині задля позитивного розгляду цієї ситуації?

Після Віденського арбітражу 1938 р. Угорщина стала потенційно найнебезпечнішим ворогом Словаччини. «Історично обґрунтовані» зазіхання мадяр на Словаччину заради відновлення коронних земель були добре відомі словакам [Кафтан, 2004, с. 64].

Угорщина тісно контактувала з Рейхом, вбачаючи у ньому свій щит проти Малої Антанти. Показовим є візит міністра закордонних справ Угорщини графа Чаки в Берлін, що мав місце в січні 1939 р. На ньому Чаки завірив А. Гітлера, що «Угорщині зрозуміло, що без Німеччини не можна нічого зробити. Угорщина сама б ніколи не справилась із своїми ворогами військовим шляхом». А. Гітлер, в свою чергу, відповів, що «Югославія та Румунія нічого не вчинять Угорщині, якщо за нею стоятиме Німеччина» і переконав, що головна їх загроза знаходиться на Заході [Документи министерства, 1946, с. 84–94].

Безперервні прикордонні конфлікти погіршували атмосферу переговорів. 9 лютого 1939 р. в Братиславі приступила до роботи загальна міноритарна комісія з метою виробити норми щодо захисту словацько-русинського і угорського меншин. Незважаючи на відмову переглядати кадастровий принцип проведення кордону угорською стороною, робота делімітаційної комісії була все-таки відновлена, і 1 березня 1939 р. були обговорені останні нюанси словацько-угорської ділянки кордону [Пеганов, 2009, с. 209].

Окремо слід згадати вплив А. Гітлера на розпад Чехословаччини. Маючи власні плани на геополітичне значення чехів та словаків, А. Гітлер вдало розіграв цю карту. З одного боку він завірив Прагу, що Словаччина – тільки їх внутрішня проблема і останнє слово у вирішенні цього питання природньо належить їм, особливо що стосується зовнішньополітичного курсу. Одночасно з цим Герінг і німецькі послы з Відня дали зрозуміти словакам, що тільки за умови розірвання стосунків з чехами та проголошення незалежності вони можуть сподіватись на економічну допомогу та гарантію проти територіальних зазіхань сусідніх держав [Kirschbaum, 1973, p. 167].

Доля Словаччини після незалежності була продумана Рейхом наперед. Варто звернути увагу на рапорт від 4 березня 1939 року, в якому військовий аташе РП в Празі підполковник Броніслав Ноель записує розмову з військовим аташе Німеччини в Празі полковником Рудольфом Туссенем. Останній стверджує, що після розриву із чехами Словаччина буде змушена опертись на когось із сусідів, однак німецький уряд не буде прагнути приєднати її до Рейху. Найбільш натуральною опорою для неї буде Угорщина, і в рамках Великої Угорщини («des Grossungarns») Словаччина могла б отримати широкую автономію. Труднощі, пов'язані зі зміною правил та положень Віденського арбітражу, можливо, будуть вирішені відповідною декларацією словацького уряду, яка заявить про готовність об'єднатися з Угорщиною [Slovensko, 2012, s. 478].

Про домовленості між Рейхом та Угорщиною свідчить також рапорт польського дипломата Фелікса Чічевського до посла в Німеччині Юзефа Ліпського від 11 березня 1939 р. Він містить наступну інформацію: «... мій інформатор підтверджує своє припущення, що Німеччина планує зайняти Чехію в половині березня... Також думає, що невдоволення Польщі та Угорщини може бути заспокоєне допуском цих країн до переділу здобичі або створенням спільного кордону – польсько-угорського чи іншої комбінації» [Slovensko, 2012, s. 505].

Оскільки факт німецької агресії був тільки питанням часу, 9 березня у Словаччині був введений військовий стан. Далі події розвивались швидко – вже 11 березня К. Сідор був назначений головою словацького уряду, а 12 березня уряд отримав «пропозицію» А. Гітлера щодо оголошення незалежності. Сідор відкинув її, тому Німеччина почала вести переговори з Й. Тісо. Зустріч Й. Тісо з А. Гітлером та Й. Ріббентропом 13 березня звелась до ультимативного вирішення «словацького питання»: або Словаччина проголошує незалежність, або її чекає окупація сусідньою державою (Угорщиною). Ріббентроп також додав, що варто поспішити, оскільки час йде не на дні, а на години. За таких обставин 14 березня був скликаний позачерговий сейм, на якому була проголошена незалежна Словацька держава [Dokumenty slovenskej, 1998, s. 201–205].

Проголошення незалежності Словаччини певною мірою зіграло на користь Угорщини. Оскільки перемовини про переділ кордонів з ЧСР не принесли бажаних результатів, можна було ще раз спробувати

досягти бажаного. Опрацювавши архівні матеріали, І. Боровець наводить підписану міністром закордонних справ Ф. Дюрчанським ноту №1/1939 від 14 березня 1939 р., в якій оголошується створення незалежної Словаччини і заклик світової спільноти до її визнання. Закономірно, що реакція країн була неоднозначною – від негайної позитивної відповіді до несприйняття чи цілковитого ігнорування. В залежності від джерел, можемо говорити про 27-30 країн, що офіційно чи реально визнали новоутворену державу [Боровець, 2011, с. 308].

Дані події отримали резонанс і в США. У шифрованій телеграмі від польського дипломата Й. Потоцького до свого МЗС від 14 березня висвітлюється позицію американського президента: «на сьогоднішній аудієнції Рузвельт в зв'язку з випадками в Словаччині виявив занепокоєння розвитком німецької експансії в Центральній Європі. Особливо питав про Підкарпатську Русь. Вважає за слушне передачу її Угорщині, аніж залишення її Німеччині як плацдарм на Схід» [Slovensko, 2012, s. 531].

При становленні суверенітету молодій державі важливою детермінантою її успішного розвитку є відсутність залежності від іншої держави. І. Боровець стверджує, що це було справедливо і для Словаччини, яка не хотіла стати маріонеткою Німеччини. Для переконання Берлін вдався до демонстрації сили. 15 березня війська вермахту під час окупації Чехії й Моравії перетнули словацький кордон і зайняли територію на захід від Малих Карпат і правий берег середньої течії р. Ваг. Погоджуємось, що в разі подальшого опору німецьким вимогам наступним об'єктом окупації стала би Братислава та інші словацькі землі [Боровець, 2011, с. 308].

Деякий інший висновок випливає із рапорту польського дипломата у Чехословаччині Казімежа Папес. У записці від 27 лютого 1939 року він зазначає: «...словаки вірять, що серед трьох великих сусідів Німеччина найменше їх скривдила, а також що сучасна військова міць виключає будь-яку політику, скеровану проти Берліна... Словаччина потребує інвестицій. Вже з'явилися численні пропозиції від німців, які словаки однак побоюються. Більш охоче вони бачили б чеський капітал, який у сучасній ситуації не представляв би для них своєї колишньої загрози» [Slovensko, 2012, s. 471]. Дана теза виглядає справедливою і більш реальною. Жодна незалежна держава не хоче бути у залежності від сусіда, однак видається реальним те, що словацька політична еліта усвідомлювала необхідність як захисту, так і додаткових капіталовкладень, а отже вимушеного підпорядкування.

Паралельно з німецькою демонстрацією сили, Угорщина поспішила завітати словацьке керівництво у визнанні новоутвореної держави та повазі до її кордонів. Однак мова документів є більш красномовною. О. Подолец надає цікаву телеграму Міністерства закордонних справ Угорщини, в якій вказується, що Угорщина «визнає ситуацію», а також інформує про намір змінити угорське консульство в Братиславі на посольство [Podolec, 2016, s. 83]. Однак І. Боровець акцентує увагу на тому, що Угорщина

«визнавала ситуацію», однак не суверенну Словацьку державу, що залишило їм простір для дипломатичних маневрів [Боровець, 2018, с. 80].

Вже наступного дня Угорщина почала доводити, що не визнає встановлені кордони. 17 березня угорський посол в Берліні Д. Стояї повідомив заступнику держсекретаря закордонних справ Е. Верману про зайняття пасма східнославацьких земель. Однак О. Подолец надає цікаву інформацію про те, що додана карта суттєво применшувала розмір території, на яку зазіхали угорці. На словах угорський дипломат запевнив, що рух військ обмежиться десятьма кілометрами на захід на північ від Ужгорода, але підкреслив, що «це не означає остаточного визначення кордонів» [Podolec, 2016, s. 84].

Залишається незрозумілим, чи німецька розвідка недопрацювала і не надала командуванню відомостей про повні масштаби наступу угорців, чи німецьке МЗС вирішило заохотити своїх союзників більшою територією, ніж про яку велась мова спочатку.

18 березня німецький генеральний консул у Братиславі Ернст фон Друффель повідомив словацьке Міністерство закордонних справ, що словацьким частинам заборонено заважати просуванню угорських військ у районі річки Уж. Невдовзі до Братислави надійшли повідомлення розвідки про концентрацію в прикордонних районах мадярських військ [Кафтан, 2004, с. 65].

Угорське військове командування повинно було знати, що армія новоствореної Словаччини знаходиться в плачевному стані, тоді як угорські війська були добре укомплектовані та вишколені. Спираючись на словацьких дослідників військової справи, О. Кафтан підтверджує це кількома прикладами. По-перше, значну частину регулярних військ складали чехи (близько 30%), а їх від'їзд значно погіршив чисельність молодій словацькій армії. По-друге, словацькій армії катастрофічно не вистачало офіцерського складу. Щодо останніх, то кількість словацьких офіцерів у старій армії ледь не перевищувала 3,4% – 435 з 12 792 осіб. Генерал Рудольф Віст був єдиним словацьким генералом із 139 генералів старої армії. Схожі тенденції спостерігались серед полковників (всі 433 із старої армії були чехами), підполковників (3 словаки на 1004 осіб), майорів (11 словаків на 1429 осіб), капітанів (61 словак на 2857 осіб) тощо. Враховуючи таку кадрову проблему, зрозуміло що Словаччина була не готова до серйозних бойових дій, а скористання цією ситуацією з боку зацікавлених сторін було тільки питанням часу [Кафтан, 2004, с. 65].

Після окупації Угорщиною Закарпаття ситуація на словацько-угорському кордоні вкрай загострилася. Найближчим до зони майбутніх боїв летовищем була Спішська Нова Весь. Тут базувалися 12-та й 13-та розвідувальні летки, 45-та й 49-та винищувальні летки, яким дуже бракувало пілотів, їхній склад було доукомплектовано спеціалістами з 15-ї летки, що припинила своє існування, додалися також матеріальна частина й особовий склад розформованої 13-ї летки. Користь останньої дії не варто перебільшувати, адже, наприклад, у 45-й та 49-й (винищувальних) летках було по шість льотчиків –

вдвічі менше, ніж передбачено статутом. На ці сили й ліг основний тягар боротьби з агресором [Кафтан, 2004, с. 67].

Як стверджує А. Пушкаш, в дипломатичних телеграмах угорської сторони в Хельсінкі навіть повідомлялося про нальоти словацької авіації на «відкриті угорські міста»: Великий Березний, Собранце, Ужгород [Пушкаш, 2003, с. 404]. Однак словацькі авіаційні сили були далеко не в тому положенні, щоб здійснювати ефективні авіа-удари. Натомість, для угорських дипломатів це виступало чудовим засобом переконати світову спільноту в доцільності дій угорської армії.

Очевидно, словацький уряд вважав, що Третій Рейх міг би виступити стримуючим фактором для перешкоди агресивних планів Угорщини. Це визначало подальші кроки словацької дипломатії. Масла у вогонь підливало також наявність іншого сусіда, невдоволеного поточними державними кордонами – Польщі, яка мала намір приєднати північні території Словаччини [Šmihula, 1992, s. 60]. «Політична опіка» Німеччини над молодого Словаччиною вилілась у підписання 19 березня 1939 року «Угоди про захисні відносини між Німецьким рейхом та Словацькою державою», що передбачалась на 25 років. Як зазначає Й. Кіршбаум, в цілях зменшити вплив Німеччини на новостворену словацьку державу, міністр закордонних справ Словаччини Ф. Дюрчански спробував внести певні корективи в тексті планованого договору, змінивши термін «охорона» на «гарантія», однак німецька сторона це не сприйняла [Kirschbaum, 1998, s. 40].

Цю угоду було підтверджено в Берліні 23 березня. Однак вона мала ще один пункт: за цим документом офіційно визнавалося створення у західній Словаччині так званої «захисної зони» (територія, окупована Вермахтом 15 березня 1939 р.), де німці розташували свої гарнізони. Крім того, договором було передбачено союзницьку допомогу Німеччини при створенні словацької армії та формуванні зовнішньої політики. З боку Рейху це був тактичний маневр, і, як зазначає О. Кафтан, в разі необхідності Словаччина могла стати предметом торгу з Угорщиною та Польщею [Кафтан, 2004, с. 66].

Цей «патронаж» мав яскраво виражену імперативну функцію. Однак, не зрозуміло, чи словаки пішли на це через відсутність альтернатив, чи Берлін запропонував їм певну винагороду у майбутньому. Наприклад, ми знаємо, що Словаччина, прийнявши участь у військових операціях Німеччини у вересні 1939 р., була «преміювана» 770 км² польських територій з 34 тис. жителів. Іншим варіантом виступає те, що Словаччина розуміла своє вигідне геополітичне розташування для Німеччини як майбутнього плацдарму для наступу на Польщу і тому вірила, що, зважаючи на цей факт, А. Гітлер стримає реваншистські замаху Угорщини.

На користь того, що Берлін мав намір використати словацьку територію як плацдарм для наступу на Польщу свідчать дані англійського посла в Німеччині Невілла Гендерсона. 22 травня 1939 р. він мав розмову з його словацьким колегою Матеушем Чернаком, в якій зауважував, що єдина правильна політика для

Братислави зараз – залишатися нейтральною. В той же самий час Гендерсон визнає, що Братислава не зможе реально проводити незалежну політику через своє географічне положення між сильною Німеччиною та Угорщиною [Slovenský národný archív, Bratislava, f. MZV SŠ, kart. 112].

Процес регулювання словацько-угорського кордону відбувався практично з 14 березня і завершився тільки 22 березня 1939 року. Здавалось би питання зовнішньої безпеки зі сторони Угорщини вирішено, однак вже наступного дня угорські війська атакували. Саме в цей день Берлін оголосив німецько-словацький Охоронний договір (18–23 березня 1939 г.), який до того вважався секретним [Hoensch, 2001, s. 196–204]. Він цинічно узаконив німецьку окупацію Західної Словаччини у вигляді величезної «охоронної зони».

Врешті-решт угорська сторона запропонувала перемир'я на своїх умовах. Новостворений кордон мав проходити по фактичній демаркаційній лінії. Незважаючи на незгоду словацького керівництва, яке звинувачувало Угорщину у підступності та обмані словацького населення, за «порадою» Німеччини дану пропозицію було прийнято [Боровець, 2018, с. 83].

27 березня у Будапешті розпочала засідання двостороння комісія з визначення кордонів. 30 березня угорці, підбадьорені візитом до Будапешта та моральною підтримкою Й. Геббельса, адресували словацькому уряду ультиматум про затвердження за ними окреслених територій. Словаки ще продовжували сподіватися на краще, розвивали військові приготування і знову звернули свої погляди до Німеччини. Проте німці словацькі плани продовження бойових дій категорично відкинули, а Е. Дрюфель попередив, що «в даній ситуації словацький уряд навряд чи зможе відновити бажану прикордонну лінію» [Podolec, 2016, s. 80].

31 березня, було укладено нову мирну угоду, хоча спорадичні сутички тривали ще й у квітні. Офіційний договір, укладений 4 квітня 1939 р., призвів до нових територіальних втрат – 20-кілометрова прикордонна смуга площею 1697 км² з населенням 69 930 осіб, переважно словаків і русинів, відходила до Угорщини [Кафтан, 2004, с. 67].

Висновки. Утворення молодого незалежного Словаччини в 1939 р. виступило каталізатором тих угорських планів, які зріли ще з кінця Першої світової війни. Захоплення необхідних територій внаслідок військової конфронтації з Чехословаччиною було б «Піровою перемогою», а тому Словаччину потрібно було вирвати з рук Праги. Помітна втрата військової потуги та капіталу, а також відсутність союзників після проголошення незалежності робила Словаччину об'єктом політики Третього Рейху, територіями якої можна домовлятися з Угорщиною чи Другою Річчю Посполитою. За таких умов Словацька держава не мала жодних шансів на самостійну політику. Словацько-угорська дипломатія щодо територіальних суперечок та статусу угорської меншини була приречена на невдачу з проголошенням незалежності Словаччини. Передбачались тільки дві опції – повне задоволення територіальних потреб Угорщини або надійних захистів зі сторони Третього Рейху при

наявності вагомого геополітичного «козира», якого у Словаччині не було. «Мала війна» була неминучою і не переросла у повномасштабну анексію тільки через

важливість Словаччини для Німеччини у розгортанні подальшого наступу на Другу Річ Посполиту.

Список використаної літератури:

- Androvič, Š., 1996. O podiele pozemneho vojska na odrazení hortyovskej agresie na východe Slovenska v marci 1939, *Obrana*, 16 marca.
- Chreňo, J., 1965. *Maly slovník slovenskeho štátu*, Bratislava (Br.): Slovenska archivna sprava, s. 239–249.
- Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, 1998, Zv. II, Bratislava: Narodne literarne centrum, 513 s.
- Hoensch, J. K., 2001. *Slovensko a hitlerova východná politika: Hlinkova slovenská ľudová strana medzi autonómiou a separatizmom 1938 – 1939*, Bratislava: Veda, 231 s.
- Janek, I., Hungarian Attempts at the Annexation of Slovakia in 1938, *Central european papers*, 2013, I, 1, p. 27–40.
- Kirschbaum, S. J., 1973. *Slovakia in the 19th & 20th Centuries: Proceedings of the Conference on Slovakia Held during the General Meeting of the Slovak World Congress on June 17–18, 1971, in Toronto, Ontario, Canada*, Toronto: Slovak World Congress, 368 p.
- Kirschbaum, S., J., 1998. Dr. Ferdinand Ďurčanský a jeho zahraničná politika, Ferdinand Ďurčanský (1906 – 1974), *Zborník zo seminára*, Martin: MS, s. 31–44.
- Magyar Nemzeti Levéltár, K-429, Ministry of the Interior, Kozma documents.
- Piahana, A., 2012. Slovak-Hungarian relations in the mirror of the Soviet-German conflictive alliance (1939 – 1941), *Prague Papers on the History of International Relations*, № 2, p. 144–163.
- Podolec, O., 2016. Vojenský konflikt na pozadí prvých týždňov existencie samostatného Slovenského štátu, *Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa*, Krakov; Bratislava: Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zločiek SR 1939 – 1945, s. 76–92.
- Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938 – 1939*, Historický ústav SAV, 2012, 576 s.
- Slovenský národní archiv, Bratislava, f. MZV SŠ, kart. 112, Slovenské vyslanectvo v Berlíne, M. Černak report. Berlin. 23.V.1939.
- Šmihula, V., 1992. Vpád maďarského vojska na výhodné Slovensko, *Bojovník*, № 15, s. 56–75.
- Stanislav, J., 1997. Vznik Slovenskej Armády v roku 1939, *Obrana*, 29 marca, s. 113–124.
- Vojenské dejiny Slovenska IV. Zväzok: 1914 – 1939*, 1996, Bratislava: MO SR vo Voj. inf. a tlačovej agentúre, 264 s.
- Боровець, І. І., 2011. Словацька держава 1939 – 1945 рр. у системі міжнародних відносин, *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, вип. 20, с. 307–328.
- Боровець, І. І., 2018. Дипломатія угорсько-словацької «Малої війни» (березень–квітень 1939 р.), *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Історична*, вип. 14, с. 79–86.
- Документи министерства иностранных дел Германии, вып. I, Германская политика в Венгрии (1937 – 1942 гг.)*, 1946, Москва: ОГИЗ, 157 с.
- Желицьки, Б. Й., 1996. Регент Венгрии Миклош Хорти (1868 – 1957), *Новая и новейшая история*, № 2, с. 173–196.
- Из доклада Председателя Совета Народных Комиссаров СССР В.М. Молотова на торжественном заседании, посвященном 21-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции, *Документы по истории мюнхенского сговора. 1937 – 1939*, Москва: Политиздат, 1979, 471 с.
- История Словакии*, 2003, Москва: Инт. славяноведения РАН, 418 с.
- Кафтан, О. О., 2004. «Мала війна» Словацької держави, *Магістеріум, вип. 17, Історичні студії*, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, с. 64–68.
- Пеганов, А. О., 2009. Чехо-словацько-венгерские переговоры в ноябре 1938 – марте 1939 г. о реализации Венского арбитражного решения, *Российские и славянские исследования: Науч. сб., Мн., вып. 4*, с. 205–210.
- Пеганов, А. О., 2012. Влияние политики ревизионизма на словацько-венгерские отношения в «год кризиса» (осень 1938 г. – осень 1939 г.), *Вестник БГУ. Серия 3*, июль 2012., Минск: БГУ, с. 38–43.
- Пушкаш, А. И., 2003. *Внешняя политика Венгрии. Февраль 1937 – сентябрь 1939 г.*, Москва: Институт Славяноведения РАН, 461 с.
- Сальков, А. П., 2012. Проблема границ и национальных меньшинств в чехословацько-венгерских отношениях (ноябрь 1918 г. – март 1939 г.), *Российские и славянские исследования: науч. сб., вып. 7*, Минск: БГУ, с. 9–28.

References

- Androvič, Š., 1996. O podiele pozemneho vojska na odrazení hortyovskej agresie na východe Slovenska v marci 1939, *Obrana*, 16 marca. (in Slovakian).
- Borovec, I. I., 2011. Slovacjka derzhava 1939 – 1945 rr. u systemi mizhnarodnykh vidnosyn [Slovak state 1939 – 1945 in the system of international relations], *Mizhnarodni zv'jazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*, vyp. 20, s. 307–328. (in Ukrainian).
- Borovec, I. I., 2018. Dyplomatija ughorsjko-slovacjkoji «Maloji vijny» (berezenj – kvitenj 1939 r.) [Diplomacy of the Hungarian-Slovak «Little War» (March – April 1939)], *Ivan Oghijenko i suchasna nauka ta osvita. Serija: Istorychna*, vyp. 14, s. 79–86. (in Ukrainian).
- Chreňo, J., 1965. *Maly slovník slovenskeho štátu*, Bratislava (Br.): Slovenska archivna sprava, s. 239–249. (in Slovakian).
- Dokumenty ministerstva inostrannyh del Germanii, vyp. I, Germanskaya politika v Vengrii (1937 – 1942 gg.)*, 1946, Moskava: OGIZ (in Russian).
- Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, 1998, Zv. II, Bratislava: Narodne literarne centrum, 513 s. (in Slovakian).
- Hoensch, J. K., 2001. *Slovensko a hitlerova východná politika: Hlinkova slovenská ľudová strana medzi autonómiou a separatizmom 1938 – 1939*, Bratislava: Veda, 231 s. (in Slovakian).
- Istorija Slovakii* [History of Slovakia], 2003, Moskava: Int. slavjanovedeniija RAN, 418 s. (in Russian).
- Из доклада Председателя Совета Народных Комиссаров СССР В.М. Молотова на торжественном заседании, посвященном 21-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции [From the report of the Chairman of the Council of People's

- Commissars of the USSR V. M. Molotov at a ceremony dedicated to the 21st anniversary of the Great October Socialist Revolution], *Dokumenty po istorii mjunhenskogo sgovora. 1937 – 1939*, Moskva: Politizdat, 1979, 471 s. (in Russian).
- Janek, I., Hungarian Attempts at the Annexation of Slovakia in 1938, *Central european papers*, 2013, I, 1, p. 27–40. (in English).
- Kaftan, O. O., 2004. «Mala vijna» Slovacjkoji derzhavy [The Little War of the Slovak State], *Maghisterium*, vyp. 17, Istorychni studiji, Nacionalnynj universytet «Kyjevo-Moghyljansjka akademija», Kyjiv, s. 64–68. (in Ukrainian).
- Kirschbaum, S. J., 1973. *Slovakia in the 19th & 20th Centuries: Proceedings of the Conference on Slovakia Held during the General Meeting of the Slovak World Congress on June 17–18, 1971*, in Toronto, Ontario, Canada. Toronto: Slovak World Congress, 368 p. (in English).
- Kirschbaum, S. J., 1998. Dr. Ferdinand Ďurčanský a jeho zahraničná politika, Ferdinand Ďurčanský (1906 – 1974), *Zbornik zo seminara*, Martin: MS, s. 31–44. (in Slovakian).
- Magyar Nemzeti Levéltár, Kozma Miklós iratai (1897 – 1941), K–429. (in Hungarian).
- Peganov, A. O., 2012. Vlijanie politiki revizionizma na slovaccko-vengerskie otnoshenija v «god krizisa» (osen' 1938 g. – osen' 1939 g.) [The influence of the policy of revisionism on Slovak-Hungarian relations in the «year of crisis» (autumn 1938 – autumn 1939)], *Vestnik BGU, serija 3.*, ijul' 2012, Minsk: BGU, s. 38–43. (in Russian).
- Pehanov, A. O., 2009. Chekho-slovatsko-venherskye perehovory v nojabre 1938 – marte 1939 h. o realizatsyy Venskoho arbytrazhnogo resheniya [Czech-Slovak-Hungarian negotiations in November 1938 – March 1939 on the implementation of the Vienna arbitral award], *Rossyiskye y slavjanskyye yssledovaniya*: Nauch. sb. – Mn., vyp. 4, s. 205–210. (in Russian).
- Piahanau, A., 2012ю Slovak-Hungarian relations in the mirror of the Soviet-German conflictive alliance (1939 – 1941), *Prague Papers on the History of International Relations*, № 2, p. 144–163. (in English).
- Podolec, O., 2016. Vojenský konflikt na pozadí prvých týždňov existencie samostatného Slovenského štátu, *Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa*, Krakov; Bratislava: Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zložiek SR 1939 – 1945, s. 76–92. (in Slovakian).
- Pushkash, A. I., 2003. *Vneshnjaja politika Vengrii. Fevral' 1937 – sentjabr' 1939 g.* [Foreign policy of Hungary. February 1937 – September 1939], Moskva: Institut Slavjanovedeniya RAN, 461 s. (in Russian).
- Sal'kov, A.P., 2012. Problema granic i nacional'nyh men'shinstv v chechoslovacko-vengerskih otnoshenijah (nojabr' 1918 g. — mart 1939 g.) [The problem of borders and national minorities in Czechoslovak-Hungarian relations (November 1918 – March 1939)], *Rossijskie i slavjanskyye issledovaniya*: nauch. sb. Vyp. 7, Minsk: BGU, s. 9–28. (in Russian).
- Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938 – 1939*, Historický ústav SAV, 2012, 576 s. (in Slovakian, Hungarian and Polish).
- Slovenský národný archív, Bratislava, f. MZV SŠ, kart. 112, Slovenské vyslanectvo v Berlíne, M. Černak report. Berlin. 23. V. 1939. (in Slovakian).
- Šmihula, V., 1992. Vpád maďarského vojska na výhodné Slovensko, *Bojovník*, № 15, s. 56–75. (in Slovakian).
- Stanislav, J., 1997. Vznik Slovenskej Armády v roku 1939, *Obrana*, 29 marca, s. 113–124. (in Slovakian).
- Vojenské dejiny Slovenska IV. Zvazok: 1914 – 1939*, 1996, Bratislava: MO SR vo Voj. inf. a tlačovej agentúre, 264 s. (in Slovakian).
- Zhelicki, B. J., 1996. Regent Vengrii Miklosh Horti (1868 – 1957) [Hungarian regent Miklos Horthy (1868 – 1957)], *Novaja i novejšaja istorija*, № 2., s. 173–196. (in Russian).

SUMMARY

SLOVAK-HUNGARIAN DIPLOMATIC RELATIONS IN THE EVE OF «SMALL WAR»

Miroslav Ihnatolja

Postgraduate Student of Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, SHEE «Uzhhorod National University»

The article is devoted to Slovak-Hungarian diplomatic relations in 1938 – 1939 which concerned the determination of the borderline between the states. The aim of the study is to clarify some of the diplomatic relations that preceded the Slovak-Hungarian «Small war» in 1939. Emphasis is placed on highlighting the causes of the Slovak-Hungarian border conflict, on Budapest's rejection of the borders that have arisen with the new Versailles-Washington system, and on the choice of revanchism policy. The process of transformation of peace negotiations for the settlement of the borderline into the military action of Hungary is shown. The issue of border redrawing still existed with the signing of the Saint-Germain and Trianon treaties and became a major problem for Czechoslovak-Hungarian relations in the interwar period. The main motivation to redraw the borders was the issue of the Hungarian-speaking national minority in Slovakia for the sake of achieving ethnic justice. A significant catalyst in the territorial encroachments of Hungary was A. Hitler's support and his diplomatic success secured by the Anschluss of Austria and the annexation of Sudeten region. The work of commissions aimed at border redrawing is considered. Germany's role in the arbitration of the issue, its support for Hungarian aggression, and Budapest's active diplomatic relations with Berlin are determined. The focus of attention is also on the question of Germany's influence on the policy of the newly created independent Slovakia and its imperative. At the same time, the formal reasons for the war used by Hungary to satisfy its territorial claims are considered. The overall assessment of the Slovak military potential in the run-up to the «Small war» is given, as well as the young state's unpreparedness for such military conflicts.

Keywords: Czechoslovakia, Slovakia, Hungary, «Small war», F. Durchanski, A. Hitler, M. Khorti, diplomacy.

ЧИ ПРАВИЙ БУВ ГУДЕРІАН? ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК ПІД МОСКВОЮ

Сурнін Володимир Борисович

кандидат історичних наук, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: vladimir46surnin@gmail.com

У даній статті розглядаються драматичні події 1941 р. під Москвою, що завершилися розгромом німецьких військ і звільненням радянською армією багатьох окупованих загарбниками територій. Ця тема до сих пір становить науковий і практичний інтерес у зв'язку з численними спробами переглянути причини поразки вермахту і зриву операції «Тайфун», що мала своїм завданням захоплення радянської столиці. У центрі уваги автора – погляди крупного військового діяча гітлерівської Німеччини генерал-полковника танкових військ Гудеріана. Як командувач 2-ї танкової групи (армії), Гудеріан брав активну участь у розгромі Південно-Західного фронту радянських військ і поході на Москву. На думку Гудеріана, німецький наступ на Москву провалився з двох причин: 1) через неправильну стратегію Гітлера і 2) погану погоду. Обидві ці тези, взяті на озброєння західною історіографією, докладно розглядаються у роботі і піддаються критиці на основі наявних джерел і перевірених фактів. З метою відновлення історичної правди, очищення переломних подій 1941 р. від хибних уявлень і невірних трактувань, у статті розглядаються ключові етапи битви під Москвою, а також співвідношення сил на кожному з них. Особливу увагу приділено виявленню причин зриву гітлерівського плану захоплення Москви, в тому числі пов'язаних з природним фактором. На основі вивчених матеріалів і джерел автор дійшов висновку, що поразка німецьких військ під Москвою не була випадковою. Незважаючи на перемоги, досягнуті завдяки раптовості нападу і технічній перевазі, вермахт не зміг у перші місяці війни домогтися вирішального успіху на всіх ділянках Східного фронту. А там, де він був, нападники зазнавали величезних матеріальних і людських втрат. Це залишало радянському командуванню час і свободу для маневру, який підкріплювався наявними стратегічними резервами. Плануючи операцію по захопленню радянської столиці, німецьке командування змушене було виходити з цієї реальності. Тому генеральний наступ на Москву розгорнувся не раніше і не пізніше, ніж він міг відбутися. Радянське Головнокомандування, незважаючи на скрутні обставини, повністю контролювало ситуацію і вживало всіх необхідних заходів для відбиття атаки на столицю. За тих умов крах операції «Тайфун» був об'єктивно неминучим і стався б за будь-якої погоди.

Ключові слова: план «Барбаросса», група армій «Центр», «блискавична війна», Гудеріан, операція «Тайфун».

Постановка проблеми. У наступному році виповнюється 80 років розгрому німецьких військ під Москвою. До цієї події падіння радянської столиці здавалося вирішеним, а разом з ним і повна поразка Червоної армії в протистоянні з вермахтом. Доля радянської держави висіла на волосині, таким же сумнівним уявлялося більшості політиків і майбутнє світу. З поразкою більшовицької держави для Гітлера відкривалися привабливі перспективи для експансії в Африку, Азію і навіть Північну Америку. Однак на шляху цих грандіозних планів встали безмежна мужність і стійкість радянських людей, які зробили неможливе – і полеглих духом змусили повірити в кінцеве торжество добра над злом. Несподіванка і фундаментальні наслідки Московської битви для всієї кампанії на Східному фронті викликали у сучасників величезний інтерес до неї. Але якщо противники нацизму та фашизму на Заході прагнули знайти об'єктивні причини успіху Червоної армії у вирішальній битві 1941 р., то биті німецькі генерали шукали усіякого роду виправдання своєї невдачі.

Основоположні тези з цього питання сформулював генерал-полковник танкових військ вермахту Гейнц Гудеріан. Гудеріан був не просто крупним командиром, він належав до еліти вищого військового керівництва нацистської Німеччини. І в

цій якості, безумовно, висловлював його колективну думку. У своїх післявоєнних «Воспоминаниях солдата» Гудеріан називає дві основні причини невдалого для німецької армії результату битви під Москвою, безпосереднім учасником якої він був: 1) неправильна стратегія Гітлера і 2) погана погода. Як і його колеги, Гудеріан вважав, що не слід було відволікати сили на розгром Південно-Західного фронту червоних і захоплення Києва. Кинувши туди війська, Гітлер упустив вигідний момент. Що стосується погоди, то цей фактор був для Гудеріана не менш важливим. У листі з фронту, датованим 6 листопада 1941 р., Гудеріан писав: «[Наші] найкращі побажання терплять крах через стихію» [Гудеріан, 1998, с. 333].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як не дивно, більш тверезого погляду на зазначені події західна історіографія так і не виробила. У виданому в 2005 р. збірнику німецьких істориків «Друга світова війна: Погляд з Німеччини» ми знаходимо ті ж аргументи, що і у Гудеріана [Вторая мировая война, 2005, с. 182–185]. Щось нове до них додав британський історик Роберт Кершоу. У книзі «1941 год глазами немцев. Берёзовые кресты вместо Железных», перекладеної на російську в 2011 р., він розлого розмірковує про «слабкість» ударного

німецького угруповання під Москвою, яка нібито і стала причиною його поразки від радянських військ [Кершоу, 2011, с. 380].

Ще більш екстравагантний висновок робить сучасний російський історик О. Ю. Пленков, автор кількох книг з історії Третього Рейху. В одній з них він пише: «Причини німецької поразки під Москвою були очевидні: Червона армія несла незрівнянно більші втрати ... в підсумку вермахт просто втопили в крові радянських солдатів» [Пленков, 2005, с. 180; 227]. Цей пасаж читається як докір радянському командуванню в антигуманізмі. За логікою автора, після перших невдач на початку війни радянській армії слід було відразу здатися. Так вчинило, зокрема, в 1939 р. польське керівництво, що через п'ять днів після нападу німців втекло з Варшави і кинуло країну напризволяще. Так вчинив в 1940 р. і уряд Франції, котрий не організував вермахту опору і здав без бою німцям Париж. Сталінське керівництво, навпаки, залишилося в Москві і не пустило туди «цивілізовану» Європу. Мабуть, цей «гріх» до сих пір не можуть йому пробачити переписувачі історії.

Мета статті. Виходячи зі сказаного, автор ставить перед собою завдання відновити історичну правду, очистити переломні події 1941 р. під Москвою від хибних уявлень і невірних трактувань.

Виклад основного матеріалу. Почати слід з аналізу планів завойовників. Москві відводилося в них вирішальне місце. «Москва – це не тільки голова і серце СРСР, – роз'яснював генерал Гудеріан. – Це також центр зв'язку, політичний центр, сама індустріальна область і вузол комунікацій всієї країни. ... І якщо ми в Москві здобудемо перемогу над силами ворога і вимкнемо центральну сортувальну станцію Радянського Союзу, тоді перед нами впадуть і інші його області» [Гудериан, 1998, с. 270].

У підписаному Гітлером плані війни проти СРСР «Операція "Барбаросса"» передбачалося, що після захоплення Москви радянський уряд капітулює [Преступные цели, 1987, с. 34]. Це припущення базувалося на історії воєн в минулому, коли взяття столиці означало поразку держави. Типовий приклад – поразка Наполеона і його вигнання з Франції після окупації Парижа військами антинаполеонівської коаліції в 1814 р. Але даний розрахунок німецького командування щодо Росії був помилковим. Якщо взяти ту ж війну з Наполеоном, то відомо, що після заняття французами Москви у вересні 1812 росіяни не здалися і вигнали, врешті-решт, завойовників зі своєї країни. Німці не врахували цей досвід, зробивши ставку на раптовість і військово-технічну перевагу своєї армії.

Обидва ці фактори на початковому етапі війни спрацювали. Удар по радянським військам в прикордонних районах виявився для них абсолютно несподіваним. З самого початку бойових дій, як і було задумано німецьким генеральним штабом, найбільших успіхів досягла найсильніша в складі вермахту група армій «Центр», націлена на Москву. Під її натиском вже 28 червня 1941 р. радянські війська залишили Мінськ, і 3-а танкова група (армія) німців рушила на Смоленськ. Її командувач генерал

Гот збирався гнати відступаючого противника «без зупинки до самої Москви» [Гот, 1961, с. 116]. Здавалося, перешкодити йому ніщо не може. Відстань від Мінська до Москви по прямій – 676 кілометрів, на машині «з вітерцем» її можна здолати за 8–9 годин. Але німці почали безпосередній наступ на Москву майже через три місяці.

Причини цієї паузи слід шукати не в суб'єктивних прорахунках Гітлера, який не послухався своїх генералів, а в об'єктивних обставинах, що склалися на Східному фронті. Незважаючи на досягнуті успіхи, німецька армія не змогла до 10 липня завдати військам противника нищівного удару в смугах дії груп армій «Південь» і «Північ», а тільки відкинула їх назад. Це створювало потенційну загрозу для групи армій «Центр» на флангах, тож Гітлер вагався з прийняттям остаточного рішення. До того ж, на московському напрямку у німців не все було гладко.

Під Смоленськом атакуючі частини вермахту зустріли запеклий опір радянських військ. 16, 19 і 20 армії, очолювані генералами Лукиним, Коневим і Курочкіним, активною обороною на два місяці на центральному напрямку скували великі сили ворога і завдали їм великих втрат. Спроби продовжувати наступ на Москву на флангах групи армій «Центр» також не мали успіху [Анфилов, 1989, с. 213]. Було очевидно, що, незважаючи на стрімке просування і блискучі результати, досягнуті вермахтом, противник зберігав здатність до взаємодії і пручався так само завзято, як і на початку кампанії.

Більш того, вище радянське командування робило зусилля, щоб підрубати під корінь наступальний клин, вбитий німцями в оборонні рубежі на шляху до Москви. З півночі контрудар по військах групи армій «Центр» завдавала 22 радянська армія, з півдня – 21 армія у взаємодії з 5 армією Південно-Західного фронту. Становище німців не можна було назвати міцним. До того ж, воно погіршувалося сильно розтягнутими комунікаціями, вся німецька техніка потребувала ремонту. Кожен танк рухався від польського кордону своїм ходом, а колісний транспорт, який перевозив паливо і боєприпаси, вже розвалювався від поганих доріг.

З ладу вийшло понад 40% автомашин (до початку війни в армії вторгнення налічувалося 600 тисяч автомашин і броневих автомобілів). Брак техніки в танкових військах становив у середньому 50% [Кершоу, 2011, с. 378]. Діючі танки, пройшовши в літню спеку сотні кілометрів по пересіченій місцевості, потребували заміни моторів. Командувач 2-ї танкової групи (армії) Гудеріан ще на початку серпня 1941 р. звернувся до Гітлера з проханням виділити його танковим частинам 600 нових двигунів. Трохи повагавшись, Гітлер пообіцяв відправити половину з необхідного ... на весь Східний фронт [Гудериан, 1998, с. 256]. Цієї кількості ледь вистачало на дві танкові дивізії. Спроба заволодіти Москвою в таких умовах не обіцяла бути успішною. Британський історик Алан Кларк у книзі «План "Барбаросса"» обґрунтовано висловив думку, що кидок на Москву в липні 1941-го був би непомірним ризиком, про який можна сказати

тільки одне: він поклав би край війні – на користь тих або інших [Кларк, 2004, с. 23].

Гітлер, пам'ятаючи сумний досвід Наполеона, прагнув уникнути ризику, тому вирішив наступати в першу чергу не на Ленінград і не на Москву, а на Україну і Крим. Тільки після оволодіння цими стратегічно важливими територіями і наявними там багатими промисловими і сільськогосподарськими ресурсами, після перегрупування і поповнення своїх військ людьми і технікою, німецька броньована машина знову рушила на Москву. 30 вересня 1941 р. почалася операція «Тайфун», яка цього разу мала привести до взяття радянської столиці.

На момент початку операції німці перебували на захід від Вязьми, на південь від Брянська і Орла, але вже за перший тиждень «Тайфуну» просунулися на десятки кілометрів вперед. 3 жовтня радянськими військами був залишений Орел, 6 жовтня – Брянськ, 13 жовтня – Калуга, 14 жовтня – Калінін (Твер), а 16 жовтня німці вже були в Можайську. При цьому за спиною у гітлерівців виявилися відразу два «котли»: під Брянськом в оточення потрапили три радянські армії, під Вязьмою – 37 дивізій [Филипенко, 2011]. За свідченням Гудеріана, вище німецьке командування було «сильно сп'янівшим» досягнутими перемогами [Гудериан, 1998, с. 319].

Однак прорватися до столиці до кінця жовтня німцям так і не вдалося, а потім темп наступу і зовсім впав через настале бездоріжжя. Якщо спочатку завойовники скаржилися на дощ, який зробив непроїжджими ґрунтові дороги, то потім – на мороз, до якого особовий склад вермахту виявився невідготовленим. Після війни народилася навіть легенда про страшні морози під Москвою, які нібито перешкодили взяти радянську столицю.

Однак існує дослідження голландського історика Ф. Тен Кате, в якому він наводить метеозведення за жовтень і листопад 1941 р. Їх аналіз показує, що нічого надприродного з погодою восени 1941 р. в Росії не відбувалося. Кількість опадів, що випали в жовтні – листопаді, була навіть нижче середньої норми (у жовтні – 51 мм при середній нормі 59 мм, в листопаді – 13 мм замість 45 мм). Не було особливо і холодно. Середня місячна температура жовтня склала плюс 2,1 градуса (норма – 3,2), в листопаді – мінус 5,3 градуса (при нормі – мінус 2,3 градуса) [Безыменский, 1987, с. 123].

Сильні морози почалися тільки в грудні, а до цього моменту погода німцям навіть сприяла. Після того, як 7 листопада вдарив мороз, ніщо не заважало їм використовувати не тільки танки, але і колісний транспорт. Перший великий снігопад трапився лише 20 листопада, а до цього часу ударні частини генерал-фельдмаршала Ф. фон Бока (командувач групою армій «Центр») могли зламати оборону захисників Москви. Але сил для останнього кидка у них вже не було ... Що ж завадило завойовникам? Численні джерела, які є в розпорядженні істориків, в тому числі щоденники німецьких солдатів і офіцерів, дають на це питання однозначну відповідь. Німці надірвалися не через непролазну багнюку, яка однаково заважала усім, а через все зростаючий опір противника.

Під Вязьмою оточені радянські армії скували 28 німецьких дивізій, які рвалися до Москви. Противник змушений був до третини своїх сил, в тому числі основні з'єднання піхоти, кинути на боротьбу з оточеними частинами радянської армії. За аналогією з військовими кампаніями на західному фронті, німці розраховували, що відразу почнеться масова здача в полон. Але оточені воліли битися до кінця, відтягнувши на себе колосальні сили ворога. Німецькі танки без супроводу піхоти, пов'язаної боями з оточеними частинами, призупинили свій кидок до Москви [Судоплатов, 2001, с. 327]. Саме героїзм і самопожертва радянських людей, а не грязюка і мороз, зупинили нацистські полчища.

Значення цього фактору важко переоцінити. Характерне визнання в своїх щоденникових записках зробив командувач групою армій «Центр» Ф. фон Бок. Через чотирнадцять днів після початку битви під Вязьмою він визнав: «Використання перемоги під Вязьмою вже неможливо, в наявності недооцінка сили опору ворога, його людських і матеріальних резервів ... росіяни зуміли настільки посилити наші транспортні труднощі руйнуванням багатьох будівель на головних залізничних лініях і шосе, що фронт виявився позбавленим найнеобхіднішого для життя і боротьби ... в приголошливо короткий термін росіяни знову поставили на ноги розгромлені дивізії, кинули на фронт нові сили з Сибіру, Ірану Кавказу ... втрати офіцерського і унтер-офіцерського складу лякаюче великі ... прагнення коротким штурмом розгромити росіян було помилкою» [Бок, 2006, с. 209; 248].

Йому вторить оберштурмбанфюрер СС Отто Скорцені. Найвідоміший диверсант Третього рейху наступав через Брест і Єльню, брав участь в оточенні Південно-Західного фронту, милувався в бінокль на далекі купола Москви. Але так до неї і не потрапив. У своїх спогадах він пише: «У Рейху була більш хороша стратегія ведення війни, наші генерали краще знали проблеми взаємодії моторизованих дивізій і мали кращу уяву. Однак, починаючи з рядового солдата і до командира роти, росіяни були рівні нам – мужні, спритні, обдаровані маскувальники. Вони запекло пручалися і завжди були готові пожертвувати своїм життям ... Російські офіцери, від командира дивізії і нижче, були молодші і рішучіше за наших. З 9 жовтня по 5 грудня дивізія «Райх», 10-а танкова дивізія і інші частини 16-го танкового корпусу (у якому воював О. Скорцені – автор) втратили 40 відсотків штатного складу. Через шість днів, коли наші позиції були атаковані новоприбулими сибірськими дивізіями, наші втрати перевищили 75 відсотків» [Скорцені, 2012, с. 114; 117].

Зі сказаного вище може скластися враження, що радянське командування, підтягнувши резерви з тилу, мало під Москвою чисельну перевагу. Але це не так. На початку жовтня 1941 р., коли німцям до Москви було рукою подати, чисельність групи армій «Центр» становила 1,9 млн. осіб. У ній було 78 дивізій (в тому числі 14 танкових і 8 моторизованих), 1700 танків, 14 тис. гармат і мінометів. Підтримку з повітря здійснював 2-й повітряний флот генерал-

фельдмаршала Альберта Кессельринга, в ньому було до 1390 літаків. Це становило 42% людей, 33% артилерії і 75% танків від загальної їх кількості на радянсько-німецькому фронті.

Показово, що в порівнянні з 22 червня 1941р. до складу ГА «Центр» входило тепер на два об'єднання більше, – додалися 2-я армія і 4-а танкова група; а загальне число дивізій збільшилося в 1,5 рази. Ніколи німці не використовували настільки величезних сил у складі однієї групи армій і не розгортали на одному стратегічному напрямку три танкових об'єднання з чотирьох. Загальна чисельність протидіючих їм сил усіх трьох фронтів Червоної армії (Резервного, Західного і Брянського) налічувала 1,2 млн. чоловік, 10,5 тис. гармат і мінометів, 990 танків. ВПС трьох фронтів налічували 667 бойових літаків [История второй мировой войны, с. 92–93]. Таким чином, радянські війська поступалися противнику в 1,5 – 2 рази як в особистому складі, так і в бойовій техніці. Лише в авіації, з урахуванням всіх діючих в районі Москви військово-повітряних сил, до початку контрнаступу 5–6 грудня вдалося домогтися рівності і навіть деякої переваги над німцями.

За всіма законами військової стратегії і тактики цього було мало для завдання поразки противнику, але Радянське Верховне Головнокомандування врахувало і інші обставини. Ми вже вказували на велике значення морального фактора, який був на стороні захисників Москви. Побувавши в середині листопада 1941 р. в столиці, командувач 16-ї армії генерал К. К. Рокоссовський засвідчив: «Ми не помітили розгубленості або зневіри» [Рокоссовский, 1972, с. 75]. Бійці і ополченці були сповнені рішучості зупинити і розгромити ворога.

Зіграло свою роль і те, що перехід радянської армії в контрнаступ не був розкритий німецьким головним командуванням. Всі переговори по радіо і листування в радянських військових частинах найсуворіше засекречувалися і контролювалися. Німецькому військовому керівництву не вдалося отримати достовірних даних, які б розкривали задуми противника. Воно до останнього було переконане у своїй перевазі і не мало відомостей про підготовку захисників Москви до рішучого контрудару [Анфилов, 1989, с. 319]. Тому раптовий перехід радянських військ в наступ став для ворога громом серед ясного неба і змусив його відступити від Москви, місцями на 150–250 кілометрів.

Повністю були звільнені Московська, Тульська і Рязанська області, а також багато районів Калінінської, Смоленської, Курської і Орловської областей. Одночасно з початком контрнаступу під Москвою, на північній ділянці Східного фронту гітлерівці виграли з Тихвіна, тим самим запобігши повної блокади Ленінграда, на півдні – з Ростова-на-Дону. Переслідуючи відступаючого противника, радянські війська форсували річку Міус і створили Барвінківський виступ в районі Ізюма. Були створені передумови для зміни ситуація на всьому Східному фронті. Вперше з початку Другої світової війни німці залишали великі території, захоплені ними.

В ході бойових дій вермахт втратив 50 своїх дивізій. Особливо відчутних втрат зазнало основне

угруповання ворожих військ – група армій «Центр». Вона втратила 11 танкових, 4 моторизованих і 23 піхотні дивізії [Великая битва, 1961, с. 271]. Таких втрат гітлерівська армія ще не знала.

Важливим наслідком військової поразки, що спіткала групу армій «Центр» в грудні 1941 р., стало падіння бойового духу і наростання паніки, що охопила війська. Ось що писав про це підлеглий Гудеріана генерал-лейтенант танкових військ Фердинанд Шааль: «Дисципліна почала валитися. Все більше і більше солдатів пробивалося на захід без зброї, ведучи на мотузці теляти або тягнучи за собою санки з мішками картоплі – вони просто пленталися на захід без командирів. Солдат, що загинули в ході бомбардувань, більше ніхто не ховав. Підрозділи тилу заповнювали дороги, в той час як бойові частини всіх родів військ, включаючи зенітників, відчайдушно билися на передовій. Цілі колони військ забезпечення, – за винятком тих, хто мав жорстке керівництво, – в страху кинулися в тил. Частини тилу охопив психоз, ймовірно тому, що в минулому вони звикли до постійних наступів і перемог. Без їжі, тремтячі від холоду, в повному сум'ятті солдати йшли на захід» [Карель, 2003 с. 279].

Катастрофа могла стати ще більшою, якби не надзвичайні заходи і репресії, що обрушилися на голови відступаючих німецьких генералів і рядових солдатів. Із Західної Європи німцями спішно було перекинуто під Москву 12 дивізій і 2 бригади. Під страхом смертної кари Гітлер заборонив відступати або навіть відходити на захід від Смоленська. За його наказом були створені штрафні роти і батальйони, а по-німецьки «випробувальні частини». На перших порах формувалося 100 таких підрозділів, в тому числі офіцерських; а також «загороджувальні загоны», які стали практикувати «показові» розстріли за самовільне залишення позицій.

В ході зимової кампанії 1941/42 рр. гітлерівські військові трибунали засудили 62 тисячі солдатів і офіцерів за дезертирство, самовільний відхід, непокору і так далі. Були зняті з займаних посад, як такі, що не впоралися з поставленими перед ними завданнями, 35 генералів. У їх числі – генерали-фельдмаршали Браухич, фон Бок, командувачі 2-ї 4-ї танкових і 9-ї армій Гудеріан, Еріх Гепнер, Адольф Штраус. Усунення цих офіцерів символізувало поразку стратегії «блискавичної війни», яка дала настільки обнадійливі результати на початку кампанії на Східному фронті. Тепер завдання гітлерівського командування полягало в тому, щоб не дозволити Червоній армії розвинути свій успіх.

В цілому німецькому командуванню вдалося цього добитися. Адже загальне співвідношення сил, як і раніше, залишалось на стороні Німеччини. Середня чисельність радянських діючих фронтів і армій в четвертому кварталі 1941 р. становила всього 2,82 мільйона чоловік – майже вдвічі менше, ніж оціночне було у німців [Мухин, 2008, с. 11]. Проте, радянська армія не тільки вистояла, а й відкинула противника на рубежі, з яких він починав операцію «Тайфун» в жовтні.

Висновки. Поразка німецьких військ під Москвою не була випадковою. Незважаючи на

перемоги, досягнуті завдяки раптовості нападу і технічній перевазі, вермахт не зміг у перші місяці війни домогтися вирішального успіху на всіх ділянках Східного фронту. А там, де він був, нападники зазнавали величезних матеріальних і людських втрат. Це залишало радянському командуванню час і свободу для маневру, який підкріплювався наявними стратегічними резервами. Плануючи операцію по захопленню радянської

столиці, німецьке командування змушене було виходити з цієї реальності. Тому генеральний наступ на Москву розгорнувся не раніше і не пізніше, ніж він міг відбутися. Радянське Головнокомандування, незважаючи на скрутні обставини, повністю контролювало ситуацію і вживало всіх необхідних заходів для відбиття атаки на столицю. За тих умов крах операції «Тайфун» був об'єктивно неминучим і стався б за будь-якої погоди.

Список використаних джерел

- Анфилов, В. А., 1989. *Крушение похода Гитлера на Москву. 1941*, Москва: Наука, 350 с.
- Безыменский, Л. А., 1987. *Укрощение «Тайфуна»*, Москва: Моск. рабочий, 222 с.
- Бок Ф. фон., 2006. *Я стоял у ворот Москвы. Военный дневник командующего группой армий «Центр»*, Москва: Яуза, Эксмо, 511 с.
- Великая битва под Москвой*, 1961, Москва: Воениздат, 304 с.
- Вторая мировая война: Взгляд из Германии*, 2005, Москва: Яуза, Эксмо, 416 с.
- Гот Г., 1961. *Танковые операции*, Москва: Воениздат, 207 с.
- Гудериан, Г., 1998. *Воспоминания солдата / Пер. с немецкого*, Смоленск: «Русич», 656 с.
- История второй мировой войны 1939 – 1945 гг. в 12 томах*, 1975. Т. 4, Москва: Воениздат, 536 с.
- Карель, П., 2003. *Восточный фронт. Кн. 1. Гитлер идёт на Восток. 1941 – 1943*, Москва: Изографус, Эксмо, 411 с.
- Кершоу, Р., 2011. *1941 год глазами немцев. Берёзовые кресты вместо Железных* [пер. с англ. А. Уткина], Москва: Эксмо: Яуза, 544 с.
- Кларк, А., 2004. *План «Барбаросса». Крушение Третьего рейха. 1941 – 1945*, Москва: Изд-во Центрполиграф, 620 с.
- Пленков, О. Ю. 2005. *III Рейх. Война до критической черты*, Санкт-Петербург: Издательский дом «Нева», 384 с.
- Мухин, Ю. И., 2008. *Средства массовой брехни*, Москва: Алгоритм, 336 с.
- Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы*, 1987, Москва: Воениздат, 302 с.
- Рокоссовский, К. К., 1972. *Солдатский долг*, Москва: Воениздат, 376 с.
- Скорцени, О., 2012. *Неизвестная война*, Минск: Попурри, 576 с.
- Судоплатов, П. А., 2001. *Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год*, Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 382 с.
- Филипенко, А. Битва под Москвой: первая Великая победа Великой войны, 06.12.2011. [Online] Доступно: <https://www.rbc.ru/society/06/12/2011/5703eff19a79477633d3acd6> (дата звернення 26.02.2020).

References

- Anfilov, V. A., 1989. *Krushenie pohoda Gitlera na Moskvu. 1941* [The wreck of Hitler's campaign against Moscow. 1941], Moskva: Nauka, 350 s. (in Russian).
- Bezymenskij, L. A., 1987. *Ukroshhenie «Tajfuna»* [The Taming of the Typhoon], Moskva: Mosk. rabochij, 222 s. (in Russian).
- Bok, F. fon., 2006. *Ja stojal u vorot Moskvy. Voennyj dnevnik komandujushhego gruppoy armij «Centr»* [I stood at the gates of Moscow. Military diary of the commander of the Army Group Center], Moskva: Jauza, Jeksmo, 511 s. (in Russian).
- Velikaja bitva pod Moskvoy* [The great battle of Moscow], 1961, Moskva: Voenizdat, 304 s. (in Russian).
- Vtoraja mirovaja vojna: Vzglyad iz Germanii* [World War II: A View from Germany], 2005, Moskva: Jauza, Jeksmo, 416 s. (in Russian).
- Got, G., 1961. *Tankovyje operacii* [Tank operations], Moskva: Voenizdat, 207 s. (in Russian).
- Guderian, G., 1998. *Vospominanija soldata* [Memoirs of a Soldier] / Per. s nemeckogo, Smolensk: «Rusich», 656 s. (in Russian).
- Istorija vtoroj mirovoj vojny 1939 – 1945 gg. v 12 tomah* [The history of the Second World War of 1939 – 1945 in 12 volumes], 1975. T. 4, Moskva: Voenizdat, 536 s. (in Russian).
- Karel', P., 2003. *Vostochnyj front. Kn. 1. Gitler idjot na Vostok. 1941-1943* [Eastern front. Prince 1. Hitler goes to the East. 1941 – 1943], Moskva: Izografus, Jeksmo, 411 s. (in Russian).
- Kershou, R., 2011. *1941 god glazami nemcev. Berjozovye kresty vmesto Zheleznyh* [1941 year through the eyes of the Germans. Birch crosses instead of Iron] [per. s angl. A. Utkina], Moskva: Jeksmo: Jauza, 544 s. (in Russian).
- Klark, A., 2004. *Plan «Barbarossa». Krushenie Tret'ego rejha. 1941 – 1945* [The Barbarossa Plan. The collapse of the Third Reich. 1941 – 1945], Moskva: Izd-vo Centrpoligraf, 620 s. (in Russian).
- Plenkov, O. Ju. 2005. *III Rejh. Vojna do kriticheskoj cherty* [III Reich. War to a critical point], Sankt-Peterburg: Izdatel'skij dom «Neva», 384 s. (in Russian).
- Muhin, Ju. I. 2008. *Sredstva massovoj brehni* [Mass media bullshit], Moskva: Algoritm, 336 s. (in Russian).
- Prestupnye celi gitlerovskoj Germanii v vojne protiv Sovetskogo Sojuza: Dokumenty i materialy* [Hitler Germany's Crimes in the War Against the Soviet Union: Documents and Materials], 1987, Moskva: Voenizdat, 302 s. (in Russian).
- Rokossovskij, K. K., 1972. *Soldatskij dolg* [Soldier duty], Moskva: Voenizdat, 376 s. (in Russian).
- Skorceni, O., 2012. *Neizvestnaja vojna* [Unknown war], Minsk: Popurri, 576 s. (in Russian).
- Sudoplatov, P. A., 2001. *Raznye dni tajnoj vojny i diplomatii. 1941 god* [Different days of secret war and diplomacy. 1941 year], Moskva: OLMА-PRESS, 382 s. (in Russian).
- Filipenok, A. Bitva pod Moskvoy: pervaja Velikaja pobeda Velikoj vojny [The Battle of Moscow: The First Great Victory of the Great War], 06.12.2011. [Online] Dostupno: <https://www.rbc.ru/society/06/12/2011/5703eff19a79477633d3acd6> (data zvernennja 26.02.2020). (in Russian).

SUMMARY

WAS GUDERIAN RIGHT? TO THE QUESTION OF THE CAUSES OF THE DEFENSE OF THE GERMAN ARMY UNDER MOSCOW

Volodymyr Surnin

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, SHEE «Uzhhorod National University»

This article discusses the dramatic events of 1941 near Moscow, culminating in the defeat of German troops and the liberation by the Red Army of many territories occupied by the invaders. This topic is still of scientific and practical interest in connection with numerous attempts to reconsider the reasons for the defeat of the Wehrmacht and the disruption of Operation Typhoon, which had the task of seizing the Soviet capital. The author focuses on the views of a prominent military figure in Nazi Germany, Colonel General of the Tank Forces Guderian. As commander of the 2nd tank group (army), Guderian took an active part in the defeat of the South-Western Front of Soviet troops and the campaign against Moscow. According to Guderian, the German attack on Moscow failed for two reasons: 1) due to Hitler's wrong strategy and 2) bad weather. Both of these theses, adopted by Western historiography, are examined in detail in the work and are criticized on the basis of available sources and verified facts. In order to restore the historical truth, to clear the crucial events of 1941 from false ideas and misinterpretations, the article discusses the key stages of the battle of Moscow, as well as the balance of forces on each of them. Particular attention is paid to identifying the causes of the failure of the Nazi plan to capture Moscow, including those related to the natural factor. Based on the studied materials and sources, the author came to the conclusion that the defeat of German troops near Moscow was not accidental. Despite the victories achieved due to the surprise of the attack and technical superiority, the Wehrmacht was not able in the first months of the war to achieve decisive success on all sections of the Eastern Front. And where he was, the attackers suffered huge material and human losses. This left the Soviet command time and freedom to maneuver, which was supported by the existing strategic reserves. When planning an operation to seize the Soviet capital, the German command was forced to leave this reality. Therefore, the general attack on Moscow unfolded not earlier and no later than it could take place. The Soviet High Command, despite difficult circumstances, completely controlled the situation and took all necessary measures to repel an attack on the capital. In such circumstances, the collapse of Operation Typhoon was objectively inevitable and would have occurred in any weather.

Keywords: «Barbarossa» plan, Army group «Center», «lightning war», Guderian, operation «Typhoon».

КАМПАНІЯ ПРОТИ СЛОВАЦЬКИХ «БУРЖУАЗНИХ НАЦІОНАЛІСТІВ» В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1948 – 1951 рр.)

Шніцер Ігор Омелянович

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: ihor.shnitser@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 57208490333

Researcher ID: T-7796-2019

<http://orcid.org/0000-0003-4681-0263>

У статті досліджується кампанія проти словацьких «буржуазних націоналістів» в Чехословаччині 1948 – 1951 рр. Методологія дослідження спирається на загальнонаукові принципи історизму та об'єктивності. Реалізація цих принципів дозволила уникнути у роботі непослідовності, неконкретності, відірваності від об'єктивного історичного процесу під час дослідження. Автор простежує вплив зовнішніх та внутрішніх факторів на початок та перебіг кампанії проти словацьких «буржуазних націоналістів», яких через невирішеність словацького питання було зараховано до числа «ворогів держави». Акцентовується увага на тому, що носіїв «буржуазного націоналізму» в лавах комуністичної партії спершу звинуватили у намірах створити спільний політичний блок зі словацькою буржуазією з метою збереження максимальної незалежності словацьких органів влади в Чехословаччині, а згодом – у сепаратизмі та бажанні відродити Словацьку державу. У даній статті зроблена спроба показати, що невирішеність словацького питання в Чехословаччині після лютневого державного перевороту 1948 р. стала однією з причин загострення політичної боротьби в лавах правлячої комуністичної партії. Автор висвітлює перебіг кампанії проти словацьких «буржуазних націоналістів» у контексті інших політичних процесів в Чехословаччині та країнах соціалістичного табору. Він відзначає, що головним обвинуваченим у цій справі став державний, політичний та партійний діяч Г. Гусак, який був прибічником рівноправності у чесько-словацьких відносинах та на завершальному етапі Другої світової війни підтримував ідею федеративного устрою Чехословаччини. Кампанія проти словацьких «буржуазних націоналістів» 1948 – 1951 рр. свідчила про те, що комуністична влада не планує вирішувати словацьке питання в Чехословаччині.

Ключові слова: Чехословаччина, Комуністична партія, словацький «буржуазний націоналізм», Г. Гусак, Л. Новомеський.

Постановка проблеми. Встановлення тоталітарного комуністичного режиму в Чехословаччині в 1948 р. започаткувало нову сторінку в історії чесько-словацьких відносин. Центральна влада остаточно відкинула ідею федеративного устрою Чехословацької республіки, а права словацьких національних органів влади були суттєво урізані через страх комуністів перед можливим наростанням «словацького сепаратизму». Таким чином, шанс на справедливе вирішення словацького питання в державі було втрачено мінімум на кілька десятиліть. Відмова радянського керівництва від концепції «національних шляхів до соціалізму» поставила перед чехословацькою владою вимогу повної уніфікації своїх національно-державних інтересів з інтересами Москви та усього радянського блоку. Після 1948 р. Чехословацька республіка стала являти собою «наднаціональне утворення, структуроване у промосковському блоці» [Вовканич, 2009, с. 81].

За таких обставин, «чехословакізм» у дусі доктрини про демократичний централізм та пролетарський інтернаціоналізм став активно культивуватися на державному рівні. На рубежі 40 – 50-х років ХХ ст. в Чехословаччині спостерігалася наступна тенденція: чим більше зміцнювалися соціалістичні відносини в державі, тим сильнішими ставали тенденції до обмеження повноважень

словацьких національних органів влади [Хмел, 2007, с. 21]. Прибічники (навіть в минулому) збереження особливого державно-правового становища Словацьчини в республіці були оголошені «буржуазними націоналістами», й піддані гострій критиці.

Термін «буржуазний націоналізм» був розроблений марксистсько-ленінськими ідеологами для означення політики буржуазії в сфері національних відносин, що протиставляє себе соціалістичному інтернаціоналізму. Згідно марксистсько-ленінського вчення, «буржуазний націоналізм» поділяв людей в суспільстві не за класовою, а за національною ознакою, та проповідував єдність антагоністичних класів всередині нації [Ленин, 1973, с. 133]. На практиці, під терміном «буржуазний націоналізм» розуміли антирадянську політику, відступ від офіційної ідеології та співпрацю з представниками колишнього буржуазного ладу.

У більшості державах-сателітах Москви звинувачення в «буржуазному націоналізмі» на рубежі 1940 – 1950-х рр. полягали в тому, що політик ставить інтереси власної національної держави вище інтересів СРСР та усього соціалістичного блоку. У Чехословаччині ж через те, що словацьке питання так і не було вирішено, звинувачення в «буржуазному націоналізмі» були спрямовані передусім проти

словацьких політиків. Їх звинувачували у нелюбові до СРСР, спробах наслідувати югославську модель та найбільше у намірах створити блок зі словацькою буржуазією, щоб зберегти максимальну незалежність словацьких органів влади, а при можливості відторгнути Словаччину від Чехословацької республіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Боротьба чехословацької влади зі словацьким «буржуазним націоналізмом» в 1948 – 1951 рр. ще не була предметом спеціальних наукових досліджень в українській історіографії. Окремі аспекти цієї проблематики вивчали Ю. Терешко [Терешко, 1999], О. Свеженцева [Свеженцева, 2010].

У Словаччині цю проблематику досліджує науковий колектив Інституту пам'яті народу. Їх спільними зусиллями було підготовлено та видано монографію «Густав Гусак та його доба» [Kinčok, 2015]. У ній детально висвітлено життя та діяльність чехословацького державного, політичного і партійного діяча Г. Гусака, який став головним обвинуваченим у справі словацьких «буржуазних націоналістів». Цій постаті також присвячені ґрунтовні монографії чеського історика М. Махачека [Macháček, 2017] та російської дослідниці В. Мар'їної [Мар'їна, 2019]. Кампанію проти словацьких «буржуазних націоналістів» через призму чесько-словацьких відносин в республіці вивчав історик Я. Рихлік [Rychlík, 2012].

Завданням статті є дослідити початок та перебіг кампанії проти словацьких «буржуазних націоналістів» в Чехословаччині 1948 – 1951 рр., з'ясувати вплив на неї зовнішніх та внутрішніх факторів, наслідків для чесько-словацьких відносин в державі.

Виклад основного матеріалу. У другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. в країнах соціалістичного табору, під впливом СРСР, активізується боротьба з «буржуазними націоналістами». Не оминула вона й Чехословаччину. Великий вплив на розгортання боротьби з «буржуазними націоналістами» в республіці мав зовнішній фактор. Так, ще у вересні 1948 р. перший секретар ЦК Комуністичної партії Угорщини М. Ракоші листом інформував радянського лідера Й. Сталіна про те, що Комуністична партія Словаччини (далі КПС) розпалася на фракції, одну з яких очолює голова Корпусу уповноважених Г. Гусак. До цієї фракції, за даними М. Ракоші, «входили В. Клементіс, Л. Новомеський та взагалі словацька інтелігенція і студентство» [Мар'їна, 2019, с. 132]. Лідер угорських комуністів відзначав, що фракція Г. Гусака носить «радикально націоналістичний, антисемітський, антиугорський характер» [Мар'їна, 2019, с. 132].

І хоча СРСР тоді не ініціював початок каральних заходів проти зазначених осіб, головну роль у викритті «ворогів держави» вирішив взяти на себе голова КПС та водночас заступник прем'єр-міністра Чехословаччини В. Широкий [Rešek, 2006, s. 170]. Більшість істориків вважає, що у такий спосіб політик прагнув дискредитувати свого головного

конкурента у боротьбі за владу в Словаччині – Г. Гусака, який певний час підтримував ідею розбудови Чехословаччини як федеративної держави чехів і словаків [Мар'їна, 2005, с. 104]. Саме з ініціативи В. Широкого служба безпеки розпочала збір компромату на Г. Гусака та наближених до нього осіб [Kinčok, 2015, s. 196].

На засіданні ЦК КПС 21–28 вересня 1948 р. В. Широкий заявив, що «проблема націоналістичних ухилів стає сьогодні великою небезпекою», оскільки керівні органи партії не зуміли протистояти впливу дрібнобуржуазного націоналізму [Мар'їна, 2005, с. 104]. виправити ситуацію, на думку В. Широкого, можна було шляхом «очищення керівних посад партії та взагалі суспільного життя від уклоністів та опортуністів» [Мар'їна, 2005, с. 104]. Цікаво, що під час свого виступу В. Широкий не назвав жодного прізвища. І це при тому, що в політичних кулуарах він не цурався відкрито заявляти, що «буржуазними націоналістами є Гусак, Новомеський та Шмідке» [Kinčok, 2015, s. 198].

Восени 1948 р. в Чехословаччині проходив один з перших політичних процесів у державі, який увійшов в історію як «Акція Г». І хоча він не був спрямований проти словацьких комуністів, дискредитував багатьох політиків. Колишній редактор центрального органу словацької компартії газети «Правда» В. Гложкова під час досудового слідства розповіла про свою «злочинну співпрацю з учасниками буржуазно-націоналістичної групи Клементіса» [Сопроводительное письмо В. С. Абакумова, с. 287]. Зокрема вона заявила, що «першочерговим завданням вони ставили відторгнення Словаччини від Чехії й Моравії та приєднання її до так званої «Балканської федерації» [Сопроводительное письмо В. С. Абакумова, с. 287]. Загалом В. Гложкова надала службі безпеки інформацію про погляди 78 партійних функціонерів на стан справ в державі та світі. Серед них, крім В. Клементіса, фігурували прізвища Г. Гусака, Л. Новомеського та Л. Голдоша. Інформацію, отриману від В. Гложкової, яку згодом було визнано шпигункою, держбезпека оцінила як надзвичайно цінну [Rychlík, 2012, s. 150]. Невипадково вже влітку 1949 р. компрометуючі матеріали на Г. Гусака та Л. Новомеського розпочала збирати спеціально створена група в Міністерстві внутрішніх справ [Dvořáková, 2007, s. 155–156].

Великий вплив на подальше розгортання кампанії проти словацьких «буржуазних націоналістів» мав зовнішній фактор. У листопаді 1949 р. на третій нараді Інформбюро в Будапешті була прийнята резолюція «Югославська компартія в полоні убивць і шпигунів». Серед іншого, у ній наголошувалося на необхідності комуністичних партій активізувати боротьбу проти «кліки» Тіто [Югославская компартия, с. 23–27]. Поступово «теорія» про загострення класової боротьби в період переходу від капіталізму до соціалізму і його будівництва трансформувалася в тезу про проникнення класових ворогів в керівні органи компартій. У 1949 р. в Угорщині була викрита «антидержавна буржуазна націоналістична група» на чолі з міністром закордонних справ Л. Райко. На думку угорських

органів держбезпеки, представники цієї групи були причетні до змови, яка мала міжнародний характер. Ролі були розподілені наступним чином: Л. Райко – глава змови, Т. Соны – зв'язковий американської шпигунської служби, а Л. Бранко – зв'язковий з Й. Броз Тіто. Спочатку разом з Л. Райком були заарештовані 19 осіб [Нежинский, 1969, с. 130], але згодом кількість затриманих у справі значно зросла.

Судовий процес над Л. Райком та його товаришами, який відбувся у вересні 1949 р. мав чітко виражену антиюгославську спрямованість [Блохина, 2004, с. 139]. «Зізнання» та «покази свідків» мали на меті викрити Й. Броз Тіто і його людей як помічників американського імперіалізму. «Справа Райка» дала поштовх до активізації антиюгославської кампанії в країнах Центральної Європи. Колишній секретар посольства Югославії в Будапешті Л. Бранко під час розслідування «справи Райка» повідомив, що в Чехословаччині, і передусім в Словаччині, активно працюють агенти Й. Броз Тіто, які у своїй діяльності спираються на націоналістів та колишніх членів партії Глінки. Угорські спецслужби на основі свідчень учасників процесу над Л. Райком сформували список 65 чехословацьких громадян, «англо-американських шпигунів», які нібито були пов'язані зі «справою Райка». Серед цих осіб фігурував міністр закордонних справ В. Клементіс, а також Г. Гусак. Керівник Комуністичної партії Угорщини М. Ракоші під час візиту в Прагу 21–24 червня 1949 р. передав цей список президенту Чехословаччини К. Готвальду. Однак той піддав його сумніву, заявляючи, що «Райка у нас не має» [Марьина, 2005, с. 105]. Проте пообіцяв угорському колезі провести власне розслідування. М. Ракоші порадив К. Готвальду звернутися за допомогою до Москви.

16 вересня 1949 р. К. Готвальд і Р. Сланський звернулися до керівництва ВКП (б) з проханням направити до Праги відповідних співробітників, які б допомогли у пошуку ворогів держави. Прохання чехословацьких політиків було задоволено 27 вересня 1949 р. [Laszlo Rajk, s. 66–67]. У жовтні 1949 р. в Чехословаччину прибули радянські радники Н. Макаров і М. Ліхачов. Вони не тільки долучилися до створення Міністерства національної безпеки, яке очолив Л. Копржива, але й допомогли в організації та проведенні перших політичних процесів в Чехословаччині. На думку радянських радників, чехословацького «Райка варто було шукати серед словаків, оскільки Словаччина територіально ближче до Угорщини» [Kinčok, 2015, s. 211].

10 жовтня 1949 р. було прийнято рішення про створення в Словаччині спеціального підрозділу держбезпеки на чолі з Т. Балажом. Його головним завданням став пошук ворогів держави в лавах КПС. Саме на цьому етапі кампанії термін «дрібнобуржуазний» в характеристиці націоналізму був замінений більш жорстким визначенням «буржуазний».

Одночасно в Празі органи держбезпеки збирали компромат на В. Клементіса. У ході розслідування був допитаний заступник міністра зовнішньої торгівлі Е. Льюбл, який, на думку радянських

радників, володів інформацією про «діяльність словацьких буржуазних націоналістів» [Kinčok, 2015, s. 214]. Він надав детальні характеристики дванадцятьом членам КПС та заявив, що у роки війни, окремі словацькі комуністи більше переймалися національним питанням, ніж боротьбою з фашистами. Свідчення Е. Льюбла дали підстави слідчим говорити про те, що їм вдалося виявити «історичні корені» буржуазного націоналізму в Словаччині та викрити першу ворожу групу в лавах КПС.

Результатом кампанії проти словацьких «буржуазних націоналістів» стала поява справи під назвою «Висновки про провідних функціонерів КПС», яку 11 січня 1950 р. підготував К. Шваб разом з радянськими радниками. Однак докази наведені у документі виявилися не переконливими, тому розслідування у справі словацьких «буржуазних націоналістів» було вирішено продовжити. Із грудня 1949 р. по березень 1950 р. було допитано багато осіб, які на думку слідчих, могли дати корисну інформацію про ворожу групу в лавах КПС. Цікаво, що серед допитаних знову опинилася журналістка В. Гложкова. На цей раз вона, під тиском органів держбезпеки, заявила про існування в лавах КПС «буржуазних націоналістів», які гуртуються «...навколо Клементіса та ненавидять Широкого» [Kinčok, 2015, s. 221]. Крім того, В. Гложкова зізналася у шпигунській діяльності на користь Г. Гусака та співпраці з представниками Демократичної партії з метою «відторгнути Словаччину від історичних земель» [Kinčok, 2015, s. 222].

Серед допитаних у справі словацьких «буржуазних націоналістів» був й відомий політик Я. Урсіні. Згодом він визнав, що частина його свідчень проти Г. Гусака була сфабрикована. Однак у матеріалах його допиту було зафіксовано, що Г. Гусак та Л. Новомеський своїм націоналізмом та шовінізмом робили все можливе, аби «зі Словаччини зробити державу в державі» [Kinčok, 2015, s. 222]. Також, як випливає з матеріалів допиту, Я. Урсіні звинувачував Г. Гусака у прагненні отримати диктаторські повноваження в Словаччині, що суперечило політичній лінії та засадам комуністичної партії [Kinčok, 2015, s. 222].

Одним із доказів антидержавної діяльності Г. Гусака в очах чехословацької влади стала його праця «Боротьба за майбутнє» [Husak, 1948]. На вимогу органів держбезпеки, історик та публіцист П. Райман наприкінці лютого 1950 р. підготував рецензію на дану працю. У ній він розкритикував Г. Гусака за античеські настрої, не належно висвітлену роль СРСР у визволенні Словаччини та «буржуазний націоналізм» [Kinčok, 2015, s. 224].

За підсумком розслідування був підготовлений докладний звіт про діяльність словацьких «буржуазних націоналістів». У документі відзначалося, що «серед провідних функціонерів КПС існують сильні буржуазно-націоналістичні ідеї, носіями яких є передусім люди з колишньої групи «ДАВ» на чолі з В. Клементісом та Л. Новомеським» [Kinčok, 2015, s. 225]. Документ також містив критику на адресу Г. Гусака.

13 березня 1950 р. на засідання президії ЦК КПЧ було розглянуто питання про справу В. Клементіса. Міністр закордонних справ ЧСР був звинувачений у «буржуазному націоналізмі» та підданий гострій критиці. Наступного дня відбулося засідання президії ЦК КПС, на якому звинувачення на адресу політика пролунали повторно. Цікаво, що жоден з присутніх не наважився виступити на захист В. Клементіса. Навіть Г. Гусак за підсумком засідання заявив, що вважає рішення партії по справі В. Клементіса «справедливим та зваженим», таким, що «може сприяти зміцненню партії та стати прикладом пильності» [Марьина, 2019, с. 135–136].

За таких обставин В. Клементісу не залишалося нічого іншого, як виступити із самокритикою. Але це його не врятувало. 14 березня 1950 р. він був позбавлений усіх посад та оголошений «чехословацьким Райком», завданням якого було «вивести Чехословаччину з-під впливу Радянського Союзу та включити до західного імперіалістичного блоку» [Сопроводительное письмо В. С. Абакумова, с. 287].

Рішення про звільнення В. Клементіса було прийнято під тиском радянських радників в Чехословаччині Т. Ліхачова і М. Макарова. У березні 1950 р. вони писали у своєму звіті про п'ятимісячну діяльність наступне: «Тільки під час останньої нашої зустрічі з товаришем Готвальдом, коли ми інформували його про нові свідчення заарештованих, товариш Готвальд відчув, як це було помітно з його поведінки, що матеріали про злочинну діяльність Клементіса та відсутність рішення по ним стануть через нас відомими в Москві, – заявив, що ці матеріали вони обговорять та приймуть відповідне рішення» [Сопроводительное письмо В. С. Абакумова, с. 288].

Згідно з даними чехословацьких спецслужб, серед населення Словаччини була поширена думка, що «Клементіс із МЗС пішов не за власним бажанням. Політика, яку він проводив буде засуджена, Клементіс буде заарештований і його судитимуть за шпигунство на користь Заходу» [Сопроводительное письмо М. А. Силина, с. 306].

У той самий час, на думку радянських радників в Чехословаччині, звільнення В. Клементіса не розв'язувало усіх проблем в державі, оскільки його «злочинні зв'язки й надалі залишаються на керівних посадах в Словаччині» [Сопроводительное письмо В. С. Абакумова, с. 288].

Новим міністром закордонних справ ЧСР став В. Широкий, який за свідченнями надзвичайного і повноважного посла СРСР в Чехословаччині М. Сіліна «особисто не любить, навіть не терпить» Г. Гусака [Марьина, 2005, с. 106]. Зусиллями В. Широкого, Г. Гусак поступово стає центральною фігурою «буржуазно-націоналістичного угруповання» в Словаччині. Вже 3 квітня 1950 р. на засіданні Президії ЦК КПС в Братиславі В. Широкий публічно звинуватив Г. Гусака, Л. Новомеського та К. Шмідке у тому, що вони є «носіями буржуазно-націоналістичного ухилу в КПС» [Kinčok, 2015, с. 228]. Також на адресу Г. Гусака пролунала критика за поїздку на Україну в 1941 р., не належну роботу з

молоддю та співпрацю з Демократичною партією у питанні захисту повноважень словацьких органів влади.

Г. Гусак, на відміну від Л. Новомеського, намагався спростувати звинувачення на свою адресу. Зокрема він заявив, що у співпраці з Демократичною партією вбачав захист словацького народу від політики «чехословакізму», яку сповідував тодішній президент ЧСР Е. Бенеш.

За підсумком доповіді В. Широкого та виступу Г. Гусака на засіданні Президії ЦК КПС відбулася дискусія. Частина присутніх підтримала звинувачення на адресу Г. Гусака, а інша частина – утрималася від критичних оцінок діяльності свого колеги. При цьому ніхто з присутніх не наважився відкрито виступити на захист Г. Гусака.

6–7 квітня 1950 р. проходило засідання пленуму ЦК КПС, на якому з головною доповіддю виступ В. Широкий. У ній він в черговий раз звинуватив Г. Гусака та Л. Новомеського у «буржуазному націоналізмі». Цього разу В. Широкого підтримала більшість учасників пленуму. Відтак, Г. Гусаку та Л. Новомеському не залишалося нічого іншого, як виступити із самокритикою та частково визнати власні помилки [Rychlík, 2012, s. 401]. Квітневий пленум ЦК КПС прийняв заяву про засудження словацького «буржуазного націоналізму» та надіслав її до усіх регіональних організацій партії. Цікаво, що в цей час Г. Гусак дивився на своє майбутнє вельми скептично та розмірковував над тим, щоб назавжди відійти від активної політичної діяльності [Macháček, 2017, s. 267].

Тим часом кампанія проти словацьких «буржуазних націоналістів» набирала обертів. 29 квітня 1950 р. під час засідання Президії ЦК КПС Г. Гусака та Л. Новомеського звинуватили в тому, що вони піддалися дрібнобуржуазному впливу та велику увагу приділяють захисту повноважень словацьких органів влади. Тоді ж з'явилася пропозиція відкликати Г. Гусака та Л. Новомеського із займаних посад. 2 травня це рішення було підтримано Президією ЦК КПЧ.

24–27 травня 1950 р. на IX з'їзді КПС В. Широкий в черговий раз піддав гострій критиці В. Клементіса, Г. Гусака, Л. Новомеського та К. Шмідке за «буржуазно-націоналістичний ухил» та наголосив на небезпеці, яку несе їх діяльність для усієї партії [Kinčok, 2015, s. 232]. Усі вони змушені були виступити із самокритикою власної діяльності на державних та партійних посадах.

Цікаво, що В. Широкий, під час розмови з надзвичайним і повноважним послом СРСР в Чехословаччині М. Сіліним, назвав виступи В. Клементіса та К. Шмідке на з'їзді «безглуздими», а Г. Гусака – «задовільним» [Марьина, 2005, с. 106]. Він вважав, що В. Клементіс та К. Шмідке не розуміють сенсу боротьби з буржуазним націоналізмом, а Г. Гусак та Л. Новомеський «ще можуть довести на практичній роботі, чи здатні вони зрозуміти марксистсько-ленінську теорію з національного питання» [Марьина, 2005, с. 106]. Тому не дивно, що після з'їзду Г. Гусак став тимчасовим завідувачем сільськогосподарського

відділку ЦК КПС, а Л. Новомеський отримав посаду президента словацької Академії наук та мистецтв [Із дневника, с. 379]. Їх соратник К. Шмідке був призначений директором одного із заводів у Братиславі [Мар'яна, 2005, с. 106]. Однак через два роки після цього помер.

Згодом Г. Гусак з приводу цих подій писав наступне: «Це була не критика, покликана допомогти партії й товаришам, а політична страта чотирьох провідних функціонерів партії [...]. Це була політична і психологічна підготовка до другого етапу: арешту і судового розгляду» [Мар'яна, 2019, с. 137].

Влітку 1950 р. кампанія проти словацьких «буржуазних націоналістів» була тимчасово призупинена. Чеський історик К. Каплан вважає, що це стало наслідком зміни радянських радників в Чехословаччині [Kaplan, 1992, s. 87]. Влітку 1950 р. у Прагу прибув новий радник Міністерства державної безпеки СРСР В. Боярський, який головну увагу зосередив на справі секретаря Брненського крайового осередку КПЧ О. Шлінга – «агента закордонної розвідки» [Мар'яна, 2005, с. 106].

Однак вже 17 вересня 1950 р. В. Боярський інформував СРСР про «відсутність належної боротьби з націоналістичним підпіллям, передусім в Словаччині, а також про те, що державний апарат переповнений неблагонадійними кадрами» [Macháček, 2017, s. 267]. На початку 1951 р. кампанія проти словацьких «буржуазних націоналістів» в Чехословаччині була відновлена. Політичні помилки Г. Гусака і Л. Новомеського були представлені як цілеспрямована шкідницька діяльність проти партії та держави. 29 січня 1951 р. на засіданні керівництва ЦК КПЧ була створена спеціальна комісія у складі К. Готвальда, Л. Коприва, Р. Сланського, А. Запотоцького та В. Широкого [Kaplan, 1994, s. 82], яка прийняла рішення про арешт Г. Гусака, В. Клементіса та Л. Новомеського. Приводом до їх арешту стали чутки про можливу втечу політиків за кордон.

Першим був заарештований В. Клементіс. 6 лютого 1951 р. у канцелярії генерального секретаря ЦК КПС у Братиславі Ш. Баштьованського був заарештований Г. Гусак. Цікаво, що партійний функціонер сприяв арешту «буржуазного націоналіста», аби у празьких колег «не виникло думки, що словацька влада не хоче допомагати у цій акції» [Kinčok, 2013, s. 19].

Сам Г. Гусак згодом згадував «трьох озброєних чоловіків повідомили мені, що за рішенням міністра безпеки мене арештовують. На руки одягли кайданки, очі зав'язали та відвезли у невідомому напрямку...» [Plevza, 1991, s. 70]. Спершу свій арешт Г. Гусак називав «великою помилкою слідчих органів», а згодом – неподобством, несправедливістю та упередженістю [Macháček, 2017, s. 277].

21 лютого 1951 р. відбулось засідання ЦК КПЧ, на якому було розглянуто «антидержавну діяльність» словацьких комуністів. З доповіддю про боротьбу з «буржуазним націоналізмом» в Словаччині виступив Ш. Баштьованський. Він заявив, що: «...останні результати розслідування свідчать про те, що у випадку з групою Гусак – Новомеський мова йде не

про помилки або відхилення. Ми маємо справу з організованою антипартійною фракціоністською бандою, яка своєю сепаратистською та підіривною діяльністю цілеспрямовано шкодила єдності республіки й намагалася в її рамках зберегти так звану самостійну словацьку державу, щоб в зручний момент відторгнути Словаччину від республіки. Вона свідомо гальмувала рух вперед до соціалізму та орієнтувалася на реставрацію капіталізму» [Rychlík, 2012, s. 404]. Далі у своєму виступі Ш. Баштьованський піддав критиці діяльність К. Шмідке, який «забув про своє робітниче походження» та запропонував позбавити його членства в ЦК КПЧ. Також він інформував присутніх про те, що за «буржуазний націоналізм» був виключений з лав партії й заарештований секретар обласного комітету КПС в місті Пряшів А. Пшеничка [Rychlík, 2012, s. 404]. За підсумком лютого засідання ЦК КПЧ, В. Клементіс, Г. Гусак та Л. Новомеський були позбавлені депутатських мандатів, членства в ЦК КПЧ та виключені з лав партії.

Як вірно відзначає історик Я. Рихлік, лютого засідання ЦК КПЧ стало сигналом до початку нового етапу кампанії проти словацьких «буржуазних націоналістів» [Rychlík, 2012, s. 404]. 16 березня 1951 р. секретаріат ЦК КПС прийняв рішення прибрати з бібліотек та крамниць країни книги Г. Гусака та Л. Новомеського. Вірші Л. Новомеського були вилучені з підручників та потрапили під заборону публічного декламування.

На засіданні ЦК КПС 18 – 20 квітня 1951 р. В. Широкий заявив, що «була розкрита антидержавна та антипартійна фракційна діяльність Г. Гусака та Л. Новомеського, головних носіїв буржуазного націоналізму в нашій партії» [Rychlík, 2012, s. 406]. Він звинуватив Г. Гусака та Л. Новомеського в тому, що вони «захопили керівництво в партії для того, щоб зберегти позиції Словацької держави» [Rychlík, 2012, s. 406], у роки війни працювали за вказівками міністра внутрішніх справ Словацької держави О. Маха, саботували підготовку Словацького національного повстання 1944 р. та приєдналися до нього виключно з метою захисту інтересів словацької буржуазії. Наприкінці свого виступу В. Широкий звинуватив «буржуазних націоналістів» не тільки в античеській діяльності та тісній співпраці з членами колишньої партії Глінки й буржуазною словацькою еміграцією, але і в сепаратизмі, спробах відновити Словацьку державу. Було озвучено, що національна програма Г. Гусака та Л. Новомеського мала на меті розірвати братній союз словаків з чеським народом та СРСР.

Влітку 1951 р. в Чехословаччині розпочалася антисіоністська кампанія, головним обвинувачуваним під час якої став Генеральний секретар ЦК КПЧ Р. Сланський. І хоча справа словацьких «буржуазних націоналістів» після цього відійшла на другий план, розслідування антидержавної діяльності Г. Гусака та Л. Новомеського в ЧСР тривало.

Висновки. Тоталітарний комуністичний режим в Чехословаччині міг існувати лише в умовах політичного терору силових органів влади та

репресій. Невирішеність словацького питання в республіці дала можливість розпочати пошук «ворогів держави» серед політиків в лавах правлячої комуністичної партії, які виступали за рівноправність в чесько-словацьких відносинах. Саме їх було названо словацькими «буржуазними націоналістами» та звинувачено у відступі від офіційної ідеології й співпраці з представниками колишнього буржуазного ладу. На початок та перебіг кампанії проти словацьких «буржуазних націоналістів» вплинув зовнішній фактор, а саме політика СРСР щодо Югославії та судовий процес над Л. Райком і його товаришами в Угорщині. До організації та проведення кампанії долучилися представники інституту радянських радників в Чехословаччині.

Словацьких «буржуазних націоналістів» спершу звинуватили у намірах створити спільний політичний блок зі словацькою буржуазією з метою збереження

максимальної незалежності словацьких органів влади в Чехословаччині, а згодом – у сепаратизмі та бажанні відродити Словацьку державу. Головним обвинуваченим у справі словацьких «буржуазних націоналістів» став Г. Гусак, який був причіником рівноправності в чесько-словацьких відносинах та на завершальному етапі Другої світової війни підтримував ідею федеративного устрою Чехословаччини. Кампанія проти словацьких «буржуазних націоналістів» 1948 – 1951 рр. свідчила про те, що комуністична влада не планує вирішувати словацьке питання в Чехословаччині. Фінальним акордом кампанії став судовий процес над Г. Гусаком та його соратниками в 1954 р. Тому перспективи подальших досліджень у даному напрямку полягають у вивченні підготовки та перебігу даного судового процесу, його ролі в історії чесько-словацьких відносин.

Список використаних джерел

- Dvořakova, J., 2007. *Státní bezpečnost v letech 1945 – 1953 (Organizační vývoj zpravodajských a státně bezpečnostních složek)*, Praha, 2007, 383 s.
- Husak, G., 1948. *Zapas o zajtrajšok*, Bratislava: Obroda, 284 s.
- Kaplan, K., 1992. *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*, Praha: Mladá fronta, 303 s.
- Kaplan, K., 1994. *K politickým procesům v Československu 1948 – 1954. Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 214 s.
- Kinčok, B., a kol., 2015. *Gustav Husak a jeho doba*, Bratislava: Ustav pamati naroda, 545 s.
- Kinčok, B., 2013. Vyšetřovanec číslo 1940. Gustav Husák vo vyšetřovacej väzbe Štátnej bezpečnosti (1951 – 1954), *Pamät národa*, ročník IX, č. 4, s. 17–39.
- Laszlo Rajk a jeho společníci před lidovým soudem*, Praha: Kulturní a propagační oddělení sekretariátu ÚV KSČ, 1949, 286 s.
- Macháček, M., 2017. *Gustav Husák*, Praha: Vyšehrad, 631 s.
- Pešek, J., 2006. «Eudacke tiene» v Komunistické strane Slovenska (a nad ňou) po roku 1948, *Ludáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci?* Prešov, s. 169–180.
- Plevza, V., 1991. *Vzostupy a pády: Gustav Husák prehovoril*, Bratislava: Tatrapress, 198 s.
- Rychlík, J., 2012. *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992*, Praha: Vyšehrad, ÚSTR, 677 s.
- Блохина, А., 2004. Сфабрикованный процесс Л. Райка в Венгрии, *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия Международные отношения. Политология. Регионоведение*, вып. 1(2), Новгород: Изд-во ННГУ, с. 134–140.
- Вовканич, І., Свеженцева, О., 2009. Трансформаційні процеси в Чехословаччині в умовах радянської блокової політики на рубежі 40 – 50-х рр. ХХ ст., *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, випуск 18: міжвідомчий збірник наукових праць*, с. 81–92.
- Из дневника первого секретаря посольства СССР в Чехословакии П. Г. Крекотеня. Запись беседы с руководителем пражского отделения газеты компартии Словакии «Правда» Эзеровичем о положении в КПС, 11 сентября 1950 г., *Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1953 гг., в 2-х тт. Документы / в т. 2. 1949 – 1953 гг.* Отв. редактор Т. В. Волокитина, Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002, с. 378–379.
- Ленин, В., 1973. *Полное собрание сочинений*, т. 24, сентябрь 1913 – март 1914, Москва: Издательство политической литературы, 567 с.
- Марьина, В., 2005. Строительство социализма со «сталинским лицом». 1949 – 1953 гг., *Чехия и Словакия в ХХ веке: [Очерки истории]*, в 2-х кн., кн. 2, Москва, с. 89–134.
- Марьина, В., 2019. *Последний президент социалистической Чехословакии Густав Гусак: путь к одиночеству (1913 – 1991)*, Москва: Институт славяноведения РАН; Санкт-Петербург: Нестор-История, 344 с.
- Нежинский, Л., 1969. *Очерк истории народной Венгрии 1948 – 1962*, Москва: Наука, 447 с.
- Свеженцева, О., 2010. *Утверждения тоталитарного режима в Чехословаччині наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст.* Автореф. дис. [...] канд. істор. наук, Ужгород, 20 с.
- Сопроводительное письмо В. С. Абакумова В. М. Молотову с приложением сообщения сотрудников МГБ СССР М. Т. Лихачева и Н. И. Макарова о работе чехословацких органов безопасности, реакции К. Готвальда на материалы, компрометирующие бывшего министра иностранных дел В. Клементиса и др., 16 марта 1950 г., *Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1953 гг. в 2-х тт. Документы / т. 2. 1949 – 1953 гг.* Отв. редактор Т. В. Волокитина, Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002, с. 285–290.
- Сопроводительное письмо М. А. Силина А. Я. Вишинскому с приложением справки об освобождении В. Клементиса с поста министра иностранных дел Чехословакии, 21 апреля 1950 г., *Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1953 гг. в 2-х тт. Документы / т. 2. 1949 – 1953 гг.* Отв. редактор Т. В. Волокитина, Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002, с. 301–306.
- Терешко, Ю., 1999. *Демократичний рух у Чехословаччині 1945-1968 рр.* Автореф. дис. [...] канд. істор. наук., Київ, 20 с.
- Хмел, Р., 2007. Словацкий вопрос в 20-м веке, *Опыт демократических преобразований Словакии*, Bratislava, с. 9–23.
- Югославская компартия во власти убийц и шпионов. Резолюция Информационного бюро, *Совещание Информационного бюро коммунистических и рабочих партий в Венгрии во второй половине ноября 1949 г.*, Москва, 1949, с. 23–27.

References

- Blohina, A., 2004. Sfabrikovanyj process L. Rajka v Vengrii, *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo. Seriya Mezhndunarodnye otnosheniya. Politologiya. Regionovedenie*, vyp. 1(2) [The fabricated process of L. Raik in Hungary, Bulletin of the Nizhny Novgorod University. N. I. Lobachevsky. Series International Relations. Political science. Regional Studies, vol. 1 (2)], Novgorod: Izd-vo NNGU, s. 134–140. (in Russian).
- Dvořáková, J., 2007. *Státní bezpečnost v letech 1945 – 1953 (Organizační vývoj zpravodajských a státně bezpečnostních složek)*, Praha, 2007, 383 s. (in Czech).
- Hmel, R., 2007. Slovačskij vopros v 20-m veke, *Opyt demokraticeskikh preobrazovanij Slovakii* [Slovak Question in the 20-th Century, Experience of Democratic Transformations in Slovakia], Bratislava, s. 9–23. (in Russian).
- Husak, G., 1948. *Zapas o zajtrajšok*, Bratislava: Obroda, 284 s. (in Slovak).
- Iz dnevnika pervogo sekretarya posolstva SSSR v Chechoslovakii P. G. Krekotenya. Zapis besedy s rukovoditelem prazhskogo otdeleniya gazety kompartii Slovakii «Pravda» Ezerovichem o polozhenii v KPS, 11 sentyabrya 1950 g. *Sovetskij faktor v Vostochnoj Evrope. 1944–1953 gg. v 2-h tt. Dokumenty / t. 2. 1949 – 1953 gg.* Otv. redaktor T. V. Volokitina [From the diary of the first secretary of the USSR Embassy in Czechoslovakia P. G. Krekoten. Record of a conversation with the head of the Prague branch of the Slovak Communist Party newspaper Pravda Ezerovic about the situation in the Communist Party, September 11, 1950, Soviet factor in Eastern Europe. 1944 - 1953, in 2 vols. Documents / t 2. 1949 – 1953 Repl. Editor T. V. Volokitina], Moskva: «Rossijskaya politicheskaya enciklopediya» (ROSSPEN), 2002, s. 378–379. (in Russian).
- Kaplan, K., 1992. *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*, Praha: Mladá fronta, 303 s. (in Czech).
- Kaplan, K., 1994. *K politickým procesům v Československu 1948 – 1954. Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 214 s. (in Czech).
- Kinčok, B., 2013. Vyšetřovanec číslo 1940. Gustáv Husák vo vyšetřovacej väzbe Štátnej bezpečnosti (1951 – 1954), *Pamät' národa*, ročník IX, č. 4, s. 17–39. (in Slovak).
- Kinčok, B., a kol., 2015. *Gustav Husák a jeho doba*, Bratislava: Ustav pamati naroda, 545 s. (in Slovak).
- Laszlo Rajk a jeho spolecnici pred lidovym soudem*, Praha: Kulturní a propagační oddělení sekretariátu ÚV KSČ, 1949, 286 s. (in Czech).
- Lenin, V., 1973. *Polnoe sobranie sochinenij*, t. 24, sentyabr 1913 – mart 1914 [Complete Works, vol. 24, September 1913 – March 1914], Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 567 s. (in Russian).
- Macháček, M., 2017. *Gustáv Husák*, Praha: Vyšehrad, 631 s. (in Czech).
- Mar'ina, V., 2005. Stroitelstvo socializma so «stalinskim licom». 1949 – 1953 gg., *Chehiya i Slovakiya v XX veke: [Ocherki istorii]*, v 2-h kn., kn. 2 [The construction of socialism with a «Stalinist face». 1949 – 1953, Czech Republic and Slovakia in the XX century: [Essays on History], in 2 books, Prince. 2], Moskva, s. 89–134. (in Russian).
- Mar'ina, V., 2019. *Poslednij prezident socialisticheskoy Chechoslovakii Gustav Husak: put k odinochestvu (1913 – 1991)* [The last president of socialist Czechoslovakia Gustav Husak: the path to loneliness (1913 – 1991)], Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN; Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, 344 s. (in Russian).
- Nezhinskij, L., 1969. *Ocherk istorii narodnoj Vengrii 1948 – 1962* [Essay on the history of people's Hungary], Moskva: Nauka, 447 s. (in Russian).
- Pešek, J., 2006. «Ludacke tiene» v Komunistickej strane Slovenska (a nad ňou) po roku 1948, *Ludáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci?* Prešov, s. 169–180. (in Slovak).
- Plevza, V., 1991. *Vzostupy a pády: Gustáv Husák prehovoril*, Bratislava: Tatrapress, 198 s. (in Slovak).
- Rychlík, J., 2012. *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992*, Praha: Vyšehrad, ÚSTR, 677 s. (in Czech).
- Soprovoditelnoe pismo M. A. Silina A. Ya. Vishinskomu s prilozhenim spravki ob osvobozhdenii V. Klementisa s posta ministra inostrannyh del Chechoslovakii, 21 aprelya 1950 g., *Sovetskij faktor v Vostochnoj Evrope. 1944 – 1953 gg. v 2-h tt. Dokumenty / t. 2. 1949 – 1953 gg.* Otv. redaktor T. V. Volokitina [Covering letter to M. A. Silin A. Ya. Vishinsky with a note on the release of V. Klementis from the post of Minister of Foreign Affairs of Czechoslovakia, April 21, 1950, Soviet factor in Eastern Europe. 1944 – 1953 in 2 vols. Documents / vol. 2. 1949 – 1953. Repl. Editor T. V. Volokitina], Moskva: «Rossijskaya politicheskaya enciklopediya» (ROSSPEN), 2002, s. 301–306. (in Russian).
- Soprovoditelnoe pismo V. S. Abakumova V. M. Molotovu s prilozheniem soobsheniya sotrudnikov MGB SSSR M.T. Lihacheva i N. I. Makarova o rabote chechoslovackih organov bezopasnosti, reakcii K. Gotvalda na materialy, komprometiruyushie byvshego ministra inostrannyh del V. Klementisa i dr., *Sovetskij faktor v Vostochnoj Evrope. 1944 – 1953 gg. v 2-h tt. Dokumenty / t. 2. 1949 – 1953 gg.* Otv. redaktor T. V. Volokitina [Cover letter to V. S. Abakumov V. M. Molotov with the message of the Ministry of State Security of the USSR M.T. Likhachev and N. I. Makarov on the work of the Czechoslovak security agencies, K. Gottwald's reaction to materials compromising the former Foreign Minister V. Klementis et al., March 16, 1950, Soviet factor in Eastern Europe. 1944 – 1953 in 2 vols. Documents / vol. 2. 1949 – 1953. Repl. Editor T.V. Volokitina], Moskva: «Rossijskaya politicheskaya enciklopediya» (ROSSPEN), 2002, s. 285–290. (in Russian).
- Svyezhenčeva, O., 2010. *Utverzhennaya totalitarnogo rezhimu v Chechoslovachchini naprikinci 40-h – na pochatku 50-h rokov XX st.* Avtoref. dis. [...] kand. istor. nauk [The establishment of a totalitarian regime in Czechoslovakia in the late 1940-s and early 1950-s. Abstr. of dissert. [...] cand. of hist. sciences], Uzhgorod, 20 s. (in Ukrainian).
- Tereshko, Yu., 1999. *Demokratichnij ruh u Chechoslovachchini 1945 – 1968 rr.* Avtoref. dis. [...] kand. istor. nauk [Democratic Movement in Czechoslovakia 1945 – 1968. Abstr. of dissert. [...] cand. of hist. sciences], Kiev, 20 s. (in Ukrainian).
- Vovkanich, I., Svyezhenčeva, O., 2009. Transformacijni procesi v Chechoslovachchini v umovah radyanskoyi blokovyj politiki na rubezhi 40 – 50-h rr. XX st., *Mizhnarodni zv'yazki Ukrayini: naukovy poshuki i znahidki, vipusk 18: mizhvidomchij zbirnik naukovih prac* [Transformation processes in Czechoslovakia in the context of the Soviet policy block at the turn of the 40's – 50's of the twentieth century., International Relations of Ukraine: Research and Findings, Issue 18: Interagency Collection of Scientific Papers], s. 81–92. (in Ukrainian).
- Yugoslavskaya kompartiya vo vlasti ubije i shpionov. Rezolyuciya Informacionnogo byuro. Soveshanie Informacionnogo byuro kommunisticheskij i rabochij partij v Vengrii vo vtoroj polovine noyabrya 1949 g. [The Yugoslav Communist Party is dominated by killers and spies. Resolution of the Information Bureau, Meeting of the Information Bureau of Communist and Workers Parties in Hungary in the second half of November 1949], Moskva, 1949, s. 23–27. (in Russian).

SUMMARY

CAMPAIGN AGAINST OF THE SLOVAK «BOURGEOIS NATIONALISTS» IN
CZECHOSLOVAKIA (1948 – 1951)

Ihor Shnitser

Candidate of History, Docent, Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University»

The article deals with the case of the Slovak «bourgeois nationalists» in Czechoslovakia from 1948 to 1951. The research methodology is based on the general scientific principles of historicism and objectivity. The implementation of these principles made it possible to avoid inconsistencies, inconsistencies, isolation from the objective historical process during the research. The author traces the influence of external and internal factors on the beginning and the course of the campaign against the Slovak «bourgeois nationalists», who were among the dangerous «enemies of the state». He emphasizes that the followers of the 'bourgeois nationalism' ranking among the elite of the Communist Party were accused of creating a common political bloc with the Slovak bourgeoisie to preserve the maximum independence of the Slovak authorities in Czechoslovakia. Later on, they were also accused of the willing to restore the Slovak state and the separatism. This article attempts to show that the unresolved issue in the Czechoslovakia following the February Coup in 1948 was one of the reasons for the intensified political struggle in the ranks of the Communist Party and adversely affected Czech-Slovak relations within the country. The author covers the course of the campaign against the Slovak «bourgeois nationalists» in the context of other political processes in Czechoslovakia and the countries of the socialist camp. He notes that the state, political and party activist G. Husak, who was a supporter of equality in Czech-Slovak relations and at the final stage of World War II supported the idea of a federal structure of Czechoslovakia, was the main accused under this case. The campaign against the Slovak «bourgeois nationalists» from 1948 to 1951 testified that the official authorities did not plan to resolve the Slovak question in Czechoslovakia.

Keywords: Czechoslovakia, Communist Party, Slovak «bourgeois nationalism», G. Husak, L. Novomesky.

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В УГОРЩИНІ В 1956 – 1989 рр.

Скиба Іванна Іванівна

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: ivanna.skyba@uzhnu.edu.ua

<http://orcid.org/0000-0001-7967-163X>

Метою статті є характеристика державно-церковних відносин в Угорській Народній Республіці у період правління Яноша Кадара (1956 – 1989 рр.). На основі аналізу угорської історіографії прагнемо показати, що підтримкою успішної політики угорської влади після революційних подій 1956 р. було покращення життєвого рівня населення, досягнення суспільної злагоди та велика терпимість і гнучкість в релігійній сфері. Саме у цей час в країні були врегульовані відносини з «історичними» церквами – католицькою та протестантськими (реформатська і лютеранська). Наголошується, що впродовж 50-х років ХХ ст. владі вдалося перетворити частину кліру в слухняне знаряддя здійснення своєї внутрішньої та зовнішньої політики. Нескореним залишався примас угорської католицької церкви Й. Міндсенці (József Mindszenty), який виступав проти чинного політичного режиму в країні. У статті відзначено, що представники різних конфесій не брали надто активної участі у революційних подіях 1956 р., однак підтримали своїх співвітчизників. На основі аналізу наукової літератури встановлено, що успішною була церковна політика Угорщини у 1960-х роках, оскільки католицька та протестантські церкви, примирившись з умовами релігійної свободи, наданої Угорською соціалістичною робітничою партією, допомагали державі проводити політику народного фронту в боротьбі за соціалізм. Відзначено, що на окрему увагу заслуговують відносини угорської влади з Ватиканом, які завершилися підписанням угод у 60–70-х роках ХХ ст. та візитом Яноша Кадара до папи Павла VI у 1977 р. Янош Кадар став першим комуністичним лідером, який перетнув поріг Ватикану. У 1980-х роках вплив держави на церковне життя послабився, а в результаті суспільно-політичних змін наприкінці 80-х років церква в Угорщині здобула повну свободу.

Ключові слова: католицька церква, протестантські церкви, державно-церковні відносини, єпископ, Державне управління у справах церков, Угорська соціалістична робітничка партія.

Постановка проблеми. Успіхи Угорської Народної Республіки у 1960 – 1970-х роках пов'язані з іменем Я. Кадара, який керував країною понад тридцять років, починаючи з 1956 р. Серед інших керівників соціалістичних країн він виокремлювався масштабом своєї особистості та увагою до людей. В основі успішної політики угорського лідера після революційних подій 1956 р. було покращення життєвого рівня населення, досягнення суспільної злагоди, більша, ніж в інших країнах-сателітах Радянського Союзу, ступінь свобод, велика терпимість та гнучкість в культурній і релігійній сферах. Саме за правління Я. Кадара були врегульовані відносини з католиками, протестантами та іншими конфесіями, укладено угоду з Ватиканом, а в 1977 р. відбувся візит Я. Кадара до папи Павла VI [Tabajdi, 2017, old. 55]. Серед когорти впливових угорських комуністичних лідерів, тільки Я. Кадару вдалося перетворити радянську модель соціалізму в «соціалізм з людським обличчям» та демократизувати авторитарну систему правління. Разом з тим, «кадаризм», як система політичних прийомів, мав об'єктивні історичні ліміти. Я. Кадар, віддаючи належне ролі і досвіду КППС, прагнув здійснити органічний зв'язок міжнародних стандартів і національних інтересів в суспільно-політичному, економічному, культурному та релігійному житті країни. З часом він став авторитетним та ефективним політиком, а політична система, пов'язана з його іменем, в 70-х роках ХХ ст. набула рис гуманного соціалізму.

Аналіз досліджень. Історіографія запропонованої теми представлена, насамперед, угорською науковою літературою. З огляду на відсутність спеціальних досліджень у сучасній українській історичній науці, впливає й актуальність цієї проблеми. Угорська історіографія як дотрансформаційного, так і сучасного періоду детально досліджує період правління Я. Кадара, називаючи цей відрізок історії «епохою Кадара». Зауважимо, що угорські історики активно вивчають не тільки політичну та економічну історію Угорщини 1956 – 1989 рр., але й державно-церковні відносини, які мали великий вплив на проведення політики консолідації, метою якої була деполітизація угорського суспільства. Серед угорських дослідників відзначимо Норберта Іжака [Izsák, 2017, old. 56–77], Марту Балог [Balogh, 2013, old. 53–63], Золтана Ройкі [Rajki], Міклоша Явора [Javor, 2017, old. 53–71], Пейтера Шоша [Sas, 2016, old. 62–81], Балажа Зетца [Czetz, 2008, old. 48–59], Габора Тобойді [Tabajdi, 2017, old. 48–57], Яноша М. Райнера [Rajner, 2010], Аттілу Соколцої [Szokolczai, 2010] та інших. В Угорщині опубліковано чимало документів, спогадів єпископів, в яких йдеться про непрості взаємини між церквою та державою, починаючи з кінця 1940-х років.

Активно досліджують новітню історію Угорщини та міжнародні відносини у Центральній і Південно-Східній Європі у післявоєнний період сучасні російські історики, зокрема А. С. Стикалін [Стыкалин, 2013, с. 38–58]. Важливими є спогади

перекладача та референта ЦК КПРС, який працював з Я. Кадаром, В. С. Байкова [Байков, 2016].

В українській історіографії досліджувана проблема практично не представлена. Серед наявних нечисельних публікацій з історії суспільно-політичних процесів в Угорщині, починаючи з другої половини 60-х років ХХ ст., відзначимо автореферати кандидатських дисертацій Є. Кіш та М. Юнгера [Кіш, 1998; Юнгер, 2018].

Постановка цілей. Метою даної публікації є дослідження державно-церковних відносин в Угорщині у період правління Я. Кадара (1956 – 1989 рр.). На основі угорської історіографії, прагнемо показати динаміку цих взаємин, починаючи від пошуку компромісу на початку 1950-х років, їхнього загострення після революційних подій 1956 р. та нормалізації у 60-70-х роках ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. В Угорщині великий вплив на суспільне і культурне життя мали «історичні» церкви – католицька та протестантські (реформатська і лютеранська). Згідно з даними 1949 р., римо-католиками себе ідентифікували 67,8 % населення, реформатами (кальвіністами) – 21,9 %, лютеранами (євангелістами) – 5,2 %, греко-католиками – 2,7 %, православними – 0,4 %, євреями – 1,5 % [Nagy, 2014, old. 12]. Сильними були політичні та економічні позиції «історичних» церков, а особливо великою була їхня роль в управлінні шкільною системою. Ще на початку 1920-х років міністр освіти і культів граф К. Клебельсберг (Kuno Imre Klebelsberg) сформував мету церкви: «Боротьба йде між церквою і соціалізмом... У зв'язку з цим, на угорські церкви лягає величезна відповідальність. Тільки сильна церква зможе протидіяти дехристиянізації людського духу» [Стыкалин, 2013, с. 39]. Після Другої світової війни, коаліційні лівоцентристські уряди в Угорщині взяли курс на обмеження політичної й економічної діяльності церкви. Глава (примас) католицької церкви володів правом накладати вето на прийняття будь-якого закону, що стосується діяльності кліру. Існувала також практика попереднього ознайомлення єпископату з усіма законопроектами, що проходили через парламент. Єпископи та інші церковні ієрархи (католики і протестанти) автоматично входили до верхньої палати угорського парламенту. Католицькій церкві належало понад 15 % всіх земельних угідь. До 1948 р. під контролем церковних адміністрацій перебувало 67 % початкових шкіл, половина гімназій, 80 % педагогічних училищ, деякі вищі навчальні заклади. Після Другої світової війни, в результаті аграрної реформи 1945 р., католицький клір втратив понад 90% своїх земельних володінь. Проте провідне становище церков в управлінні шкільною системою зберіглося до літа 1948 р. [Стыкалин, 2013, с. 40].

З 1945 р. примасом угорської католицької церкви, єпископом Естергомським, а з 1946 р. – кардиналом, був Й. Міндсенті (József Mindszenty). Єпископ виступав проти комуністичного режиму та обмеження впливу католицького кліру у всіх сферах суспільного життя. Така позиція кардинала викликала негативну реакцію з боку чинної влади і

26 грудня 1948 р. Й. Міндсенті (József Mindszenty) був заарештований [Czetz, 2008, old. 48, 54], а в лютому 1949 р. засуджений до довічного ув'язнення [Байков, 2016, с. 143]. Проти арешту єпископа висловився навіть папа Пій XII та ООН у квітні 1949 р. [Izsák, 2017, old. 56]. Після арешту Й. Міндсенті (József Mindszenty), обов'язки глави католицької церкви виконував єпископ Й. Грес (József Grósz). Щоправда, він також був заарештований у 1951 р. за «антидержавну змову». Вийшовши на волю у 1956 р., продовжив виконувати свої обов'язки [Szöts].

У травні 1948 р., під тиском М. Ракоші (Mátyás Rákosi), від посади відмовився реформатський єпископ Л. Равос (László Ravasz), а в жовтні 1948 р. був ув'язнений глава лютеранської церкви Л. Ордош (Lajos Ordass). У цьому ж році реформатська та лютеранська церкви підписали угоду з комуністичною владою, яка регулювала їхні відносини. Згідно з угодою, за церквами закріплювалося право на автономію, можливість займатися соціальною та благодійною діяльністю, навчати дітей в школах Закону Божому [Jávog, 2017, old. 53]. Утиски протестантської церкви особливо негативно були сприйняті у східній частині країни, де кальвіністи та лютерани мали досить сильні позиції.

На початку 1950-х років католицькі ієрархи також погодилися на вимушені поступки чинній владі. Влітку 1950 р. було підписано угоду між католицькою церквою і владою, відповідно до якої остання зобов'язалася забезпечити належні умови для задоволення релігійних потреб населення в обмін на політичну лояльність. Крім того, церква опинилася у повній фінансовій залежності від держави. Офіційною підтримкою угорської комуністичної влади користувався ініційований у 1950 р. державою і не визнаний Ватиканом «рух священників за мир» [Стыкалин, 2013, с. 40]. Священники, які примкнули до цього руху, вбачали в ньому гарантію свого виживання, а іноді просто спосіб отримання коштів від місцевих органів влади на ремонт храмів. Однак насправді стався розкол в церковному середовищі: владі вдалося перетворити частину кліру в слухняне знаряддя здійснення своєї внутрішньої та прорадянської зовнішньої політики. Тих, хто не погоджувався співпрацювати з режимом, заарештовували. Зокрема, з 1946 р. до 1972 р. ув'язнено 1500-2000 католиків, які були не тільки священнослужителями, але й вірниками цієї конфесії [Szöts].

В умовах суспільно-політичного піднесення, що відбулося в Угорщині під впливом ХХ з'їзду КПРС (1956 р.), католицька церква помітно активізувалася. Щодо драматичних жовтневих подій 1956 р., то, слід відзначити, що представники «історичних» церков не брали в них активної участі. Однак вже з перших буремних днів лунали заклики з вимогою звільнити Й. Міндсенті (József Mindszenty), який з літа 1956 р. знаходився під домашнім арештом. Після звільнення, єпископ відразу ж розпочав не тільки церковну, а й політичну діяльність. З листопада 1956 р. Й. Міндсенті (József Mindszenty) виступив з промовою на радіо, в якій назвав події в Угорщині не революцією, а визвольною війною, боротьбою

угорців за свободу [A katolikos egyház, 2018, old. 98–99]. Загалом, єпископ виголосив програму, яка показувала позицію правоконсервативного напрямку угорського політикуму. Після радянського вторгнення 4 листопада 1956 р., Й. Міндсенті (József Mindszenty) отримав політичний прихисток у посольстві США в Угорщині [Szakolczai, 2010, old. 89]. Показово, що саме в цей час у політиці Ватикану переважала позиція, спрямована на компроміс з урядом Я. Кадара. У Ватикані не були категорично налаштовані проти нової угорської влади, однак вимагали хоча б мінімальної автономії для католицької церкви і створення сприятливих умов для задоволення релігійних потреб населення. Як внутрішньополітичні, так і зовнішньополітичні обставини змушували владу здійснювати обережний, компромісний курс, уникаючи конфронтації з мільйонами вірників. У січні 1957 р. уряд видав декларацію, яка забезпечувала релігійні свободи в країні. Держава зобов'язалася дотримуватися підписаних раніше з церквами домовленостей, розв'язувати всі спірні питання шляхом переговорів, обіцяла створити умови для факультативного навчання дітей основам релігії [Balogh].

Протестантські душпастирі, які підтримали революцію 1956 р., 1 листопада створили Загальноугорський комітет реформатської церкви на чолі з Л. Ровосом (László Ravasz), якого було визнано легітимним єпископом (до 1957 р.) [Sas, 2016, old. 62]. Пізніше Л. Ровос (László Ravasz) у своїх спогадах писав, що очолюваний ним «реформатський рух за оновлення (демократизацію)» не був політичним, духовні пастирі були на боці народу, хотіли встановлення порядку, налагодження виробництва і повністю дотримувалися угоди, підписаної у 1948 р. з державою [Jávör, 2017, old. 58]. Відзначимо, якщо порівняти промови Й. Міндсенті (József Mindszenty) з виступами Л. Ровоса (László Ravasz) та Л. Ордоша (Lajos Ordass), то очевидно, що останні були поміркованішими.

Починаючи з другої половини 1950-х років, церковну політику угорської влади, насамперед, визначало Державне управління у справах церков, Центральний комітет Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) та Міністерство внутрішніх справ. Держуправління у справах церков тісно співпрацювало з Департаментом агітації та пропаганди ЦК УСРП, партійними комітетами Будапешта та округу, церковними відомствами інших соціалістичних країн, Міністерством закордонних справ, Міністерством освіти, Комуністичною молодіжною лігою [Rajki]. 7 березня 1957 р. Держуправління у справах церков оприлюднило указ, згідно з яким Й. Міндсенті (József Mindszenty) було позбавлено функцій глави католицької церкви Угорщини. Також указ президії Угорської Народної Республіки від 1957 р. посилював втручання держави у внутрішні справи церков, зокрема, в процес призначення не тільки єпископів та настоятелів монастирів, а й парафіяльних священників. У квітні-травні 1957 р. створено Всеугорський реформатський комітет миру та Всеугорський католицький комітет миру, які підтримали «рух священників за мир»

[Balogh, 2013, old. 56]. Влітку 1957 р. попередні угоди з «історичними» церквами були поновлені та доповнені. Державне управління у справах церков «демократизувало» заклади освіти, які готували священнослужителів. Папські енцикліки, укази, циркуляри та положення можна було виголошувати лише після узгодження з Держуправлінням у справах церков [Balogh]. ЦК УСРП визначив головні умови співпраці між державою та церквою: 1) церкви повинні підтримувати державницький курс Угорської Народної Республіки; 2) виховувати вірників таким чином, щоб вони дотримувалися законів та будували «соціалістичну батьківщину»; 3) робити внесок у боротьбу за світовий мир як прихильники міжнародного руху за мир; 4) боротися з реакційними проявами у своєму середовищі; 5) залучати «найкращих представників духовенства» до соціальних та масових заходів; 6) взаємодіяти з молоддю лише у контексті шкільного релігійного навчання; 7) держава забезпечуватиме фінансову підтримку церков. Про успіх державної політики у сфері релігії свідчить той факт, що до літа 1958 р. 260 з 600 ключових посад у католицькій церкві, 110 зі 150 у реформатській та 24 із 30 у лютеранській знаходились у руках «своїх» служителів. Згідно з даними Держуправління у справах церков, 60-70 % духовенства були політично нейтральними. Інші – лояльні та «реакційні» священники, становили лише 10-15 % [Rajki]. Проте вже з 1958 р. знову стала переважати компромісна політика держави щодо церкви. У постанові ЦК УСРП від 22 липня 1958 р. стверджувалося, що проголошена політика широкого народного фронту в боротьбі за соціалізм передбачає серед іншого союз атеїстів та віруючих в інтересах зміцнення народної демократії [Balogh, 2013, old. 56–57]. Ідеолог УСРП Д. Каллої (Gyula Kállai) у червні 1958 р. зауважив радянському дипломатові: «Нам не вигідно зіштовхувати людей, відданих народній демократії, ми не будемо обмежувати релігійність». Щоправда, дві хвили арештів та обшуків проти «неблагонадійних» священників все ж таки відбулися у 1960 – 1961 рр. [Стыкалин, 2013, с. 53]. У рішенні ЦК УСРП від 1958 р. зазначалося: «Релігію, як засіб боротьби зі світоглядом, не слід плутати з методами боротьби з клерикальною реакцією. Поки ми використовуємо інструменти просвітницької роботи для подолання релігійного світогляду, ми також будемо використовувати всі засоби політичної та адміністративної боротьби проти церковної реакції» [Rajki]. До державних органів влади інформація про життя тієї чи іншої конфесії надходила наступним чином: 1) церковні лідери повинні були повідомляти про всі події, що стосуються діяльності церкви; 2) влада мала інформаторів, агентів, членів секретних служб у церквах як серед рядових священників, так і серед церковного керівництва. Крім того, всі лідери релігійних громад повинні були співпрацювати з державними органами влади [Egyházüldözés és egyházüldözők, 2010, old. 145–146].

З початку 1960-х років церковна політика в Угорській Народній Республіці зосереджувалася на боротьбі з релігійною ідеологією та протидією релігійній активності шляхом пропаганди «терпимої

поведінки» щодо вірників та церков. Завдяки цьому, нікого не переслідували через релігійні погляди. Проте на практиці релігійність була недоліком на шляху кар'єрного зростання. Влада співпрацювала з церквами, коли мова йшла про будівництво соціалізму, але вона боролася проти релігійного світогляду в школах, університетах, видавництві книг, пресі, на радіо та на телебаченні. І релігійність, і атеїзм держава використовувала у власній пропаганді.

Важливою подією для угорської держави були переговори з Ватиканом у душі «поетапної політики». Католицька церква Угорщини дотримувалася правил, визначених владою, що було необхідною умовою для здійснення міжнародної діяльності. Так 15 вересня 1964 р. Угорська Народна Республіка підписала угоду з Святим Престолом, згідно з якою Ватикан визнав політичний вектор, що його проводив Я. Кадар [Egyházüldözés és egyházüldözők, 2010, old. 151]. Крім того, вперше після Другої світової війни, Москва погодилася на те, щоб країна, що входила до сфери її впливу, підписала угоду з Ватиканом. Відповідно, Ватикан вперше вів переговори з комуністичною владою як з партнером. [Balogh, 2013, old. 59]. «Лід зламався на хвилі II Ватиканського собору, який дав можливість деяким єпископам зі східних країн заговорити. Таким чином, крок за кроком, інформація доходила до Святого Престолу», – написав у своїх мемуарах архієпископ А. Казаролі (Agostino Casaroli) [Bertalan, 2012, old. 13]. Переговори між Ватиканом та Угорщиною розпочалися у 1961 р. Вже у 1962 р. на перше засідання II Ватиканського синоду запросили 9 єпископів з Угорщини, на друге (1963 р.) – 15, на третє (1964 р.) – 14, на четверте (1965 р.) – 13. З 1963 р. переговори від імені Ватикану вів архієпископ А. Казаролі (Agostino Casaroli), а з боку Угорщини – Й. Прантнер (József Prantner) – тодішній очільник Держуправління у справах церков. Цікавими є спогади А.Казаролі (Agostino Casaroli) з приводу того, хто ж зробив перший крок назустріч переговорному процесу. На його думку, ініціатором був М. Хрущов, коли, за його настановою, представник Радянського Союзу 25 листопада 1961 р. привітав папу Іоана XXIII з 80-річчям [Izsák, 2017, с. 59–60].

Церковну політику Угорщини у другій половині 1960-х років можна назвати успішною. Різні конфесії, змирившись з умовами релігійної свободи, наданої УСРП, допомагали державі провадити визначений курс. Кількість лояльних до чинної влади священників збільшувалася, а інші – «реакційні», були ізольовані. Станом на 1972 р. в Угорщині нараховувалося 71,3 % римо- і греко-католиків, 21,1 % – реформатів (кальвіністів), 4,2 % – лютеран (євангелістів), 0,4 % – євреїв, 0,2 % – вірників інших конфесій [Nagy, 2014, old. 18].

21 травня 1971 р. була підписана чергова угода між Угорською Народною Республікою та Ватиканом. Зміст угоди не був оприлюднений, однак кардинал Й. Міндсенті (József Mindszenty) виїхав з Угорщини у вересні 1971 р. [Izsák, 2017, с. 63]. Угорська влада помилювала єпископа і припинила

кримінальне провадження проти нього. Платою за звільнення 80-річного кардинала була обіцянка повернути Угорщині національну реліквію – корону святого Іштвана, що потрапила до США наприкінці Другої світової війни. Сталося те, проти чого єпископ виступав ще з 1947 р.: він наполягав, щоб корона перебувала у Ватикані до тих пір, поки в його рідній Угорщині комуністи не будуть позбавлені влади. Виїхавши з Угорщини до Риму, в грудні 1973 р. Й. Міндсенті (József Mindszenty) був звільнений Ватиканом від обов'язків глави угорської католицької церкви. Останні роки єпископ прожив в Австрії, помер у 1975 р., перепохований в Угорщині у 1990 р. [Байков, 2016, с. 143]. Наприкінці 1973 р. папа Павло VI оголосив крісло архієпископа в Естергомі вільним, у зв'язку з чим 10 лютого 1976 р. цю посаду зайняв Л. Лейкої (László Lékai) [Rajner, 2010, old. 68]. Новий очільник католицької церкви намагався підтримувати дружні відносини з атеїстичною владою. Головний вектор церковної політики в країні ставав дедалі прагматичнішим. Правління Я. Кадара вже чітко характеризувалося тезою, що «поки церква існує, її потрібно використовувати» [Balogh]. Заради власної вигоди, чинна влада не розглядала церкву як ворога, надаючи їй мінімум простору для самостійної діяльності. В обмін за ці незначні поступки або, як сказав Л. Лейкої (László Lékai), – «малі кроки», церква, зі свого боку, підтримувала думку, що в соціалістичному суспільстві віруюча людина може забезпечувати свої релігійні потреби на належному рівні [Rajner, 2010, old. 68–69].

Згідно з даними Держуправління у справах церков, у період з 1951 р. по 1988 р. 118 католицьких священників, 74 протестантських, а також представників інших конфесій (загалом 192 особи) отримали високі державні відзнаки. Прагнення влади заручитися підтримкою церков добре ілюструє процес надання їхнім лідерам державних нагород. Зокрема, впродовж 1980 – 1985 рр. кардинал Л. Лейкої (László Lékai), реформатський єпископ Т. Борто (Tibor Bartha) та єпископ лютеранської церкви З. Калді (Zoltán Káldy) були нагороджені прапором Угорської Народної Республіки, прикрашеним рубінами [Tabajdi, 2017, old. 55].

Подією міжнародного значення стала зустріч папи Павла VI та Я. Кадара 9 червня 1977 р. Значущість цього візиту полягає в тому, що Я. Кадар став першим комуністичним лідером, який перетнув поріг Ватикану [Balogh, 2013, old. 61]. Папа Павло VI прийняв секретаря УСРП у власній бібліотеці. На зустрічі також були присутні міністр закордонних справ Угорщини Ф. Пуїо (Frigyes Pujó) та архієпископ А. Казаролі (Agostino Casaroli). Павло VI не приховував, що його зустріч з Я. Кадаром матиме історичне значення, а лідер Угорської Народної Республіки відзначив, що завершився складний період у відносинах держави та церкви [Izsák, 2017, с. 65–66].

На початку 1980-х років церковне життя в Угорщині, власне, як і сама державна політика у сфері релігії, вже мали ознаки серйозної внутрішньої кризи. Послаблювався вплив держави на церкви, припинилася боротьба проти релігійного світогляду.

Наприкінці 1980-х років події як на міжнародній арені, так і у внутрішньому політичному житті Угорщини прискорювалися. Було очевидним те, що Радянський Союз втрачає свої позиції в Центральній Європі. З метою збереження влади, УСРП приступила до демократизації суспільно-політичного, культурного та релігійного життя. До кінця 80-х років ХХ ст. вплив держави на церкву набув формального характеру, всі конфесії активно брали участь у створенні нового релігійного законодавства. Зокрема, єпископ Естергомський Л. Пашкої (László Paskai) запропонував ввести альтернативну військову службу. 30 червня 1989 р. було ліквідовано Державне управління у справах церков, натомість створено Загальноугорську раду у справах релігій [Balogh, 2013, old. 61]. Зрештою, в результаті суспільно-політичної трансформації наприкінці 1980-х років церква в Угорщині здобула повну свободу.

Висновки. Отже, церковну політику Я. Кадара загалом можна вважати успішною, оскільки не було жодної іншої центральноєвропейської країни, де церкви мали б більше свободи, ніж в Угорщині. Прийшовши до влади за сприяння вищого радянського керівництва у 1956 р., Я. Кадар ефективно керував Угорщиною, намагаючись консолідувати угорське суспільство не лише шляхом підвищення матеріального добробуту населення, але й надавши можливість на належному рівні забезпечувати релігійні потреби.

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років католицькі та протестантські ієрархи погодилися

бути лояльними до чинної влади в обмін на збереження можливості провадити свою діяльність та забезпечити належні умови для задоволення релігійних потреб населення. На основі цього, державою був сформований «рух священників за мир». Щоправда, не всі авторитетні керівники церкви співпрацювали з комуністичною владою. Безкомпромісним залишався примас угорської католицької церкви Й. Міндсенти (József Mindszenty). Проти «неблагонадійних» та «реакційних» душпастирів проводилися арешти. Після революційних подій 1956 р., держава взяла курс на союз з церквами в інтересах зміцнення народної демократії шляхом пропаганди «терпимої поведінки» щодо вірників та конфесій. Наступним етапом державно-церковної взаємодії стали переговори з Ватиканом у 60-70-х роках ХХ ст., що було важливою подією для країн так званого соціалістичного табору. Не зважаючи на доволі складні відносини між комуністичною владою та католицькою церквою, Я. Кадару вдалося знайти компроміс з католиками та заручитися підтримкою Святого Престолу.

1980-і роки внесли свої корективи, зокрема, і в державно-церковні відносини в Угорщині. Вплив держави на релігійне життя ставав дедалі слабшим, змінювалася система міжнародних відносин, що, зрештою, призвело до суспільно-політичної трансформації в Угорщині наприкінці 1980-х років та повної релігійної свободи.

Список використаних джерел

- A katolikus egyház és az 1956-os forradalom*, 2018. Botos Katalin, Bp., 179 old.
- Balogh, M., *Egyház és egyházipolitika a Kádár rendszerben* [Online]. Доступно: https://www.eszmelet.hu/balogh_margit-egyhazi-es-egyhazi-politika-a-kadar-rendszerben/ (дата звернення: 08.03. 2020).
- Balogh, M., 2013. *Lojalitás vagy szembenállás? A magyar katolikus egyház és a kádári szövetségi politika*, Korunk, Október, old. 53–63.
- Bertalan, P., 2012. Fejér megye egyházipolitikai mozgásai, 1957 – 1968, *Egyháztörténeti szemle* 13, 1.szám, old. 3–25.
- Czetz, B., 2008. Mindszenty Bodajkon. Dokumentum, *Egyháztörténeti szemle* 9, 1.szám, old. 48–59.
- Izsák, N., 2017. Kádár János a Vatikánban, *Egyháztörténeti szemle* 18, 1.szám, old. 56–77.
- Jávor, M., 2017. A «reakció» letörése és az együttműködő vonal újjászervezése a Magyarországi Református és Evangélikus Egyházakban 1956 után, *Egyháztörténeti szemle* 17, 1.szám, old. 53–71.
- Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*, 2010. Soós V., Szabó Cs., Szigeti L., Bp., 159 old.
- Nagy, P.-T., 2014. A felekezeti statisztika a népszámlálásban és a szociológiában, *Kisebbség-kutatás. Minority studies*, 23. évfolyam, 3. szám, old. 6–35.
- Rajki, Z., Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban [Online]. Доступно: <http://www.unimiskolc.hu/~egyhort/cikkek/rajki-kadar.htm> (дата звернення: 08.03. 2020).
- Rajner M, J., 2010. A Kádár korszak. 1956 – 1989, *Magyarország története*, 22, Romsics Ignác, Bp., 112 old.
- Sas, P., 2016. Ravasz László dunamelléki református püspök hivatalos levelezéséből, *Egyháztörténeti szemle* XVIII, 3.szám, old. 62–81.
- Szakolczai, A., 2010. Az 1956-os forradalom és szabadságharc, *Magyarország története*, 21, Romsics Ignác, Bp., 112 old.
- Szöts, Z.-O., A kommunizmus támadása a keresztény egyházak ellen – A Mindszenty-per hetven év távlatából [Online]. Доступно: <http://ujkor.hu/content/kommunizmus-tamadasa-kereszteny-egyhazi-ellen-mindszenty-per-hetven-ev-tavlatabol?fbclid=IwAR3SIU6YI0bSBQ-RphyqgWfJVe1YTB-cxUBGfphcMWMmSk7CCJGIGCoGzx0> (дата звернення: 29.03. 2020).
- Tabajdi, G., 2017. Kádár János és az egyházak, *Rubikon*, 4.szám, old. 48–57.
- Байков, В., 2016. *1956. Венгрия глазами очевидца*, Москва, 152 с.
- Кіш, С., 1998. *Суспільно-політична трансформація в Угорщині. 1966 – 1990 рр.* Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Ужгород, 18 с.
- Скиба, І., 2020. Католицька церква в Угорщині в епоху «кадаризму» (1956 – 1989 рр.), *І Міжнародна науково-практична інтернет-конференція. Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі: зимові диспути (Дніпро, 2020 р., 6-7 лютого)*, Дніпро, т. 3, с. 198–203.
- Стыкалин, А., 2013. Кардинал Миндсенти, *Вопросы истории*, № 7, с. 38–58.
- Юнгер, М., 2018. *Антикомуністична опозиція в Угорщині (1968 – 1990 рр.)*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, К., 23 с.

References

- A katolikus egyház és az 1956-os forradalom* [The Catholic Church and the 1956 Revolution], 2018. Botos Katalin, Bp., 179 old. (in Hungarian).
- Bajkov, V., 2016. 1956. *Vengrija glazami ochevidca* [Hungary through the eyes of an eyewitness], Moskva, 152 s. (in Russian).
- Balogh, M., 2013. Lojalitás vagy szembenállás? A magyar katolikus egyház és a kádári szövetségi politika [Loyalty or opposition? The Hungarian Catholic Church and Kádár federal policy], *Korunk*, Október, old. 53–63. (in Hungarian).
- Balogh, M., Egyház és egyházipolitika a Kádár rendszerben [Church and Church Policy in the Kádár System]. [Online]. Dostupno: https://www.eszmelet.hu/balogh_margit-egyhaz-es-egyhazpolitika-a-kadar-rendszerben/ (data zvernennja: 08.03. 2020). (in Hungarian).
- Bertalan, P., 2012. Fejér megye egyházipolitikai mozgásai, 1957 – 1968 [Church political movements of Fejér region, 1957 – 1968], *Egyháztörténeti szemle* 13, 1. szám, old. 3–25. (in Hungarian).
- Czetz, B., 2008. Mindszenty Bodajkon. Dokumentum [Mindszenty on Bodajkon. Document], *Egyháztörténeti szemle* 9, 1. szám, old. 48–59. (in Hungarian).
- Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban* [Church persecution and persecution in the Kádár era], 2010. Soós V., Szabó Cs., Szigeti L., Bp., 159 old. (in Hungarian).
- Izsák, N., 2017. Kádár János a Vatikánban [Janos Kádár in the Vatican], *Egyháztörténeti szemle* 18, 1.szám, old. 56–77. (in Hungarian).
- Jávor, M., 2017. A «reakció» letörése és az együttműködő vonal újjászervezése a Magyarországi Református és Evangélikus Egyházakban 1956 után [Breaking the "reaction" and reorganizing the cooperative line in the Hungarian Reformed and Lutheran Churches after 1956], *Egyháztörténeti szemle* 17, 1.szám, old. 53–71. (in Hungarian).
- Kish, Ye., 1998. *Suspil'no-politychna transformaciya v Ugorshhy'ni. 1966 – 1990 rr.* [Sustainably-political transformation in Hungary. 1966 – 1990]. Avtoreferat dy'sertaciyi na zdobuttya naukovogo stupenya kandy`data istory`chny`x nauk, Uzhgorod, 18 s. pp. (in Ukrainian).
- Nagy, P.-T., 2014. A felekezeti statisztika a népszámlálásban és a szociológiában [Religious statistics in census and sociology], *Kisebbség-kutatás. Minority studies*, 23. évfolyam, 3. szám, old. 6–35. (in Hungarian).
- Rajki, Z., Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban [Characteristics of the relationship between the state and the church in the Kádár era]. [Online]. Dostupno: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/rajki-kadar.htm> (data zvernennja: 08.03. 2020). (in Hungarian).
- Rajner M, J., 2010. A Kádár korszak. 1956 – 1989 [The Kádár era. 1956 – 1989], *Magyarország története*, 22, Romsics Ignác, Bp., 112 old. (in Hungarian).
- Sas, P., 2016. Ravasz László dunamelléki református püspök hivatalos levelezéséből [From the official correspondence of László Ravasz, Reformed Bishop of the Danube River], *Egyháztörténeti szemle XVIII*, 3.szám, old. 62–81. (in Hungarian).
- Skyba, I., 2020. Katolytska tserkva v Uhorschyni v epokhu «kadarizmu» (1956-1989 rr.) [The Catholic Church in Hungary in the Age of "Cadarism" (1956-1989)], *I Mizhnarodna naukovo-praktychna internet-konferentsiia. Intehratsiia osvity, nauky ta biznesu v suchasnomu seredovyschi: zymovi dysputy (Dnipro, 2020 r., 6-7 liutoho)*, Dnipro, т. 3, s. 198–203. (in Ukrainian).
- Stykalin, A., 2013. *Kardinal Mindsenti* [Cardinal Mindsenty], *Voprosy istorii*, № 7, s. 38–58. (in Russian).
- Szakolczai, A., 2010. Az 1956-os forradalom és szabadságharc [The 1956 Revolution and War of Independence], *Magyarország története*, 21, Romsics Ignác, Bp., 112 old (in Hungarian).
- Szöts, Z.-O., A kommunizmus támadása a keresztény egyházak ellen – A Mindszenty-per hetven év távlatából [Attack on Communism against Christian Churches – From the Seventy Years of Mindszenty]. [Online]. Dostupno: // <http://ujkor.hu/content/kommunizmus-tamadasa-kereszteny-egyhazak-ellen-mindszenty-per-hetven-ev-tavlatabol?fbclid=IwAR3SIU6YIObsBQ-RphyqgWfJVe1YTB-cxUBGfphcMWMmSk7CCJGIGCoGzx0> (data zvernennja: 29.03. 2020). (in Hungarian).
- Tabajdi, G., 2017. Kádár János és az egyházak [Janos Kádár and the churches], *Rubikon*, 4.szám, old. 48–57. (in Hungarian).
- Yunger, M., 2018. *Anty`komunisty`chna opozy`ciya v Ugorshhy'ni (1968-1990 rr.)* [Anti-communist opposition in Hungary (1968 – 1990)]. Avtoreferat dy'sertaciyi na zdobuttya naukovogo stupenya kandy`data istory`chny`x nauk, K., 23 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

GOVERNMENT-CHURCH RELATIONS IN HUNGARY IN 1956 – 1989

Ivanna Skyba

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Modern Ukrainian History and Foreign Countries, SHEE «Uzhhorod National University

The purpose of the article is to briefly describe the government-church relations in the Hungarian People's Republic during the reign of J. Kadar (1956 –1989). Based on the analysis of Hungarian historiography, we seek to show that at the heart of the successful policy of the Hungarian authorities after the revolutionary events of 1956 there was an improvement of living standards of the population, the achievement of social harmony and considerable tolerance and flexibility in the religious sphere. At this particular time relations with «historical» churches – Catholic and Protestant – were settled in the country. It is noted that throughout the 1950s the authorities succeeded in turning part of the cleric into an obedient instrument for the implementation of their domestic and foreign policies. The Primas (Head) of the Hungarian Catholic Church, József Mindszenti, remained invincible and opposed to the socialist perspective of the country's development. The article makes a point that representatives of different faiths did not take too active part in the revolutionary events of 1956, but supported their compatriots. On the basis of scientific literature analysis it was established that the church policy of Hungary in the 1960s was successful, as the Catholic and Protestant churches, having adapted to the conditions of religious freedom granted to the Hungarian Socialist Workers'

Party, helped the state to pursue a policy of «popular front in the struggle for socialism». It is pointed out that the attention is drawn to relations of the Hungarian authorities with Vatican, which ended with the signing of bilateral agreements in the 1960s-1970s and the visit of J. Kadar to Pope Pavel V; and in 1977 J. Kadar became the first communist leader to cross Vatican threshold. In the 1980s, the influence of the state on church life weakened, and as a result of social and political changes in the late 1980s, the church in Hungary was given full freedom.

Keywords: *Catholic Church, Protestant Churches, government-church relations, bishop, priests, State Office for Churches, the Hungarian Socialist Workers' Party.*

ІСТОРИОСОФІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЦЕРКВОЮ АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ ІДЕЇ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ТА ІНДІЇ

Куриляк Валентина Василівна

докторантка кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька академія», м. Острог

E-mail: valentina.kuryliak@gmail.com

http://orcid.org/0000-0001-5245-9700

У статті досліджено історичний та філософський контекст інтеграції принципів здорового способу життя у внутрішньо церковний простір Адвентистів сьомого дня. Робота має міждисциплінарний характер, написана на стику історії та філософії. Доведено, що адвентисти упродовж історії існування деномінації активно намагаються реалізовувати програми боротьби із залежностями від тютюну, алкоголю, наркотиків тощо на церковному, суспільному та національному рівнях. Встановлено, що Адвентисти сьомого дня під час проведення оздоровчих та профілактичних програм акцентують увагу на духовне здоров'я людини. Узагальнено практичний досвід результатів реалізації оздоровчих програм адвентистами на територіях Індії та України. В роботі представлено огляд змісту адвентистських оздоровчих програм. На закінчення дослідження представлено перелік напрямів роботи адвентистів у сфері здоров'я в Україні через телеканал «Надія», санаторії, лікарні, програми, печатні засоби тощо. Однак реалізація принципів здорового способу життя не є досить ефективною, оскільки досі до Церкви існує упереджене ставлення з боку суспільних та державних організацій України. А зі сторони українських адвентистів невміння втримати баланс між пропагандою власних доктрин та безкорисним служінням суспільству залишає суспільно-церковні відносини в напруженому стані.

Ключові слова: адвентизм, історіософія принципів здоров'я, шкідливі залежності, Індія, Україна.

Актуальність теми дослідження. Духовне та фізичне здоров'я людини є однією із ключових доктрин церкви Адвентистів сьомого дня. З 1863 р. (рік офіційної реєстрації деномінації) і до сьогодні адвентисти багато уваги приділяють питанням інтеграції принципів здорового способу життя в практичне життя вірян. Завдяки оздоровчим санаторіям, лікарням, госпіталям та профілактичним закладам по усьому світу адвентистам вдалося зайняти міцні позиції у цій галузі. Більше того секрети довгого життя адвентистів були представлені в американській національній телепрограмі «The Today Show». Сюжет для телепрограми знімали у місті Лома Лінда, яке розташоване недалеко від Лос-Анджелесу. Лома Лінда має найбільший у світі відсоток довгожителів, які дожили до 100 років і є членами церкви Адвентистів сьомого дня. Більше того місто віднесено до категорії так званих «блакитних зон», а унікальність довгожителів адвентистів полягає у тому, що їм вдалося досягти 100 річного віку в урбанізованих умовах. В той час як інші дві «блакитні зони» довгожителів світу розташовані на островах тихоого океану далеко від цивілізації. Під час трансляції передачі «NBC's Today» були представлені переваги слідування адвентистським принципам здорового способу життя із закликом до кожного займатися фізичними вправами та харчуватися здоровою їжею [Паседжи, 2017].

Виходячи з вище наведено маємо за мету виконати історичний та філософський аналіз практичної інтеграції принципів здорового способу життя в церкві Адвентистів сьомого дня на прикладі реалізації програми в країнах Індії та України. Актуальність дослідження обумовлюємо тим, що

тема фізичного та духовного здоров'я людей будь якої держави залишається кричущою особливо в XXI столітті.

Виклад основного матеріалу. Церква адвентистів сьомого дня вперше публічно представила ідею здорового способу життя у 1946 р. завдяки Американському товариству стримання (American Temperance Society), заснованому адвентистами. Товариство випустило брошуру під назвою «Вісник помірності» (Temperance Bulletin), де пропагувалися принципи реформи здоров'я, серед яких була відмова від вживання шкідливих речовин: тютюну, алкоголю та наркотиків. Крім зазначеного бюлетеня адвентисти в той час не використовували інших методів для поширення інформації про здоровий спосіб життя. Однак ситуація різко змінилася після 1946 р., коли Генеральна конференція розглянула програму «Стримання деномінації» та в 1947 р. організувала Міжнародну асоціацію стримання (International Temperance Association) та реформувала принцип роботи Американського товариства стримання.

Найголовніше було те, що виконавчим секретарем Американського товариства стримання був призначений Вільям А. Шарффенберг, який вже в 1948 р. сприяв створенню журналу для молоді «Слухай» (Listen). Також він заснував Національний комітет з профілактики алкоголізму та Інститут наукових досліджень з профілактики алкоголізму. Ці дві організації почали працювати за межами Сполучених Штатів Америки, згодом перетворившись на корисні суспільству дослідницькі інституції. А завдяки постійній організації та проведенню семінарів, конгресів та публічних виступів на тему, як жити за принципами здорового

способу життя, Вільям А. Шарффенберг зумів зацікавити не тільки адвентистів.

Крім того, у 1954 р. під керівництвом Шарффенберга деномінація випустила фільм про боротьбу з тютюнопалінням «Один на 20 000», згодом за яким вийшло ще декілька інших фільмів, присвячених тютюну та алкоголю. У 1962 р. церква АСД започаткувала «П'ятиденний план відмови від куріння». Ця програма широко використовувалася до 1980-х рр., а після була замінена програмою «Дихайте вільно», яка діє до цього часу. У 1960 р. Генеральна конференція створює «Відділ стримання» та призначає Шарффенберга своїм першим секретарем. Через 20 років цей відділ об'єднали з «Відділом охорони здоров'я» та сформували «Відділ охорони здоров'я та стримання». Однак незважаючи на рішучу адвентистську пропаганду програми «стримання», американський соціум холодно поставився до їхніх дій в цій галузі. Це було пов'язано із негативними тенденціями викликаними адвентистами, які порушували принципи здорового способу життя у 1980-х рр.

У відповідь Генеральна конференція створила Інститут алкоголізму і наркоманії для вивчення ситуації, яка склалась. Відтак, у ході багаторічного дослідження інститут виявив, що близько чверті студентів адвентистських коледжів і близько 15 відсотків дорослих та учнів середніх шкіл вживають алкоголь, хоча й у невеликій кількості. Стривожена цими даними, Церква АСД прагнула приділяти більше уваги щодо реалізації принципів ЗСЖ у розрізі шкільних навчальних програм. Як результат була організована кампанія з профілактики серед однолітків під назвою «Молодь молоді» [Land, 2005, s. 293–294].

У 1979 р. Церква АСД ініціювала перезйомку фільму під назвою «Один з 20 000», нову версію вже було перекладено на 14 мов світу. Фільм переглянуло понад 75 мільйонів людей. Більше того, цій фільм добре був прийнятий в Радянському Союзі. Він став поштовхом, щоб почати загальнонаціональну кампанію проти небезпеки куріння. На крилах успіху після фільму «Один на 20000» відділ стримання випустив ще п'ять антитютюнових фільмів, у яких, крім іншого, був показаний вплив куріння на ненароджену дитину та її зв'язок з ішемічною хворобою серця. Крім того, було випущено ще декілька фільмів, в яких розповідалось про приховану небезпеку алкоголю.

Один з цих фільмів, «Коло любові», з чорношкірими акторами, був розроблений спеціально для молодих людей американських міст, більшість із яких вживали наркотики або вже знаходилися в наркотичній залежності. Створені адвентистами фільми про куріння, спиртні напої і наркотики з ентузіазмом зустріли лідери поміркованих поглядів, які активно займалися розвитком освітніх питань молодих людей.

Однак, незважаючи на велику популярність фільмів про небезпечні наслідки від паління цигарок, дослідницька команда на чолі з доктором медицини Дж. Уейном Макфарландом і служителем Елманом Дж. Фолкенбергом виявила, що їхній перегляд не

надає прикритичної змоги курцям перебороти свою шкідливу звичку.

Програми: П'ятиденний план та «Чотиривимірний ключ».

Окрім показу фільмів, Дж. Уейн Макфарланд і Елманом Дж. Фолкенберг розробили підхід групової терапії, яка на п'яти послідовних вечірніх зустрічах демонструвала шкідливі наслідки куріння, а також висувала психологічні, духовні та моральні причини відмови від куріння. Зміни в дітві, правильне дихання, дружня підтримка і заклик до божественної допомоги – все це було введено як допоміжний засіб для прийняття позитивного рішення кинути курити.

Після декількох років всебічних досліджень у 1962 р. цей п'ятиденний план позбавлення залежності від куріння був презентований на сесії Генеральної конференції. Незабаром цю програму призначили для підготовки груп лікарів і служителів, і вона була проведена по всій території Сполучених Штатів. Практично відразу план запозичили адвентистські працівники в інших країнах, де він швидко став популярним. Організації, пов'язані з пропагандою про небезпеку куріння, такі як Американське онкологічне товариство, часто виступали співвиконавцями п'ятиденного плану, представляючи це як громадську роботу.

За допомогою реалізації п'ятиденних планів адвентисти сьомого дня змогли справити позитивний вплив в таких країнах як Сирія, Саудівська Аравія, Єгипет і Кувейт, де християнство зазвичай ігнорується. В католицьких країнах південної Європи п'ятиденні плани часто використовувалися для пробудження інтересу перед евангелізаційною кампанією. Офіційне урядове схвалення плану прийшло в таких країнах як Еквадор, Норвегія і Філіппіни; ВМС США навіть уклали офіційний контракт з церковним Відділом охорони здоров'я та помірності для реалізації плану на всіх своїх військово-морських базах. Протягом 1974 р. у світі проводилося в середньому шістьдесят п'ятиденних планів на тиждень. За статистикою, протягом декількох років після його розробки 11 мільйонам людей вдалося залишити тютюнопаління за допомогою плану [Schwarz, 1979, s. 607–608].

Схожий за змістом план під назвою «Чотиривимірний ключ» (Four Dimensional Key, скорочено – 4 DK) був розроблений у 1969 р. секретарем «Стримання» Е. Стідом (Steed) та доктором медицини Л. Сенсманом (Senseman) для боротьби з алкогольною залежністю. Програма «Чотиривимірний ключ» складалася із серії чотирьох вечірніх презентацій, які були призначені для алкоголіків і їхніх сімей. Основна ціль плану 4 DK – показати залежним людям, що алкоголь призводить до погіршення фізичного, розумового, соціального і духовного здоров'я людини. Відповідно після окреслення важливості кожної із чотирьох сфер пропонується серія з восьми консультаційних сесій для тих, хто бажає позбутися алкогольної залежності. Як у п'ятиденному плані, так і в плані 4 DK задіяні спеціально підготовлені команди лікарів-служителів, які проводять публічні презентації та консультації.

Усвідомлюючи необхідність впровадження принципів стримання в дитинстві і юнацтві, лідери Американського товариства стримання в 50-х і 60-х рр. намагалися організувати відділення Американського товариства стримання в кожній школі, які належали церкві АСД. Щоб стимулювати інтерес до цієї теми, було організовано безліч конкурсів есе, постерів, джінглів і ораторських виступів. Протягом так званих Днів Стримання заохочувалося поширення спеціальної літератури. Лідери розробили програми для державних шкіл і спонсорували покази на ярмарках і виставках. Часто на них зображувався «Курець на імя Сем», манекен, обладнаний для демонстрації шкідливих смол, які накопичуються в легенях курця.

У 1970-х рр. Американське товариство стримання було реорганізовано і стало називатися «Адвентисти університетів за краще життя» (CABL (Collegiate Adventists for Better Living)) і «Молодь адвентистів за краще життя» (AYBL (Adventist Youth for Better Living)). Практичні заходи були також модернізовані, а ораторські конкурси поступилися місцем демонстрації фізичної підготовки [Ministry, 1970; Listen, 1972].

Приклад поширення у Північно-Східній Індії.

Одним з яскравих прикладів виходу адвентистської ідеї здорового способу життя на міжнародному рівні є досвід реалізації такої місії в Індії. У зв'язку із тим, що більшість населення Індії в той час не мало широкого доступу до лікарень, адвентисти почали поширювати в Північно-Східній Індії ідеї стримання через фільми, плакати, журнали та інші навчальні посібники. Вони намагалися відкрити жителям Індії безпеки, які пов'язані із вживанням алкоголю, тютюну та наркотиків. Були видані книги та журнали про здоров'я, щоб навчити людей простим засобам профілактики і боротьби з хворобами. Книги про здоров'я і довголіття, популярні медичні книги були перекладені на різні мови, такі як хасі, ассамська, маніпурі, мізо й інші мови. Інші книги про здоров'я і журнали були видані, і їх могли придбати люди на всій території Індії. Крім цього, заочний курс «Здоров'я» надається безкоштовно, багато людей пройшли цей курс і скористалися його порадами.

Безліч зустрічей у 1990-ті рр. з програмою «Стримання» було проведено для студентів і громадськості в багатьох місцях на північному сході Індії. У них взяли участь тисячі вдячних людей і урядовців. Цей план дав можливість провідним людям познайомитися з адвентистами сьомого дня і надав платформу для відкритої «підтримки» своїх зусиль з протидії курінню і вживанню алкоголю шляхом здорового способу життя.

Акції з інформування про здоров'я були проведені серед учнів різних шкіл. На лекціях про здоров'я студентам розповідалося про шкоду наркотиків, тютюну та спиртних напоїв. У кінці тижня всі студенти йшли з гаслами, які засуджують наркотики, алкоголь і тютюн, тисячі з них зібралися в одному призначеному місці, де державні урядовці разом з організаторами проводили публічні лекції, намагаючись закликати населення залишити звички,

які шкодять їхньому здоров'ю. Про мітинг, що відбувся в місті Чурачандпуре у 1999 р., Тансіама Тлау писав: «Маніпур, як прикордонний штат Індії, завжди мав боротися з проблемою наркотиків. Більше 4000 учнів з дев'яти шкіл взяли участь у зустрічі, тримали плакати і виголошували гасла про шкідливий вплив інтоксикантів, наркотиків і тютюну. Округ Колумбія, суперінтендант поліції і інші районні чиновники були дуже зацікавлені і підтримали програму від щирого серця» [Thansiam, 1999].

На зустрічі, яка проводилася в місті Тур, головний гість заходу, Шрі Кеппі Марак, заступник голови районної ради, говорила «про згубний вплив шкідливих звичок, пов'язаних з наркотиками, алкоголем і тютюном, і закликала кожного залишити їх» [Nongkhaw, 1995]. Також у тій місцевості проводився п'ятиденний план з припинення куріння, який був згаданий вище. Завдяки цим планам сотні осіб підписали картки з рішеннями, хоча не було проведено жодних досліджень про сталість рішення. Але було багато тих, хто кинув палити завдяки цьому плану. Були отримані листи-відгуки. Ось зразки таких листів:

«Я один з тих, хто підписав картку прийняття рішення вчора ввечері і пообіцяв більше ніколи не курити. Я тільки що подумав про те чудове служіння, яке ви, пастор і лікар, надали при виконанні цього п'ятиденного плану. Допмагаючи мені кинути палити, ви допомогли мені зекономити багато грошей». «Я знав, що паління шкідливе для мого здоров'я та забирає у мене і моєї сім'ї такі необхідні кошти. Але я був безсилий що-небудь з цим вдіяти. Завдяки вам і вашій чудовій організації, зараз я перебуваю під контролем і з тих пір не курю перший день плану, я ніколи не повернуся до паління знову».

Література, яка стосується тютюну, наркотиків та інших проблем зі здоров'ям, і буклети, присвячені алкоголю, наркотикам, СНІДу та ін. були опубліковані і поширені серед людей. Публіції в школах і селах показали такі фільми як: «Один на двадцять тисяч» – згаданий раніше, показує, що тютюн впливає на легені і викликає їх рак. «Просто один» – це науковий документальний фільм про вплив алкоголю на кров і нервові клітини мозку. «Нова проста концепція» – про алкоголізм і наркотики.

Через показ фільму з наступним поясненням люди значною мірою усвідомлювали важливість догляду за своїм тілом і розуміли жажливий вплив алкоголю, наркотиків і тютюну. Тансіама Тлау, директор Відділу охорони здоров'я і стримання Південно-Азіатського дивізіону Церкви АСД, відзначив, що «адвентисти сьомого дня в штаті Мізорамі були визнані всіма людьми як такі, що не курять, не вживають тютюн в будь-якій формі і ніколи не п'ють спиртне». За його словами, ця місія вплинула на багатьох людей, навчивши їх бути поміркованими і піклуватися про своє здоров'я. Він також згадав, що пані Лалтріаліані, дружина колишнього головного міністра Лалтанхавлі, організувала Індійське товариство проти тютюну і за здоров'я. Члени Церкви АСД повністю підтримали це. Їхне

просування має великий вплив на життя багатьох людей в штаті Мізорам.

Для підвищення обізнаності про шкідливість тютюну, наркотиків і алкоголю місіонери організували регулярний конкурс в рамках програми «Стримання». З цієї нагоди учні беруть участь в конкурсах розмов, плакатів, поезії або дзвону та іграх. Роблячи проєкцію зла цих звичок в творах мистецтва і закликаючи інших уникати їх. Повідомляючи про один такий конкурс, Кальвін Джошуа писав: «Кожен оратор щиро і недвозначно наводив аргументи на користь пропаганди доброго здоров'я, що немає місця цим речам в Божому плані, немає місця для молоді... Конкурс дозволив з'явитися в умах учнів і батьків ідеї усвідомлюється важливості вістки про здоров'я як найважливішому інструменту для гармонійного розвитку кожної дитини» [Calvin, 1990].

У безпосередній евангелізації за допомогою проповіді евангелісти завжди включали інформацію про важливість здоров'я і стримання як один з предметів, які підтримуються Біблією. Слухачі майже завжди погоджувалися з цим вченням, але багато хто висловлював думки щодо труднощів або браку сили волі, щоб відмовитись від тютюну, лікеру або жування бетель. Також існує проблема вживання нечистого (за біблійним визначенням) м'яса, такого як свинина, яке в тій місцевості є дуже поширеним. К. Харбтенг повідомив, що на одному зі своїх публічних зібрань в Нонгпохе «один з чоловіків, які давно звикли до паління, неодноразово сперечався і незгоджувався відмовитися від свого тютюну, жування бетеля і нечистого м'яса, стверджуючи, що Біблія не засуджує їх ... Однак, після багатьох днів навчання, він був переконаний і прийняв це вчення. Пізніше він був хрещений і приєднався до церкви» [Kharbteng, 1961].

Багато людей розповідали про зміни в їхньому житті через вістку про здоров'я, яку вони отримали від місіонерів – адвентистів сьомого дня. Д. Харумлонг розповів, що він багато пив, відвідував збори, що проводяться в його селі в Мілліме, коли він був п'яний. Люди не могли повірити в його перемену, тому що вони завжди бачили його п'яним і лежачим на дорозі. Сьогодні він респектабельний чоловік. Вже 38 років як він приєднався до Церкви.

Механік К. Харконгор сказав, що куріння було його найбільшою проблемою. Навіть після того, як він почув цю вістку, це не могло зупинити його. Але він був переконаний в істині з Біблії. Нарешті він вирішив стати адвентистом. В день хрещення він кинув курити і жувати бетель. Він приєднався до церкви більше 30 років тому. Тансіама Тлау сказав, що він був завзятий курець і звик пити спиртні напої і грати в азартні ігри, але коли він почув вчення адвентистів про Біблію і стриманість, він прийняв це вчення. Завдяки великій боротьбі він зміг позбутися усіх цих залежностей.

Після закінчення навчання він працював викладачем, евангелістом і директором департаменту охорони здоров'я та стримання Місії церкви АСД.

За словами доктора Х. Лалнілави, викладача місцевого адвентистського коледжу, їхня місія

відома у всьому Мізорамі своїми навчаннями і практикою щодо здоров'я і поміркованості. Здоровий спосіб життя членів церкви свідчить про вплив цього вчення, якому слідували багато людей, що піклуються про своє здоров'я.

За словами преподобного С. Грангуала, директора баптистської місії Лаірам, «місія адвентистів принесла багато хороших людям Мізорам і Маніпур. Вчення про важливість медичної практики та просування освіти виділяються серед їхньої діяльності». Він зазначив, що кожного разу, коли обговорювалася проблема наркотиків і алкоголю, баптисти заявили, що серед усіх інших місій тільки місія церкви АСД здатна ефективно допомогти в навчанні людей і боротьбі з залежностями.

Згідно з Х. Раундером, директором Християнського агентства соціальної допомоги, вчення про здоровий спосіб життя місії Церкви АСД дуже допомогла людям усвідомити шкідливий вплив тютюну, алкоголю та наркотиків на організм. У результаті багато хто кинув палити і пити. Всі ті, хто хотів приєднатися до церкви, кинули їсти свинину. Ця вістка відчутно вплинула в основному на студентів і молодих людей.

Вплив адвентистських навчальних програм на здоровий спосіб життя людей було помічено не тільки в тому, що вони утримувалися від вживання спиртних напоїв, тютюну, бетеля, свинини і нечистої їжі, але і в особистій чистоті і гігієнічності будинків та вживанні здорової їжі. За словами П. К. Гайена, адвентистського евангеліста, здоровий спосіб життя серед членів адвентистської церкви в Раджасіме сильно відрізняв вірян від інших людей і здійснював відчутний вплив: заступник комісара, який відвідав село в 1954 році, відзначає, що люди стежать за здоровим способом життя і їм відома чистота членів Церкви адвентистів сьомого дня [Lyngdoh, 2000, s. 178–179].

Тому можна зробити висновок, що в Північно-Східній Індії «місіонери терпляче і регулярно навчали правильному догляду і гігієнічним звичкам. Таким чином, навіть найбідніша людина усвідомлювала важливість чистоти. Головним внеском християнських місіонерів було поліпшення медичного обслуговування людей за допомогою гігієни» [Natarajan, 1977, s. 111].

Сучасний український контекст.

Як у всьому світі, так і в Україні Церква АСД має відділ здоров'я і приділяє багато уваги вихованню членів церкви у відповідності до принципів здоров'я і пропагує в суспільстві здоровий спосіб життя через різноманітні соціальні програми, заходи, книги, ЗМІ й інші канали впливу. Один із успішних засобів пропагування ЗСЖ – через медіа, засновані церквою.

Телеканал «Надія». Український телеканал «Надія», заснований адвентистами – один з 43 каналів всесвітньої мережі Норе Channel – вийшов в ефір 2008 року, а з 2013 року працює цілодобово. Аудиторія каналу в кабельних мережах перевищує 3 мільйони глядачів. ТК «Надія» має велику кількість різнопланових передач для задоволення фізичних, інтелектуальних, психологічних та духовних потреб

населення. Серед них – декілька передач, які присвячені темі здоров'я та принципам здорового способу життя.

Передача «Діагноз: здоров'я» містить консультації експертів, захоплюючі відеосюжети, майстер-класи з приготування корисної та смачної їжі. Піднімає питання різних поширених захворювань, описуються причини їхнього виникнення, та хто може належати до групи ризику. Звертається увага на сучасний спосіб життя багатьох людей, які мають змогу користуватися різноманітними сучасними цифровими пристроями, та як цей життєвий стиль провокує різні небезпеки для здоров'я. У передачі даються поради, як в наш час відчувати себе бадьоро і мати міцне здоров'я. Вивчаються сучасні проблеми зі здоров'ям, дослідження механізмів оздоровлення та поліпшення самопочуття. Експерти з питання медицини також розповідають, як працюють внутрішні органи людини, чому іноді в їхній роботі відбувається збій, та чи можливо повернути втрачене здоров'я та виглядати молодше своїх років.

Телепроект «Лома Лінда 360°». Глядачі мають можливість дізнатися історії людей, котрі перенесли величезні випробування у своєму житті. Описується служіння лікарів з адвентистського університету Лома Лінда (Каліфорнія, США), які роблять складні хірургічні операції тим, хто цього потребує в різних частинах світу. Однак похвала і подяка спрямована насамперед не цим лікарям, а Богові, справжньому Лікарю. Саме Він дає життя і допомагає у важкі періоди, дає мудрість лікарям, скеровує їхні зусилля на допомогу тим, хто страждає. Також на реальних життєвих історіях показано, як посвячені адвентистські лікарі дають поради людям, як тримати своє здоров'я в належному стані. Один з керівників таких благодійних служб в цій передачі сказав: «Чудо – це коли людина починає мислити по-іншому». І «Лома Лінда 360°» – якраз та програма, яка допомагає переосмислити своє життя, свої цінності.

Програма «Дихайте вільно» розповідає про унікальну методіку позбавлення від тютюнозалежності. Це шестиденний курс для тих, хто бажає кинути курити. Виявляється, цей нелегкий процес може принести задоволення! Учасники програми, справжні курці, прямо під час ефіру програми крок за кроком залишають цю згубну звичку. Вони на особистому досвіді переконалися, що життя без сигарет знаходить новий смак. Ведучий програми психіатр-нарколог Юрій Бондаренко звертає увагу на те, що для тих, хто бажає кинути палити, ефект однаковий, незалежно від того, чи знаходяться вони в студії або будуть працювати через телепрограму.

«Смак здоров'я» – це кулінарна програма від телеканалу «Надія». Ведучі програми проводять майстер-класи з приготування різних страв на основі фруктів, овочів, бобових, зернових. До них належать корисні десерти, повноцінні сніданки, приготування смачного і корисного хліба та вегетаріанської ковбаси тощо. Також даються поради щодо вживання різних продуктів харчування, перестороги щодо захворювань, до яких може призвести неправильне харчування.

Духовно-оздоровча програма «Здоровий хребет». Вона розрахована на 10 зустрічей, під час яких волонтери допомагають людям, зацікавленим у своєму здоров'ї. Ця програма складається з двох частин: теоретичної та практичної. Відвідувачі отримують інформацію, слухаючи лекції про здоровий спосіб життя, а також виконують вправи для здоров'я хребта.

Кулінарні книги з адвентистських санаторіїв також допомагають поширенню вістки про здорове харчування як серед адвентистів, так і серед членів церкви АСД, однак які цікавляться приготуванням не тільки корисних, але і при цьому смачних страв. Рецепти страв складаються виключно з рослинних продуктів, м'ясо у них виключається. Перелік цих продуктів: зернові, бобові, овочі, горіхи та гарбузове і соняшникове насіння. До страв належать: супи, холодні страви, другі страви, соуси та паштети, страви до свят, хліб та солодка випічка, десерти, консервування. Враховані також особливості національної кухні. Наприклад, у розділі «Супи» першим рецептом стоїть «Український борщ».

Лекції здоров'я під час євангельських програм. Під час адвентистських євангельських кампаній та супутникових євангельських програм традиційною їхньою частиною стали лекції на тему здоров'я. У 20-хвилинних лекціях, які викладали фахівці з цієї теми, розповідалися у доступній формі вісім принципів здоров'я, поради, як запобігти поширеним захворюванням, та що треба зі свого боку зробити, щоб прожити довге і повноцінне життя.

Відділ здоров'я Української уніонної конференції розробив посібник «Хвилинка здоров'я». Це – читання для суботнього богослужіння щодо здорового способу життя. Посібник розподілений на теми, які мають вказане число, коли повинні бути прочитаними під час другої частини суботнього служіння. Тема починається з біблійного вірша і закінчується біблійною істиною як висновок з теми. В основній частині коротко розглядаються різні питання здорового способу життя, опис хвороб та їхньої профілактики. Також описуються основні моменти будови людського тіла та особливості функціонування внутрішніх органів.

Оскільки вечірні суботні богослужіння в Церкві АСД традиційно проводять відділи громади, відділ здоров'я і стримання може присвятити або увесь час вечірнього богослужіння, або його частину для інформації з теми здоров'я. Найчастіше це бувають звичайні теми з аспектів здорового способу життя. Однак бувають і сезонні теми, наприклад: як не застудитися у холодну пору; як не отримати сонячний чи тепловий напад у спеку; як захиститися від кліщів, перебуваючи на природі тощо.

Для поширення вістки про здоров'я адвентисти також намагаються проводити заходи до різних міжнародних днів, які присвячені цій темі. Заходи включають: виставки здоров'я, під час яких відвідувачам пропонують виміряти тиск, здати кров на цукор та холестерин, визначити біологічний вік та інше. Виставка здоров'я складається зі стендів, які пропагують той чи інший аспект здорового способу

життя. Також відвідувачі цього заходу мають можливість придбати книги на тему здоров'я. Серед міжнародних днів, до яких проводяться виставки: Всесвітній день здоров'я, День боротьби проти діабету, Міжнародний день боротьби з ожирінням, Всесвітній день без тютюну тощо. Виставки здоров'я іноді відбуваються навіть для представників державних адміністрацій міст, наприклад, така виставка близько 2010 р. відбулася в м. Шепетівка Хмельницької області, коли служіння пастора в тому місті зрештував Мацюк Василь Феодосійович.

Газета «Моя здорова сім'я» – щомісячна газета про здоровий спосіб життя. Усі матеріали ґрунтуються на 8 принципах здоров'я програми NEW START: харчування, фізична активність, відпочинок, сонячне світло, чисте повітря, вода, стримання, довіра Богові. Серед авторів статей – лікар загальної практики та сімейної медицини Тетяна Остапенко, лікар-фізіотерапевт Олексій Хацинський та інші. Кожен номер видання проходить медичну експертизу професора Володимира Малюка та кандидата медичних наук Ореста Паламаря. У статтях піднімаються актуальні теми щодо різноманітних захворювань, профілактики та лікування, написані дохідливо і аргументовано. Також газета містить статті щодо сімейних проблем та дає поради щодо їх вирішення.

Соціальний захід для дітей «Країна здоров'я». Це розважально-пізнавальна програма, де діти проходять 8 станцій (пунктів маршруту) і дізнаються про 8 принципів здорового способу життя. Наприклад, маленькі навчалися, як правильно чистити зубки, мити ручки, мити овочі та фрукти. Також діти отримують корисні подарунки на згадку про цю подію. Наприклад: зубну щітку, зубну пасту, дитяче мило, дитячий шампунь тощо. Також особливістю деяких заходів «Країна здоров'я» є станція для дорослих. На ній пропонують молитовну підтримку, скуштувати смачні й корисні цукерки. Охочі отримують рецепт цукерок та запрошення на кулінарний майстер-клас [Пешкова, 2018; Країна, 2018].

Як і в інших країнах, Церква АСД в Україні проводить заняття з програми «Дихайте вільно» для осіб, які бажають звільнитися від нікотинової залежності. Цей п'ятиденний тренінг озброює відвідувачів дієвими порадами щодо позбавлення від нікотинової залежності. Кожен день на лекціях даються поради, рекомендації, виконання яких повинно гарантувати позитивний результат. Багато з тих, хто переміг залежність від куріння цигарок, залишають свої відгуки про враження від програми «Дихайте вільно». Протягом багатьох років вони неодноразово намагалися кинути палити, але всі їхні зусилля були марними. Саме завдяки програмі «Дихайте вільно» вони зуміли зробити крок вперед без сигарети [Жукова, 2013].

Також регулярно проводяться літні виїзні табори здоров'я за санаторною програмою. Є спеціалізовані табори – для онкохворих, гіпертоніків, діабетиків, для людей із депресією. У кожній громаді створений відділ здоров'я для пропагування ЗСЖ (здорового способу життя) серед членів церкви й населення в

цілому. Крім того, Церквою АСД розроблений ряд програм «Контроль ваги», «Боротьба зі стресом», «Перемога над гіпертонією», «Як навчитися прощати», «Перемога над діабетом», «Здоровий сон», «Живіть радісно», «Школа здорового харчування», і т. п. Тисячі людей щороку мають можливість відвідати ці програми й покращити своє здоров'я. За рік в Україні проводиться понад 2500 лекцій зі ЗСЖ, 250 зустрічей клубів здоров'я, 350 програм школи здорового харчування, 40 програм «Контроль ваги», 50 програм «Дихайте вільно», щотижневі зустрічі зі скандинавської ходьби (в багатьох населених пунктах), курси масажу й т. п.

Медико-місіонерська школа. Медико-місіонерська школа – це навчання, яке відбувається на базі санаторіїв, де є можливість отримати як теоретичні знання щодо різноманітних аспектів реформи здоров'я Церкви АСД та першої медичної допомоги. Існують такі курси медичної місіонерської школи: «Молодша медична сестра», «Інструктор здорового способу життя», «Місіонер без кордонів». Студенти навчаються таких дисциплін:

- дізнаються історію і відмінні доктрини Церкви, філософію адвентистського способу життя, як досліджувати Біблію, молитися, розуміти волю Божу і здійснювати служіння на самозабезпеченні;

- навчаються проводити лекції про здоров'я, кулінарні класи та виставку здоров'я;

- вивчають анатомію і фізіологію, внутрішні хвороби і прості засоби лікування;

- отримають основи класичного масажу, першої медичної допомоги та догляду за хворими.

У 2016 році на базі адвентистського санаторію «Наш дім» (с. Нові Обіходи) проходила перша медично-місіонерська школа англійською з 22 студентами з різних країн – з України, Росії, Азербайджану, Вірменії, Польщі, Чехії. Цей курс називається «Місіонер без кордонів». Англійська мова дозволяє ширше застосувати свої можливості в якості медиків-місіонерів. Студенти планують поїхати до Азії, Африки, навіть до Європи. Вони знають англійську мову, а тому можуть легше адаптуватися й послужити суспільству [Внесок, 2017]. Випускники цього курсу отримують сертифікат державного зразка від Всеукраїнського ТОВ «Знання України» з присвоєнням кваліфікації молодшої медсестри і масажиста. У курсів різна тривалість: від одного місяця до одного року.

Також керівництво коференцій Церкви АСД в Україні прийняло рішення, щоб курси медико-місіонерської школи пройшли пастори. Метою цього навчання було як засвоєння служителами Церкви АСД принципів реформи здоров'я, так і через їхній вплив поширення цих принципів серед членів їхніх громад.

При закінченні навчання випускники отримують сертифікат. А починаючи з 2017 р., випускники цього курсу отримали сертифікат державного зразка від Всеукраїнського ТОВ «Знання України» з присвоєнням кваліфікації молодшої медсестри і масажиста. Вони отримали ґрунтовну підготовку та можливість служіння в адвентистських і світських організаціях [Випускники, 2017].

Останніми роками Церква АСД в Україні створює спортивні клуби для залучення активної молоді до здорового способу життя завдяки різним популярним видам спорту. Засновуються тринажерні зали, фітнес-центри як для чоловіків, так і для жінок. Є змагання з пауерліфтингу. Заняття відбуваються під наглядом досвідчених інструкторів. Кожне заняття починається з молитви та 5-хвилинної інформації про важливість здорового способу життя. Окрім того, відвідувачі беруть газети, журнали, книги зі здорового способу життя та духовної тематики, які демонструються на постійно функціонуючій вітрині в тренажерному залі. З того часу медично-місіонерська школа санаторію «Наш дім» проводить регулярні курси з поглибленим вивченням англійської мови. Також члени церкви, задіяні в цьому служінні, здійснюють молитви про те, щоб ті, хто відвідує ці спортивні клуби, відвідували також євангельські церковні заходи та богослужіння.

У навчальних закладах України адвентисти проводять програму «Тиждень жахів». Програма розповідає про шкідливість алкоголю, куріння, наркоманії, абортів. У багатьох містах програма мала успіх і багато схвальних відгуків. При цьому був прикрий випадок, коли у 2012 р. в Немирові Вінницької області адвентистська церква проводила соціальну акцію «Тиждень жахів». На той захід потрапили дві десятирічні дівчинки, які не мали там бути через малий вік. На заході показували кадри, що відбувається, коли робиш аборт, і ці кадри дуже їх налякали. Про це довідався кореспондент всеукраїнської газети «Голос України». Видання опублікувало матеріал про те, що нібито на цьому заході адвентисти лякають дітей і маніпулюють людською свідомістю: «Психічну травму отримали дві 10-річні дівчинки під час акції у Немирові під назвою «Тиждень жахів». Організували захід міськрада та служба захисту дітей райдержадміністрації. Ведучий був... пастор церкви Адвентистів сьомого дня. – Дитина прийшла додому настільки схвилювана, що я не впізнала її, – каже мати однієї з юних глядачок» [Скрипник, 2012].

Адвентисти підготували і опублікували в електронних ЗМІ у відповідь на ту статтю свій матеріал «Жахи – у боротьбі проти жахів: навіщо цькувати людей, які працюють на користь суспільства». Тут є посилання на інтерв'ю матері, яка була обурена матеріалом, що вийшов у «Голосі України»: «Коли я прочитала статтю, я була обурена. Говорили про одне, а написали про інше. Все перекрутили: «Наших дітей хочуть налякати до сліз». Дітей розбещують 24 години на добу, хто про це пише? Телевізор не можна увімкнути, не можна фільмів дивитися. Музичні кліпи – одежа з секс-шопу. А інформації про наслідки, про те, як калічаться життя далі, немає. Або вона подається таким чином, ніби це десь далеко і тебе не стосується».

У матеріалі проводиться паралель з документальними фільмами про фашизм, адже батьки не забороняють дивитися ті «жахи», щоб діти не допускали воєн у своєму житті. Потім проводиться паралель з явищами, які не так часто

показують: наркоманія, алкоголізм, аборти. Було зроблене припущення, що журналіст «Голосу України», не розібравшись до кінця, перекрутивши факти, робить висновки. Цей матеріал, що спростовував тезу про маніпулятивність адвентистського заходу, був одним з аргументів для правоохоронних органів, які зацікавилися заходом в Немирові після публікації в «Голосі України» [Соловйова, 2018].

Також Церква АСД проводить кулінарні курси для охочих навчитися готувати корисну та смачну їжу без використання м'яса. Відвідувачі не тільки беруть участь у майстер-класах, а також мають можливість скуштувати смачні і незвичні для пересічного українця страви та десерти. Також відвідувачі отримують рецепти цих страв.

Отже, оздоровча діяльність адвентистів на території України проводиться за допомогою телепередач на телеканалі «Надія», радіо «Надія», численних соціальних мереж, ютуб каналів, роликів, програм, санаторіїв, лекцій, книг про здоров'я, кулінарії, фізичним вправам тощо. Поєднуючи ідею помірності стримання та закликаючи вірян і суспільство звернути увагу на фізичне здоров'я адвентисти намагаються протидіяти згубній тенденції вживання молодими та дорослими людьми алкогольних, тютюнових, наркотичних та інших шкідливих засобів, які руйнують фізичний організм

Висновки. Оздоровча діяльність церкви Адвентистів сьомого дня в упродовж історії існування деномінації постійно удосконалювалася розширюючи географічні межі. А факти прийняття адвентистських оздоровчих та профілактичних ідей на національному рівні багатьох країн світу, лише підтверджують загально-корисний характер діяльності церкви у сфері фізичного здоров'я людини.

Філософія принципів здорового способу життя адвентистів базується на біблійних принципах з акцентом на те, що фізичне тіло людини є храмом для Святого Духа, саме тому його треба берегти від впливу алкоголю, тютюну, наркотиків тощо. Використовуючи під час оздоровчих програм результати досліджень світових організацій із збереження здоров'я адвентисти намагаються показати суспільству важливість взаємовпливу фізичного стану на духовне здоров'я людини.

Під час проведення профілактичних програм від залежності адвентисти зазвичай намагаються поєднувати євангелізаційний та лікувальний аспекти. Спочатку відвідувачам пропонується програма боротьби із залежністю, опісля пастор-лектор розповідає доктрини церкви демонструючи, що їхнім джерелом є виключно Святе Письмо. До речі адвентисти одна із небагатьох деномінацій, яка навчає, що Декалог у тому числі й четверта заповідь є обов'язковою для виконання згідно вчення Біблії.

Реалізація програм по здоров'ю церквою Адвентистів сьомого дня на території Індії мала успіх по причині бідності більшості жителів та антисанітарним умовам їхнього життя. Виходячи із цього запропоновані адвентистами прості та дешеві методи лікування та профілактики залежностей

Церква отримала визнання на національному рівні у сфері охорони здоров'я. Однак природне несприйняття жителями Індії християнського віровчення, у тому числі й адвентистського не допомогло церкві збільшити кількість членів, на відміну від африканських країн.

Україна одна із небагатьох пострадянських країн є поліконфесійною державою, де з 1991 р. зуміли сформуватися та реалізуватися не лише нові релігійні деномінації, але стабілізувати своє положення пізнопротестантські церкви. Адвентисти є третьою за чисельністю протестантською церквою в Україні. Вони продовжують на медійному, культурному, загально-суспільному та церковному рівнях реалізовувати політику впровадження принципів здорового способу життя.

Незважаючи на значну кількість реалізованих програм по здоров'ю, які були проведені Церквою Адвентистів сьомого дня на території України – загально-національної популярності вони не здобули. Одними із причин незацікавленості населення питаннями здоров'я: по-перше, є непопулярність цієї тематики серед широких верств населення; по-друге, відсутність загального толерантного сприйняття протестантів, у тому числі й адвентистів в Україні; по-третє, не вміння самих адвентистів вміло відокремлювати аспект євангелізації від можливості безкорисної допомоги суспільству не отримуючи від цього дивіденд у вигляді збільшення кількості адвентистів.

Список використаних джерел

- Calvin, J., 1990. *Spotlight*, p. 7.
- Kharbteng, K., 1961. *Southern Asia Division Tidings*, p. 8.
- Land, G., 2005. *Historical dictionary of Seventh-day Adventists*, Toronto: The Scarecrow Press, 419 c.
- Listen, 1972, p. 8–9.
- Lyngdoh, L., 2000. *A critical study and impact of the seventh day adventist mission in northeast India*, India: Assam, 236 c.
- Ministry, 1970. *Magazine*, p. 14–16.
- Natarajan, N. 1977. *The Missionary Among the Khasis*, New Delhi: Sterling Publishers, 324 c.
- Nongkhlaw, P., 1995. *Spotlight*, p. 9.
- Schwarz, R., 1979. *Light Bearers to the Remnant*, California: Pacific Press, 656 c.
- Thansiam, T., 1999. *Southern Asia Tidings*, p. 5.
- Внесок євангельських християн у медицину та здоров'я, 23.08.2017. [Online]. Доступно: <https://poklik.org/vnesok-evangeliskyh-hrystyuan-u-medytynu-ta-zdorovya/> (дата звернення: 03.11.2019).
- Выпускники медико-миссионерской школы адвентистов получают государственные сертификаты, 06.07.2017. [Online]. Доступно: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/36954-vypuskniki-mediko-missionerskoj-shkoly-adventistov-poluchat-gosudarstvennye-sertifikaty.html (дата звернення: 03.11.2019).
- Жукова, М., 2013. Благодаря программе «Дышите свободно» над городом уменьшилось облако табачного дыма. [Online]. Доступно: <https://esd.adventist.org/2013/04/16/blagodarya-programme-dyishite-svobodno-nad-gorodom-umenshilos-oblako-tabachnogo-dyima/> (дата звернення: 10.11.2019).
- Країна здоров'я для малечі Красногорівки та Зайцевого, 09.12.2018. [Online]. Доступно: <https://uuc.adventist.ua/krayina-zdorov-ya-dlya-malechi-krasnogorivky-ta-zajtsevogo/> (дата звернення: 05.11.2019).
- Паседжи, М., 2017. Адвентистов-долгожителей показали на Национальном телевидении США. The General Conference of the Seventh-day Adventist Church «Международные новости». [Online]. Доступно: <https://esd.adventist.org/2017/06/29/adventistov-dolgozhiteley-pokazali-na-natsionalnom-televidenii-ssha/> (дата звернення: 10.11.2019).
- Пешкова, О., 2018. Подорож «Країною здоров'я» провели для дорослих та дітей у Києві. [Online]. Доступно: <https://uuc.adventist.ua/podorozh-krayinoyu-zdorov-ya/> (дата звернення: 03.11.2019).
- Скрипник, В., 2012. «Гиждень жажів» від... міськради та райдержадміністрації, 22.02.2012. [Online]. Доступно: <http://www.golos.com.ua/article/88689> (дата звернення: 03.11.2019).
- Соловійова, О., 2018. Гнат Меренков як релігійний журналіст. [Online]. Доступно: <https://uuc.adventist.ua/gnat-merenkov/> (дата звернення: 03.11.2019).

Reference

- Calvin, J., 1990. *Spotlight*, p. 7. in English).
- Kharbteng, K., 1961. *Southern Asia Division Tidings*, p. 8. in English).
- Krayina zdorov'ya dlya malechi` Krasnogori`vki ta Zajtsevogo [Country of health for the baby Krasnogorovka and Zaitsev]. 09.12.2018. [Online]. Dostupno: <https://uuc.adventist.ua/krayina-zdorov-ya-dlya-malechi-krasnogorivky-ta-zajtsevogo/> (data zvernennya: 05.11.2019). (in Ukrainian).
- Land, G., 2005. *Historical dictionary of Seventh-day Adventists*, Toronto: The Scarecrow Press, 419 c. in English).
- Listen, 1972, p. 8–9. in English).
- Lyngdoh, L., 2000. *A critical study and impact of the seventh day adventist mission in northeast India*, India: Assam, 236 c. in English).
- Ministry, 1970. *Magazine*, p. 14–16. in English).
- Natarajan, N. 1977. *The Missionary Among the Khasis*, New Delhi: Sterling Publishers, 324 c. in English).
- Nongkhlaw, P., 1995. *Spotlight*, p. 9. in English).
- Pasedzhi, M., 2017. Adventistov-dolgozhitelej pokazali na Naczional`nom televidenii SShA. The General Conference of the Seventh-day Adventist Church «Mezhdunarodny`e novosti» [Longevity Adventists featured on US National Television.]. [Online]. Dostupno: <https://esd.adventist.org/2017/06/29/adventistov-dolgozhiteley-pokazali-na-natsionalnom-televidenii-ssha/> (data zvernennya: 10.11.2019). (in Russian).

Peshkova, O., 2018. Podorozh «Krayinoyu zdorov'ya» proveli dlya doroslikh ta di'tej u Kiyevi` [A Health Country Tour was conducted for adults and children in Kyiv.]. [Online]. Dostupno: <https://uuc.adventist.ua/podorozh-krayinoyu-zdorov-ya/> (data zvernennya: 03.11.2019). (in Ukrainian).

Schwarz, R., 1979. *Light Bearers to the Remnant*, California: Pacific Press, 656 c. in English).

Skripnik, V., 2012. «Tizhden` zhakhi`v» vi`d... mi`s`kradi ta rajderzhadmi`ni`straczi`yi [«Horror Week» by... City Council and Regional State Administration]. 22.02.2012. [Online]. Dostupno: <http://www.golos.com.ua/article/88689> (data zvernennya: 03.11.2019). (in Ukrainian).

Solovjova, O., 2018. Gnat Myeryenkov yak reli`gi`jniy zhurnali`st [Hnat Merenkov as a religious journalist]. [Online]. Dostupno: <https://uuc.adventist.ua/gnat-myeryenkov/> (data zvernennya: 03.11.2019). (in Ukrainian).

Thansiana, T., 1999. *Southern Asia Tidings*, p. 5. in English).

Vnesok yevangel`s`kikh khristiyan u mediczinu ta zdorov'ya [The Contribution of Evangelical Christians to Medicine and Health]. 23.08.2017. [Online]. Dostupno: <https://poklik.org/vnesok-yevangelskyh-hrystiyan-u-medytsynu-ta-zdorovya/> (data zvernennya: 03.11.2019). (in Ukrainian).

Vy`puskniki mediko-missionerskoj shkoly` adventistov poluchat gosudarstvenny`e sertifikaty` [Graduates of the Adventist School of Medicine will receive state certificates]. 06.07.2017. [Online]. Dostupno: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/36954-vypuskniki-mediko-missionerskoj-shkoly-adventistov-poluchat-gosudarstvennye-sertifikaty.html (data zvernennya: 03.11.2019). (in Russian).

Zhukova, M., 2013. Blagodarya programme «Dy`shite svobodno» nad gorodom umen`shilos` oblako tabachnogo dy`ma [Thanks to the “Breathe Free” program, a cloud of tobacco smoke has decreased over the city]. [Online]. Dostupno: <https://esd.adventist.org/2013/04/16/blagodarya-programme-dyishite-svobodno-nad-gorodom-umenshilos-oblako-tabachnogo-dyima/> (data zvernennya: 10.11.2019). (in Russian).

SUMMARY

THE HISTORIOSOPHY OF THE HEALTHY ADVENTIST PRINCIPLES OF THE SEVENTH-DAY ADVENTISTS REALIZED IN INDIA AND UKRAINE

Valentina Kuryliak

Doctoral student of the Department of Cultural Studies and Philosophy,
National University of Ostroh Academy

The historical and philosophical context of integrating the principles of a healthy lifestyle into the inner church space of Seventh-day Adventists has been investigated. It has been proven that Adventists throughout the history of the denomination have been actively trying to implement programs to combat addiction to tobacco, alcohol, drugs, etc. at church, community and national levels. The philosophy of the principles of a healthy Adventist lifestyle is based on biblical principles with the emphasis that the physical body of man is a temple for the Holy Spirit, which is why he should be protected from the effects of alcohol, tobacco, drugs, etc. Through the use of wellness programs, the results of studies by the world's health organizations have been trying to demonstrate to the public the importance of the mutual influence of physical condition on the spiritual health of man. It has been established that Seventh-day Adventists during their health and preventive programs focus on the spiritual health of a person, which in turn depends on the fulfillment of biblical principles. Adventist recreational activities in India and Ukraine are analyzed. It was established that methods to improve the physical condition of people and addiction programs were readily accepted by regional officials of India. In Ukraine, Adventists promote the principles of a healthy lifestyle through the Nadezhda TV channel, motels, hospitals, programs, print media, and the like. However, the implementation of the principles of a healthy lifestyle is not sufficiently effective, since there is still a prejudiced attitude towards the Church on the part of public and state organizations of Ukraine. And on the part of Ukrainian Adventists, the inability to maintain a balance between propaganda of their own doctrines and selfless service to society leaves church relations in a state of stress.

Keywords: Adventism, historiosophy of health principles, harmful addictions, India, Ukraine.

МЕНТАЛІТЕТ І ЕКОНОМІКА: ЕСТОНСЬКИЙ ВАРІАНТ З ПОГЛЯДУ ІСТОРИКА

Орлова Тетяна Володимирівна

доктор історичних наук, професор; професор кафедри історії світового українства,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

E-mail: orlova.knu@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-4079-0049>

Переосмислення досвіду трансформаційних процесів на пострадянському просторі і пошук нових можливостей у відповіді на виклики модернізації визначають необхідність аналізу матеріальних і нематеріальних факторів, що зумовлюють розбудову сучасних демократичних держав. Добре відомий діалектичний зв'язок політики і економіки, проте менше дослідженим є взаємозв'язок економічного розвитку і менталітету тієї чи іншої нації. Стаття має за мету заповнити відповідні лакуни, які існували за радянських часів, і яким варто приділити більше уваги сучасним вітчизняним суспільствознавцям. Віддаючи належне міждисциплінарному підходу, в статті акцентуються історичні підходи до висвітлення впливу менталітету на економіку найбільш успішної серед колишніх республік СРСР – Естонії. Основою методології є аналіз ментальних характеристик естонського етносу з використанням формалізованих методів. Відновивши державну незалежність, країна визначила за мету повернення до європейської цивілізації, частиною якої завжди себе відчувала. Країни Заходу ніколи не визнавали легітимність радянської анексії, а балтів вважали мужніми борцями з тоталітаризмом. Їхньому прагненню приєднатися до ЄС було надано потужну підтримку і допомогу. На шляху євроінтеграції естонці сумлінно виконували необхідні вимоги, виявляючи притаманні їм риси національного характеру, які багато у чому співпадали з рисами європейського менталітету. На прикладі Естонії доведено, що без пізнання особливостей розвитку країни, без врахування умов формування і характеристик менталітету неможливе дієве реформування життя суспільства. Наголошено, що урядам слід приділяти більше уваги дослідженням ментальних моделей суспільства, докладати зусиль до зміни інтелектуальних настанов на загальнодержавному рівні. Естонський досвід перетворення з радянської республіки на розвинену європейську державу має велике значення для сучасної України.

Ключові слова: Естонія, модернізація, менталітет, економіка, інновації, традиції, європейська цивілізація

Постановка проблеми. Актуальність статті зумовлена важливістю досвіду успішних пострадянських держав для України, яка перебуває у процесі переходу до модернізованого суспільства. За умов модернізації являє інтерес співвіднесення національних культурних традицій, цінностей, етнічної, релігійної та іншої ідентичності з модернізаційними процесами. Необхідність теоретичного осмислення проблем модернізації визначається пришвидшеними сучасними темпами історичної і соціокультурної динаміки, коли соціально-політичні, економічні і культурні зміни, що часом носять суперечливий характер, пов'язані із формуванням нової реальності, нових цінностей і нових моделей поведінки. Розуміння цих процесів має неабияке значення для визначення політики як на державному рівні, так і на рівні особистості. На теперішній час Естонія являє собою найуспішніший приклад перетворення колишньої радянської республіки на розвинену європейську державу, прийняту до ЄС і НАТО. Обмеженість її матеріальних ресурсів підкреслює значення нематеріальних факторів, до яких відноситься менталітет або національний характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слово «менталітет» годі шукати в публікаціях радянських авторів. Панувала партійна настанова формувати «нову радянську людину», у якої не могло бути

якихось глибинних психологічних пластів, не підвладних ідеологічній обробці. Цікаво зазначити, що вперше це слово радянський керівник, а саме А.Жданов, почув в Естонії, приїхавши туди влітку 1940 р. створювати новий уряд. Під час переговорів з естонцями він почув нове слово, позначивши у своєму записнику: «мін» (перекреслено) – «менталітет». І далі пояснення: «Притаманний, як смак яблуку. Кожний народ народжується із своїм менталітетом» [Зубкова, 2010]. Надалі головний ідеолог комуністичної партії його не використовував. Звичайно, ніякої кореляції з економікою і бути не могло, оскільки радянська економіка, незалежно від того, в якій республіці вона будувалася, визначалася виключно керівними компартійними настановами.

У світовій науці такі видатні теоретики, як М. Вебер, Т. Веблен, В. Зомбарт, А. Інкелес, Р. Інглхарт, Д. Норт, К. Поланьї, А. Тойнбі, Ф. Фукуяма, Ф. Хайек, С. Хангтингтон, Л. Харрісон, Г. Хофстеде, С. Шварц та інші робили спроби знайти зв'язок між певними соціокультурними факторами, ментальними конструктами і характером соціально-економічного розвитку окремих країн і цивілізацій. В історичній науці виділилася соціальна історія, в якій окремим, досить потужним напрямом, стала історія ментальностей. Також позначилася інша провідна тенденція світової науки – міждисциплінарність. У висвітленні проблеми впливу менталітету на

економічний розвиток беруть участь економісти, соціологи, культурологи, релігієзнавці, етнологи, психологи [Борисов, 2015; Галушка, 2013; Губанов, 2013; Лебедева, 2008; Пилипенко, 2011; Узлов, 2011; Шульгин, 2007; Ясин, 1998]. З іншого боку, попри наявність певного масиву публікацій, присвячених Естонії, жодної в окресленому аспекті виявити не вдалося, що ще раз підкреслює актуальність пропонованої до уваги розвідки. Сучасна історична наука може значно збагатитися завдяки використанню напрацювань колег-супільствознавців, оскільки цінність міждисциплінарного підходу визнана як така вже понад три десятки років.

Мета дослідження: з історичної точки зору на прикладі Естонії прослідкувати взаємовпливи менталітету і економіки у розвиткові країни.

Відповідно до визначеної мети поставлено наступні завдання:

- визначити риси естонського національного характеру із найбільшим впливом на економічний поступ країни, підкресливши ті з них, які пояснюють поточну ситуацію і сприяють прогресу;
- провести соціально-психологічний аналіз економічного розвитку Естонії в історичному плані;
- на прикладі конкретної країни оцінити співвідношення національних культурних традицій, цінностей, етнічної, релігійної та іншої ідентичності із модернізаційними процесами;
- визначити особливості взаємодії традицій і новацій в естонській історії з особливим акцентом на сучасності;
- довести, що серед факторів, що детермінують розвиток соціуму, головними є зміни у менталітеті індивідів і соціальних груп.

Основою методології є аналіз ментальних характеристик естонського етносу з використанням формалізованих методів. У розгляді проблеми застосовується проблемно-хронологічний підхід.

Виклад основного матеріалу. Задля досягнення поставленої мети перш за все слід дати визначення поняттю «менталітет». Існує чимало підходів, за основу можна взяти такий: менталітет – це психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, за будь-яких обставин вірних своєму «коду», що історично склався, сукупність їхніх уявлень, поглядів, почуттів, яка дає можливість визначити своєрідне бачення цими людьми навколишнього світу і пояснити специфіку їхнього реагування на нього, поведінки в ньому.

Часом менталітет розглядають як етнопсихологічний феномен. Тоді говорять про національний менталітет або національний характер. Національний менталітет складається і розвивається під тривалим і стійким впливом природно-географічних і соціально-економічних умов формування тієї чи іншої спільноти. Він віддзеркалює історію нації і не може відірватися від тих базових цінностей, моралі, норм, котрі його створювали. З іншого боку, менталітет, що сформувався, має вплив на життя суспільства, кожного його члена, спонукаючи їх чинити так, як вони мають вчиняти, одержуючи задоволення від своїх дій, що відповідають настановам культури.

Національний характер багато в чому накреслює шляхи у майбутнє, визначає характер розвитку – архаїзацію чи модернізацію, орієнтацію на традиції чи новачі. З точки зору історика, можливості традиції полягають у забезпеченні гомеостатичної стійкості і відтворення.

Національний менталітет впливає на всі сфери життя суспільства, зокрема на економіку. Він формується історично, під впливом різноманітних факторів. При чому природно-біологічні і географічні обставини, які мали велике значення у минулому, нині набувають другорядності, поступаючись місцем економічним і соціально-політичним факторам, які, в свою чергу, продукують нові соціально-психологічні настанови.

З давнього часу естонці мешкають на півночі Європи, з її вельми суворим кліматом. Впродовж століть основним заняттям було сільське господарство (у прибережних районах – рибальство). Країна завжди відрізнялася низькою густиною населення, яке віддавало перевагу хуторському способу життя з орієнтацією на власні сили (звідси впливає притаманний естонцям індивідуалізм). Впродовж століть тут панували іноземці: німці, шведи, датчани, росіяни. На відміну від решти територій Російської імперії, до складу якої врешті-решт увійшли естонські землі, кріпацтво тут було скасоване набагато раніше: в Естляндії – у 1819 р., а не у 1861-му. Естонські селяни орендували землю у поміщиків. Але Естонія завжди мала обмежені ресурси, зокрема земельні. Тому за часів столипінських реформ найбільшій естонській родині вийшли на нові землі, де, одержавши наділи, почали господарювання. Господарства швидко піднялися завдяки наполегливій праці і використанню новітньої на той час техніки (електричних млинів, молотарок тощо). У місцях компактного проживання засновувалися естонські школи із викладанням рідною мовою.

Мова також має значення для формування національного менталітету. Естонська входить до групи фіно-угорських мов, які вважаються найскладнішими у Європі. Складною є граматики естонської мови: вона має 14 відмінків, не має артиклів і граматичних родів. Це – тільки декілька з рис, які відрізняють естонську від більшості європейських мов. Припускається, що названа обставина відіграла ключову роль у тому, що ця мова не тільки вижила, але й не була поглинута ані німецькою, ані російською мовами, які в різний час панували в Естонії. Естонська стала сучасною мовою культури із відповідною термінологією, що обіймає більшість основних сфер життя. Попри те, що естонська вважається офіційною мовою, в рамках держави використовуються два різних діалекти: північно-естонський і південно-естонський. Кожний з них поділяється на декілька невеликих лінгвістичних структур, котрі поширені відповідно адміністративному поділу держави. Естонську мову вважають рідною близько одного мільйону осіб. В самій країні таких громадян нараховується приблизно 950 тис. [Популярные религии и языки в Эстонии]. У сучасних школах навчання відбувається

на офіційно затвердженій естонській мові при великій увазі до вивчення іноземних, зокрема, англійської. Що стосується впливу на формування менталітету, можна припустити, що складність мови вплинула на такі риси вдачі, як зосередженість, ретельність, уважність до деталей, повага до точності у виконанні роботи, спокійне ставлення до складностей і налаштованість методично їх долати, неквапливість, схильність наперед обдумувати свої слова і дії. Інакше як побудувати правильну граматичну конструкцію?

Величезну роль у формуванні менталітету відіграє релігія. Як показує досвід, від особливостей тієї чи іншої релігії залежить стан суспільства, його мораль, економічне становище, врешті-решт динаміка історичного поступу. В історії Естонії провідну роль відіграла християнська релігія. Здавна племена естів були язичниками і завзято опиралися насадженню християнства. Їх християнізували у XIII ст. під час Північних хрестових походів. Відтоді панівні позиції посів балтійський германський вищий клас. Клір також був німецьким. Католицька церква мала невелике значення для естонського, переважно сільського, населення, оскільки не виявляла інтересу до місцевої мови і культури (служби велися латиною). В наш час естонські гуманітарії вважають, що відтоді почалася «європеїзація» країни. Історик Д.Всевіов зазначає: «Наша західна орієнтація сягає корінням у XIII століття, коли ми прийняли іншу гілку християнства і стали частиною римо-католицької цивілізації» [Естонія, 2011, с. 80].

Ставлення до релігії почало змінюватися із проникненням до естонських земель Реформації у 20-х роках XVI ст. і залученням населення до протестантської, а саме, лютеранської церкви. Протестантизм був породжений настроями і потребами людей «реальної справи», суттєво вплинув на складання нового, буржуазного ладу у Європі. Ці процеси детально аналізуються у праці М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» [Вебер, Протестантська етика, 1994].

Взагалі, всесвітньо відомий соціолог цікавився питаннями впливу релігій на господарську етику. Він першим висунув питання про вплив системи цінностей на виробничу поведінку людей. Було виокремлено у найвпливовіших релігіях світу етичний компонент і визначено його як «закорінені у психологічних і прагматичних релігійних зв'язках практичні імпульси до дії» [Вебер, Хозяйственная этика, 1994, с. 43]. На думку науковця, уся система цінностей, яка накопичена і одержала своє відображення у тому чи іншому релігійному напрямі, є основним визначальним мотивом трудової діяльності працівників. З часом позитивний практичний досвід закріплювався і розвився, формувалися етнічні традиції освоєння територій, спосіб життя людей. Усі ці фактори, в свою чергу, зумовлювали специфічні риси трудової діяльності населення, що мешкало на конкретній території. Ці традиції ставали надбанням широких мас, виступали в якості основи національного менталітету. У студії «Протестантська етика і дух капіталізму» зазначалося, що європейський капіталізм завдячує

своїм походженням трудовій етиці протестантизму, заповіданій Богом. Причому праця має бути чесною, наполегливою, успішною, такою, що приносить прибуток, що, в свою чергу, має спрямовуватися не на одержання задоволення чи насолоди, а на розвиток своєї справи. Виконання обов'язку в рамках мирської професії розглядається як найвище завдання праведного життя людини. [Вебер, 1994, с. 32 – 54].

В естонському національному характері закладене лютеранське ставлення до праці як до поклоніння, до сумлінного виконання свого земного призначення, вказаного Богом. Естонцям притаманні працелюбність, сумлінне ставлення до виконання трудових обов'язків, пунктуальність, акуратність, старанність, високе почуття відповідальності за доручену справу, вміння доводити розпочату справу до кінця, заощадливість. Названі риси національного менталітету значно впливають на економічний розвиток країни.

Також слід відзначити соціологічну концепцію М. Вебера про зростаючу раціональність. Він сфокусував свою увагу на мірі участі раціональних елементів у процесі мотивації соціальної дії, підкресливши особливе значення цілераціональної дії [Вебер, 1990, с. 629]. Автор показав, що основою виникнення суспільства індустріального типу стала раціоналізація. Саме раціоналізм є однією з провідних рис менталітету як європейського, так і естонського. Раціональний менталітет зумовив кращу підготовленість до інноваційної постіндустріальної економіки, інформаційного суспільства.

Одним із факторів такої підготовленості є кращий стан освіти на цих землях від XVI ст. до XXI-го. За настановами протестантизму, кожен віруючий міг сам, без посередництва священнослужителя, черпати мудрість з Біблії, тобто мав бути грамотним. За царських часів прибалти відзначалися набагато вищим рівнем письменності, ніж решта населення Російської імперії. В наш час Естонська Республіка – в лідерах рейтингу освітніх систем за версією PISA (міжнародне оцінювання якості освіти, що проводиться у 80 країнах світу) [Смирнова, 2019]. Декілька століть всезагальної грамотності – ще одна з підстав бурхливого розвитку економіки протестантських країн, зокрема і Естонії.

Сучасна Естонія чи не найменш релігійна країна не тільки Європи, а й світу. Віруючих серед населення – лише 16% [Верю, 2017]. За радянських часів саме у цій республіці було сконцентрована більшість лютеран. Однак 50 років окупації характеризувалися цілеспрямованою діяльністю з придушення культурної самосвідомості неросійських народів. Це стосується і політики в релігійній сфері, що не могло не вплинути на традиції приналежності до церкви. До того ж в Прибалтику масово прибували російськомовні робітники, службовці, військові (які після виходу у відставку зазвичай залишалися). Попри офіційний атеїзм, радянська влада сприяла діяльності Московського патріархату. Нині надається підтримка діючим православним парафіям. Разом із тим Естонія відчуває на собі тенденції, що вирують в світі, зокрема, вплив

постмодернізму з його запереченням канонів і авторитетів. Слід зазначити, що в цілому сучасні європейці набагато менш релігійні, ніж декілька десятиліть тому (за виключенням Польщі і мусульман, які масово оселяються в західних країнах, не поступаючись своїми релігійними вподобаннями). Попри низьку релігійність, релігія впродовж поколінь формувала європейський менталітет, яким може вважатися і естонський.

Після приєднання до СРСР, після закінчення Другої світової війни почалися процеси, притаманні радянському способу життя, у тому числі економічного. Насаджувалася командно-адміністративна економічна модель, плановість, централізоване управління і директивність з Москви. Для Заходу, який ніколи не визнавав анексію, створювалася вітрина розквіту республік Прибалтики. Заради цього сюди відправлялися кадри, устаткування, сировина. За рівнем життя Естонія і Латвія посідали перші місця серед інших союзних республік. Особливо Естонія, маючи понад 650 карбованців національного прибутку на душу населення, в той час як в Російській Федерації ця цифра складала 400 карбованців. Проте в Прибалтиці в середньодушовому вимірі вкладали не більше, ніж в інші республіки. Так в Узбекистан інвестували більше, проте віддача від кожного вкладеного карбованця в Прибалтиці була вища [Зубкова, 2010].

Естонці – стриманий народ, але мають загострене відчуття власної гідності. Коли у 1987 р., відвідавши Естонію, генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов заявив, що ЕРСР живе за рахунок інших союзних республік, естонські економісти розробили проект ІМЕ (скорочено Iemajandav Eesti – «Самодостатня Естонія»). Мета проекту полягала у тому, щоби зробити Естонську республіку абсолютно самодостатньою і не жити за рахунок інших складових СРСР. Це була програма госпрозрахунку, на який радянське керівництво ніяк не могло наважитися від 1960-х років, коли висувалися так звані «косигінські реформи». Проект ІМЕ насправді накреслив поетапність переходу до ринкового господарства після здобуття незалежності. Варто зазначити, що аббревіатуру ІМЕ з естонської мови можна перекласти як «диво». Після відновлення незалежності естонське економічне диво стало реальністю.

У перші місяці відновленої незалежності країни Балтії в цілому і Естонія зокрема являли собою індустріально-аграрні держави із слабо розвиненою у порівнянні із Європою сферою послуг і тотальним дефіцитом у торгівлі. В жорстких рамках єдиного народногосподарського комплексу галузі місцевої економіки були тісно пов'язані постачанням і збутом з іншими вже новими незалежними державами, в яких теж мали місце кризи явища. Гостро стояло питання забезпечення ресурсами, особливо нафтогазовими, які йшли з Російської Федерації, а та всіма засобами намагалася утримати колишні радянські республіки в орбіті свого впливу.

Радянський карбованець, що використовувався в якості валюти, стрімко знецінювався, катастрофічно не вистачало готівки. Для стабілізації своєї економіки

було обрано монетарний режим з фіксованим обмінним курсом. Це надавало інвесторам та іншим дійовим особам таку необхідну можливість прогнозування. Оскільки було обрано один із найбільш жорстких обмінних курсів, це викликало довіру у інвесторів. В свою чергу, естонці ставлять довіру на одне з перших місць серед шанованих чеснот. В червні 1992 р. в обіг увійшла естонська крона, прив'язана до німецької марки (8 крон = 1 марка). Після переходу Німеччини на євро, офіційний курс Естонії також переорієнтувався на загальноєвропейську валюту у співвідношенні 15,6466 крон до 1 євро. Ефективна реформаторська перебудова господарства, фінансової системи призвела до того, що після вступу до Європейського Союзу у 2004 р. Естонія першою серед всіх пострадянських держав запровадила євро (1 січня 2011 р.). Це дає право голосу тоді, коли на засіданнях лідерів країн єврозони ухвалюються рішення, що напряму стосуються естонської економіки. Прийняття нового члена до єврозони мало неабияке значення для самого ЄС. У певному розумінні це була демонстрація того, що попри існуючі проблеми і складності, є країни, впевнені у перспективності об'єднання.

На початку 1990-х років Естонія обрала непростий шлях суспільної модернізації, яка передбачала розвиток чотирьох базових інститутів сучасного суспільства – демократії, ринкової економіки, соціальної держави, масового споживання. На відміну від багатьох інших радянських республік Таллінн починає новий етап свого розвитку не «з нуля», зберігалася пам'ять про роки незалежності, набутої у 1918 р. Країна заявила про відновлення державності, що було визнано на міжнародному рівні. Перш за все треба було розірвати із тоталітарним спадком, здійснити декомунізацію, подолати інші негативні наслідки радянського минулого. Як і інші народи колишнього СРСР, естонці зазнали культурної травми радянщини, пережили репресії і депортації. У червні 2001 р. естонський уряд зробив спробу добитися компенсації від Росії за працю депортованих туди земляків. Пізніше робилися спроби одержати від РФ компенсацію за роки радянської окупації, проте реального результату добитися не вдалося. Із свого боку Росія робила все можливе, аби не випустити країни Балтії з-під свого контролю. Фактор «російської загрози» ніколи не випадав з поля зору естонського керівництва. Кінцева мета естонських трансформацій полягала у поверненні до європейської цивілізації, частиною якої країна завжди себе відчувала, найшвидший інтеграції до західних економічних, політичних, безпекових структур, що дійсно б означало визволення з вікового російського панування [Holger, 2013].

Криза змусила здійснювати реформи широкого спектру за умов браку ресурсів, зокрема фінансових. Естонський досвід продемонстрував дві важливі речі. По-перше, успіх перетворень можливий тільки за широкої підтримки населенням здійснюваних реформ. А у більшості естонців не було сумнівів у правильності обраного шляху. По-друге, національна

політико-економічна еліта мусить керуватися загальноприйнятими у передових країнах глобальної економіки світоглядними цінностями. Це зумовлює необхідність сприйняття і втілення в економічну діяльність таких культурно-інституціональних складових, як справедливість і довіра, які насправді є базовими елементами будь-якої політико-економічної легітимності [Буайе, 2008, с. 22]. Варто підкреслити, що естонці найбільше шанують саме справедливість і довіру.

Надійність естонських партнерських відносин сприяла тому, що велику роль у реформуванні відіграли і відіграють іноземні інвестиції. Ще у 1991 р. був прийнятий Закон «Про іноземні інвестиції», за яким іноземні інвестори мають рівні права з місцевими підприємцями, захист іноземних інвестицій гарантується державою. Естонія має один з найвищих рівнів зовнішніх прямих інвестицій на душу населення серед країн Центральної та Східної Європи. Основними країнами-інвесторами стали Фінляндія, Швеція, США, Німеччина. Іноземці вкладали гроші не тільки у фінанси і торгівлю, але й у промисловість. Так, фінська компанія Eltek придбала одне з найбільших підприємств Естонії – завод із виробництва електронних приладів «Punane RET», який став випускати телефони «Nokia» і «Ericsson». Привабливий інвестиційний клімат Естонії створений економічною політикою, яка проводилася усіма урядами після відновлення незалежності. І урядова політика, і економічна поведінка населення продемонстрували відкритість до змін і здатність сприймати і використовувати іноземний досвід. Особливо слід підкреслити практичну відсутність корупції.

Естонія продемонструвала усьому світу, що її еліта була проіннята щирим, а не показним патріотизмом, не була рентоорієнтованою, не виводила капітали в офшори, а віддано працювала на розбудову своєї Батьківщини. Роль національної еліти не можна недооцінювати. Економісти давно вже довели, що саме від правлячої еліти найперше залежить загальний напрям змін в економіці, і саме оптимальні політичні рішення визначають економічний успіх. В решті решт ефективність і компетентність державного управління є пріоритетною сферою в економічному розвитку, оскільки помилки у цій сфері призводять до серйозних соціально-економічних провалів [Пустовийт, 2015, с. 193–194]. Також досвід Естонії засвідчив: рівень корупції корелює з рівнем економічного розвитку. Цей висновок підтверджують і сусідні країни Північної Європи, чий менталітет дуже схожий на естонський.

На Заході, в Європі, в Естонії при шануванні раціоналізму раціональна життєдіяльність орієнтована на максимізацію поведінку: приймаючи відповідальні рішення, людина чи колектив прагне або максимізувати свою вигоду від використання обмежених ресурсів, або мінімізувати витрати ресурсів при досягненні необхідного результату. За умов вельми обмежених ресурсів, зрозуміло, що така настанова була сприятливою для естонської економіки. При цьому велике значення приділяється

«збереженню обличчя» в очах оточення, тобто репутації у суспільстві. Економісти засвідчують, що «довіра і репутація знижують транзакційні витрати і мінімізують проблеми опортуністичної, зокрема рентоорієнтованої, поведінки, а також дозволяють більш ефективно розподіляти ресурси» [Пустовийт, 2015, с. 190]. Замість пишних слів – реальні справи, виконані обіцянки, дотримані домовленості. Такі позиції притаманні соціально зрілим особистостям, які несуть повну відповідальність за свої вчинки і їх наслідки. Немає місця соціальному інфантилізму і патерналізму.

Відповідальність за свій вибір – зворотний бік свободи. Свобода – найвища цінність європейців, в характері яких на першому місці – антропоцентризм, індивідуалізм. Це – стрижень європейської цивілізації. Разом із тим досвід цієї спільноти показує, що незалежна особистість непогано ладнає з гуманізмом й високою мірою солідарності, адже громадянська солідарність – один із наріжних каменів сучасного європейського співтовариства. Свобода передбачає соціальну відповідальність і можлива лише серед людей, які поважають права інших. Така повага закріплюється юридично. Законотворчість, повага до закону – риса європейського менталітету. І естонського. В Європі панує принцип «закон над владою», а не «влада над законом» (останнє поширено у більшості пострадянських держав). Особливий інтерес являє собою триада «влада – менталітет – економіка». На разі варто згадати, що у сучасній теорії управління велике значення має концепція культурних вимірів голландського соціолога і антрополога Г. Хофстеде. Науковець виокремив шість культурних вимірів – характерних особливостей культури, котрі впливають на економіку: індекс дистанції влади, індивідуалізм, маскулінізм, уникнення невизначеності, довготермінова орієнтація, індульгування. В результатах його досліджень можна знайти і відомості про Естонію [Hofstede].

Індекс дистанції влади. Цей вимір відноситься до того факту, що усі члени суспільства не є рівними, іншими словами, індекс виявляє ставлення культури до такої нерівності. Значення індексу виявляється у відносинах між керівництвом і підлеглими, в демонстрації переваги, у розподілі відповідальності. В країнах з низьким індексом влада розподілена рівномірно. Жителі відповідальні та ініціативні, розуміють, що влада належить не одному президенту, а кожному члену суспільства. Тому вони виявляють громадянську позицію, борються за свої права і відкрито висловлюють своє ставлення до влади. За визначенням Г. Хофстеде, в Естонії цей показник низький – 40. Це передбачає, що естонці неохоче підкорюються і не поважають авторитарних особистостей і не піддають лише рангу і статусу можновладців. Навпаки, для естонців кращий варіант, коли керівник дає їм можливість стверджувати свою думку, висловлювати незгоду і бути включеними до процесу прийняття рішень. Разом із тим, попри звичку висловлюватися прямо, естонці намагаються уникати конфліктів.

Відзначається, що Естонія не так давно пододала перехідний стан, і тому радянські способи мислення і ставлення до світу ще зберігаються, особливо у старшої генерації. Однак, ставши на шлях незалежності, Естонія сміливо надала можливості молодим фахівцям прийти на керівні посади. Чимало патріотично налаштованих молодих ентузіастів виявили готовність стати на державну службу. Саме тому у 2002 р. Естонія отримала 32-річного прем'єр-міністра, 28-річного міністра закордонних справ. Молоді докоряли браком досвіду, проте виявилася одна з провідних рис естонців – бажання і вміння вчитися і впроваджувати нові знання у практику, зокрема у ведення справ. Впродовж короткого часу було повністю оновлено кадровий склад державних служб [Естонський здоровий глузд]. Загальносвітова тенденція, znana як «менеджеріальна революція», далася взнаки і в Естонії.

Щодо *індивідуалізму*, так Г. Хофстеде вважає, що фундаментальне питання, котрого торкає цей вимір, це є міра взаємозалежності, підтримувана між членами спільноти: наскільки самоусвідомлення людей визначається в термінах «Я» або «Ми». В індивідуалістичних суспільствах передбачається, що люди піклуються тільки про себе і про свою найближчу родину. Естонія – індивідуалістична країна з показником 60 [Hofstede]. Серед естонців панує тверде переконання про особисту відповідальність і власні досягнення, про внески у власну самореалізацію. Більшість естонців вірять: кожному має бути дозволено займатися своїми справами, досягати нових висот або навіть копати собі яму. У не надто жорсткій соціальній структурі індивідуалістичних країн, де життєвий успіх не залежить від того, наскільки особа інтегрована у суспільство, прозорість і чесність цінуються вище, ніж гармонія і лояльність. Західний спосіб ведення справ передбачає саме такі підходи. Крім того, економісти стверджують, що саме індивідуалістичні тенденції в культурі сприяють інноваціям [Лебедева, 2008, с. 24].

Маскулінність, точніше, цей показник має дві сторони: маскулінність і фемінність. Індекс показує, котрі якості характеру більше цінуються у суспільстві. Високий показник у цьому вимірюванні (маскулінність) показує, що суспільство приводиться в рух змагальністю, досягненнями і успіхом, де успіх визначається як стан переможця або кращого у своїй галузі. Низький показник (фемінність) означає, що переважаючими цінностями у суспільстві є турбота про інших і якість життя. У фемінному суспільстві показником успіху є якість життя, а виділення з натовпу не вітається. Фундаментальною відмінністю Г. Хофстеде вважає те, що мотивує людей: прагнення бути кращим (маскулінне) або любов до того, що робиш (фемінне). З показником 30 Естонія визначена як фемінна країна. Це означає, що суспільством певною мірою рухає скромність і справедливість. Свою конкурентоздатність естонці демонструють, дозволяючи результатам говорити самим за себе. Взагалі варто зазначити, що останніми роками помічений процес «фемінізації» західних демократій. Це виявляється не тільки у тому, що вищі державні

посади займають жінки (президентом Естонії 10 жовтня 2016 р. стала багатодітна жінка К. Кальюлайд), але і в тому, що все більше цінується *work-life balance*.

Вимір «*унікнення невизначеності*» позначає ставлення суспільства до тієї обставини, що майбутнє завжди невідоме: чи варто його контролювати, чи просто дозволити йому відбуватися? Ця міра, в якій члени певної спільноти відчують загрозу у невідомих ситуаціях, і створюють настанови та інститути, спрямовані на уникнення цього. З показником 60 Естонія віддає значну перевагу уникненню невизначеності. Країни з високим показником за цим параметром підтримують жорсткі кодекси настанов і поведінки і виявляють нетерпимість до неортодоксального поводження та ідей. У таких спільнот існує емоційна потреба у правилах, у людей – внутрішня потреба у зайнятості і працелюбності. Точність і пунктуальність є нормою. Безпека – важливий момент індивідуальної мотивації.

Довготермінова орієнтація – вимір, що описує, наскільки та чи інша спільнота потребує підтримки зв'язків з минулим, маючи справу з викликами теперішнього і майбутнього. Ці дві екзистенціальні мети пріоритетизуються різними спільнотами по-різному. Нормативні суспільства, у яких цей показник є низьким, віддають перевагу підтримуванию освячених часом традицій і норм, дивляться на соціальні зміни із підозрою. Спільноти з високим показником мають більш прагматичний підхід. Тому вони підтримують зусилля у сучасній освіті як спосіб підготуватися до майбутнього. З дуже високим показником 82 Естонія позиціонує себе як високо прагматичну. Естонці виявляють здатність легко адаптувати традиції до умов, що змінюються, неабияку схильність до заощаджень, які вони прагматично інвестують, економність і наполегливість у досягненні результатів.

Індульгування можна пояснити як готовність членів суспільства задовольняти свої миттєві потреби і особисті бажання; протилежність потаканню – стриманість. Естонія із своїм низьким показником 16 є дуже стриманою. У суспільствах, де стриманість вважається цінністю, переважають суворі соціальні правила і норми, в рамках котрих задоволення особистих бажань стримується і не заохочується.

Попри те, що Естонія досягла високих результатів в своєму економічному розвитку (достатньо сказати, що 9 грудня 2010 р. вона першою серед усіх пострадянських держав увійшла до кола 36 найрозвиненіших в економічному плані країн, об'єднаних в Організацію економічного співробітництва і розвитку), країна постійно відстежує новітні світові тренди і бере їх до уваги. Тобто за законами синергетики, виявляється краща здатність до самоорганізації, коли відбуваються зміни у відповідності до змінювання навколишнього середовища. У сучасному світі в економічному середовищі переживає кризу орієнтація на розширене споживання, консьюмеризм. Важливою причиною стало усвідомлення його негативного впливу на довкілля, насамперед, через вичерпання природних

ресурсів в якості сировини. В стриманих культурах Скандинавії народилися нові моделі життя. Наприклад, шведський «лагом», який можна описати як розумний мінімалізм. Його основні принципи: помірність в усьому, особливо в їжі; перевага якості над кількістю; відмова від розкоші та усього показного; максимум натуральності в одязі, інтер'єрі тощо; турбота про інших та навколишнє середовище [Що прийде]. У розвинених країнах світу сучасні молоді покоління демонструють більшу орієнтацію на постматеріальні цінності, ніж старші. Стосовно Естонії слід зазначити дві демографічні обставини. По-перше, як і в інших європейських країнах, тут відбувається «тиха або мовчазна революція» - збільшення питомої ваги людей похилого віку у загальній кількості населення. По-друге, із входженням у 2004 р. країни до ЄС спостерігається масових виїзд молоді за кордон. Тобто гостро стоїть демографічна проблема.

Як у будь-якої іншої сучасної держави, у Таллінна теж чимало проблем. Серед них – пошук свого місця в світовій економіці, яка сповнена інноваційної динаміки. Маленька країна, позбавлена майже всіх корисних копалин, втративши всі звичні джерела енергоносіїв і ринки збуту продукції, піднялася на щабель вище у своєму технологічному розвитку. В наш час Естонія – сучасна індустріально-аграрна країна з домінуючою роллю у структурі господарства сфери послуг. Основу цієї сфери формує науково-технічна та комп'ютерна інженерія, а також розробка програмного забезпечення [Білецький, 2016].

Вкотре усьому світу було продемонстровано, що економічний прогрес багато в чому визначається технологічною креативністю індивідів, на яку, в свою чергу, впливають культурні передумови і ментальні особливості. Все це допомогло країні на повних правах увійти до «K-society» - «суспільства знань», перейти на щабель постіндустріального, інформаційного суспільства, де головним фактором прогресу визнаються інформаційні технології і продукування інформації. В обіг увійшло позначення «e-Estonia» - «електронна Естонія». Про неї пишуть як про «digital society», в якому від початку 2000-х років впроваджено електронний уряд. Останнє було не тільки науково-технічним досягненням, а й засобом боротьби проти корупції і заощадження коштів, що цілком відповідає провідним рисам естонського національного характеру. Естонці не запитують: «Що світ може дати нам?», а питають: «Що ми можемо дати світові?» Відповіддю на друге запитання може бути винайдення і широке впровадження Skype – сервісу відеозв'язку, яким нині користуються сотні мільйонів людей й організацій в світі. А Естонія на своєму досвіді підтвердила висновки економістів: «Нові знання, втілені у технологіях, обладнанні і організації виробництва, в промислових розвинених країнах забезпечують понад 75 відсотків приросту валового внутрішнього продукту» [Степашин, 2005, с. 117].

Попри те, що менталітет формується впродовж тривалого часу, він може змінюватися через зміну обставин існування людності. Зокрема, у зв'язку із переходом до принципово нової «системи

координат», з економічними перетвореннями, зміною форм власності, заміною старих форм господарювання новими відбуваються зміни життєвих цінностей населення, зрушення у господарській ментальності, що призводить врешті решт до економічного зростання і підвищення конкурентоздатності всієї країни [Хейнла, 2010]. Естонія показала, що не зміна умов мала наслідком зміни у менталітеті, а національний характер став головною основою вельми швидких і радикальних змін.

Висновки. Сучасна Естонія – країна, яка тільки розбудовується. На відміну від багатьох інших пострадянських республік, де стара партійна номенклатура та червоні директори стали власниками приватизованих підприємств, що мало результатом олігархічну модель економічних і політичних відносин, Таллінн рушив шляхом творення суспільства ліберальної демократії із соціально орієнтованою ринковою економікою. Був взятий курс на відкриту інноваційну економіку. Лідери країни були патріотами не на словах, а у напруженій роботі, в якій брали участь широкі маси населення. Орієнтири і допомогу Естонія одержувала від країн Європи, частиною якої завжди себе відчувала. Європейська культура бізнесу гармонійно поєднується із традиціями естонців, які, в свою чергу гармонізувалися із новаціями. Особлива підтримка надходила від скандинавів, з якими – багато спільного, зокрема у менталітеті.

Роки відродженої незалежності показали, що категорія менталітету надає можливість виявити, чому те чи інше суспільство спроможне давати адекватні відповіді на виклики історії. Естонці пережили усіх завойовників. Без зайвої шумихи, зосереджено працюючи, країна рухається вперед, об'єднавши свої зусилля з іншими державами Європейського Союзу. З урахуванням тенденцій сучасності, будується гідне людини життя. Естонський досвід показує: для успішного соціально-економічного розвитку нації необхідне те, що потрібно і для повноцінного розвитку і самореалізації окремого індивіда – цінності інтелектуальної свободи, майстерності і відкритості до змін. В ХХІ ст. перевагами у конкуренції стають висока якість людського капіталу; особистість, схильна до інноватики; творча інтерпретація у виробленні адаптаційних моделей поведінки, акцентуюча індивідуальні способи досягнення успіху.

Разом із тим досвід Естонії ще раз підтвердив той висновок, що успіх соціальних трансформацій напряму залежить від спроможності людей сприймати зміни і слідувати новим нормам і правилам. Останні як вираження суті соціальних інститутів можуть бути ефективними тільки тоді, коли відповідатимуть глибинним цінностям і настановам суб'єктів. Досвід розвинених країн, які здійснили глибокі соціально-економічні перетворення, свідчить, що їхній успіх можливий за однієї дуже важливої умови: якщо результати реформ відбивають інтереси широких верств населення і мають їхню підтримку. Важливу роль у процесі модернізації відіграє трудова і господарська етика.

Успіх або невдача будь-якої модернізації багато в чому залежать від стану соціуму, від вміння і бажання людей працювати.

В багатьох країнах уряди зовсім не приділяють увагу дослідженням ментальних моделей і врахуванню результатів у практичній діяльності. Це при тому, що без пізнання історичних особливостей розвитку тієї чи іншої країни, без розуміння особливостей національного характеру неможливе здійснення ефективних реформ. В наш час Україна

перебуває у стані творення нової реальності. В цьому плані постає необхідність глибокого коректування курсу соціально-економічної політики, зміни самого її змісту, її соціальної переорієнтації і механізмів здійснення. При всій складності задач коректування політики нашої держави корисно звернутися до досвіду інших держав, які рухаються шляхом демократичного транзиту, зробити висновки, аби успішніше модернізуватися.

Список використаних джерел

- Hofstede Insights: Country comparison [Online]. Доступно: <https://Hofstede-insights.com/country-comparison> (дата звернення: 10.01.2020).
- Holger, M., 2013. Culture of fear and a status conflict in Estonia-Russia relationship. Paper for ECPR Joint Sessions in Mainz 2013. [Online]. Доступно: [https://ecpr.eu.Filestore.PaperProposal](https://ecpr.eu/Filestore.PaperProposal) (дата звернення: 3.01.2020).
- Білецький, М., І., Котик, Л., І., 2016. Суспільно-географічна характеристика Естонії: виклики розвитку держави у XXI ст. [Online]. Доступно: <https://internationalconference2014.wordpress.com/2016/11/11/> (дата звернення: 8.01.2020).
- Борисов, Н., Каменецкий, М., Горохов, С., 2015. Религия, менталитет, научный прогресс, экономическое развитие. [Online]. Доступно: <http://www.cogita.ru/a.n.-alekseev/kontekst/religiya-mentalitet-nauchnyi-progress-ekonomicheskoe-razvitiye> (дата звернення: 02.01.2020).
- Буайе, Р., Бруссо, Э., Кайе, А., 2008. К созданию институциональной политической экономии, *Экономическая социология*, № 3, с. 17-24.
- Вебер, М., 1990. Избранные произведения /Пер. с нем., Москва: Прогресс, 808 с.
- Вебер, М., 1994. *Протестантська етика і дух капіталізму* /Пер. з нім. О. Погорілого, Київ: Основи, 261 с.
- Вебер, М., 1994. *Хозяйственная этика мировых религий. Попытка сравнительного исследования в области социологии религий*, Москва: Юрист, 702 с.
- Верю – не верю: Эстония – одна из самых атеистических стран Европы, 2017. [Online]. Доступно: <https://news.rambler.ru/europe/36765917-veryu-ne-veryu-estoniya-odna-iz-samyh-ateisticheskikh-stran-evropy/> (дата звернення: 25.12.2019).
- Галан, Н. І., 2008. Інноваційна динаміка глобальної економіки. *Економічний простір*, № 9, с. 69–76.
- Галушка, З., Лусте, О., 2013. Аналіз впливу господарського менталітету на економічний розвиток країни: кореляційно-регресійний підхід. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Економіка*, 6(147), с. 19–23.
- Губанов, Н., Губанов Н., 2013. Роль менталитета в преодолении антропогенных кризисов, *Историческая психология и социология истории*, № 1, с. 166–180.
- Естонський здоровий глузд: посол Естонії в Україні Лаурі Лепік про шлях своєї країни до Євросоюзу. [Online]. Доступно: tyzhden.ua/World/43799 (дата звернення: 22.12.2019).
- Зубкова, Е., 2010. Трудные вопросы российско-эстонских отношений (1939 – 1940, 1944 – 1945 гг.): взгляд историка. [Online]. Доступно: <https://urokiistorii.ru/article/1307> (дата звернення: 4.01.2020).
- Крысько, В. Г., 2008. *Этническая психология*, Москва: Академия, 320 с. [Online]. Доступно: https://jagannath.ru/users_files/books/Krysko_Etni4eskaya_psihologiya.pdf (дата звернення: 8.01.2020).
- Лебедева, Н., 2008. Менталитет и экономические успехи нации, *Психологический журнал высшей школы экономики*, № 2, с. 19–24.
- Монахов, И., Р., 2011. Российский менталитет в свете глобальных вызовов – вечных и современных, *Век глобализации*. № 2(8). [Online]. Доступно: <http://www.intelros.ru/readroom/vek-globalizacii/vek-globalizacii-2011-2-8/12655-rossiyskiy-mentalitet-v-svete-globalnyh-vyzovov-vechnyh-i-sovremennyh.html> (дата звернення: 5.01.2020).
- Пилипенко, А., Литвиненко Н., 2011. Исследование экономической ментальности и исторический подход, *Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна*. Випуск 40-2, с. 272–278.
- Популярные религии и языки в Эстонии. [Online]. Доступно: <http://www.orangesmile.com/destinations/estonia/religion-languages.htm> (дата звернення: 30.12.2019).
- Пустовийт, Р. Ф., 2015. Взаимовлияние культурных и институциональных факторов в аспекте экономического развития, *Проблеми економіки та політичної економії*, № 1, с. 187–196.
- Смирнова, Е., 2019. Як Естонія виростила покоління інноваторів, *Дзеркало тижня*, № 1273. [Online]: Доступно: <https://dt.ua/gazeta/issue/1228> (дата звернення: 8.01.2020).
- Степашин, С. В., 2005. Образование вместо «образованщины», *Вестник РФО*. № 4, с. 115–124.
- Узлов, Ю. А., 2011. Менталитет как институциональный фактор развития экономики, *Общество: политика, экономика, право*, № 3, с. 60–67.
- Узлов Ю. А., 2014. О некоторых аспектах трудовой этики в ситуации общественной трансформации, *Общество: социология, психология, педагогика*, № 2. [Online]. Доступно: <http://dom-hors.ru/vipusk-2-2014-obschestvo-sociologiya-psihologiya-pedagogika/> (дата звернення: 8.01.2020).
- Хейнла, Э. Ю., Дерман, Н. А., 2010. Изменение жизненных ценностей населения Эстонии. *Социологические исследования*. № 3, с. 50–57.
- Шульгин, М., 2007. Сущность менталитета и его влияние на экономическое поведение населения, *Вестник Иркутского государственного технического университета*, № 1, с. 112–119.
- Що прийде на зміну хюге: три нових тренди філософії затишки [Online]: Доступно: <https://www.tviysvit.com.ua/shcho-pryide-na-zminu-khiuhe-try-novykh-trendy-filosofii-zatyshku/> (дата звернення: 10.01.2020).
- Эстония, 2011, *GEO*, № 1, с. 76–85.
- Ясин, Е., 1998. Модернизация экономики и система ценностей, *Вопросы экономики*, № 4, с. 4–36.

References

- Bileckyj, M. I., Kotyk, L. I., 2016. Suspiljno-gheografichna kharakterystyka Estoniji: vyklyky rozvytku derzhavy u XXI st. [The sociogeographical characteristic of Estonia: the state development challenges in the c. XXI.] [Online]. Rezhym dostupu: <https://internationalconference2014.wordpress.com/2016/11/11/> (date of treatment: 8.01.2020). (in Ukrainian).
- Borisov, N., Kameneckij, M., Gorohov, S., 2015. Religija, mentalitet, nauchnyj progress, ekonomicheskoe razvitie. [Religion, mentality, scientific progress.] [Online]. Rezhym dostupu: <http://www.cogita.ru/a.n.-alekseev/kontekst/religiya-mentalitet-nauchnyi-progress-ekonomicheskoe-razvitie> (date of treatment: 02.01.2020). (in Russian).
- Buaje, R., Brusso, Je., Kaje, A., 2008. K sozdaniju institucional'noj politicheskoj ekonomii [On the making of institutional political economy] // *Ekonomicheskaja sociologija [Economic sociology]*, № 3, s. 17-24. (in Russian).
- Estonija [Estonia], 2011, *GEO*, № 1, s. 76–85. (in Russian).
- Estonskij zdorovyj ghluzd: posol Estoniji v Ukraini Lauri Lepik pro shljakh svojeji krajiny do Jevrosojuzu. [Estonian common sense: the Ambassador of Estonia in Ukraine Lauri Lepik about her country's path to the European Union.] [Online]. Rezhym dostupu: tyzhden.ua/World/43799 (date of treatment: 22.12.2019). (in Ukrainian).
- Garadzha, V. I., 1995. Sociologija religii [The sociology of religion], Moskva: Nauka, 223 s. (in Russian).
- Ghalan, N., I., 2008. Innovacijna dynamika ghllobal'noji ekonomiky [The innovative dynamics of the global economy]. *Ekonomichnyj prostir [Economic Space]*, № 9., s. 69–76. (in Ukrainian).
- Ghalushka, Z., Luste, O., 2013. Analiz vplyvu ghospodarskijogho mentalitetu na ekonomichnyj rozvytok krajiny: koreljacijno-regresijnyj pidkhd. [The analysis of the impact on economic mentality on a country's economic development: the correlation-and-regression approach.] *Visnyk Kyjivskogho nacional'nogho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serija Ekonomika [Bulletin of Kyiv National Taras Shevchenko University. Economy series]*, 6(147), s. 19 – 23. (in Ukrainian).
- Gubanov, N., Gubanov N., Rol' mentaliteta v preodolenii antropogennyh krizisov [The role of mentality in overcoming anthropogenic crises], 2013. *Istoricheskaja psihologija i sociologija istorii [Historical Psychology and the Sociology of History]*, № 1, s. 166–180. (in Russian).
- Hejnla, Je. Ju., Derman, N. A., 2010. Izmenenie zhiznennyh cennostej naselenija Estonii. [The change of Estonian population's life values.] *Sociologicheskie issledovanija [Sociological Studies]*, № 3, s. 50–57. (in Russian).
- Hofstede Insights: Country comparison [Online]. Rezhym dostupu: <https://Hofstede-insights.com/country-comparison> (date of treatment: 10.01.2020). (in English).
- Holger, M., 2013. Culture of fear and a status conflict in Estonia-Russia relationship. Paper for ECPR Joint Sessions in Mainz 2013. [Online]. Rezhym dostupu: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal> (date of treatment: 3.01.2020). (in English).
- Jasin, E., 1998. Modernizacija ekonomiki i sistema cennostej. [The modernization of economy and the system of values.] *Voprosy ekonomiki [Economy issues]*, № 4, s. 4–36. (in Russian).
- Krysko V. G., 2008. Etnicheskaja psihologija. [Ethnic psychology.] Moskva: Akademija, 320 s. [Online]. Rezhym dostupu: https://jagannath.ru/users_files/books/Krysko_Etni4eskaya_psihologiya.pdf (date of treatment: 8.01.2020). (in Russian).
- Lebedeva, N., 2008. Mentalitet i ekonomicheskie uspehi nacii. [Mentality and the nation's economic success.] *Psihologicheskij zhurnal vysshej shkoly jekonomiki [Psychology Journal of the Higher School of Economy]*, № 2, s. 19–24. (in Russian).
- Monahov, I. R., 2011. Rossijskij mentalitet v svete ghllobal'nyh vyzovov – vechnyh i sovremennyh. [Russian mentality in the light of global challenges, perennial and modern.] *Vek ghllobalizacii [The Age of Globalization]*, № 2(8). [Online]. Rezhym dostupu: <http://www.intelros.ru/readroom/vek-ghllobalizacii/vek-ghllobalizacii-2011-2-8/12655-rossijskij-mentalitet-v-svete-ghllobalnyh-vyzovov-vechnyh-i-sovremennyh.html> (date of treatment: 5.01.2020). (in Russian).
- Pilipenko, A., Litvinenko N., 2011. Issledovanie ekonomicheskogho mental'nosti i istoricheskogho podhod. [Research of economic mentality and the historical approach.] *Naukovi praci DonNTU. Serija: ekonomichna. [The scholarly works of DonNTU, economic series.]* Vipusk 40-2, s. 272–278. (in Russian).
- Populjarnye religii i jazyki v Estonii. [Popular religions and languages in Estonia.] [Online]. Rezhym dostupu: <http://www.orangesmile.com/destinations/estonia/religion-languages.htm> (date of treatment: 30.12.2019). (in Russian).
- Pustovijt, R. F., 2015. Vzaimovlijanie kul'turnyh i institucional'nyh faktorov v aspekte jekonomicheskogho razvitija. [The mutual influence of cultural and institutional factors in the aspect of economic development.] *Problemy ekonomiky ta politychnoi ekonomiji [The problems of Economy and Political Economy]*, № 1, s. 187–196. (in Russian).
- Shho pryjde na zminu khjuge: try novykh trendy filosofiji zatyshku. [What is coming next to hygge: three new trends in the philosophy of comfort.] [Online]: Rezhym dostupu: <https://www.tvysvit.com.ua/shcho-pryide-na-zminu-khiuhe-try-novykh-trendy-filosofii-zatyshku/> (date of treatment: 10.01.2020). (in Ukrainian).
- Shul'gin, M., 2007. Sushhnost' mentaliteta i ego vlijanie na ekonomicheskoe povedenie naselenija. [The essence of mentality and its influence on the population's economic behavior.] *Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo tehničeskogo universiteta [Bulletin of Irkutsk State Technical University]*, № 1, s. 112–119. (in Russian).
- Smyrnova, Je., 2019. Jak Estonija vyrostyla pokolinnja innovatoriv. [How Estonia has raised a generation of innovators.] *Dzerkalo tyzhnja [Weekly Mirror]*, № 1273. [Online]: Rezhym dostupu: <https://dt.ua/gazeta/issue/1228> (date of treatment: 8.01.2020). (in Ukrainian).
- Stepashin, S., V., 2005. Obrazovanie vmesto «obrazovanshiny». [Education, not mock educationism], *Vestnik RFO [RFO Bulletin]*, № 4, s. 115–124. (in Russian).
- Uzlov, Ju. A., 2014. O nekotoryh aspektah trudovoj etiki v situacii obshhestvennoj transformacii. [On several aspects of labor ethics in the situation of social transformation.] *Obshhestvo: sociologija, psihologija, pedagogika [Society: sociology, psychology, pedagogy]*, № 2. [Online]. Rezhym dostupu: <http://dom-hors.ru/vipusk-2-2014-obschestvo-sociologiya-psihologiya-pedagogika/> (date of treatment: 8.01.2020). (in Russian).
- Veber, M., 1990. Izbrannye proizvedenija [Selected works] /Per. s nem., Moskva: Progress, 808 s. (in Russian).
- Veber, M., 1994. Hozjajstvennaja jetika mirovyh religij. Popytka sravnitel'nogo issledovanija v oblasti sociologii religij. [Economic ethics of world religions. An essay at comparative research in the field of the sociology of religion], Moskva: Jurist, 702 s. (in Russian).
- Veber, M., 1994. Protestantsjka etyka i dukh kapitalizmu [The Protestant ethics and the spirit of capitalism] /Per. z nim. O.Poghorilogo, Kiev: Osnovy, 261 s. (in Ukrainian).

Verju – ne verju: Estonija – odna iz samyh ateisticheskikh stran Evropy [Believe it or not: Estonia, one of the most atheistic countries of Europe], 2017. [Online]. Rezhym dostupu: Sputnik Estonia.30/04/2017//<https://news.rambler.ru/europe/36765917-veryu-ne-veryu-estoniya-odna-iz-samyh-ateisticheskikh-stran-evropy/> (date of treatment: 25.12.2019). (in Russian).

Zubkova, E., 2010. Trudnye voprosy rossijsko-jestonskih otnoshenij (1939 – 1940, 1944 – 1945 gg.): vzgljad istorika. [The tacky issues of Russian-Estonian relations (1939 – 1940, 1944 – 1945): a historian's view.] [Online]. Rezhym dostupu: <https://urokiistorii.ru/article/1307> (date of treatment: 4.01.2020). (in Russian).

SUMMARY

MENTALITY AND ECONOMY: ESTONIA'S VARIANT FROM A HISTORIAN'S VIEWPOINT

Tetiana Orlova

Doctor of History, Professor; Professor at the Department of History of World Ukrainians,
Kyiv National Taras Shevchenko University

Revision of the experience of transformation processes in the post-Soviet space and search for the new opportunities to contest the challenges of modernization urge the importance of analyzing material and non-material factors that determine the progress of modern democratic states. The dialectic connection between politics and economy is well known. Less researched is the connection between a nation's economic development and its mentality. The article aims at filling the gaps that have existed in Soviet times and deserve more attention from contemporary domestic social scientists. With due consideration of the interdisciplinary approach, the article emphasizes on historical approaches to highlighting the influence of mentality on the economy of Estonia, the most successful of the former Soviet republics. The methodology is based on the analysis of mental characteristics of Estonian ethnos, employing formalized methods. With its state sovereignty renewed, the country has set the goal of returning to the European civilization, whereof it has always felt a part. Western countries have never recognized the legitimacy of Soviet annexation, regarding the Balts as courageous combatants against totalitarianism. Their strife to join the European Union met powerful support and assistance. On the road to eurointegration, the Estonians fulfilled all the requirements diligently, manifesting their inherent traits of the national character, mostly consistent with the traits of European mentality. Estonia's example testifies that without learning the specifics of a country's development, without accounting the formative conditions and the characteristics of its mentality, effective reformation of the life of a society is impossible. It is emphasized that governments should pay more attention to research in the mental models of the society, and take efforts to changing intellectual tenets as broadly as at the state level. Estonia's experience of transformation from a Soviet republic to a developed European country carries utter importance to Ukraine.

Keywords: Estonia, modernization, mentality, economy, innovation, tradition, European civilization.

ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ ВІД ВОЄН, ЕТНІЧНИХ КОНФЛІКТІВ ТА ТЕРОРИСТИЧНИХ АТАК УПРОДОВЖ 2001 – 2019 рр.

Лавер Олександр Георгійович

кандидат фізико-математичних наук, доцент, завідувач кафедри інформатики та фізико-математичних дисциплін,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: oleksandr.laver@uzhnu.edu.ua
Scopus Author ID: 57205291987
Researcher ID: G-1589-2019
<http://orcid.org/0000-0001-9493-4119>

Лавер Василь Олександрович

кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри інформаційних управляючих систем та технологій,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: vasy.l.laver@uzhnu.edu.ua
Researcher ID: G-5824-2019
<http://orcid.org/0000-0001-6627-2445>

В пропонованій публікації досліджується статистика втрат населення країн пострадянського простору в результаті воєн, етнічних конфліктів та терористичних атак упродовж 2017 – 2019 рр. З урахуванням втрат упродовж 1900 – 2016 рр., обчислених нами в попередніх роботах виводяться уточнені цифри втрат населення країн пострадянського простору в результаті воєн, етнічних конфліктів та терористичних атак за період 2001 – 2019 рр. Пропонована публікація включає в себе наступні підрозділи: втрати населення Російської Федерації, втрати населення Української держави, втрати населення держав Закавказзя та країн Середньої Азії, Казахстану та Білорусі під час воєн, етнічних конфліктів та терористичних атак за досліджуваній період часу. По кожному із вказаних підрозділів наводиться нова статистична інформація. Особлива увага приділяється вивченню людських втрат Української держави. Поряд з цим розглядається проблема біженців та внутрішньо – переміщених осіб у вказаних державах, як наслідок воєн і конфліктів які велися і ведуться на їхніх територіях. Наводяться також дані про число біженців з інших країн, які за тих чи інших обставин опинилися на територіях країн пострадянського простору. В першу чергу мова йде про біженців з Афганістану та Сирії. Відповідні цифрові дані наводяться також по Україні. В публікації особлива увага надається тому факту, що Російська Федерація, яка фактично перебуває у стані війни з Україною, в прямому смислі цього слова займається крадіжкою українських громадян, присвоюючи їм російське громадянство шляхом спрощеної процедури. Результати, одержані в пропонованій публікації можуть бути уточнені в результаті подальших досліджень.

Ключові слова: країни пострадянського простору, війни, етнічні конфлікти, терористичні атаки, військові втрати, втрати цивільного населення, нищя, середня та верхня оцінки втрат, біженці, внутрішньо-переміщені особи.

Постановка проблеми. У ХХІ ст. війни та військові конфлікти точилися по багатьох країнах пострадянського простору. Тут і війна на Північному Кавказі, і російсько-грузинська війна 2008 р., і війна на Донбасі і т. д. Наслідком цих тривалих воєн і конфліктів, які ведуться і дотепер на теренах країн СНД, були не тільки величезна кількість жертв, але ще й набагато більша кількість біженців та внутрішньо-переміщених осіб, які у пошуках кращої долі розселилися в різні країни. Вказана проблема, з огляду на вищесказане, є без сумніву актуальною для дослідження і заслуговує на детальне вивчення.

Метою пропонованої публікації є вивчення втрат населення країн пострадянського простору у війнах і конфліктах за період 2017 – 2019 рр. Зауважимо, що у нашому монографічному дослідженні [Лавер, 2018, с. 687; 691] відповідні втрати були вивчені за період 2001 – 2016 рр.

Завдання публікації.

1. Поширити результати наших досліджень на 2017 – 2019 рр.
2. Уточнити цифри втрат населення країн пострадянського простору, і в першу чергу України у війнах і конфліктах за період 2001 – 2016 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Втрати населення СРСР та країн пострадянського простору упродовж ХХ ст. були розглянуті та детально вивчені у монографічних дослідженнях [Урланис, 1998], [Лавер, 2002], [Эрлихман, 2004]. У монографічному дослідженні [Лавер, 2018] наводяться дані про втрати народонаселення країн пострадянського простору у війнах і конфліктах ХХІ століття упродовж 2001 – 2016 рр., а у публікації [Лавер, Матяшовська, 2019] вивчаються втрати населення України у війнах і конфліктах за період 2001 – 2018 рр. Загалом, інформація про втрати населення країн пострадянського простору у війнах

та військових конфліктах за досліджуваний проміжок часу (2017 – 2019 рр.) розкидана по великій кількості Інтернет-ресурсів, а тому актуальною є потреба у її систематизації та детальному аналізу.

Виклад основного матеріалу. У монографії [Лавер, 2018, с. 687; 691] були проаналізовані втрати населення країн пострадянського простору упродовж 2001 – 2016 рр. За цей період часу, втрати у результаті воєн військових конфліктів та заворушень становили 27 096–35 878–50 618 чоловік, причому військові втрати склали 22 733 загиблих [Лавер,

2018, с. 687]. Втрати населення у результаті етнічних конфліктів та терористичних актів і атак відповідно становили 879–995–1 870 чоловік, причому військові втрати склали 340 загиблих [Лавер, 2018, с. 691]. Таким чином, упродовж 2001 – 2016 рр. сукупні втрати населення країн пострадянського простору становили 27 975–36 873–52 483 загиблих, причому військові втрати склали 23 073 чоловік. Переважна більшість втрат припадала на Російську Федерацію та на Україну, про що свідчить нижченаведена таблиця.

Таблиця 1. Порівняльний аналіз середньої цифри втрат населення країн пострадянського простору у війнах і конфліктах упродовж 2001 – 2016 рр.

Назва держави	Середні втрати	Середні втрати у %	Сумарні втрати Росії та України
Російська Федерація	19.428	52,69	94,16
Україна	15.290	41,47	
Загальні втрати	36.873	100	100

Як випливає з даних Таблиці 1 сумарні втрати Росії та України становили 94,16 % усіх втрат, а на решту республік колишнього СРСР припадало тільки 5,84 %. Тому вивчення людських втрат почнемо саме з цих держав.

Російська Федерація.

Військові дії. Реальністю політичного життя Росії була партизанська війна, яка велася у республіках Північного Кавказу та на території Ставропольського краю. Зауважимо, що дані стосовно кількості загиблих бойовиків, та, відповідно мирних жителів, носять наближений характер, оскільки в багатьох випадках родичі загиблих, яких влада оголосила бойовиками, заявляють про їх непричетність до незаконних збройних формувань [В 2018 року, 2019]. Загалом за 2017 р. загинуло 78–80–82 бойовиків, 19–20–22 силовиків, та 2–30 мирних жителів

[Инфографика, 2017], [Кавказский узел, 2019], [В 2018 году, 2019], [Бюллетень Правозащитного центра]. У 2018 р. загинуло 64–65 бойовиків 7 силовиків та 8–10 мирних жителів [Кавказский узел, 2019], [Росгвардия, 2019], [В 2018 году, 2019]. За 9 місяців 2019 р. загинуло 27–32 бойовиків та 3 силовиків [В 2018 году, 2019], [Российские спецслужбы, 2019], [Инфографика, август 2019], [В сентябре, 2019]. За жовтень та листопад 2019 р. втрат на Північному Кавказі не було [Кавказский узел, 2019], за грудень також, за винятком 31 грудня, коли під час терористичної атаки на пост ДПС у м. Магас (Інгушетія) загинув 1 поліцейський та ще 3 були поранені, загинув також 1 терорист та ще 1 був поранений [Шесть человек стали жертвами, 2020]. Згрупуємо одержані дані в таблицю, виділивши найбільш реальні, на наш погляд, середні цифри втрат.

Таблиця 2. Втрати ворогуючих сторін під час війни 2017-2019 рр. на Північному Кавказі.

Рік	Загинуло бойовиків	Загинуло силовиків	Загинуло мирних жителів
2017	78-80-82	19-20-22	2-30
2018	64-65	7	8-10
2019	28-33	4	-
Загалом загинуло	170-180	30-33	10-40
Середні цифри втрат	175	31	25

Отже, як випливає з даних вищенаведеної таблиці, при розмаху втрат 210 – 253 загиблих, середня цифра людських втрат під час бойових дій на Північному Кавказі становила 231 загиблих, причому військові втрати складають 206 чоловік.

Окремо слід сказати про операції російських військ та військових контрактників (так звана ЧВК Вагнера) в Сирії, Лівії, та в Україні (Донбас). Число загиблих російських військовослужбовців у Сирії, за офіційними даними, за період з 2015 р. – і на кінець вересня 2018 р. склало 112 чоловік [Подсчитано число, 2018]. З того часу, станом на середину 2019 ро., ЗМІ та МО Росії повідомляли про загибель у Сирії щонайменше 5 російських військових [Росстат

впервые назвал, 2019]. На початку вересня 2019 р. в Сирії загинуло ще 3 російських військових [Сафронов, 2019]. Таким чином, кількість військових МО Росії, які загинули в Сирії упродовж 2015 – 2019 рр. можемо визначити у 120 чоловік.

Стосовно втрат російських **військових контрактників**, то вони у російській офіційній статистиці не враховуються. Загалом, втрати російських найманців з ЧВК під час війни в Сирії станом на червень 2019 р. варіюються в межах від 200 до 400 загиблих [Они там, 2019]. У Лівії, згідно даних джерела [В Ливии погибли, 2019], загинуло 10–35 російських військових найманців, а отже сумарні російські втрати в Сирії та Лівії можуть

коливатися в межах 330–555 загиблих. Середня цифра військових втрат у цих двох країнах може складати 443 загиблих. Втрати російських військ під час боїв на Донбасі проаналізовані нами у публікації [Лавер, Матяшовська, 2019], і склали, за наближеними підрахунками, 250 загиблих російських кадрових військових [Лавер, Матяшовська, с. 76, 2019]. Ці втрати російських військ віднесені нами до втрат у війні на Україні (Донбас).

На інших територіях Російської Федерації у 2017 році мали місце **наступні теракти**. У квітні 2017 р. в результаті теракту в Санкт-Петербурзі загинуло 16 чоловік разом з терористом та ще 103 людей були поранені [Год после, 2018]. В квітні 2017 р. під час теракту – нападу на управління ФСБ по Хабаровському краю загинув 1 терорист та 2 співробітники ФСБ [17-летний, 2018]. Під час теракту в Астрахані загинули 2 поліцейських, а 4 терористів пізніше були знищені [Подозреваемые, 2017]. Таким чином, за 2017 р., жертвами терактів у Росії стали 25 чоловік, у тому числі 10 поліцейських та терористів.

У 2018 р., серед терористичних актів, які відбулися в регіонах Росії, відмітимо такі. Під час нападу на будівлю ФСБ в Архангельській області в жовтні 2018 р. було вбито 1 терориста та 3 співробітники ФСБ були поранені [17-летний, 2018]. Наприкінці 2018 р. в Магнітогорську стався вибух побутового газу, в результаті чого загинуло 39 чоловік [ІДІЛ взяло, 2019]. Повідомлялося, що відповідальність за це взяла на себе терористична організація ІДІЛ [ІДІЛ взяло, 2019]. У Казані під час теракту загинув 1 солдат Національної гвардії, терориста вдалося заарештувати [Стрельба в Казани, 2018]. Під час теракту в Москві в серпні 2018 р. 1 поліцейський був поранений, терорист загинув [Кепински, 2018]. Отже, упродовж 2018 р. в Росії жертвами терористичних актів стали 42 чоловік, включаючи 3 силовиків та терористів.

Стосовно терактів у 2019 р., то під час вибуху в маршрутці у Магнітогорську на початку року загинуло 3 чоловік [ІДІЛ взяло, 2019]. Відповідальність за цей вибух взяла на себе знову терористична організація ІДІЛ [ІДІЛ взяло, 2019]. Під час контртерористичної операції (КТО) в Тюмені, у квітні 2019 року було знищено 2 терористів [В Тюмени, 2019], а у травні 2019 р., в м. Кольчугіно (Владимирська обл.), було ліквідовано ще 2 терористів [Двух бандитов, 2019]. У червні 2019 р. в с. Чемодановка Пензенської області відбулася масова бійка між місцевими російськими жителями та циганами. В бійці з обох боків прийняло участь 150 чоловік, загинув 1 чоловік (росіянин), та ще 4 чоловіки були поранені, близько 900 циган в результаті бійки втекли з регіону [Из Чемодановки, 2019]. Під час стрілянини у листопаді 2019 р. у коледжі будівництва та житлово комунального

господарства (м. Благовещенськ) загинуло 2 чоловік, включаючи терориста та ще 3 чоловік були поранені [Студент колледжа, 2019]. Наприкінці 2019 р., під час теракту поблизу штаб – квартири ФСБ на Луб'янці (Москва), загинуло 2 співробітники ФСБ та 1 терорист, та було поранено 4 співробітники ФСБ та 1 цивільний [Скончался второй пострадавший, 2019]. Отже, за 2019 р. в результаті терактів та в етнічних конфліктах загинуло 13 чоловік, включаючи 8 терористів та силовиків. Загалом, за період 2017 – 2019 рр., у Росії жертвами терористичних актів та етнічних конфліктів стали 80 чоловік, включаючи 21 загиблих силовиків та терористів. З урахуванням 5 загиблих під час етнічних конфліктів упродовж 2005 – 2013 рр. [Лавер, 2018, с. 691], загальні втрати протягом 2001 – 2019 рр. становитимуть 85 загиблих, включаючи 21 убитих силовиків та терористів. Теракти за період 2001 – 2016 рр., що відбулися на Північному Кавказі, включені нами у втрати під час воєн у цьому регіоні.

Підсумовуючи наведені вище дані зауважимо, що за період 2001 – 2016 рр. загальні втрати населення Російської Федерації від воєнних дій та політичного насильства склали 17 688–19 428–25 347 загиблих, у тому числі загинуло 12 106 силовиків та терористів. За період 2017 р. – 2019 р. вказаний діапазон втрат становить 620–754–888 загиблих, у тому числі військові втрати – 670 чол. Об'єднуючи наведені вище дані приходимо до висновку, що розмах втрат населення Росії за період 2001 – 2019 рр. від воєнних дій та політичного насильства становить 18 308–20 182–26 235 чоловік. Військові втрати складають 12 776 загиблих.

Стосовно числа біженців, то наприкінці 2018 р., на території **Росії** статус біженця мали усього 572 чоловік. Причому, за увесь 2018 р. було нараховано 388 клопотань про надання цього статусу, але позитивною відповідь була тільки у 30 випадках [Трифенова, 2019]. Причина цього факту проста: Російська держава стосовно цих людей не хоче брати на себе ніяких фінансових зобов'язань. Ще є можливість отримання права тимчасового притулку. На території РФ, за офіційними даними нараховувалося 75 000 чоловік з України, 828 – з Сирії, та 789 чоловік – з Афганістану. Проте, за російськими законами право тимчасового притулку не дає цим людям ніяких фінансових виплат, а тільки надає їм можливість упродовж року жити і працювати на території РФ [Трифенова, 2019].

Україна. За обчисленнями, проведеними нами у монографії [Лавер, 2018, с. 687, 691] сумарні українські втрати упродовж 2001 – 2016 рр. склали 8342–15 288–22 742 загиблих, причому військові втрати становили 10 075 чоловік. Уточнені дані українських втрат наведені нами у нижченаведеній таблиці [Лавер, Матяшовська, с. 78].

Таблиця 3. Втрати Української держави у війнах і конфліктах 2001 – 2018 рр.

Тип конфлікту	Роки конфлікту	Оцінки людських втрат			Військові втрати
		нижня	середня	верхня	
Миротворчі операції ЗСУ	1992 – 2018	54	54	54	54
Революція гідності	23.11.2013 – 27.02.2014	121	121	123	17
Окупація Криму Росією	лютий-травень 2014	6	6	6	3
Сутички та заворушення	2014 – 2015	54	54	54	1
Терор окупантів у Криму	2014 – 2018	29	29	29	-
Теракт в Керчі (Крим)	2018	22	22	22	1
Етнічні сутички	2009, 2018	2	2	2	-
Війна в Донбасі	2014 – 2018	10 735	11 514	17 904	8414
Всього загинуло		11 023	11 802	18 194	8491

Згідно даних ООН, на кінець 2018 р., кількість загиблих під час війни на Донбасі коливалася в межах 12 800–13 000 загиблих, у тому числі загинуло 3300 мирних жителів, 4000 українських військових та 5500 проросійських бойовиків [ООН, 2019]. Число поранених коливалася в межах від 27 000 до 30 000 чоловік [ООН, 2019]. Станом на середину листопада 2019 р., згідно даних ООН, на Донбасі, загинуло, як мінімум 3345 мирних жителів,

близько 4100 українських військових, та близько 5650 проросійських бойовиків та російських військових [ООН порахувала, 2019]. Поранених було: 7000–9 000 мирних жителів, 9500–10 500 українських військових, та 12 500–13 500 проросійських бойовиків [ООН порахувала, 2019]. Різні підрахунки людських втрат під час війни на Донбасі даємо нижченаведеною таблицею

Таблиця 4. Різні підрахунки втрат під час війни на Донбасі.

Термін підрахунку	Нижня оцінка втрат	Середня оцінка втрат	Верхня оцінка втрат	Військові втрати	Джерело
Кінець 2018 р.	10 735	11 514	17 904	8414	[Лавер, Матяшовська, с. 78]
Кінець 2018 р.	12 800	-	13 000	9500	[ООН: жертвами конфлікту, 2019]
Середина листопада 2019 р.	13 095	-	13 095	9750	[ООН порахувала, 2019]

Відмінності в підрахунках пояснюються різними даними про втрати під час бойових операцій. Так, наприклад, раніше вважалося, що під час боїв за Іловайськ у 2014 р. загинуло 336 і навіть 420 українських військових, теперішні підрахунки говорять про 220 загиблих бійців ЗСУ, 40 бійців зникли безвісти та ще 13 потрапили у російський полон [В боях за Іловайск, 2019]. З іншого боку, втрати за даними ООН виглядають дещо применшеними. Так, наприклад, згідно даних ООН у 2018 р. загинуло 100 українських військових [ООН: жертвами конфлікту, 2019]. В той же час, за даними М. Жирохова, за 2018 р. загинуло усього, з урахуванням втрат Нацгвардії, добробатів, і т. д. 134 українські бійці. Ще 100 загиблих склали небойові втрати [Жирохов, 2019]. Тобто, загалом 234 чол.

Уточнюємо втрати під час війни на Донбасі за 2019 р. Згідно даних джерела [В течение 2019 года, 2020] бойові втрати українських Збройних сил склали 111 загиблих. Великими були небойові українські втрати, які на кінець 2019 р. склали 77 загиблих та 78 поранених [Скільки цивільних загинули, 2019]. Таким чином, протягом 2019 р. на Донбасі з різних

причин загинуло 188 українських військових. Втрати мирних жителів, згідно даних цього ж джерела становили 18–25 убитих, а згідно даних [Від початку 2019 року, 2019] – 26 убитих. Тобто втрати мирних жителів на Донбасі за 2019 р. коливаються у межах 18–25–26 загиблих. Втрати проросійських бойовиків точно невідомі, але за наближеними оцінками вони коливаються у межах 250–400–619 загиблих від різних причин [Потери 2019 года, 2020]. Таким чином, втрати ворогуючих сторін на Донбасі за 2019 р. коливалися в межах 456–613–833 чол., військові втрати становили 588 загиблих.

Протягом листопада 2019 р. загинуло 6 бійців, а протягом грудня – 9 бійців ЗСУ [В течение 2019 года, 2020]. Тобто, за 2 останні місяці 2019 р. загинуло 15 бійців ЗСУ. Оскільки небойові втрати становили 69,37% від бойових втрат українських військ (відповідно 111 та 77 загиблих), то можемо припустити, що за останні два місяці 2019 р. загинуло від небойових причин 10 українських військових. Разом, 25 чоловік. Якщо припустити що співвідношення втрат українських військових та проросійських бойовиків складало як 1: 1,33 (188 до

250), то число загиблих бойовиків за вказаний період часу може скласти 33 чоловік. Разом, військові втрати складуть 58 загиблих. Разом з загиблими мирними жителями кількість втрат за листопад – грудень 2019 р. може сягнути 62 чоловік.

Тому, з урахуванням проведених вище обчислень, а також зважених (середньо-арифметичних) втрат, уточнена таблиця, складена на основі даних Таблиці 4, приймає наступний вигляд.

Таблиця 5. Уточнені підрахунки втрат на Донбасі за різними джерелами на кінець 2019 р.

Способи підрахунку	Нижня оцінка втрат	Середня оцінка втрат	Верхня оцінка втрат	Військові втрати
I	11 191	12 127	18 737	8992
II	13 256	13 413	13 833	10 088
III	13 157	13 157	13 157	9808
Зважені втрати	12 535	12 899	15 242	9629

Отже, зважений розмах втрат під час війни 2014 – 2019 рр. на Донбасі складає 12 535–15 242 загиблих, а військові втрати – 9629 чоловік. У якості середньої цифри втрат можемо прийняти цифру 12 899 загиблих.

До вказаних цифр втрат, наведених у Таблиці 3, ще слід додати 4 загиблих бійців Національної гвардії, які стали жертвами терористичного акту коло будівлі Верховної Ради 31.08.2015 р. [Разумков розповів, 2019], Сюди ж відносимо і загиблих під час міжнародної бійки в Одесі наприкінці жовтня 2019 р., коли загинули 1 іноземець та 1 одесит, та ще 1 одесит був ушпиталений у важкому стані [В Одесі іноземці, 2019].

З урахуванням нових статистичних даних, людські втрати Української держави у ХХІ ст. станом на кінець 2019 р., можемо оцінити в межах 12 829–13 193–15 538 загиблих, військові втрати становлять 9709 чоловік. Із середньої цифри втрат 13 193 загиблих, 12 899 чоловік, або 97,77 % загинули під час війни на Донбасі. Аналогічним чином, із 9709 загиблих військових, 9629 чоловік, або 99,18 % загинули на Донбасі.

За даними, наведеними нами у публікації [Лавер, Матяшовська, Шумило, с. 50], у березні 2019 року на території **України** нараховувалося 1 364 713 внутрішньо – переміщених осіб внаслідок війни на Донбасі. Ще 800 000 громадян України, внаслідок цієї ж причини – на території Російської Федерації. В інших державах кількість біженців з України була набагато меншою [Лавер, Матяшовська, Шумило, с. 50]. На кінець жовтня 2019 р. кількість ВПО з Донбасу і Криму зросла до 1 413 640 чоловік, причому опитування, проведене серед них показало, що 22% ВПО бажали повернутися на попереднє місце проживання в Донбасі, 21% допускали таку можливість, а 31% взагалі не збиралися повернутися до рідних осель [Скільки зараз, 2019]. Росія, у прямому сенсі цього слова краде українських громадян, надаючи їм своє громадянство та посвідки на тимчасове проживання. Так, згідно даних джерела [Скільки українців, 2019], російське громадянство у 2017 р. одержали 85 119 українців, у 2018 р. – 83 081, а за перше півріччя 2019 р. – 44 899 українців. Також 30 772 українці одержали посвідки на проживання в Росії, та ще 29 000 – дозволи на тимчасове проживання. За іншими даними, з квітня 2019 р. і на початок грудня 2019 р., російські паспорти одержали 125 000 громадян України – жителів так званих ДНР

та ЛНР [Російські паспорти отримали, 2019]. І в той же час, до окупованого Криму було переселено майже 150 000 громадян Росії, переважно військових [Росія масово, 2019].

Республіка Білорусь. Під час теракту в школі у м. Столбци (Мінська обл.) у лютому 2019 р. було вбито 2 чоловік, терориста вдалося затримати [Шелудкова, 2019]. Загалом, упродовж 2001 – 2019 рр. жертвами терактів у Білорусі стало 22 чоловік [Лавер, 2018, с. 691].

Держави Закавказзя. У **Вірменії** під час протестів, що призвели до падіння прем'єр-міністра країни Сержа Саргсяна (квітень 2018 р.) 1 чоловік загинув, та ще 8 були поранені [В Арменії, 2018]. Враховуючи, що у Вірменії під час протестів у 2008 р. та у 2016 р. загинуло 12 чоловік [Лавер, 2018, с. 691], загальну кількість загиблих під час протестів у цій країні визначимо у 13 чоловік. Військові втрати, при цьому склали 2 загиблих [Лавер, 2018, с. 691].

У **Азербайджані** під час сутичок у липні 2018 р. загинуло 2 співробітники МВС та 1 демонстрант [МВД Азербайджана, 2018]. Якщо врахувати, що в Азербайджані у 2009 р. в результаті теракту загинуло 13 чоловік [Лавер, 2018, с. 691], то можна вважати, що у названій країні жертвами збройного насилля стало за вказаний період часу 16 чоловік, причому військові втрати становили 2 загиблих.

У **Грузії** під час маніфестацій у Тбілісі в грудні 2019 р. загинув 1 маніфестант [Рокс Юрий, 2019].

Упродовж 2017 – 2019 рр. продовжувалося збройне **вірмено – азербайджанське протистояння** через **Нагорний Карабах**. У 2017 р. втрати під час цього протистояння були наступними. Втрати Вірменії та Нагорного Карабаху склали 60 загиблих, у тому числі бойові втрати – 22 чол., а небойові втрати – 38 загиблих [Армянские правозащитники отметили, 2018]. Втрати Азербайджану у 2017 р. склали 59 загиблих, у тому числі 40 чоловік становили небойові втрати [CDSI указал, 2018]. До цих втрат ще слід додати загиблих від шпionоманії у армії Азербайджану. Згідно [Зейналов, 2019], у 2017 р. понад 100 азербайджанських військових були піддані тортурам, 25 одержали тривалі терміни ув'язнення, а 9 чоловік загинули. Отже, загалом з обох боків за 2017 р. загинуло 128 військовослужбовців.

За 2018 рік втрати ворогуючих сторін були такими: втрати Азербайджану склали 37 військових, причому 6 з них загинули у бойовій обстановці, а 31

– становили небойові втрати [CDSI, 2019]. Втрати Вірменії, згідно цього ж джерела, склали 45 загиблих військових, причому 7 з них загинули у бойовій обстановці, а решта – у небойовій. Близькі дані стосовно вірменських втрат наведені у джерелі [Армянские правозащитники указали, 2019]: загинуло 44 вірменських військовослужбовців, у тому числі 10 з них – у бойовій обстановці. Отже, наближено можемо вважати, що у 2018 р. з обох боків у Нагорно-Карабахському конфлікті загинуло 82 чоловік, а за два роки – 210 військовослужбовців.

За 2019 р., за офіційними даними, в зоні конфлікту втрати Вірменії та Нагорного Карабаху склали 49 загиблих, причому 20 військових загинуло при виконанні військової служби, а 29 – у небойових ситуаціях [Прокуратура Армении насчитала, 2020]. Аналогічні втрати по Азербайджану склали 46 військовослужбовців, причому у бойовій обстановці загинули тільки 9 з них [В вооруженных силах, 2019].

Отже, за розглядуваних 3 роки з обох боків загинуло 305 військовослужбовців.

У нашій монографії [Лавер, 2018, с. 691] розмах втрат під час квітневої 2016 р. війни між Вірменією та Азербайджаном за Нагорний Карабах був визначений у межах 133–195–620 загиблих, причому з середньої цифри втрат військові втрати склали 185 загиблих, а втрати цивільних громадян – 10 загиблих. За уточненими даними, які наведені в публікації [Битва за Карабах, 2019], вірменські втрати склали 110 убитих та 115 поранених військових. Втрати Азербайджану, за офіційними даними – 31 убитого військовослужбовця. Щоправда вірменські джерела говорять про 500–600 убитих азербайджанських військових. Таким чином, з урахуванням 10 загиблих мирних громадян, розмах втрат під час квітневої війни 2016 р. складає 151–720 загиблих, хоча, на нашу думку, більш реальною є нижня оцінка втрат, яку можемо прийняти у якості середньої оцінки втрат у цій війні. Додамо, що упродовж 2006 – 2014 рр. розмах втрат ворогуючих сторін під час конфлікту у Нагорному Карабасі становив 52–60–87 загиблих, причому військові втрати склали 60 чоловік. Об'єднуючи наведені вище дані одержуємо, що жертвами війни у Нагорному Карабасі упродовж ХХІ ст. (на кінець 2019 р.) стало 508–516–1112 чоловік, причому військові втрати склали 506 загиблих військовослужбовців.

Стосовно біженців, то у **Азербайджані** внаслідок війни через Нагорний Карабах нараховувалося 1 млн. біженців та ВПО, причому за останніх 20 років на їх утримання уряд країни витратив \$6 млрд. [В Женеве, 2018]. Стосовно біженців з інших країн, то їх у Азербайджані нараховувалося близько 2000 чоловік, причому половину з них склали біженці з Афганістану та понад 400 були біженцями з Чечні [Как много афганских, 2019]. У **Вірменії** нараховувалося 400 000 біженців з Азербайджану та 20 000 вірмен-біженців з Сирії [Беженцы – наиболее, 2019].

На основі нових даних з'явилася можливість уточнити втрати ворогуючих сторін під час **російсько-грузинської війни 2008 р.** У монографії

[Лавер, 2018, с. 687] розмах втрат під час цієї війни був визначений нами у межах 654–700–870 загиблих, військові втрати становили 283 осіб. Згідно даних публікації [У Грузії, 2019], втрати з грузинського боку склали 408 осіб, у тому числі загинуло 170 військових, 14 поліцейських та 224 мирних жителів. Згідно [Пять дней в августе, 2019] втрати російської армії склали 64, або 48 убитих, а втрати Південної Осетії – 162 загиблих. За даними джерела [Вооруженный конфликт, 2018] російські втрати склали 67 загиблих, втрати Південної Осетії – 162, втрати Грузії – 412 убитих. Об'єднуючи наведені вище дані, розмах втрат під час російсько-грузинської війни оцінюємо у межах 618–634–641 загиблих, з цифрою військових втрат 248 чол.

Війна 2008 р. мала наслідком появу 26 000 біженців з грузинських сіл регіону [У Грузії 2019]. Разом з урахуванням біженців-грузинів з Абхазії, у 2019 році кількість вимушених переселенців у **Грузії** становила 263 598 чол. [У Грузії 2019]. Спроби біженців з Грузії влаштувати свою долю за кордоном також закінчуються невдачею, оскільки Грузія станом на тепер визнана безпечною країною. З цієї причини було відмовлено у притулку 1750 мігрантам з Грузії в Ізраїлю [Граждане Грузии, 2019], а також у Німеччині [Новые правила для беженцев, 2019]. Стосовно Німеччини, то біженці з Грузії складають усього 1% з числа усіх біженців у цій країні, проте на них припадає 4% усіх злочинів, які скоюють біженці у цій країні [Новые правила для беженцев, 2019].

Загалом, з урахуванням 14 загиблих військових під час грузино-російського конфлікту 2012 р. [Лавер, 2018, с. 687], втрати Грузії у війнах і конфліктах ХХІ ст. можна оцінити в межах 633–649–656 загиблих, військові втрати становлять 262 чол.

Зводячи докупи усі наведені вище дані, приходимо до висновку, що у війнах і конфліктах та від політичного насильства у державах Закавказзя упродовж 2001 – 2019 рр. загинуло 1170–1194–1797 чол., причому військові втрати становили 772 загиблих військовослужбовців.

Середня Азія та Казахстан. Згідно даних джерела [Мендкович, 2018], під час сутичок на афгано-туркменському кордоні між бойовиками афганського руху Талібан та туркменськими прикордонниками у квітні 2016 р., з туркменського боку загинуло 27 військових. Втрати руху Талібан нам невідомі. Під час спроби спецназу Киргизстану захопити экс-президента країни Атамбаєва, загинув 1 спецназівець та ще 98 чоловік постраждали [В Бишкеке начался, 2019]. На території **Казахстану** за досліджуваний проміжок часу воєн та політичного насильства не спостерігалось.

Без усякого сумніву «гарячою точкою» цього регіону є **Таджикистан**. В липні 2018 р., на території країни, ісламістами були вбиті 4 іноземних туристів – двоє із США, та по одному – з Нідерландів та Швейцарії [ИГИЛ взяла, 2018]. Пізніше повідомлялося, що 5 ісламістів, які приймали участь у вбивстві іноземних туристів, були ліквідовані спецслужбами Таджикистану [ИГИЛ представляет, 2018]. Під час бунту ув'язнених- ісламістів у колонії м. Худжанд у листопаді 2018 р. загинуло 2 охоронців

колонії та 25 ув'язнених, а під час бунту ув'язнених-ісламістів у колонії м. Вахдад у травні 2019 р. загинуло 3 охоронців колонії та 29 в'язнів [Во время бунта, 2019]. У березні 2019 р. на кордоні між Таджикистаном та Киргизстаном відбувся конфлікт між місцевими жителями, у якому загинуло кілька чоловік та ще 40 були поранені [Панфилова, 2019]. Ще один конфлікт на киргизо-таджицькому прикордонні відбувся наприкінці липня 2019 р. Внаслідок сутички, з киргизького боку загинув 1 прикордонник та ще 13 були поранені, а з таджицького боку загинуло 3 військових та ще 12 були поранені [Кармазин, 2019]. Загалом, з обох боків загинуло 4 військових. У вересні 2019 р. на кордоні між Узбекистаном і Таджикистаном відбувся напад ісламістських бойовиків на таджицьку прикордонну заставу. У результаті бою 15 бойовиків було вбито, 5 – затримано, з таджицького боку

загинув 1 прикордонник та 1 міліціонер [При нападении на погранзаставу, 2019].

Підсумовуючи сказане вище бачимо, що за період 2017 – 2019 рр. в регіоні усього загинуло 120 чоловік, у тому числі 59 співробітників правоохоронних органів та ісламістів. Загалом, за нашими підрахунками, проведеними у монографії [Лавер, 2018, с. 687, 691], розмах втрат населення регіону у війнах, конфліктах 2001 – 2016 рр. та від ісламського екстремізму склав 1114–1208–2930 загиблих, причому військові втрати становили 415 чоловік. З урахуванням вищенаведених підрахунків, за період 2001 – 2019 рр. розмах втрат становитиме 1234–1328–3050 чоловік, військові втрати складають 474 загиблих.

У державах **Прибалтики** та у **Молдові** за вказаний період часу воєн та військових конфліктів не було. Згрупуємо одержані дані в результатуючу таблицю.

Таблиця 6. Втрати населення країн пострадянського простору у війнах та від політичного насильства упродовж 2001 – 2019 рр.

Держава або регіон	Нижня оцінка втрат	Середня оцінка втрат	Верхня оцінка втрат	Військові втрати	% від середньої оцінки втрат
Росія	18 308	20 182	26 235	12 776	56,19
Україна	12 829	13 193	15 242	9709	36,73
Білорусь	22	22	22	-	0,06
Держави Закавказзя	1170	1194	1797	772	3,32
Середня Азія і Казахстан	1234	1328	3050	474	3,70
Усього	33 563	35 919	46 346	23 731	100

Висновки. Результатом дослідження, проведеного у пропонованій публікації було встановлення розмаху втрат населення країн пострадянського простору у війнах і конфліктах за період 2001 – 2019 рр. Вказаний обсяг втрат, за нашими підрахунками, склав 33 653 – 46 346 чоловік, з середньою цифрою 35 919 загиблих. Військові втрати становили при цьому 23 731 загиблих, що у свою чергу складало 66,07 % від середньої цифри втрат. Найбільші втрати

у війнах і конфліктах 2001 – 2019 рр. понесло населення Росії та України – відповідно 20 182 та 13 193 загиблих (середні цифри втрат). У відсотках втрати Росії та України склали, відповідно 56,19% та 36,73% , а разом 92,92% від середньої цифри втрат. Втрати інших держав пострадянського простору не були такими значими. Результати, наведені у пропонованій публікації можуть бути уточнені шляхом подальших досліджень.

Список використаних джерел

- 17 – летний юноша устроил взрыв в здании ФСБ в Архангельске и погиб, 2018. *BBC*, 31.10. [Online]. Доступно: <https://www.bbc.com/russian/news-46041737> (дата звернення: 04.03. 2020).
- CDSI указал на увеличение небоевых потерь среди военных Азербайджана. 12.01.2018. [Online]. Доступно: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/314989/> (дата звернення: 04.03. 2020).
- В 2018 году потери Азербайджана составили 37 военных, Армении – 45. 2019. *CDSI*, 4.01. [Online]. Доступно: <http://turana.az/ext/news/2019/1/free/Social/ru/77801.htm> (дата звернення: 04.03. 2020).
- Армянские правозащитники отметили уменьшение потерь среди военных в 2017 году. 12.01.2018. [Online]. Доступно: <http://www.kavkaz-uzel.eu/article/> (дата звернення: 04.03. 2020).
- Армянские правозащитники указали на рост небоевых потерь среди солдат в 2018 году. 1.01.2019. [Online]. Доступно: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/329895> (дата звернення: 04.03. 2020).
- Беженцы – наиболее уязвимая часть населения. 22.07.2019. [Online]. Доступно: <https://arm-world.ru/news/novostnik/> (дата звернення: 04.03. 2020).
- Битва за Карабах: три года с апрельской войны и 25 лет после перемирия. 5.04.2019. [Online]. Доступно: <https://eadaily.com/> (дата звернення: 04.03. 2020).
- Бюллетень Правозащитного центра «Мемориал». Ситуация в зоне конфликта на Северном Кавказе... [Online]. Доступно: <https://memohrc.org/files> (дата звернення: 04.03. 2020).
- В 2018 году число жертв конфликта на Северном Кавказе снизилось на 38%... 23.08.2019. [Online]. Доступно: <https://www.kavkaz.uzel.eu/rubric/> (дата звернення: 04.03. 2020).
- В Армении скончался участник протеста... 2018. 24 канал. 24.04.
- В Бишкеке начался разгон митингующих сторонников Атамбаева. 8.08.2019. [Online]. Доступно: <https://www.aif.ru/politics/world/> (дата звернення: 04.03. 2020).

- В боях за Иловыйск в 2014 году погибли 220 бойцов ЗСУ – Генштаб. 27.08.2019. [Online]. Доступно: <https://Interfax.com.ua/general> (дата звернення: 04.03. 2020).
- В вооруженных силах и силовых структурах Азербайджана за 2019 год погибло 46 человек. 5.12.2019. [Online]. Доступно: <https://infoteka24.ru/2019/12/05/> (дата звернення: 04.03. 2020).
- В Женеве подняли вопрос азербайджанских беженцев. 23.04.2018. [Online]. Доступно: <https://m.az.sputniknews.ru/> (дата звернення: 04.03. 2020).
- В Ливии погибли еще двое российских наемников – СМИ. 22.10.2019. [Online]. Доступно: <https://tsn.ua/svit> (дата звернення: 04.03. 2020).
- В Одессе иностранцы вступили в бой с местными: двое загинали, 2019. *Українська правда*, 26.10.
- В сентябре 2019 года жертвами вооруженного конфликта на Северном Кавказе стали пять человек. 24.10.2019. [Online]. Доступно: <https://www.kavkaz-uzel.eu/gubric> (дата звернення: 04.03. 2020).
- В течение 2019 года свои жизни за Родину отдали 111 украинских воинов... 5.01.2020. [Online]. Доступно: <https://ru.espresso.tv/2020/01/05/> (дата звернення: 04.03. 2020).
- В Тюмени снят режим контртеррористической операции, 2019. *Известия*, 13.04.
- Від початку 2019 року на Донбасі загинуло 26 цивільних осіб... 13.12.2019. [Online]. Доступно: <https://gordonua.com/ukr/war> (дата звернення: 04.03. 2020).
- Во время бунта в колонии в Таджикистане погибли 29 осужденных, 2019. *Известия*, 20.05.
- Вооруженный конфликт в Южной Осетии в августе 2008. Хроника. 14.08.2018. [Online]. Доступно: <https://www.aif.ru/dontknows/1225779> (дата звернення: 04.03. 2020).
- Год после теракта в метро Петербурга. Может ли трагедия повториться? 3.04.2018 [Online]. Доступно: <http://www.spb.aif.ru/incidents/chp> (дата звернення: 04.03. 2020).
- Двух бандитов нейтрализовали в результате спецоперации под Владимиром. 2019. *Известия*, 22.05.
- Жирохов, Михаил. Три направления «ползучего наступления». Итоги 2018 года в войне на Донбассе. 26.12.2018. [Online]. Доступно: <https://www.dsnews.ua/politics/> (дата звернення: 04.03. 2020).
- Зейналов, Магеррам, 2019. «Умри или признайся»... *BBC*, 27.11.
- ИГИЛ взяла на себя ответственность за нападение в Таджикистане, 2018. *Евроньюс*, 30.07.
- ИГИЛ представляет доказательства, 2018. *Евроньюс*, 31.07.
- Из Чомодановки после конфликта уехали цыгане..., 2019. *BBC*, 17.06.
- Инфографика. Статистика жертв на Северном Кавказе в августе 2019 года по данным Кавказского узла. 16.10.2019. [Online]. Доступно: <https://www.kavkaz-uzel.eu/gubric> (дата звернення: 04.03. 2020).
- Инфографика. Статистика жертв на Северном Кавказе за 2017 год по данным Кавказского узла. 29.01.2019. [Online]. Доступно: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/315790> (дата звернення: 04.03. 2020).
- ІДІЛ взяло на себе відповідальність за вибухи будинку і маршрутки у Магнітогорську, 2019. *Українська правда*, 18.01.
- Кавказский узел. Статистика жертв на Северном Кавказе, 2019. [Online]. Доступно: <http://www.kavkaz-uzel.eu/ru...> (дата звернення: 04.03. 2020).
- Как много афганских и чеченских беженцев живет в Азербайджане? 20.06.2019. [Online]. Доступно: <https://media.az/politics/> (дата звернення: 04.03. 2020).
- Кармазин, Игорь, 2019. Перешли границы: в бойне Киргизии и Таджикистана погибли пограничники. *Известия*, 19.09.
- Кепински, Ольга, 2018. В центре Москвы совершено нападение на полицейских... *Евроньюс*, 24.08
- Лавер, О., Матяшовська, Б., 2019. Людські втрати української держави у війнах і конфліктах ХХІ століття, *Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць*, вип. 1(22) / Ю. В. Данилець, І. В. Артьомов, С. В. Віднянський та ін., Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», с. 66–86.
- Лавер, О. Г., 2002. *Війни та народонаселення країн світу в ХХ столітті. Статистичне дослідження. Наукова монографія*, Ужгород: Греспрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 304 с.
- Лавер, О. Г., 2018. *Війни та народонаселення країн світу у ХХ – ХХІ століттях (1900 – 2016 рр.): монографія* / вид. 2-ге, допов, Ужгород: РІК – У, 760 с.
- Лавер, О. Г., Матяшовська, Б. О., Шумило, Н. Я., 2019. Матеріальні втрати та втрати народонаселення Української держави внаслідок агресії Російської Федерації, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія*, випуск 1(40), Ужгород: «Говерла», с. 48–54.
- МВД Азербайджана: беспорядки в республике организовали армянские спецслужбы. 14.07.2018. [Online]. Доступно: <https://topwar.ru/144339> (дата звернення: 04.03. 2020).
- Мендкович Никита, 2018. Над туркменской границе сгущаются тучи. 7.06.2018. [Online]. Доступно: <https://topwar.ru/news> (дата звернення: 04.03. 2020).
- На Северном Кавказе с начала года задержаны 73 человека, принимавшие участие в НВФ, 2019. *Независимая газета*, 30.08.
- Новые правила для беженцев из Северной Африки и Грузии: получить статус беженца будет сложнее, депортировать – проще. 18.01.2019. [Online]. Доступно: <https://ostwest.tv/news/gruziya...> (дата звернення: 04.03. 2020).
- «Они там действительно присутствуют». Путин о ЧВК в Сирии, 2019. *BBC*, 20.06.
- ООН порахувала жертви бойових дій на Донбасі серед цивільних і комбатантів. *Радіо Свобода*, 14.11.2019. [Online]. Доступно: <https://www.radiosvoboda.org> (дата звернення: 04.03. 2020).
- ООН: жертвами конфлікту на Донбасі стали 13 тисяч людей, 2019. *Українська правда*, 22.01.
- ООН: на Донбассе до 13 тысяч погибших. 21.01.2019. [Online]. Доступно: <https://correspondent.net/> (дата звернення: 04.03. 2020).
- Панфилова Виктория. Жители киргизского села взяли в заложники 60 таджиков, 2019. *Независимая газета*, 13.03.
- Подозреваемые в убийстве и нападении на полицейских в Астрахани уничтожены, 2017. *Вести-Ру*, 5.04.
- Подсчитано число погибших в Сирии россияне. 30.09.2018. [Online]. Доступно: <https://lenta.ru/news/poteri> (дата звернення: 04.03. 2020).
- Потери 2019 года: сколько украинских военных погибли на Донбассе... 4.01.2020 [Online]. Доступно: <https://companion.uapotery> – 2019 (дата звернення: 04.03. 2020).

- При нападенні на погранзаставу в Таджикистані знищили 15 боеків. 6.11.2019. [Online]. Доступно: <https://aif.ru/incidents/> (дата звернення: 04.03.2020).
- Прокуратура Арменії нарахувала 49 загиблих в 2019 році військовослужбовців. 11.01.2020. [Online]. Доступно: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/344537/> (дата звернення: 04.03.2020).
- П'ять днів в серпні 2008-го: хроніка російсько-грузинської війни, 2019. *BBC*, 7.08.
- Разумков розповів про трагедію: «Мені боляче і неймовірно соромно». 31.08.2019. [Online]. Доступно: <https://amp.znaj.ua/politics/> (дата звернення: 04.03.2020).
- Рокс Юрій. Гибель школяра приздала новий імпульс протестам в Грузії, 2019. *Незалежна газета*, 19.12.
- Російські паспорти отримали 125 тисяч жителів окупованого Донбасу, 2019. *Українська правда*, 9.12.
- Росія масово заселяє Крим росіянами..., 2019. *24 канал*, 21.10.
- Російські спецслужби передотвратили в цьому році майже 40 терактів. 16.10.2019. [Online]. Доступно: <https://www.aif.ru/society/safety/> (дата звернення: 04.03.2020).
- Росстат вперше назвав число загиблих в результаті війн в 2018 році [Online]. 15.06.2019. Доступно: <https://www.znak.com/> (дата звернення: 04.03.2020).
- Сафронів Іван. В Сирії загинули троє російських військовослужбовців [Online]. 5.09.2019. Доступно: <https://www.vedomosti.ru/> (дата звернення: 04.03.2020).
- Скільки зараз в Україні переселенців з Донбасу та Криму: цифра, 2019. *24 канал*, 21.10.
- Скільки українців стали громадянами Росії з початку 2019 року, 2019. *24 канал*, 29.07.
- Скільки цивільних загинули на Донбасі у 2019 р., 2019, *BBC*, 24.12.
- Скончался другий загиблий при стрільбі у будівлі ФСБ на Луб'янкі, 2019. *Ізвестія*, 20.12.
- Стрільба в Казані: нападавший задержан один чоловік загинув, 2018. *BBC*, 28.02.
- Студент коледжу Благовещенська стреляв в співробітників поліції, 2019. *Ізвестія*, 14.11.
- Трифонов, Катерина, 2019. Чому в Російській Федерації інститут притулку швидко деградує. *Незалежна газета*, 30.06.
- У Грузії прислали прапори в пам'ять про жертв російсько-грузинської війни, 2019. *Українська правда*, 8.08.
- Урліман, В. В., 1998. *Історія військових втрат*, Москва-Санкт-Петербург: ООО «Ізд-во Полігон», 558 с.
- Шелудкова, Ірина, 2019. Трагедія в білоруській школі, *Евроньюс*. 11.02.
- Шість чоловік стали жертвами озброєного конфлікту на Північному Кавказі. 6.01.2020. [Online]. Доступно: <https://www.kavkaz-uzel.com/articles> (дата звернення: 04.03.2020).
- Эрлихман, В. В., 2004. *Втрати населення в ХХ столітті*. Справочник, Москва: Російська панорама, 175 с.

References

- 17 – letnij junosha ustroil vzryv v zdaniі FSB v Arhangel'ske i pogib [17 year old young man made an explosion in the FSB building in Arkangelsk and died], 2018. *BBC*, 31.10. (in Russian).
- Armjanskije pravozashhitniki otmetili umen'shenie poter' sredi voennyh v 2017 godu [Armenian human rights activists pointed on the decrease of losses among the military in 2017]. 12.01.2018. [Online]. URL: <http://www.kavkaz-uzel.eu/article/>. (in Russian).
- Armjanskije pravozashhitniki ukazali na rost neboevyh poter' sredi soldat v 2018 godu. [Armenian human rights activists pointed on the increase of non-combat casualties among the military in 2018] 1.01.2019. [Online]. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/329895>. (in Russian).
- Bezheny – naibolee uязvimaja chast' naselenija [Refugees – the most vulnerable part of the society]. 22.07.2019. [Online]. URL: <https://arm-world.ru/news/novostnik/>. (in Russian).
- Bitva za Karabah: tri goda s aprel'skoj vojny i 25 let posle peremirija [Battle for Karabakh: three years from the April war and 25 years after the ceasefire]. 5.04.2019. [Online]. URL: <https://easaily.com/>. (in Russian).
- Bjulleten' Pravozashhitnogo centra «Memorial». Situacija v zone konflikta na Severnom Kavkaze... [Bulletin of the Human rights center “Memorial”. The situation in the conflict zone in the Northern Caucasus] [Online]. URL: <https://memohr.org/files> (in Russian).
- CDSI ukazal na uvelichenie neboevyh poter' sredi voennyh Azerbajdzhana [CDSI pointed on on the increase of non-combat losses among the Azerbaijan military]. 12.01.2018. [Online]. URL: <http://kavkaz-uzel.eu/articles/> (in Russian).
- CDSI: v 2018 godu poteri Azerbajdzhana sostavili 37 voennyh, Armenii – 45 [CDSI: in 2018 Azerbaijan lost 37 soldiers, Armenia – 45]. 4.01.2019. [Online]. URL: <https://www.contact.az/news/free/Social> (in Russian).
- Dvuh banditov nejtralizovali v rezul'tate specoperacii pod Vladimirom [Two bandits were neutralized as a result of a special operation near Vladimir]. 2019. *Izvestija*, 22.05. (in Russian).
- Erljman, V. V., 2004. Poteri narodonaselenija v XX veke. Spravochnik. [Losses of population in XX century. Reference book], Moskva: Russkaja panorama, 175 s. (in Russian).
- God posle terakta v metro Peterburga. Mozhet li tragedija povtorit'sja? [A year after the terrorist attack in St. Petersburg metro. Can the tragedy happen again?] 3.04.2018 [Online]. URL: <http://www.spb.aif.ru/incidents/chp> (in Russian).
- IGIL predstavljajet dokazatel'stva [ISIS shows evidence], 2018. *Euronews*, 31.07. (in Russian).
- IGIL vzjala na sebja otvetstvennost' za napadenie v Tadžikistane [ISIS took the responsibility for the attack in Tajikistan], 2018. *Euronews*, 30.07. (in Russian).
- Infografika. Statistika zhertv na Severnom Kavkaze v avguste 2019 goda po dannym Kavkazskogo uzla. [Infographics. The statistics of casualties on Northern Caucasus in August 2019, according to the data of “Kavkazskij Uzel”] 16.10.2019. [Online]. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/rubric> (in Russian).
- Infografika. Statistika zhertv na Severnom Kavkaze za 2017 god po dannym Kavkazskogo uzla [Infographics. The statistics of casualties on Northern Caucasus in 2017, according to the data of “Kavkazskij Uzel”]. 29.01.2019. [Online]. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/315790> (in Russian).
- Iz Chemodanovki posle konflikta uehali cygane [Romas left Chemodamoka after the conflict]..., 2019. *BBC*, 17.06. (in Russian).
- Kak mnogo afganskijh i chechenskijh bezhencev zhivet v Azerbajdzhane? [What is the number of Afghanistani and Chechen refugees that live in Azerbaijan?] 20.06.2019. [Online]. URL: <https://media.az/politics/> (in Russian).

- Karmazin? Igor', 2019. Pereshli granicy: v bojne Kirgizii i Tadjikistana pogibli pogranichniki [Crossed the border: border guards died in the conflict between Kirgizstan and Tajikistan]. *Izvestija*, 19.09. (in Russian).
- Kavkazskij uzal. Statistika zhertv na Severnom Kavkaze ["Kavkazskij Uzel"]. The statistics of casualties in Northern Caucasus], 2019. [Online]. URL: <http://www.kavkaz-uzel.eu/ru...> (in Russian).
- Kepinski, Ol'ga, 2018. V centre Moskvyy soversheno napadenie na policejskih... [Police officers were attack in the center of Moscow] *Euronews*, 24.08. (in Russian).
- Laver, O., Matjashovs'ka, B., 2019. Ljuds'ki vtrati ukrajins'koji derzhavi u vijnah i konfliktah XXI stolittja [Human losses of the Ukrainian state, caused by wars and conflicts of XXI century], *Geopolitika Ukraïni: istorija i suchasnist': zbirnik naukovih prac'*. Vip. 1(22) / Ju. V. Danilec', I. V. Art'omov, S. V. Vidnjans'kij ta in., Uzhgorod: DVNZ «UzhNU», s. 66–86. (in Ukrainian).
- Laver, O. G., 2002. *Vijni ta narodonaselelnnja kraïn svitu v XX stolitti. Statistichne doslidzhennja. Naukova monografija*. [Wars and population of world countries in XXth century. Statistical study. Monography], Uzhgorod: Grspozrahunkovij redakcijno-vidavnychij viddil upravlinnja u spravah presi ta informacii, 304 s. (in Ukrainian).
- Laver, O. G., 2018. *Vijni ta narodonaselelnnja kraïn svitu u XX – XXI stolittjah (1900 – 2016 rr.)* [Wars and population of world countries in XX-XXI century (1900 – 2016)]: monografija / vid. 2-ge, dopov., Uzhgorod: RIK – U, 760 s. (in Ukrainian).
- Laver, O. G., Matjashovs'ka, B. O., Shumilo, N. Ja., 2019. Material'ni vtrati ta vtrati narodonaselelnnja Ukrajins'koji derzhavi vnaslidok agresiji Rosijs'koji Federaciji [Material losses and losses of population of the Ukrainian state, which were result of the aggression of Russian Federation], *Naukovij visnik Uzhgorods'kogo universitetu. Serija ISTORIJA*, vip. 1(40), Uzhgorod: «Goverla», s. 48–54. (in Ukrainian).
- Mendkovich, Nikita, 2018. Nad turkmenskoj granice sgushhajutsja tuchi. [Clouds are gathering on the Turkmen border] 7.06.2018. [Online]. URL: <https://renum.ru/news> (in Russian).
- MVD Azerbajdzhana: besporjadki v respublike organizovali armjanskije spetsluzhby. [Ministry of Internal Affairs of Azerbaijan: riots in the republic were organized by the Armenian special services] 14.07.2018. [Online]. URL: <https://topwar.ru/144339> (in Russian).
- Na Severnom Kavkaze s nachala goda zaderzhany 73 cheloveka, prinimavshie uchastie v NVF [73 members of illegal armed formations were arrested in Northern Caucasus since the beginning of the year], 2019. *Nezavisimaja gazeta*, 30.08. (in Russian).
- Novye pravila dlja bezhencev iz Severnoj Afriki i Gruzii: poluchit' status bezhenca budet slozhnee, deportirovat' – proshhe [New rules for the refugees from the Northern Africa and Georgia: it will be harder to obtain the refugee status, and easier to get deported]. 18.01.2019 [Online]. URL: <https://ostwest.tv/news/gruziya...> (in Russian).
- «Oni tam dejstvitel'no prisutstvujut». Putin o ChVK v Sirii [“They are there indeed”. Putin about the private armed forces in Syria], 2019. *BBS*, 20.06. (in Russian).
- OON porahuvala zhertvi bojovih dij na Donbasi sered civil'nih i kombataniv. Radio Svoboda [UN counted the losses among civilians and combatants during the war on Donbas]. 14.11.2019. [Online]. URL: <https://www.radiosvoboda.org> (in Ukrainian).
- OON: na Donbasse do 13 tysjach pogibshih [UN: No more than 13000 died in the armed conflict on Donbas]. 21.01.2019. [Online]. URL: <https://correspondent.net/> (in Russian).
- OON: zhertvami konfliktu na Donbasi stali 13 tisjach ljudej [UN: 13000 are the victims of the armed conflict on Donbas], 2019. *Ukrajinska pravda*. 22.01. (in Ukrainian).
- Panfilova Viktorija. Zhiteli kirgizskogo sela vzjali v zalozhniki 60 tadjikov [Inhabitants of a Kirgiz village took 60 tajiks as hostages], 2019. *Nezavisimaja gazeta*, 13.03. (in Russian).
- Pjat' dnej v avguste 2008 – go: hronika rossijsko – gruzinskoj vojny [5 days in August 2008 – Chronicles of Russian-Georgian war], 2019. *BBC*, 7.08. (in Russian).
- Podozrevaemye v ubijstve i napadenii na policejskih v Astrahani unichtozheny [Suspects of murder and attack on the police were destroyed in Astrakhan], 2017. *Vesti-Ru*, 5.04. (in Russian).
- Podsčitano chislo pogibshih v Sirii rossijan [The number of Russians that died in Syria was counted]. 30.09.2018. [Online]. URL: <https://lenta.ru/news/poteri> (in Russian).
- Poteri 2019 goda: skol'ko ukrajinskij voennyh pogibli na Donbasse... [Casualties of 2019: What is the number of Ukrainian soldiers that had died on Donbas?] 4.01.2020 [Online]. URL: <https://companion.uapotery – 2019> (in Russian).
- Pri napadenii na pogranzastavu v Tadjikistane unichtozhili 15 boevikov. [15 militants were killed in Tajikistan as a result of an attack on a border post] 6.11.2019. [Online]. URL: <https://aif.ru/incidents/> (in Russian).
- Prokuratura Armenii naschitala 49 pogibshih v 2019 godu voennosluzhashhij [The prosecutor's office of Armenia counted 49 soldiers killed in 2019] 11.01.2020. [Online]. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/344537/> (in Russian).
- Razumkov rozpovij pro tragediju: «Meni boljache i nejmovirno soromno». [Razumkov spoke about the tragedy: “I feel pain and embarrassment”] 31.08.2019. [Online]. URL: <https://amp.znaj.ua/politics/> (in Ukrainian).
- Roks Jurij. Gibel' shkol'nika pridala novyj impul's protestam v Gruzii [The death of a schoolboy gave new impulse to the Georgian protests], 2019. *Nezavisimaja gazeta*, 19.12. (in Russian).
- Rossijskie spetsluzhby predotvratili v etom godu pochtu 40 teraktov [Russian special services prevented approximately 40 terroristic attacks this year]. 6.10.2019. [Online]. URL: <https://www.aif.ru/society/safety/> (in Russian).
- Rosstat vpervye nazval chislo pogibshih v rezul'tate vojn v 2018 godu [Rosstat for the first time named the number of death as a result of wars in 2018] [Online]. 15.06.2019. URL: <https://www.znak.com/> (in Russian).
- Rosija masovo zaseljae Krim rossijskimi [Russia is actively populating the Crimea with Russians]..., 2019. 24 kanal, 21.10. (in Ukrainian).
- Rosijs'ki pasporti otrimali 125 tisjach zhiteliv okupovanogo Donbasu [125000 inhabitants of the occupied Donbas got Russian passports], 2019. *Ukrajinska pravda*, 9.12. (in Ukrainian).
- Safronov, Ivan. V Sirii pogibli troje rossijskij voennosluzhashhij [Three Russian soldiers died in Syria] [Online]. 5.09.2019. URL: <https://www.vedomosti.ru/> (in Russian).
- Sheludkova Irina, 2019. Tragedija v belorusskoj shkole [Tragedy in Belorussian school]. *Euronews*, 11.02. (in Russian).
- Shest' chelovek stali zhertvami vooruzhennogo konfliktu na Severnom Kavkaze [Six persons became victims of the armed conflict on Northern Caucasus]. 6.01.2020. [Online]. URL: <https://www.kavkaz-uzel.com/articles> (in Russian).
- Skonchalsja vtoroj postadavshij pri strel'be u zdanija FSB na Lubjanke [The second victim of shootings near the FSB building on Lubjanka died], 2019. *Izvestija*, 20.12. (in Russian).

- Skil'ki civil'nih zaginuli na Donbasi u 2019 roci [How many civilians died on Donbas in 2019]. 2019. BBC, 24.12. (in Ukrainian).
- Skil'ki Ukraïnciv stali gromadjanami Rosii z pochatku 2019 roku [How many Ukrainians became the citizens of Russia since the beginning of 2019], 2019. 24 kanal, 29.07. (in Ukrainian).
- Skil'ki zaraz v Ukraïni pereselenciv z Donbasu ta Krimu: cifra [What is the number of migrants from Donbas and Crimea which currently reside in Ukraine?], 2019. 24 kanal, 21.10. (in Ukrainian).
- Strel'ba v Kazani: napadavshij zaderzhan, odin chelovek pogib [Shootings in Kazan: the attacker is arrested, one person had died], 2018. BBS, 28.02. (in Russian).
- Student kolledzha Blagoveshhenska streljal v sotrudnikov policii [A college student in Blagoveshchensk was shooting on the police officers], 2019. Izvestija, 14.11. (in Russian).
- Trifonova Ekaterina, 2019. Pochemu v Rossijskoj Federacii institut ubezishsha stremitel'no degradiruet [Why the institution of asylum is rapidly degrading in Russian Federation]. Nezavisimaja gazeta, 30.06. (in Russian).
- U Gruziji prispustili prapori v pamjat' pro zhertv rosijs'ko – gruzins'koji vijni [Flags were lowered in Georgia in the memory of victims of Russian-Georgian war], 2019. Ukrajinska pravda, 8.08. (in Ukrainian).
- Urlanis, B. C., 1998. Istorija voennyh poter'. [The history of war casualties], Moskva-Sankt-Peterburg: OOO «Izd-vo Poligon», 558 s. (in Russian).
- V 2018 godu chislo zhertv konflikta na Severnom Kavkaze snizilos' na 38%... [In 2018 the number of casualties of the conflict in Northern Caucasus reduced by 38%]. 23.08.2019. [Online]. URL: <https://www.kavkaz.uzel.eu/rubric/> (in Russian).
- V Armenii skonchalsja uchastnik protesta... [A protester died in Armenia] 2018. 24 kanal, 24.04. (in Russian).
- V Bishkeke nachalsja razgon mitingujushhijh storonnikov Atambaeva [Actions against the Atambaev supporters started in Bishkek]. 8.08.2019. [Online]. URL: <https://www.aif.ru/politics/world/> (in Russian).
- V bojah za Ilovajsk v 2014 godu pogibli 220 bojcov ZSU – Genshtab. [220 soldiers of Ukrainian armed forces died in the battle for Ilovajsk in 2014 - Genshtab] 27.08.2019. [Online]. URL: <https://interfax.com.ua/general> (in Russian).
- V Livii pogibli eshhe dvoje rossijskijh naemnikov – SMI [Two more Russian mercenaries died in Libia – the media] [Online]. 22.10.2019. URL: <https://tsn.ua/svit> (in Russian).
- V Odesi inozemci vlashtovali bijku z miscevimi: dvoje zaginuli [Foreigners started a fight with locals in Odessa: two people died], 2019. Ukrajinska pravda, 26.10. (in Ukrainian).
- V sentjabre 2019 goda zhertvami vooruzhennogo konflikta na Severnom Kavkaze stali pjat' chelovek [In September 2019 five persons became victims of armed conflict in Northern Caucasus] 24.10.2019. [Online]. Dostupno :<https://www.kavkaz-uzel.eu/rubric> (in Russian).
- V techenie 2019 goda svoi zhizni za Rodinu otdali 111 ukrajinskih voinov... [In 2019, 111 Ukrainian soldiers gave their lives for Fatherland] 5.01.2020. [Online]. URL: <https://ru.espresso.tv/2020/01/05/> (in Russian).
- V Tjumeni snjat rezhim kontrterroristicheskoj operacii [Counter-terrorist operation regime was ceased in Tumen], 2019. Izvestija, 13.04. (in Russian).
- V vooruzhennyh silah i silovyh strukturah Azerbajdzhana za 2019 god pogiblo 46 chelovek [In 2016, 46 members of armed forces and power structures of Azerbaijan died]. 5.12.2019. [Online]. URL: <https://infoteka24.ru/2019/12/05/> (in Russian).
- V Zheneve podnjali vopros azerbajdzhanskih bezhencev [The question of Azerbaijani refugees was raised in Geneva]. 23.04.2018. [Online]. URL: <https://m.az.sputniknews.ru/> (in Russian).
- Vo vremja bunta v kolonii v Tadjikistane pogibli 29 osuzhdennyh [29 convicted persons died during the prison riot in Tajikistan], 2019. Izvestija, 20.05. (in Russian).
- Vooruzhennyj konflikt v Juzhnoj Osetii avguste 2008. Hronika. [Armed conflict in Southern Ossetia in August, 2008. Chronicles.] 14.08.2018. [Online]. URL: <https://www.aif.ru/dontknows/1225779> (in Russian).
- Vid pochatku 2019 roku na Donbasi zaginulo 26 civil'nih osib... [26 civilians died in Donbass from the beginning of 2019] 13.12.2019. [Online]. URL: <https://gordonua.com/ukr/war> (in Ukrainian).
- Zejnalo Magerram, 2019. «Umri ili priznajsja» [Die or confess]... BBC.27.11. (in Russian).
- Zhirohov Mihail. Tri napravlenija «polzuchego nastuplenija». Itogi 2018 goda v vojne na Donbasse [Three vectors of the «creeping offensive». The results of 2018 in the war in Donbas] 26.12.2018. [Online]. URL:<https://www.dsnews.ua/politics/> (in Russian).
- IDIL vzjalo na sebe vidpovidal'nist' za vibuhi budinku i marshrutki u Magnitogors'ku [ISIS took responsibility for a building and a bus explosion in Magnitogorsk], 2019. Ukrajinska pravda, 18.01. (in Ukrainian).

SUMMARY

LOSSES OF POPULATION OF POST-USSR COUNTRIES CAUSED BY WARS ETHNIC CONFLICTS, AND TERRORIST ATTACKS DURING 2001 – 2019

Oleksandr Laver

Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Docent; Professor, Head of the Department of Computer Science, Physical and Mathematical Sciences, SHEE «Uzhhorod National University»

Vasyl Laver

Candidation of Physical and Mathematical Sciences, Docent of the Department of Informative and Operating Systems and Technologies, SHEE «Uzhhorod National University»

The proposed article deals with the examination of the statistics on the casualties of post-Soviet countries, which were a result of wars, ethnic conflicts and terrorist attacks during 2001 – 2019. Taking into account the losses during 1900 – 2016, calculated in our previous papers, we give refined statistics for the period of 2001 – 2019. The proposed publication includes the following sections: population loss of the Russian Federation, population loss of the Ukrainian state, loss of population of the Caucasus, Central Asian countries, Kazakhstan, and Belarus during wars, ethnic conflicts and terrorist attacks over the studied period. New statistical information is provided for each of these sections. Particular attention is paid to the study of human losses of the Ukrainian state. In addition, we consider the problem of refugees and internally displaced persons in these countries, whom lost their homes as a result of wars and local conflicts in the respective countries. We also provide data on the number of refugees from other countries who, under various circumstances, found asylum in the territories of the former Soviet Union. First and foremost, we are talking about refugees from Afghanistan and Syria. Relevant digital data for Ukraine is also provided. The publication pays special attention to the fact that the Russian Federation, which is actually at war with Ukraine, is, in the direct sense of the word, engaged in the theft of Ukrainian citizens, granting them Russian citizenship through a simplified procedure. The results obtained in the proposed publication may be refined as a result of further research.

Keywords: *post-Soviet countries, wars, ethnic conflicts, terrorist attacks, war casualties, civilian casualties, lower estimate of the losses, middle estimate of the losses, higher estimate of the losses, refugees, internally displaced persons.*

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 929.6:929.651(477.87)

DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202468

СФРАГІСТИКА ТА ГЕРАЛЬДИКА У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРА ЯКОВА ІСАКОВИЧА ШТЕРНБЕРГА

Міськов Іван Олексійович

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін
Закарпатської академії мистецтв, докторант,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: miskoviv@gmail.com

Автор у даній статті спробував проаналізувати та оцінити сфрагістику та геральдику у науковій спадщині проф. Я. І. Штернберга. Проф. Я. Штернберг працював у фондах Закарпатського краєзнавчого музею, Державному архіві Закарпатської області та Угорському Національному Архіві м. Будапешт, збираючи сфрагістичний матеріал, найкращі взірці печаток і гербів населених пунктів комітатів Берег, Мараморош, Угоча, Унг Угорського королівства Австрійської імперії. Дослідник планував видати наукове видання. Про це свідчить, кронітка робота над описом печатки (кругла, овал, прямокутна), її розміри (діаметр, довжина та ширина), легендами печаток, збір і порівняння подібних гербів і печаток населених пунктів сучасного Закарпаття. Я. І. Штернберг зібрав достатню кількість відбитків печаток, гербів міст і сіл комітатських гербів Берега, Мараморошу, Угочі, Унга Угорського королівства Австрійської імперії, окремі малюнки печаток Ужанського комітату. Серед сфрагістичного матеріалу представлені відбитки печаток населених пунктів Форнош, (1844), Горонд (1844), Гатмег (1844), Кіш Лого (1844), Кіш Мартинка (1844), Лісарня (1852), Мішкаровиця (1844), Містиче (1844), Давідгаза (1862), Ронафалу (1888), Кіш Сольва (1888), Тівадар (1785), Собатін, Варі (1844), Веребеш (1890), Верецьке (1889), Абранка (1890), Шонборн (1844), Буболішка (1844), Чомонья (1844), Дішковица (1889), Дункофалва (1879), Фелио Грабовніца (1844), Фелио Верецьке (1844), Оліо Нересніце (1842), Фелио Апиша, Ірголці (1842), Густкоз, Вішк (1901), Ізке (1904) тощо. Наслідком його наукових студій стали публікації про емблеми, печатки та герби міст і сіл комітатів Берег, Мараморош, Угоча, Унг на сторінках обласної закарпатської газети «Новини Закарпаття». У даних публікаціях проф. Штернберг у науково-популярній формі ознайомив читача з гербами та печатками сіл, селищ, міст сучасної Закарпатської області, комітатськими гербами, обласним гербом Закарпаття, усього 52 населені пункти. Серед сіл, містечок і міст, які удостоїлися уваги дослідника, були опубліковані печатки та герби Мукачева, Сваляви, Волівця, Нижніх Воріт, Іршави, Ільниці, Білок, Імстичева, Берегова, Вари, В. Берегів, Косина, Кідьоша (Зміївки), Чинадієва, Великі Лучки, Ракошино, Росвигово, Підмонастир, Паланок, Підгорода, Підгорян, Шелестова, Фрідсшова, Ужгорода, Чопа, Великої Доброні, Середнього, Дравців, Радванки, Доманинців, Перечина, Сімера, Порошкова, Дубриничів, Тур'ї Реметів, Зарічова, Виноградова, Шаланків, Чорнотисова, п'яти короних міст - Сігета та Довгого Поля (Румунія), Вишкова, Хуста, Тячева, Буштина, Рахова, Великого Бичкова, Великого Березного, Малеого Березного, Лютої, Міжгір'я, Прислопа. Проф. Штернберг підсумував, що найперша відома печатка Мукачева з 1376 р., комітатські герби з'являються після 1550 р., а найбільша кількість печаток датується 1844 р., хоча є дати ще раніше і пізніше. Є декотрі печатки населених пунктів без датування. В окремих описах гербів, Я. Штернберг подав їх у геральдичних кольорах. Публікації 1991 року є дуже актуальними в наш час, тому що багато населених пунктів Закарпаття до сьогодні не мають своїх «історичних» гербів. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб його публікації про печатки та герби населених пунктів (тепер Закарпатської обл.) на сторінках газети «Новини Закарпаття», по можливості, видати окремим виданням. Враховуючи, на теперішній час 13 районів Закарпатської області, є що досліджувати та публікувати з історії сфрагістики та геральдики – печаток і гербів населених пунктів краю.

Ключові слова: професор, дослідник, архів, документ, геральдика, герб, сфрагістика, печатка, відбиток печатки, гербова печатка, емблема, щит, село, містечко, місто, комітат.

Постановка проблеми. Сфрагістика і геральдика як спеціальні історичні дисципліни доповнюють одна одну. Геральдична фігура чи символ на печатці складають основу герба. Питаннями сфрагістики та геральдики зацікавився у свій час відомий професійний історик-гунгаролог Я. І. Штернберг (1924 – 1992) [Професор, 1994, с. 3–4, 12–17]. Майже всі населені пункти Закарпаття у радянську добу

були позбавлені своїх символів, емблем, печаток і гербів. Хоча, на початку 80-х рр. декотрі печатки населених пунктів (печатка м. Ужгорода – 1635 р., старовинний герб Мукачева, печатка с. Лучки – 1844 р., печатки сільського управління сіл Богдан, Мала Мартинка, Буштина) були опубліковані у російськомовному виданні, присвяченому історії міст і сіл Закарпатської області [История, 1982, с. 91, 313,

327, 415, 445, 445, 457], а також на сторінках газети «Закарпатська правда» у невеличких нарисах краєзнавця Ю. Качія [Качій, 1980, с. 4; Качій, 1982, с. 4]. Саме пошуками найдавніших міських гербів і сільських печаток комітатів Берег, Мараморш, Угоча, Унг (сучасне Закарпаття) займався проф. Я. І. Штернберг.

Аналіз літератури показав, що сучасні дослідники, котрі і сьогодні займаються і займаються дослідженнями в царині сфрагістики (геральдики) Закарпаття та України, неодноразово використовували та посилались на публікації проф. Я. І. Штернберга. Серед них – голова Українського Геральдичного Товариства А. Гречило [Гречило, 1998, с. 37–38; Гречило, 2010, с. 84–85], Ю. Савчук, І. Сварник [Гречило, Савчук, Сварник, с. 74–75, 102, 106–107, 193, 239, 345], місцеві краєзнавці В. Куликовський [Куликовський, Мариконь, 2010, 112 с.], Б. Мариконь та В. Ньорба [Мариконь Б., Ньорба В., 2010, 96 с.], дослідник гербів міських населених пунктів В. Панченко [Панченко, 2008, с. 40, 51, 54, 55, 77, 91, 93, 111, 116, 148, 149, 168, 175].

Метою даної статті, на основі «сфрагістичного» архіву, доступних публікацій, є спроба проаналізувати та оцінити сфрагістику (геральдику) у науковій спадщині проф. Я. Штернберга. Частину ксерокопій гербів і печаток комітатів Берег, Мараморш, Унг із архіву Я. Штернберга мені люб'язно надав кандидат філологічних наук В. І. Падяк.

Виклад основного матеріалу. Із зростанням зацікавленості на початку 90-х років ХХ ст. до печаток і гербів населених пунктів Закарпаття, проф. Я. Штернберг дуже активно розпочав царині сфрагістики та геральдики свою дослідницьку діяльність, спрямувавши її на пошук давніших гербів і печаток. Працюючи в Угорському державному архіві, Я. І. Штернберг зібрав достатню кількість відбитків печаток, гербів міст і сіл (Рис. 1, 2, 3), комітатських гербів Берега, Мараморшу, Угочі, Унга Угорського королівства Австрійської імперії, окремі малюнки печаток Ужанського комітату (Рис. 4). Серед сфрагістичного матеріалу представлені відбитки печаток населених пунктів (угорською мовою) Форнош, (1844), Горонд (1844), Гатмег (1844), Кіш Лого (1844), Кіш Мартинка (1844), Лісарня (1852), Мішкаровиця (1844), Містиче (1844), Давідгаза (1862), Ронафалу (1888), Кіш Сольва (1888), Тівадар (1785), Собатін, Варі (1844), Веребеш (1890), Верецке (1889), Абранка (1890), Шонборн (1844), Буболішка (1844), Чомонья (1844), Дішковіца (1889), Дункофалва (1879), Фелшо Грабовніца (1844), Фелшо Верецке (1844), Олшо Нересніце (1842), Фелшо Апша, Ірголиц (1842), Густкоз, Вішк (1901), Ізке (1904) тощо. Загалом, 6 гербів та 54 печатки із досить нечітких відбитків печаток. Це тільки невелика частина ілюстрацій гербів і печаток, зібраних проф. Штернбергом.

Ця частина та й інші зібрані відбитки печатків, герби про населені пункти Закарпаття, мали б проілюструвати майбутню солідну монографію, матеріали якої опрацьовував та готував до публікації дослідник. На жаль, важка хвороба не дозволила

йому довести справу до кінця. Проте частина досліджень гербів і печаток проф. Штернберга була опублікована у газеті «Новини Закарпаття» протягом 1991 р. Проф. Штернберг вводить читача у світ геральдики та сфрагістики, наголосивши на важливості писемних та речових джерел, до яких належать і герби. Саме нариси про герби регіонів (комітатів), міст і сільських населених пунктів стали предметом висвітлення на сторінках обласної газети «Новини Закарпаття» [Штернберг, 2 лютого, с. 11].

Нариси дослідника було розпочато з обласного герба Закарпаття. Я. І. Штернберг зазначав: «Офіційно затвердженою емблемою Закарпатської області є герб, який прикрашає сторінку нашої газети. Він був створений у 1920 році у зв'язку з обіцянкою властей Чехословацької республіки надати автономію нашому краю. Зображений на світлому фоні бурий ведмідь – богатир карпатських лісів – одна із поширених фігур місцевої геральдики. Він зображений у гербах Березького та Угочанського комітатів. Тиводар Легоцький, що описав 300 емблем сільських місцевостей Березького комітату полічив, що фігура ведмеда відбита на 9 печатках населених пунктів комітату. У протилежній частині щита французької форми на синьо-голубому фоні зображені три жовті смуги, які символізують три ріки краю. Такі смуги зустрічаються і в комітатських гербах Ужанського та Мараморшського комітатів» [Штернберг, 2 лютого, с. 11].

В Угорському королівстві, на території сучасної Закарпатської області були спочатку «королівські», а потім «дворянські» комітати – Ужанський, Березький, Угочанський, Мараморшський. Дослідник констатував: «Комітатські герби появились після видання Державного закону (сейму) Угорщини 1550 року. Тоді був створений герб Ужанського комітату, проте на сьогодні зберігся його опис. На ньому зображувалася рука в панцирі, що тримає шаблю. Зображений герб – це щит французької форми, розділений на дві частини і над ним знаходиться намет. Він складається з рицарського шолома, який увінчаний дворянською колоною, а обабіч звисають декоративні елементи світло-голубого, срібного і золотого кольору. Поле щита синьо-голубе, воно символізує великодушність і щедрість. У верхній частині постать у броні і з короною на голові, тримає вона в руках по три золоті колоски пшениці, яка давала хороші врожаї в низинній частині комітату. Перед постаттю також дворянська корона, що уособлює владу дворянства, його права і привілеї. У нижній частині щита срібні смуги на червоному фоні символізують руки (ріки – автор) комітату (Рис. 5). Цей герб прикрашав барокову арку, зведену (1771 р. – автор) перед будівлею старого «комітатського будинку», спорудженого у 1769 р. в Ужгороді (розібраний у 1930-х роках) на нинішній Жовтневій вулиці (нині вул. А. Волошина – автор). Цей герб можна побачити і на фронтоні нового «комітатського будинку», зведеного в 1809 р. (Нині картинні галерея і книжкове видавництво). Старий герб Березького комітату ХVІ ст. не зберігся, нема і його опису. Новий герб, створений у 1836 році, належить до типу

«мовлячих гербів». Італійський щит овальної форми розділений хрестом срібного кольору. Вгорі на червоному фоні (цей колір символізує багатство) зображено зелено гроно винограду і жолуді з листям дуба. У нижній частині на голубому фоні бурий ведмідь і дві риби. Цей герб зображує основне багатство комітату – виноградники, дубові ліси, його могутнього мешканця, а також багатство рік і водойм регіону (Рис. 6). Угочанський комітат також володів старим гербом, та він теж загубився. Новий герб 1715 року багато в чому схожий на Березький і, наймовірніше, послужив зразком для нього. На щиті іспанської форми, обведеному каймою з жолудями, зображено майже ті ж фігури, що й на Березькому, лише замість ведмедя тут виведений легендарний «чорний рак», що нібито мешкав у ріці Батор. У центрі герба золотий лев на червоному фоні, перенесений з герба роду Перені, найбільшого землевласника регіону... (Рис. 7). Марамороський комітат був створений лише в XIV столітті, старого герба, очевидно нема, бо коли видавався закон 1550 року, Мараморос входив не до складу Угорщини, а до складу Трансільванського князівства. Герб 1748 року незвичайний у тому відношенні, що на ньому зображені робітники – солекопи в процесі праці. Нічого схожого не знайти серед 67 гербів Угорщини. У верхній частині щита німецької форми зображені при вході в шахту шахтарі, що з киркою в руках добувають сіль. Вгорі відтворено характерного представника лісової фауни – гірського козла, а обабіч дві ялинки – краса марамороських лісів. Домінуючими в гербі є солекопи. Зображені чорним кольором. Це колір трауру, але символізує також наполегливість і впевненість. Білий фон відображає реалію – сіль, але цей колір у геральдиці уособлює також віру, вірність, у такому разі – вірність солекопів своїй справі, переконаність у потрібності своєї праці. Смуги в нижній частині герба символізують ріки регіону [Штернберг, 2 лютого, с. 11].

Його друга публікація присвячена печатці м. Мукачева. Я. Штернберг зауважував: «Латинська грамота про надання місту гербової печаті датується 22 травня 1376 р. Вона була складена у місті Берегсас (civitate Zaz) за підписом королеви Угорщини Єлизавети (1300 – 1380). Грамота невеликого формату і за змістом коротка». Згідно цієї грамоти «гості» (hospites) міста Мукачева (villa Munkács) користувалися гербовою печаткою з образом святого мученика Мартіна. Саме відтиск цієї печатки 1376 р. виявлений на документі 1577 р., де на печаті овальної форми зображений священнослужитель з єпископською митрою на голові. Це Св. Мартін, котрий стоїть у ризи з піднятою рукою для благословення і з палицею у другій руці (Рис. 8). Проф. Штернберг подає легенду цієї печатки «Sigillum oppidi Mongacz» (печатка населеного пункту Монгач). У 1844 р. з'являється нова печать, де Св. Мартін зображений вершником-легіонером [Штернберг, 9 лютого, с. 11]. Наступними сфрагістичними дослідженнями Я. Штернберга була публікація про печатки населених пунктів Сваляви, Волівця та Нижніх Воріт.

Щодо овальної печатки м. Сваляви 1804 р. (Sigillum opidis Szolyva also 1804), на якій зображений на диби лев з шестикутною зіркою та півмісяцем дуже нагадував символи Берегова. Це стало приводом до зміни печатки Сваляви у 1843 р., із зображенням чоловіка, що лле з глечика мінеральну воду до бочки (Szolyvam(ezö) város pecsétje – Печать містечка Сольва. 1843), (Рис. 9). На круглій печатці Волівця 1844 р. три загострені дерева з ободком легенди на угорській мові: «Volotz helysegnek pecsetje 1844» (Печать поселення Волоц 1844), (Рис. 10). На круглій гербовій печатці «міста» Нижні Верецьки (тепер Нижні Ворота) 1844 р. зображено крокуючого леопардового лева з піднятою лапою та легендою угорською мовою: «Also Veretzke város pecsetye» (Печать міста Нижніх Верецьких. 1844), (Рис. 11), [Штернберг, 16 лютого, с. 13].

Серед населених пунктів Іршавського району, проф. Я. Штернберг знайшов та опублікував відбитки печаток м. Іршава (Ілошва), сіл – Ільниці (Ілонцо), Білок (Білке), Імстичева (Містице). На овальному відбитку печатки Іршава зображено коло дерева на постаменті чоловіка з шапкою, який у правій руці тримає три риби, легенда угорською «Ilosva helyseg» (Поселення Ілошва), (Рис. 12). Щодо печатки с. Білки, дослідник зазначав: «Печать 1844 року описана Тиводаром Легоцьким... Справа зображена виноградна лоза, а зліва – фруктове дерево. Напис угорською: «Печать міста Білки. 1844». У виданому в Будапешті в 1880 році гербовнику з гербами і печатями міст та містечок Угорщини наведена інша печать – з латинським надписом «Oppidum Bilkei» (містечко Білки). На ній листя дуба і жолуді, а з другого боку – гілка з гронами винограду» (Рис. 13), [Штернберг, 23 лютого, с. 12]. Печатка Імстичева відома з 1844 р.: «Печать села, складена за правилами феодальної сфрагістики та геральдики, зображує лева, що стоїть на задніх лапах, із шаблею в передніх лапах. Напис угорською мовою: «Печать поселення Містице. 1844 (Miszticze helysegnek pecsetje. 1844)», (Рис. 14). Щодо печатки с. Ільниця, проф. Штернберг зауважував: «Печать 1844 року зображена за всіма правилами феодальної геральдики. Щит увінчаний дворянською короною, а на ньому зображено вівцю (символ чистоти, цнотливості). Напис угорською мовою «Печать поселення Ілонци 1844» [Штернберг, 23 лютого, с. 12], (Рис. 15).

На думку проф. Штернберга, надання права користуватися гербовою печаткою містом Береговим (давні назви Берегова: Лампертгаза, Берегсас), могло статися 1376 р., коли аналогічний привілей від угорської королеви Єлизавети отримало м. Мукачево: «Кругла печать діаметром 3 см зображує лева з відкритою пащею та піднятим хвостом, на задніх лапах, улюблену фігуру геральдики, яка втілює собою «гордість, мужність і хоробрість». Цар звірів зображений на печаті з відкритою пащею, з піднятим хвостом, готовий до стрибка. Напис латинською мовою стилізованим готичним шрифтом (S[igillum] hospitum de Luprechtzaz - печать гостей з Лумпрехтсаса). Зліва зображений півмісяць, справа – шестикутна зірка» (Рис. 16). Друга, менша печать

належить до XV ст. (S[igillum] hospitum de Lompertzaza), (Рис. 17). На основі цих печатей був створений у XIX столітті герб міста. Він зображує лева, що стоїть на задніх лапах, справа півмісяць, зліва – шестикутна зірка. В архівній справі бургомистра міста за 1903 рік є опис герба, при чому дається його роздвітка. Фон щита французької форми, світло-голубий, лев і зірка золотистого, а півмісяць – сріблястого кольору... Таким чином, золотий лев став символом міста» [Штернберг, 2 березня, с. 11], (Рис. 18). За радянських часів було створено новий герб Берегова. З приводу цього, проф. Штернберг розмірковував: «Років 20 тому при в'їзді в Берегово з боку Мукачева, а потім і при інших в'їздах був встановлений новостворений герб Берегова. Щит варязької форми розділений на чотири поля на зразок герба Березького комітату. У полях зображені: гроно винограду, серп і молот, шестерня і дві руки у потиску. Виникає запитання, чим обумовлена необхідність створення нової емблеми замість старої, яка була дана місту 600 років тому? В естетичному відношенні вона залишає бажати кращого. Впадає у вічі штучність символіки цього герба. Шестерня тут покликана символізувати промисловість міста, але ж вона поки незначна. Дві руки у потиску мали свідчити про дружбу народів різних національностей, що живуть у Берегові...» [Штернберг, 2 березня, с. 11], (Рис. 19).

Серед населених пунктів Берегезького комітату, Я. Штенберг подав опис наступних печаток: «Перша датована печатка Варів із 1659 р. На ній нагрудний портрет імператора Австрії Леопольда I (1657 – 1705), обвитий лавровим вінком і увінчаний дворянською короною (Рис. 20) ...Печатка 1659 року збереглася в трьох варіантах, на них той же самий напис латинською мовою «Sigillum oppidi Vary. 1659» (Печатка містечка Вари). На одній із печаток 1659 року описаний Тиводаром Легоцьким – вінок, що обвиває портрет, тримають два леви. У 1844 році з'являється нова печатка із тим же імператорським портретом, проте напис уже угорською мовою «Печатка вільного міста Вари. 1844» [Штернберг, 16 березня, с. 12]; «Печатка Берегів належить до найстаріших містечкових і сільських печаток краю. Датується 1567 роком і зображує бичачу голову (Рис. 21) ...На печатці 1760 року це ж зображення обвите лавровим листям з написом латинською мовою «Sigillum oppidi 1760» (Печатка містечка Берег). На печатці 1794 року це зображення повторюється з угорським написом «Печатка міста Берег» [Штернберг, 16 березня, с. 12]. «Найстаріша печатка Косина, що є в нашому розпорядженні не датована (Рис. 22). Судячи із стилю вона створена у XVIII столітті, на ній зображений щит німецької форми, на ньому – гілка з плодами. Щит увінчаний дворянською короною, над нею рука, що тримає три жолуді. Напис латинською мовою «Oppidum Kaszon» «Містечко Касон». Зовсім інший мотив на продовгуватій печатці 1814 року. Тут зображений лев, що стоїть на задніх лапах, у передній правій лапі якого меч, а в лівій – три жолуді. Напис латинською мовою Sig(illum) (Nob(illis) OpidiM(ezö) Kaszonyiensium.1814 (Печатка) двор(янс) містечка

М(езе) Касонь. 1814. На новій печатці 1844 року, знову інший сюжет. Щит, прикрашений наметом, на ньому виноградна лоза з чотирма гронами, над щитом меч і дворянська корона, а також рука з жолудями. Напис угорською мовою «Печатка міста Мезекасонь. 1844. Цей же малюнок зображений на печатці з гербом, затверджений у 1904 р.» [Штернберг, 16 березня, с. 12]; «На старій печатці (Зміївки – І.М.) 1551 року зображено щит і на ньому змія, що звивається вгору (це найстаріша серед сільських та містечкових печаток краю) (Рис. 23). Над щитом напис «Кідьощ, тобто «Зміївка». Цей мотив на печатці 1837 року. Нарешті більш чіткий малюнок на представленій тут печатці з гербом, затверджений у 1904 році» [Штернберг, 16 березня, с. 12].

Щодо печаток сучасного Мукачівського району, Я. Штернберг подав описи печаток Чинадієва (Сент Міклош), Великих Лучок (Нодь Лучка), Ракошина (Ракош): «Стилізоване зображення замку (Берег) Сент Міклош ми знаходимо на печатці 1843 року. Над будівлею – ранішнє сонце, а поряд дерево. Напис угорською «Печатка поселення Сент-Міклош. 1843. Цей сюжет повторюється на відтвореному нами гербі (Рис. 24), що прикрашає печатку 1904 р.» [Штернберг, 23 березня, с. 11].

Проф. Штернберг опублікував також відбиток печатки XIX ст. Мукачівсько-Чинадієвської доминії, на котрій у центрі зображено лева, що стоїть на трьох горбах: «Над щитом герцозька корона. Частина латинського надпису на відтиску стерлась. Текст, який зберігся, звучить «Sig(illum) dom(ini) Munkach et S.Miklos» (Печатка Мукачівської й Свято-Миколаївської доминії). Геральдичні мотиви цієї печатки взяті з герба роду Шенборнів» [Штернберг, 23 березня, с. 11], (Рис. 25); «...Печатка Великих Лучок датована найімовірніше кінцем XVIII століття, із зображенням кукурудзяного стебла. Напис латинською мовою гласить: Possesio NagyLotska (поселення Велика Лочка). Три стеблини кукурудзи вигравіювані на печатці 1844 року (Рис. 26), де напис поданий угорською мовою. Цей мотив настільки був незвичним і неприйнятним для геральдики, що характеризуючи печатку 1844 року, припустився помилки навіть такий серйозний вчений Тиводар Легоцький. Даючи опис не за відтиском, а на основі матриці печатки, він вважав, що тут зображені три стеблини осоки, що росте на болотистому ґрунті. Кукурудзяний мотив зайняв місце і на гербі Великих Лучок кінця XIX століття, лише художник, що не звик до такого геральдичного зображення, у даному разі він не на висоті. Цей герб ми виявили у фондах Національного архіву Угорщини в Будапешті, де зберігається сажовий відбиток також невідомої печатки Великих Лучок 1856 р. Тут виразна постать русина-українця з косяю в руці. Напис німецькою мовою Germein de Lotyka (Община Лучка 1856)» [Штернберг, 23 березня, с. 11], (Рис. 27); «На печатці 1844 р. зображений рак і напис: «Печатка поселення Ракош (Ракошино). 1844» (Rakos helysegnek pecsétie. 1844) [Штернберг, 23 березня, с. 11], (Рис. 28).

Також Я. Штернберг описав печатки приміських сіл Мукачева. Серед них – Оросвигово (Росвигово)

Підмонастир, Паланок, Підгород, Підгоряни; Шелестова, Фрідешов: «На печатці Оросвигова зображені дві риби, що плывуть у різні сторони. Риби найчастіше фігурують на сільських печатках краю. Це зображення свідчить про рибні багатства Латориці, на березі якої розкинулося село. На жаль, сажевий відтиск печатки в колекції обласного краєзнавчого музею низької якості. На реконструйованому зображенні риби значно крупніші, ніж на відтиску. Напис угорською мовою: «Печать поселення Оросвигово» (Рис. 29); на печатці села Підмонастир (Клоштромольйо) зображено дворянську корону обрамлену вінком із дубового листа, і над короною голуб, «Угорський напис гласить: «Печать поселення Клаштромаля (Підмонастир)» [Штернберг, 30 березня, с. 11], (Рис. 30); відома печатка с.Паланок – напис німецькою мовою: «Община при фортеці Паланк. 1720» (Рис. 31); «На печатці (Підгорода) 1844 р. стилізоване зображення фортеці, що височіє над селом. Напис угорською мовою: «Печать поселення Варала. 1844» (Рис. 32); «Печать 1844 р. Подгерінга (Підгоряни) зображує виноградний кущ з багатими плодами... Напис угорською мовою «Печать поселення Подгерінг. 1844» (Рис. 33); «На печатці Шелестова 1844 р. зображено жеребця, який скаче... Напис угорською мовою: «Печать поселення Шелестова. 1844» (Рис. 34). Незвичною є печатка Фрідешова кінця XIX століття, яка повністю відходить від канонів класичної геральдики. На малюнку без щита чи рамки зображені схрещені молот і кувалда, а внизу напис угорською мовою: «Печать поселення Фрідешова» [Штернберг, 30 березня, с. 11], (Рис. 35).

Серед печаток сіл Мукачівського району, проф. Штернберг опублікував печатку с. Грабівниця 1720 р., але її опис у статті відсутній. Тому, ми подаємо її опис: у самому центрі поля круглої печатки зображено дві лаврові гілки перев'язані стрічкою, а між ними кувалда та молот, а легенда на угорській мові гласить «Печатка населеного пункту Грабівниця 1720 р.» [Штернберг, 30 березня, с. 11], (Рис. 36), а більш її пізніший відбиток – печатка с. Нижня Грабівниця [ДАЗО, ф. 10, оп. 4, спр. 386, арк. 23; Філіпов, 2012, с. 29], (Рис. 37).

Печатку м. Ужгород, Я. І. Штернберг виявив у Національному архіві Угорщини за допомогою угорських колег: «І ось першого дня весни, 22 березня, перед нами розпустилося листя старого міського герба, який ми так довго шукали. З безпосередньою допомогою угорського вченого на нашому столі опинилося більше 10 листів XVI – XVII століть з підписами тодішніх міських старост. На 6 із них періоду 70–90-х років XVI століття була печатка 1561 року. Найбільш чітко її контури вимальовувалися на документі, написаному угорською мовою і підписаному старостою Больдичаром (це ім'я) Кальмаром рівно 400 років тому – 14 квітня 1591 року за старим календарем... На старій печатці реконструйованій запрошеним нами художником на підставі всіх виявлених відтисків – а вони зроблені не на воску, а на папері темнішого кольору – зображена гілка з чотирма листками, праворуч зверху намальовану зірку, а вгорі виведено

слово WNG (Голосний «у» позначався подвійною буквою «в» латинського алфавіту [Штернберг, 6 квітня, с. 11], (Рис. 38). Через що змінювалася в 1635 році стара печатка новою – сказати важко. У всякому разі зображена тут виноградна лоза, більш прив'язана до місця, яке славилося своїми виноградними насадженнями, що оточували місто зусібіч. Латинський напис нової печатки однозначно свідчить про міський статус поселення: *Sigillum civitas de Yng.* (Печатка міста Унг. 1635 рік). Герб міста з таким же зображенням оформився тільки у XIX столітті. Його форма і забарвлення за офіційним описом 1905 року, наведена у книзі Фінцицького звучить так: «На синьому щиті барокового стилю з ґрунту зеленого кольору проростають три виноградні лози, яких зростають два золотисті грона, а з усіх трьох лозин – по одному виноградному листку» [Штернберг, 6 квітня, с. 11].

Не оминув проф. Штернберг і цехові печатки м. Ужгорода: «Відома порівняно велика кількість ужгородських цехових гербів, виконаних з великим смаком і майстерністю. Такими є герб чоботарів 1608 року, золотих справ майстрів 1683 року» (Рис. 39, 40).

З кінця XVIII ст. відома печатка м. Чоп: людина у човні з веслом на ріці Тиса з легендою на угорській: *Csar hely(ség) pets(ete)* (Печатка поселення Чоп) [Штернберг, 13 квітня, с. 12], (Рис. 41). На печатці містечка Середне 1860 р. зображено вівцю, у першій нозі якої прапор з хрестом, а навколо зображення легенда латинською: «Печатка містечка Середне. 1860» [Штернберг, 13 квітня, с. 12], (Рис. 42). Про печатку с. Велика Добронь, проф. Штернберг повідомляв: «Печатка 1844 року, на якій зображено гілку дуба і дві риби описав Тиводар Легоцький у 1881 році. Легоцький не знав про печатку 1777 року, яку відтворюємо з документа 1818 року, люб'язно представленого нам журналістом Калманом Моріцом, який готує нарис про минуле рідного села. Сюжет цієї печатки гранично простий. На лівому боці зображено рибу, а справа дата 1777 рік. Латинський напис гласить: «*posesio Nag Dobron*» (Поселення Велика Добронь) [Штернберг, 13 квітня, с. 12], (Рис. 43). На печатці с. Дравці зображено дерево з легендою на угорській: «Печатка поселення Дароц» (Рис. 44). Печатка с. Радванка відома з кінця XVIII ст., на якій примітивно зображено хатину, біля якої людина з написом по-угорськи: «Печатка поселення Радванц» (Рис. 45).

Серед печаток сучасного Перечинського району Я. І. Штернберг описав печатки наступних населених пунктів: м. Перечин, села Сімер, Порошково, Дубриничі, Тур і Ремети, Заррічово. Перша відома печатка Перечина датована 1823 роком. На двоступінчатій емблемі примітивний малюнок: у верхній частині зображено церкву і три дерева, у нижній – людська постать, робітник, який випалює вапно. Легенда угорською мовою: «*Peresin helseg recset*» (Печатка поселення Перечин). Даний сюжет був зображений професійним гравером на печатці Перечина 1877 року [Штернберг, 20 квітня, с. 11] (Рис. 46). На печатці с. Сімер 1857 року зображений віл, що несе геральдичний щит (червоного кольору),

а над ним три ножі (чи ложки), а вище лавровий вінок, навколо печатки легенда угорською мовою «Oszimira pecse(te) (Печ(ать) Старого Сіміра. 1857» (Рис. 47). Щодо печаток Порошкова та Дубриничів, проф. Штернберг зазначав: «Збереглася печать Порошкова 1857 року. На ній постать селянина в характерному вбранні того часу. У правій руці риба, найчастіше зображувана на сільських печатах краю. У лівій, піднятій руці селянина не встановлений предмет. Напис німецькою мовою Gemein de Turia Porosko (Община Тур'я Порошко), (Рис. 48) ... Печать Дубриничів кінця XIX століття, що знаходиться в Закарпатському обласному архіві в Берегові не має малюнка. Напис угорською «Печать поселення Дубринич» [Штернберг, 20 квітня, с. 11], (Рис. 49).

Я. І. Штернберг працюючи в Національному архіві Угорщини, разом з угорським колегою виявили печать с. Тур'ї Ремети за 1846 р., на якій зображено легендарного листоношу Федора Фекете з палицею в руці і характерному головному уборі. Навколо печатки напис угорською мовою: «Печать Тур'їх Реміт Ужанського комітату» (Рис. 50). Щодо найдавнішої печатки Тур'ї Ремети, Я. І. Штернберг повідомляв: «В обласному архіві в Берегові збереглася більш рання печать села. На ній зображення частково стерте, але судячи з усього, тут виведена черепаха – символ неквапливості, спокою і мудрості. Печатка с. Зарічово, на думку Я. Штернберга, відома із середини XIX століття: «На печаті села зображено церкву (треба гадати, що церква села), а поряд високе дерево. Напис німецькою і церковнослов'янською мовами: «Gemein de Zaritschof» (Зарічов), Печать весі Зарічівська. 1858» [Штернберг, 20 квітня, с. 11], (Рис. 51).

Серед печаток та гербів сучасного Виноградівського району, проф. Штернберг описав відбитки населених пунктів міста Виноградова, смт. Вилока та Королева, сіл Шаланок, Чорнотисова. Ось, що написав дослідник з цього приводу: «Стара печать Севлюша (Виноградова – автор) не виявлена. Знайдено старий герб, відомий місцевій громадськості. На ньому на сріблястому фоні зображено три зелені листки винограду і стільки ж золотистих грон (Рис. 52). На гербі міста лінійця XIX століття цей же мотив, але в іншій інтерпретації. На сріблястому фоні селянин-виноградар у характерному вбранні того часу тримає у правій руці три виноградні грона. Його одяг синього кольору, фартух – сріблястого, грона золотисті, листок і ґрунт – зелені (Рис. 53). Дещо відрізняється від цієї емблеми герб, затверджений у 1908 році. Тут виноградар в одязі угорського гусара, що тримає в руці одне велике грона. Це зображення на печаті міста 20-30-х років минулого століття». Навколо герба печатки легенда чеською та українською мовами: «Обеспі úrad SEVLUS, уряд громадський Севлюш [Штернберг, 27 квітня, с. 13], (Рис. 54).

Я. Штернберг описав герби Королева та Вилока: «На гербі Королева 80-х років XIX ст. умовне зображення фортеці і церкви, що стояла навпроти неї. Від неї справа вліво летить голуб, який символізує в релігійній емблематиці святий дух. Тут же, нібито витає в повітрі риба, яка символізує рибні

багатства Тиси. Фон щита сріблястого кольору, а ґрунт – зелений (Рис. 55) ... На гербі Вилока другої половини XIX століття, зображено човен, схожий на ті, котрими перевозили сіль із Марамороша. Справа людська постать, зліва – герб Габзбурзької імперії, а посередині – герб Угорщини. Фон щита сріблястого, людська постать червоного, а смужки знизу сріблястого і синього кольорів» [Штернберг, 27 квітня, с. 13], (Рис. 56). На печатці села Шаланки XVIII ст. «У центрі щита, обвитого декоративним вінком, три зуби дракона. Латинський напис на печаті навколо герба гласить «Печать містечка Шаланки». Виявлено також давнішу печать (XVI або XVII століття). На ній теж зуби дракона, та значно примітивніше виконання малюнка» (Рис. 57). Проф. Штернберг відшукав печатку с. Чорнотисова (до 1944 р. Чорний Ардів) часів революції 1848 – 1849 рр., з надписом: «Угочанський комітат. Чорноардів. 1849» [Штернберг, 27 квітня, с. 13].

Серед населених пунктів колишнього Мараморошського комітату, Я. І. Штернберг подав описи гербів печаток Хуста, Вишкова (Вішк), Тячева, Буштина, Рахова, Великого Бичкова (Нодь Бочко) та Ясіня. На XVII ст. відноситься печатка п'яти коронних міст комітату Мараморош. За словами, проф. Штернберга, на одній печатці знаходяться емблеми (символічні фігури – автор) п'яти населених пунктів: «Випадок, прямо скажемо, унікальний у геральдиці та сфрагістиці, щоб на одній печаті були зображені кілька міських емблем... На щиті німецької форми домінує козел – емблема Вишкова... Орел у верхньому лівому кутку щита – емблема Тячева, зображена на його печаті 1608 року. Стріла, що пронизує» орла, – емблема Хуста, а голови зубра – це геральдичні знаки Сігета і Довгого Поля. На їх гербах зображено по одній голові зубра. Напис на печаті латинською мовою «Печать п'яти привілейованих міст Мараморошського комітату Вишкова, Хуста, Довгого Поля, Сігета, Тячева» [Штернберг, 18 травня, с. 11]. У 1701 р. австрійський імператор Леопольд I оновив печать цих міст: у центрі – орел (Тячів), у лівому нижньому куті – дві схрещені стріли (Хуст), у правому нижньому куті гірський козел (Вишково), у правому куті згори – голова зубра з хрестом (Сігет), а знизу над головою праворуч – меч, ліворуч – зірка, у лівому куті згори – голова зубра (Довге Поле), знизу якої праворуч – місяць, ліворуч – зірка. Проф. Штернберг зазначав: «На основі цієї печаті в останній чверті XIX ст. створено герб п'яти коронних міст. Їх емблеми розташовані в такому ж порядку, як на печаті 1701 року. Увінчує герб угорська корона, так звана корона святого Іштвана. Напису тут нема. Кольори гербів: чорний орел – на сріблястому фоні. Стріли сріблястого кольору на синьому фоні. На емблемі Сігета – голова зубра сріблястого кольору, хрест і зірка золотисті. Меч сріблястий, а фон пурпурового кольору. Голова другого зубра чорна, місяць сріблястий, зірка золотиста» [Штернберг, 18 травня, с. 11], (Рис. 58). Найстаріший герб Хуста – це, зображення у полі герба печатки – дві сріблясті схрещені догори стріли, а між ними дві золотисті шестикутні зірки та срібний місяць (Рис. 59). Цей

герб зображений на печатці п'яти коронних міст. Після 1766 року, виникає інший міський герб із зображенням руїн Хустського замку: поле гербового щита – червоне. У 20-30 рр. минулого століття відома печатка Хуста із зображенням руїни Хустського замку, а навколо печатки напис російською і чеською мовами: «Городъ Хустъ – Округъ Хустъ, Mesto Chust – Okres Chust» [Штернберг, 18 травня, с. 11], (Рис. 60).

Щодо міської печатки Вишкова, проф. Штернберг зазначав: «На печаті села 1620 року зображено гірського козла. Виведеного крупним планом на печаті п'яти коронних міст XVII століття. Напис угорською мовою: «Місто Вишк. Ісус. 1620. Виведення імені Спасителя на печатці чи гербі – рідкісне явище. Цим жителі поселення ніби просили благословення Христа у їх многотрудному житті. Гірський козел зображений і на гербі міста останньої третини XIX століття. Форма щита сріблястого кольору, козел – коричневого, роги – сріблястого, а пагорб – зелений» [Штернберг, 18 травня, с. 11], (Рис. 61).

Перша печатка Тячева відноситься до 1608 р. На печаті зображено орла. Проф. Штернберг розтлумачив міську печатку у своїй публікації: «На ній так званий польський орел, зображений на гербі Польщі. Це зв'язано з тією роллю, яку Тячів відігравав у трансільвансько-польських економічних і політичних зв'язках XVI – XVII століть». Напис угорською мовою: «Печать міста Тячева. Цей же мотив на гербі міста останньої третини XIX століття. На малюнок чорний орел з висунутим язиком на фоні сріблястого кольору» [Штернберг, 18 травня, с. 11], (Рис. 62). У 20-30 рр. XX століття, відома печатка Буштина, на якій зображено граблі, коса і бджолиний вулик. А навколо зображення напис чеською та українською мовою: «obesní uhrad v bustine – okrestiacevo. громада буштина» [Штернберг, 25 травня, с. 12], (Рис. 63).

Про печатку м. Рахів, проф. Штернберг повідомляв: «Стара печатка Рахова не виявлена. Нам відомі два варіанти емблеми 20-30 років нашого століття, які, очевидно, відображають мотиви, попередньої печатки. На одній з них зображено голову оленя. На ній напис чеською, а також українською мовою, який гласить «сѣльскій уряд Рахов. Обесні úrad Rašov». Відома й інша печатка Рахова, на якій олень, що стоїть, дивиться геральдично вправо [Штернберг, 25 травня, с. 12], (Рис. 64). Про печатки поселень Великий Бичків та Ясіня, дослідник констатував: «На печаті Великого Бичкова 1846 року зображено селянина, який у поті чола оре землю двома волами. На ній напис угорською мовою: «Печать поселення Великий Бочко. 1846». (Рис. 65) ...На печаті Ясіня 1863 року дерево, під яким чоловік пасе кіз... Напис угорською мовою: «Печать поселення Керешмезе 1863» [Штернберг, 25 травня, с. 12], (Рис. 66).

Серед давніх печаток Великоберезнянського та Міжгірського районів, Я. Штернберг приділив увагу п'яти пунктам, а саме Великому Березному: «На печаті Великого Березного першої половини XIX століття в обрамленні лаврового вінка герб

Угорщини. Напис угорською: «Печать міста Великий Березний» [Штернберг, 8 червня, с. 13], (Рис. 67), Малому Березному: «На печаті села першої половини XIX століття примітивний малюнок головної примітності села – монастиря. Латинський напис гласить: «Печать Малого Березного» [Штернберг, 8 червня, с. 13], (Рис. 68), Лютії: «Зображуваний на печаті першої половини XIX століття, так само, як і на емблемі Рахова, олень, – одна із улюблених тварин в геральдиці... Напис угорською мовою: «Поселення Люта» [Штернберг, 8 червня, с. 13], (Рис. 69), Міжгір'ю – стара назва Волове: «Печать села Волового 50-х років XIX ст. зображено вола і шестикутну зірку. Примітністю цієї печатки є напис кирилицею «Печать села Волового» [Штернберг, 8 червня, с. 13], (Рис. 70), Прислопу: на печатці 1842 року – примітивний малюнок, на якому зображено гірського козла, що стоїть на задніх ногах, який зустрічається і на гербі Марамороського комітату. Напис угорською мовою «Печать поселення Присліп. 1842» [Штернберг, 8 червня, с. 13], (Рис. 71). На цій публікації, 8 червня 1991 р., завершуються наукові дослідження Я. І. Штернберга про герби та печатки населених пунктів Закарпаття.

Висновки. Автор у даній статті спробував проаналізувати та оцінити сфрагістику та геральдику у науковій спадщині проф. Я. І. Штернберга. Проф. Я. Штернберг працював фондах Закарпатського краєзнавчого музею, Державному архіві Закарпатської області та Угорському Національному Архіві (м. Будапешт), збираючи сфрагістичний матеріал, найкращі зрізки печаток і гербів населених пунктів комітатів Берег, Мараморош, Угоча, Унг Угорського королівства Австрійської імперії. Дослідник планував видати наукове видання. Про це свідчить, кропітка робота над описом печатки (кругла, овал, прямокутна), її розміри (діаметр, довжина та ширина), легендами печаток, збір і порівняння подібних гербів і печаток населених пунктів сучасного Закарпаття. Наслідком його наукових студій стали публікації про емблеми, печатки та герби міст і сіл комітатів Берег, Мараморош, Угоча, Унг на сторінках обласної закарпатської газети «Новини Закарпаття». У даних публікаціях проф. Штернберг у науково-популярній формі ознайомив читача з гербами та печатками сіл, селищ, міст сучасної Закарпатської області, комітатськими гербами, обласним гербом Закарпаття, усього 52 населені пункти. Я. І. Штернберг підсумував, що найперша відома печатка Мукачева з 1376 р, комітатські герби з'являються після 1550 року, а найбільша кількість печаток датується 1844 роком, хоча є дати ще раніше і пізніше. Є декотрі печатки населених пунктів без датування. В окремих описах гербів, Я. Штернберг подав їх у геральдичних кольорах. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб його публікації про печатки та герби населених пунктів (тепер Закарпатської обл.) на сторінках газети «Новини Закарпаття», по можливості, видати окремим виданням. Враховуючи, на теперішній час 13 районів Закарпатської області, є що досліджувати та публікувати з історії сфрагістики та геральдики – печаток і гербів населених пунктів краю.

Список використаних джерел

- Гречило, А., 1998. *Українська міська геральдика*, Київ-Львів, 191 с.
- Гречило, А., 2010. *Українська територіальна геральдика*, Львів: Інститут української археографії М. С. Грушевського, Українське геральдичне товариство, 280 с.
- Гречило, А., Савчук Ю., Сварник, І., 2001. *Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.)*, Київ: Брама, 400 с.
- Державний архів Закарпатської області, ф. 10, оп. 4, спр. 386, арк. 23.
- История городов и сел УССР. Закарпатская область*, 1982. Киев, 611 с.
- Качій, Ю., 1980. Одна печатка п'яти міст, *Закарпатська правда*, 2 серпня, с. 4.
- Качій, Ю., 1982. Печатки про зубрів у Карпатах, *Закарпатська правда*, 22 лютого, с. 4.
- Куликовський, В., Мариконь, Б., 2010. *Печатки. герби міст і сіл Закарпаття*, Ужгород, 112 с., іл.
- Мариконь, Б., Ньорба, В., 2010. *Геральдика Закарпаття. Герби і печатки міст, сіл і селищ*, Ужгород: Краєвиди Карпат, 96 с.
- Панченко, В., 2008. *Міські та містечкові герби України*, Київ: Просвіта, 204 с.
- Професор Штернберг Яків Ісакович. *Бібліографічний покажчик*, 1994. Ужгород, Патент, 90 с.
- Філіппов, О., 2012. *Історична символіка поселень Мукачівського району*, Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 88 с.
- Штернберг, Я., 1991. Герби краю (Ужгорода та району) (Герб Ужгорода. Древності Ужгородщини. Виявлено старий герб міста. Під знаком виноградної лози), *Новини Закарпаття*, 6 квітня, с. 11.
- Штернберг, Я., 1991. Герби містечок Берегівщини: (Вари. Береги і Касонь. Легенда про пустельника і герб Зміївки), *Новини Закарпаття*, 16 березня, с. 12.
- Штернберг, Я., 1991. Міські та містечкові герби краю. Герб Берегова, *Новини Закарпаття*, 2 березня, с. 11.
- Штернберг, Я., 1991. Міські та містечкові герби краю: (Емблематика Іршавщини. Емблема Ільниці. Емблема Білок і Довгого. Емблема Імстичева, *Новини Закарпаття*, 23 лютого, с. 12.
- Штернберг, Я., 1991. Міські та містечкові герби краю: 3 емблематики Мукачівщини (Чинадієво. Великі Лучки. Ракошино), *Новини Закарпаття*, 23 березня, с. 11.
- Штернберг, Я., 1991. Міські та містечкові герби краю: 3 емблематики Ужгородщини: (Печать Чопа. Емблеми Середнього та Великої Доброни. Печати Дравець, Радванки і Доманинець), *Новини Закарпаття*, 13 квітня, с. 12.
- Штернберг, Я., 1991. Міські та містечкові герби краю: 3 емблематики Перечинщини (Емблема Перечина. Емблеми Порошкової і Дубриничів. Листоноша на сільській печаті [Тур'ї Ремети], «Печать весі Зарічовскія»), *Новини Закарпаття*, 20 квітня, с. 11.
- Штернберг, Я., 1991. Міські та містечкові герби краю: Герби королівських міст Марамороша (Герб Хуста. Герб Вишкова), *Новини Закарпаття*, 18 травня, с. 11.
- Штернберг, Я., 1991. Міські та містечкові герби краю: Емблеми приміських сіл Мукачева (Емблеми Оросвигова і Підмонастиря. Емблема Паланка і Підгорода. Емблема Підгорян. Емблема Шелестова і Фрідешова), *Новини Закарпаття*, 30 березня, с. 11.
- Штернберг, Я., 1991. Міські та містечкові герби краю: з емблематики Тячівщини і Рахівщини (Герб Тячева. Емблема Буштина. Рахів. Емблема Великого Бичкова і Ясіня), *Новини Закарпаття*, 25 травня, с. 12.
- Штернберг, Я., 1991. Міські та містечкові герби краю: з емблематики Великоберезнянського та Міжгірського районів (Великий Березний і Люта. Міжгір'я і Присліп), *Новини Закарпаття*, 8 червня, с. 13.
- Штернберг, Я., 1991. Міські та містечкові герби краю: Із емблематики Виноградівщини (Герб Виноградова. Герби Королева і Вилока. Емблеми Шаланок і Чорнотисова), *Новини Закарпаття*, 27 квітня, с. 13.
- Штернберг, Я., 1991. Регіональні герби краю. Герб Мукачева, *Новини Закарпаття*, 9 лютого, с. 11.
- Штернберг, Я., 1991. Регіональні герби краю. Трохи про гербознавство. Обласний герб Закарпаття. Комітатські герби. Опис гербів, *Новини Закарпаття*, 2 лютого, с. 11.
- Штернберг, Я., 1991. Регіональні герби краю: Герб Сваляви, Волівця і Нижніх Воріт. Опис герба Сваляви. Гербові печаті Волівця і Нижніх Воріт, *Новини Закарпаття*, 16 лютого, с. 13.

References

- Derzhavnyj`y` arxiv Zakarpats`koyi oblasti, f.10, op.4, spr.386, ark. 23. [State Archives of Transcarpathian region, f. 10, op. 4, spr. 386, sheet 23] (in Ukrainian).
- Filippov, O., 2012. *Istory`chna sy`mvolika poselen` Mukachivs`kogo rajonu* [Historical symbolism of settlements of Mukachevo district], Uzhgorod: Poligrafcentr «Lira», 88 s. (in Ukrainian).
- Grechilo, A., 2010. *Ukrayins`ka tery`torial`na gerald`y`ka* [Ukrainian Territorial Heraldry], Lviv: Institute of Ukrainian Archeography after M.S Hrushevsky, Ukrainian Heraldic Society, 280 s. (in Ukrainian).
- Grechilo, A., 1998. *Ukrayins`ka mis`ka gerald`y`ka* [Ukrainian City Heraldry], Kyiv-Lviv, 191 s. (in Ukrainian).
- Grechylo, A., Savchuk Y., Svarnyk, I., 2001. *Gerby` mist Ukrayiny` (XIV – I pol. XX st.)* [Coats of arms of Ukrainian cities (XIV – first half of XX century)], Kiev: Brahma, 400 s. (in Ukrainian).
- Kachiy, Y., 1980. *Odna pechatka p'yaty` mist* [One Seal of Five Cities], *Zakarpats`ka pravda*, 2 serpnya, s. 4. (in Ukrainian).
- Kachiy, Y., 1982. *Pechatky` pro zubriv u Karpatax* [Seals about bisons in the Carpathians], *Zakarpats`ka pravda*, 22 lyutogo, s. 4. (in Ukrainian).
- Kulikovskiy, V., Marikon, B., 2010. *Pechatky`. gerby` mist i sil Zakarpattya* [Seals. Coat of arms of cities and villages of Transcarpathia], Uzhgorod, 112 s., il. (in Ukrainian).
- Marikon, B., Nyorba, V., 2010. *Gerald`y`ka Zakarpattya. Gerby` i pechatky` mist, sil i sely`shh* [Heraldry of Transcarpathia. Coats of arms and seals of cities, villages and towns], Uzhgorod: Landscapes of the Carpathians., 96 s. (in Ukrainian).
- Panchenko V., 2008. *Mis`ki ta mistechkovi gerby` Ukrayiny`* [Urban and town emblems of Ukraine,], Kiev: Prosvita, 204 s. (in Ukrainian).
- Professor Shternberg Yakov Isakovich. *Bibliografichny`y` pokazhchy`k* [Bibliographic Index], 1994. Uzhgorod, Patent, 90 s. (in Ukrainian).
- Shternberg ,Ya., 1991. *Mis`ki ta mistechkovi gerby` krayu: Iz emblematy`ky` Vy`nogradivshhy`ny` (Gerb Vy`nogradova. Gerby` Koroleva i Vy`loka. Emblemy` Shalanok i Chornoty`sova)* [City and town emblems of the region: From the emblematics of

Vynohradovo district (Coat of Arms of Vinohradovo. Coats of arms of Korolevo and Vilky. Emblems of Shalanok and Chornotysov)], *Novy`ny` Zakarpattya*, 27 kvitnya, s. 13. (in Ukrainian).

Shternberg Ya., 1991. Gerby` mistechok Beregivshhy`ny`: (Vary`. Beregy` i Kason`. Legenda pro pustel`ny`ka i gerb Zmiyivky`) [Coats of arms of the towns of the Berehovo district: (Vary. Berehy and Kason. Legend of the hermit and the coat of arms of Zmiyivka)], *Novy`ny` Zakarpattya*, 16 bereznya, s. 12. (in Ukrainian).

Shternberg Ya., 1991. Regional`ni gerby` krayu: Gerb Svalyavy`, Volivcyia i Ny`zhnix Vorit. Opy`s gerba Svalyavy`. Gerbovi pechati Volivcyia i Ny`zhnix Vorit [Regional coats of arms of the region: Coat of arms of Svalyava, Volovets and Nyzhni Vorota. Description of the Svalyava coat of arms. Coat of Arms of Volovets and the Lower Gate], *Novy`ny` Zakarpattya*, 16 lyutogo, s. 13. (in Ukrainian).

Shternberg, Ya., 1991. Gerby` krayu (Uzhgoroda ta rajonu) (Gerb Uzhgoroda. Drevnosti Uzhgorodshhy`ny`. Vy`yavleno stary`j gerb mista. Pid znakom vy`nogradnoyi lozy`) [Coats of arms of the Area (Uzhhorod and its district) (Coat of arms of Uzhhorod. Antiquities of Uzhhorod district. The old coat of arms of the city is revealed. Under the sign of the vine)], *Novy`ny` Zakarpattya*, 6 kvitnya, s.11. (in Ukrainian).

Shternberg, Ya., 1991. Mis`ki ta mistechkovi gerby` krayu. Gerb Beregova [City and town emblems of the region. Berehovo Coat of Arms], *Novy`ny` Zakarpattya*, 2 bereznya, s. 11. (in Ukrainian).

Shternberg, Ya., 1991. Mis`ki ta mistechkovi gerby` krayu: (Emblematy`ka Irshavshhy`ny`. Emblema Il`ny`ci. Emblema Bilok i Dovgogo. Emblema Imsty`cheva [City and town coats of arms of the region: (Emblematics of Irshava district. Emblem of Ilnytsia. Emblem of Bilky and Dovhe. Emblem of Imstichev)], *Novy`ny` Zakarpattya*, 23 lyutogo, s. 12. (in Ukrainian).

Shternberg, Ya., 1991. Mis`ki ta mistechkovi gerby` krayu: 3 emblematy`ky` Mukachivshhy`ny` (Chy`nadiyevo. Vely`ki Luchky`. Rakoshy`no) [City and town emblems of the region: from the emblematics of the Mukachevo district (Chinadievo. Velyki Luchky. Rakoshyno)], *Novy`ny` Zakarpattya*, 23 bereznya, s. 11. (in Ukrainian).

Shternberg, Ya., 1991. Mis`ki ta mistechkovi gerby` krayu: 3 emblematy`ky` Uzhgorodshhy`ny`: (Pechat` Chopa. Emblemy` Seredn`ogo ta Vely`koyi Dobroni. Pechati Dravec`, Radvanky` i Domany`necz`) [City and town coats of arms of the Area: From the emblematics of Uzhhorod district: (Chop Seal. Emblems of Serednia and Velyka Dobron. Seals of Dravtsi, Radvanka and Domanyntsi)], *Novy`ny` Zakarpattya*, 13 kvitnya, s. 12. (in Ukrainian).

Shternberg, Ya., 1991. Mis`ki ta mistechkovi gerby` krayu: 3 emblematy`ky` Perechy`nshhy`ny` (Emblema Perechy`na. Emblemy` Poroshkova i Dubry`ny`chiv. Ly`stonosha na sil`s`kij pechati [Tur`yi Remety`], „Pechat` vesi Zarichovskiya”) [City and town emblems of the region: From the emblematics of Perechyn district (Perechyn emblem. Emblems of Poroshkovo and Dubrynychii. Postman on a rural seal [Turja Remeta], “Seal of the Zarichovsky weight”), *Novy`ny` Zakarpattya*, 20 kvitnya, s. 11. (in Ukrainian).

Shternberg, Ya., 1991. Mis`ki ta mistechkovi gerby` krayu: Emblemy` pry`mis`ky`x sil Mukacheva (Emblemy` Orosvy`gova i Pidmonasty`rya. Emblema Palanka i Pidgoroda. Emblema Pidgoryan. Emblema Shelestova i Frideshova) [City and town coats of arms of the region: Emblems of suburban villages of Mukachevo (Emblems of Oroswig and Pidmonastyr. Emblem of Palanok and Pidhorod. Emblem of Pidhorian. Emblem of Shelestov and Frideshov)], *Novy`ny` Zakarpattya*, 30 bereznya, s. 11. (in Ukrainian).

Shternberg, Ya., 1991. Mis`ki ta mistechkovi gerby` krayu: Gerby` korolivs`ky`x mist Maramorosha (Gerb Xusta. Gerb Vy`shkova) [City and town coats of arms of the area: Coats of arms of the royal cities of Maramoros (Coat of arms of Khust. Coat of arms of Vyshkov)], *Novy`ny` Zakarpattya*, 18 travnya, s. 11. (in Ukrainian).

Shternberg, Ya., 1991. Mis`ki ta mistechkovi gerby` krayu: z emblematy`ky` Tyachivshhy`ny` i Raxivshhy`ny` (Gerb Tyacheva. Emblema Bushty`na. Raxiv. Emblema Vely`kogo By`chkova i Yasinya) [City and town emblems of the area: from the emblematics of Tyachevo district and Rakhiovo district (Coat of arms of Tyachiv. Emblem of Bushtyno. Rakhovo. Emblem of Velykii Bychkiv and Yasinia)], *Novy`ny` Zakarpattya*, 25 travnya, s. 12. (in Ukrainian).

Shternberg, Ya., 1991. Mis`ki ta mistechkovi gerby` krayu: z emblematy`ky` Vely`kobereznyans`kogo ta Mizhgirs`kogo rajoniv (Vely`ky`j Berezny`j i Lyuta. Mizhgir`ya i Pry`slip) [City and town coats of arms of the region: from the emblematics of the Velyky Berezny and Mizhhirja districts (Velykii Berezni and Liuta. Mizhhirja and Prysliip)], *Novy`ny` Zakarpattya*, 8 chervnya, s. 13. (in Ukrainian).

Shternberg, Ya., 1991. Regional`ni gerby` krayu. Gerb Mukacheva [Regional coats of arms of the region. Coat of arms of Mukachevo], *Novy`ny` Zakarpattya*, 9 lyutogo, s. 11. (in Ukrainian).

Shternberg, Ya., 1991. Regional`ni gerby` krayu. Troxy` pro gerboznavstvo. Oblasny`j gerb Zakarpattya. Komitats`ki gerby`. Opy`s gerbiv [Regional coats of arms of the region. A little about heraldry. Regional coat of arms of Transcarpathia. Committal emblems. Description of coats of arms], *Novy`ny` Zakarpattya*, 2 lyutogo, s. 11. (in Ukrainian).

Y`story`ya gorodov y` sel USSR. Zakarpatskaya oblast` [History of cities and villages of the USSR. Transcarpathian region], 1982. Kiev, 611 s. (in Russian).

SUMMARY

SPHRAGISTICS AND HERALDRY IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF PROFESSOR YAKOV ISAKOVICH STERNBERG

Ivan Myskov

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Culture and Social and Humanitarian Disciplines of the Transcarpathian Academy of Arts, Doctoral Student, SHEE «Uzhhorod National University»

In this article the author tried to analyze and evaluate the sphragistics and heraldry in the scientific heritage of prof. Ya. I. Sternberg. Prof. Ya. Sternberg worked in the collections of the Transcarpathian Museum of Local History, at the State Archives of the Transcarpathian Region and the Hungarian National Archives in Budapest, collecting sphragistic material, the best specimens of the seals and emblems of the settlements of the county (comitat) of Bereg,

Maramorosh, Ugocha, Ung of the Hungarian Kingdom of the Austrian Empire. The researcher planned to publish a scientific publication. This is evidenced by the painstaking work on the description of the seal (round, oval, rectangular), its size (diameter, length and width), legends of seals, collection and comparison of similar emblems and seals of settlements of modern Transcarpathia. Ya. I. Shternberg collected a sufficient number of prints of the seals, coat of arms of cities and villages of the County (comitat) coat of arms of Bereg, Maramorosh, Ugocha, Ung of the Hungarian Kingdom of the Austrian Empire, and separate drawings of the seals Ung county. Among the sphragistic material are the prints of the seals of Fornos (1844), Gorond (1844), Hatmeg (1844), Kish Logo (1844), Kish Martynka (1844), Lisarnia (1852), Mishkarovytsia (1844), Mistyche (1844), Davidgasa (1862), Ronafalu (1888), Kish Solva (1888), Tivadar (1785), Sobatin, Vari (1844), Verebesh (1890), Veretske (1889), Abranka (1890), Schonborn (1844), Bubolishka (1844), Chomonina (1844), Dishkovitsa (1889), Dunkofalva (1879), Felsho Grabovnitza (1844), Felsho Veretske (1844), Olsho Neresnitse (1842), Felsho Apsha, Irgolntz (1842), Gustkoz, Wishk (1901), Izke (1904), etc. His scientific studies resulted in publications on the emblems, seals and coat of arms of the cities and villages of the County (comitat) of Bereg, Maramorosh, Ugocha, Ung on the pages of the Transcarpathian Regional newspaper «Transcarpathian News». In these publications, prof. Stenberg in a popular scientific form introduced the reader to the coat of arms and seals of villages, settlements, cities of the modern Transcarpathian region, the county emblems, the regional coat of arms of Transcarpathia, all 52 settlements. Among the villages, towns and cities that received the researcher's attention were published the seals and coats of arms of Mukachevo, Svalyava, Volovets, Nyzhni Vorota, Irshava, Ilynytsya, Bilky, Imstychev, Berehovo, Var, Beregiv, Kosyno, Zmiivka, Chinadijevo, Velyki Luchky, Rakoshyno, Rosvyhovo, Pidmonastyr, Palanok, Pidhorod, Pidhoryany, Shelestov, Frideshov, Uzhhorod, Chop, Velyka Dobron, Serednie, Dravtsi, Radvanka, Domanyntsi, Perechyn, Simer, Poroshkovo, Dubrynychy, Turja Remeta, Zarichevo, Vynohradovo, Shalanky, Chornotysov, five crown cities of Siget and Dovhe Pole (Romania), Vyshkovo, Khust, Tiachevo, Bushtyno, Rakhovo, Velykii Bychkiv, Velykii Bereznii, Malii Bereznii, Liuta, Mizhhirja, Pryslop. Prof. Shternberg summarized that the first known Mukachevo seal was since 1376, the County coats of arms appeared after 1550, and the largest number of seals date from 1844, although there are dates even earlier and later. There are some seals of settlements without dating. In separate descriptions of coats of arms, Ya. Sternberg presented them in heraldic colors. Publications of 1991 are very relevant nowadays, because many settlements of Transcarpathia still do not have their «historical» coats of arms. Every effort should be made to publish, as far as possible, separate publications on the seals and coats of arms of settlements (now the Transcarpathian region) on the pages of the 'Transcarpathian News' newspaper. Taking into consideration that there are the current 13 districts of the Transcarpathian region, there is something to explore and publish from the history of sphragistics and heraldry – seals and coats of arms of settlements of the region.

Keywords: professor, researcher, archive, document, heraldry, coat of arms, sphragistics, seal, seal imprint, coat of arms seal, emblem, shield, village, town, city, county (comitat).

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. З власного архіву проф. Штернберга. Фото автора.

Рис. 2. З власного архіву проф. Штернберга. Фото автора.

Рис. 3. З власного архіву проф. Штернберга. Фото автора.

Рис. 4. З власного архіву проф. Штернберга. Фото автора.

Рис. 5. Герб Ужанського комітату [Штернберг, 2 лютого, с.11]

Рис. 6. Герб Березького комітату [Штернберг, 2 лютого, с.11]

Рис.7. Герб Угочанського комітату [Штернберг, 2 лютого, с.11]

Рис. 8. Печать Св. Мартіна [Штернберг, 9 лютого, с.11]

Рис. 9. Печатка Сваляви 1878 р. [Штернберг, 16 лютого, с.13]

Рис. 10. Печатка Волівця 1844 р. [Штернберг, 16 лютого, с.13]

Рис. 14. Печатка с.Імстичево 1844 р. [Штернберг, 23 лютого, с.12]

Рис.11. Печатка Нижніх Воріт 1844 р. [Штернберг, 16 лютого, с.13]

Рис. 15. Печатка с.Ільниця [Штернберг, 23 лютого, с.12]

Рис. 12. Відбиток печатки м. Сваляви [Штернберг, 23 лютого, с.12]

Рис. 16. Перша печатка Берегова [Штернберг, 2 березня, с.11]

Рис.13. Печатка с.Білки [Штернберг, 23 лютого, с.12]

Рис. 17. Друга печатка Берегова [Штернберг, 2 березня, с.11]

Рис. 18. Герб Берегова за часів Австро-Угорської імперії [Штернберг, 2 березня, с.11]

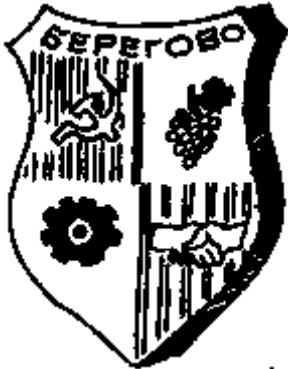

Рис. 19. Радянський герб Берегова [Штернберг, 2 березня, с.11]

Рис. 20. Печатка с.Вари 1659 р. [Штернберг, 16 березня, с.12]

Рис. 21. Матриця печатки с. Берегів 1567 р. [Штернберг, 16 березня, с.12]

Рис. 22. Печатка с.Косино [Штернберг, 16 березня, с.12]

Рис.23. Печатка с.Зміївки [Штернберг, 16 березня, с.12]

Рис. 24. Герб с. Чинадієво [Штернберг, 23 березня, с.11]

Рис. 25. Відбиток печатки Мукачівсько-Чинадіївської домінії [Штернберг, 23 березня, с.11]

Рис. 26. Печать с. Великі Лучки 1844 р. [Штернберг, 23 березня, с.11]

Рис. 30. Печатка с.Підмонастир [Штернберг, 30 березня, с.11]

Рис. 27. Сажовий відбиток печатки с. Великі Лучки 1856 р. [Штернберг, 23 березня, с.11]

Рис. 31. Печатка с.Паланок [Штернберг, 30 березня, с.11]

Рис. 28. Печатка с.Ракошино 1844 р. [Штернберг, 23 березня, с.11]

Рис. 32. Печатка с.Підгород [Штернберг, 30 березня, с.11]

Рис. 29. Печатка с.Росвигово [Штернберг, 30 березня, с.11]

Рис. 33. Печатка с. Підгоряни 1844р. [Штернберг, 30 березня, с.11]

Рис. 34. Печатка с. Шелестово 1844 р. [Штернберг, 30 березня, с.11]

Рис. 38. Печатка м. Унг 1591 р. [Штернберг, 6 квітня, с.11]

Рис. 35. Печатка поселення Фрідешова [Штернберг, 30 березня, с.11]

Рис. 39. Печатка ужгородського цеху чоботарів 1608 р.[Штернберг, 6 квітня, с.11]

Рис. 36. Печатка с. Грабівниця 1720 р. [Штернберг, 30 березня, с.11]

Рис. 40. Печатка ужгородського цеху ювелірів 1683 р.[Штернберг, 6 квітня, с.11]

Рис. 37. Печатка поселення Нижня Грабівниця [ДАЗО, ф. 10, оп.4, спр. 386, арк. 23]

Рис. 41. Печатка м. Чоп [Штернберг, 13 квітня, с.12]

Рис. 42. Печатки с. Велика Добронь 1777, 1844 рр. [Штернберг, 13 квітня, с.12]

Рис. 43. Печатка містечка Середне [Штернберг, 13 квітня, с.12]

Рис. 44. Печатка поселення Дароц (Дравці) [Штернберг, 13 квітня, с.12]

Рис. 46. Печатки м. Перечин 1823, 1877 рр. [Штернберг, 20 квітня, с.11]

Рис. 45. Печатка поселення Радванц (Радванка) [Штернберг, 13 квітня, с.12]

Рис. 47. Печатка с. Сімер 1857 р. [Штернберг, 20 квітня, с.11]

Рис. 48. Печатка с. Порошково [Штернберг, 20 квітня, с.11]

Рис. 49. Печатка с. Дубриничі [Штернберг, 20 квітня, с.11]

Рис. 50. Печатка с. Тур'ї Ремети 1846 р. [Штернберг, 20 квітня, с.11]

Рис. 51. Печатка с. Зарічово 1858 р. [Штернберг, 20 квітня, с.11]

Рис. 52. Старий герб Виноградова [Штернберг, 27 квітня, с.13]

Рис. 53. Герб Виноградова кінця XIX ст. [Штернберг, 27 квітня, с.13]

Рис. 54. Печатка м. Виноградів 30-х рр. XX ст. чехословацької доби Штернберг, 27 квітня, с.13]

Рис. 55. Печатка Королева [Штернберг, 27 квітня, с.13]

Рис. 56. Печатка Вилока [Штернберг, 27 квітня, с.13]

Рис. 59. Найстаріший герб Хуста [Штернберг, 18 травня, с.11]

Рис. 57. Печатки с. Шаланки [Штернберг, 27 квітня, с.13]

Рис. 58. Печатки п'яти коронних міст комітату Мараморош XVII – наприкінці XIX ст. [Штернберг, 18 травня, с.11]

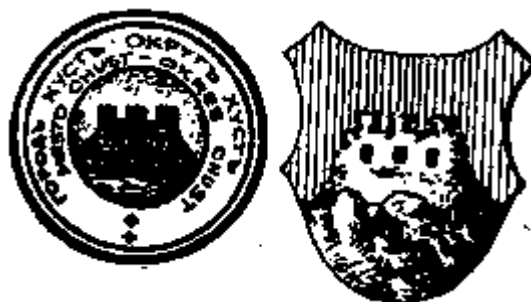

Рис. 60. Печатка та герб Хуста з мотивом руїн місцевого замку [Штернберг, 18 травня, с.11]

Рис. 61. Печатка 1620 року та міський герб Вишкова останньої третини XIX ст. [Штернберг, 18 травня, с.11]

Рис. 62. Печатка 1608 року та міський герб Тячева останньої третини XIX ст. [Штернберг, 25 травня, с.12]

Рис. 63. Печатка громади Буштина [Штернберг, 25 травня, с.12]

Рис. 65. Печатка Велико Бичкова 1864 р. [Штернберг, 25 травня, с.12]

Рис. 64. Печатки м. Рахів [Штернберг, 25 травня, с.12]

Рис. 66. Печатка селища Ясіня 1863 р. [Штернберг, 25 травня, с.12]

Рис. 69. Печатка с. Люта [Штернберг, 8 червня, с.13]

Рис. 67. Печатка Великого Березного [Штернберг, 8 червня, с.13]

Рис. 70. Печатка с. Волового (Міжгір'я) [Штернберг, 8 червня, с.13]

Рис. 68. Печатка Малого Березного [Штернберг, 8 червня, с.13]

Рис. 71. Печатка с. Присліп 1842 р. [Штернберг, 8 червня, с.13]

КОЗАЦЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА В ПРАЦЯХ ЗАКОРДОННИХ ДОСЛІДНИКІВ

Войцеховська Тетяна Вікторівна

аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства,

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Email: tvoitsekhovska@yahoo.com

Researcher ID: AAD-4434-2019

<http://orcid.org/0000-0002-5097-6787>

У даній статті розглядається проблема козацького літописання XVII – XVIII ст. в працях зарубіжної історіографії. Метою статті є аналіз вивчення найвизначніших пам'яток історіописання доби Гетьманщини у роботах вчених української діаспори та закордонних дослідників ХХ ст. У статті розкриваються теми пріоритетних сюжетів дослідження козацьких літописів зарубіжними фахівцями. Виділяються і описуються характерні особливості студій про літописи Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка. Значна увага приділяється вченим українського походження, які опинилися в політичній еміграції, проаналізовано специфіку їх наукових досліджень з теми української ранньомодерної історіографії. У статті порівняно особливості вивчення теми козацьких літописів вітчизняними фахівцями та закордонними істориками ХХ ст. На основі вивчення наукового доробку іноземних дослідників встановлено, що їх основні наукові інтереси часто зосереджувалися на проблемах, які у вітчизняній історичній науці не могли бути достатньо висвітленими. Основний зміст дослідження становить аналіз закордонними дослідниками важливих питань художньої стилістики козацьких літописів, історичних та політичних поглядів військових канцеляристів, умов в яких виник феномен козацького історіописання та впливу цих пам'яток на формування української історичної свідомості та ідентичності. Узагальнюється практичний досвід закордонних та діаспорних вчених у дослідження української історіографії XVII – XVIII ст. Стаття підводить деякі підсумки вивчення іноземною історіографією літератури канцеляристів. У даній статті зроблена спроба розкрити важливі сюжети дослідження козацьких літописів, які не втрачають своєї актуальності і донині. Обґрунтовується думка про те що, деякі висновки закордонних істориків щодо літописів Самовидця, Граб'янки та Величка є хрестоматійними та сприяють новим розвідкам з теми української історіографії ранньомодерної доби.

Ключові слова: історіографія, козацькі літописи, Самовидець, Г. Граб'янка, С. Величко.

Постановка проблеми. Історико-літературна спадщина військових канцеляристів Гетьманщини не могла бути не поміченою рядом закордонних істориків, які займаються дослідженням історії Східної Європи XVII – XVIII ст. Тема козацького літописання отримала достатнє висвітлення в працях вчених української діаспори, а також українських дослідників, які опинилися в еміграції. Їх роботи мають важливе значення для української історіографії, адже дуже часто закордонні студії зосереджувалися на проблемах, які у вітчизняній історичній науці залишалися на маргінесі наукових досліджень. Радянсько-марксистська ідеологія детермінувала погляди істориків на суспільно-політичну історію та нівелювала національні питання, тому деякі теми були висвітлені лише закордонними істориками.

Серед історичних творів XVII – XVIII ст. найбільше привертала дослідницьку увагу так звані козацькі літописи, зокрема твори Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка. Адже вони були виразниками козацької ідеології та суспільно-політичних поглядів, відтворювали не лише історію Гетьманщини, а й слугували зразком барокової прози.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливості діаспорної української історіографії ХХ

ст. описує І. Колесник [Колесник, 2000]. У своєму огляді дослідниця зосереджується на внеску західних істориків у розбудову джерелознавчої бази історіографічних студій, використання ними архівних матеріалів, що знаходилися за межами України, характеризує інституціональний статус української науки на Заході. І. Колесник розглядає роботу Гарвардського українського дослідницького інституту, Канадського інституту українських досліджень в університеті Альберти, їх видавничі проекти та найвідоміших представників цих центрів. В своєму огляді вчена наголошує, що в США та Канаді вивченням україністики займалися переважно дослідники українського походження і такий феномен сприймався американськими дослідниками як «пошук коренів».

І. Колесник погоджується з думкою О. Оглобліна, що в ряді випадків в ХХ ст. «українську історичну науку репрезентувала історіографія в еміграції» [Колесник, 2000, с. 84]. Значна кількість наукових праць, поява українознавчих осередків на Заході свідчать про перетворення української історії з маргінальної на спеціальну гілку історичних досліджень в західній історіографії 1980-х - 1990-х років.

Українська зарубіжна історіографія характеризується також в статті А. Атаманенко [Атама-

ненко]. Зокрема дослідниця вивчає існування українських наукових інституцій в Європі та Північній Америці, наукові публікації закордонних вчених в українських і американських та канадських виданнях, співпрацю з неукраїнськими істориками у міжнародних та національних історичних та славістичних асоціаціях. В статті приділено увагу персоналіям і науковому доробку українських зарубіжних істориків.

Проте, на сьогодні в українській історіографії відсутні дослідження, які б описували висвітлення зарубіжними істориками досить популярної серед їхніх українознавчих студій, теми козацького літописання.

Мета, цілі статті. Метою даної статті є аналіз літератури канцеляристів у студіях закордонних та українських діаспорних вчених протягом ХХ – ХХІ ст. Цілями статті є схарактеризувати традиції дослідження та виокремити пріоритетні сюжети закордонних історичних студій козацького літописання.

Виклад основного матеріалу. Першим дослідником, якого ми розглянемо у нашій розвідці є політичний діяч, історик та літературознавець Д. Дорошенко, який з 1919 р. перебував в еміграції. В своїй синтетичній роботі «Огляд української історіографії», написаній у Празі в 1923 р., дослідник проаналізував феномен козацького історіописання. На думку дослідника, в XVII ст. літописання «приймає форми прагматичної історії з синтетичними стремліннями» [Дорошенко, 1923, с. 19]. Д. Дорошенко вважав, що центральність тематики Хмельниччини у козацьких літописах є свідченням генеральної мети військових канцеляристів забезпечити самостійність Гетьманщини в умовах її поступової інкорпорації до складу Російської держави. Характеризуючи літопис Самовидця, вчений наголошував, що пам'ятка складена безпосереднім учасником подій та аналізував політичні вподобання автора «Він любить моралізувати й оцінювати історичних діячів та їх окремі вчинки з погляду своїх релігійних і соціально-політичних переконань» [Дорошенко, 1923, с. 24].

В «Огляді української історіографії» досить багато уваги приділено творові С. Величка. Дослідник детально схарактеризував причини, які спонукали козацького літописця до написання історичної праці, адже саме вони показують «ідеологію автора та його національно-політичну фізіономію» [Дорошенко, 1923, с. 26]. Прикметними рисами стилю С. Величка, які виділяють його працю серед інших історичних пам'яток XVII-XVIII ст. Д. Дорошенко визначав «...його щирість тону, художність в описах і добродушний юмор» [Дорошенко, 1923, с. 28].

«Дійства презильної брані» або ж літопис Г. Граб'янки дослідник вважав головним чином монографією про Б. Хмельницького, хоча твір описує вітчизняну історію від найдавніших часів [Дорошенко, 1923, с. 29]. Вченим розглянуто структуру пам'ятки та її джерельну базу.

В 1938 році бібліографом та істориком С. Наріжним у Празі було написано працю «Дійства

презильної брані», присвячену літописові Г. Граб'янки. Не дивлячись на порівняно невеликий обсяг роботи, в ній піднято ряд актуальних та нових та той час тем зі студій козацького літописання. Дослідником схарактеризовано історіографію, видання та списки пам'ятки. Публікацію літопису, зробленою Київського Археографічного комісією, вчений описує як «...зроблене без наукового апарату, зі змінами й з цензурними пропусками – воно не може вважатися за вповні наукове» [Наріжний, 1938, с. 8].

Аналізуючи джерельну базу «Дійствій...», С. Наріжний критикує тезу І. Самчевського, яку повторювали всі дослідники, що нібито серед джерел Граб'янки були офіційні акти, зокрема: договори, привілеї, листи. На думку, вченого, видавець літопису занадто ідеалізує Граб'янку як історика, говорячи, що останній відносився до джерел з усією обережністю та безсторонністю.

Цікавим та новим явищем для характеристики літописів в 1930-х роках є поняття «природи», під яким С. Наріжний розумів формат твору. Тут історик повторив тезу Г. Карпова, що працю Граб'янки складено «в спосіб переробки матеріалу у формі історії або роману» [Наріжний, 1938, с. 12]. Дослідник звернув увагу на помилки та протиріччя, які зустрічаються в тексті, а також описав значення літопису для української історіографії – від історичного джерела до літературної пам'ятки. С. Наріжний окремим пунктом своєї студії виокремлює московську установку автора, завданням якої він бачить – показати українську лояльність та заслуги перед Москвою та обґрунтувати, таким чином, українські права. Вивчаючи політичні і соціальні вподобання Г. Граб'янки, вчений зупиняється на відношенні автора до окремих історичних діячів, поляків та іудеїв, його релігійності та поглядах на причини війни Хмельницького.

Актуальним питанням було дослідження географічно-політичної термінології літопису. На думку С. Наріжного назва України та її народу в тексті є не дуже сталою, але тим не менш вона абсолютно протиставляється Московії, Польщі та татарам [Наріжний, 1938, с. 26].

Дослідник також розглядав питання атрибуції літопису. Він вважав, що автор твору є очевидцем Хмельниччини, через досить правдоподібні описи боїв, однак сумнівався, що саме Г. Граб'янка являється автором «Дійствій...». Підставами для сумнівів були такі фактори: відсутність на численних списках імені Граб'янки, відсутність оригіналу літопису та вказівок на авторство і в самій пам'ятці і в інших джерелах, крім цього твір датується 1710 роком, хоча невідомо чому Г. Граб'янка не продовжував його ще близько 30 років, до своєї смерті.

В цілому, розвідка С. Наріжного піднімала ряд важливих питань по дослідженню козацького літописання, але на жаль, була малодоступною на вітчизняних теренах.

Козацькі літописи в соціо-культурному контексті епохи бароко розглядає славіст, мовознавець та історик культури Д. Чижевський у ґрунтовній праці

«Історія української літератури (від початків до доби реалізму)». В добу українського літературного бароко, на думку вченого «лише суто хронічні твори мають іншу функцію аніж літературну... добрим фактом про вартість та значення барокової доби в цій галузі (історіописання) є вже самий факт, що історична праця була інтенсивна, що кількість історичних творів різного типу була чимала та що в цих творах маємо майже завше певний національний світогляд» [Чижевський, 1956, с. 302].

Особливістю дослідження козацького історіописання Д. Чижевським є характеристика мови та стилевих особливостей пам'яток. Так, стиль літопису Самовидця вчений визначає як «мальовничий... з гарними описами та іноді досить напруженим драматизмом оповідання» [Чижевський, 1956, с. 303]. На думку Д. Чижевського, саме цей стиль є своєрідною літературною маскою – тенденційною та навіть монархічно-шляхетською, адже точно встановити ім'я автора літопису є неможливим.

Дослідник вважає, що «Дійствія презильної брані» Г. Граб'янки – це літературно досконально оброблена пам'ятка історіописання, головна тема якої є Хмельниччина. Ті постаті та сторінки історії, які мало цікавили гадацького полковника, передані лише сухим набором фактів. Вчений відносить до заслуг літописця надзвичайно широку джерельну базу його роботи, в тому числі і твори західних авторів. Особливості викладу подій та опису явищ козацьким істориком запозичені в ідеалу барокового історичного стилю – Тіта Лівія.

Літопис С. Величка Д. Чижевський називав найвизначнішим твором українського бароко, в якого в тексті ще більший та помітніший вплив римських істориків аніж у Г. Граб'янки. Вчений характеризує джерельну базу С. Величка, до якої крім зазначених автором історичних праць, відносить ще й перекази та ряд документів, адже мета військового канцеляриста – створення насамперед історичного, а не літературного твору.

Висновками Д. Чижевського про значення козацького історіописання в XVII – XVIII ст. є те, що літописи відображають «картину інтересів, стилю, переживання та думання людини українського барокка» [Чижевський, 1956, с. 305] та слугують фактично заміною малорозвиненого в той час жанру повісті.

Тема козацьких літописів піднята і у науковому доробку фахівця з східноєвропейської барокової драми та співробітника Інституту українських досліджень у Гарварді Павлини Левін. Стаття дослідниці «Ancient and Early Modern Thought in Ukrainian Historiography» (Давня та ранньомодерна думка в українській історіографії), присвячена вивченню теорії та практики української історіографії протягом 1660 – 1720 рр. Метод П. Левін полягав у порівнянні прийомів та стилістичних особливостей українських історичних праць XVII – поч. XVIII ст. з теоріями історіописання та ораторського мистецтва, виголошеними у праці Ф. Прокоповича «Про риторичне мистецтво». У коло студій вченої потрапили Густинський літопис,

літопис Самовидця, хроніка Л. Боболінського, хроніка Софоновича, Синописис та літопис Граб'янки.

П. Левін визначає два підходи до українського історіописання XVII ст. Перший підхід – традиційний, полягав у обґрунтуванні переваг православної віри та другий – в тому, що враховуючи вимоги часу політичні та національне відродження «the Cossacks, needed to justify themselves and to understand the grounds and causes of the Хmel'nyu'ckyj war» (козаки потребували легалізувати себе та пояснити передумови та причини війни під проводом Хмельницького) [Lewin, 1986, с. 320].

П. Левін досліджувала стилістику літопису Самовидця та його відповідність принципам, проголошеним у творі Прокоповича. Відсутність у автора пам'ятки церковнослов'янізмів, стилістичних і риторичних прийомів, характерних для давніх київських та польських хронік трактувалось рядом істориків як відсутність вищої освіти у автора. Але П. Левін вважала, що такий метод викладення нарративу був свідомо обраний автором як більш прогресивний та модерний «Supporting that hypothesis is the author's obvious effort to take no side, but to judge every event as such, objectively, just as Prokopovye' was to teach» (В підтримку цієї гіпотези, є спроба автора не займати позицію жодної з сторін, а трактувати кожну подію саму по собі, об'єктивно, як навчав Прокопович) [Lewin, 1986, с. 322].

Загалом, на думку дослідниці, структура Літопису Самовидця повністю відповідає бароковим канонам написання історії, викладеним у Прокоповича, зокрема складовими частинами твору мають бути екзордіум (вступ), власне нарратив та епілог.

«Дійствія презильної брані» розглядається П. Левін як спроба написання нового типу історії, що якісно відрізнявся від попереднього типу літописання. До заслуг автора, історик відносить досить ґрунтовну джерельну базу, а також використання свідчень очевидців. Граб'янка чи не вперше у тогочасній практиці історіописання зазначає свою мету – передати нащадкам знання про славні діяння козацьких лицарів, за ним спостерігається прагнення визначити місце козаків у світовій історії «His, the historian's goal, says Hrabjanka, is to prevent the Cossacks' deeds, both illustrious and those forced by circumstances, to be buried in total oblivion. Their exploits should go down for posterity» (Його, ціль як історика, говорить Граб'янка, не допустити щоб прославлені подвиги козаків, зумовлені обставинами не виявились поховані в повному забутті. Їх подвиги повинні бути відомі для нащадків) [Lewin, 1986, с. 327]. Окрему увагу, вчена приділяє дослідженню джерел, які використовував гадацький полковник. На думку, П. Левін підбір джерельної бази, безперечно свідчить, що Г. Граб'янка був знайомий з канонами Прокоповича, а спосіб написання історичного твору козацьким літописцем є новим, адже він базується на використанні праць безперечних авторитетів, документів та прямих свідчень очевидців.

За П. Левін «Дійствія...» ознаменували поступовий поворот в українській історіографії –

історія правителів замінюється історією нації. Порівнявши структуру та стиль «Дійствій презильної брані» та літопису Самовидця з методичними настановами Ф. Прокоповича, дослідниця приходиться до висновку про їх використання козацькими літописцями у своїх працях.

На особливості історичних творів, створених військовими канцеляристами Гетьманщини також звернув дослідницьку увагу професор Альбертського університету, фахівець з ранньомодерної історії України Зенон Когут. В 1988 р. опублікована англomовна праця «Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830», яка перекладена на українську мову в 1996 р. Монографія присвячена історії російсько-українських відносин з XVIII – до поч. XIX ст., зокрема політиці Російської імперії з ліквідації автономного устрою Гетьманщини та реакції українського суспільства на цей процес. Згадуючи природу гетьманської автономії, З. Когут характеризує козацькі історичні твори, які власне і були підґрунтям для творення вітчизняних концепцій шляхетської політичної нації. Вчений погодився з думкою попередніх дослідників, що історіописання військових канцеляристів було зумовлено незадоволенням світської політичної еліти творами духовенства, які повністю ігнорували козацьку спадщину. За словами З. Когута «Потреба в героїчному козацькому минулому й утворенні об'єднувального міфу відобразилася в новому літературному жанрі – козацькій хроніці» [Когут, 1996, с. 62].

Збірник З. Когута «Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України» містить статті вченого написані протягом 1977-2002 рр. на досить різноманітну тематику з політичної історії та історіографії. У розвідці «Питання російсько-української єдності та української окремішності в українській думці і культурі ранньомодерного часу» дослідник аналізує виникнення нової історичної свідомості в добу Гетьманщини, яке актуалізувалося в новому історичному жанрі – козацьких літописах [Когут, 2004, с. 148]. Твори Г. Граб'янки та С. Величка Когут вважає «насправді не літописами, а історіями, що намагаються документально підтвердити й пояснити, як утворився козацький політикум... намагаються довести тяглість та історичну легітимність тогочасного політичного та соціального ладу» [Когут, 2004, с. 149].

Наступна стаття «Розвиток української національної історіографії в Російській імперії» також стосується особливостей виникнення нового напрямку історіописання, репрезентованого козацькими літописами XVIII ст.

Творення стереотипного образу гетьмана Б. Хмельницького досліджено в розвідці «Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті». Основними джерелами вітчизняної історичної думки, на думку історика, де можна простежити формування гіперболізованого героїчного образу гетьмана є літописи Самовидця, Граб'янки, та Величка. Стаття також цінна компаративістським підходом до одних і

тих же джерел на предмет ставлення їх авторів до козацьких полководців і до іудеїв.

Стильові особливості, вплив на українську національну ідентичність, самосвідомість та політичну історію України козацьких літописів вивчав американський та канадський історик Франк Сисин. В 1986 р. виходить його стаття «The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing: 1620-1690», яка присвячена обставинам, в яких народилося козацьке історіописання. Вчений наголошує, що в XVII ст. західноєвропейські практики історіографії активно використовувалися на території України «The early eighteenth-century histories of Hryhorii Hrabianka and Samuil Velychko were among the major literary and intellectual achievements of the Cossack Hetmanate» (Історії Григорія Граб'янки та Самійла Величка початку 18 ст. були головним літературним та інтелектуальним надбанням козацької Гетьманщини) [Sysyn, 1986, с. 287]. Мета дослідження Ф. Сисина простежити культурний та політичний контекст в якому виникають практики козацького літописання, тобто коли замість священнослужителів історію писали освічені верстви козацтва. Основними частинами статті є аналіз інтелектуальної спадщини Київської Русі в XVI ст., відродження української історичної свідомості, а також взаємодія історіописання та української політики та культури зазначеного періоду.

В наступному дослідженні Сисина «The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity» характеризується значення козацьких літописів для історії української культури та еволюції національної ідентичності. За словами Ф. Сисина «The chronicles, or, more properly, the histories, written between the 1690s and the 1720s, represent a distinct stage not only in Ukrainian history writing but also in Ukrainian cultural history. Their examination leads to a better understanding of Ukrainian culture at one of its crucial junctures» (Хроніки або точніше історії, написані протягом 1690 – 1720-х років являють собою особливий етап не лише в українському історіописанні, а й в культурній історії України. Їх вивчення показує краще розуміння української культури в одному з її найважливіших етапів) [Sysyn, 1990, с. 596].

Вчений відзначив зміну формату козацьких хронік під культурним впливом доби Ренесансу та бароко, а також підкреслив, що особливістю літератури канцеляристів є те, що твори понад 100 років залишались у рукописному вигляді.

Ф. Сисин прийшов до висновку, що праці Г. Граб'янки та С. Величка є джерелом для вивчення історії суспільної думки, оскільки відображають настрої епохи та забезпечують козацтву історичну легітимність. В сучасній історіографії саме ця теза є найбільш розповсюдженою для характеристики значення козацького історіописання XVII – XVIII ст. На думку дослідника, використання літератури канцеляристів М. Костомаровим та Т. Шевченком у власних творах призвело до утвердження основ сучасної української ідентичності. Адже саме з козацьких літописів походить тенденція вживання

терміну «Україна», народжується героїчний міф про Б. Хмельницького та поняття «козацької української нації». Ф. Сисин підкреслює «What is of interest in the case of the Ukrainian Cossack chronicles is that they were composed at a time not so distant from the Romantic period, during another Ukrainian national, or proto-national, revival» (Цікаво, що у випадку українських козацьких літописів, вони були складені в час не надто далекий від періоду Романтизму, протягом іншого українського національного, чи прото-національного відродження) [Sysyn, 1986, c. 607].

Подібні ідеї висловлені у ще одній статті вченого «The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology» (Відродження української нації та козацька міфологія). Дослідник розглядає значення, яке відіграло козацтво в українській історії, а також ставлення до цього історичного феномену в радянській історичній науці. Як пише Ф. Сисин «The leaders of the Ukrainian national revival of the early nineteenth century faced the difficulties of inspiring national consciousness in a stateless people that did not even live in a single administrative unit named Ukraine» (Лідери українського національного відродження початку XIX століття стикалися з труднощами натхнення національної свідомості у людей без громадянства, які навіть не жили в єдиній адміністративній одиниці, що називалася Україна) [Sysyn, 1991, c. 848]. Тому натхнення запозичували з саме героїчного минулого – козацької спадщини. Історик наголошує, що практика апелювання до козацької минувшини характерна українським політикам і на початку XXI ст. У підсумку, Ф. Сисин стверджує, що культ козацтва функціонує як інструмент побудови сучасної української політичної культури на основі рідних традицій. [Sysyn, 1991, c. 861].

Ідеї легітимації Гетьманщини та козацьких прав і вольностей, висловлені козацькими істориками Ф. Сисин досліджував у статті «Recovering the Ancient and Recent Past: The Shaping of Memory and Identity in Early Modern Ukraine (Відновлення давнього та недавнього минулого: формування пам'яті та ідентичності в ранньомодерній Україні). Вчений характеризував причини, які спонукали канцеляристів створити історичні праці і на його думку, найголовнішою було прагнення щоб Гетьманщина зайняла належне місце серед європейських країн «In so doing, they sought to solidify the position of Ukraine's sociopolitical elite among the political nations of Eastern Europe and against the centralizing pressures of the Russian autocracy» (Роблячи це, вони прагнули зміцнити позицію соціально-політичної еліти України серед політичних націй Східної Європи та проти централізованого тиску російського самодержавства) [Sysyn, 2001, c. 80]. Вченим також досліджена джерельна база, якою користувались історики XVII – XVIII ст. Цікавими, на думку Сисина, є зауваження самих літописців, що брак джерел пояснювався тим, що козацькі предки були воїнами, а не письменниками та істориками.

Цінними є технологічні студії дослідника щодо використання канцеляристами закордонної історіо-

графії. Наприклад, Сисин звернув увагу, що описуючи руйнування передмістя Львова Величко використав уривок з Торквато Тассо, «Герусалемме ліберала», який був доступний у польському перекладі Петра Кохановського у XVII ст. [Sysyn, 2001, c. 81].

Важливе місце в статті займає вивчення формування образу Б. Хмельницького як архетипного українського героя та «батька вітчизни». На думку дослідника, козацькі літописці «They had provided an image of their homeland's relationship with the Russian tsar as a territory that had freely submitted in return for rights and privileges. (Вони мали створити образ стосунків своєї батьківщини з російським царем як території, підданої в обмін на права та привілеї) [Sysyn, 2001, c. 82].

В 2006 році вже в українському часописі виходить стаття дослідника «Отчизна» у політичній культурі України початку 18 століття. В ній досліджується поняття «батьківщина» у літописові С. Величка. Концепція «Отчизни» у практиці козацького історіописання є запозиченою у польських хроністів і означає державу з її територією і населенням. Проте в контексті козацького літописання цей термін адаптується і переноситься на Гетьманщину. Ф. Сисин наголошує, що для покоління XVIII ст. «батьківщиною була козацька Гетьманщина й українська територія, а не новостворена російська держава та імперія» [Сисин, 2006, c. 18]. У підсумку, за дослідником, концепція «Отчизни» могла послужити ґрунтом для українського національного відродження початку XIX ст. і чинила вплив на формування модерної української ідентичності, адже видання пам'ятки було здійснено саме в 1840 – 1860-х роках.

Одне з останніх досліджень Ф. Сисина, присвячене темі козацького літописання вийшло у складі колективного збірника «Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising» в Стенфорді в 2015 р. [Glaser, 2015]. В збірнику, під редакцією А. М. Глейзер аналізуються українські, іудейські, польські та російські літературні та історіографічні традиції опису війни 1648 року та особи гетьмана Б. Хмельницького. Основна мета дослідження – порівняти між собою конкуруючі літературні спадщини та описати роль гетьмана для згаданих вище національних ідентичностей. Ряд вчених, досліджуючи питання формування образу Б. Хмельницького, звертаються до козацьких літописів Самовидця, Граб'янки та Величка як до джерел історії суспільної думки. Найбільше уваги козацькому літописанню приділяє Ф. Сисин у своєму нарисі «Людина, що достойна зватися гетьманом» Формування (образу) Хмельницького як Героя в Літописі Граб'янки». Аналізуючи козацьке літописання, вчений приходять до висновку, що саме «Дійства презильної брані» стали джерелом формування гіперболізованого героїчного образу гетьмана Б. Хмельницького як будівничого нації в українській історіографії.

Внесок Ф. Сисина в дослідження літератури канцеляристів полягає у нових підходах сприйняття

пам'яток історіографії як джерел для формування протонаціональної свідомості, джерел героїзації козацької спадщини, творів, які передавали західноєвропейські інтелектуальні традиції у вітчизняну історичну думку, та вивчення трансформації традиційного формату історичних текстів в наративну історію.

В другій половині 1980-х років О. Прицак ініціював проект «Гарвардська Бібліотека Давнього Українського Письменства», який мав на меті видання українських середньовічних та ранньомодерних творів. Завдяки цьому проекту було опубліковано 10 україномовних та 7 англійськомовних пам'яток, серед яких був і літопис Г. Граб'янки. У видавничій роботі, підготовці текстів та написанню вступних статей Гарвардського центра україністики брав участь співробітник Інституту літератури Української академії наук Ю. М. Луценко.

Перша розвідка вченого стосувалася аналізу історіографії «Дійствій презильної брані» від кінця XVIII ст. – до 1917 року [Луценко, 1988]. У ній дослідник стисло охарактеризував основні роботи, що стосувалися наукового вивчення літопису Граб'янки та високо оцінив напрацювання М. Зерова та І. Франка, які постулювали літературний характер барокового історіописання. Інша стаття Ю. Луценка присвячена особливостям твору Г. Граб'янки як тексту барокової історичної прози. За дослідником викладення наративу козацьким істориком «здійснюється на основі контрасту й паралелізму, що втілює таку характерну для бароко концепцію суперечності і гармонії, багатоманіття в єдності, поєднання високого і низького, трагічного і комічного» [Луценко, 1989, с. 49].

Дисертація Ю. Луценка присвячена текстологічному дослідженню «Дійствій...» Г. Граб'янки [Луценко, 1989]. На думку вченого «українська історіографічна проза – в розвитку історичної свідомості епохи. Однією з її вершин являється літопис Граб'янки – ... високохудожня барокова епічна хроніка» [Луценко, 1989, с. 17-18]. Дослідник зосередився на питаннях проблема авторства та біографії Граб'янки, характеристик історіософських, політичних, естетичних принципів, якими керувався автор і художнім методом їх втілення, джерельній базі літопису, а також на списках та редакціях пам'ятки. На думку Ю. Луценка, «Дійствія...» – це грандіозна барокова літературно-історична конструкція, побудована за принципами тогочасної риторики і театралізації, генеральна мета, якої – укладення героїзованої історії України.

Гарвардське видання літопису Г. Граб'янки було здійснене у 1990 р. 9-й том Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства містить факсиміле двох рукописів літопису – його скороченої та розширеної редакцій, а також два репринти «Дійствій...» – публікацію 1793 р. Ф. Туманського та публікацію 1854 р. І. Самчевського. У вступній статті

до видання літопису Ю. Луценко зосереджується на передумовах виникнення явище козацького історіописання, його ролі для української національної свідомості та характерних рисах стилю військових канцеляристів та Г. Граб'янки зокрема. Так, дослідник переконаний, що пам'ятки краще називати історіографічною прозою, а не точними історичними джерелами, стилю яких притаманна артистична інтерпретація подій. Дослідник також охарактеризував редакції та списки твору Г. Граб'янки. [Кудінов, 2014].

В 1992 р. Ю. Луценко також став автором передмови до україномовного видання літопису Г. Граб'янки під редакцією Р. Іванченка [Луценко, 1992].

Висновки. Вивчення козацького літописання в українській діаспорній історіографії та в працях закордонних дослідників являються важливими для вітчизняної історичної думки. Історико-літературознавчі студії закордонних вчених часто зосереджувалися на питаннях та проблемах історіописання військових канцеляристів, які були малодослідженими у вітчизняній традиції. Внаслідок радянської історичної парадигми, деякі аспекти політичної історії та тема формування протонаціональної свідомості у текстах козацьких літописців залишалися без уваги українських вчених ХХ ст. Студії діаспорних та закордонних спеціалістів чи не вперше поставили важливі питання щодо дослідження принципів художньої організації тексту, історіософських поглядів козацьких істориків, зміни традиційного формату історіописання внаслідок естетики доби бароко, впливу автономістських ідей старшини Гетьманщини на корифеїв українського національного Відродження та появи героїзації козацької спадщини. Ряд висновків іноземної історіографії про літературу канцеляристів не втрачає своєї актуальності і до сьогодні, а деякі тези навіть стали хрестоматійними. Сюжети, які вивчали діаспорні та закордонні вчені є пріоритетними в сучасній українській історіографії козацького літописання.

На жаль, діаспорні праці переважно були малодоступними вітчизняним українським фахівцям ХХ ст., а україномовні переклади англійськомовних досліджень почали з'являтися в кінці 90-х років минулого століття.

Перспективою дослідження являються подальші розвідки з вивчення козацького літописання у сучасній українській історіографії та узагальнюючі роботи з сприйняття істориками та використання письменниками козацьких літописів Самовидця, Граб'янки та Величка протягом ХІХ – ХХІ ст.

Отже, аналіз козацького історіописання діаспорними та закордонними вченими являється важливим етапом у традиціях дослідження цінних пам'яток історичної та суспільно-політичної думки ранньомодерної України.

Список використаних джерел

Glaser, A. M. ed., 2015. *Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising*, Stanford: Stanford University Press.

- Lewin, P., 1986. Ancient and Early Modern Thought in Ukrainian Historiography, *Europe Orientalis*, № 5, pp. 311–331.
- Sysyn, F., 1986. The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing: 1620-1690, *Europa Orientalis*, Vol. 5, pp. 285–310.
- Sysyn, F., 1990. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 14, № 3/4, pp. 593–608.
- Sysyn, F., 1991. The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology, *Social Research*, Vol. 58, № 4, pp. 845–864.
- Sysyn, F., 2001. Recovering the Ancient and Recent Past: The Shaping of Memory and Identity in EarlyModern Ukraine, *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 35, № 1, pp. 77–84.
- Атаманенко, А. Є. Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу. [online] Доступно: <https://naub.org.ua/?p=471> (дата звернення 31.01.2020).
- Дорошенко, Д., 1923. *Нарис української історіографії*, Прага, 221 с.
- Когут, З., 1996. *Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830*, Київ, 317 с.
- Когут, З., 2004. *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, Київ, 351 с.
- Колесник, І. І., 2000. *Українська історіографія (XVIII – початок XX століття)*, Київ, 256 с.
- Кудінов, Ю., 2014. Ранньомодерна історія України в археографічній роботі Гарвардського центру україністики, *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.*, № 25, с. 79–94.
- Луценко, Ю. М., 1988. Літопис Граб'янки в працях доживотневих дослідників, *Радянське літературознавство*, № 8, с. 64–72.
- Луценко, Ю. М., 1989. Літопис Граб'янки як твір барокової історичної прози, *Радянське літературознавство*, № 9, с. 46–52.
- Луценко, Ю. М., 1992. Григорій Граб'янка та його літопис. *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки*, Київ, с. 3–9.
- Луценко, Ю. Н., 1989. *Летопись Г. Грабянки. Текстология. Проблематика. Поэтика*. Кандидат наук. Институт литературы имени Т. Г. Шевченко НАН Украины.
- Наріжний, С., 1938. *Дії протилежної брані*, Прага, 36 с.
- Сисин, Ф., 2006. «Отчизна» у політичній культурі України початку 18 століття, *Україна модерна*, № 10, с. 7–19.
- Чижевський, Д., 1956. *Історія української літератури (від початків до доби реалізму)*, Нью-Йорк, 511 с.

References

- Atamanenko, A. Ye. *Ukrayins'ka zarubizhna istoriografiya: do problemy` obrazu* [Ukrainian foreign historiography: to the problem of image]. [online] Available at: <https://naub.org.ua/?p=471> (accessed 01/31/2020). (in Ukrainian).
- Chy`zhevs'ky`j, D., 1956. *Istoriya ukrayins'koyi literatury` (vid pochatkiv do doby` realizmu)* [History of Ukrainian Literature (from the beginnings to the Realism age)], N'yu-York, 511 s. (in Ukrainian).
- Doroshenko, D., 1923. *Nary`s ukrayins'koyi istoriografiji* [Essay on Ukrainian historiography], Praga, 221 s. (in Ukrainian).
- Glaser, A. M. ed., 2015. *Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising*. Stanford: Stanford University Press. (in English).
- Kogut, Z., 1996. *Rosijs'ky`j centralizm i ukrayins'ka avtonomiya: Likvidaciya Get`manshhy`ny`, 1760 – 1830* [Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Liquidation of the Hetmanate, 1760 – 1830], Kiev, 317 s. (in Ukrainian).
- Kogut, Z., 2004. *Korinnya identy`chnosty`. Studiyi z rann`omodernoyi ta modernoyi istoriyi Ukrayiny`* [The roots of identity. Study of Early Modern and Modern History of Ukraine], Kiev, 351 s. (in Ukrainian).
- Kolesny`k, I. I., 2000. *Ukrayins'ka istoriografiya (XVIII – pochatok XX stolittya)* [Ukrainian historiography (XVIII – beginning of XX century)], Kiev, 256 s. (in Ukrainian).
- Kudinov, Yu., 2014. *Rann`onova istoriya Ukrayiny` v arxeografichnij roboti Garvards`kogo centru ukrayinisty`ky`* [The Early Modern History of Ukraine in the Archeographic Work of the Harvard Center for Ukrainian Studies], *Istoriografichni doslidzhenmya v Ukrayini: Zb. nauk. pr.*, № 25, s. 79–94. (in Ukrainian).
- Lewin, P., 1986. Ancient and Early Modern Thought in Ukrainian Historiography, *Europe Orientalis*, № 5, pp. 311–331. (in English).
- Lucenko, Ju. N., 1989. *Letopis' G. Grabjanki. Tekstologija. Problematika. Pojetika* [G. Grabyanka's Chronicle. Textology. Problems. Poetics.]. Kandidat nauk. Institut literatury imeni T. G. Shevchenka NAN Ukrainy. (in Russian).
- Lucenko, Yu. M., 1988. *Litopy`s Grab`yanky` v pracyax dozhovtnevy`x doslidny`kiv* [G. Grabyanka's Chronicle in the Works of Pre-October Researchers], *Radyans`ke literaturoznavstvo*, № 8, s. 64–72. (in Ukrainian).
- Lucenko, Yu. M., 1989. *Litopy`s Grab`yanky` yak tvir barokovoyi istory`chnoyi prozy`* [Grabyanka's Chronicle as a work of Baroque historical prose], *Radyans`ke literaturoznavstvo*, № 9, s. 46–52. (in Ukrainian).
- Lucenko, Yu. M., 1992. *Gry`gorij Grab`yanka ta jogo litopy`s* [Gregory Grabyanka and his Chronicle]. *Litopy`s gadyacz`kogo polkovny`ka Gry`goriya Grabyanky`*, Kiev, s. 3–9. (in Ukrainian).
- Narizhny`j, S., 1938. *Dijstviya prezil`noyi brani* [The actions of the brutal battle], Praga, 36 s. (in Ukrainian).
- Sy`syn, F., 2006. «Otchy`zna» u polity`chnij kul`turi Ukrayiny` pochatku 18 stolittya [«Fatherland» in the political culture of Ukraine in the early 18th century], *Ukrayina moderna*, № 10, s. 7–19. (in Ukrainian).
- Sysyn, F., 1986. The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing: 1620 – 1690, *Europa Orientalis*, Vol. 5, pp. 285–310. (in English).
- Sysyn, F., 1990. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 14, № 3/4, pp. 593–608. (in English).
- Sysyn, F., 1991. The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology, *Social Research*, Vol. 58, № 4, pp. 845–864. (in English).
- Sysyn, F., 2001. Recovering the Ancient and Recent Past: The Shaping of Memory and Identity in EarlyModern Ukraine, *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 35, № 1, pp. 77–84. (in English).

SUMMARY

COSSACK CHRONICLES WITHIN THE UKRAINIAN DIASPORIC HISTORIOGRAPHY AND WORKS OF FOREIGN RESEARCHERS

Tetiana Voitsekhovska

PhD student of Department of Historiography, Source Studies and Archival Studies,
Oles Honchar Dnipro National University

This article shows the problem of the Cossack Chronicles of the 17th – 18th centuries in the works of foreign historiography. The purpose of the article is to analyze the study of the most important texts of the history of the Hetmanate in the works of scientists of the Ukrainian diaspora and foreign researchers of the twentieth century. In the article priority subjects of Cossack Chronicles research by foreign experts are disclosed. The characteristic features of the study of the chronicles of Eyewitness, G. Grabianka and S. Velychko are distinguished and described. Much attention is paid to scientists of Ukrainian origin who became political emigrants, the specificity of their scientific researches on the subject of Ukrainian early modern historiography are analyzed. The article compares the peculiarities of studying the topic of Cossack Chronicles by national experts and foreign historians of the twentieth century. Based on the study of scientific works of foreign researchers, it was found that their main scientific interests often focused on problems that could not be sufficiently studied in national historical science. The main content of the article is the analysis by foreign researchers of important issues of artistic stylistics of Cossack Chronicles, historical and political views of Military Chancellorists, the conditions in which the phenomenon of Cossack historiography arose and the influence of these texts on the formation of Ukrainian historical consciousness and identity. Practical experience of foreign and diaspora scholars in the study of Ukrainian historiography of the 17th – 18th centuries are summarized. The article shows the some findings of the study of foreign historiography of Cossack Chronicles. In this article an attempt is made to reveal important subjects of the study of Cossack Chronicles, which do not lose their relevance to this day. It is argued that some conclusions of foreign historians about the Chronicles of Eyewitness, Grabianka, and Velychko are beyond doubt and contribute to new researches of Ukrainian historiography of the 18th century.

Keywords: historiography, Cossack Chronicles, Eyewitness, G. Grabianka, S. Velychko.

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ МОНЕТ ТА БАНКОЦЕТЛІВ В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЗА ДАНИМИ УКРАЇНСЬКИХ ДЖЕРЕЛ

Бойко-Гагарін Андрій Сергійович

кандидат історичних наук, завідувач сектором проблем фондової роботи,

Національний музей історії України

E-mail: boiko.gagarin@gmail.com

Researcher ID: N-6985-2017

<http://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

Ситуація з фальшуванням грошей в Австрійській та Австро-Угорській імперії мала свої особливості. Поширені в імперії обігові монети також стають прототипами для фальсифікації, що зафіксовані в джерелах історичної Галичини та Буковини. Наявність в Австрійській імперії в першій чв. XIX ст. популярності російських грошей, спричинила фальшування також і їх. Через монетний дефіцит в Австрії, російські рублі займали все сильніші позиції та частіше підроблялась. Серед монет австрійської валюти першими в якості прототипу фальшування було використано популярні гульдени, але більшого обсягу фальшування зазнали розмінні дрібні 10 та 20 крейцерів. У 1860-ті рр. в якості прототипів для фальшування населенням Австро-Угорщини були використані також американські долари, швейцарські франки, іспанські сантими, італійські ліри та румунські леї. Нову хвилю посилення впливу російських грошей у Буковині спричинив вихід з Німецького монетного союзу у 1866 р. З проведенням грошової реформи у 1892 р. та запровадженню кронної золотої монети, тенденції у фальшуванні змінились. Хоча ще у 1892 р. затримано фальшивальників дореформених зразків. Грошова реформа в Австро-Угорщині викликала і застосування шахраями такого роду обману довірливого населення, як видання старих монет за нові. Лiniюку найпопулярніших підробок кін. XIX ст. знаходимо в матеріалах судових справ Галичини та Буковини, найпопулярнішими з яких були 20 гелерів, 5 та 1 корона. Часті випадки затримання фальсифікатів безпосередньо у м. Чернівцях та Львові дають змогу припустити про наявність в цих містах центрів фальшування. Для проведення офіційної державної експертизи виявлених підозрілих монет Міністерством фінансів Австро-Угорщини було запроваджено процедуру перевірки грошей на головному монетному дворі у Відні. Маючи стабільний курс та високу якість австрійські гроші також були заманливими для фальшивомонетників за кордоном. Нами виявлено свідчення про факти підробки австро-угорських банкоцетлів, виготовлені в Лондоні та Царстві Польському. Технологічною відмінністю виготовлення підробок в Австро-Угорській та Російській імперіях є виготовлення фальшивих корон із сплаву «Британія», що подібний до срібла. Даних щодо фальшування золотих обігових монет 10 та 20 корон ми не знаходимо, дослідникам відомі лише підробки 4 дукатів. Перша Світова війна докорінно змінила основні принципи грошового обігу, спричинивши до підробки головним чином монет з дорогоцінного металу. Так у ході війни вперше з'явилися підробки золотих та дуже цінних 100 корон. Для підризу балансу у грошовій системі Російської імперії та окупованої нею території Галичини Австро-Угорщина вдалась до виготовлення та ввезення великих партій підроблених кредитних білетів 10 рублевого номіналу.

Ключові слова: грошовий обіг, Австро-Угорщина, Буковина, Галичина, фальшування грошей, архівні джерела, музейні колекції, періодична преса Галичини, грошова реформа 1892 року, Перша Світова війна.

Постановка проблеми. Фальшування грошей у всі часи приваблювало любителів легкого заробітку та авантюристів всіх національностей, соціальних верств та професій. Історія грошового обігу в Україні за часів перебування у складі Австро-Угорської імперії вивчена досить спорадично, спільні та відмінні риси від інших регіонів колишньої монархії Габсбургів також не встановлено. Питання фальшування грошей: основні використані прототипи, центри фальшування та збуту, особливості державної політики протидії підробці висвітлені не достатньо повно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фальшування грошей на території Галичини, Буковини та Закарпаття бере свої початки ще до утворення Австро-Угорщини. Фальшиві монети банату Северин опубліковані професором В. Орликом [Орлик, 2016; Орлик, 2015], вченим також особливості оподаткування селян в Галичині [Орлик,

2007]. Фальшиві монети по прототипу денаріїв та кварталів XIV-XV століть вивчалися Я. Гункою [Hunka, 2013] та М. Будаєм [Budaj, 2014]. Підробки монет за прототипом карбованих у королівстві Угорському вивчалися І. Прохненко [Прохненко, Жиленко, 2016], спираючись на результати археологічних пошуків в регіоні. Спільно з М. Жиленко дослідником вивчено підробні монети, знайдені у замках Нялаб [Прохненко, 2016] та Середнянський [Прохненко, Жиленко, 2017]. Загальну історію фальшування угорських монет доби Середньовіччя та раннього Нового часу, знайдених в Україні, опубліковано у монографії А. Бойко-Гагаріна [Бойко-Гагарин, 2017]. Дослідником також опубліковано фальсифікати за прототипами окремих типів угорських монет: талеру зразка 1580 року [Бойко-Гагарин, 2015], 3 та 15 крейцерових монет часу правління Леопольда I Габсбурга [Boiko-Gagarin, 2013]. Щодо монет Австро-Угорщини

дослідником вивчено та опубліковано інструментарій фальшивомонетників [Бойко-Гагарін, 2020-а] та особливості лінгвістичної термінології щодо них в архівних документах та публікаціях газет [Бойко-Гагарін, 2020-б]. Спільно із с. Орлик досліджено особливості фальшування грошей під час Першої Світової війни, акцентуючи увагу також на території окупованої російськими військами Галичині [Орлик, Бойко-Гагарін, 2017]. Вагомий внесок у вивчення історії грошового обігу Буковини, в тому числі в часи перебування у складі Австро-Угорщини здійснено українським вченим О. Огуєм [Огуй, 2004-а, Огуй, 2004-с]. Окремі фальшиві монети опубліковано З. Шустеком та Я. Тірпак [Sustek, Tırpak, 2017].

Метою статті ми бачимо висвітлити історію фальшування грошей на території України, що входила до складу Австро-Угорської імперії, спираючись на дані фондів державних історичних архівів, публікацій в періодичній пресі Буковини та Галичини. В дослідженні ми також маємо на меті встановити основні центри фальшування австро-угорських монет, а також висвітлити основні особливості цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок австрійсько-французького протистояння та диверсії Наполеона I шляхом фальшування австрійських банкнот, ринок Буковини і Галичини наводнили підроблені гроші [Огуй, 2004-б, с. 60]. Найбільш ранню згадку про виявлення фальшивих грошей за прототипом австрійських знаходимо у справі цигана Івана Цопоя, затриманого 1818 р. у м. Кишиневі із фальшивими австрійськими 20 крейцеровими (кр.) монетами т.зв. «цванцигерами» [ANRM, ф. 38, оп. 1, спр. 54, арк. 1].

Згідно досліджень відомого вченого О. Огую, фінансова криза у Австрійській імперії призвела до нестачі готівкових грошей у віддалених регіонах імперії, зокрема у Буковині. Тому урядом від 20 грудня 1823 р. було відмінено заборону на вільний обіг іноземних монет із дорогоцінних металів. В той час у Російській імперії з відновленням після війни зростає кількість товарного виробництва, скоротилась надлишкова маса паперових грошей, стабілізувався їх курс, збільшився обсяг карбування срібних та золотих монет. Ці позитивні для російської економіки процеси, дозвіл на вивіз монети за кордон Російської імперії, а також відміна Австрією мораторію на обіг іноземних монет по всій території Австрійської імперії призвели до стрімкого проникнення на територію Буковини та Галичини російської монети та асигнацій. Відповідно, – популярна на грошовому ринку монета стала використовуватись як прототип для фальсифікації. У фондах Державного архіву Чернівецької області Олександром Дмитровичем виявлені свідчення про викриття у 1827 р. на Поділлі Василя Чернишова та Даниїла Виноградова, що виготовляли та збували 25 та 50 руб. російські асигнації [ANRM, ф. 38, оп. 1, спр. 54, арк. 1]. Збереглись свідчення про діяльність кам'ячан Жебицького та Квасинської, які підробляли та поширювали на Поділлі фальшиві як російські, так і австрійські гроші [Огуй, 2004-б, с. 60]. Нами також зафіксовано випадкову приватну

знахідку тогочасної підробки російського рубля зразка 1822 р., що був виявлений місцевим мешканцем с. Берлин, Бродівського р-ну Львівській обл. (Рис. 1).

Кількість паперових грошей в обігу Галичини та Буковини збільшувалась, що поступово призвело до побутування на цій території підроблених не лише російських, а і австрійських банкнот. Так, у 1828 р. було затримано фальшивомонетників у м. Ясси – Грігорє Аргінтаря та Константіна Іфтіма, на незаконну діяльність яких доніс житель м. Чернівці Йосиф Амстер, отримавши за допомогу влади винагороду у розмірі 30 флоринів конвенційної монети [Огуй, 2004-с, с. 60].

У серпні 1836 р. у Галичині було заарештовано єврея Мозеса Штрумфа з підозрою на те, що саме він є розшукуваним Мойсеєм Вольфом Зекхеймом, звинуваченим у підробці польських касових білетів, який видавав себе за підданого Австрійської імперії. Довівши факт використання однією і тією самою особою різних імен, судом м. Львова було вирішено передати його у Царство Польське у м. Варшаву, про що було повідомлено головному директору Комісії фінансів та юстиції Російської імперії [AGAD. z. 191. sygn. 7695. str. 122]. Також, у липні того ж року у м. Львові затримано єврея Файвеля Ківу Граєвського, звинуваченого у виготовленні російських асигнацій, австрійським урядом було вирішено передати його до Росії, відправивши під конвоем до прикордонного м. Томашів (нині м. Томашів-Мазовецький у Лодзинському воєводстві у Польщі – автор). Також було виявлено, що в Галичині був ув'язнений спільник Мозеса Штрумфа (для конспірації використовував ім'я Вольф Сангем) – Сімон Самуїл Гельдман, який є тією самою особою, що використовує також ім'я Фельвель Ківа Граєвський, якого також необхідно екстрадувати до Росії.

Це свідчить про наявність в Австрійській імперії в першій чв. XIX ст. популярності російської монети, яка також часто ставала прототипом для фальсифікації. Збільшення кількості паперових грошей в обігу сприяли також зменшення кількості карбування монет за часів правління імператора Фердинанда I (1835 – 1848), а також заборона Росією у 1838 р. вивезення грошей за межі через підготовку до чергової грошової реформи. О. Огуй називає цей процес причиною збільшення кількості випадків вибору в якості зразка для фальсифікації австрійських паперових грошей на протигагу російським кредитним білетам чи монетам. Саме у підробці паперових австрійських кредитних грошей середнього номіналу було запідозрено залицького поміщика Петра Бруницького. Фальшиві гроші дрібних номіналів постійно виявляли працівники міського магістрату м. Чернівців, поліція підозрювала локалізацію незаконного виготовлення в районі самого міста та в м. Садгорі.

14 липня 1843 р. до керівництва Херсонського митного округу надходить копія повідомлення дійсного статського радника графа Медема, що перебував з особливим дорученням у м. Відні про підозру проти євреїв Ігнатія Вейме та Моріца Гольдштейна щодо наявності у них фальшивих

російських асигнацій, які потенційно вони могли завезти через портові міста, або Царство Польське, про що додатково повідомлено князя Варшавського та російського консула у м. Броди [ДАХО, ф. 7, оп. 2, спр. 43, арк. 4–4 зв].

7 липня 1848 р. у Володимирському міському магістраті заслухали отриманий від губернатора Галичини припис про підозру на виготовлення у м. Бродах євреєм Шесею Козелом (родом із м. Ніжина та проживаючим у м. Луцьку) фальсифікатів російських асигнацій [ДАВО, ф. 368, оп. 1, спр. 86., арк. 11–11 зв].

Досліджуючи матеріали Державного архіву Хмельницької області, вченим О. Огуєм також виявлено цікавий факт – кам'янецьким чиновником було влаштовано майстерню з переробки російських срібних 20 коп. монет у золоті імперіали шляхом нанесення на них нового зображення та золочення [Огуй, 2004-а, с. 63].

У середині XIX ст. через нестабільність австрійської валюти все сильніші позиції займали російські гроші. Через торгівлю у Бессарабії, але одночасно і заборону до вивезення російської золотої та срібної монети, створилась ситуація потрапляння фальсифікатів за їх прототипом на територію Буковини, що, згідно побутуючих у краї чуток, потрапляли до Росії через фінансову диверсію Англії та Франції ще з часів Кримської війни [Огуй, 2004-б, с. 64].

Внаслідок негативного впливу Кримської війни 1853 – 1856 рр. на фінансовий стан Російської імперії, було накладено мораторій на обмін асигнацій на золоту та срібну монету, поклавши акцент на паперові емісії, які з 1861 р. було дозволено вільно вивозити за межі імперії. Збільшення кількості підробок російських грошей призвело до значного занепокоєння чернівчан. Місцева газета «Bukowina» 17 жовтня 1862 р. повідомляє про масову відмову обмінних пунктів у м. Чернівцях обміняти 800 банкнот номіналом по 50 російських руб., всі з яких в подальшому були визнані справжніми. Побоювання містян щодо підробленості цієї партії спирались на нещодавнє затримання мешканця с. Нової Жучки – Іляша Біля, який отримав фальшивий 50 руб. кредитний білет 30 жовтня 1862 р. в оплату за сіно у с. Новоселиці в Російській імперії. Фальшиві російські кредитні білети було виявлено також у іншого місцевого мешканця – Івона Ластівки [Огуй, 2004-б, с. 65].

Через монетний дефіцит в Австрії, російська та інша іноземна монета займала все сильніші позиції, а відповідно – частіше підроблялась. Так у 1861 р. у жителя м. Чернівців Грицька Ткача було конфісковано фальшиві російські гроші, а на території Буковини з'явилися навіть фальшиві наполеондори, виготовлені таємно фальшивомонетниками в м. Трієсті [Огуй, 2004-с, с. 75].

Традиційними злочином проти грошової маси, що до періоду пізнього Нового часу прямо прирівнювався до фальшивомонетництва [Бойко-Гагарин, 2017], було обпилювання монет різними способами. Так, у 1850 р. в м. Берегово виявлено золоті монети легкої ваги, що виникли в результаті

спилювання їх по краю, зменшуючи вагу на 1-2 г. [ДАЗО, ф. 721, оп. 4, спр. 244, арк. 1].

Через часті фальшування російських кредитних білетів та обігових монет у м. Кам'янці-Подільському та м. Бердичіві (карбованих для Польщі 1 та 2 злотовок), Міністерство Фінансів Австрійської імперії від 2 листопада 1858 р. забороняє прийом у місцевих касах російських грошей [Огуй, 2004-с, с. 74].

Серед монет австрійської валюти з часу її появи, першими в якості прототипу фальшування було використано популярні гульденіві монети, але більшого обсягу фальшування зазнали розмінні дрібніші 10 та 20 кр. Так, у липні 1862 р. у с. Сторожинці було затримано місцевого жителя, що розплачувався фальшивими 10 кр. монетами, а у жовтні того ж року за розпорядженням Міністерства поліції розпочато пошук Георга Фаркаса, відомого також як Л. Наті, який виготовляв фальшиві монети [Огуй, 2004-с, с. 74]. За збут фальшивих 10 та 20 кр. монет у 1892 р. було затримано Станіслава Сомилінського, який запропонував допомагати у їх збуті реставратору Мартину Христану [Галицкая Русь, 1892, с. 3]. Ян Сомполінський (газетні видання використовували написання прізвища зловмисника у різних варіаціях) в подальшому був затриманий та поміщений у львівську в'язницю, із якої втік, після чого поліція почала пов'язувати всі появи та затримання фальшивомонетників, як затриманих Анну Немець та її спільника Яна Станіслава Янкевича, з діяльністю фальшивомонетника втікача [Галицкая Русь, 1892, с. 3]. Цікаво, що в газетах повідомляється про широкий соціальний розголос справи Ян Сомполінського та швидке поширення чуток про його повернення до виготовлення і поширення підроблених 20 кр. монет. Знахідки подібних підробок популярних монет номіналом 10 та 20 кр. відомі у Словаччині – повідомляє у своїй публікації З. Шустек [Sustek, Тіграк, 2017, s. 75]. Нам також вдалось зафіксувати знахідку фальшивих 20 кр. зразка 1870 р. (Рис. 4), випадково виявлену місцевим мешканцем неподалік с. Россоса у Хмельницькому р-ні Хмельницької обл.

Наведені вище архівні документи та знахідки свідчать про популярність використання фальшивомонетниками в якості прототипу для підробки 20 кр. монет в Австро-Угорщині. Це цілком логічно, адже срібну монету середнього номіналу вигідніше виготовляти та здійснювати збут із мінімальними ризиками викриття. Підробка монет цього номіналу залишається актуальною до проведення грошової реформи і виведення монет цього типу з обігу, що було відображено у галицьких газетах: «Шайку підроблювачів 20 крейцеровок заарештувала поліція цими днями у м. Відні. Фальсифікати виготовлені з «антимонію та цини». Згодом відбудеться у тій справі судова розправа. У м. Львові курсують від декількох місяців подібно є велетенська кількість підроблених 20 крейцеровок, але гостроти розуму та енергії львівській поліції не вдалось ще до сих пір натрапити на слід винних» [Галицкая Русь, 1892, с. 4]. Замітка відображає специфічну лексику Галичини кінця XIX ст.,

сповнену полонізами та словами іншомовного походження, вказуючи на метал виконання підробок як сплав сурми та олова.

10 жовтня 1872 р. прокурор м. Самбора звітує у Вищу державну прокуратуру у м. Львові про передачу до Районного суду у м. Станіславові справи про виявлення фальшивої банкноти високого номіналу 100 гульденів («ринських») у Ігунія Марича [ЦДІАЛ, ф. 156, оп. 1, спр. 73, Арк. 14]. Українські газети також часто містять повідомлення про підробку грошей в інших віддалених регіонах Австро-Угорської імперії. Так, 15 березня 1893 р. у м. Белграді було викрито фальсифікаторів банкноти високого номіналу 100 гульденів [Галичанин, 1893, с. 3]. Подібні фальшиві 100 гульденів продавались на аукціоні *Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik* у 1997 році (Рис. 5) [Papiergeld & Notgeld, 1997-a].

Згідно опублікованих О. Огуєм даних, виявлених у фондах Державного архіву Чернівецької області, не рідкісними були випадки завезення фальшивих грошей із-за кордону не лише з Росії. Так, у 1879 р. в м. Яссах з'явилися фальшиві монети номіналом 10 та 20 кр. (Рис. 6), а також паперові 10 гульденів, що змусило Чернівецький магістрат співпрацювати з австрійським консульством в м. Яссах, об'єднуючи зусилля для затримання фальшивомонетників [Огуй, 2004-с, с. 75].

Недовіру населення Буковини до російських грошей сприяло також завезення до Галичини суттєвої партії підробок різного номіналу з Англії, що розслідувалось на рівні Міністерства зовнішніх справ Австрії у 1868 р. [Огуй, 2004-b, с. 64].

В другій пол. XIX ст. на території Австро-Угорщини з зростанням популярності іноземних монет стають відомими і факти їх підробки, місцеві газети часто інформують про виявлення підробок у далеких від імперії регіонах світу. Львівська газета «Діло» повідомляє також і про особливості правосуддя над фальшивомонетниками у Сполучених Штатах Америки, акцентуючи увагу на судовий вирок більш ніж тисячолітнього терміну ув'язнення: «1425 лет вязнице. Якійсь панок А. К. Вард, фальшивник и обманец, здобувши себе в кількох роках хитро-мудро 300.000 доларів, не мав часу их ужити, бо недавно тому прихопили его в месте Мемфис и поставили перед суд. На его души показалося 97 різнородных плям, се б-то гарных справок. Суджений за кожду з окрема він дістав разом 1.425 лет вязнице. Ну, щось там ему вже з того дарувати мусять...» [Діло, 1896, с. 3]. Звісно ж, свідчення про підробку американцем доларів на території безпосередньо США мала лише побавити читача, додати до матеріалів часопису різноманіття, але слід згадати опубліковану З. Шустеком тогочасну підробку за зразком американського півдолара зразка 1854 р., виявлену у Словаччині (Рис. 7) [Sustek, Tírpač, 2017, s. 82].

Фальшивий французький наполеондор – монету у 50 франків 1853 р., який було випадково знайдено у Сторожинецькому р-ні Чернівецької обл. – повідомляє О. Огуй [Огуй, 2008, с. 141]. Підроблену в той час монету за прототипом 20 франків 1862 р. та 1 франку зразка 1863 р., яка походить зі знахідок на

території Словаччини публікує З. Шустек та Я. Тірпак (Рис. 8) [Sustek, Tírpač, 2017, s. 82]. Французькі гроші були настільки відомими та поширеними в Австро-Угорщині також і після проведення грошової реформи 1892 р., що актуальними для населення були і повідомлення про виявлення незаконного виробництва у віддалених регіонах світу. 13 серпня 1896 р. львівська газета «Галичанин» інформує про викриття великої партії фальшивих французьких грошей аж у далекому Тунісі [Дело, 1896, с. 3]. Також занепокоєння серед населення викликало повідомлення про майстерне обпилювання французьких золотих монет з подальшим склеюванням різних обпилюваних половин, що призводило до зменшення ваги, – добре організовану групу таких шахраїв викрито у м. Парижі – повідомила газета «Діло» у 1896 р. [Дело, 1895, с. 2]. У 1892 р. в м. Будапешті було викрито групу сербів, що займалися підробкою французьких 10-франкових банкнот, збуваючи їх у м. Відні, Будапешті та Берліні [Галицкая Русь, 1892, с. 3].

Цікаве припущення щодо особливостей грошового обігу в Галичині опубліковано П. Сов'яком [Сов'як, 2013, с. 49–50]. Посилаючись на художню літературу, оповідання Стефана Коваліва (1848 – 1920), який 40 років прожив у м. Бориславі, дослідник припускає про те, як касири деякого Нути Дуя виплачували робітникам частину заробітної платні олов'яними грошима, за які ті могли купити їжу у дружин цих же касирів, а також різноманітний крам у магазині їхнього господаря. Таким чином дослідник припускає про використання товарних пломб в якості замінників грошей у Галичині в кін. XIX ст. Описувана П. Сов'яком подібна товарна пломба зберігається у зібранні НМІУ (Рис. 9) [НМІУ. Інв. № МДМ-1431-1344]. Лицьова сторона: в центрі поля зображено селянина в плетеному капелюсі. Кругова легенда [...] FELSTE BLEICERZARKNOP FE [...] DAMEI BLEDCE. Зворотня сторона: містить в центрі цифру «3» в подвійному круговому лінійному обідку. Присутні отвори для пронизання ниткою для закріплення пломби на пакуванні товарів. Описані свідчення та характеристики пломби ніяк не можуть свідчити про можливість її класифікації як підробок грошей.

Нову хвилю посилення впливу російських грошей у Буковині спричинив вихід з Німецького монетного союзу у 1866 р. У листопаді 1867 р. у м. Бродах затримано групу осіб, які займалась фальсифікацією російських кредитних білетів, про що повідомлено начальнику Радивилівського митного округу, що О. Огуй вдало охарактеризував прямим наслідком цих подій. Розслідування справи групи фальшивомонетників привело також до виявлення значного центру підробки грошей у м. Кам'янці-Подільському [Огуй, 2004-b, с. 76]. Групу фальшувальників російських монет виявлено у м. Бречани Хотинського уїзду Бессарабської губ., об'єктом для підробки стали 20 коп. монети [Труд, 1882, с. 3]. Свідчення про розповсюдження у м. Львові та Чернівцях фальшивих російських кредитних білетів номіналом 25 та 50 руб. також

збережені у секретній переписці Міністерства внутрішніх Справ Російської імперії з Волинським губернатором, що таким чином інформувались з метою попередження проникнення підробок до Росії [ЦДІАК, ф. 442, оп. 820, спр. 19, арк. 6]. В листопаді 1872 р. осуду у м. Львові за підробку російських 5 руб. банкнот був підданий у Фенда Клейн [ЦДІАЛ, ф. 156, оп. 1, спр. 131, арк. 73, 90].

Для більш ефективної протидії фальшивомонетництву та сприянню пошуку та затриманню підозрюваних, австрійська цензура строго заборонила та обмежила публікацію в газетній періодиці свідчень про хід слідства над фальшивомонетниками [Огуй, 2004-б, с. 66].

В газетній періодиці можна зустріти, як короткі повідомлення про наявність підробок в обігу, так і досить розгорнуті описи їх характерних рис для легкості виявлення. Так, наприклад, львівський часопис «Батьківщина» досить коротко повідомив про появу підробок монет, вказавши лише на невідповідність матеріалу їх виготовлення, хоча їм був притаманний і дзвін: «Фальшивый монеты однореньсковый. Поліція в Станіславове сконфіскувала під-час днів торгових вже другу монету однореньскову, дуже зручно підроблену. Монеты зроблений з масы жовтавои и посреблений, а маот целком чистый звук» [Дело, 1890, с. 3].

З проведенням грошової реформи у 1892 р. та запровадженню кронавої золотої монети, тенденції у фальшуванні змінилися (Рис. 10). Хоча, ще наприкінці карбування монет дореформеного зразка, у 1892 р. затримано 17 літнього слюсаря с. Сокова з-під Коломиї на прізвище Хрущ, який виготовив 5 срібних «ринських» з металу «Британія» (сплав олова та свинцю на 90% з домішкою 10 % сурми) [Огуй, 2004-с, с. 75–76]. Львівські газети у 1892 р. продовжують повідомляти про підробку монет старого зразка. «Підроблені 1-гульденові банкноти починають що частіше з'являться останнім часом в Станіславові. Два дні тому схопила тамошня поліція шостий вже за віком фальсифікат. Всі фальсифікати походять із однієї і тієї самої фабрики» [Галицька Русь, 1892, с. 3]. «Підроблені 10 гульденові банкноти, про появу яких ми вже згадували, зустрічаються у Львові у що рази більшої кількості. Відрізняються такі фарбою та несуть номер серії 1727. Також з'явилися курсувати численні підроблені 20 крейцеровки, які можна відрізнити за звуком металу та по погано виробленому портреті імператора» [Галицька Русь, 1892, с. 3]. Тобто ще до виведення старої обігової монети не втрачався сенс їх підробки. 25 червня 1892 р. львівська газета «Галицька Русь» також повідомляє про затримання єврея Давуда Костинера, що очолював банду підроблювачів монет в 1 гульден [Галицька Русь, 1892, с. 3]. 24 березня 1893 р. суд приговорив винного у підробці 1 гульденові банкноти Янкевича до 4 років позбавлення волі, а Ганну Немець, що займалась збутом – до 3 років. [Галичанин, 1893, с. 3]. Фальшиві 2 корони (кор.) було виявлено 15 серпня 1912 р. в м. Коломиї у Анни Близнюк, що описані в листі допиту в суді в м. Косів як «фальшивий гульден» [ДАІФО. ф. 501. оп. 1, спр. 561, арк. 7 зв.–

8]. Фігурування назв старих дореформених монет не є дивним, нові 2 кор. монети з'явились у 1912 р. та були паритетні старому гульдену (флорину) [Шуст, 2009, с. 234–235].

Цікавий випадок із затриманням фальшивомонетника стався у вересні 1892 р. у м. Сопів неподалік Коломиї. 17-літній селянин на ім'я Хрущ вдався до підробки срібних 5 гульденів, які сам збув на ринку, купивши масла, після виявлення підлогу був затриманий. В суді справу було розглянуто і винний стверджував, що став жертвою свого зухвальства, а збут фальшивого гульдену не інакше як лише жарт. Невдалих фальшивомонетників покарали у вигляді 4 денного ув'язнення» [Галицька Русь, 1892, с. 3]. Під час суду у 1893 р. над винним у виготовленні фальшивих 1 гульденових монет Іваном Янкевичем та його спільників, організатор банди намагався імітувати психічну хворобу, про що фахові лікарі зробили негативний висновок [Галичанин, 1893, с. 3].

Проведення грошової реформи та введення в обіг нових монет не послабило ролі російської монети в прикордонних регіонах Австро-Угорщини. Так, 15 квітня 1892 р. львівська газета «Галицька Русь» повідомляє про затримання у м. Лодзі фальшивомонетників, які виготовляли російські 15 та 20 коп. [Галицька Русь, 1892, с. 3]. 11 листопада 1904 р. у м. Кракові було затримано фальшивомонетників, один із яких виявився жителем м. Львова, що займалися підробкою не лише срібних австро-угорських монет номіналом 1 та 5 кор., а також і російських золотих обігових монет [Галичанин, 1904, с. 3]. 20 травня 1896 р. «Галичанин» повідомляє про затримання у м. Варшаві великої кількості фальшивих півімперіалів, що були виготовлені у високій якості та відрізняються лише за дзвоном [Галичанин, 1896, с. 3].

Грошова реформа в Австро-Угорщині викликала і застосування шахраями такого роду обману довірливого населення, як видання старих монет за нові. Так, старі золоті монети номіналом 8 флоринів, шахраї намагались пустити в обіг в якості нових 20 кор. монет, адже дизайн їх досить схожий, а старі ¼ гульденові срібні монети – за нові 1 кор. [Галичанин, 1903, с. 3].

Невдовзі протягом 1895 та 1896 рр. газетна періодика досить часто повідомляє про виявлення по всій Галичині найрізноманітніших фальшивих грошей: монет і банкнот різного номіналу та років емісії (Рис. 1).

Лінійку сфальсифікованих найпопулярніших монет кін. XIX ст. знаходимо також в матеріалах судових справ Галичини та Буковини. Найпопулярніші зразки та прототиби для фальсифікації австро-угорських монет у м. Львові після проведення грошової реформи 1892 р., висвітлює карна справа Дирекції поліції у м. Львові, яку було відкрито на Ластера Ейзика, який намагався розмінити фальшиві гульдени, корони та 20 гел. монети [ДАЛЮ, ф. 350, оп. 1, спр. 2626, арк. 4, 4 зв.]. Також крайовим судом Буковини засуджено затриману у м. Чернівцях служницю Катерину Семерчу при спробі розмінити в касі фальшиві 5 кор.

срібною монетою [ДАЧО, ф. 115, оп. 3, спр. 949, арк. 7]. Предстали перед судом і затримані міською поліцією на Руській вул. в м. Чернівцях її співники – Казимир Фіскас та Фелікс Рудковський за виявлені у них фальсифікати срібних гульденів, 5 кор. та 1 гульденових монет, які вони прагнули розмінити у м. Чернівцях 5 листопада 1905 р. Раніше вони вже успішно збували підробки монет у тогочасних с. Старій Жучці та Каличанці (в часи слідства – околиці, нині – мікрорайони м. Чернівців – автор) [ДАЧО, ф. 115, оп. 3, спр. 498, арк. 2–3]. У доповідній записці службовця поліції А. Зайдера до головної дирекції поліції м. Чернівці від 1 травня 1905 р. повідомляється про виявлення у місті фальсифікату банкноти номіналом 5 кор. [ДАЧО, ф. 10, оп. 1, спр. 269, арк. 1]. Таким чином збережені до сьогодняшнього дня архівні дані Крайового суду Буковини та дирекції поліції у м. Чернівцях та Львові, дають нам змогу уявити найпопулярніші зразки для фальсифікації монет, які курсували та виявлялись в українських землях у складі Австро-Угорщини після проведення грошової реформи.

Часті випадки затримання фальсифікатів монет безпосередньо у м. Чернівцях та Львові дають змогу припустити не лише про спрямування фальшивомонетників на збут до міст, як до розвинутих торговельних центрів, а і локалізації в їх околицях виробництва фальсифікатів. Свідченнями цього можуть бути дві половини ливарної форми, виготовленої на межі XIX – XX ст. для фальсифікації грошей і випадково виявлені місцевими мешканцями в Львівській та Чернівецькій обл. Повідомлення про знахідки інструментів для підробки австро-угорських монет нами було отримано з соціальної мережі «Facebook», на жаль, користувачами не було надано більш якісних фото та вказано обмаль технічних характеристик цих половин ливарних форм. Одна половина ливарної форми була знайдена у Львівській обл. (Рис. 11), відомо про розміри інструменту 30/25,5 мм. Робоче поле половини матриці несе зображення реверсу 10 гел. зразка після 1895 р., карбованих для Угорщини, зображення на робочому полі, скоріше за все, отримані шляхом удару справжньою монетою по розпеченій до почервоіння металевій пластині, у верхній правій частині якої прошліфований канал для відведення повітря, а ливарний отвір передбачався угорі [Бойко-Гагарін, 2020-а, с. 15].

Ще одну половину матриці було виявлено в околицях м. Чернівці (Рис. 12). Особою, яка знайшла інструмент повідомлено і технічні характеристики – розмір 3,8/3,8 см із вагою половини форми у 47,26 г. Зображення робочого поля має неглибокий рельєф, канали для відведення повітря відсутні (можливо, вони передбачались на іншій невиявленій половині ливарного обладнання), у нижній частині робочого поля виконаний литник з отвором [Бойко-Гагарін, 2020-а, с. 16].

Для проведення офіційної державної експертизи виявлених підозрілих монет Міністерством фінансів Австро-Угорщини було запроваджено процедуру перевірки грошей на головному монетному дворі у Відні, в той час власнику монет тимчасово

виписувалась квитанція, за якою в разі підтвердження автентичності грошей компенсувалась конфіскована сума [Огуй, 2004-с, с. 77]. Після проведення експертизи, у відповідь на запит відправлявся експертний висновок, а самі підробки зберігались з наданням їм підконтрольного інвентарного номеру. Так, 9 червня 1910 р. в експертизі монетного двору у м. Відні за № 3965 вказано, що отриманий на експертизу і визнаний фальшивим російський руб. зразка 1898 р. залишиться у відомстві та йому присвоєно контрольний номер «1596/10» (Рис. 13), [ДАЧО, ф. 10, оп. 1, спр. 680, арк. 1].

Виведені з грошового обігу банкноти, за рішенням Австро-Угорського Банку у м. Відні, підлягали спаленню. Так, 24 червня 1895 р. львівська газета «Діло» інформує про спалення гульденових банкнот на суму 8 млн. [Дело, 1895, с. 3]. Така вимушена норма, скоріше за все, могла бути прийнята через небезпеку викрадення виведених, але ще повністю не заборонених до обміну на нові гроші банкнот.

Зважаючи на значну шкоду та широкий суспільний резонанс гучних справ щодо підробки та збуту грошей, найбільш гучні суди проводились за закритими дверима з обмеженим доступом до процесу сторонніх осіб, остерігаючись скандалу та бурхливої реакції спільноти. Саме таким чином проходив суд над фальшивомонетником Кравтафвом, повідомляє газета «Діло» 18 (30) листопада 1896 р. [Дело, 1896, с. 3].

Повідомлення про появу фальшивих грошей публікувались як в узагальненому вигляді, так і з конкретизацією номіналів банкнот чи монет. Найчастіше в газетній періодиці трапляються досить узагальненні свідчення: «Фальшивники грошей. Як доносять з Тернополя, попала жандармерія на след спілки фальшивників грошей. Два селяне з Лановець під Борщевом, Михайло Стшемен и Лука Міхлер, чеканили «шестки» з плохого матеріалу и пускали меж людей, аж тепер попали ся в руки жандармерії и до в'язниці в Тернополі» [Дело, 1895, с. 3]. Досить часто трапляються свідчення про підробку банківських білетів дрібних номіналів, найчастіше вартістю 1 та 10 австро-угорських гульденів.

Маючи стабільний курс та високу якість австрійські гроші також були заманливими для фальшивомонетників за кордоном. Так, у 1910 р. у м. Лондоні було виявлено групу фальшувальників банкнот номіналом 50 та 100 кор. Йосифа Петера та Стефана Альбрехта, що видали себе самі під час сварки та бійки на тлі розподілу прибутку від фальшування банкнот [Галичанин, 1909, с. 5]. «Підроблювач монет. З деякого часу почали з'являтися у м. Кракові та околицях підроблені срібні гульдени, виконані досить точно із олова, змішаного із свинцем. Поліція здійснила пошуки винних та зробила ревізію у Юзефа Туховського, слюсаря із Підгуржі. Ревізія увінчалася успіхом: у Туховського було знайдено машину для виготовлення грошей та значна кількість фальсифікатів. Спираючись на це Туховський був заарештований разом із своєю матір'ю та коханкою» [Галичанин, 1895, с. 3].

Імовірно, про одну і ту саму особу згодом знову повідомляє «Галичанин»: «Підроблювачі монет. Перед судом присяжних у Кракові відбулась цими днями розправа проти слюсарського челядника Франца Туховича, звинувачуваного у підробці срібних гульденів та проти його матері, як співучасниці злочину. Тухович підозрювався вже неодноразово у підробці монет, був також заарештований, однак важко було довести його провини. Лише у березні цього року коли Туховича було заарештовано за незаконне повернення до Підгуржі, знайшла поліція в його помешканні декілька фальшивих срібних гульденів та машину для виготовлення подібних. Суд виніс вирок підроблювачу у 5 років ув'язнення, мати ж його було звільнено від звинувачень» [Галичанин, 1895, с. 3]. «Підроблювачі грошей. Вже декілька днів з'явилися в обігу підроблені банкноти у 10 з.р. До сих пір вже схоплено дві підробки у Львові, три в Кракові та по одному в Перемишлі та Сяноку. Фальсифікати ті легко впізнати по надрукованому тексту. Поліції не вдалось ще до сих пір напасти на слід підроблювачів» [Галицкая Русь, 1892, с. 3].

24 березня 1893 р. суд приговорив винного у підробці 1 гульденової банкноти Янкевича до 4 років позбавлення волі, а Ганну Немець, що займалась збутом – до 3 років. [Галичанин, 1893, с. 3]. Також трапляються свідчення про випадки підробок дрібних обігових монет як в Австро-Угорській, так і Російській імперії. 13 березня 1895 р. у м. Станіславові перед судом опинився винний у скоєнні фальшивомонетництва слюсар Іван Шік [Дело, 1895, с. 3]. Цікаво, що Іван Шік підробляв нікелеві монети номіналом 20 кр., що тільки нові ввійшли в обіг після проведеної у Австро-Угорщині реформи.

Поступово орієнтири фальшивомонетників змінились на нові монети – корони та гелери. Львівська газета «Галичанин» повідомляє про появу підробок дрібних монет – «Підроблені 10 геллеровки з'явилися в обігу у Львові. Виготовлені вони із олова. Дня 22 н. ст. жовтня було заарештовано на головному залізничному «палаці» особу, що намагалась запустити в обіг подібного роду фальсифікат» [Галичанин, 1900, с. 3].

21 серпня 1895 р. львівська газета «Діло» повідомляла про затримання у м. Сяноку зловмисників із фальшивими кронами, відмінною рисою яких була відсутність в легенді частини гасла «Viribus Unitis» (укр. «Спільними зусиллями»), маючи лише перше слово [Дело, 1895, с. 3]. Вказаний на монетах девіз не вперше був викривлений фальшивомонетниками, опубліковані О. Огуєм дані справи з фондів Державного архіву Чернівецької області повідомляють, що управителем буковинських лісів Францталем Августом Люгером було сплачено за дерева місцевим мешканцем фальшивими коронами, де замість девізу «Viribus Unitis» були зображені лише декілька зірок [Огуй, 2004-с, с. 78]. Про затримання цих же зловмисників повідомила львівська газета «Діло» 13 травня 1895 р., вказавши також населенню про відмінність у кольорі фальшивих гульденів, які мали сіріший відтінок в

порівнянні зі справжніми [Дело, 1895, с. 3]. Через два дні ця ж сама газета інформує про більше відмінних рис цих підробок – виготовлення зі сплаву «Британія», біліший колір та зменшена вага до 9 г, підозрюючи також виготовлення цих підробок в Угорщині [Галичанин, 1895, с. 3]. Фальшиві коронові монети із аналогічним недоліком у написанні девізу виявлено у м. Львові і наступного року – повідомляє «Галичанин» від 28 січня [Дело, 1895, с. 3].

Варто відмітити що підробки таких дрібних номіналів є рідкісними у знахідках, із подібних відмічаємо лише опубліковану З. Шустеком фальшиву монету за прототипом після реформених 20 гел. для Австрії без видимого року (Рис. 14) [Sustek, Tіrпak, 2017, s. 77]. Монету виготовленого із металу «Британія», про який неодноразово згадується у документах. Згідно наведених З. Шустеком даних щодо складу металу досліджених ним фальсифікатів монет, більшість з них виготовлені із подібного сплаву [Sustek, Tіrпak, 2017, s. 68–73], що свідчить про певну особливість технологічного процесу підроблення грошей у Австро-Угорщині підроблені 20 гел. монети також було виявлено у м. Чорткові на Тернопільщині [Галичанин, 1895, с. 3]. 13 березня 1895 р. за підробку нових нікелевих монет у кількості лише 6 підробок, суд у м. Станіславові приговорив слюсара Івана Шіка до 8 місяців «тяжкої в'язниці» [Дело, 1895, с. 3].

З підробкою монет дрібних номіналів виникали і курйозні випадки. У 1896 р. Львівська газета «Діло» повідомляє про випадкове виявлення властивостей срібла з дзеркал до нанесення покриття, 18 літнім хлопчиком Лесем Малиничем, що спробував посріблити 2 гел. монету щоб видати її за срібну монету, за що отримав термін у місяць арешту, заважаючи на молодий вік [Дело, 1896, с. 3].

25 березня 1909 р. Трибунальним судом присяжних у м. Станіславові було розглянуто справу Яна Гладуна, що у м. Фальваркі (нині – в гміні Чесанів Любачівського повіту Підкарпатського воєводства в Польщі – автор) відливав у глиняну форму олов'яні фальшиві 5 кор. монети на стільки низької якості, що за описом слідчих: «відліті настільки невдалим чином, що для кожного кидалась у вічі» [ДАІФО, ф. 225, оп. 1, спр. 107, арк. 5–5 зв]. В експертних висновках Австрійського монетного двору часто в акті фігурують такі вказані ознаки як відмінний колір та нерівність літер у порівнянні із справжніми монетами, імітативність шрифту та цифр [ДАЧО, ф. 10, оп. 1, спр. 680, арк. 1]. Фальшиву 5 кор. монету виявлено також у Йогана Розвадовського у м. Чернівцях, який отримав її від Георга Буковіцького під час купівлі ним штанів, а той в свою чергу отримав зазначені 5 кор. у поверненому боргу в сумі 5 кор. 4 гел. від Михайла Тоненкі. Всі опитані стверджували про те, що і не підозрювали про фальшивість монети [ДАЧО, ф. 115, оп. 3, спр. 1431, арк. 1–1 зв]. У фальшування крупної срібної монети номіналом 5 кор. мешканець м. Станіславова Іван Гладун застосував досить незвично свої технічні можливості – для отримання гіпсової форми він вирізав ямку у дерев'яній дошці, яку заповнював глиною, що дозволяло легко і рівномірно відтискати

в них справжні монети для виготовлення форми для лиття [Галичанин, 1896, с. 3].

Досліджуючи газетну періодику Буковини початку ХХ ст., О. Огуй виявив свідчення про затримання у м. Самборі місцевого жителя, який організував підробку банкнот номіналом 50 кор. Кількість підроблених банкнот номіналом 20 кор. настільки зросла у м. Львові, що їх вилучення здійснювалось за спеціальним циркуляром від 18 липня 1912 р. австрійською владою [Огуй, 2014-b, с. 68]. Зросла також і кількість підроблених нових банкноту 10 кор., що змусило Австро-Угорський Банк серйозно занепокоїтись і поставити питання про можливу заміну їх новими [Галичанин, 1903, с. 3].

Дивно, що не знайшли свого відображення у підробці серед золотих обігових монет найпоширеніші – 10 та 20 кор. монети, відомими дослідникам лишилися лише золоті монети номіналом 4 дукати. Дослідником В. Біткіним в каталозі російських царських та імперських монет описано російські імітації золотих 4 дукатів Австро-Угорщини з портретом імператора Франці Йосифа I зразка 1875, 1878, 1900 та 1905 рр. [Біткін, 2003, с. 1024-1025]. Один із таких імітацій 4 дукатових монет за зразком 1905 р. продавалась на VII-ому нумізматичному аукціоні «Дукат» у м. Києві [Антик-салон «Дукат». Нумізматичний аукціон № 7. Лот 411]. Монета, імовірно, походить із знахідок України.

Значно частіше в Австро-Угорщині ми знаходимо свідчення про виявлення та застереження щодо російських золотих монет. Можна припустити, що фальсифікати за прототипом російських золотих рублів виготовлялись в Австро-Угорщині через простіший дизайн та меншу кількість деталей малюнку російських монет.

Свідченням підробки в Австро-Угорщині російських обігових монет є фальшиві 20 коп. зразка 1905 р., що зберігаються у фондах ЧОКМ [ЧОКМ. Інв. № НМ-1096 (С-127) / КН 4094] (Рис. 15). Підробку виготовлено з недорогоцінного металу, яку було виявлено в результаті проведення повторної апробації. Точне місце знахідки монети в музейній фондово-обліковій документації не зафіксовано, відомо лише те, що до колекції її отримано із переданих приватних зібрань мешканців м. Чернівців. Дослідниця В. Танашик вказує на давні традиції приватного колекціонування на Буковині та частішого перетворення приватних колекції на державні [Танашик, 2012, с. 235–238], хоча вона не згадує тогочасні підробки монет Російської імперії серед предметів колекції ЧОКМ (Рис. 15) [Танашик, 2013, с. 298–305]. Імовірно, до приватних зібрань монета могла потрапити із місцевих знахідок, далі бути переданою до зібрання музею, помилково тривалий час не маючи вірної ідентифікації.

На популярність російських монет в якості зразка для фальшування вказує також зафіксований у 1911 р. в Київській губернії факт отримання з Австро-Угорщини та використання бандою бойових соціал-революціонерів інструментів для підробки монет [ЦДІАК, ф. 442, оп. 641, спр. 2, арк. 459 зв].

Окрім монет прототипами для підробки стають також і банкноти. Збут фальшивих банкнот іноді міг

досягати значної відстані між містами. Так, у червні 1892 р. у м. Станіславові затримано під-офіцера 58 піхотного полку, що зізнався у збути підроблених 50 гульденових банкнот цієї ж партії також у м. Трієсті та Саграді [Галицкая Русь, 1892, с. 3].

Виявлені підроблені банкноти одразу передавались на дослідження: «Підроблені 10-гульденові банкноти не перестають курсувати і надалі у м. Львові. Вчора перехоплено одну штуку такого роду фальсифікату і складено її в поліції з метою виконання відповідних дослідів» [Галичанин, 1901, с. 3]. Натомість перевірка готівки поштовим комісаром у м. Тернополі, якого направила Львівська дирекція пошт, було виявлено: «/.../ що в місті знаходиться в обігу величезна кількість підложних банкнот 100, 20 та 10 кор. чудового виготовлення. В самій поштовій касі знайшов він пакет фальсифікатів на суму, яку достовірно, 50000 кор. Маса того роду підробок знаходиться у тернопільських жителів. Повідомлена про це жандармерія, повідомила телеграфом до львівської дирекції поліції, що надіслало миттєво декількох агентів з дорученням, розпочати пошуки зловмисників. Є переконання про те, що фальшивомонетники перебувають у Тернополі» [Галичанин, 1909, с. 3].

18 (30) листопада 1896 р. газета «Діло» інформує населення про появу у м. Тернополі великої кількості фальшивих грошей, що вже виявлені і досліджуються представниками місцевої влади. Підозра у виготовленні підробок припадає на різьбярів Угера Басса, Лейбу Галлера та Хаскля Зайда, висловлюється підозра про збув ними підробок, виготовлених у Англії [Дело, 1896]. Популярність повідомлень про фальшивомонетників, пов'язаних із Великобританією зростала, саме тому в популярній галицькій газеті «Галичанин» опубліковано свідчення про виявлення в Англії величезної партії підробок банкнот номіналом у 10 фунтів стерлінгів, що за припущенням лондонської поліції, імовірно, могли бути друкованими у Відні [Галичанин, 1897, с. 3].

Послідовно до виявлення фальшивих банкнот у грошовому обігу владою було ініційовано протидію таким явищам та розслідування, з метою виявлення зловмисників. Про особливості проведення правоохоронними органами слідства повідомляє «Галичанин» у м. Львові: «Заарештовано підроблювачів банкнотів. Львівська поліція заарештувала 7 за новим стилем травня Сауля Понизівського, жида, що походить із Росії, що оселився останнім часом у Львові. Арешт відбувся згідно телеграфічній вимозі влади з м. Ряшів, де з приводу підробки грошей вже заарештовано декілька осіб. Понизовський має бути їх спільником. – Поліція у Відні заарештувала дня 8 нового стилю травня підроблені 100 коронові ноги» [Галичанин, 1904, с. 1]. Також редакція газети закликає громадян повідомляти жандармерію про виявлення підробок грошей: «Підроблені 10 гульденові банкноти курсують, як нам повідомляють, досить чисельно у Львові. А без сумніву і в провінції. Звертаємо на то увагу всіх, хто має або отримує «десятки». Про появу такого фальсифікату слід повідомляти в той же час

поліцію, жандармерію та інші органи» [Галичанин, 1898].

Не встояла перед фальшивомонетниками і банкнота найбільшого номіналу Австро-Угорського банку – 1000 кор., подібну підробку було конфісковано у м. Будієвічі у Чехії, виявивши її у машиніста потяга Груші та торгового агента Розенцвайга [Галичанин, 1904, с. 3].

Не обійшли фальшивомонетники стороною і підробку цінних паперів – у грудні 1897 р. державна прокуратура у м. Станіславові (нині – м. Івано-Франківськ – Б-Г.) звинуватила Стефановича Кастона у підробці цінних паперів [ДАІФО, ф. 225, оп. 1, спр. 37, арк. 3].

Перша Світова війна докорінно змінила основні принципи грошового обігу, спричинивши до підробки головним чином монет з дорогоцінного металу. Так у ході війни вперше з'явилися підробки золотих та дуже цінних 100-кор. монет, виконаних з дешевого жовтого металу [Огуй, 2004-с, с. 78]. У січні 1915 р., жандармське управління Тимчасового військового генерал-губернаторства в областях Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, повідомляло, що: «/.../ у Львові поширюються фальшиві кредитні білети, головним чином 100 рублевого номіналу» [ЦДІАК, ф. 365, оп. 1, спр. 30, арк. 49]. За матеріалами цієї справи жандарми переслідували підозрюваних та встановили за ними спостереження. А у лютому 1915 р. львівське жандармське управління розслідувало повідомлення про масове розповсюдження євреєм Лейферманом фальшивих російських грошей [ЦДІАК, ф. 365, оп. 1, спр. 195, арк. 64-65]. Щодо слідства над фальшивомонетниками, в Російській імперії існувала також процедура фахової експертизи виявлених підозрілих кредитних білетів чи монет. Циркуляром Міністерства Юстиції 1915 р. всі виявлені фальшиві кредитні білети мали бути направлені на експертизу у Експедицію заготівлі цінних паперів [ЦДІАК, ф. 317, оп. 1, спр. 5885, арк. 20].

Нами також зафіксовано знахідки фальсифікатів за зразком російських імперських срібних та золотих монет (Рис. 16-17). Можна припустити, що ці підробки з'явилися в грошовому обігу під час окупації російськими військами території Галичини, адже актуальність виготовлення підробок обігових монет в самій Росії була викликана також і монетною кризою.

Під час Першої Світової війни на території окупованими російськими військами Галичини набувають примусового курсу та поширення російські кредитні білети. В цей час також зафіксована фінансова диверсійна діяльність австрійського уряду проти Російської імперії, що була втілення у виготовлення та ввезенні до прифронтової зони та Галичини фальшивих 10 рублів зразка 1909 року [Орлик, Бойко-Гагарін, 2017, с. 143–164].

Висновок. Отже, ситуація з фальшуванням грошей в Австрійській та Австро-Угорській імперії мала свої особливості. Поширені в Австрійській імперії обігові монети також стають прототипами для фальсифікації, що зафіксовані в джерелах історичної

Галичини та Буковини. Наявність в Австрійській імперії в першій чв. XIX ст. популярності російської монети, яка також часто ставала прототипом для фальсифікації.

У середині XIX ст. через нестабільність австрійської валюти все сильніші позиції займали російські гроші. Через торгівлю у Бессарабії, але одночасно і заборону до вивезення російської золотої та срібної монети, створилась ситуація потрапляння фальсифікатів за їх прототипом на територію Буковини, що, згідно побутуючих у краї чуток, потрапляли до Росії через фінансову диверсію Англії та Франції ще з часів Кримської війни. Через монетний дефіцит в Австрії, російська та інша іноземна монета займала все сильніші позиції, а відповідно – частіше підроблялась, з'явилися навіть фальшиві наполеондори, виготовлені таємно фальшивомонетниками в м. Трієсті. Традиційними злочином проти грошової маси, що до періоду пізнього Нового часу прямо прирівнювався до фальшивомонетництва, було обпилювання монет різними способами.

Серед монет австрійської валюти з часу її появи, першими в якості прототипу фальшування було використано популярні гульденіві монети, але більшого обсягу фальшування зазнали розмінні дрібніші 10 та 20 крейцерів. Недовіру населення Буковини до російських грошей сприяло також завезення до Галичини суттєвої партії підробок різного номіналу з Англії, що розслідувалось на рівні Міністерства зовнішніх справ Австрії у 1868 р.

У 1860-ті рр. в якості прототипів для фальшування населенням Австро-Угорщини були використані і інші популярні срібні європейські монети, які потрапили через відміну заборони на їх ввіз – американські долари, швейцарські франки, іспанські сантими, італійські ліри та румунські леї.

Нову хвилю посилення впливу російських грошей у Буковині спричинив вихід з Німецького монетного союзу у 1866 р. У листопаді 1867 р. у м. Бродах затримано групу осіб, які займалась фальсифікацією російських кредитних білетів. Для більш ефективної протидії фальшивомонетництва та сприянню пошуку та затриманню підозрюваних, австрійська цензура строго заборонила та обмежила публікацію в газетній періодиці свідчень про хід слідства над фальшивомонетниками. Зважаючи на значну шкоду та широкий суспільний резонанс гучних справ щодо підробки та збуту грошей, найбільш гучні суди проводились за закритими дверима з обмеженим доступом до процесу сторонніх осіб, остерегаючись скандалу та бурхливої реакції спільноти.

З проведенням грошової реформи у 1892 р. та запровадженню кронної золотої монети, тенденції у фальшуванні змінилися. Хоча, ще наприкінці карбування монет дореформеного зразка, у 1892 р. затримано фальшувальників дореформених монет. Грошова реформа в Австро-Угорщині викликала і застосування шахраями такого роду обману довірливого населення, як видання старих монет за нові. Так, старі золоті монети номіналом 8 флоринів, шахраї намагались пустити в обіг в якості нових 20 кор. монет, адже дизайн їх досить схожий, а старі ¼

гульденові срібні монети – за нові 1 кор. Лінійку сфальсифікованих найпопулярніших монет кін. XIX ст. знаходимо також в матеріалах судових справ Галичини та Буковини, найпопулярнішими з яких були 20 гел., 5 та 1 кор. Часті випадки затримання фальсифікатів монет безпосередньо у м. Чернівцях та Львові дають змогу припустити не лише про спрямування фальшивомонетників на збут до міст, як до розвинутих торговельних центрів, а і локалізації в їх околицях виробництва фальсифікатів. Свідченнями цього можуть бути дві половини ливарної форми, виготовленої на межі XIX – XX ст. для фальсифікації грошей.

Для проведення офіційної державної експертизи виявлених підозрілих монет Міністерством фінансів Австро-Угорщини було запроваджено процедуру перевірки грошей на головному монетному дворі у Відні, в той час власнику монет тимчасово виписувалась квитанція, за якою в разі підтвердження автентичності грошей компенсувалась конфіскована сума. Після проведення експертизи, у відповідь на запит відправлявся експертний висновок, а самі підробки зберігались з наданням їм підконтрольного інвентарного номеру. Виведені з грошового обігу банкноти, за рішенням Австро-Угорського Банку у м. Відні, підлягали спаленню.

Маючи стабільний курс та високу якість австрійські гроші також були заманливими для фальшивомонетників за кордоном. Нами виявлено свідчення про факти підробки австро-угорських монет, виготовлені в Лондоні та Царстві Польському.

Технологічною відмінністю виготовлення підробок в Австро-Угорській та Російській імперіях є виготовлення фальшивих корон із сплаву «Британія»,

що має сірий відтінок та подібний до срібла. Дивно, що не знайшли свого відображення у підробці серед золотих обігових монет найпоширеніші – 10 та 20 кор. монети, відомими дослідникам лишилися лише золоті монети номіналом 4 дукати. Значно частіше в Австро-Угорщині ми знаходимо свідчення про виявлення та застереження щодо російських золотих монет. Можна припустити, що фальсифікати за прототипом російських золотих рублів виготовлялись в Австро-Угорщині через простіший дизайн та меншу кількість деталей малюнку російських монет. Не встояла перед фальшивомонетниками і банкнота найбільшого номіналу Австро-Угорського банку – 1000 кор., подібну підробку було конфісковано у м. Будієвичі у Чехії. Перша Світова війна докорінно змінила основні принципи грошового обігу, спричинивши до підробки головним чином монет з дорогоцінного металу. Так у ході війни вперше з'явилися підробки золотих та дуже цінних 100-кор. монет, виконаних з дешевого жовтого металу.

Нами також зафіксовано знахідки фальсифікатів за зразком російських імперських срібних та золотих монет. Можна припустити, що ці підробки з'явилися в грошовому обігу під час окупації російськими військами території Галичини, адже актуальність виготовлення підробок обігових монет в самій Росії була викликана також і монетною кризою.

Для підриву балансу у грошовій системі Російської імперії та окупованої нею території Галичини Австро-Угорщина вдалась до виготовлення та ввезення великих партій підроблених кредитних білетів 10 рублевого номіналу.

Список використаних джерел

Архівні матеріали

- Archiwum Głowne Aktow Dawnych (m. Warszawa), (AGAD). Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7695. Kurs a falszowanie monet. Vol. VI. (1835 – 1837), str. 122.
- Arhiva Națională a Republicii Moldova. (ARNM), фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів), опис 1, справа 54. Справа про звинувачення мешканця м. Кишиніва І. Цопоя у зберіганні австрійських фальшивих грошей. Рік 1819, арк. 1.
- Державний архів Волинської області (ДАВО), фонд 368. Володимирський міський магістрат, опис 1, справа 86. Про нелегальний друк фальшивих асигнацій у Бродях. Рік 1848, арк. 11–11 зв.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), фонд 721. Бургомістр м. Берегово, опис 4, справа 244. Донесення мешканця міста Папа Закеріяша про випадки спилування шахраями з золотих монет 1–2 грами. Рік 1850, арк. 1.
- Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО), фонд 225. Станіславська державна прокуратура, опис 1, справа 107. Звинувачувальне заключення по справі Гладуна Івана, звинувачуваного у підробці грошей. Рік 1908 – 1909, арк. 5–5 зв.
- Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО), фонд 225. Станіславська державна прокуратура, опис 1, справа 37. Справа про звинувачення Стефановича Кастана у підробці цінних паперів. Рік 1897, арк. 3.
- Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО), фонд. 501. Коломийський окружний суд, опис. 1, справа 561. Справа про звинуваченню Близнюк Ганни у підробці грошей. Рік 1912, арк. 7 зв.–8.
- Державний архів Львівської області (ДАЛО), фонд 350. Дирекція поліції у Львові, опис 1, справа 2626. Слідча справа на Ластера та Відмара Ейзика, звинувачених у підробці грошей. Рік 1899, арк. 4, 4 зв.
- Державний архів Херсонської області (ДАХО), фонд 7. Херсонська митна застава, опис 2, справа 43. Циркулярні канцелярії Міністерства Фінансів про надходження фальшивих білетів в касу, припис керівника Одеського митного округу про затримання осіб, що мають при собі фальшиві російські асигнації. Рік 1843, арк. 4–4 зв.
- Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), фонд 10. Секретна частина. Дирекція поліції. м. Чернівці, опис 1, справа 269. Рапорт службовця поліції Зейдера А. про розслідування факту фальсифікації грошових знаків. 1905 рік, арк. 1.
- Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), фонд 10. Секретна частина. Дирекція поліції. м. Чернівці, опис 1, справа 680. Переписка з монетним двором у м. Відень про вилучення фальшивих грошових знаків на Буковині. Рік 1910, арк. 1.
- Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), фонд 115. Крайовий суд Буковини. м. Чернівці, опис 3, справа 949. Справа про звинувачення служниці Семерча Катерини у підробці грошових монет. 1907 рік, арк. 7.
- Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), фонд 115. Крайовий суд Буковини. м. Чернівці, опис 3, справа 498. Справа про обвинування Фелікса Казимира Рудковського на інших у підробці грошових знаків. 1905 рік, арк. 2–3.

Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), фонд 115. Крайовий суд Буковини. м. Чернівці, опис 3, справа 1431. Про звинувачення мешканця громади Давидени Тоненки Михайла у фальсифікації грошових знаків. Рік 1909, арк. 1–1 зв.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК), фонд 317. Прокурор Київської судової палати, м. Київ, опис 1, справа 5885, арк. 20.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК), фонд 365. Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, опис 1, справа 30, арк. 49.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК), фонд 365. Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, опис 1, справа 195, арк. 64–65.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК), фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора, опис 820, справа 19. Про появу у Австрії великої кількості російських підроблених грошей. 1870 рік, арк. 6.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК), фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, опис 641, справа 2, ч. 1. Справа про донесення з різних місць та осіб про випадки, що трапились у Київській губернії. Рік 1911 – 1912, арк. 459 зв.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ), фонд 156. Вища державна прокуратура м. Львів, опис 1, справа 73. Донесення прокурорів про випадки підробки грошей в їх повітах. Рік 1872 – 1874, арк. 14.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ), фонд 156. Вища державна прокуратура м. Львів, опис 1, справа 131. Справа Бачинського Юзефа обвинуваченого у підробці грошей. Рік 1873 – 1874, арк. 73, 90.

Газети

1425 лет вязнице, *Діло*, Ч. 254, понеділок, 11 (23) падолиста, Львів, 1896, с. 3.

Арестованные поддельщики монет, *Галичанин*, Ч. 44, 25 февраля (9 марта), Львов, 1904, с. 3.

В процессе о подделку банкнотов, *Галичанин*, Ч. 56, пятница 12 (24) марта, Львов, 1893, с. 3.

Велику шайку фальшовников викрито в Парижі, *Діло*, Ч. 269, 29 падолиста (11 грудня), Львів, 1896, с. 2.

Доморощенный монетчик, *Галичанин*, Ч. 101, 8 (20) мая, Львов, 1896, с. 3.

Дробны вести, *Діло*, Ч. 172, 1 (13) серпня, Львів, 1896, с. 3.

Из Кишинева телеграфируют, *Труд*, № 63, 11 июня, Киев, 1882, с. 3.

Подделка 10 короновых банкнотов, *Галичанин*, Ч. 148, 4 (17) іюля, Львов, 1903, с. 3.

Подделка 10 короновых банкнотов, *Галичанин*, Ч. 148, 4 (17) іюля, Львов, 1903, с. 3.

Подделка австрийских банкнотов, *Галичанин*, Ч. 48, 3 (15) марта, Львов, 1893, с. 3.

Подделка банкнотов на ширшие размеры, *Галичанин*, Суббота, 21 февраля (6 марта) 1909 г. Львов, 1909, с. 3.

Подделка банкнотов, *Галичанин*, Ч. 40, 19 февраля (3 марта), Львов, 1897, с. 3.

Поддельные 10-гульденовой банкноты, *Галичанин*, Ч. 291, 25 декабря, Львов, 1898, с. 3.

Поддельные 10 гульденовой банкноты, *Галицкая Русь*, № 61, суббота, 14 (26) марта, Львов, 1892, с. 3.

Поддельные 10-геллеровки, *Галичанин*, Ч. 231, четверг, 12 (25) октября, Львов, 1900, с. 3.

Поддельный 10-гульденовый банкноты, *Галичанин*, Ч. 189, пятница, 24 августа (6 сентября), Львов, 1901, с. 3.

Поддельные 1-гульденовый банкноты, *Галицкая Русь*, № 220, среда, 30 сентября (12 октября), Львов, 1892, с. 3.

Поддельные банкноты, *Галицкая Русь*, Ч. 146, 1 (13) іюля, Львов, 1892, с. 3.

Поддельный полуимперялы, *Галичанин*, Ч. 101, 8 (20) мая, Львов, 1896, с. 3.

Поддельщик банкнотов, *Галицкая Русь*, Ч. 264, 21 ноября (3 декабря), Львов, 1892, с. 3.

Поддельщик грошей, *Галицкая Русь*, Ч. 197, 1 (13) сентября, Львов, 1892, с. 3.

Поддельщик монет, *Галицкая Русь*, № 133, 13 (25) іюня, Львов, 1892, с. 3.

Поддельщик монет, *Галицкая Русь*, № 210, пятница 18 (30) сентября, Львов, 1892, с. 3.

Поддельщик монет, *Галичанин*, Ч. 127, Львов, 1895, с. 3.

Поддельщик монет, *Галичанин*, Ч. 53, 7 (19) марта, Львов, 1895, с. 3.

Поддельщика монет арестовали, *Галичанин*, Ч. 184, 18 (31) августа, Львов, 1901, с. 3.

Поддельщики банкнотов, *Галицкая Русь*, № 29, 6 (18) февраля, Львов, 1892, с. 3.

Поддельщики банкнотов, *Галичанин*, № 289, 25 декабря (7 января), Львов, 1909, с. 5.

Поддельщики грошей, *Галицкая Русь*, Львов, 1892, Ч. 52, с. 3.

Поддельщики монет, *Галичанин*, Ч. 55, четверг, 11 (23) марта) 1893 г. Львов, 1893, с. 3.

Полиция в Ведне арестовала, *Галичанин*, Ч. 94, 28 апреля (11 мая), Львов, 1904, с. 1.

Против фальшовника банкнотов, *Дело*, Ч. 260, понедельник 18 (30) падолиста, Львов, 1896, с. 3.

Фабрика банкнотов, *Діло*, Ч. 129, понеділок, 12 (24) червня, Львів, 1895, с. 3.

Фальсификаты серебряных гульденов, *Галичанин*, Ч. 97, 3 (15) мая, Львов, 1895, с. 3.

Фальшивы короны, *Дело*, Ч. 199, 5 (17) вересня, Львов, 1895, с. 3.

Фальшивы монеты однорейнскови, *Батьківщина*, Число 42, дня 12 (24) жовтня, Львов, 1890, с. 527.

Фальшивы подроблены гульдены, *Дело*, Ч. 95, 1 (13) мая, Львов, 1895, с. 3.

Фальшивые банкноты, *Дело*, Ч. 260, понедельник 18 (30) падолиста, Львов, 1896, с. 3.

Фальшивые гроши, *Галицкая Русь*, № 77, 3 (15) апреля, Львов, 1892, с. 3.

Фальшивый короны, *Дело*, Ч. 177, среда 9 (21) серпня, Львов, 1895, с. 3.

Фальшовник грошей, *Дело*, Ч. 48, среда 1 (13) марта, Львов, 1895, с. 3.

Фальшовники грошей, *Діло*, Ч. 80, среда, 13 (25) цветня, Львів, 1895, с. 3.

Шайку поддельщиков 20-крейцеровок, *Галицкая Русь*, № 33, вторник, 10 (23) февраля, Львов, 1892, с. 4.

Шайку поддельщиков, *Галичанин*, Ч. 244, 29 октября (11 ноября), Львов, 1904, с. 3.

Як Лесь став фальшовником грошей, *Дело*, Ч. 262, 20 падолиста (2 грудня), Львов, 1896, с. 3.

Музейні колекції

Чернівецький обласний краєзнавчий музей, Російська імперія, Тогочасна підробка монети 20 коп. 1505 р. СПб АР. Інв. № НМ-1096 (С-127) / КН 4094.

Національний музей історії України, Австро-Угорська імперія, Галичина, товарна пломба із цифрою «3», Інв. № МДМ-1431-1344.

Література

Boiko-Gagarin, A., 2013, Some forgeries of the Leopold I Habsburg Kreuzer coins (1657 – 1705) found in Transcarpathia and Bucovina, *Studii si cercetari de numismatica*, (IV) XVI, Bucuresti, 2013, p. 191–194.

Budaj, M., Richtera L., Jankovich P., Zmrzly M., Masilko J., 2014. Dobove falzum uhorskeho anonymneho denara typu Huszar 167, *Denarius, Numizmaticky Casopis*, Cislo 4, Bratislava, s. 46–59.

Hunka, J., 2013. Nalez fenigov a ich uhorskych napodobenin z 13.-14. Storocia z oblasti Senec-Boldog, *Zbornik Slovenskeho narodneho musea*, CIV, Historia 50, Bratislava, p. 129–141.

Orlyk, V., 2016. *To the question of the identification of the Severin Banat with the symbols of the Teutonic Order*. The Third International Numismatics Congress «Royalty in Romania», Brasov, p. 87–91.

Sustek, Z., Tirpak, J., 2017. Falsovanie minci v 19. a na pociatku 20. storocia: zmeny technologie vyroby a zlozenia kovov, vyber nominalne, *Numizmatika*, № 27, Bratislava, s. 75–82.

Биткин, В., 2003. *Сводный каталог монет России*. Часть II (1740 – 1917), Киев: Юнона-Монета, с. 1024–1025.

Бойко-Гагарин, А., 2017. *Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени*, Киев: Украинская конфедерация журналистов, 560 с.

Бойко-Гагарин, А., 2015. Фальшивый венгерский талер 1580 года, *Нумизматика и Фалеристика*, № 1, с. 8.

Бойко-Гагарин, А., 2020. Інструменти для підробки монет Австро-Угорщини, *Нумизматика і фалеристика*, № 1, Київ, с. 15–17.

Бойко-Гагарин, А., 2020. Особливості лінгвістичної термінології щодо фальшивомонетників в Російській та Австро-Угорській імперії у XIX – поч. XX ст., *Етнічна історія народів Європи*, Випуск 60, Київ, с. 55–63. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.60.06

Огуй, О., 2008. *Монетні знахідки на Буковині. Системно-квантитативне зіставлення*, 2 Вид. Чернівці: «Рута», 256 с.

Огуй, О., 2004. Фальшиві монети в конвенційному обігу на Буковині (1774 – 1857), *Етнокультура у контексті світової історії*: Матеріали VI міжнародного наукового семінару «Черезовські читання», Чернівці, 20 березня 2004, Чернівці: Прут, с. 59–65.

Огуй, О., 2004. Фальшиві паперові гроші на Буковині XIX – XX ст., *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, Т. 1(17), Чернівці-Прут, с. 10–25.

Огуй, О., 2004. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронової валют на Буковині (на архівному матеріалі), Р. Ф. Кайндль і українська історична наука, Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 22-23 травня 2004 р., Ч. 2, Вишніця: Черемош, с. 73–79.

Орлик, В., 2015. Знахідки на Волині монет банату Северин із символікою Тевтонського ордену, *Актуальні проблеми нумизматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей III-ї міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, с. 46–47.

Орлик, В., 2007. Селянство України в фінансовій політиці імперій Романових і Габсбургів, *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, Вип.13, с. 83–86.

Орлик, С., Бойко-Гагарин, А., 2017. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни, *Український нумизматичний щорічник*, №1, Київ, с. 143–164.

Прохненко, І., 2016. Фальшивомонетна справа на Королівському замку Нялаб, III Міжнародна наукова конференція «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: проблеми їх збереження та використання», (Львів-Урич) 7–8 квітня 2016, Львів, с. 28–30.

Прохненко, І., Жиленко, М., 2017. Фальшиві монети Середнянського замку, *Український нумизматичний щорічник*, Київ – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький, Вип. 1, с. 86–97.

Прохненко, І., Жиленко, М., 2016. Розвиток фальшивомонетництва на землях Північно-Східної Угорщини у XV-XVI століттях (за матеріалами замків Закарпаття), *Науковий вісник Ужгородського університету, Серія: історія*, Ужгород, Вип. 1 (34), с. 7–20.

Сов'як, П., 2013. Бориславські «олов'яні монети» XIX ст. замітники реальних грошей, *Львівські нумизматичні записки*, № 10, Львів, с. 49–50.

Танашик, В., 2012. До питання про стан приватного колекціонування на Буковині у кінці XIX на початку XX століть. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, *Роль та місце музеїв у підвищенні туристичної привабливості регіонів*, Чернівці, 15 грудня 2011 р., Чернівці: Букрек, с. 235–238.

Танашик, В., 2013. Формування музейної колекції Чернівецького обласного краєзнавчого музею, *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції до 150-ї річниці заснування крайового музею в Чернівцях*. Чернівці, 15-16 травня 2013 р., Чернівці: Бекрек, с. 298–305.

Шуст, Р., 2009. *Нумизматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні*. Навч. пос. 2-ге вид., Київ: Знання, с. 234–235.

Каталоги аукціонів

Papiergeld & Notgeld, Sammlung Bazlik, Budapest, 2. Sonderauktion, Montag, 26 Mai 1997, Wien, 1997, Lot № 126, 100 Gulden 1858 (hamisitvany, falsifikat).

Papiergeld & Notgeld, Sammlung Bazlik, Budapest, 2. Sonderauktion, Montag, 26 Mai 1997, Wien, 1997, Lot № 124, 1 Gulden 1858 (hamisitvany, falsifikat).

Papiergeld & Notgeld, Sammlung Bazlik, Budapest, 2. Sonderauktion, Montag, 26 Mai 1997, Wien, 1997, Lot № 125, 10 Gulden 1858 (hamisitvany, falsifikat).

Papiergeld & Notgeld, Sammlung Bazlik, Budapest, 2. Sonderauktion, Montag, 26 Mai 1997, Wien, 1997, Lot № 126, 100 Gulden 1858 (hamisitvany, falsifikat).

Антик-салон «Дукат», Нумізматичний аукціон № 7, Лот 411, Імітація Австро-Угорського 4 дуката, 1905.

References

Archives

- Archiwum Głowne Aktow Dawnych w Warszawie*. [Central Archives of Historical Records in Warsaw]. Fund: Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych. [Governmental Commission for Internal Affairs], desc. 191, KRSW, case 7695. *Kurs a fałszowanie monet*. [The circulation of the counterfeit coins], vol. VI. (1835 – 1837), s. 122. (in Russian).
- Arhiva Națională a Republicii Moldova*. [The national archives of the Republic of Moldova], fund 38. Bessarabskyi oblasnyi karnyi sud (m. Kyshyniv). [Bessarabian Regional Criminal Court (Chisinau)], desc. 1, sprava 54. *Sprava pro zynuvachennia meshkantsia m. Kyshyniva I. Tsopoia u zberihanni avstriiskyykh falshyvykh hroshei*. [The case of accusation of a resident of Chisinau I. Tsopoy in possession of Austrian counterfeit money]. year 1819, s. 1. (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti* [The State Archives of Volyn Region], fund 368. Volodymyrskyi miskyi mahistrat [Vladimir city magistrate], desc. 1, case 86. *Pro nelegalnyi druk falshyvykh asyhnatsii u Brodakh*. [About illegal printing of fake banknotes in Brody]. year 1848, s. 11–11 rev. (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti* [State Archives of the Transcarpathian region], fund 721. Burhomistr m. Berehovo [Mayor of Berehovo], desc. 4, case 244. *Donesennia meshkantsia mista Papa Zakeriasha pro vypadky spyliuvannia shakhraiamy z zolotyykh monet 1–2 hramy* [Report of a resident of the city of Papa Zakerias about cases of swindling by fraudsters of gold coins 1-2 grams]. year 1850, s. 1. (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti* [State Archives of Ivano-Frankivsk region], fund 225. Stanislavska derzhavna prokuratura [Stanislav State Prosecutors Office], desc. 1, case 107. *Zynuvachuvalne zakliuchennia po spravi Hladuna Ivana, zynuvachuvanoho u pidrobtsti hroshei* [Indictment in the case of Gladun Ivan, accused of counterfeiting money]. year 1908 – 1909, s. 5–5 rev. (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti* [State Archives of Ivano-Frankivsk region], fund 225. Stanislavska derzhavna prokuratura [Stanislav State Prosecutors Office], desc. 1, case 37. *Sprava pro zynuvachennia Stefanovycha Kastona u pidrobtsti tsinnykh paperiv* [The case of Stefanovich Castons accusation of forgery of securities]. year 1897, s. 3. (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti* [State Archives of Ivano-Frankivsk region], fund. 501. Kolomyiskyi okruzhnyi sud [Kolomyia District Court], desc. 1, case 561. *Sprava po zynuvachenniu Blyzniuk Hanny u pidrobtsti hroshei* [The case against Anna Bliznyuk for counterfeiting money]. year 1912, s. 7 rev. – 8. (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti* [State Archives of Lviv Region], fund 350. Dyrektsiia politsii u Lvovi [Police Directorate in Lviv], desc. 1, case 2626. *Slidcha sprava na Lastera ta Vidmara Ezyka, zynuvachenykh u pidrobtsti hroshei* [Investigators are investigating Luster and Vidmar Eyzik, who are accused of counterfeiting money]. year 1899, s. 4, 4 rev. (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti* [State Archives of Kherson region], fund 7. Khersonska mytna zastava [Kherson customs post], desc. 2, case 43. *Tsykuliarii kantseliarii Ministerstva Finansiv pro nadkhozhdzhennia falshyvykh biletiv v kasu, prypys kerivnyka Odeskoho mytnoho okruhu pro zatrymannia osib, shcho maiut pry sobi falshyvi rosiiskii asyhnatsii* [Circulars of the Office of the Ministry of Finance on the receipt of fake credit bills at the cash office, the order of the head of the Odessa customs district on the detention of persons carrying fake Russian banknotes]. year 1843, s. 4–4 rev. (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti* [State Archives of Chernivtsi region], fund 10. Sekretna chastyna. Dyrektsiia politsii. m. Chernivtsi [Secret part. Police Directorate. Chernivtsi], desc. 1, case 269. *Raport sluzhbovtsia politsii Zeidera A. pro rozsliduvannia faktu falsyfikatsii hroshovykh znakov* [Report by police officer Seider A. on the investigation of the fact of counterfeiting banknotes]. year 1905, s. 1. (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti* [State Archives of Chernivtsi region], fund 10. Sekretna chastyna. Dyrektsiia politsii. m. Chernivtsi [Secret part. Police Directorate. Chernivtsi], desc. 1, case 680. *Perepyska z monetnym dvorom u m. Viden pro vyluchennia falshyvykh hroshovykh znakov na Bukovyni* [Correspondence with the Mint in Vienna on the seizure of counterfeit banknotes in Bukovina]. year 1910, s. 1. (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti* [State Archives of Chernivtsi region], fund 115. *Kraiovyi sud Bukovyny. m. Chernivtsi* [Bukovina Regional Court. Chernivtsi], desc. 3, case 949. *Sprava pro zynuvachennia sluzhnytsi Semercha Kateryny u pidrobtsti hroshovykh monet* [The case of accusation of Catherine Semerchs maid of counterfeiting money coins]. year 1907, s. 7. (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti* [State Archives of Chernivtsi region], fund 115. Kraiovyi sud Bukovyny. m. Chernivtsi [Bukovina Regional Court. Chernivtsi], desc. 3, case 498. *Sprava pro obvyuvachennia Feliksa Kazymyra Rudkovskoho na inshykh u pidrobtsti hroshovykh znakov* [The case of Felix Kazimir Rudkovsky being accused of counterfeiting others]. year 1905, s. 2–3. (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti* [State Archives of Chernivtsi region], fund 115. Kraiovyi sud Bukovyny. m. Chernivtsi [Bukovina Regional Court. Chernivtsi], desc. 3, case 1431. *Pro zynuvachennia meshkantsia hromady Davydeny Tonenky Mykhaila u falsyfikatsii hroshovykh znakov* [On the accusation of a resident of the community Davydana Tonenko Mykhailo in counterfeiting banknotes]. year 1909, s. 1–1 rev. (in Russian).
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv* [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv], fund 317. *Prokuror Kyivskoi sudovoi palaty, m. Kyiv* [Prosecutor of the Kyiv Judicial Chamber, Kyiv], desc. 1, case 5885, s. 20. (in Russian).
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv* [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv], fund 365. *Zhandarmski ustanovy tymchasovoho viiskovoho heneral-hubernatorstva Halychyny* [Gendarmerie institutions of the temporary military governor-general of Galicia], desc. 1, case 30, s. 49. (in Russian).
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv* [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv], fund 365. *Zhandarmski ustanovy tymchasovoho viiskovoho heneral-hubernatorstva Halychyny* [Gendarmerie institutions of the temporary military governor-general of Galicia], desc. 1, case 195, s. 64–65. (in Russian).
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv* [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv], fund 442. *Kantseliariia Kyivskoho viiskovoho, Podilskoho ta Volynskoho Heneral-Hubernatora* [Chancellery of the Kyiv Military, Podolsk and Volyn Governors-General], desc. 820, case 19. *Pro poiavu u Avstrii velykoi kilkosti rosiiskyykh pidroblenykh hroshei* [About the appearance in Austria of a large amount of Russian counterfeit money]. year 1870, s. 6. (in Russian).
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv* [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv], fund 442. *Kantseliariia Kyivskoho, Podilskoho ta Volynskoho heneral-hubernatora* [Office of the Governor-General of Kyiv, Podil and Volyn], desc. 641, case 2, ch. 1. *Sprava pro donesennia z riznykh mist ta osib pro vypadky, shcho trapylis u Kyivskii hubernii* [The case of

- reports from various places and people about incidents that occurred in the Kiev province]. year 1911 – 1912, s. 459 rev. (in Russian).
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv* [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv], fund 156. *Vyshcha derzhavna prokuratura m. Lviv* [Higher State Prosecutors Office of Lviv], desc. 1, case 73. *Donesennia prokuroriv pro vypadky pidrobky hroshei v yikh povitakh* [Reporting to prosecutors on cases of counterfeiting in their counties]. year 1872 – 1874, s. 14. (in Russian).
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv* [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv], fund 156. *Vyshcha derzhavna prokuratura m. Lviv* [Higher State Prosecutors Office of Lviv], desc. 1, case 131. *Sprava Bachynskoho Yuzefa obvynuvachenoho u pidrobtsi hroshei* [The case of Bachynsky Józef accused of counterfeiting money]. year 1873 – 1874, s. 73, 90. (in Russian).
- Newspapers
- 1425 let viaznytse [1425 years in jail], *Dilo* [The Business. The newspaper]. P. 254, Monday, 11 (23) November, Lviv, 1896, p. 3. (in Russian).
- Arestovannye poddelshchyky monet [Arrested counterfeiters], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 44, 25 February (9 March), Lviv, 1904, p. 3. (in Russian).
- V protsesse o poddelku banknotov [In the process of counterfeiting banknotes], *Halychanyn* [Galichanin. The newspaper], P. 56, Friday 12 (24) March, Lviv, 1893, p. 3. (in Russian).
- Velyku shaiku falshovnykov vykryto v Paryzhy [A large gang of counterfeiters was exposed in Paris], *Dilo* [The Business. The newspaper], P. 269, 29 November (11 December), Lviv, 1896, p. 2. (in Russian).
- Domoroshchennyi monetnyk [Homegrown coin changer], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 101, 8 (20) May, Lviv, 1896, p. 3. (in Russian).
- Drobny vesty [Small news], *Dilo* [The Business. The newspaper], P. 172, 1 (13) August, Lviv, 1896, p. 3. (in Russian).
- Yz Kyshyneva telehrafyruut [The telegraph from Chisinau], *Trud* [The Labor. The newspaper], № 63, 11 June, Kiev, 1882, p. 3. (in Russian).
- Poddelka 10 koronovykh banknotov [Counterfeit 10 corona Banknotes], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], p. 148, 4 (17) July, Lviv, 1903, p. 3. (in Russian).
- Poddelka 10 koronovykh banknotov [Counterfeit 10 corona Banknotes], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 148, 4 (17) July, Lviv, 1903, p. 3. (in Russian).
- Poddelka avstriyskykh banknotov [Counterfeiting Austrian banknotes], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 48, 3 (15) March, Lviv, 1893, p. 3. (in Russian).
- Poddelka banknotov na shyrshye razmery [Counterfeiting banknotes in a huge amount], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], Saturday, 21 February (6 March) 1909 h. Lviv, 1909, p. 3. (in Russian).
- Poddelka banknotov [Counterfeiting Banknotes], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 40, 19 February (3 March), Lviv, 1897, p. 3. (in Russian).
- Poddelnye 10-huldenovyi banknoty [Fake 10 guilder notes], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 291, 25 December, Lviv, 1898, p. 3. (in Russian).
- Poddelnyy 10 huldenovii banknoty [Counterfeit 10 gulden notes], *Halytskaia Rus* [The Galiczkaia Rus`. The newspaper], № 61, Saturday, 14 (26) March, Lviv, 1892, p. 3. (in Russian).
- Poddelnyy 10-hellerovky [Fake 10 heller coins], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 231, Thursday, 12 (25) October, Lviv, 1900, p. 3. (in Russian).
- Poddelnyi 10-huldenovyy banknoty [Fake 10 gulden notes], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 189, Friday, 24 August (6 September), Lviv, 1901, p. 3. (in Russian).
- Poddelnyy 1-huldenovyy banknoty [Fake 1- gulden notes], *Halytskaia Rus* [The Galiczkaia Rus`. The newspaper], № 220, Wednesday, 30 September (12 October), Lviv, 1892, p. 3. (in Russian).
- Poddelnyy banknoty [Counterfeit banknotes], *Halytskaia Rus* [The Galiczkaia Rus`. The newspaper], P. 146, 1 (13) July, Lviv, 1892, p. 3. (in Russian).
- Poddelnyy poluymperyaly [Fake semi-imperials], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 101, 8 (20) May, Lviv, 1896, p. 3. (in Russian).
- Poddelshchyk banknotov [Banknote counterfeiter], *Halytskaia Rus* [The Galiczkaia Rus`. The newspaper], P. 264, 21 November (3 December), Lviv, 1892, p. 3. (in Russian).
- Poddelshchyk hroshei [Counterfeiter of money], *Halytskaia Rus* [The Galiczkaia Rus`. The newspaper], P. 197, 1 (13) September, Lviv, 1892, p. 3. (in Russian).
- Poddelshchyk monet [Coin counterfeiter], *Halytskaia Rus* [The Galiczkaia Rus`. The newspaper], № 133, 13 (25) June, Lviv, 1892, p. 3. (in Russian).
- Poddelshchyk monet [Coin counterfeiter], *Halytskaia Rus* [The Galiczkaia Rus`. The newspaper], № 210, Friday 18 (30) September, Lviv, 1892, p. 3. (in Russian).
- Poddelshchyk monet [Coin counterfeiter], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 127, Lviv, 1895, p. 3. (in Russian).
- Poddelshchyk monet [Coin counterfeiter], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 53. 7 (19) March, Lviv, 1895, p. 3. (in Russian).
- Poddelshchyka monet arestovaly [The counterfeiter was arrested], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 184, 18 (31) August, Lviv, 1901, p. 3. (in Russian).
- Poddelshchyky banknotov [Banknote counterfeiters], *Halytskaia Rus* [The Galiczkaia Rus`. The newspaper], № 29, 6 (18) February, Lviv, 1892, p. 3. (in Russian).
- Poddelshchyky banknotov [Banknote counterfeiters], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], № 289, 25 December (7 January), Lviv, 1909, p. 5. (in Russian).
- Poddelshchyky hroshei [The money counterfeiters], *Halytskaia Rus* [The Galiczkaia Rus`. The newspaper], Lviv, 1892, P. 52, c. 3. (in Russian).
- Poddelshchyky monet [Coin counterfeiters], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 55, Thursday, 11 (23) March 1893. Lviv, 1893, p. 3. (in Russian).

- Polytsyia v Vedne arestovala [Police in Vienna arrested], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 94, 28 April (11 May), Lviv, 1904, p. 1. (in Russian).
- Protiv falshovnyka banknotov [Against a banknote counterfeiter], *Delo* [The Business. The newspaper], P. 260, Monday 18 (30) November, Lviv, 1896, p. 3. (in Russian).
- Fabryka banknotov [Banknote factory], *Dilo* [The Business. The newspaper], P. 129, Monday, 12 (24) June, Lviv, 1895, p. 3. (in Russian).
- Falsyfykaty serebrianykh huldenov [Counterfeits of silver guldens], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 97, 3 (15) May, Lviv, 1895, p. 3. (in Russian).
- Falshyvy korony [Fake coronas], *Delo* [The Business. The newspaper], P. 199, 5 (17) September, Lviv, 1895, p. 3. (in Russian).
- Falshyvy monety odnoreynskovy [Counterfeit Rein coins], *Batkvishchyna* [The Home. The newspaper], Numeric 42, day 12 (24) October, Lviv, 1890, p. 527. (in Russian).
- Falshyvy podroblyeny huldeny [Fake fake guldens], *Delo* [The Business. The newspaper], P. 95, 1 (13 May), Lviv, 1895, p. 3. (in Russian).
- Falshyvy banknoty [Counterfeit banknotes], *Delo* [The Business. The newspaper], P. 260, Monday 18 (30) November, Lviv, 1896, p. 3. (in Russian).
- Falshyvy hroshe [Counterfeit money], *Halyskaia Rus* [The Galiczkaia Rus'. The newspaper], № 77, 3 (15) April, Lviv, 1892, p. 3. (in Russian).
- Falshyvy korony [Fake coronas], *Delo* [The Business. The newspaper], P. 177, Wednesday 9 (21) August, Lviv, 1895, p. 3. (in Russian).
- Falshovnyk hroshei [Counterfeit money], *Delo* [The Business. The newspaper], P. 48, Wednesday 1 (13) March, Lviv, 1895, p. 3. (in Russian).
- Falshovnyky hroshei [Counterfeiters of money], *Dilo* [The Business. The newspaper], P. 80, Wednesday, 13 (25) April, Lviv, 1895, p. 3. (in Russian).
- Shaiku poddelshchykov 20-kreierovok [A gang of counterfeiters of 20 kreutzer], *Halyskaia Rus* [The Galiczkaia Rus'. The newspaper], № 33, Tuesday, 10 (23) February, Lviv, 1892, p. 4. (in Russian).
- Shaiku poddelshchykov [A gang of counterfeiters], *Halychanyn* [The Galichanin. The newspaper], P. 244, 29 October (11 November), Lviv, 1904, p. 3. (in Russian).
- Yak Les stav falshovnykom hroshei [How Les became a money counterfeiter], *Delo* [The Business. The newspaper], P. 262, 20 November (2 December), Lviv, 1896, p. 3. (in Russian).

Museum collection

- Chernivtsi Regional Local Lore Museum*, Russian Empire, then counterfeit coin 20 kopecks 1905. СПб АР. Inv. № HM-1096 (C-127) / KH 4094.
- National Museum of History of Ukraine*, Austro-Hungarian Empire, Galicia, commodity seal with the number «3», Inv. № МДМ-1431-1344.

Literature

- Bitkin, V. V., 2003. *Svodnyy katalog monet Rossii*. [The consolidated catalog of Russian coins. Part II (1740 – 1917)]. Chast' II (1740-1917), Kiev: *Junona-Moneta*, s 1024–1025. (in Russian).
- Boiko-Gagarin, A., 2013. *Some forgeries of the Leopold I Habsburg Kreutzer coins (1657-1705) found in Transcarpathia and Bucovina*. Studii si cercetari de numismatica. (IV) XVI, Bucuresti, pp. 191–194. (in English).
- Boiko-Haharin, A. S., 2020. *Osoblyvosti linhvistychnoi terminolohii shchodo falshyvomonetykiv v Rosiiskii ta Avstro-Uhorskii imperii u XIX – poch. XX st.* [Features of linguistic terminology regarding counterfeiters in the Russian and Austro-Hungarian Empire in the XIX – beginning. Twentieth century], *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 60, s. 55–63. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.60.06. (in Ukrainian).
- Boiko-Haharin, A. S., 2020. *Instrumenty dlia pidrobky monet Avstro-Uhorshchyny*. [The tools for counterfeiting of Austria-Hungary coins], *Numizmatyka i falerystyka*, 1, s. 15–17. (in Ukrainian).
- Bojko-Gagarin, A. S., 2015. *Fal'shivyy vengerskij taler 1580 goda*. [Fake Hungarian Thaler of 1580], *Numizmatika i Faleristika*, 1, s. 8. (in Russian).
- Bojko-Gagarin, A. S., 2017. *Fal'shivomonetnichestvo v Central'noj i Vostochnoj Evrope v jepohu Srednevekov'ja i rannego Novogo vremeni* [The coin counterfeiting in Central and Eastern Europe in the Middle age and early Modern time], Kiev: *Ukrainskaja konfederacija zhurnalystov*, 560 s. (in Russian).
- Budaj, M., Richter, L., Jankovich, P., Zmrzly, M., Masilko, J., 2014. *Dobove falzum uhorskeho anonymneho denara typu Huszar 167*. [Period forgery of the Hungarian anonymous denar type Huszar 167], *Denarius, Numizmaticky Casopis*, 4, s. 46–59. (in Slovak).
- Hunka, J., 2013. *Nalez fenigov a ich uhorskych napodobenin z 13.–14. Storočia z oblasti Senec-Boldog*. [Finding of the fenigs and their Hungarian imitations from the 13th-14th century from Senec-Boldog], *Zbornik Slovenskeho narodneho musea*. CIV, Historia 50, s. 129–141. (in Slovak).
- Ohui, O., 2004. *Falshyvi monety v konvenciinomu obihu na Bukovyni (1774 – 1857)*. [Counterfeit Coins in Conventional Circulation in Bukovina (1774 – 1857)]. *Etnokultura u konteksti svitovoi istorii*: Abstract of papers: *Cherezovskii chytannia*, Chernivtsi, 20 bereznia 2004., s. 59–65. (in Ukrainian).
- Ohui, O., 2008. *Monetni znakhidky na Bukovyni. Systemno-kvantyatyvne zistavlennia*. [Coin finds in Bukovina. System-quantitative comparison], Ed. 2, Chernivtsi: «Ruta», 256 s. (in Ukrainian).
- Ohui, O. D. (2004) *Falshuvannia monet u period Avstriiskoi ta Zolotoi koronovoi valiut na Bukovyni (na arkhivnomu material)*. [Counterfeiting of coins during the Austrian and Gold korona currencies in Bukovina (based on the archival material)]. Abstract of papers. R.F. Kaindl i ukrainska istorychna nauka. Materialy Mizhnarodnoho naukovo seminaru «Kaindlivskii chytannia», s. 73–79. (in Ukrainian).
- Ohui, O. D., 2004. *Falshyvi paperovi hroshe na Bukovyni XIX – XX st.* [Counterfeit paper money in Bukovina in the 19th – 20th centuries], *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkhleolohii y etnolohii*, t. 1 (17), s. 10–25. (in Ukrainian).

Orlyk, S. V., Boiko-Haharin, A. S., 2017. *Falshyvomonetnytsvo v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny* [Money counterfeiting in Ukraine during the WWI]. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk* [The Ukrainian Numismatic Annual], (1), s. 143–164. (in Ukrainian).

Orlyk, V., 2015. *Znakhidky na Volyni monet banatu Severyn iz symbolikoiu Tevtonskoho ordenu*. [The finds of the banat Severin coins with the signs of the Teutonic Order in Volynia]. *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky: tezy dopovidei III-i mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 5-6 lystopada 2015 r. Kirovohrad–Kyiv–Pereiaslav–Khmelnyskiy, 2015, s. 46–47. (in Ukrainian).

Orlyk, V., 2016. *To the question of the identification of the Severin Banat with the symbols of the Teutonic Order*. The Third International Numismatics Congress “Royalty in Romania”. Brasov, pp. 87–91. [in English]

Orlyk, V. M., 2007. *Selyanstvo Ukrayiny v fiskal'niy politytsi imperiy Romanovykh i Habsburhiv* [The peasantry of Ukraine in the fiscal policy of the Romanov and Habsburg empires], *Problemy istoryi Ukrayiny XIX-pochatku XX st.* - Problems of the History of Ukraine of XIX – beginning XX cc., 13, s. 83–86 (in Ukrainian).

Prokhnenko, I., Zhylenko, M., 2017. *Falshyvi monety Serednianskoho zamku*. [Counterfeit Coins of Srednyansky Castle], *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk*, 1, s. 86–97. (in Ukrainian).

Prokhnenko, I., Zhylenko, M. A., 2016. *Rozvytok falshyvomonetnytsva na zemliakh Pivnichno-Skhidnoi Uhorshchyny u XV-XVI stolittakh (za materialamy zamkiv Zakarpattia)*. [The development of counterfeiting on the lands of Northeast Hungary in the XV-XVI centuries (according to the materials of castles of Transcarpathia)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: istoriia*, 1 (34), s. 7–20. (in Ukrainian).

Prokhnenko, I., 2016. *Falshyvomonetna sprava na Korolivskomu zamku Nialab* [Counterfeit on the Nalab Royal Castle]. Abstract of papers: *Pamiatky Tustani v konteksti osvoinnia Karpat u doistorychnu dobu ta v serednovichchi; problemy yikh zbrezhennia ta vykorystannia*, s. 28–30. (in Ukrainian).

Shust, R. M., 2009. *Numizmatyka. Istorii hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini*. [Numismatics. History of monetary circulation and monetary affairs in Ukraine]. 2nd Ed., Kyiv: Znannia, s. 234–235. (in Ukrainian).

Soviak, P., 2013. *Boryslavski «oloviani monety» XIX st. zaminyky realnykh hroshei*. [Boryslav "tin coins" of the XIX century. real money substitutes], *Lvivski numizmatychni zapysky*, 10, s. 49–50. (in Ukrainian).

Sustek, Z., Tirpak, J., 2017. *Falsovanie minci v 19. a na pociatku 20. storocia: zmeny technologie vyroby a zlozenia kovov, vyber nominalne*. [Coin counterfeiting in the 19th and early 20th centuries: changes in the technology of production and composition of metals, select nominal], *Numizmatika*, 27, s. 75–82. (in Slovak).

Tanashyk, V., 2012. *Do pytannia pro stan pryvatnoho kolektsionuvannia na Bukovyni u kintsi XIX na pochatku XX stolit.* [On the state of private collecting in Bukovina at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries]. Abstract of papers: *Rol ta mistse muzeiv u pidvyshchenni turystychnoi pryvablyvosti rehioniv*. Chernivtsi, 15 hrudnia 2011 r., s. 235–238. (in Ukrainian).

Tanashyk, V., 2013. *Formuvannia muzeinoi kolektsii Chernivetskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*. [Formation of the museum collection of the Chernivtsi Regional Museum]. Abstract of papers: *Materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii do 150-yi richnytsi zasnuvannia kraiovoho muzeiu v Chernivtsiakh*. Chernivtsi, 15–16 travnia 2013 r., s. 298–305. (in Ukrainian).

Auction catalogs

Papiergeld & Notgeld, Sammlung Bazlik, Budapest, 2. Sonderauktion, Montag, 26 Mai 1997, Wien, 1997, Lot № 126, 100 Gulden 1858 (hamisitvany, falsifikat). (in German).

Papiergeld & Notgeld, Sammlung Bazlik, Budapest, 2. Sonderauktion, Montag, 26 Mai 1997, Wien, 1997, Lot № 124, 1 Gulden 1858 (hamisitvany, falsifikat). (in German).

Papiergeld & Notgeld, Sammlung Bazlik, Budapest, 2. Sonderauktion, Montag, 26 Mai 1997, Wien, 1997, Lot № 125, 10 Gulden 1858 (hamisitvany, falsifikat). (in German).

Papiergeld & Notgeld, Sammlung Bazlik, Budapest, 2. Sonderauktion, Montag, 26 Mai 1997, Wien, 1997, Lot № 126, 100 Gulden 1858 (hamisitvany, falsifikat). (in German).

Anty`k-salon «Dukat», Numizmaty`chny`j aukcion № 7, Lot 411, Imitaciya Avstro-Ugors`kogo 4 dukata, 1905 [Antique salon "Ducat", Numismatic auction № 7, Lot 411, Imitation of the Austro-Hungarian 4 ducats, 1905] (in Ukrainian).

SUMMARY

THE FALSIFICATION OF COINS AND BANKNOTETLES IN THE AUSTRO-UGARIAN EMPIRE ACCORDING TO THE UKRAINIAN SOURCES

Andrii Boiko-Haharin

PhD, head of the sector of the treasure work problems,
National museum of Ukrainian history

The situation with counterfeiting money in the Austrian and Austro-Hungarian empire had its specialties. Common circulation coins in the empire also become prototypes for counterfeiting, that are recorded in the sources of historical Galicia and Bukovina. In the first quarter of the XIX century in the Austrian Empire was the popularity of the Russian coin that has caused as well their falsification. Due to the Austrian monetary deficit, the Russian and other foreign coins have become more often been forged. Among the Austrian currency coins, the popular gulden coins were the first to be used as a prototype for counterfeiting as well as 10 and 20 kreutzer also become the subject of counterfeiting. In the 1860s, US dollars, Swiss francs, Spanish santimes, Italian lire and Romanian lei were also used as prototypes for counterfeiting in Austro-Hungaria. A new wave of increasing influence of Russian money in Bukovina caused withdrawal from the German Monetary Union in 1866. With the monetary reform in 1892 and the introduction

of the gold coin, trends in counterfeiting have changed. Although even after 1892 the counterfeiting of the pre-reform coins was detained. Monetary reform in Austria-Hungary has also prompted the use of fraudsters of this kind of deceit of the trusting population, as issuing old coins for new ones. The line of counterfeit most popular coins in the XIX century we also find in the archival case files of Galicia and Bukovina, the most popular of which were 20 heller, 5 and 1 corona. Frequent cases of counterfeit coins detention directly in Chernivtsi and Lviv suggest that there were centers of counterfeiting. To carry out an official state examination of doubtful coins identified by the Ministry of Finance of Austria-Hungary, and procedures for checking money at the main mint in Vienna were introduced. With steady exchange rates and high quality, Austrian money was also tempting for counterfeiters abroad. We have found records of counterfeiting of Austro-Hungarian coins made in London and the Kingdom of Poland. The technological difference between manufacturing counterfeits in Austro-Hungarian and Russian empires was in the manufacture of fake corona made of alloy named "Britain", similar gray to silver. We do not find any data on the counterfeiting of gold circulating coins of 10 and 20 corona, but only the gold coins of 4 ducats are known to the researchers. The First World War fundamentally changed the basic principles of monetary circulation, leading to the counterfeiting coins made of precious metal. Thus, during the war, for the first time, fakes of gold and a very valuable 100 corona coin appeared. To undermine the balance in the monetary system of the Russian Empire and its occupied territory of Galicia, Austria-Hungary resorted to producing and importing large batches of counterfeit credit cards of 10 rubles.

Keywords: money circulation, Austro-Hungary, Bukovina, Galicia, counterfeiting, archival sources, museum collections, Galicia periodical newspaper, monetary reform of 1892, World War I.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Російська імперія, тогочасна підробка 1 руб. зразка 1822 р. Знахідка: Львівська обл., Бродівський р-н., с. Берлин. Розмір 35,78 мм, вага 16,87 г. Приватна колекція (м. Київ).

Рис. 2. Підробка 1 гульдену зразка 1858 р. Аукціон Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazilik.

Рис. 3. Підробка 10 гульденів зразка 1858 р. Аукціон Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik.

Рис. 4. Фальшиві 20 кр. зразка 1809 р. Знайдені в околицях м. Чернівці. Приватна колекція м. Київ. Розмір 33,33 / 33,35 мм. Вага 10,7 г.

Рис. 5. Підробка 100 гульденів зразка 1858 р. Аукціон Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik. Погашений шляхом нанесення закреслення у вигляді перетинаючих ліній.

Рис. 6. Фальшиві 20 кр. зразка 1870 р., знайдені неподалік с. Россоша, Хмельницького р-ну, Хмельницької обл. Приватна колекція (м. Київ).

Рис. 7. Фальшиві пів долара США зразка 1854 р., виявлені в Словаччині.

Рис. 8. Тогочасні підробки французьких монет 1860-х рр. зі знахідок Словаччини.

Рис. 9. Австро-Угорщина, Галичина, товарна пломба кін. XIX ст. Колекція НМІУ.

Рис. 10. Підробки післяреформенних коронових монет.

Рис. 11. Половина ливарної форми для підробки 10 гел. Львівська обл., 1900-ті рр.

Рис. 12. Половина ливарної форми для підробки 1 кор. Чернівецька обл., 1900-ті рр.

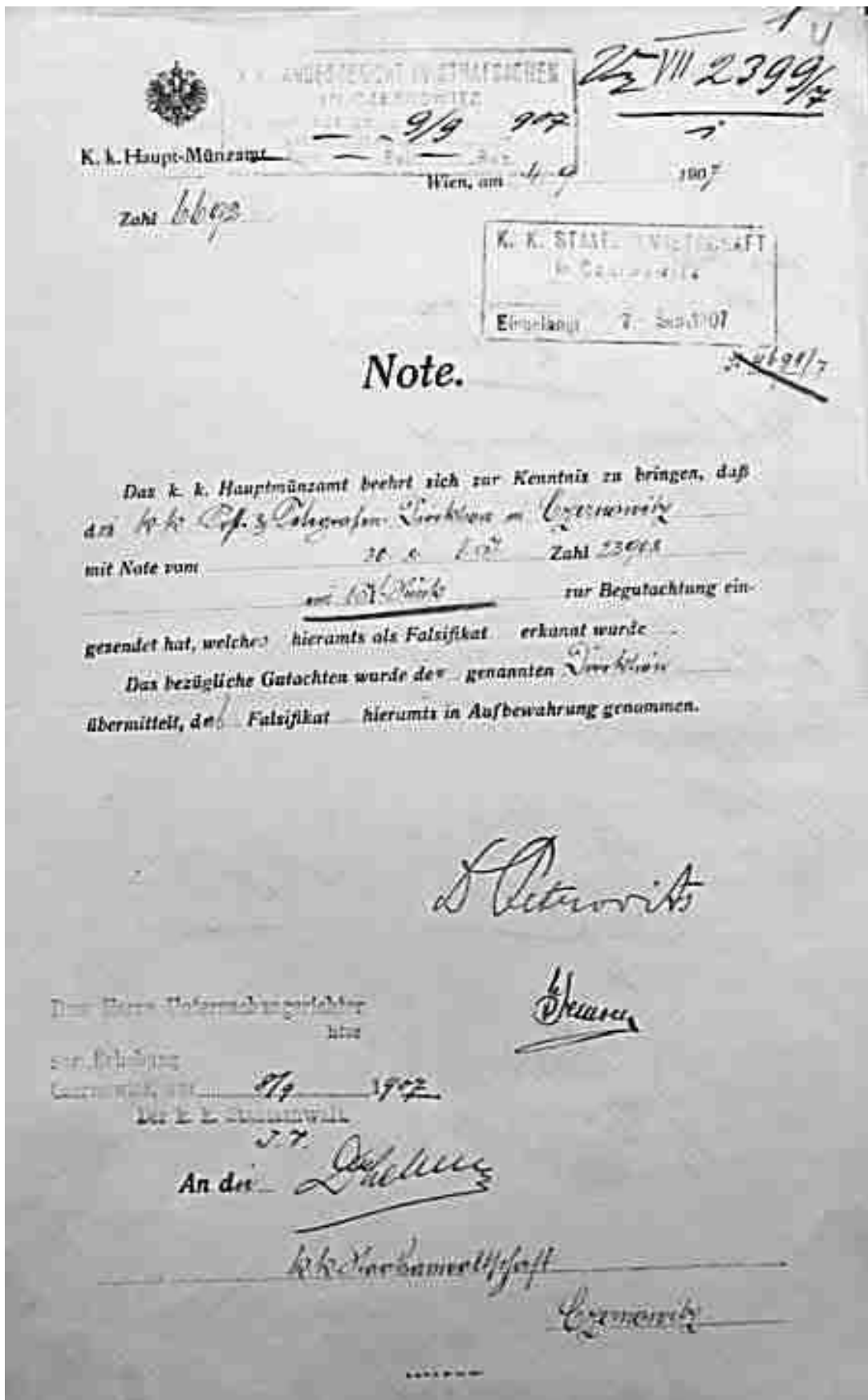

Рис. 13. Експертний висновок Головного монетного двору Австро-Угорщини у м. Відні щодо фальшивості наданої на експертизу монети.

Рис. 14. Австро-Угорщина, фальшиві 20 гел. австрійського типу (без року).

Рис. 15. Російська імперія, тогочасна підробка 20 коп. зразка 1905 р. Фонди ЧОКМ.

Рис. 16. Російська імперія, тогочасна підробка за прототипом рубля зразка 1897 р. Знахідка: Львівська обл. Розмір 33,19 мм, вага 16,51 г. Приватна колекція, м. Київ.

Рис. 17. Російська імперія, тогочасна підробка за прототипом 10 руб. зразка 1899 р. Знахідка: Івано-Франківська обл. Приватна колекція, м. Київ.
Розмір частини із зображенням аверсу 22,20 мм, вага 2,11 г
Розмір частини із зображенням реверсу 22,78 мм, вага 2,08 г

ЧИСЛОВИЙ ВИМІР «ПРАВДИ»: ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ У ПОЛІТИЦІ ТА ГОЛОДОМОРНИХ СТУДІЯХ

Кравченко Євген Олександрович

магістр історії, аспірант історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Email: krava.eugene@gmail.com

Researcher ID: L-7131-2018

<http://orcid.org/0000-0001-9735-4144>

Стаття присвячена аналізу історіографії демографічних втрат України від Голодомору 1932 – 1933 рр. та її взаємозв'язку з історичною політикою держави. З'ясовано особливості побутування цієї чи іншої цифри втрат у публічному дискурсі. Вивчено приклади політизації теми демографічних втрат частиною української історіографії. Розкрито ключові чинники та причини відсутності консенсусу щодо єдиного числа втрат серед вітчизняних дослідників. Серед причин виділено методологічний та джерельний аспекти. Автором висвітлено публічні заходи та шпальти інформаційних ресурсів, що стосувалися демографічних втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр. На сторінках статті значна суспільна увага до теми втрат пояснюється прагненням перегляду частиною історіографії встановленої демографією цифри втрат. Автором розглядаються ключові етапи формування історичної політики держави щодо смертності в Україні під час Голодомору 1932 – 1933 рр. Висвітлено особливості залучення того чи іншого числа демографічних втрат у виступах перших осіб держави протягом 2000-х – 2010 х рр. Окрім суто наукових дискусій у статті присутній аналіз маніпуляцій і політичних спекуляцій з даної теми. Проаналізовано присутність теми демографічних втрат у юридичній кваліфікації Голодомору 1932 – 1933 рр. як геноциду українського народу. Наголошено на «зручності» для політичних кіл використання того чи іншого числа втрат. Під час дослідження автором використано історичний, логічний, діахронічний та спеціальний історіографічний методи. Розглянуто «війни чисел» на основі подібних кейсів історіографії інших країн. Визначено роль демографічних втрат для спроби здійснення правосуддя перехідного періоду, характерного для постгеноцидних суспільств. На сторінках статті встановлено, що політизована риторика на кшталт соціального конструкту «правди» набагато важливіша для апологетів числа 7 – 10 мільйонів втрат, ніж наукова методологія та сприйняття позиції опонента.

Ключові слова: Голодомор, демографічні втрати, історична політика, історіографія

Постановка проблеми. У середовищі вітчизняного політикуму, на сторінках спеціальних та науково-публіцистичних праць періодично постає проблема демографічних втрат населення України від Голодомору 1932 – 1933 рр. Демографія трагедії стала одним із ключових кейсів не тільки суто наукових досліджень, а й своєрідним способом меморіалізації. У текстах різних політичних заяв, виступах перших осіб держави простежуються використання доволі широкого діапазону кількості демографічних втрат. Тема активно політизується частиною історіографії, яка активно намагається переглянути встановлену провідною демографічною інституцією країни. Тому дискурс демографічних втрат населення України від Голодомору 1932 – 1933 рр. стосується не лише наукових розвідок, а і публічного простору з його гучними заявами на шпальтах інформаційних ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Широкий перелік спеціальних наукових праць можна умовно поділити на декілька груп: по-перше, дослідження практик політики пам'яті української держави та пов'язану з ними історіографію; по-друге, виявлення масштабів колективної (чи культурної) травми, спричиненої Голодомором 1932 – 1933 рр. Історіографічний напрям даної роботи зумовлює поділ історіографії за рівнями. До першого належать праці київського професора Володимира Сергійчука,

співробітників Інституту демографії і соціальних досліджень імені М. В. Птухи Наталі Левчук, Олександра Гладуна і т. д. Другий рівень, тобто історіографію історіографії, представлено розвідками київських істориків Станіслава Кульчицького і Геннадія Єфіменка, Георгія Касьянова, політолога Олександра Палія, вищезгаданих демографів Олександра Палія та Наталі Левчук. Слід зазначити, що згідно мети дослідження значним масивом джерел стали різні інформаційні ресурси

Мета і цілі статті. Метою розвідки є аналіз розробки проблеми демографічних втрат населення радянської України від Голодомору 1932 – 1933 рр. у науковому та суспільно-політичному дискурсах. З мети органічно випливають цілі статті: виявити діапазон демографічних втрат, що побутує в історіографії; встановити причини відсутності консенсусу щодо єдиного числа втрат; визначити зв'язок теми з історичною політикою держави; розглянути наукові і публічні дискусії з приводу кількості демографічних втрат; знайти причини значної політизації теми та приклади подібних дискусій у постгеноцидних суспільствах.

Виклад основного матеріалу. Для початку слід розглянути погляд історико-демографічної науки на цифру втрат від одного з найбільших злочинів сталінського режиму. Коло ключових дослідників та праць з цієї теми є доволі широким. Наукова

розробка теми почалась з 1940-х рр., проте більш детальне вивчення мало місце протягом 1990-х – 2000-х рр. У цілому науковці виокремлюють доволі

широкий діапазон демографічних втрат, який подано у таблиці, складеній демографом Олександром Гладуном:

Таблиця 1. Демографічні втрати населення УРСР у 1930-х рр. за матеріалами історіографії (за Олександром Гладуном) [Гладун, Дискусія].

Автор	Рік публікації	Період	Втрати через надсмертність (млн осіб)
Сосновий С.	1942	1932–1933	4,8
Кубійович В.	1949	1932–1933	2,5
Конквест Р.	1986	1930–1937	5,0
Пирожков С., Перковський А.	1989	1927–1938	4,0
Кульчицький С.	1989	1932–1933	3,5
Рудницький О.	1990	1932–1934	3,8
Віткрофт С.	2001	1932–1933	3,0–3,5
Месле Ф., Валлен Ж. та співавтори	2002	1927–1938	2,6
Максудов С.	2010	1927–1938	3,7
Рудницький О. та співавтори	2015	1932–1934	3,9

Розходження щодо визначення динаміки кількості населення УРСР у 1930-х рр. дослідниками частково пояснюються насамперед різними системами обрахунку та їх ставленням до ступеня вірогідності статистичних джерел того періоду. Серед останніх більшість дослідників виокремлюють дві основні групи: 1) дані всесоюзних переписів; 2) матеріали поточної статистики населення. Практика коригування довоєнних всесоюзних переписів населення полягає у проведенні поправки на недооблік у молодших групах статеві-вікової піраміди, з'ясуванні кількості приписаного спецконтингенту до населення кожної республіки, а також у знаходженні фальсифікації даних щодо населення СРСР за переписом 1939 р.

Поточний облік населення з 1934 р. (підпорядкування органів ЗАГС наркомату внутрішніх справ) не отримував належної математичної обробки, а в деяких регіонах України система обліку взагалі була дестабілізована внаслідок Голодомору. До вказаних проблем обрахунку втрат додаються врахування поправок на міграційний рух, кількість ненароджених у результаті підвищеної смертності, різні хронологічні межі досліджень тощо.

Започаткування спеціального обчислення демографічних втрат населення України від Голодомору 1932 – 1933 рр. припало на кінець 1980-х рр. [Кульчицький, Дискусійні аспекти]. До «архівної революції» питання щодо рівня демографічних втрат активно мусувалось і частково досліджувалось у середовищі діаспорної історіографії. Остання користувалася переважно розрахунками професора С. Соснового, що датувались 1940-ми рр. За даними харківського дослідника, станом на 1939 р. Україна втратила 7 521 тис. осіб [Кульчицький, 2013, с. 42]. При цьому слід наголосити, що український політикум протягом 1990-х – початку 2000-х рр. активно використовував ці кількісні дані. Ще у 1993 р. віцепрем'єр-міністр М. Жулинський озвучував у своїй доповіді цифри втрат від голоду – прямі (4,8 млн осіб) і непрямі (7,5 млн осіб) [Кульчицький, 2013, с. 44]. З

приводу цього відомий сучасний український історик С. Кульчицький у 2008 р. наголосив: офіційні представники України невмотивовано керуються оцінками, які фігурували у виданнях української діаспори [Кульчицький, Дискусійні аспекти]. Проте відстежити всі конкретні й іноді досить гучні заяви провідних українських політиків про цифри втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр. у той час доволі складно.

Значно активізувалася тема демографічних втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр. в інформаційному просторі України за часів президенства Віктора Ющенка. Саме за його каденції відбувається меморіалізація трагедії. Паралельно, за свідченням київського дослідника Віталія Огієнка, в суспільстві поширюється дискурс про культурну травму Голодомору, що активно підтримується науковими студіями про трагедію [Огієнко, 2016, с. 2]. У цей час відбувається наукове та суспільне обговорення правового статусу Голодомору, загострюється питання про сталінський геноцид українського народу. Суто демографічний ракурс теми все більшою мірою переходить до праць, написаних не спеціалістами-істориками, а саме до Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Наприклад, С. Кульчицький зазначав, що міжнародна конференція, що відбулася у Києві 25–26 вересня 2008 р., поставила крапку в багаторічній дискусії щодо кількості жертв Голодомору. Цей інститут зі значною достовірністю, на думку вітчизняного історика, розрахував прямі втрати цифрою у 3,4 млн. осіб в кордонах УСРР 1933 р. [Кульчицький, Дискусійні аспекти]. Паралельно, за свідченням вітчизняного історика Георгія Касьянова, під впливом практик тодішньої влади в офіційному дискурсі держави починає закріплюватись вже відомий числовий імператив у 7 млн жертв [Касьянов, 2010, с. 193].

На кінець каденції третього президента України припадає складний процес офіційного засудження творців Голодомору. У травні 2009 року Служба

безпеки України за зверненням виконуючого обов'язки голови Інституту національної пам'яті Ігоря Юхновського, кількох депутатів та громадських діячів порушила кримінальну справу за фактом здійснення посадовими особами геноциду в Україні у 1932–1933 рр. [Постанова]. Наслідком кримінального процесу стала постанова Апеляційного суду міста Київ про засудження тодішнього керівництва держави за фактом вчинення геноциду української національної групи, тобто штучного створення життєвих умов, розрахованих на її часткове фізичне знищення. У матеріалах справи містився висновок судової науково-демографічної експертизи Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи від 30 листопада 2009 року про 3 млн. 941 тис. загиблих від Голодомору 1932 – 1933 рр. [Постанова]. До цих даних науковці врахували кількість ненароджених внаслідок трагедії, отримавши число в 10 млн. 63 тис. осіб за міжпереписний період протягом 1926 – 1939 рр. [Постанова].

Технологія вирахування категорії ненароджених у демографії – складний математичний процес, що включає в себе всі вищезазвані проблеми вирахування втрат. Про кількість ненароджених у рішенні суду навіть не згадувалось, називались лише прямі втрати від Голодомору. Проте число в 10 млн стало значним інформаційним приводом. Тодішній голова СБУ Валентин Наливайченко публічно заявив про саме таку кількість загиблих від Голодомору, внаслідок чого шпальти ЗМІ виходили з такими заголовками: «Остаточні втрати України від Голодомору – 10 млн. 63 тис. особи» [Остаточні], «Втрати України через Голодомор – 10 мільйонів осіб» [Втрати], «Загальні втрати від Голодомору 1932–33 рр становлять 10 мільйонів 63 тисячі осіб, з яких 91,2%, — це українці» [Загальні втрати] тощо. Подібні назви вказують на важливість таких чисел для інформаційного середовища разом з судовим визнанням фактів геноциду проти українського народу.

Значна публічна дискусія, пов'язана з кількістю демографічних втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр. відбулась нещодавно. У жовтні 2016 року міжнародна науково-практична конференція «Голодомор 1932 – 1933 років: втрати української нації» в Києві прийняла резолюцію, яка поставила під сумнів розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. Учасники форуму вирішили, що дослідження цієї установи є незавершеними й потребують змін у сторону до вирахування 7 – 10 млн загиблих [Міжнародна науково-практична конференція]. Резолюція навіть передбачала звернення до Міністерства освіти і науки України з проханням переглянути частину програми ЗНО про демографічні втрати від Голодомору 1932 – 1933 рр. Учасниками конференції стали генеральний директор Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» Олеся Стасюк, київський історик Володимир Сергійчук, співробітниця вищезгаданого музею Юлія Коцур, президент Фондації Голодомору-геноциду Микола Кочерга та інші українські зарубіжні дослідники. Про результати цієї конференції сповіщали різні українські видання, а їхні заголовки мали риторику спонукання збільшення числа втрат від

Голодомору 1932 – 1933 рр. Категоричність рішень конференції викликала широку наукову дискусію, яка не обійшла своєю увагою й значну частину засобів масової інформації. На нашу думку, вона увібрала в себе не тільки науковий, а й значний політичний підтекст.

Одним із перших на звіт-резюме конференції відгукнувся київський дослідник Геннадій Єфіменко у промовистій статті «Старий міф краще нових двох? Про деякі нові аргументи щодо 7–10 мільйонних втрат українців від Голодомору» на електронному ресурсі «Historians in ua». Дослідник звернув увагу на некоректність твердження про «доведеність» числа у 7 млн загиблих, визначення учасниками конференції місцевих переписів як всесоюзних, використання статистичних джерел, укладачі яких самі звертали увагу на неточність даних. Також Г. Єфіменком було поставлено декілька питань про визнання перепису 1937 р. сфальсифікованим та про доволі значну кількість ідеологічних фразеологізмів у звіт-резюме [Єфіменко, Старий міф]. У листопаді 2016 р. результати конференції прокоментував дослідник політики пам'яті про Голодомор 1932 – 1933 рр. Г. Касьянов. На думку історика, число у 7 млн загиблих є політично заангажованим і сягає корінням діаспорної історіографії часів «холодної війни», а подібні резолюції більше нагадують радянську гонку «за показниками», ніж результати тривалої наукової розвідки [Історик Касьянов].

Не забарилися з відповіддю і співробітники Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, чий розрахунок так гучно ставили під сумнів учасниками конференції. Доктор економічних наук Наталя Левчук на шпальтах видання «ZN,UA» звернула увагу на цифру 7 млн загиблих як на сталий атрибут колективної свідомості, а будь-які сумніви щодо її науковості засуджуються як вияв антиукраїнської позиції [Левчук]. На самій же конференції, як засвідчила демографиня, не було жодного фахівця з науки народонаселення. З-поміж інших проблем апологетів семимільйонного числа загиблих Н. Левчук виокремила такі: включення до загальної кількості жертв Голодомору тих, хто помер через природні чинники; використання джерел, які самі ж учасники конференції називають сфальсифікованими; відсутність критерія повноти використовуваних статистичних даних тощо. Дискусію про кількість втрат від Голодомору дослідниця називає «найгарячішою точкою зіткнення» в просторі української колективної пам'яті [Левчук].

Останні роки наслідки проведеної конференції побутують в інформаційному просторі України. 9 січня 2018 р. ВГО «Меморіал» імені Василя Стуса спільно з Національним музеєм «Меморіал жертв Голодомору» провели прес-конференцію на тему «Реальна оцінка демографічних втрат УСРР у 1932 – 1933 роках (за офіційними документами українських архівів)». В ній брали участь вже згадані М. Кочерга, В. Сергійчук, О. Стасюк, а також голова Асоціації дослідників Голодомору Василь Марочко, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» Володимир Василенко. У заявах учасників лунали твердження про небажання значного кола

істориків та демографів «визнати» число у 7 млн загиблих від Голодомору в Україні та 3 млн українців, загиблих поза її межами [Реліз]. Причини такого явища вбачалися у побоюваннях дискредитації російськими пропагандистами української науки. Окрім того, М. Кочерга виразив стурбованість відсутністю «єдиної державної політики з приводу демографічних втрат», а В. Сергійчук звернув увагу на значну кількість неврахованих Інститутом демографії та соціальних досліджень жертв-утікачів від Голодомору, розстріляних на кордоні тощо [Реліз]. У публічній відповіді на цю резолюцію фахівець-демограф зі згаданої вище інституції Олександр Гладун в інтерв'ю «Радіо Свобода» заявив, що історики, які відстоюють більшу цифру, спираються на «окремі документи» і не користуються коректною демографічною методологією [Жертви]. Про політизованість цієї дискусії також свідчить політолог Олександр Палій, який вважає сперечання навколо числа втрат взагалі вигідним для Росії у її сучасному конфлікті з Україною [Жертви].

Дискусії навколо конференції та її резолюції з подальшою актуалізацією демографічних втрат у соціально-політичному дискурсі стали однією з причин скликання наукових дебатів з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні. Організаторами виступили провідні вітчизняні інституції напрямку Holodomor studies: вже згаданий Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, Інститут історії України НАН України, Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору (HREC in Ukraine). Проведенню дебатів також сприяли Український інститут національної пам'яті, Науково-освітній консорціум з вивчення Голодомору (HREC) при Канадському інституті українських студій та Український науковий інститут Гарвардського університету. Захід відбувся 13 вересня 2018 року, що пов'язувалося з сумним ювілеєм – 85 річниця трагедії. Учасників дебатів умовно можна розподілити на два табори: апологети цифри у 3,9 млн демографічних втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр. (переважно співробітники демографічного інституту) та прихильники її збільшення до 7-10 мільйонів (головний спікер професор Володимир Сергійчук).

Окрім термінологічної та джерелознавчої проблематики учасники дебатів обговорювали один з найбільш дискусійних аспектів Holodomor studies – кількість демографічних втрат і пов'язані з ними ідеологічні нашарування. По-перше, в процесі обговорення виявилось значне розходження у методології апологетів того чи іншого числа втрат. Так співробітники Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи Наталя Левчук та Олександр Гладун детально розкрили інструментарій обрахунку: коригування статистики, побудова статовікових пірамід та їх прогнозування в залежності від числа втрат, розподіл втрат на прямі (в результаті смертності) та непрямі (внаслідок дефіциту народжуваності), відновлення міграційного руху населення тощо [Гладун, Левчук Матеріали]. На протиположності демографам Володимир Сергійчук протягом свого дослідження він користувався:

аналізом первинних документів, співставленням. «Я аналізую документи з усіх боків і роблю корекцію якщо треба. Тоді називаю цифри, які потрібні на основі аналізу всього комплексу джерел.» [Сергійчук, Матеріали].

Важливість наукових дебатів з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні важко переоцінити. Це був перший публічний науковий захід з можливістю дискусії двох дослідницьких поглядів на демографічні втрати. Його учасники повною мірою репрезентували демографічний кейс Holodomor studies: історики, демографи, медики та соціальні дослідники намагалися представити свій погляд на проблему втрат. Проведення дебатів мало знизити політичний градус дискусії та повернути принцип науковості до важливого для суспільно-політичного простору питання. Незважаючи на захід, прихильники 7-10 млн демографічних втрат продовжують відстоювати таку цифру і приголомшувати суспільство гучними заявами. Так у листопаді 2018 р. відбулась презентація книги професора Василя Марочка «Енциклопедія Голодомору», де автор вказує що «проста арифметична дія засвідчує втрату 7,7 млн від 1932 до 1937 року» [В Україні]. Наступного року учасник дебатів В. Сергійчук на шпальтах видання «Голос України» виступив з неправомірною критикою міжнародного наукового симпозіуму «Епоха Голодомору у мовній та концептуальній картинах світу». Наголошуючи на неактуальності озвучених на заході доповідей, історик знову повернувся до теми втрат [Сергійчук, Про кулінарні].

В черговий раз на «розрахунки» В. Сергійчука звернув увагу інший учасник дебатів Геннадій Єфіменко:

«У червні 2019 В. Сергійчук продемонстрував своє невміння у виконанні інших математичних дій – додаванні та обрахуванні відсотків. Так, він спочатку неправильно порахував загальну кількість померлих у Таращанському районі у 1933 році, а потім – вже незалежно від цього – ще й помилився у підрахунках того, на скільки процентів збільшилася смертність у 1933 в порівнянні з 1931... Тепер порівняємо дані В. Сергійчука по Таращанському району із середніми по Україні за підрахунками демографів. Бачимо несподіваний, з огляду на критичне ставлення В. Сергійчука до розрахунків демографів, результат: в обох випадках – і в рецензованій статті, і навіть у статті 2018 року вказані істориком цифри втрат істотно менші від зазначених його опонентами!» [Єфіменко, Прорахунки].

Це лише деякі сторінки сучасної «війни чисел» у контексті демографічних втрат України від Голодомору 1932 – 1933 рр. Повний виклад розбіжностей та публічних дискусій з цього приводу заслуговує більш детального монографічного дослідження. Проте в рамках розвідки можна спробувати надати аналіз такої важливості історико-демографічного дискурсу втрат від Голодомору в сучасному медійному і політичному просторі. Пов'язати охарактеризовані вище дискусії з напрямком «memory studies» доволі непросто, адже числа не завжди відбивають той чи інший політичний

наратив. Проте разом зі статистичними даними завжди є риторика і фразеологія. По-перше, слід вказати, що «війна чисел» характерна не лише для вітчизняної історіографії. Так відомий польський історик Роберт Траба, відмічає «магію великих чисел» у польсько-німецькому дискурсі про «вигнаних» в часи Другої світової війни [Траба, Другий бік]. По-друге, до конкретного аналізу використання кількості демографічних втрат як до політичного наративу зверталися небагато дослідників.

Наприкінці 2000-х рр. виходить монографічне дослідження Г. Касьянова «Danse macabre: Голод 1932 – 1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті — початок 2000-х)», яка досить всебічно торкається проблеми висвітлення Голодомору 1932 – 1933 рр. в історико-політичному просторі України. В одному з підрозділів роботи проведено детальний аналіз «три у цифри». Г. Касьянов у документах міністерства закордонних справ знайшов найбільшу кількість втрат, що побутувала у вітчизняному політикумі – 14 млн осіб [Касьянов, 2010, с. 193]. Найбільш прийнятними цифрами для публічного простору ним називається діапазон у 7 – 10 млн. Підтекст подібних «розрахунків», на думку Г. Касьянова, сховано у порівнянні втрат від Голодомору з загиблими від Голокосту [Касьянов, 2010, с. 193]. Подібну думку вчений підкреслив у 2016 р., коли давав власний коментар з приводу вищезгаданої конференції [Історик Касьянов]. До аналізу дискусій з приводу демографічних втрат Г. Касьянов повернувся у нещодавно опублікованій монографії «Розрита могила: Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні)». Історик звернув увагу не тільки на часто політизовану риторичну апологетів цифри у 7–10 мільйонів втрат, а і на радянську практику подібних жонгливань числами за принципом «виконаємо і перевиконаємо» [Касьянов, 2019, с. 224]. Знаний дослідник трагедії українського селянства 1932 – 1933 рр. С. Кульчицький окрім того відмітив «користь» маніпуляцій числами для політиків, коли залежно від цілей обиралась менша або більша кількість жертв [Кульчицький, 2013, с. 37]. Тобто дослідники проблеми постійно звертають увагу на політизацію демографічних втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр., коли цифри є підтвердженням тієї чи іншої політики пам'яті.

Протягом 2010-х років слід відмітити відсутність значних змін державної історичної політики у сфері залучення того чи іншого числа втрат до практик меморіалізації Голодомору 1932 – 1933 рр. Так у пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору)» від 28 листопада 2017 року наголошується, що за даними дослідників «сукупні демографічні втрати внаслідок Голодомору становлять понад 10 мільйонів людей» [Пояснювальна записка]. Проте в публічних виступах перших осіб держави конкретна кількість втрат змінилась «мільйонами». Таку риторичку можна простежити у виступах п'ятого президента Петра Порошенка [Порошенко] та Голови Верховної Ради України VIII скликання Андрія

Парубія [Виступ Голови]. Можна зробити припущення, що частина історіографії демографічних втрат політизується без гучних заяв українських політиків.

Висновки. Проаналізований матеріал дозволяє зробити такі висновки. По-перше, використання демографічних втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр. як своєрідного політичного наративу розпочалося з утвердження незалежності України. По-друге, в часи президентства Віктора Ющенка у публіцистичному просторі сформувалась теза про 7–10 мільйонів загиблих, яка згодом увійшла до «доказової бази» сталінського геноциду українського народу. При цьому те, що ця цифра складалась не тільки з прямих втрат, а й донарахування ще й кількості ненароджених, газетні шпальти згадують зрідка. По-третє, протягом 2000 х рр. відбулася інституалізація досліджень демографічних втрат від Голодомору 1932 – 1933 рр. у рамках діяльності колективу Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. По-четверте, протягом останніх років в інформаційному просторі відбулась значна «війна чисел», пов'язана з діяльністю цілої плеяди організацій та істориків у напрямку зміни встановленої цим інститутом загальної кількості загиблих українців протягом 1932 – 1933 рр. Одна зі сторін застосовує доволі політизовані судження, звертаючись до пошуку іноземних впливів на науковців (діаспорної історіографії, Російської Федерації) та дуже категоричні звороти у власних аргументах. Опоненти ж намагаються звести дискусію до більш наукового рівня і вказують на фрагментарність використаних джерел, відсутність розкриття або ж використання демографічної методології тощо. По-п'яте, деякими фахівцями з теми Голодомору 1932 – 1933 рр. вже були описані ознаки «числових воєн»: від «зручності» числового діапазону втрат для політиків до намагання перевищити число жертв найвідомішого геноциду – Голокосту.

Зазначені вище пункти можна пов'язати з динамікою історичної пам'яті про Голодомор 1932 – 1933 рр. На нашу думку, актуалізація демографічних втрат йшла поряд з прагненням юридичного визнання трагедії геноцидом – так зване «transition justice» (правосуддя перехідного періоду). Аналогічний процес, за свідченням київського дослідника В. Огієнка, відбувся у контексті судових процесів, пов'язаних з Голокостом наприкінці 1940-х – на початку 1960-х рр. (Нюрнберзький трибунал, суд над Ейхманом) [Огієнко, 2016, с. 2]. Для перехідного правосуддя центральним поняттям стала «правда». Зарубіжна дослідниця С. Баклі-Зістель вважає її головним соціально сконструйованим доказом злочинів проти людства [Баклі-Зістель]. На нашу думку, проблемні кейси, а іноді навіть своєрідний ревізіонізм щодо кількості втрат єврейського народу під час Другої світової війни розпочалися якраз після юридичного закріплення трагедії і загального числа жертв. Слід згадати лише француза Поля Расіньє, який протягом 1960-х рр. намагався боротися з «міфом про шість мільйонів загиблих євреїв» [Кох, Полян, 2008, с. 25]. Українська ситуація дещо відрізняється від європейських реалій після Нюрнберзького трибуналу.

Демографічні втрати від Голодомору 1932 – 1933 рр., розраховані Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи увійшли у якості доказу до судового процесу над ініціаторами соціалістичних перетворень на селі. Хоча в публічному просторі більше згадувалась цифра втрат разом з непрямыми втратами (7 – 10 мільйонів осіб). Чи не стала нещодавня дискусія вираженням дій деяких істориків у напрямку зміни встановленого «канону» історико-демографічного дискурсу Голодомору 1932 – 1933 рр., подібною ревізійності числа жертв Голокосту деякими європейськими істориками? Тільки по відношенню до трагедії українського народу від дослідницьких і політичних кіл вимагають більшого числа втрат,

шукаючи в якості підтвердження цього нерепрезентативні й мало вірогідні джерела. Такі докази розширюються політизованими аргументами про впливи діаспорної історіографії, побоювання реакції з боку Росії і дорікання про недостатність певних цифр для міжнародного визнання Голодомору геноцидом. Відбувається пошук нової «правди» для завершення етапу перехідного правосуддя. Так у науці складається певний аффірмативний простір, що разом з громадськими організаціями розширює числовий діапазон втрат на фоні незавершеності міжнародного закріплення Голодомору як геноциду та складної зовнішньополітичної ситуації для України.

Список використаних джерел

- Buckley-Zistel, S., Narrative truths: On the construction of the past in truth commissions. [Online]. Доступно: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/r32526.pdf>. (дата звернення: 25.03.2020).
- В Україні вийшла енциклопедія Голодомору, яку збирали 30 років. [Online]. Доступно: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2578244-v-ukraini-vijsla-enciklopedia-golodomoru-aku-zbirali-30-rokiv.html> (дата звернення: 13.03.2020).
- Втрати України через Голодомор – 10 мільйонів осіб. [Online]. Доступно: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/15/4619784/> (дата звернення: 21.03.2020).
- Гладун, О., Дискусія в Україні щодо втрат населення внаслідок Голодомору: наука чи ідеологія?: Виступ на Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми дослідження Голодомору у XXI ст.: цифри, джерела, висновки». [Online]. Доступно: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0013962.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0 (дата звернення: 20.03.2020).
- Гладун, О., Левчук, Н., Матеріали виступів. Дебати з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932 – 1933 (м. Київ, 2018, 13 вересня). [Online]. Доступно: <https://www.facebook.com/hrec.ukraine/videos/386594445318448/> (дата звернення: 13.02.2020).
- Сфіменко, Г., «Старий міф краще нових двох? Про деякі нові аргументи щодо 7-10 мільйонних втрат українців від Голодомору». [Online] Available at: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2024-henadii-yefimenko-staryi-mif-krashche-novykh-dvokh-pro-deiaki-novi-arhumenty-shchodo-7-10-milionnykh-vtrat-ukraintsiv-vid-holodomoru> (дата звернення: 13.02.2020).
- Сфіменко, Г., Прорахунки у розрахунках або як Володимир Сергійчук власні твердження спростував. [Online]. Available at: http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2648-gennadij-efimenko-prorakhunki-u-rozrakhunkakh-abo-yak-volodimir-sergijchuk-vlasni-tverdzhennya-sprostuvav?fbclid=iwar09bzubb7-wtjwmnnetygonwf574yskxuzrgyosi-pteb5c_kfne2bhbb64 (дата звернення: 12.12.2019).
- Жертви Голодомору: 4 мільйони – чи понад 7? [Online]. Доступно: <https://www.Radiosvoboda.org/a/28965541.html> (дата звернення: 4.03.2020).
- Загальні втрати від Голодомору 1932–33 рр становлять 10 мільйонів 63 тисячі осіб, з яких 91,2%, — це українці. [Online]. Доступно: <https://www.ar25.org/article/zagalni-vtraty-vid-golodomoru-1932-33-rr-stanovlyat-10-milyoniv-63-tysyach-osib-z-yaakyh-912> (дата звернення: 15.02.2020).
- Історик Касьянов: Гнусно пересматривать цифры умерших от Голодомора. [Online]. Доступно: <https://rian.com.ua/interview/20161127/1019083515.html> (дата звернення: 18.02.2020).
- Касьянов, Г., 2010. *Danse macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)*, Київ: Ін-т історії України НАН України; Наш час, 271 с.
- Касьянов, Г., 2019. *Розрита могила: Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні)*, Харків: Фоліо, 298 с.
- Кох, А., Полян, П. сост., 2008. *Отрицание отрицания, или Битва под Аушвицем. Дебаты о демографии и геополитике Холокоста*, Москва: Три квадрата, 194 с.
- Кульчицький, С., 2013. Український Голодомор: оцінка втрат. *Краєзнавство*, 4, с. 37–54.
- Кульчицький, С., Дискусійні аспекти українського Голодомору. [Online]. Доступно: <http://forumn.kiev.ua/2008-10-77/77-05.htm> (дата звернення: 14.03.2020).
- Левчук, Л., Кількість втрат від Голодомору: наука чи ідеологія? [Online]. Доступно: <https://dt.ua/HISTORY/kilkist-vtrat-vid-golodomoru-nauka-chi-ideologiya-.html> (дата звернення: 5.02.2020).
- Міжнародна науково-практична конференція «Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації». [Online]. Доступно: <http://memorialholodomor.org.ua/science/conferences/mizhnarodn-naukovo-praktichna-konferenciya-golodomor-1932-1933-rokiv-vtrati-ukrainskoi-nacii/> (дата звернення: 16.02.2020).
- Огієнко, В., 2016. Історична травма та динаміка пам'яті про Голодомор, Голокост і ГУЛАГ в авторитарних, перехідних і демократичних суспільствах, *Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах»*, с. 2–8.
- Остаточні втрати України від Голодомору – 10 млн. 63 тис. особи. [Online]. Доступно: <https://www.unian.ua/society/311976-ostatocni-vtrati-ukrajini-vid-golodomoru-10-mln-63-tis-osib.html> (дата звернення: 20.03.2020).
- Порошенко у роковини Голодомору: Маємо зберегти Україну. [Online]. Доступно: <https://portal.rada.gov.ua/news/Topnovyna/164947.html> (дата звернення: 20.03.2020).
- Постанова апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках. [Online]. Доступно: <http://khp.org/index.php?id=1265039604>. (дата звернення: 12.05.2020).

Пояснювальна записка до проекту закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору)». [Online]. Доступно: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GI00851A.html (дата звернення: 15.03.2020).

Реальна оцінка демографічних втрат УСРР у 1932 – 1933 роках (за офіційними документами українських архівів). Реліз прес-конференції від 9.01.2018. [Online]. Доступно: <https://www.facebook.com/memorial.ukraine/posts/1709887625728150> (дата звернення: 17.01.2020).

Сергійчук, В., Матеріали виступу. Дебати з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932 – 1933 (м. Київ, 2018, 13 вересня). [Online]. Доступно: <https://www.facebook.com/hrec.ukraine/videos/328679974719496/> (дата звернення: 14.02.2020).

Сергійчук, В., Про кулінарні смаки радянського кіно замість серйозної розмови про велику трагедію українства. [Online]. Доступно: http://www.golos.com.ua/article/318597?fbclid=IwAR26nAtUvZKHPocxkIcf1uPJdenqBQPVLECYjxja411y9Jp1mm_IYe1YnE (дата звернення: 14.12.2019).

Траба, Р., Другий бік пам'яті. Історичні досвіди та їх пам'ятання в Центрально-Східній Європі. [Online]. Доступно: http://uamoderna.com/images/archiv/15/3_UM_15_Polityk_aPamiaty_Traba.pdf (дата звернення: 13.03.2020).

References

Buckley-Zistel, S., Narrative truths: On the construction of the past in truth commissions. [Online]. Available at: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/r32526.pdf> [Accessed March 23, 2020]. (in English).

Ghladun, O., Dyskusija v Ukrajinі shhodo vtrat naselennja vnaslidok Gholodomoru: nauka chy ideologija?: Vystup na Mizhnarodnij naukovo-praktychnij konferenciji «Problemy doslidzhennja Gholodomoru u KhKhI st.: cyfry, dzhherela, vysnovky» [Discussion in Ukraine on Holodomor Population Losses: Science or Ideology? Speech at the International Scientific and Practical Conference «Problems of Holodomor Research in the 21st Century: Figures, Sources, Conclusions»]. [Online]. Available at: http://resource.history.org.ua/cgibin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0013962.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0 [Accessed March 20, 2020]. (in Ukrainian).

Ghladun, O., Levchuk, N., Materialy vystupiv. Debaty z istorychnykh ta demografichnykh pytanj vysvitlennja Gholodomoru 1932 – 1933 (m. Kyjiv, 2018, 13 veresnja) [Speeches. Debate on the historical and demographic issues of the coverage of the Holodomor 1932 – 1933 (Kyiv, 2018, September 13)]. [Online]. Available at: <https://www.facebook.com/hrec.ukraine/videos/386594445318448/> [Accessed February 13, 2020]. (in Ukrainian).

IstoriK Kas'janov: Gnusno peresmatrivat' cifry umershih ot Golodomora. [Historian Kasyanov: It is disgusting to reconsider the numbers of the dead from the Holodomor]. [Online]. Available at: <https://rian.com.ua/interview/20161127/1019083515.html> [Accessed February 18, 2020]. (in Russian).

Jefimenko, Gh., Prorakhunky u rozrakhunkakh abo jak Volodymyr Serghijchuk vlasni tverdzhennja sprostav. [Estimates in calculations or as Volodymyr Serhiyчук denied his claims]. [Online]. Available at: http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2648-gennadij-efimenko-prorakhunki-u-rozrakhunkakh-abo-yak-volodimir-serghijchuk-vlasni-tverdzhennja-sprostav?fbclid=iwar09bzubb7-wtjwmnetygonwf574yskxuzrgyosi-pteb5c_kfne2bbh64 [Accessed December 12, 2019]. (in Ukrainian).

Jefimenko, Gh., Staryj mif krashhe novykh dvokh? Pro dejaki novi arghumenty shhodo 7-10 miljonnykh vtrat ukrajinciv vid Gholodomoru. [Old myth is better than new two? On Some New Arguments About 7-10 Million Losses of Ukrainians from the Holodomor]. [Online]. Available at: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2024-henadii-yefimenko-staryi-mif-krashche-novykh-dvokh-pro-deiaki-novi-arhumenty-shhodo-7-10-milionnykh-vtrat-ukrajinciv-vid-holodomoru> [Accessed February 13, 2020]. (in Ukrainian).

Kas'janov, Gh., 2010. *Danse macabre: gholod 1932 – 1933 rokiv u polityci, masovij svidomosti ta istorioghrafiji (1980-ti – pochatok 2000-ky)* [Danse macabre: Famine of 1932 – 1933 in Politics, Mass Consciousness and Historiography (1980s - early 2000s)], Kyiv: In-t istoriji Ukrajinj NAN Ukrajinj; Nash chas, 271 p. (in Ukrainian).

Kas'janov, Gh., 2019. *Rozryta moghyla: Gholod 1932-1933 rokiv u polityci, pam'jati ta istoriji (1980-ti – 2000-ni)* [Torn Tomb: The Hunger of 1932 – 1933 in Politics, Memory, and History (1980s – 2000s)]. Kharkiv: Folio, 298 p. (in Ukrainian).

Koh, A., Poljan, P. comp., 2008. *Otricanie otricanija, ili Bitva pod Aushvicem. Debaty o demografii i geopolitike Holokosta* [Denial of negation, or the Battle of Auschwitz. Debate on the demography and geopolitics of the Holocaust], Moskva: Tri kvadrata, 194 p. (in Russian).

Kuljchyc'kyj, S., 2013. *Ukrajins'kyj Gholodomor: ocinka vtrat* [The Ukrainian Holodomor: Estimation of Losses. Local History], Krajeznavstvo, 4, p. 37–54. (in Ukrainian).

Kuljchyc'kyj, S., Diskusijni aspekti ukrains'kogo Golodomoru. [Discussion Aspects of the Ukrainian Holodomor]. [Online]. Available at: <http://forumn.kiev.ua/2008-10-77/77-05.htm> [Accessed March 14, 2020]. (in Ukrainian).

Levchuk, L., Kil'kist' vtrat vid Golodomoru: nauka chi ideologija? [The amount of casualties from the Holodomor: science or ideology?]. [Online]. Available at: https://dt.ua/HISTORY/kilkist-vtrat-vid-golodomoru-nauka-chi-ideologiya_.html [Accessed February 5, 2020]. (in Ukrainian).

Mizhnarodna naukovo-praktychna konferencija «Gholodomor 1932 – 1933 rokiv: vtraty ukrajins'koji naciji» [International scientific-practical conference «Holodomor 1932 – 1933: loss of the Ukrainian nation»]. [Online]. Available at: <http://memorialholodomor.org.ua/science/conferences/mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferenciya-golodomor-1932-1933-rokiv-vtraty-ukrainskoi-nacii/> [Accessed February 16, 2020]. (in Ukrainian).

Oghijenko, V., 2016. Istorychna travma ta dynamika pam'jati pro Gholodomor, Gholokost i GhULAGh v avtorytarnykh, perekhidnykh i demokratychnykh suspiljstvakh. Materialy III Vseukrajins'koji naukovo-praktychnoji konferenciji «Polityka pam'jati v teoretychnomu ta praktychnomu vymirakh» [Historical trauma and memory dynamics of the Holodomor, the Holocaust and the Gulag in authoritarian, transitional and democratic societies. Proceedings of the Third All-Ukrainian Scientific-Practical Conference "Memory Policy in Theoretical and Practical Dimensions"], P. 2-8 (in Ukrainian).

Ostatochni vtraty Ukrajinj vid Gholodomoru – 10 mln. 63 tys. osoby [Ukraine's final loss from the Holodomor is 10 million 63 thousand people]. [Online]. Available at: <https://www.unian.ua/society/311976-ostatochni-vtraty-ukrajini-vid-golodomoru-10-mln-63-tis-osib.html> [Accessed March 20, 2020]. (in Ukrainian).

Pojasnuvaljna zapyska do proektu zakonu Ukrajinj «Pro vnesennja zmin do dejaknykh zakonodavchykh aktiv Ukrajinj shhodo kryminalnoji vidpovidalnosti za zaperechennja Gholodomoru» [Explanatory Note to the Draft Law of Ukraine «On Amendments

to Certain Legislative Acts of Ukraine (on Criminal Liability for Holodomor Denial»)]. [Online]. Available at: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GI00851A.html [Accessed March 15, 2020]. (in Ukrainian).

Poroshenko u rokovyny Gholodomoru: Majemo zberehity Ukrajinu [Poroshenko on the anniversary of the Holodomor: We must save Ukraine]. [Online]. Available at: <https://iportal.rada.gov.ua/news/Top-novyna/164947.html> [Accessed March 20, 2020]. (in Ukrainian).

Postanova apeljacionogo sudu m. Kieva u kriminal'nij spravi za faktom vchinennja genocidu v Ukraïni v 1932 – 1933 rokakh [The decision of the Court of Appeal of Kyiv in the criminal case on the commission of genocide in Ukraine in 1932 – 1933]. [Online]. Available at: <http://khp.gov.ua/index.php?id=1265039604>. [Accessed April 12, 2020]. (in Ukrainian).

Realjna ocinka demografichnykh vtrat USRR u 1932 – 1933 rokakh (za oficijnymy dokumentamy ukrajinsjkykh arkhiviv). Reliz pres-konferenciji vid 9.01.2018 [Real estimation of demographic losses of the USSR in 1932 – 1933 (according to official documents of the Ukrainian archives)]. [Online]. Available at: <https://www.facebook.com/memorial.ukraine/posts/1709887625728150> [Accessed January 17, 2020]. (in Ukrainian).

Serghijchuk, V., Materialy vystupu. Debaty z istorychnykh ta demografichnykh pytanj vysvitlennja Gholodomoru 1932 – 1933 (m. Kyjiv, 2018, 13 veresnja) [Speech materials. Debate on the historical and demographic issues of the coverage of the Holodomor of 1932 – 1933 (Kyiv, 2018, September 13)]. [Online]. Available at: <https://www.facebook.com/hrec.ukraine/videos/328679974719496/> [Accessed February 14, 2020]. (in Ukrainian).

Serghijchuk, V., Pro kulinarni smaky radjansjkogho kino zamistj serjoznoji rozmovy pro velyku tragediju ukrajinstva [The culinary tastes of Soviet cinema instead of serious talk about the great tragedy of Ukrainian]. [Online]. Available at: http://www.golos.com.ua/article/318597?fbclid=IwAR26nAtUvZKHPocxclKf1uPJdenqBQPVLECYjxja41ly9Jp1mnm_IMe1YnE [Accessed December 14, 2019]. (in Ukrainian).

Traba, R., Drugyj bik pam'jati». Istorychni dosvidy ta jikh pam'jatannja v Centraljno-Skhidnij Evropi [The Other Side of Memory ». Historical experiences and their memories in Central and Eastern Europe]. [Online]. Available at: http://uamoderna.com/images/archiv/15/3_UM_15_PolitykaPamiaty_Traba.pdf [Accessed March 13, 2020]. (in Ukrainian).

V Ukraïni vyjshla encyklopedija Gholodomoru, jaku zbyraly 30 rokiv [The Holodomor encyclopedia was published in Ukraine and has been collected for 30 years]. [Online]. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2578244-v-ukraini-vijsla-encyklopedia-golodomoru-aku-zbirali-30-rokiv.html> [Accessed March 13, 2020]. (in Ukrainian).

Vtraty Ukraïny cherez Gholodomor – 10 miljioniv osib [Ukraine's losses through the Holodomor – 10 million people]. [Online]. Available at: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/15/4619784/> [Accessed March 21, 2020]. (in Ukrainian).

Zagalni vtraty vid Gholodomoru 1932–33 rr stanovljatj 10 miljioniv 63 tysjachi osib, z jakykh 91,2%, — ce ukrajinci. [The total casualties from the 1932–33 Holodomor amount to 10 million 63 thousand people, of whom 91.2% are Ukrainians.]. [Online]. Available at: <https://www.ar25.org/article/zagalni-vtraty-vid-golodomoru-1932-33-rr-stanovlyat-10-milyoniv-63-tysjachi-osib-z-yakyh-912> [Accessed February 15, 2020]. (in Ukrainian).

Zherty Gholodomoru: 4 miljiony – chy ponad 7? [Holodomor victims: 4 million - more than 7?]. [Online]. Available at: <https://www.Radiosvoboda.org/a/28965541.html> [Accessed March 4, 2020]. (in Ukrainian).

SUMMARY

NUMERIC DIMENSION «TRUTH»: POPULATION LOSSES IN POLITICS AND HOLODOMOR STUDIES

Yevhen Kravchenko

Master of History, Postgraduate Student, Faculty of History,
Oles Honchar Dnipro National University

The article is devoted to the analysis of the historiography of the Ukraine population losses from the Holodomor of 1932 – 1933s and relationship with the state historical policy. Research methods: comparative, logical, historical, analysis and synthesis, systematic, historical-genetic, historiographical method. The paper studies leading concepts of the Ukraine population losses from the Holodomor of 1932 – 1933s. The author covers public events and information resources related to population losses from the Holodomor of 1932 – 1933s. Special attention is given to key factors and reasons for the lack of consensus on a single number of losses. Among the reasons are methodological and source aspects. The article reveals main concepts and scrutinize it critique in historiography. The article reports on methodological toolkit for the estimation population losses in domestic and foreign historiography. It is specially noted on the role of population losses in the legal consolidation of the Holodomor as genocide of the Ukrainians. The author outlines the main events of public discussions about the losses: debates, conferences etc. Emphasis is placed on «convenience» for politicals to use any number of losses. Examples of the politicization of demographic losses by a part of Ukrainian historiography are highlighted. The "war of numbers" is considered on the basis of similar cases of other countries historiography. The use of politicized rhetoric like the social construct of «truth» in population losses discussions is emphasized. The role of population losses in attempting to implement the transitional justice characteristic of post-genocidal societies are identified. Practical significance: recommended for use by authors of articles about the historical policy and population history.

Keywords: Holodomor, demographic losses, historical politics, historiography.

СПРИЙНЯТТЯ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕЛЕКТРОННОЇ БІБЛІОТЕКИ «DIASPORIANA»)

Мищанин Василь Васильович

доктор історичних наук, доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: vasyi.mistchanyn@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56031499200

<http://orcid.org/0000-0002-1705-0333>

У статті аналізуються матеріали електронної бібліотеки «Diasporiana» стосовно сприйняття українською еміграцією радянського суспільного ладу. У бібліотеці видання поміщені у форматах pdf та djvu, що дає можливість сучасному досліднику бачити «живу» книгу, чітко і правильно оформляти науковий апарат. Відзначаємо, що погляд авторів цих робіт на радянську абсолютно різнився від пануючої в Радянському Союзі марксистсько-ленінської історіографії, публічних виступів комуністичних ідеологів чи публікацій у цензурованій пресі. Автори досліджень на власній долі відчували всі принади радянського життя і переважна більшість з них із об'єктивних причин змушена була покинути рідні домівки вже в 1939 р., коли західноукраїнські землі були «звільнені» військами Червоної армії і тут встановилась радянська влада. Своїм завданням вони ставили розкрити «фальш кремлівської пропаганди». Виникнення Радянського Союзу дослідники діаспори бачать крізь призму імперських устремлінь Росії і зауважують, що замість Російської імперії появилася нова імперія – Союз Радянських Соціалістичних Республік. Їх цікавлять також умови та причини створення СРСР, роль «московського націоналізму» в цьому процесі, спільні та відмінні риси російського і радянського імперіалізму тощо. Науковці добре розбираються у поняттях «більшовизм», «сталінізм». Умовно, праці дослідників української діаспори, представлені в електронній бібліотеці «Diasporiana», можемо згрупувати за наступними критеріями стосовно предмету дослідження: «Імперіалізм», «Національна політика в СРСР», «Русифікація», «Роль репресивних органів у підтримці державного устрою Радянського Союзу», «П'ятирічки в СРСР», «Комуністична система освіти» тощо. Окремі праці присвячені історії західноукраїнських земель до та після Другої світової війни, поширення радянського способу життя в країнах Центрально-Східної Європи, зокрема Чехословаччині. Але мусимо констатувати, що розповсюдження цих чи подібних праць в Радянському Союзі було абсолютно неможливим. В сталінські часи звинувачення в антирадянщині передбачало тривалі терміни ув'язнення, а то й розстріл. Та й пізніше проникнення цих книг до СРСР через «залізну завісу» було неможливим. Та все ж поява таких праць, на нашу думку, мала на меті протистояти комуністичній пропаганді в світі.

Ключові слова: радянська діаспора, Радянський Союз, більшовизм, комунізм, імперіалізм, українська еміграція, дослідники, бібліотека «Diasporiana».

Постановка проблеми. Історична наука незалежної України лише критично і досить обмеженим чином може покладатися на результати і положення досліджень радянського періоду. Це жодним чином не є нігілістським запереченням чималого наукового здобутку попереднього етапу вивчення проблем радянської України. І не вина окремих учених, що вони примушені були творити тільки за існуючими жорсткими ідеологічними нормами. Роботи, які б хоч найменше суперечили «партиї» і «класовості», не мали шансу побачити світ у СРСР та радянській Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висловлюватися вільно про існуючий у Радянському Союзі суспільно-політичний та соціально-економічний лад, національну та релігійну політику, можна було тільки за кордоном. Але доступ до цих праць широкому читачеві (та й радянським науковцям) був суворо обмежений. Дослідники з України, які з певних причин покинули СРСР, все ж намагалися донести світу всю правду про Радянський Союз. Нині цю літературу можемо знайти у вільному доступі в електронній бібліотеці diasporiana.org.ua.

Створення бібліотеки «Diasporiana» – проект із збереження інтелектуальної спадщини української еміграції, а вже сформована колекція, спрямована на поширення знань про українську еміграцію та її досягнення. Інформаційний ресурс надає доступ до наукової літератури в галузі суспільно-гуманітарних дисциплін. Одна із цілей проекту – забезпечення рівної можливості безкоштовного доступу користувачів до надбань української еміграції за допомогою глобальної мережі Інтернет.

Ініціатором створення електронної бібліотеки української діаспори «Diasporiana» став Інститут журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету (Запоріжжя). У «Концепції електронної бібліотеки "Diasporiana"» зазначається: «Маючи у фондах велику кількість рідкісних і цінних еміграційних документів та видань різних років, доступ користувачів до яких може бути обмежений через їх відсутність у більшості бібліотек та архівів України, ми сподіваємось, що створення цифрових копій таких видань є одним із пріоритетів їх збереження та надання вільного доступу до них через мережу Інтернет як науковцям, так і всім бажаючим»

[Концепція]. Проект має просвітницьке (поширення знань про українську еміграцію та її досягнення) та наукове (сприяння глибокому вивченню теми (предмету) науковцями і фахівцями в галузі суспільних і гуманітарних дисциплін) завдання. До роботи проекту можуть долучатися всі охочі. Оцифрування матеріалів, які мають суспільну, історико-культурну та наукову цінність відбувається у форматах PDF та DJVU.

Метою нашого дослідження став відбір і аналіз літератури, розміщеної в електронній бібліотеці «Diasporiana», що стосується сприйняття українською еміграцією радянського суспільно-політичного ладу. Нині сайт містить 17 категорій, у яких розміщено понад 19 000 примірників різнопланової літератури, яка стосується історії та культури України. Відзначимо, що ми не досліджували найбільшу категорію сайту «Періодика» (8 967 газет і журналів). Свою дослідницьку діяльність ми зосередили на пошуці монографічної літератури стосовно сприйняття радянської дійсності українською еміграцією, розміщених у категоріях «Україніса» (2 280 брошур і монографій), «Ідеологія» (1 201) та «Історія» (588).

Виклад основного матеріалу. Нами проаналізовано понад два десятки робіт української діаспори, поміщені на сайті електронної бібліотеки «Diasporiana». За ідеологічним поглядом ці роботи мають антикомуністичну спрямованість. У свій час навіть відомі марксист Марсель Лібман та Ральф Мілібенд відзначали, що: «Від перших днів більшовицької революції антикомуністи зображували радянський «комунізм» у максимально похмурій тональності. Зі свого боку, у період від 1917 року до ХХ з'їзду КПРС і «таємної доповіді» Хрущова, комуністи та значна частина інших носіїв лівих переконань старалися описувати цей режим за допомогою якомога світлішої гами та рішуче відкидали будь-яку критику СРСР як звичайнісіньку буржуазну пропаганду, вигадки й брехню» [Лібман, Мілібенд]. По закінченню Другої світової війни, а особливо з початком холодної війни, антикомуністичні ідеї розповсюджували за допомогою різноманітних засобів і джерел – газет, радіо і, телебачення, фільмів, статей, памфлетів, книжок, промов, проповідей, офіційних документів тощо. Тому література української діаспори про Радянський Союз зайняла свою нішу. Щоправда більшість праць видавались за власний рахунок, або на пожертви благодійників, виходили українською мовою і мали невеликі тиражі. Сподіватись на їхнє поширення в Радянській Україні не приходилося.

Першими такими науковими розвідками про радянську дійсність стали праці втікачів із західноукраїнських земель від «визволителів» у 1939 – 1941 рр. та повоєнного періоду. Саме вони починають розмірковувати і описувати своє бачення радянського «щасливого життя».

Спробуємо згрупувати праці представників української діаспори за предметом дослідження. Можемо умовно виділити такі блоки проблем: «Імперіалізм», «Національна політика в СРСР», «Роль репресивних органів у підтримці державного

устрою Радянського Союзу», «Будівництво комунізму», «Радянська система освіти» тощо.

Імперіалізм. Дослідники-емігранти саме виникнення Радянського Союзу бачать крізь призму імперських устремлень Росії. «В процесі народження і поширення большевизму в ньому проявилися всі прикмети і ознаки московського духа і типової поведінки російського суспільства» [Трохименко, 1947, с. 5], – констатує у 1947 р. дослідник П. Трохименко. Він також подає і своє трактування понять «більшовизм» та «сталінізм»: «Большевизм підніс звирячий терор до державного принципу. Сьогоднішній більшовизм – це червоний від крові сталінізм, що є рештками комуністичних догм, які в цілісності підпорядковані тактиці вимушених життям компромісів...», «Сталінізм викривив комунізм у всіх ділянках його ідеологічної і соціально-політичної програми. Він пішов по шляху творення мілітаристської й бюрократичної держави, що намагається себе закріпити на базі московського націоналізму й державного капіталізму». Характеризуючи сталінський режим автор пише: «Сталінський режим – це навіть не диктатура партії комуністів, це нічим не обмежена деспотія людини, що знісши самого себе на височинь «геніального вождя» і «атца народів» – порядкує життя величезної країни по власній уподобі, спираючись на гурт підібраних преторіанців – "апаратчиків"» [Трохименко, 1947, с. 28].

Розмірковувати над поняттями суспільного устрою в СРСР та терміном «сталінізм» береться ще наприкінці 1930-х – на поч. 1940-х років М. Сціборський. Його праця «Сталінізм» двічі перевидавалась у Празі українською мовою [Сціборський, 1938; Сціборський, 1942]. Автор, зокрема, пише: «В площині світоглядівій й теоретичній – комунізм й соціалізм тотожні явища. Їх обох зродила спільна доктрина марксизму, з її матеріалістичним розумінням історичного розвитку, діалектикою, класовою боротьбою, соціальною революцією та планом створення бездержавно-інтернаціонального соціалістичного суспільства. Кажучи теоретично комунізм є продовженням і практичним завершенням соціалізму» [Сціборський, 1938, с. 1]. Після революції 1917 р. комунізм в СРСР тримався на трьох основних засадах – політичній диктатурі, соціалізації засобів господарського виробництва, комуністичному споживанні матеріальних благ. Подає автор і характеристику сталінізму: «Формально ісповідуючи старі догмати сталінський большевизм практично вже давно відмовився від теорій, що стимулювали розгонові силу первісного комунізму в часи його революційної «весни». Сьогоднішня большевицька доктрина (коли цим терміном взагалі можна назвати хаотично нагромаджене «словоблудіє» сталінізму!) – це вже не марксизм, навіть не ленінський комунізм; це «сталінізм», в якому безграмотна схоластика спрIMITизованої первісної догми змішана з диктованими життям і виродження комунізму спекулятивними компромісами» [Сціборський, 1942, с. 14]. Підтримка такого ладу базується на «червоному терорі».

Дослідники М. Шульга та Ю. Ковтун називають існуючий в Радянському Союзі лад «симбіозом марксизму і Московської духовності». У ньому, посилаючись на вислів В. Леніна, що «інтерес (не по хлопськи сприйнятої) національної гордості великоросів збігається з соціалістичним інтересом великоруських (і всіх інших) пролетарів», автори відзначають, що в московському більшевизмі поєднано: «1). Марксістський пролетарсько-класовий матеріалізм і атеїзм всевітнього пролетаріату з московським нігілізмом, фаталізмом, аскетизмом і віронетерпимістю до інако-віруючих. 2). Марксістський пролетарсько-класовий інтернаціоналізм всевітнього пролетаріату з московським націоналізмом (шовінізмом). 3). Марксістський пролетарсько-класовий імперіалізм всевітнього пролетаріату з московським націоналістичним (шовіністичним) імперіалізмом. 4). Марксістський пролетарсько-класовий патріотизм всевітнього пролетаріату у відношенні до СРСР – «батьківщини всевітнього пролетаріату» – з московським націоналістичним (шовіністичним) патріотизмом у відношенні до Московії (Росії)... 5). Марксістський пролетарсько-класовий месіанізм всевітнього пролетаріату, іменем СРСР – «батьківщини всевітнього пролетаріату» – з московським націоналістичним (шовіністичним) месіанізмом, іменем «Москви – Третього Риму» [Шульга, Ковтун, 1948, с. 10].

Інший дослідник схиляється до думки, що імперські устремління росіян з революцією 1917 р. нікуди не зникли, лише замість Російської імперії появилася нова імперія СРСР: «Росіяни-комуністи збройно і жорстоко скоріше чи пізніше окупували ці народи, а для зовнішнього світу видали найбільше поступову конституцію. Нею вони намагалися закривати і далі чисто імперіалістичні підбивання народів... Емігранти-росіяни... вже насмілилися заступати вже не руський народ, а ... народи Росії, покриваючи цим терміном поневолені, окуповані Росією народи. Росіяни емігранти і навіть соціалісти ідуть на самозванство, хочуть репрезентувати не тільки чужі, а й ворожі їм народи» [І-с, 1952, с. 5]. Для цього активно використовується термін «советський» у розумінні «російський» чи «Росія», усуваючи на другий план термін «руський» що означав збірну назву мешканців Російської імперії чи Радянського Союзу [І-с, 1952, с. 7].

Висловився дослідник і про імперські устремління СРСР в рамках Другої світової війни: «Карпатську Україну, на яку зазіхав уряд Миколи II, Сталін відібрав від свого союзника Бенеша. Північну Буковину, що за царя мала бути прилучена до Росії, совети загарбали в році 1940. При цьому навіть не лякались порушити угоду з Гітлером. Про підпорядкування Чехословаччини царська Росія мала проблематичні розмови з міродайними чехами Крамаржем і Масариком. Советський Союз вже використовує й цю країну як свого сателіта. Щоправда, для цього переступлено через трупи Бенеша, сина президента Масарика й інших. Окупувавши Румунію, Болгарію й Мадярщину, Советський Союз виконав намічену царями місію і на Балканах» [І-с, 1952, с. 63].

Порівнюючи царський імперіалізм та імперські устремління СРСР автор вказує на їх відмінності як у теорії, так і на практиці. Якщо імперські домагання дореволюційної Росії зводилися, в основному, до прямих військових конфліктів проти ослаблених країн, то СРСР мав далеко більші цілі. «Царський імперіалізм легше було задовольнити ніж советський. За старої Росії можна було дійти до тієї чи іншої мирної угоди, знайти якийсь компроміс. – Пише автор. – Але советські диктатори вимагають, щоб усі діяли під їхній диктат... Теперішня диктатура шукає завжди опертя в т. зв. «народних рухах» їх вона сама викликає й створює і лише при невдачі, на крайній випадок, уживає військо» [І-с, 1952, с. 65].

Розбіжності у російському і радянському імперіалізмі бачить і П. Страдник, який пише: «...доцільніше й згідніше з правдою говорити радше про советський комуністичний імперіалізм, аніж про московський. Советський імперіалізм, як незмінне прагнення до світового панування, то ясний і незаперечний факт. Але чи тут мова може йти про національне московське панування, чи злочинне інтернаціональне комуністичне панування» [Страдник, 1972, с. 5]. На його думку, комуністи не дивлячись на національну приналежність, суть прихильниками жорстокої ідеології Маркса-Енгельса-Леніна.

Національна політика в СРСР. Інша авторка, яка займалася дослідженням радянського імперіалізму Олександра Сулима, здійснила його періодизацію. Вона виділяє п'ять його етапів: 1) липень 1941 – серпень 1946 – період лібералізму в національній політиці; 2) серпень 1946 – січень 1949 «закріплення російського великодержавництва в советській інтерпретації»; 3) 1949 – 1950 рр. боротьба з космополітизмом і відхід від Маркса в бік Російського націоналізму; 4) 1951 – 1953 рр. – часи русифікації, творення соціалістичних націй; 5) 1953 – 1955 формальні поступки національним силам із паралельним процесом «російської духовно-імперіалістичної експансії» [Сулима, 1955, с. 4]. О. Сулима підводить підсумок, що «Советська політика виявляє несміливі спроби перетворити українців у «другу націю» в помічника для здійснення російських плянів панування над світом» [Сулима, 1955, с. 23].

У подібному руслі розглядають національну політику Радянського Союзу й М. Данько «СССР – в'язниця народів [Данько, 1947] та Д. Андрієвський «Російський колоніалізм та Советська імперія» [Андрієвський, 1958].

Дослідник М. Ковалевський під грифом інституту для вивчення історії та культури СРСР видав монографічне дослідження «Опозиційні рухи і національна політика СРСР (1920 – 1954)». У ньому він досліджує національне питання після революції 1917 р. на просторах колишньої Російської імперії, обґрунтовує теоретичні підстави національної політики СРСР (розбіжності між теорією і практикою, між встановленими засадами і практичним вирішенням національних проблем), вказує на формування української опозиції в КП(б)У («боротьбизм», «хвильовизм»), описує справу

«Спілки визволення України». Новим етапом української опозиції вважає завершення Другої світової війни, коли «Галичина, західня Волинь, Буковина, Закарпаття і українська частина Басарабії увійшли до складу УССР і тим самим український елемент в системі советської федерації вийшов з другої світової війни значно зміцнений» [Ковалевський, 1955, с. 65]. Цьому сприяв партизанський рух організований УПА, який боровся спочатку проти нацистської, а згодом радянської окупації. З 1950 р. послаблений національний рух міняє тактику перейшовши до «конспіративної боротьби».

На думку сучасних дослідників, творення нової російської імперії особливо актуальним є в наш час: «через сто років після того, як слово «Імперія» зникло з назви російської держави, це поняття переживає новий пік популярності в якості ідеологічного кліше, що дає характеристику найрізноманітнішим процесам, подіям і явищам російської дійсності – від культури до внутрішньої і зовнішньої політики» [Полянничев].

Дослідженню життя 5 469 000 українців на теренах Радянського Союзу поза межами УРСР присвячене дослідження Михайла Г. Марунчака [Марунчак, 1974]. У ній, окрім причин появи українських поселень, автор описує культурні і національні змагання тих народів де виникли українські поселення, наводить паралелі між українськими поселеннями у західному світі та поселеннями в СРСР. Він, зокрема, пише: «З уваги на монокультурні концепції, які все більш і більш беруть верх в західному політичному світі... українська діаспора має всі дані на свій дальший культурний розвій. Інакше укладається це питання в РСФСР та азійських республіках, де разом проживає понад одинадцять мільйонів українців, з чого п'ять і пів мільйона признає себе українцями, приблизно п'ять мільйонів кривою рукою урядовців записано до інших національностей, згідно зрусифіковано...» [Марунчак, 1974, с. 231–232]. Вихід із цієї ситуації автор бачить у ініціюванні республіканським центром перед Москвою питання про статус українців у Радянському Союзі, хоча б «до тих позицій, які були гарантовані за часів наркомату М. Скрипника» та протистояння наступним переселенським акціям.

Роль репресивних органів у підтримці державного устрою Радянського Союзу. У 1955 р. у Мюнхені під грифом інституту для вивчення історії та культури СРСР вийшла робота Г. Сова «До історії большевицької дійсності (25 років життя українського громадянина в СРСР)». Як сподівався її автор, «емігрантська мемуарна література має своєрідний характер..., розкриває «залізну заслону» і показує небувалу трагедію мільйонів людей..., розкриває фальш кремлівської пропаганди» [Сова, 1955, с. І]. Описово події доведені до часу вигнання німців з території України (1943). У двох розділах автор порівнює «роки большевицькі» та німецький терор. У ній пересічний мешканець, колишній громадянин СРСР Г. Сова описує сприйняття ним «часів революції», «мирного будівництва

соціалізму». Він зупиняється на характеристиці фінансово-податкової політики СРСР, профспілок, законодавства, слідчих та судових органів НКВС, становища політичних в'язнів у радянських концтаборах та інші прояви «большевицтва, який сьогодні творить державну систему» [Сова, 1955, с. IV]. Перемогу «большевицтва» вбачає у кадрах, які «своїм революційним фанатизмом динамікою роботи робили більшовизм набагато сильнішим за його противників», а укріплення у нищенні церкви, коли чинився «моральний та фізичний терор спочатку супроти достойників церкви, а пізніше і супроти кожного віруючого». Про колективізацію і голодомор 1930-х років він пише, що «це був трагічно летаргічний сон під впливом патентованого терору. Але терором були загипнотизовані і самі голодні». «Советська система терору, – за словами автора, – знає три установи терору, що, відмежовані різними політичними цілями носили різні назви ЧК, ГПУ, НКВД (МВД)» [Сова, 1955, с. 5, 8, 20, 33–34].

У передмові до свого видання «Від опричинни до КГБ» С. Мечник відзначає, що «КГБ, як опричинни чи охоранка, виконує доручення московської імперської влади. Раніше були білі царі, сьогодні червоні вожді, але дух великодержавности з агресивними цілями не змінився» [Мечник, 1981, с. 5]. Про «возз'єднання» Закарпаття з УРСР С. Мечник пише як про спецоперацію Кремля: «Ген. Абрагамов мав завдання підготувати все, щоб Карпатська Україна «добровільно» приєдналася до УССР. Треба було усунути всі чеські впливи й довести, що закарпатські українці не хочуть нічого спільного мати з чехами. НКГБ мав докази, що коли поставити питання перед українцями, куди б вони бажали приєднатися, – до ЧСР чи УССР? – вони виберуть ЧСР» [Мечник, 1981, с. 258]. Таким доказом служив масовий вступ закарпатців до чехословацької армії. НКДБ не маючи можливості діяти відкрито «мусів діяти виключно агентурним шляхом».

«Будівництво комунізму». Книга Миколи Приходько, писана в період холодної війни мала на меті розвіяти масовану пропаганду СРСР про переваги радянського способу життя: «Сьогодні мільйони людей за межами радянських кордонів мають теплі почуття до комунізму, бо все, що вони знають про нього, – доноситься їм через радянську пропаганду» [Prichodko, р. 8]. Тут автор наводить приклад «сліпої віри в руських» (копіювання «радянських перетворень») комуністичного уряду Чехословаччини, яке «після першої ліквідації промисловців та землевласників, урядовців і військових... тепер ліквідує т. зв. «куркулів» (кращих господарів), називаючи їх ворогами народу. Але це розуміння наступило пізно. Як і в інших країнах «звільнених» «братами-слов'янами» [Prichodko, р. 11]. Автор порівнює диктаторські режими Гітлера і Сталіна відзначає, що вони змагалися у своїй жорстокості по відношенню до українців. Тільки від сталінського голодомору (щоб загнати людей у колгоспи) загинуло близько 7 мільйонів українців [Prichodko, р. 12].

Справедливо відзначає, що «Реальна правда, вся правда про комуністичний режим в ССРСР буде

вивчена і доказана тільки тоді, коли червоний тоталітаризм буде знищено так само, як було знищено нацизм [Prichodko, p. 18]. Поки робітники вірили що їм будуть належати фабрики й заводи, селяни – що стануть володарями землі, інтелігенція – у обіцяні свободи: слова, друку, волевиявлення, народи – у право націй на самовизначення, «більшовики в Москві спокійно, але методично посилювали контроль над ключовими посадами в уряді та промисловості» [Prichodko, p. 19].

Це все робилося за допомогою ЧК, тайної поліції, згодом відомої як ГПУ, НКВС, МВС. У всіх регіонах Росії (СРСР), і особливо в Україні (якій належало майже 50 процентів промисловості і ресурсів ССРСР, була незамінна для радянського плану), покотилась хвиля тероризму яка несла тисячні жертви. «ЧК» спочатку ліквідувала фабрикантів, землевласників, армійських офіцерів, опозиційних політичних лідерів і вищих цивільних службовців. «Вороги революції», «Українські націоналісти» заклеювані в радянській пресі. ЧК ж проголошена «вірною хранителькою революції». У кожному населеному пункті ЧК, разом з членами комуністичної партії, вміло граючи на класовому поділі, намагались породити підозри й ненависть між різними соціальними групами, виключивши можливість єдиного опору. Москві вдалось у зародку придушити національну боротьбу в Україні та інших других національних регіонах [Prichodko, p. 20].

Висловився і про «звільнення» Західної України у 1939 р. яке супроводжувалося масовими арештами: «Першими стали політики і громадські лідери, за якими йшли сім'ї тих, хто втік до радянського вступу. За ними всі, хто насмілювався протестувати проти якогось тоталітарного наказу, та ідеалістів, які ще вірили в свободу для людини і країни. Тисячі цих «освободжених братів» були відправлені в Сибір або заточені у в'язницю та піддалися тортурам» [Prichodko, p. 47]. При цьому Москва з всім тиском своєї пропаганди створювала враження у Радянській Україні та в інших місцях, що вона дійсно звільняє Західну Україну від панування Польщі [Prichodko, p. 48].

Результати такого «звільнення», «крізь призму переживань і досвідів львівських громадян», видрукувала Мілена Рудницька у збірнику «Західна Україна під большевиками». Це спомини тих, хто перебуваючи під «радянським режимом мав змогу ознайомитися докладно з якоюсь ділянкою життя та нових порядків». Як зауважує редакторка М. Рудницька, «на канві особистих спогадів співробітники збірника з'ясовують часто й деякі основні проблеми совєтської системи» [Західна Україна під большевиками, 1958, с. 6]. Сім розділів, названих за більшовицькими сентенціями («Нове щасливе життя», «Релігія – опіум для народу», «Найпередовіша школа світу, найщасливіша молодь», «Досягнення соціалістичної культури», «Рай трудящих», «Батьківщина селян», «Вороги народу») розкривають всю суть комуністичної системи.

Комуністична партія України. Описуючи становлення комуністичної партії України професор

О. Юрченко у своїй роботі, яка вийшла під грифом «Інституту для вивчення СРСР», так охарактеризував національну політику більшовиків України – «обов'язком «кожного чесного українського комуніста»... було "розкривати перед широкими трудящими масами України контрреволюційну природу державних змагань дрібної буржуазії й прагнути всіма засобами до тіснішого згуртування українських робітників і селян з їхніми російськими братами"» [Юрченко, 1962, с. 107]. Вже в травні 1920 р. в резолюції I з'їзду КПУ українські комуністи висловилися за «якнайтісніший зв'язок з сов. Росією "на засадах пролетарського централізму"». КПУ діючи за програмою і статутом РКП, виходячи з «революційної доцільності», не ставила ключовим питання української державності. Це й не дивно, адже підтримку КПУ знаходила, в основному, серед частини міського робітництва, декласованого міського та містечкового елемента неукраїнської національності або зденационалізованого. Кількісний ріст більшовицької партії не мінняв її соціального складу. КПУ як в суспільно-політичному, так і національному розумінні лишалася чужою для більшості українського народу. Головні завдання, які ставилися перед українськими комуністами у 1918-1920 рр. особисто В. Леніним, були «розв'язання корінних питань соціалістичної революції, зміцнення диктатури пролетаріату» [Юрченко, 1962, с. 110].

З ростом рядів партії збільшується й відсоток у ній українців. Якщо у 1920 р. відсоток українців у КП(б)У становив 18% (у партійному і радянському апараті – 12%), у 1938 р. – у партійних і державних органах 65% росіян і 35% українців, то на поч. 1954 р. серед секретарів обкомів українці склали 72% і росіяни та ін. – 28%. Та все ж таки відсоток комуністів в Україні був удвічі меншим ніж загалом по Радянському Союзу, і на жовтень 1952 р. (XIX з'їзд КПРС) становив 11% всього складу КПРС [Ковалевський, 1955, с. 71]. Дослідники відзначають, що після Другої світової війни і особливо по смерті Сталіна: «Платформа імперіалістичного централізму, яку Сталін розвинув до тої міри, що автономічні статuti договірних республік перестали мати реальне значення, поволі відсувається на дальний плян. Під знаком нових обставин вона піддається ревізії в напрямку поширення «республіканського» автономізму» [Ковалевський, 1955, с. 73].

П'ятирічки. Окремі дослідники намагались прослідкувати місце і роль України в народногосподарських планах СРСР. Зокрема М. Трихрест вказує на мілітаризацію четвертого п'ятирічного плану, неправильний розподіл капіталовкладень між центром та республіками, пропагандистське забезпечення кампанії, використання праці ув'язнених, зниження матеріального та культурного рівня народу. На його думку, більшовицька влада «поступово перетворює західні терени і в тому числі Україну на сільсько-господарський, ва відтак узалежнений від промислового центру додаток» [Трихрест, 1948, с. 9]. Разом з тим, дослідник відзначає експлуатацію сировинних запасів України.

Пишучи про неправдивість (завищення) цифрових даних стосовно виконання четвертої п'ятирічки, виділення незначних коштів на відбудову для УРСР, А. Качор висловлює думку, що «п'ятирічка, подібно як і попередні діяла на терені українських земель з метою поглибити процес русифікації і якнайбільше економічної експлуатації багатств України в користь більшовицького центру» [Качор, 1953, с. 4]. Процеси «русифікації» він бачить у всіх здійснюваних більшовиками господарських акціях – «соціалізації», «колективізації», «індустріалізації», «технізації», «пролетаризації».

Дослідник Є. Пизюр зупинився на дослідженні питання укрупнення колективних господарств в СРСР в 1950 році (цей процес відбувався на теренах Закарпаття синхронно з Радянським Союзом). У цьому він бачить не стільки економічне підґрунтя, як черговий наступ на селянство: «Укрупнення колгоспів являється походом проти селянства як соціальної верстви, точніше, мова тут про трансформацію селянства на ідентичну до робітництва клясу, про можливе його найбільше уподібнення до робітника на фабриці» [Пизюр, 1952, с. 46].

Комуністична система освіти. Окремі автори зупинилися й на системі комуністичної освіти та виховання в СРСР. Так, дослідник І. Крилов відзначав: «Комуністична партія добре тямил, що праця на ідеологічному фронті виховання й перевиховання народніх мас, прищеплювання їм, впоювання в них нової, комуністичної ідеології й моралі – стане колосальною підмогою на шляху зосередження абсолютної влади в руках комуністичної партії, і призведе її до опанування всім життям окупованої країни» [Крилов, 1956, с. 37]. Завдання з втілення задуманого покладалися на створений Народний Комісаріат Освіти УРСР, який керувався вказівками комуністичної партії. НКО був свого роду комуністичним форпостом, ідеологічного фронту, центром, через який Відділ Культури і Пропаганди ЦК ВКП(б) – ЦК КПРС реалізує свої плани комуністичної освіти і виховання [Крилов, 1956, с. 39].

«Марксизм-Ленінізм пронизує весь уклад життя советських громадян усіх національностей, починаючи від абеткових школярів і кінчаючи високими навчальними закладами як в Україні, Московщині, Білорусі та деінде. У школах домінує соціально-політичне виховання, не в національному дусі, а в советському дусі й патріотизмі. А щодо науки, то найперше соціально-політичні дисципліни, облудну науку Маркса-Леніна, а потім уже інші науки. Зо школи людина виходить у життя національно вихолощеною, вихованою в

комуністичному дусі, і вона ненавидить усе національне й так звану буржуазну культуру та людину вільного світу. Людині змалку прищеплюють все советське, пролетарське й комуністичне, незалежно від того, якою мовою вона вчиться» [Стадник, 1972, с. 10], – пише П. Стадник.

Про русифікацію освіти в Радянському Союзі пише в своїй праці І. Коляска: «Із перемогою над нацистською Німеччиною СРСР став великою потугою. Перемогу надто часто признавало Росії; про інших 14 радянських республік забуто. Російський націоналізм і радянський патріотизм ототожнено... Школи і вищі навчальні заклади відкрито наново. Часто мовою викладання в них була російська. Тепер Україна була кріпко об'єднана під опікою «старшого брата». Не було більше потреби з тактичних причин зберігати українську мову» [Коляска, 1970, с. 19].

Висновки. Як бачимо, із охарактеризованої нами літератури розміщеної на сайті електронної бібліотеки «Diasporiana», українські емігранти написали і видали значну кількість монографій про Україну в складі Радянського Союзу, існуючий там суспільно-політичний лад, національну політику більшовиків, економічні та освітні перетворення тощо. Ця література різнопланова за своїм характером – від невеличких брошурок простих втікачів від радянського «світлого майбутнього», до багатосторінкових аналітичних праць поважних професорів. Відзначимо, що всі вони за своєю ідейною спрямованістю писалися з антикомуністичних (антиімперських) позицій.

Як показав історичний розвиток, у багатьох питаннях автори цих праць були праві. Саме порушені дослідниками-емігрантами питання суспільно-політичного устрою СРСР (імперські устремління, диктат комуністичної партії), одержавлення і планова економіка, національна політика спрямована на творення єдиного «радянського народу», нехтування інтересами окремої людини і багато іншого врешті-решт призвели до розпаду СРСР. Радянський Союз як «імперія зла» у 1991 р. пішов у небуття, а Україна здобула незалежність. З цього часу в Україні виросло ціле покоління молодих людей, які про Радянський Союз знають хіба що з підручників. Проте саме їм сьогодні приходится боронити незалежність України від примарних намагань окремих «правонаступниць» заново відродити СРСР.

Подальші пошуки у розробці даної проблеми вбачаємо в опрацюванні матеріалів найбільшої категорії сайту бібліотеки «Diasporiana» – «Періодика», який містить майже 9 000 примірників газет і журналів.

Список використаних джерел

- Prichodko, N., *Communism in reality*, Toronto, 64 p.
 Андрієвський, Д., 1958. *Російський колоніалізм та Советська імперія*, Париж: Національне видавництво в Європі, 109 с.
 Данько, М., 1947. *СССР – в'язниця народів*, Буенос Айрес: Українське видавництво «Перемога», 37 с.
Західня Україна під большевиками, IX. 1939 – VI. 1941., 1958. Збірник за редакцією Мілени Рудницької, Нью Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, 494 с.
 І-с, В., 1952. *Імперіалізм Московщини, Росії та Совецького Союзу.*, Торонто, 110 с.
 Качор, А., 1953. *Господарство України в системі СССР (на тлі четвертої п'ятирічки)*, Вінніпег: Комітет українців Канади, 127 с.

- Ковалевський, М., 1955. *Опозиційні оруддя і національна політика СРСР (1920-1954)*, Мюнхен, 83 с.
- Коляска, І., 1970. *Освіта в Радянській Україні* / переклад з англійської з доповненнями та додатками, Торонто, 246 с.
- Концепція електронної бібліотеки «Diasporiana». [Online]. Доступно: <http://diasporiana.org.ua/pro-proekt/> (дата звернення: 08.03.2020).
- Крилов, І., 1956. *Система освіти і виховання в Україні (1917-1930)*, Мюнхен, 96 с.
- Лібман, М., Мілібенд, Р. *Роздуми над антикомунізмом*. Передмова редакції «Jacobin». [Online]. Доступно: <https://commons.com.ua/uk/rozdumi-nad-antikomunizmom/> (дата звернення: 12.03.2020).
- Марунчак, Г. Михайло, 1974. *Українці в СРСР поза кордонами УРСР*, Вінніпег, 248 с.
- Мечник, С., 1981. *Від оприччини до КГБ духовність московського імперіалізму*, Мюнхен, 332 с.
- Пизюр, Є., 1952. *Новий фрагмент советської аграрної політики (укрупнення колгоспів)*, Нью-Йорк: Українсько-американське видавничче товариство, 48 с.
- Полянничев, А., 2018. *Valerie A. Kivelson, Ronald Grigor Suny. Russia's Empires*, New York, Oxford: Oxford University Press, 2017, Контрапункт, №11, апрель. [Online]. Доступно: http://www.counter-point.org/wp-content/uploads/2018/03/kivelson_suny_review_counterpoint11.pdf. (дата звернення 14.03.2020).
- Сова, Г., 1955. *До історії большевицької дійсності (25 років життя українського громадянина в СРСР)*, Мюнхен, 107 с.
- Стадник, П., 1972. *Правда про советську владу в Україні*, Нью-Йорк, 249 с.
- Сулима, О., 1955. *Етапи розвитку російського советського імперіалізму та Україна в р.р. 1941-1954*, Мюнхен: Українське Видавничче Товариство, 23 с.
- Сціборський, М., 1938. *Сталінізм*, Прага, 33 с.
- Сціборський, М., 1942. *Сталінізм*, Прага: Українське видавничче товариство «Пробоем», 47 с.
- Трихрест, М., 1948. *Четверта п'ятирічка московського большевизму 1946-1950 рр.*, 51 с.
- Трохименко, П., 1947. *Московсько-більшовицький імперіалізм на Україні*, 28 с.
- Шульга, М., Ковтун, Ю., 1948. *Московський імперіалізм*. Мюнхен, 23 с.
- Юрченко, О., 1962. *КПУ, її роль і завдання в боротьбі за опанування України*, Мюнхен, 126 с.

References

- Andriievskiy, D., 1958. *Rosijskij kolonializm ta Sovjetsjka imperija* [Russian colonialism and the Soviet empire], Paryzh: Natsionalne vydavnytstvo v Yevropi, 109 s. (in Ukrainian).
- Danko, M., 1947. *SSSR – v'jaznycja narodiv* [The USSR - is a prison of the people], Buenos Aires: Ukrainske vydavnytstvo «Peremoha», 37 s. (in Ukrainian).
- I-s, V., 1952. *Imperializm Moskovshhyny, Rosiji ta Sovetskogho Sojuzu* [The imperialism of Moscow, Russia and the Soviet Union], Toronto, 110 s. (in Ukrainian).
- Kachor, A., 1953. *Ghospodarstvo Ukrajiny v systemi SSSR (na tli chetvertoji p'jatyrichky)* [Ukraine's economy in the USSR (against the background of the fourth five-year plan)], Vinnipeh: Komitet ukraintsiv Kanady, 127 s. (in Ukrainian).
- Koliaska, I., 1970. *Osvita v Radjansjkij Ukraini* [Education in Soviet Ukraine] / pereklad z anhliiskoi z dopovnenniamy ta dodatkamy [translation from English with additions and additions], Toronto, 246 s. (in Ukrainian).
- Концепція електронної бібліотеки «Diasporiana» [The concept of the Diasporian electronic library]. URL: <http://diasporiana.org.ua/pro-proekt/> (Accessed: 8th March 2020). (in Ukrainian).
- Kovalevskiy, M., 1955. *Opozitsiini orukhy i natsionalna polityka SSSR (1920-1954)* [Opposition forces and national politics of the USSR (1920-1954)], Miunkhen, 83 s. (in Ukrainian).
- Krylov, I., 1956. *Systema osvity i vykhovannja v Ukraini (1917-1930)* [The system of education and upbringing in Ukraine (1917-1930)], Miunkhen, 96 s. (in Ukrainian).
- Libman, M., Milibend, R. *Rozdumi nad antikomuнизмом. Peredmova redaktsii «Jacobin»* [Reflections on Anti-Communism]. URL: <https://commons.com.ua/uk/rozdumi-nad-antikomuнизмом/> (Accessed: 12 th March 2020). (in Ukrainian).
- Marunchak, H. Mykhailo, 1974. *Ukrainci v SRSR poza kordonamy URSR* [Ukrainians in USSR Beyond the Borders of Ukrainian SSR], Vinnipeg, 248 s. (in Ukrainian).
- Mechnyk, S., 1981. *Vid oprychyny do KGB dukhovnistj moskovsjkogho imperijalizmu* [From oprichnina to KGB the spirituality of Moscow imperialism], Miunkhen, 332 s. (in Ukrainian).
- Polianichev, A. A., 2018. *Valerie A. Kivelson, Ronald Grigor Suny. Russia's Empires*, New York, Oxford: Oxford University Press, 2017, Kontrapunkt, 11, April. URL: http://www.counter-point.org/wp-content/uploads/2018/03/kivelson_suny_review_counterpoint11.pdf. (Accessed: 14th March 2020). (in Russian).
- Prichodko, N. *Communism in reality*. Toronto, 64 p. (in English).
- Pyziur, Ye., 1952. *Novyj fraghment sovjetskoji aghrarnoji polityky (ukrupnennja kolghospiv)* [New fragment of Soviet agricultural policy (enlargement of collective farms)], Niu-York: Ukrainsko-amerykanske vydavnyche tovarystvo, 48 s. (in Ukrainian).
- Shulha, M., Kovtun, Yu., 1948. *Moskovskiy imperializm* [Moscow imperialism], Miunkhen, 23 s. (in Ukrainian).
- Sova, H., 1955. *Do istoriji bolshevycjoji dijsnosti (25 rokiv zhyttya ukrajinsjkogho ghromadjanyna v SRSR)* [To the History of Bolshevik Reality (25 years of life of Ukrainian citizen in the USSR)], Miunkhen, 107 s. (in Ukrainian).
- Stadnyk, P., 1972. *Pravda pro sovetsku vladu v Ukraini* [The truth about Soviet power in Ukraine], Niu-York, 249 s. (in Ukrainian).
- Stsiborskyi, M., 1938. *Stalinizm* [Stalinism], Praha, 33 s. (in Ukrainian).
- Stsiborskyi, M., 1942. *Stalinizm* [Stalinism], Praha: Ukrainske vydavnytstvo «Proboiem», 47 s. (in Ukrainian).
- Sulyma, O., 1955. *Etapu rozvytku rosijskogho sovjetskogho imperializmu ta Ukraina v r.r. 1941-1954* [Stages of development of Russian Soviet imperialism and Ukraine in the years 1941-1954], Miunkhen: Ukrainske Vydavnytstvo, 23 s. (in Ukrainian).
- Trokhymenko, P., 1947. *Moskovsjko-bilshovycjkij imperializm na Ukraini* [Moscow-Bolshevik imperialism in Ukraine], 28 s. (in Ukrainian).
- Trykhrest, M., 1948. *Четверта п'ятирічка московського большевизму 1946-1950 рр.* [Fourth Five Years of Moscow Bolshevism 1946-1950], 51 s. (in Ukrainian).
- Yurchenko, O., 1962. *KPU, jiji rolj i zavdannja v borotjbi za opanuvannja Ukrajiny* [The Communist Party of Ukraine, and her role and task in the struggle to capture Ukraine], Miunkhen, 126 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

ACCEPTANCE OF THE SOVIET SOCIAL SYSTEM BY UKRAINIAN EMIGRATION (BASED ON THE MATERIALS OF ELECTRONIC LIBRARY «DIASPORIANA»)

Vasyl Mischanyn

Doctor of History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine
and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University»

The article will cover the materials of the electronic library «Diasporiana» regarding the perception of Ukrainian social system by Ukrainian emigration. The publications are placed in pdf format in the library, which enables the modern researcher to see a «living» textbook, clearly and correctly design the scientific apparatus. We note that the view of the authors of these works on Sovietization was completely different from the dominant Soviet Union Marxist-Leninist historiography, public speeches of communist ideologues or publications in the censored press. The authors of the studies, on their own part, felt all the charms of Soviet life, and the overwhelming majority of them, for objective reasons, had to leave their homes in 1939, when Western Ukrainian lands were «liberated» by the Red Army troops and Soviet power was established there. Their mission was to expose the «falsity of Kremlin propaganda». The emergence of the Soviet Union, the Diaspora researchers see through the prism of imperial aspirations of Russia and note that instead of the Russian Empire, a new empire - the Union of Soviet Socialist Republics appeared. They are also interested in the conditions and reasons for the creation of the Soviet Union, the role of «Moscow nationalism» in this process, the common and distinguishing features of Russian and Soviet imperialism, etc. Scientists are well versed in the concepts of «Bolshevism», «Stalinism». Conventionally, the works of researchers of the Ukrainian Diaspora, presented in the electronic library «Diasporiana», can be grouped according to the following criteria for the subject of study: «Imperialism», «National policy in the USSR», «Russification», «Role of repressive bodies in support of the state system of the Soviet Union», «Five Years in the USSR», «Communist System of Education» and more. Some works are devoted to the history of Western Ukrainian lands before and after the Second World War, the spread of the Soviet way of life in the countries of Central and Eastern Europe, including Czechoslovakia. But we must state that the dissemination of these or similar works in the Soviet Union was absolutely impossible. In Stalin's time, charges of anti-Soviet warfare involved long periods of detention and even shooting. And even later, the penetration of these books into the USSR through the Iron Curtain was impossible. The appearance of these works, in our view, was intended to counteract communist propaganda.

Keywords: *Sovietization, Soviet Union, Bolshevism, communism, imperialism, Ukrainian emigration, researchers, Library «Diasporiana».*

ДОКУМЕНТИ ПРО СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЧЕСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ У ФОНДАХ ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНИ (1991 – 2005 рр.)

Павлишин Любов Володимирівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: liubov.pavlyshyn@uzhnu.edu.ua

У даній статті здійснено аналіз документів Галузевого державного архіву МЗС України як джерела з історії формування українсько-чеських дипломатичних відносин в контексті зовнішньополітичних пріоритетів Чеської Республіки. Автором опрацьовано та введено у науковий обіг неопубліковані архівні матеріали, зокрема широку документальну та договірно-правову бази, в яких розкриваються маловідомі факти становлення Чеської Республіки як незалежної демократичної держави, питання її місця на міжнародній арені та формування її зовнішньополітичних пріоритетів. Архівні матеріали включають аналітичні довідки, статистичні видання, аналіз офіційної зарубіжної преси, листи Посольств України до МЗС України з інформацією про внутрішньополітичні події та зовнішню політику країн Центрально-Східної Європи. У документах висвітлено різноманітні питання становлення, розвитку та динаміки політичного, економічного, культурного та наукового українсько-чеського співробітництва починаючи з 1991 р. З огляду на те, що важливий етап становлення українсько-чеських відносин відбувся на початку 1990-х рр., автор вважає за необхідне розглянути документи щодо перебігу дипломатичних відносин незалежної України з Чеською і Словацькою Федеративною Республікою (ЧСФР) від 1991 р. до кінця 1992 р. Для об'єктивного розкриття теми дослідження, автором використано різноманітні за своїм походженням, інформаційною насиченістю та загальною спрямованістю документи і матеріали, які містять багатий фактологічний матеріал, відображають різні етапи формування і розвитку зовнішньої політики суверенної Чеської Республіки, зокрема становлення її дипломатичних відносин з Україною. На основі опрацьованих документів автор приходить до висновків про активну співпрацю України з Чеською Республікою в зовнішньополітичній, економічній, науково-технічній та культурній сферах у період з 1993 р. по 2005 р. На основі опрацьованих джерел автор робить спробу дати оцінку українсько-чеському міждержавному співробітництву, дослідити місце України у зовнішній політиці Чеської Республіки.

Ключові слова: архівні документи, українсько-чеські міждержавні відносини, архів МЗС України.

Постановка проблеми. Розуміння специфіки джерел, які стосуються вивчення наукової проблеми, передусім пов'язано з аналізом джерельної бази дослідження зовнішньої політики незалежної Чеської Республіки та формування її дипломатичних відносин з Україною. Оскільки проблема становлення та розвитку українсько-чеських відносин є багатогранною, вважаємо за доцільне дослідити її саме крізь призму зовнішньої політики Чеської Республіки. Найбільш об'ємний документальний матеріал для дослідження даної проблематики на сьогодні представлений у фондах Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України. Автор вважає за доцільне проаналізувати архівні документи як джерело з історії становлення та розвитку дипломатичних відносин між Україною та Чеською Республікою, тим паче що дана проблема не є предметом широкого кола зацікавлення у науковій площині.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема українсько-чеських міждержавних відносин є на сьогоднішній день актуальною та цікавою зокрема для українських науковців, адже Чеська Республіка є для України певною зв'язковою ланкою із західним світом. У перші роки

незалежності нашої держави саме Чеська Республіка виступала таким собі гарантом приєднання України до демократичної спільноти, зокрема вступу нашої держави у регіональні та міжнародні організації. Сучасні українсько-чеські відносини перебувають у сфері наукових інтересів вітчизняних дослідників: Людмили Кіцили [Кіцила, 2004], Сергія Устича [Устич, 1998], Олени Цуп [Цуп, 2008], Романа Корсака [Корсак, 2007; Корсак, 2013], Тетяни Федорчак [Федорчак, 2012] та ін.

Серед досліджень з даної проблематики варто виділити монографії доктора історичних наук Романа Корсака «Українсько-чеське міждержавне співробітництво в 1991 – 2005 рр.» [Корсак, 2007] та «Політична і економічна співпраця України та Чехії в умовах трансформації суспільних відносин (2000 – 2012 рр.)» [Корсак, 2013]. В цих працях на основі матеріалів Посольства України в Чеській Республіці та інших джерел зроблено аналіз процесу становлення основних напрямів українсько-чеського міждержавного співробітництва та їх перебігу. Проте дослідник основну увагу акцентує на економічному аспекті двостороннього співробітництва і не подає детального хронологічного огляду формування міждержавного співробітництва на політичному та дипломатичному рівнях. У монографіях широко

використано документи з Управління державного архіву Міністерства закордонних справ України (нині Галузевий державний архів МЗС України), датовані першою половиною 1990-х рр. а саме: виступи тодішнього Міністра закордонних справ України А. Зленка, матеріали політичних аналізів та нарад по країнах, записи бесід і щоденники міністрів закордонних справ, звіти про роботу МЗС України, інформації про політичну ситуацію і економічний стан Чеської Республіки, циркуляри МЗС України посольствам, консульствам та дипломатичним представництвам України, інформації про перебування делегацій та офіційних осіб Чеської Республіки в Україні, українських урядових делегацій за кордоном [Корсак, 2007, с. 8, 169–170; Корсак 2013, с. 54, 410–411].

В контексті нашого дослідження заслуговує на увагу дисертація кандидата історичних наук Олени Цуп «Чеська Республіка і Україна в міждержавних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття» [Цуп, 2008]. У роботі висвітлено передумови становлення двосторонніх взаємин на початку 1990-х рр., визначено місце й роль рівнів, форм та механізмів співпраці центральних органів державної влади та управління в системі міжнародних відносин і зовнішньої політики незалежних Чехії та України. Автором дисертації опрацьовано та введено у науковий обіг важливі архівні документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) та Галузевого державного архіву МЗС України (ГДА МЗС України). На момент підготовки дисертації О. Цуп у фондах ГДА МЗС були опрацьовані лише документи до 2002 р. [Цуп, 2008, с. 16–18], що пов'язано зі специфікою їх архівування.

Тема українсько-чеських відносин перебуває також у полі зору ряду чеських дослідників, проте розглядається в контексті сучасної зовнішньої політики Чеської Республіки загалом. Варто, зокрема, відзначити публікації В. Котика [Kotyk, 2008, s. 16–18], В. Лешки [Leška, 2004, s. 65–71.], А. Орта [Ort, 2004, s. 210–222] та Й. Шедівого [Šedivý, 1998, s. 4–8]. У 2004 р. вийшла колективна монографія фахівців Інституту міжнародних відносин у Празі під назвою «Закордонна політика Чеської Республіки 1993 – 2004» під редакцією відомих чеських політологів-міжнародників Отто Піка та Владіміра Гандла [Pick, Handl, 2004, s. 105–109]. Однак викладений у цих працях матеріал ґрунтується в основному на джерелах чеського походження.

Метою даної статті є проаналізувати та ввести у науковий обіг документи Галузевого державного архіву МЗС України як джерела з історії формування українсько-чеських дипломатичних відносин 1991 – 2005 рр. у контексті зовнішньополітичних пріоритетів Чеської Республіки. Для досягнення поставленої мети автором було опрацьовано неопубліковані архівні матеріали, зокрема широку документальну та договірно-правову бази. Хронологічні рамки дослідження зумовлені доступом до користування документами вказаної архівної установи.

Виклад основного матеріалу. Основну групу джерел для проведення даного дослідження становлять неопубліковані архівні матеріали ГДА МЗС України, в яких розкриваються маловідомі факти становлення Чеської Республіки як незалежної демократичної держави, питання її місця та ролі на міжнародній арені, а також суспільно-політична ситуація в Центрально-Східній Європі загалом. Архівні матеріали, які включають: аналітичні довідки, статистичні видання, аналіз офіційної зарубіжної преси, листи Посольств України до МЗС України з інформацією про внутрішньополітичні події та зовнішню політику країн Центрально-Східної Європи, висвітлюють різноманітні питання становлення, розвитку та динаміки політичного, економічного, культурного та наукового українсько-чеського співробітництва починаючи з 1991 року. З огляду на те, що важливий етап становлення українсько-чеських відносин відбувався на початку 1990-х рр. (ще до проголошення Чеською Республікою незалежності), вважаємо за необхідне розглянути документи щодо розвитку дипломатичних відносин незалежної України з Чеською і Словацькою Федеративною Республікою (ЧСФР) за період з 1991 р. до кінця 1992 р. Таким чином, опрацьовані архівні джерела хронологічно можна розділити на дві групи: перша – документи і матеріали про українсько-чехословацькі відносини 1991 – 1992 рр., друга – документи і матеріали про українсько-чеські відносини 1993 – 2005 рр.

Відповідно до окреслених мети та завдань наукового дослідження важливе значення мали два фонди ГДА МЗС України – Основний Фонд 1 та Фонд 2 «Міжнародні договори». Архівування документів МЗС України відбувається за хронологічним порядком у відповідності до назв відділів та управлінь, які передають документи на зберігання до архіву. Тому досить часто інформація стосовно однієї і тієї самої події може знаходитися в різних справах. Загалом у вказаній архівній установі автором було опрацьовано 105 справ, які безпосередньо стосуються українсько-чеських відносин.

У Фонді 1 знаходяться всі основні справи, які стосуються Чеської Республіки та її зовнішньої політики. Фонд складають документи з різних структурних підрозділів МЗС. Найбільш цікавими в контексті нашого дослідження є документи Управління Європи та Америки та Управління євроатлантичної інтеграції. У Фонді 1 зібрано листування дипломатів та урядовців з політичних питань, ноти з політичних та культурних питань, матеріали міністерства з координації зовнішньополітичних дій, про консультації та зустрічі з іноземними делегаціями, про міжпарламентські зв'язки, матеріали посольств та постійних представництв України за кордоном. Опрацювання фонду дало змогу автору проаналізувати документи з основної діяльності МЗС України – аналітичні записки, звіти окремих управлінь та відділів міністерства, пам'ятні записки, меморандуми посольств іноземних держав до МЗС України.

Для аналізу зовнішньополітичного курсу Чеської Республіки важливими стали такі матеріали, як щоденники співробітників структурних підрозділів міністерства, записи бесід, щоденники послів, з яких автор безпосередньо дізнавалася про ситуацію в державі та її пріоритети двостороннього співробітництва. Для дослідження пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності та політики сусідства Чеської Республіки, автором було використано та опрацьовано сукупність листів, довідок, аналітичних звітів, записок Посольства України у Чеській Республіці, записи бесід, щоденники послів та інших представників України за кордоном, їх листування з політичних питань, що стосуються країни перебування.

Надзвичайно цінними для наукового дослідження стали інформаційні матеріали Другого територіального управління. Вони отримані безпосередньо від Посольства України у Чеській Республіці, а саме: звіти посольства, довідки по Чеській Республіці, огляди преси та аналітичні матеріали. Ці документи дали змогу ознайомитися із внутрішньополітичною ситуацією у Чеській Республіці. Зокрема цікавою виявилася інформація про перебіг та результати передвиборчих президентських та парламентських виборів у Чехії [ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 1, спр. 110, 6939, 7803, 7811, 8568; оп. 2, спр. 8429, 8711, 9394].

Увагу автора привернула частина документів, які містяться у справах «Огляди преси та інших інформаційні матеріали, отримані від посольств, постійних представництв, генеральних консульств України» [ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 1, спр. 700, 8869, 6983, 9575, 7777, 6946]. Також до роботи було залучено огляди чеської, словацької, німецької, російської преси, що розкривають аспекти двосторонніх відносин Чехії із сусідніми державами, ставлення цих країн до внутрішньої та зовнішньої політики Чеської Республіки та їх зусилля у побудові добросусідських взаємин [ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 1, спр. 040, 700, 6983, 8568; оп. 2, спр. 8711, 8568].

На особливу увагу заслуговують документи, які розкривають процес становлення українсько-чеських відносин, зокрема – Концепція політики України щодо Чеської Республіки 1993 року [ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 1, спр. 110, арк. 12–45].

Нами було опрацьовано комплекс документів, пов'язаних із процесом вступу Чехії до НАТО та Європейського Союзу. Відомості щодо розширення Північноатлантичного Альянсу та Європейського Союзу на Схід та сприйняття європейським суспільством даних інтеграційних процесів було відображено у справах, переданих на зберігання Управлінням євроатлантичної інтеграції. У матеріалах висвітлюється про проведення міжнародних семінарів та конференцій з питань європейської та євроатлантичної інтеграції та участь в них чеських представників влади [ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 1, спр. 6983, 7318; оп. 2, спр. 8568, 8711, 9394; оп. 3, спр. 9575; оп. 5, спр. 13041, 13136, 15061, 15062, 15721]. Зокрема, цінними виявилися повідомлення Посольства України в Чеській

Республіці, які відстежують всі головні зовнішньополітичні кроки країни перебування [ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 1, спр. 700, 6946, 6983, 7803, 7811, 7818; оп. 2, спр. 8711, 8874, 9394; оп. 5, спр. 13041].

Для висвітлення інтеграційних процесів у Чеській Республіці та використання її досвіду поетапного приєднання до ЄС та НАТО для України важливими стали матеріали щодо діяльності Вишеградського об'єднання та Центральноєвропейської ініціативи у загальноєвропейському політичному процесі. Інформаційно-аналітичний матеріал щодо поетапного характеру європейської інтеграції України, щодо результатів виконання доручення Президента України плану дій Україна-ЄС, щодо можливості набуття Україною членства у виконавчому органі Спільноти Демократій та щодо механізму приєднання України до заяв ЄС у сфері Спільної зовнішньої безпекової політики, огляди міжнародних політичних конференцій за участі України автор переглянула у справах Фонду 1 «Загальноєвропейський процес, Політичні аспекти» [ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 1, спр. 13041, 13134, 15053, 15061, 15720, 15721].

Надзвичайно цінну інформацію несуть записи бесід між президентами, послами, радниками посольств, міністрами, директорами департаментів та завідувачими відділами МЗС Чеської Республіки та України, а також щоденники послів та співробітників відділів і управлінь МЗС обох держав [ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 1, спр. 110, 6943, 6944, 6946, 7269, 7272, 7274, 7275, 7277, 7803, 7979; оп. 2, спр. 8429, 8568].

У Фонді 2 «Міжнародні договори» у Договірноправовому Управлінні автором опрацьовано двосторонні угоди між Чеською Республікою та Україною. Тут містяться головним чином офіційні міждержавні документи (угоди, спільні заяви, протоколи, договірно-правові акти, плани консультацій, конвенції, декларації), якими регулюються різні аспекти українсько-чеського співробітництва [ГДА МЗС України, ф. 2, оп. 210, спр. 659, 1600, 1265, 15993].

Висновки. Вищенаведений матеріал показує, що у ГДА МЗС України сконцентровано головні міжурядові та міжвідомчі договори, угоди, протоколи, меморандуми, заяви та конвенції з питань двостороннього співробітництва України. Їх опрацювання дає змогу проаналізувати проблематику українсько-чеських дипломатичних відносин та, зокрема, дослідити місце України в зовнішній політиці Чеської Республіки. Процес формування українсько-чеських міждержавних відносин автор досліджувала на основі документів, які стосуються двостороннього політичного, економічного, науково-технічного та культурного співробітництва обох країн впродовж 1991 – 2005 рр. Інформація із зазначених архівних матеріалів дає можливість зробити висновок про активну діяльність України (періоду 1993 – 2005 рр.) у зовнішньополітичній, економічній, науково-технічній та культурній співпраці з Чеською Республікою.

Отже, для повного рішення проблематики дослідження, автором проаналізовано різноманітні за своїм походженням, інформаційною насиченістю та широкою спрямованістю документи і матеріали, які містять багатий фактологічний матеріал, відображають різні етапи формування і розвитку

зовнішньої політики суверенної Чеської Республіки, зокрема становлення її дипломатичних відносин з Україною.

Опрацьовані джерела можуть бути використані для підготовки досліджень з різних аспектів українсько-чеського міждержавного співробітництва.

Список використаних джерел

- Kotyk, V., 2000. Stručná bilance vývoje české zahraniční politiky, *Mezinárodní vztahy*. 1/2000, s. 47–60.
- Leška, V., 2004. *Česko – slovenské vztahy. Zahraniční politika České republiky 1993 – 2004. Úspěchy, problémy a perspektivy*. ÚMV, Praha, s. 65–71.
- Ort, A., 2004. *Ceska zahraniční politika*, Plzen, 400 s.
- Pick, O., Handl, V. (ed.), 2004. *Zahraniční politika České republiky 1993 – 2004: Úspěchy, problémy a perspektivy*, Praha, 268 s.
- Šedivý, J., 1998. *Stav české zahraniční politiky a její vyhledy pro rok 1998*, *Mezinárodní politika*. 1/1998, s. 4–8.
- Галузевий державний архів МЗС України (ГДА МЗС), ф. 1, оп. 1. Політичні питання. Посольство України в ЧР 1993 рік, спр. 110. Концепція політики України щодо Чеської Республіки. 04.06.1993. 62 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Огляд преси та інші інформаційні матеріали отримані від Посольства України в ЧР, спр. 040. Посольство України в ЧР 1993 р. 15.12.1993. 90 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Огляд преси та інші інформаційні матеріали, отримані від Посольства України в ЧР. Посольство України в ЧР 1993 р., спр. 700. *Perspektivy Ceske Republiky*. 25.04.1993. 56 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Довідки по Чеській Республіці. Посольство України в Чеській Республіці 1993 р., спр. 6939. Вишеградська трійка / четвірка в політиці чеського уряду. 12.01.1993. 12 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Огляд преси та інші інформаційні матеріали, отримані від закордонних дипломатичних представництв, спр. 6983. Короткий виклад виступу Президента ЧР В. Гавела на зустрічі керівників країн Ради Європи у Відні 08.10.1993 р. та його інтерв'ю пресі після повернення до Праги. 13.10.93. 18 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Бесіди послів. Посольство України в Чеській Республіці 1993 р., спр. 6943. Запис бесіди з директором Євроатлантичної секції МЗС ЧР І. Бушняком і завідуючим міжнародно-правовим відділом міністерства М. Доуфеком. 20.07.1993. 157 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Матеріали бесід. Перебування українських урядових делегацій МЗС за кордоном, спр. 6943. Запис бесіди з завідуючим третім відділом МЗС ЧР Ю. Калашниковим. 20.05.1993. 157 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Матеріали бесід. Перебування українських урядових делегацій МЗС за кордоном. Посольство України в ЧР 1993 р., спр. 6944. Запис бесіди з головою Чеської національної ради Міланом Угде. 04.06.1993. 64 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Матеріали бесід. Перебування українських урядових делегацій МЗС за кордоном. Посольство України в ЧР 1993 р., спр. 6944. Запис бесіди Міністра закордонних справ України А. М. Зленка з Міністром закордонних справ Чехії Й. Зеленьцем 16.06.1993. 64 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Матеріали бесід. Перебування українських урядових делегацій МЗС за кордоном. Посольство України у ФРН, спр. 6946. Запис бесіди Президента України Л. М. Кравчука з Прем'єр-міністром Чехії В. Клаусом. 23.10.1993. 146 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Огляд преси та інші інформаційні матеріали, отримані від закордонних дипломатичних представництв, спр. 6946. Запис бесіди голови Комісії в закордонних справах Верховної Ради України Д. Павличка та Посла України в ЧР Р. Лубківського з головою «Громадянського руху» ЧР Ї. Дінстбіром. 13.08.1993. 146 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Бесіди послів 1993 р. Посольство України в ЧР 1993 р., спр. 6946. Запис бесіди з Послом Чеської Республіки в Україні П. Машею. 25.11.1993. 146 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Друге територіальне управління 1993 р., спр. 7979. Зустріч із керівництвом змішаної торгової палати «Схід». 12.08.1993. 45 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Друге територіальне управління. Загальний секретаріат. Записи бесід. Щоденники співробітників відділів і управлінь, спр. 7269. Запис бесіди з Тимчасово Повіреном Чеської Республіки в Україні А. Мургашем. 18.07.1994. 130 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Друге територіальне управління. Загальний секретаріат. Записи бесід. Щоденники співробітників відділів і управлінь, спр. 7269. Запис бесіди з Послом Чеської Республіки в Україні П. Машею. 21.07.1994. 130 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Записи бесід, щоденники послів і постійних представників України, спр. 7272. Запис бесіди Р. Лубківського з керівником III-го територіального управління МЗС ЧР Ї. Калашниковим. 21.06.1994. 40 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Записи бесід. Щоденники послів і постійних дипломатичних представництв в Україні, спр. 7274. Запис бесіди радника Посольства України в ЧР В. М. Мороза із завідуючою міжнародно-економічним відділом МЗС ЧР М. Кашаловою. 21.02.1994. 124 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Записи бесід, щоденники послів і постійних дипломатичних представництв України, спр. 7274. Запис бесіди радника Посольства України в ЧР В. М. Мороза з генеральним директором Євроатлантичної секції МЗС ЧР І. Бушняком. 17.01.1994. 124 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Записи бесід, щоденники співробітників посольств і представництв України, спр. 7275. Запис бесіди радника Посольства України в ЧР М. В. Куцкіра з начальником Управління Міністерства промисловості і торгівлі ЧР Я. Гроніком. 05.04.1994. 25 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Записи бесід, щоденники співробітників посольств і представництв України, спр. 7277. Запис бесіди радника Посольства України в ЧР М. В. Куцкіра з начальником Управління європейських структур МЗС ЧР Я. Пршівратським. 21.11.1994. 20 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Записи бесід, щоденники послів і постійних дипломатичних представництв України, спр. 7318. Запис бесіди Посла України ЧР з Президентом ЧР В. Гавелом. 19.05.1994. 116 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Управління Європи та Америки, спр. 7803. Позиція Чеської Республіки щодо Центральноєвропейської ініціативи та Угоди про зону вільної торгівлі країн Центральної Європи. 01.04.1995. 43 арк.

- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Посольство України в ЧР. Огляд преси та інші інформаційні матеріали, отримані від постійних представництв України за кордоном, спр. 7777. 19.04.1995. 117 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Матеріали бесід. Перебування українських урядових делегацій МЗС за кордоном, спр. 7804. До бесіди Президента України Л. Д. Кучми з Президентом ЧР Вацлавом Гавелом та головою Уряду ЧР Вацлавом Клаусом. 03.04.1995. 83 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Управління Європи та Америки, спр. 7811. Інформація япро «круглий стіл» на тему «сучасний стан перетворень у країнах Центральної та Східної Європи на перехідному етапі до ринкової економіки». 01.06.1995. 25 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2. Посольство України в Чеській Республіці 1996 р, спр. 8429. Інформація про реакцію в Чеській Республіці на виступ президента США Б. Клінтона щодо прийняття першої групи країн-кандидатів в НАТО. 28.10.1996. 134 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 1. Записи бесід, щоденники послів і постійних представників України, спр. 8568. Запис бесіди Посла України в ЧР А. А. Озатовського з Головою Палати депутатів Парламенту Чеської Республіки М. Угде. 15.12.1995. 116 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2. Записи бесід, щоденники послів і постійних представників України, спр. 8568. Запис бесіди Посла України в ЧР А. А. Озатовського з директором Департаменту політики безпеки Міністерства закордонних справ Чеської Республіки Г. Файмоном. 05.06.1996. 116 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2. Записи бесід, щоденники послів і постійних представників України, спр. 8568. Запис бесіди Посла України в ЧР А. А. Озатовського з директором Департаменту політичного аналізу і планування МЗС Чеської Республіки, радником Міністра закордонних справ ЧР Я. Вінклером. 15.07.1996. 116 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2. Записи бесід, щоденники послів і постійних представників України. Посольство України в Чеській республіці 1997 р, спр. 8711. Запис бесіди із Заступником Міністра закордонних справ ЧР Ц. Свободою. 04.08.1997. 42 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2. Записи бесід, щоденники послів і постійних представників України. Посольство України в Чеській Республіці 1997 р, спр. 8711. Інформація про виступ Г. фон Мольтке. 10.11.1997. 42 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2. Управління політичного аналізу та планування. Записи бесід, огляди преси, спр. 8869. Огляд чеської преси про участь Міністра оборони ЧР в зустрічі керівників оборонних відомств країн-членів НАТО в м. Маастріхт. 02.10.1997. 21 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2. Управління політичного аналізу та планування. Посольство України в ЧР 1998 р, спр. 8874. Інститут досліджень «Схід-Захід». 02.03.1998. 32 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 2. Ноти, пам'ятні записки, меморандуми посольств іноземних держав до МЗС України. Посольство України в ЧР 1998 р, спр. 9394. Інформація щодо шляхів та механізмів координації в ЧР у сфері зовнішніх зносин. 11.02.1998. 24 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 3. Огляди преси та інші інформаційні матеріали, отримані від закордонних установ, спр. 9575. Про Раду безпеки Чеської Республіки. 22.04.1998 р. 28 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 5. Загальноєвропейський процес. Політичні аспекти, спр. 13041. Центральноєвропейська ініціатива. 06.10.2003. 83 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 5. Посольство України в Чеській республіці, спр. 13134. Аналітична записка щодо функціонування Вишеградської групи. 22.05.2003. 15 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 5. Посольство України в Чеській республіці, спр. 13136. Інформаційно-аналітичний матеріал щодо поетапного характеру європейської інтеграції. 14.07.2003. 5 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 5, спр. 13142. Адміністрація ПУ. Про результати виконання доручення ПУ щодо плану дій Україна-ЄС. 19.06.2003. 20 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 5, спр. 150153. Аналітична записка ВРУ щодо діяльності органів влади у галузі прав людини, національних меншин і міжнародних відносин. 26.02.2005. 10 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 5, спр. 15720. Посольство України в Чеській Республіці. Запис бесіди з Директором Управління ООН МЗС ЧР Я. Карою щодо можливості набуття Україною членства у виконавчому органі Спільноти Демократій. 26.04.2005. 15 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 5, спр. 15721. Посольство України в Чеській Республіці. Щодо механізму приєднання України до заяв ЄС у сфері СЗБП. 19.04.2005. 133 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 5, спр. 15721. Посольство України в Чеській Республіці. Щодо організації роботи з підготовки проекту Європейської угоди про асоціацію в ЧР. 27.07.2005. 133 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 5, спр. 15053. Посольство України в Чеській Республіці. Щодо наради керівників закордонних дипломатичних установ України. 14.06.2005. 35 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 5, спр. 15061. Політичний департамент ЦСІ. Вишеградська група. Довідки по країнах. 20.07.2005 – 20.10.2005. 230 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 5, спр. 15061. Політичний департамент ЦСІ. Щодо перспективних напрямків співробітництва з країнами Вишеградської четвірки. 16.06.2005. 230 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 5, спр. 15062. Щодо політики ЄС у сфері надання допомоги у цілях розвитку. 18.04.2005. 128 арк.
- ГДА МЗС, ф. 1, оп. 6, спр. 15052. Міжнародні політичні конференції за участі України. 26.01.2005 – 19.08.2005. 54 арк.
- ГДА МЗС, ф. 2. Міжнародні договори, оп. 210. Управління Америки та Європи. Двосторонні угоди, спр. 659. Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною та Чеською Республікою. 26.04.1995. 67 арк.
- ГДА МЗС, ф. 2. Міжнародні договори, оп. 210. Управління Америки та Європи. Двосторонні угоди, спр. 1600. Угода між Міністерством оборони України та Міністерством оборони ЧР про взаємне співробітництво. 02.04.1996. 76 арк.
- ГДА МЗС, ф. 2. Міжнародні договори, оп. 210. Управління Америки та Європи. Двосторонні угоди, спр. 1265. Спільна заява Президентів України та Чеської Республіки. 02.07.1997. 22 арк.
- ГДА МЗС, ф. 2. Міжнародні договори, оп. 210. Другий територіальний департамент, спр. 15993. Протокол про співробітництво між міністерством закордонних справ України та Міністерством закордонних справ Чеської Республіки. 22.10.2001. 44 арк.
- Кіцила, Л., 2004. *Зовнішньополітичні аспекти реалізації курсу Чеської Республіки на інтеграцію до Європейського Союзу*: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.04. Львів. нац. ун-т ім. І.Франка, Львів, 18 с.
- Корсак, Р. В., 2013. *Політична і економічна співпраця України та Чехії в умовах трансформації суспільних відносин (2000 – 2012 рр.)*: монографія, Ужгород. Видавництво ФОП Бреза А. Е., 518 с.

Корсак, Р. В., 2007. *Українсько-чеське міждержавне співробітництво в 1991-2005 рр.: монографія*, Ужгород: Гражда, 208 с.

Устич, І., Чучка, О., Жулканич, О., 1998. *Інтеграційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи. Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи*, Ужгород: «Патент», 436 с.

Федорчак, Т. П., 2012. *Політична трансформація Чеської Республіки: внутрішні та зовнішні виміри: монографія*, Івано-Франків. нац. техн. ун-т нафти і газу, Івано-Франківськ: Вид-во Івано-Франків. нац. техн. ун-ту нафти і газу, 543 с.

Цуп, О. 2008. *Чеська Республіка і Україна в міждержавних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ ст.*: рукопис. дис. к. і. н. 07.00.02. Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, Тернопіль, 265 с.

References

Czur, O., 2008. *Ches`ka Respublika i Ukrayina v mizhderzhavny`x vidnosy`nax kincy`a XX – pochatku XXI st.* [The Czech Republic and Ukraine in Interstate Relations of the End of the Twentieth – Early Twentieth Centuries]: rukopy`s. dy`s. k. i. n. 07.00.02. L`vivs`ky`j nacional`ny`j un-t im. Ivana Franka, Ternopil`, 265 s. (in Ukrainian).

Fedorchak, T. P., 2012. *Polity`chna transformaciya Ches`koyi Respubliky` : vnutrishni ta zovnishni vymiry`* [Political transformation of the Czech Republic: internal and external dimensions]: monografiya. Ivano-Frankiv. nacz. texn. un-t nafty i hazu, Ivano-Frankivsk: Vyd-vo Ivano-Frankiv. nats. tekhn. un-tu nafty i hazu, 543 s. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Polity`chni py`tannya. Posol`stvo Ukrayiny` v ChR 1993 rik, spr. 110. Konceptsiya polity`ky` Ukrayiny` shhodo Ches`koyi Respubliky` [found 1, description 1. Political issues. Embassy of Ukraine in the Czech Republic 1993, case number 110. The concept of Ukraine's policy towards the Czech Republic]. 04.06.1993. 62 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Oglyad presy` ta inshi informacijni materialy` otr`mani vid Posol`stva Ukrayiny` v ChR, spr. 040. Posol`stvo Ukrayiny` v ChR 1993 r [found 1, description 1. Press review and other information received from the Embassy of Ukraine in the Czech Republic. Case 040. The Embassy of Ukraine in the Czech Republic 1993]. 15.12.1993. 90 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Oglyad presy` ta inshi informacijni materialy`, otr`mani vid Posol`stva Ukrayiny` v ChR. Posol`stvo Ukrayiny` v ChR 1993 r, spr. 700. Perspektivy Ceske Republiky [found 1, description 1. Press review and other information received from the Embassy of Ukraine in the Czech Republic. Embassy of Ukraine in the Czech Republic 1993. Case 700]. 25.04.1993. 56 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Dovidky` po Ches`kij Respublici. Posol`stvo Ukrayiny` v Ches`kij Respublici 1993 r, spr. 6939. Vy`shegrads`ka trijka / chetvirka v polity`ci ches`kogo uryadu [found 1, description 1. Information on the Czech Republic. Embassy of Ukraine in the Czech Republic 1993 Case 6939. Visegrad Three / Four in Czech Government Policy]. 12.01.1993. 12 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Oglyad presy` ta inshi informacijni materialy`, otr`mani vid zakordonny`x dy`plomaty`chny`x predstavny`ctv, spr. 6983. Korotky`j vy`klad vy`stupu Prezy`denta ChR V. Gavela na zustrichi kerivny`kiv krayin Rady` Yevropy` u Vidni 08.10.1993 r. ta jogo interv`yu presi pislya povernennya do Pragy` [found 1, description 1. Press review and other information received from foreign diplomatic missions. Case 6983. A summary of the speech of the President of the Czech Republic, V. Havel at the meeting of the Heads of State of the Council of Europe in Vienna on 8 October 1993 and his interview with the press after his return to Prague]. 13.10.93. 18 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Besidy` posliv. Posol`stvo Ukrayiny` v Ches`kij Respublici 1993r, spr. 6943. Zapy`s besidy` z dy`rektorom Yevroatlanty`chnoyi sekciyi MZS ChR I. Bushnyakom i zaviduyuchy`m mizhnarodno-pravovy`m viddilom ministerstva M. Doufekom [found 1, description 1. Conversations of ambassadors. Embassy of Ukraine in the Czech Republic 1993. Case 6943. Record of a conversation with the Director of the Euro-Atlantic Section of the Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic, I. Bushnyak and the head of the Ministry's international legal department, M. Dooufek]. 20.07.1993. 157 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Materialy` besid. Perebuвання ukrajins`ky`x uryadovy`x delegacij MZS za kordonom, spr. 6943. Zapy`s besidy` z zaviduyuchy`m tretim viddilom MZS ChR Yu. Kalashny`kovy`m [found 1, description 1. Conversation materials. The stay of Ukrainian government delegations of the Ministry of Foreign Affairs abroad. Case 6943. Record of conversation with the head of the third department of the Foreign Ministry of the Czech Republic Y. Kalashnikov]. 20.05.1993. 157 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Materialy` besid. Perebuвання ukrajins`ky`x uryadovy`x delegacij MZS za kordonom. Posol`stvo Ukrayiny` v ChR 1993 rik, spr. 6944. Zapy`s besidy` z golovoyu Ches`koyi nacional`noyi rady` Milanom Ugde [found 1, description 1. Conversation materials. The stay of Ukrainian government delegations of the Ministry of Foreign Affairs abroad. Embassy of Ukraine in the Czech Republic 1993. Case 6944. Record of a conversation with the chairman of the Czech National Council, Milan Uge]. 04.06.1993. 64 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Materialy` besid. Perebuвання ukrajins`ky`x uryadovy`x delegacij MZS za kordonom. Posol`stvo Ukrayiny` v ChR 1993 rik, spr. 6944. Zapy`s besidy` Ministra zakordonny`x sprav Ukrayiny` A. M. Zlenka z Ministrom zakordonny`x sprav Chexiyi J. Zyelen`cem [found 1, description 1. Conversation materials. The stay of Ukrainian government delegations of the Ministry of Foreign Affairs abroad. Embassy of Ukraine in the Czech Republic 1993. Case 6944. Record of conversation between the Minister for Foreign Affairs of Ukraine A. Zlenko and the Minister for Foreign Affairs of the Czech Republic J. Zelenets]. 16.06.1993. 64 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Materialy` besid. Perebuвання ukrajins`ky`x uryadovy`x delegacij MZS za kordonom. Posol`stvo Ukrayiny` u FRN, spr. 6946. Zapy`s besidy` Prezy`denta Ukrayiny` L. M. Kravchuka z Prem`yer-ministrom Chexiyi V. Klausom [found 1, description 1. Conversation materials. The stay of Ukrainian government delegations of the Ministry of Foreign Affairs abroad. Embassy of Ukraine in Germany. Case 6946. Record of a conversation between President of Ukraine LM Kravchuk and Czech Prime Minister V. Klaus]. 23.10.1993. 146 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Oglyad presy` ta inshi informacijni materialy`, otr`mani vid zakordonny`x dy`plomaty`chny`x predstavny`ctv, spr. 6946. Zapy`s besidy` golovy` Komisiyi v zakordonny`x spravax Verxovnoyi Rady` Ukrayiny` D. Pavly`chka ta Posla Ukrayiny` v ChR R. Lubkivs`kogo z golovoyu «Gromadyans`kogo ruxu» ChR Yi. Dinstbirom [found 1, description 1. Press review and other information received from foreign diplomatic missions. Case 6946. Record of the conversation of the Chairman of the Committee on Foreign Affairs of the Verkhovna Rada of Ukraine D. Pavlychko and the Ambassador of Ukraine to the Czech Republic R. Lubkivsky with the Chairman of the Civic Movement of the Czech Republic Mr. G. Dinstbir]. 13.08.1993. 146 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Besidy` posliv 1993 r. Posol`stvo Ukrayiny` v ChR 1993 r, spr. 6946. Zapy`s besidy` z Poslom Ches`koyi Respubliky` v Ukrayini P. Masheyu [found 1, description 1. Conversations of Ambassadors 1993 Embassy of Ukraine in the Czech Republic 1993 Case 6946. Record of conversation with Ambassador of the Czech Republic to Ukraine P. Masha]. 25.11.1993. 146 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Druge tery`torial`ne upravlinnya 1993 r, spr. 7979. Zustrich iz kerivny`cztvom zmishanoyi togovoyi palaty` «Sxid» [found 1, description 1. Second Territorial Administration 1993 Case 7979. Meeting with the management of the East Chamber of Commerce]. 12.08.1993. 45 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Druge tery`torial`ne upravlinnya. Zagal`ny`j sekretariat. Zapy`sy` besid. Shhodenny`ky` spivrobitny`kiv viddiliv i upravlin`, spr. 7269. Zapy`s besidy` z Ty`mchasovo Povireny`m Ches`koyi Respubliky` v Ukrayini A. Murgashem [found 1, description 1. Second territorial administration. General Secretariat. Record conversations. Diaries of employees of departments and departments. Case 7269. Record of a conversation with the Temporary Attorney of the Czech Republic in Ukraine A. Murgash]. 18.07.1994. 130 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Druge tery`torial`ne upravlinnya. Zagal`ny`j sekretariat. Zapy`sy` besid. Shhodenny`ky` spivrobitny`kiv viddiliv i upravlin`, spr. 7269. Zapy`s besidy` z Poslom Ches`koyi Respubliky` v Ukrayini P. Masheyu [found 1, description 1. Second territorial administration. General Secretariat. Record conversations. Diaries of employees of departments and departments. Case 7269. Record of a conversation with Ambassador of the Czech Republic to Ukraine P. Masha]. 21.07.1994. 130 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Zapy`sy` besid, shhodenny`ky` posliv i postijny`x predstavny`kiv Ukrayiny`, spr. 7272. Zapy`s besidy` R. Lubkivs`kogo z kerivny`kom III-go tery`torial`nogo upravlinnya MZS ChR Yi. Kalashny`kovy`m [found 1, description 1. Record conversations, diaries of ambassadors and Permanent Representatives of Ukraine. Case 7272. Record of R. Lubkivsky's conversation with the head of the third territorial department of the Foreign Ministry of the Czech Republic, Mr. G. Kalashnikov]. 21.06.1994. 40 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Zapy`sy` besid. Shhodenny`ky` posliv i postijny`x dy`plomaty`chny`x predstavny`cztv v Ukrayini, spr. 7274. Zapy`s besidy` radny`ka Posol`stva Ukrayiny` v ChR V. M. Moroza iz zaviduyuchoyu mizhnarodno-ekonomichny`m viddilom MZS ChR M. Kashhalovoyu [found 1, description 1. Conversation. Diaries of ambassadors and permanent diplomatic missions in Ukraine. Case 7274. Recording of a conversation between the adviser of the Embassy of Ukraine in the Czech Republic, VM Moroz, with the head of the international and economic department of the Foreign Ministry of the Czech Republic, M. Kashchalova]. 21.02.1994. 124 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Zapy`sy` besid, shhodenny`ky` posliv i postijny`x dy`plomaty`chny`x predstavny`cztv Ukrayiny`, spr. 7274. Zapy`s besidy` radny`ka Posol`stva Ukrayiny` v ChR V. M. Moroza z general`ny`m dy`rektorom Yevroatlanty`chnoyi sekciji MZS ChR I. Bushnyakom [found 1, description 1. Records of conversations, diaries of ambassadors and permanent diplomatic missions of Ukraine. Case 7274. Record of a conversation between the Counselor of the Embassy of Ukraine in the Czech Republic, VM Moroz, with the Director General of the Euro-Atlantic Section of the Foreign Ministry of the Czech Republic, I. Bushnyak]. 17.01.1994. 124 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Zapy`sy` besid, shhodenny`ky` spivrobitny`kiv posol`stv i predstavny`cztv Ukrayiny`, spr. 7275. Zapy`s besidy` radny`ka Posol`stva Ukrayiny` v ChR M. V. Kuczkira z nachal`ny`kom Upravlinnya Ministerstva promy`slovosti i torgivli ChR Ya. Gronikom [found 1, description 1. Record conversations, diaries of Embassies and Representatives of Ukraine. Case 7275. Record of conversation of the adviser of the Embassy of Ukraine in the Czech Republic MV Kutskir with the head of the Department of the Ministry of Industry and Trade of the Czech Republic Ya. Gronik]. 05.04.1994. 25 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Zapy`sy` besid, shhodenny`ky` spivrobitny`kiv posol`stv i predstavny`cztv Ukrayiny`, spr. 7277. Zapy`s besidy` radny`ka Posol`stva Ukrayiny` v ChR M. V. Kuczkira z nachal`ny`kom Upravlinnya yevropejs`ky`x struktur MZS ChR Ya. Prshivrats`ky`m [found 1, description 1. Record conversations, diaries of Embassies and Representatives of Ukraine. Case 7277. Record of a conversation with the adviser of the Embassy of Ukraine in the Czech Republic, MV Kutskir, with the head of the Office of European Structures of the Foreign Ministry of the Czech Republic]. 21.11.1994. 20 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Zapy`sy` besid, shhodenny`ky` posliv i postijny`x dy`plomaty`chny`x predstavny`cztv Ukrayiny`, spr. 7318. Zapy`s besidy` Posla Ukrayiny` ChR z Prezy`dentom ChR V. Gavelom [found 1, description 1. Records of conversations, diaries of ambassadors and permanent diplomatic missions of Ukraine. Case 7318. Record of the conversation of the Ambassador of Ukraine to the Czech Republic with the President of the Czech Republic V. Havel]. 19.05.1994. 116 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Upravlinnya Yevropy` ta Amery`ky`, spr. 7803. Pozy`ciya Ches`koyi Respubliky` shhodo Central`noyevropejs`koyi iniciaty`vy` ta Ugody` pro zonu vil`noyi torgivli krayin Central`noyi Yevropy` [found 1, description 1. Office of Europe and America. Case 7803. The Czech Republic's position on the Central European Initiative and the Central European Free Trade Area Agreement]. 01.04.1995. 43 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Posol`stvo Ukrayiny` v ChR. Oglyad presy` ta inshi informacijni materialy`, otry`mani vid postijny`x predstavny`cztv Ukrayiny` za kordonom, spr. 7777 [found 1, description 1. Embassy of Ukraine in the Czech Republic. Press review and other information received from the Permanent Missions of Ukraine abroad. Case 7777]. 19.04.1995. 117 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Materialy` besid. Perebuvannya ukrajins`ky`x uryadovy`x delegacij MZS za kordonom, spr. 7804. Do besidy` Prezy`denta Ukrayiny` L. D. Kuchmy` z Prezy`dentom ChR Vaczlavom Gavelom ta golovoyu Uryadu ChR Vaczlavom Klausom [found 1, description 1. Conversation materials. The stay of Ukrainian government delegations of the Ministry of Foreign Affairs abroad. Case 7804. Before the conversation of the President of Ukraine LD Kuchma with the President of the Czech Republic Vaclav Havel and the Prime Minister of the Czech Republic Vaclav Klaus]. 03.04.1995. 83 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Upravlinnya Yevropy` ta Amery`ky`, spr. 7811. Informaci yapro «krugly`j stil» na temu «suchasny`j stan peretvoren`u krayinax Central`noyi ta Sxidnoyi Yevropy` na perexidnomu etapi do ry`nkovoyi ekonomiky`» [found 1, description 1. Office of Europe and America. Case 7811. Information about the roundtable on the current state of transformation in the countries of Central and Eastern Europe at the transition stage to a market economy]. 01.06.1995. 25 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 2. Posol`stvo Ukrayiny` v Ches`kij Respublici 1996 r, spr. 8429. Informaciya pro reakciyu v Ches`kij Respublici na vy`stup prezy`denta SSHA B. Klintonona shhodo pry`jnyattya pershoyi grupy` krayin-kandy`dativ v NATO [found 1, description 2. Embassy of Ukraine in the Czech Republic 1996. Case 8429. Information on the reaction in the Czech Republic to the speech of US President B. Clinton on the admission of the first group of NATO candidate countries]. 28.10.1996. 134 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 1. Zapy'sy` besid, shhodenny`ky` posliv i postijny`x predstavny`kiv Ukrayiny`, spr. 8568. Zapy`s besidy` Posla Ukrayiny` v ChR A. A. Ozadovs`kogo z Golovoyu Palaty` deputativ Parlamentu Ches`koyi Respubliky` M. Ugde [found 1, description 1. Record conversations, diaries of ambassadors and Permanent Representatives of Ukraine. Case 8568. Record of the conversation of the Ambassador of Ukraine to the Czech Republic AA Ozadovsky with the Chairman of the Chamber of Deputies of the Parliament of the Czech Republic M. Ugde]. 15.12.1995. 116 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 2. Zapy'sy` besid, shhodenny`ky` posliv i postijny`x predstavny`kiv Ukrayiny`, spr. 8568. Zapy`s besidy` Posla Ukrayiny` v ChR A. A. Ozadovs`kogo z dy`rektorom Departamentu polity`ky` bezpeky` Ministerstva zakordonny`x sprav Ches`koyi Respubliky` G. Fajmonom [found 1, description 2. Record conversations, diaries of ambassadors and Permanent Representatives of Ukraine. Case 8568. Record of the conversation of the Ambassador of Ukraine to the Czech Republic AA Ozadovsky with the Director of the Security Policy Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic G. Feimon]. 05.06.1996. 116 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 2. Zapy'sy` besid, shhodenny`ky` posliv i postijny`x predstavny`kiv Ukrayiny`, spr. 8568. Zapy`s besidy` Posla Ukrayiny` v ChR A. A. Ozadovs`kogo z dy`rektorom Departamentu polity`chnogo analizu i planuvannya MZS Ches`koyi Respubliky`, radny`kom Ministra zakordonny`x sprav ChR Ya. Vinklerom [found 1, description 2. Record conversations, diaries of ambassadors and Permanent Representatives of Ukraine. Case 8568. Record of the conversation of the Ambassador of Ukraine to the Czech Republic AA Ozadovsky with the Director of the Department of Political Analysis and Planning of the Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic, adviser to the Minister for Foreign Affairs of the Czech Republic J. Winkler]. 15.07.1996. 116 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 2. Zapy'sy` besid, shhodenny`ky` posliv i postijny`x predstavny`kiv Ukrayiny`. Posol'stvo Ukrayiny` v Ches`kij respubliki 1997 r, spr. 8711. Zapy`s besidy` iz Zastupny`kom Ministra zakordonny`x sprav ChR Cz. Svobodoyu [found 1, description 2. Record conversations, diaries of ambassadors and Permanent Representatives of Ukraine. Embassy of Ukraine in the Czech Republic 1997 Case 8711. Record of the conversation with the Deputy Minister of Foreign Affairs of the Czech Republic Ts. Svoboda]. 04.08.1997. 42 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 2. Zapy'sy` besid, shhodenny`ky` posliv i postijny`x predstavny`kiv Ukrayiny`. Posol'stvo Ukrayiny` v Ches`kij Respubliki 1997 r, spr. 8711. Informaciya pro vy`stup G. fon Mol`tke [found 1, description 2. Record conversations, diaries of ambassadors and Permanent Representatives of Ukraine. Embassy of Ukraine in the Czech Republic 1997 Case 8711. Information about G. von Moltke's speech]. 10.11.1997. 42 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 2. Upravlinnya polity`chnogo analizu ta planuvannya. Zapy'sy` besid, oglyady` presy`, spr. 8869. Oglyad ches`koyi presy` pro uchast` Ministra oborony` ChR v zustrichi kerivny`kiv oboronny`x vidomstv krayin-chleniv NATO v m. Maastrixt [found 1, description 2. Office of Political Analysis and Planning. Record conversations, press reviews. Case 8869. Overview of the Czech press on the participation of the Minister of Defense of the Czech Republic in the meeting of the Heads of Defense Offices of NATO member countries in Maastricht]. 02.10.1997. 21 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 2. Upravlinnya polity`chnogo analizu ta planuvannya. Posol'stvo Ukrayiny` v ChR 1998 r, spr. 8874. Insty`tut doslidzhen` «Sxid-Zaxid» [found 1, description 2. Office of Political Analysis and Planning. Embassy of Ukraine in the Czech Republic 1998. Case 8874. East-West Research Institute. 2. Office of Political Analysis and Planning. Embassy of Ukraine in the Czech Republic 1998 Case 8874. East-West Research Institute]. 02.03.1998. 32 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 2. Noty`, pam'yatni zapy'sky`, memorandumumy` posol'stv inozemny`x derzhav do MZS Ukrayiny`. Posol'stvo Ukrayiny` v ChR 1998 r, spr. 9394. Informaciya shhodo shlyaxiv ta mexanizmiv koordynaciyi v ChR u sferi zovnishnix znosny`n [found 1, description 2. Sheet music, memos, memoranda of foreign embassies to the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. Embassy of Ukraine in the Czech Republic 1998 Case 9394. Information on ways and mechanisms of coordination in the Czech Republic in the field of external relations]. 11.02.1998. 24 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 3. Oglyady` presy` ta inshi informacijni materialy`, otry`mani vid zakordonny`x ustanov, spr. 9575. Pro Radu bezpeky` Ches`koyi Respubliky` [found 1, description 3. Press reviews and other information received from foreign institutions. Case 9575. On the Security Council of the Czech Republic]. 22.04.1998 r. 28 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 5. Zagal`noyevropejs`ky`j proces. Polity`chni aspekty`, spr. 13041. Central`noyevropejs`ka iniciaty`va [found 1, description. Europe-wide process. Political aspects. Case 13041. Central European Initiative]. 06.10.2003. 83 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 5. Opy`s 5. Posol'stvo Ukrayiny` v Ches`kij respubliki, spr. 13134. Anality`chna zapy`ska shhodo funkcionuvannya Vy`shegrads`koyi grupy` [found 1, description 5. Embassy of Ukraine in the Czech Republic. Case 13134. Analytical note on the functioning of the Visegrad Group]. 22.05.2003. 15 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 5. Posol'stvo Ukrayiny` v Ches`kij respubliki, spr. 13136. Informacijno-anality`chny`j material shhodo poetapnogo xarakteru yevropejs`koyi integraciyi [found 1, description 5. Embassy of Ukraine in the Czech Republic. Case 13136. Information and analytical material on the phased nature of European integration]. 14.07.2003. 5 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 5, spr. 13142. Administraciya PU. Pro rezul`taty` vy`konannya doruchennya PU shhodo planu dij Ukrayina-YeS. 20 ark [found 1, description 5. Case 13142. PU Administration. On the results of the implementation of the PU's mandate on the EU-Ukraine Action Plan]. 19.06.2003. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 5, spr. 150153. Anality`chna zapy`ska VRU shhodo diyal`nosti organiv vlady` u galuzi prav lyudy`ny`, nacional`ny`x menshy`n i mizhnacional`ny`x vidnosny`n [found 1, description 5. Case 150153. Analytical note of the Verkhovna Rada on the activities of the authorities in the field of human rights, national minorities and inter-ethnic relations]. 26.02.2005. 10 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 5, spr. 15720. Posol'stvo Ukrayiny` v Ches`kij Respubliki. Zapy`s besidy` z Dy`rektorom Upravlinnya OON MZS ChR Ya. Karoyu shhodo mozhy`vosti nabuttya Ukrainoyu chlenstva u vy`konavchomu organi Spil`noty` Demokratij [found 1, description 5. Case 15720. Embassy of Ukraine in the Czech Republic. Record of conversation with the Director of the United Nations Office of the Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic J. Kara on the possibility of Ukraine becoming a member of the executive body of the Community of Democracies]. 26.04.2005. 15 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 5, spr. 15721. Posol'stvo Ukrayiny` v Ches`kij Respubliki. Shhodo mexanizmu pry`yednannya Ukrayiny` do zayav YeS u sferi SZBP [found 1, description 5. Case 15721. Embassy of Ukraine in the Czech Republic. Concerning the mechanism of Ukraine's accession to the EU's CFSP statements]. 19.04.2005. 133 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 5, spr. 15721. Posol'stvo Ukrayiny` v Ches`kij Respubliki. Shhodo organizaciyi roboty` z pidgotovky` proektu Yevropejs`koyi ugody` pro asociaciyu v ChR [found 1, description 5. Case 15721. Embassy of Ukraine in the Czech

Republic. Concerning the organization of work on the preparation of the draft European Association Agreement in the Czech Republic]. 27.07.2005. 133 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 5, spr. 15053. Posol'stvo Ukrayiny` v Ches`kij Respublici. Shhodo narady` kerivny`kiv zakordonny`x dy`plomaty`chny`x ustanov Ukrayiny` [found 1, description 5. Case 15053. Embassy of Ukraine in the Czech Republic. Concerning the meeting of heads of foreign diplomatic institutions of Ukraine]. 14.06.2005. 35 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 5, spr. 15061. Polity`chny`j departament CYEI. Vy`shegrads`ka grupa. Dovidky` po krayinax [found 1, description 5. Case 15061. CEI Political Department. Visegrad group. Country Help]. 20.07.2005 – 20.10.2005. 230 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 5, spr. 15061. Polity`chny`j departament CYEI. Shhodo perspekty`vny`x napryamkiv spivrobotny`cztva z krayinamy` Vy`shegrads`koyi chetvirky` [found 1, description 5. Case 15061. CEI Political Department. Concerning perspective directions of cooperation with the Visegrad Four countries]. 16.06.2005. 230 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 5, spr. 15062. Shhodo polity`ky` YeS u sferi nadannya dopomogy` u cilyax rozvy`tku [found 1, description 5. Case 15062. On EU development assistance policy]. 18.04.2005. 128 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 1, op. 6, spr. 15052. Mizhnarodni polity`chni konferenciyi za uchasti Ukrayiny` [found 1, description 6. Case 15052. International political conferences with the participation of Ukraine]. 26.01.2005 – 19.08.2005. 54 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 2. Mizhnarodni dogovory`, op. 210. Upravlinnya Amery`ky` ta Yevropy`. Dvostoronni ugody`, spr. 659. Dogovir pro druzhni vidnosy`ny` i spivrobotny`cztvo mizh Ukrayinoyu ta Ches`koyu Respublikoyu [found 2, International Treaties. Description 210. Office of America and Europe. Bilateral agreements. Case 659. Agreement on friendly relations and cooperation between Ukraine and the Czech Republic]. 26.04.1995. 67 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 2. Mizhnarodni dogovory`, op. 210. Upravlinnya Amery`ky` ta Yevropy`. Dvostoronni ugody`, spr. 1600. Ugoda mizh Ministerstvom oborony` Ukrayiny` ta Ministerstvom oborony` ChR pro vzayemne spivrobotny`cztvo [found 2, International Treaties. Description 210. Office of America and Europe. Bilateral agreements. Case 1600. Agreement between the Ministry of Defense of Ukraine and the Ministry of Defense of the Czech Republic on mutual cooperation]. 02.04.1996. 76 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 2. Mizhnarodni dogovory`, op. 210. Upravlinnya Amery`ky` ta Yevropy`. Dvostoronni ugody`, spr. 1265. Spil`na zayava Prezy`dentiv Ukrayiny` ta Ches`koyi Respubliki` [found 2, International Treaties. Description 210. Office of America and Europe. Bilateral agreements. Case 1265. Joint statement by the Presidents of Ukraine and the Czech Republic]. 02.07.1997. 22 ark. (in Ukrainian).

GDA MZS, f. 2. Mizhnarodni dogovory`, op. 210. Drugy`j tery`torial`ny`j departament, spr. 15993. Protokol pro spivrobotny`cztvo mizh ministerstvom zakordonny`x sprav Ukrayiny` ta Ministerstvom zakordonny`x sprav Ches`koyi Respubliki` [found 1, International Treaties. Description 210. Second Territorial Department. Case 15993. Protocol on cooperation between the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine and the Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic]. 22.10.2001. 44 ark. (in Ukrainian).

Kicy`la, L., 2004. *Zovnishn`opolity`chni aspekty` realizaciyi kursu Ches`koyi Respubliki` na integraciyu do Yevropejs`kogo Soyuzu* [Foreign Policy Aspects of Implementation of the Czech Republic's Course on Integration into the European Union]: avtoref. dy`s... na zdobuttya nauk. stupenya kand. polit. nauk: 23.00.04. L`viv. nacz. un-t im. I.Franka, L`viv, 18 s. (in Ukrainian).

Korsak, R. V., 2007. *Ukrayins`ko-ches`ke mizhderzhavne spivrobotny`cztvo v 1991 – 2005 rr.* [Ukrainian-Czech Interstate Cooperation in 1991 – 2005]: monografiya, Uzhgorod: Grazhda, 208 s. (in Ukrainian).

Korsak, R.V., 2013. *Polity`chna i ekonomichna spivpracya Ukrayiny` ta Chexiyi v umovax transformaciyi suspil`ny`x vidnosy`n (2000 – 2012 rr.)* [Political and Economic Cooperation between Ukraine and the Czech Republic in the Conditions of Transformation of Public Relations (2000 – 2012)]: monografiya, Uzhgorod. Vy`davny`cztvo FOP Breza A. E., 518 s. (in Ukrainian).

Kotyk, V., 2000. *Stručná bilance vývoje české zahraniční politiky, Mezinárodní vztahy.* 1/2000, s. 47–60. (in Czech).

Leška, V., 2004. *Česko – slovenské vztahy. Zahraniční politika České republiky 1993 – 2004. Úspěchy, problémy a perspektivy.* ÚMV, Praha, s. 65–71. (in Czech).

Ort, A., 2004. *Ceska zahraniční politika*, Plzen, 400 s. (in Czech).

Pick, O., Handl, V. (ed.), 2004. *Zahraniční politika České republiky 1993 – 2004: Úspechy, problémy a perspektivy*, Praha, 268 s. (in Czech).

Šedivý, J., 1998. *Stav české zahraniční politiky a její vyhledy pro rok 1998. Mezinárodní politika.* 1/1998, s. 4–8. (in Czech).

Usty`ch, I., Chuchka, O., Zhulkany`ch, O., 1998. *Integracijni procesy` v krayinax Central`no-Sxidnoyi Yevropy`. Doslidzhennya istoriyi social`no-ekonomichnogo rozvy`tku krayin Central`noyi ta Pivdenno-Sxidnoyi Yevropy`* [Integration Processes in Central and Eastern Europe. Research of the history of socio-economic development of the countries of Central and Southeastern Europe: current state, problems, prospects]: suchasny`j stan, problemy`, perspekty`vy`, Uzhgorod: «Patent», 436 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

DOCUMENTS ON THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN UKRAINE AND THE CZECH REPUBLIC IN THE FUNDS OF THE MUNICIPAL STATE ARCHIVES OF THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF UKRAINE (1991 – 2005)

Liubov Pavlyshyn

Candidate of History, Docent of the Department of Tourism,
SHEE «Uzhhorod National University»

In this article, we analyzed the documents of the Sectoral State Archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine as sources from history of the formation of Ukrainian-Czech diplomatic relations in context of the foreign policy priorities of the Czech Republic. The author has developed and put into circulation scientific unpublished

archival materials, particularly extensive documentary and contractual framework, in which revealed little known facts about the formation of the Czech Republic as an independent democratic state, question of its place in the international arena and forming of its foreign policy priorities. Archival materials including analytical reports, statistical publications, analysis of the official foreign press, letters from the Embassies of Ukraine to the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine with information about an internal political events and foreign policy of the countries of Central and Eastern Europe. The documents presented various questions of formation, development and dynamics of political, economic, cultural and scientific Ukrainian-Czech cooperation since 1991. Referring to, that an important stage in the formation of Ukrainian-Czech relations took place in the early 1990s, the author thinks it necessary to consider the documents on the course of diplomatic relations of the independent Ukraine with the Czech and Slovak Federal Republic (CSFD) from 1991 until the end of 1992. For the objective disclosure of the topic of the study, the author used a variety of origin, information saturation and general focus documents and materials containing rich factual material, reflecting different stages of the formation of and the development of the foreign policy of the sovereign Czech Republic, in particular the establishment of its diplomatic relations with Ukraine. By right of the analyzed sources, the author attempts to evaluate the Ukrainian-Czech interstate cooperation, to explore Ukraine's place in the foreign policy of the Czech Republic.

Keywords: archival documents, Ukrainian-Czech interstate relations, archive of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine.

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

УДК 391 (075.8)(477.88)«20/18»

DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202816

ТРАДИЦІЙНИЙ НАРОДНИЙ ОДЯГ УЖАНСЬКИХ ДОЛИНЯН ЗАКАРПАТТЯ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Коцан Василь Васильович

кандидат історичних наук, директор Закарпатського музею народної архітектури та побуту, м. Ужгород,
доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: vasilkotsan@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0003-0644-9725>

У статті на базі наявної літератури, архівних та польових етнографічних матеріалів проведено комплексний аналіз всіх складових традиційного народного жіночого та чоловічого вбрання ужанських долинян Закарпаття XIX – першої половини XX ст. Даний локально-територіальний осередок етнографічної групи долинян Закарпаття поділяється на дві етнографічні округності та охоплює села Мукачівського й Ужгородського районів. У статті детально описано процес крою жіночих сорочок досліджуваного регіону: стану сорочки, рукавів. Вишивкою оздоблювали вузький ошийник, рукави та манжети. У вишивці сорочок другої половини XIX ст. домінували геометричні і стилізовані орнаментальні мотиви. З кінця 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. почали поширюватись «опліччя» з короткими рукавами, блузи («візитки») із фабричної матерії, а також довгі спідні сорочки («плаття») з відбіленого дотканого полотна. До характерних рис народного вбрання ужанських долинянок, за якими вони виділяються з-поміж румунок, угорок, гуцулок, бойкинь, лемкинь та інших локальних осередків долинян Закарпаття відносимо окремі складові народного вбрання або їх конструктивні чи декоративні елементи: виріз горловини на сорочці, поясне і верхнє плечове вбрання, окремі елементи зачісок та головних уборів, різноманітність плечового рукавного вбрання з фабричних матерій. Комплект традиційного чоловічого вбрання ужанських долинян не виявляв такої різноманітності форм та оздоблення як жіночий одяг. Ужанський долинянин XIX – початку XX ст. виділявся короткою сорочкою з широкими рукавами, короткими полотняними штанами, білими сукняними штанами, білою, рідше чорною чи сірою сукняною курткою.

Ключові слова: народне вбрання, долиняни, сорочка, спідниця, пояс, фартух, штани, безрукавка, верхній одяг, головні убори та взуття, етнографічно розмежувальні риси.

Постановка проблеми. У межах Закарпаття надзвичайно важливим є дослідження локальних одягових осередків, вивчення яких ставить питання генези, типології, локальних особливостей крою та елементів декору, їх семантики. Народна культура, законсервовані майже до початку XX ст., дійшла до нас у первинному вигляді. Внаслідок цього сформувався самобутній регіональний комплекс традиційного народного вбрання Закарпаття, що зберіг давню українську культурну основу, а в межах етнографічних груп краю – спільні етноідентифікуючі ознаки.

Особливості проживання долинян краю, їх адміністративна підпорядкованість конкретним комітатським та окружним центрам, етноісторичні особливості формування населення кожної з річкових долин, правовий і господарський статус жителів конкретних сіл, вплив сусідів та інші чинники наклали свій відбиток на їх традиційну культуру [Коцан, 2014, с. 87; Тиводар, 2011, с. 68]. В етнографічній групі долинян виділяються локально-територіальні групи (етнографічні райони) марамороських, боржавських, ужанських і перечинсько-березнянських долинян.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз крою та оздоблення всіх складових традиційного жіночого та чоловічого вбрання ужанських долинян

Закарпаття XIX – першої половини XX ст., визначення їх етнографічно розмежувальних рис. У межах сучасного адміністративного поділу Закарпаття ареал розселення ужанських долинян охоплює українські села Ужгородського та Мукачівського району.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Основним джерелом для дослідження даної проблематики послужили польові етнографічні матеріали автора, зібрані в експедиціях та наукових відрядженнях. Цінною для нас є інформація, здобута під час комплексних етнографічних експедицій організованих викладачами-істориками Ужгородського національного університету та науковими співробітниками Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Практику проведення таких експедицій було відновлено в 2015 р. Тоді експедиційний маршрут пролягав селами поблизу Ужгороду. За результатами даної експедиції було підготовлено перший випуск наукового щорічника «Етніка Карпат». Нами використані окремі інтерв'ю про традиційні види матеріальної культури, а також особливості родинної обрядовості, опубліковані у згаданому виданні. [Бонгар, 2016, с. 76–79; Костевич, 2016, с. 97–100; Лисько, 2016, с. 102–107].

Окремі села Мукачівщини стали об'єктами дослідження експедиції науковців, студентів-істориків

та музейних співробітників, що успішно була проведена у липні 2019 року. Вже традиційно окрема підгрупа під керівництвом В. Коцана займалась дослідженням матеріальної культури, в тому числі й народного одягу. Нами було зібрано значну кількість інформації про народне вбрання від старожилів досліджуваних сіл. Це як жінки, так і чоловіки віком від 58 до 76 років. Більше у пам'яті людей збереглося відомостей про жіноче вбрання, особливості обрядового, зокрема весільного одягу [Записав, Коцан В. у Біличко Г., 2019; Записав, Коцан В. у Болдижара Д., 2019; Записав, Коцан В. у Довгея В., 2019; Записав, Коцан В. у Когутич Л., 2019].

Цінний матеріал для вивчення народного вбрання ужанських долинян міститься в архіві Лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. П. Тиводара Ужгородського національного університету. У різні роки нами було опрацьовано різноплановий матеріал (реферати, дипломні роботи, щоденники польових етнографічних матеріалів) [Біланчук, 1996; Родович, 1997; Щоденник польових етнографічних матеріалів Б. Булини].

При дослідженні локальних особливостей народного одягу ужанських долинян нами використано ряд публікацій історичного мистецтвознавчого та краєзнавчого характеру. Варто відмітити, що на відміну від інших районів Закарпаття, інформації про народний одяг ужанських долинян в науковій літературі не багато. Дана локальна група долинян Закарпаття вивчалась спорадично або згадувалась в загальному контексті.

Певний внесок у вивчення традиційного народного одягу українців Карпат, в тому числі західної частини Закарпаття, зробив Ю. Жаткович (1855 – 1920) [Жаткович, 2007, с. 120–122]. Важливим джерелом для вивчення нашої проблематики є праці чеських дослідниць народної культури М. Тумової [Тумова, 1924] та А. Кожмінової [Kožminová, 1922]. На особливу увагу заслуговує дослідження російського мистецтвознавця С. Маковського (1877 – 1962) [Маковский, 1925].

Із праць сучасних дослідників народного вбрання варто виділяти публікації місцевих істориків, етнографів, краєзнавців і мистецтвознавців. Так, М. Тиводар в історико-етнографічному нарисі «Етнографія Закарпаття» розглядає й традиційний народний одяг українців Закарпаття. Характеристику одягу бойків, лемків і долинян об'єднано в один параграф «Рівнинно-верховинський одяг». У ньому автором характеризується рівнинно-передгірський комплекс жіночого одягу з короткою сорочкою («опліччям») [Тиводар, 2011, с. 236–240].

Детальний опис одягової вишивки українців Закарпаття у своїх публікаціях подав Р. Пилип. Свої статті він присвятив стану вивчення української одягової вишивки Закарпаття, композиції народної вишивки, художнім особливостям одягової вишивки марамороських долинян. Р. Пилип захистив кандидатську дисертацію [Пилип, 2009], а згодом опублікував монографію [Пилип, 2012].

Короткі відомості про народний одяг досліджуваного регіону зустрічається в краєзнавчій літературі. Нами використано історико-етнографічні

нарис Федора Рубіша про село Великі Лучки [Рубіш, 2007], Василя Бігунця про село Лохово [Бігунець, 2010], Петра Куцкіра про село Лавки [Куцкір, 2012].

Окремі аспекти вивчення народного одягу ужанських долинян висвітлювались в публікаціях автора цієї статті. Поділ народного вбрання долинян Закарпаття на шість окремих одягових комплексів, в тому числі й ужанський зустрічаємо у статті «Традиційний народний одяг як прояв ідентичності...» [Коцан, 2014, с. 80–97]. Окремі статті автора присвячені жіночому та чоловічому вбранню долинян Закарпаття [Коцан, 2012, с. 124–135; Коцан, 2013a], дві статті – ролі складових народного вбрання ужанських долинян в обрядах родинного циклу [Коцан, 2017, с. 100–107; Коцан, 2018, с. 854–865]. Детальному описові народного вбрання ужанських долинян присвячено окрему частину розділу кандидатської дисертації В. Коцана [Коцан, 2013b].

Виклад основного матеріалу. Зібраний матеріал ми подаємо, групуючи його за принципом розподілу за статтю (жіночий та чоловічий), за видами (натільний, поясний, нагрудний, верхній, головні убори, взуття та прикраси). Окрему увагу автор звертає на таку класифікаційну ознаку одягу як його функціональне призначення (буденний, святковий, обрядовий).

Етнографічний район ужанських долинян охоплює українські села межиріччя Латориці та Ужа у межах Мукачівського та Ужгородського районів. Наприкінці XIX – у першій половині XX ст. для сіл Мукачівського району були характерні короткі (50–60 см) **жіночі сорочки**, пошиті з дмотканого конопляного чи льняного полотна. У XIX – на початку XX ст. полотно ткали із конопель, а з кінця 20-х рр. XX ст. – з використанням бавовняних («памутових») ниток [Щоденник польових матеріалів Б. Булини, с. 12; Родович, 1997, с. 2; Коцан, 2014, с. 87; Рубіш, 2007, с. 106]. Тут були поширені кілька варіантів крою сорочок: з одним бічним швом, з двома бічними швами, з однією боковою пілкою, загнутою навпіл по довжині, з двома вузькими боковими пілками. У більшості сіл жіночі сорочки кроїли з одного прямокутного (160×50 см) шматка дмотканого полотна, який згинали навпіл по довжині й зшивали з одного боку. Так формувався стан сорочки з одним бічним швом. Посередині передньої пілки робили овальний виріз горловини, який переходив у позовжній розріз («розпірку») пазухи, що застібувався на 2-3 гудзики («гомбиці»). Під «розпіркою» пришивали вузьку смужку дмотканого полотна, під якою полотно «рамували». До плечової частини сорочки з виворітного чи зовнішнього боку пришивали два прямокутні шматки полотна («оплічки») (33×23 см). Полотно під горловиною, між «розпіркою» та «оплічками» збирали («нанизували») у дрібні складки («рами») на одну нитку. Короткі (36 см) до ліктя, прямі рукави пришивали до стану по шву, їх низ оздоблювали мережкою («ціркою») та дрібним гачкуванням («чіпкою») білого або рожевого кольорів. Сорочки декорували вишивкою рослинних орнаментів. По обидва боки «розпірки» пришивали вузькі позовжні смужки полотна, які оздоблювали вишивкою у вигляді

дрібних квіточок. На стику «оплічок» з рукавами вишивали рядки різнокольорових «перок», а низ рукавів оздоблювали стилізованими віночками з червоних, бордових, блакитних квіток.

На початку ХХ ст. у селах Кальник, Жуково, Лохово поширились жіночі сорочки із двома бічними швами. Довжина сорочок сягала до 62–64 см. По боках загнуте полотнище зшивали до місця вставлення рукавів. Посередині верхньої частини передньої пілки робили глибокий (8 см) овальний виріз горловини. «Оплічки» пришивали із виворітного боку. Рукави були короткими, цілнокроєними, без манжет. Полотно під горловиною збирали у дві декоративні загинки, розміщені одна від одної на відстані 6–8 см. Вишивкою оздоблювали «оплічки» та низ рукавів.

Певні особливості мала вишивка жіночих сорочок мукачівських долинян у 30–40-х рр. ХХ ст. Більшість жіночих сорочок не оздоблювали вишивкою обабіч «розпірки». Лише зрідка вишивали дві вузькі (1 см) смужки, які разом із вишивкою на планочці утворювали цілісну орнаментальну композицію. Основними орнаментальними мотивами були ромби та скісні хрести, що послідовно чергувались. Їх вдало доповнювали рядки із «перок» або ламаних ліній («кривуль»). Часто єдиним оздобленням сорочок виступала вишивка на пришивних манжетах у вигляді різнокольорової галузки з квітів та трілисників.

З кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. у селах Мукачівського району під впливом міської моди поширились спідні жіночі сорочки («плаття»). Найбільшого поширення вони набули у селах поряд з Мукачевом. Спідні сорочки носили як молоді дівчата, так і жінки старшого віку. Шили їх з домотканого конопляного чи льняного полотна. Виділялись два способи їх кроєння. При першому способі довгий прямокутний шматок полотна (210×65 см) згинали навпіл по ширині. Посередині верхньої частини стану робили глибокий виріз горловини квадратної форми. Плечову частину із виворітного боку підшивали «оплічками». Короткі рукави пришивали по шву без вставки («клина»). Бічні сторони стану зшивали від рукавів до пояса. Нижче пояса, по боках, вшивали вузькі, поздовжні шматки полотна («полики»). Над «поликами», на рівні пояса, пришивали вузькі полотняні планочки («паски»). Полотно під «пасками» збирали у вузькі загинки («заципи») (0,5–1 см) [Коцан, 2013b, с. 98–99].

При другому способі кроєння стан сорочки складався із двох частин: верхньої («стану») та підшивки («підточка»). «Стан» сорочки кроїли з прямокутного шматка полотна (90×42 см), зігнутого навпіл по ширині, з квадратним вирізом горловини та глибоко врізаними (22–25 см) рукавними проймами. На святкових сорочках виріз горловини переходив у розріз. До нижньої частини «стану» пришивали «підточку», кроєну у одного або двох шматків полотна тієї ж якості, що і сама сорочка. Верхню частину «підточка» збирали на одну нитку в дрібні складки («рами»).

Розрізняли буденні та святкові спідні сорочки. Буденні не оздоблювали вишивкою. Єдиним декоративним оздобленням служило збирання полотна у вузькі загинки («заципи») або дрібні складки

(«рами»). Святкові спідні сорочки декорували вишивкою. Найчастіше обабіч розрізу вишивали одну-дві пташки обернені одна до одної, стилізовані квіточки чи вазони. На деяких сорочках нижню частину «стану» та верхню частину «підточка» декорували рядками із дрібних квадратиків.

І за кроєм, і за оздобленням вишивкою відрізнялись спідні сорочки 7–12-річних дівчат. Характерною особливістю дівочих сорочок було те, що їх передню та задню пілки посередині оздоблювали вишивкою у вигляді рядків квадратиків червоного, зеленого, синього кольорів. Такими ж квадратиками, але менших розмірів, декорували й «плечики» [Мошкаринець, 1930, с. 21].

Свої особливості мав колорит вишивки жіночих сорочок мукачівських долинян. Сорочки першої половини ХІХ ст. вишивали різними відтінками білих ниток («білим по білому»). Частково така вишивка збереглась в окремих селах до кінця ХІХ ст. Протягом другої половини ХІХ ст. колорит вишивки збагатився чорними, світло-синіми, голубими, оранжевими, червоними, рожевими барвами. Але при цьому продовжували домінувати різні відтінки білого кольору. Найчастіше його поєднували з червоним, синім, світло-оранжевим. З перших десятиліть ХХ ст. вишивка стала поліхромною. Домінуючими були різні відтінки білого, червоного і синього кольорів, що поєднувались із зеленими, голубими, жовтими та коричневими. При цьому головні частини ромбових геометричних мотивів та орнаментальних смуг з ламаних ліній, трикутників і хрестиків вишивали червоними і синіми (блакитними) нитками із незначним вкрапленням інших кольорів. Стилізований рослинний орнамент відзначався різнобарв'ям червоних, бордових, рожевих, голубих, синіх кольорів. В орнаментальних смугах, утворених з рослинних мотивів, домінували червоні, бордові та зелені кольори. Таким чином, у колориті вишивки жіночих сорочок мукачівських долинян чітко прослідковуються три періоди від одноколірності до поліхромності. Ще одна особливість місцевої вишивки – повна відсутність чи мінімальна присутність у ній чорного кольору [Записав, Коцан В. у Біличко Г., 2019].

Ужгородські долиняни проживали між річками Старою та Ужем. Господарсько-культурні та побутові контакти між різноетнічним населенням району і вплив міських культурних традицій позначились на крої і оздобленні жіночого та чоловічого строїв. До кінця ХІХ ст. в ужгородських долинян побутовала коротка тунікоподібна жіноча сорочка («опліччя») з довгими вишиваними рукавами. З кінця ХІХ ст. вона поступово витіснялась блузкою міського крою із короткими рукавами.

Буденні сорочки кінця ХІХ – початку ХХ ст. шили з домотканого конопляного полотна. Поширеними були два способи їх крою: з двома бічними швами та з вузькою пілкою-вставкою. Перший спосіб традиційний, був поширений й у перечинсько-березнянсько-свалявських і мукачівських долинян, лемків Перечинщини, воловецьких та міжгірських бойків. При другому способі кроєння у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. жіночі сорочки («опліччя») кроїли із

двох полотнищ («піл») (широкого та вузького). Пілку шириною 50 см та довжиною 95–100 см згинали навпіл по ширині. У верхній частині, посередині загнутого полотнища, робили квадратний виріз для горловини. З одного боку майбутню сорочку зшивали до місця вставлення рукава, а до іншого пришивали вузьку (10–15 см) пілку довжиною 95–100 см, яку так само згинали навпіл по ширині. Таким чином формувався стан сорочки із одним бічним швом та двома з'єднувальними швами з лівого боку передньої та задньої пілок. Полотно під квадратною горловиною збирали у 2-6 дрібних вертикальних загинок («защипів»). До плечової частини із зовнішнього боку пришивали прямокутні вставки («платки», «пличі») з домотканого полотна, рідше – з фабричної матерії. Рукави на сорочках короткі, до ліктя, у плечовій частині та навколо манжет зібрані у складки («рями»). Площина між «рямами» набувала плісированого вигляду. Буденні сорочки вишивкою не оздоблювали [Коцан, 2013b, с. 99].

Особливості святкових жіночих сорочок ужгородських долинян проявились у крої та варіантах їх оздоблення. Поширеними були декілька способів крою святкових сорочок. Інколи на святкових сорочках вузьку пілку пришивали з правого боку, виріз горловини мав овальну, а не квадратну форму. Як довгі, так і короткі рукави виготовлялись окремо із суцільного шматка полотна, загнутого навпіл по довжині. До верхньої частини стану сорочок пришивали вузький комір («обшивку»), полотно навколо якого збирали на дві нитки у дрібні складки («рями»). Рукави декорували вертикальними або горизонтальними «защипами», розміщеними у два або чотири ряди. «Розпірку» та пришивні манжети застібували на білі, рідше блакитні гудзики. Вишивкою оздоблювали лише манжети, а їх низ – мережками [Коцан, 2018, с. 857; Лисько, 2016, с. 104].

У 20–40-х рр. XX ст. у селах Дравці, Баранинці, Коритняни, Барвінок, Великі Лази, Глибоке святкові жіночі сорочки кроїли із двох піл завдовжки 55–60 см, загнутих навпіл по довжині. Їх зшивали таким чином, що посередині передньої та задньої піл утворювався з'єднувальний шов. Якщо сорочка ставала вузькою (з неї виростали), то можна було розпороти дві частини стану сорочки і шити «клин». Сорочки оздоблювали хрестиковою вишивкою поверх морщення нагрудної частини, верхній плечовій частині рукавів і манжетах. У верхній плечовій частині рукавів вишивали широку (5-8 см) поперечну орнаментальну смугу, яка складалась з ромбів та трикутників з ріжками. Площину рукава між даною смугою та манжетами оздоблювали вишивкою у вигляді трьох великих восьмипелюсткових квіток («косиць») та багатьох дрібних трилисників. На манжетах вишивали смугу з ромбів, закомпонованих стилізованими квітками. Обрамляючу функцію виконували різноманітні обмітувальні шви.

На початку 20-х рр. XX ст. в ужгородських долинян, як і у мукачівських, з'являються спідні сорочки («спудники», «плаття») з домотканого полотна. За кроєм вони схожі до мукачівських спідніх сорочок, але на відміну від них, не оздоблювались

вишивкою [Коцан, 2013b, с. 100; Пайкош, 1933, с. 196].

Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. в Ужгороді та навколишніх селах поширились спідні жіночі сорочки із білої фабричної матерії. Їх крій складався з двох частин: верхньої («стану», «станка») довжиною 30–35 см та нижньої («кабата», «подолка») довжиною 60–65 см. «Станок» із «подолком» з'єднували вузьким (2-3 см) пояском. Верхню частину «станка» та низ («подолка») сорочок оздоблювали вирізуванням та машинною вишивкою.

На початку 40-х рр. XX ст. в селах довкола Ужгорода поширились жіночі блузи («візитки», «лепетянки»). «Візитки» дівчат та молодих жінок шили з чорної, темно-коричневої, а жінок старшого віку – зеленої, синьої, фіолетової атласної або шовкової матерії. Візитки мали відкидний комір, кокетку на спинці, дрібні складки на передніх пілках, широку смугу матерії («підшитку», «підрублицю») з двома пришивними кишенями, застібувались на металеві кнопки («патенти») або гудзики. Подібні блузи побутували і в угорських селах Ужгородщини. До етнографічно розмежувальних рис крою можемо віднести розміри самих «візиток» та окремих їх деталей. «Візитки» ужгородських долинян довші (62–65 см) за угорські (50-54 см). Угорські блузи мали значно ширші (8–10 см) коміри, ніж на блузах Ужгорода та навколишніх сіл (3–4 см). Крім того, угорські «візитки» не оздоблювали складками та загинками.

Поясним жіночим вбранням ужанських долинян Закарпаття у XIX – на початку XX ст. були спідниці («сукні») з домотканого лляного полотна. Кроїлись вони з двох частин: широкої та вузької. У передній частині вшивали прямокутний шматок конопляного полотна, поверх якого одягався фартух («шурц»). Верхню частину спідниць традиційно збирали у дрібні складки, поверх яких пришивали широкий пояс. Нижню частину суконь, крім передньої конопляної пілки, оздоблювали двома вузькими смужками вишивки. У побудові орнаментальної композиції переважали геометричні чи геометризовані рослинні мотиви [Записав Коцан В. у Когутич Л., 2019].

У першій половині XX ст. в ужгородських долинян побутували спідні сукні («фодрованці») з білої фабричної матерії. Шили їх з п'яти-шести піл. Посередині передньої частини робили глибокий (30–35 см) поздовжній розріз, що зав'язувався на шнурочки. Верхню частину «фодрованців» збирали у дрібні складки («рями»), поверх яких пришивали широкий (5-8 см) пояс з білої фабричної матерії, рідше – з відбіленого лляного домотканого полотна. У нижній частині спідниці робили п'ять-шість загинок («защипів»), нижче яких пришивали широкі шматки матерії («фодри») з мережкою («чіпкою») на краях. У результаті у сукні робився подвійний низ. Поверх нижніх спідниць одягали сукні («кабати») з зеленої, синьої, фіолетової, бордової, чорної фабричної матерії. Етноідентифікуючою ознакою ужгородських «кабатів» 20-40-х рр. XX ст. було їх оздоблення вишивкою. У верхній частині вишивали дрібні квітки, викладені в орнаментальні рядки, а в нижній – галузки

з квітами, бутони і дрібні стебла з листочками [Коцан, 2013b, с. 105].

Як за кроєм так, і за оздобленням до ужгородських подібними є спідниці мукачівських долинян. У середині XIX – на початку XX ст. переважали спідниці з домотканого полотна, а з 20-х рр. XX ст. домінуючими стали сукні, пошиті з ситцю, шовку чи атласу [Записав Коцан В. у Когутич Л., 2019].

У 20–30-х рр. XX ст. у околицях Ужгороду побутували плетені вовняні пояси. Поширеними були довгі та короткі пояси. У селах Довге Поле, Коритняни, Баранинці, Дравці, Барвінок довгі (2–2,5 м) жіночі пояси («паси», «пасини») плели із червоних, рожевих, бордових, рідше – зелених ниток. Виготовляли їх жінки на спеціальних дерев'яних паличках («спицях») техніками «у решіточку», «на кубики». На повздовжніх краях святкових поясів робили 6–8 поперечних смуг із хрестиків, які розміщувались на відстані 5–6 см одна від одної. Завершувались пояси випущеними нитками («стряпками»). Поширеними були два способи скріплення стряпок: один пучок («до купь»), зав'язаний зеленою ниткою та п'ять-шість пучків, оздоблених гудзиками («гомбицями») із різнокольорових вовняних ниток, складених у формі спіралі. В ужгородських долинян поряд із довгими побутували й короткі пояси («пасини»). Їх носили як дівчата, так і жінки середнього та старшого віку. Серед коротких поясів виділяємо широкі (6–8 см) завдовжки 80–85 см та вузькі (2–3 см) завдовжки 90–100 см. Широкі однотонні, найчастіше червоні та бордові, пояси плели у поперечні смуги («рядки», «путики»). Застібувались вони на 2–3 гудзики («гомби») та петлі з ниток. Вузькі пояси, звичай, плели із різнокольорових ниток. Найхарактернішою побудовою орнаментальної композиції були дрібні квадратики («цятки», «очка»), викладені у формі шахівнички [Коцан, 2013b, с. 105].

Специфіка **плечового одягу** долинян Закарпаття яскраво відображується в його регіональних особливостях. У 20-х рр. XX ст. у селах поблизу Ужгороду дівчата та молодіці почали одягати короткі (30–35 см) безрукавки («брюшлаки»), пошиті з фабричної атласної квітчастої матерії рожевого або червоного кольору. Кроїли «брюшлаки» з чотирьох пілок. Глибокий виріз горловини переходив у розріз, що застібувався на п'ять гудзиків. До нижньої частини безрукавок пришивали різної довжини, вузькі шматки матерії («відрізки», «обрізки»), які обшивали вузькими атласними стрічками. Із виворітного боку безрукавки підшивали білим домотканним полотном. Жінки старшого віку носили короткі безрукавки («лайбики»), пошиті із чорної оксамитової («баршунової») матерії. Наприкінці 30–40-х рр. XX ст. в Ужгороді та його околицях жінки одягали безрукавки («корсетки») з фабричної вовняної матерії червоного або темно-бордового кольору. Кроїли їх з трьох пілок. Загинанням верхньої частини передніх пілок утворювався відкидний комір. «Корсетки» оздоблювали вишивкою рослинних мотивів у вигляді великих квіткових композицій [Записав, Коцан В. у Біличко Г., 2019 Коцан, 2012, с. 128].

На початку 30-х рр. XX ст. жіночий традиційний плечовий безрукавний одяг долинян почали оздоблювати бісером. Жіночі безрукавки, оздоблені бісером, одягали й на Ужгородщині. Це були короткі (40–42 см) безрукавки («камізьелки», «лайбики») з чорного оксамиту. Характерною ознакою їх крою було оздоблення нижньої частини 28–30-ма прямокутними шматками оксамитової матерії («клапани», «язички»). «Камізьелки» декорували різнокольоровим бісером («пацьорками»). Контури вирізу горловини, рукавних пройм, передніх пілок та низ «лайбика» оздоблювали вузькою (1–2 см) галузкою з квіток, стебел та листочків. На передніх пілках та більшій частині спинки вишивали великі квіткові композиції. Контури кожного із «язичків» оздоблювали дрібними трикутниками, а у правому нижньому куті вишивали дрібну квітку.

Верхній одяг. Верхній одяг долинян не вирізнявся різноманітністю. У XIX ст. єдиним верхнім одягом як жінок, так і чоловіків була гуня. Наприкінці XIX – на початку XX ст. поширились сукняні куртки («уйоші», «вуйоші»).

Жіночі гуні відрізнялись від чоловічих лише розмірами. Довжина жіночих гунь сягала від 60–62 до 95–100 см, а чоловічих – від 70–75 до 110–115 см. Поширеними були два варіанти крою долинянських гунь. В обох випадках стан гуні зшивали з двох пілок. При першому варіанті крою верхня пола, зігнута навпіл по довжині, формувала верхню частину стану та довгі (75–80 см) рукави. Поздовжні краї нижньої поли (150×60 см) загинались всередину, у результаті чого гуня не мала бічних швів, а її ширина по низу сягала 68–70 см. При другому варіанті крою гуня між верхньою і нижньою пілками як спереду, так і ззаду вшивали вузькі (25–30 см) пілки-вставки («поперечниці»).

У XIX – на початку XX ст. у мукачівських та ужгородських долинян побутували довгі білі, зрідка сірі («сиві») гуні. У селах Мукачівського та Ужгородського районів буденні гуні ткали без ворсу. З виворітного боку їх підшивали домотканими полотном, зрідка робили пришивні кишені. Святкові мукачівські та ужгородські гуні з-поміж долинянських виділялись тим, що у них виріз горловини та контури правої пілки обшивали коричневою ниткою, а контури лівої – декорували білими китичками.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. гуні поступово почали витіснятися куртками («уйошами», «вуйошами») з ущільненого домотканого сукна білого, сірого, чорного кольору. Жіночі та чоловічі «уйоші» мали однаковий крій. Їх кроїли з трьох піл: суцільної спинки та двох передніх пілок. Куртки мали вузький стоячий комірець з чорного сукна, одну-дві пришивні кишені на передніх пілках. Передні поли «уйошів» не застібувались. Протягом перших десятиріч XX ст. крій та оздоблення сукняних курток вдосконалювались. Майже по всій території розселення долинян поширились «уйоші» міського крою, характерною особливістю яких були відкидний комір, декоративні пояски і клапани на спині та рукавах, застібування на два-три гудзики, різноманітні декоративні нашивки з різнокольорового сукна.

Зачіски та головні убори. Однією з основних складових традиційного жіночого вбрання долинян Закарпаття були головні убори. На їх розвиток впливали соціально-економічні фактори, географічні та кліматичні умови, історичний розвиток річкових долин, світоглядні уявлення та традиції. Різноманітністю форм та елементів декору виділялись дівочі головні убори, характерною особливістю яких було те, що маківка голови завжди залишалась відкритою. Тому її форма головного убору мала вінкоподібний вигляд. Вінки завжди оздоблювали волічковими ушлітками, намистинами, монетами, дзеркальцями, листками барвінку, штучними квітами. Великою різноманітністю форм і оздоблень відзначались весільні головні убори дівчат. Так у с. Кам'яниця Ужгородського району: «вінці вилися із барвінку, який червими нитками із іглов перешивали. Та тоти вінчики клали і молодому, і молодій на голову, коли ся вінчали. Потум знімали, і там у церкві їх удкладували. Із собов їх думув назад не брали» [Костевич, 2016, с. 98]. У селах пониззя р. Уж барвінок з весільного вінка мами додавали у першу купіль новонародженої дівчинки [Коцан, 2017, с. 102].

Повсюдно у долинян заміжнім жінкам не можна було ходити з відкритою головою. Невід'ємною частиною головного убору заміжньої жінки у долинян були чепці та хустки. Протягом XIX – у першій половині XX ст. традиційні жіночі головні убори долинянок виявляли ряд локальних особливостей [Бонгар, 2016, с. 76; Записав Коцан В. у Біличко Г., 2019]].

У другій половині XIX – першій половині XX ст. заміжні ужгородські та мукачівські долинянки одягали чепці. У селах Баранинці, Підгорб, Коритняни, Довге Поле Ужгородського району побутували чепці («чепаци»), які за кроєм та оздобленням подібні до чепців лемкинь Великоберезнянщини. Нижню частину чепців, крім задньої морщеної, декорували червоними, синіми фабричними стрічками, поверх яких нашивали чорне фабричне мереживо («чипки») та рожеві стрічки. У 20–40-х рр. XX ст. у селах Минай, Розівка, Концово, Кінчеш, Шишловіці, Холмок, Галоч, Палладь Ужгородського району під впливом міської моди та сусідніх словацьких сіл поширились чепці («чепаци») з фабричної квітчастої матерії. Задню частину чепців кроїли із трьох шматків матерії: центральної широкої та двох вузких бічних. Всі три пілки загинали наперед на 2–3 см й призбирували у широкі збірки («складуваники»). У передній частині до збірок пришивали широку атласну чи шовкову стрічку білого або рожевого кольорів, декоровану вишивкою рослинних мотивів. Стрічку вирізали у формі хвилястої лінії, з трикутним виступом («ріжком») посередині нижньої частини. Хустку поверх чепця пов'язували так, щоб було видно «ріжок». Нижню частину стрічок могли оздоблювати чорним мереживом. Чепці із фігурною передньою частиною та прямою задньою, що підкреслювала зачіску, побутували і в Східній Словаччині [Сополига, 2011, с. 212–213].

У 30–40-х рр. XX ст. у селах Невицьке, Оріховиця, Кам'яниця поширились жіночі хустки («хустята») квадратної чи прямокутної форми з бежевої атласної

матерії. Хустки по всій площині оздоблювали рослинними мотивами у вигляді великих квіток та дрібних листочків. Такі хустки одягали у будні дні заміжні жінки. Жінки старшого віку одягали «хустята» з чорної, темно-зеленої шовкової чи атласної матерії. По периметру, на відстані 2–8 см від країв, хустки оздоблювали стилізованими віночками. У 40-х рр. XX ст. в ужгородських долинян поширились великі хустки («метрівки») з гачковою мережкою та довгими (10–15 см) стряпками. «Метрівки» складалі трикутником і зав'язували під підборіддям або на потилиці. Кут хустки, який спадав назад декорували вишивкою рослинного характеру. Заміжні жінки одягали хустки («кестемани») з чорної, синьої чи коричневої фабричної матерії, які декорувались вибічатим рослинним орнаментом білою фарбою. Орнаментальна композиція мала вигляд стилізованої галузки з великих квіток, яка формувала квадрат. Внутрішню площину квадрата заповнювали дрібними колючками.

У 20–40-х рр. XX ст. по всій території розселення долинян побутували великі вовняні хустки («ширинки кундеряві») чорного чи білого кольору. Ткали їх з вовняних ниток на «кроснах» таким чином, що на лицевому та виворотному боках утворювались своєрідні гачки у вигляді «букле». По периметру хустки завершувались довгими стряпками. У турянських, ужгородських та мукачівських долинян побутували в'язані з вовняних ниток хустки. Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XX ст. у долинян поширились різнокольорові фабричні вовняні хустки [Коцан, 2013b, с. 112].

Прикраси. Яскравим та художньо-виразним доповненням до комплекту жіночого вбрання долинян виступали нашійні, нагрудні та вушні прикраси. Особливо виділялися нагрудні прикраси, що склалися з кількох компонентів, гармонійно поєднаних між собою. Найбільш простим і давнім способом виготовлення прикрас було нанизання. Від техніки нанизання («силяння») і виникла сама назва виробу – «силянка». Для повсякденного костюму призначалися вузькі, з простим узором «силянки», а святкові були широкими, орнамент їх був багатшим. Другий спосіб виготовлення прикрас з бісеру – ткання, яке нагадує просте полотняне переплетіння. Орнаментальна композиція складалась з геометричних та рослинних мотивів. У кольоровій гамі гармонійно поєднувались рожевий, блакитний, червоний, жовтий, білий кольори. Для фону найчастіше використовували білий бісер.

У 30–40-х рр. XX ст. у селах околиць м. Мукачєва носили нанизані на шнурок хрести та трубочки («згарди»), плоский ланцюжок із бісеру («гердан»), закручені спіраллю мідні дротики («друтянки»), серезжки («ковтки»), оздоблені дрібним бісером, серезжки («заушниці») із підвісками з намистин або металевих пластинок [Біланчук, 1996, с. 42].

Взуття. У XIX – на початку XX ст. основним видом взуття долинянок Закарпаття були постолі («лапті», «бочкори»). Скрізь їх виготовляли з волової, кінської, рідше коров'ячої та свинячої шкіри. Для жіночих постолів бралася світліша шкіра, ніж для чоловічих. Розмір взуття скрізь визначався однаково –

п'яддю. Мірка для дорослої людини переважно становила ширину – п'ядь, у довжину – півтори. Процес виготовлення постолів був таким самим як у інших етнографічних груп українців Закарпаття [Горинь, 1986, с. 39–40]. Перш ніж одягнути постолі, ноги обвивали прямокутним шматком конопляного або сукняного полотна («онучами», «обуванцями», «фосеклями») і обмотували білими шнурками, мотузками («волоками», «надтоками») чи полотняними зав'язками («паворозами»), які проходили через чотири дірки («остроки») постолів. У 20–30-х рр. ХХ ст. почали плести вовняні шкарпетки («капці», «штримфлі») білого, сірого, чорного кольорів, які одягали як жінки, так і чоловіки.

Ще навіть у 20–40-х рр. ХХ ст. поширеним видом взуття у долинян були «дерев'янки» та «личаки» з кори дерева або з соломи. Влітку, випасаючи худобу, дерли кору з береста шириною десь у три пальці. Дерти треба було знизу від кореня догори. Здерту кору замочували у воду і прямо із сиріо виплітали постолі («личаки») [Звіт Годам, Мегели, с. 4].

Шите взуття у порівнянні із стягнутим характеризується складністю крою, різноманітністю конструктивних елементів, а у зв'язку з цим більшою міцністю і зручністю. Суттєвою рисою зшитого взуття є окремо викроєна підощва. У долинянок Закарпаття серед шитого взуття побутували чоботи («бокочі», «ранцоші») та черевики («топанки»).

На початку ХХ ст. у всіх локально-територіальних груп долинян Закарпаття поширились так звані «чіжми з лубами», «закачувані», «францзовані» чоботи. Вони виділялись дуже твердою халявою, яка у верхній частині була футрована, втрое складеною підкладкою з домотканого полотна. Нижня частина халяв («шийка») була м'якою, без підкладки. Форму халявам надавали у вогкому вигляді на дошці («правилі») з вбитими клинцями. Після цього зшивали разом з передком, твердим задником, підощвою і каблукком. Для зміцнення низу між устілкою і підощвою вставляли два металеві дроти. При ношенні такого чобота тверда частина халяви зсувалась на м'яку і лягала на передок [Горинь, 1986, с. 39–40].

У 30–40-х рр. ХХ ст. у селах Оноківці, Невицьке, Оріховиця, Яроч, Середнє, Лінці, Анталовці Ужгородського району побутували жіночі чоботи («францоз чіжми»), які виготовляли із хромової шкіри. Високі халяви («сарі») підшивали видубленою шкірою світло-коричневого кольору. Халяви декорували тисненими хвилястими лініями («францями»). Шийка чобіт м'яка, складалась у гармошку. Носок («шпїц», «писок») затуплений, оздоблений двома прострочками і маленькими дірочками, розміщеними в ряд. Підощву («талпу») і каблук («зап'ятки») виготовляли із шкіри. Підощви підбивали дерев'яними кілочками, а каблук – цвяхами. Всередину чобіт ставили підстилки («бранзолі»). До верхньої частини халяв, із внутрішньої сторони чобіт пришивали дві стрічки простої матерії («вуха»), за допомогою яких взували чоботи. У селах Лінці, Середнє, Анталовці у верхній частині халяв, збоку робили розріз, по обидві сторони якого були по чотири дірки. У них просовували шкіряний ремінець («рубци»). Навколо розрізу

чорною ниткою наносили прошивні шви («штєпки»). Чорними прошивними швами у вигляді двох-трьох листків, прямих і напівкруглих ліній декорували і передню частину халяв.

Чоловічий одяг долинян Закарпаття за кроєм та оздобленням своїх складових більш-менш однаковий. В його основі були сорочки кількох різновидів, майже однаковий поясний одяг («гаті», «холошні», «череси»), плечовий («слайбик», «бунда», «пуслик», «жилет») та верхній плечовий («уйош», «гуня», «петек») одяг, взуття і головні убори.

Сорочки. Найдавнішим різновидом чоловічої сорочки з домотканого полотна у долинян Закарпаття була коротка сорочка, що у хлопців ледве сягала пупка, а в старших чоловіків – пояса. Шили такі сорочки з трьох пілок з вузьким стоячим коміром. З кінця ХІХ – на початку ХХ ст. Повсюдно у долинян Закарпаття набули поширення чоловічі сорочки з трьох піл, з вузьким стоячим коміром, неглибоким розрізом пазухи, відносно не широкими рукавами, збираними у плечиках та біля манжет. Протягом 20–30-х рр. ХХ ст. у долинян поширились чоловічі сорочки міського крою. Вони були не широкими, інколи навіть приталеними, довгими, нижче пояса і заправлялись у штани. Довгі вузькі рукави завершувались манжетами, глибокий розріз пазухи застібували гудзиками, а виріз горловини завершували відкидним коміром.

У ХІХ – першій половині ХХ ст. певних змін у крої та оздобленні зазнали чоловічі сорочки мукачівських долинян. Тут побутували довгі сорочки, пошиті із двох піл домотканого конопляного полотна. На передній полі робили круглий виріз горловини, до якого пришивали вузький комір-стійку. Розріз пазухи на передній пілці застібували на 3 гудзики. До стану сорочки пришивали довгі цілнокроєні рукави, які завершувались вільно. У середині ХІХ ст. стали шити сорочки з прямокутною вставкою («плечиками»). Сорочки були без жодного оздоблення. З середини ХІХ ст. сорочки шили вже з двох піл відбіленого лляного полотна. При потребі збільшення розмірів до них пришивали вузькі шматки полотна («цитлики»). Розмір пазухи застібували на гудзики, а комір зав'язували на плетені шнурочки. Рукави кроїли з двох піл, у нижній частині збирали у збірки, поверх яких пришивали широкі (6–8 см) манжети, що зав'язувались на шнурочки та застібувались на гудзики [Коцан, 2013а, с. 55].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у селах на схід від Мукачева поширились коротші чоловічі сорочки, що кроїлись з чотирьох піл. Плечову частину з виворітного боку підшивали домотканим полотном. До круглого вирізу горловини пришивали відкидний комір, контури якого оздоблювали зубчиками. Розріз пазухи декорували зубцями, ціркою та загинами. На пришивних манжетах технікою «струпаве вишивання» вишивали ромби, скісні хрести чи трикутники. На початку 20-х рр. ХХ ст. чоловічі сорочки почали оздоблювати поліхромною вишивкою. Обабіч розпірки вишивали стилізовані квітки («косиці»), у верхній плечовій частині – смугу з «перок», білих ромбів та скісних хрестів, внутрішню площину яких заповнювали дрібними жовтими та зеленими

хрестиками, у нижній частині рукавів – стилізовану галузку з дрібних листочків. Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XX ст. у селі Ракошино та його околицях поширились довгі (60–65 см) чоловічі сорочки з відкидним коміром, довгими рукавами, низ яких обшивали чорною чи темно-синьою оксамитовою матерією. Розріз пазухи застібували на два гудзики. З лівого боку від розрізу пазухи вишивали пташку (голуба, синичку, ластівку) на гілочці дерева. Рідше зустрічались сорочки з двома пташками. Пташки шили зліва під серцем. У народних віруваннях голуб символізував любов, віру в міцне заміжнє життя.

У XIX – на початку XX ст. у селах Ужгородського району повсякденні сорочки кроїли з двох пілок (58×55 см), зшитих по боках до місця вставлення коротких (15–18 см) рукавів з квадратною (5×5 см) вставкою («клином»). До круглого вирізу горловини пришивали вузький (1 см) комір («обшивку»). Розріз пазухи (12–14 см) оздоблювали чотирма загинками, які внизу збирались «планочкою». Святкові чоловічі сорочки були довші за повсякденні (65–70 см). Кроїли їх з трьох-чотирьох пілок. На плечову частину із зовнішнього боку пришивали прямокутні вставки («латки»). Полотно між «латками» на спинці та між «латками» і розрізом пазухи на передній пілці збирали у дрібні складки («фрямки»). Розріз пазухи оздоблювали вишитими поздовжніми смугами з стилізованих квіток. Смуги обрамляли цірками та декоративними зубчиками. Стилізовані квітки були основним орнаментальним мотивом і на пришивних манжетах. Весільні сорочки вишивали білими нитками технікою «струпавого вишивання», що вдало доповнювалась різноманітними мережками. Обабіч розрізу пазухи вишивали по три поздовжні смуги з ромбів та скісних хрестів. У плечовій частині технікою «низина» вишивали вузьку «кривульку» з дрібними кільцями («очками»), які обрамляли «кривулі» та трикутники, вишиті «струпавим вишиванням».

Поясним вбранням долинян Закарпаття були літні конопляні чи лляні штани («гаті», «нагавиці») та зимові сукняні штани («холошні») білого, рідше чорного чи сірого кольорів.

Майже повсюдно у долинян в XIX – у першій половині XX ст. у комплект чоловічого вбрання входив шкіряний пояс («черес») на три-чотири пряжки. Виготовляли його з обробленої («варжованої») волової шкіри. Найчастіше зустрічались жовто-коричневі пояси. Ширина пояса сягала 25-30 см, а довжина повинна була опоясувати власника череса. Крій та оздоблення долинянських «чересів» схожі до гуцульських «римнів» [Содомора, 2009, с. 129].

У XIX – першій половині XX ст. у долинян Закарпаття побутовували **чоловічий плечовий** безрукавний одяг з домотканого полотна, хутра, сукна та фабричних матеріял. На відміну від жіночого, чоловічий плечовий одяг не виділяється великою різноманітністю, менше збережений. Специфіка плечового одягу долинян яскраво відображається в його регіональних особливостях. Для тієї чи іншої локально-територіальної групи долинян характерним був плечовий одяг, виготовлений з різних матеріялів.

У XIX – на початку XX ст. у долинян побутовували чоловічі безрукавки з відбіленого домотканого полотна.

З появою фабричних тканин у долинян Закарпаття масового поширення набули чоловічі безрукавки («лайбики») з атласу, шовку чи оксамиту. У 30–40-х рр. XX ст. модними були короткі (48–50 см) «лайбики» з чорної покупної тканини. Кроїли їх з трьох піл: суцільної задньої та двох однакових передніх. Безрукавки мали велику овальну горловину, глибоко врізані рукавні пройми. Контури горловини, рукавних пройм та обкат «лайбика» загинали та прошивали машинним швом. У нижній частині спинки деяких лайбиків робили трикутний виріз й збірочки у складки, на які пришивали пояс, що застібувався на металеву кнопку («патент»). На передніх пілках робили дві-три кишені. «Лайбик» застібувався на 3–4 гудзики. Такі безрукавки були елементом чоловічого весільного вбрання [Записав Коцан В. у Болдижара Д., 2019].

Наприкінці 30 – 40-х рр. XX ст. в Ужгороді та його околицях чоловіки на свята одягали безрукавку («жилет») з трьох пілок білої фабричної матерія. «Жилети» мали трикутний виріз горловини, дві прорізи кишені, застібувались на шість пар гудзиків та шнурочків, складених у формі завиточків («петельок»). До спинки пришивали декоративний поясок [Лизанець, 1973, с. 212].

У XIX – першій половині XX ст. чоловічим, як і жіночим, **верхнім одягом** були гуні та сукняні куртки («уйоші», «вуйоші», «реклики»). Чоловічі гуні від жіночих відрізнялись лише розмірами, вони були довшими за жіночі.

З 20-х рр. XX ст. крій та оздоблення «вуйоша» удосконалювались. У ньому вже чітко виділяється відкидний комір, з'являються вшивні кишені. Спинку кроїли з трьох пілок й декорували машинним швом у вигляді чотирьох півкіл, пояском («паском»), контури якого обшивали дубленою телячою шкірою коричневого кольору. Нижню частину рукавів оздоблювали простроченою видовженою смужкою із загостреними кінцями. Білий колір «вуйоша» та смужки з чорного полотна, якими декорували комір, контури кишень, нижню частину та обкат рукавів надавали йому святкового та вишуканого вигляду. Застібувались «уйоші» дерев'яними гудзиками («штриглями»).

Зачіски і головні убори. Наприкінці XIX – на початку XX ст. старші чоловіки носили довге волосся, лише трохи підрізаючи його. Воно мало сягати до плечей. Молоді чоловіки та парубки підстригались коротко. Розчісували волосся гребінцем з волових рогів, роблячи проділ посередині голови. Від проділу волосся чесали вліво і вправо, закладаючи за вуха.

У другій половині XIX – першій половині XX ст. традиційним літнім чоловічим головним убором долинян був чорний, сірий, темно-синій чи зелений фетровий капелюх («клебаня», «крисаня»). Капелюхи оздоблювали пір'ям тетерева («гатки»), гірського орла, сойки, пучками («дудочками») з шерсті дикого кабана. Легіні прикрашали шапки квіткою («розмарінком»), на яку нав'язували китички із вовняних кольорових ниток.

Влітку, крім «крисань», долиняни одягали солом'яні шапки («соломнянки»). Плели їх жінки із житньої соломи, яка після пропарювання у гарячій воді ставала еластичною і піддавалась плетінню. Щоб капелюхи довго носились, їх «засмолювали», тобто опускали у гарячу смолу. Засмолена «соломнянка» вагою до 2 кг не промокала, була теплішою [Глько, 1973, с. 123].

Взимку чоловіки на голову одягали шапку («кучму», «ковпак», «кушанку») зі шкіри білих або чорних молодих ягнят, козенят.

У XIX – на початку XX ст. традиційним видом **чоловічого взуття** долинян Закарпаття були постолы з твердої волової шкіри. Їх крій та морщення такі ж, як і жіночих. Перед постолів був заокруглений, стягнутий ремінцем вздовж великого пальця. На ноги одягали прямокутні шматки домотканого полотна («капці», «платянки»). Зимом на ноги навивали сукняні онучі. Прив'язували постолы до ніг шкіряними мотузками («обуванками»). Інколи на постолы наносили тиснений орнамент.

Влітку часто ходили босими. Наприкінці 20-х рр. XX ст. у долинян Закарпаття поширились довбані «дерев'яники», що виготовлялись з суцільного шматка дерева. Часто дерев'яники носили протягом цілого року, оскільки вони довго носились, але були не зручними. У 40-х рр. XX ст. форма дерев'яників удосконалилась. До дерев'яної підшви пришивали шкіру або домоткане сукно. Такий вид взуття був значно зручнішим [Записав Коцан В. в Довгея В., 2019; Етимологічний словник, 1982, с. 339; Піцура, 2008, с. 75].

У 20–40-х рр. XX ст. хлопці («легіні»), молоді і старші чоловіки у святкові дні одягали шкіряні чоботи («чижми») з фарбованої у чорний колір шкіри. Чоботи шили майстри («чизмарі»). За кроєм та оздобленням вони були однакові по всьому Закарпаттю.

Здавна суттєвим **доповнюючим компонентом** щоденного і святкового одягу долинян були сумки. На відміну від гуцульських, долинянські бесаги шили не з клітчастого, а з однотонного білого домотканого полотна. З нього виготовляли різноманітні за формою і величиною перекидні сумки господарського призначення, великі («чередарські») і малі (дитячі) «тайстри» та чоловічі «тайстрини».

На початку 20-х рр. XX ст. у селах Худльово, Пацканьово, Кібляри, Ярок Ужгородського району поширились пасхальні сумки («паволочки»), які за формою і художнім рішенням нагадують давні наволочки на подушки. На «паволочках» основний декор у вигляді орнаментальних перебірних смуг розміщено на одному із поперечних країв, який при перенесенні вантажу припадав на спину. Протилежний кінець «паволочки», за який тримали, оздоблювали лише однією або кількома гладкими, рідше узорними смугами.

У 30–40-х рр. XX ст. у сс. Ракошино, Руське, Червеньово, Старе та Нове Давидково, Іванівці, Клячаново Мукачівського району побутовали оздоблені вишивкою полотняні сумки («тайстри»). Вздовж бічних сторін вишивали два прямокутники, а посередині – пташку («голуба»).

У 20–40-х рр. XX ст. у селах Середне, Нижне Солотвино, Вовкове, Руські Комарівці, Дубрівка Ужгородського району у пастухів побутовали шкіряні сумки («торби») прямокутної форми на одне відділення. «Торба» одягалась через плече за допомогою довгого шкіряного ремінця. Контури сумки оздоблювали плетеними із шкіряних ремінців шнурками («косичками»). До верхньої частини сумки пришивали широку (5–8 см) сап'янову смугу («партицю»), внутрішню площину якої оздоблювали двома рядами просіяних білих шкіряних ремінців та двома рядами наскрізних дірочок («очок»). Нижню частину «партиць» вирізували у формі довгих (2–3 см) стряпок.

Доповненням до весільного вбрання наречених були невеликі квіткові букетики («богрейти») [Костевич, 2016, с. 98].

Висновки. У долинян Ужгородського та Мукачівського районів побутовув комплекс жіночого вбрання із короткою сорочкою («опліччям»). Вона мала круглий виріз горловини, довгі широкі рукави з вилогами. Зібране довкола горловини полотно зшивали у вузьку «обшивку». У більшості випадків розріз горловини із неглибоким вирізом пазухи влаштовували спереду, а зрідка – ззаду. У вишивці сорочок другої половини XIX ст. домінували геометричні і стилізовані орнаментальні мотиви, виконані синіми і червоними нитками. Навіть наприкінці XIX – на початку XX ст. у багатобарвній вишивці «опліч» домінували сині і червоні барви. З кінця 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. почали поширюватись «опліччя» з короткими рукавами, блузи («візитки») із фабричної матерії. У селах поблизу міст Ужгорода та Мукачева поширились довгі (100–105 см) спідні сорочки («плаття») з відбіленого домотканого полотна.

Зміни в жіночому поясному вбранні ужанських долинян Закарпаття у розглядуваний період проявлялись у конструктивних елементах крою, матеріалах для виготовлення, способах одягання. Жіночим плечовим одягом були різного роду безрукавки та кофти («візитки») з довгими рукавами, верхнім одягом – гуні та сукняні куртки («уйоші»). Жіночі зачіски, головні убори та прикраси підкреслювали станову приналежність, виступали віковою ознакою.

Комплекс традиційного чоловічого вбрання ужанських долинян Закарпаття не виявляв такої різноманітності форм та оздоблення як жіночий одяг. Ужанського долинянина XIX – початку XX ст., одягнутого у святкове вбрання, у наговпі румунів, угорців, гуцулів, бойків і лемків можна було виділити за короткою сорочкою з широкими рукавами, короткими полотняними штанами, білими сукняними штанами, білою, рідше чорною чи сірою сукняною курткою.

В цілому вивчення народного вбрання ужанських долинян не можемо вважати завершеним. Не дивлячись на слабку збереженість автентичних взірців народного вбрання даного регіону, перед нами стоїть ряд питань, що потребують уточнень та доопрацювання. Зокрема, це конструктивні елементи та художні особливості, верхнього вбрання, головних

уборів та взуття, окремих доповнювальних елементів обрядових функції окремих складових народного одягового комплексу. В перспективі також окреслення вбрання ужанських долинян.

Список використаних джерел

- Kožminová A., 1922. *Podkarpatiska Rus. Práce a život lidu*, Praha, 124 s.
- Бігунець, В., Рубіш, Ф., 2010 *Лохово в долинах Карпатських гір*, Мукачево: Карпатська вежа, 430 с., іл.
- Біланчук, Н. Д., 1996. Традиційна культура і побут крайнянських долинян (друга половина XIX – перша половина XX ст.): дипломна робота, *Архів лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. П. Тиводара ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*, Ужгород: УжДУ, 76 с.
- Бонгар, М., 2016. Родинна обрядовість с. Оноковці Ужгородського району, *Етніка Карпат. Науковий щорічник*, вип. 1, Ужгород, с. 76–79.
- Горинь, Г. Й., 1986. *Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX – початок XX ст.)*, Київ: Наукова думка, 96 с.
- Етимологічний словник української мови*, 1982: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні: [редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. : укл. : Р.В. Болдирев та ін.], Київ: Наук. думка, т. 1: А-Г, 632 с.
- Жаткович, Ю., 2007. *Етнографічний очерк угро-руських: Комплексне видання / Упоряд. і передм. О. С. Мазурка*, Ужгород, 392 с.: іл.
- Записано Коцаном В. В. в 2019 р. у с. Лохово Мукачівського району від Когутич Людмили Андріївни, 1962 р.н.
- Записано Коцаном В. В. в 2019 р. у с. Бобовище Мукачівського району від Болдижара Дмитра, 1950 р.н.
- Записано Коцаном В. В. в 2019 р. у с. Жуково Мукачівського району від Довгея Василя, 1944 р.н.
- Записано Коцаном В. В. в 2019 р. у с. Копинівці Мукачівського району від Біличко Ганни Іванівни, 1960 р.н.
- Ілько, В. І., 1973. *Закарпатське село на початку XX ст. (1990 – 1919 рр.)*, Львів: Видавництво Львівського університету, 180 с.
- Костевич, М., 2016. Весілля та обряди пов'язані із народженням дитини в с. Кам'яниця Ужгородського району, *Етніка Карпат. Науковий щорічник*, вип. 1, Ужгород, с. 97–100.
- Коцан В., 2012. Традиційний жіночий безрукавний одяг українців Закарпаття середини XIX – першої половини XX ст., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», вип. 28, с. 124–135.
- Коцан, В., 2013а. Особливості традиційного чоловічого вбрання долинян Закарпаття XIX – першої половини XX ст., *Дукля, № 1*, с. 52–60.
- Коцан, В., 2013б. *Традиційний народний одяг як прояв ідентичності етнографічних груп українців Закарпаття (XIX – першої половини XX ст.)*: дис. ... кандидата історичних наук: спец. 07.00.05 – «Етнологія», Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 412 с.
- Коцан, В., 2014. Традиційний народний одяг як прояв ідентичності етнографічних груп українців Закарпаття (XIX – першої половини XX ст.), *Народознавчі зошити. № 1*, с. 80–97.
- Коцан, В., 2017. Звичаї та обряди, пов'язані із народженням дитини в селах пониззя р. Уж (XIX – перша половина XX ст.), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», вип. 36, с. 100–107.
- Коцан, В., 2018. Деякі аспекти традиційного народного весілля сіл долини р. Уж XIX – першої половини XX ст. (за сучасними польовими етнографічними матеріалами), *Народознавчі зошити, № 4*, с. 854–865.
- Куцкір, П., Рубіш, Ф., 2012. *Лавки. Історико-етнографічне дослідження*, Ужгород: Патент, 483 с., іл.
- Лизанець, П. М., 1973. Українсько-угорські культурно-побутові взаємини, *Культура і побут населення Українських Карпат: Матеріали республіканської наукової конференції*, Ужгород, с. 208–216.
- Лисько, Т., 2016. Ткацтво, вишивки і писанкарство в с. Невицьке Ужгородського району, *Етніка Карпат. Науковий щорічник*, вип. 1, Ужгород, с. 102–107.
- Маковский, С. К., 1925. *Народное искусство Подкарпатской Руси*, Прага: Пламя, 156 с.: ил.
- Мошкаринець, В., 1930. Повір'я на поодинокі свята в селі Кальнику, *Подкарпатська Русь*, Ужгород, рочник VII, с. 21.
- Пайкош, О., 1993. Мистецтво в Дравцях та околиці, *Наш рідний край*, Тячево, рочник XI, число 2, с. 196.
- Пилип, Р. І., 2009. *Художня вишивка українців Закарпаття XIX – першої половини XX ст. (типологія за призначенням, художніми та локальними особливостями)*: дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.06. «Декоративне і прикладне мистецтво», Львів, 269 с., іл.
- Пилип, Р. І., 2012. *Художня вишивка українців Закарпаття XIX – першої половини XX ст. (типологія за призначенням, художніми та локальними особливостями)*, Ужгород: ПП «Повч Р. М.», 466 с.
- Піцура, Т., 2008. Архаїчні назви взуття в українських карпатських говорах, *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Філологія*, Ужгород: Говерла, вип. 18, с. 75–80.
- Родович, Р., 1997. Традиції ткацтва у с. Копинівці Мукачівського району: реферат, *Архів лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. П. Тиводара ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*, Ужгород: УжДУ, 8 с.
- Рубіш, Ф. Ф., 2007. *Великі Лучки: історико-етнографічне дослідження. 2-ге вид., переробл. та допов.*, Ужгород: Патент, 506 с.
- Содомора, Х., 2009. Типологія металевих прикрас та шкіряних доповнень до традиційного чоловічого одягу в Українських Карпатах кінця XIX – початку XX ст., *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*, № 11, с. 121–133.
- Сополига, М., 2011. *Українці Словаччини: матеріальні вияви народної культури та мистецтва*, Київ: Темпора, 336 с.
- Тиводар, М. П., 2011. *Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис*. Ужгород: Гражда, 416 с.: іл.
- Тумова, М., 1924. Народная одежда на Подкарпатской Руси, *Подкарпатська Русь*, рочник I, число. 3, с. 72–79; число. 4, с. 102–110.
- Щоденник польових етнографічних матеріалів, зібраних студентом 1-го курсу історичного факультету Ужгородського національного університету Б. Булиною у селі Ярок Ужгородського району*, Архів лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. П. Тиводара ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

References

- Kožminová, A., 1922. *Podkarpatska Rus. Práce a život lidu*, Praha, 124 s.
- Bilanchuk, N. D., 1996. Tradycijna kuljtura i pobut krajnjansjkykh dolynjan (drugha polovyna XIX – persha polovyna XX st.): dypломna robota, *Arkhiv laboratoriji etnologhiji, foljklorystyky ta krajeznavstva im. M.P. Tyvodara DVNZ «Uzhghorodskijj nacionalnijj universytet»*, Uzhghorod: UzhDU, 76 s. (in Ukrainian).
- Zapysano Kocanom V. V. v 2019 r. u s. Bobovyshhe Mukachivskogho rajonu vid Boldyzhara Dmytra, 1950 r.n. (in Ukrainian).
- Zapysano Kocanom V. V. v 2019 r. u s. Zhukovo Mukachivskogho rajonu vid Dovgheja Vasylja, 1944 r.n. (in Ukrainian).
- Zapysano Kocanom V. V. v 2019 r. u s. Kopynivci Mukachivskogho rajonu vid Bilychko Ghanny Ivanivny, 1960 r.n. (in Ukrainian).
- Zapysano Kocanom V. V. v 2019 r. u s. Lokhovo Mukachivskogho rajonu vid Koghutych Ljudmyly Andrijivny, 1962 r.n. (in Ukrainian).
- Rodovych, R., 1997. Tradyciji tkactva u s. Kopynivci Mukachivskogho rajonu: referat, *Arkhiv laboratoriji etnologhiji, foljklorystyky ta krajeznavstva im. M.P. Tyvodara DVNZ «Uzhghorodskijj nacionalnijj universytet»*, Uzhghorod: UzhDU, 8 s. (in Ukrainian).
- Shhodennyk poljovykh etnografichnykh materialiv, zibranykh studentom 1-gho kursu istorychnogho fakuljtetu Uzhghorodskogho nacionalnogho universytetu B. Bulynoju u seli Jarok Uzhghorodskogho rajonu*, Arkhiv laboratoriji etnologhiji, foljklorystyky ta krajeznavstva im. M. P. Tyvodara DVNZ «Uzhghorodskijj nacionalnijj universytet». (in Ukrainian).
- Bighunecj, V., Rubish F., 2010 *Lokhovo v dolonjakh Karpatsjkykh ghir*, Mukachevo: Karpatsjka vezha, 430 s., il. (in Ukrainian).
- Bonghar, M., 2016. Rodynna obrjadovistj s. Onokovci Uzhghorodskogho rajonu, *Etnika Karpat. Naukovyj shhorichnyk, vyp. 1*, Uzhghorod, s. 76–79. (in Ukrainian).
- Ghorynj, Gh. J., 1986. *Shkirjani promysly zakhidnykh oblastej Ukrajiny (drugha polovyna XIX – pochatok XX st.)*, Kiev: Naukova dumka, 96 s. (in Ukrainian).
- Etymologichnyj slovnyk ukrajinsjkoji movy*, 1982: V 7 t. / AN URSR. In-t movoznavstva im. O. O. Potebni: [redkol. O. S. Meljnuchuk (gholovnyj red.) ta in.: ukl.: R. V. Boldyrjev ta in.], Kiev: Nauk. dumka, t. 1: A–Gh. 632 s. (in Ukrainian).
- Ijko, V. I., 1973. *Zakarpatsjke selo na pochatku XX st. (1990 – 1919 rr.)*, Ljviv: Vydavnyctvo Ljvivskogho universytetu, 180 s. (in Ukrainian).
- Zhatkovych, Ju., 2007. *Etymologichnyj ocherk ughro-russkykh: Kompleksne vydannja / Uporjad. i peredm. O. S. Mazurka*, Uzhghorod, 392 s.: il. (in Ukrainian).
- Kostevych, M., 2016. Vesillja ta obrjady pov'jazani iz narodzhennjam dytyny v s. Kam'jancja Uzhghorodskogho rajonu, *Etnika Karpat. Naukovyj shhorichnyk, vyp. 1*, Uzhghorod, s. 97–100. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2012. Tradycijnyj zhinochjy bezrukavnyj odjagh ukrajinciv Zakarpattja seredyny XIX – pershoji polovyny XX st., *Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho universytetu. Serija: Istorija*, Uzhghorod: Vydavnyctvo UzhNU «Ghoverla», vyp. 28, s. 124–135. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2013a. Osoblyvosti tradycijnogho cholovichogho vbrannja dolynjan Zakarpattja XIX – pershoji polovyny XX st., *Duklja, № 1*, s. 52–60. (in Ukrainian).
- Kocan V., 2013b. *Tradycijnyj narodnyj odjagh jak projav identychnosti etnografichnykh ghrup ukrajinciv Zakarpattja (XIX – pershoji polovyny XX st.): dys. ... kandydata istorychnykh nauk: spec. 07.00.05 – «Etnologhija»*. Uzhghorod: DVNZ «UzhNU», 412 s. (in Ukrainian).
- Kocan V.V., 2014. Tradycijnyj narodnyj odjagh jak projav identychnosti etnografichnykh ghrup ukrajinciv Zakarpattja (XIX–pershoji polovyny XX st.), *Narodoznavchi zoshyty. № 1*, s. 80–97. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2017. Zvyhajni ta obrjady, pov'jazani iz narodzhennjam dytyny v selakh ponyzjza r. Uzh (XIX – persha polovyna XX st.), *Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho universytetu. Serija: Istorija*, Uzhghorod: Vydavnyctvo UzhNU «Ghoverla», Vyp. 36, s. 100–107. (in Ukrainian).
- Kocan, V., 2018. Dejaki aspekty tradycijnogho narodnogho vesillja sil dolyny r. Uzh XIX – pershoji polovyny XX st. (za suchasnymy poljovymy etnografichnymy materialamy), *Narodoznavchi zoshyty, № 4*, s. 854–865. (in Ukrainian).
- Kuckir P., Rubish F., 2012. *Lavky. Istoryko-etnografichne doslidzhennja*, Uzhghorod : Patent. 483 s., il. (in Ukrainian).
- Lyzanecj P. M., 1973. Ukrajinsjko-ughorsjki kuljturno-pobutovi vzajemny, *Kuljtura i pobut naseleennja Ukrajinsjkykh Karpat : Materialy respublikansjkoji naukoivoji konferenciji*, Uzhghorod, s. 208–216. (in Ukrainian).
- Lysjko T., 2016. Tkactvo, vyshyvky i pysankarstvo v s. Nevycjke Uzhghorodskogho rajonu, *Etnika Karpat. Naukovyj shhorichnyk, vyp. 1*, Uzhghorod, s. 102–107. (in Ukrainian).
- Makovskij S. K., 1925. *Narodnoe iskusstvo Podkarpatskoj Rusi*, Praga: Plamja, 156 s.: il. (in Russian).
- Moshkarynecj V., 1930. Povir'ja na poodynokij svjata v seli Kaljnyku, *Podkarpatsjka Rusj*, Uzhghorod, Rochnyk VII, s. 21. (in Ukrainian).
- Pajkos O., 1993. Mystectvo v Dravcjakh ta okolycy, *Nash rodnyj kraj*, Tjachevo, Rochnyk XI, Chyslo 2, s. 196. (in Ukrainian).
- Pylyp R. I., 2009. *Khudozhnja vyshyvka ukrajinciv Zakarpattja XIX – pershoji polovyny XX st. (typologhija za pryznachennjam, khudozhnimy ta lokaljnymy osoblyvostjamy) : dys. ... kand. mystectvoznavstva : spec. 17.00.06. «Dekoratyvne i prykladne mystectvo» / Roman Ivanovych Pylyp*, Ljviv, 269 s., il. (in Ukrainian).
- Pylyp R. I., 2012. *Khudozhnja vyshyvka ukrajinciv Zakarpattja XIX – pershoji polovyny XX st. (typologhija za pryznachennjam, khudozhnimy ta lokaljnymy osoblyvostjamy)*, Uzhghorod: PP «Povch R.M.», 466 s. (in Ukrainian).
- Picura T., 2008. Arkhajichni nazvy vztuttja v ukrajinsjkykh karpatsjkykh ghovorakh, *Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho nacionalnogho universytetu. Serija Filologhija*, Uzhghorod: Ghoverla, vyp. 18, s. 75–80. (in Ukrainian).
- Rubish F.F., 2007. *Velyki Luchky : istoryko-etnografichne doslidzhennja. 2-ghe vyd., pererobl. ta dopov.*, Uzhghorod: Patent, 506 s. (in Ukrainian).
- Sodomora Kh., 2009. Typologhija metalevykh prykras ta shkirjanykh dopovnenj do tradycijnogho cholovichogho odjaghu v Ukrajinsjkykh Karpatakh kincja XIX – pochatku XX st., *Visnyk Kharkivskijj derzhavnoj akademiji dyzajnu i mystectva. № 11*, s. 121–133. (in Ukrainian).
- Sopolygha M., 2011. *Ukrajinci Slovachchyny : materialjni vyjavy narodnoji kuljтуры ta mystectva*, Kiev: Tempora, 336 s. (in Ukrainian).
- Tyvodar M. P., 2011. *Etymologhija Zakarpattja : Istoryko-etnografichnyj narys*, Uzhghorod: Ghrazhda, 416 s.: il. (in Ukrainian).

Tumova M., 1924. Narodnaja odezha na Põdkarpatskoj Rusi, *Podkarpatska Rus'*, Rochnik I. Chislo 3, s. 72–79; Chislo. 4, s. 102–110. (in Russian).

SUMMARY

TRADITIONAL PEOPLE CLOTHES OF THE UZHANSKYS DOLYNIANS OF THE TRANSCARPATHIAN REGION OF THE 19TH – FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Vasyl Kotsan

Candidate of History; Director of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life, Uzhhorod,
Docent of the Department Archeology, Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University»

In the article on the basis of available literature, archival and field ethnographic materials a comprehensive analysis all components of traditional folk women's and men's dress of uzhanskys dolynians of the Transcarpathian of XIX – first half of XX century. This local-territorial center of the ethnographic group of Transcarpathian dolynians is divided into two ethnographic circles and covers separate villages of Mukachevo and Uzhgorod districts. The article describes in detail the process of cutting women's shirts of the studied region: the status of the shirt, sleeves. The embroidery was decorated with a narrow collar, sleeves and cuffs. In the embroidery of the shirts of the second half of the XIX century geometric and stylized ornamental motifs dominated. From the late 20's - early 30's of the XX century short-sleeved shirts, factory-made blouses («vysytys»), and long-sleeved white shirts («platya») began to spread. To the characteristic features of the Uzhanskys dolynians folk dress, by which they stand out among the Romanian, the Hungarian, hutsulok, boykys, lemkins and other local centers of the Transcarpathian dolynians we attribute some components of the national dress or their constructive or decorative elements: neckline on the shirt, waist and lapel and hats, the gradual displacement of apron skirts, a variety of shoulder sleeves from factory fabrics. The set of traditional men's outfits of Uzhanskys dolynians did not show such a variety of forms and decoration as women's clothing. The uzhansky dolynian of the XIX – early XX centuries stood out distinguished by a short shirt with wide sleeves, short, wide cloth pants, white dress pants.

Keywords: *folk dress, dolynians, shirt, skirt, belt, apron, dresses, sleeveless jacket, outerwear, hats and shoes, ethnographically distinctive features.*

ІЛЮСТРАЦІЇ

1

2

Рис. 1. Молода пара в традиційному народному вбранні ужанських долинян. Реконструкція, 2012 р. Фото з архіву автора.

Рис. 2. Наречені з околиць Ужгорода. 1920 р. Фото Рудольфа Гулки.

Рис. 3. Жіноча сорочка, с. Дравці, Ужгородський район. Домоткане полотно, вишивка, «хрестик». 20-ті рр. ХХ ст. Фото з архіву автора.

Рис. 4. Жінки в народному вбранні. Село Кам'яниця Ужгородського району, 1920 р. Фото Флоріана Заплетала.

Рис. 5. Жіноча безрукавка («брюшлак»), с. Минай, Ужгородський район. Фабрична матерія. 20-40-ві рр. XX ст. Фото з архіву автора.

Рис. 6. Жіноча безрукавка («лайбик», «камізілька»), м. Ужгород. Чорна оксамитова матерія, фабричні стрічки, бісер, гудзики. 30-40-ві рр. XX ст. Фото з архіву автора.

Рис. 7. Жінки в гунях на ринку в Мукачеві. 1910 р. Фото з архіву автора.

Рис. 8. Святкові гуні, села Оріховиця Ужгородського, Макарьово, Мукачівського районів. Вовняні нитки, тканиня. 20-ті рр. XX ст. Фото з архіву автора.

Рис. 9. Чепець («чепак»), с. Довге Поле, Ужгородський район. Фабрична матерія, домоткане полотно, фабричні стрічки, бісер. 20-ті рр. XX ст. Фото з архіву автора.

Рис. 10. Чепець («чепак»), с. Минай, Ужгородський район. Фабрична квітчаста матерія, шовкова стрічка. 20-40-ві рр. XX ст. Фото з архіву автора.

Рис. 11. Дівчата в хустках, що перехрещуються на грудях. 1920-ті рр. Фото з архіву автора.

12

13

Рис. 12. Хлопець в традиційному народному вбранні ужанських долинян. Реконструкція, 2015 р. Фото з архіву автора.

Рис. 13. Чоловік в гуні. Село Кам'яниця Ужгородського району, 1920 р. Фото Флоріана Заплетала.

Рис. 14. Святкова чоловіча сорочка, с. Оноковці, Ужгородський район. Домоткане полотно, декоративні загинки, вишивка, низина. Початок 20-х рр. XX ст. Фото з архіву автора.

Рис. 15. Чоловіча безрукавка («жилет»), м. Ужгород. Фабрична матерія. 40-ві рр. XX ст. Фото з архіву автора.

16

Рис. 16. Сумка («тайстра»), с. Ракошино, Мукачівський район. Домоткане полотно, вишивка, низина. 30-40-ві рр. XX ст. Фото з архіву автора.

17

Рис. 17. Вівчарська сумка, с. Руські Комарівці, Ужгородський район. Шкіра. 20-40-ві рр. XX ст. Фото з архіву автора.

ДЕМОНИ ХВОРОБ У ТРАДИЦІЙНОМУ СВІТОГЛЯДІ ГУЦУЛІВ ЕТНОІСТОРИЧНОГО ЗАКАРПАТТЯ (ЗА ПОЛЬОВИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

Король Василь Васильович

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу фондів,
Закарпатський музей народної архітектури та побуту, м. Ужгород
E-mail: anshamash@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-0471-2115>

В статті окреслено коло персонажів народної демонології гуцулів етноісторичного Закарпаття демонів хвороби (чума, холера, тетюха та ін.). На основі значної кількості польових, архівних та літературних джерел здійснено історико-етнографічну реконструкцію традиційних демонологічних уявлень про демонів хвороби серед гуцулів етноісторичного Закарпаття. Простежено генезу цілого ряду демонологічних образів, виявлено локальні особливості демонів та демонологічних мотивів. Розкрито традиційні уявлення і простежено повір'я гуцулів про характерні постаті, їх головні ознаки, функції та властивості, розглянуто способи захисту та обереги від їх шкідливих дій. З'ясовано, що більшість із таких вірувань сягають своєї давнини і є залишками архаїчного світогляду гуцулів із сукупністю різних за значенням і походженням явищ давньої та сучасної традиції та значним впливом церковних канонів. Розглянуто генезу досліджуваних демонічних персонажів, їх антропоморфні та зооморфні іпостасі, різноманітні прояви та надприродні здібності. Досліджено широке коло апотропейних ритуалів та обрядів, спрямованих на захист від шкідливих дій демонічних персонажів (магічні практики з використанням рослин-оберегів, процес дотримання ритуальних заборон, використання замовлянь-оберегів, ритуал оборювання), календарі обряди поминальних та охоронних мотивів. Для знешкодження демонів хвороби застосовували піст, молитву як оберіг, звернення за «магічною допомогою» до священиків, використання освяченої води, маку з апотропейною метою тощо. Разом з реконструкцією давніх демонологічних вірувань гуцулів етноісторичного Закарпаття досліджено сучасний стан збереження та побутування традиційних демонологічних уявлень та пов'язаних з ними обрядових дій.

Ключові слова: Закарпаття, демонологія, гуцули, світогляд, магія, вірування, демони хвороби, чума, холера, оберіг.

Постановка проблеми. Сучасні демонологічні вірування українців Карпат в умовах глобалізації, у силу соціально-економічних умов і культурних змін останніх десятиліть, проходять ряд трансформаційних процесів, зникає або відходить на другий план низка демонологічних образів, які були характерними для світоглядних вірувань гуцулів ще на початку ХХ ст. Так порівняння сучасних польових етнографічних матеріалів із записами початку ХХ ст. засвідчує значне звуження персонажного складу, спрощення характерних рис демонічних постатей, скорочення апотропейної практики тощо. З огляду на це актуальним є невідкладне і як найбільш повне наукове та всебічне вивчення цієї ділянки народної культури.

Хвороба зазвичай сприймається носіями традиції та, зрештою, й дослідниками цього явища як певний демонічний персонаж [Агапкина, Усачева, 1995, с. 225; Потушняк, 1940, с. 4; Сумцов, 1889, с. 300]. Саме тому як, власне, і будь-якому демону, їй приписувався своєрідний комплекс з переліком характерних особливостей. *Географічні межі дослідження* охоплюють Закарпатську Гуцульщину, і не обмежуються лише Рахівським районом (окрім сіл Біла Церква, Добрик, Плаюц, та Середнє Водяне, де проживають румуни) Закарпатської області, а розширюємо її на південному сході області за рахунок українських сіл Марамурешського повіту Румунії. *Хронологічні рамки дослідження*, розгля-

дається комплекс уявлень та вірувань, що збереглися у народних світоглядно-міфологічних уявленнях кінця ХІХ – початку ХХІ ст. періоду, коли риси традиційної культури знаходили своє відображення у фольклорно-етнографічних матеріалах. *Об'єктом дослідження* є традиційна народна демонологія, що збереглася у народних світоглядно-міфологічних уявленнях гуцулів етноісторичного Закарпаття. *Предметом дослідження* є традиційні народні вірування, обряди, магічні дії пов'язані із демонами хвороб.

Історіографія дослідження. Даної теми у своїх працях торкалися ряд дослідників, одним з перших на початку ХХ ст. був В. Гнатюк [Гнатюк, 1912, с. 41], який розглянув способи заподіяння лиха холерою за допомогою спеціальних позначок які вона наносила на будинках своїх жертв. На початку 40-х рр. ХХ ст. Ф. М. Потушняк [Потушняк, 1940, с. 4] досліджував основні функції та ознаки демонів хвороб у народних віруваннях долинян Закарпаття. В радянський час вивчення традиційних світоглядних вірувань, народної магії стають небажаними, навіть табуйованими, тому робота в даному напрямі майже не проводилася.

Із здобуттям Україною незалежності цього питання торкалися лише побіжно. Розглядали народні вірування пов'язані із демонами хвороб в розрізі лікувальних практик та демонологічних вірувань українців Н. Серебряннікова [Серебрян-

нікова, 2004, с. 11], Ю. Буйських [Буйських, 2018, с. 120, 202], М. Чучко [Чучко, 2009, с. 101–112], М. Зан [Зан, 2019, с. 266, 268]. Серед українців східної Словаччини дослідженням даної тематики займалася Н. Вархол [Вархол, 2017, с. 80–97]. Окремі аспекти даної проблематики були схарактеризовані у ряді наших статей, що вийшли друком у 2017 – 2018 рр. [Король, 2017; Король, 2018e, с. 112; Король, 2018c, с. 325; Король, 2018b, с. 866; Король, 2018d, с. 73]. Разом з тим слід зазначити, що комплексні, узагальнюючі дослідження з даної проблематики в українські історіографії відсутні.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб базуючись на польових етнографічних матеріалах зібраних нами серед гуцулів етноісторичного Закарпаття, охарактеризувати їх традиційні вірування пов'язані із демонами хвороб.

Виклад основного матеріалу. Архівні, польові етнографічні матеріали, наявна література з досліджуваної проблематики дають нам підстави характеризувати демони хвороб за такими параметрами та класифікаційними ознаками як демоніми та генеза, характерні ознаки та зовнішній вигляд, головні функції, способи захисту та обереги.

Демоніми та генеза. У традиційних світоглядних уявленнях гуцулів етноісторичного Закарпаття недуг означували як загальними поняттями, як-от *бола*, *болячка*, *бетіг*, *хвороба*, *чиньба*, так і конкретними назвами – за іменами демонів: *чума* (села Білин, Верхне Водяне, Водиця, Ділове, Коштіль (Coştui)), *холера* (с. Білин), *холера* (с. Верхне Водяне), *холера* (с.мт Ясіня), *нічниця* (села Богдан, Розтоки, Луги, Видричка) [ФКЗ 6, арк. 42, 48, 49, 89; Король, 2018e, с. 112; ФКЗ 2, арк. 36; ФКЗ 5, арк. 45; ФКЗ 3, арк. 95; ФКЗ 1, арк. 23; Король, 2018a, с. 185]; а також за симптомами: *тетюха* (с. Верхне Водяне), *титюха* (с. Верхня Рівна (RonadeSus)), *трясучка*, *умітка*, *рожа* (с. Розтоки), *ружа* (села Стебний, Хмелів, Видричка, с.мт Ясіня), *жйих* (с. Розтоки) *несплячка*, *колька* (с. Кваси) [ФКЗ 3, арк. 95; Король, 2018a, с. 185; Тиводар, 2011, с. 394; Король, 2018c, с. 325; Король, 2018e, с. 111; Ковбанюк, 2009, с. 176; Король, 2018b, с. 866].

Деякі назви були зменшувально-пестливі або шанобливо-величальні: *бешичка*, *ружечка*, *больїчка-панночка* (с. Стебний) [Король, 2018e, с. 111–112], *потинка* (с. Водиця) [Король, 2018d, с. 73], *гостець* (села Верхне Водяне, Ділове) [ФКЗ 3, арк. 7, 95, 125], їх головна мета – задобрити хворобу, щоб вона пішла і залишила хворого в спокої.

Невід'ємною частиною назви демона хвороби є епітети – тобто додаткові характеристики, які, зрозуміло, не є носіями імен як таких, але разом з тим вони відіграють важливу роль в знешкодженні хвороби, оскільки назва вважалася частиною самої демонічної сутності. Саме тому, коли звертались до демона хвороби, який заволодів людиною, намагались назвати її, тому що через ім'я можна було вплинути на його носія. Епітети можуть характеризувати хворобу за місцем походження (плотова, водяна, межова, гробова) [Король, 2017, с. 1246], за певними зовнішніми ознаками (біла, червона) [Король, 2018e, с. 111], за функціями або

типовими діями (болюча, колюча) [Король, 2018c, с. 323]. Деякі назви можуть відображати генезу або місце персонажа в системі собі подібних.

Джерелом та поширювачами таких штучно спровокованих хвороб вважали чаклунів, босоркань, упирів, людей з так званим «недобрим оком», які, аби нашкодити людям, насилали неміч, що могла призвести навіть до смерті. Яскравим свідченням є, до прикладу, замовляння від *мору* та *гостцю* (ревматизму), що датується початком XVIII ст., яке походить з ареалу, що є предметом нашого дослідження: «Душе святий, що есстворил небо і землю, буди мні на помочи, дай мні в добрий час почати. Становляю мор огненний, водяний і желізний от землі аж до небес, от відій, от вітерниць, от насланцов, от всего морового повітря, от відій живих, от відій умерлих, от відійвишних і нижних, і от тих, што суть в роду; от відійхотарних і задевяхотарних, от лукавцов, от насланиц. Отсилаювіді і відята, впири і вприята, і всякий дюг і дюговицу, содомское і гоморское повітря, моровое і сходне, і западное, і сіверное, і полуденное, отсилаю от всего і от себе...» [Петров, 1906, с. 57] або ж: «Сперечений гострецъ і рушений от нечистого духа і от нечистойвіді, лукавой лукавиці, упирі, упириці і дюг, дюговиці...» [Петров, 1906, с. 54–55]. З діяльністю різних демонічних персонажів пов'язували також походження потину та психічних недугів: «Дивять раз по дивять, а я тебе стрічу пристрічу. Потинко з лихим духом, з лихим часом, потинка з уперкинами із повітрулями, потинкапудвіяна, хащова, польова, вітрова, потинка з лихим часом, з лихим духом, з ничистим вітром навіяна...» [Король, 2018d, с. 73], чи «Три девятійпотоков, ішли с них три девятій дітей лукавцов, три девятійвпирюв, три девятійсівцов, три девятійторгавиць, і стрікавцов. Я вас заклинаю Богом живим і Святим Духом і всіми святими небесними силами, не можете ви приступити к рабу Божію...» [Петров, 1906, с. 56]. Слід зауважити, що однією з основних функцій більшості «ходячих» покійників була здатність насилати різні недуги. Практично будь-який контакт із представниками потойбічного світу загрожував людині хворобою або й узагалі – смертю.

Характерні ознаки та зовнішній вигляд. Демони хвороб, як і будь-який міфологічний персонаж, володіють певним набором характерних ознак. Разом з тим слід зауважити, що не всі хвороби персоналізуються із закріпленням певного образу. Так, виразний зовнішній вигляд має незначна частина хвороб (*холера*, *дюг*, *червінка* і т.п.), інші наділені меншою кількістю ознак.

Гуцули етноісторичного Закарпаття демонів хвороб уявляли собі по-різному. Так, епідемічні хвороби (*чума*, *холера*, *трясучка*) в народних віруваннях побутували переважно в антропоморфному вигляді, що цікаво, вони були майже виключно жіночої статі: «*Чоловіка дідо мав воли, та пішов дідо в ліс, і йшла дівчина, та й каже: «Берете мене на віз». Та дідо каже: «Сідай, але не впадь». Та прийшла до баби з дідом, а дідо каже: «Дай юй вечеряти». Як повечеряла – і припросилася спати, а*

заранні встала. А ще що м забула, коли йшли з ліса та йшли за нев пси, та хотіли її вкусити, та дідо їх одогнав. А то була чума, та й каже: «Та за то, що сте мене накормили, то ту не буде біди», а от у Солотвині повмирали люди. А ще просилися її, куди йде, а та каже: «Будете знати завтра-позавтрю, куди іду». То був такий дух чудний» (с. Коштіль (Coştui)) [ФКЗ 5, арк. 45]; «Колера – то як худа жінка» (с. Верхне Водяне) [ФКЗ 3, арк. 95]. До речі, розмовляти могла як жіночим, так і чоловічим голосом: «Чули і жіночий, так і мужчинський голос. Вона (чума – автор) до многих приходила» (с. Ділове) [ФКЗ 1, арк. 23].

Поширеним на теренах етноісторичного Закарпаття було уявлення, що дух хвороби не чіплятиметься до людей, які ставляться до нього ласкаво, які його нагодують. З цієї ж причини декотрі хвороби називали пестливими іменами [Вархол, 2017, с. 90]. Подібний сюжет, в основі якого закладено християнські чесноти, як-от – співчуття, допомога ближньому, що служили своєрідними оберегами від шкідливих дій демонів, зафіксував на Закарпатті також Ф. Потушняк: «Вона всюди проситься переночувати. Хто її пожаліє і прийме на ніч, змастить рани маслом і сметаною, того хвороба обійде. Якщо її виганяють, то всі в хаті набираються хвороби і раптово падають на землю. Тоді «умітка» дико регоче і зникає» [Потушняк, 1940, с. 4]. Гуцули Буковини здебільшого холеру також уявляли в антропоморфному образі, в особі старої жінки, яка ходить по землі і «потинає» людей [Bevolkerungsder Bukovina..., 2000, с. 107].

Антропоморфним виглядом на Закарпатті наділяли також тиф, малярію, умітку, як зазначає М. П. Тиводар: «Тиф («червінка») в народній уяві – висока, суха, тонка жінка в червоній хустці. Вона ходить верхом трав, а ті не згинаються під її вагою, бо вона дуже легка. Малярія («трясучка») в народних переказах описується як біла, прозора жінка з дуже довгими руками. Умітка – демонічна істота, яка сидить на дорозі, прикинувшись старою і немічною бабою, проситься на воза, щоб її підвезли в село чи показали їй дорогу до нього» [Тиводар, 2011, с. 394].

Інколи холера могла мати зооморфний вигляд: «Вона (холера – автор) може прикинутись гарною собачкою, щоб хтось її підібрав і заніс у село» [Тиводар, 2011, с. 394]. Уявлення про холеру у вигляді червоного пса, кішки, гуски, козеняти побутували і серед українців Словаччини [Вархол, 2017, с. 88, 91].

Подекуди на Закарпатті демонів хвороб описували в невизначеному вигляді: «Холера, перетворившись у химерну істоту, ходила від хати до хати» [Фридманський, 1998, с. 54–55]; «Демони хвороб в народній уяві були безтілесними істотами – «тетюхами» [Тиводар, 2011, с. 393].

Могли, як і ряд інших демонічних істот, залишатися невидимими: «Пів дня «умітка» ходить видимою, а пів дня – невидимою» [Потушняк, 1940, с. 4]. Відомий дослідник світоглядних вірувань українців Закарпаття Ф. Потушняк виділяє такі основні ознаки холери (умітки): «Умітка має три головні ознаки: викликає страшні болі, судоми в тілі

та вражаючу кількість померлих» [Потушняк, 1940, с. 4]. Також однією з характерних ознак того, що на людину нападає демон хвороб «тетюха», є остуда: «Тетюхи б'ють – від холоду дрижить людина, гусячою шкіра стає» (с. Верхне Водяне) [ФКЗ 3, арк. 95].

Головні функції. До ключових функцій демонів хвороб слід віднести наслання різного роду недугів, болячок і, як наслідок, смерть, яку вони доволі часто спричиняють. Чимало традиційних переказів гуцули етноісторичного Закарпаття пов'язують з недугами, що провокують такі пошесті, як холера та чума, через які в минулому вмирали цілі села: «Казали, що у нас туй був окремих цвинтар. Не буду брехати, десь 200 чи 300 років тому то було. Що було вимерло село від чуми» (с. Ділове) [ФКЗ 1, арк. 139]. Звертає на це увагу і Ф. Потушняк: «Умітка (холера) подорожує світом. Зайде в якусь країну і почне свою роботу. Але самовільно їй заборонено переступати межу між селами. Лише якщо хтось її перенесе через межу села, вона може потрапити до нього. Але коли люди дізнаються, що в сусідньому селі «умітка», то не хочуть розмовляти з подорожніми ні на дорозі, ні за селом. Вночі вона бродить селом і завиває, наслідуючи похоронні співи. Страх опановує селом. Матері закутують дітей, зачиняють на замки двері, гасять світло та закривають вікна веретами» [Потушняк, 1940, с. 4].

У ряді випадків, згідно з переказами респондентів, до функцій чуми входив контроль за тим, щоб вхідні двері будинку, переважно у вечірній час, були замкненими: «Давно колись жила моя мама з татом, то не було так дуже давно, та ходила якась чума, та ходила коло хати. Де були двері розімкнені, та там сяде і буде воювати. Її брали і виганяли, а вона не хотіла йти. Але якщо її вже вигнали, то вона бігла і кричала: «У замку двері!», щоб люди на ніч двері закривали» (с. Ділове) [ФКЗ 1, арк. 23]. Подібні дії приписують також іншим демонічним персонажам, які побутували серед гуцулів етноісторичного Закарпаття. Серед них «лісна», яка, наближаючись до людського обійстя, вигукує: «В замку двірці, в замку» (с. Кричунів (Crăciunești)) [ФКЗ 5, арк. 31], або «нучник»: «Ваша днина – моя нуч» (с. Кричунів (Crăciunești)) [ФКЗ 5, арк. 31], «лісний»: «Як сонце зайде, двері замикайте» (с. Луг) [ФКЗ 3, арк. 29] чи «каторонца»: «Твоя днина – моя ніч, закрій двері – та й на ніч» (с. Рускова (Ruscova)) [ФКЗ 4, арк. 28].

За даними М. Гнатюка, одним із способів заподіяння лиха холерою є нанесення спеціальних позначок (букв), чорних або червоних, на будинки, після чого в позначених хатах настає мор [Гнатюк, 1912, с. 41]. На Закарпатті за допомогою червоних міток на будинках намагалися перехитрити «червінку» (дизентерію), яка могла заглянути до хати, після чого там обов'язково хтось мав занедужати. Тому з апотропейною метою у вікно клали шматок червоної цегли, аби «червінка» думала, що там вже є хворий [Тиводар, 2011, с. 394].

Способи захисту, обереги. З метою захисту від різного роду нечистих духів, демонів хвороб гуцули етноісторичного Закарпаття напрацювали цілу низку

апотропейних обрядових дій, спрямованих на забезпечення як власного життя, так і господарства. Насамперед вони заготовляли, а відтак й використовували оберегові засоби в певні межові календарні періоди, зокрема на Івана Купала, як-от в с. Верхня Рівна (RonadeSus): *«Бурянизберают усякі на лік, ульхове листя, усякі косиці, мняту, і тотозапрячут у стріху пуг побуй, і коли який хворий, титюхи мас (трясучка, зима), ото зварит газдиня, та у туй воді купас го»* [Король, 2018а, с. 185]. Аби відігнати демонів хвороб від оселі та громади, використовували різні захисні засоби (оборювання, вогонь, дим, освячену воду, а також різні апотропейні атрибути, що їх символізували).

Проти епідемічних хвороб, наприклад: чуми, холери, використовували такий засіб, як «створення» сакральних меж шляхом оборювання поселення. Так, жителі буковинського села Чорнівка Новоселицького району Чернівецької області були глибоко переконані, що їхню громаду ніколи не захопить холера, бо багато років тому, коли загроза її поширення наближалася до меж села, один селянин запряг у плуг двох своїх синів-близнюків і зробив захисну борозну навколо поселення [Чучко, 2009, с. 108]. Схожий сюжет із оборюванням серед великобичківських гуцулів Рахівщини зафіксував і краєзнавець В. Попович: «У Притисянській долині лютувала страшна хвороба – чума, від якої загинуло чимало людей. Чума добралася і до маєтків старого мешканця Бабинця. Хтось порадив феодалу Нікею Бабинцю, щоб запобігти поширенню цієї хвороби слід обороти маєток плугом, аби охоронити своїх людей. Спочатку запрягли у плуг великі бички й оборали маєток, що знаходився на лівобережжі річки Шопурки. А на правобережжі зробили борозну малими бичками, – і хвороба відступила, а від цього пішли назви Великий і Малий Бичків» [Попович, 2002, с. 3].

Обряд ритуального оборювання застосовували і стародавні греки, германці, кельти, римляни. Так, за легендою, Ромул при заснуванні Риму провів плугом борозну на місці майбутніх міських стін [Плутарх, 1961, с. 32]. Цей обряд оборювання замкнутою борозною довкола поселень, рідше – окремої садиби або поля, з профілактичною метою або для припинення різних епідемій, вигнання хвороби за межі обораного простору, є широко відомим серед слов'ян. У східних та західних слов'ян у плуг упрягали, зазвичай, людей, а у південних – тяглову худобу [Левкиевская, 2009, с. 549]. Для карпатської традиції, як і загалом для південнослов'янської, є характерним проведення обряду оборювання братами-близнюками, які управляють волами-близнюками [Стойнев, 1994, с. 138; Левкиевская, 2004, с. 548–550].

На території, що є об'єктом нашого дослідження, побутує спосіб, як позбутися чуми, втопивши її: *«Та ходила вулицею, та мужчини кажуть, ошони ся зберуть та удженуть її (чуму – автор). Жони нікуди не могли йти вечером, бо вна ходила. Та зобралися, ош коли вна йшла, та усковив мій неньо із другими мужчинами, та долів, та там є в нас бердо, Соломан ми називаєме, де вода 12 метерів біля нього. А вона*

там була, вони не віділи, лиш чули звук конів, цокало. А внатуда пішла, та в воду, а люди ся перехрестили та вповіли: «Навіки Амін»». Тай від так більше чума не приходила» (с. Ділове) [ФКЗ 1, арк. 23]. Подібний обряд знищення чуми зафіксував на Покутті і відомий польський етнограф XIX ст. Оскар Кольберг: *«Чоловік, якого чума здиває, мусить брати її на плечі і носити, куди вона скаже. Де чума махне хусткою, там усе паде неживе, без духа. Один чоловік, що ніс її на плечах, хотів її втопити, і скочив із нею в річку Прут»* [Kolberg, 1888, s. 93].

Мотив відсилання різних хвороб за моря, ріки, які творять своєрідну межу, доволі часто зустрічається і в лікувальних замовляннях: *«Ти іди на море пісок пересипати, бити за морем вечерьби»*; *«На синє море пісок пересипай, цурбитископійбити, за морем вечерьбибити»*; *«Є вас 77, я вас вікликаю, на синє море послаю, тамтиотиць, там тимати, тамтибудешпісокпересипати»* (с. Стебний) [Король, 2018е, с. 110–114]; *«Йди в чорне море, в піскуся лиши, там гуляй, кричи, пищи»* (с. Видричка) [Король, 2018с, с. 323].

Від чуми, холери оберігалися і молитвами та замовляннями. Так, буковинські гуцули із с. Плоска Путильського району Чернівецької області, стоячи перед воротами з непокритою головою, увечері перед сном, виголошували таку примовку:

«Коло нашого двора каменна гора,
Тесове кілля, огненна ріка!
До нашого дому не приступлять
Ні чума, ні чуменята,
Ні скаса, ні скусенята,
Ні потрупочки, ні потрупниці,
Ні відьми з відміняти,
Ні упирі з упирати:
Ніяке зло не приступить до нашого дому.
Сидить Хархайло Михайло
На залізних воротах
В золото-червоних чоботах
І золотим мечем мечет;
Лихе стинає, добре до нас припускає, тьфу!
Лихе стинає, добре до нас припускає, тьфу!
Лихе стинає і в огненну ріку мечет;
Осове їм колье в серце, тьфу, тьфу, тьфу!»

А при виголошенні слів «Сидить Хархайло Михайло на залізних воротах» виконавець примовки мав покласти під поріг шматок заліза, найкраще для цього підходив уламок підкови [Козарищук, 1896, с. 1].

Захисні властивості підкови зумовлені апотропейною семантикою заліза та способом виготовлення: коваль виковував підкову, бив по ній молотом. Разом з тим розміщення підкови на символічній межі «свого», «домашнього», простору (закладання під поріг, прибивання під поріг або над дверима) трактувалося як охоронна дія, а сама підкова слугувала предметом, на який перекладалася небезпека. Слід зазначити, що підкову народ здавна наділяв апотропейними властивостями проти демонічних істот. Так, південні та східні слов'яни використовували підкову, аби відьми не могли відібрати у корів молоко [Левкиевская, 2009, с. 97]. У деяких випадках болгари разом з іншими предметами

використовували підкову як жертву. Якщо на людину в якому-небудь місці нападала хвороба, то уявному господарю даного локусу, разом з пшеницею та сіллю, залишали підкову [Левкиевская, 2009, с. 98].

Широко використовувався з апотропейною метою мотив обману демонів хвороб. Цікавий варіант акціонального обману холери записав краєзнавець В. Фрідманський у селі Турички Перечинського району Закарпатської області: «Епідемія холери лютувала кілька років, внаслідок чого майже все населення с. Турички вимерло. Та один з мешканців села знайшов спосіб позбутися цієї пошесті: холера ходила від хати до хати, шукаючи щось поїсти. Оскільки майже всі люди повмирали, то ніхто нічого не варив. Тоді згаданий чоловік зварив страву, насипав у маленький горщик з вузьким отвором і поклав біля горщика велику дерев'яну ложку-варіху. Вночі прийшла холера, хотіла поїсти та ніяк не могла дістати їжу. Мучилася-мучила, а тоді вигукнула: «Малий горщик – велика ложка!» і здохла з голоду» [Фрідманський, 1998, с. 54–55].

Вербальні та акціональні форми обману широко використовувались також як дієві методи протидії «живим» покійникам, нечистій силі, смерті [Толстая, 2004, с. 457–460]. Так, в карпатській та південнослов'янській традиції у сім'ях, де помирали новонароджені діти, задля захисту застосовувався ритуальний продаж дитини [ФКЗ 2, арк. 27–28; Толстая, 2004, с. 458]: «*То було десь 150 років тому назад, муй прадід, коли був маленький, мав 1 годик, захворів, а боялися, що умре. А то тогди, в основном, старі баби лікували, та казали, щоби продали дитину так: «Откройте вікно, візьміть дитину на руки, та подайте на руки через вікно та скажіть: «З усім, без хвороби». Віддали – і дитина стала одужувати. То як сталося, та звали його Миколай, коли вродився, а коли продали, то казали, яке в нього ім'я тепер буде друге, тотонеслободно лишити, бо оп'ять захворіє, та назвали його так – Микита»* (с. Верхне Водяне) [ФКЗ 1, арк. 10].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, демонічні персонажі, що належать до категорії персоніфікованих хвороб,

були, в традиційних віруваннях українців, одними з причин найважчих захворювань, які загрожували людині. Станом на сьогодні оповідки про антропоморфні чи зооморфні прояви демонів хвороб серед гуцулів етноісторичного Закарпаття фіксуються лише спорадично. Разом з тим більшість оповідей про демонів хвороб мають дво-трипоколінну трансмісію. Подібна ситуація спостерігається і в інших місцевостях України. Так, на Одещині, як стверджує Н. Серебряннікова, вірування в антропоморфні чи зооморфні хвороби на сучасному етапі є фрагментарними [Серебряннікова, 2004, с. 11]. Схожі дані з території Полісся наводить також І. Ігнатенко (Колодюк), яка зазначає, що народні перекази про такі хвороби, як холера, тиф, лихоманка, респонденти згадують з великими труднощами [Колодюк, 2006, с. 66]. Як слушно зауважує Ю. Буйських, ця трансформація зумовлена, передусім, соціально-побутовими та природно-екологічними чинниками. Багато хвороб, поширених у другій половині XIX – на початку XX ст., зникли у зв'язку з розвитком офіційної медицини [Буйських, 2018, с. 207]. На сьогодні більшою мірою побутують уявлення про такі хвороби, як «вроки», «потинина», «ружа», «лихий час», що зумовлено трансформаційними процесами, які стирають реальне підґрунтя для побутування вірувань в існування демонічних образів хвороб. Згадки про призабуті персоніфіковані образи хвороб на сучасному етапі мають місце переважно в зразках прокльонів та лайок: «*Колера би тя стяла*», «*Тетюхи би тобов били*», «*Колера би тя з'їла*» [ФКЗ 1, арк. 36; ФКЗ 3, арк. 95].

Разом з тим, потребують окремого дослідження ще цілий ряд питань які нами, з об'єктивних причин були розглянуті лише побіжно:

- докладнішого вивчення потребують лікувальні практики за допомогою залякування, погрожування, обманювання демонів хвороб.
- вагомий матеріал, передусім для вивчення демонічних уособлень хвороб, можна почерпнути із гнівливих побажань, народних лайок, прокльонів.

Список використаних джерел

- Bevolkerungsder Bukovina – Населення Буковини, 2000: [переклад з нім. Ф. С. Андрійця, А. Т. Квасецького], Чернівці: Зелена Буковина, 160 с.
- Kolberg, O., 1888. *Pokucie. Obrazetnograficzny, t. III*, Krakow: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellonskiego, 240 s.
- Агапкина, Т. А., Усачева В. В., 1995. Болезнь человека, *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*; [подобшей ред. Н. И. Толстого], Москва: Международные отношения, т. 1: А–Г, с. 225–227.
- Буйських, Ю., 2018. *Жіночі образи української міфології: колись русалки по землі ходили*, Харків: Кн. клуб сімейного дозвілля, 320 с.
- Вархол, Н., 2017. *Народна демонологія українців Словаччини*, Свидник, 448 с.
- Гнатюк, В., 1912. Знадоби до української демонології, *Етнографічний збірник*, Львів, т. XXXIII, вип. 1, 237 с.
- Зан, М., 2019. Демонологічні персонажі та магичні практики у народних віруваннях жителів села Великі Ком'яти: нотатки з щоденника польових матеріалів студента-історика (січень-лютий 1996 року), *Етника Карпат* [Текст]: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, вип. 4, с. 226–270.
- Ковбаснюк, Г. В., 2009. *Квіти розмаїті: Поезія, проза, народні перлини*, Ужгород: ІВА, 200 с.
- Козаришук, В., 1896. Буковинско-руські примовки, *Буковински Вѣдомости*, 21 января (2 февраля), с. 1.
- Колодюк, І., В., 2006. *Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть XX – початок XXI ст.)*, Київ: ВПЦ «Київський університет», 152 с.
- Король, В., 2017. Рукописний збірник замовлянь із села Луг Рахівського району Закарпатської області, *Народознавчі зошити*, № 5 (137), с. 1244–1248.

- Король, В., 2018а. Етнографічні замітки із Закарпатської Гуцульщини в записах Г. Стрипського, *Етника Карпат*: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій; [упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо], вип. 3, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, с. 182–195.
- Король, В., 2018b. Зошит із замовляннями із селища Ясіня Рахівського району Закарпатської області, *Народознавчі зошити*, № 4 (142), с. 866–870.
- Король, В., 2018с. Лікувальні замовляння із сіл Видричка та Розтоки Рахівського району (за польовими матеріалами), *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*, вип. 4. [упоряд.: В. В. Коцан, М. І. Мегела], Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, с. 321–326.
- Король, В., 2018d. Рукописний збірник замовлянь із села Водиця Рахівського району Закарпатської області, *Етника Карпат*; наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій; [упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо], вип. 3, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, с. 72–79.
- Король, В., 2018е. Рукописний збірник замовлянь із с. Стебний Рахівського району Закарпатської області, *Народна творчість та етнологія*, № 2 (372), с. 110–114.
- Левкиевская, Е. Е., 2004. Опахивание, *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*; [подобшей ред. Н. И. Толстого]. Москва: Международные отношения, т. 3: К (Круг) – П (Перепелка), с. 548–550.
- Левкиевская, Е. Е., 2009. Подкова, *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах* [подобшей ред. Н. И. Толстого]. Москва: Международные отношения, т. 4: П (Переправа через воду) – С (Сито), с. 97–98.
- Петров, А. Л., 1906. Угро-русские заговоры и заклинания начала XVIII в., *Статьи об Угорской Руси*, Санкт-Петербург: «Сенатская типография», 75 с.
- Плутарх, 1961. *Сравнительные жизнеописания*, т. 1, Москва: Издательство Академии наук СССР, 505 с.
- Попович, В., 2002. *Дивосвіт народних звичаїв Великого Бичкова*, Прага, 110 с.
- Потушняк, Ф., 1940. Демони болезней, *Русское слово*, Ужгород, 22, 25, 29 сентября, с. 4.
- Серебрянникова, Н. І., 2004. *Обрядові аспекти народної лікувальної практики слов'янського населення Південно-Західної України*. Автореф. дис. к. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія», Київ, 21 с.
- Стойнев, А., 1994. *Българская митология: Энциклопедичен речник*, София, 398 с.
- Сумцов, Н. Ф., 1889. Культурные переживания, *Киевская старина*, т. 27, ноябрь, с. 281–327.
- Тиводар, М. П., 2011. *Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис*, Ужгород: Гражда, 416 с.
- Толстая, С. М., 2004. Обман, *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*; [подобшей ред. Н. И. Толстого], Москва: Международные отношения, т. 3: К (Круг) – П (Перепелка), с. 457–460.
- ФКЗ 1 – ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. (Фонди Комунального закладу «Закарпатський музей народної архітектури і побуту» Закарпатської обласної ради, література і мистецтво). 15580/1592, арк. 1–156 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Рахівському р-ні Закарпатської обл.).
- ФКЗ 2 – ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15581/1593, арк. 1–137 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Рахівському р-ні Закарпатської обл.).
- ФКЗ 3 – ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15582/1594, арк. 1–143 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Рахівському р-ні Закарпатської обл.).
- ФКЗ 4 – ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15584/1596, арк. 1–53 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Марамурешському повіті Румунії).
- ФКЗ 5 – ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15585/1597, арк. 1–46 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Марамурешському повіті Румунії).
- ФКЗ 6 – ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15755/1706, арк. 1–98 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Рахівському р-ні Закарпатської обл.).
- Фрідманський, В., 1998. Село Турички за матеріалами краєзнавчого обстеження 1995 року, *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*, випуск III, Ужгород: Патент, с. 54–55.
- Чучко, М., 2009. Демонічні духи та примари в уявленнях українського населення Буковини, *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: зб. наук. пр.*, Чернівці-Вижиця, с. 101–112.

References

- Bevolkerungsder Bukovina – Naseleňnja Bukovyny* 2000. [Population Bukovina]: [pereklad z nim. F. S. Andrijcja, A. T. Kvaseckogho], Chernivci: Zelena Bukovyna, 160 s. (in Ukrainian).
- Kolberg, O., 1888. Pokucie. *Obrazetnograficzny*, t. III, Krakow: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellonskiego, 240 s. (in Poland).
- Agharkyna, T. A., Usacheva V. V. 1995. Boleznj cheloveka [Human disease], *Slavjanskje drevnosty: Etnoljnggvystyckesj slovarj v 5-ty tomakh*; [podobshhej red. N. Y. Tolstogho], Moskva: Mezhdunarodnie otnoshenija, t. 1: A–Gh, s. 225–227. (in Russian).
- Bujskykh, Ju., 2018. *Zhinochi obrazy ukrajinskoji mifologiji: kolysj rusalky po zemli khodyly* [Female images of Ukrainian mythology: mermaids once walked the earth], Kharkiv: Kn. klub simejnogho dozvilja, 320 s. (in Ukrainian).
- Varkhol, N., 2017. *Narodna demonologhija ukrajinciv Slovachchyny* [Folk demonology of Ukrainians in Slovakia], Svydnyk, 448 s. (in Ukrainian).
- Ghnatjuk, V., 1912. Znadoby do ukrajinskoji demonoljoghiji [The need for Ukrainian demonology], *Etmoghrafichnyj zbirnyk*, Ljviv, t. XXXIII, vyp. 1, 237 s. (in Ukrainian).
- Zan, M., 2009. Demonologhichni personazhi ta maghichni praktyky u narodnykh viruvannjakh zhyteliv sela Velyki Komjaty: notatky z shhodennyka poljovjykh materialiv studenta-istoryka (sichenj-ljutyj 1996 roku) [Demon characters and magical practices in the folk beliefs of the people of the village of Velyki Komyat: Notes from a diary of field materials by a historian student (January-February 1996)], *Etnika Karpat* [Tekst]: nauk. shhorichnyk : st. ta materialy etnoghrafichnykh ekspedycij / upravd.: V. V. Kocan, P. Ju. Lenjo, Uzhghorod: Vydavnyctvo Oleksandry Gharkushi, vyp. 4, s. 226–270. (in Ukrainian).
- Kovbasnjuk, Gh., V., 2009. *Kvity rozmajiti: Poezija, proza, narodni perlyny*. [Flowers Varied: Poetry, prose, folk pearls], Uzhghorod: IVA, 200 s. (in Ukrainian).
- Kozaryshhuk, V., 1896. *Bukovynsko-rusjky prymovky* [Bukovina-Russian sayings], *Bukovynsky Vidomosty*, 21 janvarja (2 fevralja), s. 1. (in Ukrainian).

Kolodjuk, I. V., 2006. Narodna medycyna u tradycijnij kulturi ukrajinciv Centraljnogho Polissja (ostannja chvertj XX – pochatok XXI st.) [Folk medicine in the traditional culture of the Ukrainians of Central Polesie (last quarter of XX – beginning of XXI century)], Kyjiv: VPC «Kyjivskij universytet», 152 s. (in Ukrainian).

Korolj, V., 2017. Rukopysnyj zbirnyk zamovljanj iz sela Lugh Rakhivskogho rajonu Zakarpatskoho oblasti [Handwritten collection of orders from the village of Luh Rakhiv district of Transcarpathian region], *Narodoznavchi zoshyty*, № 5 (137), s. 1244–1248. (in Ukrainian).

Korolj, V., 2018a. Etnografichni zamitky iz Zakarpatskoho Ghuculjshhyn v zapysakh Gh. Strypskoho [Ethnographic notes from the Transcarpathian Hutsul region in the records of G. Stripsky]. *Etika Karpat: nauk. shhorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedycij*; [uporjad.: V. V. Kocan, P. Ju. Lenjo], vyp. 3. Uzhghorod: Vydavnytvo Oleksandry Gharkushi, s. 182–195. (in Ukrainian).

Korolj, V., 2018b. Zoshyt iz zamovljannjamy iz selysha Jasinja Rakhivskogho rajonu Zakarpatskoho oblasti [Notebook with orders from Yasinya village, Rakhiv district, Transcarpathian region], *Narodoznavchi zoshyty*, № 4 (142), s. 866–870. (in Ukrainian).

Korolj, V., 2018c. Likuvaljni zamovljannja iz sil Vydrychka ta Roztoky Rakhivskogho rajonu (za poljovymy materialamy) [Medical orders from the villages of Vydrychka and Roztok Rakhiv district (by field materials)], *Naukovyj zbirnyk Zakarpatskoho muzeju narodnoji arhitektury ta pobutu*. Vyp. 4. [uporjad.: V. V. Kocan, M. I. Meghela], Uzhghorod: Vydavnytvo Oleksandry Gharkushi, s. 321–326. (in Ukrainian).

Korolj, V., 2018d. Rukopysnyj zbirnyk zamovljanj iz sela Vodycja Rakhivskogho rajonu Zakarpatskoho oblasti [Handwritten collection of orders from the village of Voditsa, Rakhiv district, Transcarpathian region], *Etika Karpat: nauk. shhorichnyk: st. ta materialy etnografichnykh ekspedycij*; [uporjad.: V. V. Kocan, P. Ju. Lenjo], vyp. 3. Uzhghorod: Vydavnytvo Oleksandry Gharkushi, s. 72–79. (in Ukrainian).

Korolj, V., 2018e. Rukopysnyj zbirnyk zamovljanj iz s. Stebnyj Rakhivskogho rajonu Zakarpatskoho oblasti [Handwritten collection of orders from the village Stebny Rakhiv district of Zakarpattia region], *Narodna tvorchistj ta etnologhija*, № 2 (372), s. 110–114. (in Ukrainian).

Levkeyevskaja, E. E., 2004. Opakhvanye [Plow], *Slavjanskye drevnosti: Etnolynghvystycheskyj slovarj v 5-ty tomakh*; [podobshhej red. N. Y. Tolstogho], Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija, t. 3: K (Krugh) – P (Perepelka), s. 548–550. (in Russian).

Levkeyevskaja, E. E., 2009. Podkova [Horseshoe], *Slavjanskye drevnosti: Etnolynghvystycheskyjslovarj v 5-ty tomakh* ; [podobshhej red. N. Y. Tolstogho]. Moskva: Mezhdunarodnie otnoshenija, t. 4: P (Pereprava cherez vodu) – S (Syto), s. 97–98. (in Russian).

Petrov, A. L., 1906. Ughro-russkye zagovori y zaklynanyja nachala XVIII v. [Ugro-Russian conspiracies and spells of the beginning of the XVIII century], *Statyj ob Ughorskoj Rusy*. Sankt-Peterburgh: «Senatskaja typografiya», 75 s. (in Ukrainian).

Popovych, V., 2002. *Dyvosvit narodnykh zvyhajiv Velykogho Bychkova* [The marvel of the folk customs of the Velikij Bichkov], Pragma, 110 s. (in Ukrainian).

Potushnjak, F., 1940. Demoni boleznej [Demons of disease], *Russkoe slovo*, Uzhghorod, 22, 25, 29 sentjabrja, s. 4. (in Ukrainian).

Plutarkh, 1961. *Sravnitelnye zhyzneopysanyja* [Comparative biographies], t. 1, Moskva: Yzdatelstvo Akademyy nauk SSSR, 505 s. (in Russian).

Serebrjannikova, N. I., 2004. *Obrjadovi aspekty narodnoji likuvalnoji praktyky slov'janskogho naseledda Pivdenno-Zakhidnoji Ukrajinjy*. [Ritual aspects of folk healing practice of the Slavic population of southwestern Ukraine]. Avtoref. dys. k. ist. nauk: spec. 07.00.05 «Etnologhija», Kyjiv, s. 21. (in Ukrainian).

Stojnev, A., 1994. *Blgharskaja mytologhija: Encyklopedychen rechnyk* [Bulgarian mythology: an encyclopedic dictionary], Sofyja, 398 c. (in Bulgarian).

Sumcov, N. F., 1889. Kuljturnie perezhyvanyja [Cultural experiences], *Kyevskaja staryna*, t. 27, Nojabrj, s. 281–327. (in Russian).

Tyvodar, M. P., 2011. *Etnografija Zakarpattja: Istoryko-etnografichnyj narys*. [Ethnography of Transcarpathia: An Historical and Ethnographic Essay], Uzhghorod: Grazhda, 416 s. (in Ukrainian).

Tolstaja, S. M., 2004. Obman [Cheating], *Slavjanskyedrevnosti: Etnolynghvystycheskyj slovarj v 5-ty tomakh* ; [podobshhej red. N. Y. Tolstogho], Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija, t. 3: K (Krugh) – P (Perepelka), s. 457–460. (in Russian).

FKZ 1 – FKZ «ZMNAiP» ZOR LM. (Fondy Komunaljnogho zakladu «Zakarpatskij muzej narodnoji arhitektury i pobutu» Zakarpatskoho oblasnoji rady, literatura i mystectvo).15580/1592, ark. 1–156 (Poljovi materialy do temy «Narodna demonologhija ta narodna maghija», zafiksovani v Rakhivskomu r-ni Zakarpatskoho obl.) [Field materials on topics «Folk demonology and folk magic» recorded in the Rakhiv district of Transcarpathian region]. (in Ukrainian).

FKZ 2 – FKZ «ZMNAiP» ZOR LM. 15581/1593, ark. 1–137 (Poljovi materialy do temy «Narodna demonologhija ta narodna maghija», zafiksovani v Rakhivskomu r-ni Zakarpatskoho obl.) [Field materials on topics «Folk demonology and folk magic» recorded in the Rakhiv district of Transcarpathian region]. (in Ukrainian).

FKZ 3 – FKZ «ZMNAiP» ZOR LM. 15582/1594, ark. 1–143 (Poljovi materialy do temy «Narodna demonologhija ta narodna maghija», zafiksovani v Rakhivskomu r-ni Zakarpatskoho obl.) [Field materials on topics «Folk demonology and folk magic» recorded in the Rakhiv district of Transcarpathian region]. (in Ukrainian).

FKZ 4 – FKZ «ZMNAiP» ZOR LM.15584/1596, ark. 1–53 (Poljovi materialy do temy «Narodna demonologhija ta narodna maghija», zafiksovani v Maramureshskomu poviti Rumuniji) [Field materials on topics «Folk demonology and folk magic» is recorded in the Maramures County of Romania]. (in Ukrainian).

FKZ 5 – FKZ «ZMNAiP» ZOR LM. 15585/1597, ark. 1–46 (Poljovi materialy do temy «Narodna demonologhija ta narodna maghija», zafiksovani v Maramureshskomu poviti Rumuniji) [Field materials on topics «Folk demonology and folk magic» is recorded in the Maramures County of Romania]. (in Ukrainian).

FKZ 6 – FKZ «ZMNAiP» ZOR LM. 15755/1706, ark. 1–98 (Poljovi materialy do temy «Narodna demonologhija ta narodna maghija», zafiksovani v Rakhivskomu r-ni Zakarpatskoho obl.) [Field materials on topics «Folk demonology and folk magic» recorded in the Rakhiv district of Transcarpathian region]. (in Ukrainian).

Fridmanskyj, V., 1998. Selo Turychky za materialamy krajeznavchogho obstezhennja 1995 roku [The village of Turychky according to the 1995 local survey], *Naukovyj zbirnyk Zakarpatskoho krajeznavchogho muzeju*, vypusk III, Uzhghorod: Patent, s. 54–55. (in Ukrainian).

Chuchko, M., 2009. Démonichni dukhy ta prymary v ujavlennjakh ukrajinsjkogho naseleńnja Bukovyny [Demonic spirits and ghosts in the ideas of the Ukrainian population of Bukovina], *Pytannja starodavnjoji ta seređnjovichnoji istoriji, arkeologhiji j etnologhiji*: zb. nauk. pr., Chernivci-Vyžhnycja, s. 101–112. (in Ukrainian).

SUMMARY

DISEASE DEMONS IN THE TRADITIONAL HUTSULS OUTLOOK OF ETHNO-HISTORICAL TRANSCARPATIA (BY THE FIELD MATERIALS)

Vasil Korol

Ph.D. of Sciences in History, Senior Researcher
of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life, Uzhhorod

In this article was outlined the wide range of hutsulfolk demonical characters of ethno-historical Transcarpathia – disease demons (plague, cholera, tetyukha etc.) On the basis of considerable amounts of the filed, archival and literary sources carried through historical-ethnographic reconstruction of traditional demonical world-view in disease demons among hutsuls of ethno-historical Transcarpathia. The genesis of a whole series of demonical images have been seen about and the local features of the names of the demoniacs have been identified and the demonical motives. The traditional concept was revealed and the hutsuls belief about characteristic figures tracked, their main features, functions and properties. The protection ways and charms against harmful actions was considered. Was found that the most of such belief date back to ancient times and the remains of the archaic hutsuls world-view with of different in value and origin a variety of the phenomena of ancient and modern tradition and the significant influence of church canons. The genesis of researched demonical character, their anthropomorphic and zoomorphic hypostasis, various manifestations and supernatural abilities have been considered. The wide range of apotropaic rituals directed on the protection against to harmful actions of demonical characters (magic practices using plants like amulet, the process of keeping the ritual bans, rituals related with the cultivation of lands around), calendar customs related with the funeral and protection motives have been investigated. For neutralization of disease demon applied fasting and prayer as a protect, seeking magical help from a priest, the use of sanctified water, poppy seed with the apotropaic aim etc. Together with the reconstruction of the ancient demonical hutsuls belief of ethno –historical Transcarpathia a modern state of the traditional demonical concept protection and living and related with them ritual actions have been investigated.

Keywords: Transcarpathia, demonology, hutsuls, world-view, magic, belief, disease demons, cholera, plague, protection.

ВОЇНИ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ АРМІЇ З ПОЗИЦІЙ НА ГОРІ КУКУЛ (ІСТОРИЧНИЙ ТА КРАНІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД)

Долженко Юрій Володимирович

магістр історії, молодший науковий співробітник
Інституту археології Національної академії наук України

E-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

Researcher ID: AAK-3392-2020

<http://orcid.org/0000-0001-9807-2835>

Кізлова Антоніна Анатоліївна

доктор історичних наук, доцент

Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

E-mail: ant_kiz@ukr.net

Scopus Author ID: 57203517065

Researcher ID: F-9874-2016

<http://orcid.org/0000-0002-2056-3834>

Білокін Сергій Миколайович

юрист-правознавець,

спеціаліст сектору методики, аналітики та планування
Всеукраїнської громадської організації «Союз «Народна Пам'ять»

E-mail: post@naiau.kiev.ua

<http://orcid.org/0000-0002-5502-9332>

У статті визначено час і обставини подій, унаслідок яких загинули воїни австро-угорської армії, знайдені під час роботи пошукової експедиції 2016 р. в Карпатах, на горі Кукул, а також встановлено їх етнічний склад за краніологічним типом для зіставлення з даними писемних джерел. Воїнів, які були не поховані як слід, а присипані ґрунтом на полонині Середній, випадково виявили туристи, які повідомили про це Всеукраїнську громадську організацію (ВГО) «Союз «Народна Пам'ять». 22–28 серпня 2016 р. ВГО «Союз «Народна Пам'ять» провела пошукову воєнно-меморіальну експедицію «Міжнародна вахта пам'яті «Карпати-2016» і організували археологічні розкопки на чолі з О. Златогорським і знайшли рештки австро-угорської армії та трьох бійців Російської імперії. Загалом дослідження базується на принципах історизму та об'єктивності, краніологічних методиках, для з'ясування історичного контексту застосовано методи джерелознавчої евристики й критики, порівняльно-історичний, узагальнення. Стрільці загинули наприкінці Брусилівського прориву: між 23 серпня і 3 вересня 1916 р. Загалом чоловічі черепи з полонини Середньої та гори Кукул, що датуються ХІХ ст., у середньому брахікранні. Досліджувана серія за двома ознаками з трьох, відрізняється від центральноукраїнського краніологічного типу, якому притаманні брахікранія, відносно широке обличчя та добре випинання носових кісток. Враховуючи значну варіабельність краніологічних ознак, визначено, що чоловіча серія морфологічно неоднорідна. За даними І–ІІІ канонічних векторів (коротка краніологічна програма) виявлено подібність досліджуваної чоловічої групи до польської збірної серії, яку дослідили І. Швидецьки й Ф. Резінг 1977 р. Певні прояви подібності за даними краніології до українських серій з території Західної України не виключають службу на австро-угорському кордоні з Росією й українців. У чоловічій серії виділено два краніологічні варіанти.

Ключові слова: Перша світова війна, краніологія, г. Кукул, 1916 р., поховання.

Постановка проблеми. Через сто років після початку Великої війни 1914–1918 рр. як людство загалом, так і науковці різних напрямів зокрема знову й знову звертаються до вивчення та осягнення її причин, перебігу та наслідків [Смолій, (ред.), 2015, с. 5].

Воїнів, які загинули у Карпатах на горі Кукул (Рис. 1) і були не поховані як слід, а присипані ґрунтом на полонині Середній, випадково виявили туристи, які повідомили про це Всеукраїнську громадську організацію (ВГО) «Союз «Народна Пам'ять».

22–28 серпня 2016 р. в адміністративних межах смт. Косів, Верховина, Ворохта Івано-Франківської обл., смт. Ясіня Закарпатської обл. і в районі хребта гори Кукул, ВГО «Союз «Народна Пам'ять» провела пошукову воєнно-меморіальну експедицію «Міжнародна вахта пам'яті «Черемха-2016» («Карпати-2016») до 100-ліття битви за Карпатські перевали. Захід проводився за підтримки Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції в партнерстві з Івано-Франківською та Закарпатською обласними державними адміністраціями, Державною службою

України з надзвичайних ситуацій. Під егідою ВГО «Союз «Народна Пам'ять» (голова – Я. Жилкін) і керівництвом археолога О. Златогорського до робіт долучились асоціація молодіжних пошукових об'єднань «Обеліск», пошуковий загін «Обеліск» (м. Глухів), Асоціація дослідників військово-історичної спадщини «Плацдарм», Історико-пошукова організація (ІПО) «Пошук-Дніпро» (м. Дніпро), ІПО «Пошук-Дніпро» (м. Кривий Ріг), військово-історичний клуб «Каховка», Львівське

обласне історико-просвітницьке товариство «Маківка-Броди», громадські організації «Пошук-Захід», «Волинські старожитності», та ін. Учасники експедиції розшукали невідомі поховання періоду Першої світової війни, дослідили виявлені об'єкти, ексгумували останки загиблих, урочисто поховали останки та обмінялися досвідом. Також відновили військовий цвинтар на горі Кукул, пов'язаний з подіями 1916 р. [Союз Народная Память, 2018].

Рис. 1. Мапа бойових дій у липні – серпні 1916 р. з умовним відзначенням місця проведення пошукової експедиції (<https://tinyurl.com/v7ymr7v>).

З 2013 р. в експедиціях «Фронт» Пошукового руху Росії, хоча й в умовах обмеженого – до перепоховання – часу на дослідження, беруть участь антропологи [Веселкова, Юдина, 2019, с. 9, 12]. Д. Веселкова й А. Юдіна визначили кінцевим завданням останніх збір інформації про індивідів, яким належали рештки, зокрема допомогу у відтворенні зовнішності загиблих, констатувавши необхідність враховувати загальний контекст бойових дій [Веселкова, Юдина, 2019, с. 13, 15]. Проте вказані засади роботи стосуються передусім поховань часів Другої світової війни. Окреслюючи коло джерел, важливих для дослідження історії воїнських некрополів часів Першої світової війни на (на прикладі Петрограда), М. Родін не назвав серед них самі рештки похованих [Родін, 2014]. Втім, наукове дослідження останніх дасть змогу розширити й поглибити знання про перебіг і наслідки Великої війни, а також про період, у який жили її учасники до початку бойових дій, тож не має залишатися поза межами інтересу фахових істориків.

Публікації. Наукові напрацювання з музеєфікації знахідок на полях битв та за їх межами, пов'язаних з Першою світовою війною, підсумувала Т. Стріхарська [Стріхарська, 2017], котра згадала й

про пам'ятки з гори Кукул [Стріхарська, 2017, с. 108]. 2018 р. учасники ВГО «Союз «Народна Пам'ять» підкреслили, що вперше за багато років змогли завдяки фахівцям Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України в м. Києві, закордонним пошуковцям-колегам та іншим небайдужим людям ідентифікувати стрільця, який загинув під час Першої світової війни – військовослужбовця Австро-Угорської армії, українця. Тіло було знайдено в одиночному похованні на західному схилі гори Кукул 2016 р. під час згадуваної військово-меморіальної експедиції. В особистому розпізнавальному знаку (російською – ЛОЗ) добре зберігся папірець, на якому і вдалося прочитати дані улана Дмитра Шабатовського 1892 р. н. з с. Яблунів на Галичині (4-й ескадрон, (галицького) уланського полку № 7 або Імператорського королівського уланського полку № 7), записані шрифтом Зюттерліна [Союз Народная Память, 2018]. Завдяки встановленню особи загиблого можливо знайти дані про етнічний склад його полку, втім, потребують додаткового вивчення інші знайдені артефакти, адже на позиціях могли бути й бійці з інших підрозділів. Комплексне ж

дослідження зазначених поховань з застосуванням методик фізичної антропології проводиться вперше.

Загалом кількість і стан збереженості останків можна простежити за Табл. 1.

Матеріали й методи.

Табл. 1. Перелік та збереженість краніологічного матеріалу із місця бойових дій періоду Першої Світової війни, Івано-Франківської обл. Гора Кукул та полонина Середня (1916 р.).

№ п/п	місцезнаходження	№ Поховання	Датування, ст.	Стать	Збереженість черепа (1–4 бали)	Репрезентативність	Морфологічний вік
Дослідження 2016 р.							
1.	Полонина Середня	1	XX	♂	***	череп без нижньої щелепи	30–40
2.	Польсько-словацький кордон	1	XX	♂	****	череп з нижньою щелепою	20–30
3.	Полонина Середня (російська армія)	2	XX	♂	****	череп без нижньої щелепи	20–30
4.	Польсько-словацький кордон	2	XX	♂	*	уламки черепа з нижньою щелепою	20–30
5.	Полонина Середня	3	XX	♂	***	череп без нижньої щелепи	25–30
6.	Гора Кукул	3 західний схил 5	XX	♂	*	уламки черепа з нижньою щелепою	20–30
7.	Гора Кукул	№ 4 стрілець 3	XX	♂	****	череп з нижньою щелепою	20–30
8.	Гора Кукул	4, стрілець 1	XX	♀?	*	уламки черепа з нижньою щелепою	25–35
9.	Гора Кукул	4, стрілець 2	XX	♂	****	череп з нижньою щелепою	20–30
10.	Гора Кукул	5, № 1	XX	♂	**	череп з нижньою щелепою	20–30
11.	Полонина Середня	5	XX	♀	****	череп з нижньою щелепою	20–25
12.	Полонина Середня	7	XX	♂	*	уламки черепа	–
13.	Полонина Середня	8	XX	♂	*	уламки черепа з нижньою щелепою	20–25
14.	Полонина Середня	9	XX	♂	***	череп з нижньою щелепою	25–30
15.	Гора Кукул	10	XX	♂	****	череп з нижньою щелепою	25–30
16.	Гора Кукул	11	XX	♂	***	череп без нижньої щелепи	25–30
17.	Полонина Середня	11	XX	♂?	*	уламки черепа з нижньою щелепою	20–30
18.	Гора Кукул,	12	XX	♂	***	череп з	20–30

	західний схил					нижньою щелепою	
19.	Полонина Середня	12	XX	♂	**	череп без нижньої щелепи	50–60
20.	Гора Кукул, західний схил	13	XX	♂	****	череп з нижньою щелепою	20–30
21.	Полонина Середня	13	XX	♂	****	череп з нижньою щелепою	25–30
22.	Полонина Середня	15	XX	♂	**	череп з нижньою щелепою	20–30
23.	Полонина Середня	16	XX	♂?	****	череп без нижньої щелепи	20–30
24.	Гора Кукул, західний схил	16	XX	♂	*	уламки черепа	30–40
25.	Полонина Середня	17	XX	♂	*	уламки черепа з нижньою щелепою	20–30
26.	Гора Кукул, західний схил (російська армія)	17	XX	♂	*	уламки черепа з нижньою щелепою	20–30
27.	Гора Кукул західний схил (Шабатовський Дмитро)	18	XX	♂	**	склепіння	20–30
28.	Гора Кукул	18	XX	♀?	*	уламки черепа з нижньою щелепою	20–30
29.	Гора Кукул	19	XX	♂	***	череп без нижньої щелепи	20–30
30.	Полонина Середня	20	XX	♂?	**	уламки черепа з нижньою щелепою	20–30
31.	Полонина Середня	21a	XX	♀?	**	уламки черепа з нижньою щелепою	20–25
32.	Полонина Середня	21a(1)	XX	♀?	**	уламки черепа з нижньою щелепою	20–25
33.	Полонина Середня	22	XX	♂	***	уламки черепа без нижньої щелепи	25–35
34.	Полонина Середня	22a	XX	♂	***	уламки черепа без нижньої щелепи	25–30
35.	Полонина Середня	22a(1)	XX	♂	***	уламки черепа без нижньої щелепи	25–30
36.	Полонина Середня	22ж	XX	♂	*	уламки черепа без нижньої щелепи	20–30
37.	Полонина Середня	22d	XX	♀?	****	уламки черепа без нижньої щелепи	20–25
38.	Полонина Середня	22v	XX	♀?	*	уламки черепа без нижньої щелепи	20–25

39.	Гора Кукул	Без підпису 1	XX	♂	****	череп з нижньою щелепою	20–30
40.	Гора Кукул	Без підпису 2	XX	♂	****	череп з нижньою щелепою	25–30
41.	Гора Кукул	Без підпису 3	XX	♂?	**	уламки черепа з нижньою щелепою	20–30
42.	Полонина Середня	24	XX	♂	****	череп без нижньої щелепи	20–30
Відсутні поховання 6, 14, 23 – позаяк у похованні не було черепа. ♀ – жінка; ♂ – чоловік. ♂? – чоловік під питанням.							

Всього з ділянки, де віднайшли поховання, за краніологічними методиками досліджено 42 черепа. Серед них 39 черепів та їх фрагменти (32 чоловічих і 7 жіночих) придатні для краніометрії. Статевікові визначення та вимірювання антропологічного матеріалу проводилися на полонині гори Кукул. Черепа виміряно за стандартною краніологічною методикою, де нумерація ознак указувалася за Р. Мартіном, а назомалярний та зигмаксилярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [Martin, 1928; Алексеев, Дебец, 1964, Рис. 14, с. 55]. Краніометричну точку лямбда визначено за методом Л. Г. Д. Бакстона і Г. Д. Моранта [Buxton, Morant, 1933, р. 19–47]. В таблиці лінійні розміри вказано в мм, кути – в градусах.

Вимірювальні ознаки оцінювались за таблицями з межами середніх величин ознак, які склав Г. Дебец [Дебец, 1964]. Стать похованих визначалася за формою тазових кісток, розмірами стегнової та плечової голівок і особливостями будови черепа. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік [Brothwell, 1972; Vallois, 1937].

Також для характеристики краніологічної серії з полонини Середня й гори Кукул було використано методику однієї з галузей расознавства – етнічної краніоскопії, яку запропонував д. і. н. О. Козинцев [Козинцев, 1987; Козинцев, 1988; Kozincev, 1987]. При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми, які створили О. Козинцев 1993 р., а також А. Громов 1996 р. Два черепа бійців російської армії (полонина Середня, поховання 2 та поховання 17 з

західного схилу гори Кукул) до математичного аналізу не залучалися.

При канонічному аналізі за 14 ознаками використано 13 краніологічних ознак та один індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, висота й ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа. Міжгруповий канонічний аналіз дає змогу перевірити морфологічну відмінність між краніологічними варіантами візуально. Під час нього використано 10 краніологічних ознак: три основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти. Групи черепів, залучені під час обох видів аналізу, докладніше зазначено під час викладу основного матеріалу.

Загалом дослідження базується на принципах історизму та об'єктивності, для з'ясування історичного контексту застосовано методи джерелознавчої евристики й критики, порівняльно-історичний, узагальнення.

Мета статті. Визначити час і обставини подій, унаслідок яких загинули досліджувані воїни, а також установити їх етнічний склад за краніологічним типом для зіставлення з даними писемних джерел.

Виклад основного матеріалу.

Окремою проблемою стало встановлення дати події, внаслідок якої загинули досліджувані стрільці.

Під час пошукової експедиції на місцях боїв і в похованнях було виявлено боєприпаси й польовий похідний посуд з клеймами 1916 р. (Рис. 2, 3, 4).

Рис. 2. Кавалерійська фляга та стакан з емальованим покриттям та клеймом 1916 р., виявлена на Горі Кукул, Полонина Західна. Поховання № 4, останки № 1 (Фото С. М. Білокопя).

Рис. 3. Кавалерійська фляга та стакан з емальованим покриттям та клеймом 1916 р., виявлені на горі Кукул, полонина Західна. Поховання № 5. Останки № 3 (Фото С. М. Білоконя).

Рис. 4. Патронні гільзи від австрійської гвинтівки «Манліхер» з клеймами від 1905 р. до 1916 р., виявлені на схилах гори Кукул (Фото С. М. Білоконя).

Похованих знайшли на малій глибині в зимовій формі з повною амуніцією, але без зброї. Їхні пози були неприродні, характерні для людей, що замерзли. Тому постає питання про точніший час прориву фронту австрійської армії на г. Кукул.

Для встановлення місяця слід звернутися до загального перебігу бойових дій у навколишній місцевості, пов'язаних із перебігом Брусилівського (Луцького) прориву (Рис. 1). Останній різко ділиться на два періоди. Перший з них – маневровий – з 22 травня приблизно до кінця червня 1916 р., другий – позиційний. Наступ імператорської армії Росії зупинився у вересні 1916 р. через погодні умови. Вже ранньої осені в горах випало багато снігу, котрий замів усі дороги та під'їзди, а також унеможливив наступ на крутих схилах. Тому обидві армії-противники перейшли до позиційної оборони [Оськин, 2010]. З точністю до дня події на горі Кукул віддзеркалились у тогочасній пресі. Так, у повідомленні з австро-угорського генерального штабу від 23 серпня 1916 р. йдеться про те, що «В області Кукуль бої йдуть далі» (Воєнні комунікати..., 24.08.1916), а від 30 серпня – про те, що: «В Карпатах союзні війська здобули гору Кукуль, яка лежить на північний захід від Жаб'я. Здобуте гори попередила кількадевна завзята битва» [Союзні війська..., 1916, с. 1] і «В Карпатах при здобуті гори Кукуль полонено одного офіцера і понад 200 салдатів. Всі проти напади російських військ зістали відбиті» [Союзні війська..., с. 1]. В повідомленні від 2 вересня відзначено: «В Карпатах місцеві напади Москалям не повелися. В битві коло Кукуля число полонених зросло вчора до 373 салдатів. Крім того забрано 7 машинових крісів і

3 метавки» [Князь Леопольд..., 1916, с. 1]. При цьому відбили атаки противника й узяли 300 полонених [Російський рапорт, 1916, с. 1]. Стан останків під номерами 21 (дві особи) і 22 (шість осіб) з літерами (Табл. 1), знайдених у ящиках з-під снарядів, указує на те, що смерть цих людей спричинив потужний вибух, на місці також знайшли міну (Рис. 5).

Рис. 5. Міна з 58-мм міномета ФР зразка 1915 р. (розроблений у Франції, модернізація К. Лихоніна) (Широкопад, А. N/d.). Фрагменти таких мін було знайдено й під час розкопок на г. Кукул 2016 р. (Фото Є. М. Куковерова).

Донесення ж Російського генерального штабу від 3 вересня свідчить, що війська Російської імперії: «здобули дальші становища в околиці гори Кукуля і в околиці Дорна Ватри» [Російський рапорт, 1916, с. 1].

Характеристика краніологічного типу військово-вслужбовців австро-угорської армії. Статевий диморфізм простежується слабо. Чоловічі черепи (n=26) з полонини Середньої та гори Кукул характеризуються помірним поздовжнім, висотним та великим поперечним діаметром черепної коробки.

За черепним індексом вони помірно брахікранні (82,2). В серії є два доліхокранних (поховання № 3 з полонини Середня та 18 з гори Кукул), п'ять мезокранних (20,8%) та 17 брахікранних (70,8%) черепів. Слід також зазначити, що не вдалося визначити ще 7 черепів (29,1%) у яких зруйновано частину черепної коробки (через бойові травми черепа чи особливості ґрунту). Колір кісток темно-червоний, бордовий з синюватим відтінком (буряковий). Вушна висота й довжина основи черепа помірних розмірів (Табл. 2).

Табл. 2. Середні розміри та індекси чоловічих черепів з поховань військовослужбовців австро-угорської армії на горі Кукул та полонині Середня Івано-Франківської обл. (XIX ст.).

№ за Мар-тіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	179,0	24	7,0*	1,42	1,01	166,0	194,0
8	Поперечний діаметр	147,0	24	5,8*	1,19	0,84	138,0	156,4
17	Висотний діаметр	134,6	23	5,4*	1,13	0,80	125,0	144,0
5	Довжина основи черепа	101,5	24	4,7*	0,97	0,68	94,0	111,0
9	Найменша ширина лоба	97,1	22	4,2	0,89	0,63	91,4	105,0
10	Найбільша ширина лоба	120,7	19	6,3*	1,44	1,02	108,0	134,0
12	Ширина потилиці	112,2	23	4,7	0,97	0,69	104,0	122,0
45	Виличний діаметр	131,2	24	4,3**	0,87	0,62	123,0	140,8
40	Довжина основи обличчя	98,8	17	6,0*	1,45	1,03	86,0	107,3
48	Верхня висота обличчя	69,5	24	4,6*	0,94	0,67	61,9	78,8
47	Повна висота обличчя	116,6	19	7,6*	1,74	1,23	100,9	131,9
43	Верхня ширина обличчя	102,7	18	3,9	0,91	0,64	97,8	111,0
46	Середня ширина обличчя	93,4	16	4,8	1,21	0,86	84,0	103,0
55	Висота носа	51,4	23	3,2*	0,66	0,47	46,9	58,1
54	Ширина носа	24,3	24	2,3*	0,47	0,33	19,8	28,8
51	Ширина орбіти	41,9	25	2,2*	0,44	0,31	35,9	46,0
52	Висота орбіти	35,4	25	2,3*	0,46	0,32	31,7	39,9
20	Вушна висота	114,5	15	4,3*	1,11	0,79	102,5	121,0
SC (57)	Симотична ширина	9,5	23	1,4**	0,30	0,21	6,2	11,6
SS	Симотична висота	4,2	24	1,3*	0,27	0,19	1,0	6,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	19,6	19		0,51	0,36	16,0	23,3
MS	Максифронтальна висота	7,4	19	1,4	0,33	0,23	4,4	10,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	25,3	18	2,1	0,50	0,36	22,0	29,0
DS	Дакріальна висота	13,6	18	1,9*	0,46	0,32	10,0	17,0
FC	Глибина іклової ямки	-3,5	15	1,5*	0,38	0,27	-1,0	-5,0
31	Потилична хорда	94,4	20	4,1**	0,91	0,64	87,0	101,0
32	Кут профілю лоба від nas.	90,8°	11	2,9**	0,86	0,61	88,0°	95,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	85,3°	11	3,9	1,17	0,83	80,0°	91,0°
72	Кут загальнолицьовий	89,9°	11	3,7*	1,11	0,78	85,0°	97,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	91,5°	11	3,6*	1,07	0,76	85,0°	96,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	76,6°	11	6,2	1,86	1,32	63,0°	86,0°
75(1).	Кут випинання носа	27,3°	18	4,7	1,10	0,78	21,0°	37,0°
77.	Назомаллярний кут	133,4°	18	5,2*	1,22	0,86	124,5°	142,5°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	125,8°	16	6,9*	1,72	1,22	109,0°	135,0°
	Надперенісся	1,9	28	0,6	0,11	0,08	1,0	4,0
	Надбрівні дуги	1,3	27	0,4	0,08	0,05	1,0	2,0

	Зовнішній потиличний горб	1,2	26	0,9	0,17	0,12	0,0	3,0
	Соскоподібний відросток	2,0	26	0,7	0,14	0,10	1,0	3,0
	Передня носова ость	4,5	24	0,7	0,13	0,09	3,0	5,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	5 18,8	14	11,4**	3,06	2,16	499,0	540,0
60	Довжина альвеолярної дуги	53,1	23	2,8	0,60	0,43	46,8	57,5
61	Ширина альвеолярної дуги	63,5	23	4,1*	0,86	0,61	52,1	70,8
62	Довжина піднебіння	46,1	25	2,8	0,55	0,39	40,6	51,4
63	Ширина піднебіння	36,4	25	2,3**	0,45	0,32	32,2	41,5
Індекси:								
8:1	Черепний	82,2	24	4,9*	0,99	0,70	72,6	91,0
17:1	Висотно-повздовжній	75,8	22	3,3	0,71	0,50	69,4	82,6
17:8	Висотно-поперечний	91,7	22	5,9*	1,25	0,89	80,1	102,9
9:8	Лобно-поперечний	66,2	21	3,0**	0,65	0,46	62,5	74,5
20:1	Висотно-повздовжній	64,9	15	2,3	0,59	0,42	61,7	71,5
20:8	Висотно-поперечний	77,8	15	3,7*	0,96	0,68	70,2	82,1
10:8	Коронарно-поперечний	81,7	18	3,4*	0,80	0,57	75,9	88,9
9:10	Широтний лобний	80,3	18	2,8**	0,66	0,47	73,6	84,6
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	89,3	24	4,1*	0,85	0,60	81,8	96,8
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	51,7	21	3,8*	0,83	0,59	45,8	61,0
9:45	Лобно-вличний	73,9	21	3,1**	0,67	0,47	69,5	80,6
10:45	Коронарно-вличний	92,4	18	4,8*	1,13	0,80	83,8	101,2
40:5	Випинання обличчя	96,7	17	3,1**	0,75	0,53	88,7	100,0
47:45	Загальний лицьовий	89,5	18	6,5*	1,25	1,08	72,8	101,5
48:45	Верхній лицьовий	53,2	21	3,7*	0,81	0,57	46,4	60,6
54:55	Носовий	47,3	23	5,0*	1,04	0,74	37,0	58,9
DS:DC	Дакріальний	54,3	18	9,7*	2,28	1,61	41,4	78,3
SS:SC	Симотичний	42,8	24	9,2**	1,87	1,32	17,7	57,6
MS:MC	Максилофронтальний	38,2	19	7,2	1,66	1,17	26,0	50,0
52:51	Орбітний	84,5	24	5,8*	1,18	0,83	76,2	96,6
<p>M – середня арифметична величина, n – кількість випадків, σ – середнє квадратичне відхилення, m (M) – похибка середньої арифметичної величини, ms – похибка середнього квадратичного відхилення, * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення, ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.</p>								

Потилиця широка. Лобна кістка за абсолютними розмірами належить до середніх категорій. Профілювання лоба від краніологічної точки назіон характеризується дуже великим кутом, але висота вигину чола помірна (24,8). Таким чином, лоб визначено як помірно похилий.

Ширина ортогнатного обличчя чоловічої серії помірна (на межі з малими показниками), позаяк вличний діаметр, вимірний у 24 черепів, становить 131,2 мм. Назомалярний кут дуже малий, отже, обличчя сильно профільоване на рівні орбіт. Можна назвати профілювання обличчя на верхньому рівні особливим. Подібне різке профілювання трапляється в м. Рівному при дослідженні чоловіків, похованих поряд з римо-католицьким костелом [Долженко, Тараненко, N/d, с. 7–13]. Зигмаксилярний кут у цілому вкладається в малі категорії, що вказує на сильно профільоване обличчя на рівні передньої носові ості (*spinanasalis anterior*). Верхня висота

обличчя – помірна (69,5 мм), на межі з малими категоріями. За верхнім лицьовим індексом (53,2), обличчя помірно широке (мезен). Загальний лицьовий індекс, вимірний тільки на 18 черепах, також свідчить про помірно широке обличчя в групі (мезопрозопа).

Велика висота й середня ширина орбіт зумовлюють помірний орбітний індекс (84,5 – від максилофронтальної точки), що вказує на помірно високі орбіти (мезоконхія). Слід відзначити, що в серії встановлено дуже велику висоту орбіт у 26,9% (в похованнях 10, 11, 12, 13 (гора Кукул), 13, 22а(1), 22ж (полонина Середня). Носовий отвір чоловічої серії вузький та помірно високий, носовий індекс (47,3) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія), на межі з вузькими категоріями. В будові нижнього краю носового отвору відзначено антропінні форми в 22 випадках з 23 (95,6%). За світовим масштабом, чоловіча серія характеризується помірним

випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (27,3°). Передньоносова ость у серії випнута добре (4,5 бала за П. Брока) (Вгоса, Р., 1868). Перенісся помірно високе за симотичним індексом і високе – за дакріальним.

Можна констатувати, що досліджувана серія за двома ознаками (ширина обличчя та кут випинання носових кісток) із трьох відрізняється від центральноукраїнського краніологічного типу, якому притаманні брахікранія, відносно широке обличчя та добре випинання носових кісток [Рудич, 2014, с. 114].

Зіставлення квадратичних відхилень 56 основних ознак та індексів чоловічих черепів з полонини Середньої та гори Кукул зі стандартними виявило, що середнє квадратичне відхилення (сигма) перевищило стандартні величини 33 рази (58,9%), не досягло їх 11 разів (19,6%). Величини сигми 12 ознак (21,4%) вкладаються в стандартні норми (Табл. 2). Отже, враховуючи значну варіабельність, можна стверджувати про певну морфологічну неоднорідність чоловічої серії.

Внутрішньогруповий аналіз збірної чоловічої серії Кукул проводився, щоб перевірити її на однорідність. Описані черепи було задіяно до внутрішньогрупового аналізу головних компонент (ГК) [Дерябин, 2008, с. 76–117]. До багатовимірного аналізу методом ГК [Дерябин, 2008, с. 76], залучено лише ті 17 чоловічих черепів, у яких повністю представлено 13 краніометричних ознак та один індекс, що мають велику таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменша

ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота й ширина носа, висота і ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, кут випинання носа та симотичний індекс. Більшу частину матеріалу залучити не вдалося, бо його стан не дає змоги використати таку важливу краніометричну ознаку як виличний діаметр. Результати багатовимірного аналізу віддзеркалено в Табл. 3, 4.

Використовуючи ГК факторних навантажень, можна простежити морфологічну різницю між індивідами й указати на ознаки, які відіграють найбільшу роль при виділенні морфологічних типів (або краніологічних варіантів).

Побудований за першими двома ГК графік є двомірною проекцією розташування черепів ХХ ст., з мінімальними можливими відхиленнями. При розгляді положення вивчених чоловічих поховань у просторі I та II ГК виявилось таке.

Після ротації за ГК I (29,0% загальної дисперсії) встановлено, що найбільші додатні навантаження в чоловічій серії несуть висота і ширина орбіти, носа, ширина лоба, висота й ширина обличчя (додатні значення ГК), а також кут випинання носа (з від'ємним знаком).

За ГК II (15,6% загальної дисперсії) найбільші додатні навантаження несуть поперечний і висотний діаметр черепа, а вже потім – симотичний індекс та зигмаксилярний кут обличчя (Табл. 3).

ГК III (13,9% загальної дисперсії) вказує на поздовжній діаметр черепної коробки та назомалярний кут обличчя (Табл. 3).

Табл. 3. Елементи перших трьох ГК для 17 чоловічих черепів

Ознака	♂		
	ГК 1	ГК 2	ГК 3
1. Поздовжній діаметр	0,136	0,151	0,765
8. Поперечний діаметр	0,530	-0,662	-0,192
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,513	0,529	0,253
9. Найменша ширина лоба	0,679	-0,238	0,082
45. Виличний діаметр	0,641	-0,220	0,229
48. Верхня висота обличчя	0,507	0,624	-0,368
55. Висота носа	0,770	0,423	-0,393
54. Ширина носа	0,620	-0,286	0,039
51. Ширина орбіти	0,578	-0,371	0,444
52. Висота орбіти	0,778	0,31	-0,020
77. Назомалярний кут	-0,394	-0,056	-0,520
$\angle Zm'$. Зигмаксилярний кут	-0,015	-0,304	0,226
SS:SC. Симотичний індекс	0,103	0,464	0,161
75(1)	-0,542	0,390	0,606
Власні числа	4,067	2,197	1,947
Внесок у загальну дисперсію (%)	29,053	15,692	13,906
ГК I – перша головна компонента.			

Табл. 4. Коефіцієнти кореляції між ознаками для чоловічих черепів з Карпат

Ознаки	1	8	17	9	45	48	55	54	51	52	SS:SC	77	∠Zm'	75.1
1.Повздовжній діаметр	—													
8.Поперечний діаметр	-0,020	—												
20.Висотний діаметр (fronion)	0,130	0,102												
9.Найменша ширина лоба	0,193	0,478	0,098	—										
45.Вялиний діаметр	0,087	0,372	0,243	0,467	—									
48.Верхня-висота обличчя	-0,090	-0,083	0,399	0,211	0,255	—								
55.Висота носа	-0,067	0,213	0,501	0,441	0,320	0,822	—							
54.Ширина носа	0,158	0,595	0,201	0,374	0,148	-0,065	0,324	—						
51.Ширина орбіти	0,210	0,254	0,245	0,512	0,603	-0,074	0,107	0,349	—					
52.Висота орбіти	-0,042	0,137	0,529	0,345	0,377	0,528	0,648	0,448	0,353	—				
SS:SC	0,334	-0,100	0,054	0,093	-0,133	0,238	0,195	0,091	-0,276	0,121	—			
77.Низомаллярний кут	-0,204	-0,117	-0,192	-0,125	-0,202	0,034	-0,089	-0,269	-0,386	-0,433	-0,217	—		
∠Zm' : Зігломасклярний кут	0,233	0,130	-0,198	0,122	0,249	0,018	-0,231	-0,128	0,066	-0,116	0,081	0,098	—	
75.1.Кут вишнання носа	0,336	-0,707	0,003	-0,355	-0,193	-0,225	-0,472	-0,419	-0,157	-0,253	0,058	-0,111	-0,033	—

* P<0,05

За 13 краніометричними ознаками та одним індексом: поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепа (*b-br*), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота й ширина носа, назомалярний і зигомаксиллярний кути, симотичний індекс та кут випинання носа, спостерігається утворення двох скупчень черепів у площині, яку утворюють ГК I та

ГК II (Рис. 6), та й у цілому в 3D (Рис. 7, 8). Побудований за першими двома ГК графік складає двомірну проекцію розташування черепів XX ст., з мінімальними можливими відхиленнями. При розгляді положення вивчених чоловічих поховань у просторі I та II ГК виявилося, що за аналізом ГК в чоловічій вибірці вдалося виділити 2 краніологічні варіанти (Табл. 5).

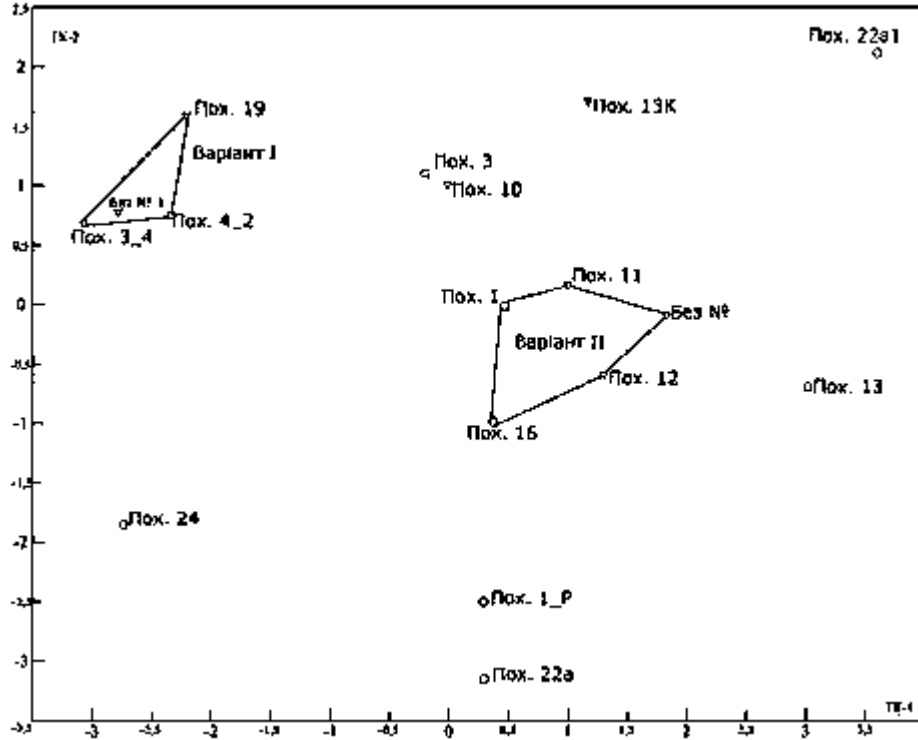

Рис. 6. Розташування 17 чоловічих черепів, піднятих 2016 р. з гори Кукул та полонини Середня, у просторі ГК I та ГК II з позначенням краніологічних варіантів. Пох. – поховання; ♦ – польський кордон; Δ – гора Кукул; ● – полонина Середня.

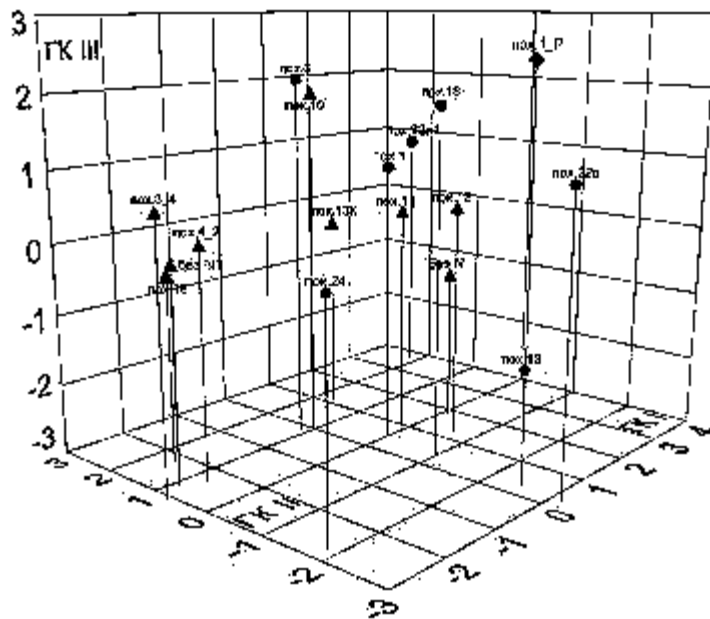

Рис. 7. Розташування 17 чоловічих черепів, піднятих 2016 р. з гори Кукул та полонини Середня, у тривимірному просторі ГК за 13 ознаками та одним індексом. Пох. – поховання; ♦ – польський кордон; Δ – гора Кукул; ● – полонина Середня.

Отже, виокремлення двох краніологічних варіантів упевнено вказує на неоднорідність вибірки.

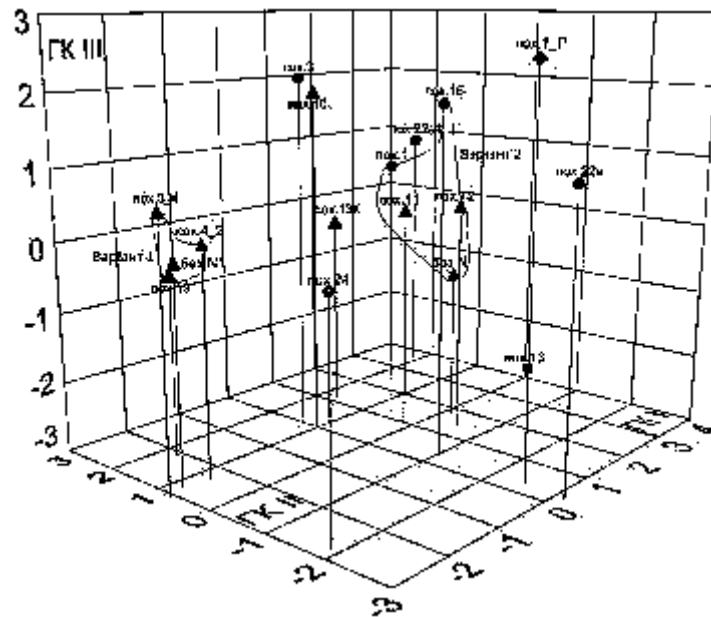

Рис. 8. Розташування 17 чоловічих черепів, піднятих 2016 р. з гори Кукул та полонини Середня, у тривимірному просторі ГК з позначенням краніологічних варіантів.

Краніологічний варіант I (4 черепа): мезокранний (суббрахікранний) з помірним поздовжнім, поперечним та висотним діаметрами черепної коробки (Табл. 5). Висота черепа помірна. Лоб вузький. Обличчя ортогнатне, вузьке (126,4 мм) й низьке, за індексом – помірно широке (мезен),

сильно профільоване на верхньому та середньому рівні. Орбіти малої ширини й висоти, за показником – середні (мезоконхія). Ніс малої висоти і ширини, за індексом – вузький (лепторинія). Перенісся помірно високе, кут випинання носа великий.

Табл. 5. Краніологічні варіанти з чоловічої вибірки Кукул-Середня.

Ознаки	Варіант 1 N= 4	Варіант 2 N= 5
1. Поздовжній діаметр	175,8	179,4
8. Поперечний діаметр	146,1	142,9
1:8 Черепний індекс	79,9	81,1
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	132,7	137,5
9. Найменша ширина лоба	93,2	93,21
45. Виличний діаметр	126,4	130,4
48. Верхня висота обличчя	67,9	70,3
55. Висота носа	49,4	51,5
54. Ширина носа	22,7	24,8
51. Ширина орбіти	40,4	42,1
52. Висота орбіти	33,11	35,0
77. Назомаллярний кут	136,5	135,0
$\angle Zm'$. Зигмаксиллярний кут	120,2	129,8
SS:SC. Симотичний індекс	47,3	42,4
DS:DC Дакріальний	52,9	49,7
75 (1). Кут випинання носа	31,3	28,3
52:51 Орбітний індекс	81,9	83,3
54:55 Носовий індекс	46,1	48,1
48:45 Верхній лицьовий індекс	53,7	53,9
9:45 Лобно-виличний індекс	73,0	75,9
17:1 Висотно-поздовжній індекс	76,1	75,7
N – кількість черепів.		

Краніологічний варіант II (5 черепів) має помірні поздовжній і поперечний діаметри черепа, за індексом – брахікранія, високу черепну коробку, вузьку лобову кістку (Табл. 5). Обличчя ортогнатне,

вузьке та помірно високе, за індексом – мезен, дуже сильно профільоване на верхньому рівні й сильно – на середньому. Орбіти помірної ширини та висоти, за показником – середні (мезоконхія). Ніс помірної

висоти й ширини, за індексом – помірно широкий (мезоринія). Перенісся помірно високе, кут випинання носа середній.

В результаті міжгрупового канонічного аналізу, для котрого було залучено 77 груп з території Європи (Рис. 9), виявлено відмінності між описаними краніологічними варіантами. Візуально можна спостерігати, що варіант I отримав додатні значення за першим канонічним вектором (КВ) та від’ємні – за

другим (0,888; -0,288) і знайшов місце як у колі західних груп з території України: Луцьк (0,804; -0,046), Ратнів (1,016; -0,092), так і в польській серії з Вроцлава – Марії Магдалени (1,111; -0,180), меншою мірою – групі Білгород (0,652; -0,292) (Рис. 9). Своєю чергою, варіант II отримав додатні значення за двома КВ (0,511; 0,727) і знайшов паралелі з білоруською серією (0,483; 0,802).

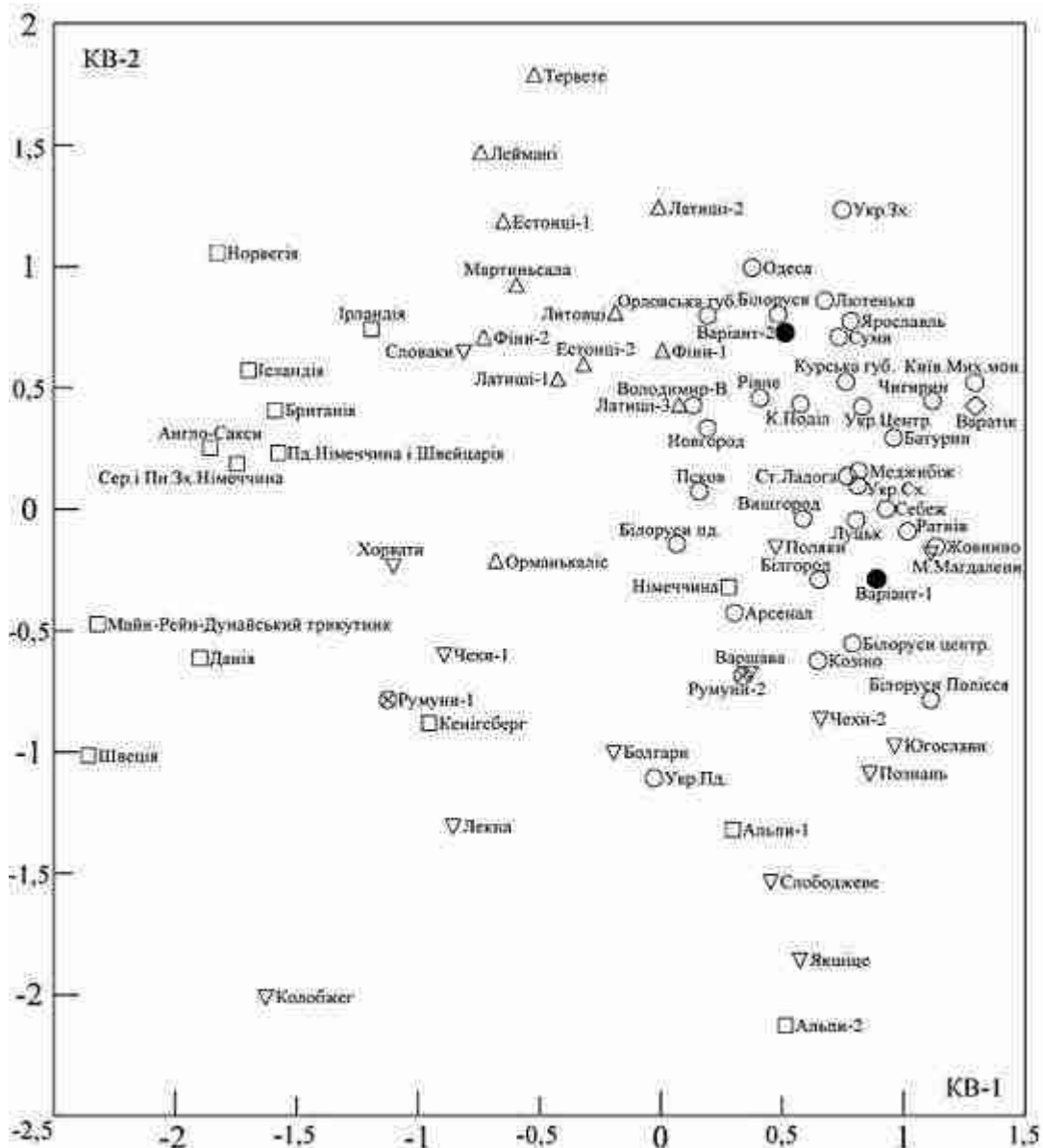

Рис. 9. Розташування двох краніологічних варіантів чоловічої вибірки Кукул-Середня серед 77 краніологічних серій Європи у просторі I та II КВ. 1 – Вишгород; 2 – білоруси.

Результати міжгрупового багатовимірного аналізу.

У зв’язку з тим, що з території сучасної України на сьогодні досліджено тільки 11 синхронних груп та серій XIV–XVI ст., чого бракує для канонічного аналізу за 14 ознаками, на першому етапі дослідження було зіставлено вивчену чоловічу серію з широким колом порівняльних матеріалів XIV–XX ст. зі Східної Європи. Як до канонічного, так і до кластерного [Дерябин, 2008, с. 212–276] аналізу

залучалися Кенігсберг [Березина, 2009, с. 872]; Козино [Евтеев, 2011, с. 433–440]; Новгород [Евтеев, Олейников, 2015, с. 176–192]; Чигирин XVI–XVII ст.; київський Михайлівський монастир XV–XVIII ст.; Вишгород XVII ст. [Рудич, 2014, с. 170–171, 179–180, 185]; Меджибіж XIV–XVI ст. [Рудич, 2010, с. 129–130]; Лютенька [Долженко, 2012, с. 487–507]; Суми XVII–XVIII ст. [Білинська, Долженко, 2013, с. 208–214]; київський Поділ (збірна серія) XVI–XVIII ст. [Долженко]; Луцьк (збірна серія) [Долженко,

Мазурик, 2015, с. 368–386], Ратнів XIV–XV ст. [Долженко, Златогорський, 2016, с. 11–22]; Жовнино XVI–XVIII ст. [Долженко, Прядко, 2014, с. 43–50; Dolzhenko, 2014, р. 119–132], Батурина XVII–XVIII ст. [Dolzhenko, 2014a, с. 50–56]; білоруси, росіяни з Орловської губ. та українці з Курської губ.; Себеж; Стара Ладога; українці (східні, південні, центральні й західні) XVIII–XIX ст. [Алексеев, 2008, с. 311–336]; білоруси Полісся XVIII–XIX ст. [Тегако, Микулич, Саливон, 1978, с. 27–28]; латиші, представлені серіями XVII–XVIII ст.: Леймані, Пургайлі XVIII ст. [Денисова, 1977, с. 241–243, 255–258], трьома групами XVIII–XIX ст.: латиші-1, латиші-2 і латиші-3 [Алексеев, 2008, с. 226–231], та групою Орманкаліс XIX ст. [Зариня, 1990, с. 117]; молдавани, представлені однією вибіркою XVII–XIX ст. –

Варатік [Великанова, 1975, с. 141–142]; Білгород XVII–XVIII ст. [Безбородых, Долженко, 2014, с. 104–120]; Ярославль [Гончарова, 2011, с. 206]; Псков XIV–XVI ст. [Санкина, 2000, с. 14–15]; литовці [Алексеев, 2008, с. 234–235]; вибірки естонців – Отепя XIV–XVI ст., Кабіна XVII ст., Кохтла-Ярве XVII–XVIII ст., Варбола XIV–XVII ст. [Марк, 1956, с. 191, 192, 221–223]; естонці XIX–XX ст.; фіни XVIII–XIX ст. [Алексеев, 2008, с. 42, 43, 238–239, 240–241].

За першим КВ (20,9% загальної дисперсії), вибірка з Гори Кукул та полонини Середня (Рис. 10) отримала великі від’ємні значення КВ (–0,862). Подібні значення виявлено у вибірці з Луцька (–0,923), білорусів з центральних регіонів (–0,803), Батурина (–0,756).

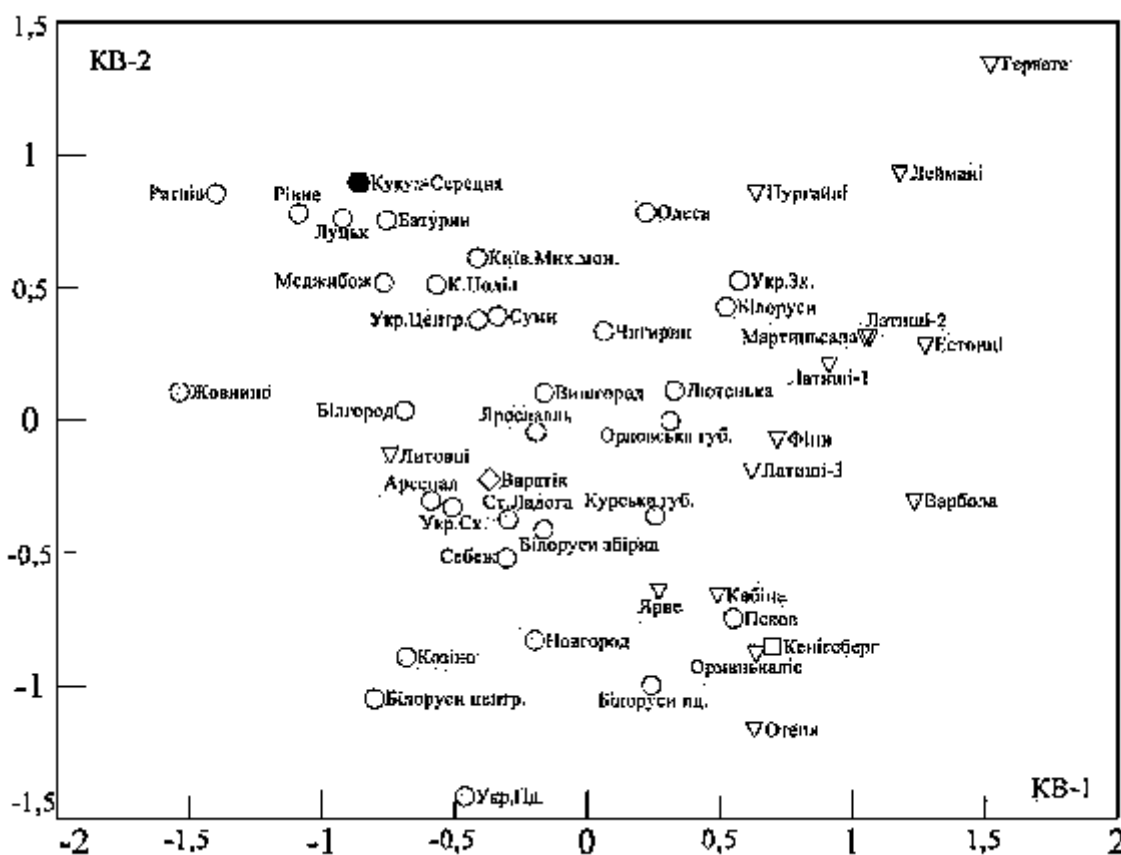

Рис. 10. Розташування 49 чоловічих серій XIV–XX ст. у просторі I і II КВ. Латиші-1 – Дурбе; латиші-2 – західні; латиші-3 – східні латиші з Лудзи. Ярве – Кохтла-Ярве.

За II КВ (16,0% загальної дисперсії), вибірка з Гори Кукул та полонини Середня отримала великі додатні значення (0,894) та певною мірою виявилася подібною до черепів із Ратнева (0,853), Луцька (0,760), Батурина (0,753).

За КВ III (15,2% загальної дисперсії), можна констатувати певну схожість досліджуваної чоловічої вибірки, яка отримала помірні від’ємні значення вектора (–0,499), на групу з Батурина (–0,464), в складі якої, за історичними джерелами [Борисенко, 1986, с. 46; Павленко, 2009, с. 40, 47, 77–78; Яковенко, 2006, с. 433] та за даними краніології [Dolzhenko, 2014,

с. 40–56], виявлено великий відсоток чоловіків – вихідців з Волині. Таким чином, на даному етапі дослідження, у зв’язку з тим, що відсутні серії з Буковини та Галичини, простежується волинський вектор зв’язків. Це узгоджується з джерельною інформацією про те, що в полку, де служив Д. Шаботовський, 72% становили «Ruthene» (українці), 22% – поляки, 6% – інші народи [Common Army...]. Втім, з’ясування потребує, чи представники тільки цього полку перебували на досліджуваних позиціях.

За даними німецького дослідника А. Ф. Рітхіа, які

верифікував С. Чолій, на кінець 1860-х рр. у складі австро-угорської армії було 10 українських піхотних полків, 5 німецьких, 9 угорських, 5 румунських, 2 чеські, 4 словацьких, 4 польських, 2 сербські, 3 хорватські, 1 словенський, 2 далматинські (південнослов'янські) та 33 змішані [Чолій, 2016, с. 51]. Прикметно, що, за даними кластерного багатовимірного аналізу, не виявлено подібності досліджуваної серії до жодної з названих груп.

Враховуючи археологічні та історичні джерела, до названих серій (окрім Отепя, Кабіна, Кохтла-Ярве, Варбола) для порівняльного аналізу було додано польські групи: Якшіце [Piontek, Iwanek, Czapla, 2004/2006, s. 126]; собор св. Марії Магдалини; Познань; Варшава [Kwiatkowska, Nowakowski, 2011, s. 25–43]; Слободжеве, Лекно, Колобжег [Piontek, Iwanek, Segeda, 2008, s. 156–157]. Також залучено 2 румунські групи XVI–XVIII ст. Першу, з собору св. Миколая Гіурчі [Simalcsik, Groza, Simalcsik, Miu, 2012, p. 191], ми назвали румуни-1; другу – румуни-2 за І. Швидецькою та Ф. Резінгом [Rösing, Schwidetzky, 1977, S. 65–115]. Розглядалися також Естонія –

(естонці-1) [Моисеев, Ширококов, Крийска, Хартанович, 2013, с. 71–79]; естонці-2, Болгарія, Югославія, поляки, Чехія-2 (Чехословаччина), Німеччина, Альпи-1 (Австрія), Альпи-2 (Швейцарія) за І. Швидецькою та Ф. Резінгом [Rösing, Schwidetzky, 1977, S. 65–115], а також вибірка XX ст. з м. Володимира-Волинського, яка містить польський і єврейський компонент [Долженко, Златогорський, 2016, с. 77–80].

При канонічному та кластерному порівняльному аналізі на цьому етапі не використовувались такі важливі краніометричні ознаки як кути горизонтального профілювання обличчя, симотичний індекс і кут випинання носа у зв'язку з тим, що західні антропологи подають до публікації тільки 10 ознак: 3 основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту і ширину орбіти. Отже, таке порівняння можна назвати умовним.

За першим КВ (30,3% загальної дисперсії) вибірка з Гори Кукул та полонини Середня (Рис. 11) отримала помірні додатні значення КВ (0,529).

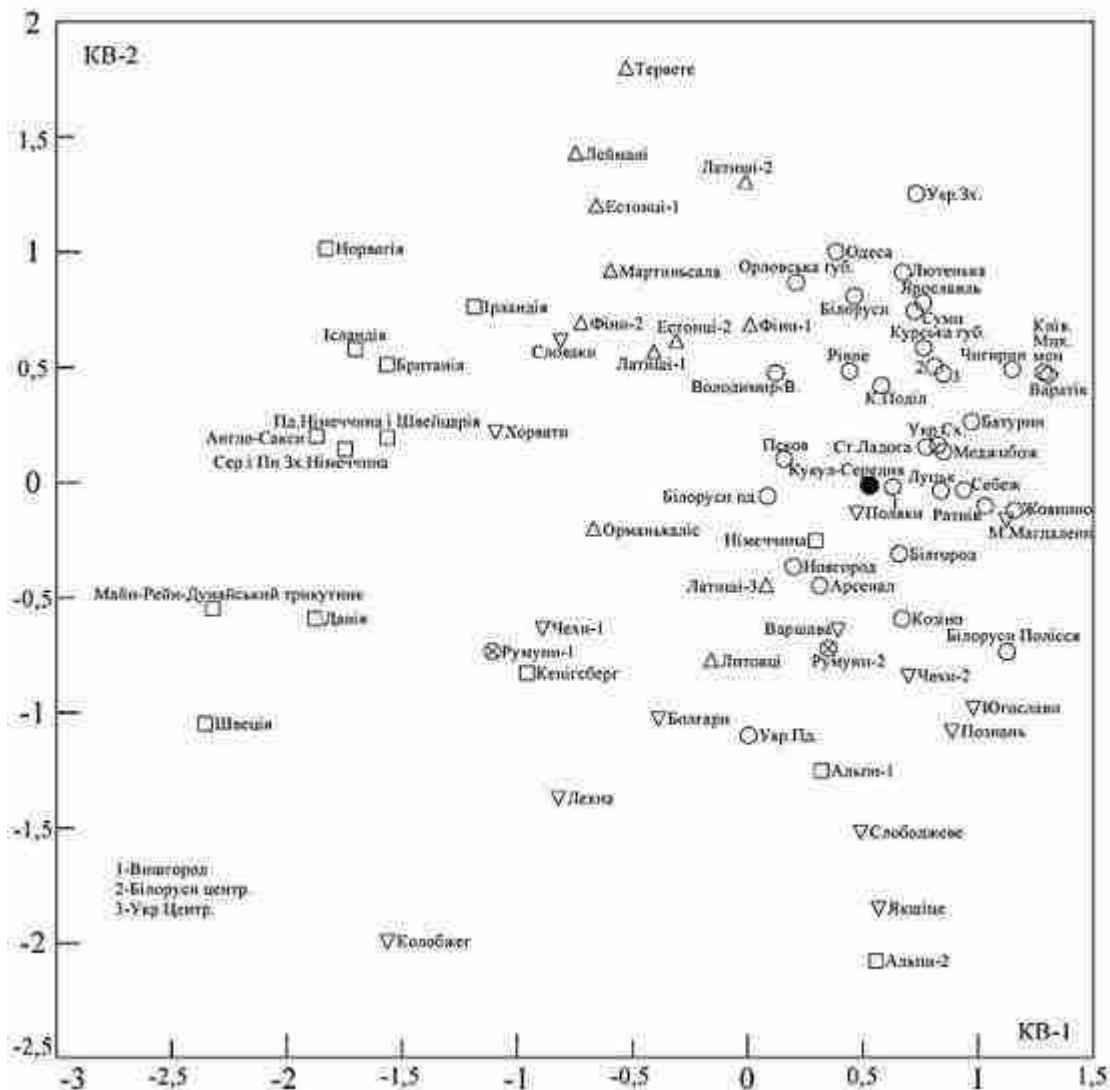

Рис. 11. Розташування 76 чоловічих серій XIV–XX ст. у просторі I і II КВ за 10 краніологічними ознаками.

Подібні значення цього КВ виявлено у вибірках зі швейцарських Альп-2 (0,557) та польської серії Якшіце (0,568). На розподіл серій у координатному

полі за даним КВ найбільше вплинули поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепної коробки, вилічний діаметр (Табл. 6).

Табл. 6. Коефіцієнти кореляцій I–III КВ серед 76 чоловічих груп XIV–XX ст.

Ознака	КВ I	КВ II	КВ III
1. Поздовжній діаметр	-0,856	0,323	0,150
8. Поперечний діаметр	0,634	-0,117	0,560
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,287	0,211	-0,283
9. Найменша ширина лоба	-0,032	-0,121	0,325
45. Вилічний діаметр	0,218	0,184	0,209
48. Верхня висота обличчя	-0,393	0,400	-0,121
55. Висота носа	-0,338	0,200	0,543
54. Ширина носа	0,263	0,271	0,037
51. Ширина орбіти	0,128	0,930	0,200
52. Висота орбіти	-0,353	0,040	0,686
Внесок у загальну дисперсію (%)	30,3	22,5	12,1

За КВ II (22,5% загальної дисперсії) можна відзначити статистичну схожість досліджуваної групи з малим від'ємним значенням вектора (-0,014) та вибірок із Вишгорода (-0,020), Себежа (-0,034). На розподіл чоловічих серій за другим КВ найбільше вплинули такі краніометричні ознаки: ширина орбіт, носа та верхня висота обличчя.

За КВ III (12,1% загальної дисперсії), чоловіча вибірка з Гори Кукул та полонини Середня з великими значеннями вектора (1,076) подібна до поляків з міста на узбережжі Балтійського моря – Колобжег (0,878) і румунів, похованих у соборі св. Миколая Гіурчі (0,863). На розподілі серій за цим КВ найбільше позначилися три ознаки: висота орбіт, носа та найменша ширина лоба (Табл. 6).

Загалом за даними I–III КВ на цьому етапі дослідження за 10 краніологічними ознаками виявлено подібність досліджуваної чоловічої групи (0,529; -0,014; 1,076) до польської збірної серії (0,472; -0,131; 0,412), яку дослідили І. Швидецьки і Ф. Резінг 1977 р. Візуально можна простежити подібність досліджуваної вибірки й до української серії з Вишгорода (Рис. 11). Винятками будуть від'ємні значення КВ III (0,603; -0,020; -0,009). Таким чином, польська складова в австро-угорському війську, яке вартувало на кордоні з царською Росією, найбільша.

Висновки.

Досліджувані стрільці загинули наприкінці Брусиловського прориву: між 23 серпня і 3 вересня 1916 р., з них убиті внаслідок мінометного обстрілу – до 2 вересня. В такому разі зимова форма зумовлена аномально холодним роком, ускладненим для підрозділу ще й перебуванням у горах.

Чоловічі черепи з полонини Середньої та гори Кукул, що датуються XX ст., у середньому характеризуються брахікранією. Вушна висота й довжина основи черепа помірних розмірів. Потилиця широка. Лобна кістка належить до середніх категорій. Лоб визначено як помірно похилий. Обличчя ортогнатне, помірно широке й помірно високе. Профілювання обличчя різке. Орбіти середньої висоти. Ніс помірно широкий, на межі з вузькими категоріями. Випинання носових кісток помірне.

Досліджувана серія за двома ознаками (ширина обличчя та кут випинання носових кісток) із трьох, відрізняється від центральноукраїнського краніологічного типу, якому притаманні брахікранія, відносно широке обличчя та добре випинання носових кісток.

Враховуючи значну варіабельність краніологічних ознак, визначено, що чоловіча серія морфологічно неоднорідна.

За даними I–III КВ, за короткою краніологічною програмою виявлено подібність досліджуваної чоловічої групи до польської збірної серії, яку дослідили І. Швидецьки й Ф. Резінг 1977 р.

Певні прояви подібності за даними краніології до українських серій з території Західної України, не виключають службу на австро-угорському кордоні з Росією й українців.

Внутрішньогруповий аналіз дав змогу виявити два краніологічні варіанти в чоловічій серії. *Краніологічний варіант I* (чотири черепа): характеризується мезокранією (суббрахікранною) з помірним поздовжнім, поперечним та висотним діаметрами черепної коробки. Висота черепа помірна. Лоб вузький. Обличчя ортогнатне, вузьке й низьке, за індексом – помірно широке (мезен), сильно профільоване на верхньому та середньому рівнях. Орбіти малої ширини та висоти, за показником – середні (мезоконхія). Ніс малої висоти і ширини, за індексом – вузький (лепторинія). Перенісся помірно високе, кут випинання носа – великий. *Краніологічний варіант II* (п'ять черепів): характеризується помірним поздовжнім та поперечним діаметром черепа, за індексом – брахікранія, високою черепною коробкою, вузькою лобовою кісткою. Обличчя ортогнатне, вузьке та помірно високе, за індексом – мезен, дуже сильно профільоване на верхньому рівні та сильно – на середньому. Орбіти помірної ширини та висоти, за показником – середні (мезоконхія). Ніс помірної висоти й ширини, за індексом – помірно широкий (мезоринія). Перенісся помірно високе, кут випинання носа середній.

Перспективами дослідження є уточнення кола підрозділів австро-угорської армії, задіяних на

г. Кукул в окреслений час, а також поглиблене вивчення архівних джерел, пов'язаних з ними. Важливо також досліджувати за краніологічною методикою інших загиблих під час Першої світової війни, перш ніж їх організовано поховують.

Подяка: щиро дякуємо Найдюк Дарині Петрівні – репортеру Всеукраїнської громадської організації «Союз «Народна Пам'ять» за допомогу в написанні статті.

Список використаних джерел

- Broca, P., 1868. Comparaison des index céphaliques sur le vivant et sur le squelette, *Bull. Soc. Anthropol*, Paris, 1868, s. II, t. 3, p. 25–32.
- Brothwell, D. R., 1972. *Digging up Bones*, London: Trustees of the British museum, 196 p.
- Buxton, L. H. D., Morant, G. D., 1933. *Essential Craniological Technique*. *J. Roy. Anthropol. Inst.*, v. 63, p. 19–47.
- Common Army Cavalry Regiments as at July 1914*, N/d. [Online]. Доступно: <https://tinyurl.com/w3nc6bn> (дата звернення: 01.02.2020).
- Dolzhenko, Yu. V., 2014. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 centuries, *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України»*, № 6, вип. 18 (21), с. 40–56.
- Dolzhenko, Yu. V., 2014a. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial, *Modern Science – Moderni věda*, Praha: Nemoros, № 4, с. 119–132.
- Kozintsev, A. Ethnic epigenetics: A new approach, *Homo*, vol. 43/3, 1992, p. 213–244.
- Kwiatkowska, B., Nowakowski, D., 2011. Charakterystyka antropologiczna szczatkow kostnych z cmentarza przy kosciele sw. Marii Magdaleny we Wroclawiu (XVI–XVIII w.), *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczego we Wroclawiu*. *Biologia i hodowla zwierzat*. LXIII, s. 25–43.
- Martin, R., 1928. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Zweite, vermehrte Auflage, Jena: Gustaf Fisher, Bd. II. 1062 s.
- Piontek, J., Iwanek, B., Czaplak, Z., 2004/2006. The Crania from Modern Cemeteries in Jaksice (Kujawsko-Pomorskie Province, Poland) and Craniometric Relationships among Medieval and Modern Central European Populations, *Studies in Historical Anthropology*, vol. 4, p. 123–135.
- Piontek, J., Iwanek, B., Segeda, S. 2008. *Antropologia o pochodzeniu slowian*. Monografie instytutu antropologii, Poznan: UAM, s. 156–157.
- Rösing, F. W., Schwidetzky, I. 1977. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500–1000 n.d. z.), *Homo*. Zurich, Bd. 28, s. 65–115.
- Simalcsik, A., Groza, V.-M., Simalcsik, R.-D., Miu, G., 2012. «Sf. Nicolae-Ciurchi», the Medieval Necropolis (16th – 18th Centuries) of «sfantul Nicolae-Ciurchi» Church from Iasi City (Romania): Anthropologic Data, *Analele Stiintifice ale Universitatii «Alexandru Ioan Cuza» din Iasi*, s. Biologie animal, t. LVIII, p. 183–194.
- Vallois, H. V., 1937. La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, № 47, p. 499–532.
- Алексеев, В. П., 2008. Избранное. *Происхождение народов Восточной Европы*, Москва: Наука, т. 4, 342 с.
- Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф., 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*, Москва: Наука, 128 с.
- Безбородых, В. И., Долженко, Ю. В., 2014. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVIII–XIX вв. *Физическая антропология: методики, базы данных, научные результаты*, Санкт-Петербург, с. 104–120.
- Березина, Н. Я., 2009. Антропологические особенности населения Кёнигсберга XVIII–XIX вв. Человек и древности: памяти Александра Александровича Формозова (1928 – 2009), Москва: Гриф и К., с. 86–875.
- Білінська, Л. І., Долженко, Ю. В., 2013. Населення Сум другої половини XVII – XVIII ст. за результатами археологічних та антропологічних досліджень пізньосередньовічного цвинтаря, *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, Київ – Нікополь, 2013, вип. 22, с. 208–214.
- Борисенко, В. Й., 1986. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст., Київ: Наукова думка, 1986, 262, [1] с.
- Великанова, М. С., 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*, Москва: Наука, 283 с.
- Веселкова, Д., Юдина, А., 2019. Навеки безымянные: зачем антропология современному поисковому движению? *Военная археология*, № 5 (62), с. 7–16.
- Воєнні комунікати австро-угорського генерального штабу з 23 серпня. Війна з Росією, 24.08.1916., Збруч. [Online]. Доступно: <https://zbruc.eu/node/55324> (дата звернення: 01.02.2020).
- Гончарова, Н. Н., 2011. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна, *Вестник антропологии. Научный альманах*, Москва, вып. 19, с. 202–216.
- Денисова, Р. Я., 1977. *Этногенез латышей (по данным краниологии)*, Рига: Наука, 360 с.
- Дерябин, В. Е., 2008. *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов*, Москва: МГУ, биологический факультет, 332 с.
- Долженко, Ю. В., 2012. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютецька, *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка)*, Луганськ: Б/в, с. 487–507.
- Долженко, Ю. В., Златогорський, О. Є., 2014. Краніологічне дослідження поховань XX ст., у Володимирі-Волинському за 2013 р., *II Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (26 лютого 2014 року, м. Київ)*, Київ: Б/в, с. 77–80.
- Долженко, Ю. В., Златогорський, О. Є., 2016. Краніологічні матеріали XV–XVI ст. із розкопок с. Ратнів, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, серія: історія, вип. 1, ч. 4, с. 11–22.
- Долженко, Ю. В., Мазурик, Ю. М. 2015. Краніологія населення Луцька XVII–XX ст., *Український історичний збірник*, вип. 18, с. 368–386.
- Долженко, Ю. В., *Краніологія населення Київського Подолу XVI–XVIII ст.* Неопубліковані дані.
- Долженко, Ю., Прищепа, Б. 2015. Краніологія похованих у Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст., *Археологічні студії «Межбїбїж»*. Науковий щорічник, вип. 4, с. 7–16.

- Долженко, Ю., Прядко, О. 2014. Историко-антропологичний нарис поховань XVI–XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині, *Етнічна історія народів Європи*, вип. 44, с. 43–50.
- Евтеев, А. А., 2011. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская обл.): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа, *Археология Подмосковья. Материалы научного семинара*, вып. 7, Москва: Институт археологии РАН, с. 433–440.
- Евтеев, А. А., Олейников, О. М., 2015. Археологические и палеоантропологические исследования на Даныславле улице в Великом Новгороде, *Российская Археология*, № 1, с. 176–192.
- Зарина, Г. В., 1990. Антропологический состав населения Аугшесме XVI–XIX вв., *Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы*, Рига: Наука, с. 109–123.
- Князь Леопольд, іменованій головним командантом Північної армії, 1916, *Свобода. Урядовий орган УНС*, ч. 107, т. XXIV, 5 вересня, с. 1.
- Козинцев, А. Г., 1987. Краниоскопия и расовая классификация, *Советская этнография*, вып. 2, с. 12–31.
- Козинцев, А. Г., 1988. *Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека*, Ленинград: Наука, 185 с.
- Марк, К. Ю., 1956. Палеоантропология Эстонской ССР, *Балтийский Этнографический сборник*, Москва: Академия Наук СССР, с. 170–228.
- Моисеев, В. Г., Ширококов, И. Г., Крийска, А., Харганович, В. И., 2013. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии, *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г.*, Санкт Петербург: МАЭ РАН, с. 71–79.
- Оськин, М. 2010. Брусиловский прорыв. Москва: Яуза, Эксмо. [Online]. Доступно: <https://tinyurl.com/qwbfrk> (дата звернення: 01.02.2020).
- Павленко, С. О., 2009. *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.*, Київ: Академія, 268 с.
- Попередні підсумки міжнародної експедиції у Карпатах, 2016. [Online]. Доступно: <https://tinyurl.com/y5r2o6bb> (дата звернення: 01.02.2020).
- Родин, Н. В., 2014. К изучению источников по истории воинских захоронений Первой мировой войны (на примере Петрограда). *Вспомогательные исторические дисциплины*, т. XXXIV, Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, с. 112–123.
- Російський рапорт, 1916. *Свобода. Урядовий орган УНС*, ч. 107, т. XXIV, 5 вересня, с. 1.
- Рудич, Т. О. 2010. Антропологічні матеріали з розкопок Меджибожа. В: Толкачов Ю., *Меджибізька фортеця*. Додаток 2, Київ: О. Філюк, с. 122–130.
- Рудич, Т. О., 2014. Антропологічний склад населення Центральної України козацької доби, *Історична антропология та біоархеология України*, вип. 1, с. 94–115.
- Санкина, С. Л. 2000. *Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии*, Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 109 с.
- Смолий, В. А. (ред.), 2015. *Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна мовою документів і свідчень*, у 3 кн., кн. 2, Київ: Кліо, 800 с.
- Союз Народная Память, 2018. *Вернуться через 100 лет...* [Online]. Доступно: <https://tinyurl.com/w6or876> (дата звернення: 01.02.2020).
- Союзні війська здобули гору Кукуль коло Жабя, 1916. *Свобода. Урядовий орган УНС*, ч. 106, т. XXIV, 2 вересня, с. 1.
- Стріхарська, Т., 2017. Музейний проект «Перша світова. Український фактор». Перші кроки, *Військово-історичний меридіан*, вип. 3 (17), с. 103–112.
- Тетако, Л. И., Микулич, А. И., Саливон, И. И., 1978. *Антропология Белорусского Полесья*, Минск: Наука и техника, 1978, 158 с.
- Чолій, С. В., 2016. *Мобілізація на периферії. Військовий обов'язок, як фактор модернізації імперії Габсбургів 1868 – 1914*, Київ: Гранма, 286 с.
- Ширококорд, А. N/d. *58-мм миномет ФР*. [Online]. Доступно: <https://tinyurl.com/sgfrztp> (дата звернення: 01.02.2020).
- Яковенко, Н. М., 2006. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, Київ: Критика, 380 с.

References

- Alekseev, V. P., 2008. *Izbrannoe. Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy* [Selected Works. Origin of the Eastern European Peoples], Moscow: Nauka, vol. 4, 342 p. (in Russian).
- Alekseev, V. P., Debec, G. F., 1964. *Kraniometrija. Metodika antropologicheskikh issledovanij* [Cranioimetry. Methods of Anthropological Studies], Moscow: Nauka, 128 p. (in Russian).
- Berezina, N. Ja., 2009. Antropologicheskie osobennosti naselenija Kjonigsberga XVIII–XIX vv. [Anthropological Characteristics of Koenigsberg Population in the XVIIIth – XIXth AD]. *Chelovek i drevnosti: pamjati Aleksandra Aleksandrovicha Formozova (1928 – 2009)* [Man and Antiquities: Aleksandr Aleksandrovich Formozov in Memoriam (1928–2009)], Moscow: Grif i K., p. 86–875. (in Russian).
- Bezborodyh, V. I., Dolzhenko, Yu. V., 2014. Paleoantropologija gorodskih zhitelej Belgoroda XVII – XIX vv. [Paleoanthropology city dwellers of Belgorod XVII–XIX centuries], *Fizicheskaja antropologija: metodiki, bazy dannyh, nauchnye rezul'taty* [Physical Anthropology: Methods, Databases, Scientific Results], Saint Petersburg, p. 104–120. (in Russian).
- Bilynska, L. I., Dolzhenko, Yu. V., 2013. Nasedennia Sum druhoi polovyny XVII–XVIII st. za rezul'tatamy arkeolohichnykh ta antropolohichnykh doslidzhen piznoserednovichnoho tsyvyntaria [Population of Sumy in the 2nd Half of 17th – 18th Cent. According to the Results of Archaeological and Anthropological Research of Late Medieval Cemetery], *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini* [New Studies on the Sites of Cossack Period in Ukraine], issue 22, p. 208–214. (in Ukrainian).
- Borysenko, V. Y., 1986. *Sotsialno-ekonomichni rozvytok Livoberezhnoi Ukrainy v druhi polovyni XVII st.* [Social and Economical Development of the Left Bank Ukraine in the 2nd Half of 17th Cent.], Kyiv: Naukova dumka, 262, [1] p. (in Ukrainian).
- Broca, P. 1868. Comparaison des index céphaliques sur le vivant et sur le squelette, *Bull. Soc. Anthropol, Paris*, part II, vol. 3, p. 25–32. (in French).
- Brothwell, D. R., 1972. *Digging up Bones*, London: Trustees of the British museum, 196 p. (in English).
- Buxton, L. H. D., Morant, G. D., 1933. Essential Craniological Technique. *J. Roy. Anthropol. Inst.*, vol. 63, p. 19–47. (in English).

- Cholii, S. V., 2016. *Mobilizatsiia na periferii. Viiskovi obov'iazok, yak faktor modernizatsii imperii Habsburhiv 1868–1914* [Mobilizing the Periphery. Military Duty as a Factor in the Modernization of the Habsburg Empire, 1868 – 1914], Kyiv: Hranmna, 286 p. (in Ukrainian).
- Denisova, R. Ja., 1977. *Jetnogenez latyshej (po dannym kranilogii)* [Ethnogenesis of the Latvians], Riga: Nauka, 360 p. (in Russian).
- Derjabin, V. E., 2008. *Kurs lekcij po mnogomernoj biometrii dlja antropologov* [Course of Lectures on Multidimensional Anthropology for Anthropologists], Moscow: MGU, biologicheskij fakul'tet, 332 p. (in Russian).
- Dolzhenko, Yu. V., 2012. Antropologichni materialy mohyl'nyka kozatskoho chasu Liutenka [Anthropological Materials from the Burial Ground Liutenka of the Cossack Period]. *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheologii shkidnoi Ukrainy (pam'iaty S. N. Bratchenka)* [Problems of Studies of the Archaeological Sites in Eastern Ukraine (in Memoriam of S. Bratchenko)], Luhansk, p. 487–507. (in Ukrainian).
- Dolzhenko, Yu. V., 2014. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 centuries, *Nizhynska starovyna [Nizhyn Antiquity]: Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pam'iatkoznavstva. Seriiia «Pam'iatkoznavstvo Pivnichnoho rehionu Ukrainy»*, № 6, issue 18 (21), p. 40–56. (in English).
- Dolzhenko, Yu. V., 2014a. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial. *Modern Science – Moderni vėda*, Prague: Nemoros, № 4, p. 119–132. (in English).
- Dolzhenko, Yu. V., Mazuryk, Yu. M., 2015. Kraniolohiia naseleunia Lutska XVII–XX st. [Craniology of Lutsk' Population of XVII–XX Centuries], *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk [Ukrainian Historical Collection]*, issue 18, p. 368–386. (in Ukrainian).
- Dolzhenko, Yu. V., *Kraniolohiia naseleunia Kyivskoho Podolu XVI–XVIII st. [Craniology of the Population of Kyiv Podil in the 16th – 18th Cent.]* (unpublished). (in Ukrainian).
- Dolzhenko, Yu. V., Zlatohorskyi, O. Ye., 2014. Kraniolohichne doslidzhennia pokhovan XX st., u Volodymyri-Volynskomu za 2013 r. [Craniologically Study Burial of the Twentieth Century in Vladimir-Volynskiy for 2013] *Proceedings of the II Mizhdystsyplinarni humanitarni chytannia: tezy dopovidei Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodniu uchastiu (26 liutoho 2014 roku, m. Kyiv)* [The 2nd Interdisciplinary Readings in Humanity; Theses of the Reports on All-Ukrainian Scientific and Practical Conference with the International Participation (February 26, 2014, Kyiv)], Kyiv, p. 77–80. (in Ukrainian).
- Dolzhenko, Yu. V., Zlatohorskyi, O. Ye., 2016. Kraniolohichni materialy XV–XVI st. iz rozkopok s. Ratniv [XIV–XV Centuries' Anthropological Materials from Excavation in the Village of Ratniv], *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka [Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University]*. Series: History, issue 1, part 4. p. 11–22. (in Ukrainian).
- Dolzhenko, Yu., Priadko, O., 2014. Istoryko-antropologichni narys pokhovan XVI–XVIII st. z s. Zhovnyno na Cherkashchyni [Historical and Anthropological Essay About the Graves of the 16th – 18th Cent. in Zhovnyno (Cherkasy Region)], *Etnichna istoriia narodiv Yevropy [Ethnic History of European Nations]*, issue 44, p. 43–50. (in Ukrainian).
- Dolzhenko, Yu., Pryshchepa, B., 2015. Kraniolohiia pokhovanykh u Rymo-katolytskomu kosteli sv. Antonii mista Rivnoho XVI–XVII st. [Craniology of People Buried in Roman Catholic Church of St. Anthony in Rivne during the 16th – 17th Cent.], *Arkeologichni studii Mezhybizh [Archaeological Studies Mezhybizh]*. Scientific yearbook 4, p. 7–16. (in Ukrainian).
- Evteev, A. A., 2011. Kranilogicheskaja serija XVIII veka iz nekropolja sela Kozino (Moskovskaja obl.): vnutrigruppovaja izmenchivost' i predvaritel'nye rezultaty mezhgruppovogo analiza [The Craniological Sample from the XVIII c. AD Cemetery at Kozino Village (Moscow Region): Intragroup Craniometric Variation and Preliminary Results of the Interpopulation Comparison], *Arheologija Podmoskov'ja. Materialy nauchnogo seminaru [The Archaeology of the Moscow Region. Proceedings of Scientific Seminar]*, issue 7 Moscow: Institut arheologii RAN, p. 433–440. (in Russian).
- Evteev, A. A., Olejnikov, O. M., 2015. Arheologicheskie i paleoantropologicheskie issledovanija na Dan'slavle ulice v Velikom Novgorode [Archaeological and Palaeoanthropological Resaerch on the Danslavle Street in Velikiy Novgorod], *Rossijskaja Arheologija [Russian Archaeology]*, № 1, p. 176–192. (in Russian).
- Goncharova, N. N., 2011. Formirovanie antropologicheskogo raznoobrazija srednevekovyh gorodov: Jaroslavl', Dmitrov, Kolomna [Genesis of Anthropological Variability of Medieval Cities: Yaroslavl, Dmitrov, Kolomna], *Vestnik antropologii. Nauchnyj al'manah [Herald of Anthropology]*, Moscow, issue 19, p. 202–216. (in Russian).
- Kniaz Leopold, imenovanyi holovnym komandantom Pivnichnoi armii [Prince Leopold, Named as Chief Commandant of the Northern Army], 1916. *Svoboda [Liberty]. Uriadovi orhan UNS*, part 107, vol. XXIV, September 5, p. 1. (in Ukrainian).
- Kozincev, A. G., 1987. Kranioskopija i rasovaja klassifikacija [Cranioscopy and Racial Classification], *Sovetskaja jetnografija [Soviet Ethnography]*, issue 2, p. 12–31. (in Russian).
- Kozincev, A. G., 1988. *Jemicheskaja kranioskopija: rasovaja izmenchivost' shvov cherepa sovremennogo cheloveka [Ethnic Craniology: Racial Variability of the Cranial Sutures of Contemporary Man]*, Leningrad: Nauka, 185 p. (in Russian).
- Kozintsev, A. 1992. Ethnic Epigenetics: A New Approach. *Homo*, vol. 43/3, p. 213–244. (in English).
- Kwiatkowska, B., Nowakowski, D., 2011. Charakterystyka antropologiczna szczatkow kostnych z cmentarza przy kosciele sw. Marii Magdaleny we Wroclawiu (XVI–XVIII w.) [Anthropological Characteristics Bone Remains from Cemetery Near the Church of st. Mary Magdalene in Wroclaw (XVI–XVIII Cent.)]. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczego we Wroclawiu. Biologia i hodowla zwierzat [Scientific Papers of Wroclaw Univesity of Environmental Biology and Animal Science]*, issue LXIII, p. 25–43. (in Polish).
- Mark, K. Ju., 1956. Paleoantropologija Jestonskoj SSR [Palaeoanthropology of Estonian SSR], *Baltiiskij Jetnograficheskij sbornik [Baltic Ethnographical Digest]*, Moscow: Akademiya Nauk SSSR, p. 170–228. (in Russian).
- Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende [Textbook on Anthropology. In a Systematic Representation. With Special Consideration of Anthropological Methods for Students, Doctors and Explorers]*. Zweite, vermehrte Auflage, Jena: Gustaf Fisher, vol. II., 1062 s. (in German).
- Moiseev, V. G., Shirobokov, I. G., Krijska, A., Hartanovich, V. I., 2013. Kranilogicheskaja charakteristika srednevekovogo naselenija Jestonii [Craniological Characteristic of Medieval Population of Estonia] *Radlovskij sbornik [Radlov Digest]* Nauchnye issledovanija i muzejnye proekty MAJe RAN v 2012 g., Saint Petersburg: MAJe RAN, p. 71–79. (in Russian).
- N/a (1914) *Common Army Cavalry Regiments as at July 1914*. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/w3nc6bn> (accessed 01.02.2020). (in English).

- Os'kin, M., 2010. *Brusilovskij proryv [Brusilov Offensive]*, Moscow: Jauza, Jeksmo. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/qwbfirrk> (accessed 01.02.2020). (in Russian).
- Pavlenko, S. O., 2009. *Zahybel Baturyna 2 lystopada 1708 r. [Downfall of Baturyn on the 2nd of November 1708]*, Kyiv: Akademiia, 268 s. (in Ukrainian).
- Piontek, J., Iwanek, B., Czaplá, Z., 2004/2006. The Crania from Modern Cemeteries in Jaksice (Kujawsko-Pomorskie Province, Poland) and Craniometric Relationships among Medieval and Modern Central European Populations, *Studies in Historical Anthropology*, vol. 4, p. 123–135. (in English).
- Piontek, J., Iwanek, B., Segeda, S., 2008. Antropologia o pochodzeniu slowian [Anthropology about the Slavs Genesis]. *Monografie instytutu antropologii [Monographs by Institute of Anthropology]*, Poznan: UAM, p. 156–157. (in Polish).
- Poperedni pidsumky mizhnarodnoi ekspedytsii u Karpatakh [Preliminary Results of the International Expedition in the Carpathians]*, 2016. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/y5r2o66b> (accessed 01.02.2020). (in Ukrainian).
- Rodin, N. V., 2014. K izucheniju istochnikov po istorii voinskih zahoronenij Pervoj mirovoj vojny (na primere Petrograda) [About the Study of the Sources on History of Military Burials of World War I (the Case of Petrograd)]. *Vspomogatel'nye istoricheskie discipliny [Special Historical Disciplines]*, vol. XXXIV, Saint Petersburg: Dmitriy Bulanin, p. 112–123. (in Russian).
- Rosiyskiy raport [Russian Report], 1916. *Svoboda [Liberty]*, Uriadovi orhan UNS, part 107, vol. XXIV, September 5, p. 1. (in Ukrainian).
- Rösing, F. W., Schwidetzky, I., 1977. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500–1000 n.d. z.) [Comparative Statistical Studies on the Anthropology of the Early Middle Ages (500–1000 AD)], *Homo*. Zurich, vol. 28, p. 65–115. (in English).
- Rudych, T. O., 2010. Antropologichni materialy z rozkopok Medzhybozha [Anthropological Materials from the Excavations in Medzhybizh] Tolkachov Yu., *Medzhybizka fortetsia [Medzhybizh Fortress]*. Appendix 2., Kyiv: O. Filiuk, p. 122–130. (in Ukrainian).
- Rudych, T. O., 2014. Antropologichni sklad naselennia Tsentralnoi Ukrainy kozatskoi doby [Anthropological Compound of the Population of Central Ukraine in the Cossack Period], *Istorychna antropohiia ta bioarkeohiia Ukrainy [Historical Anthropology and Bioarchaeology of Ukraine]*, issue 1, p. 94–115. (in Ukrainian).
- Sankina, S. L., 2000. *Jetnicheskaja istorija srednevekovogo naselennia Novgorodskoj zemli po dannym antropologii [Ethnical History of Medieval Population of Novgorod Land according to Anthropological Data]*, Saint Petersburg: Dmitriy Bulanin, 109 p. (in Russian).
- SHirokorad, A., N/d. *58-mm minomet FR [58-mm Mine-Thrower FR]*. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/sgfrztp> (accessed 21.03.2020). (in Russian).
- Simalcsik, A., Groza, V.-M., Simalcsik, R.-D., Miu, G., 2012. «Sf. Nicolae-Ciurchi», the Medieval Necropolis (16th – 18th Centuries) of «sfantul Nicolae-Ciurchi» Church from Iasi City (Romania): Anthropologic Data. *Analele Ştiinţifice ale Universităţii «Alexandru Ioan Cuza» din Iaşi [Scientific Annals of the University «Alexandru Ioan Cuza» in Iassy]*, s. Biologie animal, vol. LVIII, p. 183–194. (in English).
- Smolii, V. A. (ed.), 2015. *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina movoiu dokumentiv i svidchen [The Great War of 1914–1918 and Ukraine in the Language of Documents and Testimonies]*. In 3 books. Book 2., Kyiv: Klio, 800 s. (in Ukrainian).
- Soiuzni viiska zdobuly horu Kukul kolo Zhabia [Allied Forces Seized the Mount Kukul near Zhabia], 1916. *Svoboda [Liberty]*. Uriadovi orhan UNS, part 106, vol. XXIV, September 2, p. 1. (in Ukrainian).
- Strikhar'ska, T., 2017. Muzeinyi proekt «Persha svitova. Ukrainskyi faktor». Pershi kroky [Museum Project «the First World War. The Ukrainian Factor». The First Steps], *Viiskovo-istorychnyi merydian [Military-Historical Meridian]*, issue 3 (17), p. 103–112. (in Ukrainian).
- Tegako, L. I., Mikulich, A. I., Salivon, I. I., 1978. *Antropologija Belorusskogo Poles'ja [Anthropology of Belarussian Polesie]*, Minsk: Nauka i tehnika, 158 p. (in Russian).
- Vallois, H. V., 1937. La durée de la vie chez l'homme fossile [Life Duration of Human Fossiles]. *L'Anthropologie [Anthropology]*, № 47, p. 499–532. (in French).
- Velikanova, M. S., 1975. *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurech'ja [Palaeoanthropology of the Land Between Two Rivers of Prut and Dnister]*, Moscow: Nauka, 283 p. (in Russian).
- Vernut'sja cherez 100 let... [To Come Back in a Hundred Years], 2018. [Online]. Available at: <https://tinyurl.com/w6or876> (accessed 01.02.2020). (in Russian).
- Veselkova, D., Yudina, A., 2019. Naveki bezymyannyye: zchem antropologiya sovremennomu poiskovomu dvizheniyu? [Forever Nameless: Why Contemporary Search Movement Needs Anthropology], *Voyennaya arkeologiya [War Archaeology]*, № 5 (62), p. 7–16. (in Russian).
- Voienni komunikaty avstpo-uhorskoho generalnogo shtabu z 23 serpnia. Viina z Rosiieiu [War Communications of the Austro-Hungarian General Staff], 1916. *Zbruch [Zbruch]*, 24.08.1916. Available at: <https://zbruc.eu/node/55324> (in Ukrainian).
- Yakovenko, N. M., 2006. *Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. [Essay on the History of Ukraine from the Very Ancient Times till Late 18th Cent.]*, Kyiv: Krytyka, 380 p. (in Ukrainian).
- Zarinja, G. V., 1990. Antropologicheskij sostav naselennia Augshezme XVI–XIX vv. [Anthropological Compound of the Populations of Augshezme in the 16th – 19th Cent.] *Balty, slavjane, pribaltijskie finny: Jemogeneticheskie processy [Balts, Slavs and Balto-Finnic People: Ethnogenetic Processes]*, Riga: Nauka, p. 109–123. (in Russian).

SUMMARY

WARRIORS OF AUSTRO-HUNGARIAN ARMY FROM THE DEFENSIVE POST ON MOUNT KUKUL (HISTORICAL AND CRANIOLOGICAL APPROACH)

Yuriy Dolzhenko

master of history, junior researcher,
Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine

Antonina Kizlova

doctor of historical sciences, associate professor,
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

Serhii Bilokin

jurist-legist, specialist of the department of methods, analytics and planning,
All-Ukrainian Public Organization «Union People's Memory»

The article deals with the time and the conditions under which the Austro-Hungarian warriors were killed on the Carpathian mount Kukul in 2016. They were not buried but only covered with earth on the subalpine meadow Serednia. The tourists have accidentally found the burials and informed the searchers from All-Ukrainian public organization «People's Memory». All-Ukrainian searchers' expedition «Carpathians-2016» organized the archaeological excavations headed by O. Zlatohorsky and found the remains of Austro-Hungarian army and of three soldiers of Russian Imperial army. 42 skulls (only Austro-Hungarian warriors) from these excavations were explored. The study is based on the principles of historicism and objectivity, craniological methods. The methods of source heuristics and critique, comparative-historical and generalizing are used to outline the historical context. The warriors died between August 23 and September 3, 1916 at the close of the end of Brusilov's breakthrough of Austro-Hungarian emplacements. Generally male skulls from subalpine meadow Serednia and mount Kukul are brachycranial at the average. The series under investigation differs in two ways from three from the Central Ukrainian craniological brachycranial type with relatively wide face and strongly protruded nasal bones. The male series is morphologically heterogeneous, taking into account considerable variability of the craniological features. According to the canonical vector I–III (short craniological program) the male group is similar to Polish combined series studied by F. W. Rösing and I. Schwidetzky in 1977. Some craniological similarities to Ukrainian collections from Western Ukraine do not exclude the presence of Ukrainians among the warriors on the border between Austro-Hungary and Russia. There are two craniological variants in the male series.

Keywords: World War I, craniology, mount Kukul, 1916, burial.

«ЛЕНІНІАНА» НА ЗАКАРПАТТІ: ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ ПРОПАГАНДИ (1944 – 1991 рр.)

Леньо Павло Юрійович

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: pavlo.leno@uzhnu.edu.ua
<http://orcid.org/0000-0002-4196-6173>

У статті, на основі архівних документів та візуальних джерел, реконструйовано процес становлення й розвитку радянської монументальної пропаганди на Закарпатті у період 1944 – 1991 рр. В якості об'єкта аналізу взято пам'ятники В. І. Леніну, як найбільш поширеної та «впізнаної» радянської скульптури. На момент розвалу СРСР на території області було 48 пам'ятників, що перебували на обліку в Міністерстві культури та сотні чи навіть тисячі мени значимих скульптурних зображень вождя. Основний акцент статті присвячений «кафедральним пам'ятникам», тобто тим, що знаходилися у найбільш важливих населених пунктах краю. Звертається увага на поширене явище – значну кількість неякісних скульптур. Це стало результатом прагнення влади швидше заповнити символічний простір регіону зображеннями радянських лідерів з метою витіснення із колективної пам'яті образів та знаків, що залишилися в спадок від попередніх політичних режимів. Монументальна ленініана на Закарпатті упродовж свого становлення пройшла кілька етапів: від перебування бюстів вождя в «тіні» монументів» на честь Сталіна, до тотального домінування в знаково-символічному просторі області. Від середини 1950-х і на початку 1960-х років пам'ятники Леніну слугували символом повернення компартії у вірне русло політичної доктрини з якої вона схибила за часів правління Сталіна. У наступні десятиліття образ Леніна став обов'язковим елементом нової радянської обрядовості. За задумом партійних ідеологів зображення вождя мали супроводжувати людину від народження і до смерті: в дитячому садочку, школі та на роботі і навіть під час похорон. Результатом тотальної ленінської монументалізації стало те, що вже на кінець 1970-х років образ Леніна став звичним та формальним і, як наслідок, «непомітним» в силу всюдисущої присутності.

Ключові слова: монументальна пропаганда, бюст, пам'ятник, ідеологічне виховання, радянська обрядовість, Ленін, Сталін, культ, вождь, УРСР.

Постановка проблеми. Менше 10 років тому в Україні були тисячі пам'ятників Леніну. І хоча це стосувалося переважно східних та центральних областей, однак в 1990-х та на початку 2000-х рр. вони подекуди стояли навіть на Закарпатті (рис. 1). Останній місцевий пам'ятник Леніну, який був доступний широкому загалу, знаходився у м. Чоп (рис. 2), допоки його не продали на аукціоні після Революції гідності [В Чопе]. З того моменту ленінські скульптури можна побачити хіба що в приватних музеях (рис. 3) чи малодоступних складських приміщеннях різних установ: державних музеїв, закладів освіти й культури, заводів, де вони досі знаходяться з не надто очевидних причин. І хоча наразі візуальна присутність комуністичного вождя залишилася в минулому, але «радянськість» досі є елементом ідентичності значної частини населення. Все це спонукає до аналізу історії закарпатської ленініани, яку варто розуміти, як складову частину символічного та меморіального ландшафту краю в часи УРСР.

У Радянському Союзі пам'ятники Леніну почали встановлювати одразу після його смерті, хоча скульптурні зображення та бюсти з'являлися ще за життя вождя [Тронько, Войналович, 1992, с. 73]. У них ідеологи вбачали засіб демонстрації сили і життєздатності ленінських ідей [Тронько, Войналович, 1992, с. 72]. Не відкидаючи цього

офіційного розуміння їх ролі, варто мати на увазі сучасніший підхід, який розкриває функціональність радянської монументальної пропаганди під іншим кутом зору. Ленініана сприяла об'єднанню територій з різним етнічним складом, уніфікації публічного простору, утвердженню вишості та безперечності радянської влади [Гайдай, 2016, с. 47]. Ще одну функцію, щоправда на основі воєнних меморіалів на території сусідніх країн, виділяє Міхал Габовіч [Габовіч, 2014] – геополітичну, яка нагадує місцевому населенню про радянську присутність.

Мета й завдання дослідження. Основна мета мого занурення в даний матеріал – реконструкція процесу запровадження і аналіз монументальної ленініани на Закарпатті в контексті історичної політики радянської влади. І хоча меморіальне увічнення Леніна на території області відбувалося за спільним в Радянському Союзі сценарієм, однак воно має власну історію, що і є предметом розгляду цієї статті. У цій студії представлені також іконографічний аналіз і екскурси в ритуально-обрядову сферу пов'язану з пам'ятниками, щоправда вони фігурують тут фрагментарно, оскільки заслуговують окремої детальнішої уваги.

Хронологічні межі, періодизація, принципи й об'єкти дослідження. Умовно закарпатську монументальну ленініану можна поділити на пізньо-сталінський, хрущовський та брежневський періоди.

Хронологічно вона окреслюється часом появи першої і останньої скульптури вождя світового пролетаріату в регіоні. Найбільш ранній на Закарпатті пам'ятник Володимиру Ульянову фіксується 1946 р., коли бетонного Леніна встановили в Ужгороді на бульварі Визволення (рис. 11) [Памятники, 1987, с. 182]. Останній ленінський монумент з'явився в райцентрі Виноградів на площі названої на його ж таки честь у 1983 р. (рис. 17) [Памятники, 1987, с. 184].

До об'єктів мого аналізу відносяться насамперед монументи, які стояли на державному обліку, однак залучається матеріал і про менш значимі. Згідно останнього відомого переліку, на Закарпатті в середині 1980-х рр. було 48 пам'ятників Леніну [Памятники, 1987, с. 182–191]. У той же час Житомирська область мала 231 пам'ятник, Вінницька – 252, Полтавська – 227, Київська – 214, Черкаська – 199 [Гайдай, 2016, с. 44].

У порівнянні з перерахованими областями здається, що на Закарпатті монументів вождю стояло не надто й багато. Але варто врахувати, що було чимало типових скульптур та бюстів, які не потрапили до узагальнюючих видань і тому не фігурували в числі згаданих вище 48-ми штук. Крім того, немало ранніх пам'ятників Леніна і Сталіна були демонтовані упродовж в 1950 – 60-х рр., оскільки їх зводили з неякісних матеріалів. Як наслідок, обчислити точну кількість усіх скульптур Леніна, що були встановлені на Закарпатті за роки радянської влади, видається мало можливим. Тим більше, що їх основний виробник та постачальник – Львівська скульптурна фабрика в зв'язку з реорганізаціями викинула свій архів на смітник¹. Можна припустити, що в регіоні були сотні бюстів комуністичних лідерів локалізованих у школах, піонертаборах чи заводах, не рахуючи багатьох десятків скульптур у повен зріст.

Якщо говорити мовою документів, то монументи були місцевого, республіканського та державного (союзного) значення. Окрім такого їх тлумачення я користуюся класифікацією пам'ятників, яку запропонував О. Ханютін. З погляду функціональності він виділяє три категорії пам'ятників Леніну: «меморіальні» «кафедральні» та «місцевшановані» (в оригіналі «местночтимые») [Ханютин, 2010]. Перших на Закарпатті не було, бо їх зводили на місцях пов'язаних із життєдіяльністю й присутністю Леніна. «Кафедральними» були головні пам'ятники вождю в певному населеному пункті на які виділялося багато коштів й котрі відігравали роль місцевих філій сакрального центру радянської державності – Мавзолею в Москві. Остання категорія – «місцевшановані» включала значну кількість типових бюстів Леніна, які вважалися пам'ятниками другого чи навіть третього рівня й ідеологічно оформляли/відповідали за якусь невелику частину території – школу, піонерський табір, фабрику, завод і т.д. Саме таких було найбільше і в цьому плані

Закарпаття нічим не відрізнялося від інших регіонів країни.

Історіографія та джерела. У радянські часи про радянські ж пам'ятники писалося дуже багато, оскільки вони грали важливу роль у ідеологічному вихованні населення. Зазвичай, це були праці з царини історії та естетики монументального мистецтва або офіційні туристичні альбоми і ювілейні буклети повні ідеологічного пафосу. Зрідка виходили праці довідникового характеру, де містилися короткі відомості про пам'ятки історії та культури без розлогих «ідеологічно правильних» коментарів. Зокрема, ґрунтовною є книга «Памятники истории и культуры Украинской ССР» [Памятники, 1987], яка подає список облікованих органами влади пам'ятників станом на середину 1980-х рр. Внаслідок зіставлення цієї інформації із архівними даними та усно-історичними спогадами видно, що цей довідник містить фактографічні помилки, однак в цілому він придатний для використання.

Більш об'єктивно радянську монументальну спадщину в нашій країні почали вивчати після 1991 р. Наприклад, книга «Увічнена історія України» [Тронько, Войналович, 1992], ще просякнута повагою до багатьох комуністичних ідеалів та особистості Леніна, однак водночас містить доволі виважений та іноді критичний аналіз радянської монументальної пропаганди, а також діячів на честь яких зводили пам'ятники.

Дійсно фундаментальні праці про культури радянських вождів почали друкувати на заході. Найбільш відомою є уже класична монографія Ніни Тумаркін [Тумаркин, 1999], яка задовго до перекладу на російську мову стала дороговказом для наступників. З-поміж останніх варто відмітити Бенно Еннкера, котрий на початку 1990-х рр. використав можливості доступу до рідкісних архівних матеріалів у Росії. У результаті з'явилася праця [Еннкер, 2011], де він розмірковує з приводу «траурного дискурсу» й канонізації Леніна в перші роки після його смерті.

Значне зростання чисельності публікацій про монументальну спадщину СРСР у контексті популярних останнім часом досліджень політики пам'яті радянської й сучасної влади спричинив останній «ленінопад». Поміж них хочу згадати дві, які органічно поєднали доступний виклад теоретико-методологічних основ дослідження із значним емпіричним матеріалом. Це книги О. Гриценка та О. Гайдай, які зацікавилися згаданою тематикою ще до подій Революції Гідності. Перший автор (на жаль уже покійний) заглибився в детальний аналіз місця й ролі радянських пам'ятників у житті населення двох невеликих міст Черкащини [Гриченко, 2004]. Олександра Гайдай взялася за тему географічно ширше й зосередилася на дослідженні регіональної політики та традицій історичної пам'яті на основі вивчення пам'ятників Леніну в п'яти областях центральної України [Гайдай, 2016]. Ці книжки стали помітною подією, оскільки до їх появи особливості регіональної історичної пам'яті в Україні зазвичай простежували на прикладі Сходу (Донецьк-Луганськ)

¹ Інформація почута з доповіді Галини Хорунжої про візуальні практики періоду тоталітаризму в музейних експозиціях Львова на конференції у м. Рівне у травні 2018 р.

та Заходу (Львів), що часто призводило до надмірної поляризації засновків та висновків.

Багато цікавої інформації про появу радянських пам'ятників на Закарпатті містить Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО). Насамперед мова йде про фонди обкому партії та його структурних частин/управлінь: облліту (управління по охороні державних та військових таємниць), комунального господарства, архітектури, товариства охорони пам'ятників історії та культури та ін. У них містяться списки облікованих монументів, включно з тими, що були згодом демонтовані у ході десталінізації чи оновлень-реконструкцій. Зазвичай ці документи готували й надсилали для звітності у різні відділи/міністерства республіканського рівня. Серед них списки радянських пам'ятників за 1959, 1961 та 1974 рр., котрі містяться у фондах сектору пропаганди і агітації Закарпатського обкому компартії, управління архітектури, товариства охорони пам'яток історії та культури. Окрім цих відомостей потрібну інформацію можна знайти у виданні про монументальний літопис на Закарпатті [Памятники, 1972] та згаданій вище книзі «Памятники истории и культуры Украинской ССР».

У якості візуальних джерел мені допомогли фотографії пам'ятників радянської доби з мережі Інтернет. Особливо цікавим виявився ресурс «Памятники Ленину» [Памятники] та його спецпроект «lenin.tilda.ws». Дещо знайшлося в колекції фотодокументів Державного архіву Закарпатської області (далі ДАЗО), а також Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного. Крім того, я користувався фотографіями з деяких опублікованих видань [Архитектурное оформление Ужгорода, 1986], [Ужгородський державний університет, 1970] та приватних архівів (зокрема, В. Баккая, М. Зана).

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 1944 р., одразу після проголошення комуністичної влади, на Закарпатській Україні стартувала кампанія по творенню звичного для носіїв радянської ідентичності символічного простору. Ці заходи демонстрували «... цілковиту покору Народної Ради Закарпатської України Москві» [Мищанин, 2018, с. 115] та включали перейменування вулиць, встановлення пам'ятників радянським вождям, друкування й поширення їх зображень, затвердження гімну та гербу, перехід на московський час і т.д. Одним з перших нововведень НРЗУ став декрет № 4 «Про усунення мадярських і німецьких написів зі всіх публічних місць» [Декрет, 1944, с. 4] від 29 листопада 1944 р., який одразу набув законної сили. Крім надписів, тобто назв вулиць, крамниць, установ, усуненню підлягали «... мадярські корони, статуї і бюсти ворожих осіб, що нагадують окупацію... так аби основа пам'ятника не була пошкоджена тоби на ній у відповідний час можна було поставити пам'ятник в честь героїв нашого народу...».

На той момент жодного пам'ятника чи погруддя комуністичним діячам на території колишньої Підкарпатської Русі не існувало. Подібна ситуація була характерна для всієї території повоєнної УРСР, де німецькі війська планомірно знищили пам'ятники

радянським діячам згідно настанови ідеолога нацизму А. Розенберга, який «... твердив, що достатньо знищити пам'ятники народу, щоб він уже в другому поколінні перестав усвідомлювати себе самостійною нацією» [Гронько, Войналович, 1992, с. 81–82]. Як наслідок, із довоєнних часів в радянській Україні збереглося кілька пам'ятників і погрудь Леніна.

На Закарпатті нова комуністична влада не відкидала використання старих постаментів на тривалий термін. Упродовж кількох років символічний ландшафт краю наповнила значна кількість типових ленінських та сталінських бюстів при суттєвій кількісній перевазі діючого на той момент «корманича». Зокрема, в 1949 р. у окружному центрі Рахів були чотири гіпсові скульптури Сталіна і лишень одна Леніна [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2812, арк. 1–6].

Відмінність полягала не тільки у значно більшому числі скульптурних зображень діючого вождя. Важливу роль відігравали розміри та місця їх встановлення. Аналіз документів показує, що в період пізнього сталінізму ленінські монументи грали роль локальних «місцевозначених», у той час як сталінські використовували в якості «кафедральних». Великі міста області могли похвалитися скульптурами Сталіна у повен зріст, тоді як на честь Леніна там ставили переважно бюсти. У містах і великих населених пунктах старшого вождя на повен зріст можна було побачити хіба що у вигляді групової скульптури «Ленін і Сталін у Горках» (рис. 5). В основу цієї композиції лягла відома фотографія відвідни Кобою хворого Леніна в Горках, де він знаходився після першого інсульту [Плампер, 2010, с. 100–102]. У цій скульптурній парі Ленін зображувався людиною старшого віку, яка немов би передає владу молодшому лідеру – Сталіну, котрий виглядає більш солідно та монументально, ніж його недужий співрозмовник [Тумаркин, 1999, с. 226]. Такі пам'ятники існували мінімум у восьми населених пунктах області: в містах Берегово, Великий Березний, Виноградів (рис. 5), Свалява, Хуст, Тячево та селах Дубове й Матієво.

Аж до смерті генералісімуса індивідуальні повнофігурні (тобто на весь зріст) пам'ятники Леніну з'являлися рідко і то зазвичай у населених пунктах, які не вважалися важливими осередками обласного життя. Для прикладу, на середину 1950-х рр. монументи Леніна у повен зріст були у таких селах, як Дяково, Чорнотисів, Шаланки, Федорово, селищі Рахів¹ та ін. [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 3490, арк. 29]. Слідуючи канонічній традиції, що склалася з кінця 1930-х років і до кінця 1950-х рр., у скульптурних зображеннях Леніна домінував динамічний образ, що підкреслював його якості вождя чи трибуна, котрий освячує досягнення радянської влади та закликає до революційної боротьби [Гайдай, 2016, с. 53]. Як на мене, згаданий динамізм доволі важко вглядіти у форматі бюстової скульптури, яка була поширена на

¹ На той момент окружний (а згодом районний) центр Рахів був селищем і статус міста отримав пізніше.

Закарпатті, однак наявні тоді повно-ростові пам'ятники формують в уяві саме такого Леніна (рис. 4).

Численні зображення обох вождів маркували символічний простір краю в потрібному революційно-ідеологічному дусі й декларували лояльність населення до московської влади. Їх встановлювали на місцях старих пам'ятників, тож вони водночас виконували функцію витіснення з пам'яті свідчення про попередні політичні режими й заміщували утворений вакуум символічного простору новими для закарпатців образами. Зокрема, у центрі селища Ясіня скульптуру Сталіна поклали на місце символу угорської влади – турула (рис. 6). Дещо пізніше, внаслідок подолання сталінського культу, його замінили на Леніна (рис. 7), оскільки влада не могла дозволити існування спорожнєлих «місць пам'яті», які б нагадували людям про її колишні помилки та прорахунки.

У символічному ландшафті Закарпаття було чимало місць, які слід було наповнити зображеннями вождів з метою культурно-пропагандистської роботи, але самих скульптур вождів часто не вистачало. Вочевидь з цієї причини їх почали виготовляти кустарним способом, оскільки це давало можливість не тільки вислужитися перед керівництвом за виконану роботу, але подекуди заробити якісь зайві кошти як замовнику, так і виробнику. Ясна річ, що виробництво й встановлення скульптур рідко відбувалося із додержанням стандартів якості. І хоча в ієрархії матеріалів для пам'ятників більш престижним вважали кольорові метали або мармур, на Закарпатті використовували бетон чи навіть такий недовговічний матеріал як гіпс.

Один із осередків виготовлення пам'ятників Леніну знаходився у селищі Кобилецька Поляна, де їх відливали силами робітників арматурного заводу «Інтернаціонал» [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 3490, арк. 21]. Їх бетонні вироби тривалий час стояли у самому селі та райцентрі Рахові (рис. 4), оскільки були зроблені на совість. До речі, рахівський Ленін зберігся й наразі знаходиться у приватній садибі одного із жителів цього містечка.

Виробництвом скульптур без офіційного дозволу займалися й в інших місцях, незважаючи на постанови Ради Міністрів УРСР від 11 липня 1949 р. та 1 березня 1950 р., та облвиконкому від 5 червня 1950 р. У них йшлося, що «... *изопродукцию, в том числе бюсты классиков марксизма-ленинизма может изготовлять та организация, которая имеет на это специальное разрешение Комитета по делам искусства при Совете Министров УССР*» [ДАЗО, ф. 534, оп. 8, спр. 2, арк. 10]. На ці постанови посилався голова облліту М. Омеляненко, який звернувся в прокуратуру з приводу директора Мукачівського будинку культури Б. Аннічкова. Останній самовільно відкрив майстерню по виготовленню скульптур радянських політичних лідерів. У ході розслідування виявилось, що майстерня отримала замовлення на 80 бюстів Сталіна та Леніна від завідуючого обласним відділом культ-просвітньої роботи товариша Махнюка. Головний цензор області вилучив готові скульптури та форми для їх відливу, однак незабаром

дізнався, що незаконним виготовленням барельєфів вождів займається також Художня майстерня міста Виноградів [ДАЗО, ф. 534, оп. 8, спр. 2, арк. 32]. Він розпорядився, щоб працівники цензури області здійснили ретельну перевірку на місцях на предмет виявлення подібних осередків, однак очевидно, що чимало скульптурних виробів уже зайняли свої постаменти в різних куточках краю.

Архівні фонди містять багато документів періоду 1949 – 1950-х рр., де йдеться про пам'ятники, які не відповідають канонічному образу вождів або розвалюються внаслідок неякісних робіт чи недовговічних матеріалів. Їх жертвами іноді ставали навіть великі «кафедральні» пам'ятники. Зокрема, 1 травня 1949 р. в Мукачеві на центральній площі біля ратуші за участі значної кількості народу було урочисто відкрито кількаметровий пам'ятник Сталіну. Трохи більш як за місяць – 6 червня була скликана комісія [ДАЗО, ф. 1512, оп. 1, арк. 7], яка зафіксувала на ньому тріщини й постановила провести реставраційні роботи. Судячи з усього вони не допомогли, оскільки бетонна споруда розвалювалася на очах і вже 20 серпня пам'ятник демонтували [ДАЗО, ф. 1512, оп. 1, арк. 24] і згодом замінили на новий (рис. 8). Парадоксальність ситуації в тому, що цей брак допустив виконавець – Республіканський спеціалізований трест з будівництва монументів та реставрації пам'ятників архітектури «Будмонумент», котрий у 1946 р., створили саме для припинення випуску неякісної монументальної продукції.

Дійшло до того, що виконком Закарпатського обкому у лютому 1953 р. заборонив виготовлення пам'ятників з бетону й гіпсу [ДАЗО, ф. 1512, оп.1, арк. 1-2.]. У тому ж рішенні критикували очільника обласного відділу мистецтва П. Лінтура за незадовільне керівництво й контроль у справі встановлення монументів. Його та П. Свида, який завідував обласною Спілкою художників, зобов'язали ретельніше слідкувати за ідейно-виховною роботою в середовищі художників, регулярно проводити колективні обговорення ескізів та всіх творчих робіт пов'язаних із пам'ятниками і т.д.

Відмічу, що згадане явище не було унікальне чи притаманне тільки Закарпаттю. У середині 1960-х рр. спеціальна комісія проаналізувала стан монументальної лєнініани в УРСР і прийшла до висновку, що «... *близько 1400 пам'ятників В.І. Леніну являють собою зразки надзвичайно низької якості і потребують термінової заміни*» [Тронько, Войналович, 1992, с. 85]. Ситуація із неякісними скульптурами була катастрофічна не лише в Українській РСР, а тому в 1956 р. заборону на спорудження пам'ятників із недовговічних матеріалів запровадили на всій території СРСР [Крук, 2015, с. 149].

Того ж року відбувся XX з'їзд ЦК КПРС, де М. Хрущов зробив доповідь про культ особи Сталіна. Оскільки ці відомості поширили не одразу, то пам'ятники померлому генералісимуму продовжували встановлювати ще кілька років поспіль, наприклад, у Закарпатті вони з'явилися в

Тячеві (1956 р.) та Сваляві (1957 р.) [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 3490, арк. 29].

Тільки у 1959 р. на XXI з'їзді компартії було постановлено винести тіло Сталіна із Мавзолею (зроблено в 1961 р.) й перейменувати вулиці та площі його імені. Незабаром розпочався процес демонтування пам'ятників, що затягнувся на кілька років, бо навіть у жовтні 1960 р. у містах Закарпатської області знаходилося 9 монументів Сталіну. На жаль, поки що не вдалося знайти жодного офіційного документу, який би розкривав історію та процедуру їх знесення на місцях у Закарпатті. Тільки подекуди мені траплялися свідки-очевидці, які поділилися напрочуд однотипною інформацією: демонтаж відбувався вночі, а пам'ятник Сталіну кудись вивозили та знищували чи закопували.

У ході демонтування нерідко доходило до кумедних ситуацій. Зокрема в Мукачеві пам'ятник Леніну вирішили звести на постаменті, який раніше займав Сталін (рис. 8 і 9). Оскільки така комбінація викликала небажані спогади та асоціації у мешканців райцентру, а також не відповідала візуально-естетичним критеріям, то з часом постамент і пам'ятник замінили. Інший випадок пов'язаний із селищем Ясіня, де серед мешканців поширена легенда, що в 1959 р. з метою економії коштів зняли тільки верхню частину пам'ятника Сталіну, на місце якої поклали верхню ж частину Леніна. Таким чином, кілька років монумент складався з двох різних половин: ноги належали одному вождю, а торс, руки й голова іншому. Чи це дійсно так наразі виявити не вдалося, оскільки повноцінний пам'ятник Леніну на тому місці встановили у 1965 р., а фотографій попередньої скульптури поки не знайдено.

Паралельно процесу десталінізації символічного простору відбувалася нова хвиля будівництва монументів Леніну. Заповнення вакууму на «місцях пам'яті», який утворився на опустілих після демонтажу пам'ятників генералісимуму площах міст, з погляду влади виглядало логічним кроком. Крім того, це знаменувало повернення до ленінського курсу з істинного русла якого партійна доктрина схилена під час правління Сталіна [Тумаркин, 1999, с. 229]. Загалом, упродовж 1950-х рр. на Закарпатті з'явилося не менш як 12 пам'ятників Леніну. Це були погруддя та кілька повно-фігурних скульптур, більшу частину яких встановили після смерті Сталіна, переважно у сільській місцевості. Найбільші закарпатські міста Ужгород, Мукачево, Берегово, Виноградів та Хуст могли похвалитися тоді хіба що бюстами Леніна, які знаходилися на другорядних за значенням вулицях чи площах.

Наступне суттєве зростання чисельності кам'яних Ленінів відбулося у зв'язку з наближенням 90-ліття від дня його народження. Судячи із використаних матеріалів, на Закарпатті якимось «забулося» про заборону будівництва пам'ятників з дешевих компонентів. Серед основних причин те, що фінансовий тягар на їх будівництво лягав на місцеві бюджети. Як результат, у 1960 році з'явилося кілька майже однакових бетонних скульптур у повен зріст у селах і селищах: Солотвино, Буштино, Петрово та

Великий Бичків. Цікаво, що на честь славного ювілею вождя хтось із представників рахівського райкому компартії проявив ініціативу відкрити пам'ятник Леніну на Говерлі [ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 3490, арк. 21]. З архівних документів стає зрозуміло, що планували встановити щонайменше його бюст, однак врешті обмежилися барельєфом на бетонній брилі (рис. 10).

Внаслідок згаданого вище мораторію, рішення про спорудження монументів державного значення приймалися на вищому рівні. Однак у цьому процесі не останню роль відігравали сигнали «знизу», як от листи стурбованих громадян з приводу відсутності достойного меморіального увічнення пам'яті революційних постатей чи діячів історії й культури. Хоча більшість жителів міст (особливо корінні) відносилися індивідуально до процедур офіційної комеморації, однак знаходилися активісти, які писали листи в обком чи в газети нагадуючи про відсутність пам'ятників, котрі «... *придадут сегоднешнему Ужгороду еще больше красоты, нарядности и, а это немаловажно, могутственности советского государственного стиля*» [ДАЗО, ф. 1, оп. 5, спр. 148, арк. 14–15].

У цитованому щойно документі житель міста висловлював занепокоєння з приводу відсутності пам'ятника на честь возз'єднання українських земель, монументу Богдану Хмельницькому та ін. Не вистачало Ужгороду також пристойного «кафедрального» пам'ятника Леніну, хоча цей обласний центр поблизу кордону приваблював багатьох туристів. Достойним приводом для появи величної скульптури вождю стало 20-річчя возз'єднання Закарпатської України із Українською РСР. Саме на честь цієї події 26 червня 1965 року біля будови обкому компартії урочисто відкрили бронзового Леніна, який стояв на 4-метровому гранітному постаменті [Памятники, 1972, с. 25]. Авторами були скульптори М. Вронський та О. Олійник і архітектор В. Сікорський. Пам'ятник мав статус державного (тобто всесоюзного) значення. Він гідно представляв Ужгород, однак з якихось причин його було піддано реконструкції менш як за десятиліття після встановлення – у 1974 р. (рис. 12–13).

Слід відмітити, що у період інтенсивного будівництва пам'ятників Леніна 1960-х рр. комуністична партія активізувала зусилля по атеїстичному вихованню молоді й запровадженню нової радянської обрядовості. Профільні спеціалісти-етнографи та відповідні установи розробляли рекомендації по її вдосконаленню та запровадженню і, як регулярно звітували представники місцевих осередків компартії, в країні відбувалася її успішна імплементація. У цьому контексті образ Леніна почав виконувати нову функцію. Його пам'ятники стали місцем, куди йшли фотографуватися молоді одружені пари після розпису в ЗАГСах, а в обрядових залах цих установ портрет або барельєф вождя став таким же обов'язковим елементом як герби УРСР або СРСР чи державні прапори [Рекомендации, 1981, с. 144].

Починаючи із 1966 р. керівництво радянських республік отримали право видачі рішень на

будівництво пам'ятників при централізованому контролі виробництва монументів Леніну [Крук, 2015, с. 149]. Це було пов'язано насамперед із появою та формуванням культу «Великої Вітчизняної війни», що потребувало будівництва меморіалів на честь партизан, червоноармійців-визволителів та воїнів-добровольців у тисячах населених пунктів Союзу. Таким чином, мораторій на зведення пам'ятників довелося відмінити, оскільки інакше здійснити план масового монументального увічнення подій та героїв «Великої Вітчизняної війни» не вдалося б.

Упродовж 1960-х рр. на території області було споруджено найбільшу кількість пам'ятників Леніну – як мінімум 28 штук. Особливо багато їх з'явилося вже в брежнєвський період. У 1967 році на честь 50-річчя «Великої Жовтневої революції» їх відкрили щонайменше в 15 населених пунктах краю. Серед них дві групові скульптури «Ленін і діти» (рис. 20–21), а також два монумента вождя у повен зріст у селах Білки та Ільниця Іршавського р-ну. Інші 11 являли собою схожі бюсти, які виготовила львівська скульптурна фабрика. Таке рішення було вочевидь наслідком економії обласних та районних бюджетних коштів. Ситуація із «бюстами-близнюками» змінилася тільки в 1970-х рр., коли на зміну типовості прийшла гігантоманія та урочиста пафосність «кафедральних» пам'ятників, яка частково зачепила Закарпаття¹.

У цей час прийшла черга на встановлення величезних пам'ятників вождю в інших, після Ужгорода, важливих містах регіону. На щастя відповідні органи сліdkували за тим, щоб розміри та пропорції скульптур гармоніювали з не надто широкими площами та невисокими будинками, які характерні для місцевої архітектури [Wanner, 1998, р. 188]. Вважається, що пам'ятники цього періоду (від середини 1960-х і далі) відрізняються зовнішньою формою від попередніх: вони стають більш статичними та менш революційними, коли кам'яний вождь вже не закликає до подвигів та звершень, а демонструє «... вже збудоване «суспільство реального соціалізму» [Гриценко, 2014, с. 107]. Подібну тенденцію доволі важко застерегти на основі споглядання бюстів, тому в якості об'єкта візуального аналізу монументів цього періоду можна обрати ужгородського Леніна (рис. 12–13). На мою думку, творці цієї скульптури тяжіли до канонічної традиції 1930-50-х рр., оскільки композиція скульптури виглядає динамічною, а бронзового вождя зображено у позі оратора, котрий звертається до слухачів. Так само революційно та рішуче виглядають пізніше встановлені пам'ятники, зокрема, у містах Берегові та Виноградіві (рис. 14; 17).

У брежнєвський період, по всій країні з середини 1960-х рр. будують тисячі монументів та меморіальних знаків на честь героїв «Великої Вітчизняної війни». На Закарпатті цей процес теж набирив обергів, наслідком чого стало спорудження

пам'ятників воїнам-добровольцям у сотнях населених пунктів краю. Водночас виконувались програми по встановленню монументів державного чи республіканського значення. Їх здійснювали зусиллями установ обласного та республіканського рівня. Це призводило до плутанини в обов'язках та фінансуванні й загалом негативно відображалося на їх вчасному виконанні [ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 285, арк. 63–65].

Зокрема, багато об'єктів монументального будівництва, що мали з'явитися впродовж 1971-1975 рр., завершували з порушенням строків [ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 285, арк. 77–78]. Із значним спізненням (більш як на рік) здійснили будівництво пам'ятника Леніну в м. Чоп, тоді як про деякі важливі меморіали взагалі «забули». Насамперед мова йде про «Обеліск на честь возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» та «монумент Вічної Слави», що мали стояти в Ужгороді на площах Возз'єднання й Богдана Хмельницького. Хоча проекти цих меморіалів були затверджені на рівні Кабінету міністрів УРСР [ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 285, арк. 74], однак крайни їх появи не дочекалися.

Місцеві органи влади, усвідомлюючи неможливість виконувати 5-річні плани монументально будівництва, робили спроби їх реалістичного коригування [ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 287, арк. 17–18]. Можливо саме тому, попри фінансові та організаційні труднощі, упродовж 1970-х рр. в найбільших райцентрах вдалося збудувати пам'ятники Леніну з мармуру та бронзи, котрі підкреслювали статусність міст та символічно засвідчували перемогу соціалістичного ладу в країні [Памятники, 1987, с. 182–191]. Ці скульптури з'явилися в Хусті (1970 р.), Берегові (1972 р.), Чопі (1977 р.) і Мукачеві (1978 р.).

Історії пов'язані із появою перерахованих «кафедральних» пам'ятників заслуговують на окрему публікацію, а тому згадаю тільки один цікавий приклад пов'язаний із м. Берегово (рис. 14), де Леніна поклали у центрі цього населеного пункту біля колишньої синагоги. Ясна річ, що в очах представників влади вона не могла сусідити з монументом вождя. Крім того, синагога нагадувала про єврейське минуле міста. Щоб вирішити проблему «візуального сусідства» центральний фасад синагоги замостили 15-ма бетонними брилами на честь 15 радянських республік, а крім того прикрасили металевою композицією, що зображувала музу (рис. 15–16). Цим самим центральна площа міста втратила цікавий зразок архітектури нео-мавританського стилю, однак здобула новенький пам'ятник Леніну попереду районного будинку культури, котрим кілька років раніше стала колишня синагога.

Трохи згодом, уже в новому десятилітті, на території краю встановили ще один важливий монумент вождю – у районному центрі Виноградів (рис. 17). Цей Ленін з'явився у 1983 р. напередодні чергового мораторію, що тривав з 1983-го по 1985 р. [Крук, 2015, с. 149]. Як і попередники 1970-х років він теж належав до коштовних і, вочевидь, став останньою ленінською скульптурою республіканського значення в області. З появою

¹ Достатньо пригадати хоча б величезний монумент «Україна – визволителям» на словацько-українському кордоні, котрий встановили у 1970 році.

вицезгаданих «кафедральних» пам'ятників завершилася тотальна ленінська монументалізація регіону, хоча в інших кутках України, як уже згадувалося на початку статті, скульптур вождя було на порядок більше.

Вважається, що саме в період 70-х – початку 80-х рр. свого остаточного оформлення набула радянська святкова обрядовість. У цій сфері пам'ятники Леніну виконували важливу роль, оскільки будь-які державні свята чи офіційні зустрічі не обходилися без покладання квітів вождю та вияву індивідуальних і колективних почуттів радянських громадян [ДАЗО, ф. 1, оп. 22, спр. 132, арк. 2–4]. У цьому сенсі Ленін не мав офіційних конкурентів, навіть якщо порівнювати його з культом «Великої Вітчизняної війни». Останній, хоч і став важливою складовою виховання ідентичності радянської людини, однак насамперед відповідав тільки за увічнення «військової слави та героїзму». У той же час Ленін «ідеологічно» уособлював весь комплекс суспільних відносин у Радянському Союзі і рефлектував як мирно-трудова, так і військово-революційний героїзм. Саме він символізував собою ідею комунізму і без покладання квітів до підніжжя його пам'ятників не обходилися навіть підчас військово-патріотичних святкувань [ДАЗО, ф. 1, оп. 22, спр. 132, арк. 23–26; ДАЗО, ф. 1, оп. 22, спр. 206, арк. 6–8].

Біля увічненого в камені вождя розпочинали всі важливі державні паради й свята, відбували посвяти в піонери, реєстрували одруження й народження, проводили екскурсії «ленінськими місцями». За задумом ідеологів, Ленін мав супроводжувати радянську людину упродовж усього життя [Гайдай, 2016, с. 47] : в дитячому садочку, в школі, місцях дозвілля, під час роботи. Задля цього, окрім звичного зображення «дідуся Леніна», придумали інші канонічні форми, що були добре відомі населенню будь якої республіки Радянського Союзу : Володимир Ульянов-школяр або Володимир Ульянов-студент. Останні були відомі і на Закарпатті. Наприклад, в центральному корпусі Ужгородського університету стояв Ленін юнацького віку, а в місцях, де знаходилися діти, зустрічалися фігури малого Володі Ульянова (рис. 18). Таким чином радянська пропаганда намагалася виховувати різних за віком споживачів його культу.

Загалом вважаю, що у 1980-х роках монументалізація революційного вождя досягла свого піку. Однак у силу своєї масової присутності на площах і вулицях, територіях шкіл і заводів (рис. 19) образ Леніна став занадто буденним й поступово втрачав своє сакральне значення в житті пересічних громадян радянського суспільства. Перші симптоми цього явища були зафіксовані ще під час підготовки до 100-ліття від дня народження вождя, коли «... *привешиєся тирады о бессмертїи вождя превратили событие, долженствующее пробудить энтузиазм, в повод для осмеяния*» [Тумаркин, 1999, с. 235]. З часом подібне відношення до зображення Леніна стало звичним, а тому не дивно, що на початку 1990-х років його пам'ятники на Закарпатті майже непомітно щезли внаслідок першої хвилі

«ленінопаду», не викликавши значних суспільних потрясінь.

Висновки. На кінець 1980-х рр. в Закарпатті було 48 монументів Леніну, які відносилися до категорії пам'ятників історії та культури. Ці кілька десятків бетонних та бронзових «кафедральних» Леніних доповнювалися великою кількістю типових бюстів, розкиданих серед населених пунктів, заводів, шкіл і т.д. І хоча в регіоні стояли сотні цих скульптур, однак якогось особливого плану по насиченню ними символічного простору області не простежувалося. Саме тому в деяких райцентрах було багато пам'ятників вождю, тоді як інші не могли цим «похвалитися». Наприклад, у м. Виноградів їх було аж 5, тоді як Іршава, Воловець та Великий Березний мали по одному доволі скромному. Найбільше офіційно облікованих пам'ятників зафіксовано на Тячівщині й Виноградівщині – 10 і 13 (разом 23, тобто майже половину з 48). Решта 25 монументів розміщувалися на території інших 11 районів Закарпаття. Переважно це були індивідуальні скульптурні зображення вождя, хоча зустрічалися й групові композиції : «Ленін і діти» у селах Приборжавське та Нове Село (рис. 20–21) і «Ленін і Горький» у м. Свалява (рис. 22).

Шляхом візуального порівняння виходить, що з-поміж всієї маси закарпатських скульптур Леніна важко знайти оригінальні. Це не дивує, адже вони представляли копії відомих радянських скульптурних першо-образів вождя, що зображували його переважно мудрим лідером, котрий закликав прогресивне людство до революційної боротьби й показав шлях до світлого майбутнього. Певне виключення стосується монументів, котрі були встановлені у найбільших містах краю в брежнєвську епоху. Однак і ті являлися репліками затверджених владою образів революційного лідера і відрізнялися насамперед якістю робіт, значними розмірами та дорожчими матеріалами, що йшли на виготовлення скульптур та постаменту.

Монументальна «ленініана» в своєму становленні на Закарпатті пройшла кілька періодів, які співпадали з аналогічними процесами в Українській РСР і всій країні Рад. Скульптури Леніна масово встановлювали на Закарпатті одразу його після приєднання до УРСР. До середини 1950-х років вони перебували в «тіні» Сталіна, чії бетонні й гіпсові зображення знаходилися у більш престижних місцях та населених пунктах. Бюсти Леніна також виконували свою пропагандистську-ідеологічну роль, але переважно на території відносно невеликих сіл, заводів, шкіл тощо.

Згодом, уже в ході подолання сталінського культу, «символічно-ландшафтний» авторитет Леніна зріс на недосяжну раніше висоту, з якою пізніше міг конкурувати хіба брежнєвський культ «Великої Вітчизняної війни». З кінця 1950-х років у населених пунктах області почали з'являтися локальні «кафедральні» пам'ятники Леніну, які відігравали важливу роль в десталінізації символічного простору. Ще пізніше, уже в кінці 1960-х та 70-х роках скульптурні та портретні зображення Леніна стали необхідним елементом

радянської обрядовості, а його постать ідеологічно оформляла всю сферу суспільних відносин громадян країни.

Поступово, у результаті «перенасиченості» ленінськими образами символічного простору країни і Закарпаття зокрема, він став настільки звичним його елементом, що втратив своє сакральне значення. Згодом, вже наприкінці 1980-х і початку 1990-х років скульптурні зображення Леніна доволі швидко сезели, не викликавши якогось суттєвого суспільного резонансу та протистояння серед населення краю. На місці ж «кафедральних» вождів упродовж наступних десятиліть з'явилися пам'ятники іншим героям та особистостям.

Загадом, слід констатувати, що наразі слідів монументальної ленінської пропаганди на Закарпатті фактично не залишилось. Однак дослідження місцевої «ленініани» виглядає перспективним напрямком, особливо в контексті студій обрядово-ритуальної сфери «з Леніним» і «біля Леніна» в житті закарпатців упродовж 1944 – 1991 рр. Крім того, цікаво простежити процес заповнення спустілих після ленінопаду «місць пам'яті» «новими» та «старими» героями незалежної України, а також вплив, який залишила монументальна/портретна та інша ленініана в думках і пам'яті місцевого населення.

Список використаних джерел

- Wanner, Catherine, 1998. *Burden of Dreams. History and Identity in Post-Soviet Ukraine*, Pennsylvania, 255 p.
- Архитектурное оформление Ужгорода, 1986. Ужгород: изд-во Карпаты, 151 с.
- В Чоле памятник Ленину продали на аукционе за 254 тыс. Гривен. [Online] Доступно: https://lb.ua/society/2017/03/28/362429_chole_pamyatnik_leninu_prodati.html (дата звернення: 30.03. 2020).
- Габович, Михаил, 2014. Советские военные памятники: биографические заметки, *Что делать? № 37: Face to Face with the Monument*. [Online] Доступно: <http://gabowitsch.net/wp-content/uploads/2014/05/Chto-delat-pamiatniki-FINAL-ru.pdf> (дата звернення: 30.03. 2020).
- Гайдай, Олександра, 2016. *Кам'яний гість. Ленін в центральній Україні*, Київ: Лаурис, 268 с.
- Гриценко, Олександр, 2014. *Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України*, Київ: К.І.С., 352 с.
- Державний закарпатський обласний архів, ф. 534, оп. 8, спр. 2, арк. 32. Всем окружным цензорам.
- ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 285, арк. 74. Довідка про проект пам'ятного знаку на честь возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.
- ДАЗО, ф. 1512, оп. 1, арк. 7. Документ 6.06. 1949.
- ДАЗО, ф. 1512, оп. 1, арк. 24. Документ 20.08. 1949.
- ДАЗО, ф. 1. оп. 1, спр. 3490, арк. 29. Информации, справки, списки горкомов, райкомов партии о памятниках и монументах, установленных в населенных пунктах.
- ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 3490, арк. 21. Інформація Рахівського райкому 16 жовтня 1959 р.
- ДАЗО, ф. 1, оп. 22, спр. 132, арк. 23–26. Інформація про хід виконання заходів по підготовці до святкування в області 40-річчя визволення Радянської України та Закарпаття від німецько-фашистських загарбників».
- ДАЗО, ф. 3933, оп. 1. Коллекция фотодокументов партийного архива Закарпатского обкома компартии Украины.
- ДАЗО, ф. 1. оп. 5, спр. 148, арк. 14–15. Непростительная забывчивость.
- ДАЗО, ф. 1, оп. 22, спр. 132, арк. 2–4. План заходів на виконання постанови ЦК КПРС «Про 80-річчя революції 1905 – 1907 років у Росії».
- ДАЗО, ф. 1, оп. 22, апр. 206, арк. 6–8. Предложения о проведении праздничных мероприятий в г. Ужгороде, посвященных 40-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне.
- ДАЗО, ф. 534, оп. 8, спр. 2, арк. 10. Прокурору города Мукачево.
- ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 285, арк. 77–78. Про причини затримки проектування і спорудження в області пам'ятників і монументів.
- ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 285, арк. 63–65. Про стан проектування та спорудження в області пам'ятників і монументів.
- ДАЗО, ф. 1, оп. 7, спр. 287, арк. 17–18. Про хід виконання постанови Бюро обкому Компартії України та облвиконкому від 26 березня 1974 року «Про відзначення 30-річчя визволення та 30-річчя возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною».
- ДАЗО, ф. 1512, оп.1, арк. 1–2. Решение № 217 исполкома Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся «Об улучшении дела памятников и монументов в Закарпатской области».
- ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 2812, арк. 1–6. Сведения о монументах т. т. В. И. Ленину и И. В. Сталину, а также монументов в честь Великой Отечественной войны 1941 – 45 г.г. сооруженных в послевоенный период в рабочих поселках Раховского Округа.
- ДАЗО, ф. Р-1512, оп 1. спр. 137, арк. 127. Список архитектурных памятников подлежащих ремонту в 1961 – 1978 годах.
- ДАЗО, ф. Р-2474, оп. 1, спр. 156, арк. 25. Список построенных памятников, монументов, обелисков, памятных знаков, мемориальных досок по районам области за 1945 – 1974 годы.
- Декрет чис. 4. «Про усунення малярських і німецьких написів зі всіх публічних місць» 29 листопада 1944 р., 1944, *Вісник НРЗУ*, Число 1, с. 4.
- Еннкер, Бенно, 2011. *Формирование культа Ленина в Советском Союзе*, Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 438 с.
- Какие бывают памятники Ленину [Online] Доступно: www.lenin.tilda.ws (дата звернення 29.03. 2020).
- Крук, Сергей, 2015. Культурная политика прибалтийских советских республик на примере строительства памятников Ленину, *Прибалтийские исследования в России*, Москва: Издательский центр фонда «Историческая память», с. 147–168.
- Міщанин, В.В., 2018. *Радянська Закарпаття 1944 – 1950 рр.*, Ужгород: РІК-У, 644 с.
- Памятник В. И. Ленину в г. Берегово, Центральный державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2–124578.

- Памятник В. И. Ленину в г. Ужгороде, Центральный державный кинофотофоноархив Украины імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0–144697.
- Пам'ятники Закарпаття. Довідник-путівник, 1972. Ужгород: Вид-во «Карпати», 112 с.
- Памятники истории и культуры Украинской ССР, 1987, Киев: Наукова думка, 736 с.
- Памятники Ленину. Все, что вы не знали о ленинских монументах. [Online] Доступно: www.lenin.tilda.ws (дата звернення 29.03. 2020).
- Памятники Ленину. Фотокаталог памятников Ильичу. [Online] Доступно: www.leninstatues.ru (дата звернення 29.03. 2020).
- Плампер, Ян, 2010. *Алхимия власти. Культ Сталина в изобразительном искусстве*, Москва: Новое литературное обозрение, 496 с.
- Рекомендации к обрядам «Бракосочетание» и «Рождение», 1981, *Традиционные и новые обряды в быту народов СССР*, Москва: Изд-во «Наука», с. 142–162.
- Тронько, П.Т., Войналович, В.А., 1992. *Увічнена історія України*, Київ: Наукова думка, 275 с.
- Тумаркин, Нина, 1999. *Ленин жив! Культ Ленина в Советской России*, Санкт-Петербург: Гуманитарное агентство «Академический проект», 285 с.
- Ужгородський державний університет. Довідник, 1970, Ужгород: Вид-во «Карпати», 80 с.
- Ханютин, А., 2010. Зеркала русской эволюции. [Online] Доступно: www.vokrugsveta.ru/vs/article/6871/ (дата звернення 29.03. 2020).

References

- Arhitekturnoe oformlenie Uzhgoroda* [The architectural design of Uzhgorod], 1986. Uzhgorod: izd-vo Karpaty, 151 s. (in Russian).
- Gabovich, Michail, 2014. Sovetskie voennye pamjatniki: biograficheskie zametki, [Soviet military monuments: biographical notes] *Chto delat? № 37: Face to Face with the Monument*. [Online] Dostupno: <http://gabovitsch.net/wp-content/uploads/2014/05/Chto-delat-pamiatniki-FINAL-ru.pdf> (data zvernennja: 30.03. 2020). (in Russian).
- Ghajdaj, Oleksandra, 2016. *Kam'janyj ghistj. Lenin v centralnij Ukraini* [Stone guest. Lenin in central Ukraine], Kyjiv: Laurus, 268 s. (in Ukrainian).
- Ghrycenko, Oleksandr, 2014. *Pam'jatj miscevocho vyrobnyctva. Transformacija symbolichnocho prostoru ta istorichnocho pam'jati v malykh mistakh Ukrainy* [Local production of memory. Transformation of symbolic space and historical memory in small cities of Ukraine], Kyjiv: K.I.S., 352 s. (in Ukrainian).
- Hanjutin, A., 2010. Zerkala russkoj jevoljucii [Mirrors of Russian Evolution]. [Online] Dostupno: www.vokrugsveta.ru/vs/article/6871/ (data zvernennja 29.03. 2020). (in Russian).
- Dekret chys. 4. «Pro usunennja madjarskykh i nimeckjykh napysiv zi vsikh publichnykh miscj» 29 lystopada 1944 r. [«On the removal of Hungarian and German inscriptions from all public places» 29.11.1944], 1944, Visnyk NRZU. Chyslo 1. S. 4. (in Ukrainian).
- Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskoji oblasti [State Archives of Transcarpathian Region] DAZO [SATR], f. 1, op. 7, spr. 285, ark. 74. Dovidka pro proekt pam'jatnocho znaku na chestj vozz'jednannja Zakarpattja z Radjanskoju Ukrainoj [Certificate on the project of a memorial in honor of the reunification of Transcarpathia with Soviet Ukraine]. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. 1512, op. 1, ark. 7. Dokument 6.06.1949 [Document 6.06.1949]. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. 1512, op. 1, ark. 24. Dokument 20.08.1949 [Document 20.08.1949.] (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. 1, op. 1, spr. 3490, ark. 21. Informacija Rakhivskogo rajkomu 16 zhovtnja 1959 [Information of the Rakhiv District Executive Committee October 16, 1959]. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. 1, op. 22, spr. 132, ark. 23–26. Informacija pro khid vykonannja zakhodiv po pidgotovci do svjatkuvannja v oblasti 40-richchja vyzvolennja Radjanskoji Ukrainy ta Zakarpattja vid nimeckjo-fashystsckykh zagharbnykiv» Information on the course of the preparations for the celebration of the 40th anniversary of the liberation of Soviet Ukraine and Transcarpathia from Nazi invaders. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. 1, op. 1, spr. 3490, ark. 29. Informacii, spravki, spiski gorkomov, rajkomov partii o pamjatnikah i monumentah, ustanovlennyh v naseleennyh punktah [Information, references, lists of city committees, party district committees about monuments and monuments erected in settlements]. (in Russian).
- DAZO [SATR], f. 3933, op. 1. Kollekcija fotodokumentov partijnocho arhiva Zakarpatskocho obkoma kompartii Ukrainy [Collection of photo documents of the party archive of the Transcarpathian Regional Committee of the Communist Party of Ukraine]. (in Russian).
- DAZO [SATR], f. 1, op. 5, spr. 148, ark. 14–15. Neprostitel'naja zabyvchivost' [Unforgivable Forgetfulness]. (in Russian).
- DAZO [SATR], f. 1, op. 22, spr. 132, ark. 2–4. Plan zakhodiv na vykonannja postanovy CK KPRS «Pro 80-richchja revoljuciji 1905 – 1907 rokiv u Rosiji» [Plan of measures for the implementation of the resolution of the CPSU Central Committee «On the 80th anniversary of the revolution of 1905 – 1907 in Russia»]. (In Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. 1, op. 22, apr. 206, ark. 6–8. Predlozhenija o provedenii prazdnichnyh meroprijatij v g. Uzhgorode, posvjashhennyh 40-letiju Pobedy sovetskogo naroda v Velikoj Otechestvennoj vojne [Proposals for festive events in Uzhgorod dedicated to the 40th anniversary of the Victory of the Soviet people in the Great Patriotic War]. (in Russian).
- DAZO [SATR], f. 1, op. 7, spr. 287, ark. 17–18. Pro khid vykonannja postanovy Bjuro obkomu Kompartiji Ukrainy ta oblyvkonkomu vid 26 bereznja 1974 roku «Pro vidznachennja 30-richchja vyzvolennja ta 30-richchja vozz'jednannja Zakarpattja z Radjanskoju Ukrainoj» [On the progress of implementation of the resolution of the Bureau of the Communist Party of Ukraine and the Regional Executive Committee of March 26, 1974 «On celebrating the 30th anniversary of liberation and the 30th anniversary of the reunification of Transcarpathia with Soviet Ukraine»]. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. 534, op. 8, spr. 2, ark. 10. Prokuroru goroda Mukachevo [To the prosecutor of the city of Mukachevo]. (in Russian).
- DAZO [SATR], f. 1, op. 7, spr. 285, ark. 77–78. Pro prychny zatrymky proektuvannja i sporudzhennja v oblasti pam'jatnykiv i monumentiv [The reasons for the delay in design and construction in the area of monuments and monuments]. (in Ukrainian).
- DAZO [SATR], f. 1, op. 7, spr. 285, ark. 63–65. Pro stan proektuvannja ta sporudzhennja v oblasti pam'jatnykiv i monumentiv [About the state of design and construction in the area of monuments and monuments]. (in Ukrainian).

DAZO [SATR], f. 1512, op. 1, ark. 1–2. Reshenie № 217 ispolkoma Zakarpatskogo oblastnogo Soveta deputatov trudjashhiih «Ob uluchshenii dela pamjatnikov i monumentov v Zakarpatskoj oblasti» [Decision No. 217 of the Executive Committee of the Transcarpathian Regional Council of Workers' Deputies «On improving the work of monuments and monuments in the Transcarpathian region»]. (in Russian).

DAZO [SATR], f. R-1512, op. 1, spr. 137, ark. 127. Spisok arhitekturnyh pamjatnikov podlezhashhiih remontu v 1961 – 1978 godah [List of architectural monuments to be repaired in 1961 – 1978]. (in Russian).

DAZO [SATR], f. R-2474, op. 1, spr. 156, ark. 25. Spisok postroennyh pamjatnikov, monumentov, obeliskov, pamjatnyh znakov, memorial'nyh dosok po rajonom oblasti za 1945 – 1974 gody [List of constructed monuments, monuments, obelisks, commemorative signs, plaques in the districts of the region for 1945 – 1974]. (in Russian).

DAZO [SATR] f. 1, op. 1, spr. 2812, ark. 1–6. Svedenija o monumentah t. t. V. I. Leninu i I. V. Stalinu, a takzhe monumentov v chest' Velikoj Otechestvennoj vojny 1941 – 45 g.g. sooruzhennyh v poslevoennyj period v robochih poselkah Rahovskogo Okruga [Information about the monuments to Comrade V. I. Lenin and I. V. Stalin, as well as monuments in honor of the Great Patriotic War of 1941 – 45. constructed in the post-war period in the working villages of the Rakhovsky District]. (in Russian).

DAZO [SATR], f. 534, op. 8, spr. 2, ark. 32. Vsem okruzhnym cenzoram [To all district censors]. (in Russian).

Ennker, Benno., 2011. *Formirovanie kul'ta Lenina v Sovetskom Sojuze* [The formation of the cult of Lenin in the Soviet Union], Moskva : Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN), 438 s. (in Russian).

Kakie byvajut pamjatniki Leninu [What are the monuments to Lenin][Online] Dostupno: www.lenin.tilda.ws (data zvernennja 29.03. 2020). (in Russian).

Kruk, Serge., 2015. Kul'turnaja politika pribaltijskih sovetskih respublik na primere stroitel'stva pamjatnikov Leninu [The cultural policy of the Baltic Soviet republics on the example of the construction of monuments to Lenin], *Pribaltijskie issledovanija v Rossii*, Moskva : Izdatel'skij centr fonda «Istoricheskaja pamjat'», s. 147-168. (in Russian).

Mishhany, V. V., 2018. *Radjanizacija Zakarpattja 1944 – 1950 rr.* [Sovietization of Transcarpathia from 1944 to 1950], Uzhhorod: RIK-U, 644 s. (in Ukrainian).

Pamjatnyk V. Y. Lenynu v gh. Bereghovo [Monument to V.I. Lenin in the city of Bereghovo], Centralnyj derzhavnyj kinofotofonoarkhiv Ukrainy imeni Gh. S. Pshenychnogho. Od. obl. 2–124578. (in Russian).

Pamjatnyk V. Y. Lenynu v gh. Uzhghorode [Monument to V.I. Lenin in Uzhgorod], Centralnyj derzhavnyj kinofotofonoarkhiv Ukrainy imeni Gh. S. Pshenychnogho. Od. obl. 0–144697. (in Russian).

Pamjatnyky istorii i kul'tury Ukrainskoj SSR [Monuments of history and culture of the Ukrainian SSR], 1987, Kiev: Naukova dumka, 736 s. (in Russian).

Pamjatnyky Leninu. Fotokatalog pamjatnikov Il'ichu [Monuments to Lenin. Photo catalog of monuments to Ilyich]. [Online] Dostupno: www.leninstatues.ru (data zvernennja 29.03. 2020). (in Russian).

Pamjatnyky Leninu. Vse, chto vy ne znali o leninskih monumentah [Monuments to Lenin. Everything that you did not know about Lenin's monuments]. [Online] Dostupno: www.lenin.tilda.ws (data zvernennja 29.03. 2020). (in Russian).

Pam'jatnyky Zakarpattja. Dovidnyk-putivnyk [Transcarpathian monuments. Guidebook], 1972, Uzhghorod: Vyd-vo «Karpaty», 112 s. (in Ukrainian).

Plamper, Jan, 2010. *Alhimija vlasti. Kul't Stalina v izobrazitel'nom iskusstve* [Alchemy of power. The cult of Stalin in the visual arts], Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 496 s. (in Russian).

Rekomendacii k obrjadam «Brakosochetanie» i «Rozhdenie» [Recommendations for the rites «Marriage» and «Birth»], 1981, *Tradicionnye i novye obrjady v bytu narodov SSSR*, Moskva : Izd-vo «Nauka», s. 142-162. (in Russian).

Tronjko, P. T., Vojnalovych, V. A., 1992. *Uvichnena istorija Ukrainy* [The immortalized history of Ukraine], Kyjiv: Naukova dumka, 275 s. (in Ukrainian).

Tumarkin, Nina, 1999. *Lenin zhiv! Kul't Lenina v Sovetskoj Rossii* [Lenin is alive! The cult of Lenin in Soviet Russia], Sankt-Peterburg: Gumanitarnoe agentstvo «Akademicheskij proekt», 285 s. (in Russian).

Uzhgorods'kyj derzhavnyj universytet. Dovidnyk [Uzhgorod State University. Guidebook], 1970, Uzhghorod: Vy'd-vo «Karpaty», 80 s. (in Ukrainian).

V Chope pamjatnik Leninu prodali na aukcione za 254 tys. griven [In Chop, a monument to Lenin was sold at auction for 254 thousand hryvnias][Online] Dostupno:https://lb.ua/society/2017/03/28/362429_chope_pamyatnik_leninu_prodali.html (data zvernennja: 30.03. 2020). (in Russian).

Wanner, Catherine., 1998. *Burden of Dreams. History and Identity in Post-Soviet Ukraine*, Pennsylvania, 255 p. (in English).

SUMMARY

«LENINIANA» IN TRANSCARPATHIA: THE STUDY OF SOVIET MONUMENTAL PROPAGANDA (1944 – 1991)

Pavlo Leno

Candidate of History, Docent of the Department of the Archaeology,
Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University»

This article reconstructs the process of the Soviet monumental propaganda in Transcarpathia region during the period of 1944 – 1991. The main objects of analysis are the monuments to V. I. Lenin as the most known and famous Soviet sculpture. The study mostly based on archival documents and visual sources. At the time of collapse of the USSR, there were 48 Lenin's monuments in the region registered by the Ministry of Culture. There also were hundreds (perhaps thousands) of less significant sculptures of the leader. The study is generally dedicated to «cathedral monuments», which were located in the most important settlements. In this concern it also analyzes the widespread phenomenon – a significant number of low-quality sculptures. This phenomenon was the result of the Soviet

government's desire to fill the region's symbolic space with the images of communist leaders in order to erase the signs of previous political regimes. The process of formation of the Soviet monumental propaganda in Transcarpathia went through several stages: from the stay of Lenin's busts in the «shadow of the cathedral monuments» of Stalin to the total domination in the symbolic space of the region. During the period from the mid-1950s till early 1960s, the monuments to Lenin served as a symbol of the Communist Party's return to the right path of political doctrine. In the following decades, the image of Lenin became an integral element of the new Soviet ritual sphere. Following the plan of ideologists, Lenin and his image might to escort the Soviet citizens throughout their lives: from registration at birth to death: in kindergarten, while studying at school, at work. As a result of total monumentalization in the late 1970s, the image of a leader became very familiar and almost «invisible» due to his ubiquitous presence.

Keywords: *monumental propaganda, ideological education, Soviet ritualism, Lenin, Stalin, cult, leader, monuments, Ukrainian SSR.*

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис 1. У 2001 році в с. Ільниця (Іршавський р-н.). Архів М. Зана.

Рис. 2. Ленін в м. Чоп (Ужгородський р-н.). Доступно: https://lb.ua/society/2017/03/28/362429_chore_ramyatni_k_leninu_prokali.html (дата звернення: 30.03. 2020)

Рис 3. Приватна садиба в м. Рахів. Фотографія автора

Рис. 4. Скульптура Леніна з м. Рахів. Встановлена в 1956 р. Архів автора

Рис. 5. Ленін і Сталін у Виноградіві.
ДАЗО. ф. 3933, оп. 1, шифр О-41692, № 250

Рис. 7. Ленін в селищі Ясіня (Рахівський р-н.)
Архів автора

Рис. 6. Пам'ятник турулу в центрі селища Ясіня (Рахівський р-н.). Фото часів Другої світової війни. Архів В. Баккая

Рис. 8. Пам'ятник Сталіну в м. Мукачево. ДАЗО. ф. 3933, оп. 1, шифр, О-58983, № 273

Рис. 9. Скульптура Леніна в Мукачеві, яку спершу встановили на постаменті з-під демонтованого пам'ятника Сталіну. Доступно: www.leninstatues.ru (дата звернення: 30.03.2020)

Рис. 10. Барельєф Леніна на г. Говерла. Архів В. Баккая

Рис. 11. Бюст Леніна на проспекті Визволення в Ужгороді. Ужгородський державний університет. Довідник, 1970. Ужгород: Вид-во «Карпати», с. 1.

Рис. 12. Біля пам'ятника Леніну в Ужгороді у квітні 1966 року. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0-144697

Рис. 13. Ленін в Ужгороді після реставрації. Середина 1980-х рр. Архитектурное оформлення Ужгорода, 1986. Ужгород : изд-во Карпати, с. 8.

Рис 14. Відкриття пам'ятника Леніну в Берегові в 1972 р. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2-124578

Рис. 15. Первісний вигляд синагоги в м. Берегові. Фото невідомого автора з інтернету

Рис. 16. Вигляд синагоги в м. Берегові на поч. XX ст. Фото невідомого автора з

Рис. 17. Ленін у Виноградіві.
Архів автора

Рис. 18. Приватна садиба в м. Рахів.
Фотографія автора

Рис. 19. Барельєф Леніна біля заводу
«Ужгородприлад». Архитектурное
оформление Ужгорода, 1986.
Ужгород: изд-во Карпаты, с. 16.

Рис. 20. Пам'ятник «Ленін і діти» у с. Приборжавське
(Іршавський р-н). Архів автора

Рис. 22. Пам'ятник «В. І. Ленін і М. Горький» у Сваляві.
Архів автора

Рис. 21. Пам'ятник «Ленін і діти» у с.
Нове Село (Виноградівський р-н).
Архів автора

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 930.04(477.87)+728.82:904:677(410)«15»
DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.203276

РІДКІСНА АНГЛІЙСЬКА ТЕКСТИЛЬНА ПЛОМБА XVI СТ. З НЕВИЦЬКОГО

Мордовін Максим Вікторович

доцент кафедри середньовічної археології, Науково-археологічний інститут,
Будапештський університет ім. Лоранда Етвеша
E-mail: mordovin.maxim@btk.elte.hu
Scopus Author ID: 56447085800
<http://orcid.org/0000-0002-0288-794X>

Прохненко Ігор Анатолійович

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: prohnenkoigor@ukr.net
Scopus Author ID: 56922162200
<http://orcid.org/0000-0002-9100-3914>

Сухар Арсен Ігорович

співробітник Науково-дослідного інституту карпатознавства,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: arhlabunu@ukr.net

На схилі замкової гори біля с. Невицьке Закарпатської обл. України місцевими краєзнавцями була виявлена і передана до наукових фондів НДІ карпатознавства УжНУ викинута скарбошукачами свинцева текстильна плomba. На перший погляд непримітна знахідка належить до групи добре визначених, так званих альнажних виробів, тобто випущених королівським офісом Англії. Хоча такі екземпляри почали вводитися до обігу ще в другій половині XIV ст., на території Угорського королівства перші англійські пломби з'явилися лише наприкінці наступного, XV ст. Пошкоджена знахідка з Невицького представляє пізній тип, часів королеви Єлизавети I, який датується другою половиною XVI ст. Хоча це поки єдиний відомий англійський екземпляр з Закарпаття, він чітко вказує на значні статки господарів замку, які могли дозволити собі поряд з масовою продукцією середньої якості придбати і дороге, а водночас рідкісне для Північно-Східної Угорщини сукно. Основна ж картина географії поступлення текстилю в регіон з цією новою знахідкою суттєво не змінилася. На сьогоднішній день на пам'ятках Закарпаття, з врахуванням нової, знайдено двадцять товарних пломб XV – початку XVII ст. Це великі пломби з Вехови (колишній Фрауштадт) та Гданська, екземпляри середніх розмірів з сілезьких Хойнува, Левенберга та чеської Їглави, а також маленькі пломби з так званим смерком, походження яких найімовірніше пов'язане з територією Польщі. Аналіз цих предметів дозволяє говорити про активізацію на вказаних територіях в XVI ст. північного торгівельного шляху. Скоріше за все, в умовах турецької небезпеки, саме цей торговий маршрут між містами Спіша та Марамороша став найбільш безпечним для північних угорських земель передгір'їв Карпат.

Ключові слова: Англія, Угорське королівство, Закарпаття, Невицьке, замок, товарна текстильна плomba, XVI ст.

Постановка проблеми: За останні десятиріччя була суттєво вдосконалена методика польових археологічних досліджень, в результаті чого помітно зросла кількість виявлених дрібних металевих виробів. Як наслідок і на території Закарпаття були відчутно поповнені інвентарні колекції ключових пунктів пізнього середньовіччя та раннього нового часу. В першу чергу це стосується пам'яток замкової та церковної архітектури, які лише нещодавно стали об'єктом цілеспрямованого систематичного вивчення експедиції Ужгородського національного університету. Однією з категорій знахідок, раніше взагалі невідомих на цій території і відповідно

позбавлених будь-якої уваги в історіографії, стали пов'язані з виробництвом і експортом тканин свинцеві товарні пломби.

Процес пломбування товарів почався ще в часи Римської імперії. Потім ця традиція продовжилася і в Візантії. Вже в ті часи користувалися свинцевими печатками, на яких вказувалося місце виготовлення товару, його якість, а іноді і сам виробник. У середньовічній Європі ця традиція скоріше за все була перейнята через італійських купців з Візантії [Endrei, Egan, 1982, p. 49]. Спочатку використовували віск у Фландрії та Англії. Воскові товарні пломби в Англії були в обігу до другої половини XIV ст.

[Egan, 1987, p. 18]. Перші свинцеві текстильні пломби з'явилися в Голландії і Фландрії у кінці XIII ст. [Baart, 1992, s. 128]. На початку XIV ст. в Аррасі та Іпрі щорічно їх вже ставили десятки тисяч [Espinas, Pirenne, 1906, s. 511]. У XIV ст. на півночі Франції, у Фландрії, на заході Германії і навіть в Італії всі суконні центри прийняли спеціальні регуляції з перевірки якості і розмірів продукції, яка там виготовлялася. Кожний рулон сукна оглядали обрані місцевими ремісниками майстри, і якщо воно відповідало прийнятим нормам, ставили свою печатку. На одному рулоні таких могло бути до п'яти-шести: власна ткача, перевірки розмірів, якості тканини, якості фарбування і головна печатка міста [Kaiser, 2002, s. 379-380; Mordovin, 2013, old. 271]. Коли рулон згортався, пломби були з початкового краю, але їх трохи висували з центральної частини рулону, щоб до продажу останніх ліктів сукна знаки якості було видно і можна було довести походження товару. Промисловий розвиток країн Європи у наступні періоди призвів до збільшення кількості випускаючих тканину центрів і відповідно став більш різноманітним набір суконних пломб, типи яких вже рахувалися на тисячі [Kaiser, 1988, s. 734].

Огляд останніх досліджень: На даний час на чотирьох замках (Невицький, Ужгородський, Середнянський та Королівський) [Дзембас, Кобаль, 2005, с. 42; фото 24; Dzembasz, 1999, old. 267–312; Prohnenko, Zsilenko, 2016, old. 333; 49: 1 kép; 2017, old. 59; 2019, old. 155; 15: 5,8 kép; Prokhnenko, Zhylenko, Moizhes, 2016, p. 293; fig. 14: 4] і одній церкві (Паладь-Комарівці) [Mojzsasz, 2017, old. 109] Закарпаття знайдено двадцять товарних текстильних пломб. Дана колекція представлена екземплярами XV – початку XVII ст. Складається вона з великих пломб з Всхови (колишній Фрауштадт) та Гданська, екземплярів середніх розмірів з сілезьких Хойнува, Левенберга та чеської Іглави. Групу цих знахідок доповнюють маленькі пломби з так званим гмерком, походження яких найімовірніше пов'язане з територією Польщі. Аналіз зібраних предметів, у комплексі з матеріалами інших пам'яток верхньотиського регіону дозволяє говорити про активізацію на вказаних територіях у цей час північного (польського) торговельного шляху, який на території всередині Карпатської дуги проходив через місто Бардейов. Скоріше за все, в умовах турецької небезпеки, саме цей торговий маршрут активізувався як найбільш безпечний в умовах передгір'я, а замки часто ставали транзитними пунктами на дорозі між містами Спіша та Марамороша.

Виклад матеріалу. Серед знахідок закарпатських пломб виділяється виявлений нещодавно на схилі гори біля Невицького замку екземпляр, який сам по собі дозволяє значно скоригувати висловлені попередні твердження. У зв'язку з цим стисло розглянемо планування та історію даного укріпленого пункту.

Замок знаходиться біля населених пунктів Кам'яниця та Невицьке Ужгородського р-ну Закарпатської обл., в дванадцяти кілометрах на північ від обласного центру. Сучасний вигляд він

отримав на зламі XV – XVI ст. З північного боку біля підніжжя гори протікає невеликий гірський струмок Вайда, а с західного – р. Уж. Центральний замковий дворик (35 x 12 м) площею біля 400 кв. м оточений двоповерховим палацом з домінуючою чотириповерховою центральною вежею та потужним трикутним в плані укріпленням з найбільш вразливого східного боку. Палац нараховував 31 приміщення загальною площею біля 1000 кв. м. З боку гір замкові будівлі були оточені земляним валом і глибоким видовбаним у скелі ровом, біля яких в систему оборони вписана зовнішня замкова стіна з чотирма вежами. З південного заходу основні будівлі паралельними захисними стінами з'єднані з в'їзною вежею – барбаканом шестикутної форми. Площа всіх замкових приміщень, разом з галереєю, становила біля 1500 кв. м. Зі східного боку функціонувала і третя лінія оборони, до якої входили вали та дерев'яно-глинобитні конструкції. У плані вали замикали простір трапецієподібної форми. Між другою та третьою захисними лініями функціонував невеликий посад (0,7 га) [Дзембас, Кобаль, 2005, с. 30–31].

Історія укріплень починається зі зламу XIII – XIV ст. У 1279 р. угорський король Ласло IV (1274 – 1290 рр.) передав всі володіння комітату Унг трансільванському воєводі Фінті з роду Обо. Після його смерті власником Ужанщини та Невицького замку став Омодей – брат померлого. Коли на Угорський престол у 1290 р. заступив останній представник династії Арпадовичів Андраш III (1290 – 1301 рр.), він підтвердив дарчу свого попередника на Невицький замок Обо Омодео [Дзембас, Кобаль, 2005, с. 24]. Той володів ним до самої смерті в 1311 р., коли загинув від рук кошицьких міщан. Сини Омодея – Янош, Мікловш, Давид і Ласло почали боротьбу з кошичанами, на бік яких став сам король Карл Роберт. У битві під Розгановцями влітку 1312 р. Омодей зазнав поразки, а двоє з них, Давид і Мікловш, загинули. Янош і Ласло продовжили боротьбу. Тільки наприкінці року була укладена мирна угода, за умовами якої рід зберіг за собою Ужанський комітат з Невицьким замком. Після цього Омодей майже п'ять років були вірними королю та приймали участь в його походах проти інших магнатів. Але в 1317 р. вони знов виступили проти Карла Роберта. В листопаді 1317 р. королівські війська на чолі з Акошем Мікчею після важкого штурму захопили Невицький замок. Про описані події мова йде в одній з грамот 1322 р., де вперше згадується назва Невицьке (Neuichke) [Дзембас, Кобаль, 2005, с. 26]. Нова епоха в історії замку розпочалася в 1328 р., коли угорський король передав його разом з Ужанським комітатом спочатку в тимчасове, а з 1332 р. – в постійне володіння одному з своїх італійських прибічників – будинському каштеляну Іоанну Другету. З цього часу до середини XVII ст. на Ужанщині тривала гегемонія Другетів [Дзембас, Кобаль, 2005, с. 27].

Після смерті Іоанна Другета (1332 р.) фортеця в Невицькому перейшла до рук його старшого сина Вільгельма, який не мав спадкоємців. Тому після його смерті, згідно з існуючими правилами, Ужанські

володіння повинні були повернутися до корони. Але угорський правитель вирішив відзначити за особливі заслуги родину Другетів і в 1343 р. він передав Ужанщину з центром в Невицькому братам Вільгельма – Ніколаю та Іоанну. В 1355 р. Іоанн Другет помер і рід розділився на дві гілки – горянську, якій належав і Невицький замок, і гуменянську. Перша з них після смерті Ласло Другета в 1398 р. завершила своє існування і вся власність перейшла до рук гуменянської гілки.

З приходом до влади в Угорщині Сигізмунда Люксембургського (1387 – 1437 рр.) вплив Другетів істотно знизився і в 1403 р. вони були серед повсталих проти королівської влади. Після поразки повстання Другети ледь змогли зберегти свої володіння на Ужанщині. З 1440 р., після початку в Угорщині громадянської війни, вони знов збільшили свій вплив. Постійні військові сутички змусили Другетів перебудувати та значно укріпити Невицький замок. Незважаючи на це, він не став неприступною твердиною і часто переходив з рук до рук. Так, наприклад, в 80-х рр. XVI ст. королівські війська вибили з замку Гашпара Другета і допомогли заволодіти укріпленнями Дьордю II Другету. В 1591 р. новий власник помер і його вдова Єфрозіна Доці почала судову тяжбу з Гашпаром та Іштваном Другетами. У 1600 р. вона проживала в Невицькому замку зі своїми дітьми Марією та Дьордем. Ще один родич, Балінт Другет, зі своїм військом осадив замок і після довготривалої облоги захопив його. Єфрозіна Доці з дітьми втікла до Польщі, а трохи згодом, в 1602 р. її син зміг заволодіти замком. В 1619 р. укріплення захопив трансільванський воєвода Габор Бетлен. Після його смерті в 1629 р. Другети ненадовго повернули собі Ужанські володіння. Але вже в 1644 р. Дьордь Ракоці, який виступив проти австрійського правителя, атакував володіння його прихильників Другетів, захопив Невицький замок і наказав зруйнувати мури [Дзембас, Кобаль, 2005, с. 34], на чому історія замку як дворянського осередку була завершена.

Археологічне дослідження пам'ятки, розпочате ще в 90-х рр. XX ст. експедицією на чолі з О.В. Дзембасом, підтвердило інформацію писемних джерел про функціонування замку з початку XIV до середини XVII ст. Були отримані значні колекції масового керамічного матеріалу (посуд, кахлі) та індивідуальних знахідок (прикраси і елементи одягу, інструментарій, побутові речі, предмети озброєння, монети). В ході робіт була вивчена домінуюча площа внутрішнього дворику, приміщення навколо нього та зовнішні захисні системи.

Візуальний огляд схилів гори дозволив говорити про активне скидання сміття жителями замку безпосередньо за стіни, де місцями викинуті речі утворили потужний культурний шар. До його формування за межами мурів долучилися і реставратори, які вирішили звільнити внутрішній замковий дворику від глини і зсипали її на схил гори. В місцях найбільшої концентрації переміщених шарів поза укріпленнями в останній час почали з'являтися ямки «копачів», про які науковцям Ужгородського національного університету неодну-

разово сигналізували місцеві краєзнавці і туристи. Реакцією на ці звернення став візуальний огляд схилів гори, де біля одного з «шурфів» у вимитому дощем відвалі і була виявлена вже згадана залишена скарбошукачами свинцева товарна плomba.

На сьогоднішній день вона є однією з самих цікавих англійських плomb Карпатського басейну. Взагалі ж за останні десятиріччя на території середньовічного Угорського королівства зібрано як мінімум 145 екземплярів англійського характеру [Mordovin, 2019, old. 319–340]. Це незвичне визначення – «англійський характер» – пояснюється тим, що більша частина цих плomb в дійсності не англійського походження, а виготовлені в Центральній або Східній Європі [Мордовін, Прохненко, 2019, с. 83–89] (рис. 2). В Карпатському басейні на сьогоднішній день зі згаданих півтори сотень знахідок всього 29 атрибууються як автентичні, тобто виготовлені в Англії. Серед них найбільш розповсюджені плombи типу «SERGE DV BOIS», датовані початком XVII ст. [Mordovin, 2018, old. 227–230; 263: Кат. 10]. В нашому випадку на аверсі на перший погляд непримітної плombи зображена так звана герса (або з англійської порткуліс / portcullis), тобто спускна решітка для воріт міста або фортеці. Над герсою чітко проглядається королівська корона. Реверс плombи початково був чистим, але при перевірці на ньому були накреслені різні, вже нерозбірливі символи, скоріше за все числа. Параметри екземпляра: діаметр – 20,5 мм; вага – 13,44 г (рис. 1).

Зображення герси є характерною рисою суконних плomb, які видавав спеціальний королівський офіс (alnage). Ним централізовано перевірялася вся текстильна продукція, яка йшла на експорт, і, якщо якість і розмір відповідали королівській регуляції, на край рулону ставилася свинцева плomba. Сам альнажний офіс був заснований королем Едуардом I наприкінці XIII ст., але централізована перевірка якості та розмірів текстильної продукції в Англії почалася на сторіччя раніше, наслідуючи практику великих фламандських центрів текстильної індустрії [Egan, 2001, p. 78, fig. 19:3, p. 79, fig. 20: 24–25; Elton, 2017, p. 223–224, 226].

Унікальність невицької знахідки полягає в тому, що таких на території Центральної і Східної Європи було виявлено одиниці. Крім невицької, схожі плombи відомі в першу чергу в Угорщині. Походять вони з археологічних пам'яток Уйїрег-Кульчар-пуста (Újireg-Kulcsár-puszt) [Mordovin, Németh, 2019] і Надсейнаш-Сейнашедьхаза (Nagyszénás-Szénáségyháza) (рис. 3) – обидві майже ідентичні невицькій. В першому випадку датування неможливе, тому що плomba була частиною скарбу предметів з олова, які зібрав невідомий «детекторист» і сховав від поліції біля населеного пункту на початку 2000-их рр. В другому випадку датування спрощує той факт, що поселення, на якому виявлена англійська плomba, було знищене в 1596 р. татарами [Blazovich, 1985, old. 90]. На території України найближча аналогія відома з Луцького р-ну Волинської обл., виявлена на березі р. Стир (рис. 4).

В самій Англії цей тип зустрічається десятками, якщо не сотнями. В кожному англійському каталозі знаходимо прямі аналогії [Elton, 2017, p. 68, 223–224; Egan, 1994, p. 167, fig. 16:41; p. 169, fig. 18:48–49; p. 172, fig. 21:70–71; p. 175, fig. 24:107]. Чимало схожих знахідок є і в нещодавній бельгійській роботі [Van Laere, 2019, p. 418, kat. 1410; p. 444–445, kat. 1502, 1507–1508]. Самі ранні екземпляри датуються 1551–1552 рр. і в жодному з випадків не переступають злам сторіччя. При порівнянні центрально- та східноєвропейських пломб з їх західними прототипами наштовхуємося на наступну проблему в сфері точної ідентифікації. У цього типу пломб, тобто пломб з зображенням герси, в Англії зафіксовано величезну кількість підвидів, які різняться між собою надписами або невеликими змінами в зображенні корони над герсою. Ці відмінності вказували на регіон, де конкретна пломба була поставлена на сукно. Так можна розрізнити пломби з колчестерського, глостерського, кентського, і головного, лондонського офісу. На жаль, в нашому випадку із-за фрагментарності та потертості, жодна зі згаданих угорських і українських знахідок не визначається настільки детально. Враховуючи англійські й угорські дані стосовно датування цього типу пломб, Невицький екземпляр міг бути виготовленим у другій половині XVI ст.

Навіть якщо точне місце виготовлення не вдається визначити, англійське походження цієї знахідки сумніву не підлягає. В свою чергу це вказує на доволі потужні економічні можливості і на вишуканий смак жителів Невицького замку. Не кожний феодальний рід північно-східної частини Угорщини XVI ст., в часи безперервних турецьких війн і постійних міжусобиць, був спроможний на закупівлю оригінального, якісного англійського сукна.

Справедливим буде відмітити, що поряд з цим зафіксованим одиничним випадком використання якісної дорогої продукції все ж в основному покупалося сукно середньої якості, про що свідчать знахідки інших пломб на території пам'ятки. Перший екземпляр на Невицькому замку був виявлений ще наприкінці 90-х рр. XX ст. (рис. 5, 2), однак із-за новизни проблематики і відсутності фахової літератури в історіографії він отримав хибну атрибуцію як товарна пломба з фламандського якісного сукна [Дзембас, Кобаль, 2005, с. 42, 44, фото 24]. Серед підібраних співробітниками НДІ карпатознавства УжНУ викинутих нелегальними копачами знахідок відзначимо ще один екземпляр, аналогічний попередньому. Обидва вони відносяться до категорії невеликих і ідентифікуються чітко. З фронтального боку надпис LE/WEN/BER/GK, а зі

зворотного боку простежений герб міста Левенберг (Löwenberg in Silesien), сучасний Львувек Сльонський (Lwówek Śląski) в Польщі (рис. 5). Параметри другої знахідки становлять: діаметр – 26,0 мм; вага – 5,77 г. Такі пломби висіли на порівняно дешевому сукні середньої якості. Датування – друга половина XVI ст. Текстильне виробництво Левенберга вийшло за межі домашніх мануфактур наприкінці середньовіччя, і найвищого розквіту досягло в середині XVI ст. Сукно цього населеного пункту вже в 1540-х рр. зустрічається як доповнення до платні в місті Серадз. У 1554 р. Левенбергу дарували привілеї, а місцеве сукно вже продавалося на ринках Вроцлава, звідки його везли в тому числі і на угорські ярмарки. В угорських джерелах з левенберзьким сукном зустрічаємося вже в 1539 р. В митних списках воно знаходиться поміж самих дешевих тканин, серед сілезьких товарів. У 1545 р. це сукно відзначене в списках трансільванського міста Брашов (Braşov), а в 1553 р. вже простежуємо його і в турецьких джерелах. Після середини XVI ст. тканини Левенберга були одними з найпопулярніших в північних містах Угорщини (Кошице – Košice, Бардейов – Bardejov, Левоча – Levoča, Прешов – Prešov). Відомо, що в 1560-ті рр. в великій кількості вивозилося воно і на османську територію. На землях колишнього Угорського королівства на сьогоднішній день виявлено всього півтора десятка подібних пломб, в тому числі і ці дві закарпатські.

Висновки. Виходячи з аналізу англійської пломби другої половини XVI ст., виявленої біля Невицького замку, з урахуванням супутніх матеріалів з даного пункту, можна говорити про значні статки господарів укріплень, які могли дозволити собі поряд з масовою продукцією середньої якості придбати і дороге, а водночас рідкісне для Північно-Східної Угорщини сукно.

Справедливо було б зауважити, що основна картина географії поступлення текстилю в регіон з цією новою знахідкою поки суттєво не змінилася. На сьогоднішній день на пам'ятках Закарпаття, з врахуванням нової, знайдено двадцять товарних пломб XV – початку XVII ст. Це великі пломби з Всови (колишній Фрауштадт) та Гданська, екземпляри середніх розмірів з сілезьких Хойнува, Левенберга та чеської Іглави, а також маленькі пломби з так званим гмерком, походження яких найімовірніше пов'язане з територією Польщі. Аналіз цих предметів дозволяє говорити про активізацію на вказаних територіях в XVI ст. північного торговельного шляху. Скоріше за все, в умовах турецької небезпеки, саме цей торговий маршрут між містами Спіша та Марамороша став найбільш безпечним для північних угорських земель передгір'їв Карпат.

Список використаних джерел

- Baart, J., 1992. De opkomst van nijverheid en handel in Holland, *Teksten van lezingen gehouden tijdens het Symposium „Handel, handelsplaatsen en handelswaar vanaf de Vroege Middeleeuwen in de Lage Landen” te Rotterdam van 2 t/m 3 november*, Hrsg. Arnold Carmiggelt, Rotterdam, s. 125–133.
- Blazovich, L., 1985. *A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje*, Békéscsaba – Szeged, 207 old.
- Dzembasz, O., 1999. Előzetes jelentés a nevicsei vár feltárásáról, *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza*, 41, old. 267–312.

- Egan, G., 2001. Cloth Seals, *Salisbury & South Wiltshire Museum Medieval Catalogue*, Part 3, Ed. Peter Saunders, Salisbury, 2001, p. 43–86.
- Egan, G., 1987. *Provenanced Cloth Seals. Sub-Department of Medieval Archaeology, University College, University of London, submitted for the degree of Doctor of Philosophy*, London, 473 p.
- Egan, G., 1994. *Lead cloth seals and related items in the British Museum*, London, 1994, 208 p.
- Elton, F. S., 2017. *Cloth Seals: An Illustrated Guide to the Identification of Lead Seals Attached to Cloth*, Oxford, 2017, 406 p.
- Endrei, W., Egan, G., 1982. The Sealing of Cloth in Europe, *Textile History*, 13, p. 47–75.
- Espinass, G., Pirenne, H., 1906. *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. I*, Bruxelles, 695 s.
- Kaiser, R., 1988. Fälschungen von Beschauzeichen als Wirtschaftsdelikte im spätmittelalterlichen Tuchgewerbe, *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongreß der Monumenta Germaniae Historica, München, 16.–19. September 1986. Teil V. Fingierte Briefe, Frömmigkeit und Fälschung, Realienfälschungen*, Hannover, s. 723–752.
- Kaiser, R., 2002. Mittelalterliche Tuchplomben – Überreste, Sammelobjekte und technick-, textil- und wirtschaftsgeschichtliche Quellen, *Inquirens subtilia diversa. Dietrich Lohrmann zum 65. Geburtstag. Hrsg. Horst Kranz, Ludwig Falkenstein*, Aachen, s. 375–390.
- Mojzsesz, V., 2017. A palágykomoróci református templom, *Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2017*, Kökény, old. 106–109.
- Mordovin, M., 2013. A 15–17. századi textilkereskedelem régészeti emlékei Pápán (The Archaeological Traces of the 15–17th-Centuries Cloth-trade in Pápa), *Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete. Szerk. Varga Máté*, Kaposvár, old. 267–282.
- Mordovin, M., 2018. *Textilvégek védjegyei. A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén*, (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak), Budapest, 2018, 355 old.
- Mordovin, M., 2019. Az angol címeres plombák rejtélye, *Régészeti nyomozások Magyarországon 2*, Ilon Gábor (szerk.), Budapest, old. 319–340.
- Mordovin, M., Németh, K. A., 2019. Középkori ólom textilplombadepó Újireg–Kulcsár-pusztáról, *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 41, (в друці).
- Prohnenko, I., Zsilenko, M., 2016. A királyházi Nyalábvár 2. helyisége, *Communicationes Archaeologicae Hungariae 2015-2016*, Budapest, old. 325–379.
- Prohnenko, I., Zsilenko, M., 2017. A szerednyei vár kutatása, *Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2017*, Kökény, old. 56–59.
- Prohnenko, I., Zsilenko, M., 2019. Újabb kutatások a királyházi Nyalábvárban (Koroljevo, Ukrajna). A 3. helyiség feltárása, *Archaeologiai Értesítő*, Budapest, 144. kötet, old. 137–167.
- Prokhnenko, I., Zhylenko, M., Moizhes, V., 2016. Korolevo castle of Nyaláb, *Archaeologia historica*, Brno, 41, 1, p. 273–299.
- Van Laere, R., 2019. *Loden zegels en verzegelingen: eerste hulp bij identificatie*, Wijer – Voorburg, 429+564 s.
- Дзембас, О., Кобаль, Й., 2005. *Невицький замок*, Ужгород, 2005, 79 с.
- Мордовін, М., Прохненко, І., 2019, «Англійські» товарні текстильні пломби з Верхнього Попруття та Середнього Подністров'я, *III міжнародний науковий семінар "Археологія Буковини: здобутки та перспективи", присвячений 100-літтю від дня народження відомого науковця Бориса Тимощука. Тези доповідей. м. Чернівці, 13 грудня 2019 року*, Чернівці, с. 83–89.

References

- Baart, J., 1992. De opkomst van nijverheid en handel in Holland, *Teksten van lezingen gehouden tijdens het Symposium „Handel, handelsplaatsen en handelswaar vanaf de Vroege Middeleeuwen in de Lage Landen” te Rotterdam van 2 t/m 3 november*, Hrsg. Arnold Carmiggelt, Rotterdam, s. 125–133. (in Dutch).
- Blazovich, L., 1985. *A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje*, Békéscsaba – Szeged, 207 old. (in Hungarian).
- Dzembasz, O., 1999. Előzetes jelentés a nevickei vár feltárásáról, *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza*, 41, old. 267–312. (in Hungarian).
- Dzembasz, O., Kobal, Y., 2005. *Nevickij zamok* [Castle of Nevicke], Uzhhorod, 2005, 79 s. (in Ukrainian).
- Egan, G., 1987. *Provenanced Cloth Seals. Sub-Department of Medieval Archaeology, University College, University of London, submitted for the degree of Doctor of Philosophy*, London, 473 p. (in English).
- Egan, G., 1994. *Lead cloth seals and related items in the British Museum*, London, 1994, 208 p. (in English).
- Egan, G., 2001. Cloth Seals, *Salisbury & South Wiltshire Museum Medieval Catalogue*, Part 3, Ed. Peter Saunders, Salisbury, 2001, p. 43–86. (in English).
- Elton, F. S., 2017. *Cloth Seals: An Illustrated Guide to the Identification of Lead Seals Attached to Cloth*, Oxford, 2017, 406 p. (in English).
- Endrei, W., Egan, G., 1982. The Sealing of Cloth in Europe, *Textile History*, 13, p. 47–75. (in English).
- Espinass, G., Pirenne, H., 1906. *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. I*, Bruxelles, 695 s. (in French).
- Kaiser, R., 1988. Fälschungen von Beschauzeichen als Wirtschaftsdelikte im spätmittelalterlichen Tuchgewerbe, *Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongreß der Monumenta Germaniae Historica, München, 16.–19. September 1986. Teil V. Fingierte Briefe, Frömmigkeit und Fälschung, Realienfälschungen*, Hannover, s. 723–752. (in German).
- Kaiser, R., 2002. Mittelalterliche Tuchplomben – Überreste, Sammelobjekte und technick-, textil- und wirtschaftsgeschichtliche Quellen, *Inquirens subtilia diversa. Dietrich Lohrmann zum 65. Geburtstag. Hrsg. Horst Kranz, Ludwig Falkenstein*, Aachen, s. 375–390. (in German).
- Mojzsesz, V., 2017. A palágykomoróci református templom, *Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2017*, Kökény, old. 106–109. (in Hungarian).
- Mordovin, M., 2013. A 15–17. századi textilkereskedelem régészeti emlékei Pápán (The Archaeological Traces of the 15–17th-Centuries Cloth-trade in Pápa), *Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete. Szerk. Varga Máté*, Kaposvár, old. 267–282. (in Hungarian).
- Mordovin, M., 2018. *Textilvégek védjegyei. A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén*, (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak), Budapest, 2018, 355 old. (in Hungarian).
- Mordovin, M., 2019. Az angol címeres plombák rejtélye, *Régészeti nyomozások Magyarországon 2*, Ilon Gábor (szerk.), Budapest, old. 319–340. (in Hungarian).

- Mordovin, M., Németh, K. A., 2019. Középkori ólom textilplombadepó Újireg–Kulcsár-pusztáról, *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 41, (in print). (in Hungarian).
- Mordovin, M., Prokhnenko, I., 2019. «Anglijski» tovarni tekstylni plomby z Verkhnjgo Popruttya ta Serednoho Podnistroyva [English commodity textile seals from the Upper Poprut and Middle Transnistria], *III міжнародний науковий семінар "Arkheologia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy"*, *prysvyachenyy 100-littyu vid dnya narodzhenya vidomoho naukovtsya Borysa Tymoshchuka. Tezy dopovidey. m. Chernivtsi, 13 hrudnya 2019 roku, Chernivtsi*, s. 83–89. (in Ukrainian).
- Prohnenko, I., Zsilenko, M., 2016. A királyházi Nyalábvár 2. helyisége, *Communicationes Archaeologicae Hungariae 2015-2016*, Budapest, old. 325–379. (in Hungarian).
- Prohnenko, I., Zsilenko, M., 2017. A szerednyei vár kutatása, *Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2017*, Kőkény, old. 56–59. (in Hungarian).
- Prohnenko, I., Zsilenko, M., 2019. Újabb kutatások a királyházi Nyalábvárban (Koroljevo, Ukrajna). A 3. helyiség feltárása, *Archaeologiai Értesítő*, Budapest, 144. kötet, old. 137–167. (in Hungarian).
- Prokhnenko, I., Zhylenko, M., Moizhes, V., 2016. Korolevo castle of Nyaláb, *Archaeologia historica*, Brno, 41, 1, p. 273–299. (in English).
- Van Laere, R., 2019. *Loden zegels en verzegelingen: eerste hulp bij identificatie*, Wijer – Voorburg, 429+564 s. (in Dutch).

SUMMARY

A RARE 16TH-C ENGLISH CLOTH SEAL FROM NEVICKE

Maxim Mordovin

Assistant Professor, Docent of the Department of Medieval Archaeology,
Institute of Archaeological Sciences, University of Eötvös Loránd

Igor Prokhnenko

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Culturology,
SHEE «Uzhhorod National University»

Arsen Suhar

Science-worker of Institute of Carpathian,
SHEE «Uzhhorod National University»

The archaeological excavation in the last couple of years in the territory of the Western–Ukrainian region of Transcarpathia (Zakarpattya) among many other results produced a significant group of a previously almost unknown type of finds, namely cloth seals. There are 20 such seals from the whole region: from four castles (Nevicke, Uzhgorod, Serednye and Korolevo), and one church (Palad'–Komarivci). Most of the identified cloth seals were attached to fabrics produced in the Silesian towns, namely Lwówek Śląski (Germ.: Löwenberg in Silesian; two finds from Nevicke); Wschowa (Germ.: Fraustadt; two finds from Serednye) and Chojnów (Germ.: Haynau; one find from Palad'–Komarivci). A small fragment identifiable as to be from Gdańsk (Germ.: Danzig, found in Serednye) well supplements the first part of the finds. Another, although uncertain item might have come from Zittau (found in Korolevo), the German part of historical Lusatia. A relatively widespread in late medieval and early modern Hungary Moravian textile, well-documented in the written sources is represented by a single seal originated from Jihlava (Germ.: Iglau; found in Serednye). There are only two finds identifiable as Western-European: one is an alnager seal from England (found in Nevicke), and another – according to the style of the inscription and its two-riveted form – is most probably from a yet unknown Flemish town. The collection also includes seven more-or-less well-preserved specimens with imprinted privy marks. Unfortunately, there is no possibility to trace their provenance yet. The remaining three finds are too fragmented or damaged to be identified. Regarding the dating of the cloth seals from Transcarpathia, it varies from the first half of the 15th century until the end of the 16th – or maybe early 17th century, while the Middle Ages are represented by a single Flemish find, whereas the rest – Silesian, Moravian, Lusatian – are all dateable to the second half of the 16th century. The two seals from Wschowa may appear to be 17th-century products. One more interesting aspect of the discussed finds regards the quality of the cloth they were attached to. Only two items represent high-quality fabrics: the Flamish and the English seals. Cloth production from Silesia, Lusatia and Moravia was predominantly of medium or low quality. The English cloth seal found on the slope of the Castle hill at Nevicke belongs to a group of well-identifiable finds known as alnager seals. These items introduced in England in the late 14th century appear in the medieval Kingdom of Hungary only from the very end of the Middle Ages. The damaged specimen of Nevicke, however, represent the Elisabethian type of such seals. It is dateable to the second half of the 16th century. Being the only English cloth seal found in Transcarpathia, it implies to the wealth of the owners of the castle who could afford to buy such an expensive fabric.

Keywords: Kingdom of Hungary, England, Transcarpathia, Nevicke, castle, cloth seal, 16th century.

ІЛЮСТРАЦІЇ

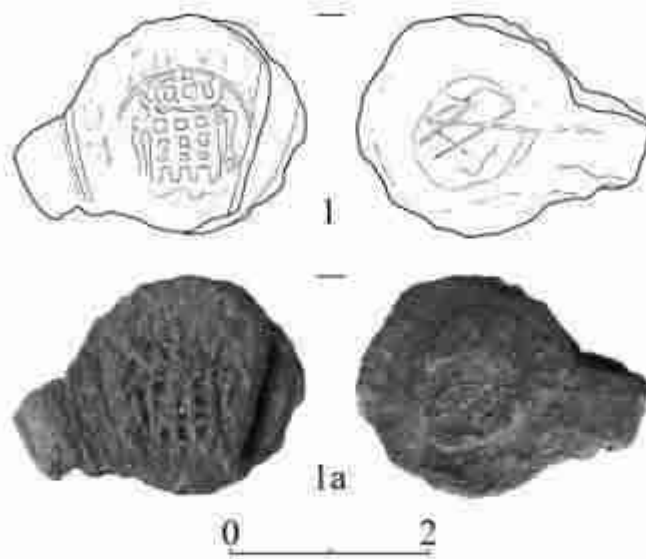

Рис.1. Англійська текстильна пломба з с. Невицьке, Закарпатської обл. України.

Рис.2. Товарна пломба «англійського характеру» з м. Хотин, Чернівецької обл. України.

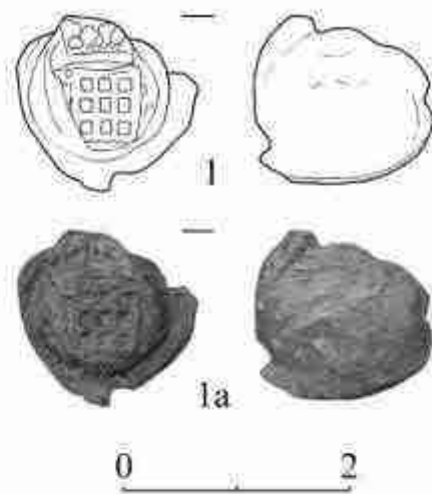

Рис.3. Англійська суконна пломба з археологічної пам'ятки Надьсейнаш-Сейнашедьхаза (Угорщина).

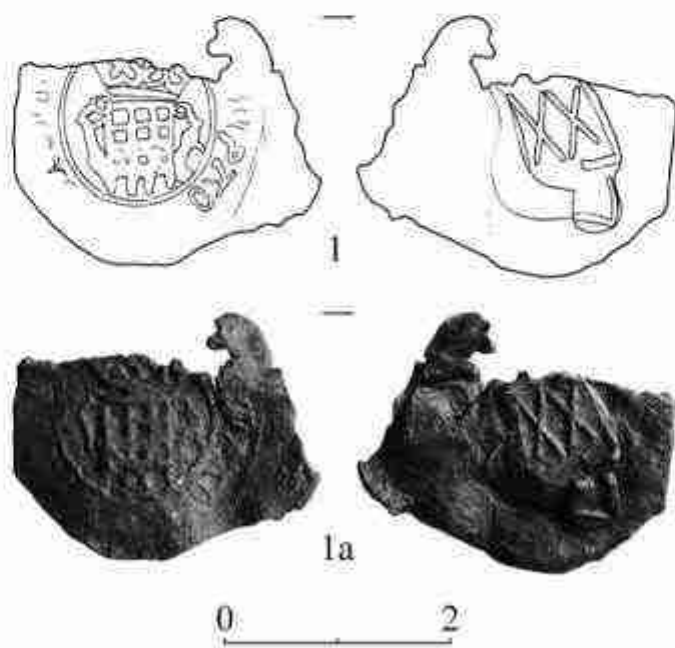

Рис.4. Англійська текстильна пломба з Луцького р-ну, Волинської обл. України.

Рис.5. Суконні пломби з с. Невицьке, Закарпатської обл. України.

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

ДО ПРІРВИ «РУССКОМУ МИРУ» В УКРАЇНІ ЩЕ НЕ БЛИЗЬКО. НА ЖАЛЬ!

«RUSSIAN WORLD» IN UKRAINE IS NOT YET CLOSE TO THE ABYSS. ALAS!

Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви, Київ: ТОВ «Видавництво "КЛІО"», 2018. 384 с.

Тодоров Ігор Ярославович

доктор історичних наук, професор; професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: ihor.todorov@uzhnu.edu.ua

Researcher ID: G-1046-2019

<http://orcid.org/0000-0003-0986-9485>

Ihor Todorov

Doctor of History, Professor; Professor of the Department of International Communications,
SHEE «Uzhhorod National University»

Авторка монографії Лариса Якубова – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник інституту історії України НАНУ, член-кореспондент НАНУ, випускниця історичного факультету Донецького державного університету, відома як дослідниця історії міжетнічних відносин міжвоєнного періоду, теорії і практики національної політики, історії етнічних громад України, проблем націє- і державотворення в їхній історичній динаміці та у світлі викликів сьогодення.

Проблеми, які досліджує Л. Якубова в своїй монографії, є вельми актуальними, як з наукової, так і політичної точок зору, адже йдеться фактично про подальше існування нашої держави. Монографія є складовою частиною цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Інтеграція Донбасу і Криму в політико-правовий і соціокультурний простір України: історичний досвід, сучасні виклики, перспективи».

Визначені авторкою мета і сформульовані завдання засвідчують наміри знайти підходи до наближення вирішення відповідних проблем. Чітка структура і логіка викладу матеріалу, аргументованість власних висновків, вміння доступно викласти складні питання засвідчують про високопрофесійне ставлення до наукового дослідження. Варто також зазначити, що Л. Якубова опрацювала величезний масив історіографічного матеріалу та проаналізувала широке коло джерел.

Авторка пропонує нові теоретико-методологічні підходи до аналізу історії сучасного стану т.з. «русского мира» та окреслює перспективи українського націєтворення в світлі подій так званої «русской весны». Показано, як системна ментальна, ідеологічна та методологічна криза, про яку йшлося в наукових колах десятиріччями, вивела назовні удавлені суперечності між носіями різноспрямованих філософських доктрин (і відповідно – життєвих стратегій) у найгострішій формі – збройного протистояння. В монографії розкриваються передумови, причини виникнення й пускові механізми реалізації проекту «русский мир» на Донбасі та в Криму у співвіднесенні з досвідом відносно успішного протистояння йому в решті українських регіонів.

Комплексний аналіз історичних передумов і приводів «русской весны» дозволив здійснити нове прочитання сучасної геополітичної ситуації та місця України в ній. На основі розгляду динаміки та методів інтеграції квазідержавних утворень Л/ДНР у суспільно-політичний та етнокультурний простір РФ продіагностовані проблеми, що склалися і мають бути подолані на шляху інтеграції та модернізації України, визначені інструменти гармонізації процесів націє- і державотворення в контексті гібридної війни.

Випробування «русским миром» стало найважчим іспитом, який Україна має скласти, аби повною мірою набути державний суверенітет, проголошений у 1991 р. Попри колосальні економічні, моральні, інформаційні навантаження та світоглядний шок не варто сприймати ситуацію як безвихідну. Так, Україна стоїть нині на краю прірви, однак у цій патовій ситуації важливо, ким вона себе відчуває.

В першому розділі «Росія в хибких пісках «русского мира» Л. Якубова аналізує суспільно-політичне підґрунтя «Русской весны», еволюцію «русского мира» від ідеї до доктрини. Детально авторка розглядає т.з. «дугінізм». Дійсно, О. Дугін певен, що «Україна – головна ідея Росії, яку маємо поставити в центр нашого порядку денного» (с. 64). На його думку, світі лише два народи: «русские и нерусские». І саме «русские» повинні звільнити світ від американської гегемонії та фінансової олігархії (с. 65). Авторка доводить невідповідність створення в 2007 р. фонду «Русский мир». Відповідні діяли культурні центри діяли в 50 країнах світу. Зокрема, до війни такі центри працювали в Донецьку, Луганську, Горлівці, Харкові, Запоріжжі, Одесі, Миколаєві, Рівному, Дніпропетровську (с. 83).

В наступних розділах чітко відстежено роль історії і політики пам'яті, релігії та церкви на службі інструменталізації політтехнологій «русского мира». Спираючись на концепт «двох Україн» (за Миколою Рябчуком), Л. Якубова розглядає наслідки «Русской весны» в загальноукраїнському і регіональному вимірах. Л. Якубова наводить данні про те, що березні 2014 р. відбулося 320 антидержавних проросійських за участю 242 тис. осіб (с. 209). Російський проект «ЛНР/ДНР» дав шанс промосковським політтехнологам другого й третього штибу на кшталт Олександра Чаленка та Володимира Корнилова (с. 243).

Доречним виглядає цитування емоційного переосмислення Батьківщини професором Оленою Стяжкіною (с. 320). На згадку в контексті рецензованої монографії прийшов інший вислів останньої: будь який росіянин (громадянин РФ) – апріорі ворог, поки не довів зворотного!

З сумом варто погодитися з авторкою дослідження стосовно того, що державні органи влади і управління України від початку російської агресії рухалися у вузькому колі можливостей, які обумовлені об'єктивною слабкістю країни та порядком денним, який нав'язувала їй Росія, як ініціатор та промоутер т.з. сепаратистського руху, та Захід, як єдина сила, на яку Україна може зіпертися у своєму протистоянні російській інвазії.

Проект «Русского мира» є якісно новим наслідком експансіонізму Росії, розвивається в Україні на специфічному соціально-економічному та етнокультурному ґрунті, отже вимагає розробки принципово нових інструментів відповіді на цей виклик. Сьомий рік триває російська агресія і нині перед Україною вже не мала б стояти дилема «русский мир» чи «український світ». Відносно недавно здавалося, що більшість українців, хоч і не повною мірою, суто інстинктивно усвідомлює небезпеки, які «русский мир» у собі приховує. «Русский мир» заперечує існування незалежної політично, економічно та культурно України. Він заперечує право українців обирати своє майбутнє на свій розсуд. Він заперечує існування України та українців як суб'єктів світової політики, що йдуть шляхом, не схваленим кремлівськими керманічами. Як і століттями перед тим, він залишає можливість обирати поміж двох лих: не існувати взагалі чи існувати складовими «русского мира» – суспільно-політичного й соціально-економічного проекту, зверненого в минуле, позбавленого стимулів та механізмів внутрішнього розвитку, єдиним завданням якого є дестабілізація (а бажано знищення) лібералізму в його американській та європейській версіях.

«Русский мир» намагається вписати Україну та українців у цивілізаційний контекст, відрубаний від світового мейнстріму. Служіння «вищій спільній меті» дорівнює ситуації, коли немає права на особистість та особисту свободу; заперечення можливості затвердження європейських ліберальних цінностей означає консервування фактично станового суспільства, у якому рівень свободи вимірюється посадовим становищем; повернення до так званих традиційних цінностей означає архаїзацію соціального середовища, дещо вдосконалене середньовічне ярмо з перспективою довічного жертвування собою в ім'я мети, сформульованої у високих кабінетах; проголошення російської мови та російської культури природним системотвірним чинником «русской цивилизации» дорівнює апологетизації асиміляції та спрямованості «русского мира» на системний етноцид.

Втім результати минулорічних президентських та парламентських виборів свідчать, що «русскому миру» в Україні до прірви ще далеко. Показово, що за результатами опитування, проведеного в квітні 2020 р. лише біля третини українців підтримують рішення про заборону «георгіївської» смужки і десь третина – не підтримують, а ще третині – байдуже! Тобто більшість громадян України на сьомому році війни сприймають ворожий символ «русской весны» 2014 р. як можливий. Також симптоматично, що в Україні у лютому 2020 р. добре або дуже добре ставилося до Росії 54% українців, погано або дуже погано – 33%, 13% не визначилися. Відповідно в Росії ті, хто добре або дуже добре ставиться до України складає 41%, а ті, хто ставиться негативно – 47% .

Головною червоною лінією (всі інші є похідними) для України є неповернення за будь-яких умов до сфери російського впливу та остаточне викорінення ідентичності «русского мира». Однак найближчим часом з'явилося чимало пропозицій вирішення ситуації навколо Донбасу, які руйнують саме цю фундаментальну лінію, оскільки у багатьох буде бажання вирішити за наш рахунок свої проблеми під час коронакризи. Питання, як повернути Донбас та Крим, буде нерозривно пов'язане з нашими шансами знайти своє місце у постпандемічному світі.

Російська агресія в Україну стала найпотужнішим за останні десятиріччя чинником дестабілізації європейського проекту, проте реального усвідомлення цього досі, за шість років не прийшло. Європейські політичні та інтелектуальні еліти в більшості не склали повною мірою іспиту щодо дотримання демократичних ліберальних цінностей стосовно сходу Європи. Як стверджує автор монографії, криза європейської ідентичності лише набирає обертів і події в Україні стали певним каталізатором. Росія ж з притаманним їй есхатологічним підходом вважає, що це навіть не війна за Донбас (такою вона є лише за

формою). Для РФ це війна за величезну Росію і весь Русский Мир. А за великим рахунком – ціннісна війна за майбутнє людства.

Аналіз змісту монографії засвідчує про якість результатів. Сформульовані у висновках рекомендації мають ґрунтовний характер. Більшість з них мають реалістичний і змістовний характер, але – є великі сумніви щодо можливостей реалізації, передусім через відсутність навіть теоретичних можливостей відходу Росії від своєї агресивної політики, а також через брак політичної волі наших західних партнерів та й української влади. На наш погляд, багато чого з рекомендованого авторкою було б доцільно використати для всієї України, і особливо для східних і південних областей. На користь такого підходу свідчить електоральна поведінка населення під час президентських та парламентських виборів.

Водночас можна привернути увагу на невеликі прорахунки дослідження. Зокрема, незрозуміло, чому авторка розшифровує СНД як «союз», а не «співдружність» незалежних держав і каже, що ініціював появу СНД президент РФ Б. Єльцин після обстрілу Білого дому (с. 46). А це 1993 р., втім СНД була створена наприкінці 1991 р.!

Проте це зауваження не має принципового характеру і не впливає на гідне враження від небуденного дослідження.

Видання буде безсумнівно корисне науковцям, службовцям державних органів влади та управління, студентам і всім, кому не байдужі історія і доля України.

ГІБРИДНІ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: МІФИ ТА РЕАЛІЇ

RUSSIA'S HYBRID WARS AGAINST UKRAINE: MYTHS AND REALITY

Дорошко М. Неоголошені війни Росії проти України в ХХ – на початку ХХІ ст.: причини і наслідки, К.: Ніка-Центр, 2018. 196 с.

Тодоров Ігор Ярославович

доктор історичних наук, професор; професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: ihor.todorov@uzhnu.edu.ua

Researcher ID: G-1046-2019

<http://orcid.org/0000-0003-0986-9485>

Ihor Todorov

Doctor of History, Professor; Professor of the Department of International Communications,
SHEE «Uzhhorod National University»

Монографія відомого українського дослідника історії України ХХ ст. Миколи Дорошка присвячена російсько-українським війнам у ХХ – на початку ХХІ ст. Ці війни автор дослідження визначає як неоголошені, адже три війни, що їх вела радянська Росія проти Української Народної Республіки в 1917 – 1921 роках і теперішня, що розпочалася 2014 р. і триває донині, в російському політичному дискурсі не визначаються як міждержавні війни. Їх, ідеологи більшовицького і путінського режимів кваліфікують як громадянські конфлікти в Україні. А щодо участі російських збройних формувань в бойових діях, то, як запевняють в Кремлі, «их там нет». М. Дорошко, називаючи війну війною, підважує, таким чином, усталену думку не лише російських «придворних» політологів, але й окремих їх симпатиків із середовища міжнародних експертів.

В цілому, монографія М. Дорошка науково обґрунтовано і аргументовано розвінчує міфи, якими рясніє багатостолітня історія українсько-російських відносин. З цією метою автор використовує методи ретроспективного аналізу, історичних аналогій, порівняльний, хронологічний тощо. Ця палітра методологічних прийомів дозволила автору дійти висновків, актуальність яких є незаперечною.

По-перше, автор дослідження переконливо спростовує міф про «одвічну дружбу українського і російського народів», відстежуючи в хронологічній послідовності історію українсько-

російських війн до і після Переяславсько-Московської угоди 1654 року, що визнавалася своєрідним Рубіконом, який не лише, як досі вважають в РФ «возз'єднав Україну з Росією», але й поставив масну крапку в обоєбітній збройній боротьбі двох народів.

По-друге, М. Дорошко, як відомий дослідник історії українсько-російських відносин періоду 1917 – 1921 рр., вже вкотре визначає нав'язаний більшовицькою Росією комуністичний тоталітарний режим в Наддніпрянській Україні як окупаційний і аргументовано доводить це. Так, переконливим є висновок автора про експорт з Росії в Україну політичної системи радянської влади та її носіїв – компартійної номенклатури, що була делегована російським більшовицьким керівництвом в Україну для утвердження в республіці окупаційного режиму.

Третім з міфів, що його розвінчує М. Дорошко, є твердження теперішньої російської влади про передання в 1954 р. Кримської області РРФСР до складу Української РСР як «щедрий подарунок» тодішнього лідера СРСР М. С. Хрущова. Визначивши реальний внесок України в розвиток території Кримського півострова, М. Дорошко доводить не лише безпідставність так званих «історичних претензій» Росії щодо Криму, але й наполягає на вирішальному внеску України у відродження зруйнованої під час Другої світової війни та внаслідок сталінської депортації кримських татар економіки півострова. Саме Крим, приналежність якого Україні ставилася під сумнів керівництвом РФ з перших днів відродженої незалежності України у 1991 році, став, як відомо, першою жертвою путінської гібридної війни проти України.

Окрім спростування кремлівських міфів, автор наголошує на особливій увазі до політики Росії щодо управління конфліктами низької інтенсивності на пострадянському просторі – стратегії, апробованій ще керівництвом СРСР в останні роки його існування. Тоді, прагнучи зберегти Союзу державу Москва проводила так звану політику «контр-регіонів», базовану на підтримці в союзних республіках сепаратизму і

територіальних претензій між суб'єктами, формуванні нових автономних республік і областей, незалежних від республіканського центру. Такі дії союзний Центр застосував щодо Молдови (Придністров'я, Гагаузія), Грузії (Абхазія, Південна Осетія, Аджарія) і України (Крим, Донбас, Закарпаття). Діючи в такий спосіб, Росія намагалася «заморозити» конфлікти, щоби отримати важелі впливу на політику країн колишнього СРСР. Застосовуючи набутий у той час досвід, зазначає автор, Москва усіляко сприяла створенню передумов для сепарації означених регіонів зі складу Молдови, Грузії і України, відповідно.

Також М. Дорошко акцентує увагу на тому, що вагомою підставою для втручання Москви у внутрішні справи України став проголошений керівництвом нашої держави зовнішньополітичний курс на інтеграцію до європейських і євроатлантичних структур, що апріорі було несумісним із прагненням Москви отримати на пострадянському просторі слабкі авторитарні політичні режими, що покійно йтимуть у фарватері політики Росії. Відтак, цілком погоджуюсь із автором у тому, що політика зближення України із Заходом стала вирішальним чинником у розв'язанні агресії Росії проти України у 2014 р.

З'ясовуючи наслідки російської агресії проти України автор монографії дійшов висновку, що підтримуючи так звану «п'яту колону» в Україні Росія «навчилась створювати і керувати так званими «зонами нестабільності», використовуючи для цього такі методи як корупція, олігархічні зв'язки, агентура, інструментальне використання російськомовного населення цих держав і надання російського громадянства мешканцям конфліктних регіонів на кшталт Криму.

Як фаховий науковець-міжнародник професор М. Дорошко прагне небуденно спрогнозувати майбутнє російсько-українського конфлікту. Важливим в цьому контексті видається висновок автора, що дипломатична, юридична, економічна і військова підтримка Заходом України є неодмінною передумовою забезпечення її територіальної цілісності.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що наукова праця Миколи Дорошка є вдалою спробою з'ясування причин і наслідків агресії Росії проти України, відтак, вагомим внеском в сучасну політологію міжнародних відносин та історію російсько-українських війн. Монографія може бути корисна всім прошаркам українського суспільства.

НАУКОВИЙ ЩОРІЧНИК «ЕТНІКА КАРПАТ»

SCIENTIFIC YEARBOOK «ETHNICS OF THE CARPATHIANS»

Етніка Карпат [Текст]: наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан, П. Ю. Леньо, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019, вип. 4. 456 с.: фото.

Козакевич Олена Романівна

кандидат мистецтвознавства, науковий співробітник
відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України
E-mail: kozakevych.olena@gmail.com

Elena Kozakevich

Candidate of Arts, scientific employee of the Folk Art Department the Ethnology Institute National Academy of Sciences of Ukraine

Черговий четвертий науковий щорічник «Етніка Карпат», виданий за ініціативи та організаторської підтримки Комунального закладу «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» Закарпатської обласної ради та кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «Ужгородський національний університет» продовжує серію публікацій про багатогранну культуру та мистецтво Закарпаття. Кожен випуск має чітко визначену тематику й окреслений ареал дослідження, що підкреслює наукове значення та актуальність проекту.

У збірнику, що вийшов друком 2019 р. (Вип. 4), представлено статті та матеріали, які головно стали результатом етнографічної експедиції селами Виноградівського району у липні 2018 року. Учасниками цих польових розвідок були викладачі та студенти Ужгородського національного університету, а також працівники обласного скансену. Зокрема у виданні опубліковано доробок і тих дослідників, які не брали участі у зазначеній експедиції, однак вивчають різноаспектно історію, культуру та мистецтво окреслених теренів. Це значно розширило й доповнило тематику збірника.

Наукові розсліди зосереджені на місцевостях Виноградівщини, чи, як ще називають старожили, – Севлющини (в перекладі з угорської Севлюш означає «виноград»). Власне історичні парадигми, поліетнічність населення, синтез релігій і культур, особливості українсько-угорського пограниччя підкреслюють унікальність краю та спонукають сучасників до його вивчення.

Текстова частина наукового щорічника «Етніка Карпат» добре структурована, що дозволяє читачу зорієнтуватися з вибором публікації та тематики. Отож, збірник складається з наступних рубрикацій: «Вступ», «Статті», «Музейна справа на Виноградівщині», «З польових етнографічних матеріалів» та «Життя експедиції».

У першій статті «Вступу» окреслено концепцію випуску, яка продиктована власне локальними особливостями експедиції на Виноградівщину. Стисло визначено історико-етнографічні та культурно-мистецькі характеристики краю, що дає розуміння обраного напрямку дослідження. Подано короткий огляд окремих статей, визначено важливість та перспективи подальших розслідувань (автор – керівник експедиції Павло

Леньо). Про пам'ятки матеріальної культури з Виноградівщини, зібрані під час експедиції 2018 р., – у публікації Василя Коцана (керівник експедиції). За функціональними та типологічними характеристиками артефакти розподілено на групи. Відповідно до такої класифікації з'ясовано локальні ознаки побутування виробів, їхні місцеві назви, визначено художні особливості. Текстова частина проілюстрована світлинами з експедиції. Зокрема отримані відомості важливі для музейницької діяльності і підкреслюють важливість польових розвідок: поповнення фондів, атрибуція об'єктів та збереження культурної спадщини.

Наступний блок збірника – «Статті» – укладений з різноматематичних текстів, авторами яких стали як і досвідчені фахівці, так і початківці в науковій діяльності. Це певною мірою створює цікаві порівняльні паралелі, дає розуміння перспективи досліджень для молодих науковців та можливості формування відповідних наукових осередків. У статтях розглянуто унікальні та універсальні ознаки матеріальної і духовної культури мешканців Виноградівщини кінця XIX – початку XXI ст. з урахуванням історичних та соціокультурних впливів.

Спробу антропологічного аналізу ромів/циган у контексті багатокультурності Виноградівщини запропонував Павло Леньо. На основі отриманих експедиційних матеріалів читач має можливість ознайомитися з особливостями повсякдення ромів (на прикладі с. Онок), їхнім життям у соціумі та ставленням того ж таки соціуму до циган. На нашу думку, задекларована тематика має перспективи для поглибленого вивчення, що дасть розуміння проблеми і відповіді, а можливо, і нові візії на доволі складні питання міжетнічних відносин.

Традиційні вірування долинян Закарпаття досліджено у статті Василя Короля. На основі польових розвідок (нарлативи місцевих жителів) автор подає відомості про осіб з езотеричними можливостями. Власне увагу зосереджено на постаті цілительки Анці Зарічанської, про яку старші респонденти згадують переважно з розповідей своїх родичів. Зміст статті насичений цікавими оригінальними текстами, в яких відчитується не тільки інформація про цілительку, а й певний світогляд оповідачів, оповитий містикою. Зокрема ці тексти містять місцевий говір, що є важливо для філологів чи фольклористів.

Стаття авторства Галини Рейтій продовжує тематику традиційних вірувань, а саме – демонологія, відьмацтво. На основі записів, здійснених під час експедиції 2018 р., авторка подає перекази про відьом, що побутують в уяві людей. Респонденти оповідають про способи розпізнання «босоркань», їхні шкідливі дії та способи захисту від них. Навіть на початку XXI ст. частина жителів вірять в існування відьмацтва, опираючись на нарлативи своїх предків, що зумовлено певною консервативністю світоглядних уявлень. Тема має перспективи подальших досліджень з урахуванням розширення ареалу та проведення певних паралелей.

Сімейний побут та шлюбні відносини є невід'ємною частиною будь-якого етносу. Однак місцеві традиції, історичні та соціокультурні чинники формували локальні моделі, як, наприклад, в низці сіл Виноградівщини, про що пише Михайло Рекрут'як. На основі експедиційних досліджень, записів від респондентів автор подає статистичні дані стосовно вікових характеристик вступу у шлюб, вікової різниці між подружжям, кількості дітей у сім'ї тощо. Ці маркери дозволяють створити певну картину про сімейні відносини долинян Виноградівщини кінця XIX – першої половини XX століття.

В основі дослідження Олександра Данка – матеріальна культура села Онок Виноградівського району. Подано коротку історичну довідку про село, окреслено основні заняття оночан. Автор розглянув особливості традиційного житла, з яким пов'язані низка промислів (деревообробництво, будівництво); техніку та реманент для з сільськогосподарських робіт; культивування рослин та пов'язаний з цим ткацький промисел і виготовлення вбрання та ін. Таке локальне вивчення уможливило детальніше простежити особливості окремого осередку.

Окремі види текстилю – ткацтво, вишивка та в'язання – розглянуто у статті Ольги Гал. Дослідження базується на інформації від респондентів м. Виноградів. Хронологічно охоплено другу половину XX – початок XXI ст., – період, коли традиції першої половини XX ст. трансформуються та інтерпретуються згідно з соціокультурними та мистецькими чинниками окресленого відтинку часу, з сучасними реаліями й уподобаннями мешканців. На основі відомостей, отриманих від респондентів, авторка подає інформацію про матеріали, які використовували у виготовленні текстильного асортименту; аналізує вироби за класифікаційними ознаками, простежує їх видозміни; визначає художні особливості тканин, вишитих та мереживних виробів. Важливим є введення у науковий обіг локальних термінів, якими означали техніки виготовлення, номінували одяг та інтер'єрні тканини, орнамент тощо.

Тематику народного текстилю, а саме виноградівських рушників з фондів Закарпатського музею народної архітектури та побуту, продовжено у статті Сільвії Полак. Зроблено короткий огляд збірки загалом, а тематичні пам'ятки (понад 70 одиниць) класифіковано за основними характеристиками орнаменту. Також рушники згруповано за призначенням (функцією). Цей огляд дає можливість ознайомитися з ключовими параметрами об'єктів, що, зокрема, є важливо для дослідників народної тканини.

Подібний принцип аналізу застосувала Мар'яна Мегела у вивченні ікон на металі з Виноградівщини з фондів ЗМНАП. Класифікацію здійснено на основі технік виконання, а також за принципом їх первинного розташування в іконостасі (празниковий, апостольний, пророчий ряд). Основні художні особливості окреслено відповідно до усталеної іконографії та релігійних сюжетів того періоду, коли було створено ікону.

Гончарні вироби Виноградівщини з музейних збірок Олешницького краєзнавчого і Закарпатського музею народної архітектури та побуту дослідив Василь Коцан. Подано загальний огляд музейних експозицій, окреслено особливості формування колекцій, де гончарство представлено досить чисельно. Автор класифікує пам'ятки за низкою сукупних функціональних та формотворчих ознак, проводить порівняльну характеристику.

Увагу зосереджено на художніх характеристиках гончарних виробів, зокрема на способах декору та орнаменті. Важливим з погляду і етнологів, і філологів є введення у текст локальних назв. У науковий обіг впроваджено інформацію про авторську кераміку, де простежено, як сучасні майстри використовують і поєднують народну традицію та творчо її інтерпретують. Текстову частину візуалізовано ілюстративним додатком.

Теоретичні аспекти розвитку культури і мистецтва Виноградова розглядає Іван Біланчук. Після розмислів про історичну минувшину автор робить висновок щодо релігії як фундаменту мистецтва. В цьому контексті простежено вплив низки угорських і закарпатських корифеїв живопису та музики на культуру осередку (І. Бровді, А.Ерделі, Й. Бокшай, М. Ігнатик, І. Ревес та ін.). Подано основні віхи життєпису та творчі здобутки митців, що може стати відправною точкою для фундаментального вивчення кожної з персоналій.

Стаття Михайла Ходанича власне і стала логічним продовженням попереднього дослідження. Окреслено творчі інспірації одного з відомих митців Закарпаття – народного художника України, скульптора Івана Бровді. Представлено основні біографічні віхи, які певною мірою вплинули на становлення та формування його творчої особистості. Проаналізовано стилістику творів за домінуючими напрямками, визначено основні риси, притаманні мистецькій пластиці митця.

Наступний блок – «Музейна справа на Виноградівщині» – містить низку публікацій та повідомлень, в яких окреслено проблематику музейництва. Статті мають подібну структуру: історія створення та розвитку музею, специфіка, формування колекцій, особливості фондів збірок, експозиції, сучасний стан та перспективи розвитку. Отож, Людмила Тороцкезі охарактеризувала діяльність Виноградівського районного історичного музею, Валентина Горнецькі – Затисянського музейного комплексу, Михайло Сігетій – краєзнавчого музею при Олешницькій ЗОШ, повідомлення про шкільний етнографічний музей с. Велика Копаня подала Тетяна Геращенко, про Новоселицький музей етнографії – Наталія Вамош, з музеєм ткацтва в с. Хижа ознайомила Ольга Гал, а з музеєм-майстернею у с. Черна – Василь Івашко. Ці праці свідчать про те, що на Виноградівщині на сучасному етапі і серед діячів культури та мистецтв, і майстрів народного мистецтва, і мешканців існує свідомість збереження багаторічних традицій через створення локальних музеїв. Окрім того, у такий спосіб є можливість залучити туристів та пропагувати місцеву духовну та матеріальну спадщину.

У розділі «3 польових етнографічних матеріалів» представлено тексти, записані в основному під час експедиції 2018 р. на Виноградівщину та з розвідок з попередніх років, які рубриковано тематично: «Народні знання та вірування», «Матеріальна культура й обрядовість», «Суспільно-історичні процеси». Статті відповідають принципам написання та оформлення експедиційних розвідок: згідно з питальником отримано відомості за обраною тематикою; тексти розкривають локальні особливості говірки респондентів та їхнє суб'єктивне уявлення про окремі явища, які власне передані головно через інтерв'ю тощо. Ці матеріали є важливою джерельною базою для написання низки публікацій.

Етимологію топонімів низки сіл подав Михайло Рекрутяк, приказки та афоризми зі с. Онок уклала Марія Білак. Про демонологічне уявлення та магічні практики у народних віруваннях мешканців с. Великі Ком'яти – у статтях Михайла Зана та Галини Рейтій, зі с. Лемаковиця – у тексті Іванни Данко. Як продовження тематики – світоглядні уявлення мешканців Виноградова про людей з демонічними ознаками в експедиційному інтерв'ю Златослави Керечанин. Зазначимо, що ці матеріали важливі з огляду на те, що на такі теми респонденти не часто погоджуються спілкуватися з огляду на певні забобони або роблять це доволі неохоче. Світоглядні вірування у с. Великі Ком'яти зафіксував Михайло Сокач, а у статті Василя Короля – інтерв'ю у с. Широке про людей, які вмлі «гадам розказувати», тобто керувати зміями.

Про побут, традиції, вірування та обряди с. Велика Копаня у 2012 р. збрала усний матеріал Ольга Поріцька. Весільну обрядовість Виноградівщини подано в матеріалах Володимира Щибрі. Локальні особливості традиційного одягу королівських долинян Закарпаття за результатами експедиційних розвідок 2012 р. охарактеризував Василь Коцан. Інформацію про народне житло та одяг зі сіл Букове та Великі Ком'яти на основі інтерв'ю зафіксували у своїх розслідах Наталія Куштан і Неля Мальованик. Про традиційні ремесла с. Онок інтерв'ювала Марія Кромпотич, розвиток ковальства в с. Великі Ком'яти – Ангеліна Дебель. Родинна та календарна обрядовість – в матеріалах Наталії Човрі.

Характеристику окремих суспільно-історичних процесів, яка базується на наративах мешканців Виноградівщини, подано в текстах Володимира Філея (про січовиків, Голокост та ін.), Івана Панасюка (про особливості життя «за малярів» та Чехії) та Юрія Прокопа (про міжетнічні відносини в с. Шаланки).

Отже, представлений експедиційний матеріал, поданий і досвідченими науковцями, і початківцями, розкриває багатогранний культурний пласт Виноградівщини. На основі текстів простежується методика польових досліджень, відповідальний підхід студентів-практикантів до збору матеріалу та активна участь і допомога керівників експедиції. Адже три тижні в польових умовах – випробовування не з легких! І власне в останньому блоці «Життя експедиції» опубліковано своєрідні статті-звіти про перебіг експедиції. Завдяки цим нотаткам читач отримує відомості про учасників, про місцевості, охоплені польовими розвідками. Детально описано наукові зацікавлення, охарактеризовано певні локуси щодо збереження і популяризації традиційних ремесел та народної звичаєвості. Окрім того, науковці аналізували соціокультурні та історичні особливості в окремих місцевостях, відстежували взаємовпливи культур та етнічних меншин. Не менш важливим є збір матеріальних пам'яток, які мешканці Виноградівщини люб'язно передали у фонди музею. Це надзвичайно актуально для збереження мистецької спадщини та продовження традиції.

Важливо відзначити активну участь очільників місцевих громад, директорів шкіл, учителів, бібліотекарів та працівників культури, які створили максимально комфортні умови для роботи дослідників, ознайомили з

музейними збірками. Учасники експедиції висловлюють за це подяку, а особливо вдячні мешканцям-респондентам досліджуваних сіл за надання цікавої інформації, яка і лягла в основу цього збірника.

Як зазначено у вступній статті – опублікований матеріал становить лише невелику частину зібраних відомостей під час експедиції 2018 р. на Виноградівщину. Розкрито різні аспекти матеріальної культури, обрядовості, народної звичаєвості та вірувань, а також музейної справи. Статті наукового збірника «Етніка Карпат» (Випуск 4) стануть цікавими науковцям, студентам, музейним працівникам, а також краєзнавцям, працівникам туризму, народним майстрам та поціновувачам української минувшини.

НЕКРОЛОГ

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА С. І. УСТИЧА

IN MEMORY OF PROFESSOR SERGIU USTYCH

Олашин Микола Васильович

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри античності, середньовіччя та історії України домодерної доби
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: olasyn2017@gmail.com

Mykola Olashyn

Candidate of History, Docent, Docent of the Department of Ancient, Middle Ages and premodern History of Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University»

Колектив факультету історії та міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» з глибоким сумом повідомляє про смерть доктора соціологічних наук, професора, завідувача кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій, директора Інституту транскордонного співробітництва, Надзвичайного і Повноважного Посла Сергія Івановича Устича, яка настала 7 лютого 2020 року після важкої хвороби на 65 році життя.

Він народився 9 червня 1955 р. в с. Загаття Іршавського району Закарпатської області у вчительській родині. У 1972 р. отримав атестат зрілості і золоту медаль за відмінне навчання. Згодом закінчив історичний факультет Ужгородського державного університету (1978) та аспірантуру по кафедрі наукового комунізму Львівського держуніверситету ім. І. Я. Франка (1981). Його подальше життя було насичене вагомими справами: став кандидатом філософських (1982) і доктором соціологічних (2015) наук, викладачем (потім – доцентом і професором) та завідувачем кафедри у виші, заступником голови і головою облвиконкому, Закарпатської обласної ради, був народним депутатом України, перебував на дипломатичній службі. І завжди віддавався роботі сповна.

Колега був відомим вченим. Навчаючись в аспірантурі Сергій Іванович під керівництвом наукового керівника професора Олени Петрівни Веремєєвої почав досліджувати методологічні питання теми «Техніко-економічні фактори детермінації політичної боротьби робітничого класу розвинених капіталістичних країн в умовах НТР». У дисертаційній роботі та низці публікацій молодий вчений глибоко розкрив наступні питання: принципи аналізу та концепція техніко-економічної обумовленості політичного процесу в капіталістичному суспільстві, методологія дослідження техніко-економічної детермінації політичної боротьби робітничого класу розвинених капіталістичних країн, проблеми матеріально-виробничої детермінації політичного процесу при капіталізмі, суб'єктивний чинник соціальної революції в умовах НТР тощо. Логічним наслідком дослідницьких пошуків у названому напрямку став успішний захист у травні 1982 р. кандидатської дисертації на засіданні спеціалізованої ради Львівського університету імені Івана Франка. Через деякий час рішення спецради було затверджено ВАКом СРСР і Сергій Устич став одним з наймолодших кандидатів філософських наук у Радянському Союзі.

Захистивши кандидатську дисертацію Сергій Іванович продовжив наукові дослідження. На цей раз зацікавився методологією та методами соціологічних досліджень. Спочатку справи посувалися досить добре і уже наприкінці 1980-х рр. дисертаційна робота була готова. Але тут на заваді стали різні чинники, про які скажемо нижче (передусім робота в органах державної влади і управління, дипломатична служба тощо). Тому до повноцінних занять наукою вчений повернувся тільки у 2005 р. Тоді ж він з окремими колегами-однодумцями створив Інститут транскордонного співробітництва (м. Ужгород). У своїх численних публікаціях (а їх понад 100), у тому числі монографіях «Системне дослідження суспільства» (Львів, 1992), «Кордон, війна та мир в долі сучасного світу: триада життя чи колапсу?» (Ужгород, 2010), «Методологія системного дослідження транскордонних процесів та її соціальна імплементація» (Ужгород, 2014), колега комплексно і всебічно розглянув досліджувану тему. І незабаром, 24 лютого 2015 р., на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту соціології НАН України було захищено докторську дисертацію. Підкреслимо, що офіційні опоненти, члени спецради і наукова громадськість дали високу наукову оцінку вищезазваному дослідженню. А Сергій Іванович став першим на Закарпатті доктором соціологічних наук.

У контексті до вищенаведеного додамо, що праці Сергія Устича пройшли апробацію на солідних наукових форумах, у тому числі й міжнародних. Вони публікувалися не тільки в Україні, але й в інших державах – США, Китаї, Бразилії, Німеччині, Росії, Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині. Виходили українською, англійською, російською, словацькою, чеською, угорською, румунською мовами в авторитетних виданнях.

Інший штрих життєпису колеги – це його педагогічна робота. Так, він пропрацював 10 років (1981 – 1991) в Ужгородському університеті на посадах викладача та доцента. Автору цього некролога доводилося слухати лекції Сергія Івановича. Тому з впевненістю можна сказати, що він досконало знав фактичний матеріал своїх нормативних курсів, вікову психологію студентської молоді, методику викладання суспільних дисциплін. Вирізнявся неабиякою ерудицією. До студентів ставився з повагою, заохочував їх активність, жагу до знань, пізнання невідомого. Педагог із задоволенням відповідав на запитання вихованців. Заняття завжди проходили динамічно, студенти вчилися абстрактно мислити, знаходити закономірності того чи іншого історичного явища чи процесу. Сергій Іванович продовжив свою плідну педагогічну роботу і у Закарпатському державному та Ужгородському національному університетах. Останнім часом був, як уже згадувалось, професором, завідувачем кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «УжНУ». Передавав свої ґрунтовні теоретичні знання та великий особистий практичний досвід студентам.

Помітну сторінку життєпису Сергія Устича було написано в часи перебування його на посадах виконавчої влади та місцевого самоврядування. Він, зокрема, працював заступником голови і головою облвиконкому (1994 – 1995), головою Закарпатської обласної ради (1995 – 1998) та облдержадміністрації (1995 – 1999). А ще був народним депутатом України (1994 – 1996). Тут якнайповніше проявилось його життєве кредо: невтомно трудитись на благо рідного краю. Багато зусиль доклав для того, щоб залучити в наш край іноземні інвестиції. Для цього було пророблено велику роботу з метою перетворення області у вільну (згодом – спеціальну) економічну зону. У березні 1996 року було засновано ЗАТ «Автопорт-Чоп». На ньому наприкінці того ж року було відкрито перший в Україні вантажний автотермінал «Експорт». У вересні наступного року там же було введено автотермінал «Імпорт», що кардинально покращило сервіс на П'ятому міжнародному (Критському) транспортному коридорі. До заслуг колеги слід віднести й організацію реконструкції у 1997 р. моста через Тису, відкритого за участі президентів України Леоніда Кучми та Угорщини Арпада Гьонца.

Підкреслимо, що виконана робота була помічена і у Києві, наслідком чого стало підписання Президентом України Леонідом Кучмою 9 грудня 1998 р. Указів «Про спеціальну економічну зону Закарпаття» і «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності в Закарпатській області». Правда, втілювати у життя можливості, надані області цими документами, довелося вже іншому губернатору.

Зауважимо, що у 1994 – 1996 роках Сергій Іванович був головою Ради Карпатського Єврорегіону, а у 1998 – 1999 рр. – постійним представником від губернаторів і мерів України в Конгресі регіональних і місцевих влад Ради Європи в Страсбурзі (Франція). Тут він також наполегливо трудився на благо рідного краю – Закарпатської області.

У 1999 – 2005 рр. Сергій Устич перебував на дипломатичній службі. Спочатку був Надзвичайним і Повноважним Послом України в Чеській Республіці, а згодом – у Словацькій Республіці. Відрадно наголосити, що Сергій Іванович гідно репрезентував свою державу на європейських теренах. Він разом з командою дбав про піднесення авторитету України, сприяв розвитку українсько-чеських і українсько-словацьких відносин у різних сферах життя (економіка, екологія, туризм, культура, спорт тощо).

Радикальним чином було змінено консульське обслуговування громадян та захист інтересів українських заробітчан. Досягнуто розуміння і підтримка МЗС ЧР, і замість тісного напівпідвального приміщення, в якому працював консульський відділ Посольства України і до якого ще вночі формувалася багаточисельна черга відвідувачів, Дипсервіс МЗС виділив для консульської служби віллу поряд із Посольством (колишню резиденцію Посла Швейцарії) із чудовими умовами для роботи дипломатів та прийому громадян.

Завдяки активному та плідному співробітництву дипломатів Посольства з підприємницькими колами ЧР, зокрема, з Торгово-Промисловою Палатою, за період з 1999 по 2004 рр. (час перебування Сергія Устича на посаді Посла в Чехії) обсяг товарообміну між Україною і ЧР зріс в декілька разів. Посол України безпосередньо сприяв реалізації інвестиційних проектів, зокрема, будівництву в Закарпатті автомобільним концерном «Шкода» заводу «Єврокар». Була також організована презентація в Празі інвестиційних можливостей Закарпатської області. Отже, здобутки і на дипломатичній ниві виявилися вагомими.

Таким чином, Сергій Устич наполегливо і добросовісно трудився усе своє життя. Він, зокрема, був нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (1997). Але найбільшою нагородою для нього були слова вдячності простих закарпатців. Саме для покращення їхнього добробуту він і працював.

Висловлюємо щире співчуття родині професора Сергія Івановича Устича – дружині, професору кафедри економічної теорії ДВНЗ «УжНУ» Світлані Василівні, синам – Олександрю і Сергію, братам – Івану і Василю. Сумуємо разом з вами. Нехай рідна закарпатська земля буде йому пухом, а пам'ять надовго збережеться в серцях і думках рідних, колег, студентів, друзів, усіх тих, хто знав вченого, педагога, політика, дипломата і просто непересічну людину.

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА Д. Д. ДАНИЛЮКА

IN MEMORY OF PROFESSOR DMYTRO DANYLIUK

Олашин Микола Васильович

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри античності,
середньовіччя та історії України домодерної доби
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: olasyn2017@gmail.com

Mykola Olashyn

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient, Middle
Ages and premodern History of Ukraine
SHEE «Uzhhorod National University»

Колектив факультету історії та міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» з глибоким сумом повідомляє про смерть доктора історичних наук, професора, адміністратора вищої школи **Дмитра Дмитровича Данилюка**, яка настала 6 червня 2020 року на 79 році життя.

Він народився 19 вересня 1941 року в селі Тересва (тепер Тячівського району Закарпатської області) в селянській родині. Часи були нелегкі: війна, розруха, голод 1946 року. Дмитро закінчив місцеву середню школу. Потім працював робітником в Ясінянському ліспромгоспі та Тересвянському деревообробному комбінаті. У 1960 році став студентом історичного факультету Ужгородського державного університету. Найбільший вплив на нього мали наставники – М. В. Троян, І. Г. Шульга, І. М. Гранчак, В. І. Ілько та ін. Особливо треба відзначити Михайла Васильовича Трояна, який зорієнтував вихованця на дослідницькі пошуки.

Після закінчення вишу (1965) Дмитро Дмитрович протягом шести років працював у середніх школах Миколаївської та Закарпатської областей. У 1971 – 2015 роках трудився в Ужгородському університеті на посадах старшого викладача та завідувача підготовчого відділення; доцента кафедри історії СРСР; кафедри історії УРСР, історіографії та джерелознавства; доцента та

професора кафедри історії України. У 2001 – 2013 роках був завідувачем вищезгаданої кафедри. Він був провідним вітчизняний вченим-істориком, історіографом, біографом, джерелознавцем, педагогом, методистом, громадським діячем.

Науковий доробок вченого є чималим – понад 300 публікацій. Так, будучи аспірантом, під керівництвом професора М.В. Трояна досліджував тему «Історія Закарпаття 1917 – 1945 рр. у радянській історіографії». Дослідник дав глибокий аналіз історіографічних джерел, зробив аргументовані узагальнення та висновки, накреслив шляхи подальшого вивчення теми. Захист дисертації відбувся 10 вересня 1975 року на засіданні Вченої ради Львівського державного університету ім. І. Я. Франка. До речі, у наступні роки вчений продовжив працювати над згаданою темою. Він значно розширив її верхню хронологічну межу. Підсумком стала монографія «Історіографія Закарпаття у новітній час (1917 – 1985 рр.)» (Львів, 1985). Це була перша комплексна праця з означеної теми.

Наступна важлива наукова проблема, якій вчений присвятив значну частину життя, це зародження і розвиток історичної науки на Закарпатті (до 1944 року). Обираючи цю тему, дослідник переслідував благородне завдання – довести хибність тези про те, що в минулому Закарпаття було майже повністю неписьменними. Навпаки, автор хотів показати, що наука (у тому числі й історична) розвивалася. А ще зробити надбанням вітчизняної історіографії кращі праці закарпатських істориків XIX – першої половини XX ст.

Для того, щоб якісно виконати поставлені завдання Дмитро Данилюк з властивою йому енергією і завзяттям приступив до дослідницьких пошуків. Вчений працював у вітчизняних та зарубіжних архівах та бібліотеках, виявляючи і опрацьовуючи рідкісні публікації та рукописні праці. Одна за одною з'являються його публікації. Згодом, 16 грудня 1994 року, на засіданні спеціалізованої вченої ради історичного факультету Ужгородського університету відбувся успішний захист докторської дисертації. Після цього побачили світ низка його монографій, а саме: «Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.)» (Ужгород, 1997), «Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.)» (Ужгород, 1999), «Історична думка на Закарпатті епохи національного відродження (кінець XVIII – середина XIX ст. Ужгород,

2009)» та ін. У них ґрунтовно проаналізовано наукову спадщину найбільш відомих істориків краю, починаючи від Іоанікія Базилевича (1742 – 1821) і до 1944 року.

Професор Д. Данилюк зробив вагомий внесок у біографістику. Першою серйозною публікацією була стаття «М. М. Лучкай – історик-славист Закарпаття першої половини XIX ст.», опублікована в «Українському історичному журналі» (1990. – № 9. – С.80-84). У 1995 році вчений став автором двох видань біографічного характеру – «Ю. І. Гуца-Венелін» і «Михайло Лучкай – патріарх закарпатської історіографії». Автор показав внесок наших земляків у вивчення різних проблем. А ще вчений взяв участь у підготовці до друку 6-томної праці Михайла Лучкая «Історія карпатських русинів» (Ужгород, 1999 – 2011), перекладену з латинської мови. Нагадаємо, що майже усі праці, які побачили світ після захисту докторської дисертації, мають біографічний зміст.

Дмитро Данилюк запам'ятався і як публікатор історіографічних джерел. Так, він спричинився до факсимільного перевидання праці В. Гаджеги «Михаил Лучкай. Житєпис и твори» (Ужгород, 1929). Видання побачило світ у 2000 році. Так було започатковано серію «Обличчям до спадщини». Згодом побачило світ видання «Ю. Венелін: 3 наукової спадщини визначного слависта» (Ужгород, 2002). Наступним виданням згаданої серії стала збірка «О. Духнович: 3 наукової спадщини будителя» (Ужгород, 2003). Серед плеяди відомих закарпатських вчених, культурно-освітніх і громадсько-політичних діячів XVIII – першої половини XIX ст. помітне місце займає І.С. Орлай (1771 – 1829). Він був знаним медиком, істориком організатором шкільної справи. Після смерті залишив чималу творчу спадщину (тільки частково опубліковану). Завдяки професору ситуація змінилася на краще. Маємо на увазі два видання збірки «Іван Семенович Орлай: 3 наукової спадщини» (Ужгород, 2005; 2007). У цих виданнях історик опублікував факсимільним способом низку праць нашого видатного земляка.

Дмитро Данилюк – відомий літописець історичного факультету УжНУ. Писав про окремих колег – Ганну Божук, Василя Ганчина, Івана Гранчака, Михайла Трояна. Про останнього – найбільше. Про нього колега зберіг теплі спогади і добру пам'ять на усе життя. Крім того, коли університет готувався до свого 65-річчя, побачило світ видання «Кафедра історії України УжНУ» (Ужгород, 2010). У нього двоє авторів – професор Дмитро Данилюк і його вихованець, доцент Василь Міщанин. У праці висвітлено роботу кафедри від 1976 року (коли було засновано кафедру історії УРСР, історіографії та джерелознавства) і до року видання праці. Автори глибоко проаналізували багатогранну роботу вищезгаданої кафедри.

Колега запам'ятався кільком тисячам студентів УжНУ як кваліфікований педагог і методист. Він вирізнявся добрим знанням фактичного матеріалу. У процесі педагогічної роботи використовував найбільш оптимальні педагогічні прийоми. До студентів підходив диференційовано. Вчив студентів вчитися. Він був вимогливим викладачем. Але на першому місці у нього було завдання – озброїти студентів знаннями, підготувати їх до самостійно життя, виховати громадянами. Тому вихованці любили Дмитра Дмитровича, а колеги поважали.

Професор Д. Данилюк постійно дбав про підготовку науково-педагогічних кадрів. Під його керівництвом написали і успішно захистили кандидатські дисертації випускники історичного факультету Ужгородського університету – Василь Міщанин, Іванна Бабинець-Скиба, Оксана Ферков, Марія Кашка і Неля Світлик. Вони вдячні наставнику за турботу та підтримку.

Небіжчик був добрим методистом. Свій великий педагогічний досвід використовував при підготовці навчальних програм з нормативних і спеціальних курсів. Більшість з них опубліковано. Серед них: «Програма спецкурсу «Історичне краєзнавство» (Ужгород, 1996), «Тематика та методичні поради до семінарських занять з історії України» (Ужгород, 1997), «Конкурсні тестові завдання для вступників: Історія» (Ужгород, 2002), «Тематика та методичні поради до семінарських занять з історії України з найдавніших часів до середини XVII ст.» (Ужгород, 2002), «Програма курсу «Теорія і методика краєзнавчої роботи: для магістрів» (Ужгород, 2006), «Історичне краєзнавство: робоча навчальна програма» (Ужгород, 2009), «Програма спецкурсу «Закарпатська історіографія (XVIII – середина XX ст.): для студентів історичного факультету» (Ужгород, 2011) та ін. А ще написав навчальні посібники з краєзнавства: «З історії заселення та розвитку культури Закарпаття в добу феодалізму (до середини XIX ст.)» (Ужгород, 1990) та «Історія Закарпаття» (Ужгород, 2013).

Як уже згадувалось, професор Д. Д. Данилюк дванадцять років (2001 – 2013) очолював кафедру історії України. Він зумів мобілізувати членів кафедри на виконання наукових і навчально-методичних завдань. Крім того, у цей період поглибилися наукові контакти з кафедрами інших вишів, зокрема Черкаського технологічного університету (зав. каф. проф. М. І. Бушин), Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (проф. Я. С. Калакура), Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (проф. В.В. Кравченко), Національним університетом «Острозька академія» (проф. М. П. Ковальський) та ін.

Проводилися наукові конференції різного рівня (у тому числі й міжнародних). Серед них: Міжнародна конференція, присвячена 200-річчю від дня народження Ю. Гуца-Венеліна (2002), науково-практична конференція «Україна – Польща: історія, сучасність, перспективи» (2004), Міжнародний симпозіум «Ю. Гуца-Венелін і славистична наука його часу» (2009), 85-річчя Злуки ЗУНР і УНР (2004), 60-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (2005) та ін.

Дмитро Данилюк був активним у громадській роботі. Так протягом тривалого часу він очолював профспілковий комітет історичного факультету. Був заступником голови редколегії «Наукового вісника Ужгородського університету. Серія: Історія». А ще він входив до складу спеціалізованих вчених рад по захисту кандидатських і докторських дисертацій. Був членом редколегій низки видань – наукового збірника

«Карпатика», «Наукового збірника Товариства «Просвіта», видань «Августин Волошин. Вибрані твори» (Ужгород, 2002) та «Олександр Духнович. Вибрані твори» (Ужгород, 2003). Підкреслимо, що небіжчик сумлінно ставився до завдань.

Держава відзначила Дмитра Данилюка орденом «За заслуги» III ступеня (2006), Почесними грамотами Міністерства освіти України (1995). Але найбільшою нагородою для нього результативна праця в науковій і педагогічних сферах.

Свій вічний спочинок професор Дмитро Данилюк знайшов на цвинтарі в селі Минай, поруч з дружиною Ганною Іванівною та донькою Мариною. А ми будемо пам'ятати цю непересічну людину, бо він на це заслужив. Висловлюємо щире співчуття рідним та близьким покійного.

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання **мети, цілей статті** (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Назви окремих елементів статті виділяються **жирним шрифтом**.

2. Мова написання рукопису: українська, російська, англійська.

3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції jurij.danilec@uzhnu.edu.ua у форматі «Автор – Назва статті. doc».

4. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді, повинна бути ретельно вчитана автором (співавторами) щодо відсутності граматичних і стилістичних помилок та оформлена відповідно до встановлених редакційною колегією вимог. Не допускається виклад матеріалу у публіцистичному стилі. Виклад матеріалу статті повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – виразною, лаконічною, такою, що відповідає літературним нормам і науковому стилю.

5. Рішення про можливість публікації статті приймає **редколегія та незалежні рецензенти**. Стаття проходить анонімне рецензування.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису** – від **12 до 24 сторінок** (як виняток, не більше **30 сторінок**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows** (версії 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) або сумісного редактора;
- **формат аркуша** – **A4 (210x297)**, орієнтації сторінки – «книжна»; інтервал між рядками – 1 пт; 14-м кеглем, стилем Times New Roman. У тексті не повинно бути переносів і макросів.
- **поля** (параметри) сторінки наступні: зліва, зверху та знизу по 2,5 см., справа – 2 см. Абзац – 1 см.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК**;
- **назва статті**;
- **ім'я, по-батькові, прізвище** автора (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень українською та англійською мовою); **e-mail; профілі: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID**.
- **резюме** українською та англійською мовами, **кожне обсягом не менш як 1800 знаків**.
- **Резюме (Summary)** повинно бути структурованим, містити відомості про мету дослідження, застосовані методи, наукову новизну, основні одержані висновки; якщо стаття подається російською мовою, то обов'язково подаються анотації трьома мовами.
- **Фрази, рекомендовані для написання анотації до наукової статті**: У даній статті розглядається проблема ...; Обґрунтовується ідея про те, що ...; Простежується ...; У статті порушується тема ...; Дається порівняння ...; Стаття присвячена комплексному дослідженню ...; Метою статті є аналіз вивчення ...; Стаття присвячена феномену ...; У статті розкриваються проблеми ...; Особливу увагу приділено ...; У статті аналізується ...; Автор приходить до висновку, що ...; Основна увага в роботі автор акцентує на ...; Виділяються і описуються характерні особливості ...; У статті з'ясовано особливості ...; На основі вивчення ... встановлено ...; Стаття присвячена пильній аналізу ...; На підставі аналізу ..., а також залучення ... встановлюється, що ...; Стаття присвячена актуальній на сьогоднішній день проблемі ...; Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень; У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми, вводяться в науковий обіг; Автором запропоновані ...; Робота має міждисциплінарний характер, написана на стику ...; Основний зміст дослідження становить аналіз ...; Такий погляд буде цікавий фахівцям в області ...; У статті йдеться про ...; Стаття присвячена детальному аналізу ...; Значна увага приділяється ...; На закінчення розкривається ...; Стаття розкриває зміст поняття ...; Автор простежує становлення ...; Узагальнюється практичний досвід ...; У статті досліджуються характерні ознаки ...; У статті розглядаються ключові етапи ...; У статті розкриваються процеси ...; Стаття підводить деякі підсумки вивчення ...; Автор дає узагальнену характеристику ...; Даний напрямок доповнюється також розглядом ...; Обґрунтовується думка про те, що ...; У статті проаналізовано концепції ...; В якості ключового доказу ... використовується ...; статті наведено аналіз поглядів дослідників ...; Дискусійним продовжує залишатися питання про ...; У даній статті зроблена спроба розкрити основні причини ...; У статті викладаються погляди на ...; Автор прагне простежити процес ...; У статті подано аналіз наукових досліджень...

- **ключові слова** українською (російською) та англійською мовами;
- **текст статті**.
- **Список використаних джерел**. Наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style**. На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті.

Приклади оформлення:

- Пап, С., 2003. *Історія Закарпаття*, том III, Івано-Франківськ: Нова Зоря, 648 с.
 - Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова, *Вісник Національної академії наук України*, № 10, с. 49–61.
 - *Песнь о Нибелунгах*, 1972. Пер. и прим. Ю. Б. Корнеева, Санкт-Петербург: Наука, 344 с.
 - *Український Прапор*, 1920, 15 серпня, с. 2.
 - Угорська Русь, 1913, *Діло*, 11 грудня, с. 2.
 - Волков, Л., 1913. Русские в Венгрии, *Московскія вѣдомости*, 20 августа (2 сентября), с. 1–2.
 - Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [Online]. Доступно: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika-ta-psikhologiya/1407-vikhovannyu> (дата звернення: 23.05. 2018).
 - Соловейчик, В. *Янош Кадар: трагедія комуніста*. [Online]. Доступно: <https://www.sensusnovus.ru/analytics/2012/05/23/13583.html> (дата звернення: 25.04. 2019).
 - Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.
- **References**. Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після транслітерованої назви праці зазначається **переклад англійською мовою у квадратних дужках**. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад на англійську мову праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian) і т.д. Якщо всі праці в **списку** на латинському шрифті, тоді **References** не **потрібно подавати взагалі**.

Зразок:

- Pernu, R., 2006. *Krestonoscy [Crusaders]*, Moskva, 320 s. (in Russian).
- Riley-Smith, J. 2008. *The Crusades, Christianity and Islam*, New York, 126 p. (in English).
- Rua Zh., Misho Zh., 2007. *Istorija rycarstva [The History of Chivalry]*, Moskva, 448 s. (in Russian).
- Zajbt, F., 2009. *Blisk i vbogist' seredn'ovichchja [Glitter and Wretchedness of the Middle Age]*, L'viv, 512 s. (in Ukrainian).

Транслітерацію потрібно здійснювати залежно від мови оригіналу джерела: для української мови слід застосовувати офіційну транслітерацію, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55; для російської мови – застосовувати транслітерацію згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 3 лютого 2010 р. № 26. Онлайн-сервіси для транслітерації: для джерел українською мовою – «Стандартна українська транслітерація в режимі паспортний стандарт» (<http://translit.kh.ua/?passport>); для джерел російською мовою – «ТРАНСЛИТ.СС» (<http://translit.cc>).

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [Антонович, 1900, с. 15], інтернет джерела: [Виховання]; [Соловейчик]. Архівні джерела у тексті розкриваються повністю: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Додаткові вимоги до тексту статті:

- між словами ставити тільки один пробіл;
- не відділяти від попередньої цифри знак градуса, секунди, процента (25°; 30"; 77%);
- відділяти нерозривним пробілом знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (т. 7; ч. 23; § 5; № 3-4; с. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; 32 км; 6 млн; 45 тис.);
- відділяти нерозривним пробілом ініціали та прізвище (В. М. Іванов); скорочення після переліків (типу і т. п., і т. д.), перед іменами та прізвищами (ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Ужгород, с. Ракошино, р. Латориця);
- скорочення типу 80-ті, 2-го друкувати через нерозривний дефіс;
- лапки використовувати парні лапки («»);
- апостроф має виглядати так – ' ;
- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 1932 – 1933 рр., 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);
- часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (1–2 липня, липень–серпень; 36–44);
- у цифрових даних, що включають більше чотирьох цифр, ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);

10. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації (наукового керівника) або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

11. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

12. Сканований матеріал не приймається. Фотографії для ілюстрацій потрібно надсилати окремими файлами в одному з форматів графічних файлів (наприклад, *jpg).

13. Сторінки статті не нумеруються.

14. Відомості про автора (авторів): контактний телефон, відділення Нової пошти.

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

1. The scientific article should contain the following essential elements:

- **Definition of the problem** in general terms and its connection with important scientific or practical tasks;
- **analysis of recent studies and publications** which contributed to this subject research and informed the author; statement of previously unresearched or under-researched parts of the general problem to which this article is devoted;
- formulation of **the tasks of the research** (the tasks statement);
- **an outline of the main research material with** a full substantiation of the scientific results obtained;
- **conclusion** from this study and prospects for further research.

Titles of structural elements of the article are highlighted in bold.

2. The language of the manuscript: Ukrainian, Russian, English.

3. The paper manuscript is submitted to the editorial office in the form of: a manuscript file sent to the e-mail address of the editorial office: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua in the format "**Author – Article title.doc**".

4. The scientific article is submitted to the editorial board in the completed form, must be carefully proofread by the author (co-authors) regarding the absence of grammatical and stylistic mistakes and formatted in accordance with the requirements established by the editorial board. Journalistic style is not accepted. The presentation of the article material should be consistent, logically completed, with clear wording that excludes double interpretation or misunderstanding of information; the language of the text should be expressive, concise, consistent with literary norms and scientific style.

5. **The editorial board and independent reviewers** will take decision as to the article publication. The article is double blind peer reviewed.

6. General requirements for the manuscript of the article:

- volume of the manuscript – **from 12 to 24 pages** (exception, not more than 30 pages), including drawings and tables;
- the article should be prepared using Microsoft Word for Windows (version 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) or a compatible editor;
- a page size is A4 (210x297), "book" orientation of the page; 1 line spacing; font 14 Times New Roman. The text should not contain hyphens and macros.
- the margins (parameters) of the page are as follows: 2.5 cm left, top and bottom, 2 cm right.

7. Location of the structural elements of the article:

- UDC index;
- the title of the article
- name, patronymic, surname of the author (authors);
- academic degree, academic rank; position and affiliation (to be given without abbreviations in Ukrainian and English); e-mail; Profiles: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID.
- an abstract **in Ukrainian and English, each with a volume of not less than 1800 characters**.
- **The summary** should be structured, contain information about the purpose of the study, the methods applied, the main conclusions obtained; if an article is submitted in Russian, then abstracts must be submitted in three languages.
- **Phrases recommended for writing an annotation to a scientific article:** This article addresses the problem ...; The idea is based on the fact that ...; Traced ...; The article breaks the topic ...; A comparison is given ...; The article is devoted to a comprehensive study ...; The purpose of the article is to analyze the study ...; The article is devoted to the phenomenon ...; The article reveals the problems ...; Particular attention is paid ...; The article analyzes ...; The author comes to the conclusion that ...; The focus of the work focuses on ...; Stand out and describe the characteristic features ...; The article clarifies the features ...; Based on the study ... installed ...; The article is devoted to a thorough analysis ...; On the basis of analysis ..., as well as involvement ... it is established that ...; The article is devoted to the current problem ...; This problem is little studied and requires further research; The article summarizes the new material on the topic under study, introduces it into scientific circulation; The author proposed ...; The work has an interdisciplinary character, written at the junction ...; The main content of the study is an analysis ...; Such a view will be of interest to specialists in the field ...; The article is about ...; The article is devoted to detailed analysis ...; Considerable attention is paid ...; In the end it is revealed ...; The article reveals the meaning of the concept ...; The author traces the formation ...; Generalized practical experience ...; The article deals with the characteristic features ...; The article considers the key stages ...; The article reveals the processes ...; The article summarizes some of the study results ...; The author gives a generalized description ...; This direction is supplemented by consideration ...; The argument is based on the fact that ...; The article analyzes the concepts ...; As a key proof ... used ...; The article provides an analysis of the views of researchers ...; The question of ... remains debatable; This article attempts to reveal the main causes ...; The article looks at ...; The author strives to trace the process ...; The article presents the analysis of scientific research ...
- **keywords** in Ukrainian (Russian) and English;
- **the text of the article**.

- **References.** References are given at the end of the article in alphabetical order in the original language, according to Harvard Referencing style. Foreign publications are given at the beginning of the list.

Examples:

- Пап, С., 2003. Історія Закарпаття, том III, Івано-Франківськ: *Нова Зоря*, 648 с.
- Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова, *Вісник Національної академії наук України*, № 10, с. 49–61.
- *Песнь о Нибелунгах*, 1972. Пер. и прим. Ю. Б. Корнеева, Санкт-Петербург: Наука, 344 с.
- *Український Прапор*, 1920, 15 серпня, с. 2.
- Угорська Русь, 1913, *Діло*, 11 грудня, с. 2.
- Волковъ, Л., 1913. Русские въ Венгрии, *Московскія вѣдомости*, 20 августа (2 сентября), с. 1–2.
- Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [Online]. Доступно: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika-ta-psikhologiya//1407-vikhovannu> (дата звернення: 23.05. 2018).
- Соловейчик, В. Янош Кадар: трагедия коммуниста. [Online]. Доступно: <https://www.sensusnovus.ru/analytics/2012/05/23/13583.html> (дата звернення: 25.04. 2019)
- Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, арк. 11.

– **References.** References are transliterated in Latin letters (References). If the scientific work is written in a language using the Cyrillic alphabet, its bibliographic description must be transliterated in Latin letters. The title of the paper in Latin letters is followed by its translation into English in brackets. After each reference, in the parentheses the source language should be indicated, for example: (in Ukrainian) or (in Russian). Transliteration needs to be made according to the source language: for the Ukrainian language, the official transliteration, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine as of January 27, 2010, No. 55, should be applied; for the Russian language – use transliteration in accordance with the requirements of the order of the Federal Migration Service of Russia of February 3, 2010, No. 26. There are online services for transliteration: for sources in Ukrainian – "Standard Ukrainian transliteration in the passport standard" (<http://translit.kh.ua/?passport>); for sources in Russian – "TRANSLIT.CC" (<http://translit.cc>) Foreign literature and sources stay unchanged.

8. The references to the sources in the text are presented in the following way: [Антонович, 1900, с. 15], Internet source: [Виховання]; [Соловейчик]. The archival sources in the text are fully described: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Additional requirements to the text of the article:

- one space between the words;
- do not separate the mark of degree from the previous digit, minute, second, percent (25°; 5'; 30"; 77%);
- for quotes use inverted commas («»);
- dates are written with a dash with spaces: (1861, 1945 – 1947, (1945 – 1947), XV – XVIII centuries); a slash is used (1997/98 academic year; 2012/13 budget year);
- time and numerical intervals are written through a dash without spaces (July–August 1–2; July–August; 36–44);
- put an inseparable space in numerical data containing more than five digits after each three digits (13 255; 457 357; 46 532,5 kg.).

10. The manuscript of the article, the authors of which have no scientific degree, are accompanied by an external review of the candidate or doctor of sciences on the specialism of publication (scientific supervisor) or extract from the minutes of the department meeting recommending the article for publication. A review or extract from the minutes is submitted scanned by e-mail.

11. The authors of the materials are responsible for the content, accuracy of the submitted facts, quotations, numbers and last names. The editorial office reserves the right to minor edits and shortenings, as well as proofreading the article (preserving the main conclusions and style of the author). The editorial board may not share the authors' ideological beliefs.

12. The scanned material is not accepted. Photographs for illustrations should be sent as individual files in one of the graphic file formats (for example, * jpg).

13. The article pages are not numbered.

14. Information about the author (authors): contact phone, Nova Poshta office number.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історія
Виходить двічі на рік

Випуск 1 (42)

Верстка та макетування – Тополянський С.І.

Статті подані в авторській редакції

Дизайн обкладинки – Кустрьо М. Д.

У-33 **Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія** / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. Вип. 1 (42). 441 с.

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33

Формат 60 x 84/8. Умов. друк. арк. 50,3. Зам. №27. Наклад 100 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла», м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
Тел.: (095) 212-76-89; e-mail: hooverla@i.ua;
goverlaprint@uzhnu.edu.ua.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції - Серія 3т № 32